

Колорадський жук: *1* — жук; *2* — личинка; *3* — лялечка; *4* — ушкоджений листок картоплі.

Колосняк чорноморський: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — колосок.

КОЛОНІЗА́ЦІЯ — 1) Процес заселення і господарського освоєння пустуючих земель своєї країни («внутрішня К.»). Відбувалася в Зх. Європі в 11—13 ст., *Київській Русі* — 9—12 ст. У 13—15 ст. рос. населенням були колонізовані райони Пн., у 16—19 ст.— Поволжя, Сибір, Далекий Схід, Причорномор'я і Пн. Кавказ. В освоєнні Північного Причорномор'я брали участь і українці. 2) Організація поселень, переважно землеробських, за межами своєї країни («зовнішня К.», переселенська). Почалася в кін. 3-го тис. до н. е. *ассірійцями*; в 1-му тис. до н. е. виникли *колонії античні*. У класово антагоністичних формаціях К. супроводилася насильницьким підкоренням місц. населення. В середні віки воєнно-колонізаційний характер мали *хрестові походи*, нім. феод. агресія проти слов'ян, завоювання Ірландії англійськими колонізаторами. Європ. К. територій на ін. континентах почалася в епоху Великих географічних відкриттів. Утворення переселенських колоній у Пн. Америці, Австралії, Новій Зеландії, Пд. Африці призвело до витіснення місц. населення на малопридатні до життя землі (див. *Резервації*) або до його винищення. В сучас. розумінні К.— також перетворення незалежної країни на *колонію* шляхом військ., екон. і політ. поневолення (див. *Колоніалізм*). К. супроводилася частими війнами, була знаряддям *експансії*. Характер К. мала, зокрема, політика *Речі Посполитої* щодо України, уряду бурж.-поміщицької Польщі щодо зх.-укр. земель (див. *Комасація, Осадники*).

Б. М. Гончар.

КОЛО́НІЇ (лат. colonia — поселення) — 1) Країни і території, що перебували під владою *метрополій*, були позбавлені політ. і екон. самостійності; управлялися на основі спеціального режиму. 2) Сукупність осіб однієї національності (або вихідців з однієї країни), які проживають разом в ін. країні або місті.

КОЛО́НІЇ АНТИ́ЧНІ — поселення, засновані стародавніми греками поза межами материкової, острівної і малоазійської Греції (див. *Греція* Стародавня) і римлянами на завойованих Стародавнім Римом землях Італії та за її межами. Колонізація в античному світі була зумовлена відносним перенаселенням (надлишком населення при недостатньому розвиткові продуктивних сил), посиленням майнової нерівності, що призвела до обезземелення дрібних хліборобів, та загостренням класової боротьби. Грецька колонізація була найінтенсивнішою у 8—6 ст. до н. е. Грец. колонії були незалежними від *метрополії* і мали власний держ. лад. Зв'язки між колонією та метрополією обмежувалися екон. інтересами, спільністю культів і календаря. Спочатку греки створювали апойкії (землеробські й торг.-землеробські поселення), а з 6 ст. до н. е.— також *клерухії* (військ.-землеробські поселення). Греки засновували колонії на узбережжях Середземного і Чорного морів (див., зокрема, *Античні держави Північного Причорномор'я*). Найінтенсивніше колонізацію проводили *Мілет, Корінф,* Халкіда Евбейська, Мегара, Фокея. У період *еллінізму* грекомакедонці заснували ряд міст, яким надали екон. і політ. привілеї (колонії особливого типу): *Александрію,* Селевкію (на р. Тігрі) та ін. Ці міста мали зміцнити імперію *Александра Македонського.*

Римська колонізація почалася в 5 ст. до н. е. Перші римські колонії створювалися на території Італії, а з 2 ст. до н. е.— поза її межами. Спочатку метою рим. колонізації було наділення землею збіднілих громадян, а з 1 ст. до н. е.— *ветеранів*. З посиленням екон. могутності Риму в зв'язку з розвитком виробництва і товарних відносин метою колонізації стало створення нових пунктів рим. торгівлі. У період імперії рим. колонії перетворилися на провінційні міста, жителі яких здобули права рим. громадянства. Грец. і рим. колонізація сприяла прискоренню соціально-екон. і політ. розвитку місц. племен, формуванню в них класового суспільства, розвитку їхньої економіки і культури. Культура і побут племен, на території яких відбувалася антична колонізація, у свою чергу, мали вплив на античний світ.

Л. Л. Дмитренко.

КОЛО́НІЇ МІКРООРГАНІ́ЗМІВ — видимі неозброєним оком скупчення клітин будь-якого виду бактерій або дріжджових грибів, а також розростання *грибниці* цвілевих грибів. К. м. утворюються в результаті розмноження або росту мікроорганізмів на *поживному середовищі*; мають різноманітні, але постійні для кожного виду мікроорганізмів форму, розмір, забарвлення і т. п., які є важливими систематичними ознаками. К. м. часто зустрічаються в природних умовах (на поверхні харч. продуктів, у грунті тощо).

КОЛО́НІЯ ІМЕНІ М. ГО́РЬКОГО — трудова колонія для неповнолітніх правопорушників. Відкрита Полтав. губнаросвітою 25.VIII 1920. Ім'я Горького присвоєно колонії в березні 1921. З жовтня 1923 колонія — у віданні Наркомосу УРСР. Стала дослідно-показовою серед закладів такого типу на Україні. З 1936 — в системі дитячих закладів НКВС УРСР. Спочатку знаходилася за 6 км від Полтави, з листопада 1924 — в побудованому колоністами приміщенні в с. Ковалівці Полтав. обл., в травні 1925 переведена в с-ще Куряж (за 8 км від Харкова). З вересня 1920 по вересень 1928 колонію очолював А. С. *Макаренко*. Вона стала лабораторією його пед. досвіду. Життя колонії А. С. Макаренко описав у «Педагогічній поемі». Значний вплив на діяльність колонії справив О. М. Горький. Він листувався з Макаренком і колоністами, в липні 1928 відвідав колонію.

КОЛОНО́К (Mustela sibirica) — хижий ссавець род. *куницевих*. Тіло (довж. 25—30, іноді до 40 см, маса—до 820 г) видовжене, гнучке, але кремезне. Волосяний покрив густий і пухнастий, заг. забарвлення взимку світло-руде, влітку темніше, кінчик морди і підборіддя білі. К. поширений в Азії; в СРСР — в тайзі Сибіру і Далекого Сходу, подекуди заходить в Лісостеп. Живе в низинних і гірських лісах біля водойм та в заболочених місцях. Живиться переважно мишовидними гризунами. Самка після 28—42-денної вагітності народжує 4—10 малят. К.— цінний хутровий звірок. Полювання на нього регламентовано. З волосків хвоста К. виготовляють т. з. колонкові пензлі. Іл. с. 289.

КОЛОНТИ́ТУЛ (від франц. colonne — колонка і лат. titulus — напис, заголовок) — однорядковий напис, що його розміщують гол. чин. над текстом кожної сторінки (колонки) деяких книг, журналів і газет. В енциклопедичних виданнях і словниках К.— назва першої і останньої статей на сторінці або їх початкові букви. В журналі К. звичайно містить прізвище автора (авторів) і назву тво-

ру, в газеті — її назву, дату випуску і порядковий номер сторінки. До К. входить і *колонцифра*; в ньому можуть бути лінійки і прикраси. К. полегшує читачеві відшукання потрібного матеріалу.

КОЛОНЦИ́ФРА (від франц. colonne — колонка і араб. сіфр — нуль, цифра) — цифра, що вказує на порядковий номер сторінки книги, журналу або газети. К. вміщують на верх. або нижньому полі сторінки.

КОЛОРА́ДО — ріка в Пн. Америці, в межах США і Мексіки. Довжина 2740 км, площа бас. 635 тис. км². Бере початок у Скелястих горах, впадає в Каліфорнійську зат. Тихого ок., утворюючи велику *дельту* (8600 км²). Тече серед пустель і напівпустель, перетинаючи плато *Колорадо*, утворює глибокі *каньйони* (див. *Великий Каньйон*). Живлення снігове. Пересічна витрата води в серед. течії понад 508 м³/с, у гирлі значно зменшується внаслідок використання її для зрошування та водопостачання. На К. споруджено кілька ГЕС та водосховищ. У пониззі судноплавна.

КОЛОРА́ДО — плато на Пд. Зх. США, в системі Кордільєр. Висота до 3861 м, г. Хамфріс-Пік. Складається з кристалічних порід, перекритих переважно пісковиками і вапняками. Родовища уранованадієвих і поліметалевих руд, золота. Ріки перетинають плато у глибоких каньйонах (*Великий Каньйон* та ін.), які розчленовують плато на окремі масиви. Поширені сухі степи, зарості сухолюбних чагарників, місцями — сосново-ялівцеве криволісся. Район туризму.

КОЛОРА́ДО — штат на заході США. Площа 270 тис. км². Нас. 2,5 млн. чол. (1974). Адм. ц.— м. Денвер. Рельєф переважно гористий: на Зх.—плато Колорадо, в центр. частині — *Скелясті гори*. На Сх.— *Великі рівнини*. Гол. ріки: Арканзас, *Ріо-Гранде* і *Колорадо*. Гол. галузі пром-сті — гірничодобувна (уран, золото, нафта, кам. вугілля, молібден та ін.), чорна і кольорова металургія, машинобудування (гірниче, дорожньобуд. і радіоелектронне устаткування, ракетно-космічне виробн.). Підприємства хім., гумової, харч. (м'ясоконсервної, борошномельної, цукр.) пром-сті. Осн. пром. центри — Денвер, Пуебло. Гол. галузь с. г.— тваринництво м'ясного напряму. На зрошуваних землях у долинах річок вирощують кормові трави, цукр. буряки, картоплю; на Сх.— пшеницю. Розвинутий туризм.

КОЛОРА́ДСЬКИЙ ЖУК, колорадський картопляний жук (Leptinotarsa decemlineata) — комаха род. *листоїдових*. Шкідник картоплі та ін. пасльонових культур. Тіло (довж. 9—11 мм) овальне, жовте, на надкрилах 10 чорних смуг. Яйце (довж. до 2 мм) довгасте, блискучо-оранжеве. Личинка (довж. 2—16 мм) червоподібна, зверху опукла, цегляно-червона. К. ж. походить з Пн. Америки, проник в усі країни Європи; з 1947 — в СРСР (БРСР, УРСР, РРФСР). За рік дає 1—3 покоління, зимують жуки в грунті, на поверхню виходять у травні, яйця (до 3000 шт. за літо) самка відкладає купками по 15—34 шт. на нижньому боці листків. Личинка, що з'являється в травні — червні, має 4 віки, заляльковується у грунті. Найбільшої шкоди завдають картоплі у фазі бутонізації й цвітіння жуки і личинки III—IV віку, об'їдаючи зелену частину листків. К. ж. має кілька форм *діапаузи*, характеризується високою пластичністю і високою виживаністю в різних кліматичних умовах. Заходи боротьби: обробка рослин при появі личинок II віку *інсектицидами* і їхніми сумішами з мікробіологічними препаратами; карантинні (див. *Карантин*).

І. В. Григорович.

КОЛОРА́МА — те саме, що й *колова кінопанорама*.

КОЛОРАТУ́РА (італ. coloratura, букв. — прикраса, від лат. colоro — фарбую) — швидкі, технічно складні віртуозні пасажі (послідовність тонів у швидкому русі) та мелізми (невеликі мелодійні прикраси) у вокальній музиці; здатність голосу виконувати такі пасажі та мелізми (звідси термін — колоратурне сопрано).

КОЛОРИ́Т (італ. colorito, букв.— забарвлений) — у мистецтві (в живописі, кольоровій графіці й кінематографії тощо) система сполучення кольорів у худож. творі, його кольорова побудова як один із засобів правдивого й виразного зображення дійсності. Поряд з *рисунком, композицією* та ін. К. є одним з найважливіших худож. засобів ідейного та емоційного впливу на глядача. Визначальною рисою К. є багатство і гармонійна злагодженість кольорових відтінків, які відповідають багатству барв реального світу. К. може будуватись на сполученні локальних кольорів і на тонких тональних сполученнях (див. *Валер, Тон* в образотворчому мистецтві).

КО́ЛОС — тип *суцвіття*. Розрізняють простий К., у якого на видовженій гол. осі розміщені сидячі квітки без квітконіжок (напр., у подорожника, багатьох зозулинцевих), та складний К., у якого на гол. осі — прості колоски (напр., у пшениці, ячменю). Іл. с. 289.

«КО́ЛОС» — добровільне профспілково-кооперативне спорт. товариство, що об'єднує колгоспників, робітників, службовців, інженерно-тех. працівників с.-г. орг-цій, підприємств, установ і учбових закладів. Створено 1950 під наз. «Колгоспник», 1970 перейменовано на «Колос». На 1.I 1979 налічувало 13 835 первинних колективів, що об'єднували понад 3 млн. спортсменів і фізкультурників. У т-ві культивується 45 видів спорту.

КОЛОСІ́ННЯ, виколошування — фаза розвитку злакових рослин; вихід колоса (у пшениці, жита, ячменю та ін. колосових) чи викидання волоті (у вівса, проса, рису та ін. волотевих) з піхви верхнього листка в результаті розростання та розтягування міжвузлів стебла. К. у *злакових* відбувається після того, як вони пройдуть стадію *яровизації* (див. також *Розвиток рослин*). У фазі К. рослини посилено використовують поживні речовини і вологу, нестача їх призводить до розтягування періоду виколошування, що спричинює нерівномірність достигання і збільшення втрат врожаю. Дружність К. досягається при однорідній родючості грунту, нормальному його водному режимі, вирівняності насіння і рівномірному розподілі його на площі.

КОЛОСНЯ́К (Leymus, син. Elymus) — рід рослин родини *злакових*. Багаторічні трави з повзучими кореневищами й сизими жорсткими листками. Колос густий, закінчується верхівковим колоском. Колоски сидять на осі групами по 2—6. Бл. 70 видів, поширених у помірних широтах. В СРСР — бл. 15 видів, з них в УРСР — 3. Найважливіші: К. чорноморський (E. sabulosus) заввишки до 120 см — на приморських, рідше річкових пісках (в Степу) і К. китицевий, або каспійський (L. racemosus, синонім E. giganteus), заввишки до 140 см— на пісках (Пн.-Сх. Степ). К.— добрі закріплювачі пісків.

КО́ЛОСОВ Митрофан Олексійович [1839, м. Дмитрієв, тепер Дмитрієв-Льговський Курської обл.— 14(26).I 1881, Ялта]— рос. філолог, чл.-кор. Петерб. АН (з 1878). Закінчив Харків. ун-т (1865). Професор Варшав. ун-ту (з 1871). Автор праць з давньорус. і старослов'ян. мов, рос. мови, л-ри й фольклору: «Старослов'янська граматика» (1868), «Нарис історії звуків і форм російської мови з 11 по 16 століття» (1872), «Огляд звукових і формальних особливостей народної російської мови» (1878). Питання укр. мови й л-ри розглянуто в відгуках К. на книги П. Житецького й М. Драгоманова.

КО́ЛОСОВ Михайло Миколайович (н. 11.V 1927, Курськ) — рад. хімік-органік і біохімік, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1963. В 1948 закінчив Моск. ін-т тонкої хімічної технології ім. М. В. Ломоносова. З 1959 працює в Ін-ті біоорганічної хімії ім. М. М. Шемякіна АН СРСР (кол. Ін-т хімії природних сполук АН СРСР). Праці присвячені хімії антибіотиків, нуклеїнових кислот та ін. природних сполук. Встановив просторову структуру ряду антибіотиків (тетрациклін, ауреоміцин та ін.), синтезував природний тетрациклін. Розробив методи синтезу полідезоксинуклеотидів; займається питаннями ферментативного синтезу нуклеїнових кислот.

Т. П. Бабій.

КО́ЛОСОВА Рея Олександрівна (н. 14.VI 1924, м. Короча, тепер Бєлг. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1969). Після закінчення 1949 Харків. театр. ін-ту працює в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Лучицька («Талан» Старицького), Донна Анна («Камінний господар» Л. Українки), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука), Маша («Російські люди» Симонова), Олівія («Дванадцята ніч» Шекспіра) та ін. Нагороджена орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

КОЛОТИ́РКІН Яків Михайлович [н. 1 (14).XI 1910, с. Заніно, тепер

М. М. Колосов.

Р. О. Колосова.

Я. М. Колотиркін.

І. О. Колпакова.

Х. Колумб.

Золотий колт. 12 ст.

Василь Колтика із Серн. Церква в селі Мальнові на Львівщині. 17—18 ст.

Колпиця.

Ярцевського р-ну Смол. обл.] — рад. фізико-хімік, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1940. Закінчив (1937) Моск. ун-т. Директор н.-д. Фізико-хімічного ін-ту імені Л. Я. Карпова (1948—51 і з 1957). Осн. наук. праці присвячені розвитку вчення про *корозію металів* і пасивність металів в електролітах. К. виконав фундаментальні дослідження в галузі електрохім. кінетики корозійних процесів; розвинув електрохім. теорію пасивності і різних випадків її порушення. Йому належать наук. й інж. розробки методу анодного захисту металів від корозії та пром. застосування їх. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

КО́ЛОТОВ Степан Митрофанович [10 (22).XII 1880, м. Слободський, тепер Кіров. обл.— 13.III 1965, Київ] — укр. рад. вчений у галузі нарисної геометрії, професор (з 1939), доктор тех. наук (з 1963), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1961). Член КПРС з 1949. Закінчив Петерб. ін-т цивільних інженерів (1913). У 1918—30 працював у Київ. архітектурному ін-ті і Київ. художньому ін-ті, 1930—44 — в Середньоазіатському буд. ін-ті (Ташкент), з 1945 — у Київ. інженерно-буд. ін-ті. К.— автор нового методу перетворень у *нарисній геометрії* — методу допоміжного проектування.

Тв.: Вспомогательное проектирование. К., 1956; Курс начертательной геометрии. К., 1961; Вопросы теории изображений. Избранное. К., 1972.

В. Є. Михайленко.

КОЛОЧА́ВА — селище міського типу Міжгірського р-ну Закарп. обл. УРСР, на лівому березі р. Тереблі (притока Тиси), за 63 км від залізнич. ст. Хуст. 4,9 тис. ж. (1979). На тер. К. — цегельний з-д, колгосп, лісництво, лісопункт, 6 заг.-осв. шкіл, лікарня. Будинок культури, 3 клуби, 8 б-к. Засн. у 1-й пол. 15 ст.

КОЛОШНИКО́ВИЙ ГАЗ — те саме, що й *доменний газ*.

КОЛПАКО́ВА Ірина Олександрівна (н. 22.V 1933, Ленінград) — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1965). З 1951 після закінчення Ленінгр. хореографічного уч-ща (клас А. *Ваганової*)— солістка Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Партії: Маша («Лускунчик» Чайковського), Раймонда (однойменний балет Глазунова), Наталі («Поет» Петрова), Дівчина-краса («Країна чудес» Шварца); в балеті «Шопеніана». Перша виконавиця партій Катерини («Кам'яна квітка» Прокоф'єва), Ширін («Легенда про любов» Мелікова), Його кохана, Єва («Берег надії», «Створення світу» Петрова) та ін. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами. Портрет с. 291.

КОЛПА́КЧІ Володимир Якович [26.VIII (7.IX) 1899, Київ — 17.V 1961, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії (1961), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни на Україні, ліквідації *Кронштадтського заколоту 1921*, боїв проти басмачів (1923—24). У 1928 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. У 1936—38 бився на боці респ. військ в Іспанії. Під час Великої Вітчизн. війни командував арміями на Пд., Брян., Пд.-Зх., Калінін., Сталінград., Донському, Центр., 2-му і 1-му Білорус. фронтах. Після війни — на командній роботі. З 1956 — в центр. апараті М-ва оборони СРСР. Загинув в авіац. катастрофі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, 3 орденами Суворова 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

КО́ЛПИЦЯ, косар, ковпик (Platalea leucorodia) — птах род. *ібісових*. Довж. тіла до 83 см, маса до 1,7 кг. Ноги і шия довгі. Дзьоб довгий плескатий, лопатоподібно розширений на кінці. Оперення біле. Поширена К. у Пд. Європі, Пд. Азії та Пн.-Сх. Африці. Є в СРСР, зокрема в УРСР, гніздиться у плавнях Дунаю. Живе колоніями, іноді разом з *чаплями, коровайками* та *бакланами*. Кладка в травні з 3—5 яєць, насиджують обидва птахи пари 21—24 доби. Живляться К. гол. чин. безхребетними. В УРСР дуже нечисленні, полювання на них заборонено.

Л. О. Бабенко.

КО́ЛПІНО — місто в Ленінгр. обл. РРФСР, підпорядковане Ленінгр. міськраді. Розташоване на р. Іжорі (притока Неви). Залізнична станція. 114 тис. ж. (1979). У К.— виробниче об'єднання «Іжорський з-д» ім. А. О. Жданова, Ленінгр. меблевий та Усть-Іжорський фанерний комбінати, ливарно-мех. з-д та ін. Вечірній ф-т Пн.-Зх. заочного політех. ін-ту, металург. технікум. Відоме з 1772; місто — з 1912.

КО́ЛРІДЖ (Coleridge) Семюел Тейлор (21.X 1772, Оттері-Сент-Мері, Девоншір — 25.VII 1834, Лондон) — англ. поет і літ. критик. Представник *«озерної школи»* англ. романтизму. Непослідовні революц.-утопічні настрої і викриття антинар. політики англ. уряду («Сонети, присвячені видатним діячам», 1794—95) змінились у К. розчаруванням у сусп. боротьбі (ода «Франція», 1798) і консервативною спрямованістю в минуле («Ліричні балади», 1798, спільно з У. *Вордсвортом*). Поеми «Крістабель» (1797—1802, незакінч., опубл. 1816), «Старий моряк» (1798) містять елементи критики бурж. цивілізації, психологічний аналіз глибин людської свідомості.

Тв.: Рос. перекл.— Стихи. М., 1974.

Б. Б. Бунич-Ремізов.

КОЛТ — давньорус. жіноча прикраса 11—13 ст. у вигляді порожнистої металевої підвіски, яка прикріплювалася до головного убору. Відомі К. округлі (золоті оздоблювалися перегородчастою емаллю, срібні — черневими зображеннями; див. *Чернь*) і зірчасті (прикрашалися *зернью* і *сканню*).

КОЛТИ́КА Василь із Серн (рр. н. і см. невід.) — укр. будівничий кін. 17 — поч. 18 ст. В 1711 перебудував дерев'яну церкву 17 ст. в с. Мальнові (тепер Мостиського р-ну Львів. обл.). Церква трьохзрубна з трьома банями; реставрована 1905 і 1929.

КОЛУ́МБ (лат. Columbus, італ. Colombo, іспан. Colón) Христофор (29.X 1451, Генуя — 20.V 1506, Вальядолід) — мореплавець епохи великих географічних відкриттів, генуезець за походженням. З 1476 жив у Португалії, 1485 переїхав до Іспанії. Запропонував проект пошуків зх. мор. шляху з Європи в Індію. Під час 1-ї експедиції К. 12 жовтня 1492 досяг Багамських о-вів (офіційна дата відкриття Америки). Були відкриті й інші острови *Вест-Індії* (Куба, Гаїті). В ході 2-ї експедиції (1493—96) відкрито о-ви Домініка, Гваделупа, Пуерто-Ріко, Ямайка та ін.; 3-ї (1498—1500) — о. Трінідад, пн. узбережжя Пд. Америки. Під час 4-ї експедиції (1502—04) К. досяг о. Мартініка, відкрив карибські береги Гондурасу, Нікарагуа, Коста-Ріки, Панами. Відкриття К. супроводилися колонізацією земель, поневоленням і знищенням місц. населення. К. помилково вважав, що досяг Пд.-Сх. Азії, називаючи відкриті ним землі «Індіями».

КОЛУМБА́РІЙ (лат. columbarium, початкове значення — голубник, пізніше — підземна усипальниця) — місце захоронення урн з прахом після *кремації*. Обладнують на *кладовищах* або при крематоріях.

КОЛУМБІ́Т, ніобіт — мінерал класу оксидів і гідроксидів. (Fe, Mn) Nb_2O_6. *Сингонія* ромбічна. Густ. 4,9. Тв. 6,5—6,75. Колір чорний, бурувато-чорний. Блиск напівметалевий. Родовища К. є в Норвегії, Швеції, Франції, Гренландії, США. В Рад. Союзі є в Сх. Сибіру, Казахстані, Забайкаллі, Європ. частині СРСР. Руда *ніобію*.

КОЛУ́МБІЯ — ріка на Зх. Північної Америки, в межах Канади і США. Довжина 2250 км, площа бас. 670 тис. км². Бере початок у *Скелястих горах* на вис. 800 м над р. м., впадає в Тихий ок., утворюючи *естуарій*. Живлення льодовикове й снігове. Пересічна витрата води в гирлі 5520 м³/с. У серед. та нижній течії зарегульована великими греблями і водосховищами. На К.— ГЕС (Джон-Дей, Гранд-Кулі та ін.). Судноплавна (з обвідними каналами) на 1038 км. Використовують для водопостачання, зрошування. У верхів'ї (на тер. Канади) — нац. парки (Глейшер та ін.); туризм.

КОЛУ́МБІЯ, Республіка Колумбія — держава на Пн. Зх. Південної Америки. На Пн. омивається водами Карибського м., на Зх.— Тихого ок. У складі К.— о-ви Сан-Андрес, Провіденсія, Мальпело та ін. В адм. відношенні поділяється на 22 департаменти, 5 інтенденсій і 4 комісарії.

Державний лад. К.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1886. Глава д-ви й уряду — президент, обираний населенням строком на 4 роки. Законодавчу владу здійснює конгрес у складі сенату (112 чол.) і палати представників (199 чол.), що обираються населенням відповідно на 4 і 2 роки.

Природа. В зх. частині країни підносяться гірські хребти *Анд*, розділені глибокими поздовжніми долинами на три пасма — Зх., Центр. та Сх. Кордільєри. Багато діючих і згаслих вулканів. Най-

вища точка К.— г. Крістобаль-Колон, 5800 м. З Зх. й Пн. до Анд прилягають заболочені Тихоокеанська й Прикарибська низовини. В сх. частині переважають невисокі плато, які переходять в *Амазонську низовину*. Надра К. багаті на нафту, природний газ, кам. вугілля, залізну й мідну руди, кольорові й дорогоцінні метали, уран, смарагд та ін. Клімат низовинних районів переважно екваторіальний (середньомісячна т-ра від +24 до +29°), у горах змінюється з висотою від жаркого до холодного. Річна кількість опадів від 150—200 мм на крайньому Пн. Сх. до 4000 мм в Амазонії й 10 000 мм на Тихоокеанській низовині та прилеглих схилах гір. Річкова сітка густа. Найбільші ріки: Магдалена з прит. Каука; Мета (бас. *Оріноко*); Какета, Путумайо (бас. *Амазонки*). Грунти переважно червоноземні й червоножовті латеритні. Більш як 60% тер. країни вкрито вологими екваторіальними лісами з цінними породами дерев (гевея, хінне дерево та ін.). На Прикарибській низовині й на Сх.— пальмова *савана*. В горах виражена висотна поясність (від *гілей* до холодного поясу).

Населення. Осн. населення — колумбійці (26 млн. чол.; 1978, оцінка). Сформувалися з трьох осн. етнічних компонентів — індіанців, іспанців і негрів (завозилися з Африки як раби з кін. 17 ст.); пізніше влились іммігранти з Італії, Німеччини та ін. країн Зх. Європи. Корінних жителів — індіанців 600—700 тис. чол. Більшість з них — *муїски* (чибча) живе на Пд. країни; на Сх., у тропічних лісах, живуть *араваки*, *кариби* та ін. Офіц. мова — іспанська. Пересічна густота нас.— бл. 23 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Міськ. населення — 60%. Найбільші міста: *Богота*, *Медельїн*, *Калі*, *Барранкілья*, *Картахена*.

Історія. До іспан. завоювання тер. сучас. К. населяли індіанські племена. У частини їх (чибча-муїски) відбувався процес становлення д-ви. Тер. К. було відкрито іспанцями (сподвижниками Х. Колумба) 1499. З 30-х рр. 16 ст. К.— колонія Іспанії (1538 дістала назву Нова Гранада). Внаслідок *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* К. 17.XII 1819 було проголошено республікою під назвою Велика Колумбія (у складі Нової Гранади, Венесуели та з 1822 Еквадору). Після розпаду 1830 Великої Колумбії утворилися д-ви Венесуела, Еквадор та Нова Гранада. В 2-й пол. 19 ст. загострилася боротьба між Великобританією і США за вплив у К. Прагнучи заволодіти районом будівництва *Панамського каналу*, США підтримали повстання 1903 в Панамі та її відокремлення від К. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в К. поширився робітн. рух. У 1930 засн. Компартію К. В 1932—34 К. вела прикордонну війну з Перу. В період правління лівих лібералів (1934—38; 1942—45) проведено деякі бурж.-демократ. перетворення (нове робітн. законодавство, агр. реформа). В 1935 встановлено дипломатичні відносини з СРСР (перервано 1948—68). Під час 2-ї світ. війни 1939—45 К. з 1943 виступала на боці антифашист. коаліції. Уряди консерваторів (1946—49 та 1949—53) проводили курс на ліквідацію демократичних завоювань народу. В 1948 в обстановці розгулу терору в К. спалахнуло нар. повстання. Після його придушення уряд запровадив надзвичайний стан. Консерватори, при підтримці США, почали громадян. війну, в ході якої загинули 200 тис. чол. У відповідь на терор уряду розгорнувся партизанський рух. Прагнучи врятувати реакц. режим, консерватори 13.VI 1953 внаслідок держ. перевороту встановили військ. диктатуру. В 1957 в результаті загальнонар. боротьби диктатуру було повалено. Консерватори й ліберали створили «паритетне правління», засноване на поділі влади й оформлене в блок «Національний фронт» (1957—74). Проте соціально-екон. проблеми К. залишалися не розв'язаними. Під тиском антиімперіалістичного руху уряди лібералів 1966—70 і 1974—78 провели ряд прогресивних перетворень, обмежили діяльність амер. капіталу. 4.VII 1978 на президентських виборах переміг лідер лібералів Х. С. Турбай Айяла. В К. триває боротьба нар. мас проти поліцейського свавілля, на захист демократичних свобод. Уряд К. виступає за розвиток політ. та екон. відносин з усіма країнами, в т. ч. соціалістичними. З 1945 К.— член ООН. К.— член *Організації американських держав*, *Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі*, *Андського пакту*. В 1975 К. відновила дипломатичні й торг. відносини з Кубою. В 1975 підписано угоду про торг.-економ. і наук.-тех. співробітництво з СРСР.

Є. Г. Лапшев.

Політичні партії, профспілки. Ліберальна партія, засн. 1849. Виражає інтереси бурж.-поміщицької олігархії, нац. буржуазії. Консервативна партія, засн. 1848. Об'єднує угруповання великих землевласників, духівництва, великої буржуазії. Національний народний союз, засн. 1964. Користується впливом у середніх верств і частини трудящих. *Комуністична партія Колумбії* (КПК), засн. 1930. Конфедерація трудящих Колумбії, засн. 1936. Входить до МКВП та ОРІТ. Спілка трудящих Колумбії, засн. 1946. Входить до МКВП та ОРІТ. Профспілкова конфедерація трудящих, засн. 1964. Входить до ВФП. Загальна конфедерація трудящих, засн. 1972. Входить до ВКП.

Є. Г. Лапшев.

Господарство. К.— переважно аграрна країна з пром-стю, що розвивається. В її г-ві панує іноз. капітал (гол. чин. США). Економіка країни багатоукладна: натуральне г-во існує поряд з великими нац. та іноз. монополіями й держ. сектором. Криза капіталістичної системи г-ва 70-х рр. призвела до погіршення становища трудящих, росту вартості життя та безробіття (8,5% економічно активного нас., 1978). У с. г. створюється 27% валового внутр. продукту й зайнято 28% економічно активного населення країни (1978). Більша частина землі належить великим латифундистам, понад 1 млн. селян — безземельні. Гол. галузь с. г.— землеробство. Осн. товарна культура — кава, за збором (580 тис. т, 1978) та експортом якої К. посідає 2-е місце у світі. На експорт вирощують також (збір, тис. т, 1978): какао-боби — 29, бавовник — 160, банани — 1120, тютюн — 52 (1977); для власного споживання — кукурудзу, картоплю, рис, пшеницю, ячмінь, маніок, сою, квасолю, цукр. тростину. Тваринництво екстенсивного напряму. Поголів'я (млн., 1978): великої рогатої худоби — 24,4, овець — 2,3, свиней — 2,0. С. г. повністю не забезпечує потреб країни у продовольстві. На частку пром-сті припадає 23% валового внутр. продукту (1978). Найбільш розвинутими галузями добувної пром-сті є нафтова і залізорудна. Добувають також природний газ, кам. вугілля, сірку, нікель, золото, платину, срібло, смарагди (провідне місце у капіталістич. світі). Серед галузей обробної пром-сті переважають харчова (первинна переробка с.-г. сировини й виробн. напоїв) й текстильна. Підприємства металург., нафтопереробної, хім. і нафтохім. пром-сті. Є з-ди по складанню автомобілів, телевізорів і радіоприймачів, по виробн. верстатів, цементу, паперу. Значна питома вага кустарних промислів. У лісах — заготівлі цінних порід деревини. В 1977 вироблено 15 млрд. кВт · год електроенергії. Гол. пром. центри: Богота, Калі, Барранкілья,

Герб Колумбії.

КОЛУМБІЯ

Площа — 1138,9 тис. км²
Населення — 26 млн. чол. (1978, оцінка)
Столиця — м. Богота

1. Богота. В центрі міста. 2. Пальмова савана. 3. Загальний вид міста Картахени. 4. В колумбійському селі. 5. Плантація кави в передгір'ях Західної Кордільєри.

Видобування й виробництво деяких видів промислової продукції (тис. т)

Продукція	1977
Нафта, млн. т	7,4
Залізна руда	490
Кам'яне вугілля	4100
Золото, т	8,3
Платина, кг	750
Сталь у зливках	209
Папір і картон	350
Бензин	2550
Мазут	2700
Сода карбонатна	141

Медельїн. Осн. вид транспорту — автомобільний. Довжина (тис. км, 1978): з-ць — 3,4, автошляхів — бл. 45, в т. ч. 8 — з твердим покриттям. Тоннаж мор. торг. флоту — 254 тис. брутто реєстрових т. (1978). Найбільші порти: Буенавентура, Картахена, Барранкілья й Санта-Марта. В Боготі — міжнар. аеропорт Ельдорадо. К. вивозить каву, нафту й нафтопродукти, бавовну, пром. товари, банани, тютюн, золото, платину та ін. Довозить гол. чин. пром. устаткування й трансп. засоби, сировину й напівфабрикати, споживчі й прод. товари. Осн. торг. партнери: США, ФРН, країни Латинської Америки. У 1977 підписано угоду про поставки в К. радянського устаткування для гідрокомплексу «Урра».

Грош. одиниця — колумбійське песо. 41 песо = 1 дол. США (кінець 1978). *М. П. Крачило.*

Медичне обслуговування. В 1977 в країні функціонувало 47,3 тис. лікарняних ліжок (2,2 ліжка на 1 тис. ж.), мед. допомогу подавали (1975) 13 тис. лікарів (1 лікар на 2,2 тис. ж.), понад третина яких зосереджена в столиці. Більшість з них зайнята приватною практикою. Лікарів готують на 9 мед. факультетах вузів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Початкова школа в країні безплатна і обов'язкова для дітей віком від 7 до 12 років. Строки навчання в поч. школі 5 років, у середній — 6 (4 + 2). Поряд з держ. є приватні школи. В 1977/78 навч. р. у поч. школах було 4,1 млн. учнів, у серед. школах, профес.-тех. навч. закладах і пед. уч-щах — понад 1,6 млн. учнів, у вузах — 192,8 тис. студентів. У країні — понад 140 вищих навч. закладів, у т. ч. 25 держ. і 35 приватних ун-тів. Найбільші вузи: Нац. ун-т К. (засн. 1867), ун-т Вальє (засн. 1945), приватний католицький ун-т Хаверіана (засн. 1622), усі — в Боготі. Наук. установи: Колумбійська академія історії (засн. 1902), Колумбійська академія юрид. наук (засн. 1894), Нац. академія мед. наук (засн. 1890) — у Боготі, академії історії в містах Картахена, Медельїн, Тунха та ін., ряд наук. т-в. Нац. б-ка в Боготі, б-ка ун-ту в Медельїні, б-ка Нац. ун-ту в Боготі та ін. Музеї: Національний, колоніального мистецтва, Нац. антропологічний, Нац. археологічний, Музей золота, музей С. Болівара, всі — в Боготі; два музеї в Медельїні — природничих наук і музей ун-ту. *В. З. Клепиков.*

Нафтопереробне підприємство в місті Картахені.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 в К. виходило 28 щоденних газет заг. тиражем 1,2 млн. прим. і бл. 300 ін. видань. Найбільші щоденні газети: «Еспасіо» («Простір», з 1966), «Еспектадор» («Спостерігач», з 1887), «Тьємпо» («Час», з 1911), «Вангуардіа ліберал» («Ліберальний авангард», з 1919) — ліберальні; «Паїс» («Країна», з 1950), «Сігло» («Століття», з 1932) — консервативні; «Діаріо офісьяль» («Офіційна газета», з 1864) — урядовий бюлетень. Видання Компартії К.: щотижнева газ. «Вос пролетаріа» («Голос пролетаріату», з 1957), двотижневий журн. «Документос політікос» («Політичні документи», з 1956). Інформ. агентство Коломбіа Пресс засн. 1955. Радіомовлення — з 1929, телебачення (повністю державне) — з 1954.

Література К. розвивається ісп. мовою. Перші хроніки й оповідання датовано 1519. Особливо інтенсивно л-ра розвивається з поч. 19 ст. В 10—20-х рр. з'явилися твори революц.-патріотичного класицизму (К. Торрес, Л. Варгас Техада, Х. М. Саласар та ін.). В 30-х рр. представники т. з. індіаністської л-ри — романтики Х. Х. Ортіс, Х. Е. Каро, Х. Арболеда у своїй творчості ідеалізували життя індіанських племен минулого. Перехідні тенденції від романтизму до реалізму відображено у творах Г. Гутьєрреса Гонсалеса та ін. Початок костумбристській л-рі, характерною рисою якої було відображення нар. звичаїв, поклала творчість Е. Діаса Кастро й Х. *Ісаакса.* Романом Х. Е. Рівери «Вир» (1924) про експлуатацію збирачів каучуку починається новий напрям у латиноамер. романістиці — л-ра «зеленого пекла». Гострим соціальним проблемам присвячені також романи С. Урібе П'єдраїти, Е. Саламеа Борди, Е. Кабальєро Кальдерона, публіцистика Х. Саламеа, есеїстика Б. *Саніна Кано.* Соціально-критичні тенденції розвивають і прозаїки Т. Руеда Варгас, Г. *Гарсіа Маркес,* Р. Арділа-і-Арділа, Клементе Аїро, К. Бастідас Паділья, поети Х. Пардо Гарсіа, К. Кастро Сааведра та ін. На Україні видано твори Г. Гарсіа Маркеса. Р. Арділи-і-Арділи та ін. *Т. Д. Ковальова.*

Архітектура. На тер. К. збереглися залишки кам'яних храмів й укріплень, дерев'яних будинків, які споруджували індіанці, гол. чин. чибча. В 16—18 ст. іспанці будували міста з прямокутною сіткою вулиць, будинки з цегли та адоби з галереями у внутр. подвір'ях, з кам'яними або цегляними порталами, численні монастирські церкви з багатоколірним різьбленням в інтер'єрах (церква Сан-Франсіско у Монгі, бл. 1733—63, арх. Поло Кабальєро). У 19 — на поч. 20 ст. міста забудовували спорудами спочатку в стилі *класицизму* (Нац. капітолій у Боготі, 1847—1926, арх. Т. Рід та ін.), пізніше — в дусі *еклектизму* і в стилі *модерн.* З 30-х рр. 20 ст. з'являються будівлі сучас. типу під впливом архіт. шкіл США та Бразілії. Серед споруд — готель «Текендама» (1950—53, арх. К. Куельяр Томайо, Г. Серрано Камарго, Х. Гомес Пінсон), будинок фірми «Філіпс Коломбіана» (серед. 20 ст., арх. Ф. Пісано), обидва — в Боготі.

Образотворче мистецтво. До 1-ї пол. 1-го тис. до н. е. належить культура Сан-Агустін, відкрита в лісах Пд. К. (кам'яні фігури, рельєфи). До 16 ст. в Пн. і Центр. областях розквітала культура індіанців чибча (статуетки з золота, срібла, міді, теракоти, посудини, тканини, різьблення). В 17—18 ст. церкви оздоблювали багатим поліхромним різьбленням. В 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст. працював художник Г. Васкес Себальйос, який малював реліг. і жанрові картини, реалістичні портрети, в 19 ст.— автор побутових картин Р. Торрес Мендес, портретист Е. Гарай та ін. В 20 ст. нар. життя К. яскраво втілено у творчості живописця і скульптора П. Н. Гомеса Агудело, живописців Л. А. Акуньї, І. Гомеса Харамільйо. У 1977 в Києві експонувалася виставка «Золото доколумбової Америки», де було представлено зразки давнього мист. Колумбії. *А. М. Кантор.*

Музика К. позначена рисами креольської, індіанської та негритянської муз. культур. Муз. інструменти: струнні щипкові — типле (різновид гітари), бандола, рекін-

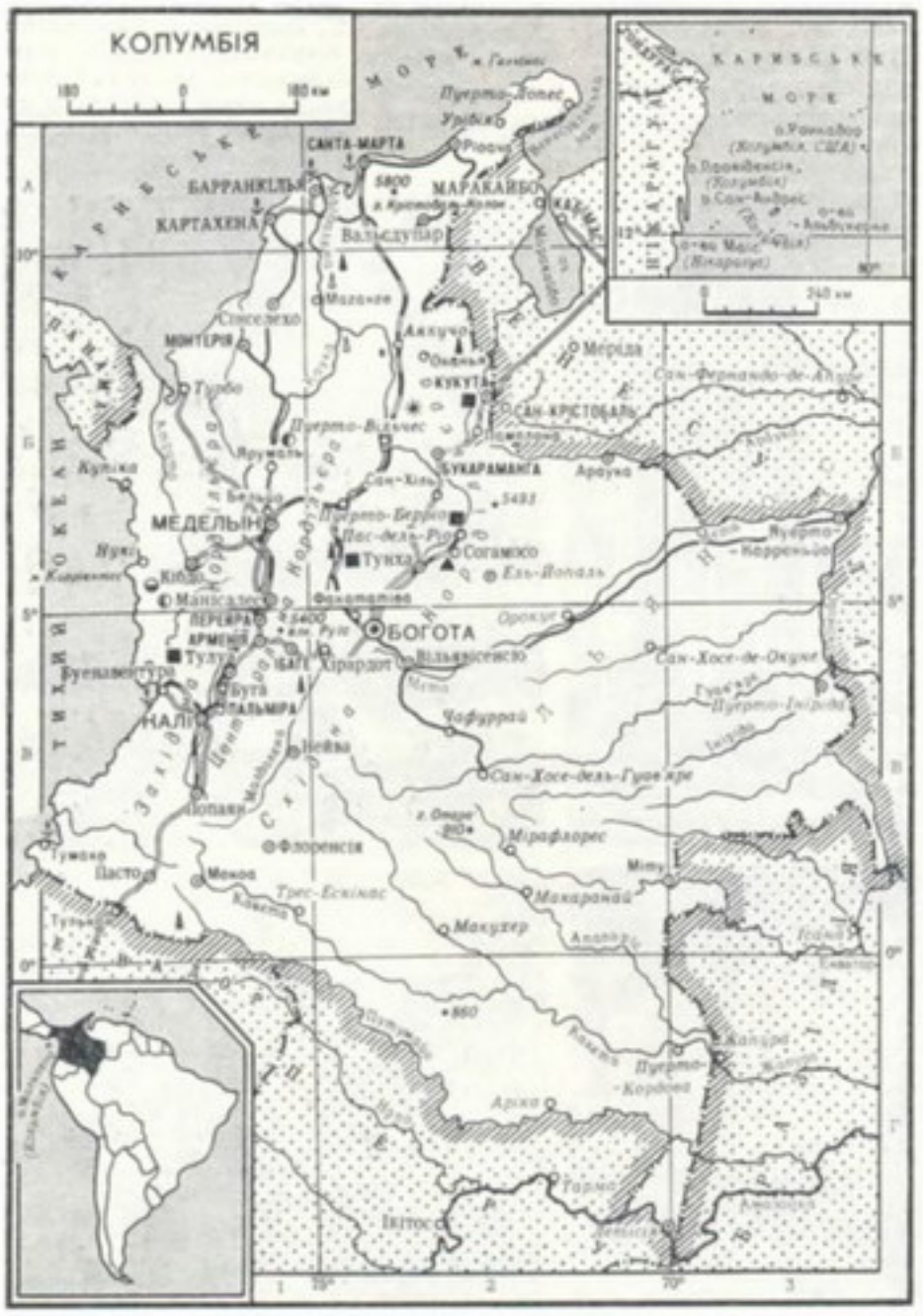
КОЛУМБІЯ
180
0
180 км
КАРИБСЬКЕ МОРЕ
Пуерто-Лопес
Урібія
САНТА-МАРТА
БАРРАНКІЛЬЯ
КАРТАХЕНА
МАРАКАЙБО
Вальєдупар
Маракайбо
Сінселехо
МОНТЕРІЯ
Турбо
Аякучо
Ocaньa
КУКУТА
САН-КРІСТОБАЛЬ
Мерида
Сан-Фернандо-де-Апуре
Пуерто-Відаль
Ярумаль
Кукута
БУКАРАМАНГА
Араука
Пуерто-Берріо
Пас-дель-Ріо
МЕДЕЛЬЇН
Тунха
Согамосо
Ель-Дональ
Кібродо
Манісалес
ПЕРЕЙРА
Арменіа
БОГОТА
Вільявісенсіо
Сан-Хосе-де-Окуне
Буенавентура
Тулуа
Буга
ПАЛЬМІРА
Ібаге
Хірардот
НАЛІ
Чапарраль
Сан-Хосе-дель-Гуавіаре
Попаян
Флоренсія
Мірафлорес
Туміко
Пастос
Мокоа
Трес-Есквінас
Макуїпе
Макарена
Мітю
Ібаріко
Пуерто-Карреньо
Арауа
Ібагуе
Західна Кордильєра
Центральна Кордильєра
Східна Кордильєра
Тихий океан
Карибське море
Північна Кордильєра

то; духові — тростинні флейти, дерев'яні труби; ударно-шумові — барабани, всілякі брязкальця. Профес. музика зародилась у 17 ст. Серед композиторів 19—20 ст.— А. Веласко, Н. К. Речедель, Е. Салас, Х. Х. Гуарін, Х. М. Понсе, Г. Урібе Ольгін, А. М. Валенсія, Х. Б. Сільва, К. П. Амадор, Л. А. Ескобар. У Боготі— оперний театр, Нац. консерваторія, Нац. симф. оркестр, Нац. духовий оркестр, трупа «Фольклорний балет».

Театр. Перші театр. вистави відбулися в Боготі в кін. 18 ст. З серед. 50-х рр. 20 ст. виникають театр. трупи, створюється Нац. школа драм. мистецтва. Значну роль у розвитку театр. культури К. відіграють Експериментальний театр у м. Калі, трупи Будинку культури й «Ла мама», Нар. театр у Боготі, які ставлять п'єси, що відображають життя К. та ін. країн Латинської Америки. Театр. колективи є в Медельїні, Манісалесі; існують університетські театри. З 1968 в м. Манісалесі періодично проводяться Латиноамер. фестивалі цих театрів.

Кіно. Перші хронікальні фільми було знято у 10-х рр. 20 ст. Кіновиробництво сформувалось у 30-х рр. В 60-х рр. виникло т. з. нове кіно К.— прогресивні фільми, що захищали інтереси трудового народу: «Кам'яне коріння» (1961, реж. Х. Арсуага), «Гірка земля» (1965, реж. Р. Очоа), «Кандидат» (1975, реж. М. Мітротті), «Донасо» (1978, реж. М. Рібера). На формування нац. кіно великий вплив мала діяльність режисерів-документалістів К. Альвареса, Х. Альварес, М. Бергаса, Г. Сампер, Х. Моранте (фільми поч. 70-х рр.— «Колумбія 70», «Одного разу я запитала», «Що таке демократія» та ін.). З 1960 проводяться Міжнар. кінофестивалі в Картахені. В 1971 в Боготі створено Ін-т кінематографії. Іл. див. також с. 296.

Літ.: Литаврина Э. Э. Колумбия. М., 1967; Ильина Н. Г. Политическая борьба в Колумбии. М., 1968; Гонионский С. А. Колумбия. М., 1973; Тарасов К. С. Колумбия. М., 1976.

КОЛУ́МБІЯ, округ Колумбія — федеральний округ США. Розташований на березі р. Потомак. Виділений 1791 з тер. шт. Меріленд для майбутньої столиці США — м. *Вашінгтона*. З 1878 межі округу вважаються також муніципальними межами Вашінгтона.

КОЛУ́МБІЯ — місто на Пд. Сх. США, адм. ц. штату Пд. Кароліна. 110 тис. ж. (1974). Вузол залізнич. і автомоб. шляхів, порт на р. Конгарі. Розвинута легка, гол. чин. текстильна (виробн. бавовняних та з штучних волокон тканин) і швейна, а також харч. і поліграф. пром-сть. Ун-т (засн. 1801).

КОЛУ́МБУС — місто на Пн. Сх. США, адм. ц. штату Огайо. Розташований на р. Сайото. Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. 578 тис. ж. (1974). Розвинуті металообробка і машинобудування (у т. ч. виробн. гірничого устаткування, вагонів, с.-г. машин). Підприємства хім., поліграф. і харч. (гол. чин. м'ясної) пром-сті. Значний торг. центр. Університет.

КОЛУМЕ́ЛЛА Луцій Юній Модерат (Lucius Junius Moderatus Columella; 1 ст. н. е.) — стародавній римський письменник і агроном. У своїх творах відобразив становище с. г. Риму в період кризи рабовласництва і розвитку *колонату*. Цінною пам'яткою історії економіки Риму є праця К. «De re rustica» («Про сільське господарство», в 12 книгах), яка містить детальний опис техніки землеробства, виноградарства, садівництва та ін. Справжнім наук. відкриттям було положення К. про невичерпну родючість грунту при його правильному обробітку.

КО́ЛХИ — збірна назва давньогруз. племен, які займали територію Пд.-Сх. і Сх. Причорномор'я. За етнонімом (племінне найменування) К. давні греки з поч. 1-го тис. до н. е. називали Зх. Грузію *Колхідою*.

КОЛХІ́ДА (грец. Κολχίς, місц. назва — Егрісі) — назва в античній літературі Пд.-Сх. і Сх. Причорномор'я, населеного *колхами*. В 6 ст. до н. е. тут виникли грец. колонії Діоскуріада (на місці сучас. м. Сухумі) і Фасіс (поблизу сучас. м. Поті), засновані вихідцями з *Мілету*. В 6—2 ст. до н. е. на тер. К. існувало Колхідське царство. К. пов'язують з давньогрец. міфом про *аргонавтів*. В худож. л-рі назва «Колхіда» вживається і досі для позначення чорноморського узбережжя Грузії.

КОЛХІ́ДСЬКА НИЗОВИНА́ — низовина на Зх. Груз. РСР, у нижній течії р. Ріоні. Поверхня нахилена до узбережжя Чорного м., заввишки до 150 м (на Сх.). Клімат субтропічний, вологий (опадів до 2500 мм на рік). У грунтовому покриві переважають жовтоземи і червоноземи, значні ділянки болотних грунтів. За роки Рад. влади проведено значні роботи по осушенню боліт. К. н. стала важливим районом по вирощуванню субтропічних культур (цитрусові, чай, тунг). Курорти (Цхалтубо).

КОЛЦУНЯ́К Марія Гнатівна (1884, с. Яворів, тепер Косівського району Івано-Фр. обл.— 23.IX 1922, м. Коломия) — укр. письменниця. Друкуватися почала 1902. В повісті «Настрічу сонцю золотому» (1904), у збірках оповідань «Сама винна» (1908) і «Проти хвиль» (1921) реалістично відобразила безпросвітні злидні і соціальну нерівність гуцулів, викривала лицемірство попів і бурж. інтелігенції. Перекладала укр. мовою оповідання Д. Маміна-Сибіряка.

КОЛЧА́К Олександр Васильович (1874, Петербург — 1920, Іркутськ) — один з керівників рос. контрреволюції, адмірал (з 1917). В листопаді 1918 очолив об'єднані білогвардійські сили в Сибіру і на Далекому Сході, де встановив військ. диктатуру і прийняв титул «верх. правителя Рос. д-ви» і звання Верх. головнокомандуючого. Після розгрому *колчаківщини* К. було розстріляно за вироком Ірк. ревкому.

КОЛЧАКІ́ВЩИНА — режим білогвардійської контрреволюції, встановлений адміралом О. В. *Колчаком* у Сибіру, на Уралі й Далекому Сході в період *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20* в Росії. Переворот, що призвів до встановлення К., здійснили 18. XI 1918 в Омську кадети і офіцери-монархісти за активною підтримкою представників *Антанти*. Соціальною опорою К. була місц. буржуазія, капіталісти й поміщики, які втекли з Центр. Росії до Сибіру, козацька верхівка, куркульство, башк. і бурят. бурж. націоналісти і феодали. Колчак повернув ф-ки і з-ди їхнім попереднім власникам. Було відновлено приватне землеволодіння. Нац. політика здійснювалася під лозунгом «єдиної і неділимої Росії». На захопленій території колчаківці чинили білий терор. Боротьба проти К. розгорнулася з перших днів її встановлення. Під керівництвом Сибірського бюро ЦК РКП(б) у тилу колчаківців було створено мережу підпільних парт. орг-цій, що очолили повстанську боротьбу і партизан. рух проти К. Озброєні Антантою колчаківські війська, спираючись на розміщені в Сибіру військ. формування інтервентів, у т. ч. Чехосл. корпус (див. *Чехословацького корпусу заколот 1918*), у листопаді — грудні 1918 розгорнули наступ на центр. напрямі, а потім на правому крилі Сх. фронту з метою з'єднатися з інтервентами на Пн. 25.XII 1918 їм вдалося захопити Перм. Але радянські війська, перейшовши в контрнаступ, визволили Уфу (31.XII 1918), Оренбург (22.I 1919), Уральськ (24.I 1919). Білогвардійці, розгорнувши новий наступ, у серед. квітня наблизилися до Волги (на той час чисельність військ Колчака становила бл. 40 тис. чол.). Подальшою їхньою метою було об'єднання з армією Денікіна (див. *Денікінщина*) і спільний похід на Москву. В результаті *контрнаступу Східного фронту 1919* колчаківська армія в липні зазна-

Колумбія. Адміністративний будинок у місті Манісалесі. Архітектор Ф. Пісано. Середина 20 ст.

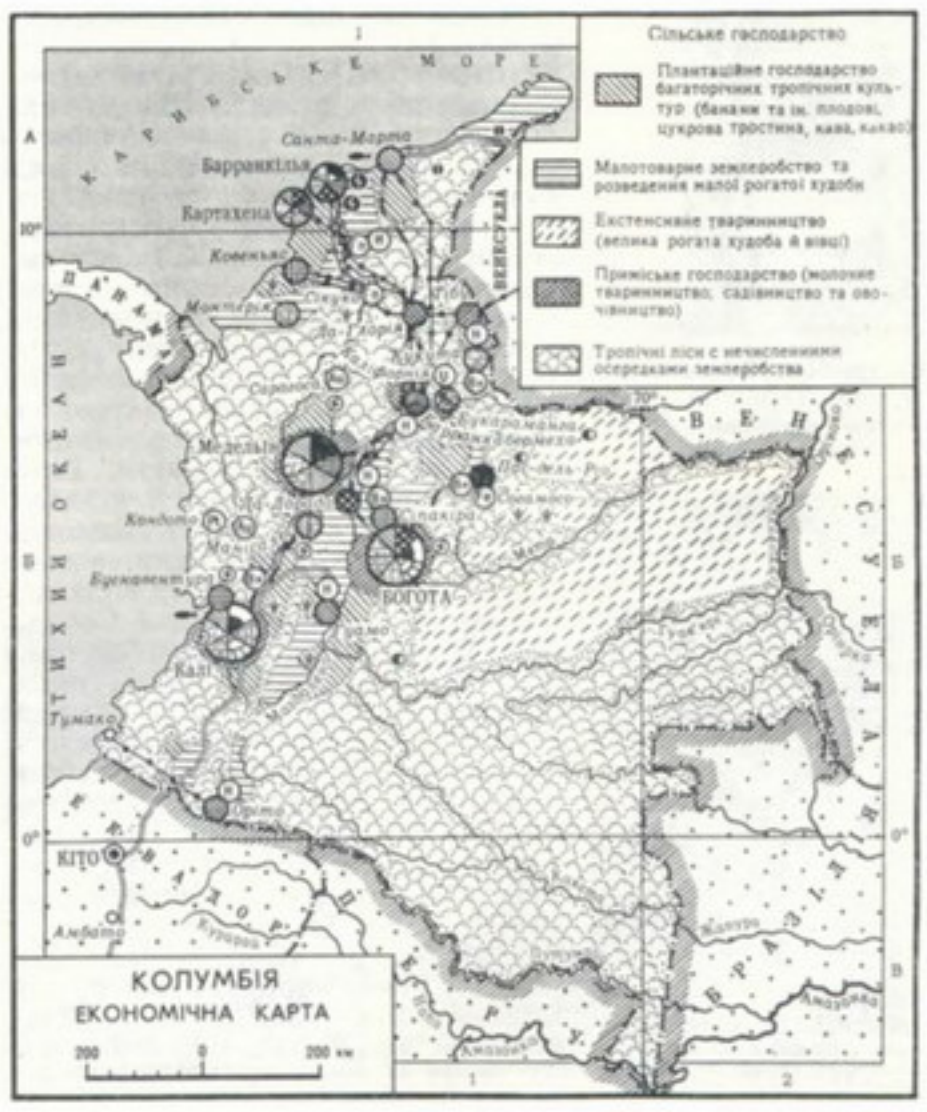

Колумбія. Палац інквізиції в місті Картахені. 1706, портал — 1770.

Колумбія. Г. Аріса. Народний танок. Гравюра. 1960.

Колумбія. Фігурна посудина. Теракота. Мистецтво індіанців чибча.

Колумбія. Грегоріо Васкес Себальйос. Портрет дона Енріке де Кальдас Барбоса. 1698.

ла поразки. 14.XI 1919 рад. війська визволили Омськ. У січні 1920 було встановлено Рад. владу в Іркутську — останньому оплоті колчаківців. *Л. А. Сухих.*

КОЛЧЕДА́НИ — загальна назва рудних мінералів класу *сульфідів*. Являють собою сполуки деяких металів з сіркою, рідше миш'яком і сурмою. Переважають сульфіди заліза (*пірит, піротин, марказит*), у меншій кількості — сульфіди міді (*халькопірит, борніт*), цинку (*сфалерит*), свинцю (*галеніт*) та ін. Утворення К. пов'язане з пізньою стадією вулканічного магматизму в *геосинкліналях*. К.— важлива сировина для одержання міді, цинку, свинцю, частково золота, срібла, вісмуту, кадмію, барію та ін. В СРСР родовища К. є на Кольському п-ові, в Сибіру, на Уралі, Кавказі та в інших районах.

КОЛЧИ́НСЬКИЙ Олександр Леонідович (н. 12. II 1955, Київ)—український рад. спортсмен, засл. майстер спорту з класичної боротьби (з 1976). Олімпійський чемпіон (1976, 1980; важка категорія), чемпіон світу 1978. Чемпіон СРСР 1974, 1976—78. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

КОЛЮ́ЧА АКУ́ЛА — риба род. колючих акул. Те саме, що й *катран*.

КОЛЮ́ЧКИ у рослин — тверді, загострені на кінцях утвори у рослин, що являють собою видозмінені органи або їхні частини. На К. можуть перетворюватись пагони (у дикої груші, жостеру), листки (у барбарису, цитрусових), прилистки (у білої акації), середні жилки листків (у карагани), придаткові корені (у деяких пальм). Всередині К., на відміну від *шипів, є деревина*. Замінюючи гілки та листки, К. сприяють зменшенню *транспірації* рослин, захищають їх від тварин. Колючки типові для рослин сухих і жарких областей.

КОЛЮ́ЧКОВІ (Gasterosteidae) — родина риб ряду колючкоподібних. Тіло (довж. 3—20 см) веретеновидне, голе, на боках звичайно є ряд кісткових пластинок, на спині та в черевному плавці — гострі колючки (звідки і назва К.). Забарвлення від сріблясто-білого до темно-зеленого. Живуть у морській, солонуватій і прісній воді. Живляться дрібними бентосними (див. *Бентос*) організмами, ікрою і личинками ін. риб. Статевозрілими стають на 2-му році життя. Ікру (до 1000 шт.) 2—3 самки відкладають в одне гніздо, яке влаштовує самець. Він охороняє ікру, а згодом і личинок. 5 родів з 12 видами. Поширення К. в Європі, Пд. і Серед. Азії, Пн. Америці й Пн. Африці. В СРСР зустрічаються 3 роди (5 видів), з них в УРСР — 2 роди з 2 видами: мала південна колючка (Pungitius platygaster) і колючка триголкова (Gasterosteus aculeatus). У деяких країнах К. мають промисл. значення (з них виготовляють кормове борошно, одержують жир). Іл. с. 298.

КОЛЯДА́ Григорій Іванович [14 (26).XI 1896, Чорнухи, тепер смт Полтав. обл.— 20.II 1977, Ташкент] — укр. і рос. книгознавець. Закінчив Моск. ун-т (1917) і Київ. ін-т нар. г-ва (1926). Викладав у Київ. пед. ін-ті (1945), Саратовському (1945—49), Таджицькому (1949—54) й Ташкентському (з 1954) ун-тах. Доктор філол. наук (з 1962). Автор розвідок про початки вітчизн. друкарства, діяльність Івана Федорова, Памви Беринди та ін. друкарів, про російсько-українські та українсько-румунські зв'язки в галузі книгодрукування.

С. І. Білокінь.

КОЛЯДА́ Микола Терентійович [22.III (4.IV) 1907, с. Березівка, тепер Гребінківського р-ну Полтав. обл.— 30.VII 1935, похований у Харкові] — укр. рад. композитор. У 1913 закінчив Харків. муз. драм. ін-т (клас С. *Богатирьова*); працював у театрі робітничої молоді (ТРОМ, Харків) як композитор і зав. муз. частиною. Був членом *ВУТОРМу*, центрального бюро *АПМУ*, потім — оргбюро Спілки композиторів України. Твори: вокально-симф. поема «Штурм Тракторного» (1932), симф. сюїта на укр. теми (1927), твори для фортепіано, скрипки, обробки нар. пісень, музика до спектаклів та кінофільмів.

КОЛЯ́ДА — міфологічна персоніфікована постать, пов'язана з зимовим (різдвяним) обрядовим циклом. Назва К.— давня спільнослов'янська. Святковий цикл на Україні починався з обряду «кликати К.» (мороза, дідів) на багату кутю і закінчувався обрядом вигнання К. Див. також *Колядки*.

КОЛЯ́ДКИ — народні обрядові пісні, які виконували з 25 грудня до 1 січня. Побутували в слов'ян та ін. народів Сх. Європи. Перші відомості про колядування на Русі належать до 12 ст. На Україні обряд колядування полягав у тому, що групи колядників (найчастіше молодь), вибравши провідника-зачинателя — «березу», «скарбника» й «міхоношу» (іноді до них приєднувались музиканти), ходили з хати в хату і співали К.,— *величання* господарям дому й членам їхньої родини. У найдавніші часи мета цих величань була магічною. Часто колядування поєднувалося з водінням «кози» й *вертепом*. Давні К. зберігають цінні відомості про старовинні форми ведення г-ва, про військ. побут тощо. У К. трапляються й пізніші реліг. сюжети та обряди, які з'явились під впливом християнської церкви. Укр. К. тісно пов'язані з рос. «підблюдними» й білорус. «волочобними» піснями. Ритмічна форма, поширена в К.,— це переважно 10-складовий вірш, поділений *цезурою* симетрично: (5+5) 2. Після кожного рядка повторюється приспів. Розмір приспіву довільний. Приклад колядкового вірша: «Сивії воли /впрягати в плуги, // В плуги впрягати, /лани орати, //Жито, пшеницю/ та й засівати, // Жито, пшеницю, // всяку пашницю». Це один з найстаріших типів слов'ян. вірша. Поширений, крім К., ще в різних обрядових піснях. Ф. Колесса вбачав елементи цієї форми у билинному нерівноскладовому вірші. З нар. творчості колядковий вірш перейшов і в л-ру.

Тексти укр. К. записували Я. Головацький, І. Вагилевич, О. Бодянський, М. Коробка, В. Гнатюк та ін. Мелодії К. записали та обробили для хору М. Лисенко, М. Леонтович, К. Стеценко. Обряд колядування описав М. Гоголь у «Різдвяній ночі», зображено його в операх М. Лисенка, М. Римського-Корсакова, К. Данькевича. За змістом і характером до К. близькі *щедрівки*.

Видання: Гнатюк В. Колядки і щедрівки, т. 1—2. Львів, 1914; Колядки та щедрівки. К., 1965.

Літ.: Сумцов Н. Ф. Научное изучение колядок и щедровок. К., 1886; Потебня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен, т. 2. Колядки и щедровки. Варшава, 1887; Українська народна поетична творчість, т. 1. К., 1958; Дей О. І. Народнопісенні жанри. К., 1977.

М. М. Плісецький.

КОЛЯ́НДРА — однорічна ефіроолійна рослина родини зонтичних. Те саме, що й *коріандр*.

КОЛЬ (Kohl) Йоганн Георг (28.IV 1808, Бремен — 28.X 1878, там же) — нім. мандрівник, географ і письменник. Навчався в Геттінгенському і Гейдельберзькому ун-тах. Відвідав майже всі країни Європи і Пн. Америки. У працях «Мандрівки в Південну Росію» (1841), «Мандрівки по Росії і Польщі. Україна, Малоросія» (1841), «Мандрівки по Росії і Польщі. Буковина, Галичина, Краків і Моравія» (1841) подав відомості про природу, економіку, історію і культуру України. Підкреслював етнічну єдність українців Наддніпрянщини, Галичини, Буковини, Закарпаття.

КОЛЬБЕ́Р (Colbert) Жан Батіст (29.VIII 1619, Реймс — 6.IX 1683, Париж) — франц. держ. діяч, економіст. Економіч. політика К.— к о л ь б е р т и з м — один з різновидів *меркантилізму*. Гол. джерелом держ. доходів вважав активний торг. баланс. У 1667 запровадив митний тариф, що сприяв розвитку пром-сті. К. заснував 1663 Академію написів і красного письменства (під назвою «Мала академія»), 1666 — Академію наук (під назвою «Королівська академія наук»), 1671 — Королівську академію архітектури. З 1667 К.— член Французької академії. Політика К. була спрямована на дальше зміцнення централізованої влади.

КО́ЛЬБЕРГ (Kolberg) Оскар (22. II 1814, Пшисуха, тепер Келецьке воєводство — 3.VI 1890, Краків) — польс. фольклорист, етнограф і композитор, чл.-кор. Краківської АН. З 1839 почав записувати фолькл. та етногр. матеріали. Зібрав і видав «Пісні польського народу» (вип. 1—5, 1842—45), «Народ...» (т.1—23, 1857—90), «Етнографічні картини» (т. 1—11, 1882—91). Його збірки «Покуття» (т. 1—4, 1882—89), «Волинь» (1907) та ін. містять цінний матеріал з укр. муз. фольклору й етнографії. К. створив пісні, п'єси для фортепіано й оперу «Король пастухів».

М. М. Плісецький.

КО́ЛЬВІЦ (Kollwitz) Кете (уроджена — Шмідт; 8.VII 1867, Кенігсберг, тепер Калінінград, СРСР— 22.IV 1945, Моріцбург, Саксонія) — німецька художниця. Працювала у галузі графіки і скульп-

тури. Її творчість тісно пов'язана з рсбітн. рухом Німеччини, революц. подіями (серії «Повстання ткачів», 1897—98; «Селянська війна», 1903—08). Пізніше К. виконала антимілітаристські цикли («Війна», 1922—23; «Голод», 1924; «Пролетаріат», 1925), а також твори, в яких закликала трудящих до єднання («Пам'яті К. Лібкнехта», 1919—20; «Демонстрація», 1931; «Ми захищаємо Радянський Союз», 1931—32). Під час фашист. диктатури зазнала переслідувань. У 1927 відвідала Рад. Союз.

К. Кольвіц. Страйк. Із серії «Повстання ткачів». Офорт. 1897.

Літ.: Раздольская В. Кольвиц. М., 1960; Нагель О. Кэте Кольвиц. Пер. с нем. М., 1971.

КОЛЬЗА — однорічна олійна рослина, яра форма *ріпака*.

КОЛЬМАТА́Ж (франц. colmatage, від італ. colmata — наповнення, насип) — 1) Осадження намулів на певній ділянці землі для підвищення *родючості ґрунту* або створення нового родючого шару. Розрізняють К. штучний і природний. При К. штучному ділянку обносять валами і періодично або систематично заливають водою, багатою на намули (див. *Мул*). Прояснену після осадження намулів воду відводять скидними *каналами*. К. природний відбувається при затоплюванні заливних лук у заплавах (на Україні, напр., в плавнях Дністра). 2) Вмивання найдрібніших глинистих та мулистих частинок, що є в воді, у пори в дні та укосах *зрошувальних каналів* чи ставків для зменшення фільтрації води.

С. М. Алпатьєв.

КОЛЬОРО́ВА МЕТАЛУ́РГІЯ — галузь важкої промисловості, що займається видобуванням і збагаченням руди, виробництвом і обробкою *кольорових металів*, рідкісних і дорогоцінних металів та їхніх сплавів, видобуванням природних алмазів та ін. мінеральної сировини. До К. м. належать також заготівля і переробка вторинних кольорових металів. Виробничий комплекс галузі складається з гірничодобувних підприємств, збагачувальних ф-к, металург. й металообробних з-дів. Підприємства К. м., як матеріаломісткої й енергоємної галузі, будуються в місцях добування сировини й виробн. дешевої електроенергії. В 1913 в Росії було вироблено 17 тис. т міді, 1,5 тис. т свинцю; незначну кількість кольорового литва та прокату. Переважну частину продукції К. м. Росія імпортувала. За роки Рад. влади К. м. набула значного розвитку. До 1928 було відбудовано й реконструйовано мідні й свинцево-цинкові рудники та з-ди, копальні золота. В довоєнні п'ятирічки на новозбудованих підприємствах було організовано пром. виробн. алюмінію, нікелю, магнію, вольфрамових і молібденових концентратів, твердих сплавів та електродної продукції. В післявоєнні роки створено титанову напівпровідникову пром-сть, набули дальшого розвитку всі підгалузі К. м. Поряд з розширенням діючих пром. центрів К. м. на Уралі та в Закавказзі було створено нові індустріальні комплекси в Сибіру, на Далекому Сході, Пн. Зх. країни, в Казахстані, на Україні, в республіках Серед. Азії і Закавказзя. За запасами і виробн. кольорових металів СРСР посідає провідне місце в світі. На Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції експлуатували лише *Микитівське родовище ртуті*, відкрите 1879. В 1922 відновлено роботи на Микитівському ртутному комбінаті, 1930 введено в дію костянтинівський з-д «Укрцинк»; на базі електроенергії *Дніпрогесу* імені В. І. Леніна 1933 на *Дніпровському алюмінієвому заводі* імені С. М. Кірова одержано перший у республіці алюміній, перші електроди на *Дніпровському електродному заводі* імені 50-річчя Радянської України; 1935 в Запоріжжі став до ладу магнієвий з-д. У післявоєнні роки відбудовано й розширено підприємства К. м., зруйновані нім.-фашист. загарбниками під час Великої Вітчизн. війни, збудовано нові. На базі розвіданих нових родовищ кольорових і рідкісних металів споруджено гірничо-збагачувальні та гірничо-металург. підприємства — *Іршинський гірничо-збагачувальний комбінат* імені XXV з'їзду КПРС, *Верхньодніпровський гірничо-металургійний комбінат*, Побузький нікелевий з-д, *Артемівський завод по обробці кольорових металів* імені Е. Й. Квірінга, *Запорізький титано-магнієвий комбінат*, Торезький з-д наплавочних твердих сплавів та ін. На Україні почало розвиватися великомасштабне виробн. багатьох важливих для розвитку сучас. техніки видів продукції: алюмінію, магнію, кремнію, напівпровідникових матеріалів; створювалася надійна сировинна база титанового й цирконієвого виробн. На підприємствах К. м. республіки освоєно випуск багатьох нових видів продукції — цирконію, гафнію, германію, рафінованого феронікелю тощо. К. м. в ін. соціалістич. країнах: у ПНР і НРБ розвинуто виробн. міді, в УНР — алюмінію, в МНР — міді й молібдену, в СФРЮ — міді, свинцю, цинку, алюмінію. Серед капіталістичних країн К. м. найбільш розвинута у США, Японії, Австралії, Канаді (див. табл.). Характерною особливістю К. м. капіталістичних країн є зосередження рудної бази в країнах, що розвиваються (Болівія, Заїр, Замбія, Малайзія), а виробн. металів і напівфабрикатів — у розвинутих капіталістичних країнах.

Літ.: Первущин С. А. [и др.]. Экономика цветной металлургии СССР. М., 1964; Ломако П. Ф. Цветная металлургия от съезда к съезду. М., 1971; Пути развития науки и промышленности цветных и редких металлов на Украине. К., 1971; Развитие металлургии на Украине за 60 лет Советской власти. К., 1977.

О. Г. Щукін.

КОЛЬОРО́ВА ФОТОГРА́ФІЯ — галузь *фотографії*, пов'язана з відтворенням кольорового зображення об'єкта знімання. Грунтується на запропонованій (1756) М. В. *Ломоносовим* теорії трикомпонентності кольорового бачення, за якою будь-який колір, у т. ч. білий, можна одержати змішуванням трьох (т. з. основних) кольорів: червоного, зеленого і синього. В 1861 англ. фізик Д. К. *Максвелл* запропонував знімати об'єкт послідовно через три *світлофільтри*, забарвлені в осн. кольори, а потім надруковані *позитиви* одночасно проеціювати через ці світлофільтри на один екран. Такий спосіб (з «додаванням» кольорів) дістав назву адитивного (див. *Адитивність*). Пізніше (1868—69) франц. винахідник Л. Дюко дю Орон розробив субтрактивний спосіб К. ф., за яким кольорове зображення одержують «відніманням» основних кольорів від білого. Одну з перших камер, обладнаних трьома світлофільтрами, запатентував (1889) рос. винахідник М. І. Козловський. В сучас. К. ф. використовують переважно субтрактивний спосіб, застосовуючи гол. чин. багатошарові *фотографічні матеріали*, з яких виготовляють і *негатив*, і позитив. Одержання негатива за цим способом супроводиться утворенням на багатошаровому фотоматеріалі кольорів, що доповнюють осн. кольори об'єкта знімання. Такими доповняльними кольорами (в сумі з відповідним основним вони утворюють білий колір) є: для червоного — блакитний, для зеленого — пурпурний, для синього — жовтий. При одержанні позитива відбувається зворотний процес: доповняльні кольори зумовлюють утворення на ньому (під час друку)

М. Т. Коляда.

К. Кольвіц. Автопортрет. 1889.

Кольорова металургія.
Кар'єр Микитівського ртутного комбінату. Донецька область.
Цех Запорізького титано-магнієвого комбінату.
Цех заводу чистих металів імені 50-річчя СРСР. Кіровоградська область.

КОЛЬОРОВЕ КІНО

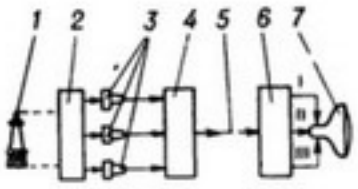

Схема одночасної системи **кольорового телебачення**: *1* — об'єкт; *2* — оптична система; *3* — передавальна телевізійна трубка; *4* — радіопередавач; *5* — канал зв'язку; *6* — приймальний пристрій; *7* — кінескоп; I—III — сигнали: червоний, зелений, синій.

Виробництво міді та алюмінію в деяких капіталістичних країнах 1977 (тис. т)

Країни	Мідь	Алюміній
США	1357	4118
Канада	509	961
Чілі	1056	—
Мексіка	90	—
ФРН	350	742,5
Японія	934	1188
Замбія	660	—
Заїр	451	—
Австралія	137	256

Виробництво свинцю та цинку в деяких капіталістичних країнах 1977 (тис. т)

Країни	Свинець	Цинк
США	537	408
Канада	187	495
Чілі	—	2,8
Мексіка	163	265
ФРН	310	135*
Японія	221	778
Замбія	13	40
Заїр	—	51
Австралія	190	231

*1975

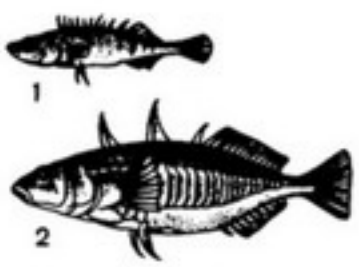

Колючкові: 1 — мала південна колючка; 2 — триголкова колючка.

осн. кольорів об'єкта знімання. В К. ф. використовують звичайні фотоапарати. Її застосовують у науці, техніці, мистецтві, побуті тощо. Див. також *Гідротипія, Кольорове кіно, Кольорове телебачення.*

Літ.: Артюшин Л. Ф. Основы воспроизведения цвета в фотографии, кино и полиграфии. М., 1970; Шахрова М. М. Загальний курс фотографії. К., 1972.

О. А. Янушевський.

КОЛЬОРО́ВЕ КІНО́ — виробництво і демонстрування кінофільмів, що відтворюють кольорове зображення об'єкта знімання; вид *кінематографії*. Грунтується на тих самих принципах, що й *кольорова фотографія*. К. к. розвивалось на основах *адитивності*, коли основні кольори (червоний, зелений і синій) змішуються між собою, й субтрактивності — з «відніманням» їх від білого кольору. Патент на адитивний спосіб одержав (1897) нім. винахідник Г. Ізензее. В Росії одним з основоположників К. к. був С. О. *Максимович*; наприкінці 20-х рр. тех. проблеми К. к. почав досліджувати київ. інженер Д. М. Золотницький. В СРСР колір (для червоного прапора) вперше використано у фільмі «Броненосець „Потьомкін“» (1925, реж. С. Ейзенштейн). У 1928—31 в СРСР був розроблений двоколірний (з використанням червоного й зеленого *світлофільтрів*) адитивний спосіб. Першою стрічкою, знятою за цим способом, став хронікальний фільм «Свято праці» (1931). Надалі почали впроваджувати трикольорові адитивні способи, за якими було створено фільми «Перше полювання», «Теремок» (1936), а також «Іван Нікулін, російський матрос» (1944). У сучасному К. к. використовують субтрактивні процеси: негативно-позитивний (на багатошарових *кіноплівках*) або (рідше) *гідротипії*. Першими за субтрактивним способом створено фільми «Груня Корнакова» (1936), на київ. кіностудії — «Сорочинський ярмарок» (1939). Знімають та демонструють кольорові фільми звичайними *кінознімальними апаратами* та *кінопроекційними апаратами*. Кольорові фільмокопії, що надходять у кіномережу, друкують на багатошарових плівках *контратипуванням*. Естетичне освоєння кольору в кіно почалось в кін. 40-х рр. Перший фільм, у якому колір відігравав емоціональну, смислову й естетичну роль, був «Іван Грозний» (1-а серія — 1945, 2-а випущена на екран 1958, реж. С. Ейзенштейн). Творчий підхід до використання кольору в кіно характерний для фільмів «Кам'яна квітка» (1946, реж. О. Птушко), «Мічурін» (1949, реж. О. Довженко), «Сорок перший» (1956, реж. Г. Чухрай), «Білий птах з чорною ознакою» (1972, режисер Ю. Іллєнко).

По-новаторськи використано колір у зарубіжних фільмах: «Червона кулька» (1956, реж. А. Ламоріс), «Червона пустеля» (1964, реж. М. Антоніоні), «Шербурзькі парасольки» (1965, режисер Ж. Демі) та інші.

Літ.: Цветная кинематография. М., 1955; Панфілов М. Д. Короткий словник кінолюбителя. К., 1971.

О. М. Єфременко.

КОЛЬОРО́ВЕ ТЕЛЕБА́ЧЕННЯ — телебачення, що відтворює кольорове зображення об'єкта знімання на екрані приймальної телевізійної трубки — *кінескопа*. Грунтується на теорії трикомпонентності кольорового бачення, за якою багатобарвність об'єктів відтворюється трьома осн. кольорами: червоним, зеленим і синім. Розрізняють К. т. з одночасним (найпоширеніше) і з послідовним передаванням телевізійних сигналів — сигналів зображення (і звуку). В разі одночасного передавання сигналів (мал.) зображення об'єкта розділяється оптичною системою (многогранною призмою або сукупністю дзеркал) телевізійної камери на червоні, зелені і сині промені, що потрапляють на світлочутливу поверхню трьох *передавальних телевізійних трубок*. У цих трубках оптичні зображення перетворюються на електр. сигнали (*відеосигнали*), що підсилюються й надходять по кабелю до телевізійного *радіопередавача*. В приймальному пристрої (у складі якого — антена, *підсилювачі, детектори* тощо) телевізора ці сигнали забезпечують відтворення на екрані кінескопа зображення об'єкта в кольорі. Системи з одночасним передаванням сигналів застосовують у телевізійному мовленні, з послідовним [її принцип вперше запропонував 1925 в СРСР О. (І.) А. Адамян] — у *промисловому телебаченні*. В СРСР, в т. ч. в УРСР, експлуатується (з 1967) радянсько-французька система К. т. з одночасним передаванням сигналів СЕКАМ (SECAM). Така система (її називають суміщеною) дає також змогу приймати (в чорно-білих тонах) кольорове зображення і на телевізорах чорно-білого телебачення.

Літ.: Богатов Г. Б. Цветное телевидение. Л., 1978.

К. О. Алексєєв.

КОЛЬОРО́ВИЙ ЦЕМЕ́НТ — цемент, що відрізняється від звичайного *портландцементу* широкою гамою кольорів і чистотою тону. Виготовляють його сумісним тонким помелом білого (з мінім. вмістом забарвлюючих окисів заліза, марганцю, хрому) *клінкеру*, активної мінеральної *добавки* (білого діатоміту), гіпсу та світло- і лугостійких *пігментів* (**вохри,** заліз. сурику, сажі, ультрамарину тощо) або окисів деяких металів. Розрізняють К. ц. жовтий, рожевий, червоний, зелений, голубий і чорний. Марки цементу за *міцністю* на стиск — 300, 400 і 500. Застосовують К. ц. для опоряджування будинків і споруд, виготовлення буд. і архіт. деталей, скульптур тощо.

КОЛЬОРО́ВІ МЕТА́ЛИ — технічна назва всіх *металів* і їхніх сплавів, крім заліза і *заліза сплавів* (*чорних металів*). К. м. поділяють на *благородні метали* (в т. ч. *платинові метали*), легкі метали (напр., літій, берилій, натрій), *тугоплавкі метали*, важкі кольорові (мідь, нікель, кобальт, свинець, цинк тощо), радіоактивні (див. *Радіоактивні елементи*), рідкісноземельні (див. *Рідкісноземельні елементи*) і розсіяні (див. *Розсіяні елементи*). Метали, що їх виробляють і застосовують в обмежених масштабах (радіоактивні, рідкісноземельні, розсіяні, більшість тугоплавких, деякі легкі), наз. рідкісними. К. м. застосовують у різних галузях науки і техніки.

КОЛЬОРО́ВОСТІ ТЕО́РІЯ — вчення про зв'язок кольору хім. сполук з будовою їхніх молекул. Речовина забарвлена в колір, доповняльний до кольору світлових променів, які вона поглинає. Напр., якщо речовина вбирає синє світло з довжиною хвиль 430—490 нм, вона має жовтий колір (табл.).

Довжина хвилі, нм	Колір променів, що поглинаються	Видимий колір
400—430	Фіолетовий	Зеленувато-жовтий
430—490	Синій	Жовтий до оранжевого
490—510	Синьо-зелений	Червоний
510—530	Зелений	Пурпурний
530—560	Жовто-зелений	Фіолетовий
560—590	Жовтий	Синій
590—610	Оранжевий	Зеленувато-синій
610—730	Червоний	Синьо-зелений

Кількісною характеристикою забарвлення є довжина хвилі $\lambda_{макс}$, при якій поглинання максимальне, Для чистих хім. речовин властиве вибіркове *поглинання світла,* тобто поглинання у вигляді окремих смуг з певними величинами $\lambda_{макс}$. Положення цих смуг у спектрі залежить від характеру валентних електронів (див. *Валентність*), на збудження яких витрачається енергія *фотонів*. Насичені органічні сполуки мають тільки σ-зв'язки між атомами (для них характерна велика енергія збудження), тому такі сполуки завжди безбарвні. Наявність *кратного зв'язку* в молекулі (C = C, C = O тощо) приводить до батохромного (в довгохвильовий бік спектра) зміщення смуги поглинання завдяки збудженню електронів π-зв'язків (див. *Хімічний зв'язок*). При певній будові молекули ненасиченої сполуки смуга поглинання потрапляє у видиму частину спектра і сполука забарвлюється. В органічних сполуках у ролі атомних угруповань, що зумовлюють появу кольору (т. з. *хромофорів*), виступають насамперед системи спряжених π-зв'язків. При досконалому спряженні, напр. у сполуках типу (I), смуга поглинання

$$O{=}CH{-}(CH{=}CH)_n{-}O^- \qquad (I)$$

n	1	2	3	4
$\lambda_{макс}$	267,5	362,5	455	547,5 нм

зсувається на 100 нм батохромно на кожну додаткову вініленову групу CH = CH; при $n = 3$ речовина забарвлена в оранжевий, при

$n = 4$ — в фіолетовий колір і т. д. В сполуках типу (II), навпаки, спряження є слабким, тому відповідні зсуви значно менші, причому

$CH_2=CH-(CH=CH)_n-CH=CH_2$ (II)

n	1	2	3	4
$\lambda_{макс}$	256	290	318	344 нм

вони зменшуються з подовженням ланцюга *подвійних зв'язків*. Зміщення смуг поглинання відбуваються при утворенні циклів, уведенні замість водню різних замісників, при зміні розчинника (сольватохромія) тощо. Замісники-ауксохроми (OH, NH_2, NO_2, CO, CN та ін.) значно посилюють забарвлення і надають сполуці властивості *барвника*. Слабке, але характерне забарвлення може бути пов'язане із збудженням неподілених електронних пар у групах — N=N—, —N=O та ін. У неорганічних сполуках перехідних елементів подібні смуги поглинання відповідають збудженню *d*- або *f*-електронів, а інтенсивне забарвлення пов'язується з переміщенням електронів з *аніона* (донор) на *катіон* (акцептор). Положення смуг поглинання молекул, тобто колір речовин, можна розрахувати і передбачити за допомогою методів *квантової хімії*. К. т. органічних барвників розвинена в працях академіка АН УРСР А. І. *Кіпріанова*, який, зокрема, з'ясував вплив порушення симетрії молекул, просторових перешкод та об'єднання кількох хромофорів в одній молекулі на колір барвника.

Літ.: Киприанов А. И. Введение в электронную теорию органических соединений. К., 1975.

Г. Г. Дядюша.

КОЛЬОРОМУ́ЗИКА, світломузика — вид синтетичного мистецтва, заснований на спільній дії музики і мінливих кольорів. Кольорові форми у вигляді рухливих графіч. проекцій поєднуються з музикою в якісно нову образну цілісність. Ідея К. належить франц. математикові Л. Б. Кастелю (18 ст.). Спроба практичного втілення К. пов'язана з іменем О. *Скрябіна*, який включив партію світла в партитуру симф. поеми «Прометей» (1910). Як вид мист. К. перебуває в стадії становлення. На Україні К. втілюють у практику клуб ім. Чурльоніса (Одеса), ансамбль «Балет на льоду» (Київ), лабораторія кольородинамічних приладів (Полтава) і Харків. студія К., яка проводить публічні концерти муз. світлодинамічного живопису.

Літ.: Галеев Б. М. Светомузыка: становление и сущность нового искусства. Казань, 1976; Полевой В. П. Про концерти музичного світлодинамічного живопису в Харкові. «Українське музикознавство», 1977, № 12.

В. П. Полевой.

КОЛЬПІ́Т (від грец. κόλπος — піхва) — запальний процес піхви. Те саме, що й *вагініт*.

КОЛЬРА́БІ (нім. Kohlrabi; Brassica oleracea var. caulorapa) — різновид овочевої *капусти*, дворічна рослина з кулястим стеблом (стеблоплодом). М'ясиста частина стебла ніжна і соковита, її споживають відвареною, сирою і консервованою. К. за вмістом вітаміну С не поступається перед апельсинами і лимонами. Вирощують у Зх. Європі, Передній Азії, Індії, Америці; в СРСР — в Європ. частині, Серед. Азії. Урожай ранніх сортів К. формується бл. 2 міс., середніх — 2,5 міс., пізніх — 3—3,5 міс. Урожайність 150—200 ц/га.

КО́ЛЬСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — півострів на Пн. Зх. Європ. частини СРСР, у межах Мурм. обл. РРФСР. Омивається Баренцовим і Білим морями. Площа бл. 100 тис. км². В зх. частині — гірські масиви: Хібіни (заввишки 1191 м) і Ловозерські тундри (заввишки до 1120 м), в центральній — вододільне пасмо Кейви, пд. частина низовинна. Родовища апатито-нефелінових та мідно-нікелевих руд, слюди та ін. Ріки (Поной, Варзуга, Воронья та ін.) порожисті. Багато озер, найбільші — Імандра, Умбозеро, Ловозеро. Рослинність тундрова (на Пн.) і лісова (на Пд.). Гол. місто і порт — Мурманськ.

КО́ЛЬСЬКИЙ ФІЛІА́Л АН СРСР імені С. М. Кірова — об'єднання наук. установ на Кольському п-ві. Засн. 1930 як Хібінська гірнича станція АН СРСР, у 1934—49 — Кольська н.-д. база АН СРСР імені С. М. Кірова. З 1949 — К. ф. АН СРСР. Міститься в м. Апатитах Мурм. обл. До складу філіалу входять (1978): геол. ін-т, ін-т хімії і технології рідкісних елементів і мінеральної сировини, Мурм. мор. біол. ін-т, Полярно-альпійський бот. сад-інститут, Відділ екон. досліджень, Відділ енергетики. Філіал нагороджено орденом Леніна (1967).

В. М. Пелих.

КОЛЬЦО́В Микола Костянтинович [3 (15).VII 1872, Москва — 2.XII 1940, Ленінград, похований у Москві] — рад. біолог, основоположник експериментальної біології в Росії і СРСР, чл.-кор. Петерб. АН (з 1915), акад. ВАСГНІЛ (з 1929). Закінчив Моск. ун-т (1894). В 1917—38 — директор організованого ним Ін-ту експериментальної біології. Займався наук. дослідженнями в галузі порівняльної анатомії хребетних, експериментальної цитології, фізико-хім. біології та генетики. Розробив (1928) гіпотезу молекулярної будови і матричної репродукції *хромосом*. Показав формотворне значення клітинних «скелетів» («кольцовський принцип»), дію іонних рядів на реакції скоротливих і пігментних клітин тощо. Поклав початок моск. школам експеримент. зоологів, цитологів, генетиків.

КОЛЬЦО́В (справж. прізв.— Фрідлянд) Михайло Юхимович [31.V (12.VI) 1898, Київ — 4.IV 1942] — рос. рад. письменник, журналіст, член-кор. АН СРСР (з 1938). Член Комуністичної партії з 1918. Закінчив реальне училище в Києві. Учасник Лютневої революції і Великої Жовтн. соціалістич. революції. У роки громадян. війни працював, зокрема, в редакційно-видавничому відділі Київ. військ. округу (1919, Київ). Тоді ж був редактором київ. газети «Театр» (виходила у квітні — травні 1919). У 1920 в Одесі К. завідував агітаційно-літ. відділом Юг РОСТА. З 1922 — співробітник газ. «Правда». Друкуватися почав 1916. Перша зб. нарисів і фейлетонів «Петлюрівщина» (1921). Нариси «Останній рейс» (1924), «Дружина. Сестра...» (1924), «Січневі дні» (1925) та ін. присвячені В. І. Леніну. Зб. «Іспанський щоденник» (1938) — про нац.-революц. війну ісп. народу 1936—39, учасником якої був К. Один із засновників і редакторів журналів «Огонёк», «Чудак», «Крокодил». Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—3. М., 1957; У к р. п е р е к л.— Від Києва до Львова. К., 1936.

Ю. І. Корзов.

КОЛЬЦО́В Олексій Васильович [3 (15).X 1809, Воронеж — 29.X (10.XI) 1842, там же] — рос. поет. Вірші почав писати 1825. У 1835 на кошти, зібрані М. Станкевичем та В. Бєлінським, була видана перша книга віршів К. Оспівував працю людини, красу рос. природи («Пісня орача», «Урожай», «Косар», «Товаришеві» та ін.). Ліричні поезії К. ввібрали в себе багатство нар.-пісенної творчості; чимало з них покладено на музику. В юнацькі роки К. часто бував на Україні, збирав укр. пісні та прислів'я. Вірші «Ночівля чумаків», «До річки Гайдарі», «Втеча» — про тяжку долю укр. народу. К. писав також вірші укр. мовою («Голубонько, доню» та ін.). Був особисто знайомий з Є. Гребінкою. Творчість К. високо цінували Т. Шевченко, І. Франко, П. Грабовський. Вірші і пісні К. перекладали Б. Грінченко, М. Старицький та ін. укр. письменники.

Тв.: Полное собрание стихотворений. Л., 1958; Сочинения, т. 1—2. М., 1961; Стихотворения. Л., 1978.
Літ.: Мельниченко О. О. В. Кольцов і Україна. «Вітчизна», 1959, № 10; Скатов Н. Н. Поэзия Алексея Кольцова. Л., 1977.

М. Ю. Кольцов.

О. В. Кольцов.

КО́ЛЬЧИНЕ — селище міського типу Мукачівського р-ну Закарп. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,1 тис. ж. (1980). У К. — Мукачівський верстатобуд. з-д ім. С. М. Кірова, 2 кар'єри, бондарний цех Мукачівського лісокомбінату, хлібокомбінат, лісництво. 5 заг.- осв. шкіл, 2 мед. амбулаторії, 4 клуби, Будинок культури, 5 б-к. Утворене 1979.

Кольчуга.

КОЛЬЧУ́ГА — частина старовинного бойового спорядження, яке захищало воїна від ураження холодною зброєю. Виготовлялася з металевих (нанизаних одне на одне) кілець у вигляді сорочки. К. вперше з'явилась у 1-му тис. до н. е. в Ассирії. Її використовували також старод. римляни, сармати та ін. В середні віки К. поширилася на Бл. та Серед. Сході, в Пн. Причорномор'ї, а після *хрестових походів* — у Зх. Європі. На Русі К. з'явилась у 9—10 ст. З появою *вогнепальної зброї* К. в 17 ст. втратила значення.

КО́МА (грец. κῶμα — сон, дрімота), коматозний стан — загрозливий для життя стан, що характеризується втратою свідомості, різким ослабленням або відсутністю реакцій на зовн. подразники. К.

Кольрабі.

А. П. Комар.

передує прекоматозний стан, коли порушуються глибина й частота дихання, змінюється тонус судин, частішає або уповільнюється пульс, порушується *терморегуляція*. К. можуть бути зумовлені екзогенними (окис вуглецю та ін.) і ендогенними (печінкова, уремічна К.) токсичними шкідливостями, ендокринними порушеннями (діабетична, надниркова К. та ін.), ураженнями центр. нервової системи та ін. причинами. Розвиток симптомів при К. будь-якої *етіології* пов'язаний з порушенням діяльності кори головного мозку (спричиненим порушенням кровообігу і циркуляції спинномозкової рідини в головному мозку, підвищенням внутрішньочерепного тиску, порушенням мінеральної і кислотно-лужної рівноваги та ін. патологічними процесами, що відбуваються в головному мозку). Лікування: усунення осн. причини, яка викликала К., заходи, що спрямовані на відновлення кислотно-лужної рівноваги, ліквідацію *колапсу*.

КО́МА (від грец. κόμη — волосся) в оптиці — одна з геометричних *аберацій оптичних систем*, внаслідок якої зображення точки являє собою нерівномірно освітлену асиметричну пляму, що нагадує комету або розділовий знак — кому. Виникає при проходженні через оптичну систему пучків світла від точок предмета, що перебувають на деякій віддалі від гол. оптичної осі системи. В складних оптичних системах К., як правило, виправляють разом із сферичною аберацією підбором лінз.

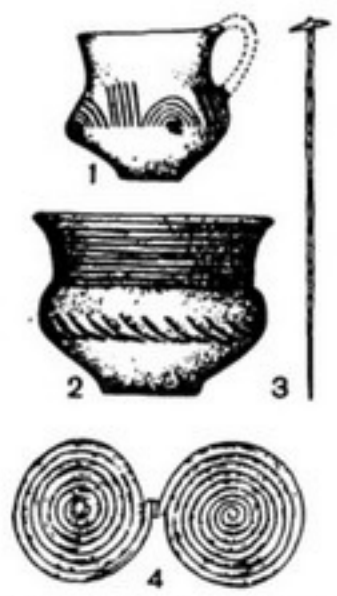

Комарівська культура. Речі з пам'яток: 1, 2 — глиняні горщики; 3, 4 — бронзові шпилька та двощиткова фібула (застібка).

КОМАНДО́РСЬКІ ОСТРОВИ́ — група островів у пд. частині Берінгового м. Входять до складу Камчат. обл. РРФСР. Складаються з двох великих островів (Берінга і Мідного), кількох острівців, скель та рифів. Пл. 1848 км². Поверхня гориста, вис. до 751 м, часто бувають землетруси. Рослинність тундрова, у долинах зарості горобини, берези кам'яної. По берегах — *пташині базари*, лежбища мор. котиків, сивучів, у тундрі — песці. Осн. заняття населення — мор. промисел, звіроводство. Населені пункти: Нікольське (о. Берінга) і Преображенське (о. Мідний). К. о. відкрила 1741 друга Камчатська експедиція В. *Берінга* (мав чин командора), на честь якого й названі.

КОМА́НДОС (англ. commandos, мн. від commando) — 1) Формування особливого призначення у збройних силах ряду капіталістичних країн (США, Великобританія та ін.) для ведення диверсійно-розвідувальних дій у тилу противника. 2) Спеціальні загони англ. армії в роки 2-ї світової війни, що їх використовували для рейдів в окуповану нацистами Європу. 3) Загони ополченців в армії бурів у кін. 19 — на поч. 20 ст., які діяли проти місцевого афр. населення і під час *англо-бурської війни 1899—1902*.

КОМА́НЧІ — індіанське плем'я, що населяло Пд. Зх. степових районів Пн. Америки. Належать до *шошонів*. Мова — шошонська юто-ацтекської сім'ї мов. У 18—19 ст. налічувалося бл. 30 тис. К.; осн. заняттями їх були кінне мисливство на бізонів і скотарство. Протягом 19 ст. К. вели героїчну боротьбу проти амер. колонізаторів. У 1875 опір К. було зламано, тих, які залишилися живими (бл. 1400), було загнано в *резервації*. Сучас. К. (5,8 тис. чол., 1950) працюють переважно в с. г. за наймом.

КО́МАР Анатолій Миколайович [12 (25). XII 1909, Київ — 26.X 1959, там же] — укр. рад. інженер-будівельник, академік Академії будівництва і архітектури УРСР (з 1956; 1956—59 — її президент) і Академії будівництва і архітектури СРСР (з 1957). Член КПРС з 1940. Закінчив (1934) Дніпровський інженерно-буд. ін-т (м. Запоріжжя). Працював на з-ді «Запоріжсталь», металург. підприємствах Уралу, в буд. орг-ціях України. Осн. праці з питань організації і механізації буд-ва. Депутат Верховної Ради УРСР 5-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

КОМА́Р Антон Пантелеймонович [н. 17 (30). I 1904, Березна, тепер Володарського р-ну Київ. обл.] — рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1944. Закінчив (1930) Київ. політех. ін-т. В 1932—47 працював у фіз.-тех. ін-тах АН СРСР (в Ленінграді, Свердловську), в 1947—50 — в Фіз. ін-ті АН СРСР. З 1950 — у Фіз.-тех. ін-ті АН СРСР (в 1950—57 — директор). Дослідження з ядерної фізики, фізики і техніки прискорювачів, фіз. електроніки, фізики металів тощо. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1952.

КОМА́Р ЗВИЧА́ЙНИЙ (Culex pipiens) — комаха род. комарових підряду *комарів*. Довж. 5—7 мм. Ротовий апарат колюче-сисний. Самки живляться кров'ю птахів, ссавців, в т. ч. й людини; є переносниками збудників малярії птахів, паразитичних найпростіших, личинок круглих червів, збудників япон. енцефаліту. Личинки К. з. розвиваються у водоймах, колодязях, льохах та ін. вологих місцях. Поши́р. К. з. в Європі, Азії, Америці, Сх. і Пд. Африці. В СРСР — повсюдно, крім Крайньої Півночі, в УРСР (в бас. Дніпра) часто також зустрічається підвид К. з. С. p. molestus.

КОМАРЕ́ЦЬКА Любов Василівна (н. 18.IX 1897, с. Ждани, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1951). В 1923 закінчила муз.-драм. ін-т ім. М. Лисенка (Київ). У 1922—24 працювала в театрі «*Березіль*», 1925—30 — в театрах Одеси, Вінниці та ін. містах, 1930—60 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Настя («Украдене щастя» Франка), Явдоха («Суєта» Карпенка-Карого), Палажка («В степах України» Корнійчука), Ксенія («Єгор Буличов та інші» Горького).

Комарівська культура. Речі з пам'яток: 1, 2 — глиняні горщики; 3, 4 — бронзові шпилька та двощиткова фібула (застібка).

Комар звичайний.

Командорські острови. Острів Мідний.

КОМА́РИКИ — 1) Народна назва дрібних комаровидних комах. 2) Заг. назва деяких представників род. *галицевих*.

КОМАРІ́, довговусі двокрилі (Nematocera) — підряд примітивних *двокрилих* комах. Тіло і ноги дорослих К. довгі й тонкі. Ведуть гол. чин. повітряний спосіб життя. Личинки розвиваються у воді, вологому ґрунті, тканинах рослин або рослинних рештках і т. п. Живляться К. нектаром, соками рослин, кров'ю тварин і людини, деякі не живляться. Понад 20 тис. видів, поширених всесвітньо. К. поділяються на ряд груп, що об'єднують іноді кілька родин. Найвідоміші *галицеві, москіти, дзвінцеві, мокрецеві, мошки* та ін. Кровосисні К. — один із компонентів *гнусу*. Рослиноїдні К. є небезпечними шкідниками с.-г. рослин, зокрема злаків.

КОМАРІ́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура середнього та пізнього періодів *бронзового віку* у Верх. і Серед. Придністров'ї. К. к. виділена в 30-х рр. 20 ст. Назва походить від назви с. Комарова (тепер Галицького р-ну Івано-Фр. обл.), поблизу якого досліджено поселення і курганний могильник. У курганах виявлено поховання з обрядами трупопокладення й трупоспалення. При розкопках пам'яток К. к. знайдено знаряддя праці й зброю (кам'яні зернотерки і сокири, скребки, ножі, серпи, кістяні шила, глиняні грузила і прясельця, бронзові наконечники списів, бойові сокири, мечі), посуд (тюльпановидні слоїки, миски, черпаки, келихи тощо) та прикраси (бронзові шпильки, браслети, каблучки тощо). Осн. заняттями носіїв К. к. були землеробство та скотарство. Вони жили патріархально-родовим ладом. К. к. датується 15—12 ст. до н. е. Істор. доля племен К. к. в різних районах її поширення була різною. Вважають, що деякі з них влилися до спорідне́них племен *тшинецької культури* й разом з ними відіграли помітну роль в етногенезі слов'ян.

Літ.: Комарівська культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971. С. С. *Березанська*.

КОМА́РНЕ — місто Городоцького р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Верещиці (притока Дністра), за 4 км від залізнич. ст. Комарне-Бучали. Виникло в 12—13 ст. В 1349 К. у складі Галицької землі захопили польс. феодали. В 1473 К. дістало *магдебурзьке право*. За 1-м поділом Польщі (1772) відійшло до Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Трудящі К. та навколишніх сіл не раз повставали проти поміщиків і місцевої влади (див. *Комарнівське селянське заворушення 1817—22*). У 1919 К. захопила бурж.-поміщицька Польща. Трудящі К. під керівництвом повітової орг-ції КПЗУ вели боротьбу

за соціальне і нац. визволення. В 1939 К. у складі Зх. України воз'єднано з УРСР. У місті — оперативно-виробнича служба газових родовищ (у т. ч. газорозподільна і компресорна станції), деревообр. комбінат (паркет, меблі, бочкотара, сувеніри). Комарнівське інструм. виробн.; хлібокомбінат, цех мол. продукції Городоцького мол. з-ду, рибний цех Львів. рибокомбінату, будинок побуту, лісництво. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 б-ки. Архіт. пам'ятки — костьол (1473, перебудований 1657), дерев'яна Михайлівська церква та дзвіниця (1754), придорожній пам'ятник (1663). Меморіальна дошка на місці страти учасників *Коліївщини* (1768), пам'ятники, пов'язані з Великою Вітчизн. війною,— командиру прикордонного загону Г. С. Поливоді, братська могила воїнів-визволителів з вогнем Вічної Слави.

КОМА́РНІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1817—22 — антифеод. виступ селян у Сх. Галичині в 1-й пол. 19 ст. Відбулося в Комарнівському ключі (володінні) графа А. Лянцкоронського (Самбірський округ). Причиною заворушення було збільшення повинностей, особливо *панщини* і *данини* натурою, загарбання поміщиком частини сел. земель. Селяни перестали здавати данину і сплачувати податки. В 1817—19 австр. влада 6 раз відряджала в села Комарнівщини каральні загони. 16.XI 1819 селяни с. Бучалів вчинили напад на карателів. На підмогу бучальцям прибуло бл. 1 тис. селян з 8 навколишніх сіл. Уряд вжив заходів для придушення заворушення. За вироком кримінального суду 74 учасників виступу засудили до різних строків тюремного ув'язнення і покарання киями. Однак, незважаючи на екзекуції, селяни відмовлялися від сплати податків і здавання данини. З березня по серпень 1822 в селах Комарнівського ключа діяли каральні експедиції. В наступні роки виступи селян не раз повторювалися, внаслідок чого Лянцкоронський 1840 був змушений піти на заміну данини грошовим *чиншем*.

Літ.: Стеблій Ф. І. Антифеодальна боротьба селян Комарнівського ключа в першій чверті XIX століття. В кн.: Питання історії СРСР. Львів, 1958; Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961.

Ф. І. Стеблій.

КОМАРО́В Володимир Леонтійович [1 (13).X 1869, Петербург — 5.XII 1945, Москва] — російський рад. ботанік і географ, акад. АН СРСР (з 1920; 1930—36 — її віце-президент, 1936—45 — президент), Герой Соціалістич. Праці (1944). Закінчив Петерб. ун-т (1894). З 1898 — викладач цього ж ун-ту (з 1918 — професор); з 1899 одночасно працював у Петерб. бот. саду (тепер Бот. ін-т АН СРСР ім. В. Л. Комарова), який очолював з 1930. З 1944 — директор Ін-ту історії природознавства АН СРСР. Осн. наук. праці К.— з питань систематики, флористики, географії рослин, *еволюції* рослинного світу. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942. АН СРСР встановлена премія ім. В. Л. Комарова.

КОМАРО́В Володимир Михайлович (16.III 1927, Москва — 24.IV 1967) — льотчик-космонавт СРСР, інженер-полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1964, 1967). Член КПРС з 1952. Закінчив Моск. спец. школу ВПС (1945), Батайське військ.-авіац. училище (1949) і Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1959). В загоні космонавтів — з 1960. Разом з К. П. *Феоктистовим* і Б. Б. *Єгоровим* здійснив уперше в світі політ 12.X 1964 на багатомісному космічному кораблі «*Восход*». 24.IV 1967 при завершенні випробувального польоту нового космічного корабля «Союз-1» К. загинув. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни. Ім'ям К. названо кратер на зворотному боці Місяця.

КОМАРО́В Михайло Федорович [псевд.— М. Уманець; М. Комар; 11 (23).I 1844, с. Дмитрівка, тепер Петропавлівського р-ну Дніпроп. обл.— 6 (19).VIII 1913, Одеса] — укр. бібліограф, критик, фольклорист і лексикограф. Закінчив Харківський ун-т (1867). К. належать бібліографічні праці «Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798—1883 р.)» (К., 1883), «Т. Шевченко в литературе и искусстве» (Одеса, 1903), «Українська драматургія» (Одеса, 1906) з додатком (1912), видані в Одесі бібліографії С. Руданського (1895), І. Котляревського (1904), М. Лисенка (1904), «Бібліографія з питань українського фольклору». Уклав «Нову збірку народних малоруських приказок...» (Одеса, 1890). К.— автор статей, досліджень і рецензій з питань укр. л-ри. У співробітництві з ін. авторами склав «Словар російсько-український» (т. 1—4. Львів, 1893—98). Відомі його переклади творів М. Гоголя, М. Добролюбова, Л. Толстого, В. Короленка.

КОМАСА́ЦІЯ (польс. komasacja — з'єднання, укрупнення, від лат. cum — разом і massa — шматок, брила, маса) — в бурж.-поміщицькій Польщі складова частина аграрної реформи, декларованої сеймом 1919. К. здійснювалася відповідно до закону від 28.XII 1925 «Про парцеляцію, комасацію і осадництво». За К. поміщики, які володіли землею в розмірі понад 60 га в районах великих міст і 160 га в ін. місцевостях, зобов'язувалися продавати (при посередництві д-ви) селянам і *осадникам* ділянки землі по 15 га в самій Польщі і по 26 га на Зх. Україні і Зх. Білорусії. Протягом 1926—30 з 1 млн. га проданої поміщиками землі 90% придбали місц. куркулі й осадники. К., як і вся агр. реформа 1919, викликала загострення класової боротьби на селі, зокрема на Зх. Україні. Лише на Тернопільщині в серпні — вересні 1930 селяни спалили 160 поміщицьких, куркульських, осадницьких садиб. К. була знаряддям *колонізації* окупованих укр. земель.

КОМА́ХИ (Insecta) — клас безхребетних тварин типу *членистоногих*. Тіло (довж. від 0,2—2 мм до 33 см) поділяється на 3 відділи: головний, грудний, черевний, кожний з яких складається з окремих сегментів (кілець). На голові розміщені органи зору, пара членистих вусиків, або *антен*, і ротові органи, що за будовою діляться на гризучі, сисні, лижучі, колюче-сисні тощо. Грудний відділ складається з трьох сегментів, на кожному з яких є одна пара членистих ніг. Черевце часто з 9—10 сегментів (найбільше — 11), на кінці тіла є статеві й хвостові придатки (церки), іноді — жало. Переважна більшість К. має дві пари крил. У жуків передня пара крил (надкрила) тверді, у мух розвинена лише перша пара крил; є й безкрилі форми. М'язова система К. дуже почленована. Добре розвинені м'язи грудного відділу, що має велике значення для здійснення польоту. Порожнина тіла (міксоцель) поділяється діафрагмами на три відділи: верхній (перикардіальний, або серцевий), середній (вісцеральний), в якому розташовані органи травлення, виділення, *жирове тіло* та нижній (перинев ральний). Шлунково-кишковий тракт складається з трьох відділів: передньої, середньої і задньої кишки. Органи виділення — гол. чин. *мальпігієві судини*. *Кровоносна система* незамкнена (*гемолімфа* циркулює в порожнині тіла). Функцію серця виконує спинна судина, що має вигляд трубки і складається з пульсуючих камер та аорти. Дихальна система представлена численними дуже розгалуженими *трахеями*, які закінчуються в тканинах тоненькими трахеолами, а назовні відкриваються дихальцями. Деякі водяні К. дихають зябротрахеями. Нервова система складається з надглоткового і підглоткового вузлів — гангліїв і черевного ланцюжка (виконує роль центр. нервової системи), периферичних нервів (зв'язують усі частини тіла, органи й тканини з центр. нервовою системою) і вісцеральної нервової системи (іннервує внутр. органи). Органи зору — парні *фасеткові очі* та прості о́чки. Органи нюху мають вигляд ямок, волосків тощо, розташованих на вусиках. Органи смаку представлені чутливими волосками на внутр. боці нижніх щелеп, у деяких К.— на лапках. Органами слуху й рівноваги К. є т. з. тимпанальні і хордотональні апарати, які у різних груп К. локалізовані в різних частинах тіла. Майже всі К. роздільностатеві, є також гермафродити (див. *Гермафродитизм*). Розмножуються перев. відкладанням яєць, іноді *живородінням*. Досить поширений гетерогенез — чергування розмноження з заплідненням (гамогенез) із розмноженням без запліднення (*партеногенез*). Відомі також *педогенез* і *поліембріонія*. Часто спостерігається чітко виявлений статевий *диморфізм*, рідше — поліморфізм (бджоли, мурашки, терміти). Розвиток К. звичайно відбувається з повним або неповним перетворенням — *метаморфозом*. Цикл розвитку К. з повним перетворенням включає такі стадії: яйце, личинка (стадія живлення і росту), лялечка та доросла, або імаго, функцією якої

В. Л. Комаров.

В. М. Комаров.

М. Ф. Комаров.

є розмноження і розселення; при неповному перетворенні стадії лялечки немає. Відомо бл. 1 (за деякими авторами, 1,5) млн. видів К., пошир. від Антарктиди до 84° пн. широти; в фауні СРСР — понад 80 тис., з них в УРСР — 20 тис. Більшість К.—наземні форми, багато К. живе й розвивається в грунті, в прісних водах зустрічаються від поверхні до глибини 1000 м, в горах живуть до вис. 5500 м. К. відіграють значну роль у житті людини. Багато К. є шкідниками культурних рослин, зерна, харч. продуктів; деякі К. — паразити, передають людині, тваринам і рослинам ряд небезпечних хвороб. Серед К. є корисні види: беруть участь у процесах грунтоутворення, в запиленні рослин, деякі хижі К. знищують шкідників с.-г. і лісових рослин; багатьох К. людина використовує для харчування (особливо в Африці та Пд. Америці); для виготовлення технічних речовин — шовку, червоної фарби карміну (*кошеніль*) та ін.; одержання меду (*бджола медоносна*), лікарських засобів — наривних пластирів (*наривникові*) тощо. Класифікація К. досить складна, існує кілька різних систем. За однією з них К. поділяють на два підкласи: ентогнатних, або прихованощелепних (Entognatha), та ектогнатних, або зовнішньощелепних (Ectognatha). Ентогнатні поділяються на три ряди — безвусикові, *ногохвости, двохвістки.* Ектогнатних ділять на первиннобезкрилих, до яких відносять лише один ряд — *щетинкохвостів,* та крилатих, або вищих, ектогнатних, куди належить переважна більшість систематичних груп К. з неповним перетворенням: *одноденки, бабки,* таргани (див. *Тарганоподібні*), *богомоли, терміти,* веснянки (див. *Веснянкоподібні*), *прямокрилі, сіноїди, пухоїди, воші, рівнокрилі хоботні, клопи, пухироногі* та ін. та К. з повним перетворенням: *жуки, сітчастокрилі,* верблюдки (див. *Верблюдкоподібні*), вислокрилки (див. *Вислокрилкоподібні*), *метелики, перетинчастокрилі, блохи, двокрилі* та ін. За ін. системою клас К. поділяють на 2 підкласи: нижчі, або первиннобезкрилі (Apterygota), та вищі, або крилаті (Pterygota). У К. найбільше споріднених філогенетичних ознак з *багатоніжками.* Перші викопні рештки К. (ногохвости) виявлені в середньодевонських відкладах Шотландії. Крилатих К. вперше виявлено у відкладах кам'яновугільного періоду. Викопні рештки К. мають значення для *стратиграфії.* Комах вивчає *ентомологія.* Іл. див. на окремому аркуші, с. 480—481.

Комахоїдні рослини: 1 — товстянка звичайна (Pinguicula vulgaris); 2 — венерина мухоловка (Dionea muscipula); 3 — росичка круглолиста (Drosera rotundifolia).

Літ.: Яхонтов В. В. Экология насекомых. М., 1969; Бей-Биенко Г. Я. Общая энтомология. М., 1971; Руководство по медицинской энтомологии. М., 1974; Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 1—3. К., 1973—75; Тыщенко В. П. Основы физиологии насекомых, ч. 1—2. Л., 1976—77; Фауна України, т. 10—17, 19—22. К., 1966—78.

О. П. Криштaль.

КОМАХОЗАПИ́ЛЕННЯ — те саме, що й *ентомофілія.*

КОМАХОЇ́ДНІ (Insectivora) — ряд хребетних тварин класу *ссавців.* Довж. тіла від 3,5 см (бурозубка-крихітка) до 0,6 м (щілинозуб). Морда видовжена, закінчується довгим рухливим хоботком, вушні раковини малі, у деяких видів відсутні, очі маленькі, іноді приховані під шкірою. Зовн. покрив в осн. волосяний, часто короткий і м'який (кріт, вихухіль), щетинистий (тенреки) або з цупких колючих голок (їжак). Забарвлення переважно однотонне — сіре, буре, чорне. Для багатьох характерні мускусні залози. К. мають ряд ознак, що свідчать про належність їх до найпримітивніших плацентарних ссавців: п'ятипалі стопохідні кінцівки, слабо диференційовані зуби, малі й гладенькі півкулі мозку та ін. К. поширені на всіх материках, крім Австралії, більшої частини Пд. Америки і Антарктиди. К. поділяють на 10 (за ін. авторами, 7) родин (бл. 63 роди, понад 300 видів). В СРСР відомо 38 видів з 10 родів (4 родини: їжакові — Erinaceidae, кротові — Talpidae, землерийкові — Soricidae, хохулеві — Desmanidae), у т. ч. й в УРСР — 12 видів з 6 родів; *бурозубка, білозубка, їжак,* хохуля (див. *Хохуля звичайна*), *кріт, кутора.*

К.—переважно наземні, підземні, напівводяні або деревні тварини. Активні вночі, деякі — цілодобово. Полігами. Статевозрілими стають у 3—4-місячному віці. Вагітність 11—43 доби; за рік 1—2 приплоди, в кожному до 14—21 малят. Живляться комахами, їхніми личинками, червами, молюсками, деякі — ще й плодами, ягодами. Знищуючи велику кількість шкідливих комах, приносять користь. Деякі види (кріт, хохуля) — хутрові звірі; окремі у зв'язку з нечисленністю перебувають під охороною закону. К. найдавніша група тварин, що дала початок багатьом рядам ссавців: кажанам, гризунам, приматам та ін. Викопні рештки К. відомі з верхньокрейдових відкладів.

В. І. Абелєнцев.

КОМАХОЇ́ДНІ РОСЛИ́НИ — рослини, які поряд із звичайним способом живлення (засвоєння неорганічних речовин з повітря і грунту) пристосовані до засвоєння білків тваринного походження, зокрема комах та інших дрібних тварин (рачків, мальків риб). К. р. живуть на субстратах, бідних на сполуки азоту та ін. мінеральні речовини, — гол. чин. на торфових болотах, у водоймах, на пісках. Перетравлювані тварини служать їм додатковим джерелом живлення. К. р. мають різні пристосування для захоплювання тварин; найчастіше це — видозмінені листки із залозками, що виділяють травні *ферменти,* за допомогою яких білки розщеплюються до простіших речовин. Останні всмоктуються тими ж залозками. За характером цих пристосувань К. р. поділяють на три групи: з пастками, що закриваються, липкими та слизькими листками. Відомо до 500 видів К. р., поширених майже на всіх континентах. В СРСР — 18 видів, з них в УРСР — 12 видів (3 — з роду *товстянка,* 5 — *пухирник,* 3 — *росичка,* 1 — *альдрованда пухирчаста*).

Л. А. Карнаухова.

КОМА́ЦУ Сьоске (н. 28.IV 1923)— япон. перекладач, педагог і поет. Професор Ін-ту іноземних мов у м. Кобе. Двічі відвідав Рад. Союз. Стажувався і деякий час викладав у Моск. ун-ті. Перекладач творів рос. і укр. письменників. Вивчав укр. мову. В 1959 опублікував у своєму перекладі 8 творів Т. Шевченка («Катерина», «Іван Підкова» та ін.), йому належить перший переклад япон. мовою «Заповіту».

Б. П. Яценко.

КОМБА́ЙН (англ. combine, букв.— з'єднання, від лат. combino — з'єдную) — агрегат, який складається з робочих машин, що виконують повний цикл виробничих операцій обробки матеріалу або продукції. К. різних типів найширше застосовують у сільс. г-ві (наприклад, *бурякозбиральний комбайн, зернозбиральний комбайн, картоплезбиральний комбайн,* комбайн для збирання різних бобових культур та *кукурудзозбиральний комбайн*), а також в гірничій справі (див. *Гірничий комбайн*). Набувають поширення побутові *кухонні комбайни.* Іноді К. наз. агрегат, що складається, напр., з радіоприймача, програвача й магнітофона.

КОМБАЙНОБУДУВА́ННЯ — галузь машинобудування, підприємства якої виготовляють комбайни для збирання зернових, тех. та ін. культур. Див. *Сільськогосподарське машинобудування.*

КОМБАТА́НТИ (франц. combattant — воїн, боєць) — у *міжнародному праві* особи, що входять до складу збройних сил воюючої сторони і на яких поширюються *закони і звичаї війни.* К. є також особовий склад ополчень, організованих добровільних загонів, учасники *Руху Опору,* волонтери (див. *Волонтерство*).

КОМБІ́ДИ — див. *Комітети бідноти.*

КОМБІКОРМИ́, комбіновані корми — суміш кормів, збалансована за вмістом поживних і мінеральних речовин, *вітамінів.* Складені за науково обгрунтованими рецептами, відповідно до особливостей живлення тварин (у т. ч. птиці, хутрових звірів, риби). Розрізняють 3 типи К.: повнораціонні К.— суміш *концентрованих кормів* і грубих кормів з добавкою вітамінів, мінеральних та ін. речовин; збалансовані за всіма елементами живлення і можуть замінювати повний добовий *кормовий раціон* тварини; К.-концентрати — суміш концентрованих кормів, збагачена мінеральними речовинами, вітамінами, *premіксами, антибіотиками.* Їх вводять у раціон додатково до грубих і *соковитих кормів*; К.-добавки (білково-вітамінно-мінеральні добавки — БВМД) — суміш багатих на білок концентрованих кормів з добавкою вітамінів, мінеральних речовин, антибіотиків. До складу К. входять бл. 12 компонентів (зерно, відходи борошномельної, маслоробної, цукрової промисловості, м'ясокомбінатів, рибних промислів та ін.). Виготовляють К. у вигляді однорід-

ної сипкої маси, *брикетів кормових* і гранул.

Літ.: Матеріали липневого (1978 року) Пленуму ЦК КП України. К., 1978; Жадан А. М. Гранульовані комбікорми. К., 1967; Максаков В. Я. Виробництво і використання комбікормів. К., 1978. *А. М. Жадан.*

КОМБІКО́РМОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь пром-сті, підприємства якої виробляють *комбікорми* для всіх видів с.-г. тварин і птиці. Осн. продукція: повнораціонні комбікорми, комбікорми-концентрати, білково-вітамінні добавки (БВД) та збагачувальні суміші. Пром. виробн. комбікормів звільняє тваринницькі г-ва від підготовки кормів до згодовування тваринам і сприяє індустріалізації *тваринництва* (див. *Тваринницький комплекс*). Пром. виробн. кормових сумішей почато в Німеччині та Великобританії у 18 ст. К. п. в СРСР створено за роки першої п'ятирічки (1929—32). У 1978 в СРСР тільки держ. К. п. (без комбікормів на основі БВД) виробила 45,3 млн. т комбікормів (1950 — 1,1 млн. т).

На Україні в роки першої п'ятирічки було збудовано великі комбікормові з-ди в Києві, Полтаві, Харкові, Кіровограді та Дніпропетровську. В 1940 в республіці діяло 9 комбікормових підприємств. У 1978 у системі М-ва заготівель УРСР діяло 91 комбікормове підприємство, яке виробило 6,3 млн. т комбікормів. З 1968 держ. К. п. республіки випускає БВД, які змішують з подрібненим фуражним зерном та ін. компонентами й одержують повноцінні корми. Для раціонального і ефективного використання БВД й зернофуражу на Україні в роки дев'ятої п'ятирічки (1970—75) почато буд-во міжгосп. комбікормових з-дів на основі кооперування коштів колгоспів і радгоспів із залученням держ. кредитів. Ці з-ди 1978 виробили 7990 тис. т комбікормів (1971 — 315 тис. т). Сучас. комбікормові з-ди — високомеханізовані і автоматизовані підприємства, оснащені потоковими лініями для збагачування комбікормів вітамінами, амінокислотами, мікроелементами та ін. компонентами. *В. К. Кондратюк.*

КОМБІНА́Т (від лат. combinatus — сполучений, об'єднаний) — в СРСР *виробниче об'єднання* або підприємство, що об'єднує кілька технологічно, економічно й організаційно пов'язаних між собою спеціалізованих виробництв різних галузей. Розрізняють К. виробничі й адміністративні. Виробничі К. створюють на основі послідовної або комплексної переробки .сировини, утилізації відходів і побічних продуктів, спільного використання всіма підрозділами, що входять до складу К., частини *основних фондів* і робочої сили (див. *Комбінування виробництва*). К. набули поширення в галузях пром-сті, що характеризуються високим рівнем концентрації (металургія, хім., легка, харч. тощо). Розвиваються агропром. К. (див. *Агропромислові об'єднання*). Адм. К. об'єднують підприємства однієї галузі, технологічно не пов'язані між собою. Єдність адм. К. забезпечується заг. для всіх його підрозділів органом управління. До їх складу входять однорідні виробничі одиниці (напр., у вуг. пром-сті — шахти одного району) або різнорідні за технологією й видами вироблюваної продукції виробн. (напр., у харч. пром-сті — харч. комбінати у складі винороб-них, консервних, кондитерських, маслоробних та ін. цехів і підприємств). *Ю. П. Лебединський.*

КОМБІНАТО́РНИЙ АНА́ЛІЗ, комбінаторика — розділ математики, присвячений вирішенню завдань вибору і розміщення елементів деякої, як правило, скінченної, множини відповідно до даних правил. Результат такого вибору наз. комбінаторною конфігурацією. Метою К. а. є вивчення комбінаторних конфігурацій, що включає в себе питання їхнього існування, алгоритми їх побудови, а також визначення числа всіх конфігурацій. Головну частину К. а. становлять методи безпосереднього підрахунку числа конфігурацій, метод твірних функцій, логічні, екстремальні, геом. та ін. методи. При підрахунку числа комбінаторних конфігурацій важливу роль відіграє правило множення (осн. принцип К. а.): якщо дію A можна здійснити m способами, а дію B — n способами, то заг. число всіх способів послідовного здійснення дій A і B дорівнює $m \cdot n$. Найпростішими прикладами комбінаторних конфігурацій є розміщення, перестановки, комбінації. Якщо з множини M, що містить n елементів, послідовно по одному вибирають m елементів, то одержані набори (що відрізняються один від одного або елементами, або їхнім порядком) наз. розміщеннями з n елементів по m елементів. Число таких розміщень дорівнює

$$A_n^m = n(n-1) \ldots (n-m+1).$$

Розміщення з n елементів по n елементів наз. перестановками елементів множини M; їхнє число дорівнює

$$P_n = A_n^n = n(n-1) \ldots 2 \cdot 1 = n!$$

Комбінаціями з n елементів по m елементів наз. усі можливі m-елементні підмножини множини M; їхнє число дорівнює

$$C_n^m = A_n^m / P_m = n!/m!\,(n-m)!$$

Задачі К. а. відомі ще з глибокої давнини. Значний внесок у розвиток К. а. зробили Г. *Лейбніц* та Л. *Ейлер*. Зокрема, Л. Ейлер у працях по розбиттю натуральних чисел на доданки створив ефективний метод перерахунку комбінаторних конфігурацій — метод твірних функцій. К. а. тепер інтенсивно розвивається в зв'язку з бурхливим розвитком *кібернетики* та дискретної математики (зокрема, *графів теорії*). Методи К. а. широко використовуються в *імовірностей теорії, чисел теорії, математичній економіці*.

Літ.: Ежов И. И., Скороход А. В., Ядренко М. И. Элементы комбинаторики. М., 1977; Риордан Дж. Введение в комбинаторный анализ. Пер. с англ. М., 1963. *М. Й. Ядренко.*

КОМБІНАТО́РНІ ЗМІ́НИ ЗВУ́КІВ — зміни, що є результатом пристосування вимови певного звука до сусіднього. К. з. з. можуть відбуватися між звуками різних категорій, тобто між голосними й приголосними (акомодація), та між звуками тієї самої категорії, тобто між голосними або між приголосними (*асиміляція*). Звук при цьому зазнає змін в одній лише фазі (напр., поява і-подібного призвука на початку голосного **у** в слові «люди») або змінюється загалом (напр., оглушування дзвінких приголосних перед глухими — пор. вимову **з** у словах «збирати» і «зцідити»). До К. з. з. належать також *дисиміляція, метатеза* та інші зміни. *Н. І. Тоцька.*

КОМБІНАЦІ́ЙНЕ РОЗСІ́ЯННЯ СВІ́ТЛА — розсіяння світла речовиною (кристалом, рідиною, газом), яке супроводиться зміною частоти розсіяного світла. Відкрили 1928 рад. фізики Г. С. *Ландсберг* і Л. І. *Мандельштам* та незалежно від них інд. фізики Ч. В. *Раман* і К. С. Крішнан (1898—1961). Класична фізика розглядає К. р. с. як результат накладання частоти внутрішньомол. коливань на основну, несучу частоту збуджуючого випромінювання. Для *монохроматичного світла* спектр К. р. с. складається з лінії джерела ν_0 і набору симетрично розміщених відносно неї ліній $\nu_0 \pm \nu$, де ν набуває ряд значень, що відповідають частотам коливань молекул. Лінії $\nu_0 - \nu$ наз. стоксовими, а $\nu_0 + \nu$ — антистоксовими. На мал. подано спектр К. р. с. на чотирихлористому вуглеці (CCl_4). Оскільки фази коливань молекул розсіюючої речовини не зв'язані між собою, К. р. с. не є когерентним (див. *Когерентність хвиль*) і його інтенсивність слабка. При збудженні К. р. с. потужним випромінюванням *лазера* відбувається впорядкування фаз коливань молекул і спостерігається т. з. вимушене комбінаційне розсіяння (ВКР), яке проявляється в різкому зростанні окремих компонент (здебільшого однієї-двох). К. р. с. разом з *інфрачервоним промінням* застосовують для кількісного, якісного і структурного аналізу речовини, а ВКР — також для перестроювання частот лазерного випромінювання.

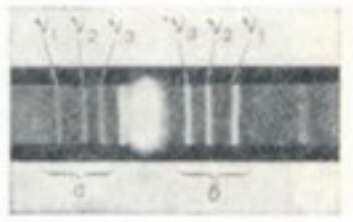

Спектр **комбінаційного розсіяння світла** на CCl_4 при збудженні ртутною лінією з довжиною хвилі $\lambda = 4348$ Å; *а* і *б* — відповідно антистоксові і стоксові компоненти, $\nu_1 = 459$ см$^{-1}$, $\nu_2 = 313$ см$^{-1}$, $\nu_3 = 217$ см$^{-1}$

Літ.: Горбань І. С. Оптика. К., 1979. *І. І. Конділенко.*

КОМБІНО́ВАНА СИСТЕ́МА в будівельній механіці — незмінювана система, що складається з несучих конструкцій (систем) різних типів, з'єднаних між собою додатковими в'язями для спільного сприймання навантаження. В К. с. одні елементи конструкцій сприймають в осн. розтягувальні або стискувальні зусилля, інші — згинальні зусилля і поперечні сили. Розрізняють К. с.: плоскі та просторові; статично визначувані і статично невизначувані (див. *Будівельна механіка*); з одного або різних (напр., залізобетону і сталі) матеріалів. Найчастіше використовують К. с. (мал.), складені з балок або балкових ферм (безрозпірна система), які характеризуються значною

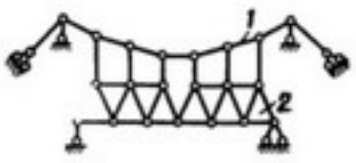

Комбінована система: *1* — висяча конструкція (шарнірний ланцюг); *2* — ферма.

жорсткістю, та *висячих конструкцій* (розпірна система), що відзначаються високою несучою здатністю. Таке поєднання дає змогу створювати легкі та високоефективні буд. конструкції значних розмірів (напр., для перекриття великих мостових прогонів).

Г. В. Ісаханов.

КОМБІНО́ВАНЕ КІНОЗНІМА́ННЯ — спосіб *кінознімання*, за яким в одному кадрі об'єднують об'єкти у формі, русі або взаємодії, відмінних від тих, що реально існували. До К. к. вдаються тоді, коли звичайними способами зняти потрібний кадр неможливо або недоцільно: при зображенні грандіозних споруд, казкових або фантастич. сюжетів, катастроф. різних трюків, пов'язаних з ризиком для життя акторів. Крім того, способом К. к. створюють написи (титри) і монтажні переходи у кінофільмі (напр., поступовим витисненням одного монтажного кадру іншим). При К. к. використовують: зворотне кінознімання (зі зміною напряму руху у кадрі, напр. зіткнення машин показують, ставлячи їх у положення таких, що зіткнулися, після чого вони роз'їжджаються), *сповільнене кінознімання*, *прискорене кінознімання*. Застосовують також кінознімання з зупинкою (прийом «стоп», або «стоп-кадр»), яке дає змогу показати, напр., миттєву появу або зникнення актора, і кінознімання зображення частинами за допомогою масок — каше і контрмасок — контркаше. Розрізняють К. к. із застосуванням зменшених макетів і моделей (див. *Макетне кінознімання*), з використанням об'єктів, різних за масштабом і розміщених на різній відстані (див. *Перспективного суміщення метод*), із заміною частини натури, що знімається, або декорації малюнком. Використовують також кінознімання на фоні просвічуваного (див. *Рирпроекції метод*) або відбивного (див. *Фронтпроекції метод*) екрана (див. також *Проекційних суміщень метод*). Поширені методи «блукаючої маски». За одним з них акторську сцену знімають на спец. фоні водночас на дві кіноплівки — звичайну (негативну) і маскову. На масковій плівці одержують непрозорий силует (маску) акторської сцени, на звичайній — приховане негативне зображення (без фону). Потім проявлену маскову плівку накладають на непроявлену негативну, точно суміщуючи силуетне та негативне зображення, після чого починають знімати або вдруковувати потрібний фон. Розроблено метод К. к. з використанням електронного пристрою, в який надходять відеосигнали (напр., від двох *відеомагнітофонів*) зображення акторської сцени та фону. Суміщене в цьому пристрої комбіноване зображення відтворюється на екрані *кінескопа*, з якого його знімають на кіноплівку. Для К. к. застосовують звичайне або спец. кінотех. устаткування (див. *Кінотехніка*). К. к. розширює творчі можливості працівників кінематографії, прискорює та спрощує виробн. кінофільмів.

І. М. Пономарьов.

КОМБІНУВА́ННЯ ВИРОБНИ́ЦТВА — прогресивна форма організації суспільного виробництва, що характеризується технологічним і орг. поєднанням різних галузей у рамках одного підприємства або об'єднання. Основою розвитку комбінування є високий рівень концентрації, спеціалізації і кооперування виробн., його раціональне розміщення в рамках *територіально-виробничих комплексів*. В СРСР розвинуті всі осн. види К. в., зокрема комбінування на основі використання предметів праці, засобів праці та робочої сили. Комбінування на основі використання предметів праці (сировини і матеріалів) здійснюється на базі об'єднання різних послідовно доповнюючих одна одну стадій виробн., які проходить оброблюваний предмет (напр., доменне, сталеливарне, прокатне виробн.), використання відходів виробн. (напр., шлаку для виробн. цементу та ін. буд. матеріалів на металург. підприємствах) та на основі *комплексного використання сировини*. К. в., що базується на використанні засобів праці, може здійснюватись внаслідок спільної експлуатації різнорідними виробн. допоміжних цехів, загальногосп. споруд, під'їзних шляхів тощо. Прикладом К. в. на основі використання робочої сили є цукро-овочеконсервні, цукро-мол. підприємства, окремі види агропром. формувань, в яких частину вивільнених у літній період робітників (напр., у цукр. виробн.) використовують у молочноконсервному, овочеконсервному виробн. тощо. Комбінування споріднених підприємств — одне з важливих умов тех. прогресу і раціональної організації сусп. праці. Її ефективність зумовлюється тим, що всі галузі, які входять до складу *комбінату*, пов'язані між собою організаційно, економічно й технологічно. Це сприяє раціональнішому використанню робочої сили, сировини, напівфабрикатів, відходів, енергії, трансп. засобів. К. в. дає можливість забезпечити безперервність технологічних процесів, скоротити тривалість *виробничого циклу*, створює сприятливі умови для раціонального використання природних ресурсів, залучаючи в госп. оборот відходи виробн., є основою розвитку безвідходних технологій, які запобігають забрудненню навколишнього середовища. К. в. найбільш поширене в кольоровій і чорній металургії, хім., деревообр., легкій, харч. пром-сті. Дедалі більше розвивається комбінування с.-г. і пром. виробн. для одержання і переробки с.-г. продукції. Див. також *Агропромислові комплекси*, *Агропромислові об'єднання*, *Концентрація виробництва*, *Кооперування виробництва*, *Спеціалізація виробництва*.

Ю. П. Лебединський.

«КОМЕДІ́ ФРАНСЕ́З» (Comédie-Française; офіц. назва — «Театр Франсе», Théâtre-Français) — найстаріший нац. театр Франції. Засн. 1680 в Парижі за указом Людовіка XIV, який об'єднав театр Мольєра (раніш злитий з театром «Маре») і театр «*Бургундський отель*». З 1-ї чверті 18 ст. в «К. Ф.» ставилися твори франц. просвітителів, у 1718—78 в його репертуарі — п'єси Ф. Вольтера, Д. Дідро, П. Бомарше. В роки Великої франц. революції «К. Ф.» наз. «Театром Нації» (з 1799 — попередня назва; провідний актор того часу — Ф. Ж. *Тальма*). Героїчна тема з великою силою зазвучала перед революцією 1848 в творчості актриси *Рашель*. Видатні актори театру 19 — поч. 20 ст.— С. *Бернар*, Ж. *Муне-Сюллі*, реалістичні традиції розвивав Б. К. *Коклен*; у 30-х рр. 20 ст. в «К. Ф.» працювали режисери Ж. *Копо*, Ш. *Дюллен*, Л. Жуве та ін. В «К. Ф.» сформувалась творчість Ж. Л. *Барро*, М. Рено та ін. В репертуарі театру — п'єси П. Корнеля, Ж. Расіна, Ж. Б. Мольєра, П. Маріво та ін. Театр у 1954, 1964, 1973 виступав в СРСР.

КОМЕ́ДІЯ (грец. κωμῳδία, від κῶμος — весела процесія і ᾠδή — пісня) — один із трьох видів *драми*, в якому колізія, дія й характери трактуються в формах смішного або пройняті *комічним*. Викриваючи старе, відживаюче, потворне в сусп. дійсності й людських характерах, К. в кінцевому підсумку утверджує позитивний ідеал. В арсеналі комедійних засобів — загострення сатиричних образів, *гротеск*, алогізм, *пародія*, карикатура, *іронія*, *гумор*, *сарказм*; специфічний прийом комедійного сюжету — комізм ситуації, інколи в поєднанні з комізмом характерів. Історично склались численні жанрові різновиди К.: К.— памфлет, сатирична К., К.— буфонада, лірична К., побутова К., *водевіль*, скетч.

Виникла К. в Стародавній Греції з нар. свят на честь бога *Діоніса*. «Батьком» К. вважають *Арістофана* (5—4 ст. до н. е.), який створив політ. комедії. Видатними комедіографами в Стародавньому Римі (3—2 ст. до н. е.) були Плавт і Теренцій. В середні віки на нар. основі народжуються *фарс*, *інтермедія*, розвиваються італ. «вчена комедія» 16 ст. і *комедія дель арте*. В європ. л-рі епохи *Відродження* видатне місце посідають комедії У. Шекспіра і Б. Джонсона (Англія), Лопе де Веги Карпйо (Іспанія). В 17—18 ст. посиленню реалістич. тенденцій в К. сприяла творчість Ж. Б. Мольєра і П. Бомарше (Франція), К. Гольдоні (Італія), Г. Лессінга (Німеччина), Р. Шерідана (Англія). Розвиток К. в 19—20 ст. пов'язаний з іменами Б. Шоу, Б. Брехта, Ш. О'Кейсі, Б. Нушича, Ж. Ануя та ін. Соціальна спрямованість притаманна К. різних народів світу (стародавній театр масок Сандегік у Кореї, Кеген — у Японії, інтермедії шом — в Індії). Народністю й реалізмом відзначалась рос. К. 18 ст. (Я. Княжнін, В. Капніст, Д. Фонвізін). Реалізмом позначені К. О. Грибоєдова («Лихо з розуму»), М. Гоголя («Ревізор»), О. Островського.

У тісному взаємозв'язку з рос. К. розвивалась і К. в укр. л-рі. Джерела її — в нар. творчості, *вертепі*, інтермедії. У 1-й пол. 19 ст. з'явились побутові комедії І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка. На Буковині «комічні опе-

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

До ст. **Крушельницька С. А.**

1. С. А. Крушельницька. 1904.
2. Родина Крушельницьких (С. А. Крушельницька стоїть праворуч).
3. С. А. Крушельницька — студентка. 1892.
С. А. Крушельницька в ролях:
4. Галька («Галька» С. Монюшка).
5. Татьяна («Євгеній Онєгін» П. І. Чайковського).
6. Суламіф («Цариця Савська» К. Гольдмарка).
7. Аїда («Аїда» Дж. Верді).
8. Сантуцца («Сільська честь» П. Масканьї).
10. Чіо-чіо-сан («Чіо-чіо-сан» Дж. Пуччіні).
11. Лорелея («Лорелея» А. Каталані).
9. С. А. Крушельницька серед учасників прем'єри опери «Чіо-чіо-сан» Дж. Пуччіні в місті Бреші. 1904.
12. С. А. Крушельницька і Дж. Пуччіні. Місто Каїр. 1904.
13. С. А. Крушельницька на обіді, даному на її честь президентом Римської Королівської філармонічної академії після виступів співачки в Римі.

12
13

1

2

3

4

5

6

7

До ст. **Касіян В. І.**

1. Безробітні на мосту. З циклу «На заході». Офорт, акватинта. 1926.

2. Гуцул. Гравюра на міді. 1925.

3. Герой Перекопу. Гравюра на дереві. 1927.

4. Хуторяночка. Ілюстрація до однойменного оповідання А. Тесленка. Офорт. 1936.

5. Т. Г. Шевченко серед селян. Літографія. 1939.

6. На штурм прориву. З серії «Дніпрельстан». Гравюра на дереві. 1934.

7. Київські метробудівці. Лінограв'юра. 1960.

рети» писав С. Воробкевич. Соціальні риси посилились у комедіях М. Старицького, М. Кропивницького, І. Нечуя-Левицького. Найвищим досягненням укр. К. кінця 19 — поч. 20 ст. є соціально-сатиричні комедії І. Карпенка-Карого. Соціально-політичну проблематику розробляв у комедійному жанрі І. Франко. Зміст рад. К. визначається завданням боротьби з пережитками минулого, з усім, що заважає утвердженню нової, комуністичної моралі. Досягнувши високого рівня уже в 20-і роки («Клоп», «Баня» В. Маяковського), рад. К. збагатилася різноманітними жанровими формами в творчості О. Афіногенова, М. Погодіна, В. Розова, А. Софронова та ін. Здобули визнання за межами республіки комедії укр. драматургів О. Корнійчука, І. Кочерги, І. Микитенка, В. Минка, О. Коломійця, М. Зарудного та ін. Широко відомі комедії К. Крапиви, А. Макайонка (Білорусія), Ю. Смуула (Естонія), А. Каххара (Узбекистан), Ш. Дадіані, М. Бараташвілі (Грузія) та ін. В переносному значенні термін «комедія» інколи відносять і до недраматичних творів: Т. Шевченко назвав «комедією» поему «Сон» (1844).

Літ.: Арістотель. Поетика. К., 1967; Кузякіна Н. Нариси української радянської драматургії, ч. 1—2. К., 1958—63; Волькенштейн В. Драматургия. М., 1969; Федь Н. М. Искусство комедии, или Мир сквозь смех. М., 1978.

В. М. Лесин.

КОМЕ́ДІЯ ДЕЛЬ А́РТЕ (commèdia dell'arte), комедія масок — вид італ. нар. театру, вистави якого створювались методом імпровізації, на основі сценарію, що вміщував коротку сюжетну схему спектаклю. Виникнувши в серед. 16 ст., комедійна за жанром, сатирична своїм спрямуванням, К. д. а. відображала гуманістичні ідеї нар. мас, їх протест проти феодально-католицької реакції. Персонажами вистав були незмінні образи (маски), що розмовляли на різних діалектах. В акторській грі панував нар. гумор. К. д. а. висміювала купця Панталоне, псевдовченого Доктора, дворянина Капітана. Позитивними персонажами були маски слуг — Брігелли, Пульчінелли, Коломбіни, Арлекіна та ін., а також ліричні образи закоханих. З серед. 17 ст. мистецтво К. д. а. почало занепадати. К. д. а. вплинула на творчість Мольєра, К. Гольдоні, К. Гоцці.

КОМЕНДА́НТ (франц. commandant — командир, начальник, від лат. commendo — доручаю) — 1) Службова особа (офіцер або генерал) у збройних силах різних держав, яка забезпечує виконання військовослужбовцями та військами встановленого порядку в будь-якому районі або пункті, їхню охорону (оборону) і нормальну діяльність різних служб. Існують К. гарнізону, залізничної (водної) дільниці, станції (порту), ділянки маршруту, переправ тощо. Вказівка (наказ) К. підлягає беззастережному виконанню. 2) Керуючий будинком, що належить будь-якій установі, навч. закладові або громадській організації.

КОМЕНСАЛІ́ЗМ [від лат. co... (cum) — разом і mensa — стіл]. нахлібництво — форма взаємовідносин між двома видами тварин, при якій один вид (коменсал) живиться рештками їжі другого (хазяїна) або мікроорганізмами, що живуть у тому ж органі хазяїна. Так, кільчастий черв'як роду Nereis оселяється в раковині, зайнятій раком-самітником, і живиться рештками його їжі; багато джгутиконосців і амеб, які живуть у кишечнику вищих тварин і людини, живляться головним чином бактеріями, що живуть у ньому, і не спричинюють захворювання хазяїна.

КОМЕ́НСЬКИЙ (Komenský) Ян Амос (28.III 1592, м. Нівніце, Пд. Моравія — 15.XI 1670, м. Амстердам, Нідерланди) — чеський педагог-гуманіст, засновник нової прогресивної пед. системи, громадський діяч. Належав до протестантської секти Чеських братів, яка успадкувала ряд демократичних ідей Я. *Гуса*. Переслідуваний католицькою церквою, 1628 покинув батьківщину і понад 40 років жив у різних країнах Європи, займався пед. і громадською діяльністю. У світогляді К. виступали дві лінії: матеріалістична і реліг.-ідеалістична. У розумінні процесу пізнання К. виходив з принципів матеріалістичного *сенсуалізму*. Філос. переконання його поєднувалися з демократичними поглядами, відображеними в теорії народоправства й рівності. Матеріалістична позиція К. особливо виразно виявилася в його пед. вченні, в основу якого він поклав принцип природовідповідності виховання (необхідності враховувати природу дитини). К. вимагав створення єдиної шкільної системи, обгрунтував ідею загального навчання й поч. навчання дітей рідною мовою. Дав теоретичне обгрунтування *класно-урочної системи навчання*, розробив дидактичні принципи навчання, багато уваги приділив питанням виховання тощо. Осн. праці К.: «Відкриті двері до мов» (1631), «Материнська школа» (1632), «Велика дидактика» (1632, вид. 1657), «Видимий світ у малюнках» (1658) та ін. В книзі «Ангел миру» (1667) закликав ворогуючі країни розв'язувати конфлікти мирним шляхом. Висунув ідею створення міжнар. орг-цій для збереження миру в усьому світі й поширення освіти серед усіх людей. К. був знайомий з досвідом *братських шкіл* на Україні. Цікавився нац.-визвольною війною 1648—54 укр. народу проти шляхетської Польщі.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані педагогічні твори, т. 1. К., 1940; Рос. перекл.— Избранные педагогические сочинения. М., 1955.

Літ.: Лордкипанидзе Д. Ян Амос Коменский. М., 1970; Мітюров Б. Н. Педагогічні ідеї Яна Амоса Коменського на Україні. К., 1971.

С. В. Далавураж.

КОМЕРЦІ́ЙНА ТАЄ́МНИЦЯ (від лат. commercium — торгівля) — в бурж. державах право акціонерної компанії, фірми, банку та ін. на засекречування документів (торг. книг, балансів тощо), що відображають їхню діяльність. Охороняється законом. К. т. капіталісти використовують для приховування від конкурентів і робітників власних підприємств, а також широкої громадськості характеру виробничої політики, спрямованої на одержання надприбутку, справжньої величини прибутку і зростання експлуатації трудящих. У соціалістичних д-вах К. т. не існує. В Рад. д-ві її було скасовано Положенням про робітничий контроль від 14 (27).XI 1917.

КОМЕРЦІ́ЙНИЙ БАНК ДЛЯ ПІВНІ́ЧНОЇ ЄВРО́ПИ, Ейробанк — акціонерний комерційний банк у Парижі. Засн. 1925. Акціонерами банку є *Державний банк СРСР, Банк для зовнішньої торгівлі СРСР, Будбанк СРСР*, центроспілка, всесоюзне об'єднання «Експортльон» та ін. Має ділові кореспондентські відносини з банками багатьох країн світу. Гол. функції банку: ведення розрахунків по зовн. торгівлі і по неторг. операціях СРСР, ін. соціалістичних країн з Францією та рядом ін. капіталістичних країн, касове обслуговування рад. орг-цій у Франції, виконання всіх видів банківських операцій. Акц. капітал банку 1978 становив 350 млн. франків.

В. М. Лінников.

КОМЕРЦІ́ЙНІ БА́НКИ — основний тип капіталістичних банків, що кредитують торг., пром. та ін. підприємства. Вперше виникли в 17 ст. в Англії. Масове утворення К. б. припадає на 50-і рр. 19 ст. Здебільшого К. б. організовані як *акціонерні товариства*. В дореволюц. Росії акц. К. б. посідали панівне становище в банківській системі країни. В СРСР та ін. соціалістичних країнах К. б. не існує. Див. *Банки*.

КОМЕРЦІ́ЙНІ УЧИ́ЛИЩА — середні навч. заклади в дореволюц. Росії. Перше К. у. засн. 1772 в Москві, на Україні — 1811 в Одесі. Спочатку були відкриті як профес. школи, але фактично (за Положенням 1896) стали загальноосв. навч. закладами, що мали на меті давати учням загальну й комерційну освіту. Строк навчання тривав 7—8 років. У 1914 в Росії було 260 К. у., в т. ч. на Україні — 62.

Літ.: Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. —первая половина XIX в. М., 1973.

Б. Н. Мітюров.

КОМЕ́ТА ШТУ́ЧНА — об'єкт, штучно створений у космосі чи в лабораторії для відтворення голови *комети*, її хвоста і різних структур у хвості, а також ін. кометних явищ. Першою К. ш. була хмара парів натрію, випущена 1958 з борту висотної ракети на висоті 430 км. За швидкістю розширення хмари було визначено фіз. параметри навколишнього середовища. На «Союзі-5» було встановлено прилад «ІКОМ» (мал.) для моделювання ядра К. ш. (лід з пиловими часточками) з метою вивчення взаємодії К. ш. з *сонячним вітром*.

К. І. Чурюмов.

КОМЕ́ТИ (грец. κομήτης, одн., букв.— волосатий) — одна з груп *малих тіл* Сонячної системи. Рухаються навколо *Сонця*, як правило, по витягнутих *орбітах*, підходячи до нього в перигелії на малі віддалі. К. з еліптичними орбітами наз. періодичними. За періодом обертання (P) вони поді-

Я. А. Коменський.

Прилад для моделювання комети штучної у відкритому космосі.

Комиш лісовий. Загальний вигляд рослини

ляються на короткоперіодичні ($P < 18$ років), проміжні ($P = 28$—200 років) і довгоперіодичні ($P > 200$ років). Короткоперіодичні К. утворюють «сімейства» Юпітера (85 К.) і Сатурна (12 К.), проміжні — Нептуна (10 К.; одна з них — *Галлея комета*) і Урана (3 К.). К. з $P = 18$—28 років нема. Кілька короткоперіодичних К. мають колові орбіти (напр., *Смирнової — Черних комета* і К. Швассмана — Вахмана 1). Поряд з періодичними, існують К., що рухаються по параболічних і гіперболічних орбітах. Обігнувши Сонце, багато з них залишають *Сонячну систему* назавжди. Збурююче притягання *планет* може істотно змінювати орбіти комет. К. буває захопленою Сонячною системою або викинутою з неї; вона може перейти з одного сімейства в інше.

Майже у всіх К. спостерігається схожа на планетарну туманність г о л о в а, в центрі якої іноді видно зореподібне згущення (фотометричне ядро). Реальне я д р о К. являє собою монолітну брилу (розмірами від сотень метрів до кількох або десятків кілометрів) льоду з домішками ін. летких речовин та пилових часток. На віддалі 3—5 (іноді до 10) *астрономічних одиниць* (а. о.) від Сонця з поверхні ядра починають виділятися гази, які захоплюють з собою і пилову компоненту. Навколо ядра утворюється газопилова оболонка — к о м а, розміри якої поступово збільшуються. В яскравих К. часто спостерігаються віялоподібні витікання з ядер, що завертаються окремими струмочками в бік, протилежний Сонцю, і які формують х в і с т К. (мал.). Ядро, кома, витікання та ін. утворення в околі ядра і становлять голову комети.

Видимі розміри К. дуже різноманітні. Голови деяких К. перевищували розмірами Сонце, а хвости іноді простягались на сотні мільйонів км (напр., К. 1811 I мала голову з поперечником $1{,}8 \cdot 10^6$ км і хвіст завдовжки $176 \cdot 10^6$ км). Однак маси К. незначні: від 10^{15} до 10^{20} г. При цьому речовина скупчена в основному в ядрі, так що густина речовини в головах і хвостах надзвичайно мала. У спектрах голів К. спостерігаються емісійні смуги CN, C_2, C_3, CH, OH та ін., а поблизу Сонця лінії натрію та ін. металів. У спектрах ряду К. було виявлено кисень. Під час позаатмосферних спостережень встановлено, що К. мають також водневі атмосфери, розміри яких набагато більші за розміри голів і хвостів.

Ф. О. *Бредіхін* розробив класифікацію кометних хвостів, в основу якої покладено тиск сонячного випромінювання. Згідно з цією класифікацією хвости діляться на три типи. Хвости I типу, що активно взаємодіють з *сонячним вітром*,— прямі, йдуть майже строго від Сонця. Вони складаються з іонізованих молекул CO^+ та ін. Хвости II типу (пилові) зігнуті і відхилені від напряму Сонце — К. в бік, протилежний рухові К. Хвости III типу ще більше відхилені в той же бік. Іноді спостерігаються аномальні хвости, спрямовані до Сонця; вони утворені більшими частками, на які сили сонячного притягання діють дужче, ніж сили променевого тиску.

При кожному поверненні до перигелія періодичні К. втрачають частину своєї речовини, і чим менший період їхнього обертання навколо Сонця, тим швидше вони руйнуються. Неодноразово спостерігався розпад ядер К. на кілька частин. Внаслідок руйнування К. утворюються *метеорні потоки*.

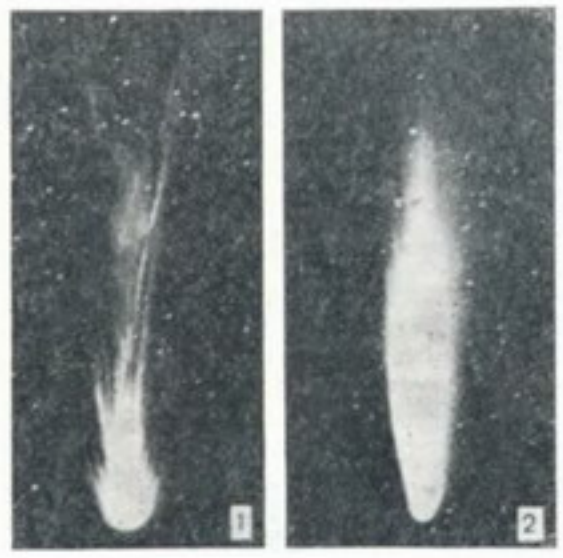

Комети: 1 — Морхауза (1908 III); 2 — Беннета (1970 II). Цифрами в дужках позначено рік спостереження і порядок проходження комети через перигелій у відповідному році.

З малої тривалості життя короткоперіодичних К. випливає, що мають існувати ті або ін. джерела поповнення їхньої кількості. Існує кілька гіпотез про ці джерела. За гіпотезою П. С. *Лапласа*, К. захоплюються з міжзоряного простору. За гіпотезою Я. Х. *Оорта*, вони приходять з периферії Сонячної системи (з віддалі до $15 \cdot 10^4$ а. о.). Ж. Л. *Лагранж* висунув гіпотезу про виверження К. великими планетами та їхніми супутниками внаслідок вулканічної діяльності. Це припущення розвинув С. К. *Всехсвятський*, передбачивши на його основі існування кільця *Юпітера*. Космічні дослідження підтвердили це передбачення. Так, 1979 космічний апарат *Вояджер*-1 виявив кільце (раніше було відкрито кільце *Урану*) і діючі вулкани на супутнику Юпітера *Іо*. Див. також *Енке — Баклунда комета*, *Когоутека комета*, *Неуйміна комети*, *Чурюмова — Герасименко комета*.

Літ.: Бредихин Ф. А. О хвостах комет. М.—Л., 1934; Орлов С. В. О природе комет. М., 1960; Добровольский О. В. Кометы. М., 1966; Всехсвятский С. К. Природа и происхождение комет и метеорного вещества. М., 1967; Шульман Л. М. Динамика кометных атмосфер. Нейтральный газ. К., 1972; Всехсвятский С. К., Ильчишина Н. И. Физические характеристики комет 1965—1970 гг. М., 1974.

В. П. Конопльова.

КОМИ́Ш — 1) Scirpus — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *осокових*. Стебла тригранні, вкриті листками. Суцвіття кінцеві, зонтиковидні, волотисті або головчасті, складаються з дрібних колосків. Плід — дрібний тригранний горішок. Понад 250 видів, поширених по всій земній кулі. В СРСР бл. 20 видів, у т. ч. в УРСР — 2: К. л і с о в и й (S. silvaticus) заввишки до 100 см, майже по всій Україні, і К. у к о р і н л и в и й (S. radicans) заввишки до 125 см, головним чином на Поліссі. 2) Народна назва схеноплектусу озерного (див. *Куга*). 3) Одна з народних назв *очерету* і *рогозу*.

КОМИША́НИ (до 1946 — Арнаутка) — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, підпорядковане Комсомольській райраді м. Херсона, за 15 км від залізнич. ст. Херсон. 7,2 тис. ж. (1979). У К.— 2 радгоспи, навч. г-во «Приозерне» Херсонського с.-г. інституту. Середня школа, філіал поліклініки. Будинок культури. Вперше згадується 1795.

КОМИ́Ш-БУРУ́НСЬКИЙ ЗАЛІЗОРУ́ДНИЙ КОМБІНА́Т імені Серго Орджонікідзе — підприємство чорної металургії. Розташований на околиці м. Керчі Крим. обл. Буд-во комбінату почато 1931. В 1936 одержано перший концентрат, 1939 — агломерат. К.-Б. з. к. працює на рудах *Керченського залізорудного басейну*. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 підприємство зруйнували нім.-фашист. загарбники. Комбінат знову введено в дію 1951. До складу К.-Б. з. к. входять (1979): рудник, дробильно-сортувальна, збагачувальна ф-ки, агломераційний та ряд допоміжних цехів. Залізну руду та вапняк-черепашник, необхідні для виробн. агломерату, добувають на кар'єрах комбінату відкритим способом. Осн. продукція — агломерат, подрібнений черепашник. На К.-Б. з. к. механізовано всі технологічні процеси.

В. С. Власов.

КОМИ́Ш-ЗОРЯ́ — селище міського типу Куйбишевського р-ну Запоріз. обл. УРСР. Залізнич. вузол. 2,7 тис. ж. (1979). У К.-З.— комбікормовий з-д, Куйбишевська райсільгосптехніка, Куйбишевське міжколгоспне буд.-монтажне управління. Заг.-освітня школа, 2 мед. амбулаторії, кінотеатр, 2 б-ки. Виникла 1905.

КОМИ́ШНА — річка в Укр. РСР, у межах Ворошиловгр. обл., права притока р. Повної (бас. Сіверського Дінця). Довж. 63 км, площа бас. 770 км². Бере початок на відрогах Середньоросійської височини. Живлення дощове і снігове. На К. споруджено водосховища, шлюз-регулятор. Частково використовують для водопостачання, зрошування.

КОМИ́ШНЯ — селище міського типу Миргородського р-ну Полтав. обл. УРСР, на берегах р. Комишанки (притока Хоролу), за 18 км від залізнич. ст. Сенча. 3,7 тис. ж. (1979). В К. — хлібозавод, 2 цегельні з-ди, цех Миргородської харчосмакової ф-ки, виробниче відділення райсільгосптехніки, цех птахоінкубаторної станції, комбінат комунальних підприємств, лісництво. Заг.-осв. школа, лікарня. Будинок культури, 2 б-ки. Засн. до 14 ст.

КОМИШУВА́ТА СУРА́ — річка в Укр. РСР, у межах Дніпроп. обл., права притока Мокрої Сури (бас. Дніпра). Довж. 58 км, площа бас. 639 км². Має рівнинний характер. Живлення переважно дощове

й снігове. Є водосховище, води річки використовують для сільськогосподарського водопостачання та зрошування.

КОМИШУВА́ХА — селище міського типу Попаснянського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Залізнична станція. 3,9 тис. ж. (1979). У К.— з-д буд. матеріалів, радгосп. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури. 2 б-ки. Засн. 1853.

КОМИШУВА́ХА — селище міського типу Оріхівського р-ну Запоріз. обл. УРСР, на берегах р. Конки та її притоки Комишуватки. Залізнич. ст. Фісаки. 6,8 тис. ж. (1979). У К.— з-ди шляхових машин, залізобетонних конструкцій, мол., Запорізька буровибухова станція, художня майстерня, виробниче відділення райсільгосптехніки, міжколг. буд. орг-ція, інкубаторна станція, комбінати побутового обслуговування і комунальних підприємств. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 б-ки. В К. народився держ. діяч УРСР І. С. *Грушецький*. Засн. 1770.

КО́МІ — 1) Самоназва двох споріднених народів спільного походження — власне К. (в минулому їх називали зирянами) і *комі-перм'яків*. 2) К.— корінне населення Комі АРСР. Живуть також у Тюменській обл., в Ямало-Ненецькому й Ханти-Мансійському авт. округах і на Кольському п-ові в Мурманській обл. РРФСР. Заг. чисельність власне К.— 327 тис. чол. (1979, перепис). Мова — комі (див. *Комі мова*). Віруючі К.— православні, є старообрядці. Предками К. і комі-перм'яків були племінні об'єднання — перм вичегодська (предки К.) і перм велика (предки комі-перм'яків). У 16—18 ст. вони розселилися в бас. верхів'їв Вичегди й Печори. Осн. заняттями їх були землеробство, тваринництво, мисливство, рибальство й оленярство (з серед. 19 ст.). За Рад. влади К. здобули автономію. В результаті соціалістичних перетворень у республіці розвинулися пром-сть, с. г., самобутня культура, зросла інтелігенція. Про історію, економіку і культуру К. див. *Комі АРСР*.

Літ.: Народы Европейской части СССР, т. 2. М., 1964.

КО́МІ АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА — у складі РРФСР. Утворена 5.XII 1936. Розташована на Пн. Сх. Європ. частини СРСР. Поділяється на 15 районів, має 7 міст та 46 с-щ міськ. типу.

Природа. Більша частина тер. республіки — рівнина, розчленована річковими долинами, подекуди слабохвиляста. Значну площу займає Печорська низовина, в серед. частині — *Тіманський кряж*, на Сх.— зх. схили *Уралу*. Корисні копалини: кам'яне та буре вугілля, нафта, природний газ, горючі сланці, боксити, титанові руди, вапняки, доломіти, кам'яна та калійно-магнієва солі, є джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний, з тривалою холодною зимою і коротким прохолодним літом. Пересічна т-ра січня від —16,6° на Пд. Зх. до —20,4° на Пн. Сх., липня — відповідно від +15,1 до 11,7°. Опадів 600—700 мм на рівнині, на схилах Уральських гір — до 1500 мм на рік. На Пн. Сх. поширена *багаторічна мерзлота*. Густа сітка річок, найбільші — *Вичегда* з Сисолою та Вим'ю, *Печора* з Усою та Іжмою, Мезень з Вашкою. Є озера (Ямозеро та Сіндорське), значні площі заболочені. Ґрунти підзолисті та болотні. Комі АРСР лежить в основному в межах лісової зони. Під лісами

Печоро-Ілицький заповідник. Сиктивкар. Університет.

(ялина, сосна, береза, осика, модрина та ін.) — 70% тер. республіки. На крайньому Пд.— тундрова та лісотундрова зони. На тер. республіки — *Печоро-Ілицький заповідник*.

Населення. Корінне населення — *комі* (276 тис. чол.; 1970, перепис). Живуть також росіяни (512 тис. чол.), українці, білоруси та ін. Пересічна густота нас.— 2,4 чол. на 1 км² (1979). Міськ. нас.— 71% (1979). Найбільші міста: *Сиктивкар, Воркута, Ухта, Інта*.

Історія. Тер. К. заселялася з часів серед. *палеоліту*. Племінні об'єднання прямих предків сучас. комі сформувалися до поч. 2-го тис. н. е. В рос. писемних джерелах 11—15 ст. їх називали перм'ю вичегодською (заселяли бас. серед. Вичегди). В 12—14 ст. вони сплачували данину *Новгородській феодальній республіці*. З кін. 14 ст. край увійшов до складу Моск. князівства. В 60-х рр. 19 ст. в краї, як і в усій Росії, було проведено бурж. реформи. На початку 20 ст. в Усть-Сисольську (тепер м. Сиктивкар), Іжмі, Краснобрі та Усть-Цільмі політичні засланці створили перші с.-д. групи. В період революції 1905—07 під їхнім керівництвом відбувалися політ. демонстрації, мітинги, страйки. Рад. владу в краї було проголошено в січні — березні 1918. Місц. контрреволюція, спираючись на допомогу англо-амер. інтервентів, до листопада 1919 захопила більшу частину краю. Частини Червоної Армії та місц. партизанські загони відновили Рад. владу в березні 1920. 22.VIII 1921 у складі РРФСР було створено авт. обл. Комі (Зирян), 1936 її перетворено на АРСР. За роки довоєнних п'ятирічок в результаті здійснення індустріалізації, колективізації с. г., культур. революції край з відсталої окраїни Росії перетворився на індустр.-агр. республіку. В 1941—45 десятки тисяч воїнів із Комі АРСР героїчно боролися на фронтах Великої Вітчизн. війни проти нім.-фашист. загарбників. З них понад 13 тис. чол. нагороджено орденами й медалями, у т. ч. 16 удостоєно звання Героя Рад. Союзу. За післявоєнні роки економіка і культура краю набула дальшого розвитку. Республіку нагороджено орденами Леніна (1966), Жовтневої Революції (1971), Дружби народів (1972). *В. І. Чупров.*

Народне господарство. Комі АРСР — важливий паливно-лісопром. район СРСР. Провідне місце в г-ві республіки посідає добувна (зокрема вугільна, нафтова, газова) та лісозаготівельна пром-сть. Енергетика представлена рядом ТЕЦ та дрібними тепловими електростанціями. Республіка має значні запаси деревини (2,8 млрд. м³). Заготівлі її зосереджено в основному в бас. Вичегди, Печори та Мезені. Виробниче об'єднання Коміліспром включає понад 40 лісозаготівельних підприємств (1979). Створено деревообр., меблеву, целюлозно-паперову пром-сть (целюлозно-паперовий та лісопильно-деревообр. комбінати, меблева ф-ка в Сиктивкарі). Видобування кам'яного вугілля в *Печорському вугільному басейні*, нафти й газу — на родовищах Тімано-Печорської нафтогазоносної провінції. Розвивається нафто- та газопереробна пром-сть. У Сиктивкарі, Ухті,

КОМІ АРСР
Площа — 415,9 тис. км²
Населення — 1118 тис. чол. (1979, перепис)
Столиця — м. Сиктивкар

ВИРОБНИЦТВО ПИЛОМАТЕРІАЛІВ
(млн. м³)

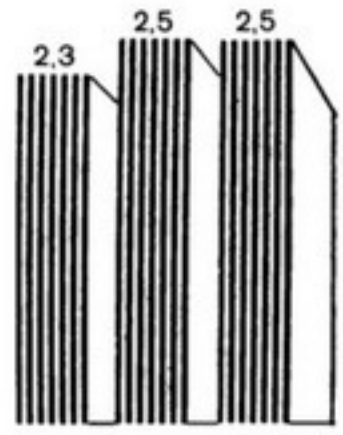

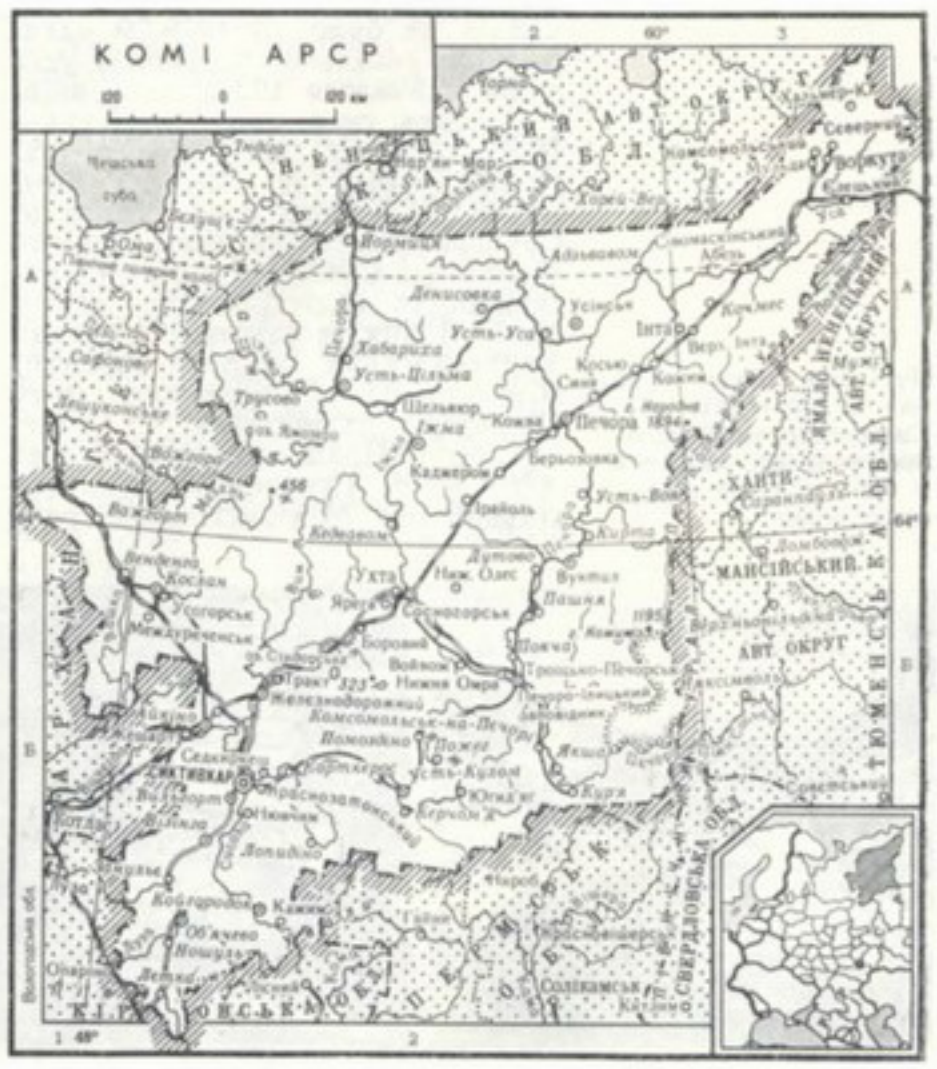

С. О. Добряков. Червоні партизани. 1967

Воркуті, Інті та Железнодорожному — рем.-мех. з-ди. Виробн. буд. матеріалів (цегельні, цементний, вапновий, залізобетонних конструкцій, великопанельного домобудування з-ди та ін.). Підприємства легкої (замшевий з-д, шкіряно-взут. комбінат, валяльна та швейна ф-ки тощо) та харч. (молокозаводи, м'ясокомбінати, солеварний з-д, млинарський та м'ясні комбінати, кондитерська та макаронна фабрики) промисловості. Головні промислові центри: Сиктивкар, Ухта, Інта, Печора.

В Комі АРСР — 51 радгосп та 5 державних промислово-мисливських господарств (1977). С. г. спеціалізується на молочному скотарстві. Поголів'я (тис., 1978): великої рогатої худоби — 155,3, свиней —83,6, овець і кіз — 35,0. Розводять оленів (108 тис. голів) та птицю. Землеробство гол. чин. на Пд. Зх. республіки. Вирощують кормові, картоплю, овочі, зернові (озиме жито, ячмінь, овес). За роки Рад. влади на тер. Комі АРСР створено всі види сучас. транспорту. В пн.-зх. напрямі її перетинає з-ця Мікунь — Ухта — Воркута. Проходить магістральний газопровід «Сяйво Півночі» (Вуктил — Ухта — Торжок) і нафтопровід Усинськ — Ухта — Ярославль. Осн. автошляхи: Сиктивкар — Мураші, Сиктивкар — Усть-Кулом, Сиктивкар — Железнодорожний, Ухта — Троїцько-Печорськ. Значну роль у перевезеннях вантажів відіграє водний, пасажирів — повітряний транспорт.

І. М. Семенов

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції народ комі не мав своєї писемності, серед населення було лише 25% письменних, в районах Печори — 10—12%. В 1914/15 навч. р. на тер. сучас. Комі АРСР налічувалося 316 шкіл, в основному церковнопарафіяльних, в яких навчалося 15 тис. учнів. Серед. спец. і вищих навч. закладів не було. В 1978/79 навч. р. у 629 загальноосв. школах усіх видів навчалося 192,2 тис. учнів, у 17 серед. спец. навч. закладах— 16,9 тис., у 42 профес.-тех. уч-щах — 16,5 тис. учнів. У Комі АРСР — 3 вищі навч. заклади: *Сиктивкарський університет* імені 50-річчя СРСР, пед. ін-т у Сиктивкарі та індустріальний ін-т в Ухті. В них, а також у філіалах ленінградських лісотех. академії (Сиктивкар) і гірничого ін-ту (Воркута) налічується 13,7 тис. студентів. Працюють *Комі філіал АН СРСР*, Печорський н.-д. вугільний ін-т М-ва вугільної промності СРСР, Комі філіал Всесоюз. н.-д. ін-ту природних газів, Держ. с.-г. дослідна станція та ін. наук. установи й проектно-конструкторські орг-ції. В республіці 494 масові б-ки, 568 клубних закладів, 682 кіноустановки з платним показом, 4 театри, філармонія, Ансамбль пісні і танцю Комі АРСР. 5 музеїв: худож. і краєзнавчий у Сиктивкарі, краєзнавчий у Печорі та ін. Позашкільні заклади: палаци і будинки піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, дитячо-юнацькі спорт. школи та ін. У 1978 в республіці видано 91 назву книг і брошур тиражем 902,8 тис. прим. У Комі АРСР виходить 25 газет, з них три республіканські: «Югид туй» («Світлий шлях», комі мовою), «Красное знамя» і «Молодёжь Севера», 3 журнали річним тиражем 545 тис. прим. Працює книжкове вид-во Комі АРСР. Респ. радіо й телебачення ведуть передачі по двох радіо- і одній телевізійній програмах комі й російською мовами. Телецентри — в Сиктивкарі, Воркуті та Ухті.

Вирощування ранніх овочів і зелені в радгоспі «Приміський».
Стадо оленів

Література народу комі, що виникла на основі багатої й різноманітної за жанрами (казки, пісні, перекази, легенди) усної нар. творчості, розвивається з серед. 19 ст. Початок її пов'язаний з літ. діяльністю поета-демократа І. *Куратова*. У 20-х рр. 20 ст. почала зароджуватися і формуватися комі рад. л-ра. Провідними жанрами в той час були поезія і драматургія. Зачинателі комі рад. л-ри — поети М. *Лебедєв*, В. Чисталєв, В. Литкін, поет і драматург В. *Савін*, драматург М. Попов. Відомі дослідження епосу народів Півночі письменника К. Жакова. В 30-х рр. з'явилися великі прозові твори — повісті Г. Федорова, І. Пистіна, П. Дороніна, романи В. *Юхніна*. У роки Великої Вітчизн. війни з патріотичними творами виступили поети С. Попов, І. Вавилін, драматурги М. *Дьяконов*, С. Єрмолін, у післявоєнні роки — прозаїки Я. Рочев, І. Із'юров, О. Лиюров, В. Ширяєв, П. Шахов. Серед сучас. письменників відомі М. Фролов, І. Торопов, Г. Юшков та ін. Комедію М. Дьяконова «Весілля з посагом» (1950) перекладено укр. мовою і поставлено на сценах укр. театрів. Україні присвятили поезії С. Попов, І. Вавилін, про дружбу народів говориться у творах В. Юхніна, І. Пистіна. В галузі літературознавства й літературної критики працюють А. Вежев, В. Латишева, А. Федорова та ін.

Природні умови краю сприяли розвитку *дерев'яної архітектури*. Збереглися масивні зрубні (див. *Зруб*) 1—2-поверхові будинки, дерев'яні (каплиця Параскеви П'ятниці в с. Кривому Удорського р-ну, 18 ст.) та кам'яні (церква Стефана Пермського в Усть-Вимі, 1759) церкви. За рад. часу реконструйовано м. Сиктивкар, виникли нові міста (Воркута, Ухта, Печора, Інта та ін.). Серед споруд — муз. театр у Сиктивкарі (1968, арх. А. Турчанінов), будинок Ради Міністрів Комі АРСР у Сиктивкарі (1972, арх. В. Ширшов, Г. Ільяшенко), Палац піонерів та школярів в Ухті (70-і рр. 20 ст., архітектори П. Мурзін, М. Жижимонтов).

На тер. Комі АРСР знайдено мезолітичне знаряддя з каменю й дерева з геом. орнаментом, розмальований посуд доби неоліту, вироби з кістки епохи бронзи й раннього заліза, твори *«звіриного стилю»* (1-е — поч. 2-го тис. н. е.), ювелірні вироби 10—14 ст., бронзові зображення птахів і звірів та фігурки людей. Народне мист. поширене здавна і пов'язане з виготовленням предметів побуту й одягу (ткацтво, вишивка, плетіння, вироби з хутра, декоративний розпис, різьблення тощо). Професійне мист. з'явилося за рад. часу (художники В. Поляков, М. Безносов, В. Постников, П. Митюшев, С. Добряков, С. Торлопов, В. Мамченко, П. Бистрова та ін.).

В Комі АРСР поширені трудові, сімейно-побутові, ліричні пісні, частівки тощо, сольний і хоровий (2—3-голосий) спів. Муз. інструменти: 3-струнний сигудек (смичковий і щипковий); брунган — 4- та 7-струнний ударний інструмент; духові — дудки, флейти; ударні — чабанський барабан, брязкальця тощо; популярні рос. балалайка та гармонь. Профес. музика розвинулася за Рад. влади (муз. драма «Усть-Куломське

Вугільна шахта «Східна» в місті Інті. Сиктивкарський лісопромисловий комплекс. У Печорському річковому порту.

повстання» А. Воронцова, 1942; «Ювілейна кантата» С. Кондратьєва, 1946; опера «Гроза над Усть-Куломом» Г. Дехтярьова, 1950; балет «Лісова людина», 1961, та оперета «Пісні до зірок», 1963, Я. Перепелиці). Серед композиторів — П. Чистальов, Б. Архімандритов, В. Савін, В. Мастениця; співаків — нар. арт. Комі АРСР В. Єсєва, засл. арт. Комі АРСР П. Осипов, Є. Орлова. В республіці працюють Комі респ. муз. те-

С. А. Торлопов. Відплив. 1967.

атр, філармонія, Ансамбль пісні і танцю Комі АРСР, муз. уч-ща (Сиктивкар, Воркута), муз. школи. В 1919 в Усть-Сисольську (тепер Сиктивкар) була організована постійна аматорська трупа — «Сикомтевчук». В 1930 поет В. Савін організував театр. курси по підготовці акторів, випускники яких склали ядро театру КІППТ (Комі інструктивний пересувний показовий театр; проіснував до 1936). У 1936 в Сиктивкарі відкрито постійний Комі драм. театр. У Воркуті працюють драм. театр (1942—56 — муз.-драм.) і театр ляльок (з 1956). Театри ставлять п'єси рад. авторів, у т. ч. національних, рос. та укр. драматургів (О. Корнійчука, Я. Галана та ін.), п'єси зарубіжних класиків. Серед театральних діячів — нар. артисти РРФСР і Комі АРСР І. Аврамов, Г. Сидорова; нар. артисти Комі АРСР Н. Суркова, С. Ростиславіна, Г. Литкіна, Е. Попов, М. Красильников, В. Рассихаєв та інші.

Є. О. Ігушев (література).

Літ.: Очерки по истории Коми АССР, т. 1—2. Сыктывкар, 1955—62; История Коми АССР с древнейших времён до наших дней. Сыктывкар, 1978; Коми советские писатели. Сыктывкар, 1968; Пахорукова В. В. Пути и проблемы развития коми-пермяцкой прозы. Л., 1977; Дёмин В. Н. Коми поэма. Сыктывкар, 1978; История коми литературы, т. 1. Сыктывкар, 1979 [в 3-х т.]; Латышева В. А. Зарождение драматургии и театра народа коми. Сыктывкар, 1968.

КО́МІ МО́ВА, комі-зирянська мова — мова *комі*, належить до пермської групи *фінно-угорських мов*. Розмовляє нею понад 249 тис. чол. (1979, перепис). Осн. риси: уникання збігу голосних чи приголосних, майже немає *комбінаторних змін звуків*. Іменникові властиві категорії числа й відмінка. Писемність К. м. існувала з 14 ст. Літ. мова сформувалася остаточно за рад. часу. Для К. м. використовують тепер алфавіт на рос. графічній основі. Про л-ру К. м. див. *Комі АРСР*, розділ Культура.

Літ.: Современный коми язык, ч. 1—2 Сыктывкар, 1955—64.

КО́МІ ФІЛІА́Л АН СРСР — об'єднання наук. установ АН СРСР на Пн. Сх. Європ. частини країни. Створено 1949 на основі н.-д. бази АН СРСР в м. Сиктивкарі. До складу філіалу входять (1978): Ін-т геології, Ін-т біології, Ін-т мови, л-ри й історії, Відділ економіки, Відділ енергетики, Відділ хімії, Наук.-експериментальна біол. станція.

В. М. Пелих.

КО́МІКС (англ. comics, мн. від comic — комічний, смішний) — серія малюнків із короткими текстами. Вважають, що попередниками цього жанру були серії картин (пізніше — гравюр) У. *Гогарта* «Кар'єра повії» (1730—31) і малюнків В. Буша до кн. «Макс і Моріц» (1865). Сучас. К. виник у США наприкінці 19 ст., поширення набув з 30-х рр. 20 ст. (в т. ч. у мультфільмах У. *Діснея*), згодом став одним з найпоширеніших жанрів *«масової культури»* в капіталістичних країнах. Бурж. пропаганда використовує К. з метою прищеплення культу фізичної сили і садизму, розпалювання расової ворожнечі. Осн. тематичні різновиди К.: К. про «дикий Захід» (*вестерн*), псевдонаукові, детективні, воєнні, К. жахів і пригод тощо. Особливо згубно К. впливають на юного читача. Оригінальною формою К. можна вважати альбом «Створення світу» (1951—53) Ж. *Ефеля*.

КОМІНТЕ́РН — див. *Комуністичний Інтернаціонал*.

КОМІНТЕ́РНІВСЬКЕ (до 1933 — Антонове-Кодинцеве) — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр, за 18 км від залізнич. ст. Кремидівка. 4,7 тис. ж. (1979). Населений пункт виник бл. 1802 як кріпацьке село. В 1905—07 в селі відбулися заворушення селян. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1965 К.— с-ще міськ. типу. В К.— мол. цех Одес. мол. з-ду, хлібний, соковий, комбікормовий з-ди, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня. 2 будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

КОМІНТЕ́РНІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 61,8 тис. чол. (1979). У районі — 69 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Комінтернівське*. К. р. на Сх. омивається *Тилігульським лиманом*, на Пд. Зх. — *Куяльницьким лиманом*, на Пд.— Чорним м. Лежить в межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: черепашник, глини, пісок. Грунти чорноземні. Розташований в степовій зоні. В межах району заказники — Петрівський та Коса Стрілка.

Найбільше пром. підприємство — Булдинське заводоуправління. Комбінат побутового обслуговування (Комінтернівське) та 7 будинків побуту. В с. г. переважає зернове г-во, овочівництво і тваринництво мол.-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1979 становила 111,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 94,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, соняшник, помідори. Садівництво. В К. р.— 13 колгоспів, у т. ч. 2 риболовецькі, 4 радгоспи, 6 птахофабрик, радгосп-завод (переробка фруктів та ягід), звірогосподарство, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Кремидівка і Сербка. Автошляхів — 323 км, у т. ч з твердим покриттям — 274 км. У районі — радгосп-технікум (с. Петрівка), 33 заг.-осв. та 3 муз. школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 21 будинок культури, 27 клубів, кінотеатр, 48 кіноустановок, 43 б-ки. На березі Чорного м. розташовані численні бази відпочинку. В с. Дофінівці К. р. нар. укр. художник К. К. *Костанді*. У К. р. видається газ. «Слава хлібороба» (з 1932).

Г. І. Куценко.

КОМІНФО́РМ — див. *Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій*.

КО́МІ-ПЕРМ'ЯКИ́ — народ, споріднений з народом *комі*. Переважна більшість живе в Комі-Перм'яцькому авт. окрузі Пермської обл. РРФСР. Загальна чисельність К.-п.— 151 тис. чол. (1979, перепис). Мова — комі-перм'яцька (див. *Комі-перм'яцька мова*). Віруючі К.-п.— православні, є й старообрядці. Осн. заняття — с. г.; працюють також у лісовій промисловості.

Комі АРСР. В. О. Рохін. Північна дівчина. Граніт. 1964.

КО́МІ-ПЕРМ'ЯЦЬКА МО́ВА — мова *комі-перм'яків*. Належить до пермської групи *фінно-угорських мов*. Розмовляє нею понад 116 тис. чол. (1979, перепис). К.-п. м. близько споріднена з *комі мовою* (комі-зирянською). Основні риси: уникання збігу як голосних, так і приголосних, звуки мало зазнають впливу сусідніх звуків. Іменникові властиві категорії числа й відмінка. Писемність існувала з 14 ст. Літ. мова сформувалася за рад. часу. Сучас. алфавіт — на основі російського.

Літ.: Коми-пермяцкий язык. Кудымкар, 1962.

КО́МІ-ПЕРМ'ЯЦЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ О́КРУГ — у складі Пермської обл. РРФСР. Утворений 26.II 1925. Площа 32,9 тис. км². Нас 173 тис. ж. (1979, перепис). Осн. населення — комі-перм'яки, живуть також росіяни та ін. Міськ. нас.— 24%. Поділяється на 6 районів, має 1 місто, 3 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Кудимкар*. Нагороджений орденом Дружби народів (1973). Поверхня горбисто-рівнинна. На Пн.— Північні Ували (до 270 м), на Пд.

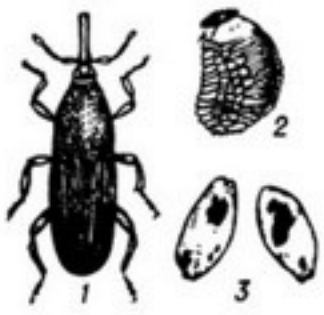

Комірний довгоносик: *1* — жук; *2* — личинка; *3* — ушкоджені зерна пшениці.

Зх.— Верхньокамська височина (до 280 м). Корисні копалини: залізна руда, буре вугілля, буд. матеріали, торф. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня — 15,7, —16,7°, липня +17,3, +17,6°. Опадів 500—550 мм на рік. Гол. ріка — *Кама*. Є озера (Леман, Нахти, Стара Кама та ін.). Грунти підзолисті, дерново-підзолисті та торфово-болотні. Понад 80% території зайнято лісами, переважно ялиновими та сосновими. За роки Рад. влади К.-П. а. о. перетворився на район розвинутого с. г. та пром-сті, що базується на значних місц. запасах деревини (300 млн. м³) та переробці с.-г. сировини. Значне місце у пром-сті посідають лісозаготівлі та лісопереробка (лісопильне, меблеве, бондарне та ін. виробн., лісохімія). Розвивається харч. (м'ясокомбінат, маслозаводи, льонозаводи), легка (швейно-трикотажне виробн.) та буд. матеріалів пром-сть. У Кудимкарі — металообр. та рем. з-ди. В К.-П. а. о. 1979 було 26 колгоспів і 28 радгоспів. С. г. спеціалізується на мол.-м'ясному скотарстві та землеробстві зернового напряму. Розводять велику рог. худобу, свиней, овець, кіз. Вирощують зернові (жито, овес, яра пшениця), кормові трави, картоплю, овочі, льон. У внутр. перевезеннях використовують автомоб. (Менделєєво — Кудимкар — Гайни, Кудимкар — Пожва) та річковий (судноплавство по Камі) транспорт, місц. авіалінії. В 1977/78 навч. р. в окрузі було 227 загальноосв. шкіл, 4 серед. спец. навч. заклади, 3 профес.-тех. уч-ща. Функціонують 131 масова б-ка, 209 клубних закладів, 317 кіноустановок з платним показом, драм. театр і краєзнавчий музей — у Кудимкарі. Виходять окружна газ. «По ленинскому пути» рос. і комі-перм'яцькою мовами й районна газета. Місцеве радіомовлення проводиться комі-перм'яцькою й рос. мовами.

З давніх часів на тер. К.-П. а. о. відоме самобутнє мист. (зображення і фігурки тварин, вироби з кістки та глини; 3—11 ст.). В 17—19 ст. розвинулася скульптура з дерева. Здавна поширені ткацтво, різьблення на дереві, в'язання, вибійка. За рад. часу розвивається сучас. мист. (художники П. Субботін-Перм'як, А. Мошев та ін.). Зростають міста. Житл. й громад. споруди будували спочатку з дерева, а з 50—60-х рр.— із збірного залізобетону.

КОМІ́РНИЙ ДОВГОНО́СИК (Sitophilus granarius) — комаха род. *довгоносикових*. Ушкоджує при зберіганні зерно і продукти його переробки. Жук (довж. 2,2—4,7 мм) темно-коричневий, личинка (довж. 3—4 мм) біла. Самка відкладає яйця (до 300 шт.) по одному всередину зерна. Личинка розвивається 20—25 днів, виїдаючи вміст зерна; заляльковується в зерні. Жук прогризає отвір у ньому і виходить назовні; живиться зерном. За рік розвивається до 4 поколінь. Ушкоджене зерно втрачає схожість і стає непридатним для вживання в їжу. Про заходи боротьби див. *Шкідники зерна і зернових продуктів*.

КОМІ́РНИКИ, коморники — у 15—18 ст. категорія найбіднішого феодально залежного селянства і міщанства в Польщі, Литві та на загарбаних польс. шляхтою укр. і білорус. землях. Виникнення К. як соціальної групи пов'язане з закріпаченням, обезземеленням і розоренням селян та міщан. У селах К. називали безземельну бідноту, яка наймитувала і жила по чужих хатах (коморах), а в містах — позбавлених власності міських ремісників-бідняків.

КОМІ́РНІ КЛІЩІ, хлібні кліщі, борошняні кліщі — група безхребетних тварин надродини акароїдних кліщів типу *членистоногих*. Довж. тіла 0,2—1 мм. Живуть у грунті, на рослинах, у норах тварин тощо; заносяться в житл. та госп. приміщення. Живляться переважно речовинами рослинного походження. Для більшості видів характерна особлива фаза розвитку — гіпопус (нерухома і рухлива форми). К. к. у цій фазі стійкі до несприятливих факторів (нестачі їжі, вологи тощо). Бл. 200 видів, пошир. по всій земній кулі, з них найнебезпечніші *борошняний кліщ*, видовжені кліщі (ушкоджують зернопродукти), сирний кліщ, цибулеві кліщі та ін. Заражені К. к. продукти можуть бути причиною шлунково-кишкових і алергічних захворювань людини і тварин. Заходи боротьби. Дотримання правил зберігання харч. запасів; знищення К. к. за допомогою *акарицидів*, а також висушуванням, охолодженням і проморожуванням продуктів. Див. також *Шкідники зерна і зернових продуктів*.

Літ.: Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 1—3. К., 1973—75; Болотін К. М. Комірні шкідники. К., 1975.

А. М. Войтенко.

КОМІ́РНІ ШКІДНИКИ́ — комахи, кліщі, мишовидні гризуни, що ушкоджують під час зберігання зерно, продукти його переробки, сухофрукти тощо. Див. *Шкідники зерна і зернових продуктів*.

КОМІСА́Р (франц. commissaire, букв.— уповноважений) — 1) У різних країнах *службова особа*, якій урядом надано особливі повноваження. У Франції за часів бурж. революції кін. 18 ст. К. називалися уповноважені *Конвенту*. В СРСР 1917—46 (до утворення міністерств) — член уряду, який очолював центр. орган держ. управління (народний комісаріат), 1918—25, 1937—42 — представник Комуністичної партії в Збройних Силах СРСР, що поділяв з командиром відповідальність за виконання бойового завдання, за бойову, політ. і матеріально-госп. підготовку частини; особа, яка очолює *комісаріат військовий*. 2) У деяких країнах — чиновник, що виконує поліцейські функції.

КОМІСА́РЕНКО Василь Павлович [н. 1 (14).I 1907, с. Черняхів, тепер Кагарлицького р-ну Київ. обл.] — український рад. патофізіолог-ендокринолог, акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1960). Член КПРС з 1939. В 1932 закінчив Харків. мед. ін-т. У 1935—40 — директор Укр. н.-д. ін-ту експериментальної ендокринології, а з 1940 працював в Ін-ті експериментальної біології та патології ім. акад. О. О. Богомольця. В 1950—54 — професор Київ. мед. ін-ту. З 1953 — зав. лабораторією ендокринних функцій Ін-ту фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР. В 1965 — директор організованого ним *Ендокринології та обміну речовин київського науково-дослідного інституту*. Праці К. присвячені вивченню механізму дії гормонів на організм. К. запропонував гормональні препарати (кортикотонін, спленін тощо). Голова Українського комітету захисту миру (1960—75). Держ. премія УРСР (1976). Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР (1961). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

КОМІСА́РЕНКО Ігор Васильович (н. 15.XII 1933, Харків) — укр. рад. хірург-ендокринолог, доктор мед. наук (з 1978). Член КПРС з 1964. Син В. П. *Комісаренка*. В 1958 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1965 — керівник хірургічного відділу *Ендокринології та обміну речовин київського науково дослідного інституту*. Праці К. присвячені удосконаленню методів діагностики і хірургічного лікування залоз внутрішньої секреції, розробці й удосконаленню методів діагностики і лікування хвороби Іценка — Кушінга, хірургічному лікуванню цукрового *діабету* тощо. Держ. премія УРСР, 1976.

КОМІСАРІ́АТ ВІЙСЬКО́ВИЙ (франц. commissariat) — в СРСР орган місцевого військ. управління (району, області, міста), що відає обліком військовозобов'язаних і обліком матеріальних засобів, проводить чергові призови та призови за мобілізацією до Рад. Армії, забезпечує проведення позавійськ. підготовки трудящих тощо. Здійснює пенсійне забезпечення сімей військовослужбовців.

КОМІСАРІ́АТ У ПО́ЛЬСЬКИХ СПРА́ВАХ НА УКРАЇ́НІ, Польський комісаріат — орган Рад. влади по роботі серед польс. біженців, солдатів і військовополонених, що існував на території Рад. України з грудня 1917 до середини 1919. Польс. комісаріат провів значну роботу щодо подання матеріальної допомоги польс. трудящим, які перебували на рад. землі, сприяв поверненню їх на батьківщину, а також залученню до боротьби за владу Рад.

КОМІСА́РІВКА (до 1917 — Голубівка) — селище міського типу Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, на р. Лозовій (бас. Сіверського Дінця). Залізнич. ст. Баронська. 3,5 тис. ж. (1979). У с-щі — з-д торг. машинобудування, відділення птахорадгоспу «Мирний», сортовипробувальний сад-ділянка. З заг.-осв. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, філіал Зоринської поліклініки. Будинок культури, З б-ки. К. засн. 1765.

КОМІСА́РІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1905 — заворушення селян с. Комісарівки (тепер смт Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл.) під час *революції 1905—07 в Росії*. В серпні 1905 на сході селяни ухвалили відібрати у поміщиці 130 дес. спірної землі.

22.VIII (4.IX) між селянами і службовцями економії відбулася сутичка. В економію прибув загін поліції, який розігнав селян. Кількох з них було заарештовано. Щоб запобігти заворушенням, в економії було розміщено загін козаків.

КОМІСІЇ ДОГОВІР — письмова угода, за якою одна сторона (комісіонер) зобов'язується вчинити за дорученням другої сторони (комітента) за винагороду одну або кілька угод від свого імені, але за рахунок комітента. Осн. правила, що визначають взаємовідносини сторін у К. д., в УРСР передбачено ст. 395 ЦивК УРСР. К. д. особливо поширений при продажу громадянами речей через комісійні магазини, при продажу на комісійних засадах с.-г. продукції (див. *Комісійна торгівля* сільськогосподарськими продуктами), зайвих і невикористаних матеріальних цінностей підприємств тощо. Укладається К. д. і в зовн. торгівлі (див. *Консигнація*). Комітентами за К. д. можуть бути як громадяни, так і соціалістичні орг-ції; комісіонерами — лише соціалістичні орг-ції. Комісіонер зобов'язаний виконати дане йому доручення відповідно до вказівок комітента, відповідає перед комітентом за втрату або пошкодження одержаного від нього майна тощо. Див. також *Делькредере*.

І. Є. Красько.

КОМІСІЇ ПАРЛАМЕНТСЬКІ, комітети парламентські — органи, що створюються палатами бурж. *парламентів* з числа їх членів для попереднього розгляду законопроектів та інших питань. К. п. поділяються на постійні і тимчасові. Постійні утворюються на весь строк повноважень парламенту, кожна з них має свою спеціалізацію (фінанси, закордонні справи, збройні сили тощо). Тимчасові — для розгляду конкретного законопроекту, а також для різного роду розслідувань. Існує й такий вид К. п., як комітет всієї палати (у Великобританії та деяких ін. країнах). Двопалатні парламенти утворюють і об'єднані К. п., як постійні, так і тимчасові. Їхнім різновидом є погоджувальні комісії, створювані для погодження розходжень між палатами з питань прийняття законопроекту. Бурж. парламенту властива тенденція перенесення осн. частини роботи з пленарних засідань палат у комісії, де у вузькому колі професіональних політиків вирішуються найважливіші питання, які потім лише формально затверджуються на відкритих засіданнях палат.

Ю. І. Нипорко.

КОМІСІЇ ПРИ ВИКОНКОМАХ МІСЦЕВИХ РАД НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ — колегіальні органи, що їх утворюють на строк повноважень місцевих Рад або тимчасово для виконання певних завдань управління, контролю чи проведення окремих заходів. Вони поєднують у собі риси держ. органів і громад. організацій. Найбільш поширеними, зокрема в УРСР, є комісії у справах неповнолітніх, адміністративні, спостережні, по розподілу житлової площі, по працевлаштуванню, боротьбі з пияцтвом. Питання, віднесені до відання тієї або ін. комісії, розв'язуються в присутності заінтересованих *службових осіб* і громадян. До складу комісій обираються депутати, представники громад. орг-цій, трудових колективів, працівники виконавчих і розпорядчих органів. Гол. методи діяльності комісій — переконання, виховання поваги до законів, широка гласність, запобігання правопорушенням. Крім того, деякі з них мають право застосовувати такі види *адміністративної відповідальності*, як попередження або штраф. Завдання, повноваження, структуру і порядок роботи цих комісій встановлено законодавством про Ради (напр., *Законами УРСР про місцеві Ради*) або рішенням місц. Рад чи їх виконкомів. Усі комісії є підзвітними і підконтрольними відповідним Радам та їхнім виконкомам.

Р. В. Бершеда.

КОМІСІЙНА ТОРГІВЛЯ сільськогосподарськими продуктами — в СРСР різновид колгоспної *торгівлі*. Здійснює її *споживча кооперація*, яка приймає с.-г. продукти на комісію від колгоспів за цінами, погодженими з ними (причому видає їм відразу 100% договірної ціни), а у колгоспників купує їх за цінами місц. ринків. Договірні ціни, як правило, нижчі за ціни місц. ринків.

КОМІСІЯ (лат. commissio — доручення) — 1) Уповноважена група осіб, обирана чи призначувана для виконання тимчасового або постійного доручення чи попередньої розробки будь-якого питання (див. *Комісії при виконкомах місцевих Рад народних депутатів, Комісія УРСР у справах ЮНЕСКО, Комісія міжнародного права ООН*). 2) Один з видів договорів у цивільному праві. Див. *Комісії договір*.

«КОМІСІЯ 50-ти» — орган контролю за діяльністю місцевих установ Рад. влади по розгляду скарг селян. Діяла на Україні влітку 1919. Створена на *Всеукраїнському з'їзді волосних виконкомів 1919* у кількості 50 чол. (звідси й назва) з метою зміцнення зв'язків центр. органів Рад. влади з селянством. Комісія проводила також агіт.-роз'яснювальну роботу на селі, брала участь в організації боротьби проти куркульсько-націоналістичного *бандитизму*. Припинила існування у серпні 1919 в зв'язку з тимчасовим загарбанням України денікінцями.

Л. М. Маймескулов.

КОМІСІЯ ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ УКРАЇНИ (КЕУ) — держ. комісія при Держплані УРСР, створена 1921 по складанню перспективного плану електрифікації України, розрахованого на 10—15 років. Виходячи з ленінського плану *ГОЕЛРО*, КЕУ запланувала збудувати на Україні вуг. електростанції: Штерівську, Гришинську, Лисичанську, Ізюмську; гідроелектростанції; Олександрівську (*Дніпрогес*) і Бузьку; станції на доменних і коксових газах, комбінованих з вугіллям,— Петровську, Юзівську, Макіївську та ін. Заг. потужність цих електростанцій мала становити 1 млн. кВт. У 1934 потужність електростанцій України становила 1656 тис. кВт. Після прийняття плану першої п'ятирічки (1929) КЕУ припинила діяльність; її функції передано Держплану УРСР. Див. *Електрифікація*.

КОМІСІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ООН — постійний допоміжний орган *Генеральної Асамблеї ООН*, заснований за її резолюцією від 21. XI 1947. Має своїм завданням заохочення прогресивного розвитку *міжнародного права* і його кодифікації. Складається з 25 чоловік. Члени К. м. п. обираються Ген. асамблеєю ООН строком на 5 років (з правом переобрання) з кандидатів країн-членів ООН, які користуються визнаним авторитетом у галузі міжнар. права. Цей захід спрямований на те, щоб склад комісії забезпечував представництво найголовніших форм цивілізації й основних правових систем світу. К. м. п. розробляє проекти конвенцій, спрямованих на *кодифікацію міжнародного права* та прогресивний розвиток окремих проблем або галузей міжнар. права. Ряд розроблених К. м. п. ООН конвенцій з морського, дипломатичного й консульського права, права міжнар. договорів та ін. були прийняті на міжнар. конференціях і значною мірою сприяли прогресивному розвитку міжнар. права. Щорічні сесії К. м. п. відбуваються в Женеві. До складу К. м. п. ООН обирались рад. юристи-міжнародники (*Корецький* В. М., Крилов С. Б., Кожевников Ф. І., *Тункін* Г. І., Ушаков Л. О.).

М. В. Яновський.

КОМІСІЯ ПАРТІЙНОГО КОНТРОЛЮ ПРИ ЦК ВКП(б) (КПК) — орган парт. контролю. Створена XVII з'їздом партії (1934), який перетворив *Центральну Контрольну Комісію ВКП(б)* (ЦКК) на КПК. Обиралася з'їздом партії, мала апарат у центрі та постійних представників у республіках, краях, областях, яких КПК призначала і відкликала. XVIII з'їзд ВКП(б) (1939) визнав, що центр. завданням КПК має бути посилення контролю за виконанням рішень ЦК ВКП(б); визначив, що КПК працює при ЦК ВКП(б), під його керівництвом і за його директивами, у зв'язку з чим відпадає необхідність виборів КПК на з'їзді партії. XIX з'їзд КПРС (1952) перетворив КПК на *Комітет партійного контролю* при ЦК КПРС.

В. П. Комісаренко.

«КОМІСІЯ ПО ВНУТРІШНІЙ БЕЗПЕЦІ». Засн. 1934 як «Комісія по розслідуванню антиамер. діяльності», з 1938 — тимчасова, з 1946 — постійна комісія палати представників конгресу США; з 1969 — сучас. назва. Офіц. мета — боротьба проти «підривної й антиамер. пропаганди». Після 2-ї світової війни сприяла розгулові реакції, зокрема *маккартизму*. Бере участь у переслідуванні прогресивних орг-цій і діячів.

КОМІСІЯ ПО ТРУДОВИХ СПОРАХ — в СРСР первинний орган для розгляду спорів, що виникають з приводу трудових *правовідносин*, за винятком спорів, які, згідно з законом, підлягають розглядові безпосередньо в *судах* та ін. органах. Див. *Трудові спори*.

В. Ф. Комиссаржевська.

М. В. Комиссаров.

КОМІ́СІЯ УРСР У СПРА́ВАХ ЮНЕ́СКО — міжвідомчий орган для розвитку співробітництва і забезпечення координації участі установ та відомств республіки в діяльності *ЮНЕСКО*. Заснування таких національних комісій, що представляють уряди та «головні національні об'єднання, заінтересовані в справі освіти, науки і культури», передбачено Статутом ЮНЕСКО. Комісію УРСР створено постановою Ради Міністрів УРСР від 27.VII 1956. До її складу входять 25 представників м-в освіти, вищої та серед. спец. освіти, культури, геології та АН УРСР, ЦСУ УРСР, Держкіно, Держтелерадіо, Держкомвидаву та ін. Свою діяльність комісія проводить у відповідності з програмою ЮНЕСКО. З цією метою при Комісії створено к-ти з питань освіти, науки, культури та інформації. На засіданнях Комісії обговорюються плани її роботи, звіти делегацій і представників республіки про участь у сесіях, конференціях та нарадах по лінії ЮНЕСКО, окремі питання участі республіки в діяльності ЮНЕСКО. В своїй роботі Комісія спирається на допомогу широкого кола урядових та громад. орг-цій республіки. Вона також координує діяльність нац. к-тів, створених в УРСР для реалізації довгострокових програм ЮНЕСКО (Міжнар. програма геол. кореляції, Міжнар. гідрологічна програма, «Людина і біосфера», програма дослідження *Світового океану*, проект вивчення та поширення слов'янських культур). Комісія співробітничає з нац. комісіями інших країн — членів ЮНЕСКО. Очолює комісію голова. Місцеперебування комісії — Київ. *Ю. М. Кочубей.*

КОМІ́СКО (Comisco, скорочено від франц. Comité International Socialiste Consultatif — Міжнародний соціалістичний консультативний комітет) — орг. центр ряду соціалістичних партій, керованих правими соціалістами. Існував з грудня 1947 по червень 1951. Знаходився у Лондоні. Перетворений на *Соціалістичний інтернаціонал*.

КОМІССАРЖЕ́ВСЬКА Віра Федорівна [27.X (8.XI) 1864, Петербург — 10 (23).II 1910, Ташкент, похована в Петербурзі] — рос. актриса. Учениця В. М. *Давидова*. Сценічну діяльність почала 1888. У 1890—91 виступала в Москві у виставах Т-ва мистецтва і літератури під керівництвом К. *Станіславського*, 1894 — в трупі М. *Синельникова* в Новочеркаську. В 1896—1902 — в Александринському театрі в Петербурзі. В 1904 заснувала власний Драм. театр. У 1908—10 гастролювала в містах Росії та України, зокрема в Харкові, Одесі, Полтаві, Катеринославі, Києві. В 1908 відвідала США. Ролі: Лариса («Безприданниця» О. Островського), Ніна Зарєчна («Чайка» Чехова), Варвара Михайлівна, Ліза («Дачники», «Діти сонця» Горького), Нора («Ляльковий дім» Ібсена), Беатріса («Сестра Беатріса» Метерлінка) та ін.

КОМІССА́РОВ Микола Валер'янович [5 (17).I 1890, Петербург — 30. IX 1957, Москва] — рос. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1946). Акторську діяльність почав 1920. Працював у театрах Києва, Старого Оскола, Одеси, Харкова, Запоріжжя, Кременчука. 1925—27 — в Ленінгр. театрі «Комедія», трупах Далекого Сходу, в 1934—45 — актор Одес. рос. драм. театру, з 1946 — *Малого театру*. Ролі: Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Сатін і Актор («На дні» Горького), Абрєзков («Живий труп» Л. Толстого), Дремлюга («Крила» Корнійчука), Франц Моор («Розбійники» Шіллера). Знімався в кіно. Держ. премія СРСР, 1951, 1952.

КОМІССА́РОВА Марія Іванівна [н. 4 (17). VIII 1904, с. Андрєєвське, тепер Сусанінського р-ну Костром. обл.] — рос. рад. поетеса, перекладачка. Друкуватися почала 1924. Автор зб. поезій «Первопуток» (1928), «Переправа» (1932), «Зустріч» (1936), «Моя стежинка продовжується» (1961), «Найдорожче» (1962), «Вірші про Ленінград» (1967), «Всім відстаням всупереч» (1979) та поеми «Ліза Чайкіна» (1955). Перекладачка творів білорус. та укр. поетів, зокрема Т. Шевченка (присвятила йому вірш і статті), Лесі Українки.

Тв.: Дорога к друзьям. Л., 1968; Ожидание встречи. Л., 1973; У к р. п е р е к л.— Дарунок. К., 1978.

КОМІТА́С [справж. ім'я та прізв.— Согомон Геворкович Согомонян; 26.IX (8.X) 1869, містечко Кутіна, Туреччина — 22.X 1935, Париж; 1936 прах К. перевезено й поховано в Єревані] — вірм. композитор, етнограф, диригент. В 1893 закінчив Ечміадзінську духовну академію; 1896—99 вивчав історію і теорію музики в Берліні. З 1899 жив у Ечміадзіні, де очолював муз. класи і хор духовної академії. У 1910 переїхав до Константинополя, 1919 — до Парижа. З 1916 внаслідок психічної хвороби творча діяльність К. припинилась. К.— класик вірм. музики, майстер хорової поліфонії, основоположник вірм. наук. етнографії. Він записав і дослідив понад 3000 зразків нар. творчості (збереглося бл. 500).

КОМІТЕ́Т (франц. comité, від лат. committo — доручаю) — 1) Міжнародний, державний, громадський або парт. орган, що створюється для керівництва окремою галуззю г-ва, громадсько-політ. роботою тощо (напр. *Комітет партійного контролю* при ЦК КПРС, *Комітет по роззброєнню*). 2) Керівний виборний орган.

КОМІТЕ́Т ГРОМА́ДСЬКОГО ПОРЯТУ́НКУ — орган *Конвенту* в роки *Великої французької революції*. Створений 6.IV 1793; наглядав за діяльністю міністрів, мав надзвичайні повноваження. Спочатку к-т очолював Ж. Ж. *Дантон*. 10.VII 1793 к-т переобрано. До нього увійшли Л. А. *Сен-Жюст*, Ж. О. *Кутон*, Л. *Карно*; к-т очолив М. М. І. *Робесп'єр*. Восени 1793 к-т був гол. органом *якобінської диктатури* (фактично виконував функції революц. уряду). Після *термідоріанського перевороту* (27.VII 1794) к-т втратив своє значення. Скасований 26.X 1795 Конституцією III року республіки.

КОМІТЕ́Т ГРОМА́ДСЬКОЇ БЕЗПЕ́КИ — орган *Конвенту* в роки *Великої французької революції*. Створений 2.X 1792. Гол. завданням к-ту була боротьба проти внутр. контрреволюції. Набув значного впливу в період *якобінської диктатури*. К-т посилав надзвичайних комісарів в армію та департаменти. У вересні 1793 — червні 1794 діяв під керівництвом *Комітету громадського порятунку*. У 1794 до к-ту ввійшли контрреволюц. елементи. Майже всі члени к-ту взяли участь у *термідоріанському перевороті*. Скасований 26.X 1795 Конституцією III року республіки.

КОМІТЕ́Т З КОСМІ́ЧНИХ ДОСЛІ́ДЖЕНЬ — те саме, що й *КОСПАР*.

КОМІТЕ́Т З ПИТА́НЬ РО́ЗВИТКУ І СПІВРОБІ́ТНИЦТВА КРАЇ́Н КАРИ́БСЬКОГО БАСЕ́ЙНУ — регіональна організація, засн. 1975. До к-ту входять Барбадос, Співдружність Багамських Островів, Куба, Гренада, Гайана, Гаїті, Домініканська Республіка, Ямайка, Трінідад і Тобаго.

КОМІТЕ́Т ЗАКОРДО́ННОЇ ОРГАНІЗА́ЦІЇ РСДРП (КЗО) — керівний орган закордонних більшовицьких груп. Створений на установчому з'їзді (Женева, 15—19.III 1905), який об'єднав групи в одну орг-цію РСДРП. Перший склад КЗО розпущено у березні 1906 Об'єднаним ЦК РСДРП. Відновлено КЗО на нараді закордонних більшовицьких груп у Парижі 27—30.XII 1911. До складу новообраного КЗО входили І. *Арманд*, М. Ф. *Владимирський*, М. О. *Семашко* та ін. КЗО користувався правами самостійного к-ту РСДРП, у т. ч. мав представництво на з'їздах і конференціях партії, готував парт. кадри для роботи в Росії, допомагав ЦК партії видавати й розповсюджувати за кордоном парт. л-ру. В 1913 випускав «Бюллетень КЗО». Роботою КЗО керував В. І. Ленін. К. з. о. РСДРП припинив діяльність після Лютн. революції 1917.

КОМІТЕ́Т МОЛОДІ́ЖНИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ СРСР (КМО СРСР) — громадська орг-ція рад. молоді, створена 2.VII 1956 в результаті реорганізації *Антифашистського комітету радянської молоді*. КМО СРСР розвиває і зміцнює дружбу та співробітництво рад. молодіжних орг-цій з зарубіжними молодіжними й студентськими нац. спілками, з регіональними і міжнародними молодіжними об'єднаннями 130 країн світу (1979). В республіках, краях і областях функціонують відповідні к-ти молодіжних орг-цій, у т. ч. на Україні діє КМО УРСР. Студентські орг-ції рад. молоді представлені в КМО СРСР Студентською радою СРСР. Видається «Вестник КМО СССР». КМО СРСР — член *Всесвітньої федерації демократичної молоді*, має постійних представників у Бюро федерації і в Секретаріаті *Міжнародного союзу студентів*. *Л. В. Кравченко.*

КОМІТЕ́Т ПАРТІ́ЙНОГО КОНТРО́ЛЮ при ЦК КПРС (КПК) — один з керівних органів КПРС. Створений 1952 згідно з Статутом, прийнятим XIX з'їздом КПРС,

замість *Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б)*. Організується ЦК партії. КПК перевіряє додержання членами і кандидатами в члени КПРС партійної дисципліни, притягає до відповідальності комуністів, винних у порушенні Програми і Статуту партії, парт. і держ. дисципліни, а також порушників парт. моралі; розглядає апеляції на рішення ЦК компартій союзних республік, крайових і обл. комітетів партії про виключення з партії і парт. стягнення (Статут КПРС, 1977, § 39). Листопадовий пленум ЦК КПРС (1962) реорганізував систему контролю в СРСР. Було створено *Комітет партійно-державного контролю* ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР і Партійну комісію при ЦК КПРС. Грудневий пленум ЦК КПРС (1965) перетворив органи парт.-держ. контролю на *органи народного контролю*; діяльність КПК було відновлено.

КОМІТЕ́Т ПАРТІ́ЙНО-ДЕРЖА́ВНОГО КОНТРО́ЛЮ ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР — єдиний союзно-республіканський орган парт. і держ. контролю в СРСР, що існував з листопада 1962 по грудень 1965. Органи парт.-держ. контролю було перетворено на *органи народного контролю*.

КОМІТЕ́Т ПО РОЗЗБРО́ЄННЮ. Створений 1961 внаслідок угоди між США і СРСР як орган 18 д-в для ведення переговорів по *розброєнню*. Налічує 39 д-в (1979). До к-ту входять представники країн *Організації Варшавського Договору*, *НАТО* і позаблокових країн. Участь у к-ті відкрито для всіх ядерних д-в. К-т не є органом ООН, але тісно пов'язаний з нею; рішення в к-ті приймаються на основі *консенсусу* (заг. згоди). К-т розробив кілька важливих угод: договори про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою, про її нерозповсюдження, Конвенцію про заборону розробки, виробництва та нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення, Конвенцію про заборону діяння на природне середовище у воєн. цілях тощо. *М. М. Білоусов.*

КОМІТЕ́Т РАДЯ́НСЬКИХ ЖІНО́К — громадська орг-ція рад. жінок, діяльність якої спрямована на боротьбу за зміцнення миру на землі, розвиток дружніх зв'язків з жінками зарубіжних країн, на підтримку справедливої боротьби народів світу проти агресії, за свободу і незалежність, за демократію і соціальний прогрес, за рівноправність жінок і щастя дітей в усьому світі. Засн. у вересні 1941 як Антифашистський комітет радянських жінок, з 1956 має сучас. назву. Об'єднує на колективних засадах рад. жінок, які входять у профспілкові, кооперативні, творчі та ін. громад. орг-ції. Керівним органом К. р. ж. є Пленум. Голова к-ту — В. В. *Ніколаєва-Терешкова* (з 1968). К-т має зв'язки з 250 прогресивними нац., регіональними і міжнар. жіночими орг-ціями понад 120 країн світу. Один з фундаторів і член *Міжнародної демократичної федерації жінок*, рад. Фонду миру. Разом з ВЦРПС видає журн. «Советская женщина» 13 мовами народів світу. К-т нагороджено орденом Дружби народів (1973). *Г. А. Литвинова.*

КОМІТЕ́ТИ БІДНОТИ́, комбіди — класові орг-ції сільської бідноти, створені згідно з декретом ВЦВК і РНК РРФСР від 11.VI 1918 в умовах посилення опору з боку *куркульства* і загострення продовольчої кризи. Боротьба за хліб на той час перетворилась на боротьбу за соціалізм. Право обирати й бути обраними до К. б. надавалося всім селянам (у т. ч. й *середнякам*), за винятком куркулів та ін. нетрудових елементів. К. б. брали активну участь у вилученні хлібних і зем. лишків у куркулів; розподілі пром. товарів між трудящими селянами, які видавала д-ва в обмін на продовольство; у перерозподілі на користь трудящих селян поміщицької і частково куркульської землі та реманенту, внаслідок чого у куркулів було відібрано і передано в користування сільс. бідноти 50 млн. га землі; в очищенні Рад від класово ворожих елементів, у створенні перших колективних г-в, організації набору добровольців у Червону Армію, проведенні культур.-виховної роботи. Організація і діяльність К. б. здійснювалися під безпосереднім керівництвом місцевих парт. і рад. органів, при активній участі робітників, які направлялися на село у складі продовольчих (див. *Продзагони*) та ін. загонів. Це сприяло зміцненню союзу *робітничого класу* з сільс. біднотою, залученню на їх бік середняка, посиленню розмежування класових сил на селі, згуртуванню і революц. вихованню широких верств трудящих мас *селянства*, що мало вирішальне значення для перебудови життя на соціалістичній основі, означало, за визначенням В. І. Леніна, величезний крок у розвитку «соціалістичної революції на селі» (Повн. зібр. тв., т. 37, с. 137). В РРФСР К. б. існували до кінця 1918 — початку 1919 (до перевиборів сільс. Рад, що відбулися за участю К. б.). На цей час припадає створення К. б. в ряді повітів України, але їхня діяльність була не тривалою в зв'язку з наступом денікінців і петлюрівців. У травні 1920 на Україні були утворені *комітети незаможних селян*. *М. В. Черненко.*

КОМІТЕ́ТИ ГРА́МОТНОСТІ — в дореволюц. Росії громадські культурно-осв. орг-ції, які мали на меті сприяти початковій нар. освіті. Існували в Москві (з 1845) і Петербурзі (з 1861). Вони виступали за відкриття шкіл для підготовки нар. учителів, видавали л-ру для народ. читання, організували декілька сот *народних бібліотек* і читалень, постачали школам навч. посібники тощо. Петерб. К. г. порушив клопотання про використання в нар. школах, б-ках і читальнях укр. губерній книжок рідною мовою, а також про дозвіл викладати в школах укр. мовою. З розвитком пром-сті в 90-х рр. К. г. почали обговорювати питання про введення *загального навчання*. Царський уряд у листопаді 1895 закрив обидва комітети. Див. також *Освітні товариства* на Україні.

«КОМІТЕ́ТИ ГРОМА́ДСЬКОЇ БЕЗПЕ́КИ» — контрреволюц. орг-ції, створені в Росії, в т. ч. на Україні, у жовтні — листопаді 1917 бурж. і дрібнобурж. партіями для боротьби проти соціалістичної революції. При підтримці іноз. імперіалістів «К. г. б.» організовували антирад. заколоти, провокації, саботаж. Розгромлені в ході перемоги Рад. влади на місцях.

КОМІТЕ́ТИ ДІЇ, Ради дії — організації робітн. класу Великобританії. Створені 1920 як місц. к-ти руху «*Руки геть від Росії*». Налічувалося бл. 350 к-тів. Активну участь у них брала Компартія Великобританії. Під час рад.-польс. війни 1920 під тиском англ. пролетаріату 9.VIII Лейбористська партія і Брит. конгрес тред-юніонів створили Центр. раду дії. 13.VIII рада скликала всеангл. робітн. конференцію, яка поставила вимоги дипломатичного визнання Рад. Росії, боротьби проти війни всіма засобами, аж до заг. страйку. Протест пролетаріату змусив уряд Великобританії відмовитися від прямого втручання в війну на боці бурж.-поміщицької Польщі.

КОМІТЕ́ТИ НЕЗАМО́ЖНИХ СЕЛЯ́Н (КНС), комнезами — класові орг-ції сел. бідноти на Україні 1920—33. Організовані на основі рішень IV конференції КП(б)У, 4-го Всеукр. з'їзду Рад і закону ВУЦВК від 9.V 1920 для здійснення агр. і продовольчої політики Комуністичної партії, захисту інтересів бідноти й середняків і боротьби проти *куркульства*. Створення КНС допомогло подолати опір куркулів, вилучити у них хлібні й зем. лишки, забезпечити правильний розподіл конфіскованих земель, здійснити закон про *продрозверстку*, прискорити розгром білополяків і Врангеля, *петлюрівщини* і куркульського *бандитизму*. За неповними даними, на Україні було відібрано у куркулів і передано на користь бідноти близько 2,6 млн. десятин зем. лишків. У жовтні 1920 налічувалося 10 тис. КНС, які мали у своєму складі 800 тис. членів, а в листопаді того ж року — понад мільйон. Це була міцна опора партії і Рад. влади на селі. З введенням *нової економічної політики* змінилися завдання й функції КНС. Вони діяли по суті як органи Рад. влади. Законом ВУЦВК від 13.IV 1921 КНС були оголошені «організаціями державного значення»; декретом ВУЦВК і РНК УРСР від 16.XI 1925 перетворені на добровільні громад. орг-ції, на які покладалися завдання: брати активну участь у здійсненні закону про *продподаток*, проводити політику обмеження куркульства, а потім ліквідації його як класу на основі суцільної колективізації; сприяти розвиткові колгосп. руху, проведенню землевпорядкування, розподілу насіннєвої позички, пром. товарів і знарядь праці, держ. коштів і с.-г. кредитів, які відпускалися бідноті і середнякам на пільгових умовах для придбання худоби й реманенту; КНС ви-

М. І. Комісарова.

Комітас.

ступали ініціаторами багатьох виховних і культур.-осв. заходів. Діяльність КНС сприяла зміцненню союзу робітничого класу з середняком при опорі на бідноту і успішному розгортанню соціалістичного будівництва на селі. У зв'язку з 10-річчям КНС було нагороджено орденом Червоного Прапора. За рішенням пленуму Всеукр. Центр. комісії незаможних селян 16.II 1933 КНС самоліквідувалися. *М. В. Черненко.*

Комора.

КОМІЦІЇ (лат. comitia, від comeo, coëo — сходжуся, збираюся) — в Стародавньому Римі народні збори, в яких брали участь вільні громадяни. Для розв'язання того або ін. кола питань існували різні види К.: куріатні (для розгляду культових, судових та сімейних справ); центуріатні (для розв'язання питань війни і миру); трибутні (для розгляду законів), рішення яких називали *плебісцитом.*

КОМІ́ЧНЕ (від грец. κωμικος — смішний) — категорія *естетики,* яка відображає заперечення, викриття, засудження явищ дійсності *(сатира)* або окремих їхніх сторін *(гумор),* що не відповідають естетичному *ідеалові.* Марксистсько-ленінська естетика розглядає К. як особливу форму вираження соціальних суперечностей. Сусп. явище, що втратило своє істор. виправдання, але претендує на значущість; невідповідність можливостей і задуму, мети і засобів є об'єктами комічного. К. в *мистецтві* пов'язане з виявленням і загостренням тих рис явищ дійсності, які звичайно лишаються не поміченими. Форми відображення К. в мистецтві різноманітні (жарт, іронія, сарказм тощо). Мистецтво *соціалістичного реалізму* широко користується всіма відтінками К. для боротьби з віджилим і для утвердження нового, прогресивного. *Літ.:* Пропп В. Я. Проблемы комизма и смеха. М., 1976.

Н. О. Яранцева.

КО́МЛЄВ Абрам Павлович [30.X (11.XI) 1879, с. Петропавлівка, тепер Валківського р-ну Харків. обл.— серпень 1918, Казань] — діяч революц. руху. Член Комуністичної партії з 1903. Вів парт. роботу на ст. Лозовій, у Севастополі, Ярославлі, Одесі. Під час революції 1905—07 — на парт. роботі в Донбасі. Не раз зазнавав репресій. Один з організаторів боротьби за владу Рад у Татарії. В серпні 1918 страчений білогвардійцями.

«КОММУНИ́СТ» — газета, орган Одес. підпільного обл. та міського к-тів КП(б)У в роки громадян. війни й іноземної воєнної інтервенції. Почав видаватися в жовтні 1918 під час австро-нім. окупації. Вийшло 22 номери. До складу редколегії входили Д. Кін, І. Є. *Клименко,* С. І. *Соколовська,* Я. Л. Єлін та ін. Газета розповсюджувалася на окупованій тер. Пд. України. Широко висвітлювала внутр. і міжнар. становище, хід бойових дій на фронтах громадян. війни, викривала контрреволюц. політику петлюрівської *Директорії* тощо. З січня 1919 за рішенням *Одеського підпільного обласного комітету КП (б)У* та президії *«Іноземної колегії»* при Одеському обласному комітеті КП(б)У газета виходила також франц. мовою («Le Communiste»). Вийшло бл. 10 номерів. До складу редколегії входили Г. Гжелякова, А. Залік, Ж. *Лябурб,* С. І. Соколовська. «Le Communiste» роз'яснював франц. солдатам і матросам загарбницькі цілі англо-франц. інтервенції в Росії, висвітлював питання міжнар. революц. руху. Після визволення Одеси від іноземних інтервентів з 13.IV 1919 газ. виходила під назвою «Одесский коммунист».

М. Ю. Раковський.

«КОММУНИ́СТ» — журнал, орган *Організаційного бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У.* Друкувався у Москві, оскільки Україна на той час була окупована австро-нім. загарбниками. Перший номер (подвійний) вийшов 15.VI 1918, другий (№ 3—4) — 1.VII. Після І з'їзду КП(б)У вийшло ще три номери — 15, 21.VIII і 15.X 1918. На сторінках «К.» висвітлювалися питання, пов'язані з підготовкою І з'їзду КП(б)У; розповідалося про повстансько-партизанську боротьбу на Україні, викривалися підступні дії дрібнобурж. націоналістичних партій. «К.» друкував протоколи Оргбюро, матеріали *Всеукраїнського партійного тимчасового комітету,* що діяв на території України, інформаційні повідомлення тощо. «К.» відіграв значну роль і в підготовці II з'їзду КП(б)У.

«КОММУНИ́СТ» — теоретичний і політ. журнал ЦК КПРС. Виходить у Москві. Засн. у квітні 1924. До листопада 1952 видавався під назвою «Большевик». Періодичність видання: 1924 — 16, 1925—51 виходило 24, 1952 — 22, з 1953 — 18 номерів на рік. У журналі розробляються і висвітлюються актуальні питання марксистсько-ленінської теорії, соціально-екон. та політ. проблеми розвинутого соціалізму, друкуються статті про зростання керівної ролі Комуністичної партії, творчої активності мас у боротьбі за комунізм, статті з питань теорії і практики парт. будівництва, комуністичного виховання трудящих, розвитку науки, культури і мистецтва, а також про успіхи країн соціалістичної співдружності, економіку і політику капіталістич. табору, світовий комуністичний, робітн. і нац.-визвольний рух. Журнал веде боротьбу проти бурж. ідеології, ревізіонізму і догматизму. В журналі публікуються публіцистичні матеріали, листи читачів, міжнар. огляди, ведеться відділ критики і бібліографії. В 1974 журнал нагороджено орденом Леніна.

«КОММУНИСТИ́ЧЕСКИЙ ИНТЕРНАЦИОНА́Л» — журнал, орган *Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу.* Виходив у травні 1919 — червні 1943 рос., англ., франц., нім., ісп. та кит. мовами. Висвітлював питання світового комуністич., робітн. і нац.-визвольного руху, орг. питання діяльності *Комуністичного Інтернаціоналу.* Приділяв увагу, зокрема, діяльності КПЗУ. В журн. співробітничали В. І. Ленін, Г. М. Димитров, Д. З. Мануїльський, Е. Тельман, П. Тольятті, М. Торез та ін. Видання припинено у зв'язку з розпуском Комінтерну.

КОМНЕЗА́МИ — див. *Комітети незаможних селян.*

КОМНІ́НИ (Κομνηνοί) — династія імператорів *Візантії* (1081—1185). Спиралися на військо та землевласницьку аристократію. Розширили кордони д-ви на Сх. і Пн. Зх. Внаслідок шлюбних зв'язків зміцнили союз Візантії з рядом зх.-європ. країн, встановили суверенітет над Угорщиною, Сербією, Антіохійським князівством. Осн. представники: Олексій I (1081—1118), Іоанн II (1118—43), Мануїл I (1143—80), Олексій II (1180—83). Андронік I (1183—85).

КО́МО — озеро на Пн. Італії, біля пд. підніжжя Альп. Лежить у тектонічній улоговині на вис. 198 м над р. м. Довж. 50 км, шир. до 4,5 км, площа 146 км². Максимальна глиб. 410 м (найглибше у Європі). Береги високі, скелясті, вкриті лісом. Через К. протікає р. Адда. Судноплавне. Рибальство. На берегах К.— курорти, м. Комо.

КО́МО — місто на Пн. Італії, в Ломбардії, адм. ц. провінції Комо. Розташоване на березі оз. Комо. Вузол з-ць. 95,6 тис. ж. (1970). Розвинуті текст. (особливо шовкова), маш.-буд. (верстатоінструм. та електротех.), годинникова і деревообр. пром-сть. Курорт, відомий центр туризму. Архіт. пам'ятки: романські церкви, готичні ратуша (13 ст.) і собор (14—18 ст.). Сучас. будівлі арх. Дж. Терраньї (кін. 1920-х—1930-і рр.). Виникло як рим. колонія.

КОМО́ЛІСТЬ, безрогість — природжена відсутність рогів у окремих порід *великої рогатої худоби,* овець, кіз та деяких ін. тварин; породна ознака.

КОМО́РА — приміщення або окрема будівля, призначена для зберігання продуктів с. г., а також окремих речей побутового чи госп. вжитку. К. характерна для старого індивідуального сел. г-ва. На Україні К. найбільш поширені були в центр. р-нах Лівобережжя і в Закарпатті. Будували їх переважно з дерева, звичайно з одного боку вони мали піддашок, стовпчики або кронштейни піддашка, двері, бильця та ін.; іноді оздоблювалися різьбленням.

КОМО́РСЬКІ ОСТРОВИ́, Федеральна Ісламська Республіка Коморські Острови — держава на островах тієї самої назви в Мозамбіцькій протоці Індійського ок. Включає о-ви Гранд-Комор, Анжуан, Мохелі і Майотта та ряд дрібних. Живуть анталоатра і ойматсаха, африканці-банту, малагасійці, араби та ін. Офіц. мови — французька та арабська. В адм. відношенні поділяється на 4 округи.

Державний лад. К. О.— республіка. Після держ. перевороту 1978, внаслідок якого скинуто президента, влада в країні перейшла до військово-політичної директорії. Уряд очолює прем'єр-міністр.

Природа. Острови мають вулканічне походження, оточені кораловими рифами. Є діючі вулкани, найвища точка — вулкан Картала, 2560 м. Клімат тропічний, воло-

гий і жаркий. Пересічна річна сума опадів — від 1100 до 3000 мм. Поширена савана й чагарникові зарості, на схилах гір — тропічні ліси.

Історія. Острови відкрили голландці 1598. З 19 ст. вони — колонія Франції. В 1961 набули статусу «заморської території» Франції, 1968 — внутр. самоврядування. 6.VII 1975 палата депутатів К. О. в односторонньому порядку проголосила незалежність країни. Франція визнала незалежність трьох о-вів (Гранд-Комор, Анжуан і Мохелі) і зберегла управління над о. Майотта. В 1976 К. О. встановили дипломатичні відносини з СРСР. Уряд К. О. приступив до здійснення соціально-екон. перетворень (ліквідація колоніального адм. апарату, експропріація іноз. та місц. приватних компаній, великих зем. власників). 13.V 1978 реакційні сили за участю франц. найманців здійснили переворот. До влади прийшла військ.-політ. директорія. Всі політ. партії заборонено.

Господарство. Економіка країни відстала, спеціалізується в осн. на виробн. експортних культур, зокрема ефіроолійних. Потреби населення в прод. товарах с.-г. виробництво не задовольняє. Пром-сть лише зароджується. Кращі землі належать франц. компаніям та місцевій знаті. Осн. експортні культури: іланг-іланг (рослина, з квіток якої виробляють есенцію та олію для парфюмерної промсті), ваніль, гвоздика, кориця, кава; плантації кокосової пальми. Для власного споживання вирощують рис, кукурудзу, маніок, ямс, цукр. тростину, банани. Розводять велику рогату худобу, кіз і овець. Середньорічний вилов риби 2—3 тис. т. У лісах заготовляють деревину. Пром-сть представлена переважно напівкустарними підприємствами по переробці с.-г. сировини. Добувають пуцолан (для будівництва доріг та виробн. цементу). Виробн. електроенергії — бл. 3 млн. кВт · год на рік. Довж. автошляхів — 750 км, з них 280 км — з бітумним покриттям. Осн. стаття експорту — есенція іланг-ілангу та прянощі. Довозять продовольство (гол. чин. рис), тканини, нафтопродукти, цемент, машини тощо. Гол. торг. партнери: Франція, США, Мадагаскар, Італія, ФРН. Грош. одиниця — коморський франк. 1 коморський франк = 1 афр. франку.

Освіта. До проголошення незалежності (1975) в країні 95% населення становили неписьменні. Система освіти склалася під впливом французької: поч. школа — 6, неповна серед.— 4, повна серед. школа (ліцей) — 7 (4 + 3) років. Викладання проводилося франц. мовою. Після 1975 франц. вчителі залишили країну, серед. навч. заклади припинили роботу. Згодом відновили ліяльність неповні серед. школи. Більшість дітей учиться в традиційних коранічних школах, де в основному навчають грамоти араб. мовою. Вузів у країні немає.

КОМПА́КТНІСТЬ (від лат. compactus — щільний) у математиці — важлива властивість множини в *топологічному просторі*. Зокрема, у *метричному просторі* множина A наз. компактною (або компактом), якщо кожна нескінченна послідовність елементів множини A містить у собі підпослідовність, що збігається до деякого елемента з A. Множина точок скінченно-вимірного *евклідового простору* є компактною тоді і тільки тоді, коли вона є замкненою (див. *Відкриті і замкнені множини*) і обмеженою. Напр., множина точок замкненого прямокутника, множина точок замкненого круга є компактними множинами в площині із звичайною віддаллю. Навпаки, замкнена куля в нескінченно-вимірному гільбертовому просторі не є компактною. Компактні множини *функцій* відіграють важливу роль у сучас. *функціональному аналізі* та його застосуваннях. Дійсна неперервна функція, яка визначена на компактній множині, є обмеженою і набуває найбільшого і найменшого значення.

Літ.: Колмогоров А. Н., Фомин С. В. Элементы теории функций и функционального анализа. М., 1976.

А. Я. Дороговцев.

КОМПАНІ́ЄЦЬ Іван Іванович (23.III 1921, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 15.XI 1975, Київ) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1962), професор (з 1965). Член КПРС з 1951. В 1945 закінчив Одес. ун-т. У 1949—74 працював в Ін-ті історії АН УРСР, 1959—75 одночасно — в Гол. редакції Укр. Рад. Енциклопедії (з 1967 — заст. гол. редактора). В 1975 — зав. кафедрою історії УРСР Київ. ун-ту. Держ. премія СРСР, 1976.

Тв.: Боротьба за Радянську владу на Буковині. К., 1950; Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 рр.). К., 1960; Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях. К., 1970.

КОМПАНІ́ЇВКА — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, райцентр, на р. Сугоклії (прит. Інгулу), за 31 км від Кіровограда. 5,0 тис. ж. (1979). К. заснована в серед. 18 ст. Рад. владу встановлено 30.I (12.II) 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (5.VIII 1941—15.III 1944) в К. діяв підпільний райком партії, в районі — партизанський загін. З 1965 К.— с-ще міськ. типу. В К.— комбікормовий з-д, птахоінкубаторна станція, лісомеліоративна станція, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. та музична школи, вет. технікум, лікарня. Будинок культури, бібліотека.

КОМПАНІ́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — в центральній частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1 тис. км². Нас. 22,4 тис. чол. (1979). У районі — 59 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Компаніївка*. Поверхня К. р.— хвиляста рівнина. В зх. частині району — відроги *Придніпровської височини*. Корисні копалини: глина, пісок, буд. каміння. Найбільша річка — *Інгул* (прит. Пд. Бугу). Грунти переважно чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільше підприємство — Компаніївський комбікормовий з-д. Комбінат побутового обслуговування (Компаніївка). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 82,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 74,7 тис. га. Вирощують пшеницю, кукурудзу, ячмінь, овес, гречку, просо, горох, цукр. буряки, соняшник. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. В К. р.— 15 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автомобільних шляхів — 218 км, у т. ч. з твердим покриттям — 168 км. В районі — ветеринарний технікум (Компаніївка), 23 заг.-осв. та музична школи; 32 лік. заклади, у т. ч. лікарня. 14 будинків культури, 10 клубів, 41 кіноустановка, 27 б-к. Літ.-меморіальний музей на батьківщині рос. рад. поета Д. *Бєдного* в с. Губівці та музей укр. рад. письменника Ю. І. *Яновського* в с. Нечаївці (він народився в с. Майорівці, тепер у складі с. Нечаївки). В с. Нечаївці 1919—22 жив і працював укр. рад. письменник І. К. *Микитенко*.

В с. Володимирівці народився укр. рад. письменник В. С. *Близнець*. У К. р. видається газ. «Прапор Леніна» (з 1933).

В. М. Вієвський.

КОМПАНІ́ЙСЬКІ ПОЛКИ́ — наймані («охотницькі») кінні полки на Лівобережній Україні, створені гетьманською адміністрацією на поч. 70-х рр. 17 ст. Використовувалися для придушення антифеод. виступів нар. мас, охорони гетьмана і його резиденції, сторожової служби, охорони пд. і зх. кордонів тощо. Комплектували К. п. з добровольців («охотників») з різних частин України. К. п.

Герб Коморських Островів.

КОМОРСЬКІ ОСТРОВИ

Площа — 2236 км²

Населення — 300 тис. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Мороні

Судновий магнітний компас.

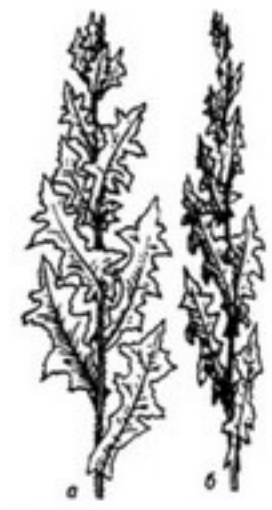

Компасна рослина латук: *а* — вигляд зі сходу; *б* — вигляд з півдня

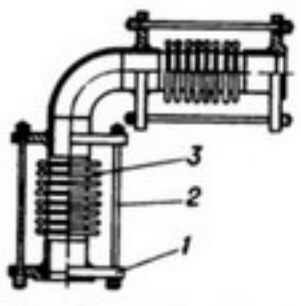

Сильфонний **компенсатор**, що компенсує температурне подовження трубопровода: *1* — фланець (з'єднувальна частина); *2* — обмежувач подовження; *3* — сильфон (тонкостінна металева трубка).

поділялися на сотні, сотні — на курені. Одночасно було по 3—4 К. п. В кожному з них налічувалося по 500—600 козаків. Їхнє утримання лягало важким тягарем на населення, яке зобов'язане було забезпечувати К. п. усім необхідним. К. п. існували до 70-х рр. 18 ст.

КОМПАРАТИВІ́ЗМ (від лат. comparativus — порівняльний) — в широкому розумінні слова розділ історії літератури, який вивчає подібність і відмінність, взаємозв'язки і взаємовпливи літератур різних країн світу. Див. *Порівняльно-історичне літературознавство*.

КОМПАРА́ТОР (лат. comparator, від comparo — порівнюю) — вимірювальний прилад, який дає змогу, порівнюючи шуканий розмір фізичної величини, як правило, з розмірами відповідних *мір*, визначати тим самим цей розмір; один з *контрольно-вимірювальних засобів*. Розрізняють К. механічні (напр., важільні терези), електричні (див. *Міст вимірювальний*), оптичні (див. *Оптиметр*), інтерференційні (див. *Інтерферометр*), стереоскопічні (стереокомпаратори — ними визначають просторові розміри об'єктів) тощо. За допомогою К. вимірюють довжини, кути, масу, тиск, силу електр. струму та ін.

Р. В. Якірін.

КО́МПАС (нім. Kompaß, з італ. compasso, від compassare — розміряти) — прилад для орієнтування, яким визначають напрям під певним кутом до вихідного напряму; один з *навігаційних приладів*. До найпоширеніших належать магн. К. (мал.), в яких використано властивість намагніченої стрілки розміщуватись вздовж магн. меридіана Землі в напрямі Північ — Південь (магнітним є й *гірничий компас*). Найпростіший прилад такого типу відомий з 3—2 ст. до н. е. (Китай). Застосовуючи магн. К., доводиться вносити поправки на різницю напрямів магн. і геогр. меридіанів, на *девіацію*. У районі магн. і геогр. полюсів Землі, а також великих магн. аномалій магн. К. взагалі перестає діяти. Крім магнітних, є *гірокомпаси, радіокомпаси*, К. астрономічні. К. застосовують у мореплавстві, авіації, геодезії, топографії, гірничій і військ. справі та ін.

КО́МПАСНІ РОСЛИ́НИ — рослини, що розташовують свої листки в площині меридіана. Завдяки такому розташуванню опівдні листки К. р. звернуті ребром до сонячних променів, що охороняє їх від перегрівання й надмірної *транспірації*, при цьому інтенсивність *фотосинтезу* не знижується. К. р. звичайно ростуть в пустелях, напівпустелях тощо. Напр., на Україні К. р. є латук дикий, у Пн. Америці — сильфіум.

КОМПЕНСА́ТОР (від лат. compenso — зрівноважую, порівнюю) — 1) К. механічний — спец. пристрій або заповнювач для компенсації впливу т-ри, тиску, положення тощо на стан і дію споруд, машин, механізмів або приладів. Розрізняють К. нерухомі (напр., прокладки) і рухомі (напр., сильфони, мал.). 2) К. електричний — пристрій або машина, якими компенсують зсув фаз струму і напруги. Синхронний електр. К. дає змогу поліпшувати коеф. потужності і регулювати напругу в лініях електропередачі та в електр. мережах. 3) К. автоматичний — вимірювальний пристрій, дія якого грунтується на порівнянні двох величин, гол. чин. напруг або сил струмів. 4) К. оптичний — пристрій, яким визначають різницю шляхів проходження двох променів (пучків променів) або кут обертання площини поляризації (див. *Поляризація світла*). 5) Термомагнітний залізовуглецевий сплав, що містить 38 % Ni і 14% Cr. Застосовується в електровимірювальних приладах як магнітне відгалуження, що зменшує температурну похибку.

КОМПЕНСАЦІ́ЙНІ ВИ́ПЛАТИ — за рад. *трудовим правом* суми, що їх виплачують працівникам для відшкодування зроблених ними витрат під час виконання трудових обов'язків. К. в. передбачено ст. 48 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (в УРСР — ст. 120, 121, 125, КЗпП УРСР). До К. в. належать: виплата добових, квартирних грошей при *відрядженнях*; виплати *молодим робітникам*, яких направляють на роботу після закінчення профес.-тех. училищ і шкіл; т. з. підйомні при переведенні на роботу в ін. місцевість. До К. в. належать виплати працівникам за амортизацію власних інструментів для потреб підприємства, орг-ції; витрати на придбання спецодягу і спец. взуття тощо. Розмір і порядок цих К. в., якщо їх не встановлено в централізованому порядку, визначає адміністрація підприємства, орг-ції за погодженням з працівниками.

КОМПЕНСАЦІ́ЙНІ ТЕ́ЧІЇ — горизонтальні переміщення водних мас, що компенсують відплив води з певної ділянки водного басейну (океану, моря, озера), викликаний ін. течіями. Утворюються як у поверхневих, так і в глибинних шарах. Швидко затухають після припинення впливу факторів, що їх викликають.

КОМПЕНСАЦІ́ЙНІ УГО́ДИ — форма зовнішньоекон. та зовнішньоторг. співробітництва СРСР з розвинутими капіталістичними та соціалістичними країнами. К. у. відображають процес *міжнародного поділу праці*, практику взаємовигідного співробітництва в різних галузях економіки, специфіку залучення коштів на кредитній основі для створення додаткових виробничих потужностей в СРСР. Суть К. у. полягає в тому, що на основі довгострокової екон. або кредитної угоди з зарубіжними фірмами використовуються матеріали, устаткування для буд-ва об'єктів з наступним погашенням одержаного кредиту або вартості устаткування поставками певної частини тих товарів, що вироблятимуться або видобуватимуться на об'єктах, споруджуваних в СРСР або в зарубіжній країні відповідно до К. у. Ці угоди сприяють довгостроковим екон. зв'язкам на взаємовигідних умовах, розрядці міжнар. напруженості, поширюють нові форми міжнар. співробітництва. Див. *Зовнішні економічні зв'язки СРСР*.

В. М. Лінников.

КОМПЕНСА́ЦІЯ (лат. compensatio — винагорода) — 1) Відшкодування, винагорода за будь-що (К. збитків, грошова К. тощо). 2) В *цивільному праві* спосіб припинення *зобов'язань* взаємним зарахуванням зустрічних вимог кредитора й боржника. 3) В рад. *трудовому праві* — виплати працівникам, що здійснюються у визначених законом випадках (див. *Компенсаційні виплати*).

КОМПЕНСА́ЦІЯ в психології — складний процес перебудови функцій організму при порушенні чи втраті будь-яких психічних функцій внаслідок перенесених захворювань, травматичних пошкоджень. Компенсаторна перебудова включає відновлення та заміщення втрачених функцій та зміну їх. Важливу роль у розвитку К. відіграє центр. нервова система, зокрема такі її особливості: багатосторонність зв'язків між різними відділами; пластичність нервових клітин, їх здатність змінювати темп і характер роботи під впливом зміни сигналізації сприймаючих апаратів. Механізми К. формуються за законами *умовних рефлексів*. Процеси К. залежать від складу та структури пошкоджених або втрачених функцій, індивідуальних особливостей вищої нервової діяльності, віку, в якому сталася зміна функції, і ступеня її зміни, психічного і фіз. розвитку хворого, його реакції, соціальних умов.

Н. М. Стадненко.

КОМПЕТЕ́НЦІЯ (лат. competentia — поєднання) — сукупність повноважень (прав і обов'язків) держ. або громад. органу, *службової особи*, що встановлюється законом, статутом даного органу або ін. нормативними актами. Напр., К. суд. органів в УРСР визначається Конституцією УРСР, *Законом про судоустрій УРСР*. К. міністерств в УРСР встановлено *Законом УРСР про Раду Міністрів УРСР* тощо. К. місц. Рад нар. депутатів — законами союзних республік про відповідні місц. Ради.

КОМП'Є́НСЬКЕ ПЕРЕМИ́Р'Я 1918. Укладено 11.XI в Комп'єнському лісі біля ст. Ретонд (Франція) між Німеччиною і д-вами *Антанти* (Франція, Великобританія, США та ін.) — переможницями в 1-й світовій війні. У залізничному салон-вагоні франц. маршала Фоша нім. делегації були продиктовані умови К. п.: припинення воєнних дій, виведення нім. військ з окупованих на Зх. територій і з лівого берега Рейну, здача частини озброєнь, створення на правому березі Рейну демілітаризованої зони. Разом з тим не йшлося про виведення нім. військ з окупованих рад. територій; частина нім. армії зберігалася для боротьби проти Рад. Росії та революц. руху в самій Німеччині. Більшість положень К. п. розвинуто у *Версальському мирному договорі 1919*.

КОМП'Є́НСЬКЕ ПЕРЕМИ́Р'Я 1940. Укладено 22.VI між фашистською Німеччиною і франц. капі-

тулянтським урядом А. Ф. *Петена* (там же, де було підписано *Комп'єнське перемир'я 1918*). Уряд Петена погодився на припинення опору, окупацію $^2/_3$ франц. території (включаючи Париж) нім.-фашист. військами, роззброєння й демобілізацію (майже повну) франц. армії і флоту, відшкодування витрат на утримання нім. окупаційної армії тощо. З визволенням Франції 1944 і ліквідацією режиму *«Віші»* К. п. втратило силу.

КОМПІЛЯ́ЦІЯ (лат. compilatio — крадіжка, грабунок) — науковий або літ. твір, складений на основі запозичених у інших авторів матеріалів без самостійного їх дослідження й обробки.

КОМПЛАНА́РНІ ВЕ́КТОРИ [від лат. com... (cum) — разом і planum — площина] — *вектори*, паралельні одній площині.

КО́МПЛЕКС (лат. complexus — зв'язок, поєднання) — 1) Сукупність предметів, явищ чи властивостей, що становлять єдине ціле. 2) В архітектурі — сукупність будівель, пов'язаних заг. задумом, призначенням тощо (напр., К. санаторний). 3) В економіці — економічно доцільне поєднання підприємств на певній території (див. також *Територіально-виробничі комплекси*).

КО́МПЛЕКС у психології — у найширшому розумінні певне поєднання окремих психічних процесів і властивостей в одне ціле. У вужчому значенні під К. розуміють групу різнорідних психічних елементів, зв'язаних єдиним *афектом*. Поняття К. в цьому розумінні є одним із осн. у різних напрямах *глибинної психології*, зокрема у *психоаналізі* (комплекс Едіпа та ін.), в *індивідуальній психології* (комплекс неповноцінності та ін.). У психології особистості симптомо-комплекс — це певна характерна система зв'язків між властивостями особистості, які визначаються її відносинами. Поняття «комплекс» вживають і в ін. галузях психології, напр. у *дитячій психології* — комплекс пожвавлення. *І. Д. Бех.*

КО́МПЛЕКСНА БРИГА́ДА — див. *Бригада виробнича*.

КО́МПЛЕКСНА ЗАБУДО́ВА — планомірна забудова території будинками і спорудами різного призначення у послідовності, що забезпечує їхню нормальну спільну експлуатацію на всіх етапах уведення в дію. Принцип К. з. найповніше втілюється у практиці *містобудування*, зокрема при організації *мікрорайонів*, а також комплексних міських районів, на території яких створюють житл. та пром. зони і водночас споруджують установи та об'єкти культурно-побутового призначення. Склад і розміри таких установ і об'єктів встановлюються *Будівельними нормами і правилами*, забудову виконують на основі комплексних серій *типових проектів*. В разі розробки *генеральних планів* міст (пром. підприємств) принцип К. з. сприяє найраціональнішому розподілу функціональних зон, трансп. зв'язків, систем обслуговування тощо. В УРСР комплексними є забудови житл. р-нів Березняки, Виноградар, Оболонь (Київ), «Побєда» (Дніпропетровськ), Салтовського р-ну (Харків), сіл Калита, Колаки, Циблі (Київ. обл.), Кошманівка (Полтав. обл.) та ін. *Є. О. Таций.*

КО́МПЛЕКСНА МЕХАНІЗА́ЦІЯ І АВТОМАТИЗА́ЦІЯ ВИРОБНИ́ЦТВА — головний напрям *науково-технічного прогресу*, вищий ступінь *механізації* виробництва, при якому ручна праця заміюється машинною як на основних, так і на допоміжних взаємопов'язаних операціях, на роботах по створенню певного виробу або виконанню закінченого виробничого процесу. Комплексна механізація створює умови для повної *автоматизації виробництва*. За капіталізму механізація і автоматизація виробн. посилюють експлуатацію робітників шляхом інтенсифікації праці, ведуть до зростання *безробіття* і збільшення прибутків капіталістів.

В СРСР та ін. соціалістичних країнах К. м. і а. в.— важливий фактор зростання соціалістичного виробн. і підвищення *добробуту* всього народу, характерна риса матеріально-тех. бази розвинутого соціалізму.

К. м. і а. в.— важливий засіб *інтенсифікації виробництва*, підвищення його ефективності. Вона забезпечує неухильне зростання *продуктивності праці*, зменшення затрат матеріалів, скорочує *виробничий цикл*, підвищує *рентабельність* виробн., полегшує і зберігає працю робітників, дає можливість раціональніше використовувати виробничі потужності при відносно менших капіталовкладеннях; сприяє розвиткові *соціалістичного змагання*, колективних форм праці, зокрема бригадної форми роботи за єдиним нарядом, створює умови для ритмічної роботи, успішного виконання планів і соціалістичних зобов'язань.

Розвиток К. м. і а. в. здійснюється шляхом прямої заміни ручної праці машинною, менш продуктивних машин більш продуктивними, впровадження систем машин з автоматизованим і автоматичним управлінням. Взаємодія матеріально-тех. факторів виробн. потребує ув'язки їх з особистими якостями працівників. Чим вищий рівень К. м. і а. в., тим вищим має бути рівень *кваліфікації* кадрів, більш досконалими форми і методи професійно-технічного навчання. Засоби праці, технологія і організація праці стають все більше взаємозумовленими елементами процесу виробн. Створення безперервних потокових процесів з суми окремих (дискретних) шляхом органічного поєднання їх в єдиний процес — важлива закономірність розвитку К. м. і а. в. В цьому найповніше виявляється ідея комплексності наук.-тех. прогресу. К. м. і а. в. в СРСР ведеться в широких масштабах. Лише в промисловості Рад. України на 1.VII 1977 було 23 822 механізовані потокові лінії, автоматичних — 3056, комплексно-механізованих дільниць, цехів і виробн.— 14 231, підприємств — 717. У вуг. пром-сті — одній з трудомістких галузей, напр., повністю завершено механізацію осн. виробництв. Ця галузь вступила в етап К. м. і а. в., що характеризується впровадженням комплексів машин, агрегатів з автоматизованим і автом. управлінням, які механізують і сполучають допоміжні роботи з механізованим осн. виробн. К. м. і а. в. тісно пов'язана з *стандартизацією*, охоплює проблеми наук. координування робіт по механізації і автоматизації як всередині СРСР, так і в країнах — членах РЕВ. Розвиток К. м. і а. в. спрямований на усунення диспропорцій між окремими ланками сусп. виробн., поліпшення збалансованості *єдиного народногосподарського комплексу СРСР, подоланню істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею*, створенню *матеріально-технічної бази комунізму*.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Экономика промышленности СССР. М., 1977. Див. також *літ.* до ст. *Механізація, Автоматизація виробництва*. *Г. П. Жеребкін.*

КО́МПЛЕКСНА ПРОГРА́МА дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ — документ країн *соціалістичної співдружності*, який визначив напрям, стратегію та конкретний зміст співробітництва на тривалу перспективу, форми, методи й етапи розв'язання найважливіших народногосподарських проблем.

Комплексна програма *соціалістичної економічної інтеграції* — результат колективних творчих зусиль усіх країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ). Вона органічно поєднує інтернаціональні та нац. інтереси, дає змогу ретельно враховувати конкретні потреби кожного члена Ради. Необхідність прийняття Комплексної програми, її розробка були підготовлені об'єктивними закономірностями розвитку соціалістичної системи нар. г-ва: по-перше, високим рівнем розвитку *продуктивних сил* світового соціалістичного суспільства; по-друге, *науково-технічною революцією*, яка є могутнім важелем в об'єктивному процесі зближення нац. економік країн РЕВ і вимагає концентрації ресурсів, поглиблення міжнар. соціалістичного *поділу праці*; по-третє, великим попереднім досвідом міжгосп. діяльності країн — членів РЕВ. Початок цьому процесу поклала 23-я (спеціальна) сесія РЕВ (квітень 1969, Москва). Комплексну програму одностайно прийнято 27—29.VII 1971 в Бухаресті на 25-й сесії РЕВ. К. п. складається з 4 глав і 17 розділів, вона розрахована на поетапне здійснення до 1985—90. Програма охоплює сферу матеріального виробництва, його спеціалізацію і кооперування, засоби транспорту і зв'язку, науки і техніки, зовн. торгівлю, валютно-фінанс. і кредитні відносини, проблеми планування й управління, правові, орг. й методологічні питання. В Програмі підкреслюється, що в її реалізації (як в цілому, так і окремих, передбачених нею заходах) може брати участь будь-яка країна, що не входить до РЕВ.

Умови участі третіх сторін в обох випадках визначаються внаслідок домовленості їх з учасниками соціалістичної інтеграції. При цьому принципи добровільності й суверенної рівності додержуються братніми країнами повною мірою і щодо третіх д-в. Підтвердженням цього є підписання договору (1973) про співробітництво між РЕВ і Фінляндією, укладення угод про співробітництво між РЕВ та Іраком, між РЕВ і Мексікою (1975) та ін. Країни РЕВ (1979) виробляють приблизно ½ світової пром. продукції, дають більш як половину приросту пром. виробництва. Наступний крок у розвитку Комплексної програми, підкреслювалось на XXV з'їзді КПРС, полягає у виконанні довгострокових цільових програм, мета яких — «спільними зусиллями забезпечити швидко зростаючі потреби в енергії, паливі, основних видах сировини, повніше задовольнити попит на продовольство і промислові товари народного споживання, піднести рівень машинобудування, прискорити розвиток транспорту» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 10). К. п. визначила гол. стратегічні напрями взаємовідносин країн РЕВ на довгочасну перспективу у найважливіших сферах матеріального виробництва до 1990. Див. також *Міжнародні економічні організації* соціалістичних країн. *Л. О. Канищенко.*

КОМПЛЕКСНА СИСТЕМА НАВЧАННЯ — система, за якою навчальний матеріал в школі вивчається за певними темами — комплексами. Виникла в кін. 19 ст. в Зх. Європі. К. с. н. протиставляється системі навчання за окремими навч. предметами. Теми присвячувались комплексному вивченню явищ природи, предметів, подій суспільного життя, процесів праці та ін. В 1922 К. с. н. була запроваджена в рад. школі. Проте практика показала, що К. с. н. не дає учням систематизованих знань з основ наук. У 1931 К. с. н. замінено *предметною системою навчання*. *Є. С. Березняк.*

КОМПЛЕКСНА СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ ПРОДУКЦІЇ — сукупність заходів, методів і засобів, спрямованих на встановлення, забезпечення і підтримання необхідного рівня *якості продукції* при її розробці, виготовленні, експлуатації та споживанні. Вперше К. с. у. я. п. введено в дію на поч. 70-х рр. на передових підприємствах приладо- і машинобудування Львів. обл. Включає осн. положення системи бездефектного виготовлення продукції (БВП) і системи бездефектної праці (СБП), які забезпечують виконання осн. вимог держ. *стандартизації* в конкретних умовах створення й експлуатації продукції. Її орг.-методичну, регламентаційну й правову основу становлять стандарти підприємств. К. с. у. я. п. розроблено на основі програмно-цільового підходу, спрямованого на підвищення ефективності виробн. за рахунок створення й освоєння нової високоякісної продукції, збільшення питомої ваги продукції вищої категорії якості в заг. обсязі виробн. товарної продукції, своєчасного усунення з виробн. морально застарілої продукції, поліпшення техніко-екон. показників діяльності підприємства. В К. с. у. я. п. сформульовано й виділено такі функції управління: прогнозування потреб даного виробництва, показників технічного рівня й якості продукції; планування підвищення якості продукції; атестація якості продукції; розробка, конструкторська підготовка й постановка продукції на виробн.; технологічна підготовка виробн.; матеріально-технічне забезпечення й тех. контроль якості продукції; підбір, розстановка, виховання й навчання кадрів; забезпечення стабільного рівня якості продукції; організація зберігання, транспортування, експлуатації й ремонту продукції; стимулювання підвищення якості продукції; відомчий контроль якості продукції; держ. нагляд за додержанням стандартів і тех. умов; правове забезпечення управління якістю продукції. К. с. у. я. п. відносять до відкритих систем. Це дає можливість здійснювати процес дальшого її розвитку й удосконалення. Важливим фактором, який сприяє суттєвому підвищенню ефективності функціонування системи, є автоматизація процесів управління на базі широкого застосування екон.-матем. моделей та *електронних обчислювальних машин*.

В серпні 1975 ЦК КПРС прийняв постанову «Про досвід роботи партійних організацій і колективів передових підприємств промисловості Львівської області по розробці і впровадженню комплексної системи управління якістю продукції».

Літ.: Круглов М. И. Построение единой системы государственного управления качеством продукции. М., 1977; Добрик В. Ф., Удовиченко Е. Т. Управление качеством: проблемы и их реализация. Львов, 1978; Охремчук Л. Н., Калинина М. Л. Методы и формы управления качеством продукции на предприятиях УССР. К., 1978; Полишко С. П., Козлов А. Л. Управление качеством продукции. К., 1978.

М. А. Козоріз.

КОМПЛЕКСНЕ ВИКОРИСТАННЯ СИРОВИНИ — повне використання всіх корисних компонентів, що є в сировині та *відходах виробництва*. Майже всі види сировини мінерального і органічного походження містять ряд цінних компонентів. Повнота вилучення і використання їх залежить від потреби в них і рівня розвитку технології. Показник (коефіцієнт) повноти використання сировини визначають як співвідношення обсягу корисних компонентів сировини й обсягу одержуваних з неї товарних продуктів (у натуральному й вартісному обчисленні). К. в. с. підвищує екон. ефективність виробн., забезпечує збільшення обсягу й асортименту продукції, знижує її собівартість, зменшує питомі *капітальні вкладення* в сировинну базу, запобігає забрудненню навколишнього середовища виробничими відходами. *М. С. Герасимчук.*

КОМПЛЕКСНЕ ПЛАНУВАННЯ — одна з важливих форм планового керівництва екон. і соціальними процесами на підприємствах, в об'єднаннях, районах, в окремих регіонах, містах. В умовах розвинутого соціалістичного суспільства посилюється та ускладнюється взаємозв'язок екон. і соціальних факторів розвитку, що зумовлює розробку і реалізацію якісно нових планових документів — комплексних планів екон. і соціального розвитку трудових колективів (див. *План соціально-економічного розвитку* колективу), з одного боку, і адм.-тер. одиниць, з другого. Суть К. п. екон. і соціального розвитку регіонів полягає в тому, що воно забезпечує цілеспрямоване поліпшення умов життєдіяльності працівників регіону, удосконалення на цій основі соціалістичного способу життя. Комплексні плани являють собою науково обгрунтовану і матеріально забезпечену систему показників екон. і соціального розвитку міста, району і заходів щодо виконання цих планів, узгоджену з тех.-екон. показниками розвитку підприємства. До складу комплексного плану регіону входять такі осн. розділи: комплексний розвиток галузей матеріального виробн. і підвищення його ефективності; *відтворення* і поліпшення використання трудових ресурсів; підвищення *добробуту* населення міста, району і поліпшення його обслуговування; заходи по комуністичному вихованню трудящих і розвитку їхньої соціальної активності.

Є. Г. Панченко, В. І. Сенченко.

КОМПЛЕКСНИЙ РОЗВИТОК НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА — система заходів, спрямованих на планомірне підтримання пропорційності, узгодженості й збалансованості розвитку всіх галузей і частин соціалістич. *народного господарства*. Відносини сусп. *соціалістичної власності* на *засоби виробництва* зумовлюють об'єктивну можливість і необхідність комплексного, всебічного розвитку всіх ланок економіки.

Принцип комплексності є одним з основоположних принципів планування нар. г-ва (див. *Комплексне планування*). Підвищення рівня комплексності нар. г-ва включає ширше запровадження наукового планування, дальше удосконалення *господарського механізму*. Комплексність передбачає пізнання осн. закономірностей розвитку екон. процесів, визначення їхньої внутр. структури і зовн. зв'язків, розробку необхідних сталих нормативів, планових завдань на різних рівнях і прийняття науково обгрунтованих рішень управління, моделювання і прогнозування. К. р. н. г. має такі аспекти: просторовий, структурно-функціональний, програмно-цільовий і соціально-екон. Просторовий розвиток нар. г-ва — це посилення єдності взаємозв'язаних регіональних екон. комплексів. Всебічний розвиток г-ва в регіоні поєднується з плановою спеціалізацією, а комплексність розвивається в системі поділу сусп. праці. Інтенсивність міжрегіональних виробничих зв'язків є важливим критерієм визначення міри комплексності всього нар. г-ва. Структурно-функціональний аспект передбачає аналіз

рівня збалансованості галузей, секторів, сфер сусп. виробн. Кожна галузь пром-сті у своєму функціональному розвитку має виробляти стільки продукції, скільки це необхідно їй та ін. галузям, секторам, сферам нар. г-ва для забезпечення розширеного *відтворення*, враховуючи комплексне використання сировини і матеріалів, запасів і резервів. Тільки в єдності територіального і галузевого розвитку економіки може успішно розвиватись її комплексність.

Програмно - цільовий аспект комплексності передбачає чітке визначення її дальшого розвитку, порівняння в перспективі сусп. значущості (корисності) окремих видів продуктів, послуг, розподіл їх відповідно до максимально можливого за даних умов і в перспективі задоволення потреб суспільства, ефективне узгодження за сучас. умов і на перспективу діяльності окремих екон. одиниць із заг. нар.-госп. механізмом централізованого планування і управління. Комплексність, за програмно-цільовим принципом, має бути досягнута з найменшими суспільними затратами на виробництво одиниці кінцевого продукту, узгоджена з усім соціально-екон. розвитком країни, з генеральними схемами розміщення *продуктивних сил*, з балансом нар.-госп. ресурсів і сусп. потреб. Розробка довгострокового перспективного плану розвитку країни на основі цільових програм є однією з центр. проблем забезпечення комплексного розвитку нар. г-ва.

Соціально - економічний аспект комплексності відображає найзагальніші процеси сусп. відтворення, єдність і взаємозв'язок екон. і соціальних планових завдань розвитку країни (комплексна модель). Соціально-екон. аспект дає змогу визначити весь комплекс потреб суспільства і найбільш раціональні шляхи задоволення їх в поточному періоді і в перспективі.

І. С. Ступницький.

КО́МПЛЕКСНІ ДО́БРИВА — *добрива*, які містять 2—3 і більше елементів живлення рослин. Крім *азоту*, *фосфору* і *калію*, К. д. можуть мати в своєму складі мікроелементи (марганець, *бор*, *молібден*, *цинк*, *мідь* тощо), а також *інсектициди*, *фунгіциди*, *гербіциди* та ін. хім. речовини, які сприяють поліпшенню умов росту, розвитку й підвищенню продуктивності с.-г. культур. К. д. майже не містять непотрібних аніонів і катіонів (баласту). Тому застосування їх навіть у підвищених нормах не спричинює значної зміни загальної концентрації грунтового розчину і порівняно з простими добривами економічно значно вигідніше. Норми внесення К. д. залежать від їх складу, грунтово-кліматич. умов і біол. властивостей вирощуваних культур. Залежно від способу виробн. бувають *складні добрива*, *складно-мішані добрива* та *мішані добрива*.

О. Д. Хоменко.

КО́МПЛЕКСНІ ЧИ́СЛА — числа вигляду $a + bi$, де a і b — дійсні числа, а i — т. з. уявна одиниця ($i^2 = -1$). *Дійсні числа* — окремий випадок К. ч. (при $b = 0$); якщо $b \neq 0$, К. ч. наз. уявними числами; $a + bi = c + di$ тоді і тільки тоді, коли $a = c$ і $b = d$. Між множиною К. ч. (позначається C) і множиною точок площини існує *взаємно однозначна відповідність*: $a + bi \leftrightarrow M(a; b)$, що дає змогу зображати К. ч. точками площини. Кожне К. ч. можна подати в тригонометричній формі (мал.): $a + bi = r(\cos\varphi + i\sin\varphi)$, де $r = \sqrt{a^2 + b^2}$ — *модуль*, а φ — *аргумент* К. ч. ($\cos\varphi = a/r$, $\sin\varphi = b/r$). Використовуючи *Ейлера формулу* $e^{ix} = \cos x + \sin x$, кожне К. ч. можна подати і в показниковій формі (re^{ix}). Додавання та віднімання К. ч. зручно виконувати в алгебр. формі, ін. дії — в тригонометричній (для піднесення до степеня і добування кореня використовують *Муавра формулу*). Множина C — *поле*, к якому кожне *алгебраїчне рівняння* однієї змінної n-го степеня має n коренів (див. *Основна теорема алгебри*). Розширенням поля C є множина *гіперкомплексних чисел*. К. ч. застосовують в гідро- та аеромеханіці і в багатьох ін. науках. Для розв'язування *рівнянь* їх використовували Д. *Кардано* і Р. Бомбеллі (бл. 1530 — бл. 1572); символ $i = \sqrt{-1}$ запропонував Л. *Ейлер*. Див. також *Кватерніони*.

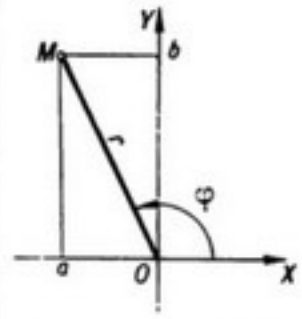

Геометричне зображення **комплексних чисел.**

Літ.: Маркушевич А. И. Комплексные числа и конформные отображения. М., 1954; Яглом И. М. Комплексные числа и их применение в геометрии. М., 1963; Вивальнюк Л. М. Числові системи. К., 1977.

Г. П. Бевз

КО́МПЛЕКСНОЇ АВТОМАТИЗА́ЦІЇ ВИРОБНИ́ЧИХ ПРОЦЕ́СІВ У ВАЖКІЙ ПРОМИСЛО́ВОСТІ УКРАЇ́НСЬКИЙ ПРОЕ́КТНИЙ ІНСТИТУ́Т, УДПІ «Важпромавтоматика» — установа М-ва монтажних і спец. будівельних робіт УРСР. Організований 1951 у Харкові на базі проектно-конструкторського цеху заводу «Теплоавтомат». У складі інституту центральне виробництво (14 відділів) і Київське відділення (6 відділів у Києві, один у Львові). Інститут виконує проектні, проектно-конструкторські та н.-д. роботи в галузі автоматизації керування технологічними процесами, керування підприємствами важкої промсті; розробляє та виготовляє зразки нестандартних пристроїв систем автоматики; створює проекти робіт по монтажу систем автоматики на великих об'єктах буд-ва та здійснює авторський нагляд за їх виконанням. Крім того, ін-т розробляє відомчі нормативні та методичні матеріали, типові проектні рішення, що стосуються автоматизації виробн. процесів, тощо.

В. М. Таубе.

КОМПЛЕМЕ́НТ (від лат. complementum — додаток) — складна багатокомпонентна система сироваткових білків, що є важливим фактором природного *імунітету* людини і тварин. Бере участь у ряді імунологічних реакцій (як в організмі, так і поза ним), фіксуючись на утворюваному комплексі антиген — антитіло (див. *Антигени, Антитіла*), спричинює *лізис* (бактеріоліз, гемоліз). Цю особливість К. використовують для лабораторної діагностики (т. з. реакції зв'язування комплементу, РЗК) в деяких *серологічних реакціях* (*Вассермана реакція*, реакція Борде — Жангу). К. також бере участь у *фагоцитозі* та прискорює специфічну *аглютинацію* і *преципітацію*.

КОМПЛЕМЕНТА́РНІСТЬ у молекулярній біології — явище взаємного доповнення відповідних одна одній хім. структур (макромолекул, молекул, радикалів), яке забезпечує зв'язок між ними на основі їхніх властивостей. К. можлива, коли в структурі однієї молекули є виступаюча група (або позитивний заряд), що відповідає порожнині (або негативному заряду) в структурі ін. молекули. За образним виразом Дж. *Уотсона*, вони повинні підходити одна до одної, «як ключ до замка». Так, ланцюги молекули *дезоксирибонуклеїнової кислоти* взаємодоповнюють один одного своїми азотистими основами — *пуриновими основами* і *піримідиновими основами*, бо вони комплементарні за структурою і зарядом: *аденін* (А) взаємодіє з *тиміном* (Т) — між ними утворюються два *водневі зв'язки*, а *гуанін* (Г) — з *цитозином* (Ц) — між ними утворюються три водневі зв'язки. Таким чином, структура кожного ланцюга молекули ДНК не однакова, їх можна розглядати як дзеркальне відображення один одного. Комплементарна структура ДНК визначає універсальний хім. механізм збереження і передачі *генетичної інформації*, оскільки завдяки їй можлива висока точність *реплікації*. В *імунології* говорять про комплементарність ділянок поверхонь молекул *антигену* і відповідних йому *антитіл*. Про комплементарну взаємодію генів див. *Комплементація* в генетиці.

Літ.: Калинин Ф. Л. Основы молекулярной биологии. К., 1978; Уотсон Джеймс Д. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1978.

Г. Б. Бабій.

КОМПЛЕМЕНТА́ЦІЯ в генетиці — взаємодоповнююча дія різних *генів* (міжгенна К.) або *алелів* одного гена (міжалельна, або внутрішньогенна, К.). В разі міжгенної К. схрещування двох мутантів — носіїв *мутацій* різних генів спричинює дикий *фенотип* нащадків внаслідок домінування (див. *Домінантність*) нормальних алелів кожного з генів (мутації комплементарні, тобто неалельні): $\frac{A_1}{a_1}$ і $\frac{a_2}{A_2}$. Якщо схрещувані мутанти є носіями алелів одного гена, то в гетерозиготі (див. *Гетерозиготність*) дикий фенотип не виявляється ($\frac{a_1}{a_2}$ — мутант; відсутність К.). Проте в разі міжалельної К. алелі в гетерозиготному стані ($\frac{a_1}{a_2}$, транспоження) можуть визначати фенотип дикого типу або близького до нього (див. *Цис-транс-тест*). Ознака дикого типу виникає внаслідок взаємодії в *цитоплазмі*

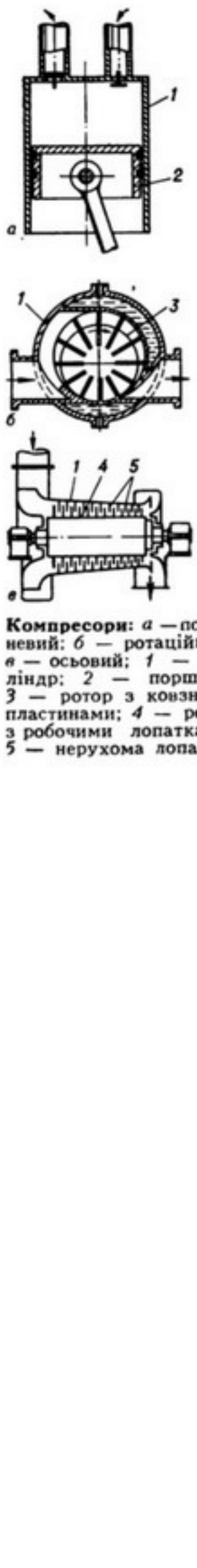

Компресори: *а* — поршневий; *б* — ротаційний; *в* — осьовий; *1* — циліндр; *2* — поршень; *3* — ротор з ковзними пластинами; *4* — ротор з робочими лопатками; *5* — нерухома лопатка.

білків (продуктів мутантних алелів) — носіїв ідентичних, але з різними дефектами мутантних субодиниць. За допомогою К., в основі якої лежить взаємодія білків, можна ліквідувати багато які генетичні ушкодження.

Літ.: Физиологическая генетика. Л., 1976; Финчем Дж. Генетическая комплементация. Пер. с англ. М., 1968.

Ю. М. Александров.

КОМПОЗИЦІЙНІ МАТЕРІАЛИ — матеріали, створені об'ємним поєднанням хімічно різнорідних компонентів, що істотно не взаємодіють між собою. Поєднуючи кращі властивості компонентів (міцність, стійкість проти зношування тощо), К. м. характеризуються показниками, не притаманними жодному з них. К. м. звичайно складаються з пластичної (металевої або неметалевої — неорганічної чи органічної) основи, або матриці, і включень: металевих *порошків, волокон*, ниткоподібних кристалів, тонкої стружки, тканин тощо. Основа забезпечує монолітність і пластичність матеріалу, включення — специфічні хім. і фіз.-мех. властивості його. До композиційних належать: *армовані матеріали*, матеріали дисперснозміцнені (алюміній, нікель, залізо та ін. з частинками тугоплавких окисів, карбідів, нітридів тощо), порошкові електроконтактні матеріали, порошкові, *антифрикційні матеріали конструкційні матеріали* та *фрикційні матеріали* (див. також *Порошкові матеріали*), *керамети*. К. м. одержують методами *порошкової металургії*, просочуванням волокон матеріалом основи, електролітичним осаджуванням частинок на поверхню металу з подальшою термічною обробкою, литтям під тиском, вибуховим пресуванням, відцентровим способом тощо. Перспективним є створення деяких К. м. з рівномірним розподілом структурних складових у всьому об'ємі матеріалу в умовах невагомості (див. *Космічна технологія*). К. м. застосовують в авіаційній, автомоб., гірничій, металург., текстильній пром-сті, в космічній техніці, буд-ві, електро- і радіотехніці тощо.

Літ.: Композиционные материалы волокнистого строения. К., 1970; Карпинос Д. М., Тучинский Л. И., Вишняков Л. Р. Новые композиционные материалы. К., 1977; Карпинос Д. М. [та ін.]. Прочность композиционных материалов. К., 1978; Соколовская Е. М., Гузей Л. С. Физикохимия композиционных материалов М., 1978.

І. М. Федорченко.

КОМПОЗИ́ЦІЯ (лат. compositio — складання, розміщення) — будова, структура художнього твору, зумовлена його змістом, характером і призначенням. К. — важливий, організуючий елемент худож. форми, який надає творові єдності й цілісності.

В образотворчому мистецтві за допомогою К. художник, застосовуючи *перспективу, пропорції* й *масштаби, ритм*, часом *симетрію, світлотінь, колір*, розміщує постаті й предмети на площині чи в просторі, виявляє їх взаємозв'язок, підпорядковує осн. сюжетним елементам твору другорядні. Залежно від худож. завдань, які розв'язуються в різних видах образотворчого мист., існує К. просторова, світлотіньова, обсягова, кольорова. В деяких галузях образотворчого мист. К. не обмежується визначенням взаємозв'язку складових частин твору, а передбачає: в скульптурі — зв'язок його з *постаментом*, п'єдесталом, оточенням; в монументальному й декоративному живопису — з архітектурою; в книжковій графіці — з заг. оформленням книжки тощо.

В архітектурі — 1) Побудова архіт. твору, співвідношення його окремих частин і елементів, які зумовлені ідейно-образним змістом, характером і призначенням споруди або ансамбля. 2) Розділ архіт. науки, що висвітлює закономірності й специфічні прийоми та засоби, які застосовують у процесі роботи над худож. образом архіт. твору (єдність, супідрядність, пропорції, *тектоніка*, ритм, масштаб, колір, *фактура* тощо). На сучас. рівні наука архіт. композиції збагачується методами системно-структурного аналізу й психофізіології, принципами *біоніки* і *кібернетики*.

В літературі — поєднання складових частин літ.-художнього твору в ідейно-естетичну цілісність, зумовлену життєвим змістом, світоглядною позицією й естетичними ідеалами письменника, законами обраного жанру. В К. виявляється взаємозв'язок *сцен, епізодів*, розділів твору, групування персонажів, різних способів художнього відображення і засобів типізації (опис, розповідь, *монолог, діалог, портрет, пейзаж*, тощо).

В музиці — 1) Структура муз. твору, *музична форма*. 2) Процес творення музики; викінчений муз. твір. У муз. закладах (уч-щах, консерваторіях) теорія К. вивчається у тісному зв'язку з такими муз.-теор. дисциплінами, як *гармонія, поліфонія, інструментовка*, аналіз муз. твору. 3) Художній твір, що поєднує різні види мистецтва (напр., літ.-музична К.).

О. О. Тіц (архітектура).
Р. Т. Гром'як (література).

КОМПО́СТИ (від лат. compositus — складений) — місцеві *органічні добрива*, що їх одержують в результаті біологічного розкладу різних органічних речовин. Для виготовлення К. використовують *гній, торф, фекалії, гноївку*, пташиний послід, листя, різні відходи і покидьки с.-г. виробн. і пром-сті тощо. Найпоширеніші К. торфогнойові, торфогноївкові, торфофекальні, торфолюпинові, гноєземляні, гноєфосфоритні (гній компостують з *фосфоритним борошном* або з *суперфосфатом*) та ін. За своїм діянням на підвищення *родючості ґрунту* К. і гній приблизно рівноцінні, а гноєфосфоритні К. переважають гній. Вносять компости майже під усі с.-г. культури.

КОМПРАДО́РСЬКА БУРЖУАЗІ́Я (від ісп. comprador — покупець) — угодовська верхівка нац. *буржуазії* економічно відсталих країн (колоніальних і незалежних), яка співробітничає з іноземним капіталом на внутр. й зовн. ринках. У своїй екон. і політ. діяльності виходить з інтересів великого іноземного капіталу. Є однією з гол. опор імперіалізму у його боротьбі проти *національно-визвольного руху*.

КОМПРЕ́С (лат. compressus — стиснутий) — багатошарова лікувальна пов'язка. Сухі К. (ватно-марлеві, нерідко з вощеним папером) захищають хвору або ушкоджену ділянку тіла від охолодження й забруднення. Вологі К. бувають холодними, гарячими, зігрівальними. Холодні К. (змочена у льодовій воді м'яка тканина) зменшують приплив крові. Їх накладають на запалені чи ушкоджені місця, на ніс (при носових та ін. кровотечах), на голову (при гарячці, сильному психічному збудженні тощо). Гарячі К. (змочена у гарячій воді м'яка тканина, покрита водонепроникним матеріалом) мають протилежну дію. Їх застосовують при спастичних мігренях, стенокардичних болях, *коліках*. Зігрівальні К. (волога м'яка тканина, покрита водонепроникним матеріалом і шаром вати) сприяють ліквідації запалення й розсмоктуванню *інфільтрату*. Застосовують при місцевих запальних процесах (флебіт, підшкірний інфільтрат, *ангіна* тощо), захворюваннях суглобів та ін. Різновидами зігрівальних К. є лікарські К. (до води додають лікарські речовини) і масляні К. (з використанням олії). Усі К. зменшують відчуття *болю*.

КОМПРЕ́СОР (від лат. compresso — стискую) — машина, якою стискують (понад 0,3 МПа) і переміщують під тиском повітря або інший газ. Машини, що стискують повітря до 12 кПа, наз. *вентиляторами*, до 0,3 МПа — повітродувками. Розрізняють компресори (мал.): поршневі, ротаційні, відцентрові, осьові і струминні; тиску низького, середнього і високого. В поршневих К. (одно- і багатоциліндрових; одинарної і подвійної дії; одно-, дво- і багатоступеневих) газ стискується між внутр. стінками робочого циліндра і *поршнем*, що рухається зворотно-поступально. Робочим органом ротаційних К. є обертовий поршень-ротор (один або кілька). В них об'єм засмоктаного газу зменшується між ковзними пластинами ексцентрично розташованого ротора і циліндром (пластинчасті К.), між двома гвинтовими роторами (гвинтові К.) тощо. У відцентрових К. газ, набуваючи обертового руху від робочих коліс ротора, спочатку стискується під дією відцентрових сил, а далі (у кільцевому *дифузорі*) — через зниження швидкості руху. В осьових К. газ переміщується паралельно осі ротора, стискуючись між його робочими лопатками і нерухомими лопатками корпуса. Відцентрові й осьові К. наз. також турбокомпресорами. Струминні К. діють як струминні *насоси*. Продуктивність поршневих К. — 2—5 м³/хв, ротаційних — 0,5 — 300, відцентрових — 10—2000, осьових К. — 100 — 20 000, струминних К. — 1 — 1000 м³/хв. К. застосовують у хім., нафтопереробній і гірн. пром-сті, авіації, металургії, машинобудуванні, в енергетиці, будівництві тощо. Див.

також *Лопаткова машина, Нагнітач.* *О. П. Клименко.*

КО́МПТОН (Compton) Артур Холлі (10.IX 1892, Вустер, Огайо — 15.III 1962, Берклі) — американський фізик, член Національної АН США. Закінчив Прінстонський ун-т (1914). В 1920—61 — професор ун-ту Вашінгтона в Сент-Луїсі і Чікагського ун-ту. Відкрив 1922 явище зміни довжини хвиль рентгенівських променів, розсіяних електронами (див. *Комптона явище*). Виявив ефект повного внутр. відбивання рентген. променів від дзеркальної поверхні скла та металів. У 1941—45 брав участь у створенні атомної бомби. Нобелівська премія, 1927.

КО́МПТОНА Я́ВИЩЕ — зміна *довжини хвилі* електромагнітного проміння при його розсіянні на вільних або слабко зв'язаних електронах. Відкрив 1922 А. Х. *Комптон*. К. я. стало одним з перших експериментальних підтверджень квантової теорії світла. Квантова теорія пояснює К. я. зіткненням *фотона* з електроном. При розсіянні на вільному нерухомому електроні фотон віддає йому частину енергії і змінює напрям свого руху. Збільшення довжини хвилі $\Delta\lambda$ фотона, зумовлене зменшенням його енергії, залежить від кута розсіяння θ і виражається формулою: $\Delta\lambda = \frac{h}{m_0 c}(1 - \cos\theta)$, де h — *Планка стала*, m_0 — маса спокою електрона, c — *швидкість світла у вакуумі*, $h/(m_0c) = 2{,}426 \cdot 10^{-12}$ м — т. з. комптонівська довжина хвилі електрона. Наведена формула справджується і для розсіяння γ-проміння речовиною, а також для розсіяння рентгенівського проміння легкими речовинами (графіт, парафін тощо). При розсіянні фотонів на рухомих електронах $\Delta\lambda$ залежить не лише від θ, а й від поч. енергії електронів. У випадку розсіяння фотонів на електронах, що рухаються з швидкістю $v \approx c$, спостерігається т. з. о б е р н е н е К. я., при якому довжина хвилі фотонів зменшується внаслідок передачі їм частини енергії електронів. *М. Д. Корнієнко.*

КО́МПУТИ (від лат. computo — обчислюю) — козацькі списки з відомостями про майнове становище козаків, проходження ними військ. служби тощо. Запроваджені на Україні під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. К. складалися полковими канцеляріями і мали значення юрид. актів, на підставі яких визначалася належність до козац. стану. Скасовані на Слобідській Україні 1765, на Лівобережній Україні — у 80-х рр. 18 ст. в зв'язку з ліквідацією залишків автономії. К. — важливе джерело з соціально-екон. історії України 2-ї пол. 17—18 ст.

КОМП'Ю́ТЕР (англ. computer, від лат. computo — обчислюю) — термін, що його взято з англомовної літератури. Означає автоматичний пристрій, який діє за програмою, заданою заздалегідь. Звичайно ототожнюють із терміном *електронна обчислювальна машина*.

КОМСОМО́Л — скорочена назва Комуністичної спілки молоді; див. *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді*.

«КОМСОМО́ЛЬСКАЯ ПРА́ВДА» — всесоюзна молодіжна газета, орган ЦК ВЛКСМ. Виходить у Москві 6 раз на тиждень. Перший номер вийшов 24.V 1925. Висвітлює питання виробничого, внутрікомсомольського життя, побуту, моралі, розвитку фізкультури і спорту, а також міжнар. демократич. руху молоді. Газета відіграє значну роль у вихованні молоді в дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. «К. п.» нагороджено орденом Леніна (1930), орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1945), 2 орденами Трудового Червоного Прапора (1950, 1957), орденом Жовтневої Революції (1975).

«КОМСОМО́ЛЬСКОЕ ЗНА́МЯ» — газета, орган ЦК ЛКСМ України. Видається в Києві 5 раз на тиждень рос. мовою. Виходила з квітня 1938 під назвою «Сталинское племя». Під час нім.-фашист. окупації Києва 1941—43 не друкувалась. Видання відновлено 1.I 1944. З 1961 друкується під тепер. назвою. Нагороджена орденом Дружби народів (1979).

КОМСОМО́ЛЬСЬК — місто обласного підпорядкування Полтав. обл. УРСР, на лівому березі Дніпродзержинського водосховища, за 16 км від залізнич. ст. Потоки. Заснований 1961. З 1972 К.— місто. У К. — *Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат* імені 50-річчя СРСР; з-ди: залізобетонних виробів, металоконструкцій, по виробн. щебеню, хлібний. 5 заг.-осв., музична, художня, 2 спорт. школи, 2 профес.-тех. уч-ща, гірничо-металург. технікум; лікарня, поліклініка. Палац культури, 2 кінотеатри, 11 бібліотек.

КОМСОМО́ЛЬСЬКА ПРЕ́СА, молодіжна преса — спеціалізовані періодичні видання, гол. завданням яких є комуністичне виховання рад. молоді; складова частина *партійно-радянської преси*. Молодіжні друковані органи з'явилися одночасно з першими орг-ціями робітн. молоді у великих пром. центрах Росії. 14 (27).X 1917 вийшов 1-й номер журн. «Интернационал молодёжи» (орган Моск. спілки робітн. молоді), 28.XI 1917 — літ.-худ. і публіцистичний журн. «Юный пролетарий» (орган Петроград. к-ту Соціалістичної спілки робітн. молоді). Утворення комсомолу (жовтень 1918) поклало початок становленню і розвиткові всієї системи К. п. В грудні 1918 вийшов 1-й номер органу ЦК і МК РКСМ — журн. «Юный коммунист». У 1919 зароджується преса місц. к-тів комсомолу. XI з'їзд РКП(б), який відбувся у 1922, вказав на необхідність створення газет спілок молоді у великих губ. центрах, а в ін. містах — «Сторінок молоді» в парт. і рад. періодичних органах. 24.V 1925 вийшов перший номер газети «*Комсомольская правда*». На Україні першими молодіжними журн. були «Юный коммунист» (Харків, 1919), «Красная молодёжь» (Одеса, 1919), газ. «Юный пролетарий» (Миколаїв, 1920), «Червоний юнак» (Харків, 1920), «Молодой Донбасс» (Юзівка, 1920), «Молодой пролетарий» (Київ, 1920), «Молодой рабочий» (Одеса, 1920), «Молоде село» (Вінниця, 1921), «Грядущая смена» (Катеринослав, 1921), «Юношеская мысль» (Чернігів, 1921) та ін. В 1920 ЦК КСМУ почав видавати журн. «Юный коммунар», «Юный шахтёр» і газ. «Известия Центрального Комитета Коммунистического Союза Молодёжи Украины», 1921 — газ. «*Молодой рабочий*»; для сільської молоді виходили газ. «*Молоде село*» (з 1920), журн. «*Молодий більшовик*» (з 1925). У грудні 1925 вийшов перший номер республіканської газ. «Комсомолець України» (нині «*Молодь України*»). В квітні 1938 було організовано другу республіканську газ.— «Сталинское племя» (тепер «*Комсомольское знамя*»).

Після створення в травні 1922 Всесоюзної піонерської організації ім. В. І. Леніна під керівництвом ЦК ВЛКСМ почали видаватися *дитячі газети і журнали*. В роки Великої Вітчизн. війни виходили підпільні комсомольські газети, спец. фронтові листівки. Велику роль у боротьбі трудящих Зх. України за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною відіграли друковані органи *Комуністичної Спілки Молоді Західної України* — підпільні та легальні газ. і журн. «Наш стяг», «*Спартак*», «Молодий пролетар», «*Молодий спартак*», «Комсомолець Західної України», «Досвітні вогні», «Сяйво» та ін. Комсомольські видання друкуються в кожній області, краї, республіці. В 1980 в СРСР видавалося 240 комсомольських і піонерських газет та журналів. На Україні видається 29 комсомольських і піонерських газет, у т. ч. 4 республіканські — «Молодь України», «Комсомольское знамя», «*Зірка*», «*Юный ленинец*», і 6 журналів — «*Дніпро*», «*Знання та праця*», «*Ранок*», «*Барвінок*», «*Піонерія*», «*Малятко*» заг. разовим тиражем понад 9 млн. екземплярів (1980).

Літ.: Ленін В. І. Про пресу. К., 1975; О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. Сборник документов и материалов. М., 1972; Советская печать в документах. М., 1961; Газеты СССР. 1917—1960, т. 1—3. М., 1970—78; Періодичні видання УРСР 1917—1960. Газети. Х., 1965; Ганичев В. Н. Молодёжная печать: история, теория, практика. М., 1976; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. К., 1979. *С. М. Чирков.*

КОМСОМО́ЛЬСЬКЕ — місто Старобешівського р-ну Донец. обл. УРСР, на р. Кальміусі. Залізнична ст. Каракуба. В 1933 у зв'язку з будівництвом рудників для видобутку вапняку виникло с-ще Каракуббуд. З 1956 К.— місто. В місті — рудоуправління «Комсомольське» з кар'єром (видобування флюсового вапняку та буд. щебеню), міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 6 заг.-осв. і музична школи, індустріальний технікум, тех. уч-ще; 14 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Палац культури, кінотеатр, 6 бібліотек.

КОМСОМО́ЛЬСЬКЕ — селище міського типу Готвальдівського р-ну Харків. обл. УРСР, біля оз. Лиман. Залізнична станція. 14,1

гис. ж. (1980). На тер. с-ща — *Зміївська ДРЕС* імені Г. М. Кржижановського: заводи: буд. деталей, експериментальний механічний, хлібний; філіал Зміївського молочного заводу, овочева ф-ка, рибне г-во, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв., музична та спортивна школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. Палац культури, 5 б-к. К. засн. 1956.

КОМСОМО́ЛЬСЬКИЙ (до 1943— Центросоюз) — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Свердловській міськраді, за 11 км від залізнич. ст. Довжанська. 4,6 тис. ж. (1980). На тер. с-ща — кам.-вуг. шахта і групова збагачувальна ф-ка «Центросоюз». Середня школа, лікарня, клуб, б-ка. К. виник 1905.

КОМСОМО́ЛЬСЬК- НА - АМУ́РІ — місто крайового підпорядкування Хабаров. краю РРФСР, райцентр. Розташований у нижній течії р. Амуру. Залізнич. станція, річковий порт. У районі К.-на-А.— залізнич. міст через Амур. 264 тис. ж. (1979). Поділяється на 2 міські райони. Засн. 1932. Названо на честь будівельників міста — комсомольців, які прибули сюди з усіх кінців Рад. країни, в т. ч. з України (з Харкова, Одеси). К.-на-А.— значний пром. центр. Гол. галузі: суднобуд. (з-д ім. Ленінського комсомолу), металургія, маш.-буд. — «Амурсталь», «Амурливмаш», підйомно-трансп. устаткування, «Металіст»; нафтопереробний (на нафті, що надходить з Сахаліну) з-д, швейна ф-ка. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. У місті — політехніч. та пед. ін-ти, гірничометалург., металург., легкої промсті та буд. технікуми, мед. уч-ще. Драм. театр, краєзнавчий та худож. музеї, Будинок молоді.

КОМУ́НА (франц. commune, від лат. communis — спільний) — 1) У середні віки в Зх. Європі міська організація, що домоглася від феодала незалежності і права на самоврядування. 2) В період *Великої французької революції* муніципальне самоврядування в Парижі та ін. містах. 3) *Паризька комуна 1871* — перша пролетарська революція і перший уряд робітн. класу, що існував у Парижі з 18.III по 28.V 1871. 4) Нижча адм.-тер. одиниця, поселення міського чи сільського типу в сучас. Франції, Італії, Бельгії та деяких інших країнах. 5) Одна з форм кооперування с. г. з усуспільненням усіх засобів виробництва, суспільним характером споживання і побутового обслуговування.

КОМУ́НА ІМЕНІ Ф. Е. ДЗЕРЖИ́НСЬКОГО — дитяча трудова комуна. Засн. 1927 в селищі Новому Харкові (передмістя Харкова). З 20.X 1927 до 1.VII 1935 комуною керував А. С. *Макаренко*. Тут дістали дальший розвиток пед. досвід *колонії імені М. Горького*, ідеї поєднання навчання з продуктивною виробничою працею, створено нові форми діяльності високоорганізованого дит. колективу. Комуна була першим в СРСР дит. закладом, який перейшов на повне самоутримання (з 1933). В 1932 в комуні було відкрито з-д електроінструментів, потім — з-д плівкових фотоапаратів. В 1930 відкрито робфак Харків. маш.-буд. ін-ту, а 1934 — школу-десятирічку. Діяльність комуни Макаренко описав у книгах «Марш 30 року», «Мажор», «ФД-1», «Прапори на баштах» та ін.

КОМУНА́ЛЬНЕ БУДІВНИ́ЦТВО — галузь *будівництва*, призначена для спорудження нових, реконструкції і розширення діючих об'єктів *комунального господарства*. При плануванні *капітальних вкладень* в К. б. особливу увагу приділяють комплексному пов'язанню К. б. з житл. і соціально-культур. буд-вом (див. *Житлово-цивільне будівництво*), розвитком пром-сті та ін. галузей нар. г-ва, які споживають продукцію і користуються послугами підприємств комунального г-ва. К. б. на Україні, як і в ін. союзних республіках, здійснюють місцеві Ради нар. депутатів, пром. підприємства, радгоспи, колгоспи та ін.

В. Ф. Берестовський.

КОМУНА́ЛЬНЕ ГОСПОДА́РСТВО — сукупність підприємств, організацій, служб та інженерних споруд, призначених для задоволення комунально-побутових потреб населення міст, селищ і сіл; у містах входить до складу *міського господарства*. Обслуговує також пром. підприємства — постачає їм воду, газ, очищає стічні води тощо. До складу К. г. входять: системи *водопостачання* і каналізації, мережі *газопостачання* і *теплопостачання* (районні котельні й магістральні теплові мережі від них), електр. *міський транспорт*, електр. мережі напругою нижче від 35 кВ., міські мости й набережні, шляхопроводи, гідротех. й берегоукріплювальні споруди, об'єкти зовн. *благоустрою населених місць*, готелі (без обладнання ресторанів) тощо. За роки Рад. влади К. г. перетворилось на велику розвинуту галузь нар. г-ва. На 1.I 1978 в УРСР осн. фонди житл., комунального й побутового обслуговування населення оцінювались в 25% вартості (в діючих цінах 1978) всіх осн. фондів нар. г-ва республіки.

Темпи розвитку К. г. визначаються зростанням пром. виробн. і збільшенням чисельності міськ. населення (див. *Місто, Містобудування*). Житл. буд-во здійснюється цілими масивами і мікрорайонами з комплексом комунально-побутових установ і культур. закладів (див. *Житлово-цивільне будівництво*). На Україні 1917 лише 55 міст мали водопровід, 15 — каналізацію, 14 — трамвай. На 1.I 1979 з 406 міст і 901 с-ща міськ. типу республіки 400 міст і 735 с-щ міськ. типу забезпечені водопроводами, 599 міст і с-щ міськ. типу мають каналізаційні системи, 1081 місто і с-ще міськ. типу газифіковано сітьовим і зрідженим газом, 37 міст мають тролейбусне і 25 міст — трамвайне сполучення, в 324 містах є готелі. На 1.I 1978 в республіці налічувалося бл. 3750 комунальних підприємств, бл. 600 тис. чол. зайнято в сфері комунального обслуговування. Н.-д. та проектну роботу в галузі К. г. на Україні провадять Н.-д. і конструкторсько-тех. ін-т міськ. г-ва, Укр. держ. проектний і н.-д. ін-т по газопостачанню, теплопостачанню та комплексному благоустрою міст і селищ України (УКРНДІінжпроект), Укр. ін-т по проектуванню капітального ремонту житла (Укржитлоремпроект) у Києві та відповідні проектні і н.-д. ін-ти в Харкові й Одесі. Див. також *Житлове господарство, Побутове обслуговування населення*.

В. Ф. Берестовський.

КОМУНА́ЛЬНІ БА́НКИ—банки, які видають позички на житлове та комунальне господарство й будівництво. В капіталістичних країнах К. б. за характером своєї діяльності є *іпотечними банками*. В СРСР у зв'язку з реорганізацією банків довгострокових вкладень К. б. 1959 ліквідовано. Їхні функції передано *Будбанку СРСР* і частково *Державному банку СРСР*.

КОМУНА́ЛЬНІ МАШИ́НИ—машини *комунального господарства*, якими очищають та прибирають територію населених місць і громадські приміщення. В СРСР (з 1965) створено спеціалізовану галузь — комунальне машинобудування. До К. м. (мал.), застосовуваних для *очищення населених місць*, належать сміттєвози (кузовні, контейнерні) й асенізаційні машини (автоцистерни), підмітально-прибиральні, поливально-мийні, тротуаро- і пляжоприбиральні, а також льодосколювальні і снігоприбиральні машини, універсальні *навантажувачі*, піскорозкидачі тощо. Деякі з таких машин обладнують знімним устаткуванням. Громад. приміщення прибирають підмітальними, підмітально-пилососними, водопилососними, підлогомийними машинами, натирачами підлоги та ін. Є машини для тех. утримування газонів і зелених насаджень (напр., газонокосарки, кущорізи, автообприскувачі), машини, якими очищують каналізаційні мережі та колодязі зливної каналізації, ремонтують і очищують питні колодязі. У

Комунальні машини: 1 — сміттєвоз кузовний 53М; 2 — асенізаційна машина АНМ-53А; 3 — підмітально-прибиральна машина КО-304; 4 — машина для очищення каналізаційних мереж КО-502; 5 — підмітально-пилососна вакуумна машина КУ-403А «Астра»; 6 — машина для натирання і миття підлоги КУ-102 «Марс»; 7 — водопилососна машина КУ-001

комунальному і *житловому господарстві* міст і селищ застосовують також оперативні й аварійно-ремонтні машини для водопровідно-каналізаційних, газових, теплових і електр. мереж, ремонту засобів міськ. електротранспорту, дорожніх покриттів (див. *Дорожні машини*), житл. будинків тощо. В УРСР К. м. виготовляють київ. експериментальний з-д «Дормаш», Турбівський, Харцизький, з-д у м. Готвальді, ін. машинобудівні з-ди. Удосконалює і конструює К. м. *Міського господарства науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут.*

Літ.: Яворський В. Г. Механізація монтажних робіт при капітальному ремонті будинків. К., 1972; Циприян В. І., Шевченко Ю. Л., Боримський В. К. Санітарна очистка населених пунктів. К., 1973; Бондаренко А. І. Експлуатація міських вулиць і доріг. К., 1974. *О. І. Міндолін.*

КОМУНА́РСЬК (до 1931 — Алчевськ, до 1961 — Ворошиловськ) — місто обласного підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР, за 45 км від м. Ворошиловграда. Залізнична станція. 120 тис. ж. (1979). Виник 1895. В 1898 засновано с.-д. гурток. Алчевська бойова дружина брала участь у *Горлівському збройному повстанні 1905.* Рад. владу встановлено в листопаді 1917. К.— важливий центр металургії Донецько-Придніпровського р-ну. У місті — *Комунарський металургійний завод,* коксохім., буд. конструкцій, залізобетонних виробів та ін. з-ди; домобуд. комбінат, галантерейна і швейна ф-ки, підприємства харчової пром-сті. 18 заг.-осв., 2 муз. і художня школи, 4 профес.-тех. уч-ща, індустр. технікум, *Комунарський гірничо-металургійний інститут*; 16 лік.-профілактичних закладів. 3 палаци культури, 2 кінотеатри, 3 палаци спорту, 3 музеї (істор., історії металург. з-ду, геолого-мінералогічний), 64 бібліотеки. Пам'ятники: В. І. Леніну, металургам, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Обеліск Перемоги.

КОМУНА́РСЬКИЙ ГІРНИ́ЧО-МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1957. Має 9 ф-тів (гірничий, гірничо-електромех., металург., будівельний, електромашинобудівний, автоматизації виробничих процесів, інженерно-екон., вечірній, загальнотех.), є підготовче відділення. Філіал у м. Стаханові. Фонд бібліотеки інституту налічує (1980) 1,3 млн. одиниць зберігання. В К. г.-м. і. навчається (1980) близько 12 тис. студентів. За час існування ін-ту підготовлено понад 20 тис. спеціалістів.

Ю.М.Воєводін.

КОМУНА́РСЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ЗАВО́Д — підприємство чорної металургії. Розташований в м. Комунарську Ворошиловгр. обл. Засн. 1896. Історія з-ду багата революц. традиціями. В 1898 тут було створено марксистський с.-д. гурток, учасниками якого були К. Є. *Ворошилов,* С. В. *Косіор* та ін. Бойові загони робітників з-ду брали участь у революції 1905. В роки громадян. війни та іноз. інтервенції вони зі зброєю в руках боролися за встановлення Рад. влади на Україні. За відбудовний період і довоєнні п'ятирічки з-д реконструйовано на новій тех. базі й значно розширено. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. Виробничі споруди зруйнували нім.-фашист. загарбники. За післявоєнні роки з-д перетворився на потужне підприємство. До складу К. м. з. (1979) входять: агломераційний цех; доменний цех з 5 доменними печами (найбільша з них об'ємом 3000 м³ стала до ладу 1977); мартенівський цех, який має 9 мартенівських печей і один двованний сталеплавильний агрегат (введено в дію 1977); блюмінг-слябінг; товстолистові стани 2250 та 2800; великосортний стан 600. Осн. продукція з-ду: чавун, сталь, прокат. К. м. з. нагороджено орденами Жовтневої Революції (1971) та Трудового Червоного Прапора (1946). *Ю. Ф. Воронов.*

КОМУНЕ́РОС (ісп. comuneros, від comuna — громада) — повстання середньовічних самоврядних міст *Кастилії* 1520—22 проти королівського *абсолютизму,* на захист міських вільностей. В 1522 опір повсталих міст було зламано, репресії тривали до 1526.

КОМУНІ́ЗМ (від лат. communis— спільний) — найвищий історичний тип *суспільно-економічної формації,* суспільство, яке революційним шляхом приходить на зміну *капіталізму* і засноване на суспільній власності на засоби виробництва. Комуністична формація у своєму розвитку проходить дві осн. фази, що різняться за ступенем зрілості,— соціалізм (нижча фаза) і повний К., або К. (вища фаза). В Програмі КПРС дано таке визначення вищої фази комуністичного суспільства: **«Комунізм — це безкласовий суспільний лад з єдиною загальнонародною власністю на засоби виробництва, цілковитою соціальною рівністю всіх членів суспільства, де разом з всебічним розвитком людей виростуть і продуктивні сили на основі науки і техніки, що постійно розвиваються, всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком і здійсниться великий принцип „від кожного — по здібностях, кожному — по потребах". Комунізм — це високоорганізоване суспільство вільних і свідомих трудівників, в якому утвердиться суспільне самоврядування, праця на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватися з найбільшою користю для народу»** (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 55). *Марксизм-ленінізм* науково обгрунтував істор. неминучість революц. переходу людства від капіталізму до К., вказав на основні характерні риси майбутнього суспільства, умови і шляхи побудови К., на всесвітньо-істор. місію робітн. класу як могильщика капіталізму і творця комуністичного суспільства. Всі складові частини марксизму-ленінізму — марксистсько-ленінська *філософія, політична економія, науковий комунізм* — є теор. обгрунтуванням К. Особлива роль у цьому обгрунтуванні належить теорії наук. К., яка досліджує гол. чин. систему соціальних, політ. та ідеологічних закономірностей формування, функціонування і розвитку комуністичного суспільства. Її об'єктом є також взаємозв'язки і взаємодії цих закономірностей з екон. законами виникнення і розвитку комуністичної формації. У відповідному контексті К. іноді називають наук. теорію, що його обгрунтовує, а також *міжнародний комуністичний рух,* спрямований на ліквідацію капіталізму і побудову К. в усьому світі. Створена К. Марксом і Ф. Енгельсом теорія наук. К. є творчим учennям. В. І. Ленін розвинув ідеї основоположників наук. К. стосовно до нових істор. умов — умов епохи імперіалізму і пролет. революцій. Дальший розвиток учення про К. пов'язаний з діяльністю *Комуністичної партії Радянського Союзу* та ін. марксистсько-ленінських партій, які ведуть принципову боротьбу проти *антикомунізму,* спотворення теорії наук. К. бурж., реформістськими й ревізіоністськими ідеологами. КПРС визначила осн. напрями побудови К., створення *матеріально-технічної бази комунізму,* формування комуністичних *суспільних відносин,* розвиток *соціалістичного способу життя,* виховання нової людини, створення сприятливих зовн. умов комуністичного будівництва.

Соціалізм утверджується в результаті перемоги пролетарської революції, в процесі творчої діяльності трудящих, керованих марксистсько-ленінською партією. Державою *перехідного періоду від капіталізму до соціалізму* є держава *диктатури пролетаріату.* В процесі соціалістичної революції і будівництва соціалізму утверджується сусп. власність на засоби виробництва, ліквідуються експлуататорські класи, нац. ворожнеча, вступає в дію соціалістичний принцип: «від кожного — по здібностях, кожному — по праці»; формується *соціалістична демократія,* стає панівним марксистсько-ленінський світогляд і т. д. Після завершення перехідного періоду настає період зміцнення і розвитку створених основ нового сусп. ладу з тим, щоб досягти ступеня зрілого соціалізму. Вивчення й узагальнення досвіду СРСР і братніх країн соціалістич. співдружності дали марксистсько-ленінським партіям можливість створити науково обгрунтовану концепцію *розвинутого соціалістичного суспільства.* Таке суспільство є закономірним, необхідним ступенем екон., соціально-політ. і духовної зрілості нового ладу в рамках першої, нижчої фази К. й існує протягом відносно тривалого істор. періоду. Соціалізм, розвиваючись уже на власній основі, дедалі повніше розкриває свої творчі можливості і переваги, свою глибоко гуманістичну сутність.

В СРСР побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, яке в міру свого вдосконалення поступово, планомірно переростає в кому-

Комунізму пік.

ністичне. Рад. народ розв'язує великий комплекс завдань комуністичного будівництва. Ключовим завданням є створення матеріально-технічної бази комунізму, в процесі чого вдосконалюються техніка, технологія і організація сусп. виробництва, відбуваються прогресивні зрушення в його структурі, безперервно розвивається важка індустрія, високомеханізоване с. г. Необхідною умовою створення матеріально-тех. бази К. є органічне поєднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами зрілого соціалізму. Динамічний і пропорційний розвиток сусп. виробництва, підвищення його ефективності, прискорення наук.-тех. прогресу, зростання продуктивності праці, всемірне поліпшення якості роботи в усіх ланках нар. г-ва становить основу, на якій відбуватиметься дальше піднесення матеріального і культур. рівня життя народу. Створення достатку матеріальних і духовних благ для всіх членів суспільства стане однією з гол. умов здійснення принципу К. на його вищій фазі «від кожного — по здібностях, кожному — по потребах». В процесі будівництва К. підвищується рівень усуспільнення економіки, відбувається неухильне зближення *державної (загальнонародної) власності* і *колгоспно-кооперативної власності* на засоби виробництва. На вищій фазі К. буде єдина, загальнонар. власність (див. *Комуністична власність*). Одним з гол. наслідків розвитку економіки, культури та сусп. відносин буде подолання істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею (див. *Протилежність між містом і селом, Протилежність між розумовою та фізичною працею*). В процесі комуністичного будівництва удосконалюється система суспільних відносин, формується і зміцнюється соціальна однорідність суспільства, зміцнюється союз *робітничого класу, селянства, інтелігенції*, стираються соціально-класові грані між ними. Відбуваються розквіт і зближення соціалістичних *націй* і народностей, формуються і розвиваються їхні спільні комуністичні риси. Подолання нац. відмінностей займе триваліший час, ніж стирання соціально-класових граней між робітниками, селянами та інтелігенцією. Зближення класів і соціальних верств, формування і зміцнення соціальної однорідності народу є необхідною умовою досягнення одного з ідеалів К.— цілковитої соціальної рівності всіх членів суспільства. В ході розвитку зрілого соціалізму вдосконалюється його політ. система, що виявляється насамперед у розвитку загальнонар. соціалістичної держави, в дальшому розгортанні соціалістичної демократії, посиленні участі мас в управлінні держ. і сусп. справами. Дальший розвиток і зміцнення соціалістичної державності приведуть в майбутньому до перетворення її на *суспільне комуністичне самоврядування*. З побудовою розвинутого комуністичного суспільства, з перемогою і зміцненням соціалізму на міжнар. арені відімре і *держава*. Всебічне зміцнення і вдосконалення загальнонар. соціалістичної д-ви — одна з гол. умов такого відмирання. Керівною і спрямовуючою силою соціалістичного суспільства, ядром його політ. системи, всіх держ. і громад. орг-цій є марксистсько-ленінська партія. Зріле соціалістичне суспільство створює необхідні культур. та ідеологічні умови побудови К., дбає про всебічний розвиток науки, мистецтва, системи нар. освіти, діяльності культурно-осв. установ, різноманітних форм сусп. самодіяльності населення, *засобів масової інформації і пропаганди. Ідеологічна робота КПРС*, соціалістичної д-ви є могутнім фактором комуністичного будівництва, виховання комуністичної свідомості мас, формування нової, всебічно розвиненої людини. В постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979) підкреслюється: «КПРС розглядає комуністичне виховання трудящих як важливий фронт боротьби за комунізм. Від успіхів ідеологічної, політико-виховної роботи дедалі більше залежать хід економічного, соціально-політичного і культурного розвитку країни, повна реалізація можливостей розвинутого соціалізму» (К., 1979, с. 6). *Комуністичне виховання* трудящих становить необхідну умову формування і розвитку комуністичного способу життя.

Розвинуте соціалістичне суспільство дбає про забезпечення сприятливих міжнар. умов для побудови К. (захист своїх держ. інтересів, зміцнення *світової системи соціалізму*, підтримка *національно-визвольного руху*, відвернення агресивних воєн, практичне здійснення принципу *мирного співіснування* держав з різним соціальним ладом тощо).

У процесі розвитку комуністичної формації виникатиме і розв'язуватиметься багато різноманітних завдань. Всі вони виступатимуть як прямі й опосередковані умови генерального завдання — всебічного і гармонійного розвитку особи. К. Маркс указував, що К.— суспільна формація, «основним принципом якої є повний і вільний розвиток кожного індивідуума» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 23, с. 562). Вільний і універсальний розвиток особи—не тільки найвище завдання, а й умова самого існування та розвитку К. Умови для всебічного виявлення всіх здібностей кожної особи повною мірою забезпечуються лише на вищій фазі К., коли зникнуть старі форми поділу праці, а сама праця перестане бути тільки зовн. необхідністю, умовою задоволення ін. потреб, засобом для життя й стане найпершою потребою, метою життя, самодіяльністю особи. Самодіяльність, яка за своєю природою безпосередньо спрямована на всебічний розвиток людських можливостей, стане найглибшим джерелом морального задоволення й естетичної насолоди людини, нагородою суспільства і щастям особи. «Праця,— передбачав Ф. Енгельс,— стане своєю власною винагородою» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 1, с. 521). Будівництво К. в СРСР є інтернац. обов'язком рад. людей. Досвід комуністичного будівництва в СРСР має велике міжнар. значення.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 17. Маркс К. Громадянська війна у Франції; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми.— Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 17. Марксизм і ревізіонізм; т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 26. Карл Маркс; т. 33. Держава і революція; т. 39. Великий почин; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 р. К., 1979; Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 р. К., 1979; Брежнєв Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму. К., 1977; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Москва. 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Научный коммунизм. М., 1979.

В. І. Куценко.

КОМУНІЗМУ ПІК (до 1962 — Сталіна пік) — найвища гірська вершина СРСР. Розташований у хребті Академії Наук на Памірі, в межах Тадж. РСР. Вис. 7495 м. На схилах — великі льодовики. Вперше (1933) на К. п. піднявся учасник Таджицько-Памірської експедиції АН СРСР рад. альпініст Є. М. Абалаков. До 1972 на К. п. було здійснено 580 сходжень.

КОМУНІКА́ЦІЯ (лат. communicatio, від communico — роблю спільним, пов'язую, спілкуюсь) в кібернетиці — процес обміну *інформацією*. Розрізняють два аспекти К.— фізичний і соціальний. К. в її фіз. аспекті наз. також зв'язком. Зв'язок охоплює процеси передачі інформації між точками простору, пристроями або особами по відповідних *каналах зв'язку*. В створюваних людиною тех. системах розрізняють чотири осн. типи К.: «людина — людина», «людина — машина», «машина — людина» і «машина — машина». В процесах К. на тех. рівні широко використовують різного роду штучні мови (напр., мови, призначені для автоматизованої переробки інформації). К. в її соціальному аспекті охоплюють процеси обміну інформацією між окремо взятими особами, всередині групи чи організації, в рамках суспільства в цілому. К. такого роду здійснюється гол. чин. за допомогою природної мови. На індивід. рівні К. гол. значення мають процеси розпізнавання і сприйняття людиною інформації тощо. Для К. всередині групи чи організації першочергову роль грають розподіл відношень (підпорядкованість, співробітництво тощо) між членами групи чи організації, сумісність і взаємність їхніх намірів і потреб в К., особливості прийнятих правил К. На рівні організації К. виконує інформаційну, командну, інтегра-

тивну (що забезпечує цілісність організації) та переконуючу функції. В масштабі всього суспільства велику роль відіграє *комунікація масова*.

В. М. Мальцев.

КОМУНІКА́ЦІЯ МА́СОВА — спосіб спілкування людей за допомогою *засобів масової інформації і пропаганди*. Виникнувши з поділом суспільства на класи і появою *ідеології*, діючи як регулятор розподілу й обігу соціальної *інформації*, К. м. є дійовим механізмом соціального управління й організації, могутнім засобом формування *громадської думки*, світогляду людей, впливу на їхню соціальну орієнтацію й поведінку, розвиток культури, освіти тощо. В класово антагоністичному суспільстві К. м. є передусім знаряддям класової апологетики влади експлуататорів, засобом маніпулювання свідомістю мас, прищеплення їм панівної ідеології, моралі. Разом з тим уже за капіталізму робітн. клас створює на противагу панівній нову систему К. м., що поширює пролет. ідеологію, сприяє організації трудящих в їх революц. боротьбі проти буржуазії. За соціалізму К. м. сприяє зміцненню соціально-політичної і ідейної єдності суспільства, комуністичному вихованню людини.

Ю. Д. Прилюк.

«КОМУНІ́СТ» — газета, орган ЦК КП(б)У. Виходив з 1918 по 1926 рос. мовою, з червня 1926 — українською. З 2.II 1943 видається під назвою «*Радянська Україна*».

«КОМУ́НІСТ» («Комýнист», «Kомúnist») — щотижнева газета, ЦО *Союзу комуністів Югославії* і Союзу комуністів Сербії. Засн. в січні 1925. Видається (як щотижнева — з 1.V 1957) в Белграді сербохорв. (кирилицею і латиницею), словен., македон., албан. і угор. мовами.

«КОМУНІ́СТ УКРАЇНИ» — щомісячний теор. і політ. журнал ЦК Компартії України. Засн. у листопаді 1924 під назвою «Більшовик». Перший номер вийшов у квітні 1925. В червні 1926 перейменований на «Більшовик України», з жовтня 1952 виходить під сучас. назвою; з квітня 1950 видається й російською мовою. Завданням журналу є висвітлення питань марксистсько-ленінської теорії, пропаганда рішень партії та уряду, надання допомоги трудящим республіки у вивченні теорії наук. комунізму і політики КПРС. Значне місце в журналі відводиться висвітленню екон., соціально-політ. і духовних процесів, які відбуваються в суспільстві розвинутого соціалізму, зокрема питань підвищення ефективності сусп. виробн. і якості роботи, управління нар. г-вом, розвитку соціалістичного способу життя. В журналі друкуються статті з історії КПРС та Компартії України, з питань розвитку науки, л-ри і мистецтва. Велика увага приділяється теорії та практиці орг.-парт. та ідейно-виховної роботи, висвітленню передового досвіду комуністичного буд-ва. Систематично публікуються матеріали про зовнішньополіт. діяльність КПРС і Рад. д-ви, розвиток світової соціалістичної системи, світового комуністичного, робітн. і нац.-визвольного рухів, викривається ідеологія антикомунізму та ревізіонізму. В 1975 нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

А. В. Мяловицький.

КОМУНІСТИ́ЧНА ВЛА́СНІСТЬ — історично визначена форма суспільної власності, що є основою економічної системи комуністичного способу виробництва (див. *Комунізм*). Являє собою *виробничі відносини* з приводу колективного привласнення матеріальних благ, насамперед *засобів виробництва*, в умовах комуністичного суспільства. К. в. у своєму розвитку проходить два ступені — соціалістичний і комуністичний, відповідно до двох фаз комуністичної формації — *соціалізму* і комунізму. *Соціалістична власність*, що існує в двох формах — *державній* (*загальнонародній*) *власності* і *колгоспно-кооперативній власності*, відображає відносно менш високий рівень розвитку продуктивних сил і виробн. відносин, реально існує в СРСР та ін. соціалістич. країнах. Перехід від соціалістичної до К. в. відбувається в міру розвитку і вдосконалення існуючих форм соціалістичної власності шляхом поступового зближення їх і злиття в майбутньому в єдину К. в. У створенні К. в. і поступовому переростанні соціалістичних виробничих відносин у комуністичні вирішальну роль відіграє дальший розвиток державної (загальнонародної) власності як провідної і більш зрілої форми соціалістичної власності. Створюються виробничі і пром. об'єднання та загальнодерж. утворення, такі як *Єдина енергетична система СРСР*, *Єдина транспортна система СРСР*, *Загальнодержавна автоматизована система* збирання і обробки інформації та ін. Розвиток економіки як *єдиного народногосподарського комплексу СРСР* відзначається вдосконаленням розміщення продуктивних сил, створенням *територіально-виробничих комплексів* тощо. Підвищується рівень усуспільнення колгоспно-кооперативної власності. Про це свідчить дедалі повніше охоплення громадським колг. виробн. усіх галузей с. г.; усуспільнення виробн. дедалі більше виходить за межі окремих колгоспів і приводить до створення колг.-радгоспних та ін. міжгосподарських об'єднань і підприємств. Зростає вплив держ. власності, оскільки держ. підприємства посилюють постачання колгоспів сучас. тех. засобами, машинами тощо. Д-ва подає велику допомогу колгоспам і в підготовці кадрів, проведенні іригаційних і меліоративних робіт, у розвитку *агропромислової інтеграції*. З створенням К. в. відносини власності на засоби виробн. характеризуватимуться високим рівнем сусп. характеру виробн., що грунтуватиметься на автоматизованих системах машин, великими загальнонар. підприємствами комуністичного типу, органічно з'єднаними в єдине господарство планомірним суспільним *поділом праці*. Див. також *Комуністичні виробничі відносини*.

Літ. див. до ст. *Комунізм*.

М. С. Черненко.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ А́ВСТРІЇ (КПА). Утворена 3.XI 1918 на конференції у Відні з комуністичних груп і гуртків. Одна з засновниць Комінтерну (1919). Важливе значення в боротьбі за єдність КПА мали VI (1923) та VIII (1925) з'їзди, на яких було ідейно розгромлено правих опортуністів. X з'їзд (1929) виключив їх з партії. Значну роль у зміцненні лав КПА відіграв Й. *Копленіг* (з 1924 — ген. секретар ЦК). КПА боролася за єдиний робітн. фронт проти фашист. загрози, брала активну участь в антифашист. виступі робітників Відня 1927. 26.V 1933 КПА було заборонено. У 1934 взяла участь у збройному виступі робітників на захист демократії. В період нім.-фашист. окупації Австрії (1938—45) КПА була єдиною партією, яка активно боролася проти фашизму. Після визволення Австрії вийшла з підпілля, взяла участь у процесі демократизації країни, виступала за політику нейтралітету. В 1945—47 представники КПА входили до складу уряду, до 1952 — парламенту. В 1958 парт. конференція прийняла програмний документ, в якому було зроблено висновок про можливість як мирного, так і немирного переходу до соціалізму в країні. XX з'їзд (1969) прийняв статут партії. В 60-х рр. КПА переживала труднощі, пов'язані з активізацією праворевізіоністських елементів. XXI з'їзд КПА (1970) засудив їхню діяльність і виключив лідерів цих елементів з партії. XXII з'їзд (1974) прийняв програмний теор. документ «Політико-ідеологічні основи боротьби КПА» та «Програму дій КПА». XXIII з'їзд КПА (грудень 1977) накреслив нові завдання партії. Під керівництвом КПА діє спілка Комуністична молодь Австрії (ств. 1970) та ін. прогресивні орг-ції. КПА брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, в конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967, 1976. Чисельність — бл. 20 тис. чол. (1978). Голова — Ф. *Мурі* (з 1965). Друк. органи: ЦО — газ. «*Фольксштімме*», теор.— щоміс. журн. «Вег унд ціль» («Шлях і мета», з 1935) та ін.

Літ.: Ленін В. І. Лист до австрійських комуністів. Повне зібрання творів, т. 41; XXII съезд Коммунистической партии Австрии. Пер. с нем. М., 1975; Копленинг И. Избранные произведения (1924—1962). Пер. с нем. М., 1963; Цуккер-Шиллинг Э. Он служил своему классу. Пер. с нем. М., 1974.

Б. М. Забарко.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ АРГЕНТІ́НИ (КПА). Засн. 6.I 1918 на з'їзді представників лівого крила Соціалістичної партії Аргентини під назвою Інтернац. соціалістична партія (ІСП). Провідну роль у створенні КПА відіграли Л. Е. *Рекабаррен*, В. *Кодовілья*, Р. *Гіольді* та ін. II з'їзд ІСП (1919) ухвалив рішення про приєднання до Комінтерну (прийнята 1920). І (надзвичайний) з'їзд КПА (грудень 1920) прийняв *Двадцять одну умову* прийому до Комінтерну й перейменував партію на КПА. В 1930—45, 1959—64 та 1966—73 діяла в підпіллі. В 1959 з ініціативи КПА створено профцентр —

Рух за єдність і координацію дій профспілок. В нелегальних умовах КПА здійснила 2 видання Повн. зібр. творів В. І. Леніна (51 т.). XII з'їзд КПА (1963) прийняв нову програму, яка визначила шлях до демократичної, антифеод. та антиімперіалістичної революції, до соціалістичного перетворення суспільства. В 1970 за участю КПА створено орг-цію Нац. зустріч аргентинців. Після відновлення в Аргентині конституційної форми правління (1973) КПА легалізовано. XIV з'їзд партії (серпень 1973) підтримав позитивні аспекти діяльності нового уряду, закликав до єдності всі прогресивні сили. Під керівництвом КПА діє Федерація комуністич. молоді Аргентини (ств. 1921). Після держ. перевороту 1976 діяльність КПА, як і всіх ін. політ. партій, припинено. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Чисельність—бл. 150 тис. чол. (1979). Ген. секретар—А. Фава (з 1980; у 1938—80—*Арнедо Альварес*). Друковані органи: ЦО — щотиж. газ. «Нуестра палабра» («Наше слово», з 1950), політ.-теор.— щоміс. журн. «Нуева ера» («Нова ера», з 1949) та ін.

Літ.: Кодовилья В. Избранные статьи и речи. Пер. с исп. М., 1970; Ульянова С. И. Коммунисты Аргентины в борьбе за единство антиимпериалистических сил в 60-е годы. М., 1976.

Є. Г. Лапшев.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ БАНГЛАДЕ́Ш (КПБ). Засн. в березні 1948 в Калькутті на II з'їзді Компартії Індії як Компартія Пакистану (КПП) у зв'язку з поділом Індії 1947 на 2 домініони. В 1956 на базі орг-цій КПП у Сх. Пакистані було створено Компартію Сх. Пакистану (з 1971 — КПБ). У 1950 опубліковано проект програми партії, що вимагав повалення в країні влади поміщиків, націоналізації іноз. компаній тощо. В 1953 КПБ взяла участь в утворенні Об'єднаного фронту опозиційних партій Сх. Пакистану. 5.VII 1954 діяльність КПБ заборонено. Після держ. перевороту 1958 зазнала нових репресій. В 1971 КПБ вийшла з підпілля, в 1973 увійшла до Фронту нар. єдності Бангладеш. II з'їзд КПБ (1973) прийняв програму партії «Стратегія та програма КПБ». У 1975—76 та 1977—78 працювала нелегально. В 1978 увійшла до Об'єднаного демократич. фронту. III з'їзд КПБ (лютий 1980) затвердив нову програму партії, в якій підкреслено необхідність побудови в країні соціалістичного суспільства. В 1980 зазнала репресій. Брала участь у Нараді комуністичних і робітн. партій 1969. Ген. секретар ЦК — Мохаммед Фархад (з 1973), голова ЦК — М. Сінгх (з 1973). Друк. орган — щотиж. газ. «Екота» («Єдність»).

С. П. Полюк.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ БЕ́ЛЬГІЇ (КПБ). Ств. 4.IX 1921 на з'їзді в Брюсселі в результаті об'єднання Бельгійської компартії (утв. 1920) та Компартії Бельгії, ств. в травні 1921 Ж. *Жакмоттом* на основі групи «Друзі експлуатованого». Тоді ж вступила до Комінтерну. В 20—30-х рр. активно боролася за інтереси трудящих, зокрема під час страйків 1923, 1927, 1932 і 1936, за створення єдиного антифашист., антивоєн. фронту. В період нім.-фашист. окупації Бельгії (1940—44) очолювала *Рух Опору*. В 1944—47 комуністи входили до складу уряду. З 1946 в результаті наступу реакції та опортуністич. помилок керівництва КПБ її позиції ослабли. В 1954 XI з'їзд КПБ піддав критиці ці помилки, намітив шляхи їх усунення. XIV з'їзд (1963) прийняв тези, які фактично є програмою партії, зробив висновок про можливість мирного переходу до соціалізму в країні. XVII з'їзд (1966) розробив програму створення антимонополістич. і антиімперіалістич. фронту за участю всіх лівих сил. Черговий, XXIII з'їзд КПБ (березень — квітень 1979) закликав активізувати робітн. демократичний рух, розширювати боротьбу проти монополій, за мир і роззброєння. Під керівництвом КПБ діють спілка Комуністична молодь Бельгії і Нац. спілка студентів-комуністів. КПБ брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960 і 1969, в конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967, 1976. Чисельність — бл. 11 тис. чол. (1978). Голова — Л. *Ван Гейт* (з 1972). Друк. органи: ЦО — газ. «*Драпо руж*» та щотиж. газ. «Роде ваан» («Червоний прапор», з 1921, флам. мовою), теор. журнали — щокварт. «Кайє марксіст» («Марксистські зошити», з 1969, франц. мовою), «Флаамсе марксістісе тайдсхріфт» («Фламандський марксистський журнал», флам. мовою) та ін.

Літ.: Ренар К. Октябрь 1917 года и бельгийское рабочее движение. Пер. с франц. М., 1968.

К. О. Джеджула.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (більшовиків) УКРАЇ́НИ — див. *Комуністична партія України.*

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ БІ́РМИ (КПБ). Заснована нелегально 15.VIII 1939 марксистською групою. В 1943 в підпіллі відбувся I з'їзд, який прийняв рішення про розгортання збройної боротьби проти японської окупації Бірми (1941—45). В 1944 за ініціативою КПБ створено Антифашист. лігу нар. свободи (АЛНС), яка в березні 1945 очолила нар. повстання проти япон. загарбників. II з'їзд КПБ відбувся легально в липні 1945 в Рангуні. Він прийняв програму, націлену на завоювання нац. незалежності. В 1946 від КПБ відкололося лівацьке угруповання — Компартія червоного прапора. Тоді ж КПБ виключено з АЛНС. У 1948 КПБ пішла в підпілля й почала збройну боротьбу проти уряду, що співробітничав з англ. колонізаторами. В 1949 з її ініціативи створено Нац. демократичний об'єднаний фронт (НДОФ). У 1955 розширений пленум ЦК КПБ прийняв програму, яка передбачала припинення громадян. війни та побудову соціалізму мирним шляхом. З 1964 під впливом маоїстів, ігноруючи прогресивні соціально-екон. перетворення в країні, КПБ почала розширювати збройну боротьбу за повалення нац.-демократичного уряду. Внаслідок загострення внутріпарт. боротьби загинув ряд керівників КПБ, чимало комуністів вийшли з неї й вступили до єдиної правлячої партії—Партії бірм. соціалістич. програми. Під впливом КПБ перебувають НДОФ та його збройні сили. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960. Голова ЦК — Такін Ба Тейн Тін (з 1975).

О. П. Малов.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ БОЛІ́ВІЇ (КПБ). Засн. 17.I 1950 внаслідок об'єднання комуністичних груп (у т. ч. з Лівої революц. партії, ств. 1940). До 1952 діяла в підпіллі. Брала активну участь у *Болівійській революції 1952*. II з'їзд КПБ (1964) прийняв «Програмну декларацію і платформу найближчих політичних вимог КПБ», підкреслив, що метою народу залишається здійснення нар. антиімперіалістичної революції. Після реакційного держ. перевороту 1964 за ініціативою КПБ створено Фронт нац. визволення. В 1967—69 КПБ — в підпіллі. III з'їзд (1971) прийняв «Програмні тези КПБ», якими партія керується в своїй діяльності. Після військ. перевороту 1971 КПБ знову в підпіллі. Тоді ж взяла участь у створенні Революц. антиімперіалістичного фронту. В 1974 брала участь у створенні Фронту демократичної і нар. єдності (ФДНЄ). В 1977, після приходу до влади нового уряду, КПБ вийшла з підпілля, увійшла до ФДНЄ. IV з'їзд КПБ (квітень 1979) підкреслив, що гол. завданням партії є боротьба за незалежний розвиток Болівії, розв'язання соціальних, екон. і політ. проблем. Після військ. перевороту 1980 КПБ знову в підпіллі. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Перший секретар ЦК — Х. *Колле Куето* (з 1968). Друк. органи: ЦО — щотижнева газ. «Унідад» («Єдність», з 1950), теор.— «Теорія» («Теорія»).

Є. Г. Лапшев.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ БУКОВИ́НИ (КПБ) — марксистсько-ленінська партія, організатор і керівник боротьби трудящих Пн. Буковини за соціальне й нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Перші комуністичні осередки на Пн. Буковині виникли в березні — квітні 1917 в Хотинському повіті, 1918 — в Чернівцях, Заставні, Вижниці, Дорошівцях, Станівцях та ін. місцях. На поч. листопада 1918 вони об'єдналися в Комуністичну партію Буковини. Було обрано Центр. Комітет на чолі з С. І. *Канюком*. Перебуваючи в глибокому підпіллі, КПБ проводила значну агітаційну роботу серед трудящих краю. Незважаючи на терор рум. окупантів, її ряди швидко зростали. В 1921 діяло 10 парт. к-тів на ф-ках і з-дах і 47 — на селі. КПБ працювала й серед солдатів. У січні 1919 під керівництвом комуністів вибухнуло *Хотинське повстання 1919*, в листопаді — повстання 113-го буковинського полку в Чернівцях. В серпні 1919 крайова конференція КПБ оголосила про вступ партії до Комінтерну. 17.III 1921 почала виходити комуністична газ. «Громада». Дійову допомогу кому-

ністам Буковини надавав ЦК КП(б)У. В квітні 1919 засн. *Галицьке бюро при ЦК КП(б)У*, перетворене на Тимчасовий к-т Компартії Сх. Галичини та Буковини. В грудні 1924 уряд боярської Румунії заборонив діяльність компартії. Проте революц. боротьба, незважаючи на репресії, не припинялась. Активізували діяльність парт. осередки в Чернівцях, Вашківецькому, Вижницькому, Заставнівському, Кіцманському, Серетському, Чернівецькому повітах. Виконуючи рішення V конгресу Комінтерну, КПБ 1926 увійшла до складу Компартії Румунії (КПР). На поч. 1927 було створено Буковинський підпільний крайком КПР. Комуністи посилили керівництво страйковою боротьбою пролетаріату та сел. виступами проти «аграрної реформи», яку проводив рум. уряд в інтересах поміщиків і куркулів, очолили кампанію протесту проти румунізації укр. шкіл. КПБ викривала зрадницьку політику верхівки соціал-демократів, її блокування з бурж. партіями. Під впливом комуністичної агітації конференція с.-д. партії (1928) засудила діяльність правоопортуністичних лідерів. Велика група делегатів конференції заявила про вихід з партії. 17.II 1929 створено легальну масову орг-цію «*Визволення*», яка перебувала під впливом комуністів. В умовах антирад. істерії комуністи очолили боротьбу трудящих на захист СРСР, проти підготовки нової війни, організували масові демонстрації, в т. ч. 10-тисячну першотравневу демонстрацію 1931 в Чернівцях під лозунгом: «Ніякої війни проти Радянського Союзу!». Під керівництвом комуністів створювалися антифашист. к-ти, зокрема в 1934 — Хотинський, Чернівецький і Сторожинецький повітові к-ти. У 1937 в Чернівцях, у повіт. містах було створено к-ти допомоги респ. Іспанії. Комуністи краю при підтримці КПР поєднували боротьбу за поліпшення життєвого рівня трудящих і антивоєн. рух з боротьбою за встановлення диктатури пролетаріату і возз'єднання Пн. Буковини з УРСР. Це сприяло інтернац. вихованню трудящих, завдавало ударів рум. шовінізмові, укр. бурж. націоналізмові й сіонізмові. В 1940, після возз'єднання Пн. Буковини з УРСР, створено *Чернівецьку обласну партійну організацію*. В різні часи секретарями ЦК КПБ та Буковинського крайового комітету КПР були С. І. Канюк, В. В. Гаврилюк, С. Г. Галицький, І. Клоцан, Д. Кюрчі, Д. Тодоракі, К. Терлецький, Б. Кац, С. Подолян.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації. Ужгород, 1980.

В. М. Курило.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ВЕЛИКОБРИТА́НІЇ (КПВ). Засн. на установчому з'їзді в Лондоні 31.VII — 1.VIII 1920 в результаті об'єднання лівих груп Брит. соціалістичної партії, Соціалістичної робітн. партії, Соціалістичної асоціації Пд. Уельсу та ін. У 1920 вступила до Комінтерну. В 1921 до КПВ увійшли представники революц. руху *фабричних старост* на чолі з У. *Галлахером*, Соціалістична федерація робітників і ліве крило Незалежної робітн. партії. Відіграла провідну роль у розгортанні 1920 руху «*Руки геть від Росії*», сприяла створенню «*Руху меншості*» (1924). Брала участь у *загальному страйку 1926*, під час екон. кризи 1929—33 організовувала масовий рух безробітних. Напередодні 2-ї світової війни викривала політику потурання фашист. агресорам з боку уряду, боролася за єдиний робітн. фронт. В післявоєн. роки КПВ виступала проти політики «з позиції сили». XXII з'їзд КПВ (1952) прийняв програму «Шлях Британії до соціалізму». XXV (надзвичайний) з'їзд (1957) затвердив зміни в програмі КПВ, рішуче засудив групу ревізіоністів, що домагалися перегляду марксистсько-ленінських принципів побудови партії. XXVI з'їзд (1959) прийняв новий статут партії. XXXV з'їзд КПВ (1977) прийняв нову програму «Шлях Британії до соціалізму», в якій зазначено, що перехід до соціалізму в країні можливий без збройної боротьби, шляхом перетворення парламенту на знаряддя союзу всіх трудящих на чолі з робітничим класом. XXXVI з'їзд КПВ (листопад 1979) висунув як головне завдання створення в країні широкого демократичного фронту для боротьби за докорінні соціально-політичні перетворення. Під керівництвом КПВ діє Ліга молодих комуністів (ств. 1921). КПВ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969, в конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967, 1976. Чисельність — 25,2 тис. чол. (1978). Ген. секретар — Г. *Макленнан* (з 1975), голова — М. Макгехі (з 1976). Друк. органи: ЦО — щотиж. журн. «Коммент» («Коментар», з 1921), теор. і дискусійний — щоміс. журн. «Марксізм тудей» («Марксизм сьогодні», з 1957) та ін.

Літ.: XXV (чрезвычайный) съезд Коммунистической партии Великобритании. Пер. с англ. М., 1958; XXVI национальный съезд Коммунистической партии Великобритании. Пер. с англ. М., 1959; XXVII национальный съезд Коммунистической партии Великобритании. Пер. с англ. М., 1961; Поллит Г. Марксизм и рабочее движение в Великобритании. Пер. с англ. М., 1960.

А. К. Мартиненко.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ВЕНЕСУЕ́ЛИ (КПВ). Заснована 5.III 1931 в підпіллі. В 1935 вступила до Комінтерну. І нац. конференція КПВ (1937), на якій до неї приєдналися окремі комуністичні групи, завершила орг. формування партії. В 1941—45 діяла під назвою Нац. союз. У 1945—50 працювала легально. В 1945 внаслідок фракційної діяльності правоопортуністичних і лівосектантських груп КПВ розкололася на 3 угруповання. І (об'єднавчий) з'їзд (1946) подолав розкол, прийняв політ. тези і статут партії. В 1957 за ініціативою КПВ створено Патріотичну хунту з 4 партій, яка розгорнула боротьбу за повалення антинар. диктатури Переса Хіменеса (1958), після чого компартія вийшла з підпілля. В 1959 за участю КПВ утворено Конфедерацію трудящих Венесуели та Нац. сел. федерацію. В 1960 КПВ була змушена піти в підпілля. III з'їзд КПВ (1961) висунув завдання боротьби за створення нового демократич. уряду. В 1961—66 КПВ брала участь у партизан. боротьбі. В 1962 діяльність компартії було офіційно заборонено. VIII пленум ЦК КПВ (1967) визнав безперспективність збройної боротьби в даних умовах і закликав партію до мирних форм боротьби. В 1969 КПВ легалізовано. IV з'їзд КПВ (1971) виключив з партії правоопортуністичну групу Маркеса — Петкова. Черговий, VI з'їзд (серпень 1980) прийняв нову програму і політ. декларацію, в яких підкреслив необхідність повного повернення країні її природних багатств, зміцнення демократич. прав населення, закликав до згуртування патріотич. сил у єдиний фронт, запропонував конкретні заходи в інтересах населення й досягнення дійсної незалежності країни. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Чисельність — 13 тис. чол. (1975). Ген. секретар — Х. *Фаріа* (з 1951), голова — Г. *Мачадо* (з 1971). Друк. орган — щотиж. газ. «Трібуна популар» («Народна трибуна», з 1948).

П. І. Ніколаєв.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ В'ЄТНА́МУ (КПВ). Засн. нелегально 3.II 1930 в Гонконзі на конференції 3-х комуністичних орг-цій В'єтнаму, скликаній за ініціативою *Хо Ші Міна*. І пленум ЦК КПВ (жовтень 1930) прийняв програму партії та перейменував її на Компартію Індокитаю (КПІК). До 1931 діяла як авт. частина *Французької комуністичної партії*. В 1931 вступила до Комінтерну. В 1930—31 керувала виступами трудящих проти франц. колонізаторів та місц. феодалів. І з'їзд КПІК (1935) прийняв рішення про створення єдиного антиімперіалістичного фронту народів Індокитаю. В 1936—39 діяла напівлегально. В 1937 за ініціативою КПІК створено Демократич. фронт Індокитаю. В 1940—45 керувала боротьбою нар. мас проти япон. окупантів. В 1941 КПІК заснувала Лігу боротьби за незалежність В'єтнаму (В'єтмінь). Під керівництвом КПІК перемогла *Серпнева революція 1945 у В'єтнамі*. В листопаді 1945 в складних внутр. і міжнар. умовах ЦК КПІК заявив про саморозпуск партії. В 1946 за ініціативою комуністів з орг-цій В'єтміню та ін. створено Лігу в'єтн. народу (Л'єн-В'єт). В 1946—54 комуністи очолювали боротьбу в'єтн. народу проти франц. інтервентів. II з'їзд КПІК (1951), скликаний за рішенням Постійного бюро ЦК КПІК, прийняв нові програму та статут, перейменував в'єтн. секцію КПІК на Партію трудящих В'єтнаму (ПТВ), ухвалив рішення про вихід партії з підпілля. В 1951 В'єтмінь і Л'єн-В'єт утворили Об'єднаний нар. фронт (ОНФ). Після поділу В'єтнаму на дві частини на основі *Женевських угод 1954* на базі ОНФ 1955 створено Вітчизн. фронт В'єтнаму (ВФВ). III з'їзд ПТВ (1960) визначив її курс на побудову соціалізму в ДРВ, роз-

З'їзди Комуністичної партії В'єтнаму

I (КПІК) — 27—31.III 1935, Аоминь (Макао)
II (КПІК) — 11—19.II 1951, Туйєнкуанг
III (ПТВ) — 5—12.IX 1960, Ханой
IV (ПТВ) — 14—20.XII 1976, Ханой

виток нар.-демократичної революції в Пд. В'єтнамі, мирне об'єднання країни, прийняв новий статут. В 1964—73 ПТВ мобілізовувала нар. маси на боротьбу проти *агресії США у В'єтнамі*. Після повалення маріонеткового режиму у Пд. В'єтнамі (1975) і проголошення єдиної Соціалістичної Республіки В'єтнам (2.VII 1976; СРВ) IV з'їзд ПТВ (грудень 1976) намітив шляхи дальшого будівництва соціалізму в СРВ, затвердив завдання 2-го п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва (1976—80), прийняв новий статут партії і перейменував її на КПВ. КПВ відіграє керівну роль в єдиному *Вітчизняному фронті В'єтнаму* (ств. 1977). Брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960. Чисельність — понад 1,5 млн. чол. (1978). Ген. секретар ЦК — *Ле Зуан* (з 1960). Друк. органи: ЦО — газ. «*Нян зан*», теор.— щоміс. журн. «Тап чі конг шан» («Журнал комуніста», з 1956).

Літ.: IV съезд Коммунистической партии Вьетнама. Пер. с вьетн. М., 1977; Хо Ши Мин. О Ленине, ленинизме и нерушимой советско-вьетнамской дружбе. Пер. с вьетн. М., 1970; Ле Зуан. Избранные статьи и речи. Пер. с вьетн. М., 1971; Краткая история Партии трудящихся Вьетнама. Пер. с вьетн. М., 1971.

О. В. Новакова.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ГАЛИЧИНИ́ — див. *Комуністична партія Західної України.*

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ГОНДУРА́СУ (КПГ). Засн. 1927 на базі створеного 1924 в Тегусігальпі гондураського відділення Компартії Центр. Америки і місц. марксист. груп. На поч. 30-х рр. розгромлена реакцією. У квітні 1954 на I нац. конференції партію було відновлено. З часу створення КПГ діяла в підпіллі. У травні 1954 керувала найбільшим в історії країни страйком трудящих. I з'їзд КПГ (1958) схвалив статут партії, прийняв звернення до народу «За вільний, суверенний і незалежний Гондурас». 2-й пленум ЦК КПГ (1961) прийняв програму партії, 4-й пленум (1966) обговорив заходи по посиленню ідеологіч. та орг. роботи, виключив з партії лідерів антипарт. угруповання. З 1969 діє напівлегально. II з'їзд КПГ (1972) прийняв нові програму і статут партії. III з'їзд КПГ (травень 1977) висунув завдання мобілізації трудящих на підтримку нац. плану розвитку, боротьбу проти реакції, прийняв нові програму і статут партії. Під керівництвом компартії діє орг-ція комуністич. молоді. КПГ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Ген. секретар ЦК—Рігоберто Паділья Руш (з 1978). Друк. органи: теор., політ. та інформ. орган ЦК — журн. «Трабахо» («Праця», з 1954, виходить раз на 2 місяці), щотиж. газ. «Патріа» («Батьківщина», з 1976).

В. П. Кириченко.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ГРЕ́ЦІЇ (КПГ). Створена 17.XI 1918 на I (установчому) з'їзді в м. Піреї під назвою Соціалістична робітн. партія Греції (СРПГ). В 1919 очолювала рух проти участі Греції в антирадянській інтервенції. З II з'їзду (1920), який прийняв рішення приєднатися до Комінтерну (прийнята 1920),— СРПГ (комуністична). В 1924 III (надзвичайний) з'їзд перейменував партію на КПГ. В 1925—26 — на нелегальному становищі. Керувала заг. страйками 1923, 1925, виступами трудящих 1928, 1931—36. В 1934 за участю КПГ створено антифашист. Нар. фронт. Після встановлення в Греції фашист. диктатури (1936) КПГ заборонено. В роки 2-ї світової війни очолювала боротьбу нар. мас проти нім.-фашист. окупації країни (1941—44). 27.IX 1941 за ініціативою КПГ створено Нац.-визвольний фронт (ЕАМ), у грудні 1941 — Нар.-визвольну армію (ЕЛАС). Під час громадян. війни в Греції (1946—49) створена 1946 під керівництвом комуністів Демократична армія Греції боролася проти внутр. реакції та англо-амер. інтервентів. У 1947 КПГ оголошено поза законом. VIII з'їзд (1961) в новій програмі КПГ висунув завдання здійснення демократичних перетворень як умову переходу до соціалістичної перебудови країни. Після встановлення 1967 військ. диктатури КПГ боролася за об'єднання всіх прогрес. сил у єдиний Патріотичний антидиктаторський фронт. IX з'їзд КПГ (1974) прийняв нову програму, вніс зміни до статуту, викрив правоопортуністичну лінію ревізіоністів, які 1968 вийшли з КПГ і створили т. з. КПГ (внутрішню). 23.IX 1974, після повалення диктатури, компартію легалізовано. X з'їзд КПГ (травень 1978) намітив шляхи дальшої боротьби за демократію і соціальний прогрес, вніс зміни до програми і статуту. Під керівництвом КПГ діє орг-ція Комуністична молодь Греції (ств. 1968). КПГ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967, 1976. Ген. секретар ЦК — Х. *Флоракіс* (з 1978; з 1972 — 1-й секретар ЦК). Друк. органи: ЦО — газ. «*Різоспастіс*», теор.— щоміс. журн. «Коммуністікі епітеорісі» («Комуністичний огляд», з 1974).

Літ.: X съезд Коммунистической партии Греции. Пер. с греч. М., 1979.

В. Б. Євтух.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ДА́НІЇ (КПД). Засн. 9.XI 1919 як Лівосоціалістична партія Данії в результаті об'єднання лівих сил Соціалістич. робітн. партії і Соціалістич. спілки молоді. В 1920 приєдналась до Комінтерну, була перейменована на КПД. В 30-х рр. дістала представництво в парламенті. Під час нім.-фашист. окупації Данії (1940—45), перебуваючи на нелегальному становищі (з 1941), виступала провідною силою *Руху Опору*. Після розгрому фашизму вийшла з підпілля. Її представники входили до складу першого післявоєнного уряду Данії (травень — листопад 1945). В програмі «Шлях датського народу», прийнятій XVII з'їздом КПД (1952), сформульовано кінцеву мету партії — завоювання робітн. класом політ. влади в країні і побудова соціалістич. суспільства. XX з'їзд (1958) виключив з партії групу ревізіоністів, намітив курс на згуртування лав КПД на основі марксизму-ленінізму, прийняв новий статут. XXV з'їзд КПД (1976) прийняв нову програму, в якій висунув завдання створити умови для переходу до соціалізму, вніс зміни до статуту. XXVI з'їзд КПД (квітень 1980) намітив дальші завдання партії по згуртуванню трудящих країни в боротьбі проти монополій, вніс зміни і доповнення до її програми і статуту Під керівництвом КПД працює спілка Комуністична молодь Данії. КПД брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969, конференціях європ. комуністич. і робітн. партій 1967, 1976. Чисельність — бл. 12 тис. чол. (1977). Голова — Й. *Єнсен* (з 1977). Друк. органи: ЦО — газ. «*Ланд ог фольк*», теор. — щомісячний журнал «Тіден — верден рундт» («Час — навколо світу», з 1939).

Літ.: XXV съезд Коммунистической партии Дании. Пер. с дат. М., 1978.

П. Ф. Гринюк.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ЕКВАДО́РУ (КПЕ). 22.IX 1925 в Кіто засн. Комуністичну секцію пропаганди і дії ім. Леніна. У 1926 вона разом з ін. комуністич. групами увійшла до Соціалістич. партії Еквадору, яка 1928 вступила до Комінтерну. II з'їзд партії (1931) перейменував її на КПЕ. У 1944 з ініціативи КПЕ створені Конфедерація трудящих Еквадору, Еквадорська федерація індіанців та ін. VI з'їзд (1957) прийняв програму і статут партії. У 1963 з партії виключено групу розкольницьких елементів. У період військ. диктатури 1963—66 КПЕ була заборонена. VIII з'їзд КПЕ (1968) прийняв нову програму, в якій визначено мету партії — здійснення нац.-визвольної, антиімперіалістич., антифеод., демократич. революції, і статут партії. IX з'їзд КПЕ (листопад 1973) закликав до єдності всі прогресивні сили країни у боротьбі за соціальне і нац. визволення. Брала участь у нарадах комуністичних і робітничих партій 1957, 1960, 1969. Чисельність — понад 7 тис. чол. (1977). Генеральний секретар — П. А. *Саад* (з 1952). Друк. органи: ЦО — щотижнева газета «Пуебло» («Народ», з 1946), теор.— щоміс. журн. «Бандера роха» («Червоний прапор»), бюлетень з організаційних питань і пропаганди «Віда дель партідо» («Життя партії»).

В. П. Кириченко.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ЗАКАРПА́ТСЬКОЇ УКРАЇ́НИ — марксистсько-ленінська партія, революц. авангард трудящих Закарпаття в їхній боротьбі за соціальне й національне визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Перші комуністичні орг-ції на Закарпатті виникли в кін. 1918 під впливом ідей Великого Жовтня. Вони були складовою частиною Компартії Угорщини, при ЦК якої діяла група комуністів Руської Крайни, що очолила комуністичний рух на Закарпатті. В березні 1919 закарп. трудящі взяли активну участь у соціалістич. революції і встановленні Рад. влади в Угорщині. Після поразки револю-

ції та насильницького включення Закарпаття до складу бурж. Чехословаччини комуністичний рух у краї розвивався як складова частина загальночехословацького комуністичного руху. Створена в березні 1920 на Закарпатті *Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі* (МСП) виступила одним з ініціаторів утворення Компартії Чехословаччини (КПЧ; 1921), до складу якої як крайова орг-ція увійшла комуністична орг-ція Закарпаття. При підтримці КПЧ, ВКП(б) і КП(б)У вона очолила боротьбу трудящих за соціальне й нац. визволення, за возз'єднання з Укр. РСР. Під її керівництвом у 20—30-х рр. відбувся ряд масових страйків, демонстрацій і мітингів. Закарпат. крайком видавав газ. «*Карпатська правда*» і «Мункаш уйшаг» («Робітнича газета», угор. мовою). Ряди організації зросли з 1,5 тис. чол. у серед. 20-х рр. до 4 тис. чол. у кін. 30-х рр. Її очолювали в різний час І. І. *Мондок*, І. П. *Локота*, М. І. *Сидоряк*, О. О. *Борканюк*, Е. *Кліма*, П. Ф. *Терек*, І. І. *Туряниця* та ін. В роки угор.-фашист. окупації (березень 1939 — жовтень 1944) організація діяла в глибокому підпіллі в складі Компартії Угорщини. Вона була організатором і керівником масового партизан. руху. Чимало комуністів Закарпаття загинули в боротьбі проти фашизму, серед них — О. О. Борканюк, якому посмертно присвоєно звання Героя Рад. Союзу, Й. Гавелка, І. Гафинець, А. Дєзе, Г. Туряниця, М. Можарович та ін. У жовтні 1944 рад. війська визволили Закарпаття, а 13.XI 1944 в Мукачевому на нараді представників парт. орг-цій 7 округів було створено орг. к-т по скликанню парт. конференції. 19.XI в Мукачевому відбулася 1-а парт. конференція Закарп. України, яка оформила парт. орг-цію краю як К. п. З. У. Конференція прийняла рішення про возз'єднання Закарпаття з Укр. РСР, про зміцнення *Народних комітетів* як органів революц. влади, про організацію допомоги Рад. Армії тощо та обрала ЦК К. п. З. У., першим секретарем якого став І. І. Туряниця. Згідно з рішенням конференції 26.XI в Мукачевому зібрався 1-й з'їзд Нар. к-тів, який прийняв істор. Маніфест про возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною та обрав найвищий орган влади — Нар. Раду Закарпат. України. В роботі з'їзду брав участь нач. політвідділу 18-ї армії Л. І. Брежнєв.

Під керівництвом К. п. З. У. трудящі краю за короткий час здійснили глибокі революц. перетворення: націоналізацію пром-сті, банків, транспорту, агр. реформу, налагодили роботу органів освіти, охорони здоров'я, культури. К. п. З. У. очолила всенар. рух за возз'єднання з Рад. Україною. Йдучи назустріч побажанням трудящих Закарпаття, Рад. уряд вступив у переговори з урядом нар.-демократич. Чехословаччини, які закінчилися 29.VI 1945 підписанням договору про вихід Закарпат. України зі складу Чехословаччини і возз'єднання її з УРСР. К. п. З. У. існувала до 15.XII 1945, коли на основі рішення ЦК ВКП(б) увійшла до складу Компартії Рад. Союзу. На той час партійні організації К. п. З. У. об'єднували близько 5 тис. комуністів. Із створенням у січні 1946 *Закарпатської області* було утворено *Закарпатську обласну партійну організацію*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації, т. 1 (1918—1945 рр.). Ужгород, 1968; Ільницький Ю. В. Віхи звитяжного поступу. Ужгород, 1975.

І. М. Гранчак.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ЗА́ХІДНОЇ УКРАЇ́НИ — марксистсько-ленінська партія, бойовий авангард західноукр. трудящих, організатор і керівник їхньої боротьби за соціальне й нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Заснована в лютому 1919 у м. Станіславі (тепер — Івано-Франківськ) на нелегальній конференції підпільних комуністичних орг-цій і груп Сх. Галичини. До жовтня 1923 називалася Комуністична партія Сх. Галичини (КПСГ), у період існування *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки* влітку 1920 на її території — Комуністична партія Галичини (КПГ). Утворення КПСГ було закономірним наслідком розвитку революц. руху в краї під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції. Діяльність партії поширювалась на тер. всієї Сх. Галичини (сучас. Львівська, Тернопільська, Івано-Фр. області). КПСГ очолила боротьбу трудящих краю проти контрреволюц. бурж.-націоналістичного уряду «*Західноукраїнської народної республіки*» (див., зокрема, *Дрогобицьке збройне повстання 1919*). КПСГ діставала постійну допомогу від РКП(б) і КП(б)У. Ця допомога стала систематичною після *Третього з'їзду КП(б) України* (березень 1919), який прийняв рішення про поширення впливу партії на Галичину. З цією метою в квітні 1919 в Києві було утворено *Галицьке бюро при ЦК КП(б)У* (Галбюро). 1.VI 1919 заг. збори комуністів-галичан у Києві обрали К-т Компартії Сх. Галичини і Буковини. К-т видавав газ. «*Галицький комуніст*», листівки і брошури, що поширювалися в Сх. Галичині, зокрема в частинах *Української галицької армії*. З метою посилення агіт.-пропагандистської роботи серед галичан 26.II 1920 було створено *Галицьке бюро при ЦК РКП(б)*. 23.IV 1920 конференція галицьких і буковинських комуністів, що відбулася у Києві, обрала *Галицький організаційний комітет КП(б)У* (Галорком). Галорком через Галбюро постійно інформував ЦК РКП(б) про становище в Сх. Галичині. З делегатами КПСГ на конгресах Комінтерну зустрічався В. І. Ленін, який уважно стежив за розвитком революц. руху в Сх. Галичині. На поч. 20-х рр. відбувався активний процес ідейного та орг. зміцнення КПСГ. Це відзначив 1923 II з'їзд Комуністич. партії Польщі (КПП), складовою частиною якої з 1921 в умовах окупації Сх. Галичини бурж. поміщицькою Польщею стала КПСГ. За рішенням з'їзду КПСГ поширила свою діяльність на Волинь, Полісся, Холмщину і Підляшшя й була реорганізована в КПЗУ. Партія вела значну роботу серед робітників, а також серед селянства та у військ. частинах. Лише протягом 1922—23 в краї відбулося понад 315 страйків, зокрема страйк залізничників влітку 1923 та листопадовий страйк 1923 львівського пролетаріату, який переріс у заг.-польс. страйк. КПЗУ організувала в найбільших містах краю масові демонстрації протесту проти рішення Ради послів Антанти про передачу Сх. Галичини Польщі (1923). Майже на всій території Сх. Галичини і Зх. Волині діяли партизан. загони. Парт. орг-ції було утворено на всіх зх.-укр. землях і на кінець 1923 вони об'єднували 1712 чол. Діяльністю парт. орг-цій на місцях керували окружкоми КПЗУ (Львівський, Львівський-підміський, Станіславський, Волинський, Перемишльський та ін.). У пошуках правильних форм і методів керівництва революц. рухом КПЗУ виходила з генеральної лінії світового комуністичного руху. Завдяки цьому з допомогою ВКП(б), КПП і КП(б)У, в тісному контакті з якими працювала КПЗУ, комуністи Зх. України змогли ліквідувати внутріпарт. розходження в орг. справах 1921—23 та подолати помилки в нац. питанні. Важливе значення для КПЗУ мали рішення V конгресу Комінтерну (1924), що прийняв резолюцію з укр. питання, в якій, зокрема, висловився за «проголошення комуністичними партіями Польщі, Чехословаччини і Румунії лозунга об'єднання розірваних імперіалізмом на частини українських областей у Радянську робітничо-селянську республіку» й підкреслив необхідність якнайтіснішого поєднання революц. визвольної боротьби трудящих зх.-укр. земель з революц. рухом у Польщі, Чехословаччині та Румунії. II з'їзд КПЗУ (жовтень 1925) відзначив значне поліпшення орг. та ідейно-політ. діяльності партії, зростання і зміцнення її рядів, удосконалення тактики, зростання авангардної ролі комуністів у класових битвах трудящих. У вересні 1924 відбувся заг. страйк 14 тис. нафтовиків Дрогобича, Борислава, Кросна, робітників Львова та інших міст. Під впливом комуністів зростала класова свідомість трудящого селянства, про що свідчила *Заболотівська першотравнева демонстрація 1924*. З'їзд узяв курс на більшовизацію партії, зміцнення єдності трудящих Зх. України і Польщі, на посилення роботи в масах. Працюючи в підпіллі, в умовах жорстокого поліцейського терору, КПЗУ рішуче боролася проти реакційної ідеології та антинар. політики укр. бурж.-націоналістичних і клерикальних орг-цій, виховувала трудящих у дусі міжнар. класової солідарності. КПЗУ спрямовувала діяльність ряду масових організацій, зокрема *Комуністичної Спілки Молоді Західної України* (КСМЗУ), *Союзу пролетаріату міст і сіл Східної Галичини* (1922—24), Укр. сел.-робітн.

соціалістичного об'єднання — «*Сельробу*» (1926—32), Укр. сел. об'єднання (1931—34), зміцнювала свої позиції в екон., культурно-освітніх, спорт. та ін. орг-ціях. У 1924—28 на зх.-укр. землях, за явно заниженими даними офіц. статистики, відбулося бл. 500 робітн. страйків. III з'їзд КПЗУ (червень — липень 1928), згуртувавши партію на основі марксизму-ленінізму, ще раз підкреслив, що гол. умовою возз'єднання Зх. України з УРСР є спільна боротьба зх.-укр. робітників і селян з трудящими всієї Польщі проти капіталізму, за перемогу соціалістич. революції. Після з'їзду, в умовах світової екон. кризи (1929—33) партія мобілізувала трудящих на боротьбу проти екон. і політ. наступу правлячих кіл на інтереси робітників і селян. Комуністи очолили масові робітн. страйки, а також революц. сел. виступи, які тільки 1929 охопили 20 повітів (див. *Західноукраїнські аграрні страйки 1929*). У 1930 на Зх. Україні фактично було запроваджено воєн. стан і здійснено масові «*пацифікації*» («втихомирення») та ін. репресивні заходи. Проте вже *Лісько повстання 1932, Волинські селянські заворушення 1932* та ін. масові виступи показали, що терор не зламав революц. волі трудящих мас.

В обстановці активізації фашизму та імперіалістичної реакції, наростання загрози війни конкретною програмою дій комуністів Зх. України стала платформа антифашист. нар. фронту, розроблена партією на основі рішень VII конгресу Комінтерну і IV з'їзду КПЗУ (1934) й викладена в маніфесті «За волю, за щасливе майбутнє українського народу!». Послідовну боротьбу КПЗУ за об'єднання зусиль трудящих у єдиному нар. фронті підтримали робітники, селяни й трудова інтелігенція, про що свідчили *Львівський виступ робітників 1936*, коли політ. демонстрація переросла в барикадні бої, *антифашистський конгрес діячів культури 1936* у Львові, *Волинський селянський страйк 1936* та ін. революц. виступи.

Важливу роль в організації революц. боротьби трудящих зх.-укр. земель відіграла комуністична преса — бл. 200 нелег. і напівлег. періодичних видань КПЗУ: газети «*Земля і воля*», «*Наша правда*», «*Прапор комунізму*», «*Робітнича газета*», «*Світло*», журнали «*Культура*», «*Наша правда*» та ін. КПЗУ діяла в умовах жорстокого терору. Вона фактично була поставлена поза законом. Весь час відбувалися суд. розправи над комуністами (див. *Володимиро-Волинський процес 1926—27, Ковельський процес 1934, «Луцький процес 57-и»* та ін.). Проте, незважаючи на репресії, КПЗУ залишалася справжнім керівником трудящих Зх. України. В її рядах зросли й загартувалися такі віддані пролет. справі революціонери-комуністи, як А. Г. *Бараль* (Савка), С. І. *Бойко*, С. В. *Букатчук*, М. Т. *Заячківський* (Косар), Г. В. *Іваненко* (Бараба), В. Ф. *Коцко*, Й. В. *Крілик* (Васильків), Р. В. *Турянський* (Кузьма), І. Н. *Тишик*, Н. В. *Хомин* та інші. Комуністи Західної України продовжували керувати революційним рухом трудящих мас і в складних умовах, що створилися в результаті необгрунтованого розпуску 1938 Комуністичної партії Польщі та її складової частини — КПЗУ. Вони брали найактивнішу участь у встановленні Рад. влади після возз'єднання Зх. України з УРСР 1939, в соціалістич. будівництві, в підпільно-партизан. боротьбі проти фашист. загарбників у роки Великої Вітчизняної війни.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Під прапором Жовтня. Документи й матеріали. Львів, 1957; Герасименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. К., 1960; Галушко Є. М. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр. Львів, 1965; Панчук М. І. У полум'ї класових битв. К., 1979.

М. І. Панчук.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ІЗРАЇ́ЛЮ (КПІ). Засн. в березні 1919 як Соціалістична робітн. партія Палестини. З 1921 — Компартія Палестини. І (1919) і II (1920) з'їзди партії визначили гол. напрями її діяльності — боротьба проти брит. панування, за соціалізм, за спільні дії євр. та араб. трудящих. У 1921—42, в період брит. мандату на Палестину, працювала в підпіллі. У 1924 прийнята до Комінтерну. Після утворення держави Ізраїль (1948) перейменована на КПІ. У 1965 з КПІ виділилася націоналістична група, що перейшла на просіоністські позиції. XVI з'їзд (1969) рішуче засудив ізраїльську агресію 1967 проти арабських країн, прийняв програму КПІ, яка основним завданням партії визначила боротьбу проти імперіалізму, *сіонізму* і реакції, за соціалізм. XVIII з'їзд КПІ (грудень 1976) закликав прогресивні сили країни згуртуватися у боротьбі за мир, демократію, на захист прав трудящих, прийняв резолюцію, що вимагає покінчити з окупацією араб. територій і репресіями, забезпечити нац. і громадян. рівноправність араб. народу Палестини. З ініціативи КПІ 1977 створено Демократич. фронт за мир і рівноправність. КПІ — єдина партія в країні, членами якої на основі рівності є трудящі євреї та араби. Під її керівництвом працює Комуністична спілка молоді та ін. демократичні орг-ції. КПІ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Ген. секретар ЦК — М. *Вільнер* (з 1969). Друк. органи: ЦО — щотиж. газ. «Зу Гадерех» («Цей шлях», з 1965, мовою іврит) та газ. «Аль-Іттіхад» («Союз», з 1944, виходить 2 рази на тиждень араб. мовою), теор.—щоміс. журн. «Арахім» («Цінності», з 1969, мовою іврит) та щоквартж. журн. «Аль-Дарб» («Шлях», з 1969, араб. мовою), сусп.-політ. і літ.—щоміс. журн. «Аль-Джадід» («Нове», араб. мовою).

В. І. Нагайчук.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ІНДІЇ (КПІ). Засн. 26.XII 1925 у Канпурі на 1-й загальноінд. комуністичній конференції з комуністичних гуртків. З 1930 входила до Комінтерну. В 1934—42 діяла нелегально. Гол. напрямом її діяльності було згуртування всіх нац. сил країни на боротьбу проти колоніального панування. І з'їзд КПІ (1943) затвердив статут партії. Після досягнення Індією незалежності (1947) КПІ боролася за об'єднання усіх лівих, демократич. сил на боротьбу за здійснення радикальних перетворень в економіці і сусп. житті країни. В 1951 всеінд. конференція КПІ прийняла програму партії. V (надзвичайний) з'їзд КПІ (1958) ухвалив її новий статут. У 1964 лівосектантські елементи під впливом *маоїзму* пішли на розкол партії й утворили т. з. «паралельну (марксистську)» КПІ. VII з'їзд КПІ (1964) ухвалив нову програму партії. Внаслідок активної боротьби проти підривної діяльності маоїстів, «лівих» та правих опортуністів КПІ подолала негативні явища, викликані розколом, зміцнила свої лави. XI з'їзд КПІ (квітень 1978) засудив підривну політику маоїстського керівництва КП Китаю, підкреслив необхідність боротьби за мир, розрядку і роззброєння. Під впливом КПІ працюють Всеінд. конгрес профспілок, Всеінд. спілка с.-г. робітників, Всеінд. федерація молоді та ін. масові організації. КПІ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Чисельність — 546 тис. чол. (1978). Ген. секретар Нац. ради — Ч. Р. *Рао* (з 1964). Друк. органи: ЦО — газ. «*Нью ейдж*», теор.— щотиж. журн. «Парті лайф» («Партійне життя», з 1965, англ. мовою), щоденна газ. «Джанюг» («Народна епоха», з 1965, мовою гінді) та ін.

Літ.: XI съезд Коммунистической партии Индии. Пер. с англ. М., 1979; Проблемы коммунистического движения в Индии. М., 1971; Девяткина Т. Ф., Егорова М. Н., Мельников А. М. Зарождение коммунистического движения в Индии. М., 1978.

С. П. Полюк.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ІНДОНЕ́ЗІЇ (КПІ). Ств. 23.V 1920 лівим крилом Індійського с.-д. союзу (засн. 1914) на його VII з'їзді в м. Семарангу як Союз комуністів (пізніше Компартія) Голл. Індії. У 1920 вступила до Комінтерну. У 1921—24 називалася Компартія о. Ява. У 1926—27 комуністи очолювали збройне повстання проти голл. колонізаторів, після придушення якого КПІ було розгромлено і заборонено. У 1935 з ініціативи М. *Муссо* партію відновлено в підпіллі. Під час япон. окупації Індонезії (1942—45) КПІ боролася проти інозем. загарбників. Після проголошення незалежності країни (17.VIII 1945) дістала можливість працювати легально, представники КПІ увійшли до складу уряду. У 1945—49 комуністи брали участь у боротьбі проти англ., потім голл. інтервентів.

У 1948 конференція КПІ прийняла резолюцію, в якій висунула завдання створення єдиного нац. антиімперіалістичного фронту. У 1948 КПІ об'єдналась з Робітн. партією Індонезії (ств. 1945) та революц. Соціалістичною партією Індонезії (ств. 1945), стала однією з найбільших партій країни. Після спровокованих реакцією у вересні — жовтні 1948 збройних сути-

чок в р-ні м. Мадіун, під час яких було вбито багатьох комуністів, у т. ч. членів керівництва КПІ, зазнала переслідувань, її позиції ослабли. У 1951 КПІ відновила легальну діяльність. Було обрано нове керівництво на чолі з Д. Н. *Айдітом*. Прийнята V (1954) і доповнена VI (1959) з'їздами програма КПІ висунула завдання об'єднання всіх прогресивних сил у боротьбі за доведення до кінця нац.-демократичної революції 1945. В серед. 60-х рр. КПІ стала однією з найбільших компартій світу (поч. 1965 — бл. 3,5 млн. чол.), під її керівництвом діяли численні демократичні орг-ції. Але з поч. 60-х рр. керівництво КПІ під впливом *маоїзму* почало відходити від марксизму-ленінізму. У 1965 частина керівництва КПІ підтримала спробу лівих офіцерів здійснити верхівковий держ. переворот, що зазнала поразки. Владу захопило реакц. військ. командування. Внаслідок розгорнутого терору було вбито сотні тисяч членів КПІ та ін. прогресивних орг-цій. У 1966 КПІ заборонено. В умовах глибокого підпілля марксистсько-ленінські сили партії почали боротьбу за її відродження, за створення демократичного фронту нац. єдності. КПІ брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960. Друк. орган — щоміс. журн. «Текад рак'ят» («Воля народу»). Видається індонез. та англ. мовами.

Г. Г. Бандиленко.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ІРЛА́НДІЇ (КПІ). Засн. 4—5.VII 1933 в Дубліні на Установчому з'їзді з Революц. робітн. груп (створені прогресивним ядром комуністич. орг-ції, що виникла 1921) як єдина партія Ірландії та Пн. Ірландії. Прийнятий з'їздом маніфест передбачав боротьбу за нац. незалежність і створення робітн.-фермерської республіки. В 1933 вступила до Комінтерну. У 1941 орг-ція КПІ в Ірландії припинила діяльність, а орг-ція в Пн. Ірландії прийняла назву Компартія Пн. Ірландії (КППІ). У 1948 комуністи Ірландії створили Ірл. робітн. лігу (з 1962 — Ірл. робітн. партія, ІРП). Координацію діяльності КППІ і ІРП здійснювала Об'єднана нац. рада. У 1962 КППІ та ІРП прийняли програми. КППІ та ІРП брали участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1960, 1969, в конференції європ. комуністич. і робітн. партій 1967. Надзвичайний об'єднавчий з'їзд (15.III 1970, Белфаст) об'єднав партії в єдину КПІ, прийняв її статут і маніфест, в якому кінцевою метою КПІ проголошено створення вільної, об'єднаної, соціалістичної Ірландії. XV з'їзд КПІ (1971) прийняв новий статут. XVII з'їзд (лютий 1979) намітив дальші завдання партії у боротьбі за нац. незалежність, проти брит. імперіалізму. Під впливом КПІ діє Молодіжний рух ім. Конолі (ств. 1965) та ін. демократичні орг-ції. В умовах розколу країни КПІ поділяється на 2 обл. орг-ції — Ірландії та Пн. Ірландії. Брала участь в конференції європейських комуністичних і робітничих партій 1976. Нац. голова — Е. *Барр* (з 1971), ген. секретар — М. *О'Ріордан* (з 1971). Друк. органи: орг-ції Пн. Ірландії — щотиж. газ. «Юніті» («Єдність», з 1932); орг-ції Ірландії — щотиж. бюлетень «Айріш уоркерс войс» («Голос ірландських робітників»), щоміс. газ. «Айріш соушеліст» («Ірландський соціаліст», з 1961), щокварт. теор. журн. «Айріш соушеліст рев'ю» («Ірландський соціалістичний огляд», з 1969). Видаються англ. мовою.

С. В. Толстов.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ІСПА́НІЇ (КПІ). Засн. 15.IV 1920 на нац. асамблеї Федерації соціалістичної молоді Іспанії під назвою Іспанська компартія. В 1920 вступила до Комінтерну. В вересні 1921 об'єдналась з Ісп. комуністичною робітн. партією (ств. 13.IV 1921) під сучас. назвою. В роки військ. диктатури (1923—31) перебувала в підпіллі. В 30-х рр. стала однією з найвпливовіших політ. сил країни. З її ініціативи 1936 створено Нар. фронт, який тоді ж прийшов до влади. Комуністи входили до уряду Нар. фронту. Під час нац.-революц. війни 1936—39 КПІ, очолювана Х. *Діасом*, керувала боротьбою ісп. народу проти фашист. заколотників. З встановленням в Іспанії фашист. диктатури (1939) комуністи діяли в умовах підпілля і жорстоких репресій. V з'їзд КПІ (1954) прийняв нові «Програму Компартії Іспанії в боротьбі за незалежність і демократизацію Іспанії, за докорінне поліпшення умов життя іспанського народу» і статут КПІ. VI з'їзд КПІ (1960) прийняв нову програму, підтвердивши висунуту пленумом ЦК КПІ 1956 «політику національної згоди», спрямовану на об'єднання всіх опозиційних сил країни в боротьбі проти фашист. диктатури. В 1977, в умовах фактичного розпаду франкістського режиму, КПІ була легалізована. IX з'їзд КПІ (квітень 1978), перший легальний з'їзд з 1932, прийняв новий статут партії і політ. тези ЦК. КПІ продовжує боротьбу за ліквідацію залишків франкізму і демократизацію країни, за життєві інтереси трудящих, міжнар. розрядку і мир. До її складу як авт. орг-ції входять Об'єднана соціалістична партія Каталонії, Компартія Галісії, Компартія Країни Басків. КПІ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, в конференціях європ. комуністич. і робітн. партій 1967, 1976. Чисельність — понад 200 тис. чол. (1978). Голова КПІ — Д. *Ібаррурі Гомес* (з 1960), ген. секретар — С. *Каррільйо* (з 1960). Друк. органи: ЦО — газ. «*Мундо обреро*», теор.— журн. «Нуестра бандера» («Наш прапор») та ін.

Літ.: История Коммунистической партии Испании. Пер. с исп. М., 1961; Ибаррури Д. В борьбе. Пер. с исп. М., 1968.

П. Ф. Гринюк.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ КАНА́ДИ (КПК). Засн. нелегально на установчому з'їзді в м. Гуелфі 31.V — 1.VI 1921. Легально оформилася в лютому 1922 під назвою Робітн. партія Канади (РПК). В 1924 перейменована на КПК, вступила до Комінтерну. Ставила гол. завданням боротьбу за єдність робітн. руху. Постійно зазнавала переслідувань. У 1931 були заарештовані члени Політбюро ЦК КПК на чолі з Т. *Баком*, КПК перейшла на нелегальне становище. В 1936 вийшла з підпілля. В 1940 уряд знову заборонив діяльність КПК. В 1943 на нелегальному X з'їзді КПК створено легальну Робітн. прогресивну партію (РПП), яка проголосила своєю метою побудову соціалізму в Канаді, сприяння справі розгрому фашист. агресорів. Після війни РПП очолила боротьбу трудящих за мир і демократію, зміцнення екон. і політ. незалежності країни. XVI з'їзд (1959) відновив назву КПК, прийняв статут і програму «Шлях до соціалізму в Канаді». У внутр. політиці ставилися завдання націоналізації монополістич. об'єднань, зниження воєн. витрат, перерозподілу нац. прибутку на користь трудящих; у зовн. політиці — боротьби за нац. незалежність, міцний мир, заборону ядерної зброї, за вихід Канади з НАТО, ліквідацію амер. військ. баз на тер. Канади тощо. XXI з'їзд КПК (1971) прийняв нову програму, що передбачає створення єдиного фронту лівих сил, підтримку боротьби франко-канад. населення за рівні соціально-екон. права з англо-канадцями. XXIV з'їзд КПК (січень 1980) визначив дальші завдання партії в боротьбі за інтереси трудящих, зміцнення нац. незалежності, за мир. З 1965 як авт. частина КПК діє Компартія Квебеку. Під керівництвом КПК працюють Ліга молодих комуністів та ін. демократ. орг-ції. КПК брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Ген. секретар — У. *Каштан* (з 1965).

Друк. органи: ЦО — газ. «*Канейдіан трібюн*», теор. і політ.— журн. «Ком'юніст в'юпойнт» («Комуністична точка зору», з 1969, англ. мовою, виходить один раз на 2 місяці), газ. «Лотта унітарія» («Спільна боротьба», з 1977, італ. мовою) та ін.

Літ.: Бак Т. Тридцать лет коммунистического движения в Канаде. Пер. с англ. М., 1954; Бак Т. Избранные произведения. 1925—1971. Пер. с англ. М., 1972; Каштан У. Рабочий класс и антимонополистическая борьба. Пер. с англ. М., 1975.

Л. О. Лещенко.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ КИТА́Ю (КПК). Створена нелегально 1.VII 1921 на I з'їзді в Шанхаї, який проголосив кінцевою метою партії побудову соціалізму в Китаї. Одним з засновників КПК був *Лі Дачжао*. II з'їзд КПК (1922) гол. завданням проголосив боротьбу за перемогу спочатку демократичної, а потім — соціалістич. революції, прийняв статут. В 1922 прийнята до Комінтерну. В період підготовки і здійснення революції 1925—27 КПК тримала курс на співробітництво з *гоміндано*м і створення єдиного нац.-революц. фронту. Після поразки революції КПК, спираючись на опорні бази на селі і керуючись рішеннями VI з'їзду (1928), сформувала Червону Армію Китаю й проголосила Кит. Рад. республіку, влада якої поширювалася на окремі райони Китаю. Під час національно-визвольної війни кит. народу проти япон. загарбників (1937—45) КПК виступала ор-

ганізатором єдиного нац. антияпон. фронту (ств. 1937), а після визволення країни від окупантів (1945) підняла народ на боротьбу проти проімперіалістич. режиму *Чан Кайші*, яка закінчилася перемогою нар. революції й утворенням КНР (1.X 1949). Цим перемогам сприяла багатостороння допомога з боку СРСР, країн нар. демократії, міжнар. комуністич. руху. В 1949—57 під керівництвом КПК в КНР було здійснено соціалістичні перетворення, зокрема агр. реформу, створено базу індустріалізації. VIII з'їзд КПК (1956) затвердив ген. лінію будівництва соціалізму в Китаї в тісному співробітництві з СРСР та ін. соціалістич. країнами. КПК взяла участь у нарадах комуністичних і робітничих партій 1957, 1960. Проте в кін. 50-х рр. в керівництві КПК перемогла дрібнобурж.-націоналістична лінія, боротьба якої проти пролет.-інтернаціоналістичної характерна для всієї історії КПК. Продовжуючи великодерж.- націоналістичні тенденції, що проявилися ще в 30-х рр., парт. керівництво на чолі з *Мао Цзедуном* стало на шлях ревізії марксизму-ленінізму. В 1958 воно проголосило волюнтарист. політику «трьох червоних знамен» (нової «генеральної лінії», «великого стрибка» і «нар. комун»), що призвела до кризи нар. г-ва країни. В ході розпочатої 1966 т. з. культурної революції, що супроводжувалася масовими репресіями, в Китаї було встановлено режим військ.-бюрократич. диктатури. В галузі зовн. політики керівництво КПК стало на шлях розколу міжнар. комуністич. руху, боротьби проти СРСР та ін. країн *соціалістичної співдружності*. IX з'їзд КПК (1969) проголосив «ідеї Мао» теор. основою діяльності партії. Керівництво КПК відмовилося від участі в Нараді комуністич. і робітн. партій 1969. Після X з'їзду КПК (1973), рішення якого просякнуті духом великодерж. шовінізму, антирадянщина стала офіц. парт. і держ. доктриною. Після смерті Мао Цзедуна (1976) нове керівництво КПК в боротьбі за владу розгорнуло кампанію проти своїх політ. противників, що супроводжувалася черговою чисткою партійного і державного апарату. XI з'їзд КПК (1977) закріпив *маоїзм* як ідейно-політ. платформу партії, оголосив закінченою «культурну революцію», підтвердив великодерж., націоналістич., антирад. курс. Керівництво КПК продовжило політику, спрямовану на нагнітання міжнар. напруженості, блокування з силами міжнар. реакції (1979 кит. вояччина здійснила агресію проти В'єтнаму, уряд КНР денонсував рад.-кит. договір про дружбу і взаємодопомогу 1950). КПРС, братні комуністичні і робітн. партії рішуче виступають проти несумісних з марксизмом-ленінізмом дій керівництва КПК. Чисельність КПК — 38 млн. чол. (1980). Голова ЦК — *Хуа Гофен* (з 1976), ген. секретар ЦК — Ху Яобан (з 1980). Друк. органи: ЦО — газ. «*Женьмінь жібао*», теор.— щоміс. журн. «Хунці» («Червоний прапор», з 1958) та ін.

Літ.: Опасный курс, в. 1—8. М., 1969—78; Идейно-политическая сущность маоизма. М., 1977.

Ю. В. Чудодеєв.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ КОЛУ́МБІЇ (КПК). Засн. 17.VII 1930 на основі лівого крила Революц. соціалістич. партії Колумбії (ств. 1926). В 1935 вступила до Комінтерну. В 1933—34 та з 1949 діяла нелегально, 1957—70 — напівлегально. В 1936 за участю КПК засновано Конфедерацію трудящих Колумбії, 1949 партія брала участь у збройній боротьбі селян за землю. X з'їзд КПК (1966) прийняв програму партії, яка висунула завдання здійснення антиімперіалістич., антилатифундист., нар.-демократич. революції як першого етапу соціалістичної революції. XII з'їзд (грудень 1975) прийняв політ. резолюцію, що закликала подолати розкол у робітн. русі, об'єднати революц. сили у боротьбі проти імперіалізму і олігархії, вніс зміни до програми і статуту партії. Під керівництвом КПК діє Спілка комуністичної молоді. КПК брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Ген. секретар ЦК — *Х. Вієйра Уайт* (1947—58 і з 1966). Друк. органи: ЦО — щотиж. газ. «Вос пролетаріа» («Пролетарський голос», з 1957), теор.— двомісячний журн. «Документос політікос» («Політичні документи», з 1956)).

Є. Г. Лапшев.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ КУ́БИ (КПК). Ств. нелегально 16.VIII 1925 в Гавані. В 1928 вступила до Комінтерну. До 1938 працювала в глибокому підпіллі. В 1940 об'єдналася з створеним 1937 Революц. союзом в єдину партію — Революційний комуністичний союз, 1944 перейменований на Народно-соціалістичну партію Куби (НСПК).

В 1943—44 її представники входили до коаліц. уряду. З 1946 зазнавала переслідувань, 1953 заборонена. Після перемоги *Кубинської революції* 1959 НСПК, революц. орг-ція «Рух 26 липня» і прогрес. студентська орг-ція «Революційний директорат 13 березня» 1961 злилися на платформі марксизму-ленінізму в Об'єднані революц. орг-ції (ОРО), 1962—63 перетворені на Єдину партію соціалістичної революції Куби, яку 1965 перейменовано на КПК. I з'їзд КПК (грудень 1975) затвердив програмну платформу і статут партії, схвалив проект нової конституції республіки, систему управління і планування економіки, директиви по першому п'ятирічному плану соціально-екон. розвитку країни на 1976—80, визначив курс на побудову соціалізму, зміцнення світової системи соціалізму і міжнар. комуністич. руху на основі марксизму-ленінізму і принципів пролет. інтернаціоналізму. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 та (як спостерігач) 1969. Чисельність — понад 320 тис. чол. (1979). Перший секретар ЦК — Ф. *Кастро Рус* (з 1961). Друк. органи: ЦО — газ. «*Гранма*», теор.— щоміс. журн. «Мілітанте комуніста» («Комуніст», з 1967) та ін.

О. Т. Дарусенков.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ЛЕСО́ТО (КПЛ). Засн. 5.V 1962 на установчому з'їзді, який прийняв програму і статут партії. Найближчою метою КПЛ було проголошено боротьбу за незалежність і створення д-ви нац. демократії, кінцевою — встановлення диктатури пролетаріату і побудову соціалізму. III з'їзд КПЛ (1967) розглянув питання орг. й ідеологічного зміцнення партії, виключив з КПЛ групу розкольників. IV з'їзд КПЛ (жовтень 1968) підкреслив, що гол. завдання партії на сучас. етапі — об'єднання й консолідація всіх антиколоніальних і демократич. сил нації в єдиний антиімперіалістич. фронт. Після реакц. держ. перевороту в лютому 1970 КПЛ було заборонено. Продовжує працювати нелегально.

Брала участь у Нараді комуністичних і робітничих партій 1969. Голова — Роберт Еліас Мохото Матжі (з 1962), ген. секретар ЦК — Джекоб Мхафісі Кена (з 1967). До заборони видавала журн. «Маджаммохо» («Комуніст»).

М. Д. Несук.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ЛЮКСЕМБУ́РГУ (КПЛ). Засн. 2.I 1921 на базі революц. крила Люксембурзької соціалістич. робітн. партії на I, установчому з'їзді в м. Діфферданжі. У 1921 вступила до Комінтерну. II з'їзд (1921) виключив з КПЛ групу троцькістів. В 30-х рр. боролася за створення нар. антифашист. фронту. В роки нім.-фашист. окупації країни (1940—45) діяла в підпіллі, очолювала *Рух Опору*. XVIII з'їзд КПЛ (1965) прийняв новий статут партії. XXI з'їзд (1973) підкреслив необхідність посилення ідеологічної боротьби проти ревізіоністів у робітн. русі, затвердив платформу єдності лівих сил у боротьбі за демократію і соціальний прогрес. XXIII з'їзд КПЛ (1980) підкреслив необхідність активізації боротьби на захист прав трудящих та єдності дій усіх демократичних сил країни. Під керівництвом КПЛ діє спілка Прогресивна молодь та ін. демократичні організації.

КПЛ брала участь у нарадах комуністичних і робітничих партій 1957, 1960, 1969, в конференціях європ. комуністич. і робітн. партій 1967, 1976. Голова — Рене Урбані (з 1976). Друк. органи: ЦО — щоденна газ. «Цайтунг фум летцебургер фоллек» («Газета люксембурзького народу», з 1946, нім. мовою), щотиж. газ. «Вохенцайтунг фум летцебургер фоллек» («Щотижневик люксембурзького народу», нім. мовою).

В. С. Білецький.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ МА́ЛЬТИ (КПМ). Засн. в грудні 1969 на конференції представників марксистських груп. Черговий, II з'їзд КПМ (лютий 1979) прийняв програму партії, в якій намітив завдання її в сучас. умовах, вніс зміни до статуту партії, визначив гол. мету КПМ — досягнення єдності всіх антиімперіалістичних, прогресивних, патріотичних сил. Під керівництвом КПМ діє Ліга прогресивної молоді Мальти. Генеральний секретар — А. *Вассало* (з 1976; 1969—76 — голова), голова — Антоні Балдакіно (з 1976).

Друк. орган — журн. «Пролетар'ят» («Пролетаріат»). Виходить раз на 2 місяці.

І. В. Грушецький.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ НІДЕРЛА́НДІВ (КПН). Заснована 17.XI 1918 на базі лівого крила С.-д. партії Нідерландів. У 1919 вступила до Комінтерну. В роки нім.-фашист. окупації країни (1940—45) КПН очолювала *Рух Опору*. XVI з'їзд КПН (1952) прийняв нову програму партії, яка передбачала боротьбу за побудову нар.-демократич. д-ви. XIX з'їзд (1958) прийняв статут партії. КПН бореться проти гонки озброєнь, за нац. незалежність країни, за мир, демократію і соціалізм, проти ліквідаторських настроїв у рядах партії. XXVII з'їзд КПН (1980) закликав сформувати в країні прогрес. більшість у боротьбі за інтереси трудящих, за проведення миролюбної зовн. політики. Під керівництвом КПН діє Заг. орг-ція голландської молоді та ін. демократичні орг-ції. КПН брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, в конференції європ. комуністичних і робітн. партій 1976. Чисельність — 27,5 тис. чол. (1978). Голова ЦК — Х. *Хукстра* (з 1968). Друк. органи: ЦО — газ. «*Де Ваархейд*», теор.— щоміс. журн. «Політік ен кюлтюр» («Політика і культура»).

В. Д. Лисоченко.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ НІМЕ́ЧЧИНИ. Засн. на Установчому з'їзді в Берліні (30.XII 1918 — 1.I 1919). Утворення КПН було підготовлене революц. діяльністю «*Спартака союзу*». В схваленій з'їздом програмі партії було сформульовано завдання встановлення диктатури пролетаріату, ліквідації мілітаризму, здійснення соціалістич. перетворень. Перший ЦК КПН очолили К. *Лібкнехт*, Р. *Люксембург*, В. *Пік*. В 1919 взяла участь у створенні Комінтерну. Під безпосереднім керівництвом КПН або при її активній участі проходили всі революц. виступи нім. пролетаріату 1919—23. В січні 1919, після придушення повстання робітників Берліна і злочинницького вбивства реакціонерами К. Лібкнехта і Р. Люксембург, КПН змушена була піти в підпілля (до 1920). На VI з'їзді (1920) КПН об'єдналася з лівою більшістю Незалежної с.-д. партії. В 1923—24 заборонена урядом. Нелегальний IX з'їзд КПН (1924) усунув від керівництва правоопортуністичну групу Брандлера — Тальгеймера, а партконференція 1925 — троцькістську групу Рут Фішер і Маслова. Новий ЦК очолив Е. *Тельман*. КПН зміцніла ідеологічно й організаційно, перетворилася у послідовно революц. марксист. партію. В 1930 КПН опублікувала «Програму національного і соціального визволення німецького народу», що вказувала шлях до врятування нації від загрози фашист. диктатури. З 1928 по 1932 чисельність КПН подвоїлась. На виборах до *рейхстагу* 1932 вона дістала 5,9 млн. голосів. Після приходу до влади фашистів (1933) КПН було заборонено. В березні 1933 було ув'язнено Е. Тельмана. Проте вона продовжувала діяти в підпіллі. На чолі партії 1935 став В. Пік. Були створені закордонні бюро ЦК КПН в Празі й Парижі. Брюссельська (1935) і Бернська (1939) конференції КПН гол. завданням партії висунули мобілізацію всіх сил на боротьбу з фашизмом, проти підготовки нової світової війни, за встановлення єдиного нар. антифашист. фронту. З початком другої світової війни КПН закликала робітничий клас сприяти воєнній поразці гітлерівців і повалити фашист. диктатуру. Героїчну боротьбу за досягнення цієї мети вели створені комуністами в Німеччині групи *Руху Опору*. В 1943 з ініціативи КПН на території СРСР з представників нім. антифашист. еміграції та військовополонених був створений нац. комітет «Вільна Німеччина». Після розгрому фашизму КПН вийшла з підпілля і очолила боротьбу нім. народу за ліквідацію основ нім. імперіалізму, здійснення демократичних перетворень і створення миролюбної єдиної Німеччини. В Сх. Німеччині в квітні 1946 КПН і С.-д. партія об'єдналися, утворивши *Соціалістичну єдину партію Німеччини*. В Зх. Німеччині праві лідери С.-д. партії при активній підтримці зх. імперіалістів перешкодили об'єднанню комуністичних і с.-д. орг-цій. Компартія там оформилася в самостійну орг-цію, зберігши назву — *Комуністична партія Німеччини*. Центр. органом КПН була газ. «*Рote fane*».

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 37. Промова на мітингу протесту проти вбивства Карла Лібкнехта і Рози Люксембург 19 січня 1919 р.; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; т. 44. Лист до німецьких комуністів; 35 лет Коммунистической партии Германии. Пер. с нем. М., 1955; Тельман Э. Избранные статьи и речи, т. 1—2. Пер. с нем. М., 1957—58.

В. Н. Гулевич.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ НІМЕ́ЧЧИНИ (КПН). Організаційно оформилась у самостійну політ. партію Зх. Німеччини 27.IV 1948 на конференції в м. Герне шляхом об'єднання комуністич. організацій зх. зон окупації Німеччини. Було обрано Центр. правління партії на чолі з М. *Рейманом*. КПН розгорнула боротьбу за виконання рішень *Потсдамської конференції 1945*, викоренення фашизму та мілітаризму, здійснення широких демократичних перетворень, за єдність Німеччини. Діяльність КПН викликала протидію з боку зх. окупаційних д-в. Почалися репресії, які особливо посилилися після створення ФРН (1949). Мюнхенський з'їзд КПН (1951) проголосив найважливішим завданням партії боротьбу проти ремілітаризації ФРН. Партія вела наполегливу боротьбу проти вступу ФРН у *НАТО*, за укладення мирного договору. Політичну лінію і тактику КПН намітив Гамбурзький з'їзд партії (грудень 1954). В листопаді 1954 в м. Карлсруе почався суд. процес над КПН. 17.VIII 1956 компартію було заборонено. В умовах підпілля партія провела два з'їзди (1957, 1963), конференцію (1960) і понад 30 пленумів ЦК, на яких обговорювалися завдання дальшої боротьби КПН. В 1968 КПН опублікувала проект програми партії, в якому з позицій наук. комунізму визначалися шляхи і методи демократич. і соціалістич. перетворень в країні. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, в конференції європ. комуністичних і робітн. партій 1967. Правлячі кола ФРН відмовилися скасувати заборону КПН. Проте вони не наважились перешкодити створенню 1969 нової, легальної орг-ції зх.-нім. комуністів — *Німецької комуністичної партії*, до якої ввійшли члени забороненої КПН.

В. Н. Гулевич.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ НОРВЕ́ГІЇ (КПН). Засн. 4.XI 1923 на Установчому з'їзді в Осло лівим крилом *Норвезької робітничої партії*, що вийшло з неї після приходу до її керівництва правих реформістів. З 1923 входила до Комінтерну. В 30-х рр. боролася за згуртування демократичних сил країни, створення єдиного фронту проти загрози війни і фашизму. В роки нім.-фашист. окупації Норвегії (1940—45) КПН, діючи в підпіллі, брала активну участь у *Русі Опору*. У 1945, після визволення країни, комуністи входили до коаліц. уряду. VIII з'їзд КПН (1953) прийняв програму і статут. XIV з'їзд (1973) закликав до єдності дій лівих сил, прийняв нову програму партії, в якій зазначено, що першим етапом на шляху Норвегії до соціалізму є боротьба за демократію. XV з'їзд КПН (1975) підкреслив необхідність зміцнення партії, націлив її на боротьбу за єдність дій трудящих та всіх демократичних сил країни проти монополістичного капіталу. Під керівництвом КПН працює спілка Комуністична молодь та ін. прогресивні орг-ції. КПН брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969, в конференції європ. комуністич. і робітн. партій 1976. Чисельність — бл. 5 тис. чол. (1977). Голова — М. Г. *Кнутсен* (з 1975). Друкований орган — газ. «*Фріхетен*».

В. С. Білецький.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ (КПРС)— бойовий випробуваний авангард рад. народу, керівна і спрямовуюча сила рад. суспільства. Керівну і спрямовуючу роль партії законодавчо закріплено в *Конституції СРСР*. У ній підкреслено, що КПРС є ядром політ. системи рад. суспільства, всіх держ. і громад. орг-цій, що партія існує для народу і служить народу. Озброєна марксистсько-ленінським вченням, партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутр. і зовн. політики СРСР, керує великою творчою діяльністю рад. народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму. КПРС об'єднує на добровільних засадах передову, найсвідомішу частину робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції СРСР. Головним принципом її орг. побудови й діяльності є *демократичний централізм*, який передбачає виборність усіх керівних органів партії знизу доверху, їхню періодичну звітність перед

своїми парт. орг-ціями і перед вищестоящими органами, сувору парт. дисципліну і підкорення меншості більшості, безумовну обов'язковість рішень вищих органів для нижчих. КПРС побудована за інтернац. принципом, вона об'єднує представників різних національностей і районів СРСР. Компартії союзних республік, крайові й обл. орг-ції, самостійно вирішуючи питання свого внутр. життя, керуються політикою партії, рішеннями загальнопарт. з'їздів, ЦК КПРС. Парт. орг-ції створюються за тер.-виробничою ознакою. Зародком революц. пролет. партії в Росії був *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, створений В. І. Леніним 1895. У 1898 відбувся *Перший з'їзд РСДРП*, який проголосив заснування Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). На *Другому з'їзді РСДРП* була створена партія нового типу, партія більшовиків. «Більшовизм існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 41, с. 6). Партію було створено на ідейно-політ. і орг. принципах, розроблених В. І. Леніним. Величезне значення для створення партії мали праці В. І. Леніна *«Що робити?»*, *«Крок вперед, два кроки назад»*, ленінська газета *«Искра»*. Спираючись на вихідні ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін у нових істор. умовах створив стрункe і цільне вчення про партію як осн. зброю робітн. класу в його боротьбі за владу і будівництво нового суспільства. В основі ленінського вчення лежить ідея основоположників марксизму про те, що тільки самостійна політ. партія робітн. класу спроможна правильно відображати, відстоювати і захищати корінні інтереси робітників і всіх трудящих. Творча розробка В. І. Леніним вчення про партію була визначним вкладом у світову скарбницю марксизму. В. І. Ленін був першим серед діячів рос. і міжнар. робітн. руху, хто зрозумів і науково довів, що в умовах імперіалізму робітн. класові необхідна партія нового типу, яка б докорінно відрізнялася від партій *Інтернаціоналу 2-го*, потрібна партія соціальної революції і *диктатури пролетаріату*. **«Величезною історичною заслугою Леніна в створення ним пролетарської партії нового типу — живого втілення нерозривної єдності наукової теорії і революційної практики, натхненника, вождя соціалістичної революції та будівництва нового суспільства»**,— відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна» (К., 1979, с. 4). Вірний продовжувач справи Маркса і Енгельса, В. І. Ленін у непримиренній боротьбі проти бурж. і дрібнобурж. ідеології, *ревізонізму* усіх гатунків, у т. ч. ліберального *народництва*, *«економізму»*, *«легального марксизму»*, *меншовизму*, відстояв бойовий, революц. характер партії. В її лавах загартувалася плеяда відданих справі пролетаріату профес. революціонерів, таких, як І. В. *Бабушкін*, М. Е. *Бауман*, Р. С. *Землячка*, М. І. *Калінін*, В. З. *Кецховелі*, Н. К. *Крупська*, М. М. *Литвинов*, Г. І. *Петровський*, Й. А. *П'ятницький*, Я. М. *Свердлов*, М. О. *Скрипник*, А. О. *Сольц*, С. С. *Спандарян*, Й. В. *Сталін*, О. Д. *Стасова*, С. Г. *Шаумян* та ін. Партія провела пролетаріат Росії через горнило трьох революцій, під час яких більшовики оволоділи мистецтвом керівництва масами, стратегією і тактикою класової боротьби. В період *революції 1905—07 в Росії* зразком революц. тактики були рішення *Третього з'їзду РСДРП* (1905), книга В. І. Леніна *«Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції»* (1905). Під керівництвом більшовиків у роки революції виникли *Ради робітничих депутатів 1905*, які стали прообразом Рад. влади. В період реакції (1907—10) більшовики на чолі з В. І. Леніним дали рішучу відсіч як *ліквідаторству*, так і *одзовістам*, зуміли зберегти осн. кадри партії, використовували найменші легальні можливості для зміцнення зв'язку з трудящими. В роки нового революц. піднесення (1910—14) більшовики готували маси до вирішальних битв проти царизму і капіталізму. Велику роль у цьому відіграли *Шоста (Празька) Всеросійська конференція РСДРП* (1912), що вигнала з партії меншовиків-ліквідаторів, і ленінська газ. *«Правда»*, перший номер якої вийшов 22.IV (5.V) 1912 (див. *Більшовицька преса*). Під час *першої світової війни 1914—18* більшовики, на противагу с.-д. партіям 2-го Інтернаціоналу, що скотилися до соціал-шовінізму, зайняли чіткі інтернаціоналістські позиції, висунувши лозунг перетворення імперіалістич. війни на громадянську. Після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* більшовики вийшли з підпілля й очолили боротьбу трудящих за перемогу соціалістичної революції. Стратегія і тактика партії на новому істор. етапі була чітко сформульована в *Квітневих тезах В. І. Леніна*, покладених в основу рішень *Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б)*. В умовах двовладдя, коли поряд з *Радами робітничих і солдатських депутатів* — органами *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства* — існував бурж. *Тимчасовий уряд*, партія орієнтувалась на мирний розвиток революції. Після *липневих днів 1917*, коли двовладдя закінчилося на користь буржуазії, *Шостий з'їзд РСДРП(б)* узяв курс на збройне повстання. В цих умовах, особливо після розгрому *корніловщини*, значно зріс авторитет партії серед трудящих мас, що знайшло яскравий вияв у процесі *більшовизації Рад 1917*. Тріумфом ленінської стратегії і тактики більшовицької партії була перемога *Великої Жовтневої соціалістичної революції* 1917. Прийнята II з'їздом РСДРП перша програма партії, що висувала завдання повалення царського самодержавства, здійснення соціалістичної революції і зміцнення диктатури пролетаріату, була виконана.

Після перемоги Великого Жовтня більшовицька партія стала правлячою й очолила боротьбу робітників і трудящих селян за побудову соціалістичного суспільства, на захист завоювань революції від внутр. і зовн. контрреволюції, яка нав'язала Рад. країні *громадянську війну і воєнну інтервенцію 1918—20*. В ході розгрому білогвардійщини і інтервентів партія створила першу в світі робітн.-сел. Червону Армію. В громадян. війні загартувалися старі кадри парт. керівників і виросли нові. Серед них були А. А. *Андрєєв*, А. С. *Бубнов*, К. Є. *Ворошилов*, С. І. *Гусєв*, Ф. Е. *Дзержинський*, А. О. *Жданов*, Р. С. Землячка, М. І. Калінін, С. М. *Кіров*, С. В. *Косіор*, Л. Б. *Красін*, Г. М. *Кржижановський*, В. В. *Куйбишев*, Д. З. *Мануїльський*, А. І. *Мікоян*, О. Ф. *Мясников*, Г. К. *Орджонікідзе*, Г. І. Петровський, П. П. *Постишев*, Я. Е. *Рудзутак*, Я. М. Свердлов, М. О. Скрипник, Й. В. Сталін, М. В. *Фрунзе*, О. Д. *Цюрупа*, М. М. *Шверник*, О. М. *Ярославський* та ін. В роки війни під керівництвом партії склався воєнно-політ. союз рад. республік, в них було створено комуністичні партії як невід'ємні складові частини єдиної РКП(б) [на *Сьомому з'їзді РКП(б)* 1918 РСДРП(б) перейменована в РКП(б)]. У липні 1918 організаційно оформилась *Комуністична партія України*. ЦК партії й особисто В. І. Ленін приділяли КП(б)У величезну увагу, спрямовували її діяльність. Особливе значення для КП(б)У мала написана В. І. Леніним резолюція *Восьмої Всеросійської конференції РКП(б)* «Про Радянську владу на Україні». Партія взяла курс на перемогу соціалізму, що знайшло відображення в новій Програмі партії, прийнятій *Восьмим з'їздом РКП(б)* (березень 1919). Могутньою теор. і практичною зброєю в боротьбі за успішне здійснення цього величного завдання став *ленінський план побудови соціалізму в СРСР* — науково обґрунтований план свідомої істор. творчості широких нар. мас. Партія очолила робітн. клас, усіх трудящих у боротьбі за перебудову суспільства на соціалістичних засадах. Вона переборола на цьому шляху великі труднощі, пов'язані з тим, що довелося не тільки долати протидію внутр. і міжнар. реакції, а й відстоювати ленінський план соціалістичного будівництва в гострій боротьбі проти маловірів і капітулянтів, проти *троцькізму, правого ухилу у ВКП(б)*, великодерж. шовінізму та *націонал-ухильництва*. Під керівництвом партії було успішно здійснено соціалістичну *індустріалізацію* країни, *колективізацію сільського господарства* і *культурну революцію*, ліквідовано експлуататорські класи. В найкоротший істор. строк відсталу в минулому країну було перетворено на передову державу світу.

Найважливішими віхами на цьому шляху були проголошена *Десятим з'їздом РКП(б)* (1921) *нова економічна політика*, розрахована на зміцнення *союзу робітничого класу і селянства*; утворення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*; масовий розвиток за

закликом *Шістнадцятої конференції ВКП(б)* (1929) *соціалістичного змагання* і *ударництва*; успішне виконання першого і другого п'ятирічних планів розвитку нар. г-ва СРСР. Замість Російської Комуністичної партії (більшовиків) — РКП(б) вона за рішенням *Чотирнадцятого з'їзду ВКП(б)* (1925) почала називатися Всесоюзною Комуністичною партією (більшовиків) — ВКП(б). *Вісімнадцятий з'їзд ВКП(б)* (1939) констатував, що в СРСР в основному побудовано соціалістичне суспільство.

У роки *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45* партія виступила натхненником і організатором боротьби рад. народу проти гітлерівського фашизму і япон. мілітаризму. Комуністи йшли в перших лавах борців за свободу соціалістичної Вітчизни. Наприкінці 1941 у Збройних Силах СРСР було бл. 1,3 млн. комуністів, наприкінці війни — 3325 тис., тобто 60% складу партії. У ворожому тилу діяла широка сітка підпільних парт. орг-цій. На фронтах перебувало багато досвідчених партійних працівників: Л. І. *Брежнєв*, К. Є. Ворошилов, А. О. Жданов, Я. Е. Калнберзін, О. О. *Кузнецов*, Д. З. Мануїльський, П. К. *Пономаренко*, А. Ю. *Снечкус*, М. А. *Суслов*, М. С. *Хрущов*, О. С. *Щербаков* та ін. Перемога рад. народу над фашизмом стала всесвітньо-істор. подією і справила найглибший вплив на весь хід світового розвитку. В післявоєнні роки зусилля партії були спрямовані на якнайшвидше відновлення і дальший розвиток нар. г-ва, на зміцнення соціалістичного суспільства. Вона робила все для створення екон., соціальних, політ. і духовних передумов переходу до будівництва комунізму. З утворенням світової соціалістичної системи соціалізм в СРСР переміг повністю, остаточно. Таким чином, було успішно виконано другу Програму партії. *Дев'ятнадцятий з'їзд КПРС* (1952) прийняв рішення про перейменування партії в Комуністичну партію Радянського Союзу.

Двадцять другий з'їзд КПРС (1961) прийняв нову *Програму Комуністичної партії Радянського Союзу* — програму побудови комунізму. В програмі сформульовано триєдине завдання сусп. розвитку: створення *матеріально-технічної бази комунізму*, формування комуністичних *суспільних відносин*, виховання нової людини. В результаті перемоги соціалізму, зміцнення *соціально-політичної й ідейної єдності радянського суспільства* КПРС, залишаючись партією робітн. класу, водночас стала партією всього рад. народу. Зросла її керівна і спрямовуюча роль. Історично склалося так, що Комуністична партія після перемоги Великого Жовтня стала єдиною політ. партією в країні. Дрібнобурж. партії (меншовики, есери та ін.), з якими компартія була готова співробітничати, викрили себе як контрреволюційні, як пособники імперіалістичної буржуазії. І лише в партії Леніна трудящі побачили силу, спроможну не тільки взяти владу, а й «вести весь народ до соціалізму, спрямовувати і організовувати новий лад, бути учителем, керівником, вождем усіх трудящих і експлуатованих у справі влаштування свого суспільного життя без буржуазії і проти буржуазії» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 33, с. 25). Вся історія Країни Рад є блискучим підтвердженням цього. Бойові і трудові перемоги рад. народу були б неможливі без правильної, науково обгрунтованої політики Комуністичної партії, без її титанічної орг. роботи. Підсумки соціально-екон. перетворень, що їх здійснив рад. народ у ході будівництва соціалізму і комунізму під керівництвом КПРС, успіхи *світового революційного процесу*, благотворні зміни в міжнар. обстановці доводять непереможність марксистсько-ленінських ідей, правильність, плідність дійсно народної і глибоко наукової, інтернаціоналістської за своїм змістом внутр. і зовн. політики партії.

Послідовне й неухильне зростання ролі КПРС становить одну з важливих закономірностей комуністичного будівництва. Саме партія на основі вмілого використання закономірностей сусп. розвитку, аналізу реальних тенденцій, політ., сусп.-екон. та ідеологічних процесів розкриває перед країною шляхи руху вперед, пробуджує в масах величезну енергію й забезпечує гармонійний цілеспрямований і комплексний розвиток усього сусп. життя, успішне вирішення масштабних і складних сусп. проблем. Саме під керівництвом партії, яка досконало володіє передовою революц. теорією і користується безмежним довір'ям народу, партії, якій властиві спрямованість у майбутнє, новаторський підхід до справи, можуть бути повною мірою реалізовані програмні положення про інтенсивне нарощування матеріальних і духовних сил країни з метою побудови комунізму. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* на сучас. етапі комуністичного будівництва незмірно зросли масштаби і разом з тим ускладнились завдання сусп. розвитку, що потребує більш високого рівня політ. і орг. керівництва. Невпинно підвищується творча активність мас, мільйони трудящих залучаються до управління виробництвом, держ. і громад. справами. Набуває дальшого, все більш глибокого і всебічного розвитку *соціалістична демократія*, підвищується роль громад. орг-цій, розширюються права союзних республік. Зросло значення творчого розвитку і пропаганди марксистсько-ленінської теорії. Надзвичайно розширилася і поглибилася зовнішньополіт. діяльність партії. Все це, разом узяте, зумовлює зростання керівної ролі партії в комуністичному будівництві. Динаміка соціалістичного виробництва, глибокі якісні зрушення в економіці й соціально-політ. розвитку суспільства, серйозні зміни зовн. умов, посилення ролі такої сфери класової боротьби між соціалізмом і капіталізмом, як екон. і наук.-тех. змагання двох світових систем,— усе це вимагає від партії дальшого підвищення рівня політ. і орг. керівництва, всемірного вдосконалення форм і методів цього керівництва на дійсно науковій основі.

Цього вимагає насамперед завдання орг. поєднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами соціалізму. Могутній екон., наук.-тех. і культурно-моральний потенціал розвинутого соціалізму створює можливості для більш повного, ніж будь-коли, використання переваг соціалістичного ладу. Але ці можливості не реалізуються самі собою. Необхідні величезне напруження волі і здібностей всіх трудящих, розвиток їхньої творчої ініціативи, підвищення наук. рівня керівництва нар. г-вом, усіма сторонами життя суспільства. Партія по-ленінському широко ставить і вирішує ці завдання. Її творчу думку націлено на розробку сучас. методів планування і управління сусп. виробництвом, засобів всемірного підвищення його ефективності, шляхів макс. використання досягнень науки і техніки, вдосконалення матеріальних і моральних стимулів трудової діяльності мас. Швидке зростання виробництва, дальше піднесення трудової і сусп.-політ. активності трудящих становлять основу дедалі повнішого задоволення їх матеріальних і культур. потреб, створення сприятливих умов для всебічного розвитку особи, неухильного вдосконалення *соціалістичного способу життя*. На це спрямована й *аграрна політика КПРС*. Спираючись на ленінське вчення з національного питання, на *національну програму КПРС*, партія вперше в історії людства розв'язала національне питання в багатонаціональній країні.

Серйозні проблеми висуває перед Комуністичною партією розвиток соціальних відносин на етапі зрілого соціалізму. Він зв'язаний з наростанням процесів стирання граней між класами, а також внутрікласових відмінностей, підвищенням і поступовим вирівнюванням культур. рівня всіх верств населення, швидким зростанням рядів робітн. класу, його питомої ваги в соціальній структурі суспільства, з прискореним просуванням країни на шляху до створення соціально однорідного, безкласового суспільства. Підвищення ролі партії як керівної і спрямовуючої сили суспільства диктується також потребами дальшого розвитку політ. надбудови рад. суспільства, всебічного розвитку соціалістичної демократії. Переваги розвинутого соціалізму, його невичерпні можливості реалізуються завдяки діяльності політ. системи, що склалася в нашій країні, всіх її елементів — *Рад народних депутатів*, масових об'єднань трудящих, її керівного ядра — ленінської партії. Виявлення і максимально повне використання всіх можливостей для гармонійного і рівномірного розвитку країни неможливі без правильного функціонування політ. системи рад. суспільства і насамперед Комуністичної партії, що спирається на дані науки і багатий практичний досвід.

КПРС постійно піклується про

Чисельність КПРС
(на 1 січня)

Рік	Кількість комуністів
1917*	350 000
1927	1 212 505
1937	1 981 697
1941	3 872 465
1945	5 760 369
1950	6 340 183
1955	6 957 105
1960	8 708 667
1965	11 758 169
1970	14 011 784
1972	14 631 289
1973	14 821 031
1977	15 994 476
1979	16 721 322
1980**	17 193 376

* Жовтень.
** На 1 квітня.

дальше вдосконалення всіх ланок держ. і громад. управління процесами будівництва комунізму, розширення і поглиблення функцій різних інститутів і ланок політ. організації соціалістичної д-ви, їх взаємозв'язків, про всемірну активізацію діяльності Рад, усіх громад. орг-цій відповідно до умов і потреб зрілого соціалізму, про залучення через них мільйонів трудящих до управління всіма справами суспільства. КПРС втілює в собі єдність теорії і практики, наук. аналізу і живої організаторської роботи. Головне в її діяльності — вироблення генеральної перспективи розвитку суспільства, чіткого політ. курсу і мобілізація трудящих на його здійснення. Партія виробляє свою політику не з абстрактних формул, суб'єктивних побажань, а на основі точного врахування назрілих потреб розвитку країни, що дозволяє проникати в глибинні процеси сусп. життя, своєчасно виявляти і переборювати труднощі, що виникають у ході будівництва комунізму, правильно визначати перспективи руху вперед.

Генеральна лінія партії на побудову комунізму вироблена рядом парт. з'їздів, кожний з яких був визначною віхою в розвитку нашої партії і країни. З'їзди наочно і яскраво показали непорушну наступність і послідовність ленінського політ. курсу, що забезпечив видатні успіхи в усіх сферах творчої діяльності партії і народу. Новим важливим етапом у здійсненні ленінської генеральної лінії партії став *Двадцять п'ятий з'їзд КПРС*. Теор. обгрунтування довгочасного політ. курсу, що його виробила партія, з'їзд підняв на якісно новий рівень. Особливе місце в документах з'їзду надано розв'язанню питань, пов'язаних з підвищенням ролі КПРС у всіх сферах сусп. життя, з неухильним зростанням ефективності її політики. Положення і вказівки з'їзду з цих питань є новим суттєвим вкладом у ленінське вчення про зростаюче значення суб'єктивного фактора в міру розширення масштабів і ускладнення завдань комуністичного будівництва. З'їзд конкретизував *економічну стратегію КПРС* і *соціальну програму КПРС*. Червневий пленум ЦК КПРС (1980) прийняв постанову про скликання 23.II 1981 XXVI з'їзду партії, який має визначити стратегію і тактику боротьби на наступному етапі комуністичного будівництва.

Глибоко аналізуючи всі процеси сусп. життя, КПРС творчо розвиває марксистсько-ленінську теорію. На сучас. етапі скарбниця марксизму-ленінізму поповнилася вченням про розвинутий соціалізм, про закономірності становлення нової сусп.-екон. формації, про перерастання д-ви диктатури пролетаріату в загальнонар. д-ву, положенням про *радянський народ* як нову істор. спільність людей та ін. Першочергового значення партія надає дальшому підвищенню рівня теор., ідеологічної роботи. Постійно збагачуючи і творчо розвиваючи революц. вчення, конкретизуючи сотовно до нових істор. умов марксистсько-ленінські ідеї про сутність і принципи комунізму, партія розкриває закономірності, тенденції і шляхи визрівання майбутніх форм комуністичного суспільства і приводить у рух усі сили і засоби з метою якнайповнішого використання переваг і великих реальних можливостей зрілого соціалізму. Враховуючи, що сучас. умови потребують інтенсивного розвитку і вдосконалювання всієї ідеологічної роботи партії, КПРС з усією гостротою ставить завдання підвищення якості і ефективності цієї роботи, її тісного поєднання з вимогами політики партії, міцної опори на праці класиків марксизму-ленінізму, парт. документи, праці Л. І. Брежнєва та ін. керівників партії, які являють собою творчу розробку і застосування марксизму-ленінізму на практиці. Ці вимоги знайшли нове відображення у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979). Серцевиною розробленої партією широкої програми ідеологічної діяльності на новому етапі комуністичного будівництва є формування у трудящих комуністичного світогляду, високих ідейно-моральних якостей, виховання почуттів соціалістичного *патріотизму* й *інтернаціоналізму*, високої відповідальності і творчого ставлення до дорученої справи, непримиренності до будь-яких проявів бурж. ідеології. Справу *комуністичного виховання* трудящих, як і всю свою революційно-перетворюючу діяльність, партія будує на міцному фундаменті марксизму-ленінізму.

Партія, її Центральний Комітет постійно приділяють увагу підготовці і перепідготовці кадрів, у т. ч. ідеологічних. Це здійснюється через *Академію суспільних наук при ЦК КПРС*, республіканські та міжобласні парт. школи, постійно діючі курси, семінари і т. д.

КПРС — невід'ємна складова частина *міжнародного комуністичного руху*. Вона неухильно керується випробуваними, непорушними принципами соціалістичного інтернаціоналізму, активно сприяє зміцненню єдності всього міжнар. комуністичного і робітн. руху в інтересах спільної боротьби проти небезпеки нової світової війни, за мир, демократію і соціальний прогрес. Розвивається і міцніє непорушний союз комуністич. і робітн. партій країн *соціалістичної співдружності, ідеологічне співробітництво марксистсько-ленінських партій соціалістичних країн*, посилюються контакти КПРС з усіма марксистсько-ленінськими партіями. КПРС брала активну участь у роботі нарад комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, європ. конференцій комуністичних і робітн. партій 1967, 1976. Істор. досвід КПРС має неминуще значення. Він вийшов за рамки нашої країни і широко використовується комуністичними і робітн. партіями соціалістичних країн, міжнар. комуністичним рухом. Цей досвід вчить, що тільки марксистсько-ленінська партія, яка досконало володіє передовою теорією і будує свою діяльність на непорушних марксистсько-ленінських ідейних і орг. принципах, загартована в боротьбі проти опортунізму і спаяна єдністю своїх лав, спроможна подолати будь-які труднощі на шляху до мети — побудови соціалізму і комунізму. Періоду розвинутого соціалізму відповідає і новий етап у житті й розвитку самої партії. На цьому етапі різко посилюється значення зумовленого істор. практикою взаємозв'язку між внутр. життям партії й мірою її впливу на процеси сусп. розвитку, тобто посилюється роль і значення впливу внутріпарт. життя на все життя суспільства. В сучас. умовах, коли систематичне вдосконалення соціалістичної демократії, залучення всіх громадян до активної участі в держ. і громад. управлінні є гол. магістральною лінією руху рад. суспільства до комунізму, внутр. життя партії набуває постійно зростаючого значення як фактор, що повинен максимально активно впливати на ці процеси. Партія покликана служити прикладом, взірцем для всіх держ., громад. орг-цій, діяльність яких вона координує, у виробленні найбільш досконалих форм організації і методів роботи.

Зростання ролі партії відбувається на основі неухильного додержання *ленінських норм партійного життя*, проведення чіткої, науково обгрунтованої лінії в сфері *партійного будівництва*. Величезне значення для зміцнення і розвитку ле-

Конференції КПРС

I конференція РСДРП — 12—17 (25—30).II 1905, Таммерфорс
II конференція РСДРП — 3—7 (16—20).XI 1906, Таммерфорс
III конференція РСДРП — 21—23.VII (3—5.VIII) 1907, Котка (Фінляндія)
IV конференція РСДРП — 5—12 (18—25).XI 1907, Гельсінгфорс
V конференція РСДРП — 21—27.XII 1908 (3—9.I 1909), Париж
VI конференція РСДРП — 5—17 (18—30). I 1912, Прага
VII конференція РСДРП(б) — 24—29.IV (7—12.V) 1917, Петроград
VIII конференція РКП(б) 2—4.XII 1919, Москва
IX конференція РКП(б) — 22—25.IX 1920, Москва
X конференція РКП(б) — 26—28.V 1921, Москва
XI конференція РКП(б) — 19—22.XII 1921, Москва
XII конференція РКП(б) — 4—7.VIII 1922, Москва
XIII конференція РКП(б) — 16—18.I 1924, Москва
XIV конференція РКП(б) — 27—29.IV 1925, Москва
XV конференція ВКП(б) — 26.X—3.XI 1926, Москва
XVI конференція ВКП(б)— 23—29.IV 1929, Москва
XVII конференція ВКП(б) — 30.I—4.II 1932, Москва
XVIII конференція ВКП(б) — 15—20.II 1941, Москва

нінських норм парт. життя мали рішення *Двадцятого з'їзду КПРС*, Жовтневого (1964) пленуму ЦК КПРС, принципові настанови XXIII—XXV з'їздів партії з питань парт. будівництва. Їх виконання забезпечило дальше поглиблення *демократії внутріпартійної*, колективності керівництва, вдосконалення форм і методів багатогранної парт. діяльності.

Забезпечуючи наступність ленінського генерального курсу і разом з тим всебічно враховуючи нові умови і вимоги, КПРС невтомно піклується про дальше всемірне підвищення рівня своєї організаторської та ідеологічної діяльності (див. *Ідеологічна робота КПРС*), про послідовне впровадження колективізму і демократії, поліпшення якісного складу й ідейно-орг. зміцнення парт. рядів, справи добору, розстановки і виховання кадрів (див. *Кадрова політика КПРС*), розвитку *критики і самокритики*, зміцнення *дисципліни партійної*, вдосконалення структури парт. органів і *первинних партійних організацій*, стилю, форм і методів їх роботи, зміцнення зв'язків з масами.

По цих осн. напрямах проходить безперервне зміцнення КПРС, удосконалення її внутр. життя, орг. і політ. керівництва. Багато норм парт. життя, форм і методів парт. роботи і керівництва вже служать сьогодні і тим більше будуть служити в майбутньому взірцем при виробленні норм *суспільного комуністичного самоврядування*. Заходи, які здійснює партія в галузі вдосконалення свого внутр. життя і керівної діяльності, мають комплексний, системний характер. У центрі уваги при цьому — підвищення наук. обгрунтованості й ефективності парт. роботи. Свій конкретний вияв це знаходить, кінець кінцем, у глибоких і позитивних результатах керівної діяльності партії, всіх її ланок, у підвищенні її ефективності, осн. критеріями якої є: непорушна єдність партії і народу; високий рівень соціалістичної свідомості, трудової і політ. активності рад. людей, їх безмежної відданості справі партії, організованість і відповідальність перед суспільством; успішне здійснення планів комуністичного будівництва; постійно міцніючі соціалістичний патріотизм і інтернаціоналізм. У цьому вирішальну роль відіграє дальше значне збагачення внутр. життя партії. Об'єктивна тенденція, що випливає з усього ходу сусп. розвитку при соціалізмі, полягає в тому, що посилюється приплив у партію свіжих сил. За останні три десятиріччя лави КПРС зросли майже втроє, що пов'язано насамперед з підвищенням її керівної ролі й авторитету. На 1.IV 1980 КПРС налічувала в своїх лавах 17 193 376 членів і кандидатів у члени партії. Збільшення парт. рядів одночасно є показником зростаючої політ. зрілості й активності робітн. класу, колгоспного селянства, рад. інтелігенції. Прийом у КПРС проводиться в індивідуальному порядку. Для вступаючих встановлено кандидатський стаж строком один рік. Молодь до 23 років включно приймається в партію тільки через ВЛКСМ. КПРС не форсує зростання чисельності своїх рядів, приділяючи першочергову увагу якісному складові тих, що вступають у партію, регулюванню зростання її чисельності. При цьому осн. соціальну базу КПРС становить робітн. клас, який і в сучас. умовах залишається провідною силою рад. суспільства. На 1.I 1979 серед комуністів було 42,7% робітників, 13,2% колгоспників, 44,1% службовців.

Першочергового значення партія надає постійному підвищенню активності комуністів у визначенні й здійсненні парт. політики. Це — одна з осн. програмних і статутних вимог КПРС. Послідовне і всебічне втілення в життя принципів демократичного централізму, колективності парт. керівництва забезпечує розширення і поглиблення внутріпарт. демократизму, зростання боєздатності парт. орг-цій, творчої активності і самодіяльності комуністів. Цьому багато в чому сприяє систематичне вдосконалення орг. побудови партії, структури парт. органів. Вищим органом КПРС є з'їзд партії, а в періоди між з'їздами — *Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу*. ЦК КПРС утворює із свого складу керівні органи — *Політичне бюро ЦК КПРС* і *Секретаріат ЦК КПРС*. На пленумах ЦК, які проводяться регулярно (не рідше двох раз на рік), засіданнях Політбюро і Секретаріату обговорюються корінні питання внутр. і зовн. політики КПРС, госп. і культур. будівництва, орг.-парт. і ідеологічної роботи. В межах функцій, визначених Статутом партії, будують свою роботу *Центральна ревізійна комісія КПРС* і *Комітет партійного контролю* при ЦК КПРС. Вищими органами республіканських, крайових, обл., окружних, міськ. і районних парт. орг-цій є відповідно з'їзди і парт. конференції, а в період між ними — ЦК компартій союзних республік, крайові, обл., окружні, міські, районні парт. к-ти. Склад виборних парт. органів систематично розширюється. Основу партії становлять первинні парт. орг-ції, які діють практично в усіх трудових колективах. Вони є їхнім політ. ядром, організаторами і вихователями мас. Діють також цехов партійні організації і партійні групи. У зв'язку з утворенням виробничих об'єднань у багатьох з них створено єдині парт. орг-ції з безпосереднім підпорядкуванням відповідному територіальному парт. к-ту. До складу КПРС входять 14 компартій союзних республік, 155 крайових і обласних, 10 окружних, 4320 міських і районних парт. орг-цій, бл. 1,5 млн. первинних, цех. орг-цій і парт. груп (на 1.I 1980). Під керівництвом КПРС працює *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді*. Члени Політбюро ЦК КПРС (жовтень 1980): Л. І. Брежнєв, Ю. В. Андропов, М. С. Горбачов, В. В. Гришин, А. А. Громико, А. П. Кириленко, О. М. Косигін, Д. А. Кунаєв, А. Я. Пельше, Г. В. Романов, М. А. Суслов, М. О. Тихонов, Д. Ф. Устинов, К. У. Черненко, В. В. Щербицький. Кандидати у члени Політбюро: Г. А. Алієв, П. Н. Демичев, Т. Я. Кисельов, В. В. Кузнецов, Б. М. Пономарьов, Ш. Р. Рашидов, М. С. Соломенцев, Е. А. Шеварднадзе.

Генеральний секретар ЦК КПРС — Л. І. Брежнєв (з жовтня 1964 — Перший секретар ЦК КПРС, з квітня 1966 — Генеральний секретар ЦК КПРС), секретарі ЦК КПРС — А. П. Кириленко, М. А. Суслов, К. У. Черненко, М. С. Горбачов, Б. М. Пономарьов, І. В. Капітонов, В. І. Долгих, М. В. Зимянін, К. В. Русаков. Голова Комітету парт. контролю при ЦК КПРС — А. Я. Пельше. Голова Центр. ревізійної комісії КПРС — Г. Ф. Сизов. Центр. друкований орган ЦК КПРС — газ. «*Правда*», теор. і політ.— журн. «*Коммунист*». Газ. ЦК КПРС: «Советская Россия», «Социалистическая индустрия», «Сельская жизнь», «Со-

З'їзди КПРС

I з'їзд РСДРП — 1—3 (13—15). III 1898, Мінськ
II з'їзд РСДРП — 17 (30).VII—10 (23). VIII 1903, Брюссель — Лондон
III з'їзд РСДРП — 12—27.IV (25.IV—10.V) 1905, Лондон
IV з'їзд РСДРП — 10—25.IV (23.IV—8.V) 1906, Стокгольм
V з'їзд РСДРП — 30.IV—19.V(13.V—1.VI) 1907, Лондон
VI з'їзд РСДРП (б) — 26.VII—3.VIII (8—16.VIII) 1917, Петроград
VII з'їзд РКП (б) — 6—8.III 1918, Петроград
VIII з'їзд РКП(б) — 18—23.III 1919, Москва
IX з'їзд РКП(б) — 29.III—5.IV 1920, Москва
X з'їзд РКП (б) — 8—16.III 1921, Москва
XI з'їзд РКП (б) — 27.III—2.IV 1922, Москва
XII з'їзд РКП (б) — 17—25.IV 1923, Москва
XIII з'їзд РКП (б) — 23—31.V 1924, Москва
XIV з'їзд ВКП (б) — 18—31.XII 1925, Москва
XV з'їзд ВКП (б) — 2—19.XII 1927, Москва
XVI з'їзд ВКП (б) — 26.VI—13.VII 1930, Москва
XVII з'їзд ВКП (б) — 26.I—10.II 1934, Москва
XVIII з'їзд ВКП (б) — 10—21.III 1939, Москва
XIX з'їзд КПРС — 5—14.X 1952, Москва
XX з'їзд КПРС — 14—25.II 1956, Москва
XXI з'їзд КПРС — 27.I—5.II 1959, Москва
XXII з'їзд КПРС — 17—31.X 1961, Москва
XXIII з'їзд КПРС — 29.III—8.IV 1966, Москва
XXIV з'їзд КПРС — 30.III—9.IV 1971, Москва
XXV з'їзд КПРС — 24.II—5.III 1976, Москва

ветская культура», «Экономическая газета». Журн. ЦК КПРС: «*Партийная жизнь*», «Агитатор», «*Политическое самообразование*» Наук.-дослідним центром партії є *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*.

Див. також *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, статті про окремі з'їзди і конференції КПРС.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів. [Про Комуністичну партію Радянського Союзу див. предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—12. М., 1970—78; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1—5 [в 6-ти т.]. К., 1965—74; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1980; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—7. К., 1971—79; КПСС — партия революционной мысли и революционного действия. К., 1978; КПСС. Справочник. М., 1980; Сельчук В. В. [та ін.]. История Коммунистической партии Советского Союза. Рекомендательный указатель литературы. М., 1977. Див. також *літ.* до статей про з'їзди і конференції партії, про окремі питання парт. життя.

П. О. Родіонов.

«КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ В РЕЗОЛЮ́ЦІЯХ І РІ́ШЕННЯХ З'ЇЗДІВ, КОНФЕРЕ́НЦІЙ І ПЛЕ́НУМІВ ЦК». Збірник партійних документів; почав видаватися 1921 за постановою ЦК РКП(б). Вийшло 8 видань. 1-е вид., підготовлене Петрогр. бюро *Істпарту*, вийшло 1921 під назвою «Російська Комуністична партія (більшовиків) у постановах її з'їздів. 1903—1921 рр.». Містить резолюції II—X з'їздів партії. Документи розміщено за тематичним принципом. У 1922 і 1923 випущено 2-е і 3-є видання збірника під назвою «Російська Комуністична партія (більшовиків) в резолюціях її з'їздів і конференцій». 2-е вид. містить документи від I з'їзду РСДРП (1898) до XI Всерос. конференції РКП(б) (грудень 1921); 3-є вид.— від I з'їзду РСДРП до XII Всерос. конференції РКП(б) (серпень 1922). Документи розміщено в хронологічному порядку. 4—6-е вид. збірника вийшли під назвою «Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків) в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК». 4-е вид. (ч. 1—2. М., 1932—33) містить документи від I з'їзду РСДРП до об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (січень 1933), зокрема вперше включено резолюції пленумів ЦК і запроваджено нумерацію всіх конференцій партії. В 5-му вид. (ч. 1—2. М., 1936) вміщено документи за 1898—1935, доповнені новими матеріалами, що раніше не публікувалися; уточнено фактичні дані про кількість учасників з'їздів, конференцій, про склад керівних органів партії. В 6-му вид. (ч. 1—2. М., 1940) зібрано документи з'їздів, конференцій партії і пленумів ЦК за 1898—1939. 7-е вид. під назвою «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» вийшло в 2-х вип. і охоплює період 1898—1960. 1-й випуск видано 1953 в 2-х частинах (1-а — 1898—1925, 2-а — 1925—53). 2-й випуск вийшов 1954 в 3-х частинах (ч. 1 — 1898—1924; ч. 2 — 1924—30; ч. 3 — 1930—54), в 1960 випущено ч. 4 (1954—60). В 7-е вид., на відміну від попередніх, було включено також постанови ЦК, прийняті не на пленумах, у т. ч. спільні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Зміст 8-го вид. (т. 1—12. М., 1970—78) значно розширено, в ньому опубліковано бл. 3 тис. важливих парт. документів з 1898 по грудень 1977. Збірник доповнено значною кількістю нових документів, що не публікувалися в попередніх виданнях. Довідковий апарат містить передмову до кожного тому, вступні статті від редакції або інформ. повідомлення про пленум ЦК партії. 8-е вид. має довідковий том (1973), який містить 8 покажчиків. 4—7-е вид. та 1—4 т. 8-го видання збірника вийшли в перекладі українською мовою. 4—8 е видання підготовлені *Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*.

Д. С. Щедріна.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ САЛЬВАДО́РУ (КПС). Засн. 28.III 1930 комуністич. групою, що діяла у складі Федерації трудящих Сальвадору (ств. 1924). Після держ. перевороту 1931 зазнала переслідувань. Взяла активну участь у нар. повстанні 1932, після його придушення — у підпіллі. У 1944 за участю компартії створено єдиний робітн. та сел. профцентр — Нац. союз трудящих. II з'їзд КПС (1946) прийняв статут партії. III з'їзд (1948) схвалив «Програму нац. єдності», вимогою якої було об'єднання всіх нац. прогресивних сил для боротьби за демократичні свободи, за незалежний розвиток країни. КПС була ініціатором створення 1961 Об'єднаного фронту революц. дій. V з'їзд (1964) прийняв новий статут партії. У 1971 з ініціативи КПС створено Нац. союз опозиції. VII з'їзд КПС (квітень 1979) прийняв документ, в якому визначено завдання боротьби за здійснення антиімперіалістич., демократичної революції, за соціалізм, закликав до створення єдиного фронту демократич., антифашист. сил, вніс зміни до статуту партії. КПС брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1960, 1969. Генеральний секретар ЦК — Шафік Хорхе Хандаль (з 1973). Друк. орган — газ. «Вердад» («Правда»), виходить нелегально двічі на місяць.

А. А. Стрілко.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ СПОЛУ́ЧЕНИХ ШТА́ТІВ АМЕ́РИКИ (КП США). У вересні 1919 в Чікаго було засновано 2 компартії. 31. VIII —5.IX на Установчому з'їзді з очолюваної Дж. *Рідом* і А. Вагенкнехтом частини лівого крила Соціалістич. партії створено Комуністичну робітничу партію Америки (КРПА). 1—5.IX відбувся Установчий з'їзд Компартії Америки (КПА), утвореної ін. частиною лівого крила на чолі з Ч. *Рутенбергом*. КРПА об'єднувала трудящих переважно англосаксонського походження, КПА — інших національностей, що входили до нац. федерацій, у т. ч. української. У 1919 обидві партії вступили до Комінтерну. В кін. 1919 КРПА і КПА перейшли на нелегальне становище. У 1921 вони злилися в Об'єднану компартію Америки, яка 1923 ввійшла як складова частина до легальної Робітничої партії Америки (РПА, ств. 1921). III з'їзд РПА (30.XII 1923 — 1.I 1924) перейменував партію на Робітн. (комуністичну) партію Америки, а VII з'їзд (1930) — на КП США. Комуністи брали участь у страйках, у русі «*Руки геть від Росії*», в роки світової екон. кризи 1929—33 — в організації «*голодних походів*». На поч. 30-х рр. з ініціативи КП США було створено Лігу боротьби за права негрів, за її участю виник Конгрес виробничих профспілок (1935).

У роки 2-ї світової війни 1939—45 партія виступала за відкриття *другого фронту*, за зміцнення *антигітлерівської коаліції*. У серед. 40-х рр. в Компартії активізувалося ревізіоністське угруповання Е. Браудера (1930—44 — ген. секретар), якому на XII з'їзді (1944) вдалося провести рішення про розпуск партії та заміну її непарт. Комуністич. політ. асоціацією. Проте завдяки зусиллям марксистсько-ленінського ядра на чолі з У. *Фостером*, Ю. *Деннісом*, Е. *Флінн*, Г. *Холлом* та ін. на XIII (надзвичайному) з'їзді (1945) КП США було відновлено, прийнято новий статут. У 1946 Браудера та його прибічників виключено з партії. В післявоєнні роки, в період «*холодної війни*» і *маккартизму*, партія зазнала репресій, була змушена діяти нелегально. Скориставшись з цього, активізувалися ревізіоністи-ліквідатори. XVI з'їзд КП США (1957) засудив їхню діяльність, підтвердив необхідність збереження партії, прийняв новий статут. У 1964—67 при підтримці демократич. сил КП США домоглася скасування ряду положень антикомуністичного законодавства. XVIII з'їзд (1966), який працював легально, висунув ідею створення єдиного фронту демократич. сил у боротьбі проти війни у В'єтнамі, за права чорного населення, жінок, молоді, прийняв новий статут партії. XIX з'їзд (1969) прийняв нову програму, в якій визначив завдання створення «народного союзу проти монополій» у боротьбі за соціалістичні перетворення. Черговий, XXII з'їзд КП США (серпень 1979) підкреслив необхідність дальшої боротьби проти гонки озброєнь, за розрядку міжнар. напруженості, засудив розкольницьку діяльність маоїстів. Під керівництвом КП США діє Ліга молодих робітників за визволення та ін. прогресивні орг-ції. КП США брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1960, 1969. Нац. голова — Г. *Уінстон* (з 1966), ген. секретар — Г. Холл (з 1959). Друк. органи: ЦО— газ. «*Дейлі уорлд*», теор.— щоміс. журн. «Політікл афферс» («Питання політики», з 1922), щотиж. газ. «Піплс уорлд» («Світ народів», з 1938) та ін.

Літ.: Холл Г. Революционное рабочее движение и современный империализм. Пер. с англ. М., 1974; История рабочего движения в США в новейшее время 1918—1965, т. 1—2. М., 1970—71.

А. М. Шлепаков

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ СХІ́ДНОЇ ГАЛИЧИ́НИ — див. *Комуністична партія Західної України.*

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ТУРЕ́ЧЧИНИ (КПТ). Ств. 10.IX 1920 в Баку на І з'їзді тур. комуністич. організацій, який прийняв програму і статут партії. У 1920 ввійшла до Комінтерну. В 1921 партія зазнала репресій. В ніч на 29.I 1921 реакціонерами були по-звірячому вбиті голова ЦК КПТ М. *Субхі* та 15 керівних діячів партії. З 1923 КПТ — в підпіллі. Незважаючи на нелегальне становище, КПТ відстоює життєві інтереси трудящих, бореться за демократичні права і свободи, за здійснення агр. реформи, за вихід країни з *НАТО*, за ліквідацію амер. військ. баз на території Туреччини. Для реалізації цих завдань КПТ закликає всі прогресивні сили об'єднатись в єдиний нац. демократич. фронт. Парт. конференція 1977 затвердила нову програму і статут. КПТ брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969, конференції європ. комуністичних і робітн. партій 1976. Ген. секретар ЦК — Ісмаїл Білен. Друк. органи: ЦО — щоміс. газ. «Атилим» («Вперед»), інформ. бюлетень «Дурум» («Становище», виходить 2 рази на місяць). Видаються нелегально. *І. Ф. Черников.*

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ УКРАЇНИ — складова частина *Комуністичної партії Радянського Союзу.* Історія Компартії України нерозривно пов'язана з загальнорос. революц. рухом, з діяльністю В. І. Леніна. Перші марксистські робітн. гуртки виникли на Україні в кін. 80-х — на поч. 90-х рр. 19 ст.— в Києві, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Одесі, Харкові та ін. пром. центрах. Під впливом *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* 1897 було створено *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, які брали участь у підготовці та скликанні *Першого з'їзду РСДРП* (1898). З виходом у світ газети *«Искра»* було створено мережу ленінсько-іскрівських груп і організацій, у тому числі на Україні (див. *Іскрівські організації на Україні*). З кінця 90-х рр. активну партійну роботу на Україні проводили І. В. *Бабушкін*, Р. С. *Землячка*, П. А. *Красиков*, І. Х. *Лалаянц*, Ф. В. *Ленгнік*, М. М. *Литвинов*, Г. І. *Петровський*, М. О. *Скрипник*, Д. І. *Ульянов*, В. А. *Шелгунов*, О. Г. *Шліхтер*, О. Д. *Цюрупа* та ін. Після *Другого з'їзду РСДРП* (1903) в с.-д. орг-ціях розгорнулася боротьба між більшовиками і меншовиками. За дорученням В. І. Леніна В. В. *Воровський*, І. Х. Лалаянц і К. Й. Левицький створили в Одесі *Південне бюро ЦК РСДРП 1904*, яке керувало роботою Одес., Катеринославського, Микол. к-тів, об'єднало навколо себе більшовицькі орг-ції Півдня, проводило велику роботу по підготовці *Третього з'їзду РСДРП* (1905). В період *революції 1905—07 в Росії* більшовики України, керуючись рішеннями III з'їзду партії, піднімали трудящих на боротьбу проти самодержавства, за здійснення програми-мінімум РСДРП. Більш як у 50 містах і робітн. с-щах України (в Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Єнакієвому, Юзівці та ін.) було створено *Ради робітничих депутатів 1905*. В грудні 1905 більшовики очолили *Горлівське збройне повстання 1905, Олександрівське грудневе збройне повстання 1905, Харківське збройне повстання 1905*. Київ, Миколаїв та багато ін. міст були охоплені політ. страйками. В ході революції орг-ції РСДРП на Україні значно зросли і 1907 налічували понад 20 тис. чол.; організаторами й керівниками парт. роботи в цей час були *Артем* (Ф. А. Сергєєв), В. Д. *Бонч-Бруєвич*, М. К. *Владимиров*, К. Є. *Ворошилов*, С. І. *Гопнер*, С. І. *Гусєв*, Л. М. *Кніпович*, Г. М. *Кржижановський*, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, О. Г. Шліхтер, О. М. *Ярославський* та ін. В роки реакції 1907—10 більшовицькі орг-ції України зазнали значних втрат, але продовжували революц. діяльність. Керуючись рішеннями *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП* (1912), проводили роботу по розширенню і зміцненню зв'язків з масами, інтернац. вихованню їх, підготовці трудящих до нових революц. битв, викривали *ліквідаторство, одзовістів, троцькізм*, бурж. націоналістів. У роки 1-ї світової війни 1914—18 більшовики України пропагували ленінський лозунг про перетворення імперіалістичної війни на громадянську, вели боротьбу проти *соціал-шовінізму* і *оборонства*.

В ході *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* більшовицькі орг-ції України під керівництвом ЦК РСДРП очолили боротьбу трудящих проти самодержавства, а після повалення його розгорнули боротьбу за маси, проти угодовців і бурж. націоналістів. Посилювався процес розмежування більшовиків з меншовиками в об'єднаних орг-ціях РСДРП і створення самостійних більшовицьких орг-цій, у яких на липень 1917 налічувалося бл. 33 тис. чол. Улітку 1917 оформились *обласна організація РСДРП(б) Південно-Західного краю* і *обласна організація РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну*, восени було створено *Бюро військових організацій РСДРП(б) Південно-Західного фронту*. Після *Шостого з'їзду РСДРП(б)* (червень 1917) більшовики України почали готувати трудящих до збройного повстання за владу Рад. Велику допомогу їм подав ЦК РСДРП(б), який підтримував зв'язок більш як з 50 парт. орг-ціями України. Активну роботу в справі підготовки мас до соціалістичної революції проводили тут В. К. *Аверін*, Є. Б. *Бош*, К. Є. Ворошилов, Я. Б. *Гамарник*, С. І. Гопнер, В. П. *Затонський*, А. В. *Іванов*, Е. Й. *Квірінг*, Ю. М. *Коцюбинський*, Д. З. *Лебідь*, Г. І. Петровський, В. М. *Примаков*, Артем (Ф. А. Сергєєв). І. Ф. *Смирнов* (М. Ласточкін) та ін. На *Другому Всеросійському з'їзді Рад* у Петрограді серед делегатів було 65 більшовиків України. Робітники Харкова, Катеринослава, Донбасу, Києва, Одеси та ін. пром. міст і районів на зборах і мітингах заявляли про підтримку Рад. Росії. 3—5 (16—18).XII 1917 відбувся обл. з'їзд РСДРП(б) Пд.-Зх. краю в Києві, 5—6 (18—19). XII обл. конференція РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну— в Харкові. Вони закликали трудящих до боротьби проти *Центральної ради*. 11—12 (24—25).XII 1917 *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад* у Харкові проголосив Україну Радянською республікою. В січні — лютому 1918 військ. формування Центр. ради було розбито; на більшій частині України перемогла Рад. влада. Однак у лютому — квітні 1918 Україну окупували австро-нім. війська. Пішовши в підпілля, більшовики України організовували боротьбу проти іноземних інтервентів і внутр. контрреволюції. Весь хід подій вимагав об'єднання більшовицьких орг-цій і створення на Україні єдиного парт. центру, зміцнення єдності парт. рядів у всеукр. масштабі як вирішальної умови дальшого переможного розвитку соціалістичної революції, закріплення її завоювань. У квітні 1918 відбулася *Таганрозька нарада більшовиків України*, в травні — нелегальна *Всеукраїнська нарада підпільних більшовицьких організацій 1918* у Києві. В Таганрозі було обрано *Організаційне бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*, в Києві — *Всеукраїнський партійний тимчасовий комітет*, які почали підготовчу роботу по скликанню з'їзду більшовиків України. 5—12. VII 1918 в Москві відбувся *Перший з'їзд КП(б) України*, який завершив процес об'єднання більшовицьких орг-цій у всеукр. масштабі на основі ленінських ідейно-теор., політ. та орг. принципів. Рішуче відхиливши спроби відособлення КП(б)У від РКП(б), з'їзд утворив Компартію України як складову, невід'ємну частину, бойовий загін єдиної ленінської партії. З'їзд продемонстрував вірність комуністів України ленінським принципам пролетарського інтернаціоналізму, закликав їх ще рішучіше боротися за революційне об'єднання трудящих України і Рад. Росії, викрив націоналістичний лозунг «самостійності України», визначив завдання парт. орг-цій України в боротьбі проти окупантів і бурж.-націоналістичної контрреволюції. Цю боротьбу на місцях очолили створені після з'їзду обл. к-ти КП(б)У. Велику роботу серед військ інтервентів на Пд. України проводила *«Іноземна колегія»* при Одеському обласному комітеті КП(б)У. Широкий підпільний і партизанський рух розгорнувся на Україні під керівництвом *Зафронтового бюро ЦК КП(б) України* в період *денікінщини*. Важливу роль у мобілізації трудящих республіки на розгром інтервентів і внутр. контрреволюції, у відновленні і зміцненні Рад. влади на Україні, в парт. будівництві відіграли *Другий з'їзд КП(б) України* (жовтень 1918), *Третій з'їзд КП(б) України* (бе-

Чисельність Компартії України

Дата	Кількість комуністів
1918 липень	4364 (за неповними даними)
1919 березень	понад 23 000
1920 -»-	понад 30 000
1921 січень	75 113
1923 -»-	59 738
1925 -»-	101 852
1929 -»-	231 360
1932 -»-	496 320
1937 -»-	297 061
1941 -»-	559 235
1945 -»-	164 743
1946 -»-	320 307
1950 -»-	697 125
1955 -»-	851 575
1960 -»-	1 253 194
1965 -»-	1 829 638
1970 -»-	2 301 657
1975 -»-	2 565 110
1976 -»-	2 625 808
1980 -»-	2 871 977

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ

З'їзди Компартії України

I	5—12.VII	1918
II	17—22.X	1918
III	1—6.III	1919
IV *	17—23.III	1920
V *	17—22.XI	1920
VI *	9—13.XII	1921
VII *	4—10.IV	1923
VIII *	12—16.V	1924
IX	6—12.XII	1925
X	20—29.XI	1927
XI	5—15.VI	1930
XII	18—23.I	1934
XIII	27.V—3.VI	1937
XIV	13—18.VI	1938
XV	13—17.V	1940
XVI	25—28.I	1949
XVII	23—27.IX	1952
XVIII	23—26.III	1954
XIX	17—21.I	1956
XX	16—17.I	1959
XXI	16—19.II	1960
XXII	27—30.IX	1961
XXIII	15—18.III	1966
XXIV	17—20.III	1971
XXV	10—13.II	1976

* Конференція на правах з'їзду

резень 1919), *Четверта конференція КП(б) України* (березень 1920), *П'ята конференція КП(б) України* (листопад 1920). В роки громадян. війни парт., держ. і військову роботу на Україні проводили В. К. Аверін, В. О. *Антонов-Овсієнко*, Артем (Ф. А. Сергєєв), В. Н. *Боженко*, А. С. *Бубнов*, К. Є. Ворошилов, Я. Б. Гамарник, Ф. Е. *Дзержинський*, В. П. Затонський, А. В. Іванов, Л. Й. *Картвелішвілі*, Е. Й. Квірінг, Ф. Я. *Кон*, С. В. Косіор, Г. І. *Котовський*, Ю. М. Коцюбинський, М. Г. *Кропив'янський*, М. М. *Майоров*, Д. З. *Мануїльський*, В. І. *Межлаук*, Г. К. *Орджонікідзе*, О. Я. *Пархоменко*, Г. І. Петровський, В. М. Примаков, М. О. Скрипник, І. Ф. Смирнов (Ласточкін), І. Ф. *Федько*, М. В. *Фрунзе*, В. Я. *Чубар*, О. Г. Шліхтер, М. О. *Щорс*, Й. Е. *Якір*, Я. А. *Яковлєв* та ін. У своїй діяльності КП(б)У керувалася розробленою В. І. Леніним і затвердженою VIII з'їздом партії (березень 1919) Програмою РКП(б) та ін. рішеннями з'їзду. Програмне значення для КП(б)У мали твори, виступи В. І. Леніна, особливо його «*Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним*» (грудень 1919), ленінська резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», затверджена VIII конференцією РКП(б) у грудні 1919, та ін. Після закінчення громадян. війни КП(б)У зосередила зусилля трудящих республіки на здійсненні рішень X (1921) і наступних з'їздів РКП(б) щодо відбудови нар. г-ва, на дальшому розвитку дружби, співробітництва і єдності дій з рос. та ін. народами нашої країни. КП(б)У очолила рух трудящих України за об'єднання УРСР з ін. братніми республіками в єдину союзну державу. Об'єднання з братніми народами в Союзі РСР відкрило найширші перспективи для розвитку укр. соціалістич. нації, для надійного захисту від імперіалістичних посягань, стало гарантією держ. суверенітету УРСР. *Дев'ятий з'їзд КП(б) України* (1925) підбив підсумки відбудови пром-сті та с. г. республіки. Поклавши в основу своєї діяльності рішення XIV—XVII з'їздів ВКП(б), КП(б)У посилила роботу по втіленню в життя *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*, організувала трудящих на здійснення соціалістичної *індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції*. Важливу роль у цьому відіграли X—XV з'їзди, I—III конференції КП(б)У. На Україні народились *стахановський рух*, рух *п'ятисотенниць* та ін. новаторські почини, які поширилися по всій країні. В довоєнні роки УРСР перетворилася на розвинуту індустріально-аграрну країну, стала республікою суцільної грамотності. На основі соціалістичного ладу, внаслідок послідовного здійснення ленінської *національної політики КПРС*, зміцнення могутності і зростання міжнар. авторитету СРСР відбулося возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР у єдиній соціалістичній державі. Для зх.-укр. трудящих, які під керівництвом місцевих комуністич. орг-цій (див. *Комуністична партія Західної України, Комуністична партія Буковини, Комуністична партія Закарпатської України*) боролися за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з УРСР, це був революц. стрибок від бурж.-поміщицької експлуатації, нац. гноблення до свободи і рівноправ'я, всебічного прогресу в соціалістичному суспільстві. Вирішальною умовою успішного керівництва соціалістичним буд-вом було всемірне зміцнення єдності парт. рядів на основі принципів марксизму-ленінізму. Парт. орг-ції республіки проводили послідовну боротьбу проти «*лівих комуністів*», *групи «демократичного централізму»*, «*робітничої опозиції*», троцькістів, *троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку, правого ухилу у ВКП(б)*, націонал-ухильників та ін. антипарт. угруповань. Протягом 1921—40 чисельність КП(б)У зросла більше як у 7 разів і в січні 1941 досягла майже 560 тис. чол. Керуючись рішеннями XVIII з'їзду ВКП(б) (березень 1939), Компартія України гідно виконувала роль бойового авангарду трудящих республіки. В довоєнні роки партійну роботу на Україні проводили М. О. *Бурмистенко*, М. С. *Гречуха*, В. П. Затонський, Л. Р. *Корнієць*, Д. С. *Коротченко*, С. В. Косіор, П. П. *Любченко*, Г. І. Петровський, П. П. *Постишев*, В. Я. Чубар, М. М. *Шверник*, О. С. *Щербаков* та ін. Вірність Компартії України, всього укр. народу ідеалам комунізму, їхній полум'яний рад. патріотизм та пролет. інтернаціоналізм з величезною силою проявилися під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. Комуністи очолили боротьбу укр. народу проти фашист. загарбників. УРСР дала Рад. Армії 4,5 млн. воїнів. На фронт було направлено понад 240 тис. комуністів. У партизанських загонах і в підпіллі на тимчасово окупованій території України воювали понад 68 тис. комуністів. У тилу ворога діяли 23 підпільні обкоми, 685 міськкомів і райкомів партії, 4316 первинних парт. орг-цій (див. *Партійне підпілля* в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45). Після переможного закінчення війни КП(б)У під керівництвом ЦК ВКП(б) зосередила зусилля трудящих республіки на якнайшвидшій ліквідації наслідків окупації, й при широкій підтримці всіх рад. республік менш як за п'ять років економіку УРСР було відбудовано. З 1952, відповідно до рішень XIX з'їзду КПРС про зміни в Статуті партії, КП(б)У стала називатися Комуністичною партією України. На виконання рішень XIX—XXII з'їздів КПРС, XVII—XXII з'їздів Компартії України посилилася керівна роль парт. орг-цій у розвитку матеріального і духовного життя суспільства, в підвищенні політ. і трудової активності трудящих республіки. Особливо глибокі якісні й кількісні зміни в усіх галузях життя республіки, як і країни в цілому, відбулися з серед. 60-х рр. зі вступом рад. суспільства в період розвинутого соціалізму, побудова якого є найвидатнішим результатом спільної праці рад. людей. Утворилась нова істор. спільність людей — *радянський народ*, утвердився *соціалістичний спосіб життя*. Втілюючи в життя Програму КПРС, прийняту XXII з'їздом партії (1961), рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, XXIII—XXV з'їздів Компартії України, парт. орг-ції посилили роботу по підвищенню продуктивності праці, ефективності сусп. виробництва, поліпшенню якості продукції, забезпечили дальше зростання економіки і культури республіки. Компартія України веде велику роботу по здійсненню виробленої КПРС комплексної програми розвитку с. г., всебічної інтенсифікації його (див. *Аграрна політика КПРС*). Компартія України докладає багато зусиль до того, щоб трудящі з кожним роком активніше і ширше залучалися до управління держ. справами і виробництвом, до здійснення соціальної і культур. політики, до розв'язання актуальних питань життя суспільства. Цьому величезною мірою сприяють нова *Конституція СРСР*, нові конституції союзних і авт. республік, у т. ч. *Конституція УРСР*. Самовідданою працею робітн. класу, колгоспного селянства, інтелігенції Рад. України, при братній взаємодопомозі рос. і всіх ін. народів країни створено могутній економічний і духовний потенціал республіки.

З кожним роком дедалі змістовнішим стає внутр. життя партії, яке будується на основі послідовного дотримування *ленінських норм партійного життя*. В Компартії України, як і в усій КПРС, усе ширше розгортається внутріпарт. демократія, вдосконалюються внутріпартійні відносини, все глибше впроваджується *ленінський стиль роботи*. Це посилює творчий потенціал Компартії України, забезпечує високу активність комуністів, здійснення ними авангардної ролі, що благотворно впливає на розв'язання завдань комуністичного будівництва. Комуністи, всі трудящі України активно підтримують внутр. і зовн. політику партії, плодотворну діяльність ЦК КПРС, його Політбюро на чолі з Л. І. Брежнєвим. Після *Двадцять п'ятого з'їзду Компартії України* (лютий 1976) респ. парт. орг-ція зросла майже на 250 тис. чол. На 1.I 1980 в її складі налічувалося 25 обкомів (а також Київ. міськком — на правах обкому), 136 міськкомів, 120 міських і 441 сільський райком партії, 65 773 первинні партійні орг-ції, 64 491 цехова парт. орг-ція і 116 910 парт. груп, які об'єднували понад 2870 тис. комуністів більш як 100 національностей. ЦК Компартії України має колективний орган — Політбюро. Члени Політбюро ЦК Компартії України: О. Ф. Ватченко, Г. І. Ващенко, І. О. Герасимов, Б. В. Качура, О. П. Ляшко, І. О. Мозговий, І. З. Соколов, В. О. Сологуб, О. А. Титаренко, В. В. Федорчук, В. В. Щербицький; кандидати в члени Політбюро: В. Ф. Добрик, О. С. Капто, Є. В. Качаловський, Ю. П.

Коломієць, Я. П. Погребняк. Перший секретар ЦК Компартії України — член Політбюро ЦК КПРС В. В. Щербицький (з 1972), секретарі — І. З. Соколов, О. С. Капто, І. О. Мозговий, Я. П. Погребняк, О. А. Титаренко.

За постановою Липневого (1980) пленуму ЦК Компартії України 10.II 1981 скликається черговий, XXVI з'їзд Компартії України. Під керівництвом Компартії України працює *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України*. Друковані органи ЦК Компартії України — газ. «*Радянська Україна*», «*Правда Украины*», газети ЦК — «*Робітнича газета*», «*Сільські вісті*», теор. і політ. журн. «*Комуніст України*», журн. «*Під прапором ленінізму*». Працюють н.-д. установа — *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* та вищі партійні навчальні заклади — *Вища партійна школа при ЦК Компартії України*, Одеська Вища партійна школа.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—2. К., 1976—77; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—7. К., 1971—79; Щербицкий В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978; Щербицький В. В. Оволодівати ленінським стилем роботи. К., 1978; Материалы республиканской научной конференции, посвящённой 75-летию II съезда РСДРП и 60-летию I съезда Компартии Украины. К., 1978; Бойовий загін КПРС. До 60-річчя І з'їзду Компартії України. К., 1978.

В. І. Юрчук, І. Ф. Курас.

«КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ УКРАЇНИ В РЕЗОЛЮ́ЦІЯХ І РІ́ШЕННЯХ З'ЇЗДІВ, КОНФЕРЕ́НЦІЙ І ПЛЕ́НУМІВ ЦК». Збірник документів, вийшло 3 видання. 1-е—«КП(б)У в резолюціях її з'їздів і конференцій» (рос. мовою. Х., 1927) — підготовлено *Істпартом*. В ньому опубліков. документи з грудня 1917 по жовтень 1926, в основному резолюції та рішення з'їздів і конференцій КП(б)У. 2-е вид.— «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій» (укр. і рос. мовами. К., 1958) — підготував Ін-т історії партії ЦК Компартії України. До нього ввійшли резолюції та постанови всіх з'їздів і конференцій Компартії України від І з'їзду (липень 1918) до XIX з'їзду (січень 1956). Деякі документи опубліковано в збірнику вперше. 3-є вид.— «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» (укр. і рос. мовами. К., 1976—77) — підготовлено *Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*. В порівнянні з попередніми виданнями зміст збірника значно розширено, зокрема вміщено найважливіші постанови пленумів ЦК Компартії України. Частина цих постанов у л-рі друкується вперше. Збірник складається з 2-х томів. До 1-го включено документи з липня 1918 по травень 1941, до 2-го — з липня 1941 до XXV з'їзду Компартії України (лютий 1976). Документи розміщено в хронологічному порядку, а матеріали кожного з'їзду, конференції, пленуму подано в тій послідовності, в якій відбувалося їх обговорення та прийняття. Перед документами кожного з'їзду або конференції вміщено короткі довідки про них. Документам пленумів, як правило, передують офіц. інформ. повідомлення ЦК про їхню роботу, взяті з парт. преси, або короткі довідки про місце, час скликання та порядок денний роботи пленумів.

Т. М. Колішер.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ УРУГВА́Ю (КПУ). Ств. 21.IX 1920 лівим крилом Соціалістич. партії Уругваю. В 1921 вступила до Комінтерну, прийняла назву КПУ. У 1933 брала участь у виступах проти реакц. диктатури. XVII з'їзд (1958) прийняв програмну декларацію і новий статут партії, визначив перший етап майбутньої революції як антифеодальний і антиімперіалістичний. З ініціативи КПУ 1961 утворено Проф. центр трудящих Уругваю, 1962 — Лівий фронт визволення (ФІДЕЛ), 1964 — Національний конвент трудящих. XX з'їзд КПУ (грудень 1970) закликав до створення фронту нар. єдності. У 1971 КПУ, ФІДЕЛ, Християнсько-демократична партія, Соціалістична партія та ін. утворили Широкий фронт. Після реакц. держ. перевороту в грудні 1973 КПУ було заборонено. В підпіллі веде боротьбу за створення єдиного антидиктатор. фронту. Під її керівництвом нелегально діє Спілка комуністичної молоді. КПУ брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Перший секретар ЦК — Р. *Арісменді* (з 1955). Друк. органи: щотиж. газ. «Карта семаналь дель партідо комуніста» («Тижневий огляд комуністичної партії», з 1974), теоретичний журнал «Енсайос» («Нариси», з 1974), журн. «Аналісіс і ор'єнтасьйон» («Аналіз і орієнтація») та ін. Видаються нелегально.

Є. Г. Лапшев.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ФІЛІППІ́Н (КПФ). Ств. 26.VIII 1930, офіційно проголошена 7.XI 1930 на мітингу в Манілі. Одним з її засновників був К. *Еванхеліста*. Попередницею КПФ була Робітн. партія (засн. 1924). В 1935 вступила до Комінтерну. І з'їзд КПФ (1931) прийняв програму і статут, що проголошували кінцевою метою партії соціалістичну революцію. В 1931—37, 1942—44 КПФ перебувала в підпіллі. В 1938 об'єдналася з Соціалістич. партією (утв. 1933 як легальна марксист. партія). Під час япон. окупації Філіппін (1941—45) КПФ очолювала нар. боротьбу проти загарбників. Після війни під керівництвом КПФ створені Конгрес робітн. орг-цій (1945), Нац. сел. союз (1946). В 1948 КПФ очолила збройну боротьбу селян проти уряду, була оголошена поза законом. В ході цієї боротьби загинуло майже все керівне ядро КПФ. У 1956 партія взяла курс на припинення воєн. дій і використання мирних, легальних і нелегальних, засобів боротьби. В 1967 з КПФ було виключено промаоїстське угруповання, яке 1969 створило т. з. Нову нар. армію, що стала на шлях збройної боротьби і терору. VI з'їзд КПФ (1973) прийняв нові програму і статут, спрямовані на згуртування всіх патріотич., антиімперіалістич. сил, на боротьбу за здійснення соціально-екон. реформ. З 1974 КПФ діє напівлегально, підтримує прогресивні заходи уряду. VII з'їзд (липень 1977) прийняв нові програму і статут партії. Генеральний секретар ЦК — Ф. *Макапагал* (з 1970). Друк. органи: газ. «Анг комуніста» («Комуніст»), бюлетень «Організадор» («Організатор») — тільки для членів партії, журн. «Уорлд аутлук» («Світогляд»).

В. В. Седнєв.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ФІНЛЯ́НДІЇ (КПФ). Засн. 29.VIII 1918 на конференції Закордонної орг-ції фінських с.-д. у Москві. Її організаторами були О. В. *Куусінен*, Ю. Е. *Сірола* та ін. Брала участь у заснуванні Комінтерну (1919). До 1944 діяла в підпіллі. У 1920 за участю КПФ створено легальну Соціалістичну робітн. партію Фінляндії (заборонена 1925). VI з'їзд КПФ (1935) закликав до створення єдиного антифашист. фронту. З ініціативи КПФ 1944 створено *Демократичний союз народу Фінляндії* (ДСНФ). XI з'їзд КПФ (1957) прийняв нову програму, в якій визначив найближчі завдання партії, а також шляхи переходу Фінляндії до соціалізму. XV з'їзд КПФ (1969) розробив новий програмний документ партії. Надзвичайний (1970) та XVI (1972) з'їзди КПФ підкреслили необхідність зміцнення єдності партії на основі марксизму-ленінізму, розширення демократичного фронту. XVIII з'їзд КПФ (червень 1978) затвердив політичний документ, в якому намічено демократич. шлях виходу країни з кризи, прийняв резолюцію «За мир, роззброєння і безпеку народів» та ін. КПФ відіграє провідну роль у ДСНФ, в складі якого входить до уряду (1944—48, 1966—71 та з 1977). Під її керівництвом діє Спілка фінл. демократич. молоді та ін. прогресивні орг-ції. КПФ брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969, в конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967, 1976 Чисельність — бл. 50 тис. чол. (1978). Голова — А. *Саарінен* (з 1966), ген. секретар — Арво Аалто (з 1969). Друк. органи: ЦО — газ. «*Кансан уутісет*» (видається спільно з ДСНФ), політ. і теор.— щоміс. журн. «Коммуністі» («Комуніст», з 1944), орган парт. орг-цій КПФ — газ. «Тіедонантая» («Вісник», з 1969, три рази на тиждень), щотижнева газета «Фольктідінген — ню тід» («Народна газета — новий час», з 1947, шведською мовою) та ін.

Літ.: Песси В. Избранные статьи и речи. Пер. с фин. М., 1978; Из истории Коммунистической партии Финляндии. Пер. с фин. М., 1960.

П. Ф. Гринюк.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ЧЕХОСЛОВА́ЧЧИНИ (КПЧ). Заснована на Установчому з'їзді в травні 1921 на базі Чехословацької с.-д. робітничої партії (лівої) [ЧСДРП (ліва)], створеної 1920 лівим крилом ЧСДРП. З'їзд об'єднав

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ЧІЛІ

З'їзди Комуністичної партії Чехословаччини (відбулися в Празі)

Установчий — 14—16. V	1921
Об'єднавчий — 30.X—4.XI	1921
I — 2—5.II	1923
II — 31.X—4.XI	1924
III — 26—28.IX	1925
IV — 25—28.III	1927
V — 18—23.II	1929
VI — ?—11.III	1931
VII — 11—14.IV	1936
VIII — 28—31.III	1946
IX — 25—29.V	1949
X — 11—15.VI	1954
XI — 18—21.VI	1958
XII — 4—8.XII	1962
XIII — 31.V—4.VI	1966
XIV — 25—29.V	1971
XV — 12—16.IV	1976

чеську, словацьку, угорську і закарпатсько-українську комуністичні групи. На Об'єднавчому з'їзді (жовтень — листопад 1921) до складу КПЧ ввійшли нім. і польс. комуністичні групи. З'їзд прийняв статут КПЧ. Провідну роль у створенні партії відіграли Б. *Шмераль*, А. *Запотоцький* та ін. В 1921 КПЧ вступила до Комінтерну. II з'їзд КПЧ (1924) прийняв новий статут партії. V з'їзд КПЧ (1929) завдав поразки правим опортуністам і ліквідаторам, які в 20-х рр. активізували діяльність. До керівництва партією прийшли марксисти-ленінці на чолі з К. *Готвальдом*. В 30-х рр. КПЧ керувала багатьма страйками та ін. політ. виступами робітн. класу, боролася за створення антифашистського нар. фронту. В жовтні 1938 була заборонена. Під час нім.-фашист. окупації країни (1939—45) КПЧ очолювала *Рух Опору*. У зв'язку з утворенням маріонеткової Словацької д-ви 1939 відбулося орг. виділення з КПЧ Компартії Словаччини (КПС). Заг. керівництво антифашист. боротьбою здійснював єдиний парт. центр, що перебував у еміграції (в Москві). Комуністи очолювали *Словацьке національне повстання 1944*. *Травневе повстання 1945* в чеських землях. 25 тис. комуністів віддали життя за перемогу над фашизмом. Серед них були Я. *Шверма*, Ю. *Фучік* та ін. КПЧ була ініціатором здійснення у нар.-демократич. д-ві, яка виникла в Чехословаччині 1945, докорінних соціально-екон. перетворень. У 1948 під керівництвом КПЧ трудящі країни зірвали спробу контрреволюц. перевороту і домоглися перемоги соціалістичної революції мирним шляхом (див. *Лютневі події 1948* в Чехословаччині). У 1948 відбулося об'єднання на принципах марксизму-ленінізму КПЧ і ЧСДРП, а також орг. возз'єднання КПЧ і КПС.

IX з'їзд КПЧ (1949) накреслив ген. лінію партії на побудову в Чехословаччині основ соціалізму, успішне перетворення якої в життя забезпечило побудову фундаменту соціалістичного суспільства. XII з'їзд КПЧ (1962) прийняв новий статут партії. Марксистсько-ленінські сили в КПЧ, спираючись на інтернац. допомогу братніх соціалістич. країн, подолали політ. кризу, створену в кін. 60-х рр. правоопортуністичними елементами й контрреволюц. силами при підтримці міжнар. реакції. Велике значення для остаточної поразки правих у партії й антисоціалістич. сил, консолідації суспільства і д-ви мав Квітневий пленум ЦК КПЧ (1969), який обрав нове керівництво КПЧ на чолі з Г. *Гусаком*. XIV з'їзд КПЧ (1971) визначив курс на побудову в країні розвинутого соціалізму, вніс зміни і доповнення до статуту партії. XV з'їзд КПЧ (1976) висунув програму дальшого соціально-екон. розвитку країни і систематичного підвищення життєвого рівня трудящих. Територіальною організацією КПЧ в Словаччині є КПС. КПЧ очолює *Національний фронт Чехословаччини*. Брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969, в конференціях європ. комуністич. і робітн. партій 1967, 1976. Чисельність — 1514 тис. чол. (на 1.I 1979). Ген. секретар ЦК — Г. Гусак (з 1971; з 1969 — перший секретар ЦК). Друк. органи: ЦО — газ. «*Руде право*», теор. і політ.— щоміс. журн. «Нова мисль» («Нова думка», з 1947, чес. мовою) та ін. Орган ЦК КПС — щоденна газ. «Правда» (з 1920, словацькою мовою) та ін.

Літ.: XV съезд Коммунистической партии Чехословакии. Пер. с чеш. М., 1977; Готвальд К. Избранные статьи и речи. Пер. с чеш. М., 1970.

І. А. Петеров.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ЧІЛІ (КПЧ). Ств. 2.I 1922 на IV з'їзді Соціалістич. робітн. партії (утв. 1912) в м. Ранкагуа, який перейменував її на КПЧ. Одним із засновників КПЧ був Л. Е. *Рекабаррен*. У 1922 вступила до Комінтерну. В 1927—30, 1932, 1948—58 працювала в підпіллі. В 1936 ввійшла до Нар. фронту. В 1942 за ініціативою КПЧ створено Демократич. альянс — блок КПЧ, Радикальної та Демократич. партій. У 1946—47 комуністи входили до складу уряду. З ініціативи КПЧ 1953 створено Єдиний профспілковий центр трудящих Чілі, 1956 — Фронт народної дії, який ставив своїм завданням здійснення демократичних перетворень в країні. X з'їзд КПЧ (1956) прийняв програму партії, яка відзначала необхідність визволення Чілі від імперіалізму і латифундистської олігархії. XII з'їзд КПЧ (1962) прийняв нову програму й націлив партію на боротьбу за об'єднання навколо робітн. класу всіх прогрес. сил з метою усунення від влади бурж.-поміщицької олігархії й утворення нар. уряду. XIII (1965) і XIV (1969) з'їзди КПЧ підтвердили цю лінію. Компартія відіграла вирішальну роль у створенні в грудні 1969 політ. коаліції Народна єдність, яка у вересні 1970 перемогла на виборах і прийшла до влади. В уряді Нар. єдності, очолюваному С. *Альєнде Госсенсом*, комуністи обіймали ряд ключових постів. Після військ.-фашист. перевороту 1973 КПЧ зазнала жорстоких репресій. Діючи в глибокому підпіллі, вона веде активну боротьбу проти фашист. диктатури. Серпневий (1977) пленум ЦК КПЧ висунув завдання створення єдиного антифашист. фронту. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Ген. секретар — Л. *Корвалан* (з 1958). Друк. органи: ЦО — газ. «Сігло» («Вік», з 1940), теор.— журнал «Прінсіпіос» («Принципи», з 1940), газ. «Унідад антіфасіста» («Антифашистська єдність», з 1974) та ін. Видаються нелегально.

Літ.: Чилийская революция, фашистская диктатура, борьба за её свержение и создание новой демократии. Пленум ЦК КПЧ, август 1977 г. Пер. с исп. М., 1978; Корвалан Л. Нас ждут новые битвы. Пер. с исп. М., 1978; Коммунистическая партия Чили в борьбе за революцию. М., 1973.

Ю. В. Годунський.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ШРІ-ЛА́НКИ (КПШЛ). Створена 3.VII 1943 з Об'єднаної соціалістичної партії (засн. 1940) та окремих комуністичних груп під назвою Компартія Цейлону (КПЦ). I з'їзд КПЦ (1945) наголосив, що гол. завданням партії є боротьба за визволення країни від англ. панування. Після проголошення незалежності Цейлону (1948) виступала за ліквідацію залишків колоніалізму, здійснення демократичних перетворень. У 1968 за участю КПЦ створено Об'єднаний фронт, який 1970 прийшов до влади. КПЦ ввійшла до коаліц. уряду. VIII з'їзд партії (1972) підкреслив необхідність зміцнення єдності лівих і демократич. сил в Об'єднаному фронті, перейменував партію на КПШЛ (у зв'язку з проголошенням Цейлону Республікою Шрі-Ланка). IX з'їзд КПШЛ (1975) прийняв нову програму партії, в якій намітив курс на некапіталістич. шлях розвитку країни, на побудову соціалізму. У 1977 внаслідок порушення урядом демократич. свобод КПШЛ вийшла з його складу, взяла участь у створенні Об'єднаного лівого фронту. XI з'їзд КПШЛ (1980) підкреслив необхідність згуртованості міжнар. комуністич. руху на принципах марксизму-ленінізму, закликав до єдності трудящих і всіх лівих сил країни. Брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Голова — С. А. *Вікремасінгхе* (1943—48, 1955—72 та з 1975), ген. секретар ЦК — К. П. *Сільва* (з 1980). Друк. органи: щоденна газ. «Атта» («Правда», з 1964, сингальською мовою), щотижневі газ. «Мавбіма» («Батьківщина», з 1951, сингальською мовою), «Десабхімані» («Патріот», з 1946, тамільською мовою), «Форвард» («Вперед», з 1950, англ. мовою).

С. П. Полюк.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ЯПО́НІЇ (КПЯ). Створена нелегально 15.VII 1922 на з'їзді в Токіо. Її засновниками були С. *Катаяма*, К. *Токуда* та ін. В 1922 вступила до Комінтерну. У 1924 ліквідатори добилися розпуску партії, проте завдяки зусиллям більшості членів 1926 її було відновлено. В серед. 30-х рр. КПЯ через арешти, у т. ч. майже всього керівництва, фактично припинила існування. Після розгрому япон. мілітаризму 1945 партія відновила діяльність у легальних умовах. IV з'їзд КПЯ (1945) прийняв статут партії і затвердив програму дій, спрямовану на створення єдиного демократич. фронту, здійснення широких демократич. перетворень. У 1950—55 через репресії амер. окупаційної влади КПЯ перебувала на напівлегальному становищі. Загострення розбіжностей у керівництві з питань стратегії і тактики призвело до його розколу. VI Нац. конференція КПЯ (1955) і VII з'їзд (1958), що прийняв новий статут партії, сприяли відновленню єдності партії. VIII з'їзд КПЯ (1961) прийняв нову програму партії, яка націлювала робітничий клас на боротьбу проти панування амер. імперіалізму й япон. монополістич. капіталу. XI з'їзд КПЯ (1970) поставив завдання створити єдиний фронт прогресивних сил і сформувати на його основі демократич. коаліційний уряд. Черговий, XV з'їзд (1980) визначив дальші завдання КПЯ в антиімперіалістичній боротьбі. Під керівництв

вом КПЯ працює Ліга демократичної молоді та ін. орг-цій. КПЯ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960. Чисельність — понад 400 тис. чол. (1980). Голова ЦК — С. *Носака* (з 1958; з 1955 — 1-й секретар ЦК), голова Президії ЦК — К. *Міямото* (з 1970; з 1958—ген. секретар ЦК), голова Секретаріату ЦК — Т. Фува (з 1970). Друк. органи: ЦО — газ. «*Акахата*», теор. і політ.— щоміс. журн. «Дзеньей» («Авангард», з 1946), щоміс. журн. ЦК «Геккан гакусю» («Щомісячне навчання», з 1961) та ін.

Літ.: Коваленко И. И. Очерки истории коммунистического движения в Японии до второй мировой войны. М., 1979.

В. В. Седнєв.

КОМУНІСТИ́ЧНА СПІ́ЛКА МО́ЛОДІ ЗА́ХІДНОЇ УКРАЇ́НИ (КСМЗУ) — підпільна комуністична організація революц. молоді Зх. України. Перші осередки виникли під час встановлення Рад. влади влітку 1920 на частині тер. Сх. Галичини, визволеній Червоною Армією від польських окупантів. 23.X 1921 в Станіславі нелегальна 1-а крайова конференція представників місц. комсомольських орг-цій Львова, Перемишля, Тернополя, Станіслава, Дрогобича, Стрия, Радехова, Рогатина та ін. міст проголосила створення Комуністичної спілки молоді Сх. Галичини (КСМСГ). В 1923 у зв'язку з поширенням сфери діяльності КСМСГ на Волинь, Холмщину, Підляшшя і Полісся її перейменовано на КСМЗУ. КСМЗУ входила до складу Комуністичної спілки молоді Польщі (КСМП) на правах авт. орг-ції. Одночасно вона підтримувала тісні зв'язки з ЛКСМУ. До КСМЗУ примикала і працювала під її керівництвом піонерська орг-ція, до якої входили діти віком до 14 років. Роботою КСМЗУ керував Центральний Комітет (перебував у Львові). Політ. та ідейним керівником КСМЗУ була *Комуністична партія Західної України*. Разом з комуністами комсомольці вели героїчну боротьбу за соціальне й нац. визволення зх.-укр. трудящих, за возз'єднання з Рад. Україною. 1-й з'їзд КСМЗУ відбувся в грудні 1931 під Харковом. У його роботі взяли участь керівники КП(б)У С. В. *Косіор* і М. О. *Скрипник*. З'їзд визначив завдання КСМЗУ в умовах наростання світової екон. кризи і вказав на необхідність піднесення класової свідомості та інтернац. виховання молоді, широкого залучення її до революц. руху та боротьби проти спроб імперіалістів розв'язати війну проти Країни Рад. Комсомольці разом з комуністами виступали провідною силою в масових страйках і демонстраціях, спрямованих проти наступу капіталу і фашизму, за створення єдиного нар. антифашист. фронту. Важливу роль у класовому вихованні молоді відіграли комуністичні молодіжні видання — підпільні й легальні газ. та журн. «Наш стяг», «Молодий пролетар», «Спартак», «*Молодий спартак*», «Комсомолець Західної України», «Ударник», «Досвітні вогні», «Сяйво» та ін. У 1937 КСМЗУ налічувала бл. 9 тис. чол. В КСМЗУ зросли й загартувалися такі діячі комуністичного й робітн. руху, як Н. Ботвин, С. І. Бойко, В. Миронюк, Ю. Великанович, О. Я. *Гаврилюк*, І. І. *Довганик*, Б. *Дудикевич*, М. Кіх, Я. Красицький, В. Пересада та ін. Влітку 1938, після розпуску Виконкомом Комінтерну Комуністичної партії Польщі і КПЗУ, що входила до її складу, припинила існування й КСМЗУ. В 1956 ЦК КПРС, Польська об'єднана робітн. партія, компартії Італії, Болгарії та Фінляндії виступили з заявою, в якій відзначили безпідставність розпуску цих партій.

І. К. Васюта.

КОМУНІСТИ́ЧНЕ ВИХОВА́ННЯ — цілеспрямований багатосторонній процес формування активних будівників *комунізму*. Передбачає розв'язання цілого комплексу завдань: вироблення марксистсько-ленінського світогляду, перетворення норм комуністичної моралі в особисті переконання і правила повсякденної поведінки, всебічний духовний і фізичний розвиток людини, виховання у неї високих естетичних смаків. Вирішальну роль у К. в. відіграє *ідеологічна робота КПРС*, основою якої є творче застосування принципів і положень *марксизму-ленінізму*. Велику увагу проблемам К. в. приділено в матеріалах з'їздів КПРС, пленумів ЦК КПРС, в ряді постанов ЦК КПРС з ідеологічних питань, зокрема в постанові «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979). Центральним в ідейно-виховній роботі Комуністичної партії є формування у широких мас трудящих комуністичного світогляду. Поряд з цим К. в. включає *трудове виховання*, виховання трудящих у дусі моральних принципів, втілених у *моральному кодексі будівника комунізму* (див. *Моральне виховання*), *інтернаціональне виховання*, виховання в дусі соціалістичного *патріотизму, військово-патріотичне виховання, атеїстичне виховання, естетичне виховання* і *фізичне виховання*. Особливу увагу Комуністична партія приділяє К. в. підростаючого покоління, розглядаючи його як невід'ємну частину боротьби за побудову комунізму. К. в. починається з *сім'ї* (див. *Сімейне виховання*) та дитячих *дошкільних закладів*. Провідне і вирішальне значення має загальноосвітня школа. Велику роль відіграють *позашкільні заклади*, комсомольські та піонерські орг-ції, культурно-освітні заклади тощо. Використовуючи різноманітні форми і методи ідеологічного впливу на маси, КПРС спрямовує всю роботу громадських організацій, худож. інтелігенції, працівників преси, радіо і телебачення на виховання всебічно і гармонійно розвинених, відданих справі комунізму людей. Див. також *Виховання*.

Літ.: КПСС о формировании нового человека. Сборник документов и материалов (1965—1976). М., 1976; Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. М., 1977; Брежнев Л. І. Про комуністичне виховання трудящих. К., 1974; XXV съезд КПСС и актуальные проблемы коммунистического воспитания молодёжи. М., 1976; Кондратюк О. П. Розвиток соціалістичної теорії морального виховання молоді. К., 1977.

А. В. Мяловицький.

КОМУНІСТИ́ЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л, Комінтерн, 3-й Інтернаціонал — міжнар. організація, що 1919—43 об'єднувала всі комуністичні партії світу й керувала *міжнародним комуністичним рухом*. Створення К. І. було закономірним результатом наполегливої боротьби марксистів під керівництвом В. І. Леніна проти *соціал-шовінізму* й *опортунізму* с.-д. партій *Інтернаціоналу 2-го*, за утворення революц., пролет. партій. Вирішальним фактором утворення К. І., як і компартій взагалі, був вплив *Великої Жовтневої соціалістичної революції*. На поч. 1919 з ініціативи В. І. Леніна ЦК РКП(б), а потім Моск. нарада представників ряду комуністич. і лівосоціалістич. партій звернулися до всіх комуністів світу із закликом об'єднатися в К. І. 4.III 1919 I (Установчий) конгрес, в якому брали участь 52 делегати від 13 компартій і 22 комуністичних груп, лівосоціалістичних та робітн. орг-цій з 21 країни, проголосив утворення К. І. Серед учасників конгресу була делегація КП(б)У. Найважливішими програмними документами конгресу були тези і доповідь В. І. Леніна про бурж. демократію і диктатуру пролетаріату, платформа К. І., Маніфест до пролетарів усього світу. Конгрес ознаменував народження сучас. міжнар. комуністичного руху. На ньому, як відзначав В. І. Ленін, «піднесено прапор комунізму, навколо якого повинні були збиратися сили революційного пролетаріату» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 260). Орг. оформлення К. І., прийняття його статуту і розробка умов прийому до К. І. були здійснені на II конгресі (1920), де було представлено 27 компартій і 40 орг-цій з 37 країн. На цьому конгресі з доповідями про міжнар. становище і осн. завдання К. І., по нац. і колоніальному питаннях виступив В. І. Ленін. Було прийнято ленінські тези з агр. і нац.- колоніального питань, на основі яких К. І. висунув завдання об'єднати нац.-визвольний рух з революц. боротьбою пролетаріату, ухвалено *Двадцять одну умову* прийому до К. І., що мала на меті заступити шлях до Комінтерну опортуністам і центристам. В основу рішень конгресу було покладено ленінську працю «*Дитяча хвороба „лівизни" в комунізмі*». III конгрес К. І. (1921), заслухавши доповідь В. І. Леніна про тактику Комінтерну, взяв курс на подолання «лівого» *сектантства* в робітн. русі, на завоювання робітн. класу на базі тактики *єдиного фронту*, розробив гол. принципи парт. буд-ва, поклавши в їхню основу ленінський принцип *демократичного централізму*. IV конгрес К.І. (1922) розробив тактику єдиного пролет. фронту, теор. проблеми зв'язку пролет. боротьби за соціалізм з демократичним і *національно-визвольним рухом* пригноблених народів, висунув лозунг єдиного антиімперіалістичного фронту. На конгресі з доповіддю «П'ять років російської революції і перспекти-

Конгреси Комуністичного Інтернаціоналу

I — 2—6.III 1919. Москва
II — 19.VII—7.VIII 1920, Петроград — Москва
III — 22.VI—12.VII 1921, Москва
IV — 5.XI—5.XII 1922 Петроград — Москва
V — 17.VI—8.VII 1924 Москва
VI — 17.VII—1.IX 1928. Москва
VII — 25.VII—20.VIII 1935, Москва

Конгреси Комуністичного Інтернаціоналу Молоді

I — 20—26.XI 1919. Берлін
II — 9—23.VII 1921. Москва
III — 4—16.XII 1922. Москва
IV — 15—25.VII 1924. Москва
V — 20.VIII—18.IX 1928. Москва
VI — 25.IX—11.X 1935. Москва

ви світової революції» виступив В. І. Ленін. V конгрес К. І. (1924) накреслив заходи по більшовизації компартій, по якнайширшому використанню історичного досвіду РКП(б) і всього міжнар. комуністич. руху, різко засудив троцькістську опозицію в РКП(б) (див. *Троцькізм*). Конгрес схвалив проголошення компартіями Польщі, Румунії та Чехословаччини лозунга возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. VI конгрес К.І. (1928) прийняв програму і новий статут Комінтерну, в яких на основі узагальнення досвіду світового революц. руху накреслив його гол. завдання (боротьба проти загрози імперіалістичної війни й *фашизму*, захист СРСР і революції в Китаї, підтримка нац.-визвольного руху). VII конгрес К.І. (1935) глибоко проаналізував міжнар. становище, викрив класову сутність фашизму, зробив висновок про ефективність *народного фронту*, закликав робітників і всі демократичні сили світу згуртуватись в єдиному нар. фронті для боротьби проти фашизму і небезпеки нової світової війни. На час цього конгресу до К. І. входило 76 комуністич. партій і орг-цій. У ньому брали участь також представники ряду міжнар. орг-цій — *Міжнародної організації допомоги борцям революції, Комуністичного Інтернаціоналу Молоді, Червоного Інтернаціоналу профспілок* та ін. Величезне істор. значення діяльності К. І. полягає в тому, що він у гострій боротьбі проти правого і «лівого» опортунізму відстояв революц. принципи *марксизму-ленінізму*, творчо розвинув марксистсько-ленінську теорію, поєднав ленінізм з робітн. рухом у міжнар. масштабі. К. І. розвинув марксистсько-ленінське вчення про війну і революцію, збагатив теорію *соціалістичної революції* й вчення про *диктатуру пролетаріату*, розкрив всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, роль соціалізму в світовому революц. русі, дав всебічний аналіз післяжовтневої епохи. К. І. вважав Країну Рад гол. ланкою у всесвітній боротьбі за соціалізм і розглядав її успіхи як продовження, зміцнення й розгортання світової соціалістич. революції. Нац.-колоніальну проблему К. І. розглядав як проблему *союзу робітничого класу і селянства* у міжнар. масштабі. В рішеннях К. І. були відображені ленінські ідеї про єдність трьох осн. сил *світового революційного процесу*.

К. І. сформулював наук. концепцію *загальної кризи капіталізму*. Великою заслугою К. І. є його допомога у створенні, ідейно-орг. зміцненні й згуртуванні комуністичних партій у багатьох країнах світу. Чисельність комуністів у світі зросла з 340—360 тис. чоловік 1919 до 4202 тис. 1939. Неминуще істор. значення має розроблення К. І. генерального курсу політики міжнар. комуністичного руху, визначення стратегії і тактики революц. боротьби проти імперіалізму, наполеглива боротьба проти агресивної політики імперіалістич. д-в. З серед. 30-х рр. стратегією і тактикою К. І. стала політика єдиного і широкого нар. фронту в боротьбі за мир, проти фашизму і війни. К. І. був справжньою школою ідейно-політ. загартування компартій, підготовки керівних кадрів міжнар. комуністичного руху. В керівному органі К. І.— *Виконавчому комітеті Комуністичного Інтернаціоналу*, його Секретаріаті працювали послідовники В. І. Леніна, в його навчальних закладах (Міжнар. ленінська школа в Москві та ін.) навчалися і виховувалися тисячі комуністів, які згодом відіграли важливу роль у розвитку світового комуністичного руху. В період діяльності К. І. в компартіях капіталістич. країн склалося стійке марксистсько-ленінське ядро, очолюване такими діячами міжнар. комуністич. руху, як М. *Торез*, М. *Кашен*, А. *Грамші*, Е. *Тельман*, П. *Тольятті*, Г. *Димитров*, В. *Пік*, В. *Коларов*, О. *Куусінен*, У. *Фостер*, Ю. *Ленський*, Д. *Ібаррурі Гомес*, Г. *Полліт*, Й. *Копленіг*, К. *Цеткін*, С. *Катаяма* та ін.

Політика й дії К. І. не були безпомилковими. Окремі рішення його після смерті В. І. Леніна мали відбиток сектантства. Не завжди враховувалися особливості нац. умов діяльності окремих партій. Серйозні труднощі в боротьбі за єдність робітн. класу створювала теза про те, що вся *соціал-демократія* переродилася в «соціал-шовінізм». Проте окремі недоліки в діяльності К. І. не применшують величезного значення його політ. та ідейної спадщини, його видатної ролі в історії класової боротьби. В розпалі другої світової війни, коли умови діяльності компартій докорінно змінилися і старі форми взаємозв'язків між ними себе вичерпали, 10.VI 1943 рішенням Президії ВККІ від 15. V 1943 за згодою усіх секцій К. І. було розпущено.

Комінтерн успішно виконав завдання перетворення комуністичного руху на дійсно світовий. Його теор. і політ. настанови, революц. традиції залишаються актуальними. Вони стали важливим етапом на шляху дальшого переростання міжнар. комуністич. руху у найвпливовішу політ. силу сучасності в боротьбі за світле майбутнє людства.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 37. Про заснування Комуністичного Інтернаціоналу; т. 38. Третій Інтернаціонал і його місце в історії; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. 19 липня — 7 серпня 1920 р.; т. 44. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. 22 червня — 12 липня 1921 р.; т. 45. IV конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. 5 листопада — 5 грудня 1922 р.; Коммунистический Интернационал в документах. 1919—1932. М., 1933; Коминтерн и его революционные традиции. М., 1969; Коммунистический Интернационал. Краткий исторический очерк. М., 1969; В. И. Ленин и Коммунистический Интернационал. М., 1970; Из истории Коминтерна. М., 1970; Коминтерн и Восток. М., 1978; Фостер У. З. История трёх Интернационалов. М., 1959; Побережний І. Н. Третій, Комуністичний. К., 1968; Молчанов Ю. Л. Коминтерн: у истоков политики единого пролетарского фронта. М., 1969; Привалов В. В., Мельников Е. А. Коминтерн и массовые организации рабочего класса. Л., 1978; Резников А. Б. Стратегия и тактика Коммунистического Интернационала по национально-колониальному вопросу. М., 1978; Фирсов Ф. И. Коммунисты в борьбе за мир, демократию и социализм. М., 1979; Революционное наследие Коммунистического Интернационала. М., 1980.

Г. М. Цветков.

КОМУНІСТИ́ЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л МО́ЛОДІ (КІМ) — міжнар. організація революц. спілок трудящої молоді, що існувала 1919—43 як секція *Комуністичного Інтернаціоналу*. Створений за ініціативою В. І. Леніна. І конгрес КІМу (1919, Берлін), який відбувся нелегально за участю 29 делегатів 14 комуністичних і соціалістичних спілок молоді (бл. 219 тис. членів) Рад. Росії, Німеччини, Польщі, Австрії, Угорщини, Італії, Румунії, Іспанії, Чехословаччини, Швейцарії, Данії, Норвегії і Швеції, прийняв рішення про вступ до Комінтерну, а також програму і статут КІМу. Серед учасників конгресу були діячі лівого крила *Соціалістичного Інтернаціоналу Молоді*. Гол. завданням КІМу було об'єднання молоді різних країн у боротьбі за її екон., політ. і культур. інтереси, проти капіталістичної експлуатації, мілітаризму, на захист СРСР. На його виконання були спрямовані рішення наступних конгресів КІМу, що сприяли зміцненню пролет. солідарності трудящої молоді. V конгрес (1928) прийняв нову програму КІМу, в якій сформулював осн. принципи й цілі міжнар. комуністичного руху молоді, вказав на необхідність активізації роботи КІМу в масових орг-ціях молоді. Бойовим авангардом КІМу була *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді* та її складова частина — *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України*. У 1920 на Україні було проведено Дні КІМу і допомоги юним революціонерам Європи і Америки, 1936 — кампанію солідарності з ісп. народом. У 1935 КІМ мав 56 секцій у 52 країнах, які налічували 3773 тис. чол. (з них 3500 тис. членів ВЛКСМ). VI конгрес КІМу (1935), спираючись на рішення VII конгресу Комінтерну (1935), висунув завдання об'єднати робітн., сел., студентську молодь на антифашист. платформі. З цією метою було проведено міжнар. і регіональні конгреси і конференції молоді у Парижі (1935), Брюсселі (1936), Женеві (1936), Нью-Йорку (1938) та ін. З поч. *другої світової війни 1939—45* КІМ сприяв дальшому зміцненню антифашист. єдності демократичної молоді, яка була активним учасником *Руху Опору*. Найвищим органом КІМу були конгреси, в періоди між ними — Виконком (ВККІМ), який обирав Президію і Секретаріат. 1.VI 1943, враховуючи зрослу самостійність і масовість комуністичних спілок молоді різних країн, ВККІМ за згодою секцій КІМу прийняв рішення про його розпуск. На сучас. етапі комуністичні спілки молоді об'єднані у *Всесвітню федерацію демократичної молоді*.

Літ.: Коминтерн, КИМ и молодёжное движение (1919—1943). Сборник документов, т. 1—2. М., 1977; Мухамеджанов М. М. Молодёжь и революция. М., 1972; Привалов В. В. Комму-

нистический Интернационал Молодёжи. М., 1979. *Б. М. Зябарко.*

«КОМУНІСТИ́ЧНИЙ ПРА́ПОР» — газета, орган ЦК *Комуністичної партії Західної України*. Виходила 1930—31 у Львові. Друкувалась у підпільній друкарні. Вийшло 4 номери. Газета організовувала трудящих на революц. боротьбу проти фашист. режиму Пілсудського, за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною.

КОМУНІСТИ́ЧНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т ІМЕНІ АРТЕ́МА — вищий навч. заклад в УРСР, що готував кадри керівних парт. і профспілкових працівників. Створений за рішенням ЦК КП(б)У від 1.IV 1922 на базі реорганізованої Вищої парт. школи ЦК КП(б)У в Харкові. Спочатку мав два відділи — основний і лекторський, згодом було створено відділи журналістики і підготовчий. Строк навчання — 3 роки. Для підвищення теор. рівня керівних працівників при ун-ті діяли річні курси. 7.X 1932 ЦК КП(б)У ухвалив реорганізувати ун-т у Вищу комуністичну с.-г. школу.

КОМУНІСТИ́ЧНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т ІМЕНІ Я. М. СВЕРДЛО́ВА — перший у Рад. країні вищий парт. навч. заклад, що готував кадри керівних парт. і рад. працівників. У 1918 в Москві за ініціативою Я. М. Свердлова організовано курси агітаторів та інструкторів при ВЦВК, які 1919 перетворено на Школу рад. роботи. На базі цієї школи за рішенням VIII з'їзду РКП(б) створено Центр. школу рад. і парт. роботи, перейменовану пізніше на Комуністичний ун-т ім. Я. М. Свердлова. Строк навчання в ун-ті був 6—8 місяців, пізніше — 2—3, з 1926 — 4 роки. В ун-ті з лекціями виступав В. І. Ленін. У 1932 ун-т реорганізовано у Вищий комуністичний с.-г. ун-т ім. Я. М. Свердлова. В 1933 ун-т нагороджено орденом Леніна. В 1935 ун-т перетворено на Вищу школу пропагандистів при ЦК ВКП(б) ім. Я. М. Свердлова.

КОМУНІСТИ́ЧНІ ВИРОБНИ́ЧІ ВІДНО́СИНИ — сукупність матеріальних суспільно-виробничих (економічних) відносин в процесі суспільного *виробництва* і руху суспільного продукту від виробництва до споживання в умовах комуністичного *способу виробництва*. Комуністичні *виробничі відносини* є найвищим типом виробничих відносин, що принципово відрізняються від виробничих відносин усіх класово антагоністичних способів виробн. пануванням сусп. власності на засоби виробн. і відсутністю експлуатації людини людиною. К. в. в. мають властиві їм закономірності виникнення й розвитку. Вони не формуються стихійно в надрах попереднього способу виробн., а виникають у результаті соціалістичної революції, диктатури пролетаріату, докорінних економічних перетворень.

Суперечності, що виникають між *продуктивними силами* і К. в. в., не є антагоністичними, оскільки в умовах комуністич. формації немає експлуататорських класів, і розв'язання суперечностей відбувається не внаслідок ліквідації існуючих виробничих відносин, а шляхом дальшого розвитку і вдосконалення їх в інтересах усього суспільства. К. в. в. відповідно до фаз розвитку комуністичної формації поділяються на соціалістичні і комуністичні. Виробничі відносини першої фази комунізму характеризуються наявністю двох форм сусп. власності на засоби виробн.— *державної* (*загальнонародної*) *власності* та *колгоспно-кооперативної власності*. Дальше вдосконалення соціалістичних виробничих відносин приводить до поступового переростання їх у К. в. в. Екон. передумовою цього переростання є побудова *матеріально-технічної бази комунізму* на основі органічного з'єднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами нового сусп. ладу. Зростання масштабів продуктивних сил та підвищення рівня усуспільнення їх разом з піднесенням заг.-осв. і профес. рівня працівників надаватимуть виробничим відносинам ряду ознак і властивостей, притаманних вищій фазі комунізму (див. *Розвинуте соціалістичне суспільство, Комунізм*). К. в. в. базуватимуться на єдиній *комуністичній власності*. Праця з засобу до життя перетвориться на першу життєву потребу, творчий зміст життя. Відносини *розподілу* характеризуватимуться розподілом не за кількістю й *якістю праці*, а за потребами.

М. С. Черненко.

КОМУНІСТИ́ЧНІ СУБО́ТНИКИ — одна з форм добровільної безоплатної роботи трудящих СРСР на благо суспільства. Активна участь трудящих у К. с. є проявом свідомого, комуністичного ставлення до праці. Виникли в квітні 1919 у відповідь на заклик В. І. Леніна поліпшити роботу залізниць. Ініціаторами першого суботника виступили 15 комуністів парт. осередку депо Москва-Сортувальна Московсько-Казанської з-ці, які вніч проти суботи 12.IV за 10 год відремонтували 3 паровози. Перший масовий суботник на Московсько-Казанській залізниці відбувся 10.V. У цьому ж місяці суботники відбулися на багатьох ін. з-цях країни, патріотичний рух охопив робітн. клас та інтелігенцію численних з-дів і фабрик. В.І. Ленін у праці «Великий почин» (1919) узагальнив перший досвід К. с., назвавши їх паростками комунізму, вказав, що вони показують великий «свідомий і добровільний почин робітників у розвитку продуктивності праці, у переході до нової трудової дисципліни, у творенні соціалістичних умов господарства і життя» (Повне зібр. тв., т. 39, с. 17). За рішенням IX з'їзду РКП(б) 1.V 1920 проведено всеросійський суботник-маївку, участь у якому брав В. І. Ленін. Лише в Москві і Петрограді у суботнику взяли участь 590 тис. чол. К. с. та недільники проводились у період відбудови та індустріалізації нар. г-ва, під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, у післявоєнний час. В останні роки К. с. відбуваються регулярно в квітні місяці. В них бере участь практично все працездатне населення країни, включаючи студентів та учнівську молодь. Кошти, зароблені на суботниках і недільниках, використовуються на сусп. потреби: буд-во дит. дошкільних закладів, шкіл, лікарень, розвиток сан.-курортної бази, створення н.-д. центрів для боротьби з тяжкими захворюваннями тощо.

В. М. Данюк.

КОМУНІСТИ́ЧНІ УНІВЕРСИТЕ́ТИ — вищі парт. навчальні заклади, що готували кадри кваліфікованих парт., профспілкових і рад. працівників. У 1919 засновано перший К. у.— *Комуністичний університет імені Я. М. Свердлова* в Москві, 1922 — *Комуністичний університет імені Артема* в Харкові. К. у. створювалися на базі короткотермінових курсів і рад.-парт. шкіл. Мали 3-річний, а згодом 4-річний строк навчання. На 1931 діяло 45 центр., респ. та крайових (обласних) К. у. Журналістів і політосвітпрацівників вищої кваліфікації готували спец. К. у.: Академія комуністичного виховання ім. Н. К. Крупської, Укр. комуністичний ін-т журналістики в Харкові, комуністичні ін-ти журналістики в Москві та Ленінграді. До К. у. належали: курси марксизму при Комуністичній академії, курси повітових парт. працівників при ЦК ВКП(б), міжнар. ленінські курси, Ун-т трудящих Китаю ім. Сунь Ятсена. З 1927 деякі К. у. організовували заочні відділення. При К. у. була аспірантура. Роботою К. у. керував ЦК партії. Постановою ЦК ВКП(б) від 21.IX 1932 більшість К. у. реорганізовано у вищі комуністичні с.-г. школи (для підготовки парт. організаторів для с. г.). Решта К. у. припинила існування у зв'язку з організацією 1935 Вищої школи пропагандистів при ЦК ВКП(б) та шкіл пропагандистів у республіканських, крайових і обл. центрах.

КОМУНКУ́ЛЬТ (Асоціація працівників комуністичної культури) — пізніша назва (з 1923) літературного угруповання письменників-футуристів. Під цією назвою угруповання проіснувало менше року й розпалося. Див. *«Аспанфут»*.

КОМУТАТИ́ВНІСТЬ (від лат. commutatus — зміна, перетворення), переставність — властивість математичної операції, що виражається тотожністю $a \cdot b = b \cdot a$. Комутативними є, напр., додавання і множення *многочленів*, скалярне множення (див. *Векторне числення*) векторів; векторне і мішане множення векторів не комутативні.

КОМУТА́ТОР (від лат. commuto — змінюю), перемикач, розподільник — пристрій для *комутації* в електричних колах. Розрізняють К. електромеханічні (рубильники, *колектори* електромашин, електромагн. *реле* тощо), електронні (їхніми частинами є *іонні прилади, лампи електронні, напівпровідникові прилади*) та електронно-променеві. К. є в багатьох засобах електротехніки, зв'язку (*телеграфний комутатор, телефонний комутатор*), телемеханіки тощо.

КОМУТА́ЦІЯ (лат. commutatio — зміна) — 1) В економіці — за феодалізму заміна панщини і натурального оброку експлуатованих селян грошовою рентою, що від-

бувалася в результаті і в міру проникнення товарно-грошових відносин у село. 2) В т е х н і ц і — зміна з'єднань в електричних колах та їхніх частинах; зміна напряму струму в цих колах за допомогою *ключів, контакторів, реле* тощо.

КОМФО́РТ (англ. comfort) — сукупність побутових вигод; благоустрій і затишок жител, громадськ. установ, засобів транспорту тощо.

КОМЮНІКЕ́ (франц. communiqué, від лат. communico — повідомляю) — 1) Офіційне повідомлення про міжнар. переговори, міжнар. угоду, важливі події у внутр. житті країни, про хід воєн. операцій тощо. 2) В м і ж н а р о д н о м у п р а в і — одна з назв *договору міжнародного.*

КО́М'ЯТ (Komját) Аладар (11.II 1891, Кошіце — 3.I 1937, Париж) — угор. поет і журналіст. Один із засновників Компартії Угорщини (1918). Перші поетичні збірки — «Крик» (1917) і «Новий Інтернаціонал» (1919). Після поразки Угорської Рад. республіки 1919, учасником встановлення якої він був, жив як емігрант в Італії, Німеччині, Швейцарії, Франції. Брав активну участь у політ. боротьбі трудящих цих країн, співробітничав у комуністичній пресі. Кілька разів відвідав СРСР. Учасник Міжнар. конференції революц. письменників у Харкові (1930). В СРСР вийшла його зб. «Хочемо всього!» (1931). Теми рос. революції, міжнар. солідарності трудящих, боротьби комуністів відображено у віршах «Більшовики», «До російських братів», «Революція», «Марш інтербригад» та ін. Остання зб.— «Земля рушила» (1937). *Тв.:* Р о с. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: Антология венгерской поэзии М., 1952. *К. О. Шахова.*

КОМ'ЯХО́В Василь Григорович [18 (31).III 1911, ст. Слов'янськ, тепер місто Донец. обл.— 16.X 1966, Київ] — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1941. Н. у робітн. сім'ї. В 1936 закінчив Одес. с.-г. інститут. У 1941—45 — в діючій армії. В 1949—53 — голова Кіровогр. облвиконкому. В 1953—55 — перший секретар Сумського, 1955—61 — Кримського, 1961—62 — Полтавського обкомів партії. З 1962 — секретар ЦК Компартії України. З 1956 — кандидат у члени ЦК, з 1961 — член ЦК КПРС. З 1954 — член ЦК Компартії України, з 1962 — член Президії (з червня 1966 — Політбюро) ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 4—7-го скликань та Верховної Ради УРСР 2, 3 й 6-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами і медалями.

КОН Фелікс Якович [18 (30).V 1864, Варшава — 28.VII 1941, Москва] — діяч польс., рос. та міжнародного революц. руху. Н. в демократично настроєній бурж. сім'ї. З 1882 — член польс. партії «Пролетаріат». З 1884 за революц. діяльність — в тюрмі, на каторзі, на поселенні в Сибіру. З 1904— у Варшаві, один з керівників Польс. соціалістичної партії (ППС), з 1906 — член ЦК ППС-лівиці. У 1905—06 брав участь у революц. подіях в Одесі й Минколаєві. В 1914—17 — інтернаціоналіст, діяч лівого крила с.-д. партії Швейцарії. З травня 1917 — у Петрограді, член ЦВК груп ППС-лівиці в Росії, з кін. 1917 — комісар у польс. справах по Харків. губ. Член РКП(б) з 1918 із зарахуванням парт. стажу з 1906. Член Комуністичної партії Польщі з моменту її утворення (грудень 1918). У 1919 — редактор київ. газети «*Глос комуністи*». В 1919—30 — член Польського бюро при ЦК РКП(б). У 1920 — член Київ. губкому КП(б)У, член Оргбюро ЦК КП(б)У, голова *Галицького організаційного комітету КП (б)У*, член Польс. революц. к-ту в Бєлостоку. У 1921 — зав. агітпропвідділом ЦК КП(б)У, секретар ЦК КП(б)У, 1922 — нач. Укр. політуправління РСЧА (УкрПУРу). З кін. 1922 — секретар Виконкому Комінтерну, 1924—35 — член Інтернац. контрольної комісії, заступник її голови. У 1925—28 — заст. відповідального редактора газ. «Красная звезда», 1928—30 — відповідальний редактор «Рабочей газеты». З 1930 працював у рад. установах РРФСР. На V та VI Всеукр. парт. конференціях обирався членом ЦК КП(б)У. В 1920—21 — кандидат у члени Політбюро, член Оргбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК, ЦВК СРСР. Автор спогадів, книг та брошур з історії рос. і міжнар. революц. руху. *Л. О. Нагорна.*

КОН — водоспад на п-ові Індокитай, на р. Меконг, один з найбільших у світі. Розташований на кордоні Лаосу і Кампучії. Являє собою ряд каскадів, порогів і водоспадів, три з яких мають падіння від 15 до 21 м, при ширині від 0,8 до 1,7 км. Витрати води— від 10 до 30 тис.м³/сек.

КОНАКРІ — столиця Гвінеї, головний промисловий, політ. і культурний центр країни. Разом з передмістями К. утворює окрему адм. одиницю. Місто розташоване на узбережжі Атлантичного ок. і на о. Томбо, з яким сполучене дамбою. Залізнична ст., великий порт, аеропорт міжнар. значення.

На одній з вулиць міста

Бл. 530 тис. ж. (1976). Найрозвинутіша харчосмакова (консервні, олійні, пивоварні, тютюнові підприємства) та текст. пром-сть. Киснево-ацетиленовий з-д, холодильник (збудовані за рахунок рад. кредитів); підприємства взут., деревообр. (зокрема, меблевої) пром-сті, виробн. пластмас. Поблизу К.— добування бокситів. Політех. ін-т (збудований з допомогою СРСР). Нац. школа прикладних мистецтв і ремесел, Вища адм. школа. Гвін. академія нац. мов, Ін-т біол. досліджень та ін. наук. установи. Нац. б-ка. Нац. музей. К. засн. наприкінці 19 ст. на місці селища тієї ж назви.

Ф. Я. Кон.

Конвалія звичайна: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка в розрізі; *3* — плід.

КО́НАН ДОЙЛЬ (Дойл) Артур (1859—1930) — англ. письменник. Див. *Дойль* А. К.

КОНА́РСЬКИЙ (Konarski) Сергій Михайлович (1890, Варшава — р. см. невід.) — польс. інтернаціоналіст, учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні. Член Комуністичної партії з 1917. Закінчив Київ. комерційний ін-т (1915). В 1915—17 — в царській армії. Після Лютневої революції 1917 — один з організаторів солдатських к-тів у Харкові і Києві, деякий час — голова Київ. Ради солдатських депутатів. Учасник *Київського січневого збройного повстання 1918*. В 1919 — член редколегій газ. «Комуніста польскі» і «*Глос комуністи*», керівник польс. військ. секції при Відділі іноз. пропаганди Наркомату у військ. справах Рад. України. В 1920—21 — секретар Польс. бюро при ЦК КП(б)У. В 1921—34 працював на Україні. З 1935 — директор Харків. юридичного інституту.

КОНА́РСЬКИЙ (Konarski) Шимон (5.III 1808, с. Добкішки, тепер ПНР — 27.II 1839, Вільнюс) — діяч польс. визвольного руху. Син шляхтича. Учасник *польського повстання 1830—31*, емігрував до Франції. Один із засновників «*Молодої Польщі*» (1834). Виступав за спільну боротьбу польс., рос. і укр. народів проти царизму. В 1835 нелегально оселився в с. Лісовому на Волині. Заснував осередки т-ва «*Співдружність польського народу*» на Україні, в Білорусії і Литві. Заарештований у травні 1838 у Литві; розстріляний.

КОНАШЕ́ВИЧ - САГАЙДА́ЧНИЙ Петро Кононович — див. *Сагайдачний* П. К.

КОНВА́ЛІЄВЕ ДЕ́РЕВО (Clethra arborea) — рослина родини клетрових. Невисоке дерево або кущ. Листки чергові, прості вічнозелені. Квітки білі, мають сильний запах, який нагадує запах *конвалії*, зібрані у великі китиці на кінцях гілок. Плід — коробочка. Дико росте на острові Мадейра. В СРСР іноді вирощується як декоративне дерево.

КОНВА́ЛІЯ (Convallaria) — рід багаторічних трав'янистих кореневищних рослин родини *лілійних*. Листки прикореневі, видовженоабо еліптично-ланцетні, з черешками. Квітки здебільшого білі, запашні, зібрані в однобічну китицю. Плід — куляста ягода. Близько 15 видів, поширених в Європі, Азії та Північній Америці. В СРСР — 3 види, з них в УРСР один — К. т р а в н е в а (C. majalis). Росте по лісах, серед чагарників. Іноді вирощують як декоративну рослину. Є сорти з повними білими і рожевими квітками та строкатими листками. Цінна лікарська рослина. Містить *глікозиди* конвалатоксин, конваламарин та ін. Настої квіток, а також препарати К. використовують при порушенні серцевої діяльності.

КОНВЕ́ЄР (англ. conveyer, від convey — перевозити, переміщувати), транспортер — машина (пристрій), якою безперервно або

з заданим ритмом переміщують (транспортують) вантажі чи вироби на порівняно невелику, а іноді й на значну відстань. До найпоширеніших належать механічні К. (мал.), рух яким надає машинний (переважно електричний) *привод*. Такі К. з тяговим органом (стрічкою, ланцюгом, канатом), яким і переміщуються вантажі або вироби, бувають (залежно від типу вантажонесучого органа) стрічкові, скребкові, пластинчасті, підвісні, штовхаючі з програмним керуванням, ківшові, візкові та ін. Мех. К. без тягового органа поділяють на гвинтові (див. *Шнек*), інерційні (хитні, вібраційні), роликові (див. *Рольганг*), крокуючі (ливарні, складальні) тощо. Є також К.: гравітаційні (напр., *гвинтові спуски*) — з рухом вантажів або виробів під впливом власної ваги; гідравлічні, що являють собою труби або лотоки, де вантажі переміщуються разом з рідиною гол. чин. за допомогою насосів (вуглесосів, буряконасосів тощо), і пневматичні — у вигляді труб, в яких рух вантажів або виробів зумовлюється перепадом тиску повітря, створюваним вентиляторами. До спеціалізованих К. належать *елеватори, ескалатори* та ін. Створено магнітодинамічні К., якими переміщують (по трубах, лотоках) розплавлений метал, використовуючи електромагнітні індукційні насоси, розроблені в Ін-ті проблем лиття АН УРСР. К.— важливий засіб *комплексної механізації і автоматизації виробництва*, що його використовують у машинобудуванні, металургії, буд-ві, у гірничій, хім. та ін. галузях пром-сті. В УРСР К. випускають Дніпропетр. з-д буд. машин, Львівський конвеєробудівний з-д, Миколаїв. маш.-буд. з-д підйомно-трансп. устаткування, харків. з-д «Світло шахтаря». Див. також *Вібраційне транспортування, Гідравлічне транспортування, Гравітаційне транспортування, Пневматичне транспортування*.

Літ.: Машины непрерывного транспорта. М., 1969. *Л. А. Каплинський.*

КОНВЕ́КТОР (від лат. convecto — звожу, привожу) — прилад системи центрального *опалення*, від якого майже все тепло передається в приміщення *конвекцією*. Розрізняють К. (мал.), де нагрівальний елемент являє собою оребрені труби, в які подається теплоносій (гаряча вода або водяна пара), і К. з електр. нагрівальним елементом; з кожухом і без нього. К. застосовують у житл., громад. і пром. будинках.

КОНВЕКЦІ́ЙНИЙ СТРУМ — *електричний струм*, зумовлений переміщенням зарядженого тіла (провідника або діелектрика). З точки зору електронної теорії, будь-який рух електр. зарядів зумовлений переміщенням заряджених мікрочастинок і, отже, всі види струму зводяться до мікроскопічного К. с. Цілковиту тотожність магн. властивостей К. с. і струму провідності встановили амер. фізик Г. А. Роуланд (1876) та рос. фізик О. О. *Ейхенвальд* (1903).

КОНВЕ́КЦІЯ (лат. convectio — принесення) — перенесення тепла в середовищі (рідинному, газоподібному або сипкому) потоками речовини цього середовища.

КОНВЕ́НТ Національний (від лат. conventus — збори) — найвищий законодавчий і виконавчий орган 1-ї республіки у Франції в період *Великої французької революції*. Діяв 21.IX 1792—26.X 1795. Обраний після повалення монархії 10.VIII 1792. Депутати К. об'єднувалися в 3 угруповання — *жірондисти, якобінці* і *«болото»*. Спочатку в К. мали перевагу жірондисти (до нар. повстання 31.V—2.VI 1793, коли їх було усунено з К., а влада перейшла до якобінців). Якобінський К., що був найвищим органом *якобінської диктатури*, виконав осн. завдання бурж. революції.

К. разом зі своїми к-тами становив революц. уряд. Після *термідоріанського перевороту* 1794 К. ліквідував осн. соціальні завоювання якобінців, передав владу великій буржуазії і забезпечив перехід до режиму *Директорії*.

КОНВЕ́НЦІЇ МІЖНАРО́ДНІ (лат. conventio — угода) — угоди, *договори міжнародні*, здебільшого багатосторонні.

КОНВЕ́НЦІЇ МІЖНАРО́ДНІ ПО ОХОРО́НІ А́ВТОРСЬКИХ ПРАВ — двосторонні і багатосторонні угоди, на яких базується міжнародна система охорони авторських прав. До них насамперед належить Бернська конвенція по охороні літературних та художніх творів 1886. На момент її прийняття була підписана 10 країнами (у т. ч. Бельгією, Великобританією, Італією, Гаїті, Францією, Швейцарією), що створили союз по охороні авторських прав, бюро якого містилося у Берні (Швейцарія). Конвенція неодноразово доповнювалася і змінювалася: у Парижі (1896), Берліні (1908), Берні (1914), Римі (1928), Брюсселі (1949), Стокгольмі (1967), Парижі (1971). Бернська конвенція закріпила цілий комплекс авторських повноважень: право на переклад, відтворення, публічне виконання, радіотрансляцію творів тощо. Крім того, ця конвенція передбачає також застосування щодо іноземних авторів внутрішнього законодавства країни, яка бере участь у конвенції, в усіх випадках, коли права, надані цим законодавством, ширші тих, що закріплені за авторами конвенцією. Особливістю правового режиму Бернської конвенції є також визнання особистих немайнових прав авторів і встановлення відносно значного проміжку часу, охорони авторських прав, що діє протягом життя автора і 50-ти років після його смерті. Дістали значне поширення в галузі охорони авторського права положення *Всесвітньої (Женевської) конвенції 1952*, до якої в 1973 приєднався СРСР. До міжнародних угод з авторського права належать і міжамериканські конвенції, укладені у Монтевідео (1889), Мехіко (1902), Ріо-де-Жанейро (1906), Буенос-Айресі (1910), Каракасі (1911), Гавані (1928) і Вашінгтоні (1949). Однак вплив їх незначний. В 1961 прийнято Римську конвенцію по охороні прав артистів-виконавців, виготовлювачів фонограм, а також радіомовних орг-цій; 1971 — про охорону інтересів виготовлювачів фонограм; 1974 — про розповсюдження сигналів, що несуть програми, які передаються через супутники. Укладені СРСР двосторонні угоди щодо міжнар. охорони авторського права з Угорщиною (1967), Болгарією (1971), НДР (1973), Польщею (1974) і Чехословаччиною (1975) залучили його до сфери дій різних міжнар. конвенцій з авторського права.

Літ.: Богуславский М. М. Вопросы авторского права в международных отношениях. М., 1973; Матвеев Ю. Г. Международные конвенции по авторскому праву. М., 1978.

Ю. Г. Матвєєв.

КОНВЕНЦІОНАЛІ́ЗМ (від лат. conventio — угода) — суб'єктивно-ідеалістична філос. концепція, за якою наукові теорії і поняття є не відображеннями об'єктивного світу, а наслідками довільної угоди, конвенції (звідки й назва) між ученими, що укладається за принципами «зручності» й «економії мислення». К. засн. А. *Пуанкаре*. В. І. Ленін у праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*» піддав К. нищівній критиці, показавши, що наук. поняття і теорії мають об'єктивний зміст і мислення людини «економне» і «зручне» тоді, коли воно правильно відображає об'єктивну дійсність, критерієм чого є *практика*. На сучас. етапі елементи К. властиві *неопозитивізму, прагматизму, операціоналізму*.

КОНВЕ́НЦІЯ ПРО ЗАБОРО́НУ ВОЄ́ННОГО АБО́ БУДЬ-ЯКО́ГО ІНШОГО ВОРО́ЖОГО ВИКОРИСТА́ННЯ ЗА́СОБІВ ВПЛИ́ВУ НА ПРИРО́ДНЕ СЕРЕДО́ВИЩЕ — схвалена 31-ю сесією *Генеральної Асамблеї ООН* 1976. СРСР доклав багато зусиль для прийняття конвенції, ратифікував її 16.V 1978 (УРСР — 25.V 1978). Кожна д-ва — учасник конвенції зобов'язується не вдаватись до воєн. чи будь-якого ін. ворожого використання засобів впливу на *природне середовище*, які можуть викликати серйозні і довгострокові наслідки, зв'язані з руйнуванням, завданням збитків або шкоди ін. державі-учасниці (викликання порушень екологічного балансу певних районів тощо). Забороняється, крім того, подавати допомогу в здійсненні такого роду діяльності ін. країнам чи орг-ціям. Конвенція передбачає широкий обмін наук. і тех. інформацією про використання засобів впливу на природне середовище в мирних цілях, подання допомоги у сфері збереження і поліпшення навколишнього середовища. Якщо держава — учасниця конвенції має підстави вважати, що ін. д-ва-учасниця порушує конвенцію, вона може подати скаргу до *Ради Безпеки ООН*, яка інформує д-ву-учасницю про результати розслідування. Учасники конвенції можуть вдаватися до послуг відповідних міжнар. орг-цій, консультуватися й співробітничати між собою тощо. Конвенція спрямована на запобігання появі нових засобів війни й активізацію міжнар. співробітництва у винайденні оптимальних форм взаємодії з навколишнім середови-

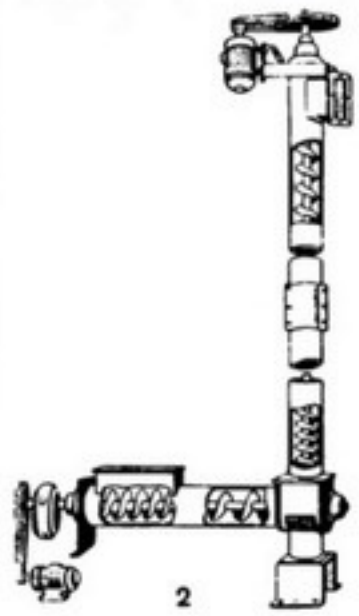

Конвеєри: 1 — стрічковий; 2 — гвинтовий

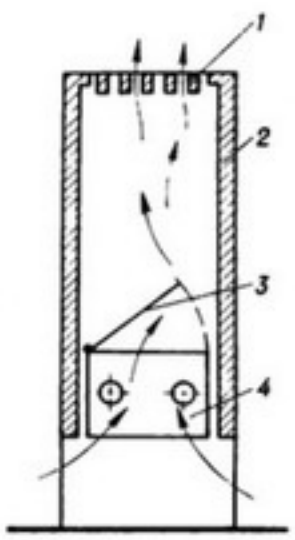

Наземний **конвектор:** *1* — гратка; *2* — кожух; *3* — регулювальний клапан; *4* — нагрівальний елемент (стрілками показано напрям руху повітря).

щем і розвитку заходів по *охороні природи*. *Ю. С. Шемшученко.*

КОНВЕ́НЦІЯ ПРО ЗАБОРО́НУ РОЗРО́БКИ, ВИРОБНИ́ЦТВА І НАГРОМА́ДЖЕННЯ ЗАПА́СІВ БАКТЕРІОЛОГІ́ЧНОЇ (БІОЛОГІ́ЧНОЇ) І ТОКСИ́ННОЇ ЗБРО́Ї ТА ПРО ЇХ ЗНИ́ЩЕННЯ — міжнародна угода, схвалена 26-ю сесією *Генеральної Асамблеї ООН* 16.XII 1971. Набрала чинності 26.III 1975. В її основу покладено проект, поданий групою соціалістичних країн, у т. ч. УРСР. Перший в історії міжнар. відносин захід фактичного *роззброєння*, який передбачає повну ліквідацію одного з видів зброї масового знищення. Д-ви — учасниці конвенції зобов'язалися ніколи і ні за яких обставин не розробляти, не виробляти, не нагромаджувати, не набувати будь-яким чином і не зберігати мікробіологічні чи інші біологічні агенти або токсини таких видів і в таких кількостях, що не мають мирного призначення, а також зброю, устаткування і засоби доставки, призначені для використання таких агентів і токсинів у збройних конфліктах. Не пізніше 9 місяців після набрання чинності конвенції д-ви-учасниці мають знищити чи переключити на мирні цілі всі агенти, токсини, зброю, устаткування та засоби їхньої доставки. В разі порушення положень цієї угоди кожна д-ва учасниця може подати скаргу до *Ради Безпеки ООН*. Конвенція покладає на держави-учасниці зобов'язання в дусі доброї волі продовжувати переговори з метою заборони хім. зброї. На травень 1980 учасниками конвенції були майже 90 країн, у тому числі СРСР, УРСР, БРСР.

Ю. В. Костенко.

КОНВЕ́НЦІЯ ПРО ЛІКВІДА́ЦІЮ ВСІХ ФОРМ РА́СОВОЇ ДИСКРИМІНА́ЦІЇ — прийнята одноголосно *Генеральною Асамблеєю ООН* за ініціативою СРСР та інших соціалістичних країн 21.XII 1965. Вступила в силу 4.I 1969. Є дальшим розвитком Декларації ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (див. *Декларації ООН*). Конвенція містить визначення поняття расової *дискримінації*, засудження її та докладний перелік прав і свобод, щодо здійснення яких має бути заборонена і ліквідована дискримінація за ознакою раси. Вона зобов'язує д-ви невідкладно всіма можливими засобами, в т. ч. законодавчими, проводити політику ліквідації всіх форм расової дискримінації та сприяти взаєморозумінню між усіма расами. Конвенція також зобов'язує д-ви вжити негайних і позитивних заходів, спрямованих на викоренення будь-якого підбурювання до расової дискримінації. З метою сприяння міжнародному співробітництву в цій галузі створюються Комітет по ліквідації расової дискримінації і спеціальна Погоджувальна комісія. СРСР, УРСР і БРСР є учасниками цієї конвенції.

О. М. Овсюк.

КОНВЕ́НЦІЯ ПРО НЕЗАСТОСО́ВНІСТЬ СТРО́КУ ДА́ВНОСТІ ДО ВОЄ́ННИХ ЗЛО́ЧИНІВ І ЗЛО́ЧИНІВ ПРО́ТИ ЛЮ́ДСТВА — прийнята 23-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН 26.XI 1968; вступила в силу 11.XI 1970. Конвенція визначає, що ці злочини належать до найтяжчих міжнар. злочинів, до яких не можуть застосовуватись правові норми окремих д-в про строки давності щодо звичайних злочинів. Вона встановлює, що до воєнних злочинів і злочинів проти людства, перелік яких дано в статуті Нюрнберзького *міжнародного воєнного трибуналу*, Женевських конвенціях про захист жертв війни і Конвенції про запобігання злочинові *геноциду* і покарання за нього, ніякі строки давності не застосовуються. Конвенція зобов'язує д-ви-учасниці вжити всіх необхідних заходів для видачі виконавців і співучасників таких злочинів, як і представників держ. влади, які допустили їх скоєння. СРСР ратифікував цю конвенцію 11.III 1969, УРСР — 25.III 1969, зробивши заяву, що не визнають дискримінаційного характеру тих її статей, що чинять перепони деяким д-вам стати її учасниками.

Б. П. Григор'єв.

«КОНВЕРГЕ́НЦІЇ ТЕО́РІЯ» — сучасна бурж. концепція про нібито зростаючу подібність між соціалізмом і капіталізмом. Виникла в кінці 50-х рр. 20 ст. під впливом дальшого усуспільнення капіталістичного виробн. в зв'язку з *науково-технічною революцією*, зростанням екон. ролі бурж. держави, спробами централізованого регулювання капіталістичної економіки. Представники «К. т.» — бурж. економісти П. Сорокін, С. *Кузнец*, У. Ростоу, Дж. *Гелбрейт* (США), М. Дюверже, А. Арон (Франція), Я. Тінберген (Нідерланди) та ін. «К. т.» базується на однобічному технологічному підході до досліджень сусп.-екон. явищ, на визначенні закономірностей сусп. розвитку лише з законів розвитку техніки і науково-технічної революції. При цьому розвиток продуктивних сил розглядається у відриві від *виробничих відносин*, повністю ігнорується класова організація суспільства. Вирішальними факторами зближення двох систем «К. т.» вважає тех. прогрес і зростання великої пром-сті. Ідеологи «К. т.» намагаються довести, що капіталізм нібито докорінно змінився, позбавився своїх антагонізмів і перетворюється на нове суспільство, близьке до соціалізму. «Конвергенції теорія» має на меті затушувати антагоністичні суперечності капіталістич. суспільства. Вона намагається створити ілюзію можливості врастання капіталізму в соціалізм, відвернути трудящих капіталістичних країн від боротьби за докорінну перебудову суспільства на соціалістич. засадах, а народи *країн, що розвиваються*, — від боротьби за екон. незалежність. За своєю класовою суттю ця концепція є витонченою формою апології капіталізму, прогнозує синтез двох сусп.-екон. систем на капіталістичній основі, на базі буржуазної приватної власності на засоби виробництва. Див. також *«Державний соціалізм»*, *«Індустріальне суспільство»*, *«Ринковий соціалізм»*.

А. Г. Селіванеико.

КОНВЕРГЕ́НЦІЯ (від лат. convergo — наближаюся, сходжуся) — 1) В біології — сходження ознак, виникнення рис подібності у філогенетично віддалених організмів внаслідок їх пристосування до однакових умов існування. В результаті такого пристосування виникають аналогічні органи (див. *Аналогія*). Наслідком пристосування до життя у водному середовищі є, напр., подібність між акулами (риби), іхтіозаврами (вимерлі плазуни) і китами (ссавці). Конвергентною є також подібність між сумчастими і плацентарними ссавцями (напр., опосуми схожі на пацюків, сумчастий тушканчик — на справжнього гушканчика) тощо. 2) У мовознавстві — збіг різних *фонем* в одному звуці, а також зближення різних мов. У плані *синхронії* — збіг в одному звуці позиційних варіантів різних фонем. У плані *діахронії* — злиття в одній фонемі різних фонем. Так, голосний **и** утворився від злиття давньорус. **ы** та **и** (укр. «син», «синь» із давньорус. «сынъ», «синь»). К. мов полягає в розвитку подібних рис у двох чи кількох неспоріднених мовах (напр., у мовах балканського *мовного союзу*). Процесом, протилежним К., є *дивергенція*.

КОНВЕ́РСІЯ (лат. conversio — перетворення, зміна) — 1) Заміна раніше випущених *позик державних* новими з метою подовжити строки кредиту й змінити розмір позикового процента, як правило, зниженням його. В капіталістичних країнах здійснюється переважно для зменшення бюджетних витрат на погашення держ. боргу. В СРСР К. позик була спрямована на підвищення купівельної спроможності радянських грошей і мобілізацію додаткових коштів на фінансування народного господарства. 2) Обмін *валюти* даної країни на іноземну.

КОНВЕ́РСІЯ ВНУ́ТРІШНЯ γ-проміння — перехід *атомного ядра* із збудженого стану в основний, при якому вивільнена енергія передається безпосередньо одному з електронів атома. К. в. — процес, який конкурує з переходом ядра у нижчий енерг. стан з випромінюванням γ-кванта. Відношення ймовірностей К. в. і переходу з випромінюванням γ-кванта для даного конвертованого переходу тим більше, чим більший заряд ядра, менша енергія і вища мультипольність переходу (див. *Мультипольне випромінювання*). К. в. супроводиться випусканням *рентгенівського проміння*, що зумовлено перебудовою електронних обо-

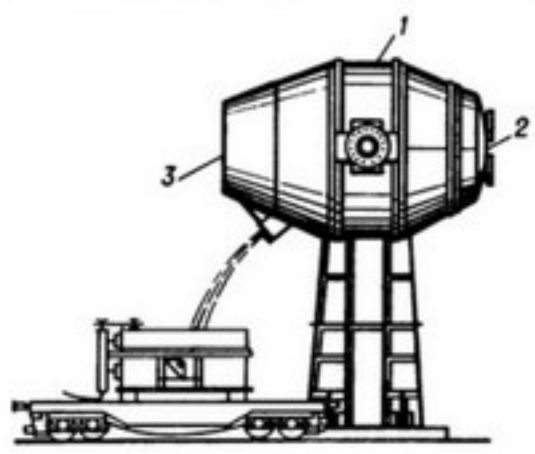

Конвертор: *1* — корпус; *2* — днище; *3* — горловина.

лонок атома. Якщо збудження ядра перевищує подвоєну енергію спокою електрона (1,022 МеВ), може відбуватися т. з. п а р н а К. в.— перехід ядра у нижчий енерг. стан, який супроводиться народженням пари електрон — позитрон.

М. Д. Корнієнко.

КОНВЕ́РСІЯ ГЕ́НІВ — внутрішньогенна нереципрокна, тобто, яка при *кросинговері* у гетерозиготи $\frac{AB}{ab}$ або $\frac{aB}{Ab}$ (див. *Гетерозиготність*) не дає двох рекомбінантних типів *гамет* у рівних кількостях, *рекомбінація*. Напр., у гетерозиготних мутантів (див. *Мутація*) нейроспори $\frac{p_1+}{+p_2}$ можуть утворюватись не реципрокні продукти рекомбінації, тобто не p_1p_2 і (++)-спори в рівних кількостях, як в разі класичного кросинговеру, а лише (++)-спори. К. г. відбувається, мабуть, внаслідок порушення копіювання при *реплікації* гена, в результаті чого одна ділянка копіюється двічі, а друга — ні разу. К. г. виявлено у дріжджових грибів, бактерій, дрозофіл, квіткових рослин.

Ю. М. Александров.

КОНВЕ́РТОР, конвертер (англ. converter, від лат. converto — перетворюю) — металургійний агрегат, в якому одержують сталь (продуванням рідкого чавуну технічно чистим киснем, рідше — повітрям) або чорновий метал чи сульфіди кольорових металів (продуванням *штейнів* повітрям або технічно чистим киснем); засіб *конверторного виробництва*. К. (мал.) для виробн. сталі поділяють на бесемерівські, викладені всередині хім. кислим (динасовим) матеріалом, і томасівські, що їх викладають усередині хім. осно́вним (доломітовим, магнезитовим) матеріалом. До найпоширеніших К. з осно́вним матеріалом належать кисневі. Є К. з верхнім (переважно), бічним і нижнім (донним) подаванням *дуття* (в агрегатах з верхнім дуттям використовують охолоджувані водою *фурми*). Через горловину К., нахиляючи його спец. механізмом, заливають чавун, вводять *флюси*, металевий брухт, виливають сталь і видаляють *шлак*, виходять гази (в кисневих К. сталь випускають через отвір у верхній частині). Місткість таких К. до 400 т. К., де переробляють штейни, викладають усередині магнезитовою цеглою і вкривають шаром магнезиту. Через горловину К. завантажують штейни, флюси та ін. матеріали, виливають шлак і метал. Повітря або кисень подають за допомогою фурм, розміщених у нижній частині агрегату. Місткість таких К. до 100 т.

В. І. Баптизманський.

КОНВЕ́РТОРНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО, конвертерне виробництво — одержання сталі продуванням рідкого чавуну технічно чистим киснем або повітрям у *конверторах*. В процесі К. в. чавун перетворюється на сталь внаслідок окислення домішок (вуглецю, кремнію, марганцю та ін.) і наступного їх видалення з розплавленого металу. Найпоширенішим у К. в. є *киснево-конверторний процес*. Рідше застосовують *бесемерівський процес* і *томасівський процес* — гол. чин. через сучасні вимоги до якості сталі. Використання технічно чистого кисню з невеликим вмістом азоту ($\lesssim 0{,}5\%$) дає змогу одержувати сталь високої якості, переробляти у конверторах значну кількість металевого брухту. Така сталь за пластичністю, ударною в'язкістю та ін. властивостями рівноцінна *мартенівській сталі* або перевершує її. К. в. відрізняється від *мартенівського виробництва* високою продуктивністю і нескладністю технології.

Літ.: Конверторные процессы производства стали. М., 1970; Борнацкий И. И. [та ін.]. Современный кислородно-конверторный процесс. К., 1974.

В. І. Баптизманський.

КОНВЕ́РТОР-РЕА́КТОР, конвертер-реактор — ядерний реактор, в якому нейтрони, що утворюються при ланцюговій *ядерній реакції* поділу, використовують для виробництва значної кількості вторинного *ядерного пального*. В деяких К.-р., де, наприклад, сировинним матеріалом є уран (^{238}U), в процесі захоплювання ним нейтронів і поділу атомних ядер нагромаджується таке вторинне пальне, як плутоній (^{239}Pu). Розрізняють К.-р. на теплових (див. *Тепловий реактор*) і швидких (див. *Швидкий реактор*) нейтронах. Вони можуть бути також двоцільовими (див. *Двоцільовий реактор*). Осн. характеристикою К.-р. є коеф. конверсії (відношення маси пального, що утворилося, до маси вигорілого). У К.-р. він не перевищує 0,8—0,9. К.-р. діють у США, Канаді, Англії, Франції та ін. країнах. Див. також *Реактор-розмножувач*.

В. Б. Климентов.

КОНВІСА́РСТВО (польс. konwisarstwo — ливарна справа) — виливання з олова (цини) ліхтарів, свічників, різного посуду тощо. Згадки про К. на Україні зустрічаються ще в актах 15 ст. Найбільший розквіт К. припадає на 2-у пол. 17—1-у чверть 18 ст. Конвісари були об'єднані в спец. цехи. В серед. 19 ст. в умовах капіталістичного виробн. цей промисел занепадає. Див. також *Литво художнє*.

Літ.: Модзалевський В. До історії українського ліярництва. В кн.: Збірник секції мистецтв українського наукового товариства, т. 1. К., 1921; Суха Л. М. Художні металеві вироби українців східних Карпат другої половини XIX—XX ст. К., 1959; Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні. XIV—XVIII ст. К., 1973.

КОНВО́Й (голл. konvooi, франц. convoi — обоз, супровід) — 1) Військовий підрозділ (команда, окремий військовослужбовець), що охороняє і супроводить транспорт, обоз, військовополонених чи заарештованих осіб до місця призначення. В рос. армії К. призначався для охорони і супроводження осіб вищого командного складу, штабів, кур'єрів. 2) З'єднання морських військ. суден або літаків, які охороняють транспортні чи торговельні судна.

Ріка **Конго.**

КОНВУ́ЛЬСІЇ (лат. convulsio — корчі) — чітко виявлені поширені *судороги*.

КОНГЛОМЕРА́Т (від лат. conglomeratus — зібраний, нагромаджений)—мех. поєднання різних речей і предметів; безладний набір, суміш різних слів, понять тощо.

КОНГЛОМЕРА́Т в е к о н о м і ц і — одна з форм об'єднання компаній і різних підприємств у капіталістичних країнах. На відміну від *трестів* і *синдикатів* злиття компаній і підприємств у К. відбувається при повній відсутності будь-якої спільності за вироблюваною продукцією або виробничою технологією, що дає їм відносну самостійність. Виникнення К. супроводиться поглинанням могутніми компаніями слабших. Утворення нових К. значно посилює централізацію екон. влади в руках фінанс. груп. К. сприяють розбуханню *фіктивного капіталу*.

КОНГЛОМЕРА́Т у г е о л о г і ї — осадочна гірська порода, що складається з гальки з домішкою піску, гравію й валунів, зцементованих оксидами заліза, карбонатами, глинистим матеріалом, рідше — кремнекислотою.

К. утворюється внаслідок розмиву водами морів, річок та озер більш давніх гірських порід. Найчастіше трапляється в гірських районах і в передгір'ях. Наявність товщі К. у геол. розрізі свідчить про перерву в нагромадженні відкладів. З К. іноді пов'язані розсипні родовища золота, платини та ін. корисних копалин, що містяться переважно в цементуючому матеріалі.

КО́НГО — ріка в Екваторіальній Африці, в межах держави Заїру (де має назву Заїр) та на її кордоні з Нар. Республікою Конго і Анголою. Довж. 4320 км, площа бас. 3690 тис. км². За довж. займає 2-е місце в Африці (після Нілу). За витік К. вважають р. Луалабу, яка бере початок на плато Катанга. Впадає К. в Атлантичний ок., утворюючи *естуарій*, який продовжується під водою у вигляді *каньйону*. У верхів'ї має гірський характер, порожиста, є водоспади (Стенлі та ін.). В серед. частині ріка тече низовинною рівниною, у нижній течії перетинає кристалічне пасмо у вузькій ущелині, утворюючи водоспади Лівінгстона та пороги. Гол. притоки: Луфіра, Ловуа, Арувімі, Убангі (праві), Ломамі, Лулонга, Рукі, Касаї (ліві). Живлення дощове. Пересічна витрата води у гирлі 39 тис. м³/с. Судноплавна на окремих ділянках. Кілька ГЕС. Рибальство. Гол. порти: Кісангані, Браззавіль, Кіншаса; у пониззі — мор. порти Матаді, Бома та ін.

КО́НГО — держава, що існувала в пониззі р. Конго бл. 14—18 ст. (столиця — Мбанза-Конго, сучас. Сан-Сальвадор). Населяла його

Герб Конго.

КОНГО

Площа — 342 тис. км²

Населення — 1,45 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Браззавіль

народність баконго. Найбільшої могутності д-ва К. досягла в серед. 15 ст., коли до її складу входили д-ви на пн. березі р. Конго і на тер. сучас. пн. Анголи. На чолі д-ви стояв цар (мав титул маніконго), велику роль відігравала рада знаті. Країна перебувала на стадії складання феод. відносин, але існувало й домашнє рабство. Значного розвитку досягли ремесла. Внутр. чвари та війни з племенем яга, провоковані португ. колонізаторами, призвели до розпаду д-ви Конго.

КОНГО, Народна Республіка Конго — держава в Центр. Африці. На Пд. Зх. омивається водами Атлантичного ок.

В адм. відношенні поділяється на 9 областей і столичний округ.

Державний лад. К.— республіка. Після того, як у квітні 1977 було розпущено законодавчий орган — Нац. нар. збори, вся влада до 8.II 1979 належала Військ. к-ту (ВК) Конголезької партії праці. Нині — глава д-ви—президент республіки; він же — Голова Ради Міністрів та головнокомандуючий армією.

Природа. Берегова лінія розчленована мало, береги переважно низовинні. Вздовж узбережжя простягається вузька піщана примор. низовина, до якої з Зх. прилягають гори Майомбе (вис. до 930 м). На Сх. від них — тектонічна западина Ніарі — Ньянга. В центр. частині К. — плато Батеке і Катаракт та масив Шайю. Найвища точка країни — г. Лекеті, 1040 м. На Пн. Сх.— заболочені алювіальні рівнини западини Конго. Надра країни вивчені мало. Виявлено поклади нафти, калійної солі, заліз. та свинцево-цинкових руд, олова, міді, золота, газу, фосфоритів та ін. Клімат на Пн. екваторіальний, постійно вологий, на Пд.— субекваторіальний, мусонний. Пересічна т-ра найтеплішого місяця (квітня) від +24 до +27°, найхолоднішого (липня або серпня) від +20 до +25°. Опадів 1500—2000 мм на рік, на крайньому Пд.— 1200—1400 мм. Гол. з річок — Конго та його притоки Убангі, Санга, Ліквала, Аліма. Поширені латеритні, переважно червоно-жовті і червоні грунти. Лісами вкрито бл. 65% площі країни. На Пн. переважають вологі тропічні ліси з цінними породами дерев, на Пд.— високотравна *савана* та галерейні ліси по долинах річок, на узбережжі — мангрові зарості.

Населення К. становлять народи мовної сім'ї *банту*. Найчисленніші з них (1978, оцінка): конго (45%), теке (20%), мбоші (15%), санга, бобанги. Офіц. мова — французька. Пересічна густота нас.— 4 чол. на 1 км². Міське населення становить 30%. Найбільші міста: *Браззавіль, Пуент-Нуар*.

Ріка Конго поблизу м. Браззавіля.

Історія. В 14—16 ст. пд.-зх. частина тер. сучас. К. входила до д-ви *Конго*. У 1880 ця територія стала протекторатом, 1886 — колонією Франції. В 1910 тер. К., яка 1903 дістала назву Середнє К., було включено до федерації Франц. Екваторіальна Африка. Населення К. чинило постійний опір колонізаторам (масові виступи у 20—30-х рр. 20 ст.), який особливо зріс після 2-ї світової війни. В 1958 Франція оголосила К. «автономною д-вою» в складі франц. *Співтовариства*. 15.VIII 1960 К. було проголошено незалежною д-вою. У 1964 встановлено дипломатичні відносини з СРСР. У серпні 1963 в результаті нар. повстання до влади прийшов уряд, який заявив про соціалістичну орієнтацію розвитку країни, здійснив ряд прогресивних соціально-екон. перетворень. Однак з часом в діяльності уряду К. виявилися тенденції до встановлення режиму особистої влади, переслідування прогресивних діячів, зміцнення капіталістичних тенденцій в економіці. В цих умовах в серед. 1968 спільний виступ нар. мас і прогресивно настроєних військових привів до влади новий уряд, який підтвердив соціалістичну орієнтацію К. На міжнар. арені К. займає антиімперіалістичні позиції, виступає проти неоколоніалізму й апартеїду. Між СРСР і К. підписано 1964 торг. угоду та угоду про екон. і тех. співробітництво, 1975 — угоду про екон. і технічне співробітництво. З 1960 К.— член ООН. К.— член *Організації африканської єдності*, асоційований член *Європейського економічного товариства*.

В. К. Гура.

Політичні партії, профспілки. Конголезька партія праці, засн. 1969. З цього ж року — правляча; єдина партія в країні. Конголезька профспілкова конфедерація, засн. 1964. Входить до ВФП.

Господарство. К.— агр. країна зі слаборозвинутою економікою, яка внаслідок тривалого колоніального панування набула однобокого характеру. Г-во країни спеціалізувалося на виробн. деревини, пиломатеріалів й окремих видів продукції гірничодобувної пром-сті. Після здобуття незалежності вживаються заходи щодо створення нац. економіки, вдосконалення її структури, охорони природних багатств країни: введено держ. планування, створено значний держ. сектор, націоналізовано численні пром. і трансп. підприємства, вся земля й надра є власністю д-ви, на селі створюються кооп. і держ. фермі. В банківській сфері, гірничодобувній і нафтовій пром-сті діють мішані компанії за участю іноз. капіталу. Значну допомогу країні надає Рад. Союз, зокрема в справі розвідки родовищ корисних копалин, розвитку гірничодобувної пром-сті, підготовки спеціалістів тощо. Основа економіки — с. г., в якому зайнято 75% самодіяльного населення. Провідна галузь — землеробство. Переважають дрібні сел. г-ва. Експортне значення має вирощування (збір, тис. т 1977): бананів — 35,5, бобів какао — 3, кави — 1,4, арахісу — 23, цукр. гростини — 400, олійної та кокосової пальми, цитрусових, гевеї, тютюну. Осн. прод. культури: маніок, ямс і батат, кукурудза, рис, картопля. Тваринництво розвинуте мало. Розводять велику рогату худобу, кіз і овець, свиней. На узбережжі та у внутр. водах — вилов риби (10,7 тис. т, 1977). Частка пром-сті у валовому внутр. продукті становить бл. 50%. Понад 25% обсягу пром. продукції виробляється на держ. підприємствах. Провідна експортна галузь пром-сті — лісова. Заготівлі цінних порід деревини (гол. чин. окуме й лімба); виробн. пиломатеріалів та фанери. Видобувають нафту (гол. чин. на шельфі), калійну сіль, свинцево-цинкові руди, мідну руду, золото, природний газ. У 1976 стали до ладу перші держ. гірничо-збагачувальне та золотодобувне підприємства, споруджені з допомогою СРСР. Обробна пром-сть представлена невеликими підприємствами хім. (виробн. фарб, пластмас, парфумів, мила та ін.), металообробної (металеві госп. товари), суднобудівної (річкові судна), нафто-

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1977
Деревина (заготівлі), тис. м³	280
Пиломатеріали, тис. м³	40
Фанера, тис. м³	40
Нафта, тис. т	1801
Калійна сіль, тис. т	135
Свинцево-цинкові руди, тис. т	17 •
Золото, кг	8 •
Пальмова олія, тис. т	2,2 •
Арахісова олія, тис. т	0,6 •

• 1976.

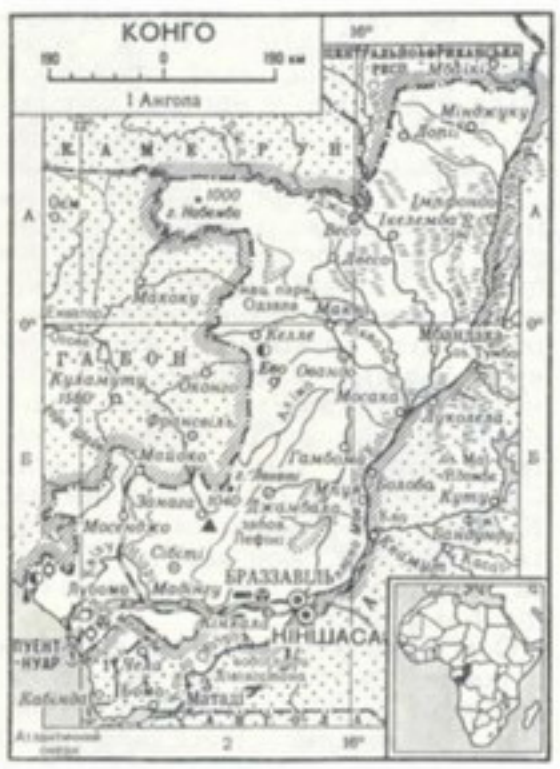

переробної, буд. матеріалів, текст., паперової та ін. галузей. Підприємства по виробн. цукру, пальмової олії, борошна, напоїв, цигарок та ін. Розвинуті ремесла. В 1977 було вироблено 110,1 млн. кВт × × год електроенергії. Гол. пром. центри: Браззавіль та Пуент-Нуар. Довж. (км, 1977): з-ць — 966, автошляхів — 12 000 (з них 535 — з твердим покриттям). Основні порти та міжнар. аеропорти — Браззавіль та Пуент-Нуар. З К.

На одній з вулиць Браззавіля. Браззавільський університет.

вивозять нафту, ліс і лісоматеріали, калійні солі, концентрати кольорових металів, продукцію с. г.; довозять машини й устаткування, транспортні засоби, товари широкого вжитку, продовольство. Осн. торг. партнери: Франція, країни Європейського економічного товариства, США. Розвиваються екон. і торг. відносини з СРСР та ін. соціалістич. країнами, з якими підписано ряд угод про тех. і наук. співробітництво. Грош. одиниця — афр. франк. 1 афр. франк = 0,02 франц. франка.

І. Д. Шевченко.

Медичне обслуговування. В 1975 в країні було 7 тис. лікарняних ліжок (5,1 ліжка на 1 тис. ж.), мед. допомогу подавали 190 лікарів (1 лікар на 7,3 тис. ж.). Лікарів готують гол. чин. у Франції та Сенегалі. В К. в основному держ. система мед. обслуговування. СРСР побудував для К. у Браззавілі пологовий будинок на 100 ліжок (1969).

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Переважна частина населення письменна (1978). З 1965 усі приватні навч. заклади націоналізовано. В країні запроваджено обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 16 років, усі види навчання безплатні. Строк навчання у поч. школі 6 років, у середній — 7 (4 + 3). В 1975/76 навч. р. у поч. школах налічувалося 319,1 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 102,1 тис. учнів, у системі вищої освіти — 3,3 тис. студентів. У Браззавілі — ун-т ім. Маріана Нгуабі (засн. 1961 як центр вищої освіти, Нац. ун-том став з 1972; 1976/77 навч. р.— 4,3 тис. студентів, у числі яких і студенти з ін. афр. країн). Наукові заклади: Нац. рада з наук.-тех. досліджень (засн. 1966), Бюро по розвитку продуктивності с. г.— у Браззавілі, Центр по вивченню тропіч. лісу в м. Пуент-Нуар (засн. 1958) та ін. Б-ка ун-ту в Браззавілі, Нац. музей з архівом і б-кою в Браззавілі (засн. 1965).

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 в К. виходило 4 щоденні й 3 щотижневі газети та ряд ін. періодичних видань. Найзначніші з них: щотижнева «Етумба» («Боротьба», з 1965) — орган Конголезької партії праці, щоденні «Кур'єр д'Афрік» («Африканська пошта») та «Журналь офісьєль де ла Репюблік дю Конго» («Офіційна газета Республіки Конго») — урядовий бюлетень; усі — франц. мовою. Урядове Конголезьке агентство інформації засн. 1962. Урядова радіостанція «Голос конголезької революції» створена 1963. Передачі ведуться франц., лінгала та кіконго мовами. З 1963 працює Конголезьке нац. телебачення. Роботу радіо та телебачення контролює урядова служба Конголезьке радіо і телебачення.

Література. У К. існує багата усна нар. творчість. Писемна л-ра, в основному франц. мовою, з'явилася лише після 2-ї світової війни. Найрозвинутішим жанром є поезія. Ліричні вірші Ж. Б. Таті-Лутара пройняті любов'ю до батьківщини. Його збіркам «Конголезьке коріння» (1968), «Поеми моря» (1968), «Зворотний бік сонця» (1970) притаманні водночас реалістичні й романтичні риси. В кращих віршах К. Обенги, М. Сінди та М. Ндебека звучить антиколоніальна тема. Твори поета Ж. Ф. Чікайї (псевд.— Чікайя У Там'сі) закликають до братерства народів. Романи Ж. Малонги «Серце арійки» (1954) і «Легенда про М'фуму Ма Мазоно» (1955) написані під впливом афр. фольклору.

В. К. Кухалашвілі.

Архітектура та образотворче мистецтво. Основний тип нар. житла — прямокутні в плані хатини з двосхилими дахами. Обрядові приміщення, оздоблені дерев'яними пан-

Розвантажування лісу в порту міста Пуент-Нуар.
Нафтопереробний завод у місті Пуент-Нуар.

но з яскравим розписом. З 2-ї пол. 19 ст. міста Браззавіль, Пуент-Нуар та ін. забудовують спорудами європейської архітектури (собор св. Анни, 1949; готель повітряної лінії; будинок компанії «Ер Франс» та ін.— у Браззавілі). В К. поширені дерев'яна скульптура та маски. Різьбленням прикрашають різні вироби худож. ремесла (посудини та ін. речі з дерева, глини, гарбуза). В сучас. мист. найзначніші твори живописної школи-майстерні Пото-Пото (засн. 1951 франц. живописцем П. Лодсом).

Музика, театр, кіно. Пісні й танці народів К. пов'язані з полюванням, с.-г. працею і мають імпровізаційний характер. Муз. інструменти: барабани — току, локука, лунгунгу та ін., які є основою оркестрового ансамблю; ксилофони — лінзі, ендара, мбока, нгука та ін.; афр. піаніно — санса; муз. луки, арфи, флейти та ін. З 60—70-х рр. 20 ст. набули поширення нові муз. форми, які відзначаються розвитком основ афр. музики в поєднанні з рисами амер. джазу та латиноамер. ансамблів, використанням європ. інструментарію. В 1966 створено Нац. конголезький балет, що виконує нар. танці.

Елементи театр. мист. були властиві нар. танцям і обрядам. Після встановлення незалежності в республіці К. (1960) почався розвиток театру, близького до сучас. європейського. В 1965 в Браззавілі виник Нац. конголезький театр, в якому поставлено п'єси драматургів Г. Менга та Л. Амбілі (зокрема, 1969 — п'єса Л. Амбілі «Обвинувачена Європа», що викриває політику імперіалізму).

В К. виходять переважно короткометражні фільми. Перший повнометражний худож. фільм — «Ціна одного союзу» (1974, реж. С. Камба). Серед кінематографістів — Гессакон, Оконла, Амейа, Пело, Боділа, Мбемба.

Літ.: Стекольщиков В. Я. Народная Республика Конго в борьбе за социалистическую ориентацию. М., 1976; Думнов Д. И., Люсов В. Н. Народная Республика Конго. М., 1977; Народная Республика Конго. (Справочник). М., 1977; Современная литература Африки. М., 1973.

КОНГРЕГА́ЦІЇ (лат. congregatio— об'єднання, союз) — 1) Об'єднання католицьких монастирів, діяльність яких підпорядкована єдиному статуту. 2) У католицизмі — церковно-світські братства, створювані для поширення християнства, благодійницької діяльності, боротьби з *єресєю*. Безпосередньо пов'язані з чернечими орденами. 3) Центр. установи *римської курії* (керівні органи *Ватікану*). Створені в 16 ст. Підпорядковані лише *папі римському*, який через них здійснює свою політику. 4) Академічні збори, що є дорадчим органом в англ. ун-тах.

КОНГРЕГАЦІОНАЛІ́СТИ — течія в *кальвінізмі*, що виникла в Англії в 16 ст. як радикальний напрям у пуританізмі (див. *Пуритани*). К. виступають за автономію місц. громад, заперечують церк. *ієрархію*, духівництво як окремий стан, вважають своїм главою Христа. В період *Англійської буржуазної революції 17 століття* К. створили політ. угрупован-

Конго. Ліцей імені П. Лумумби в Браззавілі.

Конго. Скульптура народності луба «Жебрак». Дерево.

Конго. Боротьба. Школа Пото-Пото.

ня *індепендентів*. К. були одними з перших переселенців в Америку, де заснували свої громади. В 1891 утворено Міжнар. конгрегаціоналістичну раду з центром у Лондоні. Громади К. існують в Англії і США. Заг. кількість членів — бл. 2 млн. чол. (1979). К. підтримують *екуменічний рух*.

КОНГРЕ́С (лат. congressus — зустріч, спілкування) — 1) Зустріч, нарада, з'їзд керівників або представників д-в, територій, орг-цій, здебільшого — вид міжнар. конференції (напр., *Всесвітній конгрес миролюбних сил*). 2) Законодавчий орган (парламент) у США. У більшості південноамер. країн — назва парламенту або однієї з його палат. У Франції К.— спільне засідання обох палат *Національних зборів*. 3) У деяких країнах — назва політ. партій і орг-цій (напр., в Індії — партія *Індійський національний конгрес*).

КОНГРУЕ́НТНІСТЬ [від лат. congruens (congruentis) — відповідний, узгоджений] — поняття елементарної геометрії, що означає рівність відрізків, кутів, ін. фігур та тіл. Дві геом. фігури наз. конгруентними, якщо їх можна сумістити, використовуючи *рух* (напр., *трикутники*, що суміщаються при накладанні). Якщо К. прийняти за одне з основних (початкових) понять, то її властивості визначаються т. з. *аксіомами* конгруентності.

КОНГРУЕ́НЦІЯ в математиці — 1) Сукупність ліній тривимірного простору, що залежить від двох *параметрів*. К. заповнює весь простір чи його частину так, що через кожну точку проходить одна або кілька ліній. Число таких ліній наз. порядком конгруенції. 2) Те саме, що й порівняння в теорії чисел (див. *Порівняння* в математиці).

КО́НДА — ріка в РРФСР, у межах Тюменської обл., ліва притока Іртиша. Довж. 1097 км, площа бас. 72,8 тис. км². Тече широкою долиною, має повільну течію, річище звивисте, багато боліт, озер. Живлення снігове й дощове. Пересічна витрата води у пониззі 231 м³/с. Замерзає у жовтні — листопаді, скресає у квітні — травні. Сплавна, заплавні озера багаті на рибу.

КО́НДАК Михайло Адріанович [26.V (7.VI) 1894, с. Яблунівка, тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл.— 10.X 1971, Київ] — укр. рад. вчений у галузі теплотехніки, доктор тех. наук (з 1940), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1925. Закінчив (1926) Київ. політех. ін-т, з 1929 викладав у ньому. Досліджував способи підвищення ефективності теплосилового устаткування, зокрема газогенераторів великої одиничної потужності для газифікації твердого палива. Розробив способи підвищення потужності невеликих парових котлів. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

КОНДАКО́В Никодим Павлович [1 (13).XI 1844, с. Халань Новооскольського повіту Курської губ. — 17.II 1925, Прага] — російський історик візантійського і давньоруського мистецтва, акад. Петербурзької АН (1898), дійсний член петербурзької АМ (1893). Навчався в Моск. ун-ті (1861—65). Викладав в ун-тах в Одесі (1870—88), Петербурзі (1888—1917). З 1920 жив за кордоном, з 1922 викладав в ун-ті в Празі. Розробив іконографічний метод вивчення пам'яток мистецтва.

КОНДАМІ́Н (La Condamine) Шарль Марі де ла (28.I 1701, Париж — 4.II 1774, там же) — франц. астроном, геодезист і мандрівник, член Паризької АН (з 1760). У 1735—42 брав участь в Перуанській експедиції, що робила *градусні вимірювання*, результати яких було використано для точного визначення стиснення *земного еліпсоїда*. К. склав першу порівняно точну карту Амазонки, перший докладно описав методи виготовлення каучукових виробів. К.— почесний член Петерб., Берлінської та ін. академій наук.

КОНДЕ́ (Condé) Луї II Бурбон (8.IX 1621, Париж — 11.XII 1686, Фонтенбло) — франц. полководець, принц. У період *Тридцятилітньої війни 1618—48* франц. війська на чолі з К. здобули ряд перемог (біля Рокруа 1643, Фрайбурга та Нердлінгена 1644—1645, Дюнкерка 1646, Лансе 1648), які прискорили укладення вигідного для Франції *Вестфальського миру 1648*. В битві біля Дюнкерка у військах К. був загін запорізьких козаків. К. особисто знав Б. *Хмельницький*.

КОНДЕНСА́Т ГА́ЗОВИЙ, газоконденсат (від лат. condenso — згущую, ущільнюю) — продукт, що виділяється з природного горючого газу; суміш рідких *вуглеводнів*. Являє собою безбарвну, жовту або світло-коричневу рідину. Густ. 670—820 кг/м³. Т-ра повного википання — від 212 до 360°. У складі К. г. переважають важкі вуглеводні метанового ряду (див. *Метан*); іноді, як домішки, містить асфальто-смолисті речовини. В природних умовах К. г. розчинений у газах газоконденсатних, нафтогазових і газових родовищ у кількостях від долей грама до 1200—1500 г/м³. У Рад. Союзі є в РРФСР і на Україні (*Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область, Карпатська нафтогазоносна провінція* та ін.). Сировина для одержання бензину, дизельного палива, *етилену, пропілену, бензолу, насичених вуглеводнів* тощо. *І. М. Матвєєв.*

КОНДЕНСА́ТОР — 1) К. у теплотехніці — спец. апарат для *конденсації* газоподібної речовини (пари); вид *теплообмінного апарата*. Розрізняють конденсатори поверхневі, де пара віддає своє тепло крізь стінки трубок, всередині яких протікає холодна вода, і контактні (або змішувальні), де пара безпосередньо змішується з охолодною водою. К. використовують в апаратах хім. виробн., в теплоенергетиці (див. *Конденсаційна електростанція, Конденсаційна турбіна, Геотермальна електростанція*), у *холодильних машинах, випарниках* тощо. 2) К. електричний — пристрій, що нагромаджує («згущує») електричні заряди. Складається з двох або більше електродів (обкладок), розділених *діелектриком*, товщина якого мала порівняно з розмірами обкладок. Розрізняють К. паперові, з газоподібним діелектриком, керамічні, плівкові, слюдяні, напівпровідникові, електролітичні тощо. Вони бувають з постійною, змінною і напівзмінною *електроємністю* (див. *Варикап, Вариконд, Тример*). К. або батареї К. застосовують в електро- і радіотехніці, телебаченні, електроніці, обчислювальній техніці тощо. Див. також *Добротності вимірювач*.

В. Є. Мержвинський (К. електричний).

КОНДЕНСАЦІ́ЙНА ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ — теплова електростанція, де рух електричному *генератору* надає *конденсаційна турбіна*. На відміну від теплофікаційних електростанцій (*теплоелектроцентралей*), що виробляють електричну і теплову енергію, постачає споживачам тільки електроенергію. На К. е. (мал.) пара з *парогенератора* спочатку надходить по *паропроводах* у конденсаційну турбіну, розширюється й обертає її *ротор*, з'єднаний з ротором електр. генератора, який перетворює мех. енергію обертання на електричну (для споживачів). Далі пара (з турбіни) потрапляє в *конденсатор*, охолоджується і стає конденсатом (водою з малим вмістом розчинених солей). У парогенераторі конденсат перетворюється на пару, що її знову використовують у замкненому технологічному процесі. Паливом на К. е. служить вугілля, природний газ, мазут тощо. Особливим типом є конденсаційна *атомна електростанція* (АЕС), де застосовують ядерне пальне. К. е. відзначаються високим ступенем механізації й автоматизації електроенерг. виробн. У них блочна структура (осн. устаткування станції об'єднано в енергоблоки), великі одиничні потужності енергоблоків (до 1200 МВт на ДРЕС і 1500 МВт на АЕС). Ккд К. е. прибл. 0,4. В СРСР першими К. е. на органічному паливі були порівняно невеликі Каширська, Шатурська, Штерівська та ін. *державні районні електростанції* (ДРЕС). Нині (1980) в СРСР налічується понад 20 К. е. потужністю 2000 МВт і більше, зокрема на Україні — *Вуглегірська ДРЕС, Запорізька ДРЕС, Бурштинська ДРЕС, Зміївська ДРЕС* ім. Г. М. Кржижановського тощо. Будуються (1980) К. е. потужністю 4000—6000 МВт. К. е. — осн. вид потужних теплових електростанцій.

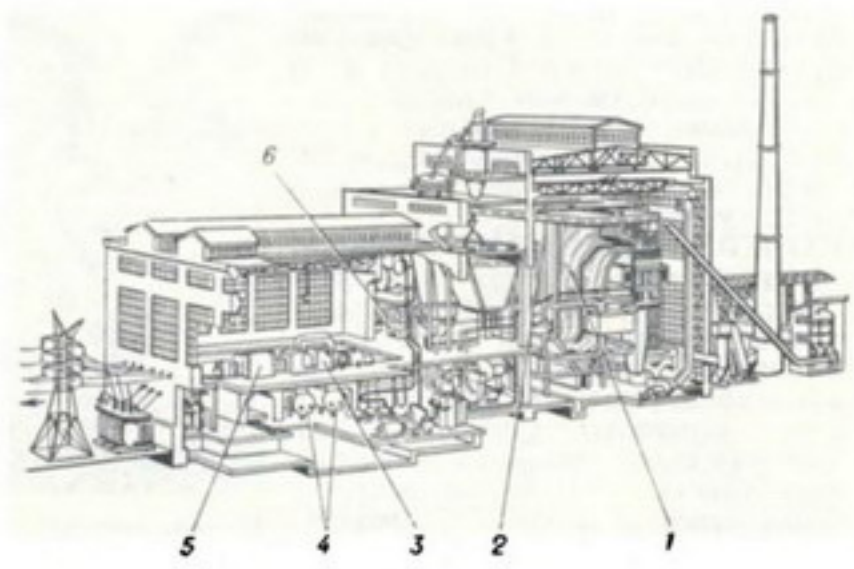

Конденсаційна електростанція: *1* — парогенератор; *2* — паропровід; *3* — конденсаційна турбіна; *4* — конденсатор; *5* — електричний генератор; *6* — щит керування блоком електростанції.

Літ.: Электрификация СССР. 1966—1977. М., 1977; Внедрение и эксплуатация экономичных энергоблоков на электростанциях. К., 1978.

А. П. Наварчук.

КОНДЕНСАЦІЙНА ТУРБІ́НА — парова турбіна, з якої пара, що надала рух роторам турбіни і електричного генератора, надходить у *конденсатор*, де перетворюється на воду (конденсат). Деяку частину пари, відбираючи її з К. т., використовують для регенеративного (див. *Регенерація* в техніці) підігрівання води в спец. теплообмінниках, підвищуючи тим самим економічність турбіни. В серійних К. т., що їх виготовляють в СРСР, початковий гиск пари становить 23,2 МПа, її т-ра 540—560° С. Однією з осн. переваг К. т. порівняно з будь-яким іншим двигуном є можливість одержання великої потужності (до 1200 МВт і більше) в одному агрегаті. К. т. застосовують на *конденсаційних електростанціях*, зокрема на *геотермальних електростанціях*, для привода доменних повітродувок, як гол. двигуни на кораблях тощо. Див. також *Теплофікаційна турбіна*.

КОНДЕНСА́ЦІЯ (лат. condensatio — згущення, ущільнення) — 1) Перехід речовини з газоподібного стану в рідинний чи кристалічний внаслідок охолодження або стиснення. Відбувається лише при т-рі, нижчій за критичну для даної речовини (див. *Критичний стан*). У температурному інтервалі між критичною точкою і *потрійною точкою* речовина переходить у рідинну фазу, при нижчих т-рах — у кристалічну. К. можлива як на поверхні твердого тіла чи рідини — п о в е р х н е в а К., так і всередині об'єму пари на аерозолях, іонах газу, в місцях ущільнення пари внаслідок *флуктуацій* густини — о б' є м н а К. Внаслідок К. водяної пари в атмосфері утворюються хмари, туман, роса та іній. К. широко застосовується в різних теплообмінних апаратах, вона лежить в основі *дистиляції*. 2) Реакція сполучення кількох молекул органічних речовин, під час якої виділяється вода, аміак та ін. прості речовини.

КОНДЕНСО́ВАНА СИСТЕ́МА — термодинамічна система, яка не містить ні газів, ні пари, а утворена лише твердими і (або) рідкими *фазами*.

КОНДЕНСО́ВАНІ АРОМАТИ́ЧНІ СПОЛУ́КИ — органічні сполуки, що містять у складі молекули два або більше ароматичних циклів, кожна пара яких має два спільні атоми. Звичайно такими циклами є бензольні ядра (бензоїдні К. а. с.: *нафталін, антрацен*, фенантрен тощо) та ядра ароматичних гетероциклів (напр., ядро піридину входить до складу молекул *хіноліну*, ізохіноліну, акридину і т. д.; ядро піролу — до складу молекул індолу, *карбазолу* та ін.). Існують також небензоїдні К. а. с. (азулен). Фіз. і хім. властивості К. а. с. істотно залежать від кількості і порядку сполучення ароматичних циклів, наявності й розташування гетероатомів. Зростання кількості кілець у К. а. с. може вести до появи забарвлених сполук. Напр., нафтацен (4 бензольних кільця) має оранжевий колір (див. *Кольоровості теорія*). Численні К. а. с. є в *кам'яновугільній смолі* та в продуктах *піролізу* нафти, причому деякі з них виявляють канцерогенну активність (1,2-бензпірен). К. а. с. існують в живій природі: *алкалоїди*, стероїдні *гормони* (еквіленін), *вітаміни* (фолієва к-та). Більшість К. а. с. одержано синтетично. Їх використовують як сировину для виробн. лікар. препаратів, *барвників*, пластмас.

Л. М. Литвиненко, О. І. Качурин.

КОНДЕ́НСОР (від лат. condenso — згущую, ущільнюю) — лінза (або дзеркало) чи система лінз (дзеркал), що збирає і спрямовує промені від джерела світла на об'єкт, який розглядають або проеціюють. Є складовою частиною діаскопів, фотозбільшувачів, мікроскопів, кінопроекційних апаратів тощо.

КОНДЗЕЛЕ́ВИЧ Йов (1667, м. Жовква, тепер м. Нестеров Львів. обл. — бл. 1740) — укр. живописець, ієромонах. Є припущення, що мистецьку освіту здобув у Києві та за кордоном. К. намалював іконостас для Білостоцького монастиря (тепер Волин. обл.), з якого збереглися фрагменти (ікони шести апостолів та «Успіння»), кіот для Загоровського монастиря (тепер Волин. обл., 1695); очолював групу майстрів, які працювали над іконостасом для Скиту Манявського (т. з. Богородчанський іконостас, 1698—1705), де К. належать великі намісні ікони «Успіння», «Вознесіння», «Таємна вечеря», «Розп'яття», «Христос з самарянкою», «Христос і Никодим», архангели Михаїл та Гавриїл на пд. та пн. дияконських вратах. К. брав участь у роботі над іконостасом для Загоровського монастиря (1722), виконав «Розп'яття» для Луцького монастиря. Твори К. зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва.

Літ.: Батіг М. І. Йов Кондзелевич і Богородчанський іконостас. Львів, 1957; Возницький Б. Творчість українського художника Іова Кондзелевича. В кн.: Львівська картинна галерея. Львів, 1967.

КОНДИЛО́МА (грец. κονδύλωμα — наріст, пухлина) — місцеве вузликоподібне розростання *епітелію* і *сполучної тканини* шкіри або слизових оболонок, спричинюване запальними ураженнями. Виникненню К. сприяє тривале подразнення у ділянці зови. статевих органів, відхідникового отвору, пахвинних складок тощо запальним ексудатом (напр., гноєм при гонореї), потом та ін.

Л і к у в а н н я — залежно від причини, що викликала кондилому.

КОНДИ́ТЕРСЬКА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової промисловості, підприємства якої виготовляють *кондитерські вироби*. Осн. продукція: цукристі кондитерські вироби — карамель, цукерки м'які, шоколад та шоколадні вироби, пастило-мармеладні вироби, халва й східні солодощі, ірис, драже; борошняні кондитерські вироби — печиво, пряники, торти, тістечка, кекси, рулети, вафлі тощо. В СРСР виготовляють кондитерські вироби понад 1500 найменувань.

В Росії і на Україні конд. промисли (цехи) існували з 15—16 ст. Фабричне виготовлення кондитер. виробів виникло в 2-й пол. 19 ст.; у 1912 діяло 142 кондитерські підприємства, в т. ч. в Києві, Одесі, Харкові, Львові та в ін. містах. Проте в цілому переважало кустарне та напівкустарне виробн. За роки Рад. влади К. п. перетворилась на велику індустріальну галузь. Поряд з реконструкцією старих ф-к споруджено понад 100 нових високомеханізованих кондитерських підприємств у всіх союзних республіках. У 1978 в СРСР було вироблено 3697 тис. т кондитерської продукції, з них — 2143 тис. т цукристої. На Україні, зокрема вже в перші роки Рад. влади було збудовано ряд спеціалізов. кондитер. ф-к. Реконструйовано на новій тех. базі й розширено діючі підприємства.

Найбільші підприємства К. п. республіки: *Київська кондитерська фабрика* імені Карла Маркса, *Львівське виробниче об'єднання кондитерської промисловості «Світоч»*, Харківське, Дніпропетровське, Одеське виробничі об'єднання кондитерської пром-сті, Ждановська, Вінницька, Ворошиловградська, Житомирська та Запорізька кондитерські фабрики. Поряд з розвитком великих спеціалізованих кондитерських підприємств значно зросло кондитерське виробн. на хлібозаводах, підприємствах місцевої пром-сті, торгівлі та споживчої кооперації. На підприємствах галузі застосовується нова техніка й прогресивна технологія, встановлено потоково-механізовані лінії, комплексно механізовано й частково автоматизовано основні процеси виробн., впроваджується комплексна система управління якістю продукції. Освоєно виготовлення виробів з нетрадиційних видів сировини підвищеної біол. цінності (напівзнежиреного ядра соняшнику, соєвого, фрукто-

Й. Кондзелевич. Архангел Михаїл. Деталь розпису Богородчанського іконостаса. Темпера. 1698—1705. Львівський музей українського мистецтва.

Кондитерська промисловість. Автоматична лінія для виробництва цукерок типу «асорті» на Київській кондитерській фабриці імені К. Маркса.

Автомати для загортання цукерок на Львівському виробничому об'єднанні «Світоч».

Випуск кондитерських виробів (тис. т)

	1965	1970	1978
СРСР	2315	2896	3697
у т. ч. УРСР	466	601	779

Я. М. Кондра.

Кондор.

вого й овочевого борошна, цукатів столових буряків тощо). Збільшився випуск обгорненої та фасованої продукції. Широко впроваджуються потоково-механізовані лінії для виробн. пралінових та куполоподібних цукерок, для виробн. та обгортання леденцевої карамелі, ірису, лимонно-апельсинових часточок, вафель, печива; агрегати плівкового типу для виробн. помадки та ін. Проблемами розвитку К. п. займаються Всесоюзний н.-д. ін-т кондитерської пром-сті в Москві, Укр. н.-д. ін-т харчової пром-сті в Києві та ін.

О. С. Острик.

КОНДИ́ТЕРСЬКІ ВИ́РОБИ (від лат. conditus — присолоджений) — харчові продукти звичайно зі значним вмістом цукру. Відзначаються приємним смаком і ароматом, високими *калорійністю* і засвоюваністю. Розрізняють К. в. цукристі (напр., *зефір, цукерки, шоколад*) і борошняні (*бісквіти*, вафлі, печиво, торти та ін.). Сировиною для К. в. є *цукор, патока, мед бджолиний, борошно, прянощі*, жир, молоко, горіхи, яйця, харч. к-ти та ін. Після лабораторного аналізу її просіюють або фільтрують, у разі потреби сортують. Далі сировину піддають термічній (напр., уварюванню, обжарюванню, випіканню) і механічній обробці (подрібнюванню, перемішуванню, збиванню тощо) або тільки термічній чи механічній. Є К. в. (напр., для хворих на *діабет*), в яких цукор замінено нецукристими речовинами (ксилітом, сорбітом), в інші (для хворих на анемію) додають речовини з великим вмістом заліза і повноцінного білка. У виробах для дітей не використовують *кави*, зводять до мінімуму вміст *какао*. Після виготовлення вироби надходять на розфасовувальні або *загортальні машини*. На підприємствах *кондитерської промисловості* СРСР виробляють К. в. більш як 1500 найменувань. Серед широкого асортименту кондитерських виробів кондитерських ф-к УРСР — торти «Київський», «Хрещатик», «Шахтарський», печиво «Полтавська суміш» та ін. вироби.

Літ.: Технология кондитерских изделий. М., 1978. *А. І. Саламатова.*

КОНДИЦІОНЕ́Р — 1) Агрегат для *кондиціювання повітря*. Осн. частини К.: *вентилятори, повітронагрівники, повітроохолодники* та повітряні фільтри. Розрізняють К.: автономні — з *холодильною машиною* або з холодильною машиною і електр. повітронагрівником (якщо цю машину не можна переключити на виробн. тепла) і неавтономні (мал.), в які холод і тепло надходять від зовн. джерел. Є також випарні К.— з охолоджуванням повітря в результаті випаровування води. Продуктивність автономних К. 450—16000, неавтономних 1500—500 000 м³ повітря за годину. К. бувають центральні, що їх розміщують на значній віддалі від об'єкта, і місцеві, розташовані у самому об'єкті або поблизу від нього. Крім того, є К.-доводники (вентиляторні, ежекційні, див. *Ежектор*), куди повітря подається від центр. К., а холод і тепло (холодна і гаряча вода) — від зовн. джерел. К. застосовують у житл., громад., пром. і с.-г. будинках, вагонах, літаках тощо. 2) Апарат, в якому зерно піддають гідротермальній обробці, щоб підвищити його борошномельні властивості та поліпшити якість борошна.

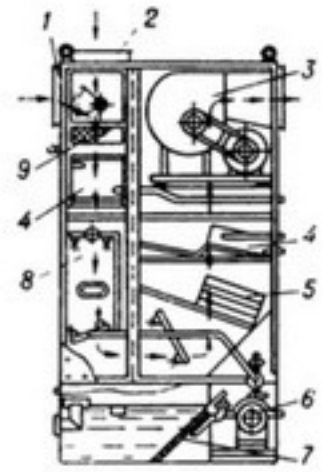

Неавтономний **кондиціонер:** *1* — вхід зовнішнього повітря; *2* — вхід рециркуляційного повітря; *3* — вентилятор; *4* — повітронагрівник (калорифер); *5* — краплеуловлювач; *6* — насос; *7* — водяний фільтр; *8* — зрошувальна камера; *9* — повітряний фільтр.

КОНДИЦІЮВА́ННЯ ПОВІ́ТРЯ (від лат. condicio — умова, стан) — створення й автом. підтримування у закритих приміщеннях, спорудах та ін. об'єктах певних параметрів повітря (т-ри, відносної вологості, швидкості руху, тиску, чистоти) незалежно від зміни зовнішніх умов і надходження тепла і вологи. Забезпечує найсприятливіші умови для здоров'я людини, проведення виробничих процесів, для зберігання устаткування, продуктів. У складі систем К. п. — *кондиціонери*, повітрозабірні пристрої, повітропроводи і повітророзподільники, шумоглушники, автом. регулювальні прилади, а також установки, що постачають електроенергію, тепло і холод. Розрізняють системи К. п.: центральні, місцеві та центрально-місцеві; низького, середнього і високого тиску. Є системи: прямоточні (з використанням тільки зовн. повітря) і рециркуляційні (див. *Рециркуляція*) — з використанням суміші зовн. і внутр. повітря; одно- і двоканальні; цілорічної або сезонної дії; такі, що підтримують усі параметри повітря (повне К. п.) або деякі з них (часткове К. п.), напр. вологість (див. *Зволоження повітря* приміщень). Системи К. п. можуть водночас виконувати функції припливної *вентиляції* і *повітряного опалення*. До К. п. вдаються, щоб створити оптимальні параметри повітр. середовища або допустимі, якщо їх неможливо забезпечити вентиляцією. В УРСР системи К. п. запроваджено на багатьох пром. підприємствах, у лікувальних закладах, н.-д. установах, с. г. (напр., на птахофермах) тощо.

Літ.: Справочник по теплоснабжению и вентиляции, кн. 2. К., 1976; Пеклов А. А., Степанова Т. А. Кондиционирование воздуха. К., 1978.

Г. Є. Бем.

КОНДИ́ЦІЯ (лат. condicio — умова, стан) — 1) Умови договору; норми, стандарти, якість, сорт, яким має відповідати товар (продукція) за умовами договору. 2) К. насіння — показники якості посівного (садивного) матеріалу с.-г. культур. 3) К. с.-г. тварин — норма, стандарт, яким має відповідати *вгодованість* тварин, стан здоров'я і зовнішній вигляд для певного використання. К. визначають при встановленні *екстер'єру* і *конституції сільськогосподарських тварин*. Розрізняють К. заводську (племінну), робочу, відгодівельну, виставочну і тренувальну. Тварини заводської К. характеризуються достатньою, але не надмірною вгодованістю, жвавим темпераментом і добре виявленим статевим інстинктом. Для тварин робочої К. характерна середня вгодованість. Відгодівельна К.— найвища вгодованість тварини, що характеризується значним нагромадженням підшкірного жиру і прошарками його в м'язах. Такої К. досягають при *відгодівлі сільськогосподарських тварин* і *нагулі тварин*. Тварини виставочної К. мають вищу вгодованість, округлі форми тіла, ефектний зовн. вигляд для показу на виводках і виставках тварин. Тренувальна К. стосується в осн. коней. Тварини цієї К. мають помірну вгодованість, розвинуті міцні м'язи. Крім наведених нормальних, К. можуть бути й аномальні: ожиріння, виснаження (голодна) тощо. К. визначаються держ. стандартами і враховуються при *бонітуванні тварин*.

О. В. Цигванюк.

КОНДІ́ЛЕНКО Іван Іванович (н. 21.V 1919, с. Велике Мішкове, тепер Амвросіївського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1941 закінчив Київ. ун-т, в якому працює з 1946. Наукові праці з мол. спектроскопії, квантової електроніки, нелінійної оптики. На основі виконаних К. з співробітниками досліджень явища комбінаційного розсіяння світла створено прилад для дистанційного визначення складу атмосфери. Голова правління т-ва «Знання» Української РСР (1970—78). На XXIV і XXV з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Нагороджений орденами Червоної Зірки і «Знак Пошани», медалями.

КОНДІЛЬЯ́К (Condillac) Етьєнн Бонно де (30.IX 1715, Гренобль — 3.VIII 1780, Божансі) — франц. філософ-просвітитель, економіст. Член Франц. академії (1768). Брат Г. *Маблі*. У філософії критикував ідеалістичні теорію *природжених ідей* Р. *Декарта* і монадологію Г. В. *Лейбніца*, пропагував і розвивав сенсуалістичну теорію пізнання Дж. *Локка*. *Сенсуалізм* К. був одним з теор. джерел франц. матеріалізму 18 ст., хоч сам К. й не був матеріалістом. Як деїст (див. *Деїзм*) К. визнавав бога першопричиною світу. В галузі політ. економії виступав з критикою *фізіократів*. Був одним із засновників *асоціативної психології*. В останні роки життя досліджував проблеми логічних числень. Осн. праці: «Нарис про походження людських знань» (1746), «Трактат про системи, в яких розкриваються їхні недоліки і достоїнства» (1749), «Трактат про відчуття» (1754), «Всезагальна історія людини» (1770—73).

С. П. Марценюк.

КОНДОМІ́НІУМ (лат. condominium — співволодіння) — у *міжнародному праві* спільне володіння двома або кількома державами однією територією. К. є, напр., *Антарктика*, яка перебуває у заг. і рівному користуванні всіх держав світу.

КО́НДОР (Vultur gryphus) — птах підряду американських *грифів*. Довж. тіла понад 1 м, розмах крил бл. 3 м. Оперення чорне з синюватим металічним блиском, на крилах — з широкими білими оторочками. Шия і голова голі з темною, полекуди червоною шкірою: у самця на голові є м'ясистий гребінь. К. поширений у Пд. Америці. Гніздиться в горах на скелях. У

кладці 1—2 білих яєць. Живиться переважно падлом, іноді нападає на хворих ослаблених тварин. *В. М. Зубаровський.*

КО́НДОР (ісп. cóndor) — золота та срібна монети, що були в обігу в деяких країнах Пд. Америки (Чілі, Колумбії, Еквадорі) до скасування *золотого стандарту* в 30-х рр. 20 ст.

КОНДОРСЕ́ (Condorcet) Марі Жан Антуан Нікола де (17.IX 1743, Рібмон — 29.III 1794, Бурла-Ен) — франц. бурж. філософ-просвітитель, математик, соціолог, політ. діяч франц. бурж. революції 18 ст. (примикав до *жірондистів*). З 1769 — член франц. Академії наук; з 1782 — член Франц. академії. У філософії К.— прихильник *деїзму* і *сенсуалізму*. Стверджував здатність людей за допомогою відчуттів і ідей пізнавати навколишній світ. Одним з перших висунув ідею істор. прогресу, яку розвивав з ідеалістич. позицій. Вбачав рушійну силу історії в удосконаленні людського розуму та примноженні знань. У праці «Ескіз історичної картини прогресу людського разуму» (1794) К. всю історію людства поділяв на 10 епох за рівнем освіти і прогресом науки. Десяту епоху, тобто капіталістичне суспільство, К. оголошував царством розуму і вінцем сусп. розвитку. Як ідеолог бурж. прав і свобод, К. активно захищав приватну власність, виступав за відокремлення церкви від д-ви, за рівні права на одержання освіти, критикував релігію з позицій бурж. *Просвітительства,* вимагав знищення нерівності між націями, засуджував расову дискримінацію і війни. В питаннях економіки поділяв погляди *фізіократів*. Теорія істор. прогресу К. мала великий вплив на розвиток бурж. соціології. К. займався також математикою. Йому належить, зокрема, «Нарис інтегрального числення» (1765). *В. І. Даниленко.*

КОНДОТЬЄ́РИ (італ. condottièri, від condótta — договір про наймання на військ. службу) — ватажки найманих військ. загонів, які перебували на службі у правителів італ. держав або пап у 14—16 ст. Іноді захоплювали владу і встановлювали тиранію (напр., Ф. Сфорца в Мілані).

КО́НДРА Ярослав Миколайович (4.IV 1910, с. Юр'ямпіль, тепер Борщівського р-ну Терноп. обл.— 15.XII 1944, Львів) — український рад. поет. Закінчив Львів. політех. ін-т. З першими віршами виступив 1929 в журн. «*Нові шляхи*». У 1931 видав зб. поезій «Юрба». Був членом орг-ції зх.-укр. пролет. письменників «*Горно*». Співробітничав у журн. «*Вікна*» (1931—32), близько здружився з С. Тудором, Я. Галаном, О. Гаврилюком. Викривав капіталістичну систему, яка прирікала трудящих на голод і безробіття, закликав до боротьби за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. У творах, написаних після 1939, натхненно оспівав оновлене життя на визволеній землі.

Тв.: Поезії. Львів, 1958.

П. М. Довгалюк.

КОНДРАТЕ́НКО Геннадій Петрович (н. 14. IX 1920, м. Жданов Донец. обл.) — укр. рад. лікар-мікробіолог, професор (з 1971), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1954. Закінчив Донец. мед. ін-т (1941). З 1946 працює в Донец. мед. ін-ті (з 1957—проректором, а з 1964—ректором). Осн. праці К. присвячені патогенезу сальмонельозного бактеріоносійства, імунологічному аспекту боротьби з стафілококовими інфекціями. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КОНДРАТЕ́НКО Роман Сидорович [30.IX (12.X) 1857, Тбілісі — 2 (15). XII 1904. Порт-Артур, поховано в Петербурзі] — герой оборони Порт-Артура під час *російсько-японської війни 1904—05,* генерал-лейтенант (1904). Н. в сім'ї офіцера. Закінчив Інженерну академію (1882) та Академію Генштабу (1886). В 1903—командир 7-ї Сх.-Сибірської стрілецької бригади, розгорнутої 1904 в д-зію. Після початку рос.-япон. війни 1904—05 одночасно керував сухопутною обороною фортеці Порт-Артур. За короткий час заново створив систему оборони, успішно керував відбиттям 4 штурмів фортеці япон. військами. Загинув під час арт. обстрілу форту № 2.

КОНДРАТЕ́НКО Степан Федорович [16 (29).VIII 1906, с. Шерстюківка, тепер с. Новий Тагамлик Машівського р-ну Полтав. обл.— 17.I 1942] — секретар Полтав. підпільного обкому КП(б) У в період Вел. Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністич. партії з 1929. Н. в сел. сім'ї. Працював на Полтавщині на комсомольській, з 1938 — на парт. роботі. З 1939 — секретар Полтав. обкому КП(б)У по пропаганді та агітації. З вересня 1941 — перший секретар Полтав. підпільного обкому партії. Організатор і учасник партизанського руху та антифашист. підпілля на Полтавщині. Загинув у бою проти гітлерівських окупантів під с. Вельбівкою Гадяцького р-ну Полтав. обл. Посмертно нагороджений орденом Леніна та орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня. *Л. С. Волошко.*

КОНДРАТО́ВИЧ Людвік (1823—62) — польс. письменник. Див. *Сирокомля* Владислав.

КОНДРАТЮ́К Євген Миколайович [н. 28.IX (10.X) 1914, с. Старий Солотвин, тепер Бердичівського р-ну Житомир. обл.] — український рад. ботанік, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1943. Закінчив Томський ун-т (1938). Осн. наук. дослідження присвячені флористиці, систематиці вищих рослин, ресурсознавству, *акліматизації* та *інтродукції* рослин тощо. Автор ряду наук. праць, зокрема «Дикорослучі хвойні України», «Дикорослучі плодові та лікарські рослини», «Промислова ботаніка» та ін. Нагороджений орденами «Червона Зірка», «Знак Пошани», медалями. Премія АН УРСР ім. М. Г. Холодного, 1978.

КОНДРАТЮ́К Микола Кіндратович (н. 5.V 1931, м. Старокостянтинів, тепер Хмельн. обл.) — укр. рад. співак (баритон), педагог, музично-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1961. В 1958 закінчив Київ. консерваторію (в О. *Гродзинського*). З 1957 соліст Українського нар. хору, 1959—66 — Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. В 1963—64 проходив стажування в театрі «Ла Скала» (Мілан). З 1966 — в «Укрконцерті» й Київ. філармонії. З 1968 — викладає в Київ. консерваторії (з 1974 — ректор, з 1979 — професор). З 1973 — голова правління Муз. т-ва УРСР. Партії: Остап («Тарас Бульба» Лисенка), Гнат («Назар Стодоля» Данькевича), Максим («Арсенал» Г. Майбороди), Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Алеко («Алеко» Рахманінова), Жермон («Травіата» Верді), Фігаро («Севільський цирульник» Россіні). Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

Т. П. Булат.

КОНДРАТЮ́К Олександра Пилипівна (н. 8.III 1934, с. Козачі Лагері Цюрупинського р-ну Херсон. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1953. Закінчивши Сарненське училище механізації с. г., працювала трактористкою в Демидівській МТС Ровенської обл. З 1956 працює дояркою в колгоспі «Україна» Млинівського р-ну. Ініціатор руху за 3—4-тисячні надої молока від корови. У 1978 К. надоїла по 6926 кг молока від кожної закріпленої корови. Обиралась членом Ревізійної комісії на XXIV і XXV з'їздах Компартії України, делегат XXV з'їзду КПРС. Нагороджена двома орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора, медалями.

Л. А. Матвійчук.

КОНДРАТЮ́К Юрій Васильович [9 (21)VI 1897, Полтава — початок жовтня 1941; за ін. даними, 1942, в Козельському р-ні Калуз. обл.] — український радянський вчений-винахідник, один з піонерів ракетної техніки й теорії космічних польотів. Виховувався у свого діда — земського лікаря Я. М. Даценка. В 1916 закінчив 2-у Полтав. гімназію. Того ж року вступив до Петерб. політех. ін-ту. З 1918 працював у Полтаві, Києві та на ст. Бобринська, 1921—25—у м. Малій Висці (тепер Кіровогр. обл.) на цукровому заводі, з 1925—на станціях Криловська та Ельхотово (Пн. Кавказ). В 1927 К. переїздить до Новосибірська, де займається проектуванням елеваторної техніки. З 1933 в Укр. н.-д. ін-ті пром. енергетики в Харкові — наук. керівник групи по проектуванню і буд-ву найбільшої в світі Крим. вітроелектростанції. Розробки К. з питань буд-ва залізобетонних веж і вітротехніки використані, зокрема, при буд-ві телебашти в Останкіно (Москва). Перед Великою Вітчизн. війною працював у Центроенергобуді (Москва). Незалежно від К. Е. *Ціолковського* К. розробляв осн. проблеми *космонавтики,* космічних польотів і конструювання міжпланетних кораблів, які виклав у праці «Тим, хто буде читати, щоб будувати» (1918—1919). Ця праця згодом була до-

Р. С. Кондратенко.

М. К. Кондратюк.

О. П. Кондратюк.

Ю. В. Кондратюк.

В. М. Кондратьєв.

Л. К. Кондратьєва.

М. В. Кондратьєва.

І. С. Ковєв.

опрацьована К. і видана у Новосибірську під назвою «Завоювання міжпланетних просторів» (1929). У ній К. вивів осн. рівняння польоту ракети, розглянув енергетично найвигідніші траєкторії космічних польотів, виклав теорію багатоступінчастих ракет. К. запропонував також використовувати для *ракетного палива* деякі метали і *неметали* та їхні водневі сполуки (напр., бороводні). В книзі було розглянуто проблеми створення проміжних міжпланетних ракетних баз — супутників планет, повернення космічних кораблів на Землю та їх посадку з гальмуванням атмосферою, ідею використання гравітаційного поля небесних тіл для розв'язання цих проблем. Ідеї К. дістали схвалення К. Е. Ціолковського. В працях К. питання ракетодинаміки, ракетобудування та ін., що пов'язані з освоєнням космічного простору, знайшли нові розв'язання. Багато з них використовуються в міру розвитку космонавтики, зокрема при створенні космічних систем, при розрахунках траєкторій польотів для посадки на місячну поверхню (див. «*Аполлон*»). Загинув на фронті під час Великої Вітчизн. війни. Ім'ям К. названо один із кратерів на зворотному боці Місяця. В станиці Криловській відкрито меморіальний комплекс на честь ученого.

Тв.: Пионеры ракетной техники. Кибальчич, Циолковский, Цандер, Кондратюк. Избранные труды. М., 1964: Завоевание межпланетных пространств. М., 1947.

Літ.: Воробьёв Б. Н., Тростников В. Н. О неопубликованной работе Ю. В. Кондратюка «Тем, кто будет читать, чтобы строить». В кн.: Из истории ракетной техники. М., 1964.

В. О. Замлинський, М. О. Сорока.

КОНДРА́ТЬЄВ Віктор Миколайович [19.I (1.II) 1902, Рибінськ — 22.II 1979, Москва] — рад. фізикохімік, акад. АН СРСР (з 1953). Член КПРС з 1948. Закінчив (1924) Ленінгр. політех. ін-т. З 1931 працював в Ін-ті хім. фізики АН СРСР. Осн. праці — в галузі хім. кінетики, мол. спектроскопії, будови речовин, фотохімії, вивчення елементарних процесів при хім. перетвореннях. Розробив методи виявлення і визначення концентрацій та зміни швидкості реакцій вільних радикалів і атомів, дав експериментальні докази теорії ланцюгових реакцій. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

КОНДРА́ТЬЄВ Микола Сергійович [21.XII 1887 (2.I 1888), с. Тьоткіно, тепер Глушковського р-ну Курської обл.— 7.III 1951, Одеса] — український рад. анатом, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). В 1912 закінчив мед. факультет Харків. ун-ту, де й залишився працювати під керівництвом В. П. *Воробйова*. З 1923 — зав. кафедрою Одес. мед. ін-ту. Праці присвячені морфологічному вивченню вегетативної нервової системи (зокрема, іннервації шлунково-кишкового тракту і органів грудної порожнини). К. розробив оригінальний метод забарвлення периферичного відділу вегетативної нервової системи (для макро- мікроскопічного дослідження), метод електролітичної ін'єкції кровоносних судин контрастною масою; запропонував спосіб мумифікації із збереженням форми та об'єму органів.

КОНДРА́ТЬЄВА Любов Кіндратівна (н. 21.VIII 1939, с. Березань, тепер смт Баришівського р-ну Київ. обл.) — передовик виробництва в текстильній промисловості, ткаля, Герой Соціалістичної Праці (1977). Член КПРС з 1977. Працюючи з 1957 на Дарницькому шовковому комбінаті (Київ), досягла значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів, узятих соціалістичних зобов'язань. К.— ініціатор руху за розширення зони обслуговування верстатів, впровадження передових методів праці. Наставник молоді. Депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Нагороджена 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1976.

В. П. Печерога.

КОНДРА́ТЬЄВА Марина Вікторівна (н. 1.II 1934, Ленінград) — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1961. В 1952 закінчила Моск. хореографічне уч-ще і тоді ж прийнята до трупи Великого театру СРСР. Виконує гол. партії в балетах «Спляча красуня» П. Чайковського, «Жізель» А. Ш. Адана, «Попелюшка», «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

КОНДУ́КТОР (лат. conductor — супровідник) — 1) Працівник транспорту, який супроводить поїзд, трамвай, тролейбус або автобус. 2) Пристрій на свердлильних та деяких інших верстатах, що спрямовує і належним чином орієнтує у просторі різальний інструмент відносно оброблюваної деталі; забезпечує точне взаємне розміщення оброблюваних отворів, без попереднього розмічування їх. 3) Пристрій, за допомогою якого тимчасово закріплюють і контролюють положення *збірних конструкцій*. 4) Пристрій, на якому фіксують у належному положенні деталі виробу, що їх далі складають або зварюють (мал.). 5) Колона з'єднаних між собою *обсадних труб*, що надає (поряд з т. з. колоною направлення) належний напрям *буровій свердловині*. Крім того, К. перекриває верхні нестійкі породи, ізолює водоносні горизонти. 6) Військове звання в російській дореволюційній армії і флоті.

«КОНЕ́ЙСТО» — рад.-фінське акціонерне товариство. Засн. 1964. Має агентські умови і є монопольним агентом по продажу товарів рад. всесоюзних об'єднань (Верстатоімпорт, Енергомашекспорт, Машиноекспорт, Техмашекспорт та ін.). «К.» продає і поставляє у Фінляндію рад. машини, устаткування, прилади, ліцензії, *ноу-хау* та виконує деякі імпортні операції. Акціонерами «К.» є всесоюзні об'єднання Верстатоімпорт, Судноімпорт, Машприладінторг, Енергомашекспорт та рад.-фінські мішані фірми «Тебойл» і «Конела». Голова Правління і генеральний директор — представник СРСР. Директор-розпорядник — представник Фінляндії. Місцеперебування гол. контори — Хельсінкі.

С. І. Соколенко.

КОНЕ́НКОВ Сергій Тимофійович [28.VI (10.VII) 1874, с. Караковичі, тепер Єльнинського р-ну Смол. обл.— 9.X 1971, Москва] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1958), дійсний член АМ СРСР (з 1954), Герой Соціалістичної Праці (1964). В 1892—96 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури і архітектури в С. *Іванова* та С. *Волнухіна*. 1899—1902 — петерб. АМ, дійсним членом якої був з 1916. В ранніх творах («Каменяр», 1898; «Робітник-бойовик 1905 року Іван Чуркін», «Селянин» (обидва 1906) К. створив образи трудящих. К. брав участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди* (меморіальна дошка для Кремлівської стіни «Тим, хто загинув у боротьбі за мир і братерство народів», 1918; статуї «Робітник» і «Селянка», 1922—23, для Всерос. с.-г. виставки). В 1924—45 К. жив у США, де створив портрети В. Маяковського (1927), М. Горького (1928), І. Павлова (1930), Ф. Достоєвського (1933). Після повернення на Батьківщину К. створив монументальні скульптури («Визволена людина», 1947; «Весь світ насилля ми зруйнуєм», 1957; «Нікос Белояніс», 1951; «М. Зелінський», 1952; «Автопортрет», 1954, та ін.). Твори К. зберігаються в ДТГ та ін. музеях. Нагороджений 2 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1951. Ленінська премія, 1957.

Літ.: Кравченко К. С. Сергей Тимофеевич Коненков. М., 1967; Кравченко К. С. Сергей Коненков. М., 1976.

КОНЕЦПО́ЛЬСЬКИЙ (Koniecpolski) Олександр (1620 — 30.III 1659, с. Підгірці, тепер Бродівського р-ну Львів. обл.) — польс. магнат. Син С. *Конецпольського*. З 1641 — великий коронний хорунжий, з 1656 — сандомирський воєвода. Мав великі зем. володіння на Україні. Під час визвольної війни укр. народу 1648—54 був одним з трьох (разом з В. Д. *Заславським* і М. Остророгом) командуючих польс.-шляхет. військом у *Пилявецькій битві 1648*. Б. Хмельницький саркастично називав недосвідченого у військ. справах К. «дитиною».

КОНЕЦПО́ЛЬСЬКИЙ (Koniecpolski) Станіслав (1591—12.III 1646, Броди, тепер місто Львівської обл.) — польський магнат, коронний гетьман з 1632. Мав численні маєтки на Брацлавщині. З 1623 очолював польс.-шляхет. військо на Україні, яке жорстоко розправлялося з нац.-визвольним рухом. В 1625 у бою під Боровицею військо К. зазнало значних втрат від козац. війська, проте К. вдалося укласти з старшинською козац. верхівкою вигідну для Польщі *Куруківську угоду 1625*. В 1635 з ініціативи К. було збудовано фортецю *Кодак*.

КОНЕ́ЧНЕ І БЕЗКОНЕ́ЧНЕ — філос. категорії, що відображають відповідно обмежений та необмежений характер предметів і процесів об'єктивної дійсності, людського пізнання. Конечне—

те, що має кінець, а отже й початок — будь-яка окрема річ чи процес, взяті з боку їхньої якісної визначеності й просторово-часової обмеженості. Безконечне — те, що не має межі і краю — *матерія* в її різноманітних властивостях, формоперетвореннях та розвитку. На відміну від метафіз. розуміння К. і б. як зовн. протилежностей, де безконечне утворюється шляхом нескінченного кількісного додавання чи повторення конечного (т. з. дурна безконечність), матеріалістична діалектика розглядає їх в діалектичній єдності як такі, що взаємно покладають і переходять одна в одну. Природа в цілому є безконечною у часі, необмеженою у просторі та безмежно різноманітною у своїх властивостях. Ця безконечність виявляє себе через існування, взаємозв'язок і взаємоперетворення конечних речей і процесів. Усяке конечне є способом існування і минущим моментом безконечного. Будь-який предмет чи процес становить нерозривну єдність К. і б. Вже саме визначення предмета шляхом його відмежування від інших передбачає вихід за його межі. У своєму реальному бутті (і відповідно — в пізнанні) предмет виявляє свою якісну визначеність у безконечних відношеннях до ін. предметів. Розвиток внутр. суперечностей предмета кінець-кінцем переходить *міру*, яка визначає його внутр. межі. В усіх цих моментах обмежування певного фрагменту дійсності становить разом з тим і вихід за його межі. Таким чином, конечне — це те, що рухається до свого кінця, а отже до виходу за свої межі; розглянуте як момент заг. взаємозв'язку й розвитку, воно містить у собі самозаперечення й свою внутр. протилежність — безконечне. У своїй практиці й чуттєвому споглядані людина безпосередньо має справу з конечними речами. Але в силу того, що *практика* за своєю суттю є постійним виходом за межі наявно даного, вона є основою осягання людиною безконечного. Стосовно пізнання діалектика К. і б. пов'язана з *суперечностями* між абс. характером людського мислення та його реалізацією в конечних (а отже обмежених) суб'єктах пізнання, між безконечністю світу та конкретно-істор. конечними об'єктами пізнання. Ці суперечності розв'язуються в процесі прогресивного розвитку практики та пізнання. Теор. формою відображення безконечного є закони науки. Принципова пізнаванність безконечного надає пізнанню абс. характеру.

В природознавстві *антиномія* К. і б. найгостріше виявляється у *космології* як проблема наук. осягнення безконечності простору і часу Всесвіту та в мікрофізиці — як проблема безконечно малих відстаней і проміжків часу, як проблема невичерпності матерії вшир і вглиб. Природничонаукове розв'язання цих проблем пов'язане з визнанням якісної багатоманітності просторово-часових властивостей матерії та зі з'ясуванням можливості й умов поширення в космологічних моделях закономірностей, встановлених для конечних зон Всесвіту, на весь безконечний Всесвіт.

В суспільствознавстві з категоріями К. і б. пов'язані проблеми сусп. прогресу і смислу життя. Сусп. прогрес набуває необмеженого характеру в комуністичній формації. Вихід конечного індивіда в сферу заг. і безконечного (без чого немає смислу життя) можливий на шляхах боротьби за прогресивні гуманістичні ідеали.

В. Л. Храмова.

КО́НЄВ Іван Степанович [16 (28). XII 1897, с. Лодейно, тепер Подосиновського р-ну Кіров. обл.— 21.V 1973, Москва] — рад. військовий діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945), Герой ЧССР (1970), Герой МНР (1971). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник 1-ї світової та громадян. воєн. В 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. військами Зх., Калінін., Пн.-Зх., Степового, 1-го і 2-го Укр. фронтів. У 1945—46 — головнокоманд. Центр. групою рад. військ і верховний комісар по Австрії, 1946—50— головнокоманд. Сухопутними військами і заст. міністра Збройних Сил СРСР. В 1950—51 — гол. інспектор Рад. Армії — заст. військ. міністра СРСР, 1951—55 — команд. військами Прикарпатського військ. округу. В 1955—56 — 1-й заст. міністра оборони СРСР і головнокоманд. Сухопутними військами, 1956—60 — 1-й заст. міністра оборони СРСР і одночасно головнокоманд. Об'єднаними збройними силами країн — учасниць Варшавського договору (1955—60). В 1961—62 — головнокоманд. Групою рад. військ у Німеччині. З 1962 — на відповідальній роботі в М-ві оборони СРСР. Автор мемуарів «Сорок п'ятий» (1970). Нагороджений 7 орденами Леніна, орденом «Перемога», орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КО́НИК — 1) Назва прикрашених у вигляді кінської голови кронштейнів у нар. *дерев'яній архітектурі*, а також на верстатах і меблях. В сучас. значенні — також верхнє ребро (гребінь) двосхилого або чотирисхилого даху. 2) Назва медяника або керамічної дитячої іграшки в формі спрощеної фігури коня.

КОНИКОПОДІ́БНІ (Tettigoniodea) — підряд комах ряду *прямокрилих*. Тіло (довж. 8—132 мм) довгасте, стиснуте з боків; вусики довгі, волосоподібні, ротові органи гризучі; надкрила у самців більшості видів мають органи стрекотання. К. переважно рослиноїдні або хижаки. 6 тис. видів, поширу країнах з теплим і помірним кліматом усіх частин світу. В СРСР понад 200 видів, з них в УРСР — понад 40. Серед К. є шкідники с.-г. культур, напр. зелений коник (Tettigonia viridissima), сірий стрибун (Decticus verrucivorus), ізофія кримська (Isophya taurica) та ін. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Комахи*.

КОНИ́СЬКИЙ Георгій [9 (20).XI 1717, м. Ніжин, тепер Черніг. обл. — 2 (13).II 1795, м. Могильов, тепер БРСР] — укр. письменник, церк. і культур. діяч. Освіту здобув у *Київській академії* (1728—43), де згодом викладав піїтику, риторику, філософію, а з 1751 був ректором. У 1755 переїхав до м. Могильова. Ставши білоруським архієпископом (1783), боровся проти Ватікану й унії. В 1757 заснував Могилівську семінарію. Автор драми «Воскресіння мертвих» (поставлена 1747 в Київ. академії), що є сатирою на феод. суспільні відносини. До драми додано 5 *інтермедій* соціально-побутового змісту, в яких звучить жива нар. мова, укр. гумор. К. належать і вірші, курс піїтики, казання, промови тощо. Йому приписувалось авторство «Історії русів». Твори К. видано в Петербурзі 1835 в 2-х томах. Поетичність творів К. відзначав О. Пушкін. Портрет с. 358.

Літ.: Рєзанов В. Драма українська. 1. Старовинний театр український, в. 6. К., 1929.

П. К. Яременко.

КОНИ́СЬКИЙ Олександр Якович [6 (18).VIII 1836, с. Переходівка, тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл.— 29.XI (12.XII) 1900, Київ] — укр. письменник, педагог, громадський діяч ліберально-буржуазного напряму. За участь у Київській громаді і організацію недільних шкіл 1863 був висланий у Вологду, потім — у Тотьму. З 1872 жив у Києві. Літ. діяльність почав 1858. Автор поезій, повістей, драм, оповідань, у яких обстоював націоналістичну ідею «безкласовості» укр. нації, пропагував теорію «малих діл», осуджував революц. боротьбу. В повістях «Семен Жук і його родичі» та «Юрій Горовенко» подав образи бурж. інтелігентів-націоналістів, просвітян-культурників. К. написав біографію Т. Шевченка («Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя», 1898). Для недільних шкіл видавав популярні книжки й підручники («Українські прописи». 1862; «Арифметика, або щотниця», 1863; «Перша граматика, або читання», 1883).

Тв.: Твори, т. 1—4. Одеса — Ялта, 1899—1903.

Літ.: Історія української літератури. т. 4, кн. 2. К., 1969.

О. Р. Мазуркевич.

КО́НІ Анатолій Федорович [28.I (9.II) 1844, Петербург — 17.IX 1927, Ленінград] — рос. юрист, громадський діяч, літератор. Почесний член Моск. ун-ту (1892), почесний акад. Петерб. АН (1900). У 1865 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. Працював у суд. органах і прокуратурі (Петербург, Москва, Суми, Харків та ін.). Прихильник бурж.-демократичної *судової реформи 1864*. У 1879 петерб. окр. суд під головуванням К. виніс виправдувальний вирок В. І. *Засулич*. Після цього К. був змушений піти у відставку. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції К. перейшов на бік Рад. влади. Продовжував літ. діяльність, був професором Петрогр. ун-ту (1918—22). Портрет с. 358.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1966—69.

КОНІ́ДІЇ (від грец. κονία — пил та εἶδος — вигляд) — спори нестатевого розмноження у деяких грибів (переважно сумчастих і неза-

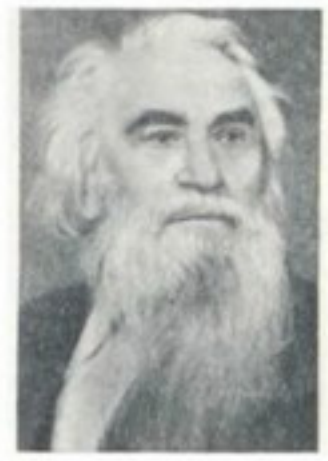

С. Т. Коненков.

С. Т. Коненков. Каменяр. Бронза. 1898. Державна Третьяковська галерея в Москві

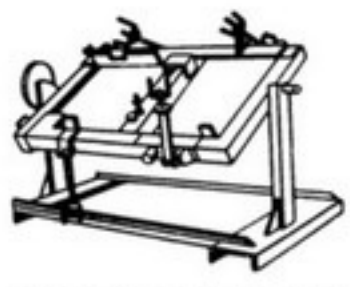

Кондуктор складально-зварювальний.

Г. Кониський.

А. Ф. Кові.

вершених). К. складаються з однієї або кількох клітин, вкриті оболонкою, не мають органів руху, утворюються на спеціальних *гіфах* — конідієносцях, часто у вигляді ланцюжка.

КОНІ́ЧНА ПОВЕ́РХНЯ — *геометричне місце* прямих (твірних), що проходять через дану точку (вершину) і перетинають дану лінію — напрямну (мал.). Якщо напрямна — пряма, К. п. вироджується в площину. Якщо вершина віддаляється в нескінченність, утворюється *циліндрична поверхня*. Найпростішою і найпоширенішою К. п. є пряма колова К. п., напрямною якої є *коло*, а вершина ортогонально проектується на площину цього кола в його центр. Якщо пряму колову К. п. перетнути площиною, що не проходить через її вершину, то утворюються *конічні перерізи*. К. п. є лінійчатою *поверхнею*, будь-який кусок якої можна без розривів і складок сумістити з площиною. *В. Є. Михайленко*

КОНІ́ЧНІ ПЕРЕ́РІЗИ — лінії перетину прямої колової *конічної поверхні* площинами, що не проходять через її вершину. Якщо січна площина перетинає всі твірні поверхні (мал., *а*), то К. п. є *еліпсом*, якщо вона паралельна одній твірній (мал., *б*) — *параболою*; якщо січна площина паралельна двом твірним поверхні (мал., *в*) — *гіперболою*. Будь-який К. п. є *геометричним місцем* точок, для кожної з яких відношення віддалі r від певної точки (фокуса) до віддалі d від певної прямої (*директриси*) є сталою величиною. Ця величина $e = r/d$ наз. *ексцентриситетом* К. п.; вона характеризує тип кривої (для еліпса $e < 1$, для параболи $e = 1$ і для гіперболи $e > 1$).

К. п. в декартових *координатах* визначаються рівн. $a_{11}x^2+2a_{12}xy+a_{22}y^2+2a_{13}x+2a_{23}y+a_{33}=0$, тому К. п. є *лініями* другого порядку. Навпаки, кожне таке рівняння (якщо його ліва частина не розкладається на два лінійні множники) визначає один з К. п. (еліпс, коли $\Delta = a_{11}a_{22} - a^2_{12} > 0$; параболу, коли $\Delta = 0$; гіперболу, коли $\Delta < 0$).

Властивості К. п. досліджував ще *Аполлоній Пергський*. Розвиток теорії К. п. пов'язаний з працями Ж. *Дезарга*, Б. *Паскаля*, Р. *Декарта*, П. *Ферма*, швейц. математика Я. Штейнера (1796—1863). К. п. широко застосовують в астрономії й техніці. Так, тіла *Сонячної системи* рухаються по К. п., в одному з фокусів яких міститься *Сонце*; параболічні дзеркала застосовують у рефлекторах, прожекторах тощо. *Я. П. Бланк.*

КО́НКА, Кінська — річка в Українській РСР, у межах Запоріз. обл., ліва притока Дніпра (впадає у Каховське водосховище). Довж. 149 км, площа бас. 2600 км². Бере початок на Приазовській височині, у верхів'ї має вузьку долину. Нижче розширюється, розгалужується на рукави. Живлення переважно снігове й дощове. На К. споруджено Жданівське водосховище, 5 ставків. Використовують для технічного та с.-г. водопостачання зрошування. У гирлі створено рибне господарство.

На К.— міста Пологи, Оріхів.

КОНКІСТАДО́РИ (ісп. conquistador — завойовник) — учасники ісп. завойовницьких походів у Пд. і Центральну Америку в кін. 15 — в 16 ст. Завоювання К. супроводилися винищенням і поневоленням корінного населення, актами вандалізму. Найвідоміші представники К.— П. Альварадо, Нуньєс де Бальбоа, П. Вальдівія, Д. Веласкес, Г.-Х. Кесада, *Е. Кортес*, Ф. *Пісарро*.

КОНКЛА́В (лат. conclave — замкнута кімната) — збори *кардиналів*, що скликаються після смерті *папи римського* для обрання нового папи. Відбувається в ізол. від зовн. світу приміщенні (звідси назва). Офіційно узаконений на Ліонському соборі (1274). З 1870 збирається у *Ватікані*.

КОНКОРДА́Т (лат. concordatum — угода) — угода між *папою римським* як главою католицької церкви і урядом певної держави щодо діяльності католицької церкви в цій країні і взаємовідносин даної д-ви з Ватіканом. За середньовіччя К. відображали намагання світських феодалів обмежити надмірні домагання рим. первосвящеників (Вормський 1122, Болонський 1516 та ін. К.). Прийшовши до влади, буржуазія використала К. для закріплення свого панування; католицькій церкві було надано широкі можливості для боротьби проти революц. руху. К. 19—20 ст. являли собою юрид. оформлення союзу католицької церкви з бурж. урядами. Нині багато з них втратило своє значення або розірвано в результаті перемоги соціалістичних революцій у ряді європ. країн.

КОНКРЕМЕ́НТИ (від лат. concrementum — накопичення), камені — щільні утвори, що зустрічаються в порожнинних органах і видільних протоках залоз людини. К. можуть утворюватися в жовчному міхурі, печінці та їхніх протоках (жовчні К., див. *Жовчнокам'яна хвороба*), в нирках, сечовому міхурі та сечоводах (сечові К., див. *Нирковокам'яна хвороба*). Причини утворення К. загальні (напр., порушення обміну речовин) і місцеві (напр., зміни хімізму і застій секрету, див. *Секреція*, запальні процеси). Хім. склад, розміри, форма і консистенція К. залежать від місця виникнення і складу рідини, в якій вони утворюються.

КОНКРЕ́ТНА ПРА́ЦЯ (лат. concretus — ущільнений) — затрата людської *робочої сили* в певній доцільній, корисній формі; створює *споживну вартість* товару.

Конічні перерізи: *а* — еліпс; *б* — парабола; *в* — гіпербола.

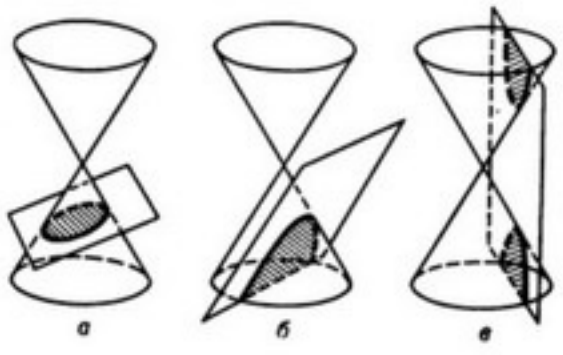

а *б* *в*

Види К. п. так само різноманітні, як і вироблені нею споживні вартості. В *товарному виробництві*, основаному на приватній власності на засоби виробн., К. п. протистоїть *абстрактній праці*; як приватна праця — суспільній, що становить осн. антагоністичну суперечність приватновласницького товарного виробн. За соціалізму, що грунтується на сусп. власності на засоби виробн., де всяка *праця* є суспільною, усувається антагоністична суперечність між абстрактною і конкретною працею, вони виступають як дві форми безпосередньо сусп. праці. Див. також *Товар*.

КОНКРЕ́ТНЕ — категорія *діалектичної логіки* для позначення реально існуючого об'єкта (окрема річ чи система речей) та його відображення як цілісного утворення у внутр. суттєвій єдності всіх його сторін, зв'язків і відношень. Див. *Абстрактне і конкретне*.

КОНКРЕ́ЦІЯ (лат. concretio — зростання, згущення) — мінеральне утворення округлої форми в товщі осадочних гірських порід. К. являють собою агрегати одного або різних мінералів розміром від кількох міліметрів до десятків сантиметрів і більше. Складаються переважно з карбонатів кальцію, оксидів та сульфідів заліза, марганцю, фосфатів, кременю. Утворюються К. внаслідок стягнення розсіяної мінеральної речовини навколо органічних решток (кісток, черепашок, залишків рослин тощо). У вигляді К. утворюються деякі корисні копалини (залізні руди, фосфорити).

КОНКУРЕ́НЦІЯ (від лат. concurro — стикаюсь, суперничаю) — основна об'єктивна закономірність *товарного виробництва* за капіталізму, що виражається в антагоністичній боротьбі приватних товаровиробників за кращі умови виробництва і збуту товарів для одержання найбільших *прибутків*. К. проявляється в діянні *основного економічного закону капіталізму* та *анархії виробництва*. В епоху домонополістичного капіталізму панувала вільна К.— внутрігалузева та міжгалузева. В результаті внутрігалузевої К. створюється ринкова або сусп. *вартість*. Продаж товарів за цією вартістю веде до збагачення одних і розорення ін. залежно від індивідуальних *витрат виробництва*. К. між капіталістами проявляється в боротьбі за використання капіталу в прибутковіших галузях. Це призводить до стихійного переливання капіталів з однієї галузі в інші і створення серед. *прибутку*. Внаслідок посилення конкурентної боротьби тисячі дрібних підприємств і виробників, не витримавши К., розоряються, їх поглинають могутніші. Відбувається *концентрація виробництва* і капіталу, вирішальну роль у госп. житті бурж. суспільства починають відігравати найбільші капіталістичні об'єднання. З переходом до найвищої стадії капіталізму — *імперіалізму* вільна К. поступається пануванню *монополій* (див. *Монополії капіталістичні*), які ще більше загострюють конкурентну боротьбу. В. І. Ленін підкреслював, що моноло-

лія є прямою протилежністю вільної К., що монополії виростають з вільної К., не усуваючи її, а «існують над нею і поруч з нею, породжуючи цим ряд особливо гострих і крутих суперечностей, незгод, конфліктів» (Повне зібр. тв., т. 27, с. 362). За імперіалізму форми конкурентної боротьби змінюються, вони стають різноманітнішими, методи її — найжорстокішими й хижацькими. Відбувається конкурентна боротьба всередині монополій за одержання більших *квот, контрольного пакета акцій,* за керівництво в органах, за розподіл прибутку; між монополіями — за ринки збуту, джерела сировини, за монополізацію кваліфікованої робочої сили; між монополіями і *аутсайдерами.* Запекла конкурентна боротьба точиться між імперіалістичними д-вами за ринки збуту, сфери прикладення капіталу. В сучас. умовах *державно-монополістичного капіталізму* спроби регулювання економіки не можуть усунути К., бо воно відбувається на основі капіталістичної приватної власності. Лише з переходом до соціалізму К. зникає. Панування сусп. соціалістичної власності на засоби виробн. зумовлює виникнення *соціалістичного змагання* (що протилежне капіталістичній К.) і відносин взаємодопомоги трудящих.

М. М. Кирієнко.

КОНКУРЕ́НЦІЯ в біології — форма взаємовідносин між організмами та їхніми угрупованнями, що проявляється в змаганні за засоби існування і умови розмноження (їжа, місцеперебування, світло, волога тощо). К.— один з важливих компонентів *боротьби за існування.* Розрізняють внутрішньовидову (в межах *популяції* та між популяціями) і міжвидову К. Внутрішньовидова К. супроводиться пригніченням і витисненням менш пристосованих організмів, просторовим роз'єднанням популяцій та нагромадженням у них нових, у т. ч. еволюційно важливих, відмінностей. Міжвидова К. буває найгострішою між видами, які мають подібні життєві вимоги і займають в *біогеоценозі* ту саму *екологічну нішу* або ніші, що значною мірою перекриваються. Вона спричиняється до пригнічення чи повного витиснення з певної ділянки одного виду і заміни його іншим, більш життєздатним в даних умовах. К. відіграє важливу роль у *видоутворенні* як один з факторів *добору природного.*

О. П. Маркевич.

КО́НКУРС (лат. concursus — зіткнення, сутичка, суперництво) — 1) За рад. *трудовим правом* система заміщення деяких штатних посад. За К. приймають на роботу професорсько-викладацький склад вузів, наук. працівників н.-д. інтів і лабораторій (Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.V 1962), творчих працівників театрів і худож. колективів (Постанова Ради Міністрів СРСР від 30.XII 1959). Заміщення за К. провадиться: посад професорсько-викладацького складу у вузах строком на 5 років (Положення, затверджене 15.V 1973 міністром вищої і середньої спец. освіти СРСР); наук. працівників — зав. наук. відділами, лабораторіями, секторами, ст. наук. працівників — строком на 5 років; мол. наук. працівників — на 3 роки (інструкція, затверджена 14.XII 1962 Президією АН СРСР). К. на заміщення посад творчих працівників у театрах, ансамблях, оркестрах, хорах, філармоніях та ін. концертних орг-ціях може оголошуватися в будь-який час, а черговий періодичний конкурс — у кінці театрального або концертного сезону (Положення, затверджене 20.II 1960 міністром культури СРСР). 2) Змагання з метою виявлення найкращого з учасників (напр., К. на краще виконання естрадних пісень, муз. творів, К. по професіях тощо). 3) У вищих і середніх спец. навчальних закладах К. провадиться для *абітурієнтів.*

І. С. Александров.

КОННЕ́КТІКУТ — штат на Пн.Сх. США, в Новій Англії. Пл. 12,9 тис. км². Нас. 3,1 млн. чол. (1974). Адм. ц.— Гартфорд. На Пд. омивається водами прот. Лонг-Айленд. Більшу частину поверхні займають пд. відроги *Аппалачів,* центральну — долина р. Коннектікут. Найрозвинутіші машинобудування (електротех., верстато-, приладо-, авіа-, суднобудування, радіоелектронна пром-сть, виробн. авіац. двигунів, підшипників) і металообробка. Підприємства хім., гумової, поліграф., текст., годинникової пром-сті. Гол. пром. центри: Гартфорд, Бріджпорт, Нью-Хейвен, Уотербері. Провідна галузь с. г.— мол. тваринництво і птахівництво. Осн. культура — тютюн. Гол. мор. порти — Нью-Хейвен, Бріджпорт, Нью-Лондон. Пд.-зх. частина штату фактично входить у приміську зону *Нью-Йорка.*

КО́ННОЛІ (Connolly) Джеймс (5.VI 1868, Едінбург — 12.V 1916, Дублін) — ірл. пролетарський революціонер, марксист. Син ірл. емігранта. В 1893—96 — секретар Шотл. соціалістичної федерації. В 1896—1903 — засновник і керівник Ірл. соціалістичної респ. партії. З 1903 — у США. Один із засновників орг-ції «*Індустріальні робітники світу*» (1905), перебував під впливом *анархо-синдикалізму.* В 1910 повернувся в Дублін; 1911 очолив відділення Ірл. спілки трансп. і некваліфікованих робітників у Белфасті, з 1914 — ген. секретар спілки. В січні 1916 увійшов до Військ. ради неофеніанського Ірл. респ. братства. Під час *Ірландського повстання 1916* — віце-президент Ірл. Республіки, командував силами повстанців. Після поразки повстання пораненого К. розстріляли англ. каратели.

Тв.: Рабочий класс в истории Ирландии. Пер. с англ. М., 1969.

С. В. Толстов.

КОНОВА́ЛОВ Григорій Іванович [н. 18.IX (1.X) 1908, с. Боголюбовка, тепер Сорочинського р-ну Оренб. обл.] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1930. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1927. Автор романів «Університет» (1947), «Джерела» (1959—70), «Билинка у полі» (1969), «Межа» (1974), оповідань [зб. «Беркутова гора» (1963), «Гнів Кротких» (1969)], книги нарисів «Під одним дахом» (1962). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. Саратов, 1977—79 [в 4-х т.]; Укр. перекл.— Джерела, кн. 1—2. К., 1961—72.

І. М. Давидова.

КОНОВА́ЛОВ Дмитро Петрович [10 (22).III 1856, с. Іванівці, тепер Дніпроп. обл.— 6.I 1929, Ленінград] — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1923), один з основоположників хімічної теорії розчинів. Після закінчення Гірничого ін-ту (1878) був вільнослухачем Петерб. ун-ту, де вивчав хімію у О. М. *Бутлерова* й Д. І. *Менделєєва.* У 1919—22 — директор н.-д. Хіміко-енергетичного ін-ту в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ); брав участь у відбудові хім. промсті України. У 1922—29 — президент Головної палати мір і ваги. К.— автор класичної роботи з пружності пари розчинів (див. *Коновалова закони*).

Дж. Коннолі.

КОНОВА́ЛОВ Михайло Іванович [1 (13).XI 1858, с. Будухіно, тепер Рибінського р-ну Яросл. обл.— 12 (25).XII 1906, Київ] — вітчизн. хімік-органік. Учень В. В. *Марковникова.* Закінчив 1884 Моск. ун-т. У 1902—04 — директор Київ. політех. ін-ту. К. належать класичні дослідження з теорії й техніки нітрування насичених вуглеводнів (див. *Коновалова реакція*); він розробив методи перетворення нітросполук в ін. класи: оксими, спирти, альдегіди, кетони тощо. К. був активним популяризатором наук. знань, одним з організаторів вищої освіти для жінок.

Д. П. Коновалов.

КОНОВА́ЛОВ Михайло Олексійович [22.V (3.VI) 1905, с. Акаршур, тепер Можгинського р-ну Удм. АРСР — 1938] — удм. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1929. Друкуватися почав 1931. Автор першого удм. роману про робітничий клас «Обличчя зі шрамом» (1933), істор. роману «Гаян» (1936) — про пугачовський рух, п'єси «Перемагаюча сила» (1934), зб. дитячих оповідань «Мішень» і «Щасливе покоління» (обидві — 1935).

Тв.: Рос. перекл.— Лицо со шрамом. Ижевск, 1965; Гаян. М., 1975.

Ф. К. Єрмаков.

КОНОВА́ЛОВА ЗАКО́НИ — два закони, які виражають зв'язок між складом однорідної рідкої суміші двох летких компонентів, складом та тиском її пари. К. з. вивів теоретично й підтвердив експериментально 1881—84 Д. П. *Коновалов.* Перший закон твердить: у подвійній рідкій системі пара відносно багатша на той компонент, додавання якого підвищує загальний тиск пари в суміші. Другий закон полягає в тому, що коли крива тиску пари подвійної рідкої суміші має максимум або мінімум, то в цих екстремальних точках склад пари і рідини однаковий, тобто максимуми й мінімуми цих кривих відповідають нероздільно киплячому розчину. К. з. є основою процесів перегонки і ректифікації рідких сумішей.

О. В. Стеценко.

КОНОВА́ЛОВА РЕА́КЦІЯ — реакція заміщення водню нітрогрупою в аліфатичних, циклоаліфатичних

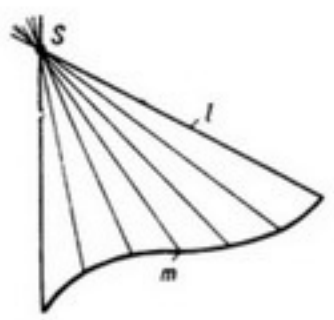

Конічна поверхня: *S* — вершина; *l* — твірна; *m* — напрямна

та бічному ланцюзі жирноароматичних вуглеводнів. Відкрита 1888 М. І. *Коноваловим*. К. р. відбувається при нагріванні вуглеводнів з 12—20%-ною азотною к-тою при температурі 100—150° С під тиском $R-H+HNO_3 \rightarrow R-NO_2+H_2O$. Активним агентом процесу є радикалоподібний діоксид азоту NO_2. К. р. застосовують для одержання *нітросполук*, а також для вивчення будови вуглеводнів.

О. В. Стеценко.

КОНО́ВЧЕНКО (Каніченко). Івась (Іван) Удовиченко — герой укр. народних дум і пісень. К.— юний відважний богатир-патріот. Він добровільно йде до козац. війська й мужньо бореться проти тур. нападників, захищаючи рідну землю. Думу про К. високо оцінив Т. Шевченко, мотиви її використав М. Гоголь у повісті «Тарас Бульба».

В. О. Кононенко.

Г. Й. Кононенко.

КОНО́Е Фумімаро (12.X 1891, Кіото — 16.XII 1945, Токіо) — япон. держ. діяч, князь. У 1937—39 і 1940—41 — прем'єр-міністр Японії. Уряд К. почав 1937 війну за загарбання Китаю, 1938 організував збройний напад на СРСР у районі оз. *Хасан*, 1940 підписав договір про агресивний союз з Німеччиною та Італією (див. *Берлінський пакт 1940*). Після капітуляції Японії в 2-й світовій війні (1945) К. покінчив життя самогубством.

КОНОНЕ́НКО Вадим Григорович (н. 8.VII 1920, м. Ізюм, тепер Харків. обл.) — укр. рад. вчений у галузі авіаційної технології та обробки металів тиском, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1965), засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1947. Після закінчення (1944) Харків. авіац. ін-ту почав працювати у ньому (з 1976 — ректор). Осн. праці—з проблем імпульсної обробки, зокрема обробки вибухом; механіки твердого деформівного тіла. К.— засновник наук. школи зміни форми та руйнування металів під впливом ударних імпульсів. Держ. премія УРСР, 1975. *С. Д. Фролов.*

КОНОНЕ́НКО Віктор Олімпанович (11.IX 1918, м. Короча, тепер Бєлг. обл.— 29.VII 1975, Київ) — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1964). Член КПРС з 1946. Після закінчення (1942) Харків. ін-ту інженерів залізничн. транспорту працював в установах Нар. комісаріату шляхів СРСР, 1952—64 — в установах АН СРСР, викладав у Моск. ун-ті і Моск. технологічному ін-ті. В 1946—52 та 1964—75 працював в Інституті буд. механіки (тепер Інститут механіки) АН УРСР (з 1965 — директор), водночас викладав у Київ. ун-ті. Осн. праці: з теорії нелінійних коливань, зокрема автоколивань і періодичних коливань складних мех. систем із змінними параметрами; з теорії взаємодії нелінійних коливальних систем із джерелами енергії, що підтримують автоколивання. Досліджував просторові нелінійні коливання твердих тіл. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1977.

КОНОНЕ́НКО Григорій Йосипович (н. 13.III 1938, с-ще Золота Нива, тепер Великоновосілківського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1979). У 1965 закінчив Харків. ін-т мистецтв. У 1965—69 працював режисером Харків. укр. драм. театру ім. Т. Шевченка, з 1969 — гол. режисер Дніпроп. театру юного глядача ім. Ленінського комсомолу. Вистави: «Тарас Бульба» за М. Гоголем, «Коли місяць зійде» Н. Забіли, «Бурею народжений» Ю. Принцева, «Недоросток» Д. Фонвізіна, «Скарби Флінта» за Р. Стівенсоном, «Вершник без голови» за М. Рідом та ін.

Коноплі посівні: *1* — плоскінь; *2* — матірка; *3* — тичинкова квітка; *4* — маточкова квітка.

КОНОНЕ́НКО Митрофан Тадейович (17.VI 1900, Кагарлик, тепер Київ. обл.—1. I 1965, Харків) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1941. В 1920—23 навчався в Муз.-драм. ін-ті ім. М. Лисенка в Києві. В 1923 вступив до театру «*Березіль*» (Київ, з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка). Ролі: Гапон («Пролог» Л. Курбаса і С. К. Бондарчука), Тур («Богдан Хмельницький» Корнійчука), Пушкар («Навіки разом» Дмитерка), Штефан Петрич («Любов на світанні» Галана), Тихон («Гроза» Островського), Джонатіно Доріо («Змова Фієско в Генуї» Шіллера) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

КОНОНЕ́НКО Мусій Степанович [літ. псевд.— М. Школиченко; 9 (21). VIII 1864, с. Турківка, тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл.— 14.VI 1922] — укр. поет. Син колишнього кріпака, освіту здобув самотужки. В л-рі виступив 1883, видавши поему «Нещасне кохання». Перша зб. поезій «Ліра» вийшла 1885, наступна — «Струна» — 1908. В них К. показав тяжку долю трудящої людини. Проте в окремих віршах були мотиви реакц. романтики, які в зб. «Хвилі» (кн. 1—3, 1917—18) переросли в одверту бурж.-націоналістичну тенденцію.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 2. К., 1957.

Коноплезбиральні машини: 1 — жниварка-снопов'язалка ЖСК-2,1; 2 — коноплезбиральний комбайн ККП-1,8.

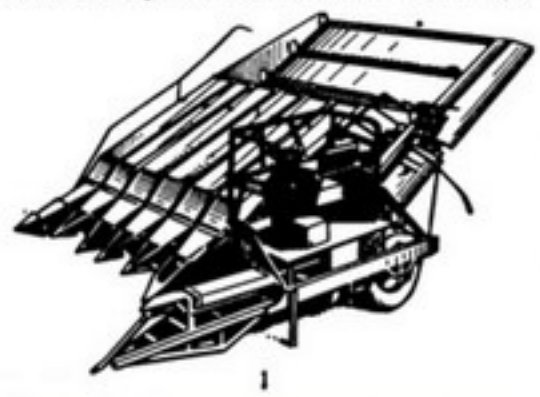

1

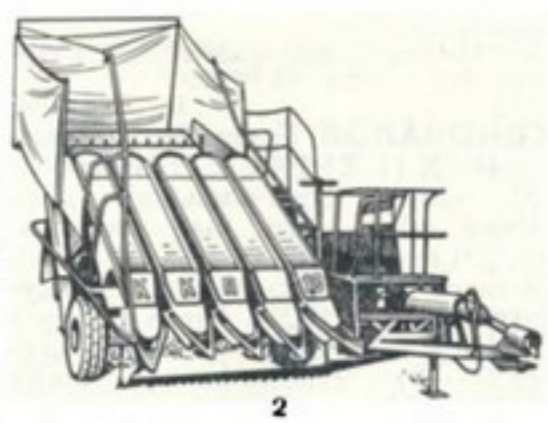

2

КОНОНЕ́НКО Павло Трохимович [28.VI (11.VII) 1900, с. Іваново-Михайлівка, тепер Новомосковського р-ну Дніпроп. обл.— 14.III 1971, Дніпропетровськ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1932. Учасник громадян. війни. Друкуватися почав 1927 в газ. «Красная Армия». Автор поетичних збірок «Ми йдемо вперед» (1931), «Наступ» (1932), «Незабутнє» (1960), «Заради щастя» (1961), «Осінні акварелі» (1965), романів-хронік «Гостра могила» (1963) і «Гомін у хащі» (1968).

КОНОНО́ВИЧ Олександр Костянтинович [31.I (12.II) 1850, Таганрог — 5 (18).V 1910, Одеса] — укр. астроном. Закінчив (1871) Новоросійський (Одеський) ун-т, з 1886 професор цього ун-ту, з 1881 очолював *Одеську астрономічну обсерваторію*, яка в цей період перетворилась з учбово-допоміжного закладу на важливий наук. центр. К. відомий працями в галузі вивчення *планет* і *Сонця;* ранні праці його присвячені обчисленню орбіт *подвійних зір*.

КОНОНО́ВИЧ - ГОРБА́ЦЬКИЙ Йосиф (р. н. невід.— п. 1653) — укр. освітній діяч. Один з перших професорів Києво-Могилянської колегії. Викладав риторику, потім філософію. В 1642—46 — ректор колегії. Автор «Підручника логіки» (1639—40, лат. мовою; зберігся у вигляді рукопису). В ньому дістали відображення стихійно-матеріалістичні тенденції загалом схоластичних поглядів К.-Г. Він відстоював незалежність природи від бога, науки від теології, з позицій пізнього *номіналізму* різко критикував вчення *Фоми Аквінського*. Виступав проти окремих вад феодалізму.

Літ.: Від Вишенського до Сковороди. К., 1972; Ничик В. М. Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII вв. К., 1978. *О. Т. Губко.*

КОНОНЧУ́К Сергій Пилипович (29.V 1912, Київ — вересень 1941) — укр. рад. графік, художник-мультиплікатор. В 1928 навчався в Київ. худож. профес. школі в К. *Єлеви* і К. *Трохименка*. В 1931—40 працював на Київ. кінофабриці «Українфільм» (тепер кіностудія ім. О. П. Довженка), брав участь у створенні мультфільмів «Тук-Тук і його приятель Жук», «Зарозуміле курча». Виконав оформлення та ілюстрації до творів І. Франка, В. Стефаника, М. Коцюбинського, С. Васильченка, А. Тесленка, М. Горького, К. Чуковського, Л. Фейхтвангера, Е. Ожешко, укр., рос. і зарубіж. народних казок, екслібриси, твори станкової графіки. Загинув під час Великої Вітчизняної війни.

Літ.: Сергій Кончук. Каталог. К., 1980. *Р. З. Кункіна.*

КОНОПА́ЦЬКИЙ Василь Іванович (н. 14.I 1918, Ржищів, тепер смт Кагарлицького р-ну Київ. обл.) — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1957. Після закінчення 1949 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працював у театрах Вінниці, Дрогобича, з 1962 — в Полтав. укр. муз.-драм. театрі ім. М. В. Гоголя. Ролі: Виборний («Наталка-Полтавка» Котляревського), Котовський («На

світанку» за Ю. Смоличем), Тарас Бульба («Тарас Бульба» за Гоголем), Президент («Підступність і кохання» Шіллера) та ін. Вистави: «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського (виконував роль Івана Карася), «Весілля в Малинівці» Юхвіда (виконував роль Назара Думи) та ін. Портрет с. 362.

КОНОПЛЕЗБИРА́ЛЬНІ МАШИ́НИ — машини для збирання конопель на насіння й волокно. Пром-сть СРСР випускає (1980) такі К. м.: жниварки-коноплесновʼязалки ЖСК-2,1; коноплемолотарки МЛК-4,5; коноплезбиральні комбайни ККП-1,8. Жниварка-коноплесновʼязалка ЖСК-2,1 (мал.) скошує і зв'язує шпагатом в снопи стебла конопель висотою до 3 м; ширина захвату 2,1 м, продуктивність (в агрегаті з тракторами «Бєларусь») до 1,7 га/г. Коноплемолотарка МЛК 4,5 обмолочує снопи, перетирає ворох (насіння з різними домішками) і очищає від домішок насіння. Продуктивність молотарки 4,5 т/г снопової маси. Коноплезбиральний комбайн ККП-1,8 (мал.) — це К. м. для збирання насіннєвих конопель; одночасно скошує, обмолочує стебла і зв'язує їх у снопи шпагатним перевеслом, очищає насіння від різних домішок і подає його до бункера. ККП-1,8 — комбайн напівнавісного типу, опирається на двоє пневматичних коліс і упряжну вилку трактора; агрегатують з трактором «Бєларусь», а у важких умовах — з трактором Т-74. Механізми і вузли комбайна приводить в дію вал відбору потужності трактора. Продуктивність 0,8—1,2 га/г.

С. О. Карпенко.

КОНО́ПЛІ (Cannabis) — рід однорічних трав'янистих рослин родини коноплевих. Стебло прямостояче, з супротивними (вгорі черговими), перисторозсіченими листками. Квітки одностатеві, тичинкові — в китицях, зібраних у волотисті, маточкові — в пазушні колосовидні суцвіття. Плід — горішок. Корінь стрижневий, проникає в грунт на глибину до 2,5 м, дає густі бічні розгалуження; осн. маса коріння розміщена у верхньому шарі грунту. Походять з Центр. Азії. Відомо 3 види — в Європі та Азії. В СРСР, у т. ч. УРСР, — 2 види: К. дикі і К. культурні. К. дикі (C. ruderalis) — злісний бур'ян, К. культурні, або посівні (C. sativa) — здебільшого дводомні лубоволокнисті рослини. Рослини з тичинковими квітками наз. плоскінню, з маточковими — матіркою. Як текстильну й олійну рослину здавна культивують у багатьох країнах світу. Вирощувані в СРСР К. поділяють на 3 географ. групи: північні, середньоросійські та південні.

Висота стебел північних К.— 60—80 см, середньоросійських — 1,3—2 м, пд.— 3—5 м; тривалість вегетаційного періоду (в днях) відповідно — 60—80; 110—120; 150—160. На Україні вирощують середньоросійські (в Черніг., Черкас., Полтав. та Сумській областях) і пд. К. (в Миколаївській, Дніпропетровській, Одеській областях). Селекціонери створили нові сорти К.: однодомні, одночасно достигаючі та Південні достигаючі, які поширюють у багатьох областях. Є два осн. напрями використання К.: двосторонній, коли К. вирощують, щоб одержати насіння і волокно, та волокнистий (на зеленець), коли К. вирощують лише на волокно. На зеленець сіють пд. та Південні достигаючі К., які дають вищий урожай волокна порівняно з середньоросійськими. При вирощуванні К. на зеленець одночасно збирають плоскінь і матірку, що дає змогу повністю механізувати цю роботу (див. *Коноплезбиральні машини*). Вихід волокна 18—24% маси стебел. У складі волокна є понад 60% *целюлози*. Насіння містить швидковисихаючу олію (30—33%). Урожайність К. (ц/га): пн.— волокна 2—3, насіння 3—5; середньоросійських — відповідно 5—6 і 6—8; пд. 10—14 і 3—5, Південних достигаючих 8—10 і 6—8. Поширені на Україні сорти: Гібрид Дніпровський 1, Дніпровські 4, Південні достигаючі однодомні 1, Південні достигаючі однодомні 4, Південні достигаючі 9, Полтавські однодомні 3, Південні черкаські та ін. Див. також *Конопляpство*.

Літ.: Хрєнніков А. С. Культура конопель на Україні. К., 1955; Конопля. М., 1978.

М. Г. Городній.

КОНОПЛЯ́НКА, ріполов (Carduelis cannabina) — птах род. в'юркових ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 13—16 см, маса бл. 20 г. Оперення буруватого кольору; у самців весною груди і верх голови яскраво-червоні. Поши. в Європі, Зх. Азії та Пн.-Зх. Африці. В УРСР — по всій території. Живе на відкритих місцевостях з чагарником. Гніздо — на кущах. Кладку (часто 2 на рік) з 4—6 яєць насиджує самка 13—14 діб. Живиться К. переважно насінням (зокрема, бур'янів), а влітку — і комахами (у тому числі шкідливими). К. часто утримують в клітках як декоративного птаха. Іл. с. 362.

О. Б. Кістяківський.

КОНОПЛЯ́РСТВО — галузь *землеробства*, яка вирощує *коноплі* для одержання з них волокна й насіння. З волокна виробляють канати, мотузки тех. і госп. призначення, рибальські снасті, брезент, мішковину, шпагат та ін. З насіння одержують олію, яка використовується як продукт харчування та для виготовлення фарб, оліфи тощо. Макуха — цінний корм для с.-г. тварин. К. в Росії було розвинуте здавна. В 1913 в Росії коноплі сіяли на площі 681 тис. га. В СРСР внаслідок розширення посівів ін. тех. культур, а також розвитку виробн. синтетичних волокон площа посіву конопель значно скоротилась, але врожайність конопель зросла. У 1978 посівна пл. становила 130 тис. га. На Україні 1913 посівна площа конопель становила 127 тис. га. Посіви її зосереджувались у дрібних сел. г-вах. К. повністю базувалося на ручній праці. За роки Рад. влади докорінно змінилася технологія виробн. конопель, виведено ряд нових цінних сортів цієї культури. Механізовано процеси вирощування й збирання конопель, що значно підвищило вихід волокна з сировини та знизило затрати праці на її виробн. Україна дає бл. 37% загальносоюзного вироби. волокна й бл. 46% насіння. В 1978 в республіці коноплі сіяли на площі 33 тис. га. В УРСР діють 24 держ. коноплезаводи по первинній переробці конопель. Н.-д. роботу з питань К. проводять *Луб'яних культур всесоюзний науково-дослідний інститут* (м. Глухів Сум. обл.) та Золотоніська дослідна станція по коноплях (Черкас. обл.).

М. О. Тимонін.

КОНОПЛЬО́ВА Євгенія Олексіївна [н. 6 (19).XI 1917, Харків] — укр. рад. хоровий диригент і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1970). В 1945 закінчила Харків. консерваторію. В 1943—52 — у Харків. держ. хоровій капелі (1943—50 — директор і диригент, 1950—52 — худож. керівник і гол. диригент). З 1952 — гол. хормейстер Харків. театру опери та балету ім. М. В. Лисенка. Опери: «Тарас Бульба» Лисенка, «Богдан Хмельницький» Данькевича, «Комуніст» Клебанова, «Іван Сусанін» Глинки, «Борис Годунов» Мусоргського, «Аїда» Верді. К.— викладач Харків. ін-ту мистецтв (з 1970 — доцент).

КОНОПНІ́ЦЬКА (Konopnicka) Марія (23.V 1842, м. Сувалки, тепер центр Сувалкського воєводства ПНР — 8.X 1910, Львів) — польс. письменниця. З 1902 жила в Галичині. В 70-х рр. виступила з поетичними циклами «В горах» і «Образки». Автор поетичних збірок «Поезії» (т. 1—4, 1881—96), «Лінії й звуки» (1897), «Італія» (1901), збірок оповідань, новел, нарисів «Чотири новели» (1888), «Мої знайомі» (1890), «На Нормандському березі» (1904). В центрі творів К.— життя трудящих, викриття соціальної несправедливості, патріотичні й інтернац. мотиви, інтимна й філос. лірика. В них широко використано фольклор. В поемі «Пан Бальцер у Бразилії» (1892—1910) відобразила поневіряння польс. селян-емігрантів, зростання класової свідомості й революц. настроїв, висловлювала віру в краще майбутнє людей праці. Писала для дітей, відома як перекладачка і автор літ.-критичних та історико-літ. праць. Укр. мовою твори К. перекладали П. Грабовський, В. Щурат, М. Рильський, С. Масляк, М. Рудницький, Д. Павличко, М. Пригара та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори. Львів, 1954; Про гномів-краснолюдків та сирітку Марисю. К., 1972; Пан Бальцер у Бразилії.— Новели. К., 1974; Рос. перекл.— Сочинения. т. 1—4. М., 1959.

Літ.: Франко І. Марія Конопницька. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955; Пиотровская А. Г. Творческий путь Марии Конопницкой. М., 1962; Курант И. Л. Мария Конопницкая. Биобиблиографический указатель. М., 1962.

Р. Ф. Кирчів.

КОНОСАМЕ́НТ (франц. connaissement, від connaitre — знати, розумітися) — у *морському праві* документ, який засвідчує укладення й умови *морської перевозки договору*. Одночасно є розпискою у прийнятті вантажу. В Рад. Союзі зміст К. визначається ст. 124 *Кодексу торговельного мо-*

М. Т. Кононенко.

М. Конопніцька.

С. П. Кончук.

С. П. Кончук. Ілюстрація до народної казки «Колобок». 1929.

Дж. Конрад.

В. І. Конопацький.

Коноплявка.

реплавства СРСР. К. складається перевізником на підставі підписаної вантажовідправником письмової об'яви, яка містить відомості, необхідні для укладення договору мор. перевозки. К. видається як при договорах *тайм-чартеру* і чартеру, так і при каботажних перевезеннях (див. *Каботаж*).

КОНОТО́П — місто обласного підпорядкування Сум. обл. УРСР, райцентр, розташований на р. Єзучі (бас. Дніпра). Залізничний вузол. 78 тис. ж. (1978). Вперше згадується 1638 як польс. фортеця поблизу кордонів Рос. д-ви. В 1648—1781 — сотенне містечко *Ніжинського полку*. В 1902 в К. засн. с.-д. орг-цію іскрівського напряму, діяла підпільна друкарня. Рад. владу встановлено 7 (20). XI 1917. В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації (7.IX 1941 — 6.IX 1943) в К. діяв партизан. загін із з'єднання С. А. *Ковпака*. В місті — з-ди «Червоний металіст» (випускає автоматику для вугільної і гірничорудної пром-сті), вагонорем., поршневий, побутової хімії, арматурний, асфальтовий, залізобетонних виробів, винно-соковий, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, швейна ф-ка, м'ясний та хлібний комбінати, маслозавод, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. У місті — проектно-конструкторський ін-т «Автоматвуглерудпром», заг.-тех. ф-т Харків. політех. ін-ту; технікуми — буд., транспортного будівництва та індустріально-пед., мед. та 3 профес.-тех. уч-ща, 17 заг. -осв., музична і спортивна школи; 2 лікарні. 5 будинків культури, 2 клуби, 2 кінотеатри, 5 б-к, краєзнавчий музей.

В К. народилися просвітитель М. Й. *Партура*, бібліограф С. І. *Пономарьов*, революц. діячі І. І. *Радченко* і С. І. *Радченко*, художник О. І. *Сиротенко*, письменник О. О. *Соколовський*, біохімік А. М. *Утевський*.

Літ.: Маленко Є. Ю. Конотоп. Х. 1970

КОНОТО́ПСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 68,8 тис. чол. (1979). У районі — 93 населені пункти, підпорядковані селищній та 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Конотоп*. Поверхня К. р. рівнинна. Корисні копалини: торф, глина, пісок. Гол. річки — *Сейм* з притокою *Єзуч*, *Ромен* (бас. Дніпра). Грунти в пн. частині району — супіщані й піщані, дерново-підзолисті, в пд. — чорноземні. Розташований в лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, осика, вільха. береза) займають 19,6 тис. га.

Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Конотоп. У районі переважають підприємства харч. пром-сті, найбільші з них: дубов'язівські цукр. і спиртовий, Попівський спиртовий з-ди. 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 128,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 101,2 тис. га. Осушено 17 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля, овочеві. У К. р.— 21 колгосп, 6 радгоспів, міжколг. об'єднання «Птахопром» і «Сейм» (виробн. кормів), райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізнич. вузол Конотоп, залізнич. станції: Вирівка, Грузьке, Дубов'язівка, Мельня.

Автошляхів — 521 км, у т. ч. з твердим покриттям — 197 км. В районі — 41 заг.-осв. школа, сільс. профес.-тех. уч-ще; 58 лік. закладів, у т. ч. 11 лікарень. 22 будинки

культури, 37 клубів, 60 кіноустановок, 55 б-к. У с. Мельні К. р. народився укр. рад. хоровий диригент і композитор Г. М. *Давидовський*. У с. Гирявку (тепер с. Шевченкове) 1859 приїздив Т. Г. Шевченко. В К. р. видається газ. «Радянський прапор» (з 1917).

М. М. Гудименко.

КОНО́ЩЕНКО Андрій Михайлович (справж. прізв.— Грабенко; 13.X 1857, с. Обознівка, тепер Кіровогр. р-ну Кіровогр. обл.— 30. VI 1932, Київ) — укр. рад. фольклорист-музикознавець. Учився в Петерб. гірничому ін-ті. Учителював у земських школах на Херсонщині (1880—82). Потім жив у Херсоні, працював у земській управі. Звільнений зі служби як політично неблагонадійний. Був знайомий з І. К. Карпенком-Карим і М. В. Лисенком. У 1927 обраний членом Етногр. комісії АН УРСР. К. записав на Полтавщині, Херсонщині й Київщині бл. 1000 нар. пісень, уміщених в його збірках «Українські пісні» (1900) та «Українські пісні з нотами» (1907—09).

В. В. Чабаненко.

КО́НРАД (Conrad) Джозеф (справж. ім'я та прізв.— Теодор Юзеф Конрад Коженьовський; 3.XII 1857, Бердичів, тепер Житомир. обл. — 3.VIII 1924, Бішопсборн, поблизу Кентербері) — англ. письменник. Син А. *Коженьовського*. За національністю поляк. Жив на Україні. Учився у Львові і Кракові. Був моряком. У 1886 прийняв британське підданство. Перший роман «Олмейєрове безумство» (1895) має антирасистське спрямування. В романах «Лорд Джім» (1900), «Перемога» (1915), «Визволення» (1920), повістях «Тайфун» (1903), «Корсар» (1923) відстоював мужність, чесність, дружбу. В романі «Негр з ,,Нарциса“» (1897), повісті «Серце темряви» (1902) викривав колоніалізм. Не вірив в успіх соціальної революції, що знайшло відображення в антибурж. романі «Ностромо» (1904). В 1890 і 1893 відвідав Україну. В кн. «Із спогадів» (1912), оповіданні «Князь Роман» (1925), незакінч. повісті «Дві сестри» (вид. 1928) відтворив свої враження про Україну, її природу, людей, звичаї. К.— неоромантик, майстер морської теми у світовій художній літературі.

Тв.: Укр. перекл.— Твори, т. 1—2. Х., 1929; Тайфун. Х., 1930; Вибране. К., 1959; Фрейя з Семи Островів. К., 1960; Рос. перекл.— Избранное, т. 1—2. М., 1959; В зеркале морей. Одесса, 1979.

Літ.: Урнов Д. М. Джозеф Конрад. М., 1977.

І. М. Лозинський.

КО́НРАД Микола Йосипович [1 (13).III 1891, Рига — 30.IX 1970, Москва] — рос. рад. сходознавець, акад. АН СРСР (з 1958). Засновник рад. школи японознавців. У 1912 закінчив Петерб. ун-т і Практичну східну академію. У 1913—14 — викладач Київ. комерційного ін-ту. З 1922 працював у Ленінгр. ун-ті (з 1926 — професор). Осн. праці — про л-ру, мову, мистецтво й історію Японії та Китаю: «Японська література в образах і нарисах» (1927), «Японський театр» (1929), «Синтаксис японської національної літературної мови» (1937), «Сунь-Цзи. Трактат про воєнне мистецтво» (1950), «Про літературну мову в Китаї й Японії» (1960). Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами й медалями. Держ. премія СРСР, 1972.

Тв.: Запад и Восток. М., 1972; Избранные труды, т. 1—3. М., 1974—78.

КО́НРАД (Conrad) Чарлз (н. 2.VI 1930, Філадельфія) — астронавт США. Закінчив (1953) Прінстонський ун-т та Військ.-мор. школу льотчиків-випробувачів (1961). З 1962 — в групі астронавтів. Перший політ здійснив 21—29.VIII 1965 разом з Г. *Купером* на космічному кораблі «Джеміні-5» як 2-й пілот. Другий політ — 12—15. IX 1966 як командир корабля «Джеміні-11», разом з Р. *Гордоном*. Третій політ — 14—24.XI 1969 як командир корабля «Аполлон-12», разом з Р. Гордоном і А. *Біном*. Двічі виходив на поверхню Місяця. Як командир корабля «*Аполлон*» разом з Дж. *Кервіном* і П. *Вейцем* здійснив свій четвертий політ у космос (25.V—22.VI 1973). В ході польоту «Аполлон» стикувався з орбітальною науковою станцією «*Скайлеб*». В .польоті Ч. Конрад двічі виходив у відкритий космос.

КО́НРАДА ПОВЕ́РХНЯ — нижня межа «гранітного» шару *земної кори*. Названа на честь австр. геофізика В. Конрада (1876—1962). Виявлена на підставі стрибкоподібного зростання швидкості поздовжніх *сейсмічних хвиль* (з 6 до 6,5 км/с) при проходженні цієї межі. Залягає на глиб. 10—40 км.

КОНСЕ́НСУС (лат. consensus — згода, одностайність) — збіг думок. К. п р и н ц и п — одноголосне прийняття рішень усіма учасниками наради, конференції тощо. В *цивільному праві* к о н с е н с у а л ь н и м д о г о в о р о м

вважається угода, укладена з моменту досягнення сторонами згоди щодо всіх істотних умов його (напр., *поставки* договір, *підряду* договір).

КОНСЕПСЬЙО́Н — місто в Парагваї, адм. ц. департаменту Консепсьйон. Порт на р. Парагвай, залізнична станція. 52,8 тис. ж. (1970). Підприємства харчової (зокрема, борошномельної), текст., шкіряної, лісопильної пром-сті. Торг. центр. Відділення Асунсьйонського католицького університету.

КОНСЕПСЬЙО́Н — місто в центр. частині Чілі, адм. ц. пров. Консепсьйон. Залізнич. вузол, порт (Талькауано) на правому березі естуарія р. Біо-Біо. 169,6 тис. ж. (1975). Розвинута маш.-буд., нафтопереробна, текст. (вовняна, бавовняна), харч. (у т. ч. борошномельна, цукрова, консервна) пром-сть. У районі К.— видобування кам. вугілля, діє металург. з-д (Уачіпато). Ун-т. У 1960 місто було зруйноване землетрусом. Засн. 1550.

КОНСЕРВАТИ́ВНА ПА́РТІЯ Великобританії, — основна партія британської монополістичної буржуазії, а також вищого чиновництва й аристократії. Засн. в серед. 19 ст. на базі *торі*. В 1867 місц. орг-ції К. п. створили Нац. союз консервативних і конституц. асоціацій. З кін. 19 ст. К. п. все більше переходила на позиції фінанс. і пром. буржуазії, проводила антинар. імперіалістичну політику, відстоювала гасло *протекціонізму*. Лідерами К. п. були Б. *Дізраелі* (1846—81), Р. *Солсбері* (1881—1902), С. *Болдуін* (1923—37), Н. *Чемберлен* (1937—40) та ін. В 1915—40 (крім 1924 і 1929—31) К. п. входила до коаліційних урядів або формувала уряд сама. Лідер К. п. при наявності парламентської більшості стає прем'єр міністром. Коаліційний уряд 1940—45 і К. п. 1940—55 очолював У. С. *Черчілль*. У 1951—64, 1970—74 і з травня 1979 К. п.— при владі (лідери — А. *Іден*, 1955—57; Г. *Макміллан*, 1957—63; А. Дугласс-Х'юм, 1963—65; Е. Хіт, 1965—75; М. Тетчер, з 1975). У зовн. політиці К. п. виступає з антирад., мілітаристських, неоколоніалістських позицій. Консервативний уряд проводить антиробітн. курс, здійснює репресії проти народу *Північної Ірландії*. При консервативному уряді Великобританія ввійшла до ЄЕТ. Найвищі органи К. п.— щорічна конференція (рішення не обов'язкові для лідера) і Центральне бюро. Місцеві асоціації Консервативної партії налічують 1,5 млн. чол. (1977).

В. О. Горбик.

КОНСЕРВАТИ́ВНА СИСТЕ́МА (лат. conservativus — охоронний, від conservo — зберігаю) — механічна система, для якої має місце закон збереження механічної енергії: сума *кінетичної енергії* й *потенціальної енергії* є сталою величиною. Прикладом К. с. є сонячна система. В земних умовах, де діють сили опору і неминуче відбувається зменшення мех. енергії й перехід її в ін. форми енергії (напр., тепло), К. с. реалізуються лише наближено. Так, К. с. можна вважати маятник, що коливається, якщо знехтувати тертям в його осі підвісу та опором повітря. У фізиці поняття «консервативна система» часто поширюють на немеханічні системи, коли з великою точністю можна вважати, що в цих системах нема втрат енергії.

КОНСЕРВА́ТОРИ (лат. conservator — охоронець) — 1) Прибічники консервативних поглядів, противники прогресу. 2) У Великобританії, Данії, Канаді, Колумбії, Ісландії, Швейцарії, Швеції та деяких інших країнах — члени Консервативної партії.

КОНСЕРВАТО́РІЯ (італ. conservatorio, первісне значення — притулок, від лат. conservo — зберігаю) — вищий музичний навчальний заклад. У 16—17 ст. в Італії — притулок для сиріт, де навчали ремесел, пізніше — й музики. З 18 ст. К.— спеціальний муз. навч. заклад. Найстаріші К.: в Парижі (1784), Болоньї (1804), Мілані, Неаполі (обидві — 1808), Флоренції, Празі (обидві — 1811), Брюсселі (1812), Відні (1817), Варшаві (1821), Лондоні (1822) та ін. містах. У Росії перші К. відкрито в Петербурзі (1862) та Москві (1866). В СРСР К.— муз. вузи, з ф-тами: теоретико-композиторським, вокальним, фортепіанним, оркестровим, диригентським, нар. інструментів. Курс навчання розрахований на 5 років (див. також *Музична освіта*). В 1854 у Львові засн. К. *Галицького музичного товариства*, в 1902 — Львів. муз. ін-т (1930—39 — К. імені К. Шимановського), 1903 — *Вищий музичний інститут* ім. М. Лисенка, 1904 в Києві — *Музично-драматичну школу Миколи Лисенка* (з 1918 — *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка*). В 1913 відкрито К. в Києві та Одесі, 1917 — у Харкові. Тепер в УРСР працюють вищі муз. навч. заклади: *Донецький музично-педагогічний інститут, Київська консерваторія* ім. П. І. Чайковського, *Львівська консерваторія* ім. М. В. Лисенка, *Одеська консерваторія* ім. А. В. Нежданової, *Харківський інститут мистецтв* ім. І. П. Котляревського.

Л. З. Мазепа.

КОНСЕРВА́ЦІЯ (лат. conservatio — збереження) — 1) В музейній справі — сукупність заходів, що забезпечують максимальне збереження творів мистецтва, археологічних пам'яток, старовинних речей, книг, архівних документів тощо. Осн. умови К.— спеціально обладнане приміщення, захист речей від зовн. впливів (сонячного проміння, забруднення та ін.), підтримування режиму — т-ри й вологості повітря. К. тісно пов'язана з *реставрацією*. На основі найновіших досягнень хімії й фізики постійно розробляються наук. методи консервації. 2) К. в економіці. Припинення капітального будівництва об'єкта в цілому або окремих його частин, припинення роботи діючих підприємств, зняття з експлуатації окремих знарядь виробництва (машин, механізмів, устаткування тощо) без ліквідації їх.

КОНСЕ́РВИ (від лат. conservo — зберігаю) — 1) Харчові продукти рослинного або тваринного походження, відповідно оброблені і вміщені в герметичну тару для тривалого зберігання. В процесі виготовлення К. з харч. продуктів виділяють неїстівні частини, додають жир, цукор, *прянощі*, вітаміни, а далі обробляють продукти теплом або хім. речовинами (див. *Консервування*). Під час такої обробки зберігається харч. цінність продуктів, не змінюється їхня калорійність. К. розфасовують і закупорюють (див. *Закатна машина*) у бляшану, алюмінієву, скляну або полімерну тару. Розрізняють К.: м'ясні, м'ясо-рослинні, рибні (у т. ч. *презерви*), молочні, овочеві (закусочні, для перших і других страв та ін.) і фруктові; натуральні і кулінарно оброблені; загального призначення, спеціальні, для дитячого і дієтичного харчування. Зберігають їх при т-рі від 0 до 20° С і вологості не більш як 75%. В СРСР К. (їх асортимент налічує понад 800 найменувань) виготовляють на консервних з-дах Астрахані, Баку, Єревана, Краснодара, Самарканда тощо, зокрема в УРСР — на *Одеському дослідному консервному заводі* імені В. І. Леніна, в *Керченському виробничому об'єднанні рибної промисловості, Черкаському виробничо-аграрному об'єднанні консервної промисловості* та ін. 2) Окуляри, що захищають очі від яскравого світла, пилу, вітру тощо.

Літ.: Самсонова А. Н., Ушева В. Б. Фруктовые и овощные соки. М., 1976; Мальский А. Н., Изотов А. К. Овощные закусочные консервы. М., 1978.

О. П. Ольшевський.

М. Й. Конрад.

Ч. Конрад.

КОНСЕ́РВНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової промисловості, підприємства якої переробляють сировину рослинного й тваринного походження і виготовляють консервовані продукти, головним чином у герметичній упаковці. Осн. продукція галузі: консерви плодоовочеві (овочеві, томатні, фруктові тощо), м'ясні, молочні, рибні, м'ясо-рослинні, сало-бобові та ін. Сировиною для К. п. є плоди, овочі, молоко, риба тощо. Консервування продуктів харчування, які швидко псуються у свіжому вигляді і мають сезонний характер вироб., дає можливість постачати їх населенню рівномірно протягом року. Пром. виробн. консервів почало розвиватися

Виробництво консервів за видами
(млн. умовних банок)

Продукція	1965		1978	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Консерви всього	7078	1663	14998	3634
у т. ч.				
М'ясні й м'ясо-рослинні	723	101	841	168
Рибні	977	67	2669	209
Овочеві	1484	500	3393	1311
Томатні	1067	321	2270	572
Фруктові	1380	289	1772	338
Молочні	707	185	1411	348

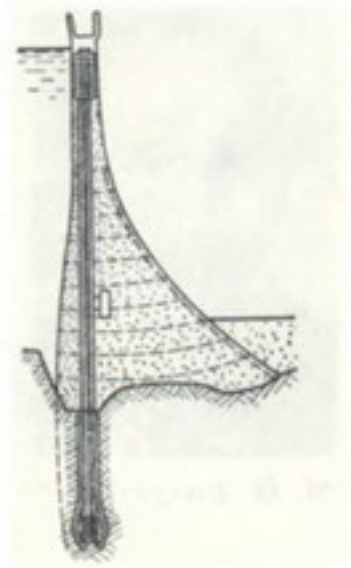

Консольна гребля з анкерним зубом.

на поч. 19 ст.; в Росії — у 2-й пол. 19 ст. (в Таганрозі, Ростові-на-Дону, Петербурзі, Сімферополі та ін. містах). В СРСР К. п. створено по суті заново. Було повністю реконструйовано старі підприємства на новій тех. базі, збудовано сотні нових консервних з-дів. Освоєно випуск багатьох нових видів продукції К. п. Створено нові галузі (молочноконсервну, виробн. консервів для дит. та дієтичного харчування тощо). Поряд із старими районами зосередження К. п.— Пд. України, Молдавія, Кубань, Пн. Кавказ — вона набула розвитку в Білорусії, Центральному й Центральночорноземному районах, Поволжі, Закавказзі, Серед. Азії, Сибіру, на Далекому Сході. За обсягом виробн. консервів СРСР з поч. 60-х рр. посідає 2-е місце в світі (після США). В СРСР, у т. ч. на Україні, 70% продукції становлять плодоовочеві консерви (див. *Плодоовочева промисловість*).

В УРСР потужну К. п. створено на базі розвитку овочівництва й садівництва. Тут зосереджено (1978) 31% усіх посівних площ овочевих культур та 31% площ плодових насаджень країни. В довоєнні роки було споруджено великі консервні підприємства в Херсоні, Одесі, Черкасах, Мелітополі, Сімферополі та в ін. містах. За післявоєнні роки поряд з відбудовою зруйнованих з-дів споруджено багато нових підприємств і цехів. У 1978 на Україні консерви виробляли 400 підприємств кількох відомств. Понад 65% виробничих потужностей по переробці овочів і плодів припадає на держ. підприємства (М-во харч. пром-сті УРСР). В результаті розвитку *агропромислової інтеграції* створено виробничі об'єднання К. п. в складі держ. консервних з-дів і спеціалізованих радгоспів. У системі «Укрконсервпрому» (1979) діє 17 виробничих об'єднань, з них 14 агропромислових. До складу їх входять 44 консервні підприємства і 63 радгоспи, спеціалізовані на вирощуванні овочів і плодів. Найбільші підприємства К. п. УРСР: Херсонський комбінат, Ізмаїльський, Одеський дослідний з-д ім. В. І. Леніна, сімферопольські з-ди, Черкаський та Керченський, Джанкойський, Нижньогірський, Кам'янсько-Дніпровський з-ди. На консервних підприємствах впроваджують комплексну механізацію і автоматизацію виробничих процесів, систематично оновлюють парк устаткування, вдосконалюють технологічні процеси. Проблемами розвитку К. п. займається ряд н.-д. ін-тів та лабораторій, які очолює Всесоюзний н.-д. ін-т консервної і овочесушильної пром-сті в Москві, на Україні — Всесоюзний н.-д. і проектно-конструкторський ін-т продуктів дит. харчування і систем керування агропром. комплексами консервної пром-сті в Одесі.

Серед ін. соціалістичних країн консервна промисловість розвинута, зокрема, в Болгарії, Угорщині, Румунії. *Р. О. Язиніна.*

КОНСЕРВУВА́ННЯ — 1) Обробка харчових продуктів, що запобігає їхньому *гниттю* і *бродінню* під час тривалого зберігання. Осн. способи К.: *заморожування харчових продуктів, квашення, копчення, пастеризація, стерилізація* і *сушіння*. Вдаються також до в'ялення (підсушування на відкритому повітрі), до обробки з використанням цукру або хім. речовин, до нагрівання протягом 1—2 хв без доступу повітря (асептичне, або безмікробне, К.). В'яленню піддають гол. чин. підсолену рибу. Консервуючу дію цукру (при його концентрації 60—65%) використовують, виготовляючи варення, джем, повидло, мармелад тощо. Хім. речовинами при К. є оцтова к-та (див. *Маринування*), сірчистий ангідрид або к-та та гідросульфіт натрію (див. *Сульфітація*), кухонна сіль, сорбінова к-та, бензойна к-та і бензойнокислий натрій, деякі *антибіотики*. Асептичне К. застосовують у виробн. овочевих пюре. Впроваджується К. іонізуючим, ультрафіолетовим та інфрачервоним випромінюванням, струмами високої частоти тощо. Див. також *Консерви, Консервна промисловість*. 2) Обробка деревини *антисептичними засобами*, що підвищує стійкість її проти руйнування грибами (гниття), комахами або бактеріями. Полягає у просочуванні деревини розчинами антисептиків в *автоклавах* або спец. ваннах. Крім того, деревину просмолюють, обмазують пастами (напр., бітумними, глиняними) тощо. К. піддають дерев'яні частини гідротех. споруд, палі, шпали, стовпи та ін. 3) Обробка шкур кухонною сіллю або висушування їх при т-рі 25—35° С для запобігання гниттю. 4) Обробка *кормів* з метою тривалого зберігання їх. Найпоширенішими способами К. кормів для с.-г. тварин є сушіння трави на *сіно, силосування* кормів та хім. К. їх. С у ш і н н я трави— процес видаляння з неї вологи; буває природне (під дією сонячних променів) і штучне (в стаціонарних або пересувних сушарках). Скошену і висушену до вологості 14—17% траву складають у скирти, пресують або виготовляють з неї *сінне борошно*. За хім. складом штучно висушена трава подібна до зеленої. З неї виробляють *трав'яне борошно*. С и л о с у в а н н я (заквашування) кормів — метод К. і зберігання вологих кормів без доступу повітря. Правильно засилосовані корми можна зберігати кілька років. Втрати поживних речовин при силосуванні менші, ніж при сушінні. При х і м і ч н о м у К. корми обробляють хім. консервантами, які сповільнюють або припиняють процеси пліснявіння, закисання, бродіння та загнивання кормів. Найчастіше використовують мінеральні (соляну, сірчану й фосфорну) та органічні к-ти (оцтову, мурашину, пропіонову та ін.). Див. також *Силос, Сінаж*.

Літ.: Ильченко С. Г., Мархе А. Т., Фан-Юнг А. Ф. Технология и технохимический контроль консервирования. М., 1974.

О. П. Ольшевський (К. харчових продуктів).

КОНСИГНА́ЦІЯ (лат. consignatio — письмове підтвердження) — у *міжнародному приватному праві* вид договору комісійного продажу товарів за кордон. К. дає покупцеві змогу ще до купівлі оглянути й відібрати товар, який найбільше цікавить його. *Зовнішньоторговельні організації СРСР* використовують консигнації для укладення угод з закордонними фірмами.

КОНСИ́ЛІУМ (лат. consilium — нарада, обговорення) — нарада лікарів одного або кількох фахів; збирається для вирішування питань про стан хворого, уточнення діагнозу та засобів лікування. Скликається на прохання лікаря, який лікує хворого (у неясних і складних випадках захворювань), або на вимогу родичів тяжкохворого.

КОНСО́ЛЬ (франц. console) — 1) Опорна конструкція, що підтримує виступаючі частини будівлі (карнизи, балкони тощо). К. називають також частину машинної станини, що має форму відносно короткої горизонтальної балки, закріпленої одним кінцем. 2) Пересувна колонка або тумбочка для квітів.

КОНСО́ЛЬНА ГРЕ́БЛЯ — бетонна масивна *гребля*, стійкість якої проти зусиль зсуву (горизонтального тиску води, криги тощо) значною мірою забезпечується консольним закріпленням її в грунті основи (див. *Консоль*). На скельній основі К. г. (мал.) споруджують з глибокими *анкерами* (анкерними зубами) у вигляді тросів або стрижнів, на нескельній — з ростверковими (див. *Ростверк*) *палями*. У консольної греблі економічна форма профілю, при її зведенні витрачають менше (порівняно з *гравітаційною греблею*) бетону.

М. І. Губина.

КОНСО́ЛЬНА СИСТЕ́МА в б у д і в е л ь н і й м е х а н і ц і — система конструкцій, основними елементами якої є *консолі*. За *розрахунковою схемою* розрізняють К. с. (мал.) консольно-балкові (напр., консольні та консольно-шарнірні *балки*, консольно-балкові *ферми*) та консольно-аркові (консольно-шарнірні *арки*, консольно-аркові ферми). К. с. бувають одно- і багатопрогонові (з шарнірним з'єднанням частин системи). Найефективнішими є багатопрогонові консольно-балкові системи, що відрізняються від балкових систем такої самої довжини меншою масою. До того ж вони менш чутливі до нерівномірного осідання підпор, зміни температури тощо. Ці системи застосовують здебільшого у мостобудуванні і пром. будівництві.

Г. В. Ісаханов.

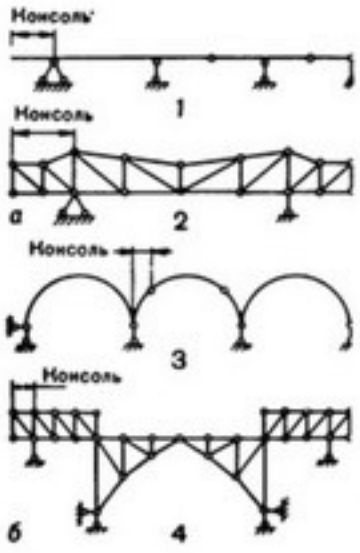

Консольні системи: *а* — консольно-балкові; *б* — консольно-аркові; 1 — консольно-шарнірна балка; 2 — консольно-балкова ферма; 3 — консольно-шарнірна арка; 4 — консольно-аркова ферма.

КОНСОНА́НС (франц. consonance — співзвучність, від лат. consonans, тут — узгоджений) — 1) У м у з и ц і — милозвучне, одночасне сполучення тонів. Викликає почуття узгодженості, спокою, розв'язання напруги; протилежний поняттю *дисонанс*. К. відіграють роль опорних гармонійних сполучень, центральних у *ладу*, які підпорядковують собі дисонуючі співзвуччя. 2) У в і р ш у в а н н і — неточна рима, побудована на співзвучності приголосних при частковій або повній розбіжності голосних. Напр.: «— І знов земля кипить у боротьбі, //І знову я належу

не собі,— // сказав Іван. Дивився, як востаннє. // Торкнув мене прощальними вустами» (Л. Костенко). Іноді таку риму називають *дисонансом*.

КОНСОНА́НТНЕ ПИСЬМО́ [від лат. consonans (consonantis) — приголосний звук, а також буква, що його позначає] — вид буквено-звукового письма. У давніх системах К. п. осн. знаками передавали приголосні звуки. В пізніших позначали й голосні, але не окремими знаками, а використовуючи деякі букви для позначення і приголосних, і голосних звуків, або голосні позначали *діакритичними значками*. Вперше консонантно-звукові знаки з'явилися в *єгипетському письмі* (в 2-му тис. до н. е.). Потім К. п. розвинулось у фінікійців, арамейців, євреїв, арабів та ін. народів. На основі К. п. виникло вокалізовано-звукове *грецьке письмо*, букви якого передавали не тільки приголосні, а й голосні звуки. Від грец. алфавіту ведуть початок майже всі вокалізовані алфавіти світу.

КОНСО́РТ, принц-консорт (англ. Prince Consort, від лат. consors — співправитель) — у Великобританії чоловік королеви, який не є монархом.

КОНСО́РЦІУМ (лат. consortium — співучасть, спільність) — одна з форм капіталістичних монополій, тимчасова угода між групою капіталістичних банків і пром. компаній для спільного розміщення позик або здійснення єдиного пром. проекту великого масштабу з метою одержання монопольних прибутків. Одна з форм зрощування банківського і пром. капіталів. Набули поширення після 2-ї світової війни 1939—45.

КОНСО́РЦІЯ (лат. consortio — співучасть, спільність) — група видів тварин і рослин, більш або менш тісно пов'язаних з одним із індивідуумів або з цілою *популяцією* будь-якого виду рослин чи тварин (ядром К.). Консортивні зв'язки насамперед виявляються при *паразитизмі* й *симбіозі*, іноді види К. пов'язані з ядром К. однобічно — споживання, затінювання. Ядром К. першого розряду є *автотрофи* (найважливішими є К. *домінантних видів*), ядром К. другого розряду — *гетеротрофи*.

КОНСПЕ́КТ (лат. conspectus — огляд) — короткий письмовий виклад змісту книги, статті, лекції тощо. К. складається з плану, стисло викладених осн. положень, фактів і прикладів.

КОНСТА́НТА [від лат. constans (constantis) — незмінний] — стала величина. Див. *Змінні і сталі величини*.

КОНСТАНТИ́Н I (Константин Великий) Флавій Валерій (Flavius Valerius Constantinus Magnus; бл. 285, Наїссус — 337, Анкірон) — римський імператор 306—337. Проголошений імператором брит. *легіонами*, остаточно утвердився 325. Проводив послідовну централізацію держ. апарату. За К. було поліпшено становище міст, стабілізовано монету, відбито напади *варварів*. Проголосивши імператорську владу захисницею заг. рівності, справедливості й свободи, К. своїми законами (прикріплення станів до місця проживання або до роду занять, посилення покарання рабів) фактично відстоював віджилі рабовласницькі відносини. Столицю д-ви переніс до *Константинополя*. Підтримував християнську церкву, надав їй ряд привілеїв (сам прийняв християнство у формі *аріанства* лише перед смертю), за що прозваний «Великим».

КОНСТАНТИ́Н V (Κωνσταντῖνος; 719—14 або 23. IX 775) — імператор *Візантії* (з 741) з *Ісаврійської династії*. Проводив політику в інтересах провінційної знаті. Посилив військ. могутність країни. Здобув перемоги над арабами (746, 752) та болгарами (763). Зміцнив екон. становище Візантії. Був провідником *іконоборства* (домігся засудження церк. собором 754 іконошанування, конфіскував багатства монастирів).

КОНСТАНТИ́Н VII Багрянородний (Порфирородний; Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος; 17 або 18.V 905, Константинополь — 9.XI 959, там же) — імператор *Візантії* (з 913) з *Македонської династії*. Відображав інтереси столичного чиновництва, був прихильником централізації д-ви. Активізував дії проти *арабів* (візант. війська досягли р. Євфрату). За К. VII, внаслідок походів 941 і 944 київ. князя *Ігоря* на Візантію, 944 було укладено торг. договір з Київ. Руссю. К. VII — автор кількох творів, зокрема «Про феми», «Про управління імперією» (містить відомості про слов'ян і печенігів, а також згадку про Київ — Самбат).

«КОНСТАНТИ́НІВ ДАР» — підроблена грамота, складена прибл. у серед. 8 ст. при дворі папи римського для обгрунтування домагань папства на світську владу. Згідно з «К. д.», рим. імператор *Константин I* нібито надав папі Сільвестру I верховну владу над зх. частиною Римської імперії, в т. ч. над Італією. Підробку «К. д.» викрив у 15 ст. італ. гуманіст Л. *Валла*.

КОНСТАНТИ́НОВ Алеко [1 (13). I 1863, Свиштов — 11 (23).V 1897] — болг. письменник. Учився в Південнослов'янському пансіоні в Миколаєві (1878—81). Закінчив ун-т в Одесі (1885). Того ж року повернувся до Болгарії. У гумористичних дорожніх нарисах «До Чікаго і назад» (1893) змалював амер. спосіб життя, викривав суть бурж. демократії в США. Славу К. приніс цикл сатиричних оповідань «Бай Ганьо» (1895). В них К. створив худож. тип заповзятливого ділка, породженого епохою капіталізму в Болгарії. Виступав як публіцист. Перекладав рос. (О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова) і зх.-європ. поезію. Загинув від руки найманих убивць.

Тв.: Укр. перекл.— Бай Ганьо. К., 1979; Рос. перекл.— Фельетоны и очерки. М., 1954; Бай Ганю. М., 1968.

О. В. Шпильова.

КОНСТАНТИ́НОВ Борис Павлович [23.VI (6.VII) 1910, Петербург — 9.VII 1969, Ленінград] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1960), Герой Соціалістичної Праці (1954). Член КПРС з 1959. Навчався в Ленінгр. політех. ін-ті (1926—29). В 1927—35 і з 1940 працював у Фізико-тех. ін-ті АН СРСР (1957—67 — директор). Осн. наук. праці — з акустики, фіз. хімії та фізики плазми. Зокрема, перший розв'язав задачу про поглинання звуку при відбиванні від абс. гладкої і твердої границі, створив хвильову теорію *реверберації* звуку в замкнутих приміщеннях; розробив універсальний метод мікроаналізу хім. елементів та ряд методів розділення ізотопів. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1953. Ленінська премія, 1958.

КОНСТАНТИ́НОВ Володимир Іванович [11 (23).V 1892, Харків — 20.XI 1969, там же] — український рад. акушер-гінеколог, професор (з 1953), засл. діяч науки УРСР (з 1963). В 1918 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту. З 1946 — зав. відділом Харків. н.-д. ін-ту охорони материнства і дитинства ім. Н. К. Крупської, а з 1952 — заст. директора по наук. частині цього ж ін-ту. Праці К. присвячені питанням патогенезу і лікуванню запальних захворювань жіночих статевих органів, патології вагітності, розладам менструальної функції тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Б. П. Константинов.

П. О. Константинов.

КОНСТАНТИ́НОВ Костянтин Іванович [1817 (за ін. джерелами, 1819) — 12 (24).I 1871, Миколаїв] — рос. учений і винахідник у галузі артилерії, ракетної техніки, приладобудування і автоматики, генерал-лейтенант (1864). Розробив нові методи і прилади, в т. ч. електроавтоматичні, для вимірювання віддалі, часу тощо. В 1847 збудував ракетний балістичний маятник, за допомогою якого встановив вплив форми і конструкції *ракети* на її балістичні властивості, заклав наук. основи розрахунку й проектування ракет. Створив ряд конструкцій бойових ракет, пускових установок.

КОНСТАНТИ́НОВ Микола Олександрович [26.V (7.VI) 1894, м. Телшяй, тепер Лит. РСР — 18. IV 1958, Москва] — рад. історик педагогіки, дійсний член АПН РРФСР (з 1945). Закінчив Моск. ун-т (1918). З 1924 працював у вузах та в н.-д. ін-тах. З 1945 — зав. кафедрою педагогіки Моск. ун-ту, 1946—49 — директор Ін-ту теорії та історії педагогіки. З 1949 — професор Моск. міськ. пед. інституту, 1952—57 — завідуючий відділом Інституту теорії та історії педагогіки. Досліджував проблеми історії зарубіжної педагогіки, а також осн. етапи розвитку рад. школи й педагогіки (1930—50). Нагороджений орденом Леніна та медаллю К. Д. Ушинського.

Тв.: Очерки по истории начального образования в России. М., 1953 [у співавт.]; Очерки по истории средней школы. М., 1956; История педагогики. М., 1974 [у співавт.].

М. Д. Ярмаченко.

КОНСТАНТИ́НОВ Петро Олександрович [25.XII 1898 (6.I 1899), Муром — 31.X 1973, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1966). В 1921 закінчив Моск. філармонічне уч-ще. З 1922 працював у театрах Москви, Брянська, Курська, Горького, Орла та ін.

Ф. В. Константинов.

міст, 1934—58 — актор Центр. театру Рад. Армії, 1958—73 — *Малого театру*. Ролі: Курослєпов («Гаряче серце» О. Островського), Подколесин («Одруження» Гоголя), Перчихін («Міщани» Горького), Пікалов («Любов Ярова» Треньова), Беніто («Сам у себе під охороною» Кальдерона) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

КОНСТАНТИ́НОВ Трохим Васильович (серед. 18 ст.— після 1798) — рос. актор і антрепренер. Сценічну діяльність почав у 80-х рр. 18 ст. в Тулі. В 1787—91 і 1793—95 — актор Петерб., 1791—93— Казанського театрів. У 1795—96 — актор і антрепренер Харків. театру, якому надав професіонального характеру.

КОНСТАНТИ́НОВ Федір Васильович [н. 8 (21).II 1901, с. Новосьолки, тепер Арзамаського р-ну Горьк. обл.] — рад. філософ, акад. АН СРСР (з 1964). Член КПРС з 1918. Закінчив ін-т червоної професури (1932), працював на пед., наук. і парт. роботі. В 1952—54 — гол. редактор журн. «Вопросы философии», 1954—55 — ректор Академії сусп. наук при ЦК КПРС, 1955—58 — зав. відділом агітації і пропаганди ЦК КПРС, 1958—62 — гол. редактор журн. «Коммунист», 1962—67 — директор Ін-ту філософії АН СРСР. Гол. редактор «Философской энциклопедии» (т. 1—5, 1960—70). Президент Філос. т-ва СРСР (з 1971). В 1956—61 — канд. в члени ЦК КПРС. Автор праць з питань істор. матеріалізму, зокрема один з авторів і керівник авторського колективу книг «Історичний матеріалізм» (1954), «Основи марксистсько-ленінської філософії» (1979). Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

КОНСТАНТИНО́ПОЛЬ, старорус. Царград (Царгород) — столиця Римської імперії з 330, потім — *Візантії*. Заснований *Константином I* 324—330 на місці м. *Візантія* на європ. березі протоки Босфор. У 1204 захоплений *хрестоносцями,* став центром *Латинської імперії*. В 1261 відвойований візантійцями. До серед. 14 ст. був великим ремісничо-торг. центром. У 1453 К. завоювали турки і перейменували його на *Стамбул* (столиця Туреччини до 1923). На К. не раз робили походи військ. дружини київ. князів, зокрема 911 — дружина князя *Олега,* 941 і 944 — князя *Ігоря*. В 957 К. відвідала київ. княгиня *Ольга*. Після запровадження в 10 ст. *християнства* на Русі з К. на Русь направляли митрополитів. К. відвідували прочани до *Палестини* з Києва, Новгорода, Чернігова та ін. рус. міст. Дехто з них лишив цікаві описи міста — напр. «Життя і ходіння Даниїла» черніг. ігумена Даниїла (1106—08), записки новгород. архієпископа Антонія (1200) та ін. Після монголо-тат. навали на Русь у 1-й пол. 13 ст. між К. і рус. землями зберігалися лише церк. відносини.

КОНСТАНТИНО́ПОЛЬСЬКИЙ Адольф Маркович (н. 20.IV 1923, Харків) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. В 1948—54 навчався в Харків. худож. ін-ті в Г. *Томенка* і С. *Бесєдіна*. Твори: «Рідна земля» (1957), «Радянську владу на Україні проголошено!» (1959—60, в співавт. з О. Хмельницьким), «Солдати» (1960), «На світанку» (1960—61), «Після важкого бою» (1967), «Фронтова дорога» (1972), «З розвідки» (1976), «Земля» (1977). Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Велика Жовтнева соціалістична революція*, т. 2, с. 88—89.

КОНСТАНТІ́НА — місто на Пн. Сх. Алжіру, адм. ц. вілаєту Константіна. Розташована на р. Рюмель. Вузол з-ць і автошляхів. 255 тис. ж. (1970). Значний торг.-пром. центр країни. Розвинута маш.-буд. (особливо тракторобудівна), харчосмакова (борошномельна, цукр.-рафінадна, пивоварна), цем., текст. пром-сть. Кустарне виготовлення килимів, тканин, взуття, шкіряних виробів. ГЕС. У місті — ун-т. У стародавні часи під назвою Цірта була одним з гол. міст Пн. Африки. З 313 має сучасну назву.

КОНСТАНТІНЕ́СКУ (Constantinescu) Александру (10.III 1873, Бухарест — 28.III 1949, там же) — діяч рум. робітн. руху. Член Компартії Румунії з 1921. Н. в робітн. сім'ї. В 1896 вступив у С.-д. партію робітників Румунії. З 1906— секретар Ген. комісії профспілок. Один із засновників Компартії Румунії. Не раз зазнавав репресій. У 1920—37 — в еміграції. В 1939—45 — в концтаборах. Після визволення брав участь у роботі Компартії Румунії.

КОНСТАНТІНЕ́СКУ-ЯШ (Constantinescu-Iaşi) Петре (н. 25.XI 1892) — рум. історик, член Рум. академії, чл.-кор. Болг. АН, почесний доктор істор. наук Моск. держ. ун-ту. Учасник революц. і антифашист. руху, один із засновників т-ва «Друзі СРСР» (1934). У 1948—53 — заст. голови Президії Великих нац. зборів РНР, 1953—57 — міністр культів; 1948—63 — віце-голова Генеральної ради Т-ва рум.-рад. дружби; 1957—64 — директор Рум.-рад. ін-ту Академії РНР. У 1963—65 — член Держ. ради РНР. Автор праць з нової та новітньої історії Румунії, археології, історії мистецтва. Держ. премія РНР, 1963.

КОНСТА́НТНІСТЬ [від лат. constans (constantis) — незмінний] у психології — відносна сталість деяких *психічних процесів*. Так, К. *сприймання* — це відносна сталість образів предметів при помітних змінах у фіз. умовах сприймання: при зміні їх освітленості, положення у просторі, відстані від людини, яка їх сприймає, тощо. Хоч предмети щоразу виглядають по-іншому, людина сприймає їх як відносно сталі за величиною, формою, кольором. Властивість К. підтверджує умовно-рефлекторний характер людського сприймання: забезпечує відносну стабільність сприйняття навколишнього світу, відображаючи єдність предмета й умов його існування.

О. В. Неровня.

КОНСТА́НЦА — місто на Пд. Сх. Румунії, адм. ц. повіту Констанца. Разом з прилеглим курортним районом К. виділено в самостійну адм. одиницю. Гол. мор. порт країни на Чорному м., вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 194 тис. ж. (1974). Провідна галузь пром-сті — машинобудування, зокрема суднобудування. К.— один із значних центрів вовняної пром-сті. Розвинута також харч. (м'ясна, олійницька, рибоконсервна, виноробна, плодоконсервна, кондитерська, борошномельна), швейна, буд. матеріалів, целюлозно-паперова пром-сть. ТЕЦ, елеватори, нафтосховища, склади. К. — база мор. рибальства. В місті — археол. та худож. музеї, театр. К.— курорт міжнародного значення. В ньому виділяють курортні комплекси, найвідоміші з яких — приморські й грязьові курорти Мамая і Ефорія. На місці К. в 6 ст. до н. е. засн. грец. поліс; з 1878 К. — в складі Румунії.

КО́НСТЕБЛ (Constable) Джон (11.VI 1776, Іст-Бергхолт, Суффолк — 31.III 1837, Лондон) — англ. живописець. Син сільс. мірошника. В 1800—05 відвідував АМ у Лондоні, академік її — з 1829

Дж. Констебл. Млин у Флетфорді. 1817. Галерея Тейт. Лондон.

К. вважають одним з основоположників реалістичного напряму в західноєвроп. пейзажному живописі 19 ст. Твори: «Дедхемська долина» (1809), «Млин у Флетфорді» (1817), «Віз для сіна» (1821), «Собор у Солсбері з саду єпископа» (1823), «Вид на Хайгет з Хемпстідських горбів» (бл. 1834), «Хлібне поле» (1826), «Стонхендж» (1836). Твори К. зберігаються в музеях Великобританії, ДЕ та ін.

Літ.: Чегодаев А. Д. Джон Констебль. М., 1968.

КОНСТИТУЦІ́ЙНА МОНА́РХІЯ — форма *державного ладу* в експлуататорських державах, ко-

А. М. Константинопольський. Ранок Перемоги. 1977.

ли поряд з *парламентом* владу в межах, встановлених *конституцією*, здійснює монарх (імператор, король тощо). К. м. є Великобританія, Бельгія та ін. Див. також *Монархія*.

КОНСТИТУЦІ́ЙНЕ ПРА́ВО — термін, який використовується в юрид. і політ. л-рі для позначення галузі права, що регулює відносини, закріплені *конституцією* країни. В радянській літературі найбільш розповсюджений термін — *державне право*.

КОНСТИТУЦІ́ЙНИЙ НА́ГЛЯД — інститут контролю за відповідністю законів та ін. нормативних актів *конституції* даної країни. В більшості країн соціалістич. співдружності К. н. здійснюється найвищим представницьким органом, який гарантує додержання конституції. Важлива роль у здійсненні К. н. належить також органам суду і прокуратури, які повинні забезпечувати додержання *соціалістичної законності*. В деяких країнах створено спец. *конституційні суди*. В капіталістичних країнах К. н. здійснюється й позапарламентським шляхом, зокрема, судами загальної *юрисдикції* (напр., Аргентіна, Данія, Мексіка, Норвегія, США, Японія); *верховним судом* (напр., Австралія, Індія, Ірландія, Канада, Швейцарія); особливим органом позасуд. характеру (напр., Конституційна рада у Франції).

В. Н. Денисов.

КОНСТИТУЦІ́ЙНИЙ СУД — у деяких зарубіжних країнах судовий орган спеціальної *юрисдикції*, головною функцією якого є контроль за відповідністю законів та ін. нормативних актів *конституції* даної країни. К. с. має право здійснювати конституційний нагляд, давати юрид. тлумачення конституції, розглядає скарги на порушення осн. громадянських прав (ФРН, Італія) чи прав членів федерації (ФРН, Австрія), або прав областей (Італія). В практиці бурж. д-в К. с. тлумачить конституційні норми тощо в інтересах монополістичного капіталу, знаряддям якого він є.

Серед країн соціалізму К. с. існує, напр., в Югославії, де діють К. с. союзу і К. с. окремих республік. Вони обираються відповідними органами державної влади і забезпечують функції *конституційного нагляду*.

П. Ф. Мартиненко.

КОНСТИТУЦІ́ЙНІ ПРИ́НЦИПИ СУДОЧИ́НСТВА — в СРСР основоположні, встановлені Конституцією СРСР, конституціями союзних і автономних республік принципи організації і діяльності радянської *судової системи*. Закріплені у розділі VII Конституції СРСР і відповідних розділах конституцій союзних (в УРСР — розд. VIII) і авт. республік. *Правосуддя* в СРСР здійснюється тільки судом. В країні діють *Верховний Суд СРСР*, Верховні Суди союзних (див., зокрема, *Верховний Суд УРСР*) і авт. республік, крайові й обл. суди, суди авт. областей та авт. округів, районні (міські) нар. суди, а також *військові трибунали* у Збройних Силах. Важливим К. п. с. є *виборність суддів* і нар. засідателів (порядок і строки виборів визначено ст. 152 Конституції СРСР). Розгляд цивільних і кримінальних справ у всіх судах здійснюється колегіально, а в суді першої *інстанції* — з участю нар. засідателів, які користуються всіма правами суддів. Судді і нар. засідателі незалежні і підкоряються тільки закону. Правосуддя в СРСР здійснюється на засадах рівності громадян перед законом і судом. Розгляд справ — відкритий, слухання у закритому судовому засіданні допускається лише у виняткових випадках, встановлених законом (див. *Гласність судового розгляду*). Конституція СРСР забезпечує *право обвинуваченого на захист*. Судочинство проводиться мовою союзної або авт. республіки, авт. області, авт. округу або мовою більшості населення даної місцевості. Особи, що не володіють мовою, на якій здійснюється судочинство, забезпечуються перекладачем і мають право виступити в суді рідною мовою. Конституція встановлює, що ніхто не може бути визнаний винним (див. *Вина*) у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше, як за *вироком* суду і відповідно до закону. У *судочинстві* як у цивільних, так і в кримінальних справах допускається участь представників громадських орг-цій і трудових колективів (див. *Громадський обвинувач, Громадський захисник*).

Я. П. Нагнойний.

КОНСТИТУЦІОНАЛІ́ЗМ — управління державою, що здійснюється на основі закону, який має вищу юридичну силу, здебільшого *конституції*. Найхарактернішими рисами К. є: існування вищого законодавчого органу (напр., *парламенту*), що обирається населенням; відповідальність уряду перед законодавчим органом або перед главою держави; *загальне виборче право*; інститут демократичних прав і свобод громадян; *правосуддя*. К. соціалістичних країн гарантує участь трудящих в управлінні *державою*, що докорінним чином відрізняє його від К. капіталістичних країн, де немає реальних гарантій його здійснення.

В. Н. Денисов.

КОНСТИТУ́ЦІЯ (лат. constitutio — устрій, положення) — основний закон *держави*, який визначає основи політичної, економічної і правової системи країни. К. відображає співвідношення класових сил, виражає волю пануючого класу (в умовах загальнонар. держави — всього народу). К. закріплює *форму правління* й *державного ладу*, порядок утворення, принципи діяльності і компетенцію центр. і місц. держ. органів, *виборчу систему*, права і обов'язки громадян, організацію та принципи *правосуддя* тощо. Для прийняття К. скликається особливий законодавчий орган (установчі збори, конституційний конвент, конституційна асамблея та ін.) або надзвичайна сесія найвищого органу держ. влади. Іноді К. приймається шляхом *референдуму* або референдум передує її затвердженню. К. має найвищу юрид. силу. Ін. закони й підзаконні акти держ. органів повинні видаватись на основі і відповідно до К. і не можуть суперечити їй. У деяких країнах К. існує не як єдиний акт, а складається з кількох конституційних законів (напр., в Іспанії, Фінляндії). Існують також т. з. неписані К. — сукупність багатьох законів, звичаїв і *прецедентів* (напр., у Великобританії). На відміну від буржуазних, К. соціалістичних країн не обмежуються фіксацією переважно політ. устрою, а приділяють значну увагу й соціально-екон. питанням; вони не лише декларують, а й гарантують права і свободи громадян, широке залучення трудящих до управління державними і суспільними справами, справжню *демократію* для народу. Див. *Конституція СРСР, Конституція УРСР*.

М. О. Голодний.

КОНСТИТУ́ЦІЯ ЛЮДИ́НИ — сукупність морфологічних і функціональних особливостей організму, що склалися на основі його спадкових і набутих властивостей.

Дж. Констебл.

Гіппократ поділив людей за характером їхнього темпераменту на *холериків, сангвініків, флегматиків* і *меланхоліків*. К. Гален пов'язував конституцію зі схильністю до певних хвороб. В основу класифікації пізнішого часу було покладено морфолог. принцип (див. *Морфологія людини*). Так, популярною є класифікація, яку запропонував франц. учений Д. Р. Сіго. Він розрізняє такі конституційні типи: дихальний (респіраторний) — подовжена грудна клітка, довгі шия і кінцівки; травний (дигестивний) — широка грудна клітка, об'ємний живіт, короткі шия і кінцівки; м'язовий — добре розвинуті м'язи, широка грудна клітка, пропорційна будова тіла; мозковий (церебральний) — великий череп, тонка постать, слабо розвинуті м'язи і т. д. За класифікацією нім. вченого Кречмера розрізняють три конституційні типи: атлет, пікнік, астенік. На основі *типів нервової системи* І. П. Павлов запропонував такі конституційні типи: сильний неврівноважений збудливий, або невтримний (холеричний); сильний врівноважений рухливий, або швидкий (сангвінічний); сильний врівноважений спокійний, або повільний (флегматичний); слабкий тип (меланхолічний). Серед клініцистів поширена класифікація рад. вченого М. В. Чернорудького, що базується на морфолог. і функціональних особливостях організму. Згідно з цією класифікацією, розрізняють людей астеніків, гіперстеніків і нормостеніків.

У астеніків, як правило, знижені артеріальний тиск та всмоктувальна здатність кишок, підвищений обмін речовин. Для гіперстеніків характерний підвищений артеріальний тиск, обмінні процеси уповільнені, спостерігається схильність до ожиріння. Становить інтерес вчення про конституцію О. О. Богомольця. Надаючи провідного значення фізіол. системі *сполучної тканини*, він поклав в основу своєї класифікації особливості активної *мезенхіми*: астенічна (тонка, ніжна сполучна тка-

нина); фіброзна (переважає щільна, волокниста сполучна тканина); ліпоматозна (сильно розвинута жирова тканина); пастозна (переважає пухка сполучна тканина). К. л. визначає індивідуальну реактивність організму, своєрідність перебігу фізіол. і патологіч. процесів, нерідко схильність до певних захворювань. Напр., атеросклероз і коронарна недостатність частіше спостерігаються у пікників; виразкова хвороба, гіпертонія, неврастенія — у людей з крайніми типами нервової системи. Проте певна К. л. не визначає неминучої схильності до патологічних процесів.

Вивчення К. л. важливе для медицини, бо дає змогу перешкодити посиленню слабких сторін організму, виявити схильність до захворювання, багато де в чому запобігти його перебігу, в ряді випадків зробити лікування індивідуальним.

К. І. Кульчицький.

КОНСТИТУ́ЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ ТВАРИ́Н—сукупність морфофізіологічних ознак та властивостей організму тварини як цілого, що сформувались у процесі її індивідуального розвитку під впливом спадковості й зумовлюють життєздатність та продуктивність тварини за певних умов життя. Практично про К. с. т. судять за розмірами та будовою тіла (*екстер'єр* тварин), співвідношенням у ньому м'язової й кісткової тканин, шкіри, гравної та дихальної функцій (*інтер'єр* тварин) тощо, керуючись тим, що форма і функція взаємопов'язані. У *зоотехнії* найпошир. класифікація К. с. т., розроблена П. М. *Кулешовим*. Він визначив 4 типи конституції: грубу, ніжну, щільну (суху) і нещільну (сиру, рихлу). М. Ф. *Іванов* цю класифікацію доповнив ще міцною конституцією. Враховують К. с. т. при оцінці племінної якості тварини, її роботоздатності, прогнозі продуктивності тощо.

Л. О. Шевченко.

КОНСТИТУ́ЦІЯ СРСР — Основний Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що закріплює основи суспільного ладу і політики СРСР, встановлює основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР, принципи організації і цілі соціалістичної загальнонародної держави. Першу Конституцію СРСР прийнято 1924, після того, як у грудні 1922 в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних *союзних радянських соціалістичних республік* було утворено на основі соціалістичного федералізму єдину союзну багатонаціональну державу — Союз РСР. Другу Конституцію СРСР прийнято 1936, коли в країні було завершено створення основ соціалізму. Діючу — третю Конституцію СРСР — прийнято 7.X 1977 позачерговою 7-ю сесією Верховної Ради СРСР 9-го скликання. Вона зберегла наступність ідей і принципів першої Рад. Конституції 1918 і наступних конституцій СРСР. Її розроблено відповідно до рішень XXV з'їзду КПРС Конституційною комісією на чолі з Л. І. Брежнєвим і схвалено в ході *всенародного обговорення*, в якому взяло участь понад 140 млн. чоловік.

К. СРСР 1977 закріпила побудову в СРСР *розвинутого соціалістичного суспільства*, перерастання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу, привела у відповідність з цим етапом розвитку Рад. країни завдання державних органів, їхню структуру, функції і порядок діяльності. Головним напрямом того нового, що містить Конституція СРСР 1977, є, як підкреслював Л. І. Брежнєв, **«розширення і поглиблення соціалістичної демократії»** (Брежнєв Л. І. Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К., 1978, с. 421).

Конституція СРСР 1977 складається з преамбули і 9 розділів, що об'єднують 174 статті. Перші сім розділів поділено на 21 главу. У преамбулі підбиваються підсумки 60-річного розвитку рад. суспільства і Рад. держави, дається всебічна характеристика розвинутого соціалізму як закономірного етапу на шляху до *комунізму*, формулюється найвища мета і головні завдання Радянської загальнонародної держави, а також визначається правова база нової Конституції СРСР. Перший розділ — Основи суспільного ладу і політики СРСР — складається з п'яти глав. У першій вміщено норми, що визначають *політичну систему радянського суспільства*, зокрема закріплюють загальнонародний характер Радянської соціалістичної держави; повновладдя народу, здійснюване через *Ради народних депутатів*, які становлять політичну основу СРСР; роль *Комуністичної партії Радянського Союзу* як керівної і спрямовуючої сили рад. суспільства, ядра його політичної системи, держ. і *громадських організацій*; участь громадських організацій і *трудових колективів* в управлінні держ. і громад. справами, а також принципи організації і діяльності Рад. держави та основні напрями розвитку політичної системи радянського суспільства. В 2-й главі закріплено економічну систему СРСР, зокрема її основу — *соціалістичну власність* на засоби виробництва у формі держ. (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності. Норми цієї глави визначають також місце *особистої власності* в екон. системі СРСР, встановлюють, що джерелом зростання суспільного багатства, добробуту народу і кожної рад. людини є вільна від експлуатації праця рад. людей, що найвищою метою суспільного виробництва при соціалізмі є найповніше задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей. Вони закріплюють принципове положення, за яким економіка Рад. Союзу становить *єдиний народногосподарський комплекс СРСР*, що охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу і обміну на території країни. 3-я глава — Соціальний розвиток і культура — визначає соціальну основу СРСР, яку становить непорушний союз робітників, селян та інтелігенції, а також основні напрями і мету соціальної діяльності радянської соціалістичної загальнонародної держави. 4-а глава об'єднує норми, які закріплюють осн. принципи і цілі *зовнішньої політики* СРСР — ленінської політики миру, безпеки народів і широкого міжнародного співробітництва — і 5-а — діяльність Радянської держави по *захисту соціалістичної Вітчизни*, що належить до її найважливіших функцій і є справою всього народу.

Другий розділ Конституції СРСР— Держава і особа — об'єднує дві глави: 6-у — Громадянство СРСР. Рівноправність громадян і 7-у — Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР. У главі 6-й закріплюється принцип єдиного союзного громадянства (див. *Громадянство радянське*), за яким кожний громадянин союзної республіки є *громадянином СРСР*, а також рівність громадян СРСР перед законом незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та ін. обставин. За Конституцією СРСР рівноправність громадян СРСР забезпечується в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя. В 7-й главі закріплюється широкий комплекс соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод, що їх Рад. держава гарантує громадянам СРСР (див., зокрема, *Особисті права громадян СРСР, Політичні права громадян СРСР, Соціально-економічні права громадян СРСР*). При цьому передбачається, що соціалістичний лад забезпечує розширення прав і свобод, безперервне поліпшення умов життя громадян у міру виконання програм соціально-економічного і культурного розвитку. Тут закріплюється важливий принцип *соціалістичної демократії*, за яким використання громадянами прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави, правам ін. громадян, проголошується, що здійснення прав і свобод є невіддільним від виконання громадянами своїх обов'язків, і встановлюються конституційні обов'язки громадян (див. *Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР*).

Третій розділ — *Національно-державний устрій СРСР* — об'єднує чотири глави (з 8-ї по 11-у), в кожній з яких вміщено норми, які визначають правовий статус союзної держави — *Радянської федерації*, а також членів федерації. Союз РСР — це єдина союзна багатонаціональна держава, утворена на основі принципу соціалістичного федералізму, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних радянських соціалістичних республік. СРСР уособлює державну єдність рад. народу, згуртовує всі нації і народності з метою спільного будівництва комунізму. В Конституції СРСР визначено предмети відання Союзу РСР в особі його найвищих органів державної влади і управління (див. *Влада державна, Управління державне*)

КОРЕЯ

о. УЛЛИНДО
МАСШТАБ 1:2 500 000
АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ
МАСШТАБ 1:20 000 000
Цифрами на карті позначені провінції
КНДР
1 Хамгьон-Пукто
2 Янгандо
3 Чагандо
4 Хамгьон-Намдо
5 Пхьонан-Пукто
6 Пхьонан-Намдо
7 м. Пхеньян
8 Хванхе-Пукто
9 Канвондо
10 Хванхе-Намдо
11 м. Кесон
ПІВДЕННА КОРЕЯ
12 м. Сеул
13 Кьонгідо
14 Канвондо
15 Чхунчхон-Намдо
16 Чхунчхон-Пукто
17 Кьонсан-Пукто
18 Чолла-Пукто
19 Кьонсан-Намдо
20 Чолла-Намдо
21 м. Пусан
22 Чеджудо
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Зернові культури з переважанням рису та ячменю
Зернові культури з переважанням рису, кукурудзи та пшениці
Зернові культури з переважанням рису та бобові
Зернові культури з переважанням кукурудзи та проса
Зернові культури з переважанням кукурудзи та бобові
Зернові культури з переважанням кукурудзи, ячменю та проса
Зрошувані землі
Райони поширення женьшеню
Потужність електростанцій
1200 тис. кВт
від 100 тис. до 700 тис. кВт
Західно-Корейська затока
Східна Корейська затока
ПХЕНЬЯН
СЕУЛ
ПУСАН
ТЕГУ
Хамхин-Хиннам
Чхонджін
Ульсан
Пусан
МАСШТАБ 1:5 000 000
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
МАСШТАБ 1:7 500 000
819-К

КУБА

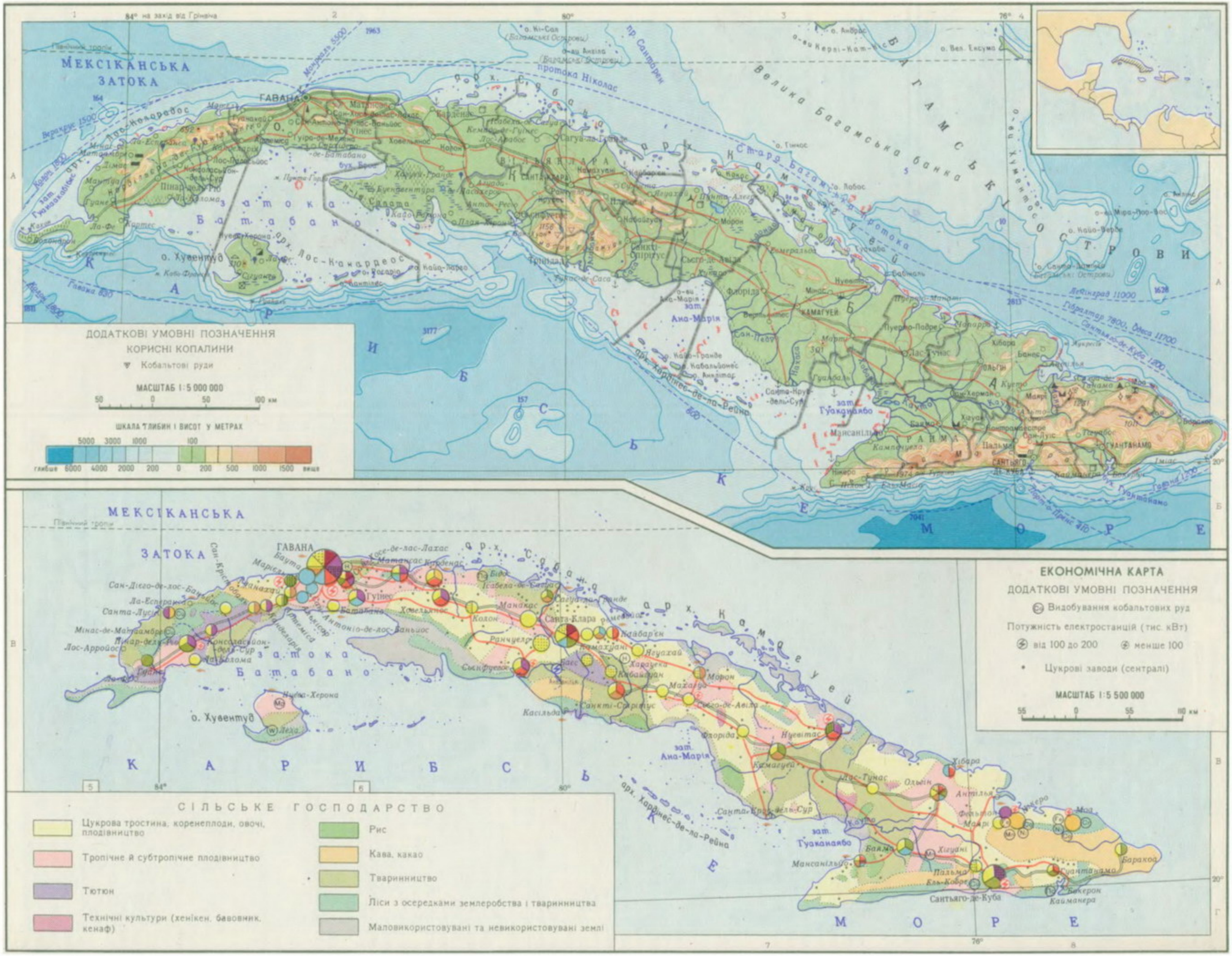
84° на захід від Гринвіча
80°
76°
МЕКСІКАНСЬКА ЗАТОКА
ГАВАНА
Північний тропік
Матансас
Карденас
Сагуа-ла-Гранде
Кайо-Ларго
о. Хувентуд
Ісла-де-ла-Хувентуд
протока Ніколас
Велика Багамська банка
Старі Багамські протоки
Багамські острови
о. Кі-Сал
о. Анвілла
о. Анбрас
о. Вел. Ексума
о. Гінкос
о. Лабос
о. Кайо-Верде
о. Санта-Марія
Гібралтар 7800, Одеса 11700
Ленінград 11000
Санкт-Петербург-Куба 12800
Монреаль 5500
Вера-Крус 1500
Гавана 830
Кадіс 1900
Кадіс 1800
Лондон 1900
Гібралтар 1800
1963
1628
2813
3177
1811
1158
1156
1011
1974
1941
7041
Сан-Хосе-де-лас-Лахас
Сан-Антоніо-де-лос-Баньйос
Гуінес
Батабано
Ховельянос
Колон
Манакас
Санта-Клара
Ранчуело
Сьєнфуегос
Кабайгуан
Ягуахай
Харуеко
Баес
Морон
Маягуа
Сансо-де-Авіла
Санкті-Спіритус
Касільда
Флорида
Нуевітас
Камагуей
Лас-Тунас
Ольгін
Хібара
Антілья
Фельтон
Моа
Баракоа
Мансанільйо
Байямо
Хігуані
Пальма
Бель-Ковре
Сантьяго-де-Куба
Гуантанамо
Бакерон
Кайманера
Сайта-Крус-дель-Сур
Ана-Марія
Гуаканаябо
Кайо-Гранде
Кабальйонес
Анклітас
Кайо-Ларго
Кайо-Сан-Феліпе
Кайо-Кантілес
Кайо-Романо
Кайо-Коко
Кайо-Сантамарія
Кайо-Фрагосо
Кайо-Бретон
Кайо-Кокіна
Кайо-Ларга
Кайо-Сабінал
Кайо-Кемадо
Кайо-Ігуана
Кайо-Кабальєрія
Кайо-Ларго
Кайо-Ларго
Кайо-Ларго

ia встановлюється, що поза цими межами кожна союзна республіка самостійно здійснює держ. владу на своїй території. Глава 9-а закріплює статус союзної республіки, зазначає, що це — суверенна радянська соціалістична держава, яка об'єдналася з ін. рад. республіками в Союз РСР, визначено основні гарантії її суверенних прав і встановлено, що ці права охороняються Союзом РСР. У главах 10-й і 11-й визначено державно-правовий статус *Автономної Радянської Соціалістичної Республіки* і *автономної області* та *автономного округу*.

Розділ четвертий — Ради народних депутатів і порядок їх обрання — об'єднує норми, що стосуються системи і принципів діяльності Рад народних депутатів (глава 12-а), виборчої системи (глава 13-а) і *народного депутата* (глава 14-а).

П'ятий розділ присвячено найвищим органам державної влади і управління СРСР — *Верховній Раді СРСР* (глава 15-а) і *Раді Міністрів СРСР* (глава 16-а). Тут викладено структуру, порядок утворення і діяльності, а також компетенцію Верховної Ради СРСР як найвищого органу державної влади країни, *Президії Верховної Ради СРСР* як постійно діючого органу Верховної Ради СРСР, що є підзвітним їй у всій своїй діяльності і здійснює в межах, передбачених Конституцією, функції найвищого органу державної влади СРСР у період між її сесіями, і Ради Міністрів СРСР як найвищого виконавчого і розпорядчого органу державної влади СРСР. Шостий розділ Конституції СРСР визначає основи побудови органів держ. влади і управління союзної республіки (глава 17-а), найвищих органів держ. влади і управління автономної республіки (глава 18-а) і місцевих органів держ. влади і управління.

Розділ сьомий присвячено здійсненню в СРСР *правосуддя*, діяльності *арбітражу в СРСР* і *прокурорського нагляду*; восьмий розділ — визначенню герба, прапора, гімну і столиці СРСР і дев'ятий розділ — дії Конституції СРСР і порядку її зміни.

Конституція СРСР передбачає видання ряду ін. конституційних законів, зокрема *Регламенту Верховної Ради СРСР*, *Закону СРСР про Раду Міністрів СРСР*, Закону про народний контроль в СРСР та ін. Вона є основою для конституцій союзних і автономних республік, базою для всього поточного радянського законодавства, для зміцнення законності і правопорядку, фундаментом дальшого розвитку і поглиблення соціалістичної демократії, важливим інструментом розв'язання завдань комуністичного будівництва.

Видання: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979.

Лит.: В. І. Ленін, КПРС про Радянську Конституцію. К., 1979; Брежнев Л. И. О Конституции СССР. М., 1977; Брежнєв Л. І. Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К., 1978; Позачергова сьома сесія Верховної Ради СРСР (дев'яте скликання) 4 — 7 жовтня 1977 р. Стенографічний звіт. К., 1977; Конституция общенародного государства. М., 1978.

О. Ф. Ватченко.

КОНСТИТУ́ЦІЯ УРСР — Основний Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки, що закріплює основи її сусп. ладу і політики, осн. права, свободи і обов'язки громадян, організацію і принципи діяльності державних органів. Першу Конституцію УРСР, що закріпила політичні, економічні і соціальні завоювання трудящих України, здобуті в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, і визначила програму соціалістичного будівництва, було прийнято 1919. За її основу було взято Конституцію РРФСР 1918, яка створювалась за безпосередньою участю В. І. Леніна. Друга Конституція УРСР, затверджена 1929, відобразила входження УРСР до утвореного разом з братніми республіками 1922 Союзу РСР. Вона, як і конституції ін. союзних республік, грунтувалась на Конституції СРСР 1924. Третю Конституцію УРСР було прийнято 1937 відповідно до Конституції СРСР 1936, що закріпила перемогу соціалізму в Країні Рад. Діючу — четверту Конституцію УРСР — прийнято 20.IV 1978 позачерговою 7-ю сесією Верховної Ради республіки 9-го скликання після всенародного обговорення. Її розробила Комісія по підготовці проекту Конституції УРСР на чолі з В. В. Щербицьким відповідно до *Конституції СРСР* 1977, яка відобразила новий етап у розвитку Радянської держави — побудову в СРСР *розвинутого соціалістичного суспільства* — і становить політико-правову основу конституцій усіх союзних республік. В єдності основних принципів і положень Конституції СРСР і конституцій союзних республік знаходить свій вияв непорушна єдність Радянської союзної багатонаціональної держави, спільність політичного, економічного і соціального устрою всіх союзних республік, єдність їхньої мети і завдань. Разом з тим Конституція УРСР, зберігаючи наступність конституційного розвитку СРСР і УРСР, враховує особливості республіки. Конституція УРСР 1978 складається з короткої вступної частини і 10 розділів, що об'єднують 171 статтю. Перші 8 розділів поділено на 19 глав. У вступній частині підкреслено роль Великої Жовтневої соціалістичної революції у створенні Рад. держави — основного знаряддя будівництва соціалізму і комунізму, в узагальненій формі охарактеризовано сучасний етап розвитку радянського суспільства, дано коротку характеристику розвитку республіки за роки *Радянської влади* у братній сім'ї народів СРСР і визначено правову базу її Основного Закону. В першому розділі — Основи суспільного ладу і політики Української РСР — визначаються політична і економічна системи республіки, її соціальна основа, напрями соціального і культурного розвитку, а також її зовнішньополітичної діяльності, захисту соціалістичної Вітчизни. «Українська Радянська Соціалістична Республіка,— записано у ст. 1-й Конституції УРСР,— є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей». Політичну основу УРСР, як і ін. братніх республік і Союзу РСР у цілому, становлять *Ради народних депутатів*. Конституція УРСР закріплює керівну і спрямовуючу роль КПРС в *політичній системі радянського суспільства*, визначає напрями діяльності інших її складових частин — *громадських організацій* та *трудових колективів*.

Конституція УРСР передбачає, що основу економічної системи УРСР становить соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності і що економіка республіки є складовою частиною єдиного народногосподарського комплексу, який охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу і обміну на території СРСР.

Другий розділ Конституції УРСР — Держава і особа — закріплює громадянство УРСР, передбачаючи відповідно до встановленого в СРСР єдиного союзного громадянства, що кожний громадянин УРСР є *громадянином СРСР* і що громадяни ін. союзних республік користуються на території УРСР однаковими правами з її громадянами. Норми цього розділу встановлюють рівноправність громадян УРСР у всіх галузях екон., політ., соціального і культурного життя, незалежно від їхнього походження, соціального і майнового стану, расової і нац. належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, *місця проживання* та ін. обставин; закріплюють основні права, свободи і обов'язки громадян та гарантії здійснення їх.

У третьому розділі Конституції УРСР закріплюється національно-державний і адміністративно-територіальний устрій республіки. УРСР — суверенна рад. соціалістична держава, яка з метою успішного будівництва комуністичного суспільства, зміцнення екон. і політич. єдності, забезпечення безпеки і оборони країни в результаті вільного самовизначення її народу на основі добровільності і рівноправності об'єдналась разом з ін. братніми республіками в Союз РСР — єдину союзну багатонаціональну державу. Виходячи з цього, УРСР, як і ін. союзні республіки, забезпечує за Союзом РСР в особі його найвищих органів держ. влади і управління права, визначені Конституцією СРСР. Поза цими межами УРСР самостійно здійснює *владу державну* на своїй території. Норми цього розділу визначають предмети відання республіки. Четвертий розділ — Ради народних депутатів Української РСР і порядок їх обрання — закріплює систему і принципи діяльності Рад народних депутатів, визначає *виборчу систему* республіки, статус *народного депутата*. У п'ятому розділі вміщено норми, що встановлюють організацію і

принципи діяльності найвищих органів держ. влади і управління УРСР — *Верховної Ради УРСР, Президії Верховної Ради УРСР*, постійних комісій, а також *Ради Міністрів УРСР*; у шостому розділі — місцевих органів держ. влади і управління в УРСР. Сьомий розділ об'єднує статті, присвячені державному плану екон. і соціального розвитку, а також державному бюджету республіки, восьмий — *правосуддю*, арбітражу і *прокурорському нагляду*. В дев'ятому розділі визначено герб, прапор, гімн і столицю УРСР; у десятому — дію К. УРСР і порядок її зміни.

Конституція УРСР є основою для всієї законодавчої системи республіки, зміцнення *соціалістичної законності* і правопорядку, дальшого розвитку і поглиблення *соціалістичної демократії*, розв'язання завдань комуністичного будівництва.

Видання: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1979.

Літ.: Позачергова сьома сесія Верховної Ради Української РСР (дев'яте скликання) 19—20 квітня 1978 р. Стенографічний звіт. К., 1978. Див. також літ. до ст. *Конституція СРСР*.

О. Ф. Ватченко

КОНСТРУКТИВІ́ЗМ (від лат. constructivus — необхідний для побудови, доцільний) — напрям в архітектурі, мистецтві, а також в літературі 20—30-х рр. 20 ст. К. в архітектурі близький за своїм характером до *функціоналізму, раціоналізму* та нової архітектури.

Засновники К. в СРСР (арх. А. і В. Весніни, М. Гінзбург та ін.) виходили з необхідності виявлення функціональної конструктивної основи споруди й організації просторового середовища. В 1925 було створено *Об'єднання сучасних архітекторів* (ОСА), яке пропагувало ідеї К. На Україні 1929 представники К. (арх. Я. *Штейнберг*, І. *Малозьомов*, Є. *Холостенко*, М. *Гречина* та ін.) створили *Товариство сучасних архітекторів* (ТСА), в основі функціонального методу проектування якого були раціональне планування, впровадження науково-тех. досягнень (нові матеріали, конструкції, обладнання), типізація й стандартизація, пром. виготовлення елементів. Для К. характерне: простота архіт. форм, поєднання глухих та засклених поверхонь, просторовість і геометризм композицій, горизонтальні вікна, плескаті дахи, відкриті підпори перших поверхів. Споруди К. на Україні: Держпром (1925—33, арх. С. *Серафимов* та ін.), Клуб будівельників (1930, арх. Штейнберг, Малозьомов та ін.), обидві — в Харкові, Будинок лікарів у Києві (1928—30, арх. П. *Альошин*) та ін.

К. в образотворчому мистецтві (театр.-декораційному, плакаті, мист. книги) виявився в комбінуванні різних «конструкцій», абстрактному зіставленні ліній, кольорових плям або нагромадженні геометричних форм. К. поширився у Франції (Ф. *Леже*, А. Озанфан), Італії, Німеччині. У Росії К. проявився в творчості В. *Татліна*, на Україні — в «побутових» і театральних конструкціях художника В. *Єрмилова*.

К. в театрі пов'язаний з відмовою від живописних елементів у декораціях, запереченням в акторському мистецтві психологічного розкриття внутрішнього стану людини. На певному етапі творчості К. проявився у виставах В. *Мейєрхольда*, О. *Таїрова* — в Росії, Л. *Курбаса* — на Україні.

К. в літературі. Тенденції

Поштамт у Харкові. Архітектор А. Г. Мордвинов. 1928—29

К. в літературі спочатку виявилися в середовищі т. з. «лівих» течій — *футуризму* тощо. З 1924 по 1930 існувала група ЛЦК (Літературний центр конструктивістів), до якої входили І. *Сельвінський*, К. *Зелінський*, В. *Луговськой*, В. *Інбер*, Е. *Багрицький*, Б. Агапов та ін. Розглядаючи літ. твір як «конструкцію», представники К. виступали за максимальну «грузофікацію» (змістове навантаження) кожного елемента образу, що на практиці приводило до схематизму, до стилю лозунга й реклами. Недооцінка значення класичної спадщини зближувала К. з футуризмом. На Україні нечисленні конструктивісти об'єднувалися в угрупованні «*Авангард*», очолюваному В. *Поліщуком*.

В. Є. Ясієвич (К. в архітектурі).

КОНСТРУКТИ́ВНА ГЕОГРА́ФІЯ — один з основних напрямів географічної науки на сучасному етапі її розвитку, що має своєю метою розроблення актуальних теоретичних проблем планомірного перетворення природного середовища для найраціональнішого використання природних ресурсів та розв'язання ін. науково-практичних завдань. Конструктивний напрям передбачає перехід від звичайних якісних і описових геогр. характеристик до кількісних, значно точніших, розробок, що мають конкретний технічний та економічний зміст. Такі характеристики можна одержати, застосовуючи нові прийоми досліджень і розрахунків, використовуючи досягнення матем., фіз., хім. і біол. наук. Теор. основою конструктивного напряму в географії є концепція про тісні взаємозв'язки і взаємодію всіх компонентів навколишнього середовища, які особливо ускладнились в умовах інтенсивного використання природних ресурсів та все зростаючого впливу суспільства на природу. Знання цих взаємозв'язків, виділення головних з них для кожної конкретної природної і природно-тех. системи дає змогу певною мірою керувати такими зв'язками, домагаючись при цьому цілеспрямованих змін тих чи ін. компонентів навколишнього середовища (напр., клімату, ґрунтів, рослинності тощо), а також прогнозувати такі зміни. Конструктивний напрям притаманний уже багатьом розділам географії.

Літ.: Герасимов И. П. Советская конструктивная география. М., 1976.

І. П. Герасимов.

КОНСТРУКЦІ́ЙНА МІ́ЦНІСТЬ — міцність матеріалу конструкції з урахуванням конструкційних, технологічних і експлуатаційних чинників. К. м. звичайно менша за власне *міцність* матеріалу, що зумовлюється залежністю механіч. властивостей матеріалу конструкції від її розмірів, впливом джерел концентрації напружень (напр., отворів, різьби), станом поверхні, *анізотропією* та ін. К. м. оцінюють на основі розрахунків, використовуючи методи теорій *пружності, пластичності, повзучості* і *витривалості* матеріалів, методи механіки руйнування їх. Вдаються й до експериментальних досліджень. К. м.— одна з осн. характеристик *конструкційних матеріалів*.

КОНСТРУКЦІ́ЙНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали, з яких виготовляють деталі *конструкції*, що сприймають силове навантаження. Розрізняють конструкційні металеві, неметалеві та *композиційні матеріали*. Найпоширенішими металевими К. м. є *сталі*. Крім того, використовують *чавуни, алюмінію сплави, берилію сплави, вольфраму сплави, магнію сплави, міді сплави, титану сплави, хрому сплави* тощо. До неметалевих К. м. належать *бетон, вогнетривкі матеріали, гума, деревина, керамічні матеріали, пластичні маси*, скло (*кварцове скло, скло органічне, скло силікатне*) та ін. К. м. поділяють: за технологічною ознакою — на одержувані деформуванням — прокаткою, пресуванням, штампуванням тощо і на такі, що їх виготовляють, напр., литтям, зварюванням, спіканням, склеюванням; за умовами експлуатації — на застосовувані при нормальних, низьких (кріогенних) і високих т-рах (напр., *жаростійкі сплави, жаростійкий бетон*), на *корозійностійкі матеріали*, матеріали, стійкі проти зношування, тощо. К. м. розрізняють також за структурою (напр., сталі аустенітні, феритні), за типом зміцнення — загартовувані, поліпшувані, дисперснозміцнені (з тугоплавкими дисперсними частинками), старіючі (див. *Старіння металів*) тощо, за показниками міцності (напр., *високоміцна сталь, високоміцний чавун*). Визначальними показниками якості К. м. (на відміну від ін. тех. матеріалів — оптичних, ізоляційних, лакофарбових, абразивних тощо) є їхні мех. властивості: *конструкційна міцність, вогнестійкість, в'язкість, жароміцність, корозійна стійкість* та ін. Пластичність металевих К. м. підвищують *термічною обробкою*, вдаються до *відпочинку кристалів*. К. м. найширше застосовують у машинобудуванні, будівництві, ядерній техніці.

КОНСТРУ́КЦІЯ (лат. constructio — побудова, складання) — 1) Схема побудови і дії машини, споруди або вузла, а також самі

машини, споруди, вузли та їхні деталі. Конструкцією передбачається форма і взаємне розташування належних частин і елементів, спосіб їхнього з'єднання, взаємодія, а також матеріал, з якого ці частини (елементи) мають бути виготовлені. 2) Спосіб поєднання слів у *словосполученні* або *реченні*. 3) Побудова наук. або худож. твору. Див. також *Композиція*.

КОНСТРУЮВА́ННЯ — створювання *конструкції* чогось (машини, споруди, моделі тощо) згідно з проектом, планом або розрахунками. Поряд з інженерним К., пов'язаним з розв'язуванням конструкторсько-тех. і екон. завдань, вдаються до *художнього конструювання* відповідно до принципів *технічної естетики*.

КО́НСУЛ (лат. consul) — 1) У Стародавньому Римі періоду республіки титул двох обираних найвищих службових осіб; у період імперії — почесний титул. 2) У містах Північної й Середньої Італії (11—13 ст.) найвища службова особа. 3) У Франції 1799—1804 титул трьох осіб, які зосереджували в своїх руках найвищу владу. 4) В *міжнародному праві* службова особа однієї д-ви, що є її постійним представником у певному пункті (районі, місті тощо) ін. держави і здійснює там представництво і захист екон., юридич., торг. та ін. інтересів своєї д-ви, її громадян або юридичних осіб і визнана урядом країни перебування. Існує 4 категорії К.: ген. консули, консули, віце-консули, консульські агенти, які очолюють відповідно певну *консульську установу*. В іноземній консульській службі є й проконсули — помічники К. з вузького кола питань, напр., у нотаріальних справах. Функції рад. К. визначено *Консульським статутом СРСР* 1976, а також укладеними СРСР з відповідними д-вами консульськими конвенціями. Виконання окремих консульських обов'язків може доручатися особам, що не перебувають на держ. службі. В д-вах, де немає дипломатичних представництв СРСР, на К., за погодженням з д-вою перебування, можуть бути покладені й дипломатичні функції. К. СРСР підпорядковані МЗС СРСР. Штатні К. всіх категорій призначаються МЗС Рад. Союзу тільки з числа громадян СРСР. Д-ва, що призначає К., видає йому консульський патент (документ про призначення глави консульства), д-ва, що приймає К.,— консульську екзекватуру (акт про визнання К. з боку д-ви перебування в цій якості і про надання йому права виконувати консульські функції) та картку, яка свідчить, що дана особа є К. і користується відповідними правами. *Ю. Є. Єгоров.*

КО́НСУЛОВ Анатолій Дмитрович (н. 31.X 1924, Київ) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1976). В 1943—47 навчався в Моск. архіт. ін-ті. Серед робіт: у Львові — Зелений театр (1951—52), ін-ти — фізико-механічний (1960—62), геофізики (1964), корпус енергетичного ф-ту політех. ін-ту (1973), готелі «Львів» (1962—64), «Інтурист» (1967, три останні — у співавт.); корпус та клубідальня санаторію «Кришталевий палац» у Трускавці (1959—60) та ін. Автор архіт. частин пам'ятників: бійцям Першої Кінної армії в с. Олеську Львів. обл. (1976), Хотинським повстанцям 1919 р. у м. Хотині Чернів. обл. (1978), І. Федорову у Львові (1978), В. І. Леніну в м. Самборі Львів. обл. (1979), всі — у співавт. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

КО́НСУЛЬСТВО — орган зовнішніх зносин д-ви для виконання певних функцій (див. *Консул*); одна з *консульських установ*, що засновується на тер. ін. д-ви (з її згоди). Район діяльності (консульський округ) і місцеперебування К. визначаються угодою між державами.

КО́НСУЛЬСТВО — період в історії Франції від держ. перевороту 9.XI 1799 (див. *Вісімнадцяте брюмера* VIII року республіки), здійсненого Наполеоном Бонапартом до проголошення його імператором 18.V 1804. У 1799 влада перейшла до трьох тимчасових консулів — Бонапарта (1-й), Е. Ж. Сьєйєса (2-й), П. Р. Дюко (3-й); 1800—04 консулами були Бонапарт, Ж. Камбасерес і Ш. Лебрен. Фактично влада належала Бонапарту (див. *Наполеон I*).

КО́НСУЛЬСЬКЕ ПРА́ВО — сукупність принципів і норм, що регулюють консульські відносини, зокрема, порядок призначення, функції та припинення діяльності *консулів*. Виникло за феодалізму. В 20 ст. починається кодифікація *міжнародних звичаїв* та договірної практики різних країн з питань К. п. (Каракаська конвенція 1911, Гаагська конвенція 1928). Віденська конвенція 1963 про консульські зносини, якою кодифіковано К. п., визначає привілеї, імунітети та основні функції штатних консулів, а також правовий стан нештатних консулів. Діяльність рад. консулів за кордоном регулюється рад. законодавством і укладеними СРСР з ін. країнами спец. конвенціями, зокрема з НДР, МНР, США і Францією. Рад. законодавство з питань К. п. містить і правила, що визначають порядок прийому та правове становище зарубіжних консулів в СРСР. Осн. законодавчим актом, що визначає правовий стан і функції рад. консулів за кордоном, є *Консульський статут СРСР* 1976. Ряд положень про обов'язки рад. консулів міститься і в ін. законах СРСР і союзних республік, напр., у *Кодексі торговельного мореплавства СРСР*, *Кодексі про шлюб та сім'ю УРСР*. Відповідно до ст. 80 Конституції СРСР союзним республікам надано право обмінюватися з зарубіжними д-вами консульськими представниками. Це право передбачено і ст. 74 Конституції УРСР.

М. К. Михайловський.

КО́НСУЛЬСЬКИЙ СТАТУ́Т СРСР — основний акт, що регламентує консульську службу і визначає завдання й організацію *консульських установ* СРСР, порядок їхньої діяльності, функції *консула*. Діючий К. с. СРСР, затверджений Указом Президії Верховної Ради СРСР 25.VI 1976, вступив у дію 1.IX 1976 замість К. с. СРСР 1926. К. с. СРСР визначає, що завданням рад. консульських установ є сприяння розвиткові дружніх відносин СРСР з ін. д-вами, розширення екон., торг., наук.-тех., культурних зв'язків і туризму. К. с. СРСР складається з 9 розділів, 21 глави, що містять 99 статей. В розділі 1-му — завдання та організація консульських установ СРСР — викладено заг. положення, дано перелік консульських установ, їхніх прав, визначено персонал цих установ, порядок призначення консула і виконання ним консульських функцій. Розділ 2-й регулює функції консула щодо захисту юрид. осіб і громадян СРСР, зокрема щодо їхнього військ. обліку, виконання консулом доручень слідчих або суд. органів СРСР, щодо питань громадянства, реєстрації *актів громадянського стану*, паспортів, віз. Про *нотаріальні дії*, консульську *легалізацію*, консульський збір ідеться у розділі 3-му. Функції консула щодо рад. військ. кораблів і військ. допоміжних суден викладено в розділі 4-му; щодо суден СРСР при їхньому приході і стоянці, при відплитті — в розділі 5-му; щодо цивільних повітр. суден СРСР — у розділі 6-му; щодо засобів автомоб. і залізничного транспорту та суден річкового флоту — в розділі 7-му. Функції консула по сан., фітосан. і вет. охороні викладено в 8-му розділі. В розділі 9-му закріплено положення щодо позаштатних консулів, функції яких визначаються МЗС СРСР.

Ю. Є. Єгоров.

КО́НСУЛЬСЬКІ РА́НГИ — персональні звання *консулів*, пов'язані з їхнім службовим становищем. Віднесення консула до того або ін. рангу регулюється законодавством тієї країни, яка його призначає (див. *Консульський статут СРСР*). В СРСР не існує спец. К. р. Службовим особам М-ва закордонних справ, які є співробітниками рад. *консульських установ*, присвоюються *дипломатичні ранги*. *Ю. Є. Єгоров.*

КО́НСУЛЬСЬКІ УСТАНО́ВИ — органи зовнішніх зносин однієї держави, які перебувають на території іншої держави для виконання завдань і функцій, покладених на *консула*, який їх очолює. К. у. є: консульські відділи посольств, ген. консульства, консульства, віце-консульства та консульські агентства, які очолюються відповідно ген. консулами, консулами, віце-консулами і консульськими агентами. Порядок діяльності К. у. СРСР визначено *Консульським статутом СРСР* 1976. К. у., захищаючи права та інтереси СРСР, його громадян і юрид. осіб, вживають необхідних заходів для використання ними всіх прав, наданих їм законодавством країни перебування і договорами СРСР з цією країною. К. у. інформують рад. громадян і юрид. осіб (див., зокрема, *Зовнішньоторговельні організації СРСР*) про місц. законодавство, сприяють у виконанні їхніх службових обов'язків, захищають їхні інтереси тощо. К. у. підпорядковано МЗС СРСР; без-

Контактна мережа з ланцюговою підвіскою: *1* — контактний провід; *2* — струна; *3* — несучий трос; *4* — ізолятор; *5* — консоль; *6* — фіксатор; *7* — підпора.

посереднє керівництво ними здійснює відповідне *дипломатичне представництво* СРСР у країні перебування. Місцеперебування К. у., її клас і консульський округ (в межах якого глава К. у. здійснює свої функції) визначаються за погодженням з державою перебування. *Ю. Є. Єгоров.*

КОНСУЛЬТАТИ́ВНИЙ СТА́ТУС — інститут *міжнародного права,* метою якого є налагодження співробітництва міжнародних міжурядових організацій з міжнародною громадськістю. Статут ООН передбачає проведення в *Економічній і соціальній раді ООН* (ЕКОСОР) консультацій з міжнар. неурядовими орг-ціями з питань, що входять до їхньої компетенції. За правилами процедури ЕКОСОР, спец. К-т по неурядових орг-ціях вирішує питання про надання К. с. тій чи ін. орг-ції. К. с. надає орг-ціям право виступати перед ЕКОСОР, пропонувати питання до порядку дня, бути заслуханими, надсилати письмові заяви за пропозицією ген. секретаря ЕКОСОР. Надавати К. с. міжнар. неурядовим орг-ціям можуть також *ЮНЕСКО* й такі міжурядові орг-ції, як *Міжнародна організація праці* тощо.

Літ.: Ульянова Н. Н. Международные демократические организации. К., 1956; Морозов Г. И. Международные организации. Некоторые вопросы теории. М., 1974. *В. І. Євінтов.*

КОНСУЛЬТА́ЦІЯ (лат. consultatio — нарада, розгляд) — 1) Порада спеціаліста з будь-якого питання, одна з форм навч. занять (К. навчальні). 2) Нарада спеціалістів з будь-якого питання. 3) Заклад для надання допомоги населенню порадами спеціалістів з тих або ін. практичних питань (К. медична, К. юридична та ін.).

КОНСУМЕ́НТИ (від лат. consumo — споживаю) — організми, що живляться безпосередньо або через інші організми органічною речовиною, синтезованою *автотрофами,* тобто *гетеротрофи.* Див. також *Продуценти, Ланцюги живлення.*

КОНТ (Comte) Огюст (19.I 1798, Монпельє — 5.IX 1857, Париж) — франц. бурж. філософ, один із засновників *позитивізму* і бурж. соціології. В 1830—42 видав свою осн. працю «Курс позитивної філософії», в якій відкидав усю попередню філософію як «метафізику», що нібито марно прагнула осягти непізнаванні сутності речей, зводив завдання філософії до систематизації позитивних знань, тобто до знань, що їх дають математика, фізика та ін. конкретні науки. Позитивізм К. грунтується на запереченні філос.-теор. пізнання об'єктивної дійсності, на розгляді пізнання як простого описування фактів. Намагання К. стати над матеріалізмом та ідеалізмом, «звільнити» науку від «метафізики» на практиці вилилися у боротьбу проти матеріалістичних філос. основ науки, у проповідь ворожих науці *агностицизму* і *феноменалізму.* К. робив спроби створити «позитивну» науку про суспільство — соціологію (термін запроваджено К.). Однак його теор. побудови звелись до відвертої апологетики бурж. суспільства. Був противником революції і соціалізму, соціальний ідеал вбачав у гармонії класових інтересів капіталістів і робітників. Погляди К. справили значний вплив на розвиток позитивістської філософії і соціології. *Г. А. Заїченко.*

КО́НТА (Conta) Васіле (15.XI 1845, Гіндеоані — 22.IV 1882, Ясси) — рум. філософ і держ. діяч. Професор права Ясського ун-ту. Доводив, що існує лише одна субстанція всього сущого — *матерія,* атрибутами якої вважав рух, простір і час. У теорії пізнання відстоював принципи матеріалістичного *сенсуалізму.* В поясненні явищ сусп. життя залишався ідеалістом, був прихильником *органічної школи* в соціології. В політиці стояв на позиціях, близьких до націоналізму. К. справив значний вплив на розвиток сусп.-політ. думки Румунії в 2-й пол. 19 ст.

КОНТА́КТ (від лат. contactus — дотик) — 1) Зв'язок, взаємодія в роботі, узгодженість дій. 2) Зіткнення, з'єднання частин електричного кола; поверхня (місце) зіткнення; пристрій, що забезпечує таке зіткнення. Див. *Контактна мережа, Контактне зварювання, Контактор.* 3) Поверхня (площина) зіткнення гірських порід, які становлять суміжні ділянки *земної кори.*

КОНТА́КТНА МЕРЕ́ЖА — сукупність пристроїв, якими передають електроенергію від стаціонарних джерел живлення (підстанцій) до електричного *рухомого складу,* використовуючи ковзний контакт між повітр. контактним проводом або контактною рейкою і *струмознімачами.* Контактний (мідний) провід розміщують над рейковою колією *електричних залізниць* або вздовж траси засобів безрейкового транспорту (тролейбусів), контактну рейку — на рівні ходових частин рухомого складу, напр. метрополітену. Підвішують контактний провід звичайно на залізобетонних, сталевих, дерев'яних (тимчасових) підпорах, рідше — на стінах будинків та в ін. місцях за допомогою несучого троса і струн (ланцюгова підвіска) або без них (проста підвіска). К. м. з ланцюговою підвіскою (мал.) застосовують при значній швидкості переміщення рухомого складу, К. м. з простою підвіскою — якщо ця швидкість невелика. Щоб забезпечити надійність експлуатації та зручність тех. обслуговування, К. м. поділяють на секції та ділянки (довж. ділянки 1200—1650 м). Від *перенапруг* К. м. захищають *розрядниками.* *П. К. Кириленко.*

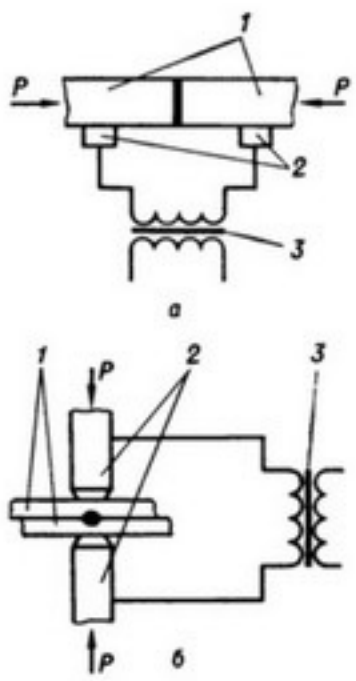

Контактне зварювання:
а — стикове; *б* — точкове; *1* — зварювана частина; *2* — струмопідвідний електрод; *3* — електричний трансформатор; *P* — зусилля стиску.

КОНТА́КТНЕ ЗВА́РЮВАННЯ — зварювання металів, при якому краї з'єднуваних частин у місці дотику (контакту) нагрівають електричним струмом, що протікає через них, і водночас стискують (осаджують); вид *електрозварювання.* Розрізняють К. з. (мал.) стикове (зі з'єднанням частин по всій площі стикання) і точкове. При стиковому зварюванні метал нагрівають до оплавлення (К. з. оплавленням) або до пластичного стану (К. з. опором). Крім власне точкового, є К. з. шовне (кожна зварна точка перекриває попередню, утворюючи зварний шов); рельєфне (положення зварних точок визначається заздалегідь підготовленими виступами в з'єднуваних частинах) і конденсаторне (з використанням короткочасних потужних імпульсів від батареї конденсаторів). Для К. з. застосовують машини, де конструктивно об'єднано електричну (зварювальний трансформатор, переривач струму) і механічну (стискувальний пристрій) частини. Стиковим К. з. з'єднують у стик прокат (арматуру, труби, рейки), точковим — листові конструкції, що їх складають внапусток. К. з.— один з найпродуктивніших способів зварювання. *С. І. Кучук-Яценко.*

КОНТА́КТНЕ КОПІЮВА́ННЯ, контактний друк — відтворення копій з графічних і текстових оригіналів способом безпосереднього *контакту* матеріалу, що з нього виготовляють копії, з цими оригіналами. До К. к. належать *діазокопіювання, термокопіювання* та *фотокопіювання.*

КОНТА́КТНИЙ МЕТАМОРФІ́ЗМ — процес перетворення гірських порід, зумовлений тепловим і хім. впливом розплавлених мас *магми,* що проникли в земну кору. Внаслідок *інтрузії* осадочні чи раніше вивержені породи на контакті з магмою збагачуються на нові мінерали, змінюється структура цих порід. З К. м. пов'язане утворення родовищ мармуру, андалузиту, силіманіту, корунду, флогопіту тощо.

КОНТА́КТОВІ РОДО́ВИЩА — родовища корисних копалин, утворення яких зумовлене проникненням розплавленої *магми* в гірські породи земної кори. Утворюються внаслідок *контактного метаморфізму* і контактного *метасоматизму.* К. р. мають велике нар.-госп. значення як джерело заліза, хрому, міді, цинку, олова, свинцю, ртуті, золота тощо.

КОНТА́КТОР — апарат для дистанційної *комутації* електричних кіл постійного або змінного струму низької напруги; різновид *вимикача.* Допускає до 1500 вмикань — вимикань за годину. Розрізняють К. автономні (самостійно діючі) і вбудовані в магнітні пускачі, робочі машини і установки. При вмиканні К. (мал.), переважно за допомогою електромагн. *привода,* струм надходить у котушку електромагніта, а якір притягується до осердя, замикаючи контакти. В разі вимикання К. контакти розмикаються. К. використовують гол. чин. при керуванні електр. машинами й апаратами з напругою до 650 В і силою струму до 1000 А.

КОНТАМІНА́ЦІЯ (лат. contaminatio — об'єднання, змішування) — 1) Утворення нового слова чи виразу внаслідок об'єднання двох різних слів або виразів, близьких звучанням, будовою чи значенням (напр., утворення слова «хилитати» з «хилити» й «хитати»). 2) Включення в літ. твір подій з ін. твору або внесення в текст відомих слів ін. автора. Напр.: «Яке це щастя — в радощах земних трудів і днів спивати кубок повний!» — М. Рильський використав тут вис-

лів давньогрецького поета Гесіода — «Труди і дні». 3) Механічне зведення кількох редакцій твору в один новий текст.

КОНТАРІ́НІ (Contarini) Амброджо (р.н. невід.— 1499, Венеція) — венеціанський дипломат. У лютому 1474 посланий до правителя Зх. Ірану Узун-Гасана для переговорів про війну проти Туреччини в союзі з Венецією. Повертаючись назад, К. відвідав Москву (вересень 1475 — січень 1476), де його прийняв цар *Іван III*. В подорожніх записках К. (вперше опубліковані 1487 у Венеції) є відомості про відвідані ним по дорозі до Ірану міста України — Луцьк, Житомир, Київ, Черкаси.

КОНТА́РНЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Шахтарській міськраді, за 9 км від залізнич. ст. Розсипна. 3,0 тис. ж. (1979). На тер. К.— шахтоуправління «Контарне»; 2 заг.-осв. школи, 2 мелпункти, 2 клуби, 2 б-ки. С-ще засн. 1932.

КОНТЕ́ЙНЕР (англ. container, від contain — вміщувати) — 1) Знімний пристрій (стандартна ємкість), в якому перевозять, не застосовуючи тару, вантажі. Вперше такі пристрої запроваджено (1889) в Росії. К. пристосовані для механізованого навантажування, розвантажування і перевантажування з трансп. засобів одного виду в інші. Розрізняють К. (мал).: універсальні (для будь-яких вантажів), спеціалізовані (в них перевозять вантажі поштучні, сипкі або рідкі) та спеціальні (для вантажів, що їх переміщують в особливих умовах, напр. у космосі, під водою). В СРСР виготовляють К., маса яких з вантажем становить 0,625; 1,25; 2,5; 5; 10; 20 і 30 т. 2) Пристрій для тимчасового зберігання або транспортування радіоактивних речовин (див. *Захисний контейнер*). 3) Резервуар, бак, приймач (напр., для продуктів перегонки нафти).

КОНТЕ́КСТ (лат. contextus — з'єднання, зв'язок) — відносно закінчений за змістом уривок писемної або усної мови, з якого можна зрозуміти точне значення окремого слова чи виразу, що входить до його складу. Напр., значення слова «переклала» можна зрозуміти з К.: «Дівчина переклала книжку зі столу на підвіконня» і «Поему Г. Гейне "Атта Троль" переклала українською мовою Леся Українка».

КОНТИНГЕ́НТ [від лат. contingens (contingentis) — той, що має відношення] — 1) Сукупність осіб, що становлять однорідну в якомунебудь відношенні групу, категорію — професійну, вікову тощо, (напр., К. допризовників певного року народження). 2) Встановлена з певною метою гранична кількість, норма, напр., К. вступників до вузу, К. ввозу, вивозу.

КОНТИНЕ́НТ [від лат. continens (continentis), букв.— оточений, обмежений] — великий масив суходолу. Те саме, що й *материк*.

КОНТИНЕНТА́ЛЬНА БЛОКА́ДА — політика, що проводилася 1806—14 *Наполеоном I* щодо Англії з метою зламати її опір у боротьбі за гегемонію в Європі. Проголошена 21.XI 1806 в Берліні. Декрет про К. б. забороняв торг. та ін. відносини з Англією. К. б. було поширено на всі союзні та підлеглі Франції д-ви. Англія відповіла на це контрблокадою Франції та її союзників. За *Тільзітським миром 1807* до К. б. приєдналася Росія. К. б. негативно впливала на економіку європ. країн, зокрема перешкоджала експорту сільськогосподарських товарів з Росії (осн. стаття зовн. торгівлі). З блокадою балт. портів пожвавилася транзитна торгівля країн Центр. Європи з Бл. Сходом через Україну (Одесу). Порушення К. б. Росією загострили рос.-франц. відносини і стали однією з причин війни 1812. К. б. було скасовано в квітні 1814 після краху наполеонівської імперії та реставрації *Бурбонів*.

О. В. Долинський.

КОНТИНЕНТА́ЛЬНИЙ КЛІ́МАТ — клімат внутрішніх областей континентів. Формується в основному під впливом континентальних повітряних мас. Для К. к. характерні значні добові й річні коливання т-ри повітря (напр., у внутр. областях Сх. Сибіру річні амплітуди перевищують 45°), жарке літо і холодна (у помірному поясі) зима, невеликі відносна вологість і хмарність, несталість опадів та зменшення їх у міру віддалення від океану. Для території СРСР континентальність клімату збільшується у напрямі з Зх. на Схід.

КОНТИНЕНТА́ЛЬНИЙ ШЕЛЬФ (англ. shelf — виступ, відмілина) — поверхня й надра морського дна підводних районів, які прилягають до берега, але лежать поза зоною *територіальних вод*, до глибини 200 м або за цими межами, до такого місця, до якого глибина води дає змогу здійснювати розробку природних багатств цих районів, а також поверхня і надра підводних районів, що прилягають до берегів островів.

Це визначення К. ш. міститься в Женевській конвенції 1958, яка також регламентує його міжнародноправовий режим. За цією Конвенцією без згоди прибережної д-ви, яка здійснює над К. ш. суверенні права дослідження, розробки і розвідки його природних багатств, ін. д-ва не може робити цього без прямої згоди прибережної д-ви. На 1978 Конвенцію підписали 46 д-в, у т. ч. СРСР (ратифіковано 10.VI 1964). Режим К. ш. СРСР регламентує Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про континентальний шельф Союзу РСР» від 6.II 1968; порядок проведення робіт на ньому — Постанова Ради Міністрів СРСР від 18.VII 1969 «Про порядок проведення робіт на континентальному шельфі СРСР і охорону його природних багатств». 11.I 1974 Постановою Ради Міністрів СРСР затверджено Положення про охорону континентального шельфу.

О. Ф. Висоцький.

КОНТИНЕНТА́ЛЬНІ ВІ́ДКЛАДИ — геологічні відклади, що утворилися на поверхні суходолу внаслідок процесів вивітрювання, перевідкладання та нагромадження гірських порід. До них належать *алювій, делювій, пролювій, еолові відклади*, відклади озер і боліт, *льодовикові відклади*. К. в. представлені переважно уламковими породами (пісок, гравій, галька, валуни тощо), глинами, суглинками, лесом, частково породами хім. (кам. сіль) і органічного (вугілля, торф) походження. Найпоширеніші К. в. серед порід антропогенової (четвертинної) системи. З ними пов'язані родовища деяких корисних копалин (розсипища золота, платини, алмазів тощо). Нерідко вони самі є корисними копалинами (торф, вугілля, кам. сіль тощо).

КОНТИ́НУУМ (лат. continuum — неперервне) у математиці — поняття, яке означає неперервні у певному розумінні математичні об'єкти. Найпростішим К. є відрізок $[a, b]$ числової осі — множина всіх дійсних чисел x, які задовольняють нерівність $a \leqslant x \leqslant b$. Термін «К.» вживають і для позначення *потужності множини* всіх *дійсних чисел*. Про множину кажуть, що вона має потужність К., якщо між нею і множиною всіх дійсних чисел можна встановити *взаємно однозначну відповідність*. У *топології* К. наз. будь-який компакт (див. *Компактність* у математиці), такий, що при довільному розбитті його на дві неперетинні підмножини знайдеться хоча б одна точка, яка належить одній підмножині і є граничною для другої.

М. П. Слободенюк.

КОНТРАБА́НДА (італ. contrabando, від cóntra — проти та bando — урядовий указ) — 1) Незаконне умисне переміщення товарів або ін. цінностей через *кордон державний*. К. в СРСР посягає на державну *монополію зовнішньої торгівлі*. К., вчинена з приховуванням предметів у спец. сховищах, з обманним використанням документів, у великих розмірах, групою осіб, *службовою особою* з використанням службового становища або К. вибухових, наркотичних, сильнодіючих та отруйних речовин, зброї і військ. спорядження є *злочином* (ст. 70 КК УРСР). При відсутності цих ознак незаконне переміщення товарів через кордон або на тер. СРСР, зберігання їх, продаж, купівля тощо (ст. 100 *Митного кодексу СРСР*) тягне *адміністративну відповідальність*. Предмети К. і засоби переміщення та приховання їх в усіх випадках підлягають *конфіскації*. 2) Переносно — заборонене, переміщене крадькома.

С. С. Яценко.

КОНТРАБА́С (італ. contrabbasso) — струнний смичковий музичний інструмент. Найбільший за розміром (довжина бл. 2 м) і найнижчий за звучанням із скрипкового сімейства. Має 4 струни, настроєні по квартах (існують 3- і 5-струнні К.). Входить до складу симф. та камерних оркестрів, ансамблів. К. називають також інші різновиди муз. інструментів найнижчих регістрів (К.-тромбон, К.-труба тощо).

КОНТРАГЕ́НТ [від лат. contrahens (contrahentis) — той, хто домовляється] — одна з сторін *договору*.

КОНТРАКТА́ЦІЯ (від лат. contractus — договір) — в СРСР форма державних заготівель с.-г. продукції шляхом укладення з колгоспа-

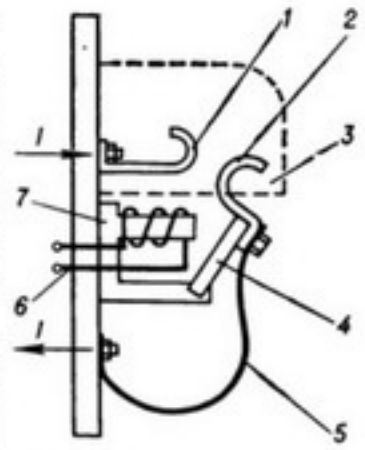

Контактор з електромагнітним приводом: *1* — нерухомий контакт; *2* — рухомий контакт; *3* — дугогасильний пристрій; *4* — якір електромагніта; *5* — гнучкий провід; *6* — котушка електромагніта; *7* — осердя; *I* — електричний струм.

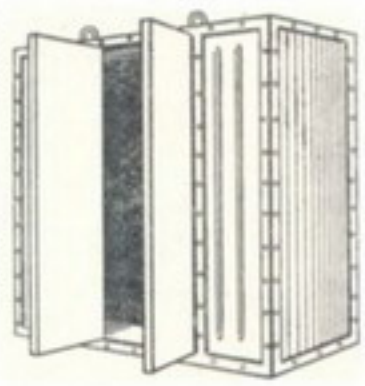

Контейнер.

Контрабас.

ми, радгоспами, ін. с.-г. підприємствами договорів на виробництво і продаж цієї продукції. Оформлюється договором контрактації, за яким с.-г. підприємство зобов'язується виробити і передати обумовлену кількість с.-г. продукції певної якості, а контрактант (заготівельна орг-ція, переробляюче підприємство) зобов'язується своєчасно прийняти та оплатити її. Ряд договорів К. визначають порядок стимулювання працівників с.-г. підприємств, подання контрактантом виробничої допомоги с.-г. підприємству, забезпечення його насінням тощо. Договори К. укладаються на основі доведених до с.-г. підприємств держ. планів закупок с.-г. продукції (продукція, що реалізується понад держ. план закупок, чи при відсутності держ. планового завдання, також закуповується за договором К.). Договір К. регулюється *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* та цивільними кодексами союзних республік (в УРСР — глава 24 ЦивК УРСР). Заг. норми щодо К. містяться в Положенні про порядок укладення і виконання договорів К. с.-г. продукції, затвердженому Міністерством заготівель СРСР 31.XII 1976. Крім того, діє ряд типових договорів К. по окремих видах продукції, інструкції про порядок здавання-приймання та розрахунків за продукцію тощо. Договори К. передбачають майнову відповідальність сторін за порушення прийнятих зобов'язань.

Ц. В. Бичкова.

КОНТРАКТО́ВИЙ БУДИ́НОК у Києві — пам'ятка архітектури. Перший К. б. було споруджено 1800—01 за проектом арх. А. *Меленського* на Подолі. Крім укладення контрактів, у залах К. б. відбувалися судові засідання, концерти, маскаради і банкети. Другий К. б. збудовано 1815—17 у стилі *класицизму* на Контрактовій площі (тепер *Червона площа*; англійський арх. В. Гесте, за участю архітектора Меленського) як центр. осередок київ. *контрактових ярмарків*. Торцевий фасад К. б. оформлено чотириколонним портиком, один з бічних — шестиколонним, без трикутного фронтону. На другому поверсі цього будинку був зал, де відбувалися концерти видатних артистів (тут виступали музиканти — Ф. Ліст, Г. і Ю. Венявські, К. Ліпінський, Ф. Серве та ін., італ. співачка А. Каталані, а також італ. опера, балетні трупи з Мадріда, відбувалися театр. вистави). Контракти відвідували О. Пушкін, О. Бальзак та ін. К. б. служив місцем зустрічей революційних діячів, зокрема *декабристів*. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Класицизм*, т. 5.

КОНТРАКТО́ВИЙ ЯРМАРОК — ярмарок, на якому укладали контракти (угоди) на гуртову купівлю-продаж ремісничих, пізніше пром. виробів, с.-г. продуктів, на продаж, купівлю та оренду поміщицьких маєтків, оформляли кредитні операції тощо. Існував з кін. 15 ст. у містах Польщі й України. Відбувався щороку в зимові місяці. В 17 ст. найбільше значення мав К. я. у Львові. Після загарбання 1772 Галичини Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина) К. я. переведено до м. Дубна (тепер Ровен. обл.), 1797 — до Києва. З 2-ї пол. 19 ст. перетворився на звичайний торг. ярмарок. Існував до 1927 (1918—22 не відбувався).

КОНТРАКТУ́РА (лат. contractura — стягання, звуження) — 1) У фізіології — тривале сильне скорочення (заклякнення) м'язового волокна або його ділянки, що не поширюється; іноді — необоротний процес. Звичайно К. зумовлюється порушенням процесів відновлення аденозинтрифосфорної кислоти (див. *Аденозинфосфорні кислоти*). В експерименті К. викликають діянням струму, деяких речовин, зокрема *ацетилхоліну, нікотину, адреналіну* тощо. 2) У медицині — обмеженість рухомості суглоба в різних напрямах (згинання, розгинання, приведення, відведення, обертання) внаслідок зведення його патологічно зміненими тканинами. К. бувають природжені й набуті. Природжені К. виникають внаслідок *аномалії* внутрішньоутробного розвитку суглобів і функціонально зв'язаних з ними м'яких тканин (шкіра, підшкірна клітковина, *апоневроз*, фасції, м'язи, нерви). Причиною набутих К. бувають травми, запальні й дистрофічні процеси, інтоксикація тощо. Ознаки К.: зведений суглоб, інколи болісний з обмеженою амплітудою рухів та *атрофією* м'яких тканин вище і нижче ураженого суглоба. Лікування: лікувальна гімнастика, масаж, фізіотерапія, витягання за допомогою апаратів і приладів тощо; в разі безуспішності — хірургічне.

К. С. Терновий (у медицині).

КОНТРА́ЛЬТО (італ. contralto) — найнижчий жіночий співочий голос. Найхарактернішим і найвиразнішим регістром К. є найнижчий, т. з. грудний. Діапазон К.— фа, соль малої октави — ля першої.

КОНТРАПО́СТ (італ. contrapósto — протилежність) в образотворчому мистецтві — прийом зображення постаті, при якому положення однієї частини тіла контрастно протиставлено положенню другої частини (напр., верхня частина корпуса показана в повороті, нижня — фронтально). К. дає змогу передати рух постаті або її напруження, не порушуючи заг. рівноваги форм, посилює тривимірність зображення.

КОНТРАПУ́НКТ (нім. Kontrapunkt, від лат. punctum contra punctum — крапка напроти крапки) — 1) Те саме, що й *поліфонія* (багатоголосся); одночасне сполучення кількох контрастних мелодій. 2) Наукова дисципліна, що вивчає муз. багатоголосся.

КОНТРА́СТ (франц. contraste — протилежність, різка відмінність) — 1) Різка різниця, протилежність у чомусь. 2) К. оптичний — відмінність (протилежність) за яскравістю і кольором світлих і темних ділянок об'єктів або їхніх зображень. Найчастіше характеризує контрастну чутливість ока, визначає здатність світлочутливих шарів чорно-білих фотоматеріалів передавати різницю у яскравостях об'єкта, що його фотографують, почорнінням різного ступеня.

КОНТРА́СТ у психології — зміна чутливості *аналізаторів* під впливом попереднього або супровідного подразника. К.— психофізіологічна закономірність *відчуттів*, пов'язана з процесами індукції в центр. нервовій системі. При одночасній дії двох подразників виникає одночасний К. Він часто буває у зорових відчуттях і залежно від сполучення кольорів може бути ахроматичним чи хроматичним. Внаслідок К. на темному фоні кольори світлішають, а на світлому — темнішають. Ця властивість широко використовується в декоративно-прикладних роботах тощо. При послідовній дії двох подразників спостерігається послідовний К. Після холодного подразника теплий здається гарячішим; відчуття кислого підвищує чутливість до солодкого. З явищем послідовного К. пов'язане і виникнення зорових послідовних образів, що лежать в основі сприймання кінофільмів.

Л. А. Лепихова.

КОНТРАСТИ́ВНА ЛІНГВІ́СТИКА, зіставна лінгвістика — напрям сучасного мовознавства. Базується на порівнянні синхронного стану двох (рідше трьох) мов. Основною її метою є визначення відмінностей і подібностей у структурі мов та вживанні їх одиниць, що сприяє вдосконаленню методики навчання іноз. мов і практики перекладу. Спільність об'єкта і, частково, методики аналізу об'єднує К. л. з *типологією* в одну галузь — синхронно-зіставну лінгвістику.

Літ.: Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. М., 1977; Нариси з контрастивної лінгвістики. К., 1979.

Ю. О. Жлуктенко.

КОНТРАТА́КА (франц. contre-attaque, від contre — проти і attaque — напад) — атака, здійснювана військами, що обороняються, з метою знищення наступаючого противника, який вклинився в оборону, і повного або часткового відновлення становища. Проводиться силами других ешелонів (резерву) із залученням військ перших ешелонів. Підтримується ударами авіації, ракет, вогнем артилерії та мінометів.

КОНТРАТИПУВА́ННЯ (від лат. contra — проти і грец. τύπος — відбиток) кінофільму — виготовлення контратипів — копій (дублікатів) з оригіналу кінонегатива. Розрізняють контратипи: чорно-білі і кольорові; зображення і звуку (*фонограми*). Чорно-білі контратипи друкують (на дубль-негативну плівку) переважно з проміжного *позитива*, зробленого (на дубль-позитивній плівці) з оригіналу *негатива*. Рідше їх виготовляють безпосередньо з негатива, застосовуючи оборотну контратипну плівку. Кольорові контратипи друкують гол. чин. з кольорового негатива на оборотній багатошаровій плівці, іноді — з трьох проміжних кольороподілених позитивів (з них одержують кольоровий контратип на одній плівці). При К. звукових фільмів контратип зображення роблять на одній плівці, контратип фонограми — на іншій, синхронно суміщуючи їх у *кінокопіювально-*

му апарати під час друкування фільмокопій. Осн. умовою К. є тотожність оптичної густини контратипу і відповідних деталей негатива. К. застосовують при масовому виготовленні фільмокопій, одержанні деяких комбінованих кадрів тощо. *Б. О. Калашников.*

КОНТРАФА́КЦІЯ (від лат. contra — проти і factio — правомочність) — самовільне розповсюдження або відтворення твору без дозволу автора. Прикладом К. є спублікування рукопису без дозволу автора (в бурж. праві також — самовільне використання на товарних знаках позначок, що вміщуються на популярних товарах ін. фірм тощо). В СРСР К., як і *плагіат*, є порушенням *авторського права* і згідно з законом (в УРСР — ст. 497 ЦивК УРСР) автор має право вимагати поновлення порушених прав і відшкодування збитків. К. тягне за собою і кримінальну відповідальність (в УРСР — ст. 136 КК УРСР).

КОНТРИБУ́ЦІЯ (лат. contributio — розверстка збору чи податку) — 1) Під час війни примусові грошові або натуральні стягнення з населення окупованої території, що їх провадять окупаційні війська. 2) Грошові суми, які переможена д-ва за умовами мирного договору сплачує д-ві-переможниці. Рад. д-ва з перших днів свого існування виступає проти К. Це знайшло вияв у ряді зовн.-політ. документів, насамперед у *Декреті про мир*. Женевською конвенцією 1949 стягування К. заборонено.

КОНТРНА́СТУП — особливий вид наступу, в який переходять війська, що обороняються, в ході або після відбиття наступу противника. Мета К.— розгромити наступаючі угруповання противника, зірвати його наступ, оволодіти стратегічно важливими районами (рубежами) та захопити стратегічну ініціативу.

КОНТРНА́СТУП СХІ́ДНОГО ФРО́НТУ 1919 — наступальні операції рад. військ Східного фронту (команд.— С. С. *Каменєв*) в громадянській війні, проведені з 28.IV до 20.VI, внаслідок яких було завдано рішучої поразки арміям Колчака. В березні — квітні 1919 війська Колчака, озброєні імперіалістичними державами, захопили Уфу, Іжевськ, Бугуруслан і створили загрозу Самарі, маючи на меті вийти на середню Волгу і з'єднатися з армією Денікіна для спільного походу на Москву. 12.IV було опубліковано написані В. І. Леніним Тези ЦК РКП(б) в зв'язку з становищем Східного фронту, що стали програмою мобілізації сил Рад. країни на боротьбу проти ворога. Для кращого оперативного керівництва військами було утворено Пд. і Пн. групи Сх. фронту. В К. С. ф., що почався 28.IV, вирішальну роль відіграв фланговий удар Пд. групи на чолі з М. В. *Фрунзе* проти Зх. армії Колчака. Війська Пд. групи завдали вирішальної поразки осн. силам противника, просунулися менш як за два місяці на 300 км, визволили Уфу і вийшли до передгір'я Уралу. Це полегшило перехід до наступальних дій військ Пн. групи і заг. наступ армій Сх. фронту з метою визволення Уралу і остаточного розгрому Колчака.

КОНТРО́ЛЕР (англ. controller — регулятор, перемикач) — електричний апарат (*перемикач*) зі значною кількістю *контактів*, яким перемикають низьковольтні кола електродвигунів постійного або змінного струму. За видом контактної системи К. поділяють на барабанні, кулачкові і плоскі. Застосовують їх у трамваях, тролейбусах, електровозах, підйомних кранах тощо.

КОНТРО́ЛЬ (франц. contrôle — перевірка, нагляд) — 1) Перевірка виконання чого-небудь, напр. законів, планів тощо (див. *Контроль і перевірка виконання* прийнятих рішень, *Державний контроль*); облік, спостереження за чим-небуль, фінанс. нагляд. 2) Установи, особи, що перевіряють діяльність будь-якої іншої орг-ції або службової особи (див. *Органи народного контролю, Інспекції державні*), звітність тощо. 3) Заключна функція управління (див. *Управління державне*). 4) Здійснення нагляду у техніці (див. *Технічний контроль виробництва*).

КОНТРО́ЛЬ І ПЕРЕВІ́РКА ВИКОНА́ННЯ прийнятих рішень — один з осн. принципів керівної діяльності КПРС, організаторської роботи Рад. д-ви, громадських орг-цій, їх центр. і місцевих органів; характерна риса *ленінського стилю роботи*. Полягає в забезпеченні правильного і своєчасного виконання директив і рішень КПРС, Уряду СРСР, рад. законів. Соціалістичний контроль включає парт., держ. і громадський контроль. Зміст, значення й осн. риси К. і п. в. визначив В. І. Ленін. Ленінські вимоги до К. і п. в.: наук. обгрунтованість, масовість, гласність, дієвість, єдність перевірки й організації виконання, систематичність, об'єктивність тощо. К. і п. в. здійснюються шляхом перевірки безпосередньо на місці дійсного стану справ, подання конкретної допомоги в реалізації прийнятих директив і рішень, звітності про хід виконання їх перед комуністами, масами трудящих шляхом звітів перед вищестоящими органами, інформації в пресі, по радіо і телебаченню, обговорення цих питань на парт. зборах, засіданнях парт. органів, у Радах нар. депутатів, в ін. держ. та громад. орг-ціях тощо. Велику увагу К. і п. в. приділив XXV з'їзд КПРС. Він вказав на необхідність дальшого вдосконалення форм і методів цієї роботи, підвищення ролі нар. мас, громадськості, парт. органів і первинних парт. орг-цій, Рад нар. депутатів, парт., рад. і госп. керівників в організації перевірки і виконання рішень, підвищенні їх ефективності. На здійснення К. і п. в. рішень партії й уряду спрямована діяльність парт., рад., громадських органів та орг-цій, зокрема *Комітету партійного контролю* при ЦК КПРС і парт. комісій місц. парт. органів, органів *народного контролю*.

В. Ф. Шевченко.

КОНТРО́ЛЬНИЙ ПАКЕ́Т А́КЦІЙ — кількість *акцій*, яка забезпечує його власникові фактичне панування в діяльності *акціонерного товариства*. Формально для цього треба володіти 51% усіх акцій, але внаслідок існування в акціонерних товариствах спеціальної *системи участі, особистої унії* та наявності дрібних акціонерів великі фінанс. магнати повністю контролюють діяльність тієї чи ін. компанії, володіючи лише 20—15% акцій. Див. також *Олігархія фінансова*.

КОНТРО́ЛЬНО-ВИМІ́РЮВАЛЬНІ ЗА́СОБИ в техніці — технічні засоби (інструменти, прилади), за допомогою яких, вдаючись до *контролю* і *вимірювання*, одержують інформацію про значення фізичної величини. Розрізняють К.-в. з.: ручні, механізовані, напівавтоматичні й автоматичні; універсальні і спеціальні (напр., *зубовимірювальні прилади, різьбовимірювальний інструмент*); для електричних, механічних, оптичних та ін. вимірювань (див. *Вимірювальний прилад*). До порівняно нескладних К.-в. з. належать інструменти: шкальні (*мікрометри, штангенциркулі* тощо) і безшкальні (наприклад, *калібри*). Складнішими К.-в. з. є прилади: *компаратори* різних типів, *крокоміри, мікрокатори, нормалеміри, нутроміри, профілометри*. Вибір К.-в. з. пов'язаний з необхідною точністю вимірювання і контролю, особливостями виробн. тощо. К.-в. з. дедалі ширше застосовують в *автоматизованих системах* контролю й вимірювання, системах *технічної діагностики*. Ними перевіряють і вимірюють *параметри* матеріалів, заготовок і виробів, визначають режим дії устаткування тощо. В СРСР якість К.-в. з. перевіряють у Всесоюзному н.-д. ін-ті метрології (Ленінград), *Метрології харківському науково-дослідному інституті, Українському республіканському центрі стандартизації і метрології* та ін. Див. також *Вимірювальна техніка, Метрологія, Міри*.

С. С. Обозовський.

Електронна **контрольно-касова машина.**

КОНТРО́ЛЬНО-КА́СОВА МАШИ́НА — електромеханічна машина для механізації касових операцій, обліку грошових надходжень, підсумовування вартості покупок (або послуг) і видачі касового чека. Осн. частини К.-к. м.: лічильний механізм з одним або кількома лічильниками; пристрій, що друкує на контрольній стрічці числа-суми й умовні знаки; індикаторний механізм для контролю за виконуваними операціями. Найдосконалішими є електронні К.-к. м. (мал.). К.-к. м. використовують на підприємствах торгівлі, зв'язку, деяких підприємствах сфери обслуговування тощо.

КОНТРПІДГОТО́ВКА — масований раптовий удар, який завдають ракетні війська, артилерія та авіація того, хто обороняється, по головному угрупованню противника, яке підготувалося до наступу. К. організують завчасно, як правило, за рішенням командуючого військами фронту з метою зірвати або ослабити силу першого удару противника. В сучас. умовах, у зв'язку з значно зрослими можливостями засобів ураження, К. зберігає значення одного з найважливіших активних засобів оборони.

Контрфорси Софійського собору в Києві.

КОНТРРЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ ЗА́КОЛОТ В УГО́РЩИНІ 1956 — збройний виступ 23.X — 4.XI угорської контрреволюції при прямій підтримці міжнародного імперіалізму. Помилки керівництва Угорської партії трудящих — М. Ракоші, Е. Гере та ін., зрадницька діяльність ревізіоністської групи І. Надя — Г. Лошонці, активні дії угор. фашист. і бурж.-поміщицької контрреволюції, провокації міжнар. імперіалізму зумовили підтримку заколоту дрібнобурж. елементами. Вночі проти 24.X прем'єр-міністром став ревізіоніст І. Надь. Беручи до уваги підтримку соціалізму в масах, заколотники маскували мету реставрації бурж. порядків лозунгами «нац. комунізму». По всій країні почався терор проти активних прихильників нар.-демократич. ладу, комуністів. Війська держ. безпеки було розпущено. Відновлювалися реакційні партії і орг-ції. Законні органи влади замінювали на т. з. «революц. ради» й «нац. к-ти». Було створено «повітряний міст» Відень — Будапешт для перевезення зброї, боєприпасів, емігрантів-фашистів. 1.XI І. Надь заявив про вихід Угорщини з *Організації Варшавського Договору* й звернувся в ООН по військ. допомогу імперіалістичних д-в. Група комуністів на чолі з Я. *Кадаром* 3.XI сформувала Революц. робітн.-сел. уряд й утворила Тимчасовий ЦК *Угорської соціалістичної робітничої партії,* який очолив роботу по реорганізації партії, проголосивши курс на виправлення помилок попереднього керівництва, захист нар.-демократичного ладу і соціалістичних завоювань. Новий уряд звернувся по допомогу до СРСР. Частини Рад. Армії, розміщені в УНР за *Варшавським договором 1955,* допомогли революц. силам Угорщини придушити заколот.

Л. М. Ніжинський.

КОНТРРЕВОЛЮ́ЦІЯ (франц. contre-révolution) — боротьба експлуататорських класів, реакційних політ. сил проти *революції* соціальної і створеного її перемогою суспільно-політ. ладу. Для досягнення своїх антинар. цілей К. вдається до жорстоких репресій, терору, провокацій, заколотів, агресії, нав'язує народові *громадянську війну,* організовує саботаж, диверсії тощо. Найзапекліший опір чинять внутрішня К. і міжнар. реакція *соціалістичній революції* (див. *Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20* в Росії). Трудящим України, напр., у боротьбі за перемогу соціалізму довелося боротися як з силами міжнар. і загальнорос. К., так і з місцевою укр., єврейською та ін. бурж.-націоналістичною К., у т. ч. з *Центральною радою, гетьманщиною, Директорією, григор'євщиною, махновщиною,* куркульським бандитизмом. В епоху заг. кризи капіталізму осн. організатором К. є імперіалістична буржуазія. Ідеологією міжнар. К. є *антикомунізм.* Найзловіснішою формою К., породженою імперіалізмом, є *фашизм.* Знаряддям експорту К. є НАТО та ін. агресивні блоки. В 60—70-х рр. 20 ст. К. зазнала поразки у спробах збройними заколотами і інтервенцією перешкодити перемозі соціалістичної революції на Кубі, у В'єтнамі, Лаосі, антиімперіалістичних революцій в Анголі, Мозамбіку, Ефіопії, Пд. Йємені, Афганістані та ін. Іноді К. тимчасово перемагає. Так, К. вдалося шляхом військ. перевороту встановити фашист. диктатуру в Чілі. На шлях К. стали маоїстські правителі Китаю. Захист завоювань соціалізму проти зазіхань К., відсіч її намаганням загальмувати соціальний прогрес — інтернац. обов'язок міжнар. комуністичного руху, неодмінна передумова перемоги справи комунізму і миру.

М. Б. Погребінський.

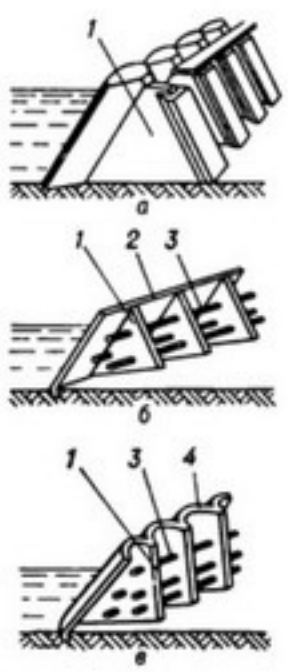

Контрфорсні греблі: *а* — масивно-контрфорсна; *б* — з плоскими перекриттями; *в* — багатоаркова; *1* — контрфорс; *2* — плита; *3* — балка жорсткості; *4* — арка.

КОНТРРЕФО́РМАЦІЯ — церковно-політ. рух у Європі середини 16—17 ст. на чолі з *папством* проти *Реформації* за збереження і зміцнення феод. відносин і панівного становища католицької церкви. Гол. знаряддями К. були *інквізиція,* орден *єзуїтів, римська курія.* В К. брали активну участь уряди деяких країн (Іспанії, Німеччини, Польщі та ін.). К. знайшла втілення в заходах Тридентського собору (1545—63), який відхилив компроміс з *протестантизмом,* визнав безумовний авторитет *папи римського* у справах віри, підтвердив збереження старих догматів та обрядів. Папство запровадило *«Індекс заборонених книг»,* переслідувало передову наук. думку. В Польщі католицька реакція придушила радикально-реформаційний рух, насамперед *аріанство,* брала активну участь у загарбанні України і Білорусії, запровадженні *Брестської унії 1596.* Укр. народ чинив рішучий опір наступу феод.-католицької реакції. Створювалися православні *братства,* поширювалися антикатолицькі твори (І. *Вишенського,* Х. *Філалета,* М. *Смотрицького* та ін.). Народно-визвольна війна 1648—54 і *возз'єднання України з Росією 1654* зірвали загарбницькі плани феод.-католицької реакції. Перемога К. у Пд. Німеччині, Польщі, Австрії, Франції зміцнила позиції *католицизму,* певною мірою загальмувала розвиток капіталізму в цих країнах.

Т. П. Брянцева.

«КОНТРРЕФО́РМИ» — реакційні заходи, проведені в Росії, в т. ч. на Україні, в 80 — на поч. 90-х рр. 19 ст.; спрямовані на перегляд бурж. реформ 60—70-х рр. (звідси назва) з метою зміцнення самодержавства і позицій дворянства. Уряд *Олександра III* надав місц. органам влади широкі повноваження для боротьби проти революц. руху (1881), прийняв закон про посилення цензури (1882), відновив станові принципи в початковій і серед. школах (1882), скасував університетську автономію (1884). В серед. 80-х рр. було поставлено питання про заг. перегляд бурж. законодавства 60—70-х рр. У 1887 було внесено реакційні зміни до *судової реформи 1864,* 1889 запроваджено інститут *земських начальників,* 1890 затверджено нове положення про *земства,* яке посилювало їхній феод.-становий характер, позбавивши селян права безпосереднього обрання гласних. За городовим положенням (1892) зі складу міськ. виборців виключалися прикажчики і дрібні торговці. Повному здійсненню «К.» перешкодило наростання революц. руху.

КОНТРРО́ЗВІ́ДКА — діяльність спеціальних органів держави з метою боротьби проти розвідок інших держав. У капіталістичних країнах К. також ставить за мету підрив комуністичних, робітн. та ін. прогресивних орг-цій своєї країни. Один з гол. напрямів її роботи — здійснення підривної діяльності проти соціалістичних країн. У соціалістичних д-вах діяльність К. спрямовано на боротьбу проти шпигунства, диверсій, терору та ін. підривних дій розвідок капіталістичних д-в. Складовою частиною К. є військ. контррозвідка.

КОНТРТИ́ТУЛ — додатковий *титул,* вміщений на лівій сторінці розвороту книги. У багатотомних виданнях на К. наводять дані, що стосуються всього видання або серії, у перекладних — дані мовою оригіналу.

КОНТРУДА́Р — удар, який завдають війська фронту (армії, групи армій) в оборонній операції з метою розгрому угруповання противника, що прорвалося, відновлення втраченого становища, а також для створення вигідних умов для переходу в *контрнаступ.* К.— важлива частина оборонної операції, виражає її активний характер, але не виходить за межі оборонної операції, чим відрізняється від контрнаступу. К. може мати і менш рішучі цілі: відтягнути частину сил противника з гол. напряму, зупинити його просування та ін.

КОНТРФО́РС (від франц. contre-force — протидіюча сила) — вертикальний виступ стіни, призначений для збільшення її міцності й стійкості. К. сприймає на себе горизонтальні або похилі сили (розпір від склепінь, тиск грунту на підпірну стіну, гідростатичний тиск на греблю тощо). Кам. К.— один з осн. елементів готичної конструкції (див. *Готика*).

КОНТРФО́РСНА ГРЕ́БЛЯ — гребля, де тиск води у верхньому б'єфі (ділянці водойми перед *греблею*) сприймається напірними перекриттями і передається на основу через вертикальні стінки — *контрфорси.* Споруджують такі греблі переважно з бетону і залізобетону. Розрізняють К. г. (мал.): масивно-контрфорсні (з масивними бетонними виступами); з плоскими перекриттями (із залізобетонних плит); багатоаркові (перекриття аркові або склепінчасті) і з перекриттями подвійної кривини, зокрема типу купола. Контрфорси гребель — масивні або тонкі (балки жорсткості між ними перешкоджають поздовжньому згинові). Є К. г. глухі (без скидання води) і водоскидні (див. *Водоскидна споруда*). К. г. економічніші за *гравітаційні греблі.* В СРСР споруджено контрфорсні греблі Кіровську (вис. 86 м) у Кирг. РСР, Андижанську (вис. 105 м) в Узб. РСР та ін.

КО́НТСЬКИЙ (Kątski) Антон [27.X 1817, Краків — 25.XI (7.XII) 1889, Іваничі, поблизу ст. Оку-

ловки, тепер Новгород. обл.) — вольс. піаніст, педагог і композитор. Муз. освіту здобув у Москві та Відні. В 1853—67 викладав у Петербурзі (1857 відкрив там фп. школу); виступав з концертами в багатьох країнах світу. Автор фп. творів (понад 400), романсів, 2 муз. комедій, симфонії. З К. зустрічався в Петербурзі і слухав його гру Т. Г. Шевченко. У 50-х рр. К. виступав на Україні, зокрема в Києві.

КОНТУ́ЗІЯ (лат. contusio — удар) — хворобливий стан організму, що виникає при діянні ударної повітряної хвилі (при вибуху) на всю поверхню тіла або більшу його частину, ударах водою (при підводних вибухах), великими масами сипучих тіл (піском, гравієм), іноді — твердим предметом. При К. разом із заг. ушкодженням організму можливі і місцеві, внаслідок ударів твердими предметами, що розкидаються під час вибуху. Ознаками К. є ушкодження центр. і периферичної нервової системи, окремих органів і тканин, непритомність на різний проміжок часу. Нерідко виявляються також симптоми тяжкого ушкодження внутр. органів, переломи кінцівок, ребер тощо. Опритомнівши, хворі скаржаться на головний біль, запаморочення, у них порушуються слух і мовлення (глухонімота), виникають *амнезії*. Після К. довго утримується чіткий астенічний синдром (швидке втомлювання, безсоння, дратливість, відсутність апетиту тощо).

Лікування: госпіталізація, повний спокій, боротьба з *шоком*, в разі необхідності — хірургічне втручання. *Г. О. Педаченко.*

КО́НТУР (франц. contour — обрис) — зовнішні обриси постаті, предмета або групи постатей і предметів. К. є одним із засобів худож. виразності, за допомогою якого підкреслюється характер, поза, рух, *силует* постаті. В малюнку як різновиді графіки і в техніці малювання К.— сукупність ліній, що ними визначаються зовнішні обриси зображуваного.

КО́НУНГ (давньонорв. konungr) — військ. вождь, вищий представник родової знаті у скандінавів у період раннього середньовіччя. К. очолювали окремі племена або населення певної території, деякі — походи *вікінгів*. Під час формування феодальних відносин у Данії, Швеції, Норвегії найзначніші К. поступово перетворилися на королів.

КОНУРБА́ЦІЯ [від лат. con... (cum) — разом та urbs — місто] — вид міської системи розселення, що формується на базі групи зближених міст, які мають інтенсивні економічні й культурно-побутові зв'язки і часто використовують єдині комунікації та споруди транспорту, енерг., водного та ін. господарства; один з видів *агломерації населених пунктів*. Для К. характерні риси поліцентричної міської агломерації. К. розвиваються у місцях видобування корисних копалин, поширені також у місцях концентрації обробної пром-сті, транспорту і населення. К. мають різноманітну структуру й конфігурацію. Процес розвитку К. об'єктивний, йому властиві як позитивні (екон. і соціальний ефект), так і негативні (забруднення навколишнього середовища, виробничі шуми тощо) риси. В умовах планової соціалістичної системи господарювання є всі можливості для макс. використання позитивних сторін цього процесу і усунення негативних його наслідків. У капіталістичних країнах К. набули широкого розвитку, проте в умовах приватної власності на засоби виробн. негативні явища їх повністю усунути неможливо. Типовий приклад К. в США — район Нью-Йорка, в ФРН — Рур, у Японії — Великий Токіо, у Великобританії — Великий Лондон. Див. також *Урбанізація*.

Літ.: Урбанизация и расселение. М., 1975; Алаев Э. Б. Экономико-географическая терминология. М., 1977; Лаппо Г. М. Развитие городских агломераций в СССР. М., 1978; Мерфи Р. Американский город. Пер. с англ. М., 1972. *Л. О. Ганечко.*

КО́НУС (лат. conus, від грец. κῶνος) — тіло, обмежене замкненою *конічною поверхнею* і площиною, яка перетинає всі її твірні. Найпростішим К. є прямий коловий К. В його основі лежить круг, а вершина ортогонально проектується в центр цього круга (мал.). Об'єм прямого колового К. $V = \pi R^2 h/3$, площа бічної поверхні $S_б = \pi R l$, повної — $S_п = \pi R (l + R)$, де $\pi = 3{,}14159\ldots$, R — радіус основи, h — *висота*, l — твірна К. Якщо прямий коловий К. перерізати площиною, паралельною до площини основи, то утворяться менший К. і *зрізаний конус*.

КО́НУС ВИ́НОСУ — скупчення пухкого матеріалу, винесеного водним потоком з гір, ярів, балок. Має вигляд слабовипуклого напівконуса. Утворюються К. в. на передгірних рівнинах або в долинах річок, де швидкість потоку зменшується, внаслідок чого потік втрачає здатність переносити твердий матеріал і останній осідає. На К. в. нерідко розташовані населені пункти. На тер. України К. в. поширені в Прикарпатті, Криму, на правому березі Дніпра, в районі м. Канева.

КО́НУС НАРОСТА́ННЯ — верхівкова частина ростучого стебла або кореня, що складається з твірної тканини (*меристеми*) і має вигляд округлого конуса. У водоростей, мохоподібних, папоротеподібних і хвощів К. н. звичайно складається з однієї початкової (ініціальної) клітини, у плаунів і насінних рослин — з багатьох. Поділяючись, клітини К. н. дають початок всім осн. тканинам рослини. В К. н. розрізняють одно- або багатошарову туніку та корпус. К. н. стебла захищений брунькovими лусками, а К. н. кореня — *кореневим чохликом*. Іноді конус наростання називають точкою росту.

КОНФЕДЕРА́ЦІЯ (лат. confoederatio — союз, спілка, об'єднання) — 1) Союз суверенних держав, об'єднаних для досягнення певних спільних цілей, переважно зовнішньополіт. і воєнних. К. створює центр. органи з повноваженнями, наданими їм д-вами — членами К. Рішення центр. органів К. приймаються і здійснюються лише за згодою всіх д-в, що входять до її складу. Єдиного громадянства, податкової, правової системи тощо в К. не існує. Кошти К. складаються з внесків її членів. Історично найвідоміші К.: Швейцарська К. (1291—1798 і 1815—48), Нідерланди (1579—1795), США (1781—87), Німецька К. (1815—66). К., як правило, передує створенню *федерації*. 2) Назва деяких організацій, що мають характер об'єднання, спілки, товариства, напр. *Конфедерація трудящих Латинської Америки* (КТЛА), *Загальна конфедерація праці* у Франції тощо. 3) Назва тимчасових воєн.-політичних союзів шляхти, створюваних у феодальній Польщі в 16—18 ст. (Барська К. 1768, Торговицька К. 1792).

В. Є. Бражников.

КОНФЕДЕРА́ЦІЯ ТРУДЯ́ЩИХ ЛАТИ́НСЬКОЇ АМЕ́РИКИ (КТЛА) — об'єднання профспілок ряду латиноамер. країн, що існувало 1938—63. Створена на установчому конгресі 8.IX в Мехіко. Входила до *Всесвітньої федерації профспілок* (з 1945). Виступала за єдність робітн. класу і профспілкового руху, боролася проти розкольників, особливо проти підривної діяльності реакц. лідерів *Міжамериканської регіональної організації трудящих*, утвореної 1951 на противагу КТЛА. Брала активну участь у боротьбі за мир, політ. і екон. незалежність латиноамер. країн, за здійснення агр. реформ, поліпшення становища трудящих, встановлення союзу робітн. класу і селянства. У зв'язку з наступним утворенням єдиного профцентру — *Постійного конгресу профспілкової єдності трудящих Латинської Америки* в грудні 1963 Виконком КТЛА прийняв рішення про її розпуск.

А. Г. Слюсаренко.

КОНФЕРАНСЬЄ́ (франц. conférencier — доповідач) — артист, який веде концертно-естрадну виставу, оголошує і пояснює глядачам номери програми. Мист. конферансу вимагає від виконавця дотепності, таланту імпровізації, вміння розмовляти з аудиторією. Вперше К. з'явилися в 60-і рр. 19 ст. в паризьких *кабаре*. На рад. естраді поширений переважно парний конферанс.

КОНФЕРЕ́НЦІЇ КРАЇН, ЩО НЕ ПРИЄДНА́ЛИСЯ — конференції глав держав або урядів великої групи країн Азії, Африки, Латинської Америки і Європи, які проголосили основою свого зовнішньополіт. курсу *неприєднання принцип*. У 1961—79 відбулося 6 конференцій, що мали характер конгресів *неприєднання руху*. Белградська конференція (СФРЮ, 1—6.IX 1961; 25 д-в) обговорила питання остаточної ліквідації *колоніалізму*, заг. і повного *роззброєння, мирного співіснування* країн з різним сусп.-політ. ладом; прийняла Декларацію глав д-в або урядів країн, що не приєдналися, та заяву «Загроза війни і заклик до миру», в яких сформульовано принципи *неприєднання політики*. Каїрська конференція (Єгипет, 5—10.X 1964; 47 д-в) прийняла «Програму миру і

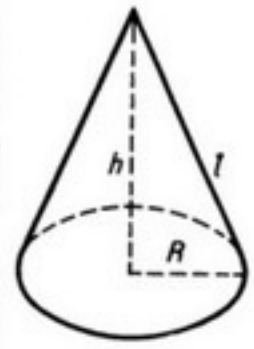

Прямий коловий **конус**: R — радіус основи; h — висота; l — твірна.

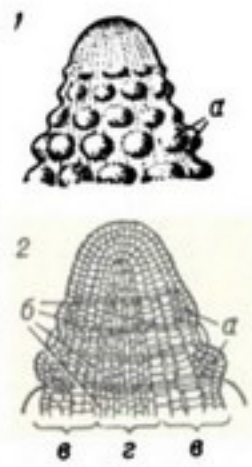

Конус наростання стебла водяної сосонки звичайної: *1* — вигляд з поверхні; *2* — поздовжній розріз; *а* — зачатки листків; *б* — зони інтеркалярного росту; *в* — туніка; *г* — корпус.

міжнар. співробітництва», засудила втручання однієї д-ви у справи іншої і закликала припинити втручання в справи Демократичної Республіки Конго (Заїру), Куби, Кіпру, країн Пд.-Сх. Азії; закликала всі д-ви приєднатися до Договору про заборону випробувань ядерної зброї 1963; підкреслила, що *імперіалізм*, колоніалізм і *неоколоніалізм* — осн. джерело міжнар. напруженості. Лусакська конференція (Замбія, 8—10.IX 1970; 54 д-ви, а також делегації від нац.-визвольних рухів Африки й Азії). Гол. політ. цілі «позаблокових» країн — забезпечення заг. миру шляхом посилення ролі ООН, боротьба проти колоніалізму і *расизму*, врегулювання конфліктів мирними засобами, боротьба за екон. незалежність, співробітництво між країнами на основі рівноправ'я і взаємовигоди,— сформульовано в «Лусакській декларації про мир, незалежність, розвиток, співробітництво і демократизацію міжнар. відносин». Окремі резолюції присвячено В'єтнаму і *Близькосхідній кризі*. Алжірська конференція (Алжір, 5—9.IX 1973; 75 д-в, а також делегації від 16 нац.-визвольних рухів) обговорила питання боротьби за розрядку міжнародної напруженості, за екон. визволення країн — учасниць руху, підкреслила, що політика цих країн у союзі з ін. миролюбними демократичними силами є впливовим фактором у боротьбі за свободу і незалежність, заг. мир і безпеку. Спец. резолюції присвячено Бл. Сходу, В'єтнаму, Камбоджі, Пд. Африці. Коломбська конференція (Шрі-Ланка, 16—19.VIII 1976; 84 д-ви, а також як спостерігачі 22 представники міжнар. орг-цій і нац.-визвольних рухів) закликала до зміцнення єдності руху в боротьбі проти імперіалізму, *апартеїду* і *сіонізму*; схвалила підсумки *Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі* 1973—75; закликала скликати спец. сесію Генеральної Асамблеї ООН і Всесвітню конференцію по роззброєнню; підтримала боротьбу народів Пд. Африки, вимагала вивести ізраїл. війська з окупованих араб. земель, перетворити Індійський ок. на зону миру, засудила імперіалістичну політику США в Лат. Америці. Гаванська конференція (Куба, 3—9.IX 1979; 94 члени руху) вітала зрушення в процесі розрядки, підписання договору ОСО-2 між СРСР і США; закликала до підтримки боротьби за самовизначення народів Зімбабве, Намібії, ПАР; засудила сепаратні єгип.-ізраїл. угоди 1978—79, констатувала порушення Єгиптом принципів руху; прийняла Заключний документ, що містить політ. декларацію, в якій підкреслено єдність руху, та екон. декларацію.

Літ.: Движение неприсоединения в документах и материалах. М., 1975.

Б. М. Гончар.

КОНФЕРЕ́НЦІЇ НАРО́ДІВ А́ФРИКИ — з'їзди керівників політ. партій, профспілкових і громад. організацій. Перша К. н. А. (5—13.XII 1958, Аккра; представники 62 орг-цій з 27 країн) рішуче засудила *колоніалізм*, *расизм* та *імперіалізм* і закликала афр. народи до збройної боротьби за нац. незалежність; проголосила кінцевою метою створення союзу вільних афр. д-в. Друга К. н. А. (25—31.I 1960, Туніс; представники 70 орг-цій з 30 країн) пройшла під гаслом «Незалежність і єдність!»; приділила велику увагу екон. розвитку афр. д-в, що визволилися, і закликала допомогти алжір. народові в боротьбі проти франц. колонізаторів; підкреслила вирішальну роль робітн. класу в боротьбі афр. народів за повне визволення; підтримала ідею створення Всеафр. федерації профспілок. Третя К. н. А. (25—30.III 1961, Каїр; представники 67 орг-цій з 32 країн) звернула гол. увагу незалежних афр. д-в на загрозу *неоколоніалізму* і визначила шляхи боротьби проти нього; піддала критиці політику амер. імперіалізму в Африці. К. н. А. сприяли посиленню нац.-визвольного руху

Ю. І. Патлажан.

КОНФЕРЕ́НЦІЇ НЕЗАЛЕ́ЖНИХ ДЕРЖА́В А́ФРИКИ — конференції глав держав і урядів афр. країн. У 1958—64 відбулося 8 конференцій. К. н. д. А. 15—22.IV 1958 в Аккрі представляла 8 д-в; прийняла Декларацію і ряд резолюцій, в яких підкреслила рішимість афр. д-в захищати свій суверенітет, боротися проти расової *дискримінації*, зміцнювати солідарність з народами колоній. К. н. д. А. 14—24.VI 1960 в Аддіс-Абебі представляла 9 д-в; вона звернула увагу афр. д-в на загрозу *неоколоніалізму*, заявила протест проти ядерних випробовувань Франції на тер. Африки, прийняла резолюцію про Пд.-Зх. Африку. К. н. д. А. 22—25.V 1963 в Аддіс-Абебі представляла 31 д-ву. На ній створено *Організацію африканської єдності*.

Ю. І. Патлажан.

КОНФЕРЕ́НЦІЇ ООН З МОРСЬКО́ГО ПРА́ВА — конференції, скликані *Організацією Об'єднаних Націй* з метою міжнародноправового регулювання діяльності держав, пов'язаної з використанням просторів і природних ресурсів *Світового океану*. 1-а конференція (Женева, 1958, учасники — 86 країн, у т. ч. СРСР, УРСР і БРСР) на основі проекту статей, підготовленого *Комісією міжнародного права ООН*, виробила 4 конвенції: про тер. море і прилеглу зону, про *відкрите море*, про рибальство і збереження живих ресурсів відкритого моря та про *континентальний шельф*, чим відіграла істотну роль у кодифікації і прогресивному розвитку міжнар. *морського права*. 2-а конференція (Женева, 1960, учасники — 82 країни, у т. ч. СРСР, УРСР і БРСР) продовжила розгляд не розв'язаних раніше проблем про ширину тер. вод і риболовної зони, але закінчилась безрезультатно. 3-я (учасники — майже 150 країн, зокрема СРСР, УРСР і БРСР) з 1973 розробляє нову єдину конвенцію з мор. права. Робота конференції триває.

Зростаючі потреби людства в харчових продуктах і мінеральній сировині, науково-технічний прогрес та ряд ін. факторів зумовлюють актуальність і необхідність невідкладного розв'язання конференцією таких проблем, як ширина *територіальних вод*, міжнар. судноплавство через важливі протоки, екон. зона та її правовий режим, зовнішня межа континентального шельфу, експлуатація ресурсів глибоководних районів мор. дна, запобігання забрудненню мор. середовища, здійснення мор. наук. досліджень тощо. Тривалість конференції і особливо характер її роботи свідчать про виняткову складність пошуків рішень з проблем, які безпосередньо торкаються найважливіших політ., екон., оборонних та ін. інтересів усіх країн світу.

Ю. К. Качуренко.

КОНФЕРЕ́НЦІЇ ПРИХИ́ЛЬНИКІВ МИ́РУ в СРСР — збори представників трудящих і громадських організацій, присвячені боротьбі проти *гонки озброєнь* і загрози війни. Мають характер конгресів *Руху прихильників миру* в СРСР. К. п. м. обговорюють важливі проблеми міжнар. відносин і боротьби народів за мир і *роззброєння*; обирають *Радянський комітет захисту миру* (РКЗМ).

На 1-й Всесоюзній К. п. м. (25—27.I 1949, відбулася, як і всі останні, у Москві) створено РКЗМ. 2-а К. п. м. (1950) підбила підсумок збиранню підписів під *Стокгольмською відозвою* про заборону атомної зброї, обрала делегацію на 2-й Всесвітній конгрес прихильників миру. 3-я К. п. м. (1951) підбила підсумок збиранню підписів під Зверненням *Всесвітньої Ради Миру* (ВРМ) про укладення Пакту Миру між п'ятьма ядерними д-вами. 4-а К. п. м. (1952) обрала делегацію на Конгрес народів на захист миру. 5-а К. п. м. (1955) підбила підсумок збиранню підписів під Зверненням ВРМ про припинення випробувань *ядерної зброї*. 6-а К. п. м. відбулась 1960, 7-а — 1962, 8-а — 1965, 9-а — 1974, 10-а — 1979. В роботі К. п. м. активну участь беруть представники УРСР. На Україні проходять респ. К. п. м. (відбулося три: 1951, 1963, 1975; всі — у Києві). 1-а К. п. м. України обрала *Український республіканський комітет захисту миру*.

Б. С. Зрезарцев.

КОНФЕРЕ́НЦІЇ СОЛІДА́РНОСТІ НАРО́ДІВ А́ЗІЇ І А́ФРИКИ — найвищий орган міжнар. громадської *Організації солідарності народів Азії та Африки* (ОСНАА), засн. 1957. Проведено 7 конференцій: 1957—58 (Каїр, Єгипет), 1960 (Конакрі, Гвінея), 1963 (Моші, Танзанія), 1965 (Віннеба, Гана), 1972 (Каїр), 1978, 1980 (Коломбо, Шрі-Ланка). Проводяться також надзвичайні конференції ОСНАА в підтримку боротьби народів проти імперіалістичної агресії, за мир і незалежність.

КОНФЕРЕ́НЦІЯ (від лат. confero — збираю в одне місце) — збори, нарада представників держав або членів чи представників парт., громад. (зокрема профспілкових і комсомольських), наукових та інших організацій для обговорення певних проблем та питань.

КОНФЕРЕ́НЦІЯ ЄВРОПЕ́ЙСЬКИХ КОМУНІСТИ́ЧНИХ І РОБІТНИ́ЧИХ ПА́РТІЙ 1967 з питань безпеки в Європі. Відбулася в Карлових Варах (ЧССР) 24—26.IV за участю делегацій 24 комуністич. і робітн. партій Європи. Конференція прийняла заяву «За мир і безпеку в Європі», Звернення на підтримку в'єтнамського народу в його боротьбі за припинення амер. агресії, Заяву з приводу подій у Греції, в якій засуджувався здійснений там 1967 військ. переворот. З осн. питання — забезпечення миру і безпеки в Європі — Конференція запропонувала конкретну програму дій: боротьба за визнання непорушності існуючих в Європі кордонів, існування двох суверенних і рівноправних держав — НДР і ФРН — та непорушності кордонів між ними, за виключення можливості доступу ФРН до ядерної зброї в будь-якій формі, визнання недійсно́ю *Мюнхенської угоди 1938*. Конференція висловилася за укладення всіма д-вами Європи договору про відмову від застосування сили у взаємних відносинах, від втручання у внутр. справи, про розв'язання всіх спірних питань мирними засобами, за нормалізацію відносин між усіма д-вами і НДР, розвиток демократії в ФРН, укладення договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Конференція запропонувала розширити контакти між комуністич. і соціалістич. партіями в справі боротьби за мир і безпеку народів Європи. Вона звернулась до профспілок, інтеліґенції, молоді, жінок, віруючих, до всіх миролюбних сил із закликом спільно добиватися колективної безпеки та миру в Європі і в усьому світі, до робітн. класу, селянства, до середніх верств — об'єднати свої зусилля в боротьбі за безпеку, демократію і соціальний прогрес на європ. континенті. Конференція підтримала висунуту країнами — учасницями *Варшавського договору 1955* ідею про одночасний розпуск військ. орг-цій *НАТО* і Варшавського договору.

А. Г. Слюсаренко.

КОНФЕРЕ́НЦІЯ ЗАКОРДО́ННИХ СЕ́КЦІЙ РСДРП 1915. Відбулася 14—19.II (27.II—4.III) 1915 у м. Берні (Швейцарія) під керівництвом В. І. Леніна. Мала значення загальнопарт. конференції більшовиків. На ній були представники від паризької, цюріхської, женевської, бернської, лозаннської та ін. більшовицьких секцій. У доповіді В. І. Леніна «Війна і завдання партії» та резолюціях по цій доповіді було визначено конкретні завдання більшовицької партії в боротьбі за перетворення імперіалістичної війни на війну громадянську. В своїх резолюціях конференція засудила як прояви оборонства, так і лівосектантські перекручення в питаннях війни, миру і революції, відзначила крах *Інтернаціоналу 2-го* і закликала до боротьби за створення нового Інтернаціоналу. Виробивши платформу для згуртування всіх революц. інтернаціоналістів у міжнар. робітн. русі, конференція обрала новий К-т закордонних орг-цій РСДРП. Рішення конференції дістали підтримку місцевих орг-цій РСДРП. Зокрема, нелегальний орган Харків. к-ту РСДРП «*Голос социал-демократа*» передрукував кілька резолюцій конференції, написаних В. І. Леніним.

Літ.: Ленін В. І. Конференція закордонних секцій РСДРП. Повне зібрання творів, т. 26; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978.

КОНФЕРЕ́НЦІЯ КОМУНІСТИ́ЧНИХ І РОБІТНИ́ЧИХ ПА́РТІЙ ЄВРО́ПИ 1976. Відбулася 29—30.VI в Берліні за участю делегацій 29 комуністичних і робітничих партій Європи, які представляли понад 29 млн. комуністів. Конференція одностайно прийняла підсумковий документ «За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес в Європі», який створює необхідну основу для об'єднання усіх прогресивних сил Європи в боротьбі за мир і безпеку, проти гонки озброєнь і воєн. конфронтації. Конференція виявила одностайність комуністів Європи в оцінці революц. сил сучасності (соціалістичні д-ви, робітн. клас капіталістич. країн, нац.-визвольний рух), підкреслила провідну роль країн *соціалістичної співдружності*, насамперед СРСР, у боротьбі за відвернення нової світової війни і зміцнення міжнар. безпеки, проти імперіалізму й агресії.

Значну увагу Конференція приділила проблемі зв'язку боротьби за мир, розрядку міжнародної напруженості з боротьбою за соціальний прогрес. Вона зазначила, що *мирне співіснування* і розрядка створюють найкращі умови для боротьби робітн. класу і всіх демократичних сил проти панування монополій, за соціалізм. При цьому Конференція відзначила активізацію міжнар. реакції і мілітаризму, фактичне об'єднання в стані противників миру імперіалістич. буржуазії, вояччини *НАТО*, расистів, маоїстів. Конференція заявила, що комуністи й надалі розвиватимуть інтернаціоналістське співробітництво і міжнародну класову солідарність на основі марксизму-ленінізму. Конференція продемонструвала готовність комуністів Європи до спільних дій. Вона стала фактором дальшого зміцнення *міжнародного комуністичного руху*.

С. Я. Єлисаветський.

КОНФЕРЕ́НЦІЯ ООН ПО ТОРГІ́ВЛІ Й РО́ЗВИТКУ, ЮНКТАД (англ. UNCTAD; United Nations Conference of Trade and Development) — орган Генеральної Асамблеї ООН. Засн. 1964. Скликається один раз на чотири роки. Учасниками ЮНКТАД є д-ви, які входять до ООН, її спеціалізованих установ або до *МАГАТЕ*. В роботі конференції бере участь більшість існуючих міжнар. міжурядових і неурядових екон. орг-цій, серед яких *Рада Економічної Взаємодопомоги* і *Міжнародний банк економічного співробітництва*. Осн. функції: встановлення принципів і політики в міжнар. торгівлі і у відповідних галузях екон. співробітництва, вжиття необхідних заходів для ведення переговорів і затвердження багатосторонніх правових актів у торгівлі; сприяння координації діяльності ін. установ ООН по міжнар. торгівлі і з проблем екон. розвитку. Постійний орган — Рада по торгівлі й розвитку, засн. як частина апарату ООН у галузі економіки. Адм. орган — Секретаріат на чолі з ген. секретарем. Штаб-квартира ЮНКТАД — Женева. Чергова, 5-а конференція ЮНКТАД відбулася 1979 в Манілі (Філіппіни).

С. І. Соколенко.

КОНФЕРЕ́НЦІЯ ПАРТІ́ЙНА — 1) *Всесоюзна конференція КПРС*. 2) Вищий орган районної, міської, окружної, обласної, крайової парт. орг-ції. Скликаються один раз на 2—3 роки. К. п. можуть проводитися і у великих первинних парт. орг-ціях.

КОНФЕРЕ́НЦІЯ ПІВДЕ́ННИХ БІЛЬШОВИ́ЦЬКИХ КОМІТЕ́ТІВ — відбулася в Одесі наприкінці вересня 1904. В її роботі брали участь представники Одес., Катеринос., Миколаїв. більшовицьких к-тів РСДРП і Пд. бюро к-тів більшості. Конференція висловилася за скликання нового парт. з'їзду, прийняла рішення про створення Орг. комітету для підготовки III з'їзду партії, обговорила питання про підтримку більшовицького «Видавництва соціал-демократичної партійної літератури В. Бонч-Бруєвича і Н. Леніна», про антипарт. дії меншовицької редакції «Искры» (з № 52), про намагання меншовицького ЦК розпустити Пд. бюро. В усіх питаннях конференція прийняла рішення, спрямовані проти меншовиків та їхніх дезорганізаторських дій. В. І. Ленін схвалив почин пд. к-тів у справі згуртування більшовицьких сил. Незабаром відбулися конференції кавказьких і пн. к-тів. На цих трьох конференціях було закріплено створення загальноросійського більшовицького організаційного центру — *Бюро комітетів більшості*.

КОНФЕРЕ́НЦІЯ СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ В РОСІЇ — відбулася в Ризі 7—9 (20—22).IX 1905. Скликана ЦК РСДРП, обраним III з'їздом партії (1905), для вироблення тактики щодо *булигінської Думи*. На ній були представники від ЦК РСДРП, Орг. комісії меншовиків, Бунду, Латиської соціал-демократії, Соціал-демократії Польщі і Литви, «*Революційної української партії*» (РУП). *Думська тактика більшовиків* у період наростання революції виходила з першочергового завдання — підготовки збройного нар. повстання проти царизму. Конференція схвалила більшовицьку лінію активного бойкоту Думи і засудила меншовицьку політику участі в ній. Конференція намітила завдання революц. соціал-демократії у виборчій кампанії для викриття справжнього характеру булигінської Думи. Кампанію бойкоту Думи більшовики використали для мобілізації всіх революційних сил і підготовки збройного повстання. Лозунг активного бойкоту Думи підтримала майже вся соціал-демократія Росії. Конференція прийняла також резолюцію «З приводу подій на Кавказі», в якій засуджувала самодержавство

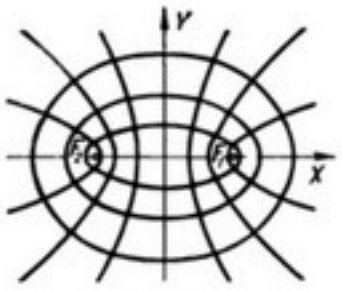

Конфокальні криві.

Конформаційний аналіз.

за нацьковування однієї національності на іншу.

КОНФЕРЕ́НЦІЯ ФРОНТОВИ́Х І ТИЛОВИ́Х ВІЙСЬКО́ВИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ РСДРП(б) — див. *Всеросійська конференція фронтових і тилових військових організацій РСДРП(б) 1917.*

КОНФЕСІОНАЛІ́ЗМ (від лат. confessionalis — віросповідний) — в окремих буржуазних державах (напр., у Лівані) система виборів до найвищих органів влади, що полягає у представництві за релігійним принципом.

КОНФЕСІОНА́ЛЬНІ ШКО́ЛИ — навчальні заклади, що перебувають на утриманні церкви й під її контролем. Осн. мета К. ш.— поширення й пропаганда догматів певного віросповідання. Виникли в період раннього середньовіччя в Зх. Європі. В царській Росії існував ряд віросповідних шкіл (*парафіяльні школи,* духовні училища, *семінарії,* академії, *мектеби, медресе* та ін.). В СРСР з 1917 всі школи — поч., серед. й вищі — належать д-ві, є світськими. В ряді капіталістич. країн К. ш. існують і досі.

КОНФІГУРА́ЦІЇ ПЛАНЕ́Т (лат. configuratio — надання форми, розміщення) — положення *планет* відносно Землі і Сонця. Якщо екліптична *довгота* планети дорівнює довготі Сонця, планета перебуває у сполученні з Сонцем (мал., 1, 3, 4). Нижня планета (*орбіта* якої міститься всередині орбіти Землі) може бути у верхньому сполученні (3), коли між планетою і Землею міститься Сонце, або в нижньому сполученні (4), коли вона — між Сонцем і Землею. В обох випадках планету не видно — вона ховається в яскравих променях Сонця. Поблизу нижнього сполучення, коли планета перебуває ближче до Землі, її можна бачити у вигляді тоненького серпа. Часом спостерігається проходження планети через видимий диск Сонця. Нижню планету найкраще видно в елонгації (мал., 5, 6), тобто коли вона перебуває на найбільшій видимій кутовій віддалі від Сонця (для Меркурія — 18—28°, для Венери — 48°). Верхню планету (орбіта якої знаходиться поза орбітою Землі) найкраще видно у протистоянні (2), коли її екліптична довгота відрізняється від довготи Сонця на 180°; при цьому вона доступна для спостережень майже цілу ніч. Положення планети, в якому довгота її відрізняється від довготи Сонця на 90°, наз. квадратурою (мал., 7, 8). В квадратурах можуть бути лише верхні планети. *М. Я. Чернега.*

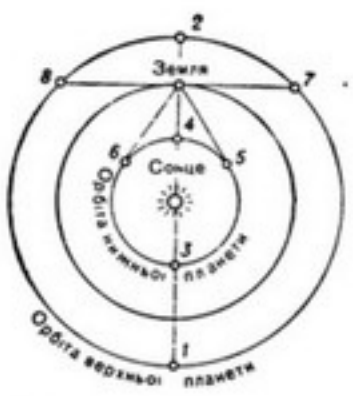

Конфігурації планет:
1 — сполучення;
2 — протистояння;
3 — верхнє сполучення;
4 — нижнє сполучення;
5 — східна елонгація;
6 — західна елонгація;
7 — східна квадратура;
8 — західна квадратура.

КОНФІРМА́ЦІЯ (лат. confirmatio — зміцнення, утвердження) — 1) В бурж. країнах затвердження вищою владою судового вироку. 2) Право *папи римського* затверджувати *єпископів.* 3) У католицькій і православній церквах — назва обряду миропомазання (див. *Таїнства*); у православній відбувається одночасно з *хрещенням* немовляти, в католицькій — пізніше, в роки литинства чи отроцтва. 4) В *протестантизмі* — обряд прилучення юнаків та дівчат 14—16 років до церкви.

КОНФІСКА́ЦІЯ (лат. confiscatio, від confisco — вилучаю) — примусове і безоплатне вилучення *майна* у власність держави, здійснюване в судовому або адміністративному порядку. В рад. кримінальному праві один з видів додаткового *покарання,* що може бути призначене лише за держ. і тяжкі корисливі злочини у випадках, зазначених у законі (ст. 35 КК УРСР). Допускається К. і як *санкція* за цивільноправові порушення (ст. 141 ЦивК УРСР). Адм. законодавство також передбачає К. як один з видів *адміністративного стягнення.*

КОНФІСКА́ЦІЯ ЗЕМЛІ́ — примусове й безоплатне вилучення (відчуження) державою землі у земельних власників. Характер К. з. залежить від істор., соціально-екон. та політ. умов. Відбувається звичайно у періоди загострення класової боротьби, при зміні форм зем. власності, гол. чином під час соціальних революцій (див. *Аграрне питання, Націоналізація землі*). К. з. широко застосовується імперіалістич. д-вами в колоніальних та залежних країнах як засіб захоплення землі у корінного населення. Інший класовий зміст мала К. з., проведена в результаті Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії, коли приватну зем. *власність* було скасовано, поміщицьку землю конфісковано і передано народу в безплатне користування. В європ. соціалістичних країнах проведено К. з. великих землевласників, воєнних злочинців та ворогів народу. Конфісковувались також надлишки земель понад зем. максимум, встановлений законами про аграрні реформи. К. з. відбувалась, як правило, безоплатно чи за невеликий викуп. В соціалістич. країнах Азії на перший план виступала К. з. колонізаторів та ліквідація феод.-кріпосницьких пережитків. К. з. великих землевласників — одна з важливих вимог комуністич. і робітн. партій та всіх прогресивних сил у розвинутих капіталістич. країнах. Особливо велике значення проблема К. з. має для *країн, що розвиваються,* де вона є складовою частиною соціально-екон. перетворень. Див. *Аграрні реформи.* *П. Ф. Веденичев.*

КОНФЛІ́КТ (лат. conflictus — зіткнення) — 1) Зіткнення протилежних інтересів чи поглядів, крайнє загострення суперечностей, що призводить до ускладнень або гострої боротьби (напр., міжнар. К. може іноді призвести до збройного конфлікту). 2) В літературі та мистецтві — форма розкриття життєвих суперечностей, яка виявляється через боротьбу характерів, ідей, поглядів, настроїв. Найчіткіше К. окреслюється в драм. творах. К. є основою втілення ідейно-художнього змісту твору, його *сюжету* і *композиції,* всієї образної системи. В рад. л-рі К. відображає боротьбу нового з старим, утвердження передового, комуністичного. Як літ. прийом К. часто ототожнюється з *колізією.* *Р. Т. Гром'як.*

КОНФЛІ́КТИ ТРУДОВІ́ — за капіталізму зіткнення класових інтересів у сфері трудових відносин. К. т. пов'язані насамперед з боротьбою робітн. класу проти соціальної нерівності, експлуатації, порушення трудових прав, низької *заробітної плати* тощо. Невдоволення трудящих проявляється у *страйках, бойкотах* тощо. Зростання кількості К. т. у 70-х рр. 20 ст. спростовує твердження бурж. соціологів, нібито капіталізм знайшов шляхи розв'язання їх у вигляді «закону підсилення соціальної стабільності», «соціальної відповідальності підприємств», «соціального партнерства» тощо. Розмах страйкової боротьби змушує пануючі класи вдаватися до тактики соціального лавірування, до більш замаскованих і витончених форм експлуатації трудящих або до «профілактики» К. т. шляхом антидемократич. законодавства. Такий характер мають, напр., постанова прем'єр-міністрів земель ФРН «Про радикальні елементи», що одержала назву «заборони на професію» (1972), антиробітн. *Тафта-Хартлі закон* (1947), застосований президентом Д. Картером 1978 до страйкуючих шахтарів. «Профілактиці» служить складна система розгляду К. т. Вони розглядаються суд., адм. органами чи *третейським судом.* До страйкарів широко застосовують дисциплінарні (в т. ч. штрафи, звільнення без попередження і виплати вихідної допомоги), цивільно-правові і кримінально-правові заходи тощо. *А. І. Процевський.*

КОНФОКА́ЛЬНІ КРИВІ́ [від лат. con... (cum) — разом і *фокус*] — *конічні перерізи,* що мають спільні фокуси. Якщо вибрати на площині дві точки F_1 і F_2, то через кожну точку площини проходять *еліпс* і *гіпербола,* що мають ці точки своїми фокусами (мал.). У прямокутній декартовій системі *координат* ця сім'я К. к. визначається рівнянням $x^2/\lambda + y^2/(\lambda - c^2) = 1$, де c — віддаль фокусів від початку координат, λ — довільний параметр (при $\lambda > c^2$ одержуємо еліпс, при $0 < \lambda < c^2$ — гіперболу, при $\lambda < 0$ — уявну криву другого порядку).

КОНФОРМАЦІ́ЙНИЙ АНА́ЛІЗ (від лат. conformatio — форма, побудова, розміщення) — розділ *стереохімії,* в якому вивчаються хімічні й фізичні властивості поворотних ізомерів (конформерів, конформацій). Це такі форми молекул, які виникають при обертанні груп атомів навколо простих зв'язків внаслідок взаємного відштовхування і притягання безпосередньо не зв'язаних атомів на віддалях, близьких до суми їх вандерваальсових радіусів (див. *Ізомерія, Міжмолекулярна взаємодія*). У рідинах (розчинах) або в газах молекули більшості органічних речовин існують у вигляді великої кількості різних конформерів, що перебувають у стані рухомої рівноваги. У цій суміші звичайно переважає якийсь один або кілька стійких конформерів. Для їх взаємних перетворень у багатьох випадках необхідна енергія, порівнянна з середньою енергією теплового руху молекул (2—3 ккал/моль), тому за звичайних умов виділити індивідуальні конформери неможливо. Напр., у

молекули етану переважає загальмований конформер, перетворення якого на заслонену конформацію вимагає 2,8 ккал/моль, у циклогексану конформація у формі «крісла» вигідніша за конформацію у формі «ванни» на 5,6 ккал/моль (мал). Значні успіхи в К. а., досягнуті за останні роки, є наслідком широкого використання фіз. методів дослідження, в першу чергу *ядерного магнітного резонансу*. Дані К. а. дають змогу пояснити властивості органічних сполук і передбачити їхню реакційну здатність.

М. Ю. Корнілов.

КОНФОРМІ́ЗМ І НЕГАТИВІ́ЗМ (від лат. conformis — відповідний, negativus — заперечний) — у класово антагоністичному суспільстві способи реагування особистості на нав'язувані соціальним оточенням норми і цінності. Конформізм — пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці. Негативізм — однобічно заперечливе, вороже ставлення до загальноприйнятих у даній соціальній спільності норм і правил. К. і н. як риси поведінки не є природженими, а формуються в процесі виховання і соціального спілкування. Конформізм є виявом моральної кризи бурж. суспільства, де індивід набуває стереотипності мислення, втрачає незалежність свідомості. Негативістська соціально-психологічна орієнтація нерідко пов'язана з анархічним і індивідуалістичним протестами проти офіційної ідеології й моралі, виявляється у різкій, але неконструктивній критиці існуючих порядків.

КОНФОРМІ́СТИ (англ. conformists, від лат. conformis — відповідний, згодний) — поширена назва прихильників *англіканської церкви* в Англії, які приймають всі її догмати й обряди та виступають проти їхніх змін.

КОНФО́РМНА ГЕОМЕ́ТРІЯ (лат. conformis — відповідний) — розділ геометрії, в якому вивчаються ті властивості фігур, що не змінюються при *конформних відображеннях* простору. Осн. *інваріантом* К. г. є кут між напрямами. Будь-яке конформне відображення простору можна здійснити накладанням (композицією) *руху, подібності* та *інверсії*. Множина конформних відображень площини ширша, ніж простору, однак і в площинній К. г. вивчають лише ті властивості фігур, що інваріантні при перетвореннях, які розкладаються на рух, подібність та інверсію. К. г. тісно пов'язана з *Лобачевського геометрією*. На основі К. г. побудовано геометрію просторів конформної зв'язності, яка відноситься до К. г. так, як геометрія кривої поверхні до геометрії площини або як *ріманова геометрія* до *евклідової геометрії*.

Літ. див. до ст. *Конформне відображення*.

КОНФО́РМНЕ ВІДОБРА́ЖЕННЯ — взаємно однозначне *відображення* однієї області (частини площини, поверхні або простору) на іншу, при якому дві будь-які лінії відображуваної області, що перетинаються під деяким кутом, переходять у дві лінії нової області, що перетинаються під тим самим кутом. При цьому нескінченно малі фігури перетворюються на подібні їм нескінченно малі фігури. Властивість К. в. на площині мають однолисті *аналітичні функції* (тобто такі, для яких $f(z_1) \neq f(z_2)$, якщо $z_1 \neq z_2$) комплексної змінної, тому вчення про К. в. є одним з осн. розділів теорії функцій комплексної змінної. Застосування К. в. при розв'язуванні задач дає можливість переходити від заданої області складної форми до простішої області (напр., круга, прямокутника, півплощини) і виявляється, як правило, ефективним, якщо для простішої області задача може бути розв'язана безпосередньо. Конформне відображення використовують у гідро- і аеромеханіці, теорії фільтрації, електро- і радіотехніці, теорії пружності, картографії тощо.

Літ.: Соколов Ю. Д. Елементи теорії функцій комплексної змінної. К., 1954; Фильчаков П. Ф. Приближённые методы конформных отображений. К., 1964; Лаврентьев М. А., Шабат Б. В. Методы теории функций комплексного переменного. М., 1973.

О. О. Капшивий.

КОНФРОНТА́ЦІЯ (франц. confrontation — порівняння, протиставлення) — протиборство, зіткнення, протиставлення (соціальних систем, класових інтересів, ідейно-політичних принципів і т. п.), становище, коли певні особи або держави чи партії опиняються перед загрозою зіткнення між собою.

КОНФУЦІА́НСТВО — етико-політ. вчення, основи якого заклав у 6 ст. до н. е. кит. філософ *Конфуцій*. Було поширене в Китаї, Японії та деяких ін. країнах Сх. Азії. Відображало інтереси пануючого класу і служило зміцненню існуючого соціального ладу. К. обстоювало поділ суспільства на «вищих» і «нижчих», вічність соціальної нерівності. Осн. принципом етики К. є поняття жень («гуманність»), що досягається шляхом морального самовдосконалення на основі дотримання норм поведінки, які базуються на повазі до старших, відданості імператору тощо. Проте осягнути жень можуть лише «вищі», «обрані». Кожна людина повинна сумлінно виконувати пов'язані зі своїм суспільним становищем обов'язки. К. закликало царів спиратися не на закони, а на *звичаєве право*. К. не було єдиною течією. Прихильниками були як ідеалісти (зокрема, *Менцзи*), так і матеріалісти (*Сюньцзи*). Деякі ідеї К. (про необхідність об'єднання країни, про моральне виховання особи) відіграли в свій час прогресивну роль. У 136 до н. е. реформоване К., яке включило в себе натурфілософію й космологічні погляди *даосизму*, було проголошено в Китаї офіц. доктриною, яка залишалась панівною до бурж. Синхайської революції 1911, проповідуючи культ імператора як виконавця «волі неба», презирливе ставлення до ін. народів. У 10—12 ст. на основі К. виникло *неоконфуціанство*.

2) Система реліг. віровчення, що почала складатися після смерті Конфуція на грунті його етико-політ. і реліг. вчення. К. відрізняється від багатьох релігій відсутністю жрецтва, містичних елементів і зводиться до суворого виконання обрядів.

Осн. зміст культу К.— обожнювання імператора, культ предків. Велике місце в К. посідав культ Конфуція. Було держ. релігією в Китаї з 2—1 ст. до н. е. до 1911. Нині К. зберігається серед деякої частини віруючого населення Китаю, сприяючи насадженню китаєцентризму і шовінізму.

КОНФУ́ЦІЙ (Кунцзи; бл. 551—479 до н. е.) — давньокит. філософ-ідеаліст, засновник *конфуціанства*, педагог, політ. діяч. Займав міністерські пости в царстві Лу. Створив першу в Китаї приватну школу. Повчання К. записані і систематизовані його учнями у трактаті «Луньюй» («Бесіди і судження»). Осн. місце в творчості К. займають сусп.-політ. та етичні проблеми. Вважав, що моральне самовдосконалення — осн. засіб до поліпшення суспільства. К. захищав соціальну нерівність, обожнював державну владу. В 136 до н. е. конфуціанство перетворилося на державну доктрину. Культ К. офіційно підтримувався до 1911.

КО́НХА (від грец. κόγχη — черепашка) — півкупол для перекриття півциліндричних частин (*абсид*, ніш) будівлі. К. виникла в сх. еллініcтичній архітектурі, застосовувалася в старорим. буд-ві, в культових християнських спорудах середньовіччя.

Конха.

КОНХІОЛО́ГІЯ, конхіліологія (від грец. κόγχη, κογχύλιον — черепашка і λόγος — вчення) — розділ *зоології*, що вивчає особливості будови черепашок сучасних і вимерлих молюсків, плечоногих та ін. тварин.

КОНХО́ЇДА (від грец. κόγχη — черепашка та εἶδος — вигляд) кривої — плоска крива, що утворюється при збільшенні або зменшенні радіус-вектора кожної точки кривої на сталу величину l. Якщо $r = f(\varphi)$ — рівняння кривої в полярних *координатах*, то рівняння її К.— $r = f(\varphi) \pm l$. К. прямої вперше розглянув давньогрец. геометр Нікомед (3—2 ст. до н. е.), який застосував її до розв'язування задач *трисекції кута* і *подвоєння куба*. Рівняння К. Нікомеда в декартових координатах — $(x^2 + y^2)(y - a)^2 = l^2y^2$; її форма залежить від співвідношення між a і l (мал.). Пряма LL_1 — *асимптота* К. Нікомеда, а точка (0; 0) — її *особлива точка*: ізольована ($l < a$), вузлова ($l > a$) або точка загострення ($l = a$).

Див. також *Паскаля завиток*.

А. Г. Медяник.

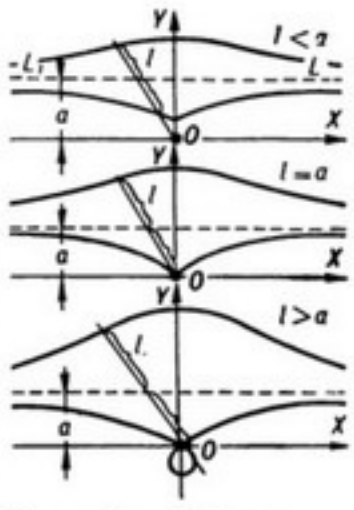

Конхоїда Нікомеда.

КОНЦЕ́ВИЧ Григорій Митрофанович (1863—1941) — укр. рад. хоровий диригент, музичний етнограф, композитор. Жив у Краснодарі, де в 20—30-х рр. керував Кубанським військ. козачим хором. Автор вокальних і фп. творів, обробок нар. пісень; збірок «40 малоросійських пісень» (1904), «25 малоросійських пісень» (1907), «Бандурист», «Репертуар Кубанського військового співацького хору».

КОНЦЕ́ВИЧ Максим Прохорович (рр. н. і см. невід.) — укр. композитор, диригент і педагог 18 ст. Муз. освіту здобув у Придворній співацькій капелі (Петербург), де був солістом оркестру. В 70-х рр. викладав інструментальну і вокальну музику в Харків. колегіумі. З 1787 брав участь як диригент у виставах Харків. театрів. Автор духовної музики, кантати «Гремущу арфу взяв в десницю» (1787), романсів.

І. М. Лисенко.

КОНЦЕНТРА́Т [від лат. con... (cum) — разом і centrum — осередя, центр] — 1) Продукт з високим вмістом необхідних (залежно від його призначення) речовин. 2) У гірничій справі — продукт *збагачування корисних копалин*, в якому вміст необхідних компонентів вищий, ніж у вихідній сировині. Розрізняють К. первинні (грубі, чорнові), що їх піддають дальшому збагачуванню; колективні, які містять кілька необхідних компонентів, і кінцеві. Їх використовують безпосередньо без технологічної переробки (напр., К. графітові) і з переробкою металургійною (К. металів), термічною (К. вугільні), хімічною (К. мінеральних солей — сульфатів, фосфатів) та ін. 3) У харчовій пром-сті — збезводнені суміші харчових (рослинних, тваринних) продуктів і напівфабрикатів з додаванням жирів, цукру, приправ або *прянощів*. Розрізняють К. для перших, других і третіх страв, а також К. для дит. харчування на відварах з *круп*. Крім того, до К. належать борошняні суміші для кексів, вівсяні і кукурудзяні пластівці та ін. Готуючи К., продукти і напівфабрикати піддають термічній обробці (розварюванню, *бланшуванню*, пропарюванню), частково розплющують. К. випускають у вигляді *брикетів*, таблеток або порошку. Зберігають (від 3 до 12 місяців) при т-рі не вищій за 20° С і відносній вологості не більше як 75%. Застосовують у домашньому і громад. харчуванні, експедиціях тощо. 4) У сільському господарстві — те саме, що й *концентровані корми*.

КОНЦЕНТРА́ТОР — 1) К. акустичний — пристрій, яким, концентруючи енергію звуку, підвищують його інтенсивність. Розрізняють К. фокусуючі (сферичної, циліндричної або ін. форми) і хвилеводні (напр., у вигляді труб з жорсткими стінками). Застосовують їх в *ультразвукових верстатах*, хірургічних інструментах, під час *ультразвукового зварювання* тощо. 2) К. телеграфний — автоматичний або напівавтоматичний пристрій, яким повідомлення від багатьох малонавантажених *ліній зв'язку* концентрують переважно на кількох *телеграфних апаратах*. Осн. частинами найпростішого К. є телефонні *ключі*. До кожного з них з одного боку підведено свою лінію зв'язку, з другого — всі ключі з'єднано з одним-двома телеграфними апаратами, за допомогою яких передають і приймають повідомлення. Застосування К. дає змогу, не зменшуючи кількості ліній зв'язку, робити телеграфні станції компактнішими. 3) К. телефонний — пристрій з клавішною *комутацією* для безпосереднього зв'язку з кількома або багатьма місцевими абонентами чи з абонентами міських телефонних мереж. К. (мал.) дає змогу вести одночасну розмову з кількома місцевими абонентами, з'єднувати їх між собою чи з абонентами телефонної станції. Застосовується на невеликих підприємствах для *оперативного зв'язку*.

В. Г. Климов.

КОНЦЕНТРА́ЦІЯ [від лат. con... (cum) — разом і centrum — осередя, центр] — зосередження, скупчення в одному місці або навколо одного центра, згущення. В хімії — величина, яка виражає відносний вміст даного компонента в суміші, розчині або сплаві. Кількості даного компонента і всієї суміші, розчину тощо можуть бути виражені в одиницях маси, об'єму або в мольних одиницях (атомів, молекул, іонів, хім. еквівалентів). Найбільш уживані такі способи вираження К.: часткова К. (масова, об'ємна, мольна) — відношення кількості даного компонента до заг. кількості всієї суміші або розчину, виражене в частках або в процентах. Моляльна К. — число молів розчиненої речовини в 1 л розчину (М, моль/л). Моляльна К. — число молів розчиненої речовини в 1 кг розчинника (*m*, моль/кг). Нормальна К. (еквівалентна) — число еквівалентних мас розчиненої речовини в 1 л розчину (н., моль/л, г-екв/л). Титр — число грамів розчиненої речовини в 1 мл розчину (Т, г/мл). К. виражається також числом грамів речовини, розчиненої в 100 г (відповідно в 1000 г, 1000 молів, 1 л) розчинника, іноді — величиною густини розчину. Розчини однакової молярності реагують між собою в об'ємах, пропорційних стехіометричним коефіцієнтам (див. *Стехіометрія*) в рівнянні реакції; розчини однакової нормальності реагують у рівних об'ємах. Моляльна К. розчину не залежить від т-ри. Визначення К. проводиться методами аналітичної хімії, іноді вимірюванням густини, показника заломлення та ін. характеристик розчинів.

В. С. Телегус.

КОНЦЕНТРА́ЦІЯ ВИРОБНИ́ЦТВА — процес зосередження виробництва на великих підприємствах; одна з закономірностей розвитку матеріального виробництва, *науково-технічного прогресу* й дальшого вдосконалення *продуктивних сил*. Для визначення рівня К. в. використовують систему показників. Основними з них є серед. обсяг виробн. продукції в розрахунку на одне підприємство, питома вага великих підприємств у випуску продукції галузі. В умовах тех. прогресу важливе значення мають також показники вартості осн. виробн. фондів і потужності енерг. установок в серед. на одне підприємство. При міжнар. визначеннях рівня К. в. використовують серед. чисельність працівників на одному підприємстві, але цей показник не завжди точно відображає рівень К. в. При *комплексній механізації і автоматизації виробництва* поряд із зростанням випуску продукції чисельність працівників зменшується. На великих підприємствах раціональніше використовуються устаткування, сировина, матеріали, робоча сила, більше можливостей для механізації і автоматизації виробн., розвитку наукової, дослідно-конструкторської та експеримент. баз, що дає можливість підвищувати *економічну ефективність соціалістичного виробництва, якість продукції*. Оптимальний рівень К. в. визначається рядом об'єктивних умов і факторів: досягнутим рівнем продуктивних сил, конкретними особливостями галузі виробн. і районними умовами її розвитку, зокрема концентрацією сировинних ресурсів, масштабами і тер особливостями споживання продукції та ін. К. в. ефективна тоді, коли вона здійснюється на основі *спеціалізації виробництва* і *комбінування виробництва*. За капіталізму К. в. тісно пов'язана з *концентрацією капіталу* і відбувається стихійно, внаслідок розорення дрібних підприємств. На поч. 20 ст. К. в. і капіталу спричинила виникнення *монополій* і стала однією з характерних рис *імперіалізму*. К. в. і капіталу ще більше загострює суперечність між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістич. формою привласнення його результатів, між сусп. виробн. у межах окремих монополій і хаотичним розвитком капіталістич. виробн. в цілому, що призводить до *економічних криз*. В умовах соціалізму К. в. відбувається планомірно, на основі сусп. власності на засоби виробн. Осн. напрями К. в.: створення нових великих і збільшення розмірів діючих підприємств на основі розширення їх і *соціалістичної реконструкції*, створення *виробничих об'єднань*. У 1977 порівняно з 1970 обсяг продукції в розрахунку на одне підприємство в пром-сті СРСР збільшився на 75%, а вартість осн. виробничих фондів — майже в 2 рази. Заг. кількість підприємств при цьому скоротилась на 10%. У с. г. СРСР велике виробн. було створене в результаті здійснення *кооперативного плану В. І. Леніна*. Дальший розвиток К. в. в с. г. відбувався на основі укрупнення підприємств. У 1940 в СРСР було більше як 240 тис. *колгоспів* і *радгоспів*, 1965 — 48,6 тис., 1977 —47,1 тис. Особливо посилився процес К. в. в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства*. На сучас. етапі осн. напрямом розвитку с. г. стали спеціалізація і *міжгосподарське кооперування* виробн. і створення на цій основі великих міжгосподарських об'єднань і підприємств. Як і в ін. союзних республіках, інтенсивно розвивається процес К. в. на Україні. Якщо 1940 на металург. з-дах потужністю понад 1 млн. т сталі на рік виплавлялось лише 28%, то 1977 — 97% всього випуску сталі в республіці. Особливо швидко підвищується рівень К. в. в електроенергетиці. На електростанціях потужністю понад 1 млн. кВт 1965 в УРСР вироблялось 42%, а в 1977 — 80% всієї електроенергії. Швидке зростання К. в. характер-

ве для всіх країн соціалістич. співдружності. В умовах *соціалістичної економічної інтеграції* країн — членів РЕВ К. в. здійснюється з урахуванням потреб не лише даної країни, а й *соціалістичної системи світового господарства*.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. Капіталізм у сільському господарстві; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Брежнєв Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1975; Итин Л. И., Болотный К. А. Планирование оптимального размера предприятия. М., 1976; Покропивный С. Ф., Белорус О. Г., Федонин А. С. Экономика промышленного производства. К., 1977; Экономический рост в условиях монополистического капитализма: проблемы и противоречия. М., 1975. *В. М. Паламарчук.*

КОНЦЕНТРА́ЦІЯ КАПІТА́ЛУ — збільшення розмірів *капіталу* за рахунок капіталізації (нагромадження) частини *додаткової вартості*. Капіталізація її збільшує продуктивно використовуваний капітал, є основою розширення виробн., веде до зростання сусп. капіталу. К. к. зумовлюється гонитвою капіталістів за одержанням все більших прибутків, *конкуренцією*. Вона супроводиться збільшенням розмірів підприємств і утворенням великих капіталів. К. к. доповнюється *централізацією капіталу*. *Концентрація виробництва* і капіталу створила екон. умови для виникнення й розвитку *монополій капіталістичних*, для вересторання капіталізму в його найвищу стадію — *імперіалізм*. К. к.— суперечливе явище. З одного боку, вона створює передумови розвитку виробн. і зростання *продуктивності праці*, з другого — виступає як фактор посилення *експлуатації* трудящих і зростання *безробіття*. *Науково-технічний прогрес* посилює процес К. к., який, в свою чергу, розширює простір для нього. К. к. супроводиться зростанням *органічної будови капіталу*.

Поряд з К. к. у пром-сті відбувається концентрація банківського капіталу, іде процес зрощування банківських монополій з пром., утворюється *фінансовий капітал* і *олігархія фінансова*, які панують в економіці й політиці імперіалістичних д-в. Найінтенсивніше К. к. відбувається у воєнних галузях економіки. В умовах *державно-монополістичного капіталізму* активну роль у посиленні К. к. виконує імперіалістична д-ва. К. к. і зростання виробн. загострюють суперечності капіталізму, що призводить до поглиблення диспропорцій у всьому сусп. виробн., до *економічних криз* і разом з тим створює матеріальні передумови для революц. переходу від капіталізму до соціалізму.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 22. Концентрація виробництва в Росії; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977. *Ф. М. Протас.*

КОНЦЕНТРО́ВАНІ КОРМИ́, концентрати — *корми* з високим вмістом перетравних поживних речовин. До К. к. належать *зернові корми*, відходи харч. пром-сті, *комбікорми* і корми тваринного походження. За складом К. к. поділяють на вуглеводисті та протеїнові (білкові). До вуглеводистих належать багаті на крохмаль *зерно* злаків (*овес, ячмінь, кукурудза* та ін.), борошномельні відходи (*висівки*, зернова січка, борошняний пил), а також сухий *жом, барда* тощо. В 1 кг таких кормів 0,7—1,3 *кормової одиниці* і 70—120 г перетравного *протеїну*. До протеїнових К. к. відносять зерно бобових культур (*горох, боби, сою* та ін.), *макуху, шрот, дріжджі кормові*, відходи м'ясокомбінатів. В 1 кг цих кормів 0,7—1,2 корм. од. і 180—450 г і більше перетравного протеїну. Для кращого використання К. к. розмелюють, подрібнюють, дріжджують тощо.

Літ.: Дмитроченко А. П., Пшеничный П. Д. Кормление сельскохозяйственных животных. Л., 1975.

Г. В. Танцуров.

КОНЦЕПТУАЛІ́ЗМ (від лат. conceptus — думка, поняття) — напрям у середньовічному *номіналізмі*, представники якого (П. *Абеляр*, Іоанн Солсберійський) доводили, що заг. поняття, т. з. універсалії, реально не існують — вони є лише заг. поняттями про речі, т. з. концептами (звідси й назва). Представники К. не розуміли діалектичного взаємозв'язку одиничного й загального (див. *Одиничне, особливе, загальне*), тому вони заперечували об'єктивність загального як ознаки об'єктивної сутності речей. Проте у філософії середньовіччя К. був прогресивною течією, що сприяла розвиткові матеріалістичних ідей у теорії пізнання. У новий час вплив ідей К. помітно позначився на працях *Локка, Кондільяка, Гельвеція* та ін.

КОНЦЕПТУА́ЛЬНЕ МИСТЕ́ЦТВО — різновид *модернізму*, що склався в кінці 60-х рр. 20 ст. Концептуалісти ставлять своїм основним завданням перехід мистецтва від виконання худож. творів до більш або менш вільних від матеріального втілення «художніх ідей» (т. з. концептів — загальних уявлень). Особливий вплив на зародження К. м. (серед представників — Р. Беррі, Дж. Кошут, Л. Левін, Х. Хааке в США, Бен у Франції, Я. Діббетс у Нідерландах, А. Манцоні в Італії) справила діяльність франц. художників — М. Дюшана, представника *дадаїзму* І. Кляйна, майстрів *поп-арту* й *мінімального мистецтва*. Творчість осмислюється концептуалістами як близький по духу *хеппенінгу*, але статично зафіксований процес залучення глядача в «гру ідей». Це оформляється у вигляді графіків, діаграм, схем, цифр, формул або (в більш «індивідуалізованому» варіанті К. м., властивому європ. *авангардизму*) у вигляді написів тощо. Кризовий характер еволюції сучас. бурж. художньої культури знаходить у діяльності прихильників К. м. своє найбільш відверте вираження.

Літ.: Рейнгардт Л. Отречение от искусства. В кн.: Модернизм. М., 1973.

М. М. Соколов.

КОНЦЕ́ПЦІЯ (лат. conceptio — сукупність, система) — система поглядів на те чи інше явище, процес; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ, подій; провідна ідея теорії.

КОНЦЕ́РН (англ. concern, від лат. concerno — змішую, з'єдную) — одна з форм капіталістичних монополій; утворюється об'єднанням підприємств різних галузей промисловості, торг. фірм і банків та транспортних і страхових компаній на основі повної фінанс. залежності від одного або групи капіталістів, які очолюють К. (див. *Система участі*). Ядром К. є велике пром. підприємство, трест, торг. фірма, банк або спеціально створене гол. т-во — *холдинг-компані*. В К. яскраво проявляється характерне для імперіалізму зрощування пром. і банківського капіталів. Сучас. К. притаманна активна боротьба за зовн. ринки, на яких не тільки реалізуються вироблювані товари, але й проводяться *інвестиції* в місцеві компанії, внаслідок чого К. захоплює відповідний іноз. ринок. У післявоєнний період значно збільшилася кількість міжнар. К. Див. *Міжнародні монополії*.

КОНЦЕ́РТ (італ. concèrto, від лат. concerto — змагаюсь) — 1) Виступ артистів за певною програмою. Види К.: музичний (симф., камерний, фп. тощо), літературний (худож. читання), естрадний (легка музика, хореографічні та циркові номери і т. д.). У К. можуть брати участь кілька або один (сольний К.) виконавець. 2) Твір для оркестру, хору, розрахований на найповніше розкриття худож. і техніч. можливостей оркестрових (кончерто гроссо—17 ст.) або хорових (концерти М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя) груп. У 18 ст. склався (А. Вівальді, Й. С. Бах) і набув класичної форми у творчості Й. Гайдна, В. А. Моцарта, Л. Бетховена жанр інструм. К. для соліста в супроводі оркестру. В 20 ст. з'явились одночастинні (скрипковий О. Глазунова) і 2-частинні (для голосу з оркестром Р. Глієра) К. Жанр К. розвивали Н. Паганіні, Ф. Ліст, Ф. Шопен, Е. Гріг, П. Чайковський, С. Рахманінов, О. Скрябін та ін. Серед творів укр. рад. композиторів виділяються К., зокрема В. Косенка, Л. Ревуцького, Б. Лятошинського, С. Людкевича, А. Штогаренка, А. Кос-Анатольського. Різновид К.— *концертино*.

Л. З. Мазепа.

1

2

Концентратор телефонний: 1 — на 3 абонента; 2 — на 25 абонентів.

«КОНЦЕ́РТ» — операція, проведена під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 рад. партизанами з 19.IX до кінця жовтня 1943. Мета операції — масовим виведенням з ладу великих дільниць з-ць утруднити оперативні перевезення нім.-фашист. військ; була продовженням операції «*Рейкова війна*». До участі в «К.» було залучено 193 партизанські загони (групи) Білорусії, Прибалтики, Карелії, Криму, Ленінгр. та Калінін. областей (понад 120 тис. чол.). В результаті операції «К.» було висаджено в повітря 148 557 рейок. Однак повне виконання операції було ускладнене тим, що через несприятливі метеорологічні умови партизанам було переправлено лише 50% потрібної вибухівки. Вол-

П. П. Кончаловський.

ночас укр. та молд. партизани здійснили численні аварії військ. ешелонів ворога. Операція «К.» утруднила ворогові перекидання військ (пропускна спроможність залізниць знизилася на 35—40%), активізувала боротьбу рад. людей на окупованій території проти нім.-фашист. загарбників.

І. Я. Жученко.

КОНЦЕРТИ́НО (італ. concertino, букв.— маленький концерт) — 1) Музичний твір віртуозного характеру, простіший та менший розміром від *концерту*, часто розрахований на виконання оркестром невеликого складу. 2) Група солюючих інструментів в оркестрах 17—18 ст., напр. 2 скрипки і віолончель (кончерто гроссо). 3) Пневматичний музичний інструмент — *гармонь* (6- або 8-гранна) з хроматичним звукорядом без готових акордів. Діапазон — 2—4 октави. Існує 6 різновидів К.— від пікколо до контрабаса. Сконструював у 1-й чверті 19 ст. англієць Ч. Уїтстон. Застосовується як сольний і оркестровий інструмент.

КОНЦЕ́СІЯ (лат. concessio — надання, дозвіл) — 1) Договір передачі в експлуатацію на певних умовах природних багатств, підприємств та інших господарських об'єктів, що належать державі або муніципалітетам. Монополії широко використовують К. як засіб експлуатації залежних і економічно слаборозвинутих країн. К. в СРСР, що існували в перші роки Рад. влади, посідали в економіці країни незначне місце і вже до 1937 всі концесійні договори за згодою з концесіонерами було анульовано. 2) Підприємство, що діє за договором концесії.

КОНЧА́К (рр. н. і см. невід.) — половецький хан, який у 2-й пол. 12 ст. об'єднав під своєю владою *половців*. У 1172, 1180 підтримував сіверських князів у їхній міжусоб. боротьбі з ін. князями. Здійснив ряд походів у Переяславську (1174, 1178, 1183), Київ. і Чернігів. (1185, 1187) землі. В 1184 був розбитий рус. князями на р. Хоролі. В 1185 завдав поразки *Ігореві Святославичу* на р. Каялі і взяв його в полон. Згодом К. оточив Переяслав, але зазнав поразки.

КОНЧАЛО́ВСЬКИЙ Петро Петрович [9 (21).II 1876, Слов'янськ, тепер Донец. обл.— 2.II 1956, Москва] — рос. рад. живописець, нар. художник РРФСР (з 1946), дійсний член АМ СРСР (з 1947). В 1897—98 навчався в академії Жюльєна в Парижі, 1898—1907 — в петерб. АМ у В. *Савинського*. Жив у Москві. Був одним з організаторів худож. об'єднання «Бубновий валет». В рад. час перейшов до більш реалістичної манери живопису. Автор портретів, пейзажів, натюрмортів, жанрових картин і театр. декорацій. Твори: портрет Г. Б. Якулова (1910), «Агава» (1916); «Автопортрет з дружиною», «Перед дзеркалом» (обидва — 1923), «Новгородська серія» (20-і рр. 20 ст.), «Венеція. Тінторетто» (1924, Київ. музей рос. мист.), «Зелена чарка», «Бузок» (обидва — 1933); портрети — С. Прокоф'єва (1934), В. Мейєрхольда (1938), «О. С. Пушкін» (1932—49). Картини К. зберігаються в ДТГ і ДРМ. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

Літ.: Нейман М. Л. П. П. Кончаловский. М., 1967; Кеменов В. С. Кончаловский. Альбом. Л., 1973.

П. П. Кончаловський. Бузок. 1933. Державний Російський музей в Ленінграді.

КОН'ЮГА́ТИ, зчіплянки (Conjugatae) — клас *зелених водоростей*. Одноклітинні, колоніальні і багатоклітинні (нитчасті) форми з одноядерними клітинами, що мають різноманітної форми зелені *хроматофори*. Характерним для К. є відсутність у одноклітинних К. рухливих (джгутикових) стадій — *зооспор*. Статевий процес — *кон'югація*. К. поділяють на 4 порядки: мезотенієві (Mesotaeniales), гонатозигові (Gonatozygales), зигнемові (Zygnemales) та *десмідієві водорості*. К. поширені майже виключно в прісних водах. Типово морських видів серед них немає. Найбільш характерним представником К. є *спірогіра*. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Водорості*, т. 2, с. 352—353.

КОН'ЮГА́ЦІЯ (лат. conjugatio — з'єднання) — 1) Тип статевого процесу, властивий *кон'югатам, зигоміцетам*, більшості *інфузорій*. К. полягає у злитті вмісту двох вегетативних клітин, які на цей час функціонують як *гамети* (у водоростей), або *протопластів* двох гілок *грибниці* (т. з. зигогамія у зигоміцетів) з утворенням *зиготи*. У інфузорій К. полягає у тимчасовому сполученні клітин, при якому вони обмінюються частинами ядерного апарату і *цитоплазми*. 2) У бактерій — спосіб перенесення генетичного матеріалу від однієї бактеріальної клітини до іншої, що відбувається при сполученні двох бактерій тонким місточком. 3) Кон'югація хромосом — попарне тимчасове зближення гомологічних (парних) *хромосом*, під час якого вони можуть обмінюватися гомологічними ділянками (див. *Мейоз*).

КОН'ЮНКТИ́ВА (від лат. conjunctivus — з'єднувальний)—слизова оболонка *ока*, що у вигляді тонкої прозорої плівки вкриває задню поверхню повік і передню частину очного яблука до рогівки.

КОН'ЮНКТИВІ́Т — запалення слизової оболонки (*кон'юнктиви*) ока. Одне з найпоширеніших очних захворювань. Розрізняють К. екзогенні (спричинювані стафілококами, стрептококами, гонококами, дифтерійною паличкою, паличкою Коха — Вікса, вірусною інфекцією тощо) і ендогенні (як наслідок заг. інфекційних захворювань — кору, скарлатини та ін., алергічних, шлунково-кишкових хвороб тощо). За клінічним перебігом К. поділяються на гострі та хронічні. Ознаки гострого К.: відчуття жару й різі в очах, почервоніння кон'юнктиви, звуження очної щілини, слизові або слизово-гнійні виділення, світлобоязнь, сльозотеча, порушення зору. Можливе запалення рогівки. Уражаються найчастіше обидва ока. Причиною гострого К. є інфекція (забруднення очей інфікованими пальцями, хусточкою, рушником). При хронічному К. хворий скаржиться на відчуття «піску» та різі в очах. Незначне почервоніння кон'юнктиви. Причини: тривале діяння на очі пилу, диму, їдких випаровувань, *аномалії* рефракції очей (див. *Рефракція ока*) тощо. Лікування: промивання очей дезинфікуючими розчинами, сульфаніламідними препаратами і антибіотиками у вигляді очних крапель тощо.

Літ.: Архангельский В. Н. Глазные болезни. М., 1963.

КОН'ЮНКТУ́РА (від лат. conjunctus — зв'язок, поєднання) — сукупність взаємозв'язаних умов, обстановка, що створилася; стан речей, що може впливати на хід і результат справи, процесу (напр., К. ринку, політична К., міжнародна кон'юнктура). К. в економіці капіталізму — конкретний стан капіталістичного г-ва в певний період. Вона відображає циклічний характер капіталістичного *відтворення*. Показниками К. є дані про виробн., *безробіття*, внутр. та зовн. торгівлю, ціни, курси *цінних паперів* тощо. В соціалістичних країнах термін «кон'юнктура» застосовують умовно до сфери обігу. Вивчення торг. К. має велике значення для планування *товарообороту*.

КОН'ЮНКТУРИ́СТСЬКИЙ НА́ПРЯМ у буржуазній політичній економії — течії в теорії *капіталістичного циклу* і криз, що поширилися в першій третині 20 ст. Представники К. н. В. *Зомбарт*, А. Ган (Німеччина), Г. Кассель (Швеція), А. Афтальйон, К. Жюглар (Франція), А. Пігу, Д. Робертсон (Великобританія), У. *Мітчелл*, Г. Мур, У. Персонс (США) та ін. активно проводили не лише теоретичні дослідження причин і характеру циклічних коливань, а й робили спроби дати практичні рекомендації регулювання ринкової капіталістичної *кон'юнктури*.

Прихильники К. н. намагалися підмінити марксистську теорію криз концепцією кон'юнктури, за якою капіталістичний цикл є регулярною зміною високих і низьких хвиль нар.-госп. кон'юнктури, а кризи — можливою, але нібито не обов'язковою тенденцією до зниження екон. активності. Цим викликана спроба прихильників К. н. розчинити проблему *економічних криз* у проблемі циклів, а самі цикли зобразити як плавні, безкризові «коливання» (див. *Великих циклів теорія*). Цим також пояснюється пошук ними причин кризових явищ за капіталізму не у внутр. процесах розвитку *виробництва*, а в обставинах, що лежать поза цими процесами (напр., у космічних і метеорологічних яви-

щах, психологічних мотивах тощо). В сучас. умовах окремі положення К. н. бурж. економісти намагаються використати для аналізу й прогнозування нар.-госп. кон'юнктури, обгрунтування практики держ.-монополістичного регулювання. Див. також *«Економічного зростання теорії»*.

А. І. Кредісов.

КОН'ЮНКЦІЯ (лат. conjunctio — зв'язок) — логічна операція, за допомогою якої з двох або більше висловлювань утворюють нове висловлювання; одна з булевих функцій. У розмовній мові відповідає сполучнику «і». Найчастіше позначають знаками ∧, або ·, або &. Логічні перемикальні елементи, що реалізують функцію К., наз. схемами збігу, або вентилями; їх широко застосовують у схемах *цифрових обчислювальних машин*. Див. також *Алгебра логіки*.

КОНЮШИ́НА, клевер (Trifolium) — рід багаторічних і однорічних трав'янистих рослин родини *бобових*. Листки трійчасті, іноді з 5—9 листочками. Квітки дрібні, зібрані в головчасті або короткокитице- чи зонтикоподібні суцвіття. Плід — шкірястий біб з 1—3, рідше 4—6 насінинами. Бл. 300 видів, які ростуть переважно в помірній і субтропічній зонах Пн. півкулі. В СРСР бл. 70 видів, у т. ч. в УРСР — 37. Всі види К.— медоноси, багато з них — цінні кормові трави. В культурі поширені К. червона, К. гібридна, К. біла та ін. Госп. значення як кормова рослина має К. ч е р в о н а, або л у ч н а (T. pratense),— багаторічна, добре облиснена перехреснозапильна рослина заввишки до 70 см і більше. Розрізняють дві форми культурної червоної К.: ранньостиглу двоукісну і пізньостиглу одноукісну. На Україні вирощують здебільшого червону двоукісну К., сіно і зелена маса якої містять багато білків, мінеральних солей та вітамінів. Борошно з сіна К. домішують до *концентрованих кормів*. При належному догляді та внесенні добрив урожай сіна становить 50—60 ц/га. На Україні поширені місцеві сорти К.: Волинська, Гадяцька, Закарпатська, Подільська, Чернігівська та ін.; селекційні сорти — Білоцерківська 3306, Носівська 5, Полтавська 75 та ін. На Україні вирощують К. г і б р и д н у, або рожеву (T. hybridum), зимостійкішу і довговічнішу за К. червону. На гірських луках Карпат, в р-нах Полісся і Лісостепу росте К. б і л а, або повзуча (T. repens),— цінна пасовищна трава, яку використовують при створенні культурних пасовищ у зволожених зонах.

КОНЮШИ́ННІ ДОВГОНО́СИКИ, конюшинові довгоносики — збірна назва комах род. *довгоносикових*, що ушкоджують *конюшину*. Найнебезпечніші з них — листкові довгоносики фітономуси (Phytonomus meles, Ph. nigrirostris), бульбочкові К. д. (Sitona sulcifrons, S. puncticollis та ін.), насіннєїди апіони (Apion apricans, A. aestivum та ін.), стеблоїди (A. seniculus) та ін. Крім того, конюшину ушкоджують і багатоїдні довгоносики, напр. сірий довгоносик (Tanymecus palliatus), зелений довгоносик (Eusomus ovulum), великий кореневий (Otiorrhynchus ligustici) та ін. Жуки К. д. ушкоджують сходи конюшини, завдають шкоди їй в стадії бутонізації, об'їдаючи зав'язь та квітки, листки, стебла та ін.; личинки ушкоджують насіння, знищують бульбочки на корінцях конюшини, виїдають центр. корінь тощо. З а х о д и б о р о т ь б и. Обробка рослин *інсектицидами*; додержання сівозміни з однорічним використанням конюшини; збирання конюшини на сіно з першого укосу не пізніше, ніж на початку цвітіння.

О. Й. Петруха.

КОНЯ́РСТВО — 1) Галузь *тваринництва*, що займається розведенням та використанням коней. К. виникло в країнах Європи та Азії в 4 ст. до н. е. В Африку коней завезено з Малої Азії в 2 ст. до н. е., в Америку — в 16 ст., в Австралію — в 17 ст. *Кінь свійський* тривалий час був незмінною тягловою силою на транспорті і в с. г., величезну роль відігравав він і у військ. справі. У багатьох народів К. було важливою галуззю г-ва, яка постачала населенню м'ясо, молоко (див. *Кумис*), шкіру та верхових коней. Широка механізація праці не виключає високоефективного використання коней в різних галузях нар. г-ва, зокрема в с. г., на лісорозробках, при перевезенні вантажів в'юком гірськими дорогами та ін. Тисячі коней щорічно використовують як донорів крові для виготовлення лікувальної сироватки, від них одержують шлунковий сік для мед. цілей. Коні племінних порід потрібні для розвитку *кінного спорту*. В К. визначаються такі осн. напрями: розведення верхових, ваговозних і запряжних коней.

В СРСР роботу щодо поліпшення порід коней систематично проводять держ. кінні з-ди, племінні розплідники, заводські конюшні, *іподроми*, колг. племінні конярські ферми та ін. На 1.I 1978 в СРСР було 5,8 млн. коней. Осн. масу їх зосереджено в РРФСР, на Україні та в Казахстані. Сучас. К. представлене в основному порідними кіньми. Племінних та спортивних коней експортують у різні країни світу. На Україні коней використовують гол. чин. у колгоспах і радгоспах на внутрігосп. трансп. роботах, для обслуговування *рослинництва* й тваринництва. Найбільшу питому вагу в заг. породному поголів'ї коней в УРСР мають *орловська рисиста порода коней, російська рисиста порода коней* та *чистокровна верхова порода коней*, поширені також *російська ваговозна порода коней* та *радянська ваговозна порода коней, гуцульська порода коней, українська верхова породна група коней, будьоннівська порода коней, донська порода коней* та ін. породи. На 1.I 1978 в УРСР налічувалося 944 тис. коней. Всього в республіці (1979) діє 11 кінних з-дів (5 верхового, 4 рисистого та 2 ваговозного напрямів). Поліпшенням порід коней на Україні займаються 26 держ. племінних станцій, 65 племінних ферм та відділ конярства Н.-д. ін-ту тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР (Харків). 2) Наукова дисципліна, що вивчає походження, анатомію, фізіологію, *екстер'єр*, конституцію, розведення, вирощування, виховання, тренінг, виїжджування, продуктивність, гігієну, організацію і техніку раціонального використання коня, класифікацію порід коней. До поч. 20 ст. більшість цих питань вивчала наука про коня — іпологія.

К. Б. Свєчин.

КОНЯ́ЧІ (Equidae) — родина ссавців ряду *непарнокопитних*. Тіло (довж. у диких видів 2—2,8 м, вис. у холці 1,1—1,5 м, маса 120—350 кг) стрункe, високі ноги з опорою на добре розвинений 3-й палець, вкритий роговим чохлом — *копитом* (від 2-го і 4-го пальців збереглись рудименти у вигляді т. з. грифельних кісточок). Лицьова частина черепа видовжена, корінні зуби високі, з поперечними складками, виповненими зубним цементом. Стадні травоїдні тварини. Самка після бл. 1-річної вагітності приносить 1 лоша. Дикі К. поширені в Азії та Африці. До кінця минулого століття в степах України зустрічалися *тарпани*. К. поділяють на 3 підродини: гіракотерії (Hyracotheriinae), анхітерії (Anchitheriinae) — виключно викопні, що об'єднують бл. 10 родів (напр., *анхітерій, еогіпус*), та коні (Equinae) з 10 вимерлими (серед них *гіпаріон* та ін.) і 1 сучас. родом Equus, в якому виділяють 3 підроди: *зебра, осел* і кінь. Господарське значення з К. мають *кінь свійський* та осел свійський. Предками сучас. коней вважають викопних К. (мезогіпус, міогіпус, гіпогіпус), рештки яких відомі з раннього еоцену до пізнього пліоцену Пн. Америки. Значний вклад у вивчення еволюції К. вніс В. О. *Ковалевський*.

В. І. Крижанівський.

КОНЯ́ЧІ АНТИЛО́ПИ — підродина ссавців род. *бичачих*. Мають гриву, схожу на конячу (звідси й назва К. а.). Те саме, що й *шаблерогі антилопи*.

КОНЬЙО́ (Cogniot) Жорж (15.XII 1901, Монтіньї-ле-Шерльє, деп. Верхня Сона — 12.III 1978, Ганьї, деп. Сена і Уаза) — франц. філософ, громадський діяч і письменник. Член Франц. компартії з 1921, член ЦК ФКП (1926—64). Гол. ред. газ. *«Юманіте»* (1937—39, 1944—49). Організатор втечі (1942) групи в'язнів з Комп'єнського концтабору, в якому з 1940 і сам перебував. Один з керівників *Руху Опору*. Не раз відвідував СРСР. Автор філос. і публіцистичних праць (зокрема, з питань освіти), зб. оповідань «Втеча» (1947), мемуарів «Обраним шляхом» (1976—78).

Тв.: У к р. п е р е к л.— Народний фронт у Франції. К., 1938 [у співавт.]; Р о с. п е р е к л.— Побег. М., 1948; Знакомство с Советским Союзом. М., 1959; Морис Торез — человек, борец. М., 1975 [у співавт.]; Социалистическая революция в России и Франция. «Коммунист», 1977, № 13.

В. І. Пащенко.

КОНЬЯ́К — алкогольний напій міцністю 40—57% (за об'ємом). Виготовляють К. з коньячного спирту (продукту перегонки переважно білих сухих виноградних виноматеріалів), що його витриму-

Концертино.

Конюшина червона.

ють у дубових діжках або цистернах, заповнених дубовою клепкою. Тут він збагачується органічними речовинами і набуває характерного смаку, пахощів (букету) і забарвлення. В СРСР розрізняють К. ординарні — з спирту віком 3—5 років (вік позначається зірочками) і марочні: КВ (К. витриманий) — 6—7 років, КВВК (К. витриманий вищої якості) — 8—10 років, КС (К. старий) — понад 10 років. Високоякісні К. виробляють з-ди Вірменії, Грузії, Молдавії та ін. республік, зокрема на Україні — Одеський винно-коньячний комбінат, Сімферопольський винозавод, Ужгородський коньячний завод тощо. Назва походить від міста Коньяк — центру департаменту Шаранта (Франція), відомого виробництвом цього напою. К. виготовляють також у Греції, Італії, Іспанії та ін. країнах, де його часто називають бренді.

КОНЬЯ́КСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви м. Коньяк у Франції) — третій вік пізньокрейдової епохи крейдового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (крейда, мергелі, вапняки, рідше — піски і пісковики) поширені в Дніпровсько-Донецькій та Причорномор. западинах, *Галицько-Волинській синеклізі,* в Криму, Карпатах та ін. районах. Потужність їх до 300 м. З відкладами К. я. пов'язані поклади крейди. Див. також *Крейдовий період і крейдова система.*

КО́ОНЕН Аліса Георгіївна [5 (17). X 1889, Москва — 20.VIII 1974, там же] — рос. рад. актриса, нар. арт. РРФСР (з 1935). Учениця К. С. *Станіславського.* Після закінчення школи МХТ в 1905—13 працювала в цьому театрі. В 1914—49 — актриса Камерного театру. Ролі: Кручиніна («Без вини винуваті» О. Островського), Маша («Живий труп» Л. Толстого), Комісар («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Марина («Патетична соната» М. Куліша), Шакунтала («Шакунтала» Калідаси), Федра («Федра» Расіна), Емма (інсценізація «Мадам Боварі» за Флобером) та ін. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Страницы жизни. М., 1975.

Літ.: Гроссман Л. Алиса Коонен. М.—Л., 1930; Марков П. Алиса Коонен. В кн.: Театральные портреты. М.—Л., 1939. *І. П. Нестеровська.*

КООПЕРАТИ́В (від лат. cooperativus — той, що сприяє, співробітничає) — добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності. Див. *Кооперація.*

КООПЕРАТИ́В ВИРОБНИ́ЧИЙ у сільському господарстві — вид *кооперації,* що об'єднує селян для спільного обробітку землі, використання машин або виробництва с.-г. продукції. К. в. заснований на частковому або повному *усуспільненні засобів виробництва* і *усуспільненні праці* в сфері с.-г. діяльності. В умовах капіталізму грунтується переважно на усуспільненні праці і утворюється дрібними фермерами для взаємодопомоги й захисту г-в від наступу монополістичного капіталу. Як масова організація дрібного селянства К. в. за капіталізму є невід'ємною складовою частиною широкого демократичного руху. В країнах, що розвиваються, які стали на шлях політ. і екон. незалежності, К. в. у с. г. є важливим фактором *некапіталістичного шляху розвитку.* В СРСР К. в. відіграв велику роль у переведенні дрібного сел. г-ва на соціалістичний шлях розвитку. Соціалістична перебудова с. г. здійснювалася відповідно до *кооперативного плану В. І. Леніна* від найпростіших форм кооперації (постачально-збутова, кредитні т-ва та ін.) до вищої — виробничої кооперації. В СРСР у ході виробничого кооперування дрібносел. г-в осн. формою К. в. у с. г. стали *колгоспи.*

В зарубіжних соціалістичних країнах соціалістичні перетворення дрібносел. г-ва відбувалися при збереженні приватної власності селян на землю (крім МНР, де було проведено *націоналізацію землі*). В процесі виробничого кооперування склалися 3 осн. форми К. в. в с. г. До першої форми належать об'єднання, що утворюються внаслідок усуспільнення праці. Земля та ін. засоби виробн. залишаються приватною власністю селян. Кооперативи другої форми грунтуються на сусп. кооперативній власності на засоби виробн. при збереженні приватної власності селян на землю, що зведена в єдиний масив. У розподілі доходів переважає принцип розподілу по праці. Але разом з тим частка доходів кооперативу (в середньому до 25%) розподіляється залежно від кількості усуспільненої землі. Друга форма К. в. у с. г. в більшості країн була переважаючою в період масового переходу до колективних г-в. Такі форми ще існують у НДР і УНР. У ПНР більшість кооперативів також є кооперативами другої форми. Третя, вища форма К. в. характеризується повним усуспільненням землі і осн. засобів виробн. Це соціалістичні кооп. підприємства, основою яких є сусп. соціалістична власність на засоби виробн., розподіл доходів у них здійснюється відповідно до *розподілу по праці закону.* Ця форма К. в. є переважаючою в більшості зарубіжних соціалістичних країн і за своєю природою збігається з колгоспами в СРСР.

К. в. у с. г. в країнах *світової системи соціалізму* є сусп. формою соціалістичної організації виробництва. Див. також *Аграрна політика.* *А. І. Рокитко.*

КООПЕРАТИ́ВНА ТОРГІ́ВЛЯ — в СРСР одна з форм *торгівлі,* завданням якої є організація торгівлі на селі, забезпечення сільського населення товарами широкого вжитку, а також заготівлі с.-г. продуктів і сировини для торгівлі ними. Здійснюють К. т. орг-ції *споживчої кооперації.*

КООПЕРАТИ́ВНИЙ ПЛАН В. І. ЛЕ́НІНА — науково обгрунтована програма соціалістичної перебудови с. г. шляхом добровільного об'єднання дрібних селянських г-в у великі колективні господарства; план залучення найширших мас трудового селянства до соціалістичного будівництва через *кооперацію;* складова частина загального ленінського плану побудови соціалізму в СРСР. Основи теорії і практики кооп. будівництва В. І. Ленін розробив у ряді праць післяжовтневого періоду і насамперед у ст. «Про кооперацію» (1923). Спираючись на вихідні положення К. Маркса і Ф. Енгельса і узагальнюючи досвід перших років соціалістичних перетворень, В. І. Ленін показав, по-перше, що в умовах диктатури пролетаріату і зосередження в руках д-ви командних висот в економіці докорінно змінюється соціально-екон. природа кооперації — вона стає організацією соціалістичного типу. По-друге, що кооперування — найбільш простий і доступний, зрозумілий і вигідний для широких мас трудового *селянства* шлях переходу до нових форм госп. життя, що кооперація вдало поєднує особисті інтереси селян із загальнонар. інтересами і є найдоцільнішою формою усуспільнення на селі. По-третє, що кооперування виступає важливим фактором перебудови дрібновласницької психології селянства, виховання його в дусі колективізму, прищеплює навички спільного ведення г-ва й вирішення всіх ін. питань. Істотною функцією кооперування на селі стала боротьба проти сел. буржуазії — *куркульства.* Отже, боротьба за кооперування дрібних виробників — це боротьба за соціалізм, за розв'язання цілого комплексу екон., політ. і соціальних завдань соціалістичного будівництва.

К. п. В. І. Леніна передбачає здійснення кооперування дрібних виробників на основі цілковитої добровільності, шляхом роз'яснення і переконання за допомогою прикладу. Будь-які прояви адміністрування й примусу завдають шкоди справі кооперування. Важливе значення має принцип поступового переходу від найпростіших форм кооперації до вищих форм, від споживчої, збутової, кредитної до виробничої кооперації. В ленінському кооп. плані гол. роль належала виробничому кооперуванню сел. г-в, усуспільненню їхніх осн. засобів виробн. Проте і найпростіші форми кооперативів, об'єднуючи селян у сфері обігу і кредиту, розкривають екон. переваги колективного ведення г-ва і створюють передумови для виробничого кооперування.

Перетворення в життя К. п. В. І. Леніна здійснювалося при величезній матеріальній, фінанс. і тех. допомозі сел. кооперативам з боку *робітничого класу* і Рад. д-ви. В першу чергу передбачалося постачання кооперативам с.-г. машин і знарядь, підведення нової технічної бази під с. г. В. І. Ленін зазначав, що для соціалістичної перебудови дрібного г-ва необхідні «матеріальна база, техніка, застосування тракторів і машин у землеробстві в масовому масштабі, електрифікація в масовому масштабі» (Повне зібр. тв., т. 43, с. 53). Для тех. і агрономічного обслуговування колгоспів і орг. зміцнення їх було створено держ. систему *машинно-тракторних стан-*

ції, мережу н.-д. установ. Соціалістичне кооперування — не стихійний, а планомірно організований процес. Вирішальна роль у кооперуванні належить Комуністичній партії і Рад. д-ві. Кооперування сел. г-в у країні почалося в перші роки соціалістичного будівництва. Курс на масове виробниче кооперування — *колективізацію сільського господарства* — був проголошений на XV з'їзді ВКП(б), коли для цього в основному були створені необхідні передумови.

Комуністична партія перетворила в життя К. п. В. І. Леніна, мільйони дрібних одноосібних виробників об'єдналися в *колгоспи,* стали на шлях соціалізму.

Новим етапом здійснення ленінського кооп. плану є *аграрна політика КПРС* і Рад. д-ви, вироблена відповідно до умов і потреб *розвинутого соціалістичного суспільства.* К. п. В. І. Леніна, досвід соціалістичного кооперування сел. г-в в СРСР має величезне міжнар. значення. Осн. положення ленінського кооп. плану творчо використовують братні партії в соціалістичній перебудові с. г., враховуючи специфіку і особливості своїх країн щодо темпів і форм кооперування.

Літ. див. до ст. *Аграрна політика КПРС, Колективізація сільського господарства* в СРСР, *Колгоспи.*

В. О. Хилько.

КООПЕРАТИ́ВНІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ — в СРСР вид *громадських організацій;* колективні добровільні об'єднання, створені трудящими для спільної господарської діяльності. Завданням К. о. є розвиток комуністичних форм праці, підвищення активності мас у будівництві комунізму, поєднання особистих і загальнонар. інтересів, забезпечення зростаючих матеріальних і духовних запитів трудящих. К. о. входять до *політичної системи радянського суспільства* і є однією з форм залучення мас до управління держ. і громад. справами, до вирішення політ., госп. і соціально-культур. питань. Вони, як і інші громад. орг-ції, мають право висування кандидатів у депутати, право *законодавчої ініціативи* у Верховній Раді СРСР та Верховних Радах союзних і авт. республік та ін. За характером діяльності К. о. поділяють на виробничі (*колгоспи* й міжколгоспні підприємства і орг-ції) і споживчо-побутові (споживчі, *житлобудівні кооперативи* тощо). Членство в К. о., як правило, індивідуальне, але може бути й колективне (напр., міжколгоспні орг-ції). Власністю К. о. є засоби виробн. та ін. *майно,* необхідне для здійснення статутних завдань; д-ва сприяє розвиткові *колгоспно-кооперативної власності* та її зближенню з державною. К. о. є *юридичними особами.* Найвищим органом К. о. є заг. збори її членів або збори уповноважених, на яких обирають керівні органи: правління і ревізійну комісію. Членство в К. о. припиняється в разі добровільного виходу або виключення з К. о. та при ліквідації її. Орг-ція, повноваження та форми діяльності К. о. визначаються статутами кожної з них, які ухвалюються на підставі примірних чи типових статутів.

І. П. Бутко.

КООПЕРА́ЦІЯ (лат. cooperatio — співробітництво) — форма об'єднання людей для спільної праці чи господарсько-споживчої діяльності. К. виникає в першу чергу як *кооперація праці* і розвивається від її простої форми і *мануфактури* до сучас. великого машинного виробн. З розвитком продуктивних сил і загостренням суперечностей капіталізму в кінці 18 — на поч. 19 ст. виникла нова форма К.— добровільні об'єднання трудящих мас [робітників, службовців, дрібних виробничників, селян (див. *Селянство*)] для здійснення певної госп. чи споживчої діяльності: виробн. певної продукції (К. виробнича), буд-ва та експлуатації житла (К. житлова), взаємного забезпечення кредитами (К. кредитна), орг-ції торгівлі і забезпечення товарами споживчого призначення (*споживча кооперація*), постачання засобів виробн. і збуту готової продукції (К. постачальна чи збутова), виробн. с.-г. продукції (К. сільськогосподарська) та ін. К. за капіталізму є однією з форм захисту інтересів трудящих мас (споживачів), а також дрібних виробників від гніту капіталу як у галузях виробн., так і у сфері споживання. К. дає можливість домагатися деякого підвищення життєвого рівня тих прошарків суспільства, інтереси яких вона захищає, що свідчить про силу згуртованості трудящих у битвах проти гніту монополій. Сама логіка екон. боротьби об'єктивно приводить до можливості включення кооп. руху в капіталістич. країнах в об'єднаний фронт трудящих мас проти жорстокої експлуатації і панування великого капіталу. Комуністичні і робітн. партії капіталістичних країн проводять у цьому напрямі велику орг. і політ. роботу. К., як правило, спочатку виникають у сфері споживання, кредиту й постачання. Вищою формою К. є виробнича К. З погляду соціально-екон. і політ. розвитку велике значення має соціальний і класовий склад членів тієї чи ін. кооперації. В. І. Ленін особливо великого значення надавав К. дрібних виробників, зокрема селян. Він вбачав в їхній К. фактор, що сприяє розкладу натурального г-ва, розширенню ринкових відносин на селі, зростанню політ. свідомості сел. мас. Оцінюючи в цілому позитивно кооп. рух у капіталістичних країнах, класики марксизму-ленінізму в той же час підходили до цього питання з чітких класових позицій, гол. суть яких полягає в тому, що кооп. рух без класової боротьби і диктатури пролетаріату не може забезпечити перехід від капіталізму до соціалізму. К. за умов капіталізму розвивається згідно з вимогами його екон. законів. Кооперативи часто застосовують *найману працю,* тісно пов'язані з *банками, монополіями,* бурж. партіями, держ. апаратом. К. Маркс зазначав, що «кооперативні фабрики самих робітників є, в межах старої форми, перша брешу у цій формі, хоч вони всюди, в своїй дійсній організації, звичайно, відтворюють і повинні відтворювати всі недоліки існуючої системи» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1, с. 450). Таким чином, К. за приватної власності на засоби виробн. не може мати своєю безпосередньою метою знищення капіталізму. В той же час вона, як демократична форма концентрації дрібного виробн., певною мірою сприяє створенню матеріальних умов для переходу до соціалізму.

Встановлення суспільної власності на засоби виробн. змінило і природу К. Вона стала важливим засобом побудови соціалізму в СРСР, зокрема кооперування мільйонів дрібних сел. г-в на основі *кооперативного плану В. І. Леніна.* Свою життєздатність довела і споживча К., яка успішно проводить торгівлю на селі та організовує купівлю лишків с.-г. продуктів у сільс. населення. На певних етапах розвитку економіки СРСР існували пром. К. та ін. види кооперування. За останні роки певного розвитку набуло житл. кооп. буд-во. Управління кооперативами за соціалізму поєднує в собі кращі істор. традиції кооп. руху з перевагами планової системи г-ва (див. *Кооперативні організації*). На відміну від К. за капіталізму, де групові інтереси даного кооперативу є визначальними в усій його діяльності, за соціалізму групові інтереси органічно поєднуються з загальнонародними (загальнодержавними), причому осн. планові показники госп. діяльності кооперативів становлять невід'ємну частину нар.-госп. плану. Кооп. форма власності на засоби виробн. довела свою життєздатність, вона постійно розвивається, дедалі більше переплітається з держ. власністю і в перспективі зіллється в єдину загальнонародну (загальнодержавну) власність. Досвід організації кооперативів різних форм в процесі побудови соціалізму в СРСР використовують ін. соціалістичні д-ви і країни, що розвиваються. В соціалістичних країнах процеси кооперування здійснюються планомірно. На цій основі соціалістична д-ва оволодіває торгівлею та ін. важливими видами екон. діяльності, що мають принципове значення для побудови основ соціалізму. Але, як і в СРСР, найважливішою формою кооп. руху в соціалістичних країнах є кооперування селянства (див. *Кооператив виробничий* у сільському господарстві). Розвиваються також ін. форми К.—житлова, К. в сфері побутового обслуговування населення, промислова та ін. К. в соціалістичних країнах є однією з форм залучення трудящих мас до управління, зростання їхньої соціалістичної свідомості. К. в країнах, що розвиваються, особливо поширилася після визволення їх від колоніального гніту. Держ. влада цих країн стимулює кооперування в різних галузях нар. г-ва для забезпечення повнішої зайнятості населення, піднесення його життєвого і культур. рівня, становлення незалежної нац. економіки та ін. Розширення кооп. сектора економіки в цих країнах сприяє впровадженню планування

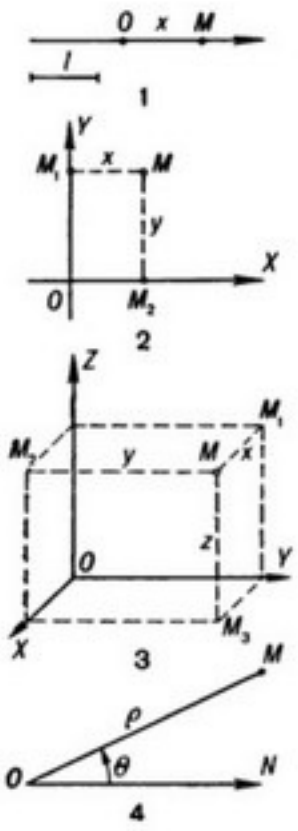

Системи координат точки: 1 — на прямій; 2 — на площині; 3 — у просторі; 4 — полярна.

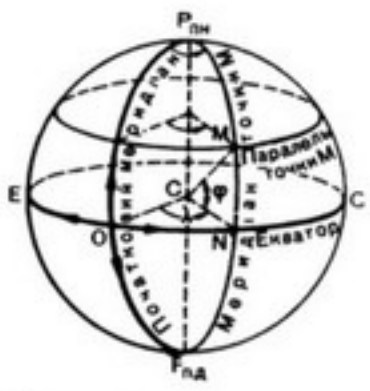

Координати географічні.

нар. г-ва, особливо в країнах соціалістичної орієнтації. У країнах, що розвиваються, найбільшу питому вагу мають різні форми с.-г. і кредитних кооперативів (в середньому 60—80% від заг. кількості кооперативів), що є наслідком переважно агр. характеру їхньої економіки. На шляху орг-ції кооперативів у цих країнах виникають труднощі, пов'язані перш за все з екон. відсталістю, неписьменністю населення, опором зем. власників і монополій. К. має своє міжнар. об'єднання — *Міжнародний кооперативний альянс* (МКА), створений 1895.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 43. Про продовольчий податок; т. 45. Про кооперацію; Лущук А. П. Кооперация производства в системе развитого социализма. К.— Одесса, 1979; Кабанов В. В. Октябрьская революция и кооперация. (1917 г.— март 1919 г.). М., 1973.

П. І. Багрій

КООПЕРА́ЦІЯ ПРА́ЦІ — форма організації *праці*, що базується на єдності, узгодженості спільних дій працівників, окремих колективів або національних господарств у процесі *відтворення* матеріальних і духовних благ. К. п. існує там, де є сусп. праця. Але кожний *спосіб виробництва* надає їй своїх характерних рис. За складністю організації праці є проста і складна *кооперація*. Проста К. п.— форма організації *конкретної праці*, коли робітники виконують однорідні функції (ручне прополювання, упаковування, вантаження тощо) або якщо потрібна одночасність їхніх дій для того, щоб взагалі міг бути досягнутий певний результат, або ж для того, щоб він міг бути досягнутий за певний проміжок часу (див. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 47, с. 285, 294). Складна К. п. виникає внаслідок *поділу праці*, коли різні види конкретної праці з'єднуються в єдиний виробничий процес; вона повніше виражає суть кооперації.

При складній К. п. відокремлюються часткові функції і закріплюються за окремими працівниками. Працівник у цих умовах уже не може поза кооперацією брати участь у сусп. виробн. Складна К. п.—більш стійка форма виробн. Осн. форми складної К. п. за капіталізму — *мануфактура* і *фабрика*. Вони ведуть до реального підпорядкування праці капіталові. К. п. встановлюється стихійно або планомірно. На ранніх стадіях розвитку г-ва планомірність здійснювалася в основному лише в рамках окремих підприємств. В межах суспільства в умовах домонополістич. капіталізму К. п. встановлюється стихійно, під діянням *вартості закону*. З розвитком *науково-технічного прогресу* посилюється усуспільнення виробн., що спричинює необхідність планомірної К. п. в межах всього суспільства. Але панування приватної власності за капіталізму не дає можливості реалізувати цю необхідність. Лише соціалістична сусп. власність створює умови для планомірної К. п. в межах суспільства. Соціалістична К. п.— це планомірно організована на базі сусп. власності на засоби виробн. об'єднання вільних від експлуатації працівників для спільної діяльності в одному і тому ж або в різних, але пов'язаних між собою, процесах праці. Вона охоплює як окреме підприємство, так і все нар. г-во країни, а з виникненням світової соціалістичної системи г-ва — економіку д-в, які тісно співробітничають у цій системі на основі взаємодопомоги, рівноправності й взаємної вигоди. Вищою формою К. п. є *інтеграція економічна* (див. *Міжнародний соціалістичний поділ праці, Соціалістична економічна інтеграція*).

М. Д. Миронов.

КООПЕРУВА́ННЯ ВИРОБНИ́ЦТВА — один з напрямів удосконалення суспільної *організації виробництва;* форма виробничих зв'язків між підприємствами та об'єднаннями для виготовлення складної продукції, реалізації великомасштабних цільових програм і проектів. К. в.— результат сусп. *поділу праці, спеціалізації виробництва*. Воно сприяє усуспільненню, *концентрації виробництва*. За капіталізму К. в. обмежене приватною власністю, має стихійний характер і підпорядковане збільшенню прибутків монополій, особливо наднаціональних, внаслідок посилення експлуатації трудящих та поглинання дрібних підприємств. Соціалізм забезпечує необмежений простір для К. в., яке стає могутнім фактором планомірного зростання і підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва* і *добробуту* народу. К. в. буває тимчасове і постійне. Відповідно до спеціалізації розрізняють три види кооперування: предметне (гол. підприємство одержує від ін. підприємств готову продукцію, що йде на комплектування його складної продукції), подетальне (коли гол. підприємству поставляють окремі деталі та вузли), технологічне (коли одне підприємство поставляє іншому напівфабрикати або виконує окремі виробничі операції). Розрізняють К. в. внутрігалузеве (внутріміністерське) й міжгалузеве (міжміністерське), внутрірайонне і міжрайонне. В СРСР на основі К. в. виробляється майже вся продукція *машинобудування*, значна частина продукції хім., деревообр., легкої та ін. галузей пром-сті. Дедалі більше воно розвивається у буд-ві, с. г., на транспорті, в громад. харчуванні та комунальному г-ві. Осн. показником рівня кооперування є питома вага вартості напівфабрикатів, заготовок, деталей, вузлів та послуг ін. підприємств у заг. *вартості* продукції даного підприємства, об'єднання, галузі. Розвиток К. в. сприяє кращому використанню виробничих потужностей, осн. фондів і робочої сили, економії капітальних вкладень та експлуатаційних затрат, створенню *виробничих об'єднань*, розвиткові *агропромислової інтеграції*, раціоналізації перевезень та комплексному розвиткові екон. районів. К. в. відіграє велику роль в *економічному співробітництві соціалістичних країн*, поглибленні *соціалістичної економічної інтеграції*, виступає як фактор зміцнення *соціалістичної співдружності*. Плани К. в. розробляють підприємства, об'єднання, м-ва і планові органи СРСР та союзних республік, а між соціалістичними країнами — *Рада Економічної Взаємодопомоги*.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Экономика промышленности СССР. М., 1977; Лущук А. П. Кооперация производства в системе развитого социализма. К.— Одесса, 1979. Див. також літ. до ст. *Спеціалізація виробництва*.

Г. П. Жеребкін.

КООПТА́ЦІЯ (лат. cooptatio — дообрання) — введення до складу виборного органу нових членів за його власним рішенням, без додаткових виборів. Як правило, К. затверджується на наступних заг. зборах відповідної орг-ції.

КООРДИНА́ТИ [від лат. co... (cum) — разом і ordinatus — упорядкований, визначений] — числа, якими визначають положення точки на прямій або кривій лінії, на площині або поверхні, в просторі тощо. *Взаємно однозначна відповідність* між множиною точок та множиною упорядкованих сукупностей їхніх К. наз. системою К. Існують різні системи К. Так, положення точки M на прямій можна визначити її віддаллю x від деякої фіксованої точки O цієї прямої (початку К.) у вибраній одиниці довжини l (мал., 1). Якщо напрям від O до M збігається з вибраним напрямом на прямій, то вважають $x > 0$; якщо ці напрями протилежні, то $x < 0$. Така система К. наз. декартовою системою координат на прямій. Щоб визначити положення точки на площині, на ній фіксують дві взаємно перпендикулярні прямі (осі К.), які перетинаються у фіксованій точці O (початку К.). За К. x (абсциса) і y (ордината) точки M беруть довжини двох перпендикулярів (виміряні в деякій одиниці довжини l) $M_1M = x$ і $M_2M = y$, які опущено з цієї точки на осі К. (мал., 2). К. x та y вважають додатними, якщо напрями відрізків OM_2 і OM_1 збігаються з вибраними напрямами осей К., і від'ємними в противному разі. Така система К. наз. прямокутною декартовою системою координат на площині. Аналогічно вводять прямокутну декартову систему К. у просторі (мал., 3). К. при цьому наз. абсцисою, ординатою та аплікатою. Поширеною системою К. на площині є також полярна система координат. Для побудови її фіксують деякий промінь ON (полярну вісь). Тоді положення будь-якої точки M можна визначити її віддаллю $\rho \geqslant 0$ від початку променя (полюса) і кутом θ ($0 \leqslant \theta \leqslant 2\pi$) між полярною віссю і відрізком OM (мал., 4). Координата ρ наз. полярним радіусом, θ — полярним кутом. Полярний кут відраховують від полярної осі проти руху годинникової стрілки.

Зафіксувавши всі К. точки, крім однієї, одержують координатну лінію. Якщо координатні лінії перетинаються під прямим кутом,

то система К. наз. ортогональною, або прямокутною. Напр., ортогональними системами є прямокутна декартова і полярна системи К. Якщо не всі координатні лінії — прямі, то система К. наз. криволінійною. Прикладом криволінійних координат на сфері є *координати географічні* та *координати небесні*. Поняття К. має ряд узагальнень. Так, розглядають К. прямої, площини та ін. геом. образів. Уперше К. (а саме: географічні) ввів *Гіппарх*. Систематично К. почав застосовувати для розв'язування задач математики, механіки тощо Р. *Декарт*. В сучас. науці широко використовують метод К., творцями якого є Р. Декарт і П. *Ферма* (див. *Аналітична геометрія*). К. застосовують у математиці, механіці, фізиці, астрономії тощо.

Літ.: Александров П. С. Лекции по аналитической геометрии, пополненные необходимыми сведениями из алгебры. М., 1968; История математики, т. 2. М., 1970; Білоусова В. П. [та ін.]. Аналітична геометрія. К., 1973.

М. І. Кованцов.

КООРДИНА́ТИ ГЕОГРАФІ́ЧНІ — кутові величини (широта й довгота), що визначають положення точки на земній поверхні й відповідно на карті. Географічною широтою (φ) наз. кут між прямовисною лінією в даній точці й площиною екватора. Широти відлічують по дузі меридіана на обидві сторони від екватора від 0 до 90°. У Пн. півкулі широти називають північними, у Пд.— південними. Географічною довготою (λ) наз. двогранний кут між площинами початкового меридіана (0°) та меридіана даної точки. Довготи відлічують від початкового меридіана на Сх. і Зх. (від 0 до 180°). У Сх. півкулі їх наз. східними, у Зх.— західними. Площини земного екватора і початкового меридіана становлять систему К. г. За міжнар. початковий меридіан прийнято (1884) меридіан *Гринвіцької астрономічної обсерваторії* поблизу Лондона; від нього обчислюють довготу в більшості країн світу, в т. ч. в СРСР. У Росії 1845—1917 за початковий меридіан вважався меридіан Пулковської обсерваторії. Система К. г. є єдиною для всієї земної кулі.

В. П. Павлова.

КООРДИНА́ТИ НЕБЕ́СНІ — дві кутові величини, що визначають положення точки (світила) на *небесній сфері*; окремий випадок сферичних *координат*. Існує кілька систем К. н. (табл.). Кожна з них характеризується осн. великим колом небесної сфери *ADB* (мал.), яке визначає назву системи, і полюсом цього кола — точкою *C*. На колі вибирають початкову точку *A* і напрям відліку першої координати *m*. Через полюс *C* і світило *Q* проводять дугу великого кола, яка перетинає осн. коло в точці *D*. Координату *m* відлічують у вибраному напрямі від точки *A* по дузі *AD* в градусах, дугових мінутах і секундах; в екваторіальних системах її частіше відлічують у годинах, хвилинах і секундах часу з розрахунку 15° = 1 год. Другу координату *n* (чи її заміну *q*, пов'язану з *n* формулою $n + q = 90°$) відлічують по колу *CQD* в градусах, дугових мінутах і секундах.

До числа К. н. можна віднести також координати на поверхні небесних тіл Сонячної системи (аналогічні *координатам географічним*) — селенографічні у Місяця, геліографічні — у Сонця, ареографічні — у Марса, іовіграфічні — у Юпітера, кронографічні — у Сатурна.

В. П. Цесевич.

Найуживаніші небесні координати

Система координат	Основне коло	Полюс основного кола C (і назва другого кола)	Початкова точка A	Перша координата і напрям відліку	Друга координата (її заміна)
Горизонтальна	Математичний горизонт	Зеніт Z (вертикал)	Точка півдня S	Азимут a; відлічується в напрямі +	Висота h (зенітна віддаль z)
I екваторіальна	Небесний екватор	Північний полюс світу P (коло схилень)	Перетин екватора і меридіана	Годинний кут t; відлічується в напрямі +	Схилення δ (полярна віддаль p)
II екваторіальна	Небесний екватор	Північний полюс світу P (коло схилень)	Точка весняного рівнодення Υ	Пряме сходження α; відлічується в напрямі —	Схилення δ (полярна віддаль p)
Екліптична	Екліптика	Північний полюс екліптики Π (коло астрономічних широт)	Точка весняного рівнодення Υ	Астрономічна довгота λ; відлічується в напрямі —	Астрономічна широта β
Галактична	«Екватор» Галактики	Північний полюс Галактики	Ядро Галактики	Галактична довгота l	Галактична широта b

Примітка: «—» — напрям проти годинникової стрілки; «+» — за годинниковою стрілкою.

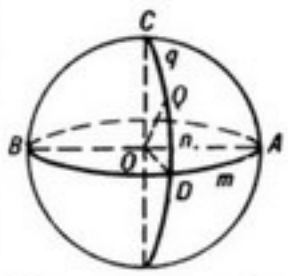

Координати небесні: $\angle AOD = \cup m$ — перша координата; $\angle QOD = \cup n$ — друга координата; $\angle COQ = \cup q$ — заміна другої координати.

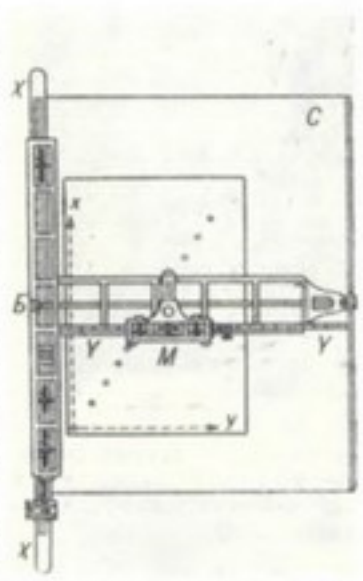

Координатограф (схема): *С* — станина; *XX*, *YY* — лінійки з поділками; *Б* — каретка; *М* — мала каретка.

КООРДИНА́ЦІЯ [від лат. co... (cum) — разом і ordinatio — упорядкування] — узгодження, поєд-

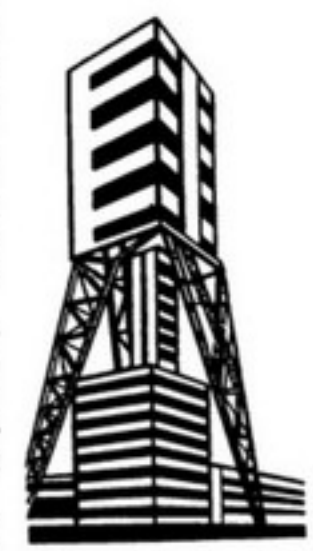

Шахтний баштовий копер.

Н. К. Копержинська.

Н. К. Копержинська в ролі Вусті Шурай («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького).

нання, приведення до ладу, відповідність (дій, понять, складових частин будь-чого). К. народногосподарських планів — один з осн. методів організації співробітництва країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*.

КООРДИНА́ЦІЯ у ф і з і о л о г і ї — узгодження функцій різних органів і систем організму, яке зумовлюється певною взаємодією процесів *збудження* і *гальмування* в центральній нервовій системі. Ця взаємодія виявляється в тому, що при збудженні одних нервових центрів гальмуються інші, що забезпечує доцільну реакцію організму на діяння різних факторів, напр., узгодження діяльності скелетних м'язів під час руху, функцій різних відділів травного апарату при перетравлюванні їжі тощо. Вперше механізм К. у фізіології дослідили рос. фізіологи П. А. Спіро (1875) та М. Є. *Введенський* (1895).

КОПА́ — 1) У сх. слов'ян (можливо, ще з давньоруських часів) одиниця лічби: 60 снопів, дощок тощо. 2) В укр. та ін. слов'ян. мовах купа хліба в снопах. 3) К. г р о ш е й — на Україні в 14—18 ст. одиниця грошової лічби. В 17 ст., напр., вона дорівнювала 75 польс. чи 60 лит. грошам, 50 рос. копійкам. 4) Сход сільс. громади на Україні в 15—18 ст. для вирішення громад. справ, зокрема пов'язаних з *копним судом*.

КОПА́ЙГОРОД — селище міського типу Барського р-ну Вінн. обл. УРСР. Розташований на р. Немії (притока Дністра), за 5 км від залізничної ст. Копай. 2,0 тис. ж. (1979). Вперше згадується на поч. 17 ст. під назвою Новогород. У 1624 йому надано *магдебурзьке право*. Відтоді наз. К. Після 2-го поділу Польщі (1793) К. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— хлібозавод, комбінат побутових послуг. Середня та муз. школи, лікарня, будинок культури, 2 б-ки.

КОПА́ЛІН Ілля Петрович [20.VII (2.VIII) 1900, с. Павловське, тепер Істринського р-ну Моск. обл.— 14.VI 1976, Москва] — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1968). Член КПРС з 1940. З 1925 працював під керівництвом Дз. *Вертова*. Створив документальні фільми: «До подій в Іспанії» (1936—37), «Ленін» (1938, разом з І. Сеткіною), «Розгром німецьких військ під Москвою» (1942, разом з Л. Варламовим), «Визволена Чехословаччина» (1946), «Місто великої долі» (1961, присвячений Москві), «Перший рейс до зірок» (1961, разом з Д. Боголєповим і Г. Косенком), «Країно моя» (1967). З 1950 — викладач ВДІКу, з 1964 — професор. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1946, 1948, 1949, 1951.

КОПЄЙСЬК — місто обласного підпорядкування Челяб. області РРФСР. Розташований на сх. схилі Уралу. Залізнична станція. 146 тис. ж. (1979). К. нагороджено орденом Червоного Прапора (1925). В К.— видобування бурого вугілля; збагачувальна ф-ка. З-ди машинобуд. ім. С. М. Кірова та авторем., швейна і меблева ф-ки. Вечірнє відділення Челябінського політех. ін-ту, гірничий та легкої пром-сті технікуми, мед. уч-ще. Виник 1907, місто — з 1933.

КОПЕЛЯ́Н Юхим Захарович [30. III (12.IV) 1912, м. Річиця, тепер Гом. обл.— 6.III 1975, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1973). В 1935 закінчив студію при Ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького і був зарахований до трупи цього театру (1941—43 виступав у Театрі нар. ополчення). Ролі: Вершинін («Три сестри» Чехова), письменник Новиков («Палата» Альошина), Балтієць («Загибель ескадри» Корнійчука), Маріо («Сеньйор Маріо пише комедію» Ніколаї), Річард («Учень диявола» Шоу). Знімався у фільмах: «Микола Бауман», «Злочин і кара», «Даурія», «Невловимі месники» та ін.

КОПЕНГА́ГЕН — столиця Данії, гол. пром., торг.-фінансовий і культур. центр країни. Порт на зх. березі прот. Ересунн (Зунд), з-цями та поромами зв'язаний з ін. частинами Данії та сусідніми країнами; аеропорт міжнар. значення (Каструп). К. разом з передмістями і містами-супутниками утворює міську агломерацію — великий К., який адм. виділено в окрему одиницю — амт. Понад 1,4 млн. ж. (1978, з передмістями). К. уперше згадується в джерелах 1043. В 1167 тут збудовано замок. У 1254 К. дістав статус міста. З 1443 — резиденція дат. королів. Під час 2-ї світової війни (9.IV 1940 — 5.V 1945) окупований фашист. Німеччиною; центр *Руху Опору* в Данії. Осн. галузь промсті — машинобудування, особливо суднобудування, а також електротех. й с.-г.; приладобудування, виробн. устаткування для харч. пром-сті, велосипедів, мотоциклів, годинників, мед. приладів, складання автомобілів. Розвинуті також хім., паперова, цем., легка пром-сть, зокрема виробн. фарфорових і фаянсових виробів. Підприємства харчосмакової галузі. Ун-т, Дат. інженерна академія, Дат. вища тех. школа, Королівська вища вет. і с.-г. школа, Дат. королівська академія красних мистецтв, Дат. королівська академія музики та ін. Численні наукові заклади. Б-ки (Нац., Муніципальна, Публічна). Музеї: Нац., Міський, історії театру, історії музики, Королівський мор., Дат. королівський військ., Держ. худож., зоологічний, Руху Опору 1940—45, Торвальдсена, Нова гліптотека Карлсберга та ін. Театри: Королівський (драма, опера, балет), 5 драм., Дат. королівська консерваторія. Архіт. пам'ятки: палац Крістіансборг (1733—40, арх. Е. Д. Хейсер; відбудований після пожежі 1884 арх. Т. Йєргенсеном, 1907—22), будинок біржі (1619—40, архітектори Л. і Г. Стенвінкель), Музей Торвальдсена (1839—48, арх. М. Г. Біннесбель). На о. Зеландія — палац Росенборг (1606—34, архітектори Л. і Г. Стенвінкель), палац Шарлоттенборг (тепер Королівська академія красних мист.; 1672—77, арх. Л. Хавен) та ін. Серед споруд 20 ст.— комплекс радіоцентру (1938—45 арх. В. Т. Лаурітсен), будинок авіакомпанії «САС» (1959, арх. А. Якобсен).

КОПЕ́Р — 1) К. ш а х т н и й — споруда над стовбуром шахт, в якій розміщують напрямні та розвантажувальні пристрої для *скіпів* і перекидних *кліті*, а в деяких ще й шахтну підйомну машину. Розрізняють К. тимчасові (прохідницькі) й постійні (експлуатаційні); залізобетонні (баштові), металеві, дерев'яні та мішані. Іл. с. 389. 2) К. б у д і в е л ь н и й — установка, за допомогою якої підтримують і напрямляють *палебійне устаткування*, а також напрямляють *палі*, коли їх занурюють у грунт. К. бувають несамохідні (баштові) та самохідні (рейкові, безрейкові — на базі тракторів, екскаваторів, автомобілів тощо); електричні, дизельні та парові. Вантажопідйомність несамохідних К. до 9,5, самохідних — до 25 т. 3) К. д р о б и л ь н и й — установка, за допомогою якої дроблять великі куски матеріалу, переважно металевий брухт або брили мартенівського шлаку. К. бувають стаціонарні та пересувні (кранового типу). 4) К. в и п р о б н и й — пристрій, яким визначають здатність матеріалів чинити опір ударним навантаженням. Найпоширенішими є маятникові К., де на зразок матеріалу діє підвішений до *станини* вантаж («маятник»).

КОПЕРЖИ́НСЬКА Нонна Кронидівна (н. 1.V 1920, Київ) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1967). В 1938—41 навчалася в Київ. ін-ті театр. мист. З 1946 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Текля («Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Кропивницького), Вустя, Степанида («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Не судилось» Старицького), Ганна («Безталанна» Карпенка-Карого), Настя («Патетична соната» М. Куліша), Ганна («Фараони» Коломійця), Варвара («Мої друзі» Корнійчука) та ін. Знімалася у фільмах «Доля Марини», «Партизанська іскра», «За двома зайцями» та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

Л. М. Дворниченко.

КОПЕРЖИ́НСЬКИЙ Костянтин Олександрович [23.X (4.XI) 1894, с. Глібів, тепер Новоушицького р-ну Хмельн. обл.— 18.III 1953, Ленінград] — укр. рад. літерату-

Копенгаген. Панорама міста.

рознавець-славіст. Закінчив Петроград. ун-т (1918). Викладав історію л-ри в Ленінгр. (1923—25; з 1945), Одес. (1925—28) та Іркут. (1937—45) ун-тах. Досліджував історію укр. театру 18—19 ст., історію давньої (Василь Суразький) та нової (П. Гулак-Артемовський, М. Драгоманов) укр. л-ри. Праці з питань фольклору, етнографії, мовознавства, міжслов'ян. літ. взаємин. *Тв.:* Обжинки. Одеса, 1926; До системи понять про час у слов'ян. К., 1928; Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття. 1917—1927. К., 1929. *С. І. Білокінь.*

КОПЕ́РНИК (польс. Kopernik, лат. Copernicus) Міколай (19.II 1473, Торунь, Польща — 24.V 1543, Фромборк, Польща) — польс. астроном, основоположник *геліоцентричної системи світу*. Навчався в Краків. ун-ті (1491—95), а потім в італ. ун-тах (в Болоньї, Падуї, Феррарі). На батьківщину повернувся 1503. Брав активну участь в суспільно-політичному житті, вів активну боротьбу проти Тевтонського ордену. Найбільш відомі праці К.— в галузі астрономії. Вивчаючи «*Альмагест*», К. зрозумів помилковість геоцентр. системи світу К. *Птолемея*. Свої багаторічні дослідження він узагальнив у творі «Про обертання небесних сфер» (1543), в якому детально виклав геліоцентричну систему світу. Кілька глав цього твору присвячені питанням плоскої і сферичної *тригонометрії*. Книга вийшла з анонімною передмовою, складеною без відома К., де вчення К. оголошувалось лише як матем. гіпотеза, зручна для обчислень, тоді як сам К. висловлював упевненість в істинності геліоцентричної системи світу і в реальності руху Землі навколо Сонця. В 1616 католицька інквізиція внесла працю К. у список заборонених книг, в якому вона значилась до 1828. Вчення К. підтримувалось передовими мислителями того часу, розвивалося далі у працях Г. *Галілея*, Й. *Кеплера*, І. *Ньютона* та ін. Створення К. геліоцентричної системи світу стало революц. переворотом в науці, який, за висловом Ф. Енгельса, поклав початок звільненню природознавства від *теології* (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 327). Вчення К. науково спростовувало міф про створення богом Землі як центра Всесвіту, утверджувало однакову матеріальну природу небесних і земних тіл, їхню підпорядкованість єдиним законам, прокладало шлях до наук. відкриттів існування не лише сонячного, а й багатьох ін. світів, до ідеї про безконечність *Всесвіту*. В Росії і на Україні видатними пропагандистами вчення К. були *Єпіфаній Славинецький*, Ф. *Прокопович* та ін. Діяльність М. В. *Ломоносова* в Росії і Г. С. *Сковороди* на Україні сприяла утвердженню ідей К. в науці і передовій філос. думці.

КОПЕТДА́Г — гірська система на Пн. Іранського нагір'я, переважно на території Ірану, частково в СРСР (у межах Туркм. РСР). Є частиною Туркмено-Хорасанських гір. Довж. бл. 650 км, шир. до 200 км. Вис. до 3117 м, г. Хезармесджед. Складається з хребтів пн.-зх. простягання. Передовий хребет має вигляд *куести*, внутр. хребти дещо вирівняні внаслідок процесів *денудації*. Розчленований річковими долинами, особливо на Зх., де поширене горбогір'я (типу *бедленд*). К. складається з вапняків, крейди, пісковиків, глин тощо. Родовища руд ртуті, бариту, кольорових та рідкісних металів, вітериту, буд. матеріалів. Часті землетруси, бувають *селі*. У передгір'ях — пустельна рослинність, вище — луки. В долинах — зарості диких плодових рослин (волоський горіх, виноград, гранат тощо). У К., в межах Туркм. РСР, 1976 створено Копетдагський заповідник. Вздовж пн. передгір'я К. проходить траса *Каракумського каналу* імені В. І. Леніна; розташоване м. Ашхабад. *Е. Т. Палієнко.*

КОПИЛЕ́НКО Олександр Іванович [19.VII (1.VIII) 1900, м. Костянтиноград, тепер Красноград Харків. обл.— 1.XII 1958, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1950. Вчився в Харків. ін-ті нар. освіти (1920—25). Літ. діяльність почав 1920. Перша зб. оповідань — «Кара-Круча» (1923). Належав до літ. орг-цій «*Плуг*», *Вапліте*. Зб-ки оповідань «Іменем українського народу» (1924), «Буйний хміль» (1925), «Твердий матеріал» (1928) присвячені темі революції і класової боротьби; у романі «Народжується місто» (1932) відображено будівництво Харків. тракторного з-ду. В творчості К. значне місце посідають книги для дітей. Набули популярності романи з життя школярів «Дуже добре» (1936) і «Десятикласники» (1938). В роки Великої Вітчизн. війни написав ряд оповідань про героїзм рад. людей у тилу і на фронті. В романах післявоєнних років «Лейтенанти» (1947) і «Земля велика» (1957) показав людей колгоспного села. Портрет с. 392. *Тв.:* Твори, т. 1—4. К., 1961—62; Вибрані твори, т. 1—2. К., 1980; Рос. перекл.— Рождается город — Лейтенанты. М., 1962; Очень хорошо.— Десятиклассники. М., 1972; Гордая земля. М., 1973.
Літ.: Свідер П. І. Олександр Копиленко. К., 1962; Килимник О. В. Олександр Копиленко. К., 1962.

КОПИ́НСЬКИЙ Ісая (р. н. невід.— п. 5 (15).X 1640) — укр. церковний діяч. Походив з укр. православ. шляхти. Був ігуменом *Межигірського монастиря*, *Києво-Братського монастиря* і одним з організаторів *Київської братської школи*. В 20-х рр. 17 ст. обіймав посади єпископа в Перемишлі, Смоленську, Чернігові. Брав участь у боротьбі проти католицтва та унії, виступав за возз'єднання України з Росією. Обраний 1631 київ. митрополитом, К. 1632 був скинутий П. *Могилою* і ув'язнений. Після звільнення 1635 К. і далі продовжував антикатолицьку та антиуніатську діяльність.

КОПИ́СТЕНСЬКИЙ Захарія (псевдонім — Азарія; р. н. невідомий — п. 21.III 1627) — укр. письменник, культур. і церк. діяч. Родом з Перемишля. Освіту здобув, мабуть, у Львів. братській школі. В 1616 переїхав до Києва, вступив у Київ. братство, де розгорнув видавничу й полемічно-літ. діяльність. З 1624 був архімандритом Києво-Печерської лаври. Видав «Часослов» (1617), трактати: «Книга про віру єдину...» (1619—21), «Книга про правдиву єдність православних християн...» (1623), проповіді тощо. Найбільше значення має його великий полемічний твір «Палінодія, або Книга оборони...» (1621—22), спрямований проти католицизму й унії, в якому виражено ідею об'єднання сх.-слов. народів. *Ф. Я. Шолом.*

КОПИ́СТИНСЬКИЙ Теофіл Дорофійович (15.IV 1844, Перемишль, тепер Пшемисль, ПНР — 5.VII 1916, Львів) — укр. живописець. В 1868—71 навчався в Краківській школі красних мист., 1872 — у віденській Академії образотворчих мистецтв. У 1873 переїхав до Львова, де брав участь у виставках «Товариства приятелів красних мистецтв», виконував карикатури для сатиричних журн. «*Зеркало*» й «Нове зеркало», ілюстрував дитячий журн. «Дзвінок», створив ілюстрації до поем І. Франка «Лис Микита», «Пригоди Дон-Кіхота» та ін. Автор картин: «Коломийки», «Сліпець з поводирем» (1871), «Погорільці», «В селянській хаті» (обидві — 1876), триптиха «Галька Острозька» (кін. 19 ст.), «Автопортрет» (1870), «Далматинка» (1872). Розписував іконостаси. Твори К. зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва. Іл. див. також на окремому аркуші, с. 288—289.
Літ.: Ткаченко М. Теофіл Копистинський. К., 1972.

КОПИ́ТА — рогові утвори, що мають вигляд футляра (башмака), на кінцях пальців у ссавців рядів парнокопитних (бегемотів, свиней, антилоп, биків та ін.) та непарнокопитних (тапірів, носорогів, коней). К.— видозміна *кігтів*. К. складаються з стінки (відповідає кігтьовій пластинці), підошви (підошовна пластинка) й стрілки (подушечка пальця). К. захищають кінцеві фаланги пальців, якими тварина спирається на грунт. Розвинулись у процесі пристосування до швидкого пересування.

КОПИ́ТЕНЬ, копитняк (Asarum) — рід рослин родини хвилівникових. Багаторічні трави з повзучими галузистими кореневищами, вкороченими стеблами і черговими цілокраїми листками. Квітки одиночні, двостатеві з віночковидною оцвітиною. Плід — коробочка. 100 видів, поширених у помірному поясі Пн. півкулі. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 1: К. європейський (A. europaeum) — опушена рослина з кореневищем, на кінцях гілочок якого розташовано по 5 листків: 3 лусковидні і 2 нирковидно-серцевидні.

Т. Д. Копистинський. В селянській хаті. 1876.

І. П. Ковалів.

Ю. З. Копелян.

М. Коперник.

Т. Д. Копистинський. Автопортрет. 1870. Львівський музей українського мистецтва.

О. І. Копиленко.

В. Ф. Копитов.

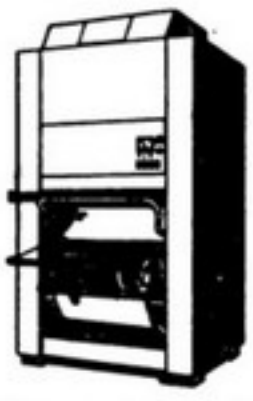

Електрофотографічний ротаційний **копіювальний апарат**.

Копитень європейський. Загальний вигляд рослини і квітка в розрізі.

довгочерешкові, темно-зелені, зимуючі. Росте у тінистих, здебільшого широколистяних лісах. Містить отруйну речовину азарон.

КОПИ́ТОВ Віктор Филимонович [н. 8 (21).XI 1906, м. Курган] — укр. рад. вчений у галузі металургійної теплотехніки і промислових печей, акад. АН УРСР (з 1967). Закінчив (1930) Уральський політех. ін-т, працював (1932—50) у Центр. н.-д. ін-ті технології машинобудування (Москва). З 1950— в Ін-ті газу АН УРСР (з 1952 — директор). Осн. праці—з прикладної теорії горіння і теплообміну в пром. печах, проблеми газифікації палива, вишукування нових галузей використання газу в пром-сті, захисту повітр. басейну від забруднення пром. газами. Брав участь у проектуванні й переведенні на газове паливо пром. печей. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

КОПИ́ЦЯ Давид Демидович [24. VI (7.VII) 1906, м. Хмільник, тепер Вінн. обл.— 15.XII 1965, Київ] — укр. рад. літературознавець. Член КПРС з 1938. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. ін-т профес. освіти (1930). Досліджував проблеми творчості Т. Шевченка («Найважливіші питання шевченкознавства», 1949; «Історична доля Шевченкової спадщини», 1954) та І. Франка. Статті про творчість укр. рад. письменників О. Корнійчука, Я. Галана, Н. Рибака та ін. Автор сценаріїв, за якими поставлено кінофільми «Коні не винні», «Пекоптьор», «Максим Рильський». Нагороджений орденом Суворова 2-го ступеня, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями.

Тв.: Літературно-критичні статті. К., 1968. *В. Х. Косян.*

КОПИ́ЧИНЦІ — місто Гусятинського р-ну Терноп. обл. УРСР, на р. Нічлаві (прит. Дністра). Залізнична станція. К. вперше згадуються в писемних джерелах у 1-й пол. 14 ст. В 1772 К. загарбала Австрія. В 1810—15 місто входило до складу Росії. З 1815 К. знову підпали під владу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицької Польщі. В 1902—03 через К. транспортували ленінську газ. «*Искра*» в Росію. В 1939 К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (7.VII 1941 — 23.III 1944) в районі діяла підпільна патріотична група, яка згодом влилася в партизанське з'єднання С. А. *Ковпака*. В місті — виробниче об'єднання гумових іграшок, консервний з-д, міжколг. буд. орг-ція, виробниче відділення райсільгосптехніки, лісництво, комбінати побутового обслуговування і комунальних підприємств. 2 середні школи, с.-г. технікум бухгалтерського обліку; лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 клуби, 4 бібліотеки. Архіт. пам'ятки: церква (18 ст.), костьол (1805), парк (18 ст.). Меморіальний комплекс на братській могилі воїнів Червоної Армії (1976).

КОПІГО́ЛЬД (англ. copyhold, від copy — копія і hold — володіння)— основна форма феодально залежного селянського держання в Англії в період пізнього середньовіччя та на початку нового часу. К. виник з держання *віланів* на межі 14 і 15 ст. За К. селяни одержували наділи (переважно в довічне, а не в спадкове користування). На право володіння видавалася виписка з відповідного документа — копія. В 16 ст. відбувалося масове обезземелення копігольдерів (див. *Огороджування*). Юридично К. скасований лише 1925.

КОПІЇВСЬКИЙ СКАРБ — скарб часів Київської Русі (датується 2-ю пол. 10 — поч. 11 ст.). Знайдений 1929 в с. Копіївці (тепер Іллінецького р-ну Вінн. обл.). Містить 500 срібних араб. *дирхамів* (412 монет часів *Саманідів*, решта — ранішого періоду), 2 срібні зливки та срібні прикраси: лунницю, шийну *гривну*, 2 персні, 5 браслетів, 27 сережок, 9 гудзиків і кілька намистин. Скарб зберігається в *Історичному музеї УРСР* у Києві.

КОПІ́ЙКА — розмінна монета в дореволюц. Росії і в СРСР, дорівнює 1/100 *карбованця*. К. почали карбувати в серед. 30-х рр. 16 ст. з срібла. З 1704 запроваджено мідну К. З 1718 срібні К. не карбувались. В СРСР К. карбується з мідно-цинкового сплаву жовтого кольору.

КОПІРА́ЙТ (англ. copyright, від copy — копія і right — право) — спеціальний знак охорони *авторського права*. Відповідно до *Всесвітньої (Женевської) конвенції 1952* К. вміщується на виданнях, що охороняються нею. Поряд зі знаком ставиться назва орг-ції, що вперше випустила в світ видання, і рік випуску (напр., © Головна редакція УРЕ, 1978 р.). У всіх наступних виданнях К. проставляють незалежно від ін. позначень, чим стверджується збереження авторського права за його власником у всіх країнах, які підписали Всесвітню (Женевську) конвенцію.

КО́ПІТАР (Kopitar) Варфоломій (Єрней; 23.VIII 1780, Репне, тепер Югославія — 11.VIII 1844, Відень) — словенський філолог-славіст. Учень Й. *Добровського*, учитель і друг В. *Караджича*. Збирач і хранитель давньослов. пам'яток, а з поч. 1844 — директор Віденської придворної б-ки. Автор «Граматики слов'янської мови Крайни, Карінтії і Штірії» (1808, нім. мовою), в якій установив норми словенської літ. мови; видав глаголичну пам'ятку — «Клоців збірник» (1836). Праці К. зібрав і видав (1857, нім. мовою) Ф. *Міклошич*.

КОПІЮВА́ЛЬНИЙ АПАРА́Т — апарат для виготовлення копій з друкованих або рукописних матеріалів і документів. За фіз. принципом *копіювання* розрізняють К. а. (мал.) світлокопіювальні, фото- і термокопіювальні, електрографічні (у т. ч. електрофотографічні), електронного копіювання тощо. Апаратами такого типу є також мікрофотокопіювальні (для проекційного і *контактного копіювання*) і переглядово-копіювальні (для копіювання вибірково-го). Див. також *Копіювання документів*.

КОПІЮВА́ЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — верстат для відтворювання по копіру (шаблону, зразку, моделі, *кресленику*) криволінійних поверхонь на виробах з різних матеріалів. Осн. вузлом К. в. є копіювальний пристрій, що забезпечує інструментові складний рух, який відтворює заданий копіром профіль (форму) поверхні. До найпоширеніших належать копіювальні токарні, фрезерні та шліфувальні верстати. Копіювальними наз. також верстати, на яких гравірують візерунки, криві лінії тощо. На К. в. у серійному та масовому виробн. виготовляють профільовані кулачки, ексцентрики, штампи, фігурні елементи меблів та ін.

КОПІЮВА́ННЯ — 1) Знімання копій з будь-яких оригіналів (див. *Копіювання документів, Контактне копіювання*). 2) Відтворення заданого профілю (контуру) або об'ємної форми виробів на *копіювальних верстатах* чи на верстатах з копіювальними пристроями. 3) Перенесення фотографічного зображення на поверхню друкарської форми.

КОПІЮВА́ННЯ ДОКУМЕ́НТІВ — виготовлення копій документів з використанням засобів *оргтехніки*. Найпоширенішими способами К. д. є *діазокопіювання, електрографія* (в т. ч. *електрофотографія*), *термокопіювання, фотокопіювання* та копіювання електронне (з виготовленням друкарських форм на електронно-копіювальних апаратах). Вибір способу *копіювання* залежить від тиражу, необхідної швидкості, з якою він має бути виготовлений, тощо. К. д.— важливий спосіб оперативного одержання документації. Див. також *Копіювальний апарат*.

В. М. Гордовський.

КОПКО́ Максим (1859, Галичина — 1919, там же) — укр. композитор. Був священиком у Перемишлі (тепер Пшемисль, ПНР). Автор хорових творів (кантата «Гамалія» на текст Т. Г. Шевченка, 1894), церк. та світських пісень, музики до вистав. Видавець «Музикальної бібліотеки»(Перемишль). Брат Максима К.— Й о с и п К. також був українським композитором.

КО́ПЛЕНІГ (Koplenig) Йоганн (15.V 1891, містечко Ядерсдорф, Карінтія — 13. XII 1968, Відень) — діяч австр. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї лісоруба. За фахом — швець. У 1909 вступив до С.-д. партії Австрії. У 1915, під час 1-ї світ. війни, як військовополонений потрапив до Росії, де брав участь у боротьбі за Рад. владу. У 1918 вступив до РКП(б). З 1920 — в Австрії. З 1922 — член ЦК Компартії Австрії (КПА), з 1924 — ген. секретар ЦК КПА. З 1928 — член ВККІ, з 1935 — Президії ВККІ. Не раз зазнавав арештів. У 1934—45, перебуваючи в еміграції, продовжував керувати боротьбою австр. комуністів проти фашизму. В 1945—65 — голова, з 1965 — почесний голова КПА. В 1945—59 — депутат парламенту. Автор праць з питань австр. і міжнар. комуністичного руху.

Літ.: Цуккер-Шиллинг Э. Он служил своему классу. Пер. с нем. М., 1974.

КО́ПНИЙ СУД — суд сільської громади, що виник на Україні, в Білорусії і Литві за раннього феодалізму. Збирався в заздалегідь визначеному місці — копищі (звідси й назва). Поєднував слідчі й судові функції, діяв за *звичаєвим правом*. К. с. здійснювали обрані населенням т. з. «копні мужі». К. с. присуджував до штрафу, відшкодування збитків, тілесних покарань, смертної кари, практикував умовне засудження. З часом феодали замінили його вотчинним судом (суд феодала-землевласника над селянами своєї *вотчини*). Згадки про К. с. зустрічаються ще в документах 2-ї пол. 17 ст. На Волині і Поділлі К. с. зберігався з певними змінами до 20 ст.

КОПНІ́Н Павло Васильович (27.I 1922, с. Гжель, тепер Раменського р-ну Моск. обл.— 27.VI 1971, Москва) — рад. філософ, чл.-кор. АН СРСР (з 1970), акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1943. Закінчив філос. ф-т Моск. ун-ту (1944). В 1947—62 — на наук. і пед. роботі (Томськ, Москва, Київ). У 1962—68—директор Ін-ту філософії АН УРСР, з 1968 — Ін-ту філософії АН СРСР. Член редколегій журн. «Вопросы философии» (1963—71) і «Философской энциклопедии» (1961—70). Автор наук. праць з питань діалектичного матеріалізму, теорії пізнання, методології і логіки науки, один з ініціаторів розробки в СРСР логіки наук. дослідження. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Диалектика как логика. К., 1961; Гипотеза и познание действительности. К., 1962; Введение в марксистскую гносеологию. К., 1966; Логические основы науки. К., 1968; Философские идеи В. И. Ленина и логика. М., 1969; Диалектика как логика и теория познания. М., 1973; Диалектика, логика, наука. М., 1973.

КОПНЯ́ЄВ Павло Петрович [15 (27).II 1867, м. Уральськ, тепер Каз. РСР — 3.VI 1932, Харків] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, професор (з 1904). Закінчив Петерб. технологічний ін-т (1896) і Дармштадтський політехнікум (1898, Німеччина). Працював у Харків. технологічному ін-ті, де з 1898 запровадив спеціалізацію з електротехніки. У 1921 за ініціативою К. в ін-ті був створений електротех. ф-т. Осн. праці з теорії електр. машин і електр. (трамвайної) тяги. К. написав перші вітчизн. підручники з електротехніки («Динамомашини постійного струму», 1904; «Курс електротехніки, ч. IV. Електричні установки», 1912).

Літ.: Каменева В. А. Павел Петрович Копияев. М.—Л., 1959.

КОПО́ (Copeau) Жак (4.II 1879, Париж — 20.X 1949, Бон, деп. Кот-д'Ор) — франц. режисер, актор, театральний діяч. Навчався в Сорбонні. В 1913 заснував театр «Вйо коломб'є» («Театр старої голуб'ятні») в Парижі, яким керував до 1924 (1917—19 працював у США). В 1936—40 К. працював у театрі «*Комеді Франсез*». Поставив спектаклі за творами Мольєра, Шекспіра, Гольдоні, Гоцці, Мериме, Чехова, Горького та ін. Успішно грав роль Івана Карамазова («Брати Карамазови» за Достоєвським). У 1915 відкрив театр. школу. Погляди К. були близькі *Станіславського системі*. К. мав значний вплив на творчість Ш. *Дюллена*, Ж. *Вілара*, Ж. Л. *Барро*, Л. Жуве та багатьох ін.

КО́ППАРД (Coppard) Альфред Едгар (4.I 1878, Фолкстон — 13.I 1957, Лондон) — англ. письменник. Кращі оповідання, в яких продовжував традиції критичного реалізму (зокрема, А. Чехова, Г. Мопассана), створив у 20-х рр. (збірки «Адам і Єва», 1921; «Клорінда в раю», 1922; «Скрипка торговця рибою», 1925; «Срібний цирк», 1928). Деякі оповідання пізнішого періоду позначені впливом модернізму. Автор кількох поетичних збірок. У 1951 був одним з організаторів об'єднання англ. письменників на захист миру. Остання зб. оповідань — «Люсі в рожевому жакеті» (1954). В 1957 (посмертно) вийшла його автобіографія.

Тв.: Рос. перекл.— Вишнёвое дерево. М., 1953; Песнь в мире тишины. Л., 1968.

О. І. Земляний.

КОПР (Coprіs) — рід *пластинчатовусих* жуків. Тіло (довж. 1,5—4 см) блискучо-чорного кольору; у самців на голові довгий ріг, у самок — коротенький. Жуки і личинки живляться гноєм коней, рогатої худоби та ін. тварин. Самка риє під купкою свіжого гною печерку, в якій робить 3—4 яйцевидні грудочки з гною, т. з. груші, і в них відкладає яйця. К. поширений переважно в тропіках. В СРСР зустрічаються 3 види, з них в УРСР — 2: К. місячний (C. lunaris) та К. іспанський (C. hispanus). Іл. с. 394.

КО́ПРА (португ. copra, з малаяльської) — висушена м'якоть *(ендосперм)* плодів *кокосової пальми*. З К. добувають кокосову олію, яку використовують у харчовій пром-сті і як тех. сировину. Макуха К.— цінний концентрований корм для худоби. К. виробляють в основному в країнах Пд.-Сх. Азії, Океанії, Африки.

КОПРОЛІ́ТИ (від грец. κόπρος — послід і λίθος — камінь) — скам'янілий послід викопних тварин. Гірські породи, що містять К., наз. копрогенними. На підставі вивчення виявлених у давніх геол. відкладах К. деяких безскелетних, зокрема безхребетних, тварин роблять висновки про поширення цих тварин у минулі геол. періоди, а також про будову кишечника та склад їхньої їжі.

КОПРОФА́ГІЯ (від грец. κόπρος — послід і φάγος — пожирач) — живлення тварин екскрементами (звичайно разом з мікроорганізмами, які збагачують екскременти поживними речовинами). Тварини, яким властива К., наз. копрофагами. До них належать багато комах, деякі кліщі та черви. К. характерна і для детритоїдних (див. *Детрит*) організмів.

КОПТЄ́ЛОВ Панас Лазарович [н. 24.X (6.XI) 1903, с. Шатуново, тепер Залесовського р-ну Алт. кр.] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Друкуватися почав 1924. Автор романів «Нові поля» (1929), «Світла кров» (1931), «Велике кочовище» (1934—35), «Нагора» (1941), «Сад» (1955), повісті «Морок» (1927), оповідань, нарисів. Романи про В. І. Леніна: «Великий зачин» (1963), «Розгориться полум'я» (1965—68), «Точка опори» (1974—77; Держ. премія СРСР, 1979). Дослідник алтайського епосу, виступає як критик. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—2. Новосибирск, 1978—79[в 4-х т.]; Укр. перекл.— Великий зачин. К., 1966; Розгориться полум'я, кн. 1—2. К., 1968—69; Точка опори. К., 1976.

Л. І. Левандовський.

КО́ПТИ — єгиптяни, що сповідають християнство. Живуть переважно в містах АРЕ. Невеликі громади К. є в Судані, Туреччині, Ізраїлі, Йорданії, Іраку, Кувейті та ін. країнах. Заг. чисельність К.— понад 2 млн. чол. (серед. 1960-х рр., оцінка). Говорять *арабською мовою* (*коптська мова* збереглася як церковна). Переважна більшість К. належить до коптської церкви монофіситського толку (див. *Монофіситство*). За заняттями К.— службовці, ремісники, торговці, робітники; незначна частина — селяни. Відомі пам'ятки коптської л-ри. В 4—7 ст. К. створили своєрідне мистецтво, яке великою мірою розвинулося на традиціях культури Стародавнього *Єгипту* й античності. Архітектура представлена базиліками, гробницями, 2—4-поверховими житл. будинками; образотворче мистецтво — настінними розписами в монастирях, рельєфами з каменю й дерева, мініатюрами й орнаментами в рукописах; декоративно-ужиткове мист.— високохудожніми тканинами, виробами з слонової кістки тощо. Іл. також с. 394.

КОПТИ́ЛЬНА ПІЧ — піч (установка), в якій харчові продукти (переважно м'ясні і рибні) обробляють коптильним димом або теплом. Коптильний дим утворюється при неповному згорянні деревини (переважно листяних порід) в *топці* печі або в димогенераторі, часто розміщеному поза піччю. Розрізняють К. п. періодичної і безперервної дії. В К. п. періодичної дії (камерних) харч. продукти укладають на рами, візки, сітки чи гратки або підвішують на спец. пристроях. В К. п. безперервної дії — тунельних (мал.), баштових, шахтних — харч. продукти розміщують на рейках, підвісах, рамах, візках або закріплюють на конвейєрних ланцюгах. Для теплової обробки застосовують коптильний дим в суміші з повітрям або тільки повітря, що їх

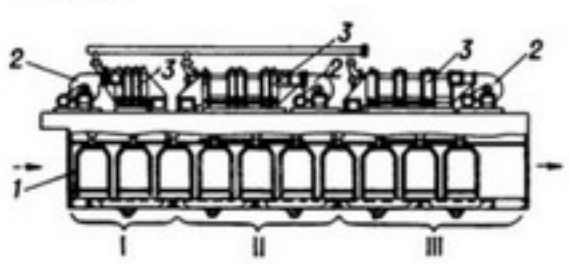

Тунельна **коптильна піч** безперервної дії: *1* — рама; *2* — вентилятор; *3* — калорифер; I — зона підсушування; II — зона обжарювання; III — зона варіння (стрілками показано завантаження і вивантаження харчових продуктів).

Й. Копленіг.

П. В. Копнін.

Копірайт. Знак охорони авторського права.

Копти. Тканина з зображенням богині Тіхе. Вовна, льон. Кінець 3 — початок 4 ст. Державний музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

Копти. Рельєф із зображенням бога Гора, який пронизує крокодила списом. Камінь. 4 ст. Лувр. Париж.

Копти. Коптська тканина. Полотно, вовна. 5—6 ст. Єгипет. Київський музей західного та східного мистецтва.

Копьонський Чаатас. Давньохакаський дружинник. Бронзовий рельєф.

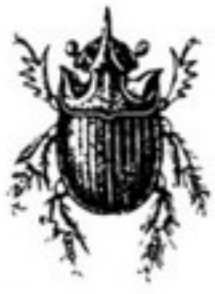

Копр місячний.

нагрівають в *калориферах* і переміщують *вентиляторами*. Крім того, використовують *інфрачервоне проміння*. В К. п. обробляють теплом і харч. продукти з попередньо введеною або нанесеною коптильною рідиною. Є також електричні К. п., де харч. продукти (в осн. рибні) коптять в електр. полі високої напруги. Див. також *Копчення*.

Г. К. Бабанов.

КО́ПТСЬКА МО́ВА — мова корінного населення Єгипту, останній етап розвитку *єгипетської мови*. Сформувалась до 3 ст., протягом 12—15 ст. її витіснила з ужитку *арабська мова*. Збереглася як культова мова *коптів*. Для К. м. було створено алфавітне коптське письмо. К. м. є значна література, переважно релігійного змісту.

КОПТЮ́Г Валентин Панасович (н. 9.VI 1931, м. Юхнов Калуз. обл.) — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1979), віце-президент і голова Сибірського відділення АН СРСР (з 1980). Член КПРС з 1961. Закінчив 1954 Моск. хіміко-технологічний ін-т ім. Д. І. Менделєєва. В 1959—78 працював в Ін-ті органічної хімії Сибірського відділення АН СРСР (Новосибірськ), з 1978 — ректор Новосиб. ун-ту. Осн. дослідження — в галузі вивчення механізмів реакцій ароматичних сполук і мол. перегрупувань з участю карбонієвих іонів. Відкрив нові реакції ізомеризації, встановив механізми і кількісні закономірності переміщення різних замісників в ароматичному ядрі. Дослідив будову й реакційну здатність аренонієвих іонів та їхніх аналогів. Застосував ЕОМ для розв'язування задач органічної хімії. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора. «Знак Пошани» та медаллю.

КО́ПТЮХ Арсеній Іванович [парт. псевд. — Оскар; 1886, Одеса — 5 (18).VIII 1906, Ревель, тепер Таллін] — учасник *революції 1905—07 в Росії*, більшовик. Член РСДРП з 1903. Деякий час працював слюсарем. Проводив революц. роботу в Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Петербурзі, Кронштадті, Ревелі. 20.VII (2.VIII) 1906, під час повстання на крейсері «Пам'ять Азова», К. як представник Ревельського к-ту РСДРП став одним з керівників матроського к-ту, що очолив виступ. За вироком військ. суду К. розстріляно разом з 17 матросами — учасниками повстання.

Б. Б. Котельников.

КОПТЯЄВА Антоніна Дмитрівна [н. 25.X (7.XI) 1909, приїск «Южний», тепер Зейського р-ну Амур. обл.] — рос. рад. письменниця. Друкуватися почала 1935. Повість «Колимське золото» (1936, під псевд. А. Зейте), зб. нарисів «Бувальщини Алдану» (1937), «Північне сяйво» (1977), романи «Фарт» (1940), «Товариш Анна» (1946), «Дар землі» (1963), «На Уралі-річці» (ч. 1—2, 1971—78); трилогія: «Іван Іванович» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), «Дружба» (1954) і «Дерзання» (1958). Нагороджена двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1972—75; Укр. перекл.— Іван Іванович. Х., 1952; Дерзання. К., 1964; На Уралі-річці, кн. 1. К., 1979.

І. М. Давидова.

КОПУЛЮВА́ННЯ (від лат. copulo — з'єдную)— *щеплення рослин* живцем.

КОПУЛЯТИ́ВНІ О́РГАНИ, парувальні органи — органи тварин, що служать у самців для введення *сперми* в організм самки, а у самок — для прийняття К. о. самців і нерідко для зберігання сперми. Є лише у тварин, яким властиве внутрішнє *запліднення*, а саме: у багатьох червів, молюсків і членистоногих, деяких риб, безногих земноводних, в усіх плазунів (крім гатерії), деяких птахів і в усіх ссавців. К. о. бувають як справжніми, які звичайно є утворами кінцевих відділів статевих проток, так і органами, у яких ця функція є додатковою — кінцівки (напр., у павуків), вирости плавців (у риб), ротові органи (напр., у кліщів, безкрилих комах), щупальця (у деяких головоногих молюсків).

КОПУЛЯ́ЦІЯ (лат. copulatio — з'єднання) — у широкому значенні слова — з'єднання двох особин при статевому акті, у вузькому значенні — злиття двох *гамет*, що майже не відрізняються. В разі значної відмінності чоловічої гамети від жіночої процес злиття їх наз. *заплідненням*.

КО́ПЧЕННЯ — обробка харчових продуктів (переважно м'ясних і рибних) коптильними димом або рідинами для підвищення стійкості цих продуктів при тривалому зберіганні і надання їм специфічного смаку, аромату і кольору; один із способів *консервування*. Обробка коптильним димом (він утворюється в *коптильних печах* або димогенераторах при неповному згорянні деревини листяних порід) буває холодна і гаряча. Холодною є обробка при т-рах 18—22° С тривалістю 3—7 діб (м'ясних продуктів) і 20—40° С тривалістю 0,5—3 доби (рибних); гарячою — відповідно при т-рах 35—45° С (протягом 12—48 год) і 80—160° С (протягом 0,5—6 год). Діяння диму прискорюють, вдаючись до електр. способу К., за яким іонізовані (див. *Іонізація*) електр. струмом частинки диму спрямовано рухаються в електр. полі високої напруги, осідаючи на поверхні продуктів. Коптильні рідини (їх одержують гол. чин. *дистиляцією* з водного концентрату диму) наносять на поверхню продуктів або додають у фарш (при виготовленні *ковбасних виробів*) чи в суміш для соління (при виробництві *копченостей*), після чого продукти надходять у коптильні печі. Обробка коптильними рідинами дає можливість зменшувати в продуктах (порівняно з обробкою коптильним димом) кількість *канцерогенних речовин*.

І. І. Тимощук.

Корабель військовий. Римська унірема.

КОПЧЕ́НОСТІ — харчові готові до безпосереднього вживання продукти, одержувані *копченням* посоленого м'яса; різновид *ковбасних виробів*. Розрізняють К. сирокопчені, копчено-варені і копчено-запечені. Їх виготовляють гол. чин. з свинини, яловичини, рідше — з баранини, оленини тощо; разом зі шкурою (напр., окіст, корейка) і без неї (шийка, язик яловичий та ін.); в штучній оболонці (напр., вироби з невеликих шматків свинини, яловичини) і без оболонки. Сировиною служить м'ясо молодих спеціально відгодованих тварин з ніжною м'язовою тканиною. В процесі виготовлення К. тушу розділяють на частини, потім їх солять. Далі посолене м'ясо (очищене від надлишкової солі теплою водою) для сирокопчених виробів спочатку коптять, після чого сушать. При виготовленні копчено-варених виробів м'ясо після копчення варять. М'ясо для копчено-запечених виробів коптять і запікають одночасно. Строки зберігання К.: сирокопчених — 15 діб (т-ра 12° С), копчено-варених і копчено-запечених — 5—6 діб (т-ра 8—10° С). Асортимент К. в СРСР налічує більш як 50 найменувань. В УРСР К. виробляють на м'ясопереробних з-дах Києва, Севастополя, Харкова тощо.

Літ.: Технология мяса и мясопродуктов. М., 1970; Лаврова Л. П., Крылова В. В. Технология колбасных изделий. М., 1975.

І. І. Тимощук.

КОПШТЕ́ЙН Арон Йосипович [5 (18).III 1915, м. Очаків, тепер Микол. обл.— 4.III 1940] — укр. рад. поет. Рано втратив батьків. Трудову діяльність почав учнем токаря на заводі ім. Г. І. Петровського в Херсоні. В 1932 переїхав до Харкова, де став займатися літ. працею. В 1937—39 служив у Рад. Армії. Навчався в Літературному ін-ті ім. О. М Горького. Добровольцем пішов на війну з білофіннами, загинув у бою. Автор зб. «Хочемо, прагнемо, можемо» (1933), «Розмова» (1934), «Вулиця Щорса» (1936), «Джерело» (1937), «Держава сонця» (1938), «Радісний берег» (1939, рос. мовою), «Синє море» (вид. 1941), в яких розкрив духовний світ молодого будівника соціалізму.

Тв.: Поезії. К., 1955; Поезії. К., 1966; Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1956.

М. Ф. Гетьманець.

КОПЬО́НКІН Іван Йосипович (1917, с. Новобоково, тепер Сараєвського р-ну Рязан. обл.— червень 1942, біля смт Нової Водолаги Харків. обл.) — учасник партизанського руху на Україні в період Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1942). На поч. війни К. за завданням Запоріз. обкому Компартії України сформував з робітників партизанський загін ім. С. М. Будьонного, що діяв на гер. Харків., Полтав. і Ворошиловгр. областей. Поранений в бою К. був схоплений фашистами й закатований.

КОПЬО́НСЬКИЙ ЧААТА́С — могильник 7—8 ст. на лівому березі Єнісею біля с. Копьонів Хакаської а. о. Досліджувався 1939—40. У великих кам. курганах розкопано поховання родоплемінної знаті киргизів єнісейських (предків сучас. *хакасів*). У ямках-

гайниках збереглися золоті й срібні блюда, 4 золоті глечики (на двох з них вирізьблено *орхоно-єнісейські написи*), набори золотих, срібних і бронзових прикрас кінського спорядження.

Літ.: Киселёв С. В. Древняя история Южной Сибири. М., 1951.

КО́РА (грец. κόρη — дівчина) — статуя дівчини в довгому одязі. К. поширена в давньогрец. мист. доби *архаїки*, в 2-й чверті 6 ст. до н. е. з'явилася в іонійській пластиці, пізніше — в *Аттиці*.

КОРА́ ВЕЛИ́КИХ ПІВКУ́ЛЬ ГОЛОВНО́ГО МО́ЗКУ — поверхневий шар великих півкуль *головного мозку* хребетних тварин і людини, утворений т. з. сірою речовиною. Складається з тіл нервових клітин і їхніх відростків (див. *Нейрон*), що упорядковано розподілені в горизонтально-вертикальному напрямі по шарах і колонках, та з проміжної тканини — *нейроглії*. Є еволюційно найновішим утвором *центральної нервової системи*. Максимального розвитку досягла у ссавців, особливо у людини, у яких її товщина становить 1—5 мм. Кора відіграє провідну роль в регуляції всіх функцій організму. Являє собою матеріальний субстрат *вищої нервової діяльності*. Коркові нейродинамічні процеси є фізіол. основою діяльності *другої сигнальної системи*. К. в. п. г. м.— вища форма організованої *матерії*. Іл. с. 396.

КОРА́ ВИВІ́ТРЮВАННЯ — комплекс гірських порід, що утворюються у верхній частині *літосфери* внаслідок діяння на *корінні породи* сонячної радіації, мех. та хім. впливу води, повітря і живих організмів. Будова, мінералогічний склад, потужність і поширення К. в. залежать від кліматичних і тектонічних (див. *Тектоніка*) умов, рельєфу місцевості, складу *материнських порід* тощо. До К. в. відносять як типовий *елювій*, що зберігає структурні особливості гірських порід, так і елювіальні утворення, які втратили їх внаслідок часткового вертикального переміщення в процесі *вивітрювання*. За формою залягання виділяють площинні, лінійні й змішані К. в. Потужність К. в. змінюється від кількох метрів до 100 м і більше. На Україні К. в. особливо поширена в межах *Українського щита* та в деяких ін. районах. З нею пов'язані різні корисні копалини (каоліни, боксити, руди нікелю, заліза тощо).

О. Д. Додатко.

КОРА́ РОСЛИ́Н — периферична частина стебла і кореня рослин, розташована між покривними тканинами і кільцем *камбію*. Розрізняють первинну К. р., що звичайно складається з паренхімних клітин і формується в *конусі наростання* із зовн. шарів *меристеми*, та вторинну К. р., або *луб*. К. р. виконує захисну функцію, по ній відбувається пересування пластичних речовин від листків до коренів; вона є місцем відкладання різних поживних речовин. К. р. широко застосовується у шкіряній, текст., фарм. пром-сті тощо.

КОРАБЕ́ЛЬ — 1) Загальна назва будь-яких бойових кораблів, які входять до складу ВМФ, мають озброєння, екіпаж і несуть військ.-морський прапор (див. *Корабель військовий*). У минулому К. наз. також суднами. Тепер ця назва стосується лише пасажирських, торг., допоміжних К. 2) У вітрильному флоті — великий бойовий К. з сильним озброєнням, з 3 щоглами, а також торгове судно з 3—5 щоглами. 3) К. повітряний — багатомісний літальний апарат (літак, вертоліт, дирижабль). 4) К. космічний — літальний апарат, призначений для польоту людей у космічний простір. 5) В архітектурі К.— те саме, що й *неф*.

КОРАБЕ́ЛЬ ВІЙСЬКО́ВИЙ, корабель — будь-який бойовий або спеціального призначення *корабель*, що входить до складу *Військово-Морського Флоту*, оснащений зброєю і має військ. екіпаж. Виникнення К. в. сягає в далеку давнину. Перші К. в.— гребні (*трирема*, уніpема, бірема, *галера*, *галеас* та ін.) застосовували у Фінікії, Старод. Єгипті, Греції, в Римській д-ві, в ранньому середньовіччі у Венеції. Гол. зброєю військ. гребного флоту був таран, пізніше почали застосовувати *метальні машини*. Перехід від гребних до вітрильних кораблів був завершений у 18 ст. Гол. зброєю вітрильних К. в. стала *артилерія*. 1-а пол. 19 ст. була перехідним періодом від вітрильних К. в. до парових, спочатку колісних, а з 40-х рр.— з *гребними гвинтами*, які дали змогу перейти до будування залізних і броньованих кораблів. Використання парових турбін, нафтового палива, вдосконалення артилерії, розвиток радіо- та електротехніки, авіації, мінної і торпедної зброї привели до появи *броненосців*, *дредноутів*, *лінійних кораблів* (лінкорів), *крейсерів*, *міноносців*, *авіаносців*, *підводних човнів* та ін. У 2-й світовій війні лінкори втратили своє колишнє значення і разом з крейсерами були силою забезпечення авіаносців. У 50—70-х рр. 20 ст. силу флотів почали визначати атомні підводні човни і надводні кораблі, оснащені *ракетно-ядерною зброєю*, найновішими радіоелектронними лічильно-розв'язувальними засобами, засобами навігації та зв'язку. Сучас. військ.-мор. флоти ряду д-в мають різні бойові кораблі — авіаносці, ракетні й торпедні підводні човни, ракетні, ракетно-арт., протичовнові, протимінні, десантні, швидкохідні (на повітр. подушці, на підводних крилах) та ін. надводні кораблі. Деякі К. в. несуть на собі літаки і вертольоти. До К. в. спец. призначення належать кораблі управління, кораблі-цілі, кораблі радіолокаційного дозору, кораблі-ретранслятори (для забезпечення надійним зв'язком). К. в. можуть мати парові, дизельні, газотурбінні, ядерні двигуни, комбіновані енергетичні установки. Іл. також с. 396.

М. П. Грехов.

КОРАБЕ́ЛЬНИЙ ЧЕРВ'ЯК — науково неточна назва двостулкових молюсків, які точать деревину. Див. *Тередо*.

КОРА́БЛИК, наутилюс (Nautilus) — рід *головоногих молюсків*. Єдиний сучас. рід підкласу чотиризябрових молюсків, що існували в палеозої і мезозої, вимерли в кінці крейди. Мають спірально закручену раковину (діаметр до 30 см), що поділяється на окремі камери. Тіло міститься в останній камері, інші заповнені газом і виконують роль гідростатич. апарата. Рот оточений численними

В. П. Коптюг.

І. Й. Конюхів.

Л. Корвалан.

Кора. Мармур. Кінець 6 ст. до н. е. Музей Акрополя. Афіни.

Корабель військовий.
1. Лінійний корабель періоду 2-ї світової війни (Великобританія).
2. Лінійний корабель «Октябрьская революция» (СРСР).
3. Протичовновий крейсер «Київ» (СРСР).
4. Атомний крейсер «Південна Кароліна» (США).
5. Крейсер-вертольотоносець «Жанна д'Арк» (Франція).
6. Атомний ракетний підводний човен (США).

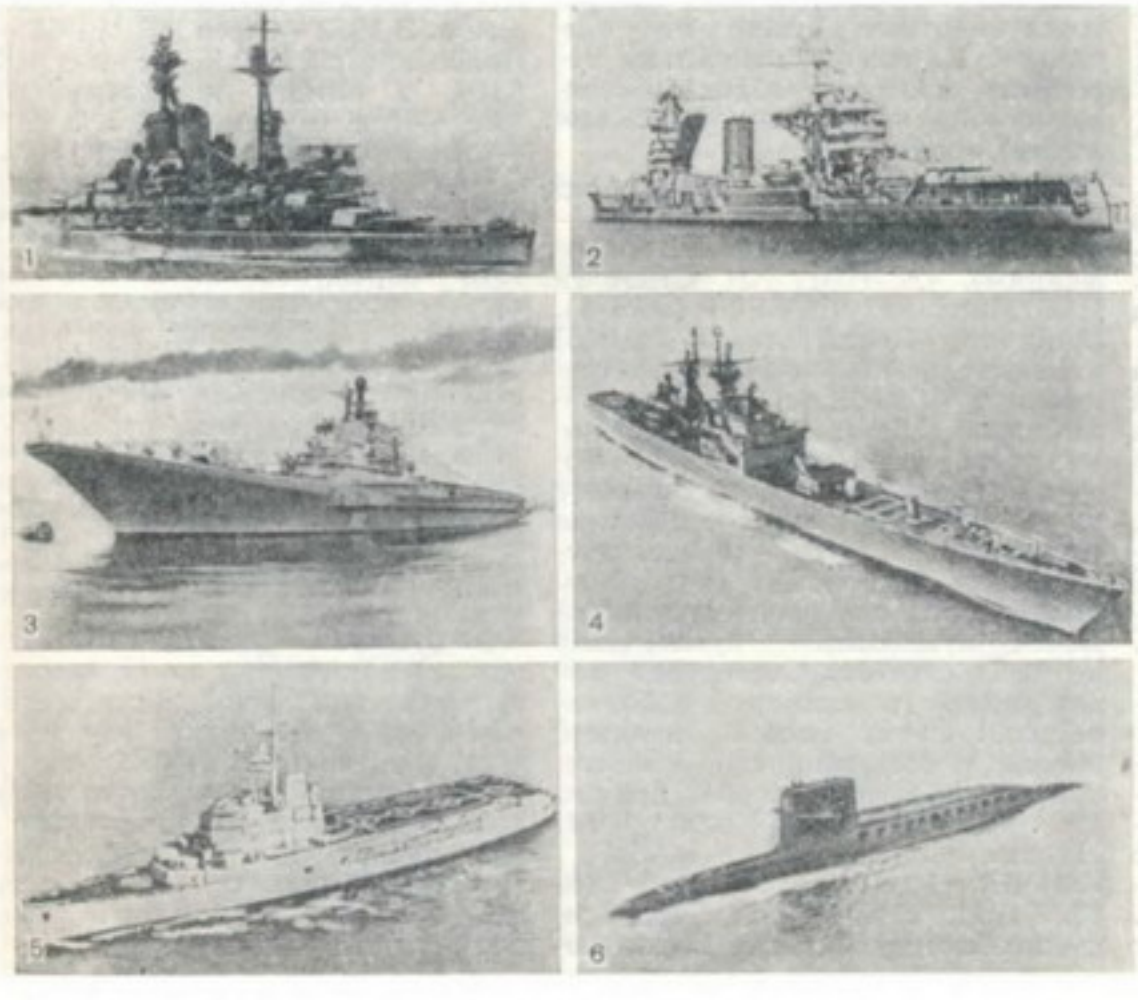

Корабель військовий. Перший лінійний корабель російського Балтійського флоту «Полтава». 1712.

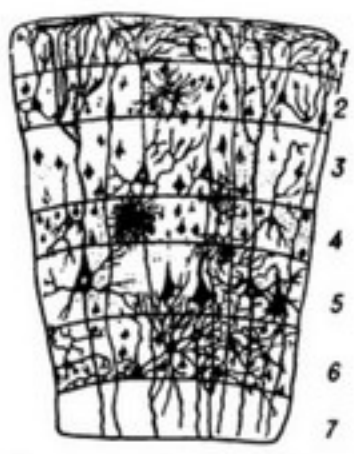

Схема нейронної будови **кори великих півкуль головного мозку**: *1* — молекулярний шар; *2* — зовнішній зернистий шар; *3* — пірамідний шар; *4* — внутрішній зернистий шар; *5* — гангліозний шар; *6* — поліморфний шар; *7* — біла речовина.

Кораблик Nautilus pompilsius (поздовжній розріз): *1* — головний капюшон; *2* — щупальця; *3* — мантія; *4* — тулуб; *5* — перегородка раковини; *6* — камери.

щупальцями. Живляться дрібними крабами або рибою. 5 сучас. видів, пошир. в Індійському ок. і зх. частині Тихого ок. Їстівні. У викопному стані відомі починаючи з юри.

КОРАБЛЬО́В Іполит Іванович [28.I (9.II) 1871, с. Городок, тепер Духовщинського р-ну Смол. обл.— 7.VII 1951, м. Умань Черкас. обл.] — український рад. вчений в галузі *бджільництва*. У 1902 закінчив Петровську с.-г. академію (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). У 1903—06 вивчав стан бджільництва і *шовківництва* в Полтав., Черніг. і Харків. губ., а також у Бессарабії. В 1907—20 — викладач Уманського училища садівництва і землеробства, з 1921 — професор Уманського с.-г. ін-ту. Одночасно К. завідував створеною ним учбово-дослідною пасікою, яка була центром поширення на Україні знань з бджільництва. Автор ряду книг і багатьох статей з бджільництва.

КОРА́ЗІЯ (від лат. corrado — зіскоблюю, переношу) — процес руйнування (обточування й шліфування) гірських порід уламковим матеріалом, що його переносять вода, лід, вітер тощо. Може відбуватися також внаслідок сповзання порід по схилах в результаті дії сили *тяжіння*. Внаслідок К. на поверхні порід утворюються борозни, жолоби, циліндричні та конічні заглиблення, карнизи тощо.

КОРА́ЛОВЕ МО́РЕ — напівзамкнене море Тихого ок. між материком Австралія на Зх., о. Нова Гвінея та ін. о-вами Меланезії на Пн. і Сх. Торресовою прот. сполучається з Арафурським м. Індійського ок. Пл. 4068 тис. км², глиб. до 9174 м. Багато коралових островів, рифів (*Великий Бар'єрний риф* та ін.). Зона великої сейсмічної активності. Рельєф дна дуже складний, багато западин, улоговин, підводних плато. Донні відклади складаються з червоних глин та глобігерінового мулу. Пересічні т-ри води на поверхні від +19 до +24° на Пд. та +27, +28° на Пн. Солоність до 35,5‰. Водяться акули, летючі риби та ін. Гол. порти: Кернс (Австралія), Порт-Морсбі (о. Нова Гвінея), Нумеа (о. Нова Каледонія).

КОРА́ЛОВІ ПОЛІ́ПИ (Anthozoa) — клас морських безхребетних тварин типу *кишковопорожнинних*. Тіло окремої особини (вис. від кількох мм до 1,5 м) має циліндричну форму, рот розташований на верхньому кінці тіла, оточений віночком щупалець. Розмноження нестатеве (*пупкування* або простий *поділ*) і статеве, без чергування поколінь (є лише поліпоїдна форма). К. п. переважно колоніальні. Відомо понад 5000 викопних і бл. 6500 сучас. видів, пошир. всесвітньо, в СРСР — бл. 155 видів, у Чорному м.— 4. Сучас. К. п. поділяють на 2 підкласи: восьмипроменеві (Octocorallia), до яких належать альціонарії (Alcyonaria), *червоний корал, горгонієподібні, морські пера*, та шестипроменеві (Hexacorallia), до яких відносять *актиній, мадрепорових коралів, антипатарій, церіантарій*. У тропіч. морях деякі колоніальні А. п. утворюють *коралові рифи* та о-ви; з мадрепорових та ін. К. п. виготовляють будівельні матеріали; чорний та червоний корал використовують як прикраси; окремі види К. п. є кормом для риб, мор. зірок та ін. тварин. Викопні К. п., напр. *табуляти*, відомі з кембрію.

Літ.: Основы палеонтологии, т. 2. М., 1962; Жизнь животных, т. 1. М., 1968; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1975. *О. П. Маркевич.*

КОРА́ЛОВІ РИ́ФИ — надводні або підводні споруди на мілководді у тропічних морях і океанах. Утворюються з вапнякових скелетів коралових поліпів. Див. *Великий Бар'єрний риф*.

КОРАЛЬКО́ВЕЦЬ (Corallorhiza) — рід рослин родини *зозулинцевих*. Невисокі безлисті *сапрофіти* з м'ясистим кораловидно розгалуженим кореневищем. Живляться за допомогою мікоризного гриба (див. *Мікориза*). 14 видів, переважна більшість яких росте в Пн. Америці. В СРСР, у т. ч. й УРСР, один вид — К. тридільний (C. trifida) з жовтувато-зеленим стеблом до 20 см заввишки, на якому 2—4 здуті лусковидні піхви (недорозвинені листки). Квітки жовтувато-зелені, зібрані в нещільну китицю. Росте в тінистих вологих лісах, біля боліт.

КОРА́Н (араб. кур'ан — читання) — головна «священна книга» мусульман, збірник релігійних догм, міфів та правових положень *ісламу*. Згідно з реліг. міфами, зміст К. нібито став відомий людям від пророка *Мухаммеда* як божественне «одкровення» *Аллаха*. Насправді, як вважає сучас. ісламознавство, автором К. був Мухаммед, але записи повного тексту К. були зроблені в 632 після смерті Мухаммеда його учнями. К. має 114 розділів (сур). Осн. зміст К.— засудження ідолопоклонства і багатобожжя, проповідь ідеї про єдиного бога (аллаха) як першопричину життя і творця світу, пророцтва про майбутнє людства — страшний суд, воскресіння мертвих, «посмертну відплату». К. освячує соціальну нерівність, класове гноблення, «священну війну» проти «невірних» (*газават*) тощо.

КОРА́НА (Khorana) Гар Гобінд (н. 9.I 1922, Райпур, Індія) — амер. біохімік (індієць за походженням), чл. Нац. АН США (з 1966), іноз. чл. АН СРСР (з 1971). Закінчив Пенджабський (1945) і Ліверпульський (1948) ун-ти. Працював у Федеральній політехнічній школі (Цюріх), Кембріджському ун-ті, ун-ті Британської Колумбії (Канада), Вісконсінському ун-ті, з 1964 — професор Чікагського ун-ту, з 1970 — в Массачусетському технологіч. ін-ті. Осн. праці присвячені вивченню коензимів, нуклеотидів, нуклеїнових к-т та їх синтезу. Синтезував *ген* аланінової транспортної рибонуклеїнової к-ти, зробив великий внесок у розшифровку *генетичного коду*. Нобелівська премія, 1968 (разом з Р. Холлі і М. Ніренбергом).

КО́РБА Йосип Йосипович (н. 13.V 1921, с. Хмельова Бардейовського округу, Східна Словаччина) —укр. актор і громад. діяч, засл. арт. ЧССР (з 1971). Член КПЧ з 1948. З 1946 — актор *Пряшівського українського народного театру*. Ролі: Задорожний («Украдене щастя» Франка), дядько Лев («Лісова пісня» Л. Українки), Івоніка («Земля» за Кобилянською), Часник («В степах України» Корнійчука), Гален («Біла хвороба» Чапека), Фірс («Вишневий сад» Чехова), Лір («Король Лір» Шекспіра). Створив образ В. І. Леніна («Третя патетична», «Кремлівські куранти» Погодіна).

П. І. Тернюк.

КОРБУТЯ́К Василь Юрійович (27.XI 1883 — 1937) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії з 1920. Н. в с. Балинцях (тепер Снятинського р-ну Івано-Фр. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1912—19 перебував в еміграції в Канаді і США. В 1916 вступив до Укр. федерації Соціалістичної партії Америки. Брав участь у робітн. русі, за що його не раз заарештовували. В 1920 повернувся на батьківщину, де за завданням ЦК Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ) створив сільс. комуністичні орг-ції на Покутті. В жовтні 1921 заарештований як делегат I з'їзду КПСГ. З 1923 — секретар Коломийського окружкому Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). Один з організаторів *Заболотівської першотравневої демонстрації 1924*. З 1925 — член ЦК КПЗУ. З 1930 навчався і працював в УРСР.

КОРВАЛА́Н (Corvalán) Луїс (н. 14.IX 1916, Пуерто-Монт) — діяч чілійського й міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї вчителя. За фахом — учитель. У 1932 вступив до Компартії Чілі (КПЧ). У 1936 — 40 — секретар з орг. питань парт. орг-ції м. Консепсьйон, одночасно — член муніципальної ради. З 1946 — директор ЦО КПЧ газ. «Сігло» («Вік»).

В 1947—48 — в ув'язненні. В 1948—56 — керівник відділу ЦК КПЧ з питань пропаганди і виховання. З 1952 — член ЦК, з 1956 — Політ. комісії ЦК і секретар ЦК КПЧ з питань пропаганди. З 1958 — ген. секретар КПЧ. З 1961 — сенатор Нац. конгресу Чілі. Один з ініціаторів створення блоку лівих партій Народна єдність (1969). Після фашист. перевороту 1973 заарештований. У 1976 під тиском прогресивної міжнар. громадськості звільнений, емігрував. Нагороджений орденом Леніна. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами». 1975. Портрет с. 595.

Тв.: Рос. перекл.— Из пережитого. М., 1978; Нас ждут новые битвы. М., 1978.

Літ.: Клементьева Н. М. Луис Корвалан. Биобиблиографический указатель. М., 1976.

КОРВАЛО́Л — лікарський препарат; заспокійливий та судинорозширювальний засіб. Містить етиловий ефір α-бромізовалеріанової к-ти, фенобарбітал натрію, м'ятну олію, спирт і воду. За складом і дією подібний до валокордину. Призначають при неврозах, спазмах коронарних судин, *тахікардії*, безсонні, гіпертонічній хворобі, спазмах кишечника.

КОРВЕ́Т (франц. corvette) — 1) Військ. корабель вітрильного і вітрильно-парового флоту в 17—19 ст., призначений для розвідки, зв'язку, а іноді для крейсерських операцій. Іл. с. 398. 2) Під час 2-ї світової війни у флотах Великобританії, США та ін. країн К. наз. кораблі, призначені для протичовнової та протиповітр. оборони транспортів, дозорної служби. Іл. с. 398.

КО́РВІН (Korvin) Матвій — угор. король 1458—90. Див. *Матяш Гуняді*.

КО́РВІН (Korvin) Отто (24.III 1894, Великий Витшков — 29.XII 1919, Будапешт) — угор. революц. діяч. У 1917—18 — керівник оргції революц. соціалістів, що пізніше ввійшла до Компартії Угорщини (засн. 1918). В період *Угорської Радянської республіки 1919* (21.III — 1.VIII) очолював політ. відділ Нар. Комісаріату внутр. справ. Після придушення рад. республіки залишився в Будапешті для нелегальної роботи. Страчений контрреволюц. владою.

КО́РВІН-КРУКО́ВСЬКА Ганна Василівна [Жаклар; 6 (18).X 1843, Москва — 2 (14).IX 1887, Париж] — рос. революціонерка, письменниця. Сестра С. В. *Ковалевської*. Дружина Ш. В. *Жаклара*. Н. в дворянській сім'ї. В 1867—68 в Петербурзі підтримувала зв'язки з революціонерами-різночинцями. В 1869 виїхала за кордон. Була членом *Російської секції 1-го Інтернаціоналу*. Учасниця *Паризької комуни 1871*, член ЦК Спілки жінок. З 1874 деякий час жила в Росії, де займалася літ. роботою.

КОРД (франц. corde — мотузка) — 1) Міцна кручена нитка з бавовняних або хімічних *волокон*. З К. виготовляють автокорд, кордшнур і деякі текст. вироби, що є напівфабрикатами (або складовими частинами) *гумових виробів*. 2) Вовняна тканина особливого *переплетення ниток*, яке створює на її лицьовій поверхні поздовжні рубчики завширшки бл. 3—8 мм. З К. шиють одяг, ним оббивають сидіння легкових автомобілів.

КО́РДА (Korda) Александр (Шандор; 16.IX 1893, Туркеве, Угорщина — 23.I 1956, Лондон) — англ. режисер, продюсер, сценарист. Закінчив Королівський ун-т у Будапешті. В кіно — з 1915, працював у багатьох країнах світу, з 1931 — переважно в Англії, де організував фірму «Лондон філмс», зробив значний внесок у розвиток англ. нац. кінопромисловості. Поставив фільми: «Приватне життя Генріха VIII» (1933), «Рембрандт» (1936), «Ця жінка Гамільтон» (1941, в рад. прокаті «Леді Гамільтон» та ін.).

КОРДАЇТИ (Cordaitales) — порядок вимерлих *голонасінних* рослин. Жили з кінця девонського періоду до тріасового; розквіту досягли в період від пізнього карбону до ранньої пермі. К. були високими (до 30 м) деревами з тонким стовбуром, який мав анатомічну будову, близьку до хвойних, але з більш розвиненою серцевиною і *трахеїдами*. Для К. були характерні густа крона та лінійні, ланцетні або лопатоподібні листки (до 1 м завдовжки). Вважають, що К. і *насінні папороті* мали спільних предків. Можливо, К. дали початок хвойним. Існує також думка, що К. зникли, не залишивши прямих потомків. К. мають важливе стратиграфічне значення. Іл. с. 398.

КОРДЕБАЛЕ́Т (франц. corps de ballet — особовий склад балету) — частина балетної трупи, що виконує групові й масові танці.

КОРДЕЛЬЄ́РИ (франц. Cordeliers, від corde — мотузка) — члени політ. клубу «Товариство прав людини і громадянина» періоду *Великої французької революції*. Клуб К., заснований у липні 1790, містився в Парижі в колишньому монастирі францисканців-кордельєрів (підперізувалися мотузками). Переважним впливом користувалися ліві демократи Ж. П. *Марат*, Ж. Ж. *Дантон*, Б. К. *Демулен*, Ж. Р. Ебер, А. *Клоотс*. Під час Варенненської кризи (втеча короля *Людовіка XVI*) влітку 1791 К. очолили респ. рух. Після нар. повстання 10.VIII 1792 боролися проти *жірондистів*. З кін. 1793 клуб К.— центр *ебертистів*. Після розгрому їх (березень 1794) припинив існування.

КОРДІАМІ́Н — лікарський препарат; розчин діетиламіду *нікотинової кислоти*. Стимулює центральну нервову систему, збуджує дихальний і судиноруховий центри, підвищує артеріальний тиск, покращує серцеву діяльність. Призначають при серцевій слабкості, пригніченому диханні, отруєннях тощо.

КОРДІЄРИ́Т — мінерал класу *силікатів*. $Mg_2Al_3[AlSi_5O_{18}]$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 2,57—2,66. Тв. 7—7,5. Безбарвний, синій, фіолетовий, бурий. Блиск скляний. К.— породоутворюючий мінерал кордієритових *гнейсів* і *сланців*. Прозорі відміни К. використовують як *дорогоцінне каміння*.

КОРДІЛЬЄ́РИ — одна з найбільших гірських систем світу. Простягаються у зх. частинах Пн. Америки та Пд. Америки від *Аляски* на Пн. до *Вогняної Землі* на Пд. Довж. понад 18 тис. км. Є вододілом між Атлантичним і Тихим ок. і кліматичною межею між примор. та внутр. областями обох материків. Найвищі вершини К.: г. *Мак-Кінлі* (у Пн. Америці на Алясці, 6193 м) та г. *Аконкагуа* (у Пд. Америці, 6960 м). Систему К. поділяють на *Кордільєри Північної Америки* і Кордільєри Пд. Америки, або *Анди*.

КОРДІЛЬЄ́РИ ПІВНІ́ЧНОЇ АМЕ́РИКИ — гірська система у Пн. Америці, у зх. частині материка. Простягаються від Аляски до Центр. Америки, перетинаючи Канаду, США і Мексіку. Довж. понад 7 тис. км, шир. до 1600 км, найбільша вис. 6193 м (г. Мак-Кінлі на Алясці). Складаються з численних хребтів, відокремлених один від одного великими плато, улоговинами й долинами річок. Більшість гірських хребтів належить до альп. етапу горотворення. Складаються вони з осадочних та кристалічних порід. Поширені лавові виливи, спостерігається активний вулканізм (Алеутські о-ви, Аляска, Мексіканське нагір'я). За характером будови у К. П. А. виділяють (від берегів Тихого ок. до внутр. частин материка): з а х і д н и й п о я с берегових хребтів (Аляскинський, Береговий, Каскадні гори, Сьєрра-Невада, Зх. Сьєрра-Мадре) заввишки від 3000 м до 6000 м і вище; п о я с в н у т р і ш н і х п л а т о т а п л о с к о г і р ' ї в (Юкон, Колумбійське плато, *Великий Басейн*, Колорадо та ін.); с х і д н и й п о я с з пасмами *Скелястих гір*, продовженням яких на Пн. є хребти *Маккензі*, Брукс та ін. К. П. А. багаті на корисні копалини (кольорові та рідкісні метали, нафта, кам. вугілля, золото, срібло, мідь, ртуть тощо). Кліматичні умови змінюються від арктичних на Пн. (Аляска) до тропічних на Пд. (Каліфорнія, Мексіка). Зх. схили берегових хребтів дуже зволожені (до 6000 мм опадів на рік). Клімат внутрішніх плато посушливий (400—200 мм опадів на рік). У пустелі *Мохаве* випадає лише 50 мм опадів на рік. Найбільшими районами зледеніння є гори зх. узбережжя Аляски (льодовик Маласпина, пл. 5 тис. км²) та Скелясті гори Канади. Тут беруть початок річки басейну Тихого ок. Вони повноводні, бурхливі, прорізують глибокі каньйони

Й. Й. Корба.

Коралові поліпи. Схема будови частини колонії восьмипроменевого корала Alcyonium: *1* — щупальця; *2* — ротовий отвір; *3* — глотка; *4* — септа (радіальна перегородка); *5* — мезентеріальні нитки; *6* — яйця.

Коральковець тридільний. Загальний вигляд рослини та квітка.

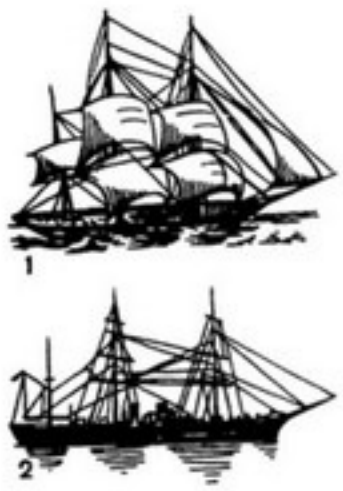

Корвет.
1. Російський вітрильний корвет «Калліпсо». 1845.
2. Російський гвинтовий корвет «Ринда». Кінець 19 ст.

(Юкон, Фрейзер, Колумбія, Колорадо), мають великі запаси гідроенергії. До басейну Атлантичного ок. належать ріка Міссурі та притоки Міссісіпі й Міссурі. Вони повноводні, мають повільну течію, використовуються для зрошування та потреб гідроенергетики. Зволожені схили гір вкриті лісами, переважно хвойними. На внутр. плато поширена степова і напівпустельна рослинність (кактуси, юка, агава). Водяться лось, ведмідь, вовк, лисиця та ін.; багато птахів. На внутр. плато — гризуни, змії, ящірки та ін. У К. П. А.— *Єллоустонський національний парк*, Йосемітський нац. парк та ін. Поширений туризм.

Г. Є. Гришанков.

КО́РДОБА, кордова (ісп. córdoba) — грошова одиниця Нікарагуа, поділяється на 100 *сентаво*. За курсом на листопад 1978 7,02 К. дорівнюють 1 дол. США.

КО́РДОВА — місто в центр. частині Аргентіни, адм. ц. провінції Кордова. Залізнич. вузол. 799 тис. ж. (1970, з передмістями). Значний пром. центр; гол. галузь промсті — маш.-буд. (тракторо-, автомобіле-, авіабудування). Підприємства харч. і шкіряної пром-сті. Ун-т (з 1613). К. засн. 1573.

КО́РДОВА — місто на Пд. Іспанії, в Андалусії, адм. ц. пров. Кордова. Порт на р. Гвадалквівірі, залізнич. вузол. 235,6 тис. ж. (1971). Один із центрів кольорової металургії — виплавка електролітичної міді. Підприємства маш.-буд. (с.-г. машини), електротех., хім., харч. (виробн. оливкової олії, борошна, вина), шкіряної пром-сті. Провінціальний музей красних мистецтв і Провінціальний археол. музей. Серед архіт. пам'яток: рим. міст, арабська башта Калаорра (перебудована 1369), собор (до 1236 — мечеть, буд-во розпочато 785); церкви Сан-Ніколас (13—16 ст.) і монастиря Кармен Кальсадо (1580), ратуша (1594—1631), ренесансні палаци, ансамблі площ 18 ст.

КОРДО́ВСЬКИЙ ХАЛІФА́Т — феод. держава на Піренейському п-ові 929—1031, очолювана династією *Омейядів*. Столиця халіфату — Кордова. К. х. був централізованою деспотією, панівне становище в ньому належало великій зем. аристократії. Осн. масу виробників становили селяни, помітну роль у с. г. відігравала праця рабів. Найбільшого розвитку К. х. досяг у 10 ст. В халіфаті склалася своєрідна культура (див. *Арабська культура, Маврітанське мистецтво*). Правителі К. х. (халіфи) вели майже безперервні війни проти християнських д-в. З поч. 11 ст. в К. х. настав період феод. міжусобиць, що зумовили його розпад.

Кордаїти: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — гілка з листками і спорангіями (відтворений вигляд).

КОРДО́Н (франц. cordon — шнур, мотузка) у садівництві — штучна форма крони дерев з одним або двома центральними гілками-провідниками, на яких формуються обростаючі гілочки. Розрізняють К.: горизонтальні — стовбур спрямований горизонтально під кутом 90° до *штамба*; вертикальні — стовбур формується вертикально; похилі, або навскісні,— стовбур після виведення штамба спрямовується під кутом 45°; хвилясті — стовбур має хвилясті згини; сітчасті — стовбури формуються у вигляді сітки. Найпоширеніші одноплечі, дворплечі, горизонтальні і вертикальні К. Висота штамбів у горизонтальних К. 30—40 см. Дерева для формування одноплечого К. висаджують на відстані 2,5—3 м, двоплечого —5—7 м. Вертикальний К. має вис. до 3 м і відстань між деревами — 50—60 см. К. надають садам декоративності. Застосовують К. у формовому садівництві (див. *Шпалерна культура*).

КОРДО́Н ДЕРЖА́ВНИЙ — лінія, що встановлює межі сухопутної і водної території д-ви, її повітряного простору. К. д., як сухопутні, так і водні, визначаються угодою між заінтересованими д-вами (див. *Делімітація кордонів, Демаркація кордонів, Територіальні води, Повітряного простору режим*). К. д., позначений на місцевості прикордонними знаками, недоторканний. Заг. довжина кордонів СРСР — 66 980 км. Визначення К. д. СРСР та його охорона підлягають віданню Союзу РСР (пп. 2 і 8 ст. 73 Конституції СРСР). Рад. законодавством і угодами з суміжними д-вами встановлюється режим К. д. СРСР — система правил, що регулюють пересування через кордон, користування шляхами, які його перетинають, прикордонними водами, утримання кордону та ін. Організація охорони К. д. СРСР, порядок в'їзду в країну і виїзду з неї регулюються Положенням про охорону К. д. СРСР, затвердженим Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5.VIII 1960. Охорона сухопутного і морського К. д. здійснюється прикордонними військами, повітряного простору СРСР — військами ППО. Сан. охорона кордону здійснюється органами М-ва охорони здоров'я СРСР на підставі Постанови ЦВК і РНК СРСР від 23.VIII 1931 «Про санітарну охорону кордонів Союзу РСР»; різновидом такої охорони є вет. охорона кордонів, покладена на органи М-ва сільс. г-ва СРСР. Рад. законодавством визначено й прикордонну зону та прикордонну смугу, на території яких діє особливий правовий режим.

Р. С. Павловський.

КОРДО́ННИЙ ЦЕП — оборонна лінія в пн. повітах Черніг. губ. в період *Вітчизняної війни 1812*. Збудована з ініціативи місц. населення в липні 1812, коли франц. загарбники наблизилися до пн. межі Чернігівщини. Охорону К. ц. здійснювало Укр. ополчення (60 тис. чол., 46 гармат). При підтримці регулярних військ воно протягом серпня — жовтня не раз відбивало натиск ворога. На поч. листопада Укр. ополчення разом з рос. арміею брало участь у визволенні Пд. Білорусії.

Кордільєри Північної Америки.

КОРДЮ́ВА Мирон Михайлович (2.III 1876, с. Острів, тепер Терноп. р-ну Терноп. обл.— 2.V 1947, Львів) — укр. історик. Навчався у Львів. (1893—95) і Віденському (1895—98) ун-тах. У 1929—39— професор Варшавського ун-ту, з 1944 — професор і зав. кафедрою історії пд. і зх. слов'ян Львів. ун-ту. Гол. праці присвячені питанням істор. географії («Молдавсько-Польська границя на Покутті по смерті Стефана Великого», 1906), топоніміки («Що кажуть нам назви осель», 1938), історії міжнар. зв'язків України в серед. 17 ст. («Венецьке посольство до Хмельницького», 1907), сусп.-політ. історії Галицько-Волинського князівства. Підготував «Бібліографію історії України» (понад 55 тис. назв). У працях К., опублікованих до 1939, є істотні помилки бурж.-об'єктивістського і націоналістичного характеру.

КОРДЮ́М Арнольд (Андрій) Володимирович (13.VII 1890 , м. Станіслав, тепер Івано-Франківськ — 29.VIII 1969, Київ) — укр. рад. кінорежисер. Член КПРС з 1917. Учасник громадян. війни. Був начальником агітпоїзда, партійним працівником. В кіно — з 1923. В 1924—35 працював на Ялтинській, Одес. та Київ. кіностудіях, де поставив худож. фільми: «Справа № 128» (1927), «Джальма» (1928), «Вітер з порогів» (1929), «Мірабо» (1930), «Полум'я гір» (1931), «Останній порт» (1934), а також на Ташк. студії — «Країна весни» (1936), «Азамат» (1939). В 1947—57 — на Київ. кіностудії наук.-популярних фільмів («Асканія-Нова», 1947; «Соняшник», 1949).

КОРДЮ́М Віталій Арнольдович (н. 31.VIII 1931, Київ) — укр. рад. мікробіолог, доктор біол. наук (з 1972). Член КПРС з 1955. Син А. В. *Кордюма*. Закінчив Київ. ун-т (1955). Праці з *мікробіології, молекулярної біології* та *космічної біології*. Розробляє питання керування життєдіяльністю клітини. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1979.

КОРДЮ́М Єлизавета Львівна (н. 3.XI 1932, Київ) — укр. радянський цитолог та ембріолог рослин, доктор біологічних наук (з 1969). Член КПРС з 1977. Дружина В. А. *Кордюма*. Закінчила Київ. держ. ун-т (1955). Осн. праці — з порівняльної та еволюційної *цитології*, ембріології, філогенії та еволюції рослин. Проводить дослідження по вивченню структурно-функціональної організації клітин в екстремальних умовах для з'ясування клітинних реакцій та *адаптацій*. Премія ім. М. Г. Холодного АН УРСР, 1979; Держ. премія УРСР, 1979.

КОРЕІЗ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Ялтинській міськраді, за 8 км від м. Ялти. Лежить біля підніжжя г. Ай-Петрі. Є мор. причал.

6,3 тис. ж. (1979). У с-щі — відділення винорадгоспу «Лівадія»; 2 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка. З клуби, кінотеатр, б-ка. Поблизу К.— курортна зона Місхор з численними санаторіями, пансіонатами й будинками відпочинку, ландшафтним парком. К. виник наприкінці 17 ст.

КОРЕ́ЙСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К, Академія наук КНДР — вища наукова установа КНДР. Засн. 1952 в Пхеньяні у складі 3 відділень: сусп. наук; тех. наук; с.-г. і мед. наук. Після створення академії с.-г. наук (1956), Академії мед. наук (1958) і Академії суспільних наук (1964) К. а. н. налічує 22 н.-д. ін-ти (1979) природничих і тех. наук (фіз.-матем., геолого-геогр., тех., чорних металів, кольорових металів, пального та палива, силікатний, атомної енергії, механізації й автоматизації та ін.) — всі у Пхеньяні. В Хамхині є філіал К. а. н., до якого входить 6 ін-тів: органічної хімії, неорганічної хімії, силікатний, високомолекулярних досліджень та ін. К. а. н. координує діяльність академій с.-г. наук та медичної. *А. В. Санцевич.*

КОРЕ́ЙСЬКА МО́ВА — мова *корейців*. Генетичні зв'язки К. м. з ін. мовами остаточно не встановлено. У К. м. розрізняють 6 діалектів: центр., пн.-східний, пн.-західний, пд.-східний, пд.-західний і діалект о. Чеджудо. Характерні риси: багатство голосних фонем, серед яких є прості, дифтонгоїди й один дифтонг, у системі приголосних — наявність 3 рядів шумних приголосних. Типологічно К. м.— *аглютинативна мова* з елементами *фузії*. Форми слів утворюються здебільшого за допомогою *афіксів* і службових слів. Порядок слів у реченні сталий. Для К. м. використовують *корейське письмо*.
Літ.: Мазур Ю. Н. Корейский язык. М., 1960.

КОРЕ́ЙСЬКА ПРОТО́КА — протока між Корейським п-овом і Японськими о-вами. Сполучає Японське і Сх.-Китайське моря. Шир. 180 км, найменша глиб. на фарватері 115 м. О-ва Цусіма поділяють К. п. на Сх. та Зх. проходи. Під час рос.-япон. війни 1904—05 у К. п. відбувся *Цусімський бій 1905*.

КОРЕ́ЙСЬКЕ ПИСЬМО́ — фонетичне буквено-складове письмо, яке використовують *корейці*. К. п. створили 1444, як вважають, король Седжон і група кор. вчених. У 1446 опубл. едикт короля «Хунмін чоним» («Настанова народові про правильну вимову»), яким запроваджувався алфавіт з 28 букв для уніфікації читання кит. ієрогліфів і записування кор. мови. Проте аж до кін. 19 ст. офіц. письмом у Кореї залишалося китайське. У 1894 було запроваджено мішане (кит.-кор.) письмо. В КНДР з 1949 вживається тільки К. п., а в Пд. Кореї — мішане.
Літ.: Хунмин чоным. «Наставление народу о правильном произношении». М., 1979.

КОРЕ́ЙСЬКИЙ ПЕРЕШИ́ЙОК— північна звужена частина Корейського п-ова між Зх.-Корейською і Сх.-Корейською затоками. Шир. до 160 км, вис. до 1833 м. Вкритий лісами.

КОРЕ́ЙСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — півострів у Сх. Азії, між Японським і Жовтим морями. З материком сполучається *Корейським перешийком*. Довж. бл. 600 км, переважна шир. 200 км, площа 150 тис. км². Рельєф переважно гористий, вис. до 1915 м. Родовища заліз. руди, вольфраму, вісмуту, золота та ін. Поширені широколистяні та субтропічні вічнозелені ліси, які з висотою змінюються мішаними лісами. На К. п. розташовані КНДР і Пд. Корея.

КОРЕ́ЙЦІ (самоназва — чосон сарам) — основне населення Кореї, сформувалися в націю до поч. 20 ст. Живуть також у Китаї, Японії, СРСР (переважно в Узб. РСР і Каз. РСР — 389 тис. чол., 1979, перепис). Заг. чисельність — 52 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять *корейською мовою*. Віруючі К.— здебільшого буддисти, є також християни і конфуціанці. Питання етногенезу К. остаточно поки що не розв'язано. К.— народ давньої самобутньої культури. Після 2-ї світової війни 1939—45 внаслідок реакційної політики імперіалізму утворилися дві кор. держави — КНДР і Пд. Корея, які розвиваються різними шляхами: КНДР — соціалістичним, Пд. Корея — капіталістичним. Про історію, економіку, культуру К. див. *Корея*.

КОРЕКТУ́РА (лат. correctura — виправлення) — виправлення помилок чи вад в текстовому і графічному матеріалах, підготовлюваних до розмножування друкарським (або іншим) способом. Для К. застосовують коректурні відбитки (напр., *гранки, верстки*) з друкарського набору або з *друкарської форми*, на яких, користуючись стандартизованими коректурними знаками, вказують, як треба виправити помилки і вади. Розрізняють К. друкарську, видавничу і авторську. Іноді під коректурою розуміють самі коректурні відбитки з виправленнями. Іл. с. 400.
Літ.: Корректура. М., 1979.

КОРЕЛЯЦІ́ЙНИЙ АНА́ЛІЗ (лат. correlatio — співвідношення) — сукупність методів знаходження кореляційної залежності між двома або кількома випадковими змінними, основаних на математичній теорії *кореляції* та *регресії*. Дві випадкові величини наз. кореляційно пов'язаними, якщо матем. сподівання однієї з них змінюється залежно від зміни другої. К. а. статистичних даних включає такі осн. практичні прийоми: побудова кореляційного поля і складання кореляційної таблиці (допоміжні засоби при аналізі вибіркових даних); обчислення вибіркових коефіцієнтів кореляції або кореляційного відношення; перевірка статистичної гіпотези значущості зв'язку. Подальше дослідження полягає у встановленні конкретного виду залежності між величинами (див. *Регресивний аналіз*). Залежність між трьома та більшою кількістю випадкових ознак або факторів вивчають методами багатомірного К. а. (обчислення часткових і множинних коефіцієнтів кореляції та кореляційних відношень). К. а. застосовують при дослідженнях соціальних і економіч. явищ, обробці результатів наук. експериментів тощо.

КОРЕЛЯЦІ́ЙНІ ФУ́НКЦІЇ в теорії флуктуацій — функції, що описують *флуктуації* фізичних величин у макроскопічних системах. Просторово-часові К. ф. визначаються як серед. значення добутків флуктуацій однієї чи кількох фіз. величин у різних точках простору в різні моменти часу. Для однорідної й стаціонарної системи (див. *Стаціонарний стан* у фізиці) квадратична К. ф. залежить лише від абс. значення інтервалу часу $t = t_1 - t_2$ й відносної віддалі $\vec{r} = \vec{r}_1 - \vec{r}_2$ між точками, в яких розглядають флуктуації. Напр., К. ф. густини n частинок газу записується:

$$\langle \delta n^2 \rangle_{rt} = \langle \delta n\,(\vec{r}_1,\ t_1) \cdot \delta n\,(\vec{r}_2,\ t_2) \rangle,$$

де $\delta n = n - n_0$ — відхилення густини від серед. значення; кутові дужки вказують на статистичне усереднення. К. ф. при $t = 0$ наз. просторовими, а при $\vec{r} = 0$ — автокореляційними (часовими). Спектральний розподіл флуктуацій описують спектральні К. ф., що їх одержують з просторово-часових за допомогою т. з. перетворень Фур'є: $\langle \delta n^2 \rangle_{k\omega} = \int d\vec{r} \int e^{-i\vec{k}\vec{r} + i\omega t} \times \langle \delta n^2 \rangle_{rt} dt$, де k — *хвильовий вектор*, ω — *частота коливань*. К. ф. широко застосовують у *статистичній фізиці*, зокрема при вивченні розсіювання електромагн. хвиль, нейтронів тощо.
Літ.: Боголюбов Н. Н. Проблемы динамической теории в статистической физике. М.—Л., 1946; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Статистическая физика. М., 1976; Ситенко А. Г. Флуктуации и нелинейное взаимодействие волн в плазме. К., 1977. *О. Г. Ситенко.*

КОРЕЛЯ́ЦІЯ (лат. correlatio — співвідношення) — 1) Поняття, яке позначає взаємозалежність, взаємну відповідність, співвідношення понять, предметів, функцій. 2) У математичній статистиці — імовірнісна або статистична залежність між *випадковими величинами*, яка не

Корейський алфавіт.

ПРИГОЛОСНІ				ГОЛОСНІ			
Букви	Транскрипція	Букви	Транскрипція	Букви	Транскрипція	Букви	Транскрипція
ㄱ	k	ㅋ	kx	ㅏ	a	ㅐ	ae
ㄴ	n	ㅌ	tx	ㅑ	ya	ㅒ	ye
ㄷ	t	ㅍ	px	ㅓ	ŏ	ㅔ	ŏe
ㄹ	r/l	ㅎ	x	ㅕ	yŏ	ㅖ	ye
ㅁ	m	ㄲ	kk	ㅗ	o	ㅚ	oi
ㅂ	p	ㅃ	pp	ㅛ	yo	ㅟ	ui
ㅅ	s	ㅆ	ss	ㅜ	u	ㅝ	wŏ
ㅇ	ŋ	ㅉ	cc	ㅠ	yu	ㅞ	we
ㅈ	č	ㅊ	čx	ㅡ	ŭ	ㅙ	wae
				ㅣ	i	ㅢ	ŭi
				ㅐ	e	ㅙ	oe

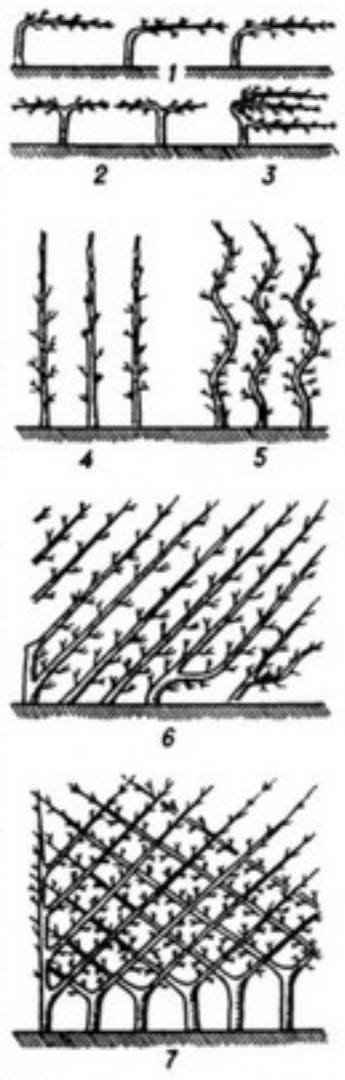

Кордон: *1* — одноплечий горизонтальний; *2* — двоплечий горизонтальний; *3* — триплечий горизонтальний; *4* — вертикальний; *5* — хвилястий; *6* — навскісний; *7* — сітчастий.

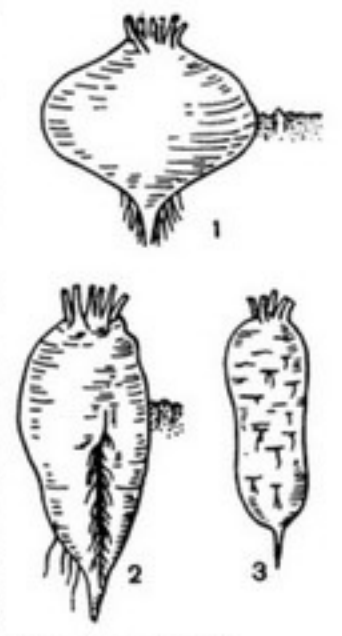

Коренеплоди: 1 — брукви; 2 — буряка; 3 — моркви.

має строго функціонального характеру. Найуживанішою характеристикою К. між випадковими величинами ξ й η з *математичними сподіваннями* $M\xi$ й $M\eta$ та *дисперсіями* $D\xi$ й $D\eta$ є т. з. коефіцієнт К.

$$r_{\xi\eta} = \frac{M(\xi - M\xi)(\eta - M\eta)}{\sqrt{D\xi \cdot D\eta}}$$

Коефіцієнт К. задовольняє нерівність $-1 \leqslant r_{\xi\eta} \leqslant 1$. Якщо $r_{\xi\eta} = 0$, то кажуть, що ξ й η некорельовані; незалежні величини обов'язково некорельовані (але не навпаки). Якщо $r_{\xi\eta} = \pm 1$, то між ξ й η існує *лінійна залежність*. На матем. теорії К. базується *кореляційний аналіз*. *М. П. Слободенюк.*

КОРЕЛЯ́ЦІЯ в біології — взаємозалежність між будовою та функціями клітин, тканин, органів та систем організму. Поняття «кореляція» запровадив (1800—05) Ж. *Кюв'є*. Матеріалістичне пояснення виникнення К. дав Ч. *Дарвін*, який розглядав К. як результат пристосування організмів до умов життя в процесі їхнього індивідуального, а також істор. розвитку. Розробці проблеми К. значну увагу приділяли також О. М. *Сєверцов* та І. І. *Шмальгаузен*. Зв'язок між частинами організму, що розвиваються, визначається особливостями механізмів їхнього формування. У зв'язку з цим умовно виділяють геномні, морфогенетичні та функціональні К. Геномні К. безпосередньо зумовлені спадковими факторами (див. *Плейотропія*; напр., пурпурне забарвлення квіток у гороху корелює з розвитком чорної кірки насіння). Морфогенетичні К. реалізуються не прямо *генотипом*, а опосередковуються формотвірними залежностями між частинами, що розвиваються (напр., при формуванні ока розвиток сітківки та рогівки визначається кришталиком). Функціональні К. набувають значення на пізніших стадіях *онтогенезу* (напр., залежність розвитку частин скелета від функціонуючих м'язів, що прикріплюються до них). Розрізняють ще філогенетичну К., або співвідносні зміни органів у процесі істор. розвитку організмів. В генетиці під К. розуміють взаємозв'язок окремих ознак організмів, зумовлений генетичними факторами у взаємозв'язку з умовами навколишнього середовища. Найчастіше визначається фенотипна К., яка дає змогу встановити зв'язок між різними господарсько-корисними ознаками і використати їх з метою селекції, а також для ранньої діагностики продуктивності тварин за ознаками, корелятивно пов'язаними з продуктивністю дорослих тварин. Фенотипна К. обчислюється на основі спостережень або експериментальних даних. За допомогою формул розраховується генетична К., що визначає вплив спадкових факторів на ступінь фенотипної К., а також середовища К., обумовлена дією умов зовнішнього середовища.

Б. Г. Новиков, В. А. Труханов.

КОРЕНЕ́ВА СИСТЕ́МА — сукупність коренів рослин; див. *Корінь*.

КОРЕНЕ́ВА ШИЙКА — ділянка на межі між коренем і стеблом. Іноді є місцем відкладання запасних речовин. Від К. ш. можуть відходити додаткові корені. К. ш. найкраще виявлена у молодих проростків.

КОРЕНЕ́ВИЙ ТИСК — тиск, що виникає в провідних судинах коренів рослин. Має значення (разом з *транспірацією*) для вбирання води рослиною з грунту та дальшого пересування її по судинах. В основі К. т. лежить явище *осмосу*. Величина К. т. звичайно дорівнює 1—3 ат і залежить від зовн. умов та фізіол. стану рослини. К. т. зумовлює «*плач*» *рослин* та *гутацію*. К. т. наз. «нижнім кінцевим двигуном» руху води в рослинах.

КОРЕНЕ́ВИЙ ЧО́ХЛИК — багатоклітинний утвір, що прикриває *конус наростання* кореня. Утворюється з клітин т. з. каліптрогену (особлива твірна тканина конуса наростання) або з апікальної *меристеми* кореня. Складається з комплексу живих паренхімних (див. *Паренхіма*) клітин з тонкими оболонками, що легко ослизнюються, та з великої кількості крохмальних зерен. К. ч. захищає ростучу зону кореня рослин від мех. пошкоджень, а також сприяє просуванню кореня в грунті завдяки ослизненню оболонок зовн. клітин. У багатьох *водяних рослин* (напр., у ряски, жабурника) К. ч. відсутній, його замінює коренева кишенька, яка, мабуть, захищає корінь від вимивання солей та від пошкоджень дрібними тваринами.

КОРЕНЕВИ́ЩЕ — підземний багаторічний пагін, що виконує функції відкладання поживних речовин, відновлення рослини і зрідка — *вегетативного розмноження* у багаторічних рослин. У молодій частині К. має добре виявлену метамерну (див. *Метамерія*) структуру. Від *кореня* К. відрізняється анатомічною будовою, що відповідає будові стебла, відсутністю *кореневого чохлика*, наявністю редукованих (див. *Редукція* в біології) лускоподібних листків з пазушними *бруньками*, з яких виростають бічні відгалуження К. та надземні пагони. За напрямком росту розрізняють К. горизонтальні (конвалія) і вертикальні (валеріана). Залежно від переважання коротких чи довгих *міжвузлів* або від інтенсивності наростання розрізняють відповідно довгокореневищні (осоки, пирій) та короткокореневищні рослини (півники, купина). К. властиві переважно трав'янистим багаторічникам. Тривалість життя К.— від 2—4 до 18—22 років. У К. багатьох рослин нагромаджуються глікозиди, дубильні, барвні та ін. речовини.

О. В. Брайон.

КОРЕНЕ́ВІ ПОПЕЛИ́ЦІ — група різних видів *попелиць*, що основну частину свого життєвого циклу проводять на коренях рослин. Небезпечні шкідники с.-г. культур — цукрових буряків, моркви, салату, злакових, винограду, плодових дерев і кущів тощо. Заходи боротьби: агротехнічні та хімічні.

КОРЕНЕЗБИРА́ЛЬНІ МАШИ́НИ — машини для викопування коренів цукр. буряків, очищення їх від залишків гички, рослинних решток і землі та подавання в транспортні засоби. Разом з *гичкозбиральною машиною* БМ-6А входять в комплекс машин для збирання цукр. буряків роздільним (двофазним) способом. К. м. на Україні випускають Тернопільський комбайновий з-д — К. м. КС-6Б і Дніпропетровський комбайновий з-д ім. К. Є. Ворошилова — К. м. РКС-6 та РКС-4. К. м. КС-6Б (мал.) — самохідна шестирядна, призначена для збирання

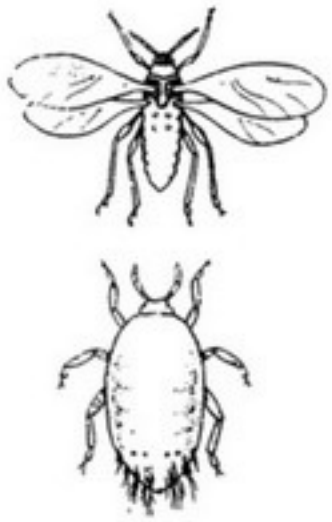

Кореневі попелиці. Коренева бурякова попелиця (крилата й безкрила самки).

Коректура. Відбиток тексту з коректурними знаками.

КЛІМАТИЧНІ ПОЯСИ (за Б. П. Алісовим)

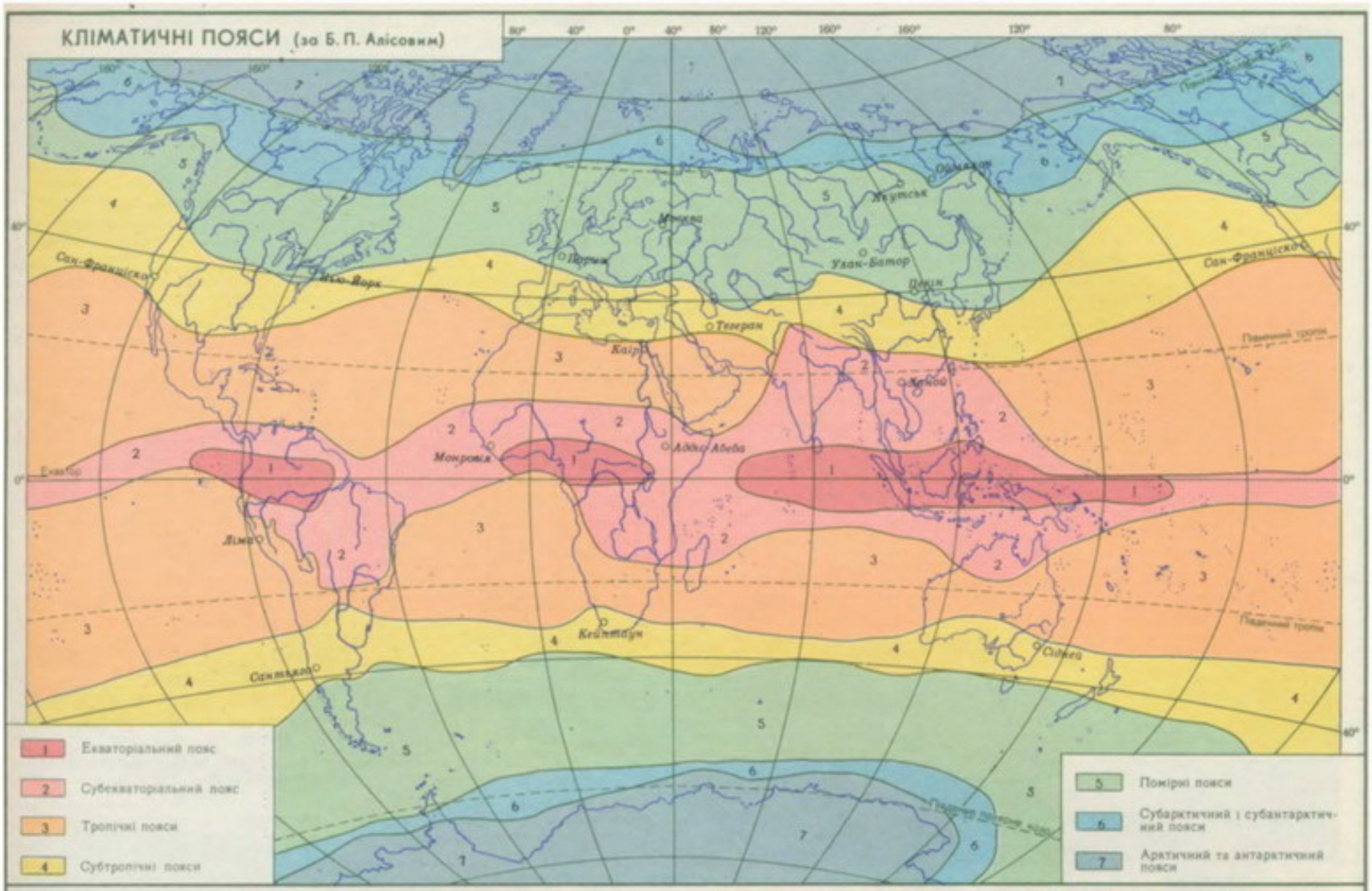

РАДІАЦІЙНИЙ БАЛАНС (за М. І. Будиком)

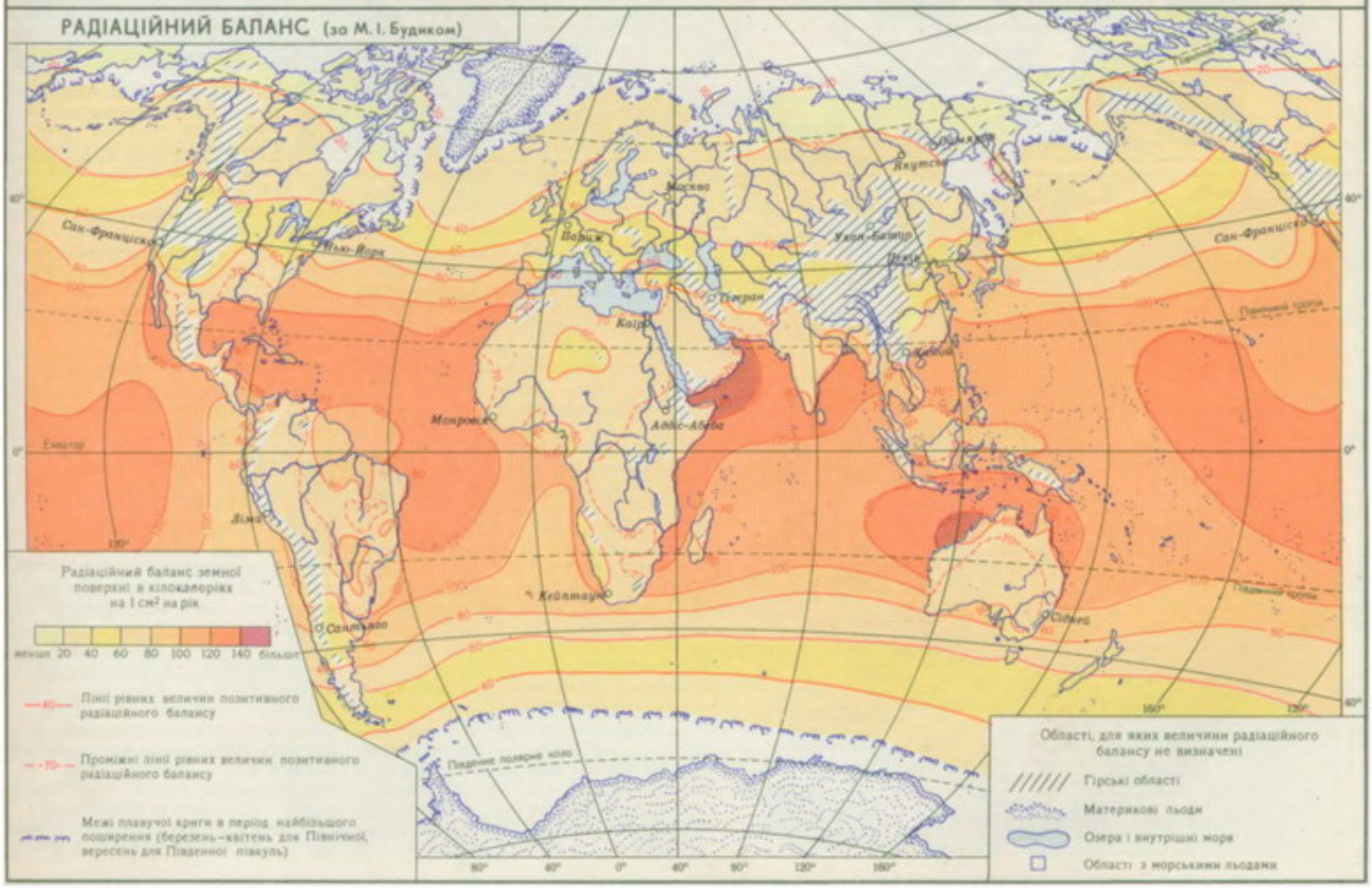

МАСШТАБ 1:200 000 000

200 0 200 400 км

819-К

КРИМСЬКА ОБЛАСТЬ

МАСШТАБ 1:2 000 000

20 0 20 40 км

ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ

300 700

глибше 1000 200 600 0 600 200 500 1000 1500 вище

ПІВДЕННИЙ БЕРЕГ КРИМУ

МАСШТАБ 1:1 500 000

5 0 15 30 км

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ПРОМИСЛОВІСТЬ

Виноробська

Видобування

- цементної сировини
- діориту
- пильного вапняку
- флюсового вапняку

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Зернове господарство, виноградарство, овочівництво й садівництво, молочно-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво та вівчарство

Виноградарство, садівництво, тютюництво, зернове господарство, молочно-м'ясне скотарство і птахівництво

Виноградарство, садівництво, тютюництво, виробництво ефіроолійних культур

МАСШТАБ 1:2 500 000

25 0 25 50 км

коренів цукр. буряків на посівах з міжряддям 45 см, з яких попередньо гичка зрізана гичкозбиральною машиною БМ-6А. К. м. КС-6Б спирається на чотири колеса, уніфіковані з колесами *зернозбирального комбайна* СК-5 «Нива». Мости ведучих і напрямних коліс теж уніфіковані з мостами СК-5. Копачі й шнековий очисник розміщені на рухомій рамі, всі інші робочі органи і вузли встановлені на основній рамі. Головні вузли КС-6Б див. на мал. Технологічний процес роботи такий: переміщуючись вздовж бурякових рядків, К. м. своїми дисковими копачами *1* і *2* підкопує буряки і за допомогою лопатевого бітера подає їх (разом з частиною грунту) на шнековий очисник *3*; останній очищає корені від залишків гички, рослинних решток і частково від грунту та подає їх до поздовжнього транспортера *4*, що переміщує корені (разом з грудками) на горизонтальний стрічковий транспортер *5*; стрічковий транспортер подає всю масу на перший вал грудкоруйнувача *6*, який транспортує її, руйнуючи грудки, до вивантажувального елеватора *7*, що подає корені в транспортні засоби. К. м. КС-6Б має площадку водія з кабіною, устаткованою гідросистемою для рульового керування, піднімання і опускання копачів, системою автоматич. контролю. Продуктивність КС-6Б — від 1,35 до 2,43 г/год. Застосування в комплексі БМ-6А і КС-6Б для двофазного збирання цукр. буряків підвищує продуктивність праці (порівняно з продуктивністю трирядних бурякозбиральних комбайнів) у 2,6—3 рази. К. м. РКС-6 і РКС-4 — теж самохідні комбайни. Але свого двигуна не мають. Енергетичним засобом приводу цих К. м. є трактор МТЗ-80Л з двигуном потужністю 80—90 к. с. З трактора знімають колеса і монтують його в спец. пристрої на комбайні (мал.). К. м. РКС-6 збирає відразу 6 рядків цукр. буряків, посіяних з міжряддям 45 см, а РКС-4 — чотири рядки на зрошуваних землях з міжряддям 60 см. Ходові колеса К. м. РКС-6 і РКС-4 приводяться в дію ланцюговою передачею від зірчаток, змонтованих на півосі трактора; привід в дію робочих органів і механізмів цих К. м.— від валу відбору потужності трактора. Технологічний процес роботи цих К. м. тотожний з технологічним процесом КС-6Б. Продуктивність РКС-6 від 1,35 до 1,94 га/год, а РКС-4 — до 1,3 га/год. *С. О. Карпенко.*

КОРЕНЕЇД БУРЯКІВ, чорна ніжка буряків — хвороба сходів буряків, що виникає при ушкодженні їх деякими грибами і бактеріями за несприятливих умов росту. Поширені в усіх зонах бурякосіяння (на Україні особливо в Хмельн., Вінн., Черніг. обл.). При К. б. корінець і підсім'ядольне коліно буріють, згодом чорніють і стоншуються, іноді розвиваються деформовані коренеплоди. Дуже ушкоджені рослини гинуть, сходи зріджуються. З а х о д и б о р о т ь б и. Використовують лише високоякісне насіння. Протруюють насіння *фунгіцидами*. На насінних заводах обробляють насіння захисно-стимулюючими речовинами. Застосовують високу агротехніку.

КОРЕНЕНІ́ЖКИ (Rhizopoda) — підклас (за деякими авторами — клас) одноклітинних тварин класу *саркодових*. Розмір від кількох мкм до 3 мм, викопні, напр. *нумуліти,* — до 15 см. К. можуть утворювати цитоплазматичні вирости — *псевдоподії,* за допомогою яких вони пересуваються і захоплюють їжу. К. поділяють на 3 ряди: *амебоподібні, форамініфери* та раковинні К. (Testacea). К. поширені в морях, океанах, прісних водоймах, деякі (напр., Entamoeba) є небезпечними паразитами тварин і людини; багато видів К., раковини яких добре зберігаються у викопному стані, використовуються для визначення віку геологічних відкладів.

КОРЕНЕПЛІ́Д — дуже потовщений головний *корінь,* в якому відкладаються поживні речовини; в утворенні К. беруть участь також *коренева шийка* і *стебло*. Назва «коренеплід» наук. неточна, бо нічого спільного з плодом К. не має. У К. розрізняють 3 осн. частини: власне корінь, шийку (*гіпокотиль*) і головку (стеблова частина, що міститься над поверхнею землі й несе на собі розетку листків). К. буває здебільшого у *дворічників*. К. наз. також рослини, що їх вирощують для госп. використання (морква, буряк, ріпа, петрушка, пастернак тощо). Іл. с. 399.

КОРЕНЕРО́Т (Rhizostoma) — рід кишковопорожнинних тварин класу *сцифомедуз*. У *медуз* (діаметр дзвона до 80 см) ротовий отвір дуже малий, навколо нього великі лопаті з численними вторинними ротовими порами, через які їжа (найдрібніші планктонні організми) потрапляє у глотку. На ротових лопатях розміщені жалкі клітини (див. *Кнідобласти*), що можуть спричинити також опіки шкіри людини. Розмноження статеве, розвиток з перетворенням (личинка — *планула*) і чергуванням медузоїдного і поліпоїдного (сцифістома) поколінь. Бл. 80 видів, поширений переважно в теплих морях. В СРСР — 2 види, з них у Чорному та Азовському морях — Rhizostoma pulmo. Іл. с. 402.

КОРЕНИ́ЦЬКИЙ Порфирій (бл. 1815, Харківщина — січень 1854, Харків) — укр. письменник. Учився в Харків. семінарії, виключений за складання антиклерикальних віршів. Автор сатиричних поем «Куряж» (поширювалася в списках), «Вечорниці» (1841), байок, віршів, де наслідував бурлескний стиль «Енеїди» І. Котляревського. Використовуючи в своїх творах фольклорний матеріал, малював селянський побут і звичаї.

КОРЕО́ПСИС (Coreopsis) — рід рослин родини *складноцвітих*. Гол. чин. одно- або багаторічні трави. Листки суцільні або розсічені. Суцвіття — кошики з безплідними язичковими квітками і диском з двостатевих трубчастих квіток. Сім'янки з слабо розвинутими остями або без них. Бл. 120 видів, поширених переважно в Америці та в тропічній Африці. В СРСР, у т. ч. й на Україні, використовують однорічні декоративні рослини — К. фарбувальний (C. tinctoria) та К. Друммонда (C. drummondii). Для зрізу вирощують К. великоквітковий (C. grandiflora). Іл. с. 402.

КОРЕСПОНДЕ́НЦІЯ РАХУ́НКІВ (від лат. correspondeo — відповідаю, повідомляю) — взаємозв'язок бухгалтерських рахунків при відображенні господарських операцій методом подвійного запису. Відображає реальний зв'язок окремих сторін даної госп. операції, напр., витрат коштів під час купівлі матеріальних цінностей, з одного боку, і надходження цих цінностей — з другого. Оформляють К. р., складаючи бухгалтерські проводки госп. операцій і записуючи їх до рахунків *бухгалтерського обліку*.

КО́РЕЦЬ — місто Ровен. обл. УРСР, райцентр, на р. Корчику (бас. Дніпра), за 33 км від залізнич. ст. Новоград-Волинський. Вперше згадується 1150 як Корчеськ. У 14 ст. в складі Волин. землі потрапив під владу феод. Литви, після *Люблінської унії 1569* — до Польщі. В серпні 1648 визволений сел.-козац. військом Б. Хмельницького. За *Андрусівсь-*

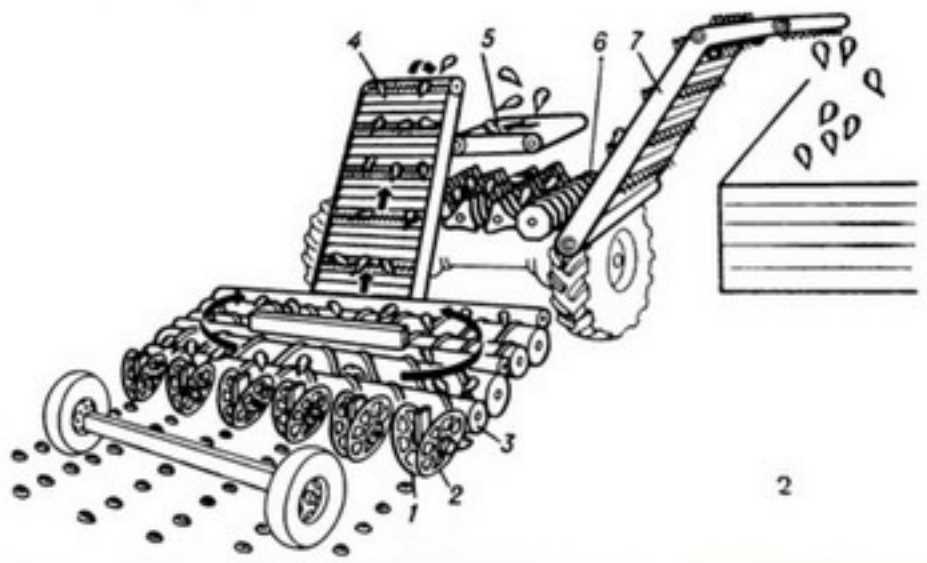

Коренезбиральні машини: 1 — КС-6Б; 2 — КС-6 Б (технологічна схема): *1* — пасинний диск; *2* — активний диск; *3* — шнековий очисник; *4* — поздовжній транспортер; *5* — стрічковий транспортер; *6* — грудкоруйнувач; *7* — вивантажувальний елеватор; 3 — РКС-6.

В. М. Корецький.

Корець. Залишки замку 16 ст.

Кореверот Rhizostoma pulmo.

Кореопсис Друммонда.

ким перемир'ям 1667 залишився за Польщею. За 2-м поділом Польщі (1793) возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. За *Різьким мирним договором 1921* відійшов до Польщі. В 1939 К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. Під час нім.-фашист. окупації К. (8.VII 1941—12.I 1944) в місті діяли підпільні орг-ції, керовані Ровен. обкомом партії. В К.— цукр., мол., прод. товарів, пластмасових виробів з-ди, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 3 лікарні, поліклініка. Будинок культури, клуб, 2 кінотеатри, 6 бібліотек. Архіт. пам'ятки: залишки замку (16 ст.), будівлі жіночого монастиря (16—19 ст.), костьол (17 ст.), церкви (18 ст.) та ін. В 1612—18 в К. жив укр. письменник Л. *Зизаній*. У 1846 в К. приїздив Т. Г. Шевченко.

КОРЕ́ЦЬКИЙ Володимир Михайлович [н. 6 (18).II 1890, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. учений-юрист, акад. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1947), Герой Соціалістичної Праці (1980). Закінчив Харків. ун-т 1916. В 1919—41 і 1944—49 викладав у вузах Харкова, 1941—44 — у Ташкентському юрид. ін-ті. В 1949—74 — директор Інституту (до 1969 — Сектор) держави і права АН УРСР, з 1974 — почесний директор цього інституту, завідуючий відділом міжнародного права та порівняльного правознавства. Автор наукових праць, які відіграли значну роль у становленні і розвитку рад. доктрини міжнар. права і заг. історії д-ви і права. Входив до складу рад. делегацій на сесіях Ген. Асамблеї ООН (1946, 1947, 1949), брав участь у роботі ряду міжнар. конференцій і комісій ООН. У 1961—70 — член *Міжнародного суду ООН* (1967—70 — заст. голови цього суду). Почесний член Інд. т-ва міжнар. права, дійсний член Ін-ту міжнар. права (Женева), акад. Мексіканської академії міжнар. права та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Очерки международного хозяйственного права, в. 1. Х., 1928; Очерки англо-американской доктрины и практики международного частного права. М., 1948; Монтеск'є. К., 1955; «Общие принципы права» в международном праве К., 1957; Декларации прав и обязанностей государств. К., 1962.

Літ.: Таранов А., Плясун Я. Володимир Михайлович Корецький. «Радянське право», 1970, № 2.

КОРЕ́ЦЬКИЙ Юрій Володимирович [11 (24).V 1911, м. Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 19.IX 1941] — укр. рад. поет і перекладач. Син В. М. *Корецького*. Закінчив Харків. ін-т профосвіти (тепер ун-т ім. О. М. Горького, 1931). Учасник Великої Вітчизн. війни. Загинув у боях за Київ. Автор віршованих оповідань (зб. «Ми ще повернемось!», 1934), віршів для дітей (зб. «Плем'я відважних», 1935). Перекладав укр. мовою твори Дж. Байрона, У. Шекспіра, В. Скотта.

Тв.: Вибране. Х., 1967.

КО́РЕЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Ровен. обл. УРСР. Утворений 1966. Площа 0,7 тис. км². Нас. 48,4 тис. чол. (1979). У районі — 50 населених пунктів, підпорядкованих міській та 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Корець*.

Поверхня — хвиляста рівнина. К. р. розташований на Пн. *Волинської височини*. Корисні копалини: граніти, гнейси, польовий шпат, каолініт, глина, пісок; є

джерела родонових вод. Гол. річки — *Случ* з прит. *Корчик*, Стави (бас. Прип'яті). Грунти дерново-підзолисті, сірі лісові та опідзолені чорноземи. Пн. частина району лежить у зоні мішаних лісів, пд.— в лісостеповій. Ліси (сосна, дуб, клен, ясен, береза, липа, граб) займають 8,7 тис. га.

Підприємства харч. та комбікормової пром-сті; найбільші — корецькі цукр., прод. товарів, великомежиріцькі овочесушильний та комбікормовий з-ди; є також Корецький з-д пластмасових виробів. Комбінат побутового обслуговування (Корець). 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство буряківничо-зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 52,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 41,2 тис. га, сіножаті й пасовища — 11,2 тис. га. Осушених с.-г. угідь — 20,8 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, льон, картопля, овочеві. В К. р.— 22 колгоспи, радгосп, райсільгосптехніка. Автошляхів — 188 км, у т. ч. з твердим покриттям — 155 км. У районі — 45 заг.-осв., музична та автошколи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 47 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 11 будинків культури, 37 клубів, 2 кінотеатри, 45 кіноустановок, 48 б-к. В с. Самострілах К. р. народилися академіки АН УРСР В. І. *Липський* та Я. С. *Подстригач*. Архіт. пам'ятки: в с. Великих Межирічах — монастир-фортеця (15 ст.), в с. Залізниці — Покровська церква (1745), в с. Щекичині в урочищі Воронусі — козацька могила (17 ст.). Поблизу с. Світанка — бл. 300 курганів давньорус. часів. У К. р. видається газ. «Жовтневі зорі» (з 1941). *В. А. Павлець.*

КОРЕ́ЦЬКИЙ-САТАНО́ВСЬКИЙ Арсеній (кін. 16 або поч. 17 ст., містечко Сатанів, тепер смт Городоцького р-ну Хмельн. обл.— після 1653) — укр. педагог, перекладач і лексикограф. Навчався у Львівській братській школі (після 1630). Був викладачем Київської братської школи. Разом із *Єпіфанієм Славинецьким* 1649 виїхав до Москви виправляти церковні книги. Перекладав з лат. мови на церковнослов'янську. Разом з Є. Славинецьким уклав перший церковнослов'янсько-латинський словник. Надруковано його в книзі «Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словенолатинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського» (К., 1973). *В. В. Німчук.*

КОРЕ́Я — країна у Сх. Азії, на Корейському п-ові, прилеглій частині материка та островах. На Сх. омивається Японським м., на Зх.— Жовтим м., на Пд.— водами Корейської прот. Пл. 220,8 тис. км² (у т. ч. 1,2 тис. км² демілітаризованої зони). Населення — понад 54,1 млн. чол. (1978, оцінка); 99% — *корейці*. Карти див. на окремому аркуші, с. 368—369.

Природа. Узбережжя сх. частини К.— гористе, розчленоване слабо; зх. та пн.-сх. береги переважно низькогірні, погорбовані, розчленовані численними затоками та бухтами. Для зх. узбережжя характерні високі (до 10 м) припливи, з великою швидкістю припливно-відпливних течій, які затоплюють прибережну смугу завширшки до 10 км. Більшу частину тер. країни займають гори й плоскогір'я (вис. 500—2000 м). На півночі — Пн.-Корейські гори з найвищою вершиною К.— вулканом Пектусан (на кордоні з Китаєм), вис. 2750 м. Гори складаються з численних

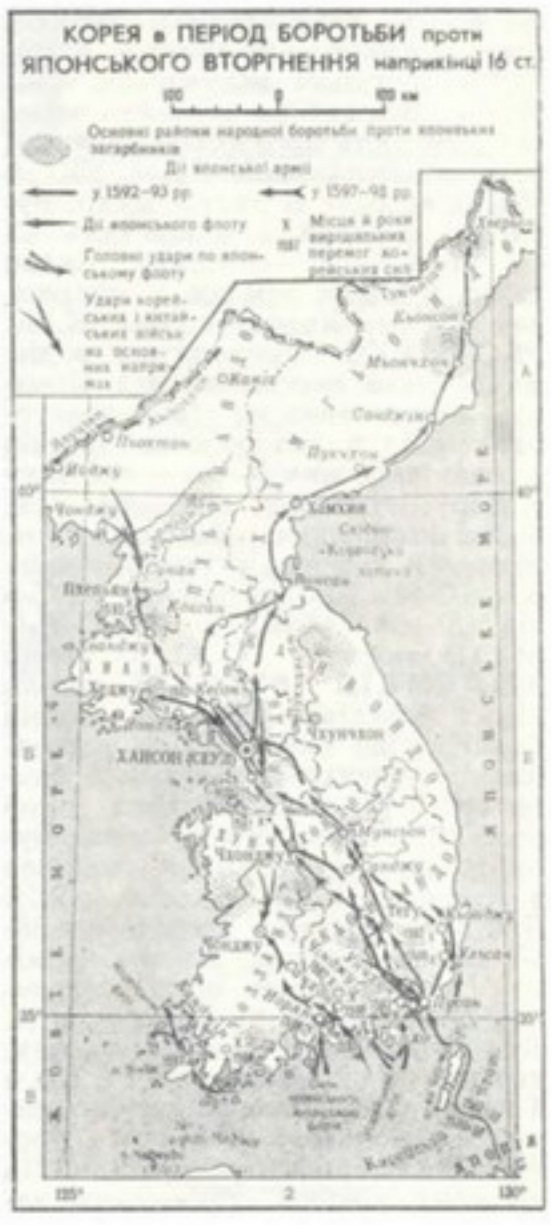

хребтів, між якими лежать плоскогір'я Чанбайшань і плато Кема. На Сх. Корейського п-ова підносяться Сх.-Корейські гори у вигляді системи паралельних хребтів; на півдні — Пд.-Корейські гори. Низовини простягаються гол. чин. вздовж зх. узбережжя. Поклади заліз., поліметалевих і мідних руд, графіту, магнезиту, вугілля. На Корейському п-ові клімат морський, у напрямі на Пн. переходить у континентальний, мусонний, на більшій частині території — помірний, на крайньому Пд.— субтропічний. Пересічна т-ра січня на Пн.—21, на Пд. +4° (в горах морози досягають —30, —40°); серпня — відповідно +22 і +26°. Пересічна річна кількість опадів від 700 мм на Пн. до 1500 мм на Пд. Річкова сітка густа, річки переважно гірські, порожисті. Судноплавні лише пониззя найбільших річок, головні з них: Амноккан, Тедонган, Ханган і Туманган. Грунти переважно гірські бурі лісові та жовто-бурі лісові, на Зх. та крайньому Пд.— жовто-бурі, жовтоземи й червоноземи. Під лісами й чагарниками — понад 70% площі країни; на Пн. переважають хвойні (сосна, ялина, модрина, кедр), в центр. частині — широколистяні (дуб, клен та ін.), на крайньому Пд.— субтропічні вічнозелені й листопадні ліси.

Історія. Найдавніші сліди людини на Корейському п-ові належать до пізнього *палеоліту*. Першою д-вою в історії К. вчені КНДР вважають давній Чосон (час розквіту — 5—4 ст. до н. е.). На поч. нашої ери утворилися ранньофеод. кор. д-ви Когуре, Пекче та Сілла. В 918 полководець Ван Гон створив д-ву Коре (звідси походить сучас. назва Кореї), яка 935 об'єднала всю країну. З 1-ї пол. 12 ст. д-ва Коре почала занепадати внаслідок феод. воєн і сел. повстань. З 1231 протягом кількох десятиліть нар. маси вели запеклу боротьбу проти монг. завойовників. У 1259 правителі Коре визнали владу монг. хана. В серед. 14 ст. д-ва Коре розірвала васальні стосунки з заснованою монголами Юаньською імперією, 1359—62 відбила навалу кит. завойовників. У 1392 воєначальник Лі Сон Ге став королем Коре, поклавши початок дин. *Лі* (правила до 1910). Д-ва Коре почала називатися Чосон. Її екон. і культур. піднесення припало на серед. 15 ст. В той же період посилилася феод. експлуатація, що викликало ряд сел. повстань. В кін. 16 ст. в К. вторглися япон. завойовники. У 1592—98 кор. народ піднявся на визвольну війну й вигнав їх з своєї території. Видатну роль у цій війні відіграв кор. флотоводець Лі Сун Сін. У 1627 і 1636 в К. вторглися маньчжури. В кін. 18 ст. в К. з'явилися ознаки розкладу феод. відносин. В 60—70-х рр. 19 ст. Франція і США спробували силою «відкрити» К., правителі якої дотримувалися політики зовн. ізоляції. В 1876 Японія нав'язала К. нерівноправний Канхваський договір. Потім США, Великобританія, Німеччина, Росія, Франція та ін. д-ви уклали з К. аналогічні угоди. Під час *російсько-японської війни 1904—05* япон. імперіалісти окупували К. За договором про протекторат (від 17.XI 1905) К. втратила право мати відносини з іноз. д-вами і підкорялася владі япон. генерального резидента. В 1910 Японія анексувала К. і включила її до складу япон. імперії.

Велика Жовтн. соціалістич. революція мала значний революціонізуючий вплив на К. У березні — квітні 1919 в К. відбулося загальнонац. повстання (див. *Березневе повстання в Кореї 1919*). На поч. 20-х рр. в К. почали створюватися марксистські гуртки і комуністичні групи, робітн. і сел. орг-ції. В 1925 було створено Компартію К. Жорстокі репресії і фракційна боротьба призвели до того, що 1928 компартія припинила своє існування. Після її розпуску в пром. районах країни було створено підпільні комуністичні групи. В 30-х рр. важливою формою нац.-визвольного руху кор. народу стала збройна боротьба. На тер. Пн.-Сх. Китаю (Маньчжурія), де жило понад 1 млн. корейців, розгорнувся партизанський рух, яким керували кор. комуністи на чолі з *Кім Ір Сеном*. У 1934 на базі партизанських загонів було створено кор. Нар.-революц. армію. У 1936 на основі тактики створення широкого антиімперіалістичного фронту кор. комуністи заснували Т-во відродження батьківщини. Його програма ставила завданням ліквідувати япон. панування, створити незалежну кор. д-ву, здійснити політ., соціально-екон. і культур. перетворення демократичного характеру. В роки 2-ї світової війни, під впливом перемог СРСР над нім. фашизмом, в К. розгорнулися різні форми Руху Опору. У серпні 1945 Рад. Армія, розгромивши *Квантунську армію*, визволила К. від япон. ярма. У вересні 1945 в Пд. К. висадилися амер. війська. Тер. К. згідно з рішенням *Потсдамської конференції 1945* було поділено на зону відповідальності Рад. Армії (на Пн. від 38 паралелі) та зону відповідальності амер. військ (на Пд. від 38 паралелі). Передбачалося, що цей поділ матиме тимчасовий характер. Його метою було прийняття капітуляції япон. військ Рад. Армією у Пн. К., амер. армією — у Пд. К. У Пн. К., де перебували рад. війська, створилися сприятливі умови для здійснення нар.-демократичної революції. Боротьбу трудящих за її здійснення очолила Компартія К. (згодом—Трудова партія К.), відновлена після визволення країни. До 1947 у Пн. К. в основному було розв'язано загальнодемократичні завдання революції, склались умови для переходу до розв'язання соціалістичних завдань. У Пд. К. амер. війська зберегли япон. адм. систему, розігнали створені нар. к-ти, почали збирати сили реакції. Моск. нарада міністрів закорд. справ СРСР, США і Великобританії (грудень 1945) висловилася за створення Тимчасового кор. демократичного уряду. Проте правлячі кола США стали на шлях розколу країни, створення у Пд. К. сепаратної д-ви. В травні 1948, незважаючи на активний протест населення, у Пд. К. було проведено «вибори» до Нац. зборів. 15.VIII 1948 у Пд. К. було створено «Республіку Корею». У відповідь на розкольницькі дії імперіалістичних кіл прогресивні сили К. взяли курс на створення справжньої нар.-демократичної республіки. В серпні 1948 було проведено загальнокор. вибори до Верховних нар. зборів К. (у Пн. К. вони були прямими, у Пд. К., де вибори проводилися нелегально,— непрямими). Верховні нар. збори проголосили утворення КНДР і сформували уряд на чолі з Кім Ір Сеном. Див. розділи «КНДР» і «Південна Корея». *В. К. Пак.*

Наука. В перших століттях н. е. в К. з'явилося ієрогліфічне письмо. Астрономічні та метеорологічні спостереження велися з 2 ст. Одночасно розвивалася математика. В 632—647 споруджено першу на Сході астр. башту. В 718 винайдено водяний годинник. У 682 в д-ві Сілла відкрилося вище держ. уч-ще «Кукхак». У 10 ст. в К. вже були б-ки. В 1234 вперше в світі застосовано друкарський металевий шрифт. Найранішим з кор. літописів, що зберігся, є «Самгук сагі» («Історичні записи трьох держав», 1145). В кін. 13 ст. буддійський чернець Кім Ірьон написав літопис «Самгук юса». В 1451 було складено «коресу» («Історію Коре» в 139 книгах). У серед. 15 ст. почалося складання «Хроніки династії Лі» (завершена в кін. 19 ст.). У 1451 Ян Сон Джі та ін. склали історико-геогр. опис і карту К. Значного розвитку в К. досягла медицина. В 1432 було завершено складання кор. фармакопеї «Хан'як чипсонбан», 1445 видано мед. енциклопедію «Ійбан

Голова бодхісатви Кваним. Базальт. 8—10 ст. Державний музей мистецтва народів Сходу. Москва.

ючхві». В 15—17 ст. з'явилися значні природничонаукові праці, серед яких — енциклопедія «Тонгук йоджі синнам» («Огляд визначних пам'яток держав Сходу» в 55 книжках, 1487) і медична енциклопедія «Тоний погам» («Скарбниця медицини Сходу» в 25 книжках кор. вченого Хо Джуна, 1610). У 15—16 ст. значних успіхів досягнуто в кораблебудуванні й артилерії (вдосконалення Лі Сун Сіна). В 1770 видано 100-томну кор. енциклопедію «Тонгук мунхон пігo», 1798 — с.-г. енциклопедію. У 1861 вийшли праці Хван Хе Ама з питань терапії. В кін. 19 — на поч. 20 ст. було опубліковано праці основоположника кор. мовознавства Чу Сі Гьона. У 30-х рр. 20 ст. здійснювалися спроби висвітлення історії з марксистських позицій (Пек Нам Ун та ін.).

Література Л-ра К. зародилася в перших століттях н. е. До кін. 19 ст. створювалася на ханмуні (корейзованій формі кит. літ. мови) і кор. мовою. Від давньої поезії кор. мовою збереглося 25 невеликих віршів — хянга («пісні рідного краю»; 7—11 ст.), продовженням яких в 11—14 ст. були «пісні Коре». Видатні майстри поезії на ханмуні в 9—13 ст.— лірики *Чхве Чхі Вон*, Лі Ін Но, *Лі Гю Бо*. Рання проза на ханмуні в 11—13 ст. представлена конфуціанським літописом «Історичні записи трьох держав» Кім Бу Сіка, буддійською житійною л-рою, «неофіційними історіями» («Події, що залишилися від часів трьох держав» Ірьона), збірками пхесоль — прози малих форм. Кращі зразки л-ри на ханмуні 9 — поч. 15 ст. увійшли до «Східної антології», укладеної 1478 в 130 книгах Со Го Джоном та ін. У розвитку середньовічної новели велику роль відіграв Кім Сі Сип. У 16 ст. з'явилися алегоричні повісті Лім Дже. Перший твір на кор. алфавіті (створений 1444) — «Ода дракону, що летить в небесах» (1445) Чон Ін Джі і Квон Дже. В поезії кор. мовою в 16—17 ст. переважала пейзажна й філос. лірика («поезія рік і озер»). Найвищий розквіт її жанрів — сиджо (тривіршів) і каса (поем) — у творчості *Чон Чхоля, Пак Ін Но*, Юн Сон До. В 17—19 ст. особливо популярним був жанр повісті кор. мовою, гол. чин. анонімної («Повість про Чхунхян», «Повість про Сім Чхон» та ін.). Ідеї просвітительського напряму сирхак відобразились у творчості *Кім Ман Джунга* — автора першого роману «Хмарний сон дев'яти», в сатиричних новелах і віршах на ханмуні письменників-реалістів 18—19 ст. *Пак Чі Вона* й *Чон Як Йона*. Перехідним етапом до прози поч. 20 ст. була синсосоль («нова проза»): повісті Лі Ін Джіка та ін. Л-ра розвивалася і в тяжких умовах япон. колоніального панування (1910—45). Початок сучас. прозі поклав письменник та ідеолог кор. бурж. націоналізму *Лі Гван Су* романом «Бездушність» (1917). У л-рі 20-х рр. ішла боротьба різних напрямів. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції формувалася кор. пролет. л-ра. Її визначні представники — Чхве Сохе, *Лі Гі Йон*, *Чо Мьон Хі*, *Сон Йон*. До демократичного напряму в л-рі 30-х рр. належав лірик *Кім Соволь*. В ході антияпон. нац.-визвольної боротьби народжувалася революц. література.

Л. Р. Концевич.

Архітектура. На тер. К. від епохи неоліту збереглися залишки глинобитних напівземлянок, від перших століть н. е.— поховальні споруди — *дольмени, гробниці*, від 7 ст.— астрономічна башта Чхомсонде поблизу Кьонджу. З 8 ст. інтенсивно забудовувалися міста (в т. ч. столиця Кьонджу), споруджувалися кам. храмові ансамблі й пагоди (печерний храм Соккурам, 742—764; комплекс Пульгукса, 751, перебудований 1350,— поблизу Кьонджу). В епоху д-ви Коре (918—1392) будували пагоди складних форм (пагода Хьонмьотхап храму Попчхонса в Хансоні, тепер Сеул, 1085), багато декоровані культові (монастир Согванса в районі Анбьона, пров. Хамгьон-Намдо, 1386, зруйнований 1950—53) та світські (палац правителів Манвольде в Сондо, тепер Кесон, 918, зруйнований 1361) комплекси. За часів дин. Лі (1392—1910) споруджували величні палацові ансамблі з невеликих будівель, об'єднаних подвір'ями й багато оздоблених різьбленням на дереві й камені (Кьонбоккун у Хансоні, 1394, зруйнований в 16 ст., відбудований у 19 ст., знову зруйнований 1950—53), а також культові споруди (монастир Тхондоса, 16 ст.; пагода монастиря Вонгакса в Хансоні, 1467), що відзначаються пишністю й розкішшю. Нар. житло К.— низький одноповерховий будинок (з каменю, глини, дерева) з терасою й традиційною системою опалення під підлогою. В період япон. колоніального панування (1910—45) архітектура К. зазнала впливу європ. та япон. архітектури.

Образотворче мистецтво. На тер. К. від часів неоліту зберігся посуд з глини; від 3—7 ст.— розписи з зображенням побутових сцен, якими були вкриті стіни гробниць. Декоративно-ужиткове мист. цього часу представлене посудинами з глини у вигляді вершників і будиночків, виробами з металу (бронзові дзеркала, золоті корони правителів тощо). Скульптура 7—10 ст. виконана в традиціях буддійської пластики (статуя Будди й горельєф бодхісатви Кваним з храму Соккурам, 8 ст.). В 10 ст. значного розвитку набула монументальна скульптура (статуя Будди Майтреї, повіт Понсан, пров. Чхунчхон-Намдо), поширився живопис тушшю та водяними фарбами на сувоях. Розквіту досягло виготовлення виробів з кам. маси та фарфору. В 14 ст. засн. г. з. академію живопису. Серед художників 15—18 ст. майстри портрета, пейзажу й побутового жанру — Кан Хі Ан, Кім Сік, Чон Сон, Юн Ду Со, Кім Хон До та ін. У 19 ст. багато митців працювали в традиційному жанрі «квіти — птахи». В кін. цього ж ст. з'явився олійний живопис. В 15—19 ст. удосконалювалося виробн. фарфору. В 30 — на поч. 40-х рр. 20 ст. працював скульптор Кім Бок Чін (один з перших керівників кор. федерації пролет. мистецтва).

О. М. Глухарьова.

Кім Хон До. Автопортрет. Живопис на папері. 18 ст.

Кім Дик Сін. Янбан і простолюдини. Живопис на папері. Кінець 18 ст.

Музика. Ладова будова кор. музики грунтується на *пентатоніці* з елементами *діатоніки* й *хроматизму*. Нар. пісні — одноголосі, жанрово різноманітні, спів багатий на мелодичні й ритмічні варіанти і прикраси. Муз. інструменти: каягим (багатострунний щипковий), хеагим (струнний смичковий), тхунзо, пхірі (духові), теянгим, чанго (ударні). Становлення традиційних муз. форм належить до 3—9 ст. При імператорському дворі існували вокальні та інструм. ансамблі, відбувалися вистави з музикою, танцями й співом. У 15 ст. засн. перший муз. навч. заклад, введено своєрідну систему нотації, складено муз. енциклопедію («Основи музикознавства»). В 2-й пол. 19 ст. зародилася нар. муз. драма — чхангик, яка розвинулася в нац. оперу (композитор Сін Дже Хе).

Театр Історія кор. театру починається ще в 3 ст. до н. е. з обрядових пісень і танців, в основі яких — алегоричні відтворення явищ природи й трудових процесів. У 14—15 ст. виник нар. театр масок (камьонгик) і театр ляльок (інхьонгик). Розвитку нар. театру сприяли нар. актори-професіонали — кванде. Становлення профес. театру відбувалося в кін. 19 — на поч. 20 ст. В 1911 засн. театр «Хьоксиндан» («Трупа реформ»), 1921 — «Союз драматичного мистецтва», 1930 — пролет. театр «Мачхі» («Молот»), 1932 — «Театр майбутнього», обидва — в Пхеньяні, 1931 — «Масовий театр» в Кесоні, 1932 — Т-во драм. мистецтва в Масані та ін. В період япон. колоніального панування діяльність нац. театрів обмежувала япон. цензура.

Кіно. Перший фільм знято 1921 групою аматорів. У 2-й пол. 20-х рр. виходили картини, які показували тяжке життя народу («Бродяга», «Сутінкова вулиця» та ін.). У фільмах режисера, сценариста та актора На Ун Гю виражено протест проти колоніалізму й соціальної несправедливості («Аріран», 1926; «В пошуках кохання», 1928). В 30—40-х рр. кіно перебувало під япон. контролем.

КОРЕЙСЬКА НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА. КНДР — держава, розташована на Пн. Корейського п-ова та прилеглій частині материка.

В адм. відношенні поділяється на 9 провінцій та 2 міста (Пхеньян і Кесон), виділені в окремі адм. одиниці (провінції).

Державний лад. КНДР — соціалістична д-ва. Діє конституція 1972. Найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом є однопалатні Верховні нар. збори (ВНЗ), що обираються населенням на основі загальних, рівних, прямих виборів при таємному голосуванні строком на 4 роки. ВНЗ обирають Постійну раду Верховних нар. зборів, відповідальну перед ними, яка здійснює верховну владу в період між сесіями ВНЗ. Глава д-ви — президент КНДР очолює найвищий керівний орган нар. влади — Центр. нар. комітет (ЦНК), який обирається ВНЗ. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом влади є уряд — Адм. рада. Владу на місцях здійснюють обирані населенням представницькі органи — Нар. збори провінцій і міст центр. підпорядкування, Нар. збори повітів, міст і районів. Виборче право надається всім громадянам, які досягли 17 років. *Є. А. Тихонова.*

Населення. Основне населення КНДР — *корейці*. Пересічна густота нас.— 140,5 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Міське населення становить 45%. Найбільші міста: *Пхеньян, Хамхин, Сінійджу, Вонсан, Чхонджін, Хиннам.*

Історія. КНДР була утворена 1948. Рад. Союз першим встановив з нею дипломатичні відносини (жовтень 1948). В 1949 було прийнято 2-річний план відбудови нар. г-ва. Для піднесення економіки й культури КНДР важливе значення мала підписана в березні 1949 угода про екон. і культур. співробітництво між СРСР і КНДР (див. *Радянського Союзу — КНДР угоди*). Уряд КНДР активно проводив політику, спрямовану на об'єднання країни на мирній, демократичній основі. Проте південнокор. влада, відкинувши всі пропозиції КНДР, 25.VI 1950 при підтримці США почала війну проти КНДР. Мужня боротьба трудящих КНДР, що спиралися на підтримку Рад. Союзу, ін. соціалістичних країн, всіх прогресивних сил світу, змусила агресорів 27.VII 1953 підписати угоду про перемир'я. Трудящі республіки під керівництвом Трудової партії Кореї (ТПК), при всебічній допомозі країн соціалізму успішно здійснили відбудову зруйнованого війною нар. г-ва. До 1958 в усіх сферах нар. г-ва республіки ствердилися соціалістичні виробничі відносини. IV з'їзд ТПК (1961) проголосив побудову основ соціалізму у КНДР, затвердив 7-річний план розвитку нар. г-ва (1961—67). В 1961 було укладено Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і КНДР. V з'їзд ТПК (1970) підбив підсумки виконання 7-річного плану, затвердив директиви 6-річного (1971—76) плану розвитку нар. г-ва КНДР, констатував перетворення КНДР на соціалістичну індустр. д-ву. Важливим етапом дальшого зміцнення матеріально-тех. бази соціалізму є реалізація другого 7-річного плану розвитку нар. г-ва КНДР (1978—84). Влітку 1972 за ініціативою уряду КНДР почався діалог між Пн. К. і Пд. К. Було опубліковано спільну заяву, що визначила осн. принципи об'єднання країни, створено Координаційний к-т. Проте південнокор. влада повела справу до згортання переговорів. КНДР має з 1973 свого постійного спостерігача при ООН. *В. К. Пак.*

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. *Трудова партія Кореї*, засн. 1945. Демократична партія, засн. 1945. Партія Чхондоге-Чхонудан (Партія молодих друзів релігії небесного шляху), засн. 1946. *Єдиний демократичний вітчизняний фронт Кореї*, створений 1949. Об'єднує всі демократичні та патріотичні сили країни. Об'єднані профспілки Кореї, засн. 1945. Входять до ВФП. Спілка трудящих сільського господарства Кореї, засн. 1965. Спілка соціалістичної трудової молоді Кореї, засн. 1946. Входить до ВФДМ.

Народне господарство. КНДР — індустр.-агр. д-ва. За роки народно-демократичної влади проведено глибокі соціально-екон. перетворення: здійснено агр. реформу, кооперацію с. г., націоналізовано всі пром. підприємства, транспорт, засоби зв'язку, банки, торгівлю. Великої шкоди г-ву країни завдала війна 1950—53. У післявоєнні роки на основі планового екон. розвитку нар. господарство було відбудовано, реконструйовано осн. галузі г-ва. Починаючи з 1958 нар. г-во країни базується на двох формах соціалістич. власності — держ. і кооперативній. Дальший розвиток пром-сті на соціалістич. засадах, ліквідація диспропорцій у структурі пром. виробн., підвищення тех. рівня всіх галузей г-ва, виконання нар.-госп. планів перетворили КНДР з агр. на індустр. країну. Соціалістич. індустріалізація відбувалася на основі принципу переважного зростання важкої індустрії при одночасному розвиткові легкої пром-сті і с. г. Станом на 1978 за допомогою СРСР було споруджено 57 нових підприємств, зокрема Супхунську ГЕС, металург. комбінат у Чхонджіні, сталеливарний з-д у м. Кім-Чхек, з-д кольорових металів у Нампхо, Пхеньянський текст. комбінат Пукчханську ТЕС та ін.

Промисловість. У 1978 у пром-сті створювалося бл. 60% нац. доходу. З 1970 до 1979 виробн. засобі: виробництва зросло в 3,7 раза. За роки нар. влади в країні створено міцну енерг. базу. Найбільші ГЕС — Супхунська, Унбонська, Содусу, а також каскади ГЕС на ріках Чанджінган, Хочхонган. Осн. ТЕС (ма місц. палива) — Пхеньянська та Пукчханська. Щорічно у КНДР виробляється бл. 40 млрд. кВт · год електроенергії. З галузей добувної пром-сті провідне місце посідає вугільна (середньорічний видобуток — бл. 50 млн. т). Більшу частину антрациту видобувають у Пн. і Пд. вугільних басейнах (пров. Пхьонан-Намдо); бурого вугілля — у Туманганському вугільному бас. на Пн. Сх. країни. Видобування високоякісної заліз. руди зосереджено гол. чин. на Мусанському руднику (пров. Хамгьон-Пукто). Розробляють також родовища магнезиту, свинцю й цинку, вольфраму, міді, нікелю, золота й срібла, хрому, кобальту, графіту. На базі значних запасів рудних ресурсів сформувалася металург. пром-сть (1979 було виплавлено 5 млн. т сталі). Зосереджена вона гол. чин. на Пн. Сх. та Зх. країни. У містах Чхонджін, Соннім, Кансо, Нампхо, Кім-Чхек, Пурьон працюють металург. з-ди. Гол. центри кольорової металургії — Нампхо, Хамхин, Мунчхон, Хеджу. Значного розвитку набули машинобудування та металообробка, частка яких у заг. обсязі пром. виробн. досягає 30%. Розвинуті верстато- (Хічхон, Кусон), автомобіле- (Токчхон), тракторо- (Кіян) і судно-будування (Чхонджін, Вонсан, Нампхо, Кім-Чхек), електротех. пром-сть (Пхеньян, Теан), транспортне (Пхеньян, Вонсан) та важке машинобудування (Сінійджу, Хамхин), виробн. інструментів та ін. Хім. пром-сть представлена виробн. каустичної соди, мінеральних добрив, барвників, синтетичних волокон, пластмас, фарм. препаратів та ін. Осн. центри: Хамхин, Нампхо, Аоджірі, Сунчхон. В Унгі працює нафтопереробний з-д. Підприємства буд. матеріалів виробляють цемент, залізобетонні конструкції, цеглу, фарфоро-фаянсові вироби тощо (Пхеньян, Понсан, Хеджу, Комусан, Нампхо, Сунчхон, Хиннам, Чхонджін та ін.). Є підприємства деревообр. і целюлозно-паперової пром-сті. Щорічно заготовляють бл. 10 млн. м³ деревини. Легка пром-сть представлена текст. комбінатами в Пхеньяні та Сінійджу, бавовняними ф-ками в Кусоні, Кесоні, Сарівоні, Канге, шовкоткацькими ф-ками в Анджу, Йонбьоні, Пакчхоні, лляною ф-кою в Хесані та ін. підприємствами. Виробн. взуття (у 1977—75 млн. пар) гол. чин. у Пхеньяні, Сінійджу, Сунчхоні. Значне місце в економіці КНДР посідає харчосмакова пром-сть (м'ясна, рисоочисна, борошномельна, цукрова, тютюнова, по переробці кукурудзи, сої, риби і морепродуктів тощо). Велика увага приділяється розвиткові місцевої промисловості.

Сільське господарство. Провідна галузь с. г.— землеробство частка якого у заг. обсязі с.-г. виробн. становить бл. 80%. В обробітку — майже 18% тер. країни, понад 30% земель зрошується. Тракторний парк налічує

Видобування вугілля в Анджуйській шахті.

Герб Корейської Народно-Демократичної Республіки.

КОРЕЙСЬКА НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 121,2 тис. км²

Населення — 17 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Пхеньян

80 тис. тракторів, збудованих в КНДР. Гол. прод. культури (виробн. і збір, млн. т, 1978): зернові — 8,1, у т. ч. рис — 4,5, кукурудза — 2,2. Вирощують також сою, картоплю, батат, овочі, фрукти, з тех. культур — бавовник, коноплі, льон, арахіс, рицину, кунжут, соняшник, тютюн, цукр. буряки, хміль, женьшень. Розводять шовковичного, дубового, рицинового шовкопрядів. Розвинуте тваринництво. Поголів'я свиней — 1,6 млн., великої рогатої худоби — 0,9 млн. У стаді переважає робоча худоба. На узбережжі — морські промисли (1979 видобуто 1,8 млн. т риби).

Транспорт. Найрозвинутіший залізничний транспорт (80% вантажо- і 70% пасажироперевезень). Довж. (тис. км, 1978): з-ць — понад 6 (у т. ч. електрифікованих — бл. 4), автошляхів — понад 21. Осн. мор. порти: Чхонджін, Нампхо, Хиннам, Вонсан, Наджін. У Суна ні поблизу Пхеньяна — міжнародний аеропорт.

Зовнішні економічні зв'язки. КНДР веде торгівлю більш як з 90 країнами. Осн. торг. партнери — СРСР та ін. соціалістичні країни, на них припадає понад 70% зовнішньоторг. обороту (у т. ч. на СРСР — понад 40%). З КНДР вивозять чорні й кольорові метали, хім. продукти, цемент, магнезит, тютюн, рибу тощо; довозять машини й устаткування, рідке паливо, кокс, прокат, бавовну та ін. Грош. одиниця — *вона*. За курсом Держбанку СРСР 100 вон = 74,93 крб. (травень, 1980).

В. В. Мартинов.

Охорона здоров'я. В 1975 в країні було 22,1 тис. лікарняних ліжок (1,3 ліжка на 1 тис. ж.). Мед. допомогу подавали (1976) 17,8 тис. лікарів (1 лікар на 950 ж.) та 2744 зубні лікарі. Лікарів готують 3 медичні інститути та військово-медична академія. Велику допомогу в розвитку охорони здоров'я КНДР подають ін. соц. країни (Болгарія, Польща, НДР). Рад. Союз збудував для КНДР госпіталь на 600 ліжок та поліклініку.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. КНДР — країна суцільної письменності, всі діти охоплені школою. В 1973 прийнято закон про запровадження заг. обов'язкового 11-річного навчання: 1 рік у дошкільних закладах і 10 — у загальноосв. школі (4 роки — поч. школа й 6 — середня). У 1978/79 навч. р. у понад 9 тис. заг.-осв шкіл навчалось 5,1 млн. учнів, у понад 600 технікумах і 158 вузах — бл. 1 млн. учнів і студентів. Найбільші вищі навч. заклади: Держ. ун-т ім. Кім Ір Сена (засн. 1946; 12 ф-тів; понад 17 тис. студентів), Політех. ін-т ім. Кім Чхека (засн. 1948), обидва — в Пхеньяні. *Корейська академія наук* (засн. 1952) у Пхеньяні з філіалом у Хамхині. В Пхеньяні також містяться академії мед. наук (засн. 1958), с.-г. наук (засн. 1956), суспільних наук (засн. 1964), лісотех. академія, Комітет у справах архітектури, Центр. держ. б-ка (засн. 1947; понад 1,5 млн. тт.), б-ка АН КНДР (понад 2 млн. тт.), б-ка при ун-ті ім. Кім Ір Сена, міськ. б-ка в Хамхині тощо. Музеї: кор. революції (засн. 1948), визвольної боротьби кор. народу (засн. 1953), істор., етногр., художній, усі — в Пхеньяні. Є музеї у Вонсані, Хамхині, Сарівоні та ін. містах.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В КНДР виходить понад 30 газет і журналів. Провідні газети: «*Нодон сінмун*» («Робітнича газета», з 1945) — орган ЦК ТПК; «Мінчжу Чосон» («Демократична Корея», з 1945) — орган Президії Верховних нар. зборів і Кабінету міністрів КНДР. Журнал «Кинночжа» («Трудящий», з 1946) — теоретичний і політ. орган ЦК ТПК. Для зарубіжних читачів видаються журнали «Корея сьогодні» і «Корея» (зокрема й рос. мовою). В КНДР функціонує *Центральне телеграфне агентство Кореї* (ЦТАК), засн. 1946. Радіомовлення ведеться кор., а також рос., англ., франц., ісп., япон. і кит. мовами. З 1967 в Пхеньяні діє телецентр.

В. К. Пак.

Література. Будівництву нового життя присвятили свою творчість поети Пак Пхар Ян, Мін Бьон Гюн, Пак Се Йон, Ан Ньон Ман, *Чо Гі Чхон*, прозаїки Лі Гі Йон, Лі Бук Мьон, Хван Гон, Юн Се Джун. Видано патріотичні твори про боротьбу кор. народу у Вітчизн. визвольній війні 1950—53. Провідним жанром л-ри післявоєнних років став роман: актуальні сучас. проблеми порушують Юн Се Джун, Чхон Се Бон та інші; з історичними романами-епопеями виступили Лі Гі Йон, Чхве Мьон Ік, Пак Тхе Вон. З серед. 60-х рр. поширилася мемуарна л-ра (серія «Серед людей» та ін.), твори колективів авторів за мотивами п'єс періоду боротьби проти япон. колонізаторів у 30-і рр. («Море крові», 1975; «Доля охоронця», 1977). У літературі 70-х рр. відображено успіхи соціалістич. будівництва, воєнна тематика (романи Хван Гона, Юн Се Чхоля, Пьон Хі Гина та ін.).

Л. Р. Концевич.

Архітектура. Після утворення КНДР та війни 1950—53 відбудовуються й реконструюються міста (Хамхин, Вонсан, Сарівон, Кесон, Нампхо та ін.), споруджуються пром. й гідротехнічні будівлі, лікарні, школи, палаци культури тощо. В архітектурі громад. будівель 50 — поч. 60-х рр. використовуються елементи середньовіч. кор. архітектури (зокрема, будинок театру в Пхеньяні, 1960); з 2-ї пол. 60-х рр. в буд-ві ширше впроваджуються нові буд. матеріали й конструкції, зводяться споруди, що відзначаються раціональністю планування, лаконічністю й виразністю архіт. форм (Держ. ун-т ім. Кім Ір Сена, 1972), розширюється житлове буд-во за типовими проектами (багатоповерхові секційні будинки, в т. ч. баштові, 5-ти, 6-поверхові галерейні) із своєрідними особливостями благоустрою (опалювальна система під підлогою). В сільському житл. буд-ві поширені котеджі, блокові (1—2-поверхові) та секційні (4-поверхові) будинки. Широко ведеться курортне буд-во. Серед архітекторів — Кім Джон Хі, Лі Хьон, Пак Ік Хван, Сін Сун Гьон та ін. В 1954 в Пхеньяні засн. Спілку кор. архітекторів.

Образотворче мистецтво. Відродженню нац. живопису Пн. К. сприяла Асоціація діячів л-ри і мист., організована 1946. В роки війни 1950—53 художники створювали переважно агітаційні листівки, плакати. Серед сучас. митців, що працюють в нац. традиціях (живопис тушшю і водяними фарбами),— Лі Чхон, Лі Сок Хо; в техніці олійного живопису — Кім Джон Нам, Мун Хак Су та ін. Розвивається графіка (Кім Гон Джун, Пак Син Хі), скульптура (Мун Сок О, Чо Гю Бон). Давні традиції зберігаються в гончарстві, різьбленні на дереві, плетінні, ткацтві, вишивці. В 1953 в Пхеньяні створено Спілку художників.

О. М. Глухарьова.

Музика. В КНДР поширена масова пісня (композитори Лі Мьон Сан, Сін До Сон, Пак Хан Гю), розвиваються симф. і кантатно-ораторіальний жанри; нар. муз. драма — чхангик та сучас. опера й балет (композитори Лі Мьон Сан, Хван Хак Кин, Лі Гон У, Пак Тон Сіль, Кім Йон Гю). У КНДР працюють: Держ. худож. театр (опери та балету), філармонія, симф. оркестр, Ансамбль кор. нар. інструментів, Ансамбль пісні й танцю Кор. нар. армії, консерваторія, Держ. балетна студія, Спілка композиторів. На сценах театрів поставлено опери російських («Іван Сусанін» Глинки, «Євгеній Онєгін» Чайковського) та радянських, зокрема українських («Молода гвардія» Ю. Мейтуса) композиторів.

Театр. У 1947—49 в Пхеньяні відкрито: Держ. театр (тепер Держ. драм. театр «Чхолліма»), Держ. нар. худож. театр (тепер Пхеньянський міськ. театр), трупи при Кор. нар. армії. Діють театри у провінціях, зокрема Північний Пхьонан та ін. В репертуарі театрів — п'єси з життя кор. робітників і селян («Вогонь» Сін Го Сона, «Паровоз» Хан Чона, «Іскри» Се Ман Іра та ін.), про героїв давньої історії К. («Адмірал» Кім Тхе Дюна та ін.). В репертуарі кор. театрів — п'єси рос. та укр. рад. драматургів [К. Симонова, К. Треньова, В. Іванова, Вс. Вишневського, О. Корнійчука («Платон Кречет», йшла під назвою «Хірург Кречет») та ін.]. Поряд з побутовими, історичними, поставлені п'єси, присвячені нац.-визвольному рухові в роки японського колоніального панування в К.: «Пусан», «Факел Почхонбо», «Наша мати» Кім Сона.

Кіно. В 1947 організовано кіностудію, на базі якої 1958 відкрито кіностудії худож. і документальних фільмів. У 1949 вийшов перший худож. фільм «Моя батьківщина». Серед кращих кор. фільмів: «Сказання про фортецю Садосон» (1956), «Хіба можна жити в розлуці» (1957), «Фенікс» (1960) «Червона квітка» (1963), «П'ять братів-партизанів» (1969), «Море крові» (1971), «Квіткарка» (1972) та ін. В 1958 було поставлено кор.-рад. фільм «Брати» (реж. І. Лукинський та Чхон Сан Ін). В 1961

організовано Спілку кор. кінематографістів.

Іл. до ст. КНДР див. на окремому аркуші, с. 448—449.

ПІВДЕННА КОРЕЯ займає пд. частину Корейського п-ова, на Пд. від воєнно-демаркаційної лінії, яка проходить в районі 38° пн. ш. Площа — 98,4 тис. км². Населення — 37,1 млн. чол. (кін. 1978, оцінка). Гол. місто — Сеул. В адм. відношенні поділяється на 9 провінцій і два міста (Сеул та Пусан), виділені в окремі адм. одиниці.

Політичне правління. За конституцією т. з. Корейської Республіки (прийнята 1972), що закріпила режим особистої влади президента, органом законодавчої влади формально є однопалатні Нац. збори [2/3 депутатів обирає населення строком на 6 років, 1/3 депутатів обирає т. з. Нац. конференція по об'єднанню (НКО) строком на 3 роки]. Глава д-ви й уряду (Держ. ради) — президент, що обирається НКО на 4 роки. *Е. А. Тихонова.*

Історія. В Пд. К. після встановлення диктатури великої буржуазії та поміщиків провідне місце зайняли кола, що орієнтуються на США. В 1948—60 на чолі пд.-кор. режиму був Лі Син Ман. У 1953 США підписали з Пд. К. «договір про взаємну оборону», що узаконив окупацію її амер. військами. В квітні 1960 нар. повстання повалило режим Лі Син Мана. На зміну йому прийшли два бурж.-поміщицькі уряди (травень — серпень 1960, серпень 1960 — травень 1961). У травні 1961 в результаті військ. перевороту владу в країні при підтримці США захопила хунта на чолі з ген. Пак Чжон Хі (з 1963 — цивільний президент). У внутр. і зовн. політиці цей режим керувався доктриною «нарощення сил для об'єднання країни шляхом перемоги над комунізмом». Патріоти, які виступали за демократизацію громад.-політ. життя і налагодження широких зв'язків з КНДР, піддавались жорстоким репресіям. У 1965—73 Пд. К. була гол. партнером США у війні проти в'єтнамського народу (див. *Агресія США у В'єтнамі*). В 1965 Пд. К. підписала з Японією «договір про нормалізацію міждержавних відносин», що створив умови для проникнення япон. капіталу в Пд. К., співробітництва правлячих кіл Японії і Пд. К. на антикомуністичній основі. В 1979 Пак Чжон Хі (внаслідок суперечностей у правлячій верхівці) вбитий. Навесні 1980 у Пд. К. відбулися масові антиурядові виступи (в м. Кванджу — антиурядове повстання), які були придушені збройними силами. В країні було оголошено надзвичайний стан. До влади прийшла військ. хунта на чолі з ген. Чон Ду Хваном. З 1966 Пд. К.— член *АЗПАК* *В. К. Пак.*

Політичні партії, профспілки. Демократична республіканська партія, засн. 1963. Правляча. Опозиційні партії — Нова Демократична партія, засн. 1967. Демократична партія об'єднання, засн. 1973. Революційна партія возз'єднання (Хенмен тхонільдан), засн. 1969. Виражає інтереси трудящих, виступає за здійснення нар.-демократичної революції, за мирне возз'єднання К. на демократичній основі. Перебуває в підпіллі. Федерація корейських профспілок, засн. 1946. Стала проурядовою організацією.

Господарство. Економіку значною мірою контролює іноз. капітал, гол. чин. США і Японії. В 1977 іноз. інвестиції становили 2,1 млрд. дол. Поступово зростає роль нац. фінансово-монополістичних угруповань. В електроенергетиці, добувній і обробній пром-сті, банківській справі значну роль відіграє держ. капітал. Д-ва контролює залізничний і повітряний транспорт, зв'язок, зовн. торгівлю. Для економіки Пд. Кореї характерні кризові явища. В 1978 в країні налічувалося 427 тис. повністю безробітних, 90 тис. чоловік змушені були працювати за кордоном. На промисловість припадає 29,1% валового внутр. продукту (1976). Вона розвивається на базі використання імпортних сировини, деталей і напівфабрикатів, експлуатації дешевої робочої сили. Іноз. капіталовкладення спрямовуються гол. чин. в експортні галузі та на виробн. продукції стратегічного призначення. Видобувають вугілля (понад 17 млн. т на рік), вольфрам, молібден, заліз., цинкову та свинцеву руди тощо. Енергетика Пд. К. значною мірою залежить від завозу нафти та ін. видів палива. Більша частина електроенергії (31,9 млрд. кВт год, 1978) виробляється на ТЕС. На імпортній сировині працює чорна металургія. У 1978 було вироблено 3 млн. т сталі. У м. Пхохані діє найбільший в країні металург. комбінат. В Пд. К. є підприємства кольорової металургії, хім., нафтохім. та легкої пром-сті. В 1977 вироблено понад 400 тис. т пряжі та бл. 700 млн. м² тканин усіх видів. Гол. центри виробн. бавовняних тканин — Сеул, Інчхон, Тегу, Пусан; у Чхонджу й Кванджу — виробн. натурального шовку. Працюють численні рисоочисні, борошномельні, цукрові, соєобробні, винобробні, тютюнові, рибообробні та ін. підприємства. Машинобудування спеціалізується гол. чин. на складанні (з імпортних деталей) телевізорів, радіоприймачів, велосипедів, мотоциклів, автомобілів, моторів, електротех. устаткування та ін. Осн. центри суднобудування — Ульсан та Пусан. Підприємства паперової, деревообр., буд. матеріалів пром-сті, кустарне виготовлення предметів ломашнього вжитку.

Частка с. г. у валовому внутр. продукті — 25,7%, в ньому зайнято 42% економічно активного населення країни. С.-г. виробн. задовольняє потреби країни в продовольстві на 65%. В обробітку — 22,7% зем. площі, з них 41,8% зрошується. На значних площах збирають по 2—3 врожаї на рік. Переважають дрібні селянські г-ва. Гол. галузь с. г.— землеробство. Вирощують (збір, млн. т): рис — 5,8 (1978), ячмінь — 0,9 (1977), а також пшеницю, кукурудзу, сою, картоплю, батат, овочі, фрукти, з технічних культур — бавовник, тютюн, коноплі, рамі. Значну частину зерна довозять. Тваринництво розвинуте мало. Поголів'я (млн., 1977): великої рогатої худоби — 1,6, свиней — 1,3. В гірських районах — заготівля деревини, гол. чин. на дрова. Місц. лісові ресурси майже вичерпані. На узбережжі — вилов риби (2,1 млн. т, 1975).

З-ць — 5,7 тис. км, автошляхів — бл. 34 тис. км, у т. ч. 3 тис. км з твердим покриттям. Осн. мор. порти — Пусан, Інчхон, Ульсан, Пхохан, Мокпхо, Масан, Йосу. Найбільші аеропорти — в Сеулі, Пусані, Тегу.

Зовнішня торгівля Пд. Кореї зорієнтована на економічно розвинуті капіталістичні країни — США, Японію, а також Канаду, країни *Європейського економічного товариства* та ін. В експорті переважає продукція обробної пром-сті (88%). Вивозять також мінеральну сировину (гол. чин. концентрат вольфраму); довозять паливо, сировину, продовольство, машини та устаткування, деталі, хім. продукти. Грош. одиниця — вона. 485 вон = 1 дол. США (березень 1979). *Б. П. Яценко.*

Освіта. Поряд з держ. існують приватні поч. і серед. школи. Строк навчання в поч. школі 6, у середній — 6 (3 + 3) років. У 1976/77 навч. р. у початкових школах було 5,5 млн., у серед. навчальних закладах — 3,3 млн. учнів, у 72 вищих навч. закладах — 323 тис. студентів. Поряд з держ. є приватні ун-ти й коледжі. Найбільший держ. вуз — Сеул. ун-т (засн. 1946; 16,2 тис. студентів), один з найбільших приватних вузів — Кор. ун-т у Сеулі (засн. 1905; 10,2 тис. студентів). У Сеулі — Нац. академія наук (засн. 1954), Нац. академія мистецтв (засн. 1954), ряд н.-д. ін-тів, Нац. б-ка (засн. 1925), б-ки Сеул. і Кор. ун-тів, Нац. музей (засн. 1915), Нац. наук. музей (засн. 1926) та ін. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 в Пд. К. виходило 30 щоденних газет заг. тиражем бл. 5 млн. прим. Основні з них: кор. мовою — «Тона ільбо» («Східноазіатська газета», з 1920), «Чосон ільбо» («Корейська газета», з 1920), «Хангук ільбо» (Корейська газета», з 1954); англ. мовою — «Коріа геральд» («Корейський вісник», з 1953), «Коріа таймс» («Корейський час», з 1950). Провідні телеграфні агентства — Хаптон Тхонсін (засн. 1945) і Тон'ян Тхонсін (засн. 1952). Є 7 систем радіомовлення. Діє 13 телецентрів (з них 11 приватних). *В. К. Пак.*

Література. У творах перших років після визволення (1945) відображено сподівання народу на незалежність країни в майбутньому (вірші Лі Ха Юна, Кім Гван Сопа). З кін. 40-х рр. розвиток л-ри відбувається під впливом модних віянь Заходу — екзистенціалізму, «антироману», «нової критики». З серед. 60-х рр. переважаючими стали теми війни, самітності людини в бурж. суспільстві, містицизм. На поч. 70-х рр. спостерігалося зростання прогресивних, реалістич-

Лі Дя Гван. Портрет Ян Сана. Живопис на шовку. Початок 19 ст.

Г. М. Коржев.

Д. С. Коржинський.

Г. М. Коржев. Художник. 1961. Державна Третьяковська галерея в Москві

них тенденцій (т. з. л-ра участі), розвивалося критичне ставлення до південнокорейської дійсності (поезія Кім Джі Ха).

Л. Р. Концевич.

Архітектура та мистецтво. У Пд. К. в 50—70-х рр. 20 ст. споруджувалися громад. будівлі гол. чин. у формах зх.-європ. стилів (будинок авіакомпанії «Коріа ер лайнс» у Сеулі, 1969), та з елементами нар. буд-ва в поєднанні з сучас. конструкціями (розважальний центр «Уокер-Хілл» поблизу Сеула).

Серед художників-реалістів — живописці Кім Ін Син, Лі Джун Соп. Представники модерністських течій: живописці Кім Хван Гі, Нам Гван, скульптори Кім Йон Хак, Чон Сан Бом; нац. традицій: живописець Хо Бен Ньон, скульптор Кім Гьон Син та ін.

В Сеулі — оперна трупа, що ставить спектаклі європ. репертуару; симф. оркестри, муз. коледжі при окремих ун-тах. Театри: «Мінджун», «Тон'ян», Експериментальний і невеликі театр. трупи. Театр перебуває під впливом модерністського театр. мист. Заходу.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 23. Пробудження Азії; т. 28 Зошити з імперіалізму; т. 41. Тези до II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу; Ким Ир Сен. Избранные произведения, т. 1—5. Пхеньян, 1970—72; История Кореи. С древнейших времён до наших дней, т. 1—2. М., 1974; Корейская Народно-Демократическая Республика. М., 1975; Мартынов В. В. Корея. М., 1970; Еременко Л. Е., Иванова В. И. Корейская литература. М., 1964; Никитина М. И., Троцевич А. Ф. Очерки истории корейской литературы до XIV в. М., 1969; Троцевич А. Ф. Корейская средневековая повесть. М., 1975; Елисеев Д. Д. Новелла корейского средневековья. Эволюция жанра. М., 1977; Корейское классическое искусство. М., 1972; Глухарева О. Н. Искусство Кореи. М., 1979; Маринов В. А., Торкунов А. В. Южная Корея — база империализма на Дальнем Востоке. М., 1979; Современная Корея. Справочное издание М., 1971.

КОРЖ Микита Леонтійович (1731, с. Нові Кайдаки, тепер у складі Дніпропетровська — 1835) — запорізький козак. Належав до заможної частини запорізького козацтва (мав власний *зимівник*). Спогади його, записані укр. дворянським істориком А. О. *Скальковським*, містять цінні відомості про соціально-екон. відносини, класову боротьбу, суспільно-політ., адм. і військ. устрій *Запорізької Січі*.

КОРЖ Олексій Олександрович (н. 23.IV 1924, с. Оболонь Полтав. обл.) — укр. рад. ортопед-травматолог, чл.-кор. АМН СРСР (з 1967). Член КПРС з 1965. Закінчив 1951 Харків. мед. ін-т. З 1951 — співробітник Харків. н.-д. ін-ту ортопедії і травматології ім. проф. М. І. Ситенка, з 1965 — директор цього ін-ту. Одночасно з 1966 — зав. кафедрою ортопедії і травматології Укр. ін-ту вдосконалення лікарів. Праці К. з питань хірургічного лікування травм, пухлин, кістково-суглобового туберкульозу, *регенерації* в ортопедії та травматології тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1977.

КОРЖЕВ (Коржев-Чувельов) Гелій Михайлович (н. 7.VII 1925, Москва) — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1979), дійсний член АМ СРСР (з 1970). В 1944—50 навчався в Моск. худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова у С. *Герасимова*. Твори: триптих «Комуністи» (1957—60), «Закохані» (1959), «Художник» (1961), серія картин «Обпалені вогнем війни» (1962—67), «Приречена» (1975). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

КОРЖИ́НСЬКИЙ Дмитро Сергійович [н. 1 (13).IX 1899, Петербург] — рад. геолог-петрограф, акад. АН СРСР (з 1953). Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчивши Ленінгр. гірничий ін-т (1926), у різні роки працював у *Геологічному комітеті*, н.-д. установах; 1929—40 викладав у Ленінгр. гірничому ін-ті. Досліджував гірські породи *докембрію* й пов'язані з ними корисні копалини Уралу, Сх. Сибіру, Казахстану, Серед. Азії. З 1969 по 1979 — директор Ін-ту експериментальної мінералогії АН СРСР. Осн. праці присвячені фіз.-хім. аналізові процесів мінералоутворення. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами. Золота медаль АН СРСР ім. В. І. Вернадського, 1972. Держ. премія СРСР, 1946, 1975. Ленінська премія, 1958. Іменем К. названо мінерал коржинськіт.

КОРЖІ́ВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1906 — антипоміщицький виступ селян с. Коржова (тепер Уманського р-ну Черкас. обл.). 11 (24).VI селяни зажадали від місц. поміщика збільшити плату за с.-г. роботи. Намагання поліції 15(28).VI провести арешти активних учасників виступу зустріли з боку селян збройний опір. 19.VI (2.VII) в село прибув загін козаків. Під час сутички було вбито двох селян. Багатьох учасників заворушення притягнули до суду.

КОРЗУ́Н Павло Петрович [15 (27).VIII 1892, с. Клешево, тепер Слуцького р-ну Мінської обл.— 16.IX.1943, м. Гадяч Полтав. обл.] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1942). Член Комуністичної партії з 1930. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир корпусу, заст. команд. 38-ю, команд. 3-ю і 47-ю арміями. Керовані К. війська 47-ї армії брали участь у *Курській битві 1943* і визволенні України. Загинув у бою. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора, медаллю. В м. Гадячі К. встановлено пам'ятник.

КОРИ́ДА (icп. corrida de toros, букв.— біг биків) — нац. іспанське видовище, походження якого пов'язане з стародавнім культом бика на Піренейському п-ові. Поєдинки з биками відомі з 11 ст, К. у формі сучас. циркового видовища з профес. виконавцями — тореро сформувалася у 18 ст. Група учасників К. складається з 12—14 чол., гол. виконавець якої (матадор) убиває бика ударом шпаги в загривок. Ін. тореро допомагають йому: дратують бика червоними плащами, списами, гарпунчиками. К. влаштовують також у Португалії, Пд. Франції, в країнах Лат. Америки.

КОРИНЕБАКТЕ́РІЇ (від грец. κορύνη — палиця, булава та *бактерії*) — група нерухомих, грампозитивних, неспороутворюючих бактерій. К.— *аероби* або *анаероби*. За формою клітин та *життєвим циклом* близькі до *мікобактерій*, але відрізняються від них рядом біохім. та фізіол. ознак. До К. належать бактерії родів Corynebacterium, Arthrobacter, Propionibacterium, Cellulomonas. Деякі К. є збудниками хвороб людини, тварин, рослин.

КОРИНЕБАКТЕРІО́З — інфекційна хвороба овець, при якій уражаються органи зору і суглоби. До К. сприйнятлива і людина. Збудник — *коринебактерії*. К. протікає у вигляді *артритів* у ягнят та офтальмії у дорослих овець. Джерело зараження — хворі тварини і тварини-бактеріоносії. Діагноз ставлять на основі клініч. ознак і бактеріологіч. дослідження. Заходи боротьби: хворих тварин ізолюють і лікують *антибіотиками*; провадять вет.-сан. заходи.

КОРИ́СНІ КОПА́ЛИНИ — природні мінеральні утворення, які за сучасного стану техніки можуть бути використані в нар. господарстві безпосередньо або після попередньої обробки. Формуються протягом усієї історії розвитку *земної кори* внаслідок *ендогенних процесів* і *екзогенних процесів*. Мінеральна речовина К. к. утворюється внаслідок випадання її з магматичних розплавів (див. *Магма*), водних розчинів земної кори або поверхневих водоймищ, а також при геохім. перегрупуванні гірських порід у твердому стані тощо. За умовами утворення розрізняють К. к. ендогенні (магматичні, пегматитові, карбонатитові, скарнові, гідротермальні), екзогенні (К. к. вивітрювання, розсипні, осадові) і метаморфогенні. Значні скупчення К. к. утворюють родовища. К. к. бувають як неорганічного, так і органічного походження, за фіз. станом — тверді, рідкі й газоподібні. За пром. використанням К. к. поділяють на 4 великі групи — металеві, неметалеві, горючі, або *каустобіоліти*, й гідромінеральні. Металеві К. к. представлені самородними металами, рудами чорних, кольорових, рідкісних і радіоактивних металів, а також *рідкісноземельних і розсіяних елементів рудами*. До неметалевих К. к. відносять гірничо-хімічну (різні солі, гіпс, барит, сірка та ін. копалини) й агрономічну (див. *Агрономічні руди*) сировину, сировину для виробн. *вогнетривких матеріалів*, буд. матеріалів, *дорогоцінне каміння*, *виробне каміння*, *керамічну сировину* тощо. Група горючих К. к. включає нафту, природні горючі гази, кам. та буре вугілля, торф, горючі сланці. Гідромінеральні К. к.— підземні води (питні, тех., бальнеологічні, або мінеральні), які вміщують цінні елементи (бром, йод, бор, радон тощо) в кількостях, при-

датних для вилучення їх. Поняття К. к. нестійке, воно змінюється залежно від потреб нар. г-ва, розвитку техніки їхнього добування, збагачення (див. *Збагачування корисних копалин*) і переробки мінеральної сировини тощо. В надрах України є майже всі види К. к., які використовують у нар. г-ві. Україна займає провідне місце в Рад. Союзі за запасами заліз. руд, кам. вугілля, природних горючих газів, марганцевих руд, бентонітових глин тощо. Див. також *Запаси корисних копалин, Мінеральна сировина*.

Літ.: Татаринов П. М. Условия образования месторождений рудных и нерудных полезных ископаемых. К., 1962; Смирнов В. И. Геология полезных ископаемых. М., 1965; Геология и полезные ископаемые Украины. К., 1978. *В. К. Куликовський.*

КОРИСТУВА́ННЯ — у *цивільному праві* повноваження особи одержувати матеріальні, культурні та ін. вигоди від *майна, речей* відповідно до їхніх корисних властивостей і господарського призначення. К. неможливе без фактичного *володіння* речами. Рад. закон передбачає, що К. є одним з повноважень власника і здійснюється ним у межах, встановлених законом. Воно не повинно суперечити сусп. інтересам, завдавати шкоди ін. особам, порушувати правила соціалістичного співжиття. В разі порушення права К. власники й особи, що користуються майном, речами (див., зокрема, *Майнового найму договір*), можуть звертатися до суду з т. з. *негаторним позовом*.

КОРИФЕ́Й (грец. *κορυφαίος* — вождь, голова, керівник) — 1) У давньогрец. драмі — проводир хору. В трагедіях Есхіла, Софокла, Евріпіда, Арістофана — виконавець мелодекламаційних речитативів; також активна дійова особа, що вступала в безпосередній контакт з акторами, тобто була посередником між хором і акторами. 2) Найвизначніший діяч у якійсь галузі науки, літератури або мистецтва.

КОРИ́ЦЯ — висушена кора гілок коричних дерев. К. містить ефірну олію (1—2%), дубильні речовини, смолу. Використовується в харч. пром-сті, медицині та парфумерії.

КОРИ́ЧНЕВІ ГРУНТИ́ — тип грунтів, що розвиваються в помірно теплих (перехідних до субтропічних) і субтропічних умовах під відкритими дубовими і дубово-грабовими лісами, з трав'янистим покривом, заростями чагарників на зораних на їх місці ни-

О. Корін. Зелені павичі. Розпис на лаку. 18 ст.

вах. К. г. формуються на різних породах при непромивному *водному режимі грунту* і глибокому заляганні *грунтових вод*. В СРСР поширені в передгірних і гірських р-нах Закавказзя, Чечено-Інгушської АРСР і Дагестанської АРСР, а також у горах Криму і деяких гірських областях Середньої Азії. Реакція К. г.— нейтральна; за забарвленням гумусового горизонту їх поділяють на коричневі, темно-коричневі і коричнево-бурі; характерне для К. г. глибоке (до 100 см і більше) проникнення *гумусу*, значна частина їх має високу родючість. *М. К. Шикула.*

КОРИ́ЧНИК (Cinnamomum) — рід рослин родини лаврових. Вічнозелені дерева і кущі. Листки чергові, прості, цілокраї, шкірясті, без прилистків. Квітки дрібні жовтуваті, найчастіше двостатеві, іноді полігамні, в волотистих суцвіттях. Плід — одонасінна кістянка. Понад 200 видів, поширених гол. чин. у Пд.-Сх. Азії і Австралії. В СРСР лише в культурі 6 видів, з них найцінніший К. китайський (C. cassia); в УРСР — відсутні. К. використовуються в зеленому будівництві; дають цінну деревину, ефірні і жирні олії, які застосовують у виробництві ліків, барвників, прянощів тощо. З плодів одержують ванілін. Найціннішими є коричні дерева — К. китайський та К. цейлонський (C. ceylonicum), з кори яких одержують *корицю*, і К. камфорний, або *камфорне дерево*, камфорний лавр (C. camphora), з якого добувають *камфору*. *А. П. Лебеда.*

КО́РІ (Cori) Карл Фердінанд (н. 5.XII 1896, Прага) — амер. біохімік, чл. Нац. академії США і Лондон. королівського т-ва. В 1920 закінчив Празький ун-т. З 1931 — професор мед. школи ун-ту Вашінгтона в Сент-Луїсі. Працював разом з дружиною Герті Терезою Радніц-Корі (1896—1957). Їхні осн. праці—в галузі *вуглеводного обміну*. Встановили шляхи обміну *глікогену* через утворення молочної к-ти та глюкози (цикл К.). Одержали ряд ферментів у кристал. формі. Ін. праці — з питань гормональної регуляції ферментативних процесів. Нобелівська премія, 1947 (разом з Г. Корі).

КОРІА́НДР (Coriandrum) — рід однорічних трав'янистих рослин родини *зонтичних*. 2 види, поширені переважно в країнах Середземномор'я. В СРСР, у т. ч. й на Україні,— 1 вид: К. посівний, коляндра, кинза (C. sativum). Стебло пряме, ребристе, 40- 150 см заввишки, розгалужене. Листки перисторозсічені, нижні черешкові, верхні — сидячі або короткочерешкові. Квітки дрібні, білі, рожеві, блідо-рожеві, фіолетові, жовті, зібрані в складні зонтики. Плоди — буро-жовті, майже кулясті двосім'янки. Вирощують К. на Україні, Кавказі, в Серед. Азії та на Далекому Сході для одержання плодів, які містять від 0,8 до 1,6% ефірної олії, а також до 28% жирної олії. Плоди К. використовують у хлібопекарському, кондитерському виробн.; жирну олію — в текст. пром-сті, миловарному та поліграфіч. виробн. Знежирений шрот — цінний білковий корм для тварин. Районовані (1980) сорти на Україні: Зміна, Кіровоградський, Ранній, Янтар. Урожай насіння К. в передових г-вах 12—20 ц/га.

КОРІ́ВНИК — осн. будівля для утримання корів і *нетелей* на фермах *великої рогатої худоби*. Тип К. і розміри залежать від способу утримання тварин, місткості та засобів механізації виробничих процесів. К. бувають для прив'язного (стійлового) і безприв'язного (вільного) утримання худоби. Осн. частину К. (бл. 80%) займає приміщення для утримання худоби. При прив'язному утриманні в К. у 2—6 рядів розміщують стійла з *годівницями*, автонапувалками, проїзди для роздавання кормів, канали для видалення гною, проходи для тварин на вигул. До складу таких К. входять також молокозливна, мийна, вакуумна, кімната для обслуговуючого персоналу, ін. підсобні приміщення. При безприв'язному утриманні тварин К. поділяють на секції для 50—100 голів. Годують тварин на кормо-вигульних майданчиках або в приміщенні. *Доїння* корів і обробку *молока* проводять в окремому доїльно-молочному блоці. Будують також великі спеціалізовані *тваринницькі комплекси* для виробн. молока на пром. основі. В К. передбачають оптимальний обсяг приміщення і необхідний мікроклімат.

Ю. І. Кошиць.

КОРІ́Н Огата (1658, Кіото — 20. VI 1716) — япон. художник. Малював пейзажі, портрети, картини на істор. теми («36 великих поетів», «Осінні квіти», «Бамбук і слива», «Зимовий пейзаж», «Хотей»); розписував ширми, кімоно, віяла, кераміку. К. був також майстром лакового живопису, в який запровадив нову техніку і прийоми; золотий лак поєднував з інкрустацією перламутром, сріблом і свинцем. Для творчості К. характерна органічна єдність прикладного й станкового мистецтва.

КО́РІН Павло Дмитрович [25. VI (7.VII) 1892, Палех, тепер Іван. обл.— 22.XI 1967, Москва] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1962), дійсний член АМ СРСР (з 1958). Син селянина-іконописця. В 1912—16 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в К. *Коровіна* та С. *Малютіна*. Твори: «Моя Батьківщина» (1928—47), «Батько і син» (1931), портрети — М. Горького (1932), М. Нестерова (1939), К. Ігумнова (1941), С. Коненкова (1947), М. Сар'яна, Р. Симонова (обидва — 1956), Ку-

П. Д. Корін.

Коріандр посівний: *1* — верхня частина рослини; *2* — плід; *3* — корінь.

П. Д. Корін. Портрет академіка М. Ф. Гамалії. 1941. Державна Третьяковська галерея в Москві.

Корінф. Руїни храму Аполлона. Бл. 550 до н.е.

криніксів (1958), Р. Гуттузо (1961); триптих «Олександр Невський» (1942—43); монументальні роботи на станціях Моск. метрополітену. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1952. Ленінська премія, 1963.

КОРІННІ ПОРОДИ — гірські породи, що залягають на місці свого утворення і не зазнали змін від діяння процесів *вивітрювання*. Завдяки процесам *ерозії* й *денудації* К. п. виходять на земну поверхню. На Україні річкові долини майже скрізь врізані в К. п. різного віку. З К. п. пов'язані родовища *корисних копалин* (залізні руди, руди кольорових металів, каустобіоліти, природні буд. матеріали тощо).

КОРІНФ — давньогрец. *поліс* на *Корінфському перешийку*. Засн. *дорійцями*, ймовірно, в 10 ст. до н. е. У 8—7 ст. до н. е. К. заснував ряд колоній, у т. ч. *Сіракузи*. У 8 ст. до н. е. в К. було встановлено *олігархію*, в 7 ст. до н. е.— *тиранію*, з 6 ст. до н. е.— знову олігархію. 7—6 ст. до н. е.— період найвищого розквіту К. З кін. 6 ст. до н. е. входив до *Пелопоннеського союзу*. Торг. суперництво між К. і *Афінами* стало однією з причин *Пелопоннеської війни* (431—404 до н. е.). В союзі з Аргосом, *Фівами*, Афінами та ін. полісами К. вів *Корінфську війну 395—387 до н. е.* проти Пелопоннеського союзу, очоленого *Спартою*. В 146 до н. е. К. зруйнували римляни.

КОРІНФСЬКА ВІЙНА 395—387 ДО Н. Е.— війна між коаліцією грец. полісів (*Фіви*, Аргос, *Корінф*, *Афіни*, Мегара та ін.) і *Пелопоннеським союзом*, очолюваним *Спартою*. Спочатку антиспартанську коаліцію підтримувала Персія, яка з 399 до н. е. вела війну проти Спарти. Перемоги антиспартанської коаліції 394 до н. е. біля о. Кнід, Коронеї та на Істмі примусили Персію, що побоювалася посилення Афін, перейти на бік Спарти. Війна закінчилася укладенням т. з. Анталкідового миру (387 або 386 до н. е.), за яким під владу Персії переходили грец. міста Малої Азії, о-ви Кіпр та Клазомени, більшості грец. полісів надавалась автономія, лише Лемнос, Імброс та Скірос залишилися під владою Афін,розпускалися всі політ. союзи, крім Пелопоннеського. *І. А. Лісовий.*

КОРІНФСЬКИЙ ОРДЕР — один з трьох основних грецьких *архітектурних ордерів*. Склався в 2-й пол. 5 ст. до н. е. Від *іонічного ордера* відрізняється витонченішими пропорціями та складнішою формою *бази* і особливо *капітелі*, яка схожа на букет стилізованих листків *аканта* й має чотири невеликі *волюти*, що підтримують тоненький *абак*. Найкращим зразком К. о. є храм Зевса Олімпійського (2 ст. до н. е., арх. Коссутій) в Афінах. К. о. був поширений в архітектурі еллінізму та Стародавнього *Риму*. Іл. див. до ст. *Архітектурні ордери*, т. І, с. 269.

КОРІНФСЬКИЙ ПЕРЕШИЙОК — перешийок на Пд. Європи, сполучає п-ів Пелопоннес з Центр. Грецією. Омивається водами Корінфської зат. Іонічного м. та зат. Саронікос Егейського м. Довж. 42 км, шир. до 16 км. Рослинність напівпустельна. Через К. п. проходить з-ця і шосе, що сполучають Афіни та Корінф. У 1881—93 через К. п. прорито Корінфський канал.

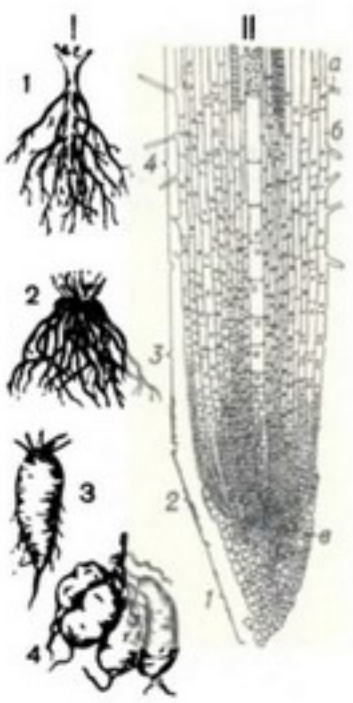

Корінь.
I — типи кореневої системи: 1 — стрижнева; 2— мичкувата; 3— коренеплід (турнепсу); 4— кореневі бульби (батату).
II — поздовжній зріз кореня ячменю: *1* — кореневий чохлик; *2* — зона поділу клітин; *3* — зона росту; *4* — зона всисання (зона кореневих волосків): *а* — волоски; *б* — епіблема; *в* — ініціальні клітини.

КОРІНЬ — один з основних *вегетативних органів* вищих рослин, що виконує функції прикріплення до субстрату, поглинання з нього води і поживних речовин, синтезу органічних сполук та переміщення їх в ін. органи, виділення деяких продуктів обміну, зв'язку рослини з організмами, що населяють грунт (див. *Бульбочкові бактерії*, *Мікориза*), нагромадження запасних поживних та ін. речовин, *вегетативного розмноження*. Еволюційно К. молодший від *стебла* і *листка*; він утворився в зв'язку з переходом рослин до життя на суші. У нижчих рослин К. немає, а є *ризоїди*. Залежно від походження розрізняють головний К., бічні й придаткові (адвентивні) К. Головний К. розвивається із зародка (зародкового корінця); придаткові — з стебла, листків, *бульб*, *цибулин*; бічні К. утворюються як 2-го й наступних порядків осі гол. і придаткових К. Сукупність К. однієї рослини наз. кореневою системою. Розрізняють кореневі системи стрижневу (з добре розвинутим гол. К., від якого відходять бічні К.; властива майже всім *дводольним* рослинам) і мичкувату (головний К. рано відмирає або росте нарівні з ін. коренями; властива *однодольним* і деяким дводольним рослинам). К. різних рослин проникають у грунт на різну глибину і часом займають велику площу. За формою К. бувають шнуровидні, нитковидні, конічні, веретеновидні, кулясті, шишкуваті тощо. За відношенням до субстрату К. поділяють на підземні (властиві більшості вищих рослин), водяні у *водяних рослин* (містяться в товщі води), повітряні (властиві *епіфітам*), *гаусторії* (корені-присоски у паразитних рослин). У К. розрізняють зону *кореневого чохлика*, зону поділу, в якій розташований *конус наростання*; зону росту, де відбувається збільшення розмірів клітин; зону всисання з численними кореневими волосками та зону проведення. У більшості однодольних і молодих дводольних рослин К. складається з покривної тканини (*епіблеми*), первинної кори і *центрального циліндра*. Така будова К. наз. первинною. У *голонасінних* і дводольних рослин завдяки діяльності *камбію* відбувається вторинне потовщення К. Залежно від специфічних функцій, що їх виконують К., розрізняють такі видозміни (*метаморфози*) К.: *коренеплід*, кореневі бульби, м'ясисті К., дихальні К. (*пневматофори*), ходульні К. (підпори для крони деяких тропіч. дерев), повітряні К. (вбирають з повітря воду) тощо. К. багатьох рослин мають широке застосування у медицині, харч. пром-сті, тех. виробництві. Рослини з добре розвинутою кореневою системою використовують для закріплення рухомих пісків, ярів, еродованих грунтів.

КОРІНЬ у математиці — 1) К. степеня n з числа a (взагалі кажучи, комплексного) є число x, n-й степінь якого дорівнює a, тобто $x^n = a$; позначається $\sqrt[n]{a}$. При $n = 2$ К. наз. квадратним, при $n = 3$ — кубічним. К. парного степеня з додатного числа у полі *дійсних чисел* має два значення, які відрізняються лише знаком; додатне значення К. наз. арифметичним. Якщо $a \neq 0$, то в полі *комплексних чисел* К. n-го степеня має n різних значень, які обчислюють за формулою

$$\sqrt[n]{a} = \sqrt[n]{|a|}\left(\cos\frac{\varphi + 2k\pi}{n} + i\sin\frac{\varphi + 2k\pi}{n}\right),$$

де $\sqrt[n]{|a|}$ — арифм. значення кореня з *модуля* числа a, φ — аргумент цього числа, $k = 0, 1, \ldots, n-1$. 2) К. *алгебраїчного рівняння* з одним невідомим є число, підстановка якого в рівняння замість невідомого перетворює це рівняння на тотожність. Див. також *Основна теорема алгебри*.

КОРІНЬ СЛОВА — *морфема*, яка є спільною частиною споріднених слів і виражає основне (лексичне) значення слова (напр., «коп-а-ти» — «коп-ач» — «розкоп-к-а»). Корінь — незмінна частина слова, але в ній може відбуватися *чергування звуків*, випадання, іноді поява нового звука. Звукова будова К. с. у різних мовах неоднакова (напр., в індоєвроп. мовах К. с. складається з приголосних і голосних, а в семітських — лише з приголосних).

КОРІОЛІСА СИЛА — сила *інерції*, зумовлена впливом обертового руху системи на рух тіла відносно цієї системи. Проявляється в тому, що в обертовій системі відліку рухоме тіло або відхиляється в напрямі, перпендикулярному до його відносної швидкості $\vec{v}$ і кутової швидкості системи $\vec{\omega}$, або діє на *в'язь механічну*, яка перешкоджає такому відхиленню. К. с. $\vec{I}_k$ визначається за формулою: $\vec{I}_k = -m\vec{a}_k$, де m — маса тіла, $\vec{a}_k = 2[\vec{\omega}, \vec{v}]$ — т. з. прискорення Коріоліса. Вектор $\vec{I}_k$ напрямлений так, що з його кінця обертання по найкоротшій віддалі від $\vec{\omega}$ до $\vec{v}$ спостерігається в напрямі, що збігається з рухом годинникової стрілки (мал.). К. с. зумовлює такі геофіз. явища, як підмивання правих берегів річок у Пн. півкулі і лівих — у Пд., виникнення пн.-сх. та пд.-зх. пасатів тощо. К. с. враховують у техніці, метеорології, балістиці. Названо ім'ям франц. механіка та математика Г. Г. Коріоліса (1792—1843).

КОРК Август Іванович [22.VII (3.VIII) 1887 — 11.VI 1937] — рад. військ. діяч, командарм 2-го рангу. Член Комуністичної партії з

1927. Н. в с. Ардлані (тепер Йигеваського р-ну Ест. РСР) в сел. сім'ї. Закінчив Академію Генштабу (1914). Учасник 1-ї світової війни, підполковник. У Червоній Армії з 1918. В 1919—20, командуючи 15-ю і 6-ю арміями, брав участь у боях проти білополяків і врангелівців. Після громадян. війни — команд. військами Харків. військ. округу, помічник команд. військами України і Криму (1921—22), команд. військами ряду ін. військ. округів, нач. постачання РСЧА (1928), нач. Військ. академії ім. М. В. Фрунзе (з 1935). Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

КОРК — місто на Пд. Ірландії. Розташований на р. Лі, поблизу її впадіння в затоку Корк Атлантичного ок. Значний мор. порт, вузол з-ць. 128,7 тис. ж. (1971). Найрозвинутіші галузі, пов'язані з переробкою продукції с. г. на експорт — м'ясоконсервна, борошномельна, вовняна, шкіряна. Підприємства металург., металообр., маш.-буд. (зокрема, автомобіле- і тракторобудівної), електротех. та хім. пром-сті. Ремонт суден. Університетський коледж. К. виник в кін. 6 ст.

КО́РКІНО — місто обласного підпорядкування Челяб. обл. РРФСР. Залізнич. ст. Дубровка-Челябінська. 66 тис. ж. (1977). В К.— видобування бурого вугілля (діє один з найглибших у світі вуг. розрізів). З-ди: цементний, екскаваторно-вагонорем., авторем. та склобробний. Виробн. стінових матеріалів, азбоцементних виробів. Швейна ф-ка. В К.— гірничобуд., харч. пром-сті та промбудматеріалів технікуми. Місто утворене 1942.

КО́РКО́ВИЙ ДУБ, пробковий дуб — назва двох видів з роду *дуб*. З К. д. одержують *корок*. Розрізняють К. д. пробковий (Quercus suber), К. д. західний (Q. occidentalis). Це великі дерева, до 20 м заввишки з майже округлою кроною. Листки овальні або еліптичні, на зиму не опадають. Квітки однодомні. Стовбур і великі гілки вкриваються товстим корковим шаром.

К. д. дико ростуть на Піренейському та Апеннінському півостровах, в Пд. Франції, на островах Сіцілія, Сардінія, Корсіка і Балеарських, в Алжірі, Тунісі і Марокко. В цих же місцях широко культивують обидва види К. д. В СРСР плантації К. д. є в Сочинському лісгоспі. Іл. с. 412.

КОРМА́НЬ — село на правому березі Дністра в Сокирянському районі Чернів. обл. УРСР, в околицях якого виявлено різночасні поселення стародавньої людини. Серед них відома група стоянок часів *палеоліту* (Кормань I—VII). Найхарактернішою є багатошарова стоянка Кормань IV. Її досліджено 1969—75. При розкопках відкрито залишки 16 різночасних поселень (від мустьєрського часу до *мезоліту*). Знайдено численні крем'яні, кістяні й рогові вироби, кістки викопних тварин: мамонта, носорога, зубра, лося та ін. В деяких пізньопалеолітичних поселеннях було розкопано залишки житл. споруд. Поблизу К. виявлено також залишки поселення *трипільської культури* та поселення 7—8 ст. н. е.

Літ.: Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре. М., 1977. *О. П. Черниш.*

КОРМИ́ — продукти рослинного і тваринного походження, а також мінеральні речовини та синтетичні препарати, що їх використовують для годівлі тварин. Виробн. К. та їх раціональне використання — осн. умова успішного розвитку й інтенсифікації *тваринництва*. Найпоширеніші К. рослинні: *зелені корми*, грубі й *зернові корми, сіно, сінаж, силос, коренеплоди* і *бульби* кормові, *баштанні культури*, кормові відходи харч. і тех. виробництва (*макуха, жом, меляса, барда, пивна дробина*). За хім. складом та фізіол. дією рослинні К. поділяють на об'ємисті (грубі й *соковиті корми*) та *концентровані корми*. З К. тваринного походження найбільше значення мають *молоко* та відходи молокозаводів (*сироватка молочна*, сколотини, *молочні відвійки*), м'ясної та рибної пром-сті (*кров'яне борошно, м'ясне борошно, м'ясокісткове борошно, риб'яче борошно*). Ці корми багаті на повноцінний *білок*. З синтетичних препаратів застосовують *сечовину* тощо. Мінеральні К. згодовують тваринам у вигляді *мінеральної підгодівлі, premіксів* та різних добавок макро- і *мікроелементів* до *кормового раціону*. Багатими на *вітаміни* є зелені й соковиті корми, хвойне і *трав'яне борошно*, вітамінні препарати та концентрати. Окрему групу становлять *комбікорми* і кухонні відходи громад. закладів харчування населення. Після спец. обробки відходи згодовують відгодівельним свиням. Госп. цінність К. визначають *поживністю кормів*, вмістом доступних для засвоєння речовин і вартістю 1 корм. од. Поживність К. залежить від хім. складу (вмісту сухої речовини, протеїну, жиру, безазотистих екстрактивних речовин, клітковини), перетравності, кількості мінеральних речовин і вітамінів, що в свою чергу залежить від природно-кліматич. умов, агротехніки, періоду вегетації при збиранні їх та умов зберігання. Заг. поживність К. виражають у *кормових одиницях*. Вимоги до складу, поживності, зовн. ознак К. визначають стандартами і таблицями поживності. Щоб довше зберігались К. і для зручності машинного роздавання, їх консервують (сушать, силосують), гранулюють і брикетують (див. *Консервування, Брикети кормові*). Для кращого поїдання К. у г-вах застосовують різні способи підготовки кормів до згодовування (запарювання, *кальцинування соломи* тощо). Розробкою рекомендацій щодо К. займаються *Кормів український науково-дослідний інститут* та інші н.-д. установи республіки. Див. також *Годівля сільськогосподарських тварин* та ст. за назвами окремих видів кормів і кормових рослин.

Літ.: Копил А. М. Підготовка, зберігання та використання кормів. К., 1973; Хімічний склад і поживність кормів. К., 1973; Довідник по годівлі сільськогосподарських тварин. К., 1977; Довідник поживності кормів. К., 1978; Жадан А. М. Резерви кормового протеїну. К., 1979.

Д. Я. Василенко.

КО́РМИН — річка в Укр. РСР, в межах Волин. обл., права притока р. Стиру. Довж. 53 км, площа бас. 716 км². Бере початок на Волинській височині. Живлення переважно снігове й дощове. Використовують як водоприймач осушувальних систем.

КОРМІ́В УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т. Підпорядкований Пд. відділенню ВАСГНІЛ. Міститься в м. Вінниці. Створений 1973. Ін-т має 6 відділів, 5 лабораторій і експериментальне г-во «Комуніст». Осн. завдання ін-ту — розробка прогресивних технологій виробн. *кормів* на орних землях і природних *кормових угіддях*; виведення нових сортів та насінництво *кормових культур*; розробка технологій заготівлі й зберігання кормів, їх зоотехнічна оцінка, удосконалення рецептури *комбікормів*; розробка екон. та організаційних заходів у кормовиробництві. Ін-т координує проблеми кормовиробництва в республіці.

І. П. Проскура.

А. І. Корк.

КОРМЛІ́ННЯ — на Русі в 14 — 1-й пол. 16 ст. спосіб утримання призначених владою для управління окремими землями і волостями службових осіб («кормленщиків») за рахунок місцевого населення. К. ліквідовано *земською реформою Івана IV*.

КОРМОБАКТЕРИ́Н — препарат, який виготовляють, розмножуючи мікроб *азотобактер* (Azotobacter Suis) на поживному середовищі (вареній картоплі, *концентрованих кормах, сінному борошні* тощо). Має стимулюючі і лік.-профілактичні властивості, що пов'язано з нагромадженням у ньому вітамінів B_{12}, B_2, B_6, PP, *антибіотиків, амінокислот*, молочної кислоти тощо. Розчиненим у воді К. обробляють *корми* (на 1 т корму до 1 кг К.).

А. М. Жадан.

КОРМОВА́ ОДИНИ́ЦЯ — одиниця виміру загальної *поживності кормів*. В СРСР з 1922—23 запроваджено радянську К. о., що відповідає поживності 1 кг сухого вівса, продуктивна дія якого за жироутворенням при відгодівлі *вола* становить 150 г жиру, або 1414 ккал. К. о. дорівнює 0,6 *крохмального еквівалента*. Скандинавська К. о. за поживністю відповідає поживності 1 кг ячменю. К. о. враховують при складанні *кормових раціонів* і *кормового балансу* в г-ві.

Л. Й. Поплавський.

КОРМОВИ́Й БАЛА́НС — розрахунок потреби і надходження кормів у г-ві, районі тощо. Складається для визначення кормової бази і забезпечення громад. тваринництва економічно вигідними повноцінними кормами, а також худоби, що є у власному користуванні колгоспників і працівників радгоспів. Кількість кормів планують на основі завдання щодо виробн. продуктів *тваринництва*. Надходження кормів має бути насамперед за рахунок власного виробн. їх, враховують і відходи *рослинництва* та *корми*, що їх одержать в порядку зустрічного продажу (*жом, макуху, висівки* тощо).

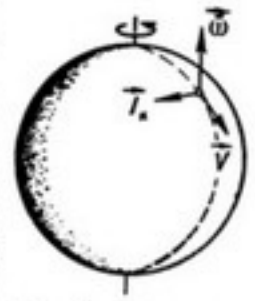

Коріоліса сила.

Корковий дуб. Корковий шар знято.

КОРМОВИ́Й РАЦІО́Н — добова даванка тваринам різних *кормів*. При складанні К. р. враховують потребу тварин у поживних речовинах, асортимент наявних кормів, їх поживність. К. р. індивідуальний складають для окремих тварин (хворих, з рекордною продуктивністю) на короткий строк; груповий — на тривалий час (здебільшого місяць) з розрахунку на «середню» тварину в групі. К. р. має бути економічно вигідним, дешевим, повноцінним, збалансованим за поживними речовинами і відповідати нормам *годівлі сільськогосподарських тварин*.

Л. Й. Поплавський.

КОРМОВІ́ КУЛЬТУ́РИ — рослини, що їх вирощують на корм с.-г. тваринам. До К. к. належать *кормові трави*, коренебульбоплоди, кормові *баштанні культури*, силосні культури, фуражні зернобобові та *зернові культури*. Використовуються у вигляді пасовищної трави, свіжої зеленої маси, *сіна, сінажу, трав'яного борошна, силосу, плодів*, коренебульбоплодів тощо. Цінність К. к. визначають за їх поживністю (в *кормових одиницях*), вмістом перетравного *протеїну*, мінеральних речовин, *каротину* та *урожайністю*.

КОРМОВІ́ ТРА́ВИ — трав'янисті рослини, які використовують на корм с.-г. тваринам. Культивують понад 80 видів К. т., а на природних *кормових угіддях* їх росте до 5 тис. К. т. поділяють на 4 групи: злакові, бобові, осокові та різнотрав'я. Найбільшу кормову цінність мають *злакові* і *бобові* К. т. На природних *сінокосах* і *пасовищах* злакові можуть досягати 80—90%, бобові — 5—10%, різнотрав'я — 60—70%. До осокових К. т. належать рослини з род. осокових і ситникових; кормова цінність їх, як і різнотрав'я (трави ін. бот. родин), невисока. За тривалістю життя К. т. поділяють на однорічні (вика яра, чина посівна, люпин жовтий, серадела) і багаторічні (конюшина червона, люцерна, еспарцет, тимофіївка лугова, костриця). Останні є осн. рослинами кормових угідь.

КОРМОВІ́ УГІ́ДДЯ — земельні ділянки, зайняті природними або культурними *сінокосами* і *пасовищами*, рослинний покрив яких використовується на корм с.-г. тваринам. К. у. бувають природні, штучні, поліпшені та побічного користування. До останніх відносять ділянки, що тимчасово використовуються під випас худоби або сінокоси поряд з ін. їх призначенням (ліси, чагарники, перелогові землі, зайняті пари тощо). Природні К. у. мають невисоку продуктивність і потребують значного поліпшення (окультурення).

КОРМОЗАГОТІВЕ́ЛЬНІ МАШИ́НИ — машини для механізації збирання і первинного приготування *кормових культур* до згодовування с.-г. тваринам. К. м. залежно від їх призначення поділяють на 4 групи: сінозбиральні, силосозбиральні, коренебульбозбиральні, соломозбиральні. До сінозбиральних К. м. належать всі сінокосарки, *волокуші*, *підбирачі-котнувачі*, *прес-підбирачі* тощо, а також спеціальні вантажно-транспортні засоби. Силосозбиральні К. м.— це в осн. комбайни КСС-2,6, КС-2,6 і КС-1,8. Як коренебульбозбиральні К. м. використовують картоплекопачі, *картоплезбиральні комбайни, коренезбиральні машини* РКС-6 і КК-1,4. В групі соломозбиральних К. м.— копицевози, волокуші, *фуражири*, *стоговози*, 40-кубометрові причепи для подрібненої соломи на *потоковому збиранні* зернових культур. Тепер серед К. м. найпоширеніші нові високопродуктивні кормозбиральні комбайни КСК-100, які випускає Гомельський з-д «Гомсельмаш». Комбайн КСК-100 — це універсальна К. м. для скошування, а також підбирання із валків підсушених трав; для збирання кукурудзи та ін. високорослих культур з одночасним подрібненням їх та навантаженням у транспортні засоби. Подрібнену КСК-100 рослинну масу можна використати для приготування *сінажу, силосу, сіна* (при досушуванні активним вентилюванням), *трав'яного борошна, брикетів кормових*, а також для безпосереднього згодовування худобі. При косовиці трав на самохідний подрібнювач КСК-100 навішують *жниварку* з шириною захвату 4,2 м (мал. 1), а для підбирання валків на той самий подрібнювач замість жниварки навішують підбирач (захват 2,2 м). При збиранні кукурудзи та ін. високостеблих культур на подрібнювач КСК-100 навішують спеціальну жниварку з шириною захвату 3,4 м (мал. 2). На КСК-100 встановлено дизельний двигун СМД-72 потужністю 215 к. с. Середня пропускна спроможність КСК-100 — 50 т/год. Довжина подрібнення маси регулюється в межах 5—100 мм.

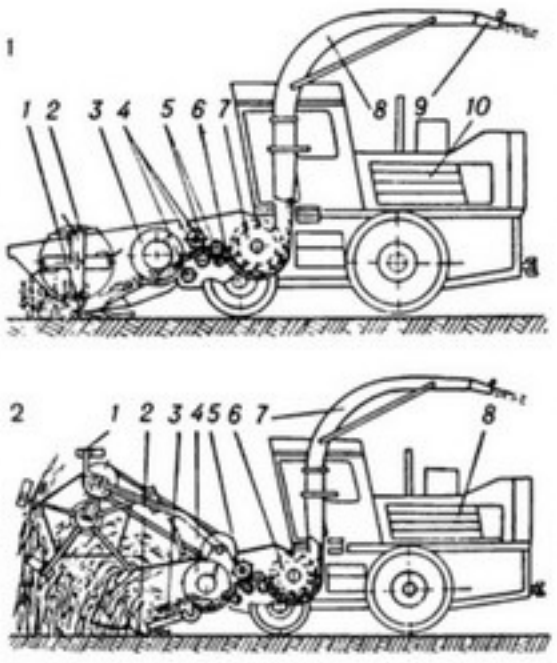

Мал. 1. Схема технологічного процесу роботи комбайна КСК-100 з косаркою для збирання трав: *1* — різальний апарат; *2* — мотовило; *3* — шнек; *4* і *5* — нижні й верхні вальці живильного апарата; *6* — протирізальний брус; *7* — подрібнювальний барабан; *8* — силосопровід; *9* — козирок; *10* — двигун. Мал. 2. Схема технологічного процесу роботи комбайна КСК-100 з жниваркою для збирання високостеблових культур: *1* — мотовило; *2* — різальний апарат; *3* — транспортер; *4* — шнек; *5* — живильний апарат; *6* — подрібнювальний апарат; *7* — силосопровід; *8* — двигун.

С. О. Карпенко.

КОРМОНАВАНТАЖУВА́ЧІ — машини та устаткування для навантаження в транспортні засоби, а також в *роздавачі кормів* сінажу, силосу, сіна, жому, ін. соковитих і грубих кормів в місцях їх зберігання. В СРСР, зокрема на Україні, поширені такі К.: навантажувач стеблових кормів ПСК-5 — начіпний на трактор, застосовують для відокремлення силосної чи сінажної маси від бурту, а соломи — від скирти, розпушування її і навантаження в транспортні засоби або в мобільні роздавачі кормів. Продуктивність 15 т/год силосу чи до 3 т/год соломи.

Фуражир ФН-1,4 — начіпний на трактор, виконує ті ж виробничі процеси, що й К. ПСК-5, продуктивність 6,5 т/год. Як К. на фермах широко використовують також начіпні грейферні навантажувачі загального призначення ПЭА-1,0 і ПЭ-08Б.

С. О. Карпенко.

КОРМОПРИГОТУВА́ЛЬНІ МАШИ́НИ — агрегати, машини, устаткування для приготування різних видів кормів до згодовування тваринам. В СРСР, зокрема на Україні, застосовують такі К. м. Дробарки кормів КДМ-2,0 і КДУ-2,0 (мал.) для подрібнення *концентрованих кормів*, а також крейди, солі тощо; продуктивність кожної 2 т/год. Комплекти устаткування комбікормових цехів ОКЦ-30 і ОКЦ-50 для приготування комбікормів; продуктивність — 30 і 50 т за зміну. Агрегати АВМ-0,65, АВМ-1,5А і АВМ-3,0 (мал.) для приготування *сінного борошна*; продуктивність кожного відповідно 0,6 т/год, 1,5 та 3,0 т/год. Устаткування ОГМ-0,8 (продуктивність 0,95 т/год) і ОГМ-1,5 (продуктивність 1,8 т/год) для гранулювання сінного борошна, а для його безтарного зберігання — бункер ОНК-3,0 (мал.) ємністю 160 м³. Устаткування ОГК-3 (продуктивність 2—3 т/год) для виробництва гранул з подрібнених *комбікормів*. Навантажувач-подрібнювач ПСК-5 (продуктивність на навантаженні силосу 15 т/год, соломи — до 3 т/год), соломосилосорізка РСС-6Б (мал.), продуктивність якої 2,5 т/год і подрібнювач ИГК-30Б (мал.) для подрібнення грубих кормів з розщепленням їх часток вздовж волокна і навантаження.

Кормотранспортери. Стаціонарний транспортер-роздавач кормів ТВК-80Б.

Кормонавантажувачі. Навантажувач стеблових кормів ПСК-5.

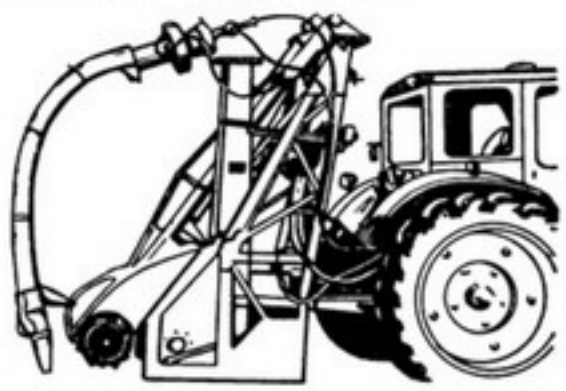

женням в транспортні засоби. Подрібнювач «Волгар-5» (мал.), продуктивність до 5 т/год — універсальна К. м. для подрібнення силосу, коренебульбоплодів, баштанних культур, стеблових кормів, зеленої маси, сіна і соломи. Найпоширеніші К. м. для приготування соковитих кормів — мийка-коренерізка МРК-5 і подрібнювач коренебульбоплодів ИКМ-5, продуктивність кожної машини 5 т/год. З ін. К. м. на свинофермах застосовують кормоприготувальний агрегат КН-3 безперервної дії для миття, запарювання і розминання картоплі та змішування її з ін. кормами; продуктивність агрегату 1,8—2 т/год. На фермах свинарських, птахівничих і великої рогатої худоби поширені також *запарники-змішувачі кормів*. Див. також *Кормозаготівельні машини, Кормонавантажувачі, Кормотранспортери*.

Літ.: Яворський А. А., Нижанківський В. М., Карпенко С. О. Механізація і електрифікація тваринницьких ферм. К., 1973; Сельхозтехника, 78. Международная выставка. Экспонаты СССР. М., 1978. *С. О. Карпенко.*

КОРМОРОЗДАВА́Ч — див. *Роздавач кормів*.

КОРМОТРАНСПОРТЕ́РИ — устаткування для механізованого транспортування кормів від місця їх зберігання чи кормоцехів до приміщень тваринницьких ферм, а також у цих приміщеннях; ланка механізмів, яка завершує технологічний процес роботи *кормозаготівельних машин, кормоприготувальних машин* і *кормонавантажувачів*, що забезпечує створення сучасної індустрії кормовиробництва. Промисловість СРСР випускає К. різні за призначенням і будовою їхніх робочих органів. У г-вах України найпоширеніші з них такі. Установка УКС-200 для приймання кормів із транспортних засобів і роздачі їх тваринам, стаціонарна, обслуговує 200 корів. Транспортер—роздавач кормів ТВК-80Б (мал.) для роздачі всіх видів грубих і соковитих кормів, а також їх сумішей великій рогатій худобі. Продуктивність 28,8 т/год. Транспортер ТКП-70 для завантаження сінажних башт; продуктивність 70 т/год. Транспортер ТК-5Б для подавання коренебульбоплодів із приймального бункера в мийку-коренерізку. К.— переважно стрічкові, проте бувають стрічково-пластинчасті і пневматичні.

С. О. Карпенко.

КОРМОФІ́ТИ (від грец. κορμός — стовбур та φυτόν — рослина) — рослини, що мають стебло та листки. До К. відносять більшість *мохів*, усі *папоротеподібні* і *насінні рослини*. Деякі ботаніки вважають К. рослини, які, крім стебла і листків, мають ще й корінь; при такому визначенні мохи не можуть бути віднесеними до К. Виникли К. в процесі істор. розвитку з т. з. таломних рослин, тіло яких не почленоване на стебло і листя.

КОРМОЦЕ́Х — будівля на території тваринницької ферми або комплексу, обладнана *кормоприготувальними машинами* та устаткуванням для переробки і готування кормів до згодовування с.-г. тваринам. Розрізняють два типи К.— спеціалізовані й загальнофермські. Спеціалізовані К. готують корми тільки одного виду. Загальнофермські К. готують всі види кормів, обслуговуючи один вид тварин або птиці. Типовим К. для свиноферм є «Маяк-6» (КЦС-6000) на 6000 тварин одночасної відгодівлі. Кормоприготувальні машини і устаткування комплекту обладнання К. «Маяк-6» (подрібнювачі ИГК-30 та «Волгар-5», дробарка КДУ-2,0 тощо; *кормотранспортери*) розміщують і ув'язують у п'ять технологічних ліній: коренебульбоплодів; концентрованих кормів; силосу і зеленої маси; сінного борошна; приготування і видачі корму. Ці лінії забезпечують приготування кормових сумішей практично з різних компонентів. Потужність К. «Маяк-6» — 14 електродвигунів 105 кВт; обслуга — 4 робітники; продуктивність 5 т/год. Промисловість постачає також подібні комплекти обладнання К.— КЦС-300/3000; КЦС-200/2000; КЦС-100/1000. *С. О. Карпенко.*

КО́РМЧІ КНИ́ГИ — збірники церковних і світських законів, якими керувалися при управлінні церквою і в церковному суді деяких слов'янських держав. Беруть початок від візантійських збірників держ. законів (т. з. Номоканони), складених у 6 ст. константинопольським патріархом Іоанном Схоластиком. У 2-й пол. 9 ст. Номоканони було перекладено на слов'ян. мову для болг. церкви. З кін. 10 ст. їх почала застосовувати і давньорус. церква. Наприкінці 13 ст. Номоканони, перероблені стосовно до умов феод. Русі, дістали назву К. к. Крім церковних, К. к. вміщували також норми давньорус. феод. світського права. Зокрема, до них увійшли деякі статті *«Руської правди»*. Вперше в Росії К. к. надруковано 1650, останнє видання — 1816.

КОРНА́РОС (Κορνάρος) Темос (1.V 1909, с. Сіва-Месарас, о. Кріт — 28.IV 1970, Афіни) — грец. письменник. Комуніст. Літ. діяльність почав зб. оповідань «Перший день на заводі» (1932). Гострі соціальні проблеми — в центрі повістей-памфлетів «Святі без маски», «Спіналонга» (обидві — 1933) та романі «Бродяга» (1934). З 1936 бл. 20 років провів у в'язницях, на засланні і в концтаборах. Документальна повість «Концтабір Хайдарі» (1945) — про боротьбу в'язнів фашист. концтабору. В зб. оповідань «Разом із синами бурі» (1956) та повісті «Попіл і фенікси» (1957) створив героїчні образи борців Руху Опору, комуністів. У подорожніх нотатках «Вулиця Прометея» (1960) тепло згадував про відвідання 1958 Києва. Автор роману «Історія одного покоління» (1963).

Тв.: Укр. перекл.— Концтабір Хайдарі. «Всесвіт», 1980, № 5.

Т. М. Чернишова.

КО́РНБЕРГ (Kornberg) Артур (н. 3.III 1918, Бруклін, США) — амер. біохімік. Закінчив Сіті-коледж у Нью-Йорку (1937) і Рочестерський ун-т (1941). З 1959 — керівник відділу Мед. школи Стенфордського ун-ту. Осн. праці з молекулярної біології. Вперше синтезував дезоксирибонуклеїнову кислоту (ДНК) з суміші нуклеотидів. Відкрив фермент ДНК-полімеразу. Нобелівська премія, 1959 (разом з С. *Очоа*).

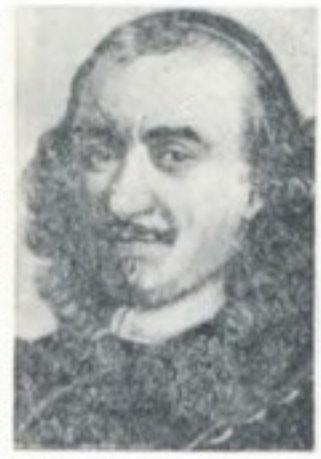

П. Корнель.

КОРНЕ́ЛІУС (Cornelius) Петер фон (23.IX 1783, Дюссельдорф — 6.III 1867, Берлін) — нім. живописець, представник *романтизму*. Навчався в дюссельдорфській АМ (з 1795). Входив до угруповання *назарейців* у Римі. Писав картини на теми античної й середньовічної історії, біблійні й алегоричні сцени (фрески в Гліптотеці, 1820—30, й в Людвігскірхе, 1829—40, в Мюнхені).

КОРНЕ́ЛЬ (Corneille) П'єр (6.VI 1606, Руан — 1.X 1684, Париж) — франц. драматург, один з основоположників *класицизму*. Член Франц. академії (з 1647). За професією адвокат. В л-рі виступив як автор трагікомедії «Клітандр...» (вид. 1632), комедії «Меліта...» (1633) тощо, але визначне місце в світовій драматургії йому забезпечили трагедії, в центрі яких стоять важливі громадян. та політ. проблеми. Конфлікт особистих почуттів людини з її держ. обов'язком становить основу сюжету трагікомедії «Сід» (пост. 1636) і трагедій «Горацій», «Цінна...» (обидві пост. 1640), «Полієвкт» (пост. 1643), у яких К. створив монументальні образи героїв, що підпорядковують свої вчинки і почуття ідеї державності, принципам

Корнет:
з поршневим (помповим) механізмом;
з циліндричним вентильним механізмом.

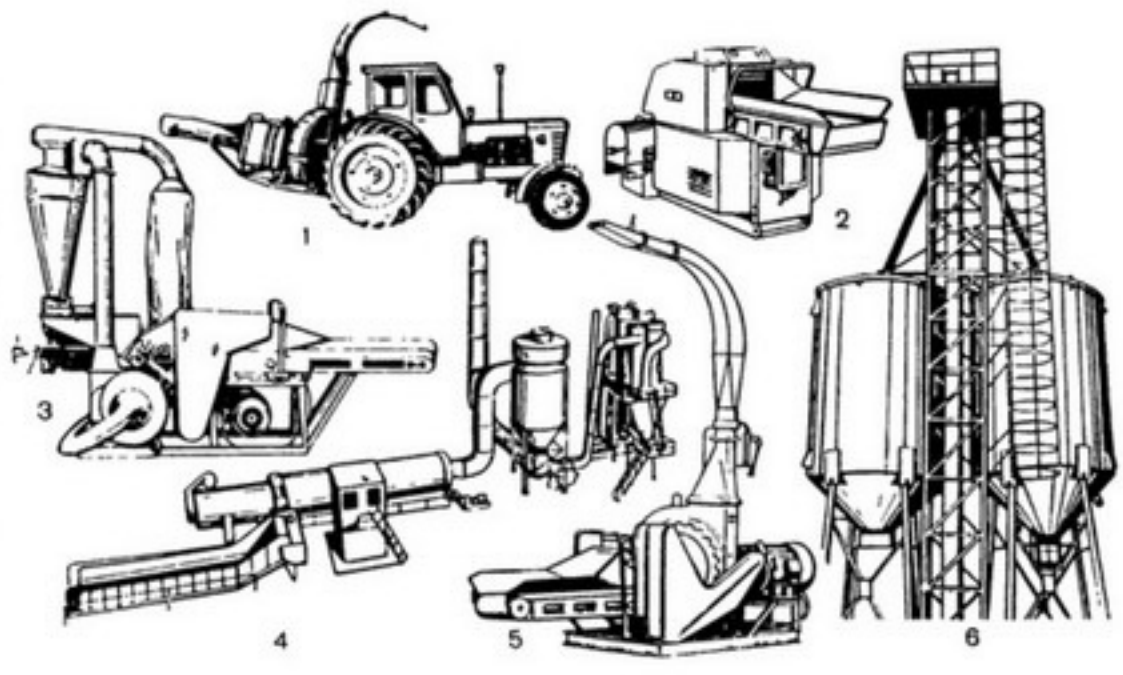

Кормоприготувальні машини.
1. Соломосилосорізка РСС-6Б.
2. Подрібнювач «Волгар-5».
3. Дробарка КДУ-2,0.
4. Агрегат АВМ-3,0.
5. Подрібнювач ИГК-30Б.
6. Бункер ОНК-3,0.

Л. Р. Корнієць.

В. О. Корнілов.

В. О. Корнієнко. «Еней був парубок моторний...». Ілюстрація до поеми І. П. Котляревського «Енеїда». Аквагель. 1903.

Кури породи корніш.

абсолютизму. Розчарування К. в абсолютистській державі звучить у п'єсах «Родогуна...» (пост. 1644), «Ираклій...» (пост. 1647), де змальовано династичні чвари, звичаї придворного світу. Демократичні тенденції виявилися в героїчній комедії «Дон Санчо Арагонський» (1650) та трагедії «Нікомед» (1651). Трагікомедію К. «Сід» у перекладі укр. мовою М. Рильського поставив Тернопільський обл. укр. муз.-драм. театр ім. Т. Г. Шевченка (вперше 1972).

Тв.: Укр. перекл.— Сід. [Перекл. М. Рильського]. В кн.: Французькі класики XVII століття. Х.—К., 1931; Рос. перекл.— Избранные трагедии. М., 1956; [П'єси]. В кн.: Театр французского классицизма. М., 1970.
Літ.: Балашов Н. И. Пьер Корнель. М., 1956; Сигал Н. А. Пьер Корнель. Л.—М., 1957. *Н. О. Модестова.*

КОРНЕ́ЛЬ (Corneille) Томá (20. VIII 1625, Руан — 8.X чи 8.XII 1709, Анделі) — франц. драматург і вчений. Член Франц. академії (з 1685). Брат П. *Корнеля*. За освітою юрист. Виступав у жанрах комедії, трагедії, оперного лібретто. Наслідував П. Корнеля, Ж. Расіна, Ф. Кіно. Популярність К. принесла трагедія «Тімократ» (пост. 1656, вид. 1658). У творчості К. поєднувалися елементи *барокко* й *класицизму*. Як учений працював у галузі лексикографії та історіографії. *Д. С. Наливайко.*

КОРНЕ́ЛЬ ДЕ ЛІО́Н (Corneille de Lyon; бл. 1505, Гаага — бл. 1574, Ліон) — франц. живописець доби *Відродження*. Автор реалістичних портретів. Близько 1533 оселився у Франції. Твори: портрети — герцога Ангулемського, Маргарити Валуа, франц. королеви Клод, хлопчика та ін.

КО́РНЕР (англ. corner, букв.— заганяти в кут, тут — скуповувати товари зі спекулятивною метою) — найпростіша форма об'єднання капіталістів з метою оволодіти ринком будь-якого товару шляхом скуповування його для дальшого спекулятивного перепродажу. К. створюють на товарних та фондових *біржах* для купівлі *акцій* окремих компаній як для дальшого перепродажу їх, так і для придбання контрольного пакета акцій певної компанії (див. *Акціонерне товариство*).

КОРНЕ́Т (франц. cornette — кавалерійський штандарт; офіцер при цьому штандарті) — перший молодший офіцерський чин у кавалерії ряду країн у 15 — на поч. 20 ст. В Росії чин К. був запроваджений 1801. Відповідав чинові *прапорщика* (з 1884 — підпоручика) в піхоті, артилерії та ін. військах або чинові *хорунжого* в козачій кавалерії.

КОРНЕ́Т (франц. cornet, букв.— ріжок, сопілка) — духовий музичний інструмент. Старовинні К. виробляли з дерева, обтягнутого шкірою, або з слонової кістки. Мали хроматичний звукоряд. Становили ціле сімейство (К. сопранові, альтові, тенорові). На поч. 19 ст. було винайдено клапанний механізм, який значно поліпшив можливості К. Найпоширеніший К.— а-пістон (або сі-бемоль). Його звукоряд (фа малої — до третьої октави) збігається зі звукорядом хроматичної труби. Іл. с. 413.

КО́РНЄВ Костянтин Арсенович (28.V 1908, с-ще Сосниця, тепер смт Черніг. обл.— 8.X 1974, там же) — укр. рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1961). Член КПРС з 1943. У 1930 закінчив Київ. фармацевтичний ін-т. У 1939—57 працював в Ін-ті органічної хімії АН УРСР; з 1958 до 1965 — директор Ін-ту хімії високомол. сполук АН УРСР. Осн. наук. праці — з органічного синтезу, зокрема нових ефективних протиракових препаратів, синтезу термостійких пластичних мас.

КО́РНИН — селище міського типу Попільнянського р-ну Житомир. обл. УРСР, на берегах р. Ірпеня (прит. Дніпра), за 5 км від залізнич. ст. Корнин. 3,8 тис. ж. (1979). У с-щі — гранітний кар'єр, цукр., цегельний та хлібний з-ди, сироробний цех Попільнянського молокозаводу, виробниче відділення райсільгосптехніки, цех районного міжгосп. об'єднання по виробн. м'яса. 3 заг.-осв. школи, філіал Попільнянської муз. школи; 2 лікарні. Будинок культури, 6 б-к. Уперше згадується 1550.

КОРНІЄ́НКО Василь Онисимович (22.IV 1867, с. Мануйлівка, тепер Дніпроп. обл.— 11.XII 1904, Одеса, похований у Мануйлівці)— укр. живописець і графік. У 1888—96 навчався в петерб. АМ у В. *Орловського*. Твори: картини — «Біля корчми» (1902), «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва» (1904); ілюстрації до «Енеїди» І. Котляревського (1903—04); малюнки на теми укр. народних дум (видано окремими листівками).
Літ.: Заремба В. І. Василь Корнієнко. К., 1979.

КОРНІЄ́НКО Іван Сергійович (27.XI 1910, с. Шестірня, тепер Широківського р-ну Дніпроп. обл.— 13.XI 1975, Київ) — український радянський кінознавець, сценарист, засл. працівник культури УРСР (з 1968). Член КПРС з 1940. В 1931 закінчив Одес. муз.-драм. ін-т. У 1947—49 очолював сценарний відділ Київ. кіностудії худож. фільмів. З 1959 — гол. редактор журн. «Мистецтво». Доктор мистецтвознавства (з 1966). З 1961 — викладач, а згодом ректор Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. Автор сценаріїв: «Українське народне мистецтво», «Гнат Юра», «Слово про Ігоря Савченка». Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, ін. орденами, медалями.
Тв.: Півстоліття українського радянського кіно. К., 1970; Кино Советской Украины. К., 1975.

КОРНІЄ́ЦЬ Леонід Романович [8 (21).VIII 1901, м. Бобринець, тепер Кіровогр. обл.— 29.V 1969, Москва] — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1926. Н. в сім'ї батрака. З 1931 — на керівній парт. роботі. В 1938 — другий секретар Дніпроп. обкому КП(б)У. В 1938—39 — Голова Президії Верховної Ради УРСР. В 1939—44 — Голова Раднаркому УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни — один з керівників партизан. руху і підпільної боротьби на Україні, член Військ. рад ряду фронтів (генерал-лейтенант). В 1944—46 — перший заступник Голови Раднаркому, 1946—50 — перший заст., 1950—53 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1953 — міністр заготівель, з 1956 — міністр хлібопродуктів СРСР; 1958—61 — голова Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР по хлібопродуктах, міністр СРСР. З 1961 — перший заст. голови, з 1963 — голова Держ. к-ту заготівель Ради Міністрів СРСР — міністр СРСР. На XVIII з'їзді партії обирався членом ЦК ВКП(б), на XIX—XXIII — кандидатом у члени ЦК КПРС. На XIV—XVII з'їздах КП України обирався членом ЦК. В 1938—53 — член Політбюро ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 1—7-го скликань, депутат Верховної Ради УРСР 1—3-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами та медалями.

КОРНІЙЧУ́К Микола Павлович (н. 22.I 1920, с. Бобрик Петриківського р-ну Гом. обл.) — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення (1955) Дніпропетр. ун-ту працював у ньому. З 1974 — зав. відділом Ін-ту математики АН УРСР. Осн. праці — в галузі теорії наближень, екстремальних задач теорії функцій, кусково-поліноміальної *апроксимації*, оптимального відновлення функцій та лінійних функціоналів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1973.

КОРНІЙЧУ́К Олександр Євдокимович [12 (25).V 1905 , ст. Христинівка, тепер місто Черкас. обл.— 14.V 1972, Київ] — укр. рад. письменник-драматург, держ. і громад. діяч, академік АН СРСР (з 1943), академік АН УРСР (з 1939), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1940. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1929). Перше оповідання «Він був великий» — про В. І. Леніна — надрукував 1925. Як драматург дебютував 1928 п'єсою «На грані» (вид. 1930), спрямованою проти теорії «чистого мистецтва». У п'єсах «Кам'яний острів» (1929) і «Штурм» (1930) К. викривав контрреволюц. суть укр. бурж. націоналізму. Широке визнання здобула істор.-революційна драма К. «Загибель ескадри» (2-а премія на Всесоюзному конкурсі 1933, вид. 1934), в основу якої покладено істор. факт років громадян. війни — потоплення за наказом В. І. Леніна бойових суден у Новоросійську. У п'єсі «Платон Кречет» (1934, вид. 1935) К. створив образ рад. інтелігента, гуманіста і новатора. Гол. ідея істор.-революційної п'єси «Правда» (вид. 1937) — спільність істор. шляхів укр. і рос. народів. В центрі п'єси — вперше створений в укр. драматургії образ В. І. Леніна. Подіям нар.-визвольної війни 1648—54, возз'єднанню України з Росією присвячена драма «Богдан Хмельницький» (1939, Держ. премія СРСР, 1941, за п'єси «Платон Кречет» і «Богдан Хмельницький»). На тему колгоспного будівництва в передвоєнні роки написав комедію «В степах України» (1941, Держ. премія СРСР, 1942). Тему колгоспного села К. пізніше продовжив у п'єсах «Приїздіть у Дзвонкове»

(1947), «Калиновий гай» (1950, Держ. премія СРСР, 1951), «Над Дніпром» (1960). Творчість К. років Великої Вітчизн. війни пов'язана з його фронтовою, громадсько-політичною і держ. діяльністю. Виступав з публіцистичними статтями, написав п'єси «Партизани в степах України» (1941), «Фронт» (1942, Держ. премія СРСР, 1943), «Місія містера Перкінса в країну більшовиків» (1944). В п'єсі «Фронт» порушувалися гострі й актуальні проблеми, пов'язані з успіхами й тимчасовими невдачами Рад. Армії на фронтах Великої Вітчизн. війни. Пристрасною партійністю пройняті п'єси К., створені в післявоєнні роки: «Макар Діброва» (1948. Держ. премія СРСР, 1949), «Крила» (1954), «Чому посміхалися зорі» (1958), «Сторінка щоденника» (1964), «Пам'ять серця» (1969, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971). К. виступав як публіцист і літературознавець (статті про творчість Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Горького). Голова Правління Спілки письменників України (1938—41 і 1946—53). В 1953—54 К.—перший заст. Голови Ради Міністрів УРСР Член ЦК КПРС (з 1952) і член ЦК КП України (з 1949). В 1953—54—член Президії ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР і УРСР 1—8-го скликань, Голова Верховної Ради УРСР 2, 3, 5—8-го скликань. Член Всесвітньої Ради Миру та її бюро (з 1950). Член Президії Всесвітньої Ради Миру (з 1959). Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1960. Поблизу Києва, в с. Плютах Обухівського р-ну 1975 відкрито *Корнійчука О. Є. музей*.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1966—68; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—3. М., 1956; Собрание сочинений, т. 1—4. Л., 1976—77.

Літ.: Гебель В. А. А. Е. Корнейчук. М., 1957; Старинкевич Є. Олександр Корнійчук. В кн.: Літературні портрети, т. 1. К., 1960; Кобылецкий Ю. С. Драматург и время. М., 1973; Кобилецький Ю. С. Крила Кречета. К., 1975. *Б. С. Буряк.*

КОРНІЙЧУКА О. Є. МУЗЕЙ — філіал *Центрального архіву-музею літератури і мистецтва УРСР*. Відкрито 1975 у с. Плютах Обухівського р-ну Київ. обл. в будинку, куди часто приїжджав драматург для творчої роботи й відпочинку. В музеї — три меморіальні кімнати: вітальня і робочі кабінети Корнійчука та відомої польс. і рад. письменниці, його дружини В. Л. *Василевської*. Тут розміщена бібліотека Корнійчука, яка нараховує дві з половиною тисячі томів. Експонати музею розповідають про життєвий і творчий шлях Корнійчука, його держ. і політ. діяльність: ксерокопії рукописів його п'єс і листів, особисті речі, записні книжки, фото- і кінодокументи. Серед творів образотворчого мистецтва — картини відомих художників П. Кончаловського, М. Глущенка, О. Шовкуненка, М. Струнникова, О. Саєнка та ін. В садибі музею 1980 споруджено пам'ятник.

О Д. Харченко.

КОРНІ́ЛОВ Володимир Олексійович [1 (13).II 1806, Тверська губ.— 5 (17).X 1854, Севастополь] — рос. військовий діяч, віце-адмірал (з 1852), герой *Севастопольської оборони 1854—55*. Н. в сім'ї офіцера. Учасник Наварінської битви 1827, рос.-тур. війни 1828—29. З 1830 служив на Балтійському, з 1834 — на Чорномор. флотах. З 1849 — нач. штабу Чорномор. флоту, з 1851 фактично командував флотом. У вересні 1854 призначений нач. штабу гарнізону Севастополя, очолив оборону міста. Смертельно поранений на *Малаховому кургані*.

КОРНІ́ЛОВ Лавр Георгійович (1870—1918) — один з керівників рос. контрреволюції 1917—18, генерал від інфантерії (1917). В липні — серпні 1917 — верховний головнокоманд. збройними силами Росії. Намагався встановити військ. диктатуру (див. *Корніловщина*). Один з організаторів і керівників *Добровольчої армії*. Вбитий у бою в районі Єкатеринодара (тепер Краснодар).

КОРНІ́ЛОВЩИНА — контрреволюц. заколот у Росії в серпні 1917, очолюваний ген. Л. Г. *Корніловим* з метою розгрому революц. сил і встановлення бурж.-поміщицької військ. диктатури. Після *Липневих днів 1917*, які знаменували кінець *двовладдя*, держ. влада сконцентрувалася в руках *Тимчасового уряду* — органу контрреволюц. буржуазії. Остання, відчуваючи нестійкість своєї перемоги, взяла курс на встановлення військ. диктатури. Програму контрреволюції прийнято на *Державній нараді* 12—15 (25—28). VIII 1917 в Москві.

Центром підготовки перевороту, ідею якого підтримала *Антанта*, стала Ставка верховного головнокомандуючого збройними силами Росії в Могильові — Корнілова. З фронту 25.VIII (7.IX) на Петроград вирушили частини 3-го кінного корпусу — гол. бойова сила К. Одночасно планувалося розгромити революц. сили в ін. великих містах. 26.VIII (8.IX) Корнілов пред'явив Тимчасовому урядові ультиматум про передання йому повноти влади. Боротьбу проти К. очолили більшовики. Вони організували оборону столиці. Внаслідок більшовицької агітації козаки 3-го кінного корпусу відмовилися наступати на Петроград. В Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Луганську, Житомирі мобілізацію робітників і солдатів на захист революції здійснювали утворені ревкоми, к-ти охорони революції. У Ставці та штабах фронтів було заарештовано багатьох керівників і активних учасників змови, в т. ч. генерала Корнілова. 31. VIII (13.IX) офіційно оголошено про ліквідацію К. Розгром її сприяв зростанню авторитету більшовицької партії, прискорив *більшовизацію Рад 1917*, наблизив перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції. *М. А. Рубач.*

КО́РНІШ (англ. cornish — корнуоллський), корнуельські кури — порода курей м'ясного напряму. Виведена в Англії (графство Корнуолл) *схрещуванням* місцевих бійцевих курей з малайськими та породи азіль. Найбільш поширені білі К., які мають яскраво виражену м'ясну будову тіла. Гребінь стручковидний, тулуб масивний, груди широкі й глибокі, ноги широко поставлені з м'язистими стегнами. Жива маса півнів 4—4,5 кг, курок 3—3,5 кг. Несучість 110—130 яєць на рік, масою 57—64 г. Поширені К. у країнах з виробництвом *бройлерів*, зокрема в СРСР, у т. ч. на Україні.

КОРНІШО́НИ (франц. cornichon) — дрібні огірки, зняті на 3—4-й день після утворення *зав'язі*. Використовують для маринування. Розмір товарних К.: першої групи 3—5 см, другої — 5,1—7 см.

КОРНОУ́ХОВ Микола Васильович [10 (23). X 1903, м. Ніжин, тепер Чернігів. обл.— 2.VI 1958, Київ] — укр. рад. вчений у галузі теорії споруд, акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1954). Член КПРС з 1941. Закінчив (1928) Київ. політех. ін-т. З 1931 викладав у Київ. інженерно-буд. ін-ті, водночас працював (з 1935) в Ін-ті буд. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР (1940—44 — директор). Осн. дослідження в галузі стійкості конструкцій. Розвинув точний метод розрахунку стійкості рам (метод деформацій), створив теорію об'єднаного розрахунку на міцність і стійкість стрижневих систем. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1950. Портрет с. 416.

Літ.: Варвак П. М. Микола Васильович Корноухов. К., 1959.

КО́РНУОЛЛ — півострів на Пд. Зх. Великобританії, між Брістольською затокою і протокою Ла-Манш. Довж. бл. 120 км, шир. до 72 км. Береги скелясті, розчленовані. Поверхня погорбована, вис. до 621 м. Родовища олова і мідних руд. Природна рослинність — ліси (дуб, бук), зарості вересу. Найбільший порт — Плімут.

КО́РНФОРД (Cornford) Джон (28.XII 1915, Кембрідж — 27.XII 1936, Кордова, Іспанія) — англ. поет, публіцист. Член Компартії Великобританії з 1932. Загинув у

О. Є. Корнійчук.

Пам'ятник **О. Є. Корнійчукові** в с. Плютах. Скульптор О. П. Скобликов, архітектор М. В. Бурханов. 1980.

П'єси О. Є. Корнійчука на сцені драматичних театрів.

«Загибель ескадри». Харківський український драматичний театр «Березіль». 1933.

«Платон Кречет». Московський художній академічний театр імені М. Горького. 1935.

«Богдан Хмельницький». Львівський український драматичний театр імені М. Заньковецької. 1979.

М. В. Корноухов.

К. Коро. Автопортрет Фрагмент. 1835. Галерея Уффіці. Флоренція

В. І. Коробко

В. М. Коробков.

бою, захищаючи іспанську республіку. Автор політично загострених статей («Боротьба за владу в Західній Європі», 1934; «Комунізм в університетах», 1936 та ін.) і віршів. Кращі твори — щоденник, листи, вірш «До Марго Хайнеман», поема «Повний місяць над Тьєрзою. Перед штурмом Уески» (1936) — написано К. в Іспанії.

А. О. Колибанова.

КО́РНФОРТ (Cornforth) Моріс Кемпбелл (н. 28.X 1909, Лондон) — англ. філософ-марксист. Член Компартії Великобританії з 1931. Закінчив Лондонський (1929) і Кембріджський (1931) ун-ти. З 1950 — керівник вид-ва компартії «Лоренс енд Уїшарт». Праці в галузі діалектичного й істор. матеріалізму.

КОРНЮ́ (Cornu) Огюст (н. 9.VIII 1888) — франц. філософ-марксист. Член Франц. компартії з 1923. Учасник франц. *Руху Опору*. В 1948—56 — професор Берлін. ун-ту ім. Гумбольдтів (НДР). Осн. праці присвячені проблемам формування та історії розвитку марксист. матеріалістичної думки. Нац. премія НДР, 1959.

Тв.: Рос. перекл.— Карл Маркс и Фридрих Энгельс. Жизнь и деятельность, т. 1—3. М., 1959—68.

КОРНІ́ЮШИН Федір Данилович [16 (28).II 1893 — 1.IX 1938] — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Даниловці (тепер Сухининського р-ну Калуз. обл.) в робітн. сім'ї. Учасник боротьби за встановлення Рад. влади в Одесі. З 1919 на парт. і проф. роботі, зокрема 1924—25 — секретар Одес. губкому партії, 1925—26 — секретар ЦК КП(б)У, 1927—28 — секретар Київ. окр. к-ту партії. З 1923 — кандидат, 1924—30 — член ЦК КП(б)У. У 1923—26 — член Оргбюро ЦК КП(б)У. 1926—28 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Обирався членом Президії ВУЦВК і членом ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

КОРНЯ́НУ Леонід Юхимович (1.I 1909, с. Кошниця, тепер Дубоссарського р-ну Молд. РСР — 27.XI 1957, Кишинів) — молд. рад. письменник. Член КПРС з 1945. В 1930—32 навчався в аспірантурі Ін-ту Тараса Шевченка в Харкові. Друкуватися почав 1927. Збірки поезій: «Різні вірші» (1930), «Поривання» (1933), «Світло і тінь» (1935), «З долини Дністра» (1947), «Вибрані твори» (1958); драматичні твори: «Марійчине щастя» (у співавт., пост. 1951), «За голубим Дунаєм» (1955), «Тінь кохання» (1958). П'єса «Джерело братерства» (1952—54) — про дружбу молд. народу з укр. і рос. народами. Укр. тематику відобразив у творах «На березі Дніпра», «Суботник», «Рапорт з Донбасу». Перекладав твори Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини. Автор статті «Т. Шевченко» (1946).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Молдавія К., 1953; [Вірші]. В кн.: Молдавська радянська поезія. К., 1975; Рос. перекл.— Пьесы. Кишинёв, 1956

КОРО́ (Corot) Каміль (16.VII 1796, Париж — 22.II 1875, там же) — франц. живописець, один із засновників франц. реалістичного пейзажу 19 ст. В 1822—24 навчався в А. Мішаллона та В. Бертена, в 1825—2[illegible], 1834 й 1843 був в Італії. К. працював з натури, що зближує його з *барбізонською школою*. Твори: «Вид Колізею» (1826, Лувр), «Гомер і пастухи» (1845, Музей в Сен-Ло), «Спогад про Мортефонтен» (1864, Лувр), «Порив вітру» (1865—70, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна, Москва), «Жінка з перлиною» (1868—70, Лувр) та ін. К. відомий також як майстер малюнка й офорта.

Літ.: Коро — художник, человек. Пер. с франц. М., 1963.

К. Коро. Шлях на Севр. 1855—56. Лувр. Париж

КОРОБІ́ВСЬКИЙ ВИ́СТУП СЕЛЯ́Н 1905 — збройний виступ селян с. Коробівки (тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.) під час *революції 1905—07 в Росії*. 18 (31). X селяни сіл Коробівки й Комарівки, розгромивши сільс. управу, пішли на Золотоношу. Поблизу міста селяни з'єдналися з групою міськ. революц. молоді. Учасники виступу розгромили в Золотоноші поліцейське управління, волосну управу, поштово-телеграфну контору, звільнили заарештованих. Місц. влада викликала війська. В збройній сутичці було поранено кількох учасників виступу.

КОРО́БКА Микола Іванович (6.V 1872, м. Кременець, тепер Терноп. обл.— 1921) — рос. і український фольклорист і літературознавець. Вчився в Київському, потім у Петерб. ун-ті (закінчив 1894). Записав багато фольклорних матеріалів на Волині й Поділлі, видав «Пісні Кам'янецького повіту, Подільської губернії» (1895), «Колядки й щедрівки...» (1902) та ін. Автор праць: «Спроба огляду історії російської літератури» (ч. 1—3, 1909—14), «Нариси літературних настроїв» (1903).

О. А. Правдюк.

КОРО́БКА Федір (рр. н. і см. невід.) — військ. обозний селянсько-козацьких військ під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Був городовим отаманом Чигирина (1648—49), потім — наказним чигиринським полковником. З 1650 — військ. обозний. За дорученням Б. Хмельницького вів переговори з царським урядом про возз'єднання України з Росією. Очолював укр. посольства до Туреччини, Валахії, Швеції. Після смерті Б. Хмельницького був прибічником гетьмана І. *Виговського*.

КОРО́БКА Федір Михайлович (рр. н. і см. невід.) — укр. золотар 1-ї пол. 19 ст., родич відомого майстра О. *Іщенка*. В Києві мав свою майстерню, не раз обирався цехмістром Срібного цеху. В 1816—23 на замовлення Києво-Печерської лаври виконав: мідні іконостаси для Варлаамівської та Введенської церков, срібні шати до ікон Антонія (1818—19), Собору преподобних отців (1820) та св. Варвари (1822), п'ять лампад із срібла, царські врата Варлаамівської церкви на Ближніх печерах у Києво-Печерській лаврі (1819). Ряд робіт К. зберігається в Істор. музеї УРСР в Києві.

КОРО́БКА ПЕРЕДА́Ч — механізм, яким регулюють, змінюючи *передаточне відношення*, частоту обертання веденого вала в *трансмісіях* транспорт. та багатьох ін. машин. Розрізняють К. п. (мал., с. 418): безступінчасті (з *варіатором*), якими плавно змінюють передаточне відношення; ступінчасті (з *зубчастими передачами*, що їх перемикають) і комбіновані. В металорізальних верстатах, бурових установках механізм такого типу наз. *коробкою швидкостей*. Див. також *Карданна передача*.

В. І. Задорожній

КОРО́БКА ПОДА́Ч — механізм, яким змінюють величину подачі (переміщення інструмента відносно оброблюваної заготовки) в металорізальних, деревообробних верстатах, каменерізних машинах. Складається з вміщених у корпус (коробку) *зубчастих передач*, що їх можна перемикати.

КОРО́БКА ШВИ́ДКОСТЕЙ — механізм, яким регулюють, змінюючи *передаточне відношення*, частоту обертання веденого вала в *приводах* металорізальних верстатів, бурових установок тощо. Такі механізми бувають з *зубчастими передачами*, що їх перемикають, або з *варіаторами*.

КОРО́БКІН Іван (рр. і місце н. і см. невід.) — укр. ливарник 18 ст. Вилив дзвони (1776 та 1781) для Софійського собору в Києві, для Вознесенської церкви й Спаського собору в Чернігові.

КОРОБКО́ Василь Іванович (31. III 1927, с. Погорільці, тепер Семенівського р-ну Черніг. обл.— 1.IV 1944) — юний учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. В роки окупації села нім.-фашист. загарбниками вся сім'я К. брала участь у партизан. боротьбі. Василь спочатку був зв'язківцем-розвідником. Загинув при виконанні бойового завдання, висадивши в повітря ворожу переправу. Нагороджений орденами Леніна і Червоного Прапора.

КОРОБКО́В Віктор Михайлович (4.III 1929, м. Феодосія — 9.III

Ф. М. Коробка. Фрагмент царських врат Варлаамівської церкви на Ближніх печерах у Києво-Печерській лаврі. 1819.

1944) — юний учасник партизан. руху під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. В окупованій нім.-фашист. загарбниками Феодосії допомагав підпільникам добувати відомості про ворога, брав участь у розповсюдженні листівок. Пізніше став розвідником штабу 3-ї бригади Сх. з'єднання партизанів Криму. Був виказаний провокатором і розстріляний гестапівцями. Ім'я К. присвоєно школі, де він навчався, та вулиці в м. Феодосії. Там же встановлено йому пам'ятник. Посмертно нагороджено медаллю «За відвагу».

КО́РОБОВ Іван Кузьмович (1700 або 1701—1747, Москва) — рос. архітектор та інженер. У 1718—27 як пенсіонер Петра I вчився в Бельгії та Голландії. В Петербурзі перебудував у стилі барокко будинок *Адміралтейства*. Спорудив Партикулярну верф на Фонтанці (буд-во почато 1735, розібрано), можливо церкву Пантелеймона (1735—39). Разом з М. Г. Земцовим та П. Н. Єрошкіним брав участь у складанні першого рос. архіт. трактату-кодексу. Учні К.— С. Чевакінський, О. *Кокорінов*, Д. *Ухтомський*.

КО́РОБОВИ — новатори металург. виробництва. **Іван Григорович** К. [н. 3 (15).I 1882, Перша Підгородна Слобода Малоархангельського повіту Орловської губ. — 28.I 1952, м. Макіївка Донецької обл.]. Член КПРС з 1941. З 1897 працював на Макіївському металург. з-ді ім. С. М. Кірова робітником, майстром, 1918—52 — обер-майстром доменного цеху. В 30-х рр. досяг найкращого для того часу в СРСР коефіцієнта використання корисного об'єму доменної печі. Депутат Верховної Ради СРСР 2—3-го скликань, Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Ілля Іванович К. [н. 13 (26). VII 1910, м. Макіївка] — Герой Соціалістичної Праці (1958), доктор тех. наук. Син І. Г. Коробова. Член КПРС з 1940. Трудову діяльність почав 1925 робітником на Макіївському металург. з-ді ім. С. М. Кірова. Після закінчення Моск. ін-ту сталі 1932—38 працював нач. доменної печі, доменного цеху на металург. підприємствах країни; 1938—41 та 1943—62 — директор Дніпроп. металург. з-ду ім. Г. І. Петровського. Розробив і запровадив у виробн. новий спосіб роботи доменної печі на підвищеному тиску газу, кисневий процес сталеваріння в конверторах, технологію доменної плавки із застосуванням природного газу, кисню та ін. З 1965 — професор Дніпроп. металург. ін-ту. Делегат XIX з'їзду КПРС та XVI, XVIII, XX—XXII з'їздів Компартії України. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960.

В. М. Чернов.

КОРО́БОЧКА — 1) Тип плоду, що складається з кількох зрослих між собою *плодолистків*. Здебільшого К.— сухий одно- або багатогніздий плід. При достиганні розкривається різними способами: спадає кришечка (напр., у блекоти, подорожника), відвертаються зубчики на верхівці (напр., у рясту), утворюються поздовжні щілини (напр., у дурману), дірочки (напр., у маку). Іл. с. 418.

2) У мохів — верхня частина спорогонія, яка містить *спори*.

КОРОБЧА́НСЬКИЙ Іван Євстафійович [4 (16).I 1895, с. Кекине, тепер Сумського р-ну Сум. обл.— 1.IV 1956, Донецьк] — укр. рад. вчений у галузі теплоенергетики, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1945. Закінчив (1917) Харків. технологічний ін-т, працював у Донбасі, 1930—33 — у Харкові й Макіївці. В 1935—56 — зав. кафедрою Донецького індустріального (тепер політех.) ін-ту. Осн. дослідження з термічної переробки палива, зокрема технології коксування, збагачування та підземної газифікації вугілля. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КОРОВА́Й Іван Андрійович (н. 10.VII 1928, с. Носівка, тепер місто Черніг. обл.)— укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Закінчив Ніжинський пед. ін-т ім. М. В. Гоголя (1951). З 1962 працює вчителем математики в серед. школі-інтернаті м. Фастова Київ. обл. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

П. Д. Іваніна.

КОРОВА́Й Федір Гнатович (н. 26.VII 1927, Суми) — укр. рад. домрист і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1966. В 1958 закінчив Харків. консерваторію. В 1951—59 — соліст оркестру нар. інструментів Харків. обл. філармонії, 1960—63 — соліст Укрконцерту. З 1963— викладач Харків. ін-ту мистецтв ім. І. Котляревського.

КОРОВА́Й — обрядове весільне печиво у вигляді великої пухкої круглої хлібини. К. символізував побажання щастя і добра молодим. Існував у всіх слов'ян. народів. На Україні К. пишно прикрашався; приготування його супроводилося різними обрядовими діями і піснями.

КОРОВА́ЙКА (Plegadis falcinellus) — птах род. *ібісових*. Довж. тіла до 66 см, маса до 770 г. Оперення каштаново-червоне з металічним блиском. К. поширена в Пд. Європі, Пн. Африці, Пд.-Зх. Азії, Австралії, Америці. В СРСР — на Пд. Європ. частини, в Казахстані і Серед. Азії. В УРСР гніздиться колоніями в очереті або в заплавних гаях Дунаю, Дніпра, (зрідка) і Дністра. Кладку в травні з 3—5 яєць насиджують самець і самка 21 добу. Живиться К. водяними комахами та ін. безхребетними, яких здобуває на мілководді. В УРСР К. нечисленна, полювати на неї заборонено Іл. с. 418.

Л. О. Бабенко.

КОРОВІ́ЦЬКИЙ Леонід Костянтинович [23.I (4.II) 1890, Житомир — 8.XII 1976, Одеса] — укр. рад. терапевт і інфекціоніст, засл. діяч науки УРСР (з 1965). У 1913 закінчив мед. ф-т Одес. ун-ту. З 1934 — зав. кафедрою пропедевтичної терапії, згодом — зав. клінікою інфекційних хвороб Одес. мед. ін-ту. Праці К. присвячені клініці й лікуванню інфекційних і паразитарних хвороб, зокрема малярії, бруцельозу, токсоплазмозу.

М. К. Бородій.

КОРО́ВІН Костянтин Олексійович [23.XI (5.XII) 1861, Москва — 11.IX 1939, Париж] — рос. живописець. У 1875—86 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в О. *Саврасова* та В. *Полєнова*, 1882 — в петерб. АМ. З 1923 жив за кордоном. Був чл. об'єднання «*Мир искусства*» та Союзу рос. художників. Автор пейзажів, жанрових картин і портретів, що відзначаються витонченим колоритом, відчуттям *пленеру*. Твори: «Північна ідилія» (1886), «Біля балкона» (1888—89), «Взимку» (1894), «Париж. Бульвар капуцинів» (1906), «Троянди і фіалки» (1912); портрети — Т. Любатович (1886—87), Ф. Шаляпіна (1911); декорації до театр. вистав — «Демон» А. Рубінштейна (1901—02), «Хованщина» М. Мусоргського (1911) та ін. Картини К. зберігаються в ДТГ, ДРМ, Київ. музеї рос. мист. та ін. музеях.

Літ.: Власова Р. И. Константин Коровин. Л., 1969.

КОРО́ВІН Сергій Олексійович [7 (19).VIII 1858, Москва — 13 (26).X 1908, там же] — рос. живописець. Брат К. О. *Коровіна*. В 1876—86 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у В. *Перова* та І. *Прянишникова*, викладав там 1888—1907. Чл. Союзу рос. художників. У своїх творах продовжував традиції *передвижників*. Серед картин: «Перед покаранням» (1884), «Перед громадою» (1893, ДТГ); ілюстрації до творів О. С. Пушкіна, до повісті М. Гоголя «Шинель» та ін.

Літ.: Суздалев П. Сергей Алексеевич Коровин. Л., 1967.

КОРОВЧИ́НСЬКИЙ Віктор Мусійович [10 (22).II 1890, с. Бацмани, тепер Роменського р-ну Сум. обл.— 19.II 1949, Москва] — укр. рад. живописець. У 1910—13 вчився у Київ. худож. уч-щі, 1914—18— у Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в К. *Коровіна*. В 1918—30 жив у Ромнах, з 1930 — в Москві. Член *АХЧУ* (1923—29). Автор жанрових картин, портретів і пейзажів. Твори: «Портрет матері» (1916), «Перше радіо на селі» (20-і рр.), «Селяни» (1927, ДМУОМ), «Клубна робота» (1928), «Куткові збори» (1929), «Колгоспний двір» (1933), «Ремонт тракторів у МТС» (1934), «Останні вісті» (1943), «Початок осені» (1946), «До школи» (1948). Більшість картин К. зберігається в Роменському краєзнавчому музеї.

КОРОВ'ЯК — рід рослин родини ранникових. Те саме, що й *дивина*.

І. І. Коробов.

К. О. Коровін. Портрет роботи В. О. Сєрова 1891. Державна Третьяковська галерея в Москві.

С. О. Коровін. Перед громадою. 1893. Державна Третьяковська галерея в Москві.

В. М. Коровчинський. Селяни. 1927. ДМУОМ

К. О. Коровін. Взимку. 1894. Державна Третьяковська галерея в Москві.

Королеве. Руїни замку. 13 ст.

Коробочки, що розкриваються: 1 — зубчиками (первоцвіт); 2 — дірочками (мак); 3 — кришечкою (блекота); 4 — стулками (дурман).

Коровайка.

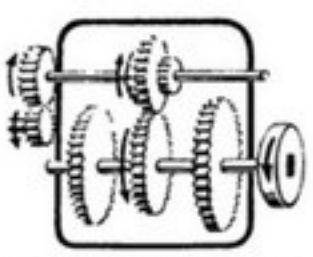

Ступінчаста коробка передач.

КОРО́ГВА, хорогва (польс. chorągiew) — 1) Бойовий прапор у військ. підрозділах укр. козацтва та збройних силах шляхетської Польщі в 16—18 ст. 2) Військ. підрозділ кінноти (50—120 чол.) у шляхет. Польщі в 16—17 ст. 3) Церковне знамено з зображенням Ісуса *Христа,* святих та інших церковних символів.

КОРОЗІ́ЙНА ВТО́МЛЕНІСТЬ — зниження *витривалості* металу (сплаву), зумовлене одночасним діянням циклічних механічних напружень і зовнішнього (корозійного) середовища. Характеризується умовною границею — макс. механічним напруженням, яке може витримати, не руйнуючись, метал після встановленого числа циклів змінного навантаження в заданих корозійних умовах. Опір К. в. підвищують нанесенням на метал *захисних покриттів,* поверхневим пластичним деформуванням, термічною обробкою або *легуванням.* Використовують також *інгібітори* корозії, що сповільнюють *корозію металу.* Щоб запобігти К. в., вдаються до електрохім. захисту.

КОРОЗІ́ЙНА СТІ́ЙКІСТЬ — властивість матеріалів чинити опір корозії — руйнуванню під впливом зовнішнього (корозійного) середовища. Залежить гол. чин. від хім. складу, структури і стану поверхні матеріалу, наявності мех. напружень, умов діяння зовн. середовища. Оцінюється макро- і мікроскопічними змінами поверхні матеріалу, часом до появи першого корозійного вогнища (або кількістю цих вогнищ за певний час), зменшенням товщини матеріалу або маси з одиниці поверхні за одиницю часу, зниженням фіз.-мех. показників тощо. К. с. металевих матеріалів підвищують *легуванням, рафінуванням,* нанесенням *захисних покриттів, хіміко-термічною обробкою,* зміною складу зовнішнього середовища (напр., введенням *інгібіторів* корозії), електрохім. способом. К. с. неметалевих матеріалів, зокрема бетонів, підвищують, збільшуючи їхню щільність, застосовуючи спеціальні цементи (напр., *пуцолановий портландцемент, шлакопортландцемент*) і заповнювачі, наносячи захисні покриття. Див. також *Корозійностійкі матеріали.*

КОРОЗІЙНОСТІЙКІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали, що відзначаються підвищеною *корозійною стійкістю.* Розрізняють К. м.: металеві, неметалеві (неорганічні, органічні) і композиційні (див. *Композиційні матеріали*); конструкційні (див. *Конструкційні матеріали*) і захисні (див. *Захисні покриття*). До металевих К. м. належать: сталі і чавуни (у т. ч. *жаростійка сталь, жаростійкий чавун*); сплави на основі алюмінію, міді (*бронза, латунь*), нікелю, ніобію, танталу, цирконію та ін. елементів, корозійну стійкість,яких підвищено *легуванням*; *благородні метали.* Неметалевими неорганічними К. м. є: природні силікатні матеріали — андезит, базальт, граніт, бештауніт, діорит, кварцит та ін. породи, що характеризуються високою *кислотостійкістю*; доломіти, мармури, вапняки — із значною *лугостійкістю,* а також штучні силікатні матеріали — *кам'яне литво, кварцове скло* і *скло силікатне, ситали, шлакоситали,* кислотостійкі *керамічні матеріали* та *емалі, кислотостійкий бетон, скловолокнисті матеріали* тощо. Найпоширеніші органічні К. м.— *поліетилен, полістирол, фторопласт.* К. м. використовують при виготовленні хім. апаратури, трубопроводів, виробів, що їх експлуатують в умовах діяння кислот, лугів, солей, хім. агресивних газів тощо. Див. також *Кислотостійкі матеріали, Лугостійкі матеріали.*

Н. Д. Томашов.

КОРО́ЗІЯ (лат. corrosio, від corrodo — гризу, роз'їдаю) — руйнування поверхні різних тіл під впливом фізико-хім. і біологічних факторів. К. у геології — руйнування (розчинення) гірських порід внаслідок хім. діяння води. Найінтенсивніше відбувається в районах поширення водорозчинних порід (кам. солі, гіпсів, вапняків тощо). К. спричинює утворення порожнин у *земній корі,* тріщин, лійок, жолобів та ін. на поверхні землі (див. *Карст*). Під К. розуміють також роз'їдання і часткове розчинення магматичним розплавом кристалів мінералів, що виділилися на початковій стадії кристалізації *магми,* або уламків порід, захоплених магмою при проникненні її у гірські породи земної кори. К. бетону і залізобетону — руйнування бетону й залізобетону внаслідок фіз., хім., фіз.-хім. або біол. взаємодії їх з зовн. (корозійним) середовищем. Спричинює розпушування структури, зміну зовн. вигляду і маси матеріалу, зниження його міцності. Щоб запобігти К., підвищують *корозійну стійкість* бетону, збільшують захисний шар бетону в *залізобетонних конструкціях,* наносять на *арматуру* спец. обмазки тощо. Див. також *Корозія металів.*

КОРО́ЗІЯ МЕТА́ЛІВ — руйнування металів внаслідок хім. або електрохім. взаємодії їх з зовнішнім (корозійним) середовищем. Корозію заліза і *заліза сплавів* наз. також іржавінням. Хімічна корозія зумовлена одночасним протіканням окислювальних і відновних процесів (див. *Окислювально-відновні реакції*). Спостерігається вона гол. чин. при високій температурі (газова корозія), у повітрі, в розплавлених металах, нафті, бензині, гасі, розплавленій сірці.

Електрохім. корозія (найпоширеніший вид К. м.) виникає під час взаємодії металів з рідкими *електролітами.* Розрізняють К. м. суцільну і місцеву. Суцільну корозію поділяють на рівномірну, нерівномірну і вибіркову (різновид вибіркової — щілинна корозія). Місцева корозія металів буває у вигляді плям, виразок, точок (пітингів), а також наскрізною, підповерхневою (шаровою), міжкристалітною (руйнування по границях зерен *кристалітів*), транскристалітною (по зерну) і ножовою (руйнування звичайно уздовж зварного шва). За типом середовища й умовами експлуатації розрізняють корозію кислотну, лужну, сольову, морську, атмосферну, корозію при повному постійному або змінному зануренні у середовище, корозію по *ватерлінії,* ґрунтову, контактну (при контакті двох різнорідних металів), корозію блукаючими струмами (поблизу ліній електропередачі, трамвайних ліній). Бактерії та ін. мікроорганізми спричинюють біол. корозію, радіоактивне випромінювання — т. з. радіаційну корозію. Корозійне розтріскування і фретинг-корозію (крихке руйнування металів при одночасному діянні тертя між двома твердими тілами, зовн. середовища і тривалих циклічних навантажень) звичайно наз. корозією під мех. напруженням. При циклічних змінних навантаженнях проявляється *корозійна втомленість* різних металів. Безперервне виникання і зникання дрібних вакуумних пузирів в агресивному середовищі спричинює мікрогідравлічні удари і призводить до кавітаційної корозії (див. також *Кавітація*). К. м. знижує пластичність і міцність металів, погіршує умови експлуатації машин.

Втрати металів в світі від корозії становлять понад 10—12% їх річного виробництва. Щоб запобігти К. м., застосовують *корозійностійкі матеріали,* наносять на поверхню металів, підвищуючи *корозійну стійкість,* кадмієві, кобальтові та ін. *захисні покриття,* знижують корозійну активність середовищ (напр., *нейтралізацією* кислих середовищ, *водопідготовкою*), раціонально конструюють і експлуатують металеві споруди і вироби тощо. Іл. с. 422.

Літ.: Карпенко Г. В. Про фізико-хімічну механіку металів. К., 1973; Скорчеллетти В. В. Теоретические основы коррозии металлов. Л., 1973.

Ю. І. Бабей.

КОРОЇ́Д Олексій Степанович (н. 10.VII 1911, ст. Слюдянка, тепер місто Ірк. обл.) — укр. рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (1961). Член КПРС з 1939. Закінчив Харків. ун-т (1933), Академію сусп. наук при ЦК КПРС (1949). У 1952—55 — на рад. і парт. роботі, 1955—65 — заст. директора Ін-ту економіки АН УРСР, 1957—63— голова Відділення сусп. наук АН УРСР, 1965—72—ректор, з 1972 — зав. кафедрою, професор Київ. ін-ту нар. г-ва. Праці з питань тех. прогресу, розвитку с. г., розміщення й розвитку продуктивних сил України, політ. економії соціалізму тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КОРОЇ́ДОВІ (Scolytidae, синонім Ipidae) — родина *жуків.* Небезпечні шкідники лісів, садів і парків. Тіло (довж. 0,8—12 мм) циліндричне, буре або чорне. Живуть під корою, рідше в деревині та корі дерев і чагарників, деякі — в стеблах трав'янистих рослин або в насінні і плодах. Перед відкладанням яєць утворюють під корою ходи, що мають характерну для певних видів будову. Понад 5000 видів, поширені в усіх частинах світу, крім Антарктики; в СРСР — понад 300 видів, з них в УРСР — бл. 100. До найшкідливіших К.

належать *заболонники, лубоїди,* короїд-типограф (Ips typographus) та ін. Заходи боротьби: своєчасна ліквідація решток після рубки дерев, зняття кори з лісоматеріалів, застосування ловильних дерев, вирубка свіжозаселених К. дерев та зняття з них кори.

Д. Ф. Руднєв.

КО́РОК, пробка, фелема — вторинна покривна тканина рослин. Складається з мертвих клітин, стінки яких просякнуті суберином, малопроникним для води і повітря. К. захищає рослину від надмірного випаровування та шкідливих зовн. впливів. Клітини К. формуються в результаті поділу клітин *фелогену* (коркового *камбію*). К. утворюється у дерев'янистих і більшості трав'янистих рослин. У деяких рослин (у *коркового дуба*) К. дуже розвинений, у інших (напр., у омели) — його зовсім немає. К. коркового дуба і почасти *бархату амурського* використовується для виготовлення рятувальних поясів, ізоляційних прокладок та ін.; є матеріалом для закупорювання пляшок тощо. Іл. с. 422.

КОРОЛЄ́ВА Наталена (3.III 1888, с. Сан-Педро-де-Карденья, Іспанія — 1.VII 1966, м. Мельнік, ЧССР) — укр. письменниця і актриса. Навчалася в Києві, Петербурзі, Парижі. Виступала в театрі. Друкувати оповідання почала 1904. Видала у Львові зб. легенд «Во дні они», зб. оповідань «Інакший світ» (обидві — 1935), істор. романи «1313» (1935), «Предок» (1937), «Сон тіні» (1938). У Празі видала зб. оповідань на істор. теми «Легенди староукраїнські».

Р. П. Головин.

КОРОЛЄ́ВЕ — селище міського типу Виноградівського р-ну Закарп. обл. УРСР, на лівому березі р. Тиси. Залізнична станція. 6,8 тис. ж. (1979). На тер. селища — локомотивне депо, об'єднаний щебеневий з-д з кар'єром (добування андезиту та ін.), 2 швейні цехи Мукачівської ф-ки худож. виробів, 2 хлібопекарні, радгосп-завод, будинок побуту. 3 заг.-осв. школи, 2 лікарні. Клуб, кінотеатр, 3 б-ки.

Перша писемна згадка про К. належить до 1262. Збереглися руїни замку (13 ст.). Пам'ятник Т. Г. Шевченку. Поблизу К. на 100-метровій терасі лівого берега р. Тиси виявлено багатошарову пам'ятку часів раннього *палеоліту*. Розкопками, що провадяться з 1974, відкрито 11 культурних шарів зі знахідками кам'яних виробів. Чотири нижні шари належать до ашельської епохи, а сім верхніх — до мустьєрської. Серед знахідок — різноманітні *нуклеуси,* сколи з них, ручні *рубила,* сікачі, *скребла,* ножі, *гостроконечники,* зубчасті знаряддя. Знаряддя виготовлено з місц. андезиту, кварциту, кременю, сланцю та обсидіану. Вироби з найнижчого культурного шару є найдавнішими (бл. 500 тис. років тому) на тер. України.

В. М. Гладилін (археологія).

КОРОЛЄ́ВИ МОД ЗЕМЛЯ—частина Сх. Антарктиди між 20° зх. д. і 45° сх. д., яка омивається морями Лазарєва, Рісер-Ларсена і Космонавтів. Вкрита льодовиковим покривом, що підіймається до 3500 м над р. м. У прибережній частині — окремі вершини заввишки 3000 м і більше. Поклади графіту, заліз., титано-магнетитових та ін. руд, слюди, топазів тощо. На К. М. З.— антарктичні станції СРСР (Новолазарєвська), Південно-Африканської Республіки і Японії. Землю відкрила 1930 норв. експедиція.

КОРОЛЄ́ВИЧ Олександр Дмитрович (1900 — 1958) — український радянський письменник. Див. *Гомін* Лесь.

КОРОЛЄ́ВИЧ-ВАЙДО́ВА (Korolewicz-Waydowa) Яніна (Королевичівна; 3.I 1875, за ін. даними 22.XII 1876, Варшава — 20.VI 1955, там же) — польс. співачка (сопрано) й педагог. У 1897 закінчила Львів. консерваторію (клас В. *Висоцького*); дебютувала на сцені Львів. опери. В 1897—1902 і 1907—08 — солістка опери у Варшаві. Виступала в Києві (1901, 1905, 1906, 1914), Одесі (1904—05), Харкові та Петербурзі (1906). Партії: Галька (однойм. опера Монюшка), Татьяна, Ліза («Євгеній Онєгін», «Пікова дама» Чайковського), Віолетта, Аїда («Травіата», «Аїда» Верді), Ельза, Єлизавета («Лоенгрін», «Тангейзер» Вагнера).

Тв.: Жизнь и искусство. Воспоминания оперной певицы. Пер. с польс. Л.—М., 1965.

Р. Я. Пилипчук.

КОРОЛЄ́НКА В. Г. МУЗЕЇ— літ.-меморіальні музеї. 1) У Полтаві відкрито 1928 у будинку, де письменник жив 1903—21. У роки Великої Вітчизн. війни експонати музею були евакуйовані до

Свердловська. Будинок спалили фашист. загарбники. Відбудований 1946. У фондах музею (1979) понад 8 тис. експонатів — документи, рукописи, малюнки Короленка, книги, унікальні фотографії, картини, особисті речі письменника, листи М. Коцюбинського, книги з автографами А. Чехова, М. Горького, О. Серафимовича, В. Гаршина, І. Карпенка-Карого, Панаса Мирного та ін. В експозиції є розділи — «Короленко на Україні», «Короленко й українська література». 2) У Житомирі відкрито 1973 у будинку, де народився письменник. Експозиція розміщена в 7 залах. У фондах музею — понад 550 експонатів — документи, фото, листи, особисті речі письменника, прижиттєві видання тощо.

Г. З. Кондрашова (у Полтаві), *В. Д. Щербакова* (у Житомирі).

КОРОЛЄ́НКО Володимир Галактіонович [15 (27). VII 1853, Житомир — 25.XII 1921, Полтава] — російський письменник, публіцист, громадський діяч. Родом українець. Навчався в Житомир. і Ровенській гімназіях. У 1871 вступив до Петерб. технологічного ін-ту, 1874 перейшов у Петровську землеробську та лісову академію у Москві. В 70-х рр. зблизився з діячами революц. народництва. В 1876 заарештований і поселений під нагляд поліції у Кронштадті; 1879 знову заарештований і висланий у Вятську губ., 1881— в Якутію. З 1885 жив у Нижньому Новгороді під наглядом поліції, з 1896 — у Петербурзі, з 1900 — у Полтаві. Друкуватися почав 1878. Перше оповідання — «Епізоди з життя шукача» (1879). В творі «Чудна» (1893) подав виразний реалістичний образ засланої дівчини-революціонерки. Писав про тяжке життя народу, наростання протесту проти соціальної нерівності («Сон Макара», 1883), розкрив багатство душі рос. селянина, його здатність до подвигу («Ріка грає», 1891), стверджував право людини на щастя («Парадокс», 1894), необхідність єднання інтелігенції з народом («Сліпий музикант», 1886). Революц. пафосом, прославленням безстрашності і незламності волі людини пройняті оповідання «Мить» (1900), «Вогники» (1901). В оповіданнях «Ат-Даван» (1892), «Государеві візники» (1901), «Феодали» (1904) К. критикував самодержавний лад, викривав насильство над людиною в поміщицько-буржуазному суспільстві. Повість «Без язика» (1895) — про поневіряння укр. селянина, що потрапив до Америки. Автор мемуарів «Історія мого сучасника» (1905—21; опубл. 1922), літ.-критичних статей та спогадів про Бєлінського, Чехова, Гоголя, Л. Толстого, публіцистичних творів «Павловські нариси» (1890), «У голодний рік» (1892), «Будинок № 13» (1903), «Побутове явище» (1910) та ін. Життя і творчість К. тісно пов'язані з укр. народом, його побутом і культурою (повісті і оповідання «У поганому товаристві», «Судний день», «Ліс шумить», «Сліпий музикант», «Без

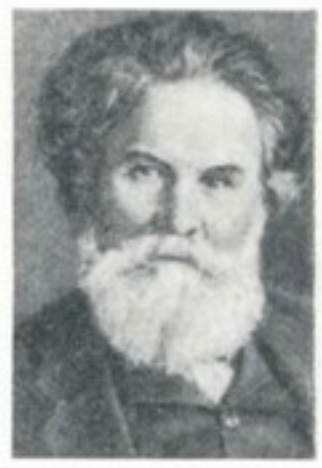

В. Г. Короленко.

Надгробок на могилі В. Г. Короленка в Полтаві. Скульптор Н. В. Крандієвська.

Ілюстрації українських художників до творів В. Г. Короленка.
«Без язика». В. Слищенко. 1950.
«Ріка грає». А. Базилевич. 1953.
«Діти підземелля». В. Глуздов. 1971.

Обкладинка книги Панаса Мирного, яку автор подарував **В. Г. Короленкові.**

Зовнішній вигляд **коронографа.**

Короликові. Королик жовтоголовий.

Коронарія зозуляча. Нижня й верхня частини рослини.

язика», «Історія мого сучасника» та інші). У «Відкритому листі статському радникові Філонову» (1905) виступив проти масових розправ царизму над селянами — учасниками революц. виступу в с. Сорочинцях. У статті «Сорочинська трагедія» (1907) розкрив справжні обставини кривавих подій в селах Сорочинцях, Устивиці, Кривій Руді. У статті «Котляревський і Мазепа» (1916) висловив думку про братерську єдність укр. і рос. народів, засудив реакц. нац. політику царизму. К. сприяв публікації нових біографічних матеріалів про Т. Шевченка (1901) і перекладів його творів рос. мовою. Був у дружніх стосунках з П. Грабовським, Панасом Мирним, М. Коцюбинським, І. Карпенком-Карим, Х. Алчевською. Перші переклади творів К. укр. мовою («Ліс шумить», «Судний день» та ін.) з'явилися в кінці 19 ст. Деякі твори К. екранізовано. В 1928 в Полтаві і 1973 у Житомирі відкрито *Короленка В. Г. музеї*; 1973 встановлено пам'ятник письменнику в Житомирі.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1971; Укр. перекл.— Твори. т. 1—4. К., 1953—54; Вибране. К., 1956; Оповідання. К., 1976.

Літ.: Горький М. В. Г. Короленко. В кн.: Горький М. Твори, т. 8. К., 1953; Короленко С. В., Гейштор Л. Короленко и украинская культура. «Советская Украина», 1954, № 9; Малий П. В. Г. Короленко й Україна. Львів, 1958; Кулик Л. С. Короленко — художник слова. К., 1960; Крутікова Н. Є. Письменник-інтернаціоналіст. В кн.: Крутікова Н. Шляхами дружби і єднання. К., 1972; Бойко І. З. Короленко і Україна. Бібліографічний покажчик. К., 1957. *Н. Є. Крутикова.*

КОРО́ЛИКОВІ, королькові (Regulidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Найдрібніші птахи фауни СРСР (довж. тіла 9—11 см, маса 5—7 г). Оперення м'яке, жовтувато-зеленого кольору, у дорослих на голові жовто-червона або червона «шапочка». Дзьоб відносно короткий, тонкий. Поширені К. у лісах Пн. півкулі. З роди з 6 (за ін. авторами, 5 або 7) видами. В СРСР — 3 види, у т. ч. в УРСР — 2: корольок жовтоголовий (Regulus regulus) і корольок червоноголовий (R. ignicapillus). Населяють переважно хвойні ліси Карпат і Криму; в інші райони залітають під час мандрівок. Гнізда майже кулясті, влаштовують на кінцях гілок. Кладка з 3—10 яєць у травні; насиджують бл. 2 тижнів. *Нагніздні птахи*. Живляться комахами, взимку — також дрібним насінням. *А. П. Федоренко.*

КОРОЛІВ ЦВІТ, квасоля вогняно-червона (Phaseolus coccineus, синонім Ph. multiflorus) — рослина родини *бобових*. Трав'яниста рослина з витким розгалуженим стеблом завдовжки до 5 м. Листки трійчастоскладні, листочки загострено-овальні. Квітки на довгих квітконіжках, червоні, блідо-рожеві або строкаті (рожеві з білим), зібрані у пазушні китиці. Походить з пн. частини Пд. Америки; широко культивується як декоративна; в УРСР поширена повсюди. Є кілька садових форм.

КОРОЛІ́ВСТВО ПО́ЛЬСЬКЕ, Царство Польське — частина Польщі, яка за рішенням *Віденського конгресу 1814—15* увійшла до складу Росії. Після придушення *польського повстання 1830—31* автономію К. П. було ліквідовано, а після розгрому *польського повстання 1863—64* компетенцію польс. органів управління було ще більше обмежено. З 1888 К. П. в царських законодавчих актах наз. «Привіслянським краєм». У 1918 стало ядром відновленої Польс. д-ви. Див. *Польща*.

КОРОЛІ́ВСЬКИЙ Степан Мефодійович [3 (16).VIII 1904, с. Катеринівка, тепер Петропавлівськ. р-ну Дніпроп. обл.— 1.XI 1976, Харків] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1969), професор (з 1961). Член КПРС з 1930. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1927). З 1928 викладав у вузах Харкова (з 1933 — у Харків. ун-ті, з 1945— зав. кафедрою цього ун-ту). Учасник Великої Вітчизн. війни. Автор праць і редактор збірок документів з історії Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни на Україні. Нагороджений орденом Леніна, ін. нагородами. Держ. премія УРСР, 1969.

КОРОЛІ́ВСЬКИЙ ШЕКСПІ́РІВСЬКИЙ ТЕА́ТР — один з провідних театрів Англії. Засн. 1879 в м. Стратфорд-он-Ейвон. В театрі ставляться п'єси Шекспіра, відбуваються шекспірівські фестивалі. З 1960 К. ш. т. має у Лондоні філіал, в якому ідуть п'єси англ. класичної та сучас. драматургії. Склад трупи К. ш. т. не постійний, з акторами підписуються контракти на сезон. В театрі працювали: режисерами — П. *Брук*, Т. Річардсон, Ф. Комісаржевський та ін., акторами — Д. *Гаррік*, Е. *Террі*, Дж. *Гілгуд*, Л. *Олів'є*, П. *Скофілд* та ін. В 1958—59, 1964, 1967 театр гастролював в СРСР. Іл. див. до ст. *Великобританія*, т. 2, с. 171.

КОРОЛЮ́К Володимир Семенович (н. 19.VIII 1925, Київ) — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1964. Закінчив (1950) Київ. ун-т. З 1954 працює в Ін-ті математики АН УРСР. Осн. праці — з *імовірностей теорії, математичної статистики, обчислювальної математики* та *програмування*. К. розробляє аналітичні й асимптотичні методи аналізу імовірнісних розподілів граничних функціоналів від *випадкових процесів*, працював над створенням і розвитком методу фазового укрупнення складних систем, *алгоритмічних мов*. Разом з К. Л. *Ющенко* розробив *адресну мову*. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1976. Держ. премія УРСР, 1978.

КОРО́ЛЬ Володимир Адамович [н. 14 (27).XII 1912, м. Ігумен, тепер Червень Мінської обл.] — білоруський рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1970), дійсн. чл. АМ СРСР (з 1979). Член КПРС з 1940. В 1934 — 41 навчався в Ленінгр. АМ. З 1945 працює в БРСР. Осн. архіт. роботи у Мінську: ген. план забудови Мінська (1948—69), Ленінський проспект (1950-і рр.), Центр. площа (1948—55), Гол. поштамт (1950—53), Центр. телеграф (1954—56), пам'ятник Перемоги (1954). К.— один з авторів меморіального комплексу «Брестська фортеця-герой» (1966—71). Автор ряду наукових праць з містобудування. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1968.

КОРО́ЛЬ Михайло Амвросійович [12 (25).X 1911, с. Зарубинці, тепер Монастирищенського р-ну Черкас. обл.] — діяч укр. прогресивних організацій і робітн. руху в Канаді (прибув туди 1924). Член Компартії Канади з 1931. К.— один із засновників і керівників секції молоді при *Товаристві Український Робітничо-Фермерський дім*. У 1928 вступив до Ліги комуністичної молоді Канади (ЛКМК). У 1933 — редактор центр. органу ЛКМК — газ. «Янг уоркер» («Молодий робітник») у м. Торонто. З 1946 — член Крайового виконавчого к-ту *Товариства об'єднаних українських канадців*. З 1956 — управитель газ. «Українське життя», пізніше— «*Життя і слово*».

КОРОЛЬО́В Валентин Олексійович [н. 24.IX (7.X) 1912, м. Камишлов, тепер Свердл. обл.] — укр. рад. художник кіно, засл. діяч мист. УРСР (з 1973). Закінчив Київ. архітектурно-буд. ін-т (1940). З 1937 — на Київ. студії худож. фільмів, 1950—52 — гол. художник. Брав участь у створенні фільмів «Богдан Хмельницький», «Майська ніч» (обидва — 1941), «Командир корабля» (1954), «Ракети не повинні злетіти» (1965), «Повість про жінку» (1973) та ін. Виконав ряд дослідницьких робіт з техніки комбінованих зйомок; за його винаходом для Київ. кіностудії створено комплекс для кінознімання (басейн з фоном, інфраекран, батисферу та ін. пристрої для підводних і надводних ефектів тощо), який використовують й ін. укр. та вітчизняні кіностудії.

КОРОЛЬО́В Сергій Павлович [30.XII 1906 (12.I 1907), Житомир — 14.I 1966, Москва] — рад. учений, конструктор ракетно-космічних систем, академік АН СРСР (1958), двічі Герой Соціалістичної Праці (1956, 1961). Член КПРС з 1953. Закінчив (1924) в Одесі професійну технічну школу. В 1924—26 навчався у Київ. політех. ін-ті, 1930 закінчив Моск. вище тех. уч-ще і одночасно Моск. школу льотчиків. Розробив кілька конструкцій планерів. Був одним з організаторів, а пізніше — начальником Групи вивчення реактивного руху. Група створила й запустила (1933) першу рад. рідинну ракету «ГИРД-09». В кінці 1933 К.— заст. директора по наук. частині Реактивного н.-д. ін-ту, з початку 1934 — керівник відділу ракетних літальних апаратів. Розробив ряд проектів, у т. ч. проект керованої крилатої ракети і ракетопланера. В 1942—45 К.— заст. гол. конструктора двигунів у Дослідно-конструкторському бюро, займався оснащенням серійних бойових літаків рідинними ракетними прискорювачами. Подальша діяльність К. пов'язана з створенням ракетної техніки. Зокрема, К. очолював розробку й запуск ба-

лістичних і геофізичних ракет, *ракет-носіїв* і кораблів-супутників «*Восток*», «*Восход*», супутників серії «*Електрон*» і «*Молния*», багатьох супутників «*Космос*», перших *автоматичних міжпланетних станцій* (АМС) «*Зонд*». Ракетно-космічні системи, створені під його керівництвом, дали змогу здійснити запуски *штучних супутників Землі* й *штучних супутників Сонця*, польоти АМС на Місяць, Венеру й Марс, а також м'яку посадку на поверхню Місяця. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани» і медалями. Ленінська премія, 1957. Ім'я К. присвоєно одному з найбільших утворень (таласоїду) на зворотному боці Місяця. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни. В Житомирі відкрито (1970) Будинок-музей академіка С. П. Корольова — філіал обласного краєзнавчого музею. В Москві і Житомирі споруджено пам'ятники С. П. Корольову.

Літ.: Асташенков П. Т. Академик С. П. Королёв. М., 1969; Романов О. П. Конструктор космічних кораблів. К., 1972.

КОРОЛЬЧУ́К Віктор Андрійович (н. 29.IV 1933, с. Вулька, тепер Брестського р-ну Брест. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1979). Член КПРС з 1978. В 1956—61 навчався в Ростов. уч-щі ім. М. Б. Грекова. Твори: «Нова шахта» (1964), «Брестська фортеця» (1965), «На Байкалі» (1966), «Фортеця живе» (1967), «На рудні» (1970), «Льон» (1972), «Дев'ята криворізька» (1975), «У Шушенському» (1977) та ін. Іл. с. 422.

КОРОЛЬЧУ́К Олександр Іванович [31.IX (12.X) 1883, на Волині — 3.III 1925, Запоріжжя] — укр. рад. актор і режисер. У 1909 почав творчу діяльність у *Театрі Миколи Садовського*. У 1920 з І. *Кавалерідзе* заснував укр. драм. колектив у Ромнах, в якому виступала Г. *Затиркевич-Карпинська*. З 1921 працював у Києві в *Народному театрі*, очолюваному П. *Саксаганським*. З 1922 — один з фундаторів театру імені М. Заньковецької, в якому працював до 1925. Ролі: Гонта, Залізняк («Гайдамаки» за Т. Шевченком), Гнат Голий («Сава Чалий» Карпенка-Карого), Богдан Хмельницький (однойм. драма Старицького), Франц Моор («Розбійники» Шіллера) та ін. Вистави: «Украдене щастя» Франка (грав роль Михайла Гурмана), «Ревізор» Гоголя (грав роль Городничого), «Примари» Ібсена (грав роль Пастора). Портрет с. 423.

КОРОМАНДЕ́ЛЬСЬКИЙ БЕ́РЕГ — низовинна прибережна рівнина на Пд. Сх. п-ова *Індостан* в Індії. Простягається на 700 км між гирлом р. Крішни та Полкською прот. Шир. до 100 км. Омивається водами *Бенгальської затоки*. Клімат мусонний. Поширені *савани*. Гол. місто і порт — Мадрас.

КОРОНА́РІЯ, зозулин цвіт (Coronaria) — рід рослин родини гвоздикових. Багаторічні трави з прикореневою розеткою листків. Квітки рожево-червоні або білі, одиночні чи зібрані у волотисте суцвіття. Плід — одногнізда коробочка. 5 видів, поширених в Європі, Середній Азії та Малій Азії. В СРСР, у т. ч. УРСР, зустрічаються 2 види: К. з о з у л я ч а, син. з о з у л и н ц в і т (C. flos-cuculi) — росте на вологих луках, лісових галявинах, по краях боліт (по всій УРСР, крім пд. степових р-нів і Криму); К. ш к і р я с т а (C. corіacea) — дико росте у лісах і чагарниках в Криму, здичавіла — на луках, по сухих схилах гір в пд.-зх. р-нах УРСР; вирощується як декоративна.

КОРОНА́РНА НЕДОСТА́ТНІСТЬ (лат. coronarius — вінцевий) — недостатність серцевого кровообігу; те саме, що й *ішемічна хвороба серця*.

КОРОНА́РНІ СУДИ́НИ, вінцеві судини — *кровоносні судини*, що живлять серцевий м'яз.

КО́РОНЕР (англ. coroner) — у Великобританії, США та деяких ін. країнах, де діє англо-саксонська система права, службова особа, що провадить слідство у випадках підозрілої або наглої смерті. Спочатку К. діяв за «дорученням корони» (звідси й назва).

КОРО́ННА МЕ́ТРИКА (польс. metryka — архів) — архів держ. канцелярії шляхетської Польщі, що включає понад 400 книг актів, які видавалися королем з поч. 15 ст. (ймовірно) до 1794. До її складу входять *жалувані грамоти*, привілеї й дипломи містам, землям, корпораціям, церквам, монастирям, окремим феодалам тощо, королівські мандати, універсали, а також дипломатичні документи. Записи робилися спочатку латинською, згодом польською з домішкою латинської мовами. К. м. зберігається в Гол. архіві давніх актів у Варшаві. Важливе джерело з історії Польщі 15—18 ст., а також білорус. і укр. земель (зокрема Галичини, Волині, Поділля і Київщини), які входили до її складу після *Люблінської унії 1569*.

І. Л. Бутич.

КОРОНО́ГРАФ (від лат. corona — вінець, вінок і грец. γράφω — пишу) — *телескоп* для спостережень *сонячної корони*. За допомогою целостатної установки (див. *Целостат*) світло від корони направляється в довгофокусну фотографічну камеру для одержання великомасштабного знімка. Оскільки сонячні *затемнення* відбуваються рідко, для регулярних спостережень корони розроблено спец. К. (мал.), в яких створюється штучне затемнення Сонця — сонячний диск закривається непрозорим екраном. Екранування проникаючого (паразитного) розсіяного світла здійснюється штучним Місяцем *1*, екраном *2* і діафрагмою *3*. Така система спец. екранів і діафрагм майже нейтралізує шкідливий вплив розсіяного світла. Вперше такий К. сконструював 1930 франц. астроном Б. Ліо. Під керівництвом рад. астронома Г. М. Нікольського 1966 розроблено найбільший у світі К. для спостереження сонячної корони поза смугою затемнень. Такі К. встановлюють на гірських обсерваторіях. К. також виносять у верхню атмосферу та космос на ракетах і супутниках.

Д. О. Андрієнко.

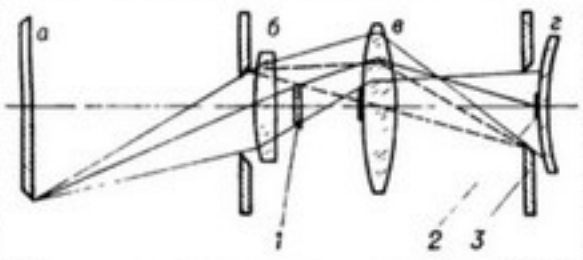

Принципова схема коронографа ВК-1 для спостереження сонячної корони поза смугою затемнення: *а* — зовнішній екран; *б* — головний об'єктив; *в* — лінза поля; *г* — обертаючий об'єктив.

КО́РОП (Cyprinus carpio) — пром. риба родини *коропових*; одомашнена форма *сазана*. Виведений багаторічною селекцією. К.— головний об'єкт *ставкового рибного господарства*. Довж. тіла до 1 м, жива маса досягає 20 кг і більше. Тіло товсте, спина широка, боки золотисті. В СРСР розводять гол. чин. дзеркального К. В УРСР виведено 2 нові високопродуктивні породи К.: укр. лускатий і укр. рамчастий. Їх розводять у більшості рибогосподарств України та в ін. республіках СРСР. К. досягає статевої зрілості на 3—5-му році життя. Нерест у травні при т-рі води 17°. Плодючість понад 800 тис. ікринок, які відкладає в неглибоких ділянках на трав'янисті рослини. *Мальки* живляться *інфузоріями*, дрібними ракоподібними, згодом — личинками комах, червами, молюсками, рідко рослинами; дорослі К.— всеїдні. К. швидко росте, має поживне і смачне м'ясо. Залежно від умов вирощування і породи жива маса (в г) *цьогорічків*—25—30, дворічків — 500—800, трирічків — 1200—2000 і більше. К. розводять майже в усіх країнах Європи, в Японії, Китаї, Кореї, США та ін. Іл. с. 424.

КО́РОП — селище міського типу Черніг. обл. УРСР, райцентр. За 26 км від залізничної ст. Алтинівка. 5,4 тис. ж. (1979). Вперше згадується в літописі 1153 під назвою Хоробор. В 1618 був загарбаний шляхет. Польщею. В 1654 в складі Лівобережної України К. возз'єднано з Росією, йому було надано *магдебурзьке право*. Рад. владу встановлено наприкінці грудня 1917. В К.— льонозавод, комбікормовий, прод. товарів і сироробний з-ди, пром. комбінат, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 10 б-к, меморіальний музей М. І. *Кибальчича*, який тут народився. У К. народився також рад. військ. діяч С. Г. *Руденко*.

КОРОПЕ́ЦЬ — річка в Укр. РСР, в межах Терноп. обл., ліва притока Дністра. Довж. 78 км, площа бас. 511 км². Тече Подільською височиною у глибокій долині. По берегах — ліси. Живлення переважно дощове. Використовують для зрошування, тех. водопостачання. На К.— міста Підгайці та Монастириська.

КОРОПО́ВІ (Cyprinidae) — родина риб ряду коропоподібних. Тіло (довж. від 2 см до 1,5 м) вкрите циклоїдною *лускою* або голе. Рот звичайно висувний, зубів на щеле-

С. П. Корольов.

В. С. Королюк.

В. А. Король.

М. А. Король.

В. А. Корольчук. Дев'ята домна. 1976.

Корозія металів: 1 — міжкристалітна (збільшено в 200 × 2 рази); 2 — транскристалітна (збільшено в 200 × 20 раз).

Корок (поперечний розріз): 1 — берези; 2 — клена.

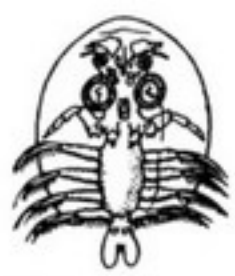

Коропоїд.

пах немає, на п'ятій зябровій дузі є глоткові зуби. К. поширені у прісних і частково солонуватих водах Євразії, Африки, Пн. і Центр. Америки, але відсутні у Пд. Америці, на Мадагаскарі та в Австралії. Родина об'єднує понад 200 родів (понад 1500 видів). В СРСР — 56 родів, з яких в УРСР — 24. Населяють найрізноманітніші водойми: гірські та рівнинні річки, озера, водоймища, лимани тощо. Живляться дрібними безхребетними *планктону* і *бентосу*, деякі види (*товстолоб, білий амур, краснопірка*) — переважно рослинною їжею, деякі — хижаки (*білизна*). Розмножуються К. звичайно навесні. Нерестовий період триває 1—3 м-ці. Ікру (від кількох сот до 1 млн. і більше ікринок) відкладають на водяну рослинність, каміння, пісок або у товщу води. Серед К.— багато цінних промисл. видів, до яких у фауні УРСР належать і виловлюються *лящ, плітка, рибець, в'язь, чехоня, сазан, карась,* лин та ін. Деякі К. (напр., *короп,* карась, сазан) широко використовуються у ставковому г-ві, інші (напр., білий і чорний амур, товстолоб) — об'єкти акліматизації.

Ю. В. Мовчан.

КОРОПОЇД, коропова воша, риб'яча воша (Argulus foliaceus) — рачок з ряду зяброхвостих *ракоподібних*. Довж. тіла 5—7 мм. Поширений у прісних водах Європи і Зх. Сибіру. Різностатеві; з яєць. відкладених самкою, виходять майже сформовані рачки. К.— кровосисний паразит, що завдає значної шкоди *рибництву*. Паразитує на рибах, звичайно *коропових,* на шкірі, плавцях, зябрах і в ротовій порожнині. Уражена риба неспокійна, не їсть, виснажується і гине. Заходи боротьби: поліпшення кисневого режиму водойм, обробка їх хлорофосом та ін.

КОРОПСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Населення 46,1 тис. чол. (1979). У районі — 68 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Короп*. Поверхня К. р. рівнинна. Корисні копалини: торф, крейда, пісок, фосфорити. Найбільша річка — *Десна*. Грунти світло-сірі опідзолені, дерново-глейові. Район лежить гол. чин. у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, вільха, дуб, береза) займають бл. 25,4% його території. Найбільші підприємства: коропські льоно-, сироробний, Крисківський спиртовий, Нехаївський крохмальний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Короп) і 4 будинки побуту. В землеробстві переважає вирощування зернових (пшениці, ячменю, вівса, жита), картоплі, льону, у тваринництві — мол.-м'ясне скотарство. Площа с.-г. угідь 1978 становила 80 тис. га, у т. ч. орні землі — 51,3 тис. га, пасовища і сіножаті — 27,8 тис. га. У К. р.— 20 колгоспів, радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 271 км, у т. ч. з твердим покриттям — 136 км. У районі — 31 заг.-осв. і музична школи, 35 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 21 будинок культури, 23 клуби, кінотеатр, 50 кіноустановок, 41 б-ка; музеї: меморіальний М. І. *Кибальчича* у Коропі та археол. у с. Мезині. В с. Крисках К. р. народився рад. військ. діяч Г. Д. *Базилевич,* у смт Понорниці — рос. і укр. анатом П. А. *Загорський* та укр. письменник П. С. *Кузьменко,* в с. Покошичах — укр. артистка-співачка М. О. *Загорська,* герой франц. Руху Опору І. Я. Пилипенко, в с. Риботині — укр. гістолог П. І. *Перемежко*. Архіт. пам'ятки: в с. Вишеньках — палац П. О. Рум'янцева-Задунайського (18 ст., арх., ймовірно, М. Мосцепанов), Успенська церква (18 ст.). В К. р. видається газ. «Нові горизонти» (з 1932).

А. А. Махинько.

КОРОСТА — заразна шкірна хвороба людини і тварин, що виникає внаслідок проникнення в шкіру *коростяних кліщів*. Людина заражається К. або безпосередньо від хворого, або через білизну, що була в його користуванні. На 7—10-й день на шкірі між пальцями, на ділянках зап'ястка, згинальній поверхні суглобів нижніх кінцівок, на животі, бокових поверхнях тулуба, сідницях з'являється висип (дрібні вузлики й пухирці з прозорим вмістом), а також смужки — ходи, що їх прокладає запліднена самка кліща. Хворі скаржаться на сильне свербіння шкіри, особливо вночі й у теплі. К. нерідко ускладнюється гнійним ураженням шкіри. Профілактика: додержання правил особистої гігієни, ізоляція і лікування хворих тощо. Лікування: сірчані й сірчано-дігтярні мазі (мазь Вількінсона), втирання 6-процентного розчину соляної к-ти тощо.

У тварин розрізняють такі різновиди К.: *саркоптоз,* нотоедроз, псороптоз, хоріоптоз і отодектоз. Зараження відбувається при контакті з хворими тваринами або через предмети догляду, збрую. На уражених ділянках шкіри утворюються пухирці, виникає свербіж. Заходи боротьби: хворих і підозрілих на зараження тварин ізолюють. Уражені місця вистригають і обробляють протикоростяними препаратами. Приміщення, збрую і предмети догляду дезинфікують.

КОРОСТЕНСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 61,0 тис. чол. (1979). У районі — 112 населених пунктів, підпорядкованих 35 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Коростень*. К. р. розташований в межах *Поліської низовини*. Корисні копалини — граніт, лабрадорит, пісок. Річки — *Уж* та *Ірша* (бас. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті піщані та супіщані. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, граб, липа, осика, береза, вільха) займають 52 тис. га. У межах району — Ушомирське мисливське г-во.

Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Коростень. У районі переважають підприємства буд. матеріалів та легкої пром-сті. Найбільші: Коростенський щебеневий з-д (с-ще Мирний), Ушицький кам. кар'єр (с. Гулянка), Бехівський з-д залізобетонних конструкцій (с. Михайлівка), Поліський льонозавод. Районний комбінат побутового обслуговування (Коростень) і 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-льонарсько-картоплярського і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 96,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 68,7 тис. га, сіножаті й пасовища — 26,4 тис. га. Осн. культури: льон-довгунець, картопля, озима пшениця, жито, ячмінь. Вирощують хміль. У К. р.— 17 колгоспів, 4 радгоспи, н.-д. ін-т с. г. нечорноземної зони УРСР (с. Грозине), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничний вузол — Коростень, залізничні станції: Бехи, Вигів, Коростень-Подільський, Омелянівка, Ушомир та ін. Автошляхів— 378 км, у т. ч. з твердим покриттям — 274 км. У районі — 63 заг.-осв. та музична школи; 70 лік. закладів, у т. ч. 10 лікарень. 72 будинки культури, 14 клубів, 80 кіноустановок, 85 б-к. У с. Іскорості К. р. народився двічі Герой Радянського Союзу С. А. *Козак*. Біля с. Щорсівки встановлено обеліск на місці загибелі героя громад. війни М. О. *Щорса*. Пам'ятки дерев'яної архітектури — Миколаївська церква та дзвіниця в с. Межирічці (1772). В К. р. видається газ. «Радянське Полісся» (з 1925).

Т. Д. Поліщук.

КОРОСТЕНЬ — місто обласного підпорядкування Житомир. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Уж (притока Прип'яті). Вузол залізнич. та автомобільних шляхів. 62 тис. ж. (1978). Вперше згадується 945 як Іскоростень — центр племені *древлян*. Придушивши *древлянське повстання 945*, київ. княгиня *Ольга* 946 спалила місто. В 14 ст. К. загарбала феод. Литва, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. За 2-м поділом Польщі (1793) К. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. Під час австронім. окупації України залізничники Коростенського вузла 15.VII одними з перших почали *Всеукра-*

інський страйк залізничників 1918. Під К. 30.VIII 1919 загинув М. О. *Щорс*. В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації К. (7.VIII 1941—28.XII 1943) в районі міста діяли партизанські загони із з'єднань С. А. *Ковпака*, С. Ф. *Маликова*, О. М. *Сабурова*. К.— значний пром. центр Житомир. обл. З-ди: шляхових машин, ім. 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції (кол. з-д хім. маш.-буд.), залізобетон. шпал, фарфоровий, побут. хімії та ін.; деревообробний та сінажних башт комбінати, кручених виробів, швейна, бавовнопрядильна ф-ки. М'ясоптахокомбінат, мол., хлібний та винобродний з-ди. Видобування і обробка граніту. Райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 11 заг.-осв., музична та спортивна школи, тех. уч-ще; 2 лікарні. 4 будинки культури, 9 клубів, 4 кінотеатри, 21 кіноустановка, 46 бібліотек. На тер. К. відомо чотири давньорус. городища (9—13 ст.). Вокзал (бл. 1905, арх. О. Кобелєв). Пам'ятники: В. І. Леніну, борцям за владу Рад і учасникам Всеукр. страйку залізничників 1918, М. О. Щорсу, двічі Герою Рад. Союзу, ген.-лейтенанту С. А. *Козаку*.

КОРОСТИ́ШІВ — місто Житомир. обл. УРСР, райцентр, на р. Тетереві (прит. Дніпра), поблизу залізнич. ст. Коростишів. Час заснування невідомий. К. згадується достовірно з 1499. Після *Люблінської унії 1569* місто загарбала шляхет. Польща. За 2-м поділом Польщі (1793) в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації К. (9.VII 1941 — 28.XII 1943) в місті діяв підпільний райком партії. У К.— вуглерозріз, паперова, бавовняна і брикетна ф-ки; з-ди: «Електроприлад», залізобетонних виробів, гранітний, льонопереробний, цегельний, спиртовий, молочний, райсільгосптехніка з спец. виробничим відділенням, комбінат побутового обслуговування. Пед. уч-ще, 5 заг.-осв. і музична школи; лікарня, будинок відпочинку «Тетерів». Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 15 б-к, історико-краєзнавчий музей.

КОРОСТИ́ШІВСЬКЕ РОДОВИ́ЩЕ ГРАНІ́ТУ — в околицях м. Коростишева Житомир. обл. УРСР. Граніт сірого кольору, середньота грубозернистий; структура порфіровидна. Добре колеться, підлягає всім видам мех. і термічної обробки. Міцний, опір стисненню до 2290 кг/см². Добувають у вигляді блоків до 3 м³. Використовують як облицьовувальний матеріал, для виготовлення східців, бордюрів та для виробництва щебеню. Гранітом К. р. г. облицьовано меморіал В. І. Леніна в Ульяновську і деякі станції Моск. метрополітену; його використано при облицюванні підліхтарних тумб на Хрещатику в Києві.

І. Л. Личак.

КОРОСТИ́ШІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1924. Площа 1,6 тис. км². Нас. 69,3 тис. чол. (1979). У районі — 101 населений пункт, підпорядкований міській, селищній і 30 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Коростишів*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: буре вугілля, торф, граніт, глини, лабрадорит. Річки: *Тетерів* з прит. Дубовець та *Здвиж* (усі — бас. Дніпра). Грунти в осн. дерново-підзолисті, є чорноземні, торфово-болотні. Пн. частина району лежить у межах зони мішаних лісів, пд.— в лісостепу. Ліси (сосна, дуб, береза, вільха, осика)

займають 45,3 тис. га. Підприємства лісової, легкої, буд. матеріалів пром-сті та ін.; найбільші — коростишівські з-ди «Електроприлад», залізобетонних виробів та гранітний, вуглерозріз, паперова і бавовняна ф-ки. Комбінат побутового обслуговування (Коростишів) та 6 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових і тех. культур та виробн. м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1978 становила 98,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 85,2 тис. га. Гол. культури: жито, пшениця, ячмінь, картопля, льон, цукр. буряки, хміль, овочеві; вирощують також лікарські рослини. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У К. р.— 15 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим та спец. виробничим відділеннями. Залізничні станції: Коростишів, Скочище. Автошляхів — 383 км, у т. ч. з твердим покриттям — 220 км. У районі — пед. уч-ще (Коростишів), 55 заг.-осв., музична і спортивна школи; 72 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 27 будинків культури, 48 клубів, кінотеатр, 82 кіноустановки, 122 б-ки, 2 музеї (історико-краєзнавчий у Коростишеві та образотворчого мистецтва в с. Студениці). В с. Осівцях К. р. народився укр. рад. співак П. П. *Кармалюк*, у с. Карабачині — укр. рад. актриса П. М. *Нятко*, в смт Брусилові — укр. рад. співак Є. І. *Червонюк*, у с. Вільні — єврейський рад. поет О. М. *Шварцман*. У К. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1930).

Л. П. Буханова.

КОРОСТО́ВЦЕВ Михайло Олександрович [н. 10 (23). IV 1900, с. Попівка, тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.] — рад. єгиптолог, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1929. У 1934 закінчив Азерб. ун-т. У 1935—41 працював у Ленінгр. відділенні Ін-ту історії АН СРСР. У 1943—65 — старший наук. співробітник, з 1965 — зав. відділом Ін-ту сходознавства АН СРСР. Автор праць з історії Старод. Сходу (переважно з філології та історії Старод. Єгипту). Нагороджений орденом Дружби народів. Портрет с. 425.

КОРО́СТЯНІ КЛІЩІ — паразити шкіри теплокровних тварин та людини, збудники корости. Поширені на всіх материках. К. к. об'єднують 2 родини: свербунові (Acaridae) і нашкірникові (Psoroptidae) надродини Sarcoptoidea. Тіло К. к. овальне, черепахоподібне, довж. 0,2—0,5 мм, ноги (4—8 пар) короткі, часто з присосками або кігтиками. Ротові органи гризуче-колючого типу. Самка прогризає в шкірі довгі, звивисті ходи і відкладає там яйця. Через 4—7 діб з них виводяться личинки, після 14 діб кліщі досягають статевої зрілості, паруються і роблять нові ходи. К. к. за певних умов можуть переходити з одного виду тварин на ін. Про заходи боротьби див. у ст. *Короста*.

КОРОТЄЄВ Костянтин Аполлонович [12 (25).II 1901, с. Щоглівка, тепер Богодухівського р-ну Харків. обл.— 4.I 1953, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1944), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1938. Учасник громадян. війни. У Рад. Армії з 1918. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир корпусу і командуючий арміями в складі Пд., Пд.-Зх., Закавказ., Пн.-Кавказ., Ворон., Степового, 2-го і 1-го Укр. фронтів. Після закінчення 1947 вищих курсів Академії Генштабу К.— команд. військами Забайкальського військового округу. Нагороджений 3 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КОРО́ТИЧ Віталій Олексійович (н. 26.V 1936, Київ) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1967. Закінчив Київ. мед. ін-т (1959), працював лікарем. Друкується з 1954. У зб. поезій «Золоті руки» (1961), «Запах неба» (1962), «Течія» (1965), «Вогонь» (1968), «Перевтілення» (1971), «Закон землі» (1975) відображено внутр. світ рад. людини. Автор повісті «Така лиха пам'ять» (1970), роману «Десяте травня» (1978), книг нарисів «О Канадо!» (1966), «Людина на повен зріст» (1972), «Кубатура яйця» (1977) та ін. Переклади з рос. і англ. поезії. Виступає як критик і публіцист. З 1979 — гол. редактор журн. «*Всесвіт*». Респ. комсомольська премія ім. М. Ост-

О. І. Корольчук.

Коростень. Пам'ятник М. О. Щорсу. Скульптор А. Я. Футерман.

В. О. Коротич.

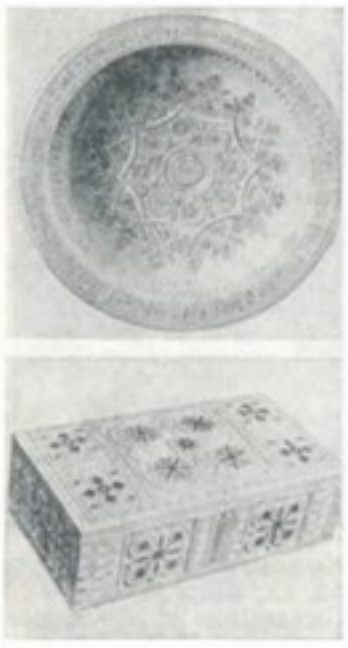

Корпанюки.
С. І. Корпанюк. Тарілка. Дерево, різьблення, інкрустація.
Ю. І. Корпанюк. Скринька. Дерево, різьблення. Обидва — село Яворів Косівського району Івано-Франківської області. 20 ст.

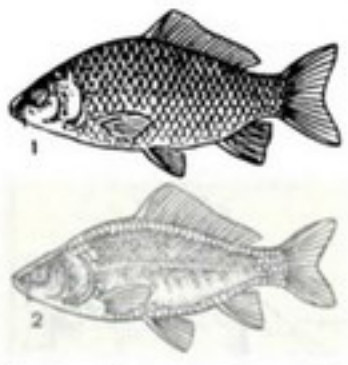

Короп: 1— український лускатий; 2 — український рамчастий.

ровського (1972) і літ. премія ім. П. Тичини «Чуття єдиної родини» (1978).

Тв.: Поезії. К., 1967; Можливості. К., 1970; Гідність. К., 1977; Закон землі. К., 1979; Рос. перекл. — Отзвуки. М., 1975; Кубатура яйца. М., 1978. *Л. М. Коваленко.*

КОРО́ТИЧ — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. УРСР, за 17 км від м. Харкова. Залізнична станція. 5,9 тис. ж. (1979). На тер. с-ща — експериментальна база «Комунар» Укр. н.-д. ін-ту грунтознавства й агрохімії. Середня школа, 3 б-ки. К. засн. у 2-й пол. 18 ст.

КОРОТКЕ́ВИЧ Михайло Олексійович (1879, Конотоп, тепер Сум. обл.— 1942) — укр. рад. вчений у галузі машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив (1907) Харків. технологічний ін-т. У 1919—32 викладав у вузах Москви і Києва. З 1932 — професор, заст. директора Ін-ту трансп. машинобудування (Бєжиця, тепер у складі Брянська). Осн. праці — з проблем вагонобудування і залізничного транспорту.

КОРО́ТКИЙ КИЇ́ВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — літопис, складений в кін. 15 — на поч. 16 ст. на основі літописних заміток, написаних на Україні. Складова частина *Супрасльського літопису.*

«КОРО́ТКИЙ ЛІТО́ПИС МАЛО́Ї РОСІЇ З 1506 ПО 1770 РІК» — укр. літопис, надрукований 1777 в Петербурзі В. Г. *Рубаном.* «К. л. М. Р.» є компіляцією з різних літописів і хронік 16—18 ст. В ньому використано *Короткий опис Малоросії,* доведений до 1734 включно. Далі вміщено хроніку істор. подій, що відбулися на Україні 1735—70, з переліком прізвищ гетьманів, генеральної та полкової козац. старшини, вищих царських урядовців, представників духівництва та ін. осіб, що діяли на Україні з часу її возз'єднання з Росією 1654 до ліквідації гетьманщини 1764. Автор намагався показати заслуги козац. старшини перед цар. урядом, щоб обгрунтувати вимогу зрівняння її в правах з рос. дворянством. До «К. л. М. Р.» додано «Землеописання Малої Росії», в якому подаються відомості про геогр. положення укр. земель, адм. поділ, кількість населення, про міста й містечка Лівобережної України. В істор. частині літопису є багато фактичних помилок, однак літопис має певне пізнавальне значення.

КОРО́ТКИЙ О́ПИС МАЛОРО́СІЇ — укр. літопис, складений невідомим автором у 30-х рр. 18 ст. Висвітлює історію України від давніх часів до 1734. Автор гол. увагу приділяє історії *козацтва,* визвольній боротьбі укр. народу проти *Речі Посполитої,* тат.-тур. та швед. загарбників. В основу К. о. М. було покладено літопис Г. І. *Грабянки,* і тому нових фактів у ньому небагато. Оригінальні відомості подаються тут при висвітленні подій гол. чин. 1-ї третини 18 ст., коли автор використовує власні спогади, свідчення очевидців. Автор К. о. М., очевидно, належав до *козацької старшини*: він негативно ставився до антифеод. рухів нар. мас, відстоював привілеї верхівки козацтва. Але твір у цілому був написаний з прогресивних позицій. Це виявляється, зокрема, у звеличуванні визвольної боротьби укр. народу, висловлюванні симпатій до її керівників (Б. Хмельницького, І. *Богуна,* С. *Наливайка,* С. *Палія* та ін.), позитивному ставленні до возз'єднання України з Росією, тавруванні антинар. політики І. *Виговського,* Ю. *Хмельницького,* І. *Брюховецького,* І. *Мазепи.* К. о. М. був одним з найпопулярніших творів укр. історіографії 16—18 ст.

Видання: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. К., 1878, с. 203—319.

Літ.: Иконников В. С. Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2. К., 1908; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959. *Ю. А. Мицик.*

КОРОТКО́В Федір Іванович [н. 12 (25). І 1905, с. Думіно, тепер Краснохолмського р-ну Калінін. обл.] — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1931. З вересня 1941 по березень 1943 — командир одного із загонів Черніг. партизан. з'єднання; з березня по вересень 1943 — командир партизанського загону, командир партизанського з'єднання ім. М. М. Попудренка. В 1943—59 — секретар Черніг. міськкому Компартії України. З 1959 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

КОРОТКОВУ́ХА БІ́ЛА ПОРО́ДА СВИНЕ́Й — порода свиней м'ясосального типу. Виведена в Німеччині у 19 ст. схрещуванням місцевих свиней з *великою білою породою свиней.* В СРСР завезена 1927. Тварини міцної будови, тулуб

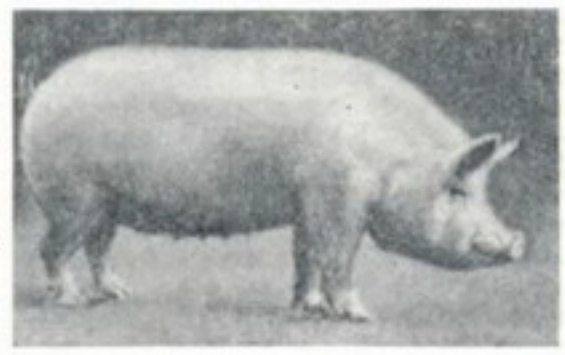

Свиноматка коротковухої білої породи.

широкий і глибокий, голова невелика, ввігнута, окістя округлі, ноги короткі, міцні. Жива маса кнурів 240—300 кг, свиноматок — 200—250. Плодючість 10—12 поросят в опоросі, молочність — 60—70 кг. Свині скороспілі, у 7-місячному віці досягають 90 кг. Розводять К. б. п. с. в НДР, ФРН, Австрії, Чехословаччині, Угорщині, Польщі. В СРСР — у прибалтійських республіках, Білорусії, деяких обл. РРФСР. На Україні їх використовують для пром. *схрещування.*

КОРОТКОЗО́РІСТЬ, міопія — один з недоліків *рефракції ока,* в результаті якого людина погано бачить далеко розташовані предмети. Це зумовлено тим, що при К. паралельні промені, що йдуть від віддалених предметів, збираються у фокус оптичною системою *ока* не на *сітківці,* а перед нею (мал., 1), внаслідок чого зображення предмета на сітківці виходить нечітким. Кожне короткозоре (міопічне) око настроєне на певну близько розташовану точку ясного зору, від якої йдуть промені, що розходяться, і після заломлення сильною оптичною системою міопічного ока фокусуються на сітківці (мал., 2). Зір у далечінь при К. поліпшують за допомогою окулярів з ввігнутими скельцями, позначуваними знаком мінус, які розсіюють падаючі паралельні промені, що сприяє фокусуванню зображення на сітківку (мал., 3). К. рідко буває природженою, найчастіше вона виникає у школярів, а також у працівників деяких професій, робота яких пов'язана з тривалою напруженою працею на близькій від очей віддалі. Ряд дослідників осн. причиною К. вважає слабкість циліарного м'яза; існує також теорія спадкового походження короткозорості. К. буває слабкою (до 3,0 дптр), середньою (від 3,0 до 6,0 дптр) і сильною (6,0 дптр і більше). Існує також тяжка прогресуюча К., внаслідок якої з'являються патологічні зміни в сітківці та судинній оболонці ока (помутніння в скловидному тілі, крововиливи у сітківку, *відшарування сітківки* і навіть повна сліпота), що потребують медикаментозного, а іноді й хірургічного лікування. Профілактика К.: читати й писати, а також виконувати ін. роботу необхідно за столом при правильному освітленні робочого місця (200 лк); джерело світла повинно міститись на віддалі, не меншій за 30 см. Зорову роботу необхідно чергувати з відпочинком (протягом години очам потрібно відпочивати 15—20 хв.). Недопустиме зорове перевантаження у ослаблених дітей. Воно призводить до спазму *акомодації,* «несправжньої короткозорості» (оборотний стан). Коли спазм акомодації запущений, триває більше року, то несправжня К. переходить в справжню.

Літ.: Дашевский А. И. Ложная близорукость. М., 1973; Аветисов Э. С. Охрана зрения детей. М., 1975; Сергиенко Н. М. Клиническая рефракция человеческого глаза. К., 1975; Ватченко А. А. Спазм аккомодации и близорукость. К., 1977. *Т. В. Шлопак.*

КОРОТКОМЕТРА́ЖНИЙ ФІ́ЛЬМ — кінофільм розміром до 4—5 частин (1200—1500 м). Бувають документальні, наук.-популярні, навчальні, мультиплікаційні і художні (кіноновела). К. ф. включають до програм кіносеансів як додаток до повнометражного худож. фільму. Худож. К. ф. знімають рідше і, як правило, їх об'єднують в повнометражні кінопрограми. Як форма кіномист. К. ф. дає змогу оперативно відображати різні сторони соціально-екон. та культур. життя. Проводяться міжнар. кінофестивалі К. ф., зокрема в межах Моск. кінофестивалю.

КОРОТКОНАДКРИ́ЛІ — родина жуків. Те саме, що й *стафілінові.*

КОРОТКОСТРОКО́ВИЙ КРЕДИ́Т — кредит, що обслуговує в процесі виробництва і обігу кругооборот оборотного капіталу (за капіталізму) або кругообороти оборотних коштів підприємств і госп.

орг-цій (за соціалізму) і надається строком до 1 року. У країнах капіталізму К. к. застосовують у двох формах — комерційного кредиту і банківського кредиту. Кредитування здійснюється в умовах стихійних змін попиту й пропонування на *позичковий капітал*. В соціалістич. країнах К. к. виступає в єдиній формі — прямого банківського кредитування. Підприємства й орг-ції одержують К. к. за цільовим призначенням, на певний строк і на умовах поворотності й забезпечення товарно-матеріал. цінностями. Обсяг і спрямованість К. к. встановлюються кредитними планами *Державного банку СРСР* і *Будбанку СРСР*. За користування К. к. підприємства і орг-ції сплачують банку процент диференційовано, залежно від його виду та цільового призначення. К. к. надають населенню також *ломбарди* і каси взаємодопомоги на підприємствах і в орг-ціях. Товарним (споживчим) К. к. в СРСР є продаж в розстрочку товарів населенню торговельними організаціями. *І. М. Галь.*

КО́РОТНЄВ Олексій Олексійович [15 (27).II 1854, Москва — 14 (27). VI 1915, Одеса] — рос. і укр. зоолог-дарвініст, чл.-кор. Петерб. АН (з 1903). Закінчив Моск. ун-т (1876). З 1887 — професор Київ. ун-ту. Здійснив подорожі на о-ви Індійського й Тихого ок. (1885, 1890—91). В 1886 організував рос. біол. станцію на узбережжі Середземного м., у Вілафранці (інакше — Вільфранш, Франція). У 1900—02 вивчав фауну оз. Байкал. Праці К. присвячені дослідженню *зародкового розвитку* і мікроскопічної будови кишковопорожнинних, червів, комах, моховаток та покривників.

КОРО́ТЧЕНКО Дем'ян Сергійович [29.X (10.XI) 1894, с. Погрібки, тепер с. Коротченкове Шосткинського р-ну Сум. обл.— 7.IV 1969, Київ] — рад. парт. і держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1964). Член КПРС з 1918. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Після Лютн. революції 1917 — член батарейного к-ту солдат. депутатів у Ревелі (тепер Таллін). У 1919—20 — на політроботі в Червоній Армії. В 1921—24 — на парт. роботі та навчанні. У 1924 — секретар Чернігівського, 1925—28 — Первомайського окружкомів партії. В 1928—30 навчався на курсах марксизму-ленінізму при ЦК ВКП(б) у Москві. В 1931—34 — голова Бауманського райвиконкому (Москва), 1934—36 — перший секретар Бауманського, потім Первомайського райкомів партії в Москві. В 1936—37 — секретар Моск. обкому ВКП(б). В 1937 — перший секретар Західного (Смоленськ), 1937—38 — Дніпроп. обкомів партії. В 1938—39 — Голова Раднаркому УРСР, 1939—47 — секретар ЦК КП(б)У. В роки Великої Вітчизн. війни — один з організаторів партизан. руху на Україні. В 1947—54 — Голова Ради Міністрів УРСР. З січня 1954— Голова Президії Верховної Ради УРСР і заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1939 — член ЦК КПРС. В 1952—53 — член Президії ЦК КПРС, 1957—61 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС. З 1938 — член ЦК Компартії України. З 1938 — член Політбюро (1952—66 — Президії) ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР 1—7-го скликань. Нагороджений 7 орденами Леніна, орденом Суворова 1-го ступеня, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

КОРПАНЮКИ́ — родина укр., рад. майстрів різьблення на дереві. 1) Юрій Іванович К. (12. IX 1892, с. Яворів, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.— 19.IV 1977, там же) — засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). Твори: «Спортивний кубок» (1934), декоративні тарілки, скриньки, барильця, ракви. 2) Семен Іванович К. (14.IX 1894, с. Яворів, тепер Івано-Фр. обл.— 20.XI 1970, там же) — засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1964). Брат Юрія Івановича. Твори: декоративні тарілки, скриньки, палиці, ракви. 3) Петро Іванович К. (1897, с. Яворів, тепер Івано-Фр. обл.— 12.II 1961, там же). Брат Юрія Івановича та Семена Івановича К. Виготовляв декоративні тарілки, ракви, скриньки, футляри для книг. 4) Василь Семенович (н. 18.V 1922, с. Яворів, тепер Івано-Фр. обл.). Син Семена Івановича К. Виготовляє декоративні тарілки, цукорниці, ракви, таці, обкладинки для альбомів. Твори К. зберігаються в музеях Коломиї, Львова, Києва та ін.

КОРПОРА́ЦІЯ (лат. corporatio — об'єднання) — товариство, спілка, сукупність осіб, об'єднаних на основі цехових, кастових, комерційних та інших інтересів. У капіталістичних країнах К. наз. деякі профспілкові об'єднання, орг-ції тощо. У США — пром., торг. (комерційні), фінанс. та ін. *акціонерні товариства*. Перші К. виникли в галузі залізничного буд-ва (США) в серед. 19 ст. Див. також *Монополії капіталістичні*.

КО́РПУС (лат. corpus — тіло, єдине ціле) — 1) Тулуб людини або тварини. 2) Частина (звичайно основа або оболонка) споруд, машин, механізмів, приладів або апаратів. Див. *Корпус судна*. 3) Друкарський шрифт, *кегель* якого дорівнює 10 *пунктам*, або 3,76 мм. Найчастіше застосовується для складання (див. *Складальні процеси*) основного тексту книг, деяких журналів. 4) Одна з будівель, розміщених на спільній ділянці, або ізольована частина великої будівлі. 5) Військове або інше спеціальне з'єднання (об'єднання). Див. *Корпус* військовий. 6) Збірник норм *римського права*. Див. *Корпус юріс цівіліс*. 7) Сукупність глав закордонних дипломатичних представництв, акредитованих у даній країні. Див. *Дипломатичний корпус*. 8) Виборчий К. — коло осіб, що мають право обирати до виборних органів.

КО́РПУС військовий — найвище тактичне або оперативно-тактичне з'єднання (об'єднання) в сухопутних військах і деяких інших видах збройних сил багатьох держав. Складається з кількох тактичних з'єднань, частин родів військ, спец. військ, органів управління та забезпечення. Призначений для ведення бойових дій у складі об'єднань або самостійно. В Росії К. з'явилися на поч. 18 ст., у Франції — 1805, в Пруссії — 1861.

КО́РПУС ДОБРОВО́ЛЬЦІВ СВОБО́ДИ — партизанська армія, що боролася проти нім. та італ. фашистів у Пн. і Центральній Італії в період гітлерівської окупації 1943—45. У жовтні 1943 Італ. компартія (ІКП) почала формування *гарібальдійських бригад*. Згодом партизанські загони були створені антифашист. Партією дії (загони «Справедливість і свобода»), соціалістами (загони «Матеотті»), християнськими демократами й лібералами. Координацію дій і заг. політ. керівництво здійснював К-т нац. визволення Пн. Італії. К. д. с. створено 9.VI 1944 (утворено гол. командування); 29.III 1945 за пропозицією ІКП партизанські загони К. д. с. злито в єдину армію *Руху Опору*. Восени 1944 К. д. с. налічував 90 тис., навесні 1945 — 150 тис. чол. Командуючим К. д. с. був ген. Р. Кадорна (заступники — Л. *Лонго* і Ф. Паррі). Після визволення Пн. Італії, яке відбулося внаслідок заг. повстання (квітень 1945), К. д. с. розформовано. *А. Г. Слюсаренко.*

КО́РПУС СУДНА́ — основна частина *судна*, яка складається з каркаса (поперечних і поздовжніх балок) та оболонки (зовнішньої обшивки і настилу верхньої палуби). Усередині більшості К. с. є перебірки (перегородки), гол. чин. поперечні, і проміжні палуби, кількість і розміщення яких залежать від призначення судна. До К. с. кріплять фундаменти суднових механізмів і устаткування, корпус військ. кораблів захищають бронею. К. с. виготовляють звичайно із сталі. Для невеликих суден використовують також деревину, залізобетон, алюм. сплави, пластмаси.

КО́РПУС ЮРІС ЦІВІ́ЛІС (лат. Corpus juris civilis) — збірник норм *римського права*. Кодифікований за імператора Юстініана у Візантії 529—534 комісією на чолі з юристом Трібоніаном з метою закріплення фактично необмеженої імператорської влади та збереження рабовласницького ладу. Складається з 4 книг: *інституцій, дигест* (пандект), *кодексу Юстініана*, а також новел (розпорядження Юстініана, видані під час створення ін. трьох частин збірника). В К. ю. ц. знайшли відображення політ. устрій, бюрократична система, безправ'я нар. мас, реліг. переслідування тощо. К. ю. ц. діяв протягом усього існування *Візантії*. Відіграв велику роль у запозиченні рим. права в Європі в епоху феодалізму і капіталізму. *В. С. Кульчицький.*

КО́РПУСНЕ ПИСЬМО́ (від лат. corpus — тіло) — технічний прийом у живописі; накладання олійних, темперних та ін. фарб ущільненим, непрозорим шаром.

КО́РПУСНИЙ РЕА́КТОР — ядерний реактор, *активна зона* якого розміщена у міцному, звичайно сталевому корпусі. На відміну від *канального реактора* корпус К. р. (як правило, цилінд-

Д. С. Коротченко.

М. О. Коростовцев.

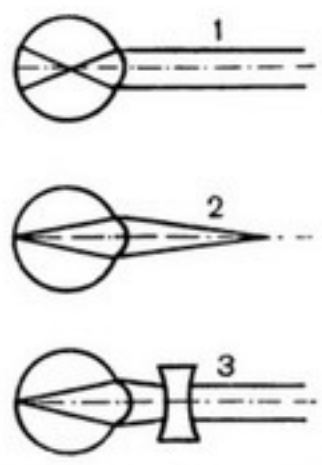

Короткозорість. Хід променів у міопічному оці: 1 — фокусування паралельних променів, що йдуть від далеко розташованих предметів; 2 — фокусування променів, що йдуть від близько розташованих предметів, розходячись; 3 — фокусування паралельних променів за допомогою угнутих скелець, що їх розсіюють.

Корреджо. Мадонна із святим Ієронімом. Близько 1527—28. Галерея в Пармі.

ричний) є осн. конструктивним елементом, що витримує високий тиск (5—17 МПа). До найпоширеніших належать К. р. киплячі (див. *Киплячий реактор*), з водою під тиском (див. *Водо-водяний реактор*) і графіто-газові (див. *Графіто-газовий реактор*). К. р. нескладні за конструкцією, компактні, дають змогу одержувати велику потужність при малих розмірах активної зони, однак ядерне пальне в них можна заміняти тільки при зупиненому реакторі. Потужність К. р.— до 1200 МВт. В СРСР К. р. з водою під тиском встановлено на *Нововоронезькій АЕС*, Кольській АЕС, *Ровенській АЕС* та ін. К. р. експлуатують також у США, ФРН, Японії та ін. країнах.

В. Б. Климентов.

КОРРЕ́ДЖО (Correggio; власне Антоніо Аллегрі, Allegri; бл. 1489, Корреджо, Емілія — бл. 15.III 1534, там же) — італ. живописець доби Високого *Відродження*. Працював у Пармі та Корреджо. Твори: розписи — в монастирі Сан-Паоло (між 1517 і 1520), в церкві Сан-Джованні Евангеліста (1520—23) та соборі (1526—30), всі — у Пармі; картини — «Мадонна із св. Франціском» (1514—15), «Мадонна із св. Георгієм» (1530—32), «Заручини св. Катерини», «Поклоніння пастухів», або «Ніч», «Викрадення Ганімеда» (дві останні — бл. 1530). Твори К. зберігаються в Луврі, Дрезден. картинній галереї та ін.

КО́РРЕНС (Correns) Карл Еріх (19.IX 1864, Мюнхен — 14.II 1933, Берлін) — нім. ботанік. Закінчив Мюнхенський ун-т (1889). З 1897 — професор Тюбінгенського, в 1903—07 — Лейпцігського, в 1909—14 — Мюнстерського ун-тів. У 1914—33 — директор Ін-ту біології в Берліні. Осн. заслуга К.— повторне відкриття і підтвердження (одночасно з Г. *Де Фрізом* і Е. Чермаком) законів спадковості, встановлених Г. *Менделем*. Праці К. присвячені вивченню спадковості у рослин: *ксеній, визначення статі, спадковості цитоплазматичної* тощо.

Корсак.

КОРСА́К (Vulpes corsac) — ссавець роду *лисиця* род. *собачих*. Довж. тіла до 60 см. Волосяний покрив пухнастий, м'який, рудувато- або бурувато-сірий. Живе К. в покинутих норах байбаків, борсуків та ін. Живиться перев. гризунами, падлом, рідше — птахами, плазунами, комахами тощо. К.— моногами (див. *Моногамія* у тварин). Самка навесні після 52-денної вагітності народжує 3—6 щенят, які вже в місячному віці починають споживати м'ясо. Статевозрілими К. стають на другому році життя. К. поширу степах і напівпустелях Азії і Пд.-Сх. Європи; в СРСР — у пд. р-нах від пн. узбережжя Азовського м. на Сх. до Забайкалля. Цінний хутровий звір; корисний також тим, що знищує велику кількість шкідливих гризунів.

О. П. Корнєєв.

1. Давньоруська **корчага** з написом (11 ст.), знайдена в Києві. Реконструкція загального вигляду й напису. 2. Напис: «Благодатнеша плона корчага сия», тобто «благодатна повна корчага ця».

КОРСА́К — річка в Укр. РСР, у межах Запоріз. обл. Довж. 63 км, площа бас. 715 км². Тече Приазовською низовиною, впадає в Азовське м. Живлення мішане. Влітку на окремих ділянках пересихає. На річці є три стави, використовують К. для риборозведення, госп. водопостачання.

КО́РСАКАС Костас Пранович [н. 5 (18).X 1909, Пашвітініс, тепер Пакруойського р-ну Лит. РСР] — лит. рад. письменник, літературознавець і громад. діяч, акад. АН Лит. РСР (з 1949), засл. діяч науки Лит. РСР (з 1959), нар. письменник Лит. РСР (з 1979). За участь в антифашист. русі 1928—30 був ув'язнений. Друкуватися почав 1925. Дослідник історії лит. л-ри та лит.-укр. літ. зв'язків, праць про рад. письменників. Книги: «Статті про літературу» (1932), «Письменники і книги» (1940), «Проти одвічного ворога» (1945), «Література і критика» (1949), «Дружба літератур» (кн. 1, 1962). Автор праць «Тарас Шевченко і Литва» (1952), «Літературні зв'язки литовців і українців» (1954). Поезія К. має громадян. характер (зб. «Закон боротьби», 1943; «Птахи повертаються», 1945; «Листопад», 1979). Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Стихи. Вильнюс, 1976.

А. А. Шешельгіс.

КОРСА́К-МОГИ́ЛА — скеляста вершина у зх. частині Приазовської височини, в межах Запорізької обл. УРСР. Вис. 132 м. Являє собою виходи давніх кристалічних порід *Українського щита*. На схилах — степова рослинність, с.-г. угіддя.

КО́РСАКОВ Сергій Сергійович [22.I (3.II) 1854, м. Гусь-Хрустальний — 1 (14).V 1900, Москва] — рос. психіатр, один з основоположників вітчизн. психіатрії. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1875), з 1892 — його професор і керівник психоневрологічної університетської клініки. Праці К. присвячені питанням заг. психопатології, судово-психіатричної експертизи, організації психіатричної допомоги тощо. Описав особливу форму психічних розладів при алкогольному поліневриті («корсаковський психоз») та своєрідний тип розладу пам'яті при ряді психічних захворювань (*Корсакова синдром*).

КО́РСАКОВА СИНДРО́М, хвороба Корсакова — психічне захворювання, причиною якого є *інфекція* або *інтоксикація*. Вперше описаний (1887) рос. психіатром С. С. *Корсаковим* у хворих на хронічний *алкоголізм*. К. с. характеризується заг. ослабленням інтелекту, вираженими розладами пам'яті й *поліневритом*. Хворі втрачають здатність запам'ятовувати нові, свіжі враження, не можуть правильно орієнтуватися в часі й просторі. Перебіг К. с. здебільшого хронічний. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, а також дезинтоксикаційні та загальнозміцнюючі засоби.

КОРСА́Р (італ. corsaro) — морський розбійник. Спочатку (приблизно з 14 ст.) К. називали мор. розбійників, вихідців з Пн. Африки. Пізніше термін «корсар» став синонімом слів «пірат» (див. *Піратство*) та «капер» (див. *Каперство*).

КО́РСІКА — острів у пн. частині Середземного м., входить до складу Франції (її департамент). Довж. 183 км, шир. до 85 км. Площа 8,7 тис. км². Населення — 220 тис. чол. (1975). Береги дуже розчленовані затоками на Зх. та плескаті, низовинні й слабо розчленовані на Сх. Рельєф гористий, висота до 2710 м (г. Мон-Сенто). Річки короткі, порожисті, влітку пересихають. Рослинність типу *маквіс*, подекуди — ліси (корковий

Корсіка. Гірський краєвид.

дуб, сосна, вільха, каштан). З вис. 1900 м — луки. Виноградарство, садівництво (цитрусові, маслини), на схилах — посіви зернових. Розвинутий туризм. Гол. місто — Аяччо. В давнину К. населяли *ібери* та лігури. В 3 ст. до н. е. її завоював Рим; у 6—8 ст. н. е. належала *Візантії*, з 9 ст.— арабам, з 11 ст.— Пізі, 1347—1764 — Генуї, з 1768 — Франції. В 1793—95 корсіканці намагалися відокремитись від Франції, прийнявши англ. протекторат. У 1796 остаточно приєднана до Франції. В 1942 окупована італо-нім. військами. У вересні — жовтні 1943 визволена місц. повстанцями й загонами «Франції, що бореться» (див. «*Вільна Франція*»). Під час політ. кризи *Четвертої республіки* в травні 1958 франц. ультраправі тимчасово захопили владу на острові. К.— батьківщина *Наполеона I;* тут нар. також Д. *Казанова* — учасниця франц. *Руху Опору*.

КО́РСУН Олександр Олексійович [27.V (8.VI) 1818, с. Богдановська Антиповка, тепер Ростов. обл.— 25.X (6.XI) 1891, там же] — укр. поет-романтик. Закінчив Харків. ун-т (1842). Служив чиновником у Харкові та Дербенті. На поч. 40-х рр. написав ряд віршів, у яких ідеалізував старовину, відносини між поміщиками й кріпаками, проповідував вірнопідданість цареві. Друкувався в реакц. журн. «Маяк». Автор віршованих обробок народних повір'їв («Украинские поверья». Х., 1839). Підготував і видав альманах «*Сніп*» (1841).

КО́РСУНСЬКА БИ́ТВА 1648 — одна з визначних битв селянсько-козацьких військ, очолюваних Б. Хмельницьким, проти головних польсько-шляхетських сил під Корсунем (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкас. обл.) на поч. *визвольної війни українського народу 1648—54*. Дізнавшись про розгром польс.-шляхет. авангарду в *Жовтоводській битві 1648*, гетьмани М. *Потоцький* і М. *Калиновський* відвели польс.-шляхет.

військо (понад 20 тис.) з Черкас до Корсуня. 14 (24).V сюди підійшло й сел.-козац. військо (15—17 тис. козаків і селян) та 4 тис. татар. Щоб змусити ворога залишити укріплений табір і прийняти бій на невигідних для нього позиціях, Б. Хмельницький вдався до дезинформації. Введені в оману захопленим у полон козаком, який, виконуючи спеціальне завдання, повідомив, ніби чисельність сел.-козац. війська становить понад 60 тис. чол., польс. гетьмани вирішили відступити через Богуслав і Білу Церкву до Паволочі. Козак С. Зарудний, який служив у М. Потоцького, сповістив Б. Хмельницького про маршрут відступу противника. 6-тисячний загін козаків на чолі з М. *Кривоносом*, зайшовши в тил ворогові, 15 (25). V в урочищі Гороховій Діброві поблизу сучас. с. Вираєва (Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл.) влаштував засідку. Козаки перекопали дорогу глибокими ровами, завалили її зрубаними деревами. Вранці 16 (26).V польс.-шляхет. військо рушило з Корсуня Богуславським шляхом. В Гороховій Діброві його оточили козаки і татари. Відбулася запекла битва, що закінчилась повним розгромом польс.-шляхет. війська. Понад 8,5 тис. чол., в т. ч. М. Потоцький і М. Калиновський, потрапили в полон. Під впливом переможної Корсунської битви на Україні розгорнувся широкий народно-визвольний рух, спрямований проти польсько-шляхет. панування.

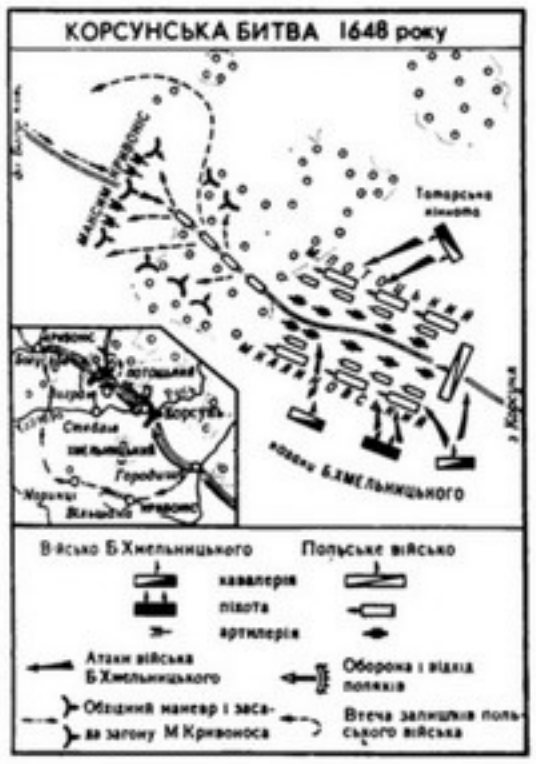

Літ.: Історія України в документах і матеріалах, т. 3. К., 1941; Голобуцький В. А. Запорожское казачество. К., 1957; Разин Е. А. История военного искусства, т. 3. М., 1961; Історія Української РСР. т. 2. К., 1979.

В. П. Борисенко.

КОРСУНСЬКА РАДА 1632 — одна з козацьких рад, що відбувались у зв'язку з посиленням гніту шляхетської Польщі на Україні. Скликана 28.IX (8.X) в Корсуні. На К. р. зібрались 2 тис. козаків і козац. старшини. К. р. ухвалила відстоювати православ'я (що було тоді прапором у боротьбі проти політики покатоличення шляхет. Польщею укр. народу), а в разі невдачі боротьби за відновлення прав православної церкви перейти під владу рос. царя.

Літ.: Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941.

КОРСУНСЬКА РАДА 1657 — старшинська рада в жовтні 1657 в Корсуні. На ній було обрано гетьманом України І. *Виговського* — генерального писаря. Йому через малолітство Ю. *Хмельницького* (обраний гетьманом після смерті Б. Хмельницького) доручили тимчасово керувати гетьманською адміністрацією. Проте невдовзі І. Виговському вдалося умовити Ю. Хмельницького відмовитися від влади. Спираючись на підтримку шляхет.-старшинської верхівки, зв'язаної економічними і родинними зв'язками з польською шляхтою, І. Виговський домігся на К.р. проголошення себе гетьманом.

КОРСУНСЬКИЙ БІЙ 1630 — бій селянсько-козацького повстанського війська під проводом Т. *Федоровича* проти польсько-шляхетської залоги в Корсуні (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.). Антифеод. повстання 1630 на Придніпров'ї почалося виступом на поч. березня бл. 10 тис. *нереєстрових козаків* на чолі з гетьманом Т. Федоровичем проти польс. комісарів і гетьмана *реєстрових козаків* Г. *Чорного*. Повстанське військо, до якого приєдналося багато селян, здобуло Черкаси — резиденцію гетьмана реєстровців. Захоплений повстанцями Г. Чорний був страчений. 25.III (4.IV) вони оточили у Корсуні частину польс.-шляхетського війська і бл. 3 тис. реєстровців. У місті спалахнуло повстання. Більшість реєстрових козаків приєдналася до повстання. Бій закінчився поразкою урядового війська, залишки якого втекли до м. Бара (тепер Вінн. обл.). Перемога в К. б. сприяла дальшому успішному розгортанню *Федоровича повстання 1630*.

О. Ф. Сидоренко.

КОРСУНСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Правобережній Україні. Створений 1648. Адм. центром К. п. було м. Корсунь (тепер Корсунь-Шевченківський Черкас. обл.). К. п. складався з 19 сотень і за реєстром 1650 налічував 3470 *реєстрових козаків*. Сотенними містечками К. п. були Вільшана, Городище, Імгліїв (тепер Мліїв), Лисянка та ін. Козаки К. п. брали участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*, зокрема у битвах під Зборовом (1649), Берестечком (1651), Батогом (1652), Жванцем (1653), в *Палія повстанні 1702—04*. Полковниками К. п. були Л. *Мозиря*, З. *Іскра* та ін. Ліквідований К. п. 1712.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 10. СПБ, 1878; Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876.

КОРСУНСЬКОГО КУРЕНЯ ВИСТУП 1769 — стихійний виступ козац. сіроми в Корсунському курені *Запорізької Січі* проти гніту старшини і заможного козацтва. Почався 7 (18).XII під час виборів на курінній сходці т. з. депутації, яку щороку посилали в Петербург за жалуванням для війська. На цій сходці сірома виступила проти старшини, звинувативши її в зраді та ігноруванні інтересів рядового козацтва. Для придушення виступу Кіш надіслав каральний загін, якому учасники виступу вчинили опір. Проте виступ був швидко придушений. Шістьох його найактивніших учасників засудили на довічне заслання.

Літ.: Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961.

І. Л. Бутич.

КОРСУНЬ — давньоруська назва міста *Херсонеса* Таврійського.

КОРСУНЬ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Єнакіївській міськраді, на р. Корсунці (бас. Міусу), за 6 км від залізнич. ст. Щебінка. 3,8 тис. ж. (1979). У с-щі — радгосп, 3 заг.-осв. школи, дільниця та відділення єнакіївських лікарень. Будинок культури, клуб, б-ка. К. виник 1622.

КОРСУНЬ - ШЕВЧЕНКІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція військ 1-го (командуючий — генерал армії М. Ф. *Ватутін*) і 2-го (командуючий — генерал армії І. С. *Конєв*) Українських фронтів, проведена 24.I—17.II під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Метою операції було знищення нім.-фашист. військ у районі м. Корсуня (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.). К.-Ш. о. відбувалася в складних умовах відлиги і весняного бездоріжжя. До поч. операції на гол. напрямах ударів було створено перевагу над противником за чисельністю військ у 1,7 раза, артилерії — в 2,4, танків і самохідних арт. установок — у 2,6 раза. Згідно з планом рад. Верховного Головнокомандування війська 2-го Укр. фронту перейшли в наступ 24.I, а війська 1-го Укр. фронту — 26.I. Переборюючи запеклий опір

Корсунь-Шевченківська операція 1944. Пам'ятник командирам і політпрацівникам з Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу в селі Шендерівці Корсунь-Шевченківського району. 1973.

Корсунь- Шевченківська операція 1944. Пам'ятник артилеристам з Корсунь - Шевченківського меморіального комплексу в селі Почапинцях Лисянського району. 1973.

Корсунь-Шевченківський. Музей історії Корсунь-Шевченківської битви.

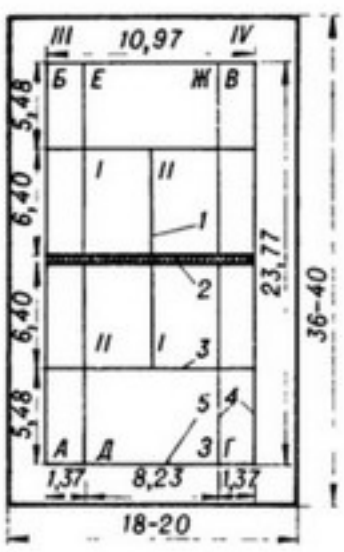

Корт: *АБВГ* — майданчик для парної гри; *ДЕЖЗ* — майданчик для гри поодинці; *1* — середня лінія; *2* — сітка; *3* — лінія подачі; *4* — бокові лінії; *5* — задня лінія; *I* — перше поле подачі; *II* — друге поле подачі; *III* — перша позиція подачі; *IV* — друга позиція подачі.

ворога, рад. війська 28.I з'єдналися в районі Звенигородки, завершивши оточення угруповання противника. Багаторазові контрудари ворога було відбито. До 3.II рад. війська створили стійкий внутр. і зовн. фронти оточення, 14.II визволили Корсунь. 17.II оточене угруповання ворога було ліквідовано. Противник втратив понад 73 тис. солдатів і офіцерів, у т. ч. 18,2 тис. полонених. К.-Ш. о. допомогла створенню сприятливих умов для визволення Правобережної України.

Літ.: Корсунь-Шевченківська битва. К., 1974. *І. В. Архипов.*

КО́РСУНЬ-ШЕВЧЕ́НКІВСЬКИЙ (до 1944 — Корсунь) — місто Черкас. обл. УРСР райцентр. Розташований на лівому березі р. Росі (прит. Дніпра). Залізнична ст. Корсунь. Засн. 1032 *Ярославом Мудрим*. Після *Люблінської унії 1569* в Корсуні збудовано польс. фортецю (1584). Містові було надано *магдебурзьке право*. В *Корсунському бою 1630* польс. військо зазнало поразки від сел.-козац. повстанців. У *Корсунській битві 1648* військо Б. Хмельницького розгромило польс. армію. В 1648—1712 місто — центр *Корсунського полку*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* Корсунь залишився за шляхет. Польщею. Був опорним пунктом визвольної боротьби під проводом *С. Палія, С. Самуся, А. Абазина, З. Іскри*. В 1768 під час *Коліївщини* його здобули гайдамаки М. *Залізняка*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Корсунь у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в р-ні міста (30.VII 1941—14.II 1944 окуповане нім.-фашист. загарбниками) відбулася *Корсунь-Шевченківська операція 1944*. В місті — верстатобуд., мех., рем.-мех., комбікормовий, плодоконсервний, буд. матеріалів з-ди, плетених виробів і швейна ф-ки, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, ГЕС. 5 заг.-осв., музична, художня і спортивна школи, пед. та сільс. профес.-тех. уч-ща; лікарня. 2 будинки культури. 9 клубів, 3 кінотеатри, 6 б-к. Архіт. та історичні пам'ятки: палац (18 ст.; тепер Музей історії Корсунь-Шевченківської битви), дендропарк (18 ст.), залишки стародав. городищ та укріплень, насип скіфського походження, козацька могила — поховання воїнів Богдана Хмельницького, стела на честь перебування в місті Т. Г. Шевченка (зокрема, 1845, 1859; зберігся його малюнок «У Корсуні»), два погруддя поета (1960 і 1970), частина меморіального комплексу «Корсунь-Шевченківська битва» (1968—73, скульптори С. Грабовський, А. Кравченко, А. Шилімов, О. Шилімова). У К.-Ш. помер і похований український художник І. *Сошенко*. Іл. також с. 427.

КО́РСУНЬ-ШЕВЧЕ́НКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 65,4 тис. чол. (1979). В районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 21 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Корсунь-Шевченківський*.

Район розташований в межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніт, піски, глини. Осн. річка — *Рось* (прит. Дніпра). Грунти сірі, світло- й темно-сірі опідзолені та опідзолені чорноземи. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, липа, клен, ясен) займають 19,2 тис. га. Підприємства легкої, маш.-буд., харчової

пром-сті. Найбільші: корсунь-шевченківські верстатобуд. і рем.-мех. з-ди, плетених виробів та швейна ф-ки, Стеблівська бавовнопрядильна ф-ка, Набутівський та Селищанський цукр. з-ди. Районний комбінат побутового обслуговування (Корсунь-Шевченківський). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 54,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 46,3 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки. Скотарство, свинарство, вівчарство. У К.-Ш. р.— 23 колгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, філіал Мліївської дослідної станції садівництва ім. Л. П. Симиренка (с. Завадівка). Залізнична ст. Корсунь. Автошляхів — 334 км, у т. ч. з твердим покриттям — 240 км. У районі — 36 заг.-осв. та 2 муз. школи, пед. та 2 профес.-тех. уч-ща; 57 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень, 58 клубних закладів, 3 кінотеатри, 55 кіноустановок, 58 б-к. Музеї: історії Корсунь-Шевченківської битви з худож. відділом у Корсуні-Шевченківському, *Нечуя-Левицького І. С. музей* та пам'ятник йому (1968, скульптор Г. Кальченко) в смт Стеблеві, де письменник народився; істор.— у с. Сахнівці, музей композитора К. Г. *Стеценка* та пам'ятник йому в с. Квітках, де він народився. Біля Стеблева — Монумент на честь 23-х частин і з'єднань Рад. Армії, які здобули найменування «корсунських». В с. Черепині народився рад. льотчик Г. Я. *Кулішенко*. У Стеблеві бували А. Міцкевич (1825), Т. Шевченко, Марко Вовчок (1897). В селах Бровахи, Вираїв, Драбівка, Заріччя, Нетеребка та ін.— залишки старод. поселень й укріплень часів Київської Русі. В К.-Ш. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1930). *І. Ф. Бондарчук.*

КОРТ (англ. court) — майданчик для гри в *теніс*. Розмір К. 40 × × 20 м (не менш як 36 × 18 м), розділений сіткою, що має висоту посередині 91 см (див. мал.).

КОРТА́САР (Cortázar) Хуліо (н. 26.VIII 1914, Брюссель) — аргент. письменник. З 1951 живе у Франції. В 1949 опубліковано драм. поему К. «Королі». У збірках оповідань «Звіринець» (1951), «Таємна зброя» (1959), «Усі вогні — це вогонь» (1966) викриває бурж. спосіб життя. Автор романів «Виграші» (1960), «Гра в класи» (1963), «Книга Мануеля» (1973). Духовна криза бурж. суспільства, боротьба за демократію й соціальну справедливість — теми публіцистичних статей і збірок оповідань К. «Восьмигранник» (1974), «Той, хто вештається тут» (1977).

Тв.: Укр. перекл.— Усі вогні — це вогонь. «Всесвіт», 1976, № 2; Рос. перекл.— Другое небо. М., 1971; Выигрыши.— Повести и рассказы. М., 1976; Избранное. М., 1979.

В. С Харитонов.

КОРТА́ЦЦІ Іван Єгорович [1837, Ізмаїл — 13 (26).IX 1903, Миколаїв] — рос. астроном і геодезист, директор *Миколаївської астрономічної обсерваторії* (1872—1903). Провадив геодезичні роботи у Фінляндії, на Кавказі і в Європ. частині Туреччини; визначав різницю *довгот* пунктів Пд. України. У 1876—99 К. брав участь у міжнар. роботі по складанню каталога зірок астр. т-ва. Зона неба від +1° до —2° по схиленню (див. *Координати небесні*) з тих пір відома як «Миколаївська». У Миколаєві вивчав також припливні явища в земній корі.

П. М. Виборний.

КОРТЕ́ЛІСИ — село Ратнівського р-ну Волин. обл. Під час окупації К. нім.-фашист. загарбниками (28.VI 1941 — 18.VI 1944) жителі села піднялися на боротьбу проти ворога. Місц. партизанський загін ім. М. О. Щорса завдавав відчутних ударів окупантам і бандам укр. бурж. націоналістів. Оскаженілі фашисти 23.IX 1942 спалили село, а його жителів розстріляли. Загинули 2892 кортелісці, згоріло 715 хат. Аж до визволення Червоною Армією село лишалося безлюдним. Згодом його відбудували, й тепер воно — одне з кращих у районі. В центрі К. відкрито меморіальний комплекс загиблим жителям села (1980, скульптори О. П. Олійник і М. О. Олійник, арх. А. Д. Корнєєв; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди*).

КОРТЕ́С (Cortés) Ернан (1485 — 2.XII 1547) — іспан. *конкістадор*. В 1519—21 очолив завойовницький похід у Мексіку, в ході якого було встановлено іспан. панування в центрі країни. Під час цього походу було знищено д-ву *ацтеків*. З 1522 К.— губернатор і генерал-капітан, з 1529 — генерал-капітан Нової Іспанії (Мексіки). В 1540 повернувся до Іспанії.

КОРТЕ́СИ (іспан. cortes, від corte — королівський двір) — за феодалізму — органи станового представництва в країнах Піренейського п-ва. В Португалії як парламент існували до 1911, в Іспанії існують і в наш час, являючи собою двопалатний законодавчий орган (парламент) у складі конгресу депутатів (350 членів) і сенату (208 членів).

КОРТИЗО́Н, $C_{21}H_{28}O_5$ — гормон з групи *глюкокортикоїдів*. Знайдено в крові людей, мавп, великої рогатої худоби. Препарат К.— ацетат кортизону широко застосовують у медицині як протизапальний, протиалергічний, антитоксичний, протишоковий засіб тощо.

КОРТИКОСТЕРО́ЇДИ [від лат. cortex (corticis) — кора] — група стероїдних гормонів (див. *Стероїди*), що їх виробляє кора *надниркових залоз*. В основі структури К.— 21 вуглецевий атом, всі вони похідні прегнану. В організмі утворюються з *холестерину*. Синтез К. здійснюється ферментними системами, активність яких залежить від впливу *адренокортикотропного гормону*, секреція ж останнього регулюється гормоном *гіпоталамуса* — кортиколіберином. За фізіол. дією К. поділяють на *мінералокортикоїди*, що переважно регулюють водно-сольовий обмін (*альдостерон, дезоксикортикостерон*), та *глюкокортикоїди*, які впливають на обмін білків, вуглеводів і жирів (*гідрокортизон, кортизон*, кортикостерон). Препарати К. широко використовують у медицині.

В. П. Комісаренко.

КОРТИКОТРОПІ́Н — гормон передньої частки *гіпофіза*; те саме, що й *адренокортикотропний гормон*.

КО́РТІЇВ О́РГАН — периферична частина звукосприймального апарата (*рецептор* слухового *аналізатора;* див. *Слух*) у хребетних тварин і людини. Названий за ім'ям італ. вченого А. Корті, який описав його. Являє собою сукупність волоскових клітин, розміщених на базилярній пластинці завиткової протоки внутрішнього *вуха* і розміщеної над ними покривної мембрани. Звукові хвилі, передані з слухових кісточок на ендолімфу і перилімфу внутр. вуха, викликають коливання базилярної пластинки, які спричинюють збудження волоскових клітин. Останні перетворюють мех. енергію звуку на *імпульси нервові*, які по провідних нервових шляхах надходять до центр. нервової системи.

КОРУ́НД (від санскр. курувінда — рубін) — мінерал класу оксидів і гідроксидів. Al_2O_3. *Сингонія* тригональна. Густ. 4,02. Твердість 9. Колір синювато-жовтувато-сірий, прозорі відміни безбарвні (лейкосапфір), сині (*сапфір*), червоні (*рубін*). Блиск скляний. Родовища К. є в Канаді, ПАР; в Рад. Союзі — в РРФСР (Урал), Казахстані, на Україні (в межах *Українського щита*). К. одержують і штучно. Використовують як *абразивний матеріал*, прозорі відміни — як *дорогоцінне каміння*.

КОРУ́НКИ — родина укр. художників кінця 16 — 1-ї половини 17 ст., діячів *Львівського братства*. Імена К. згадуються в тогочасних актах. Творів з підписами К. не збереглося. Семен (Сенько) К. (рр. н. і см. невід.) — друкар. Був у тісних взаєминах з першодрукарем І. *Федоровим*. Іван Семенович К., за прізвиськом Корунчак (р. н. невід.— п. 1657) — живописець, згадується в актах від 1624. Олександр Семенович К. (р. н. невід.— п. 1648) — живописець, згадується в актах 40-х рр. Іван Іванович К. (рр. н. і см. невід.) — живописець, відомий діяч Ставропігійського братства. Севастян Іванович К. (р. н. невід.— 1666)—живописець. У 1662—66 був старшиною львів. цеху малярів, виконував замовлення для Ставропігії та католицьких костьолів. У 1664 створив 8 малюнків («Вигнання із раю», «Потоп» та ін.) для львів. видання «Тріоді постної» (1664), які гравірував на дереві В. *Ушакевич*.

В. І. Свєнціцька.

КОРУ́ПЦІЯ (лат. corruptio — розбещування, підкуп) — у буржуазних державах підкупність і продажність держ., політ., громад. діячів, урядовців і службовців, використання ними свого становища в корисливих цілях. До К. вдаються, зокрема, під час виборчих кампаній. Часто К., особливо в США, пов'язана з лобізмом (див. *Лобі*).

КОРФ Микола Олександрович [2 (14).VII 1834, Харків — 13 (25). XI 1883, там же] — вітчизн. педагог і методист, діяч у галузі нар. освіти. В 1854 закінчив петерб. Олександрівський ліцей. Працював головою повітової училищної ради в м. Олександрівську (тепер Запоріжжя), сприяв відкриттю *земських шкіл*, пропагував організацію *недільних шкіл*, створив тип трирічної земської школи на селі з одним учителем, був прибічником заг. обов'язкового поч. навчання рідною мовою. К.— автор пед. праць і підручників. На допомогу самоосвіті вчителів видавав «Звіти Олександрівської повітової училищної ради». У1872—80—в еміграції (Женева). В 1882 в Олександрівському повіті організував недільні школи. Керував численними учительськими курсами і з'їздами на Херсонщині, в Маріуполі (тепер Жданов), Бердянську.

О. І. Пенішкевич.

КО́РФУ — італійська назва острова і міста *Керкіра* в Греції.

КО́РХОВ Павло Петрович (1878, с. Гути, тепер смт Богодухів. р-ну Харків. обл.— 1936) — український рад. агроном-селекціонер. В 1904 закінчив Новоолександрійський ін-т с. г. і лісівництва. В 1909—20 працював на Харків. селекційній станції, потім на Гутянській селекційній станції, а 1931—32 — в Укр. ін-ті рослинництва (тепер Укр. н.-д. ін-т овочівництва і баштанництва). З місцевого матеріалу методом індивідуального добору К. вивів ряд сортів озимої пшениці і сортів-сумішей з цінними господарськими якостями, сконструював саджальний пристрій «Дошка Корхова», який використовують в селекційній справі.

Ф. П. Юхимчук.

КОРЧА́ГА — в Київській Русі 10—12 ст. велика глиняна посудина з плескатим круглим або гострим дном, вузькою шийкою та двома ручками. Використовувалася для зберігання зерна і рідин. На деяких К. видряпували різні написи (*графіті*). Давньоруські К. в наук. л-рі інколи називають *амфорами*. Іл. с. 426.

КОРЧА́ГІНА - АЛЕКСАНДРО́ВСЬКА Катерина Павлівна [11 (23). XII 1874, Кострома — 15.I 1951, Ленінград] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1936). На професс. сцені з 1887. В 1904—15 — в театрах Петербурга, з 1915 — в трупі Александринського театру (тепер Ленінгр. рос. драм. театр ім. О. Пушкіна). Ролі: Ліза («Лихо з розуму» Грибоєдова), Пошльопкіна («Ревізор» Гоголя), Улита («Ліс» Островського), Клара («Страх» Афіногенова), Христина Архипівна («Платон Кречет» Корнійчука) та ін. З 1923 знімалася в кіно. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

М. О. Корф.

К. П. Корчагіна-Александровська.

КО́РЧАК (Korczak) Януш (справж. прізв. та ім'я — Гольдшміт Генрік; 22.VII 1878, Варшава — 5 або 8.VIII 1942) — польс. педагог, письменник, лікар. Закінчив мед. ф-т Варшав. ун-ту (1903). З 1912 по 1942 (з перервою 1914—18) працював у заснованому ним «Будинку сиріт». Під час першої світової війни перебував на Україні і брав участь в організації роботи дитбудинку для польс. дітей у Києві. Гол. принципи виховної системи К. виклав у кн. «Як любити дітей» (1920, 1921); 2-у частину книги — «Інтернат» видано в СРСР 1922 з передмовою Н. К. Крупської. Система дит. самоврядування, яку розробив К., спиралася на активність, самостійність і самодіяльність. К.— автор повістей: «Діти вулиці» (1901), «Моськи, Йоськи й Срулі» (1910), повісті-казки «Король Матіуш Перший» (1923), п'єси «Сенат безумців» (1930) та ін. В роки окупації Польщі фашист. Німеччиною К. героїчно боровся за життя варшавських дітей. Загинув у газових камерах Треблінки разом з 200 своїми вихованцями.

Я. Корчак.

Тв.: Укр. перекл.— Мацюсеві пригоди. К., 1978; Як любити дітей. К., 1978; Рос. перекл.— Когда я снова стану маленьким. М., 1964; Король Матиуш Первый.— Король Матиуш на необитаемом острове. М., 1978; Избранные педагогические сочинения. М., 1979.

В. З. Смаль.

КОРЧА́К - ЧЕПУРКІ́ВСЬКИЙ Овксентій Васильович [14 (26).II 1857, м. Костянтиноград на Полтавщині, тепер Красноград Харків. обл.— 27.XI 1947, Київ] — український рад. гігієніст і епідеміолог, акад. АН УРСР (з 1921). У 1883 закінчив Харків. ун-т і працював земським сан. лікарем у Полтаві, на Херсонщині та в Бессарабії, з 1899 — сан. лікар у Києві; у 1903—34 — приват-доцент, проф. і зав. кафедрою Київ. мед. ін-ту (до 1921 мед. ф-т Київ. ун-ту). В 1934—38 — зав. відділом ін-ту демографії та сан. статистики, в 1938—41 — консультант Ін-ту клінічної фізіології АН УРСР. В своїх працях К.-Ч. сформулював закономірність періодичності епідемій дифтерії і положення про антагонізм між епідеміями дифтерії та епідеміями ін. дитячих інфекцій, опрацював сучасну номенклатуру хвороб укр. мовою. Відомі праці К.-Ч. з історії земської медицини, епідеміології і профілактики інфекційних хвороб, з сан. статистики.

Літ.: Коган С. С. Видатний санітарний діяч України — академік АН

О. В. Корчак-Чепурківський.

Ф. Є. Корш.

В. В. Коршак.

Корюшка азіатська.

УРСР О. В. Корчак-Чепурківський. К., 1965; Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

С. М. Старченко.

КОРЧА́ЦЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — ранньослов'ян. могильник середини 1-го тис. н. е. на лівому березі р. Тетерева, біля с. Корчака Житомир. обл. Досліджувався в 20-х рр. 20 ст. Під невисокими курганами було виявлено поховання з трупоспаленнями. Поблизу могильника відкрито одночасне з ним поселення. Аналогічні могильники й поселення тепер широко відомі на тер. Прип'ятського Полісся. Вони становлять своєрідну групу археол. пам'яток т. з. корчацького типу, яку генетично виводять із *зарубинецької культури* і пов'язують із сх.-слов. племенем *древлян*.

КО́РЧЕВ, Кърчев, Кръчев — давньоруська назва теперішнього м. Керчі, що в 10—12 ст. входило до складу *Тмутараканського князівства*. Згадується, зокрема, в написі на *Тмутараканському камені* (1068).

КО́РЧИК — річка в Укр. РСР, у межах Хмельницької і Ровенської обл., ліва притока *Случі* (бас. Дніпра). Довж. 82 км, площа бас. 1455 км². Тече заболоченою, вкритою лісом місцевістю. Живлення дощове й снігове. Використовують для пром. водопостачання, риборозведення. На К.— м. *Корець*.

КОРЧИ́НСЬКИЙ Юліан Олексійович (н. 27.II 1921, с. Крушельниця, тепер Сколівського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. хоровий диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). В 1947 закінчив у Дрогобичі учительський ін-т, 1972 — муз.-пед. ф-т пед. ін-ту ім. І. Я. Франка (там же; з 1970 — його викладач, з 1976 — доцент). У 1950—70 — худож. керівник Засл. ансамблю пісні і танцю УРСР «*Верховина*». Автор 2 збірників обробок укр. нар. пісень.

Л. З. Мазепа.

КОРЧУВА́ЛЬНІ МАШИ́НИ — машини для корчування пнів, чагарників, дерев і витягування з грунту каменів на площах, відведених під *лісові культури* й *лісові розсадники*, на трасах майбутніх зрошувальних каналів, а також при проведенні *культуртехнічних робіт* на луках і *сінокосах*. К. м., як правило, навішують на потужні гусеничні трактори. В СРСР, у т. ч. і на Україні, поширені такі машини: К. м. з гідрокеруванням К-2А — для корчування пнів діаметром до 700 мм і витягування з грунту великих каменів, продуктивність — до 20 пнів за годину; корчувальник-збирач ДП-8А — для корчування пнів діаметром до 300 мм, чагарників, каменів і згрібання їх у валки; корчувальник-збирач МП-2Б (Д-695А) — для корчування чагарників та пнів діаметром до 500 мм на старих і свіжих вирубках лісу, витягування каменів вагою до 3 т з навантаженням їх у транспортні засоби; осн. вузли його див. на мал. Продуктивність за годину на торф'яному грунті — 59 пнів, на мінеральному — 42, на згрібанні чагарників — 0,36 га.

С. О. Карпенко

КОРЧУВА́ННЯ — видалення з ділянки пнів, окремих дерев, кущів з коренями, а також каменів при поліпшенні с.-г. угідь. Способи К.: механічний (за допомогою *корчувальних машин* і *каменезбиральних машин*), підривний, вогняний (випалюванням пнів на місці), ручний (викопуванням і вивантажуванням пнів).

КОРЧУВА́ТСЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — ранньослов'янський могильник *зарубинецької культури* 2 ст. до н. е.— 1 ст. н. е., відкритий 1937 у с-щі Корчуватому на околиці Києва. Досліджений 1940—41. Виявлено 103 безкурганні поховання з обрядом трупоспалення, були й трупопокладення. В похованнях знайдено глиняний чорнолощений посуд, бронзові прикраси (фібули, підвіски, пряжки), залізні ножі, скляні та пастові намистини, кістки тварин тощо.

КОРШ Федір Євгенович [22.IV (4.V) 1843, Москва — 16.II (1.III) 1915, там же] — рос. філолог, акад. Петерб. АН (з 1900). Закінчив Моск. ун-т (1864). Професор Московського (1877—1900, з перервою), Новоросійського (тепер Одеський) ун-тів (1890—92) та Лазаревського ін-ту сх. мов (1892—1915). К.— автор праць з класичної філології, порівняльного індоєвроп. мовознавства, слов'янознавства, іраністики, семітології, тюркології, метрики й теорії віршування. Істор.-літ. праці присвятив класичній (Гесіод, Софокл, Цицерон, Овідій та ін.) і слов'ян. л-рам («Слово о полку Ігоревім», О. Пушкін, М. Гоголь, Т. Шевченко, Ю. Словацький, Ф. Прешерн та ін.). К. відстоював право укр. народу на нац. розвиток і рідну мову, виступав проти заборони укр. друкованого слова. Обстоював спільне походження рос., укр. та білорус. народів і їхніх мов. Укр. культурі, л-рі й мові присвятив праці: «Український народ і українська мова» (1913), «Дещо про вийстя української народності» (1914), «Шевченко серед поетів слов'янства» (1912), «Т. Г. Шевченко» (1914), «До історії українського восьмискладового вірша» (1910) та багато ін. К. належить багато перекладів з класичних, європ. та сх. мов на російську, кілька оригінальних віршів укр. мовою та перекладів на укр. мову.

Літ.: Шахматов А. А. Федор Евгеньевич Корш. Пг., 1915; Павлюк М. В. Ф. Є. Корш. «Українська мова в школі», 1956, № 1; Дмитриев Н. К. Федор Евгеньевич Корш. М., 1962.

А. Й. Багмут.

КОРША́К Василь Володимирович [н. 27.XII 1908 (9.I 1909), с. Високе, тепер Борзнянського району Черніг. області] — радянський хімік, акад. АН СРСР (з 1976). Член КПРС з 1940. У 1931 закінчив Моск. хіміко-технологіч. ін-т ім. Д. І. Менделєєва. Осн. праці — в галузі синтезу високомол. сполук, гол. чин. методами *поліконденсації*. Відкрив нові реакції синтезу полімерів: полірекомбінацію, поліпереарилювання, поліциклоконденсацію. Розробив методи синтезу ряду термостійких полімерів: поліпіразолів, полібензімідазолів, поліімідів, поліфеніленів тощо. Відкрив третю алотропічну форму вуглецю — карбін. Запропонував уявлення про «різноланковість» як фундаментальне поняття полімерної хімії. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951.

Корчувальні машини. Корчувальник-збирач МП-2Б (Д-695А): *1* — зуби-ікла; *2* і *5* — розширювачі; *3* — основний відвал; *4* — балка; *6* і *8* — гідроциліндри; *7* — рама; *9* — рама противаги; *10* — противага.

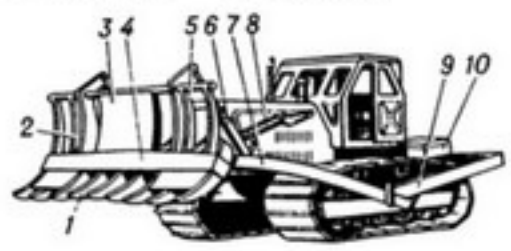

КОРШ-СА́БЛІН Володимир Володимирович [16 (29).III 1900, Москва — 6.VII 1974, Мінськ] — білорус. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1969). Член КПРС з 1948. Творчу діяльність почав як актор. В кіно — з 1925. Один із засновників білорус. кінематографії. Поставив фільми: «У вогні народжена» (1930), «Вогненні роки» (1939), «Костянтин Заслонов» (1949, разом з О. Файнціммером), «Червоне листя» (1958), «Перші випробування» (1961), «Москва — Генуя» (1964, разом з О. Спешнєвим і П. Армандом), «Крах імперії» (1971) та ін. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

КОРЮ́КІВКА — місто Черніг. обл. УРСР, райцентр, на р. Бречі (бас. Десни). Залізнична станція. Засн. 1657. Рад. владу в К. проголошено 12.I 1918. В роки Великої Вітчизняної війни в період нім.-фашист. окупації К. (5.IX 1941—19.IX 1943) в с-щі діяв підпільний райком партії, в районі — партизанські загони. Тут починало свої дії партизанське з'єднання О. Ф. *Федорова*. Гітлерівці розстріляли 7 тис. жителів К. і повністю спалили її. З 1958 К.— місто. В 1977 в К. встановлено пам'ятник борцям проти фашизму. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди*.

В К.— тех. паперів, картонажно-поліграф. і меблева ф-ки, госп. виробів, прод. товарів, маслороб-

ний, по виробн. м'ясокісткового борошна з-ди, лісгоспзаг, райсільгосптехніка, будинок побуту. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня. 2 будинки культури, кінотеатр, 3 бібліотеки. Музей бойової і трудової слави.

КОРЮКІВСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 41,3 тис. чол. (1979). У районі — 82 населені пункти, підпорядковані міській, селищній і

20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Корюківка*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: глини, піски, торф. Річки — *Снов* (на пн. межі району), Слот, Турчанка, Бреч, *Убідь*, *Ревна* (бас. Десни). Грунти дерново-підзолисті, піщані й супіщані. Лежить в зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, дуб, осика, вільха) займають 57,3 тис. га. Найбільші пром. підприємства: корюківські ф-ки тех. паперів, картонажно-поліграф. та меблева, з-ди госп. виробів, прод. товарів та маслоробний, лісгоспзаг, холминські спиртозавод та лісгоспзаг, Сядринський льонозавод. 2 будинки побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, картоплі, льону-довгунця, овочів, виробн. м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1978 становила 70,9 тис. га, у т. ч. — орні землі — 44,5 тис. га, луки і пасовища — 26 тис. га. У К. р.— 17 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Корюківка, Низківка. Автошляхів — 395 км, у т. ч. з твердим покриттям — 165 км. У районі — 38 заг.-осв. та музична школи; 40 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 18 будинків культури, 27 клубів, кінотеатр, 43 кіноустановки, 37 б-к, музей комсомольської слави у смт Холмах. У с. Сядриному народився учасник боротьби за владу Рад на Україні О. М. *Гарнієр*, у с. Турівці — укр. поет М. С. *Кононенко*, в смт Холмах — укр. рад. художник В. М. *Костецький*. В К. р. видається газ. «Маяк» (з 1931).

П. М. Ковтун.

КОРЮШКА (Osmerus) — рід риб род. корюшкових. Один вид — К. звичайна (O. eperlanus), утворює ряд підвидів і форм (К. європейська, снеток, К. азіатська, або зубатка). Тіло (довж. до 35 см, маса до 350 г) видовжене, є жировий плавець, спина бурувато-зелена, боки й черево сріблясті; в період нересту вкриваються горбками. Пошир. в бас. Пн. Льодовитого і пн. частині Атлантичного і Тихого океанів; в СРСР — в бас. пн. і далекосхідних морів, а також в озерах Карелії та верхів'ях Волги. Зграйна, прохідна і напівпрохідна риба. Живиться дрібними донними безхребетними, ікрою і молоддю риб. Статевозрілою стає на 1—7 роках життя. Нерест в квітні — червні. Ікру (8—55 тис. шт.) самка відкладає на донні предмети і рослинність. Має промисл. значення.

КОРЯК Володимир Дмитрович [2 (14).I 1889, м. Слов'янськ, тепер Донец. обл.— 12.IV 1939] — укр. рад. літературознавець і критик. Член Комуністичної партії з 1920. За участь у революц. русі був засланий у Тургайський край, де пробув до лютого 1917. Вперше виступив із статтями з питань укр. л-ри 1909. Належав до літ. орг-цій «*Гарт*», ВУСПП. Автор праць з історії укр. дожовтневої та рад. л-ри: «Тарас Шевченко» (1919), «Організація жовтневої літератури» (1925), «Нарис історії української літератури» (т. 1—2, 1929) та ін. Праці К. позначені впливом вульгарного соціологізму.

Л. М. Коваленко.

КОРЯКИ — народ, основне населення *Коряцького автономного округу* Камчатської обл. РРФСР. Живуть також у Чукотському авт. окрузі й Північно-Евенському р-ні Магаданської обл. Чисельність — 7,9 тис. чол. (1979, перепис). Мова — коряцька (див. *Коряцька мова*). К. здавна населяли пн. частину Камчатського п-ова. Поділялися на кочовиків-оленярів (самоназва — чавчив) і приморських осілих мисливців (самоназва — нимилин), які полювали на морського звіра. Релігією К. було *шаманство*. За роки Рад. влади в житті К. відбулися докорінні зміни. Вони здобули автономію. К.-оленярі перейшли до осілості, об'єдналися в колгоспи. Осн. заняття сучас. К.— оленярство, полювання на морського звіра, рибальство, городництво. Частина К. працює в пром-сті. Створено коряцьку писемність, літературу.

КОРЯТОВИЧ (Коріятович) Федір (р. н. невід.— п. бл. 1417) — закарпатський князь. Племінник великого князя лит. *Ольгерда*. У 80 — на поч. 90-х рр. 14 ст. був намісником на *Поділлі*. Вигнаний 1393 з Поділля великим князем лит. *Вітовтом*, К. знайшов притулок на Закарпатті, де дістав у володіння від угор. уряду м. Мукачеве з навколишніми маєтностями. Коштом К. збудовано в Мукачевому на Чернечій горі православний *Мукачівський монастир*, що до серед. 17 ст. був одним з осередків боротьби проти уніатства й католицизму на Закарпатті.

КОРЯЦЬКА МОВА, нимиланська мова — мова *коряків*. Належить до чукотсько-камчатської групи *палеоазіатських мов*. Розмовляють нею бл. 5,5 тис. чол. (1979, перепис). Осн. риси: *сингармонізм* і *асиміляція* звуків, одним із способів побудови речень є *інкорпорація*, словотвір і словозміна здійснюються переважно за допомогою *аглютинації*, є *ергативна конструкція* речення. Писемність з 1931 — на латинській, з 1936 — на рос. графічній основі.

КОРЯЦЬКА СОПКА — діючий вулкан на Камчатці, за 35 км на Пн. від м. Петропавловська-Камчатського. Вис. 3456 м. Вершина має вигляд конуса. Складається з лави, шлаків, попелу. На схилах — зарості кам'яної берези, сланик. Останнє виверження відбулося 1956—57.

КОРЯЦЬКИЙ АВТОНОМНИЙ ОКРУГ — у складі Камчатської обл. РРФСР. Утворений 10.XII 1930. Розташований у пн. частині п-ова Камчатка, на прилеглій частині материка та о. Карагінський, а також на 14 невеликих островах у Берінговому й Охотському морях. Площа 301,5 тис. км². Нас. 34 тис. чол. (1979, перепис). Осн. населення — коряки і росіяни, живуть також ітельмени, чукчі, евени. Міськ. нас.— 39%. Поділяється на 4 райони, має 5 с-щ міськ. типу. Центр — с-ще *Палана*. К. а. о. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1971) та орденом Дружби народів (1972). Рельєф середньогірський. На тер. округу розташовані Колимське та Коряцьке нагір'я, Пенжинський та Серединний хребти (г. Хувхойтун — 2618 м), Пенжинська низовина та Парапольський діл. Корисні копалини: вугілля, торф, сірка, ртуть та ін. Клімат субарктичний. Пересічна т-ра січня —24, —26°, липня +10, +14°. Опадів від 300 до 700 мм на рік. Значна частина тер. округу лежить у зоні *багаторічної мерзлоти*. Найбільша річка — Пенжина. Грунти переважно тундрові та гірсько-тундрові. Рослинність в осн. тундрова і лісотундрова. У г-ві К. а. о. провідне місце посідає рибна пром-сть, у т. ч. рибоконсервна. Діє 6 рибозаводів та 6 риболовецьких колгоспів. Серед ін. підприємств — 3 харчокомбінати, у с-щі Палана — ф-ка худож. промислів. Видобування бурого вугілля. В с. г. провідним є оленярство (142 тис. голів, 1978). Розводять також велику рогату худобу, свиней та птицю. Вирощують овочі, картоплю, кормові культури. Розвинуті мисливство та звіробійний промисел. Осн. перевезення здійснюють мор. та повітр. транспортом. Взимку для перевезення вантажів використовують санно-тракторні поїзди. В 1978/79 навч. р. у К. а. о. діяло 43 заг.-осв. школи (7628 учнів), профес.-тех. уч-ще. В окрузі — 42 масові б-ки (фонд — 329 тис. одиниць зберігання), 57 клубних закладів, 53 кіноустановки з платним показом. Краєзнавчий музей (філіал Петропавловськ-Камчатського). Держ. ансамбль танцю «Менго». Виходить окружна газ. «Корякский коммунист». Окружне радіомовлення веде передачі коряцькою та рос. мовами, ретранслюються передачі з Москви і Петропавловська-Камчатського. В К. а. о. з давніх часів поширені такі види декор.-ужиткового мист., як різьблення на дереві, рогу, кістці, аплікація з хутра і шкіри, вишивання. З 19 ст. почали обробляти метал гравіруванням, розвинулася вишивка бісером. З 30-х

О. А. Коршяков.

В. В. Корш-Саблін.

Коряцький автономний округ. Група коряцьких художників. З ілюстрації до книги «Чавчувенські й нимиланські казки». 30-і рр. 20 ст.

А. Й. Кос-Анатольський.

В. С. Косенко.

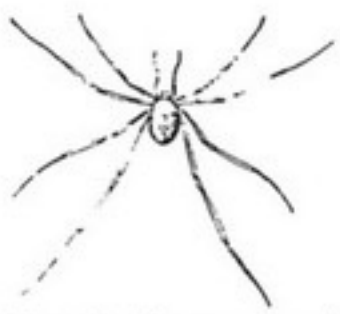

Косарі. Косар звичайний.

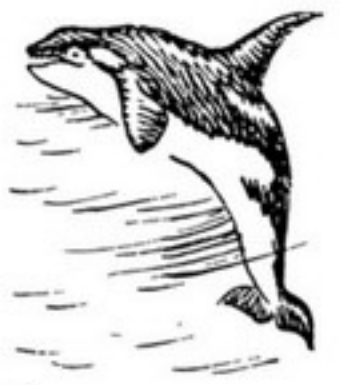

Косатка

рр. 20 ст. поширилося оздоблення різних виробів силуетними малюнками (побутові й мисливські сцени). Житлом осілого населення в кін. 17 ст. були дерев'яні юрти, кочового — чуми (яранги). З 18 ст. будуються й зрубні житла. За рад. часу с-ща забудовуються типовими житл. й громад. спорудами.

КО́СА, амакоса — народ у Пд.-Афр. Республіці (живуть переважно в сх. частині Капської провінції). Чисельність — 5,1 млн. чол. (1977, оцінка). Мова — коса, або ісикоса, належить до конго-кордофанської сім'ї мов. Більша частина К. додержується традиційних вірувань (культ предків, культ сил природи), є християни. З 1770 до 1880 вели боротьбу проти *африканерів*, а з поч. 19 ст.— проти англійців (т. з. кафрські війни). В ході цієї боротьби, в результаті змішання племен К.— пондо, тембу і близьких до них — К. сформувались у народність. Осн. заняття — землеробство, тваринництво; частина К. працює в промисловості.

КОСА́ — 1) Вузька намивна смуга суходолу у прибережній частині моря або озера, одним кінцем сполучена з берегом. Складається з піску, гальки, гравію, що нагромаджуються при переміщенні їх течією уздовж берегів. Поверхня рівнинна, висота незначна. На Україні поширені на чорномор. (*Тендрівська коса, Кінбурнська коса*) та азовському (*Бердянська коса, Обиточна коса,* Федотова коса) узбережжях. 2) У сільському господарстві — ручне знаряддя для скошування хлібних злаків та ін. трав'янистих рослин. Відома в багатьох народів. У сх. слов'ян існувала ще за часів Київ. Русі. 3) Зачіска гол. чин. жінок і дівчат. Відома з давніх часів у багатьох народів світу, зокрема у сх. слов'ян. Українські дівчата заплітали волосся переважно в дві коси, на Зх. Україні подекуди — в кілька К. (дрібниці, дрібушки). Звичайно К. плетуть у три пасма.

КОС-АНАТО́ЛЬСЬКИЙ Анатолій Йосипович (справж. прізв.— Кос; н. 1.XII 1909, Коломия, тепер Івано-Франківської обл.) — укр. рад. композитор і педагог, нар. арт. УРСР (з 1969). В 1931 закінчив юридичний ф-т Львів. ун-ту, 1934 — Львів. консерваторію ім. К. Шимановського. В 1934—37 — викладач у Стрийській філії Вищого муз. ін-ту ім. М. Лисенка, з 1952 — Львів. консерваторії (з 1973 — професор). Твори: опера «Назустріч сонцю» (1957, 2-а ред.— «Заграва», 1959); балети — «Хустка Довбуша» (1951), «Сойчине крило» (1956), «Орися» (1964, 2-а ред. 1967); оперета «Весняні грози» (1960); кантати — «Давно те минуло» (слова Т. Шевченка, 1961), «Безсмертний заповіт» (1963); ораторія «Від Ніагари до Дніпра» (1969); поема «Львівська легенда» (1970); твори для симф. оркестру, для інструментів з оркестром, інструм. ансамблі, хори, пісні, романси, у т. ч. «Ой піду я межи гори», «Соловей і троянда», «Соловʼїний романс», «Ой ти, дівчино, з горіха зерня», обробки нар. пісень, музика до театр. вистав. Автор нарису «С. Людкевич. Життя і творчість» (К., 1951). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, Дружби народів. Держ. премія СРСР, 1951. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980.

Літ.: Волинський Й. З. Анатолій Йосипович Кос-Анатольський. К., 1965; Колодій Я., Полек В. Композитор Анатолій Кос-Анатольський. Матеріали до нотографії та бібліографії (1947—1972 рр.). Львів, 1974.

Т. П. Булат.

КОСА́Р — птах родини ібісових. Те саме, що й *колпиця*.

КО́СА́РЕК (Kosárek) Адольф (6.I 1830, Гералець — 29.X 1859, Прага) — чес. живописець, один із засновників національної школи реалістичного пейзажу 19 ст. В 1850—55 навчався в празькій АМ. У своїх картинах відтворив природу Чехії та Моравії («Літній пейзаж», 1859, та ін.).

А. Косарек. Літній пейзаж. 1859. Національна галерея. Прага.

КО́САРЄВ Борис Васильович [н. 23.VII (4.VIII) 1897, Харків] — укр. рад. художник театру. Член КПРС з 1952. Навчався в Харків. худож. уч-щі (1915—18) в О. *Кокеля* та М. Пестрикова. В роки громадян. війни співробітничав у «Вікнах ЮгРОСТА», оформляв масові революц. видовища. З 1918 працював у театрах Одеси і Харкова. Оформив вистави: «За двома зайцями» Старицького (1928), «Коммольці» Первомайського (1930), «Скупий» Мольєра (1937), «Ярослав Мудрий» Кочерги (1946) та ін. З 1931 викладав у Харків. худож. ін-ті (з 1952 — професор). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1947.

Літ.: Чернова М. В. Борис Васильович Косарєв. К., 1969.

КО́САРЄВ Олександр Васильович (14.XI 1903—23.II 1939) — діяч комуністичного руху молоді. Член РКСМ з 1918, член Комуністичної партії з 1919. Н. у Москві в робітн. сім'ї. З 15 років служив у Червоній Армії, учасник громадян. війни 1918—20. Після громадян. війни — на комсомольській роботі в Москві, Ленінграді і Пензі. З 1927 — секретар ЦК ВЛКСМ. У 1929—39 — генеральний секретар ЦК ВЛКСМ. На XV з'їзді партії був обраний членом ЦКК ВКП(б), на XVI — кандидатом у члени ЦК ВКП(б), на XVII — членом ЦК ВКП(б). Був членом Оргбюро ЦК ВКП(б) і ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

КОСА́РИКИ, гладіолус (Gladiolus) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини півникових. Стебло заввишки 50—120 см. Листки лінійно-мечовидні. Квітки двостатеві, неправильні, зібрані в однобоке колосовидне суцвіття. Плід — коробочка з великою кількістю насіння. Понад 200 видів, поширених в Європі, Азії та Африці. В СРСР — 9 дикорослих видів, з них в УРСР — 4. В культурі поширені численні декоративні сорти К. з великими квітками (до 20 см у діаметрі) від білого й лимонного до яскраво-червоного і темно-фіолетового кольорів. Розмножують К. вегетативно — бульбоцибулинами й бульбобруньками (дітками), висаджують у відкритий грунт при т-рі +5, +6° на початку квітня. На зиму викопують бульбоцибулини у другій декаді жовтня і зберігають їх в сухому приміщенні при т-рі від +2 до +5°.

К. Д. Харченко.

КОСА́РИК-КОВАЛЬО́ВЕНКО Дмитро Михайлович [н. 18 (31).X 1904, с. Фидрівка, тепер с. Федорівка Глобинського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. письменник і літературознавець. Член КПРС з 1942. Закінчив Харківські пед. курси ім. Г. Сковороди (1926). Під час Великої Вітчизн. війни був військ. кореспондентом. Друкуватися почав 1922. Належав до літ. орг-ції «*Плуг*». Автор збірок оповідань «Червона купіль» (1925), «Мій азимут» (1931), повісті «Партизанський колодязь» (1932), книг літ.-критичного і біографічного жанру: «Пушкін на Україні» (1937), «Братні зорі» (1948), «Давид Гурамішвілі» (1950), «Життя і діяльність Т. Шевченка» (1955), «Добром нагріте серце» (1961) та ін.

Тв.: Роботящим умам, роботящим рукам. К., 1961; Син — колос. К., 1962; Рос. перекл.— Дума над Тясмином. М., 1971.

КОСАРІ́, косарики (Opiliones, синонім Phalangidea) — ряд членистоногих тварин класу *павукоподібних*. Довж. тіла 1—22 мм. Зовні нагадують *павуків*, але відрізняються від них будовою черевця, що у К. почленоване і з'єднується з головогрудьми широкою основою (у павуків — стебельцем). Ноги тонкі, довгі, легко відокремлюються від тулуба (*автотомія*), а потім ще довгий час рухаються (звідси і назва—«косарі»). К. поширені на всіх материках. Трапляються в лісовій підстилці, щілинах кори дерев, під камінням тощо. Активні вночі. Живляться комахами, кліщами, павуками та ін. Ряд включає 2500 видів, з них в СРСР — 72 види, у т. ч. в УРСР — 16, серед них найпоширеніший косар звичайний (Phalangium opilio).

О. П. Кришталь.

КОСАРІ́ — укр. нар. танець-хоровод, подібний до танцю *коваль*. Відображає працю косарів. Поширений на Полтавщині та в зх. областях України.

КОСА́ТКА (Orcinus) — рід хижих водяних ссавців род. *дельфінових*. 1 вид — косатка (O. orca), довж. тіла до 10 м, маса до 8 т, спинний плавець довгий (вис. до 170 см). Забарвлення спини і боків чорне, черева — біле. Хижак, живиться переважно рибою, головоногими молюсками, іноді нападає на молодих тюленів, котиків, дельфінів тощо. Розмножується раз на два-три роки, самка після 16-місячної вагітності народжує 1 маля.

яке годує молоком бл. 6 м-ців. Пошир. космополітично, в усіх океанах від Арктики до Антарктики. Промисл. тварина (використовують жир, м'ясо). К. легко піддаються дресируванню, їх демонструють у багатьох *океанаріумах*.

О. П. Корнєєв.

КО́САЧ Михайло Петрович [літ. псевд.— Михайло Обачний; 18 (30).VII 1869, с. Колодяжне, тепер Ковельського району Волинської обл.— 3 (16).X 1903, Харків, похований у Києві] — укр. письменник і вчений. Брат Лесі *Українки*. Закінчив Юр'євський (тепер Тартуський) ун-т (1894). Викладав у Харків. ун-ті фізику й метеорологію (з 1896). Автор наук. праць з математики. Літ. діяльність почав 1890. Писав оповідання і нариси з нар. життя («Хмари», «Гість» та ін.), думи в прозі на істор. теми («Отрок»). Переклав деякі твори В. Короленка, разом з Лесею Українкою — «Вечори на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя.

Ф. П. Погребенник.

КО́САЧ Ольга Петрівна (1849—1930) — укр. письменниця. Див. *Пчілка* Олена.

КО́САЧ Юрій Миколайович [н. 22.XI (5.XII) 1909, Київ] — укр. письменник. Племінник Лесі Українки. Після закінчення гімназії у Львові вчився у Варшавському й Паризькому ун-тах. У 1930 був ув'язнений бурж. польс. владою. Після звільнення емігрував до Чехословаччини. Жив у Франції, Німеччині. Ув'язнений фашистами 1943, пробув у концтаборі до 1945. З 1949 живе в США. Гол. твори: «День гніву» — істор. роман про нар.-визвольну війну укр. народу 1648—54, «Еней і життя інших» — про емігрантське життя українців, істор. оповідання: «Вечір у Розумовського» — про Бетховена, «Гірке життя сеньйора Нікколо» — про М. Гоголя в Римі та ін.; збірки ліричних віршів, п'єси «Облога», «Ворог», «Ордер», «Потойбіч». Автор літ.-критичних статей і нарисів з історії укр., зх.-європ. та амер. л-р. Кілька разів відвідав Рад. Україну.

Тв.: Мангаттанські ночі. К., 1966; Вибране. К., 1975; Лиха доля в Маракайбо. К., 1976. *В. Я. Бровченко.*

КОСА́Ч — 1) Народна назва тетерева звичайного (Lyrurus tetrix), яка походить від наявності в хвостовому опереннї самця ліровидно закрученого в боки пір'я (косиць), що відрізняє самця тетерева від самки; 2) Народна назва одного з видів вівса — вівса східного (Avena orientalis), походить від видовжених остюків колосся цієї рослини.

КО́СБЕРГ Семен Арійович [1 (14). X 1903, Слуцьк, тепер Мін. обл.— 3.I 1969, Воронеж] — рад. конструктор авіац. і ракетних двигунів, Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1929. Закінчив (1931) Моск. авіац. ін-т, працював у проектних організаціях авіац. пром-сті. З 1941 — гол. конструктор конструкторського бюро. В роки Великої Вітчизн. війни брав участь у розробці агрегатів для авіац. двигунів. У 1946—65 працював над створенням рідинних реактивних двигунів, встановлюваних на останніх ступенях ракетносіїв. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960. Ім'ям К. названо кратер на зворотному боці Місяця.

КО́СЕВ Димитр Константинов (н. 24.XII 1903, с. Гросден Бургаського округу) — болг. історик, акад. Болг. АН (з 1961), засл. діяч науки (з 1969). Член Болг. компартії з 1944. У 1925 за антифашист. діяльність заочно засуджений до страти. В 1950—63 — директор Ін-ту історії Болг. АН; з 1950 — професор Софійського ун-ту, 1962—68 — його ректор; з 1968 — академік-секретар Відділення історії і пед. наук Болг. АН. З 1955 — голова Національного комітету болгарських істориків. Один з авторів і редакторів «Історії Болгарії» (т. 1—2, 1954—55) та автор ін. праць.

КОСЕ́ВИЧ Арнольд Маркович (н. 7.VII 1928, м. Тульчин Вінн. обл.) — укр. рад. фізик-теоретик, доктор фізико-матем. наук (з 1963), професор (з 1967). Закінчив Харків. ун-т (1951). В 1953 — 57 працював у Чернів. ун-ті, 1957—74 — у Фізико-тех. ін-ті АН УРСР (Харків), з 1974 — у Фізико-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР. Осн. наук. праці — з теорії металів, теорії неідеальних кристалів, нелінійної теорії упорядкованих систем та біополімерів. Розробив сучас. динаміку та дифузійну кінетику дислокацій в кристалах. Держ. премія УРСР, 1978.

КОСЕ́КАНС (лат. cosecans, скор. від complementi secans — *секанс* доповнення) — одна з *тригонометричних функцій*, позначається cosec (зрідка csc).

КОСЕ́НКА В. С. КАБІНЕ́Т-МУЗЕ́Й, Меморіальний народний кабінет-музей В. С. Косенка — створений у Києві 1964 на громадських засадах у квартирі, де 1938 жив В. *Косенко*. В музеї зберігаються особисті речі, рукописи, фотоархів, епістолярна спадщина композитора, видання та грамзаписи його творів, афіші концертів, матеріали про увічнення пам'яті митця.

КОСЕ́НКО Віктор Степанович [11 (23).XI 1896, Петербург — 3.X 1938, Київ] — укр. рад. композитор, піаніст, педагог. У 1898 — 1914 жив у Варшаві, вчився музики у польс. піаніста О. Михаловського. В 1915—18 навчався в Петрогр. консерваторії. В 1919—28 жив у Житомирі, викладав у муз. технікумі; з 1929 — в Києві, де викладав у Муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка (1929—34; з 1932 — професор) і консерваторії (1934—38). Виступав як піаніст. В 1928 — 29 здійснив концертну подорож по робітн. і шахтарських районах Донбасу, по Дніпропетровщині й Харківщині.

В творчості К. поєдналися традиції вітчизняної і західноєвроп. класики з досвідом укр. нар. музики. Його музиці властиві глибокий ліризм, задушевність, мелодійне багатство, вона пройнята громадянським пафосом. Твори: для симф. оркестру («Героїчна увертюра», 1932, присвячена 15-річчю Великої Жовтн. соціалістичної революції; «Молдавська поема», 1937), концерт для фортепіано з оркестром (1937, завершений і оркестрований Л. *Ревуцьким* і Г. *Майбородою*), для камерно-інструментального ансамблю (соната для віолончелі й фортепіано, 1923; соната для скрипки й фортепіано, 1927; «Класичне тріо» для скрипки, віолончелі й фортепіано, 1927), для фортепіано (бл. 100, в т. ч. цикл «11 етюдів у формі старовинних танців», «24 дитячі п'єси», 1936).

К. був одним з творців укр. рад. романсу («На майдані», «Іду з роботи я, з заводу», «Мобілізуються тополі», «Пам'яті борців Паризької комуни»). Серед його творів — масові й дитячі пісні, хори, обробки укр. дожовтневих і рад. нар. пісень, музика до кінофільмів. На фортепіанну музику К. покладено балет «Світанкова поема» (1973, оркестровка Л. *Колодуба*).

В 1964 у Києві відкрито *Косенка В. С. кабінет-музей*. К. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Довженко В. В. С. Косенко. К., 1951; Гордійчук М. Українська радянська симфонічна музика. К., 1969; В. С. Косенко. Спогади. Листи. К., 1975; Олійник О. С. Фортепіанна творчість В. С. Косенка. К., 1977.

О. С. Олійник.

КОСИ́ГІН Олексій Миколайович [н. 8 (21).II 1904, Петербург] — діяч Рад. держави і КПРС, двічі Герой Соціалістичної Праці (1964, 1974). Член КПРС з 1927. Н. в сім'ї робітника. В 1919—21 — в Червоній Армії. Після закінчення 1924 Ленінгр. кооп. технікуму працював у системі споживчої кооперації в Сибіру. В 1935 закінчив Ленінгр. текстильний ін-т ім. С. М. Кірова, працював у Ленінграді майстром, нач. цеху на текстильній ф-ці ім. А. І. Желябова. З 1937 — директор Октябрської прядильно-ткацької ф-ки. З липня 1938 — на парт. і рад. роботі: зав. пром.-транспортним відділом Ленінгр. обкому партії, голова виконкому Ленінгр. міської Ради депутатів трудящих. З січня 1939 — нарком текстильної пром-сті СРСР. В 1940—46 — заст. Голови Раднаркому СРСР, одночасно 1943—46 — Голова Раднаркому РРФСР. В роки Великої Вітчизн. війни проводив орг. роботу по перебудові нар. г-ва країни для потреб оборони. В 1941—42 — заст. голови Ради по евакуації, в січні — липні 1942 — уповноважений Держ. К-ту Оборони в Ленінграді. В 1946—53 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР, одночасно 1948 — міністр фінансів СРСР, 1949—53 — міністр легкої пром-сті СРСР. З 1953 — міністр легкої і харчової пром-сті СРСР, потім очолював М-во пром-сті товарів широкого споживання СРСР, одночасно з грудня 1953 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР З лютого 1954 по грудень 1956 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З грудня 1956 — перший заст. голови Держ. екон. комісії Ради Міністрів СРСР по поточному плануванню нар. господарства, міністр СРСР. У травні — липні 1957 — перший заст. голови Держплану СРСР. З липня 1957 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР, одночасно 1959—60 — голова Держ-

О. М. Косигін.

Косариків.

Ю. О. Косигін.

Г. М. Косинка.

плану СРСР. З 1960 — перший заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З жовтня 1964 до жовтня 1980 — Голова Ради Міністрів СРСР. З 1939 — член ЦК КПРС, 1946—48 — кандидат у члени Політбюро, 1948—52 — член Політбюро ЦК ВКП(б), 1952—53. 1957—60 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС; 1960—66 — член Президії ЦК КПРС; з 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—10-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Червоного Прапора, медалями.

Тв.: К великой цели, т. 1—2. М., 1979.

КОСИ́ГІН Юрій Олександрович [н. 9 (22).I 1911, Петербург] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1972. Після закінчення Моск. нафт. ін-ту (1931) працював у тресті «Туркменнафта», 1935—41 — в Ін-ті горючих копалин АН СРСР, 1945—58 — в Геол. ін-ті АН СРСР, 1958—70 — в Ін-ті геології і геофізики Сибірського відділення АН СРСР. У 1970 — директор Хабаров. комплексного н.-д. ін-ту АН СРСР, з 1971 — директор Ін-ту тектоніки і геофізики АН СРСР (Хабаровськ). Осн. праці присвячені питанням геол. будови нафтогазоносних областей СРСР, експериментальної тектоніки, застосування *геофізичних методів розвідки* й опорного буріння для розв'язання геол. завдань, заг. питанням будови і розвитку *земної кори*. Розробив теорію соляного тектогенезу (див. *Тектонічні рухи*). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

КО́СИЙ КАПОНІ́Р — держ. історико-революц. пам'ятка-музей у Києві. Збудований 1846 як оборонна споруда (капонір) Госпітального укріплення *Києво-Печерської фортеці*. Був розміщений під кутом до її земляного валу й дістав назву «Косий». За призначенням не використовувався; на поч. 60-х рр. 19 ст. його перетворено на політ. в'язницю (К. к. називали «київським Шліссельбургом»). У К. к. було ув'язнено учасників польс. повстання 1863—64, повстань саперів у Києві 1905 і 1907, *Селенгинського полку повстання 1907*, Б. П. *Жаданівського*, М. С. *Урицького*, Д. І. *Ульянова*, О. Г. *Шліхтера*, Г. І. *Чудновського* та ін. Біля фортечних валів К. к. було страчено керівників польс. повстанських загонів. У 1930 в К. к. відкрито експозицію як складову частину Київ. музею революції. В 1970 на місці розстрілу повсталих солдатів 1907 споруджено Меморіал учасникам революції 1905—07. З 1971 К. к. — філіал *Історичного музею УРСР*.

Косий капонір — філіал Історичного музею УРСР.

КОСИЛО́ВИЧ Стефан (рр. і місце н. і см. невід.) — український будівничий 19 ст. В 1862 поблизу села Мити на Львівщині збудував дерев'яну церкву з дзвіницею, брамою, огорожею. Церква — одна з кращих пам'яток укр. дерев'яної архітектури.

КОСИ́НКА Григорій Михайлович [справж. прізв.—Стрілець; 17 (29). XI 1899, с. Щербанівка, тепер Обухівського р-ну Київ. обл.— 17. XII 1934] — український рад. письменник. Походив з бідної сел. сім'ї, з дитинства наймитував. Учасник громадян. війни на Україні. Друкуватися почав з 1919 (оповідання «На буряки»). Був членом літ. орг-цій «*Ланка*» і «*Марс*». Вийшли зб-ки новел і оповідань К.: «На золотих богів» (1922), «Заквітчаний сон» (1923), «За ворітьми», «Мати» (обидві — 1925), «В житах» (1926), «Політика» (1927), «Серце» (1933) та ін. Твори К. відзначаються ліричністю, психологізмом, реалістичністю худож. деталей. Автор статей з питань л-ри і мистецтва. Перекладав укр. мовою твори М. Гоголя, А. Чехова, М. Горького, М. Шолохова.

Тв.: Новели. К., 1962; Серце. К., 1967; Гармонія. Львів, 1971; Твори. К., 1972; Рос. перекл.— На золотых богов. М., 1966.

Літ.: Про Григорія Косинку. К., 1969.

В. Г. Дончик.

КО́СИНОВ Олександр Павлович (н. 28.VII 1936, м. Ставрополь) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1961. Після закінчення ВДІКу з 1964 — на Київ. кіностудії хронікально-документальних фільмів. Поставив документальні фільми (повнометражні): «Мужність» (1967), «Україна, земля і люди» (1968), «Радянська Україна» (1972), «Поема про Донецький край» (1974), «Розум, честь і совість епохи» (1977), «Дорогою батьків» (1978). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973.

КОСИ́НСЬКИЙ Криштоф (р. н. невід.— п. 1593) — гетьман укр. *реєстрових козаків* на поч. 90-х рр. 16 ст. За походженням укр. шляхтич. Очолював антифеод. сел.-козац. повстання. Див. *Косинського повстання 1591—93*.

КОСИ́НСЬКОГО ПОВСТА́ННЯ 1591—93— перше велике сел.-козац. визвольне антифеод. повстання на Україні. Почалося в 2-й пол. грудня 1591 нападом реєстрових і запорізьких козаків на чолі з гетьманом реєстровців К. *Косинським* на Білу Церкву — резиденцію білоцерківського старости. Повстанці, підтримані міщанами, оволоділи містом і замком У 1592 і на поч. 1593 повстання охопило Київщину, Волинь, Брацлавщину, Поділля. Повстанські загони захопили Трипілля, Богуслав і вчинили напад на київ. замок. Загін на чолі з Косинським діяв на Волині. 23.I (2.II) 1593 під П'яткою (тепер село Чуднівського р-ну Житомир. обл.) почалися кровопролитні бої проти польс.-шляхет. війська, яке очолював київ. воєвода К. *Острозький*. В цих боях повстанці зазнали поразки. 31.I (10.II) Косинський змушений був підписати угоду з К. Острозьким про припинення боротьби. Повернувшись на Запоріжжя, Косинський встановив зв язки з рос. урядом і почав підготовку до нового походу. У травні 2-тисячне козац. військо вирушило з Січі до Черкас й обложило замок. Черкас. і канів. староста О. Вишневецький, опинившися в оточенні, почав переговори з повстанцями, під час яких Косинський був підступно вбитий. Однак повстанці зняли облогу тільки в серпні, після того, як О. Вишневецький дав гарантії на володіння майном та на вільний перехід козаків з Січі в міста і села Київського воєводства і звідти в Січ. Запорізькі козаки тимчасово припинили боротьбу. Проте селяни і міщани Київщини не склали зброї. Незабаром піднялися і козаки. Восени 1593 повстанське військо обложило Київ, але звістка про напад татар на Січ змусила його зняти облогу.

Літ.: Архив Юго-Западной России.., ч. 3, т. 1. К., 1863; Історія Української РСР, т. 1, кн. 2. К., 1979; Гуслистий К. К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941.

І. Л. Бутич.

КО́СИНУС (лат. cosinus, скор. від complementi sinus — *синус* доповнення) — одна з *тригонометричних функцій*, позначається cos.

КО́СИНУСІВ ТЕОРЕ́МА — теорема *тригонометрії*, згідно з якою квадрат будь-якої сторони *трикутника* дорівнює сумі квадратів двох інших сторін без подвоє-

С. Косилович. Церква поблизу села Мити на Львівщині. 1862.

ного добутку цих сторін на косинус кута між ними: $a^2 = b^2 + c^2 - 2bc \cos A$, де a, b, c — сторони трикутника, A — кут між сторонами b і c. Окремим випадком К. т. є *Піфагора теорема*.

КО́СІВ — місто Івано-Фр. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Рибниці (прит. Пруту), за 26 км від залізнич. ст. Заболотів. Вузол автомоб. шляхів. Уперше згадується 1424. Перебував під владою Польщі. В 17—18 ст. тут діяли загони *опришків*. У 1772 К. у складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919—39 — бурж.-поміщицька Польща. Компартія Зх. України організувала в К. страйки 1931, 1934—35.

У 1939 К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації К. (1.VII 1941—2.IV 1944) в місті діяла підпільна антифашист. група. У К.— розвинуті художні промисли, сироробний і сокоекстрактний з-ди, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.- осв., музична та спортивна школи, технікум нар. худож. промислів, 3 лік. заклади, тур. база. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки; музеї: нар. мистецтва Гуцульщини (нар. архітектура і побутовий інтер'єр) та літературний ім. М. Павлика, виставочний павільйон виробів художньо-виробничого об'єднання «Гуцульщина». К.— низькогірний кліматичний курорт. Санаторій для підлітків, хворих на активні форми туберкульозу легень. З 17 ст. К.— відомий центр нар. мист. З 1940 у К. існували пром. артілі худож. виробів: «Гуцульщина» (об'єднувала різьбярів), ім. Т. Г. Шевченка (об'єднувала майстрів килима і ткачів) та ім. І. Я. Франка. У 1968 на їх базі створено художньо-виробниче об'єднання «Гуцульщина» (виготовляють дерев'яні блюда, скриньки та ін. вироби з геом. орнаментом — різьбленим та інкрустованим або випалюваним, латунні з карбуванням прикраси для нар. костюмів, поясів, сумок на ін.; розписаний керамічний посуд з жанровими й рослинними мотивами, килими й тканини з геометрич. узором, вишивані речі з рослинним та геом. орнаментом). Традиції майстрів 19 — 1-ї пол. 20 ст. (різьбярі — В., М. та Ю. *Шкрібляки*, гончарі П. *Баранюк*, О. *Бахметюк*, П. *Кошак*) розвивають нар. художники-різьбярі М. Тимків, І. Грималюк, М. Федірко, майстри кераміки П. *Цвілих*, Н. Вербівська, майстри вишивки Г. *Герасимович*, М. Ганущак. Твори нар. майстрів К. експонувалися на респ., всесоюз. і міжнар. (Брюссель, Софія, Нью-Йорк) виставках. Найбільше їх зберігається в музеях Коломиї, Львова і Києва. В К. є майстерні худож. фонду УРСР. У К. народився і жив укр. письменник М. І. *Павлик* і його сестра Г. І. *Павлик*.

КО́СІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,0 тис. км². Нас. 92,9 тис. чол. (1979). У районі — 47 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Косів*. К. р. розташований в Прикарпатті та *Покутсько-Буковинських Карпатах*. Корисні копалини: природний газ, буре вугілля, вапняки, кам. сіль, гончарні глини, гравій тощо. Річки — Черемош (тече на пд.-сх. і сх. межі району), Рибниця, Пістинька (притоки Пруту). Грунти дерново-підзолисті, лучні, глейові (в долинах річок), дерново-буроземні, гірсько-лучні (в горах). Ліси (смерека, бук, дуб, граб, береза) займають 45,7 тис. га. Широко розвинуті нар. художні промисли: різьблення на дереві, кераміка, вишивка, ткацтво, художня обробка шкіри та металу (Косівське виробничо-художнє об'єднання «Гуцульщина») та ін. Підприємства харчової, лісової і деревообр. пром-сті (косівські сироробний та сокоекстрактовий з-ди, Кутський лісокомбінат). Комбінат побутового обслуговування (Косів). У с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. напряму (вівчарство, скотарство); в землеробстві — вирощування зернових (пшениця, жито, ячмінь), льону, тютюну, картоплі, кормових трав. Площа с.-г. угідь 1978 становила 33,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 7,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 23,1 тис. га. Садівництво (2,1 тис. га садів). У К. р.— 8 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 362 км, у т. ч. з твердим покриттям — 105 км.

КОСІВСЬКИЙ РАЙОН
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У районі — 62 заг.-осв., 2 муз. та спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (смт Кути), технікум нар. худож. промислів (Косів); 58 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень; санаторій, 2 турбази, 22 будинки культури, 35 клубів, кінотеатр, 57 кіноустановок, 57 б-к; музеї: нар. мистецтва Гуцульщини та літературний ім. М. Павлика (Косів). У смт Яблуневі К. р. народився укр. рад. письменник В. І. *Атаманюк*, у с. Шешорах — укр. рад. майстер худож. ткацтва Г. В. *Василащук*, у с. Стопчатові — укр. рад. поет Д. В. *Павличко*, в с. Кобаках — укр. письменник М. *Черемшина*. В 1932 — 35 у с. Нижньому Березові жив і працював Я. *Галан*. У К. р. видається газета «Радянська Гуцульщина» (з 1939).

М. М. Тимчук.

КОСІО́Р Йосип Вікентійович [31. I (12.II) 1893 — 3.VII 1937] — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1908. Н. у м. Венгруві (тепер ПНР). Брат С. В. *Косіора*. Робітник-металіст. У революц. русі з 1907. В 1907—10 вів парт. роботу на Донбасі, секретар *Алмазно-Юр'ївської організації РСДРП*. На поч. 1917 — член Московського обл. бюро більшовиків. Під час Великої Жовтн. соціалістичної революції 1917 — голова Замоскворецького військ.-революц. к-ту, потім Замоскворецької Ради робітн. і солдат. депутатів. У 1918—20 — комісар полку, д-зії на Пд. фронті, член Реввійськради 13-ї та 8-ї армій, що діяли на Україні. З 1920 — командуючий 8-ю Трудовою армією. З 1923 — на відповідальній госп. роботі, зокрема, 1927—32 — заст. голови ВРНГ СРСР, 1932—33 — заст. наркома важкої пром-сті СРСР. На XIV з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК, на XV—XVII з'їздах — членом ЦК ВКП(б). Був членом ЦВК СРСР. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора і Трудового Червоного Прапора.

М. Б. Погребінський.

КОСІО́Р Станіслав Вікентійович [6 (18).XI 1889 — 26.II 1939] — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1907. Н. у м. Венгруві (тепер ПНР) у сім'ї робітника. В 1897 переїхав на Донбас. Робітник-металург. Учасник революц. руху з 1905. В 1907—14 вів підпільну парт. роботу в Алмазно-Юр'ївському районі (Донбас), Харкові, Полтаві, 1914—16 — в Києві, Москві, в Іркутській губ. Не раз зазнавав арештів і вислань. В березні 1917 — березні 1918 очолював більшовиків Нарвської застави, член Виконавчої комісії Петерб. к-ту РСДРП(б). Учасник Жовтн. збройного повстання в Петрограді, комісар Петрогр. Військ.-революц. комітету. В питанні про *Брестський мир 1918* примикав до *«лівих комуністів»*. У березні — квітні 1918 — нар. секретар у справах фінансів України. В 1918 — член Оргбюро по скликанню I з'їзду КП(б)У, Всеукр. бюро по керівництву повстанською боротьбою проти нім. окупантів, *Закордонного бюро ЦК КП(б)У*. З серпня 1918 — на підпільній роботі на окупованій території України. В жовтні 1918 — лютому 1919 — секретар Київ. підпільного обл. к-ту КП(б)У. В березні — травні 1919 — відповідальний секретар ВУЦВК. З травня 1919 по грудень 1920 — секретар ЦК КП(б)У, в липні — грудні 1919 — голова

С. В. Косіор.

Косів. Г. Ю. Герасимович. Фрагмент вишивки. 20 ст. Гуцульська порохівниця. Карбування на металі і гравірування на розі. 19 ст. І. Пітеляк. Декоративно-тематична тарілка. Різьблення на дереві, інкрустація. 20 ст. П. Й. Цвілик. Двійнички. Кераміка. 20 ст.

Є. О. Космінський.

Зафронтового бюро ЦК КП(б) України. З кінця 1919 — член Тимчасового бюро (Парт. центру) по керівництву парт. орг-ціями визволених р-нів України. З кінця 1920 по листопад 1921 — член колегії, потім заст. наркома продовольства УРСР. З грудня 1921 — зав. орг. відділом ЦК КП(б)У. В серпні — жовтні 1921 — нач. Політуправління Укр. військ. округу. З 1922 — секретар Сиббюро ЦК РКП(б), потім Сибірського крайкому партії. В 1926—28 — секретар ЦК ВКП(б) В 1928—34— ген. секретар, 1934 по 1938 — перший секретар ЦК КП(б)У У січні — травні 1938 — заст. голови Раднаркому СРСР, голова Комісії Рад. контролю. На XII з'їзді партії обраний кандидатом у члени ЦК ВКП(б), на XIII—XVII — членом ЦК ВКП(б). З 1927 — кандидат у члени Політбюро, в 1930—38 — член Політбюро ЦК ВКП(б). На I, III з'їздах, VI конференції, XI—XIII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У, на II з'їзді КП(б)У — кандидатом у члени ЦК КП(б)У. В 1921 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У, член Оргбюро ЦК КП(б)У. В 1919 — 20, 1928 — 38 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Член Президії ЦВК СРСР і ВУЦВК. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Автор праць з історії партії, комнезамів, прод. справи, громадян. війни на Україні, методології істор. науки. Нагороджений орденом Леніна. В Києві К. споруджено пам'ятник.

Тв.: Вибрані статті і промови. К., 1968.

Літ.: Погребінський М. Б. Станіслав Вікентійович Косіор. К., 1967.

М. Б. Погребінський.

КОСМАТЕ́НКО Анатолій Денисович (3.X 1921, с. Времівка, тепер Великоновосілківського р-ну Донец. обл.— 6.IV 1975, Київ) — укр рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1953). Друкуватися почав з 1947. Перша книга «Байки» вийшла 1953. Розробляв жанр сатиричної віршованої байки.

Тв.: Слово. К., 1959; Сміх і гнів. К., 1965; Запорожець і чорт. К., 1969; Скіфська сережка. К., 1972; Їжак, троянди й соловей. К., 1974; Жагуче кохання. К., 1977.

КО́СМАЧ (Kosmač) Цирил (28.IX 1910, с. Слап, Словенське Примор'я — 28. I 1980, Порторож) — словен. письменник. Академік Словен. академії наук і мистецтв. Перший твір К.— повість «Паламар Мартін» (1933). За революц. діяльність зазнав переслідувань. У 1938—43 жив в еміграції (Париж, Марсель, Лондон). У 1944 повернувся до Югославії, брав участь у боротьбі проти фашист. окупації. Автор роману «Весняний день» (1950), повістей «Смерть безневинного велетня» (1952), «Балада про сурму та хмаринку» (1957), «Тантадруй» (1959).

Тв.: Укр. перекл.— Балада про сурму та хмаринку. К., 1970; Смерть безневинного велетня. «Всесвіт», 1975, № 11; Рос. перекл.— Избранное. М., 1976.

В. Г. Гримич

КОСМЕ́ТИКА [грец. κοσμητική (τέχνη) — мистецтво прикрашання] — комплекс заходів та індивідуально застосовуваних засобів, спрямованих на покращення зовнішності людини. Наук. основи К. розробляє спец. галузь медицини— к о с м е т о л о г і я, яка вивчає причини виникнення, методи профілактики і лікування косметичних дефектів та захворювань, що їх спричинюють. Розрізняють К. гігієнічну, лікувальну і декоративну. Г і г і є н і ч н а К. запобігає захворюванням і косметичним дефектам шкіри. Так, правильний догляд за шкірою обличчя і волоссям (своєчасне проведення гігієнічного чищення шкіри обличчя, косметичний масаж тощо) запобігає передчасному старінню шкіри обличчя, вугровому висипу (див. *Вугри*), випадінню волосся; захисні косметичні речовини (крем, пудра) — появі гіперпігментації, *ластовинню*. Л і к у в а л ь н а К. займається захворюваннями і дефектами шкіри, які вже є. Методи лікування: консервативні (чищення шкіри обличчя, маски, пластичний масаж — при вугровому висипу; масаж волосистої частини голови, *дарсонвалізація*, втирання різних лікарських речовин — при випадінні волосся; лущення шкіри обличчя — при гіперпігментації та ін.) і хірургічні (видалення доброякісних новоутворів, виправлення форми носа, вушних раковин тощо). Мета д е к о р а т и в н о ї К.— підкреслити найбільш правильні риси обличчя та зробити менш помітними косметичні дефекти, які не піддаються лікуванню (рубці, судинні плями, депігментація шкіри тощо). Декоративна косметика займається також зачісками, доглядом за нігтями тощо. Правильне застосування засобів декоративної К. може змінити зорово форму обличчя, очей, губ, носа (тональна пудра, рум'яна, тіні для вій тощо).

Літ.: Справочник по медицинской косметике. Л.; 1978; Кольчуненко И. И. Уроки красоты. Слово косметологу К., 1980.

І. І. Волощенко.

КОСМІ́НСЬКИЙ Євген Олексійович [21.X (2.XI) 1886, Варшава— 24.VII 1959, Москва] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1946), дійсний член АПН РРФСР (з 1945), засл. діяч науки РРФСР (з 1947). В 1910 закінчив Моск. ун-т. З 1921 працював у н.-д. установах і вузах Москви. Автор праць з середньовічної історії Англії 11—15 ст., історії Англ. бурж. революції 17 ст., історії Візантії, питань історіографії серед. віків. Автор 1-го тому «Історії дипломатії» (1941). Один з авторів і редакторів підручників з історії серед. віків для вузів і серед. школи. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР. 1942.

КОСМІ́ЧНА БІОЛО́ГІЯ — комплекс наук, що досліджують особливості життєдіяльності та поведінку біологічних об'єктів під час польотів у *космічних літальних апаратах*; принципи й методи формування штучного середовища для перебування організмів у космічних апаратах; наявність, поширення, особливості та *еволюцію* живої матерії у *Всесвіті*. Розвиток К. б. тісно пов'язаний з досягненнями астрономії, астрофізики, радіоелектроніки, математики та ін. наук К. б. вивчає особливості реакцій організмів на екстремальні впливи (тобто впливи тих чи ін. факторів з мінімальним або максимальним їх значенням) середовища. Дані про межі стійкості організмів і здатності їх витримувати діяння цих впливів дають змогу розв'язувати практичні завдання по створенню та удосконаленню біотех. систем, розробляти засоби й методи підвищення стійкості організму людини і її можливих земних супутників — тварин, рослин, мікроорганізмів — у космічних польотах (див. також *Космічна медицина*). Сучас. дослідження в галузі К. б. грунтуються на працях К. А. Тімірязєва, В. І. Вернадського, В. В. Докучаєва, І. П. Павлова, в т. ч. працях укр. вчених — О. О. Богомольця, М. М. Сиротиніна та ін., які розробили в різних аспектах вчення про взаємодію організмів із зовн. середовищем, про шляхи пристосування їх до його змін. В СРСР дослідження з К. б. розпочато у 30-х рр. 20 ст. під час зондування високих шарів *атмосфери* спочатку за допомогою повітряних куль, а з 1949 — *ракет*. Для розв'язання численних завдань, пов'язаних з підготовкою польоту людини в космос, велике значення мало вивчення стану організмів в умовах перевантаження й *невагомості*. В дослідженнях з цих питань брали участь рад. вчені В. О. Енгельгардт, Н. М. Сісакян, В. М. Черніговський, А. В. Лебединський, В. В. Парін, Ю. М. Волинкін, О. В. Покровський, О. Г. Газенко та ін. Провідну роль в опрацюванні проблем К. б. в СРСР відіграє Ін-т медико-біол. проблем М-ва охорони здоров'я СРСР. За кордоном дослідження в галузі К. б. найбільшого розвитку набули в США, а пізніше — у Франції, ФРН, Японії та ін. країнах. Новим етапом у розвитку К. б. є співробітництво СРСР з ін. країнами за програмою «*Інтеркосмос*».

Літ.: Краткий справочник по космической биологии и медицине. М., 1972; Основы космической биологии и медицины, т. 1—3. М., 1975; Влияние космического полёта на развивающиеся организмы. К., 1978.

В. І. Мишко

КОСМІ́ЧНА МЕДИЦИ́НА — галузь *медицини*, дослідження і заходи якої спрямовані на забезпечення і створення оптимальних умов життєдіяльності людини в космічному польоті й під час виходу в космічний простір. К. м. зародилася в 50-х роках 20 ст. Її становлення й розвиток були підготовлені біол., зокрема фізіол., дослідженнями, здійсненими на ракетах і супутниках (див. *Космічна біологія*), що дали змогу розпочати освоєння космічного простору людиною. Специфічність проблем К. м. визначається рядом факторів, характерних для космічного польоту, які можуть впливати на організм людини і тварин. Ці фактори можна умовно поділити на 3 групи: фактори, що характеризують космічний простір як своєрідне середовище життя (*вакуум*, радіація, *метеорити*) динамічні фактори польоту (*невагомість*, перевантаження, *вібрація* тощо); фактори, пов'язані з перебуванням людини в штуч-

ному середовищі герметичних кабін (штучна атмосфера кабіни корабля, особливості харчування, режиму праці й відпочинку, ізоляція. обмеження рухів, емоційне напруження тощо). Завданнями К. м. є розроблення методів мед. добору та загальної і спеціальної мед. підготовки космонавтів; заходів, що забезпечують ефективну профес. діяльність і збереження здоров'я членів екіпажу в умовах космічного польоту; розроблення методів *радіаційної безпеки,* мед. вимог до умов проживання в космічних кораблях і станціях, а також систем забезпечення життєдіяльності космонавтів. До завдань К. м. належать також розроблення методів і засобів мед. контролю і прогнозування стану здоров'я космонавтів у польоті; методів і засобів надання мед. допомоги на різних етапах польоту і після нього, а також принципів комплектування екіпажів багатомісних космічних кораблів. К. м. вивчає тривалий вплив окремих факторів космічного польоту і їхньої сукупності на організм з метою розроблення заходів, що підвищують стійкість людини до діяння екстремальних (з мінімальним або максимальним значенням певних факторів) умов та психофізіол. можливості людини при керуванні космічним кораблем, його системами й дослідницькою апаратурою; розробляє вимоги до умов проживання в кабінах космічних кораблів (сан.-гіг. забезпечення, мікроклімат тощо), принципи й методи забезпечення життєдіяльності людини під час тривалих космічних польотів, методи й засоби індивідуального захисту космонавтів від несприятливого діяння факторів космічного польоту. Комплексні дослідження функціональних зрушень в організмі людини під діянням космічних факторів, застосування розроблених на основі цих досліджень профілактичних засобів, а також постійний мед. контроль в ході польоту й удосконалення умов життя забезпечили тривалу роботу людини в космічному польоті.

Літ.: Урсул А., Школенко Ю. Человек и космос. М., 1976; Газенко О. Г. Человек в космосе. «Земля и вселенная», 1979, № 1.

Є. Б. Шульженко.

КОСМІ́ЧНА НАВІГА́ЦІЯ — керування рухом *космічного літального апарата* (КЛА); у вужчому розумінні — організація керування рухом його *центра мас* (мал.). Осн. завдання К. н. — вимірювання навігаційних параметрів і визначення поточного положення вектора стану центра мас КЛА у просторі, що характеризує збурену траєкторію (орбіту) руху КЛА. Додаткові задачі: визначення фактичної орбіти КЛА, розрахунок відхилень від заданої орбіти тощо. К. н. є автономною, якщо параметри руху КЛА визначаються за допомогою тільки бортових пристроїв незалежно від засобів навігації і зв'язку, розташованих на Землі або на ін. небесних тілах. До систем К. н. належать наземні й бортові засоби спостереження, вимірювання й обчислювання, в т. ч. й бортові *цифрові обчислювальні машини.* Системи К. н. дають змогу з високою точністю визначити також координати кораблів і літаків у різних районах земної кулі.

Літ.: Основы теории полёта космических аппаратов. М., 1972; Разыграев А. П. Основы управления полётом космических аппаратов и кораблей. М., 1977; Ивандиков Я. М. Оптические приборы наведения и ориентации космических аппаратов. М., 1979; Стирнс Э. Космическая навигация. Пер. с англ. М., 1966.

Е. Ф. Каменков.

КОСМІ́ЧНА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психологічної науки, що вивчає закономірності психічної діяльності людини в умовах космічних польотів. Виникла в 50-х рр. 20 ст. Тісно пов'язана з авіаційною, інженерною, мед., соціальною, пед. та ін. галузями психологічної науки. Вивчає перебіг психічних функцій людини в умовах невагомості, замкнутого простору, екстремальних навантажень на людей-операторів, здійснює теор. і експериментальні дослідження по добору й підготовці космонавтів, оптимізації їхньої праці, забезпеченню активного відпочинку та ін. К. п. розробляє також проблеми взаємодії космонавтів, групової організації їхньої праці, спец. експериментальні методики для переборення негативних факторів космічних польотів, швидкої й динамічної адаптації людини при їх здійсненні. Зростання кількісного складу космічних екіпажів висуває й соціально-психологічні проблеми К. п. Найінтенсивніше розвивається К. п. в СРСР і США.

Літ.: Гагарин Ю. А., Лебедев В. И. Психология и космос. М., 1971; Войтко В. І. Соціальні і психологічні аспекти науково-технічної революції. К., 1976; Береговой Г. Т. [та ін.]. Экспериментально-психологические исследования в авиации и космонавтике. М., 1978.

В. І. Войтко.

КОСМІ́ЧНА РАКЕ́ТА — *ракета,* спроможна розвинути *космічну швидкість.* Призначена для запуску автоматичних або пілотованих апаратів на *орбіти штучних космічних об'єктів* і до ін. небесних тіл. К. р. здебільшого багатоступінчасті. Кількість ступенів ракети залежить гол. чин. від її призначення. На старті К. р. працює найпотужніший двигун першого ступеня, який надає системі певної швидкості. Після того, як запас палива першого ступеня вичерпано, він відокремлюється і починає працювати двигун другого ступеня, система набуває додаткової швидкості. У випадку далеких польотів К. р. звичайно виводиться на орбіту *штучного супутника Землі* з подальшим стартом з цієї орбіти. Див. також *Космічний літальний апарат, Ракета-носій.*

КОСМІ́ЧНА ТЕХНОЛО́ГІЯ — сукупність технологічних процесів, виконуваних на космічних літальних апаратах в умовах *невагомості* і *вакууму.* Відмінності К. т. від *технології* в умовах *тяжіння* пов'язані зі змінами в перебігу процесів тепло- і масообміну в рідинах і газах: речовини з неоднаковою густиною в космосі не розшаровуються; значно зменшується конвективне (див. *Конвекція*) перемішування речовин; зростає вплив міжмолекулярних сил (напр., сил *поверхневого натягу*) тощо. Перші в світі експерименти в галузі К. т. здійснив (1969) екіпаж рад. космічного корабля «Союз-6» (див. «*Союз*»), виконавши дугове і *електроннопроменеве зварювання* металів. Надалі експерименти, що стосувались плавлення, випаровування і тверднення речовин, проводились на космічних станціях «*Скайлеб*», «Союз — Аполлон» (див. *ЕПАС*), «Салют-4», «Салют-5», «Салют-6» (див. «*Салют*»),

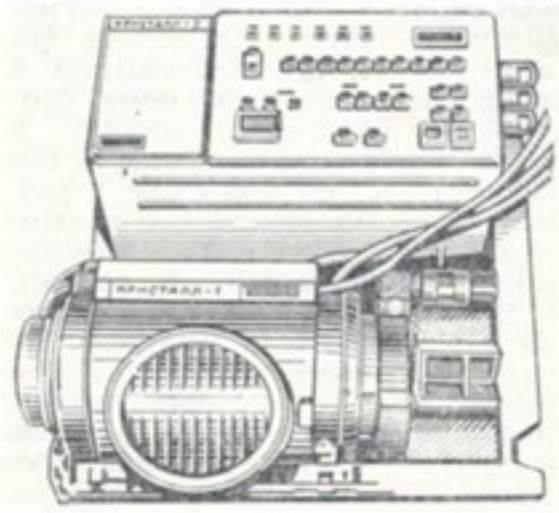

Установка «Кристал»

а також на висотних ракетах. Мета цих експериментів полягала в одержанні нових матеріалів і з'єднанні елементів конструкцій. В експериментах застосовувалось спец. устаткування: установки «Вулкан» і «Випарник», створені в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР, «Кристал» (мал.), «Сплав» та ін. Частину робіт було виконано за програмою «*Інтеркосмос*». Результати досліджень показали принципову можливість одержувати матеріали з новими або поліпшеними властивостями, виконувати ремонтно-монтажні роботи з застосуванням зварювання і паяння. Під час експериментів збільшились розміри кристалів з напівпровідникових матеріалів, зменшилась кількість дефектів у них, підвищилась якість магн. сплавів, у деяких сплавах спостерігалась невластива їм *надпровідність.* Було створено композиції з матеріалів, що в земних умовах звичайно не змішуються між собою; методом випаровування і дальшої конденсації нанесено металеві покриття. Розвиток К. т. надає можливості для зведення в космосі різних конструкцій, для одержання з наступним використанням на Землі особливо *чистих металів* з досконалою структурою й однорідним складом, якісно нових матеріалів з наперед заданими властивостями.

Космічна навігація. Класифікація задач, розв'язуваних системою керування польотом КЛА

Літ.: Патон Б. Е., Кубасов В. Н. Эксперимент по сварке металлов в космосе. «Автоматическая сварка», 1970, № 5; Беляков И. Т., Борисов Ю. Д. Технология в космосе. М., 1974; Ганиев Р. Ф., Лапчинский В. Ф. Проблемы механики в космической технологии. М., 1978; Гришин С. Д., Лесков Л. В., Савичев В. В. Космическая технология и производство. М., 1978; Евич А. Ф. Индустрия в космосе. М., 1978; Патон Б. Е., Кубасов В. Н. Десять лет космической технологии. «Автоматическая сварка», 1979, № 12.

В. В. Стесін.

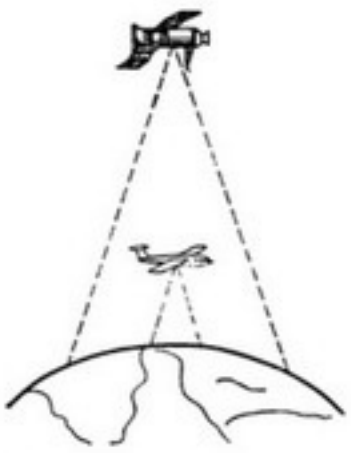

Космічне знімання.

КОСМІ́ЧНА ФІ́ЗИКА, космофізика — наука, яка вивчає фізичні явища, що відбуваються в навколоземному космічному просторі — ближньому космосі, а також в усій Сонячній системі. Виникнення К. ф. пов'язане з розвитком *космонавтики,* з появою можливості проводити вимірювання безпосередньо в космосі. К. ф. застосовує різноманітні методи фіз. досліджень з використанням як *космічних літальних апаратів,* так і наземних засобів. Великим досягненням К. ф. стало відкриття четвертої плазмової оболонки Землі — т. з. магнітосфери, *радіаційних поясів Землі, сонячного вітру,* вивчення структури *магнітного поля Землі* та міжпланетного магн. поля. Одержані експериментальні дані дали можливість сформулювати й почати дослідження проблем т. з. сонячно-земних зв'язків — широкого кола питань, пов'язаних з впливом Сонця і навколоземного космічного простору на різноманітні геофіз. й біол. процеси на Землі. Провідними н.-д. установами СРСР у галузі К. ф. є ін-ти АН СРСР: космічних досліджень, космофізики й аероиомії, фізики Землі; земного магнетизму, іоносфери і поширення радіохвиль АН СРСР та Сиб. відділення АН СРСР, *Геофізики інститут* АН УРСР, Ін-т геофізики АН Груз. РСР.

Літ.: Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976; Космическая физика. Пер. с англ., М., 1966; Космическая геофизика. Пер. с англ. М., 1976.

В. О. Місюра.

КОСМІ́ЧНЕ ЗНІМА́ННЯ — знімання земної поверхні, небесних тіл, туманностей, космічних явищ тощо приладами, винесеними за межі земної атмосфери (напр., з борту космічного апарата). Перші знімки з ракет зроблено в 1946, з *штучних супутників Землі* — у 1960, *з космічних кораблів* — у 1961. Перший в світі експеримент багатозонального знімання виконали з борту косміч. корабля «Союз-12» льотчики-космонавти В. Г. *Лазарєв* і О. Г. *Макаров*. К. з. дає змогу охоплювати величезні площі, зберігаючи при цьому значну детальність. При однаковому куті зору фотоапаратури площа поверхні, охоплюваної К. з., значно більша, ніж при *аерофотознімані* (мал.). Застосовують чорно-біле, кольорове, інфратеплове, мікрохвильове, радарне, спектрометричне та ін. види К. з. Апаратура для знімання використовується майже така, як і для аерофотознімання. Під час польоту космічного корабля «Союз-22» (В. Ф. *Биковський* і В. В. *Аксьонов*), проведеного за програмою «*Інтеркосмос*» (1976), випробувано створену спеціалістами СРСР і НДР нову багатозональну фотоапаратуру для знімання великих площ земної поверхні з космосу. Середні масштаби косміч. фотознімків 1 : 1 000 000—1 : 10 000 000. З метою підвищення ефективності і практич. застосування К. з. для вивчення, освоєння та охорони геогр. середовища і природних ресурсів Землі використовується т. з. багатоканальне знімання (одночасно в кількох спектральних діапазонах). Осн. перевага одержуваних таким способом знімків — можливість машинної обробки та інтерпретації їх. Результати К. з. використовують у геології, сільс. і лісовому г-ві та ін. галузях науки й нар. господарства.

В. Д. Перов.

КОСМІ́ЧНЕ ПРА́ВО — сукупність міжнародноправових принципів і норм, що регулюють відносини між державами (також з міжнар. орг-ціями) в зв'язку з дослідженням та використанням космічного простору, визначають міжнародноправовий статус космосу, включаючи небесні тіла. Одна з найновіших галузей *міжнародного права*. Становлення К. п. почалося після перших успіхів у дослідженні космосу (зокрема, запуску в СРСР штучного супутника Землі; 1957); є прикладом впливу *науково-технічної революції* на розвиток міжнар. права. Поширення дії осн. принципів міжнар. права на міждерж. відносини, пов'язані з дослідженням і використанням космосу, закріплено, зокрема, в *Договорі про космос 1967,* який поряд з ін. заг. багатосторонніми міжнар. договорами визначає найважливіші принципи і норми К. п. До них належать: свобода дослідження й використання космічного простору всіма д-вами без будь-якої дискримінації; демілітаризація косм. простору (часткова) й небесних тіл (повна); заборона проголошення держ. *суверенітету* на будь-яку частину космічного простору, небесних тіл та окупації їх тощо; збереження суверенних прав д-в на запущені ними космічні об'єкти; міжнар. відповідальність д-ви за нац. діяльність у космосі (незалежно від того, здійснюється вона урядовими чи неурядовими орг-ціями), в т. ч. за збитки, завдані космічними об'єктами; запобігання потенціально шкідливим наслідкам експериментів у космосі; надання допомоги екіпажу космічного корабля у випадку аварії тощо. Крім загальних багатосторонніх договорів, існують угоди, укладені двома або групою д-в з різних питань космічної діяльності. Зокрема, між СРСР і Францією (1966), СРСР і США (1972, 1977) про співробітництво в дослідженні й освоєнні космічного простору в мирних цілях; угоди країн соціалістичної співдружності про створення Міжнародної системи і організації космічного зв'язку «Інтерсупутник» (1971), про співробітництво в дослідженні й освоєнні космічного простору в мирних цілях (1976). СРСР — ініціатор укладення багатьох міжнар. договорів про діяльність у космосі, послідовно виступає за те, щоб К. п. забезпечувало використання космосу на благо всього людства, в інтересах зміцнення миру й міжнар. співробітництва. З ініціативи СРСР розробляються проекти Договору про Місяць, конвенції про принципи використання д-вами штучних супутників Землі для безпосереднього телевізійного мовлення.

Літ.: Международное космическое право. М., 1974; Верещетин В. С. Международное сотрудничество в космосе. М., 1977.

Н. М. Ульянова.

КОСМІ́ЧНЕ ПРОМІ́ННЯ — потік *атомних ядер,* головним чином протонів, які рухаються в космічному просторі і бомбардують з певною інтенсивністю *атмосферу* Землі (первинне космічне промінняння), а також продукти взаємодії цих ядер з атомами земної атмосфери (вторинне космічне промінняння). Енерг. спектр первинного К. п. простягається від сотень МеВ до $10^{20} \div 10^{21}$ еВ, проте зі збільшенням енергії E його інтенсивність I зменшується приблизно за законом $I \sim E^{-(1,7 \div 2,2)}$. Склад первинного К. п. з енергією $\geqslant 2{,}5 \cdot 10^9$ еВ на один нуклон подано в табл. До складу вторинного К.п. входять усі відомі *елементарні частинки,* більшість яких була відкрита саме в К. п. Велика кількість компонентів вторинного К. п. зумовлена різноманітністю взаємодій первинних та вторинних частинок з атомами атмосфери, а також розпадом нестабільних вторинних частинок (див. також *Зливи частинок*). Поверхні Землі досягає лише вторинне К. п. Осн. джерелами К. п. вважають вибухи *наднових зір,* хоч певний внесок у заг. інтенсивність дають і ін. космічні об'єкти, зокрема *пульсари*. Деяка порівняно невелика частина К. п., переважно частинок малої енергії ($E < 10^9$ еВ), випромінюється Сонцем (сонячне К. п.). Залишивши джерело, заряджені частинки довго «подорожують» у Галактиці ($\sim 10^8$ років), прискорюючись і сповільнюючись у міжзоряних маги. полях, що призводить до *ізотропії* потоку К. п. Ізотропне галактичне К. п., попадаючи в *магнітне поле Землі,* відхиляється від поч. напряму поширення (внаслідок дії *Лоренца сили*), тому інтенсивність і спектр К. п. у навколоземному просторі залежить від місця спостерігання і напряму приходу частинок. Поза земною атмосферою виявлено *радіаційні пояси*

Склад первинного космічного проміння з енергією $\geqslant 2{,}5 \cdot 10^9$ еВ на один нуклон

Група ядер	Заряд ядра	Густина потоку, $м^{-2} \times с^{-1} \cdot ср^{-1}$	% у загальному потоці
Протони	1	1300	92,5
α-частинки	2	94	6,7
«Легкі» ядра	3—5	2,0	~0,14
«Середні» ядра	6—9	6,7	~0,48
«Важкі» ядра	$\geqslant 10$	2,0	~0,14
«Надважкі» ядра	$\geqslant 20$	0,5	~0,035

Загальні багатосторонні міжнародні договори про космос

Договір про заборону випробування ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою (1963)

Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла (1967)

Угода про рятування космонавтів, повернення космонавтів і повернення об'єктів, які запущені в космічний простір (1968)

Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами (1972)

Конвенція про реєстрацію об'єктів, які запускаються у космічний простір (1974)

Землі, утворення яких пов'язане з захопленням і утриманням заряджених частинок К. п. магн. полем Землі. Інтенсивність галактич. К. п. в межах Сонячної системи зазнає періодичних змін (варіацій), зумовлених зміною *сонячної активності*: в період сонячної активності спостерігається мінімум інтенсивності К. п. і навпаки (див. також *Сонячний вітер*). Під час короткочасних хромосферних спалахів на Сонці потік сонячного К. п. до Землі може в тисячі разів перевищувати його серед. значення. К. п. відкрив 1912 В. Ф. *Гесс*, значний внесок у його дослідження зробили Р. *Міллікен*, Д. В. *Скобельцин*, франц. фізик П. Оже, С. М. *Вернов* та інші.

Літ.: Гинзбург В. Л., Сыроватский С. И. О происхождении космических лучей. М., 1967; Дорман Л. И. Экспериментальные и теоретические основы астрофизики космических лучей. М., 1975.

І. І. Залюбовський.

КОСМІ́ЧНЕ РАДІОВИПРОМІ́НЮВАННЯ — випромінювання *радіохвиль* об'єктами, розташованими далеко за межами *Сонячної системи*. Відкрив 1932 амер. вчений К. Янський. К. р. приходить на Землю з нашої *Галактики* і з *Метагалактики*. Воно може бути тепловим, інтенсивність якого визначається т-рою випромінюючого тіла, і нетепловим (синхротронним), зумовленим випромінюванням релятивіст. електронів, що рухаються в космічних магн. полях. На поверхню Землі попадає К. р. у діапазоні від декаметрових до міліметрових радіохвиль, оскільки хвилі більшої довжини не проходять крізь іоносферу, а коротші поглинаються в атмосфері Землі парою води і киснем. Радіохвилі, випромінювані різними космічними об'єктами (нормальні і радіогалактики, *квазари*, *пульсари*, спалахуючі зорі, залишки *наднових зір* та ін.), являють собою «білий шум», що має суцільний спектр, проте спостерігається й випромінювання радіоліній окремих атомів і молекул. Відома велика кількість радіоліній, що належать бл. 50 молекулам різного ізотопного складу. Найбільш інтенсивні лінії випромінюються на хвилях: 21 см — нейтральний водень; 18 см — *гідроксильна група*; 1,35 см — вода; 2,6 мм — вуглекислий газ. Вивчення властивостей К. р. істотно розширює наші уявлення про будову *Всесвіту*.

Літ.: Шкловский И. С. Космическое радиоизлучение. М., 1956; Гинзбург В. Л., Сыроватский С. И. О происхождении космических лучей. М., 1967; Шкловский И. С. Звёзды. Их рождение, жизнь и смерть. М., 1977.

С. Я. Брауде.

КОСМІ́ЧНЕ ТЕЛЕБА́ЧЕННЯ — передавання зображень за допомогою космічних телевізійних систем. Перша така передача була здійснена під час польоту рад. автоматичної станції «Луна-3» (1959). Станція передала на Землю зображення зворотного боку Місяця. В 1962 під час польоту А. Г. *Ніколаєва* і П. Р. *Поповича* на кораблях «Восток-3» і «Восток-4» було вперше передано зображення космонавтів з орбіти в телемережу (мал.). Перша телепередача з Землі на борт *космічного літального апарата* відбулась 1979 під час польоту орбітальної станції «Салют-6». К. т. використовують для дистанційного контролю за різними операціями у космосі: стикуванням космічних апаратів, виходом людини у відкритий космос тощо. К. т. допомагає в дослідженні Місяця, планет та їхніх супутників. За допомогою К. т. здійснювалось керування самохідним космічним апаратом «*Луноход*». Телекамери входять до обладнання метеорологічних *штучних супутників Землі* (ШСЗ) і супутників, призначених для дослідження природних ресурсів. Див. також *Диспетчерського управління автоматизація*.

В. Д. Перов.

КОСМІ́ЧНИЙ БУКСИ́Р — літальний апарат, призначений для міжорбітального транспортування космічних апаратів з низької орбіти на високу і навпаки. До складу К. б. входить рушійна установка, боковий відсік з запасами палива і система керування рухом. К. б. може бути одноразового і багаторазового використання. К. б. для міжорбітального транспортування дає змогу знизити вагу космічного корабля при старті і матеріальні витрати при заданому обсязі вантажоперевезень. В К. б. можливе використання рушійних установок з малим відношенням тяги до ваги літального апарата. Це дає змогу застосовувати для космічних буксирів економічні електрореактивні, електроядерні та ін. рушійні установки. Див. також *Транспортні системи багаторазові* в космонавтиці.

В. П. Мишин.

КОСМІ́ЧНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — зв'язок між земними пунктами і *космічним літальним апаратом* (КЛА), між земними пунктами через *штучний супутник Землі* (ШСЗ) або між косміч. апаратами. Вперше радіозв'язок між людиною в космосі і земними пунктами встановлено 1961 під час польоту Ю. О. *Гагаріна* на космічному кораблі «*Восток*». Для зв'язку між земними пунктами застосовують ШСЗ, які рухаються по еліптичних і колових стаціонарних орбітах (мал.). К. з. між КЛА вперше (1962) здійснено в груповому польоті кораблів «Восток-3» (А. Г. *Ніколаєв*) і «Восток-4» (П. Р. *Попович*). На земних пунктах для К. з. використовують потужні радіопередавачі, антени великих розмірів і надчутливі приймачі. Бортова апаратура КЛА має бути високонадійною, обмеженої ваги і габаритів. Для каналів К. з. залежно від їхнього напряму й призначення застосовують різні діапазони частот. Розподіл і порядок використання їх визначаються регламентом радіозв'язку. Осн. особливості К. з., що відрізняють його від систем наземного радіозв'язку: безперервна (часто швидка) зміна положення КЛА і в зв'язку з цим зміна його поточних координат і необхідність наведення антен земного пункту зв'язку; неперервна зміна частоти сигналів з КЛА внаслідок *Доплера ефекту*; обмежені й змінювані в часі зони видимості; обмежена потужність бортових передавачів; низький рівень сигналів, що надходять з КЛА, внаслідок великих віддалей. Ці особливості викликають необхідність створювати для К. з. спец. комплекси апаратури, до складу яких входять самонавідні антени великих розмірів, приймачі з малим рівнем шумів, високоефективні системи виявлення, виділення та реєстрації сигналів. К. з. використовують для передавання інформації (телеметричної, спец. вимірювальної, телефонної, телеграфної, телевізійної та ін.), сигналів команд і керування КЛА, для проведення траєкторних вимірювань. Крім радіозв'язку, іноді застосовують оптичний зв'язок. Див. також «*Молния*».

В. Д. Перов.

КОСМІ́ЧНИЙ ЗОНД — *космічний літальний апарат* для проведення фіз. досліджень навколоземного та міжпланетного космічного простору, небесних тіл *Сонячної системи*. Спостереження за допомогою бортової апаратури К. з. проводяться на висоті, що перевищує величину радіуса Землі. Типовими представниками К. з. є апарати серії «*Зонд*». До К. з. належать також *автоматичні міжпланетні станції* (рад.— «*Венера*», «*Луна*», «*Марс*»; амер.— «*Піонер*» та ін.).

КОСМІ́ЧНИЙ КОРАБЕ́ЛЬ (КК) — апарат для пілотованих польотів у космосі. Першим КК, виведеним на орбіту *штучного супутника Землі* 12.IV 1961, був «*Восток*», пілотований Ю. О. *Гагаріним*. Здійснено ін. пілотовані запуски КК в СРСР («*Восход*», «*Союз*») і в США («*Меркурій*», «*Джеміні*», «*Аполлон*»). КК, що здійснюють польоти по геоцентричній орбіті, наз. кораблями-супутниками, кораблі для доставки людей і вантажів на *орбітальні станції* — транспортними, на планети та природні супутники — посадочними, з планет або їхніх супутників — злітними. Основні системи КК: *життєзабезпечення*; захисту (протиметеорний, протирадіаційний та ін.); рушійних установок із запасами *ракетного палива* для корекції або зміни траєкторії польоту, орієнтації і стабілізації; пошуку, зближення, причалювання і стикування КК до космічних станцій і шлюзування при переході екіпажу; системи енергоживлення для тривалих польотів (сонячні батареї, екон. кисневоводневі генератори); системи керування і посадки на Землю та ін. КК можуть бути одноразові і багаторазові. Для багаторазових КК ускладнюється розв'язання важливої проблеми космонавтики — гальмування в

Космічне телебачення. Зображення радянського льотчика-космонавта А. Г. Ніколаєва, одержане по телебаченню з космосу.

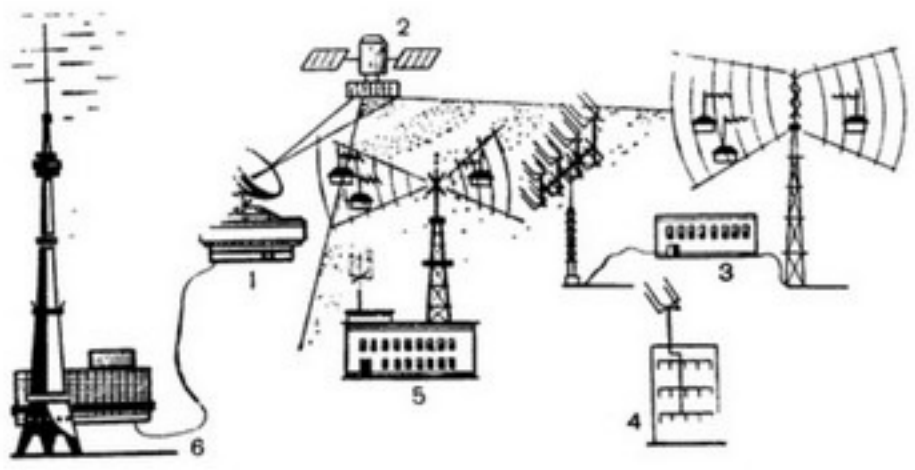

Космічний зв'язок. Система «Екран»: 1 — передавальна станція; 2 — штучний супутник Землі «Екран»; 3 — професійний прийом з подаванням сигналу на місцевий телецентр; 4 — колективний прийом з розподілом по будинковій мережі; 5 — колективний прийом з подаванням сигналу на малопотужний ретранслятор; 6 — телевізійний центр в Останкіно (Москва)

атмосфері при поверненні на Землю. Одноразовий КК має теплозахисне покриття тільки на *спускному апараті*, багаторазові космічні системи оснащені теплозахистом для всіх відсіків. Теплозахисне покриття становить значну частину польотної ваги КК. Проте, навіть для багаторазових КК аеродинамічне гальмування атмосферою Землі має перевагу перед гальмуванням за допомогою *ракетного двигуна* з витратою запасів палива. Іл. див. до ст. *Космонавтика*.

Літ.: Пономарев А. Н. Пилотируемые космические корабли. М., 1968; Андреев И. И. Ракеты многократного использования. М., 1975; «Союз» и «Аполлон». М., 1976. Див. також *літ.* до ст. *Космічна навігація*.

В. П. Мішин.

КОСМІ́ЧНИЙ ЛІТА́ЛЬНИЙ АПАРА́Т (КЛА) — *літальний апарат* для проведення в космосі наукових досліджень, метеорологічних спостережень, навігаційних вимірювань, забезпечення радіо- і телезв'язку та ін. КЛА класифікують: за керуванням (некеровані, автоматично керовані й пілотовані *космічні кораблі* і *орбітальні станції*); за траєкторією польоту (штучні супутники Землі або планет, міжорбітальні апарати, *спускні апарати* на Землю або планети, злітні апарати з планет); за характером використання (одноразові й багаторазові). До складу КЛА входять бортові системи, що забезпечують роботу цільової апаратури, рух по заданій траєкторії, орієнтацію та ін. Типовий склад бортових систем КЛА: рушійна установка з запасами палива, системи керування рухом, бортовим комплексом, системи терморегулювання, енергоживлення, радіотелеметричної і командної інформації, *космічної навігації*. На низьку орбіту штучного супутника Землі (ОШСЗ) КЛА виводиться трансп. системою (ракетоносієм); розгін КЛА для переходу на високу ОШСЗ або міжпланетну траєкторію здійснюється за допомогою космічного ракетного комплексу, до складу якого входять транспортна система КЛА й додаткові ракетні блоки (міжорбітальні буксири) та ін. Див. також *Автоматична міжпланетна станція, Космічний буксир, Орбіти штучних космічних об'єктів*.

Літ.: Тихонравов М. К. [та ін.]. Основы теории полета и элементы проектирования искусственных спутников Земли. М., 1967; Советские пилотируемые корабли и орбитальные станции. М., 1976; Бово Ф., Гатланд К. Перспективы освоения космоса. Пер. с англ. М., 1975.

В. П. Мішин.

КОСМІ́ЧНИЙ ПИЛ — дрібні частинки твердої речовини в галактиках, планетних системах, оболонках деяких *зір*, атмосферах планет і комет. Хмари К. п. спостерігають як темні плями на зображеннях *галактик* (зокрема, нашої *Галактики*). З хмар газопилової речовини утворюються зірки і планетні системи. Галактичний К. п. утворюється шляхом конденсації вуглецю, двооксиду кремнію, металів тощо там, де цьому сприяють умови, зокрема в оболонках *наднових зір*, вуглецевих і деяких ін. *зір*. К. п. у *міжпланетному середовищі* — результат поступового розпаду *комет*, а також подрібнення *малих планет* і метеорних тіл; він є причиною *зодіакального світла*. Див. також *Міжзоряне поглинання, Міжзоряне середовище*.

Л. М. Шульман.

КОСМІ́ЧНИЙ РАКЕ́ТНИЙ ДВИГУ́Н — реактивний двигун (двигун прямої реакції), який не використовує для роботи навколишнє середовище (напр., повітря). Призначений для *космічних ракет*. Осн. типом К. р. д. є *рідинний ракетний двигун*; рідше використовують *твердопаливний ракетний двигун, електричний ракетний двигун* та ін. Див. також *Електромагнітний ракетний двигун, Електростатичний ракетний двигун, Ракетний двигун, Ядерний ракетний двигун*.

КОСМІ́ЧНІ ТРА́НСПОРТНІ СИСТЕ́МИ — див. *Транспортні системи багаторазові* в космонавтиці.

КОСМІ́ЧНІ ШВИ́ДКОСТІ — три найменші швидкості, які необхідно надати тілу, щоб воно стало відповідно *штучним супутником Землі*, штучною планетою або зовсім залишило *Сонячну систему*. Величина першої К. ш. (~7,91 км/с) характеризує енергію, необхідну для того, щоб тіло рухалось по коловій орбіті на нульовій висоті над поверхнею Землі. Коли швидкість збільшується, орбіта тіла стає еліптичною. Для того, щоб тіло рухалось відносно Землі по параболічній траєкторії, йому необхідно надати другу К. ш. (~ 11,2 км/с). При швидкості, більшій за другу К. ш., тіло рухається по гіперболі і, подолавши земне тяжіння, стає *штучним супутником Сонця*. Набувши біля поверхні Землі третьої К. ш. (~ 16,7 км/с), тіло рухатиметься по параболі відносно Сонця (поблизу орбіти Землі ця швидкість дорівнює 42,1 км/с) і залишить Сонячну систему. Величини К. ш. наводяться без врахування опору атмосфери, сплюснутості Землі тощо. Поняття К. ш. можна застосувати для будь-яких небесних тіл. Так, для Місяця перша космічна швидкість ~ 1,7 км/с, друга ~ 2,4 км/с.

Літ.: Меркулов И. А. Космические скорости. М., 1967.

В. П. Мішин.

КОСМІ́ЧНОГО ПОЛЬО́ТУ ІМІТА́ЦІЯ — створення в земних лабораторіях умов, подібних до умов космічного простору. У створених умовах перевіряють функціонування космічних апаратів та апаратури і життєдіяльність людей. К. п. і. необхідна для тренування космонавтів, випробувань елементів конструкції космічних апаратів, *ракетних двигунів*, апаратури, матеріалів, дослідження поведінки живих організмів тощо. На імітаторах, тренажерах, у спец. камерах з певною точністю відтворюються окремі фактори польоту або деяка сукупність їх. У *барокамерах* з розрідженням 10^{-4}—10^{-5} Н/м² перевіряють герметичність *космічних літальних апаратів*, у термобарокамерах імітують освітленість і теплові навантаження в космосі на людину, прилади, матеріали тощо. Великі прискорення (до 300 м/с²) відтворюють на центрифугах та лінійних прискорювачах; короткочасний стан невагомості (5 ÷ 30 с) — на наземних стендах з використанням вільного падіння об'єкта або в літаках-лабораторіях, що летять по спеціальній траєкторії; вібраційні й акустичні навантаження—на вібростендах та в камерах, оснащених потужними джерелами звуку (до 10^6 Вт/м²). Вплив мікрометеорних частинок на конструкційні матеріали перевіряють у спец. *аеродинамічних трубах*. Умови спуску космічного апарата в атмосфері імітують на високотемпературних газодинамічних стендах (т-ра плазми 6 ÷ ÷ 10 тис. °С, швидкість потоку ~ 10 км/с). На статичних і динамічних тренажерах космонавти знайомляться з будовою й роботою систем космічного апарата, набувають досвіду для подальших польотів.

Літ.: Денисов В. Г. Космонавт летает... на земле. М., 1964; Моделирование тепловых режимов космического аппарата и окружающей его среды. М., 1971; Гагарин Ю. А., Лебедев В. И. Психология и космос. М., 1976; Шарп М. Человек в космосе. Пер. с англ. М., 1971.

Е. Л. Калязін.

КОСМОГЕ́ННІ МІНЕРА́ЛИ (від *космос* грец. γεννάω — породжую) — мінерали, що утворилися в космічних (неземних) умовах. На сучас. етапі для безпосереднього дослідження доступна незначна кількість зразків космогенних порід: *метеорити*, породи з поверхні Місяця, *космічний пил*. Вивчення хім. складу марсіанських порід і радіоактивності порід Венери дають уявлення про їхні гол. мінералогічні компоненти. Перші дослідження речовинного складу метеоритів, проведені на поч. 18 ст., не виявили жодного невідомого на той час хімічного елемента, що є важливим доказом єдності матерії *Всесвіту*. Спільні для земних і космічних порід мінерали (*олівіни, піроксени, плагіоклази*) характеризуються певними відмінностями складу й будови. В зразках космогенних порід майже немає *гідроксидів*, у цих породах виявлено мінерали, які поки що не відомі або дуже рідко зустрічаються в *земній корі* — гаксоніт $Fe_{23}C_6$, когеніт Fe_3C, карлсбергіт CrN, шрейберзит $(Fe,Ni)_3P$ та ін., в породах з поверхні Місяця — армолколіт $FeTi_2O_5$, піроксфероїт $Ca\ Fe_6(SiO_3)_7$ та ін.

Літ.: Кваша Л. Г. Список метеоритообразующих минералов. Метеоритика, в. 35. М., 1976; Фрондел Дж. Минералогия Луны. Пер. с англ. М., 1978.

В. П. Семененко.

КОСМОГО́НІЯ (грец. κοσμογονία — походження світу) — галузь науки (гол. чин. *астрономії*), що вивчає походження і розвиток космічних тіл та їхніх систем: *зір* і *зоряних скупчень, галактик*, туманностей, *Сонячної системи* і всіх тіл, що входять до неї — *Сонця, планет* (включаючи *Землю*), їхніх супутників, *малих планет, комет*, метеоритів. Вивчення космогонічних процесів є одним із гол. завдань *астрофізики*. К. умовно поділяють на зоряну, галактичну та планетну. К. спирається на результати астр. спостережень, що проводяться з Землі та космосу, і на дані експериментальної й теор. фізики. Планетна К., крім

З. А. Космодем'янська.

того,— на дані *геології, геофізики, геохімії* та на результати досліджень планет космічними апаратами. У зоряній К. панує уявлення про виникнення зір із стисливих газопилових утворень (т. з. протозір). За сучас. поглядами, в *Галактиці* утворення зір почалось приблизно 10 млрд. років тому і продовжується дотепер. Туманна речовина поповнюється викидом речовини з зір. Внаслідок великих розмірів і мас туманностей та їхньої неоднорідної структури одночасно утворюються групи або навіть цілі скупчення зір. Походження галактик пов'язують з гіпотезою про розширення Всесвіту (див. *Космологія*). Ще на ранній стадії цього розширення, коли густина газу, що заповнював *Всесвіт*, була значна, виникли гігантські газові згущення, в яких почався процес зороутворення. В планетній К. панує уявлення про виникнення планет з розсіяної речовини. Вважають, що вони утворились з газопилової протопланетної хмари, яка виникла поблизу екваторіальної площини Сонця в ході його утворення і простягалась за межі сучас. планетної системи. Це сталось 4,6 млрд. років тому. Більшість планет та їхні супутники акумулювались з твердої речовини, а Юпітер і Сатурн увібрали в себе, крім того, і значну кількість газів. К. виникла в середині 18 ст. у вигляді гіпотез про походження Сонячної системи. Широко відомими у свій час були гіпотези І. *Канта* (1755) і П. С. *Лапласа* (1796), пізніше — Дж. Г. *Джінса* (1916). Великих успіхів в К. досягли рад. астрономи В. А. *Амбарцумян*, В. Г. *Фесенков*, О. Ю. *Шмідт* та ін. Наук.- філос. основою сучас. К. є *діалектичний матеріалізм*, про що свідчать успіхи рад. учених у пізнанні законів розвитку космічних систем у Всесвіті. Наукові ідеї космогонії відіграють велику роль у боротьбі з ідеалістичними уявленнями про нематеріальну природу небесних тіл та в утвердженні діалектико-матеріалістичного атеїстичного світогляду.

Літ.: Шкловский И. С. Звёзды. Их рождение, жизнь и смерть. М., 1977; Левин Б. Ю. Проблемы планетной космогонии. «Земля и вселенная», 1979, № 3; Ньето М. Закон Тициуса — Боде. История и теория. Пер. с англ. М., 1976.

Б. Ю. Левін.

КОСМОДАМІА́НСЬКИЙ Олександр Сергійович (н. 24.III 1923, с. Ревни, тепер Навлинського р-ну Брян. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки твердого деформівного тіла, чл.-кор. АН УРСР (з 1965). Член КПРС з 1943. Закінчив (1949) Саратовський університет, викладав в ун-тах Ростова-на-Дону (1952—53) і Саратова (1953—65). З 1965 — в Донецькому ун-ті. Осн. праці — з проблем наближених методів дослідження напруженого стану багатозв'язних середовищ у дво- і тривимірній постановках. Під керівництвом К. виявлено вплив анізотропії, фіз. і заг. нелінійності, повзучості і пластичності на розподіл напружень силових, теплових і електр. полів, побудовано методи розв'язування динамічних задач для багатозв'язних пластин. Нагороджений орденом Слави 3-го ступеня, медалями.

КОСМОДЕМ'Я́НСЬКА Зоя Анатоліївна («Таня»; 13.IX 1923, с. Осино-Гай, тепер Гавриловського р-ну Тамб. обл.— 29.XI 1941, с. Петрищево Наро-Фомінського р-ну Моск. обл.) — рад. партизанка, Герой Рад. Союзу (1942). Член ВЛКСМ з 1938. У жовтні 1941 добровільно пішла в партизан. загін. Під час виконання бойового завдання була схоплена ворогом і після катувань повішена. Могила К.— на Новодівичому кладовищі в Москві. На Мінському шосе поблизу с. Петрищево К. встановлено пам'ятник.

КОСМОДРО́М (від *космос* і грец. δρόμος — місце для змагань з бігу) — комплекс споруд, оснащення і земельних ділянок, призначених для проведення експериментального відпрацювання ракетно-космічних систем (РКС), а також запусків *космічних літальних апаратів* відповідно до програм досліджень. Територію К. поділяють на осн. частину; райони приземлення ступенів ракет-носіїв; райони приземлення *спускних апаратів*, наземні станції спостереження вздовж траси польоту космічного об'єкта. До складу К. входять: технічна і стартова позиції, командно-вимірювальний комплекс, комплекс засобів пошуку і рятування, житловий комплекс і допоміжні служби та ін. (мал.). Технічна позиція забезпечує прийом, зберігання, складання, контрольні випробування ракет-носіїв і космічних об'єктів, їхню стиковку і заправку. Стартова позиція призначена для встановлення РКС на пускову систему, контрольних випробувань, передстартової підготовки, іноді заправки компонентами палива і стисненими газами, наведення і пуску. Командно-вимірювальний комплекс, що складається з наземних станцій і суден, розміщених вздовж траси польоту РКС, дає змогу вести траєкторні вимірювання, подавання команд, приймання й обробку інформації з космічного об'єкта. До комплексу засобів пошуку і рятування входять спеціально оснащені судна, літаки, вертольоти та ін. засоби для відшукування, обслуговування та евакуації космічних об'єктів і рятування їхніх екіпажів. Житловий комплекс та допоміжні служби — це системи енерго- і водопостачання, зв'язку, сховища палив, ремонтні бази, аеродром, під'їзні шляхи, адм.-учбовий центр, житла. Найбільшими з космодромів є *Байконур* і амер. Центр космічних польотів ім. Дж. Кеннеді (мис Канаверал).

Літ.: Твердовский В. Н. Космодром. М., 1976; Космодром. М., 1977.

О. Б. Андрійчук.

КОСМОЛОГІ́ЧНІ ПАРАДО́КСИ — парадоксальні, суперечливі висновки, що виникають при перенесенні на весь *Всесвіт* деяких законів і уявлень класичної фізики й астрономії, виведених із спостережень в обмежених об'ємах простору. Найвідоміші «фотометричний парадокс» Г. В. *Ольберса* і «гравітаційний парадокс» Г. *Зелігера*. Перший полягає в твердженні, що в нескінченному, стаціонарному і рівномірно заповненому *зорями* Всесвіті нічне небо повинно яскраво світитися (його яскравість повинна бути близькою до яскравості Сонця), бо проміння від нескінченного числа далеких зір щільно заповнило б небесну сферу. Цей парадокс розв'язано в 20 ст. відкриттям космологічного *червоного зміщення*, пов'язаного з розширенням Всесвіту (див. *Космологія*) — в силу червоного зміщення яскравість зір далеких *галактик* зменшується пропорційно віддалі до них. Парадокс Зелігера полягає в твердженні, що застосування *Ньютона закону тяжіння* до нескінченного Всесвіту, рівномірно заповненого матерією, приводить до нескінченного гравітаційного потенціалу в кожній точці. Скінченний результат випливає з релятивістської теорії тяжіння (див. *Відносності теорія*). Ці К. п. не виникають у моделі Всесвіту, запропонованій шведським астрономом К. Ф. Шарльє (1862—1934), за якою Всесвіт є нескінченною сукупністю систем все зростаючого порядку складності, що входять одна в одну. Відомий також К. п. про т. з. теплову смерть — стан термодинамічної рівноваги Всесвіту. Цей К. п. викликаний формальним застосуванням другого *термодинаміки начала* до всього Всесвіту. У сучас. космології, яка бере до уваги факт нестаціонарності реального Всесвіту, цей парадокс не виникає.

Літ.: Климишин И. А. Астрономия вчера и сегодня. К., 1977.

П. І. Фомін.

КОСМОЛО́ГІЯ (від *космос* і грец. λόγος — вчення) — наука про будову й еволюцію *Всесвіту* (В.). Метою К. є побудова моделі В. як цілого на базі сучас. фіз. і астр. знань. У своїх висновках К. спирається на спостережні дані *позагалактичної астрономії* та на релятивістську теорію тяжіння (див. *Відносності теорія*). В сучас. К. фундаментальним є висновок про нестаціонарність В., а саме про взаємне віддалення скупчень *галактик* (розширення В.). Це твердження базується на ефекті *червоного зміщення* ліній у спектрах далеких галактик. Згідно з сучас. уявленнями, розширення В. почалось бл. 20 млрд. років тому з дуже щільного й гарячого стану («гарячий» В.). Цей

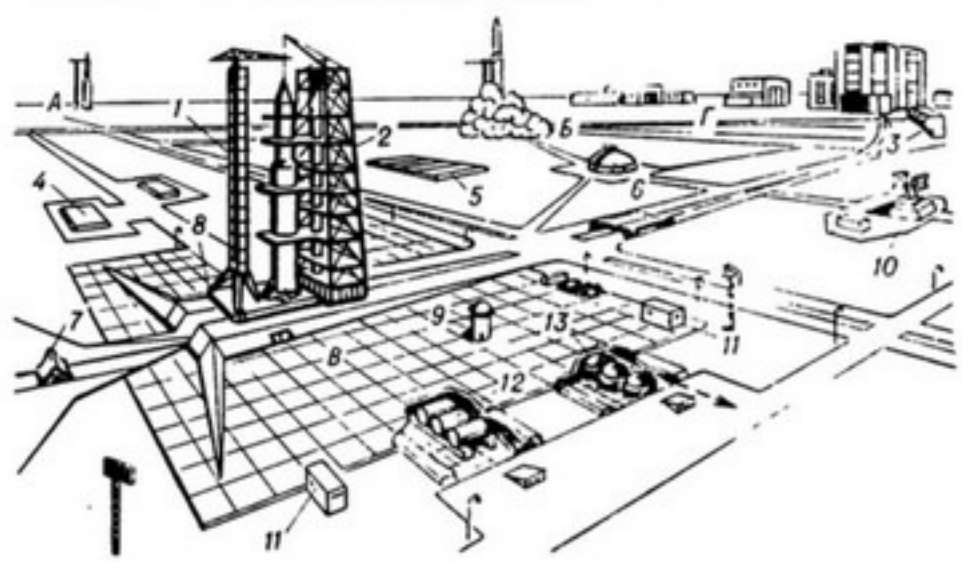

Космодром: *А, Б, В* — стартові позиції; *Г* — технічна позиція; *1* — кабель-заправна башта; *2* — башта обслуговування; *3* — виносний командний пункт; *4* — сховище й заправна станція окислювача; *5* — басейн з водою системи пожежогасіння; *6* — командний пункт; *7* — газовідбивач; *8* — пускова система; *9* — башта для приладів наведення ракети за азимутом; *10* — радіолокаційна станція; *11* — захист для обслуги; *12* — сховище й заправна станція палива; *13* — сховище й заправна станція водню.

висновок підтверджується існуванням т. з. *реліктового випромінювання*, яке інтерпретується як залишок, слід епохи високих щільностей і т-р. Існує кілька космологічних моделей, що намагаються узгодити спостережні дані про В. з осн. принципами фізики. Найбільш розроблені однорідні ізотропні моделі гарячого розширюваного В.— т. з. відкрита, плоска і закрита моделі Фрідмана. Вони базуються на розв'язках рівнянь (Ейнштейна) релятивістської теорії гравітації, одержаних О. О. *Фрідманом* 1923, і теорії «гарячого» В., запропонованій амер. вченим Г. О. Гамовим та ін. 1948. Ця теорія пояснює відносний вміст водню, гелію та важких елементів у В. термоядерним синтезом в умовах надщільного і гарячого стану матерії на ранній стадії розширення В. З неї випливало, зокрема, завбачення існування у В. в сучас. епоху «реліктового» випромінювання з т-рою у кілька градусів Кельвіна. Таке випромінювання справді було відкрито 1965 в результаті розвитку мікрохвильової радіоастрономії. Це стало підтвердженням моделі «гарячого» В. Поряд із значними досягненнями К. містить ряд глибоких нерозв'язаних проблем, пов'язаних з питаннями про природу початкового стану В., властивості матерії при надвисоких щільностях енергії тощо.

Літ.: Зельдович Я. Б., Новиков И. Д. Строение и эволюция Вселенной. М., 1975; Климишин И. А. Астрономия вчера и сегодня. К., 1977; Пиблс П. Физическая космология. Пер. с англ. М., 1975. *П. І. Фомін.*

Льотчики-космонавти СРСР

Прізвище та ініціали	Роки польотів	Прізвище та ініціали	Роки польотів
Гагарін Ю. О.	1961	Добровольський Г. Т.	1971
Титов Г. С.	1961	Пацаєв В. І.	1971
Ніколаєв А. Г.	1962, 1970	Лазарєв В. Г.	1973, 1975
Попович П. Р.	1962, 1974	Макаров О. Г.	1973, 1975, 1978
Биковський В. Ф.	1963, 1976, 1978	Климук П. І.	1973, 1975, 1978
Ніколаєва-Терешкова В. В.	1963	Лебедєв В. В.	1973
Комаров В. М.	1964, 1967	Артюхін Ю. П.	1974
Феоктистов К. П.	1964	Сарафанов Г. В.	1974
Єгоров Б. Б.	1964	Дьомін Л. С.	1974
Бєляєв П. І.	1965	Губарев О. О.	1975, 1978
Леонов О. А.	1965, 1975	Гречко Г. М.	1975, 1977—78
Береговий Г. Т.	1968	Жолобов В. М.	1976
Шаталов В. О.	1969 (2 р.), 1971	Аксьонов В. В.	1976, 1980
Волинов Б. В.	1969, 1976	Зудов В. Д.	1976
Єлисеєв О. С.	1969 (2 р.), 1971	Рождественський В. І.	1976
Хрунов Є. В	1969	Глазков Ю. М.	1977
Шонін Г. С.	1969	Ковальонок В. В.	1977, 1978
Кубасов В. М.	1969, 1975, 1980	Рюмін В. В.	1977, 1979, 1980
Філіпченко А. В.	1969, 1974	Романенко Ю. В	1977—78, 1980
Волков В. М.	1969, 1971	Джанібеков В. О.	1978
Горбатко В. В.	1969, 1977, 1980	Іванченков О. С.	1978
Севастьянов В. І.	1970, 1975	Ляхов В. П.	1979
Рукавишников М. М.	1971, 1974, 1979	Попов Л. І.	1980
		Малишев Ю. В	1980

Льотчики-космонавти соціалістичних країн

Прізвище та ініціали	Країна	Рік польоту
Ремек В.	ЧССР	1978
Гермашевський М.	ПНР	1978
Йен З.	НДР	1978
Іванов Г.	НРБ	1979
Фаркаш Б.	УНР	1980
Фам Туан	СРВ	1980
Гамайо Мендес А.	Куба	1980

КОСМОНА́ВТ (від *космос* і грец. ναύτης — мореплавець) — людина, яка випробовує, досліджує й експлуатує космічну техніку в космічному польоті. В США та деяких ін. країнах К. наз. астронавтами. К. проходять спец. медико-біол. і тех. підготовку. В СРСР підготовку К. розпочато 1960, в США — 1959. Першими К. були льотчики, пізніше участь у космічних польотах почали брати інженери, лікарі та ін. За станом на 20.IX 1980 було 98 К. та астронавтів (табл., с. 442, 444). Доведено, що незалежно від фаху фізично здорова людина може працювати в космосі. Перший у світі космонавт — громадянин СРСР Ю. О. *Гагарін*. В Рад. Союзі К., які здійснили видатні польоти в космос, присвоюється звання *льотчик-космонавт СРСР*. Див. також *Зоряне містечко* і статті про окремих космонавтів (астронавтів).

КОСМОНА́ВТИКА [від *космос* і грец. ναυτική (τέχνη) — мистецтво мореплавства, кораблеводіння] — теоретичні й практичні галузі науки і техніки, що забезпечують можливість дослідження й освоєння космічного простору і позаземних об'єктів з використанням різних *космічних літальних апаратів*. У 80-х рр. 19 ст. народоволець М. І. *Кибальчич*, страчений за участь у замаху на царя, розробив перший у світі проект ракетного літального апарата для польоту людини. Наук. розробка теор. основ К. належить К. Е. *Ціолковському*, який у праці «Дослідження світових просторів реактивними приладами» (1903) передбачив неминучість виходу людства, що розвивається, в космічний простір. Він запропонував як окислювач для *ракетного палива* використовувати рідкий кисень, а як пальне — рідкий водень, які широко застосовуються і в сучасній техніці. Подальше вивчення теор. проблем К. пов'язане з іменами Ф. А. *Цандера*, Ю. В. *Кондратюка*, О. М *Ісаєва*, франц. ученого Р. Ено-Пельтрі, Р. *Годдарда*, Г. *Оберта*.

В СРСР роботи в галузі ракетної техніки розпочалися в 20-х рр. В Києві була організована (19.VI—1.IX 1925) перша в світі виставка з проблем вивчення світового простору. На виставці, зокрема, був представлений експонат міжпланетного відділу — проект атомно-ракетного корабля системи київ. інженера О. Федорова. В орг-ції і проведенні виставки активну участь брали Д. О. *Граве*, Б. І. *Срезневський*, В. Г. *Шапошников*, Є. О. *Патон*, К. К. *Сімінський* та ін. На базі організованої Газодинамічної лабораторії (ГДЛ, Ленінград, 1927) і Групи вивчення реактивного руху (ГВРР, Москва, 1932) було створено (1933) Реактивний н.-д. ін-т (РНДІ), який став школою кадрів для подальшого розвитку К. в СРСР. Теор. основу сучас. К. становлять: *космогонія, космологія, небесна механіка*, фізика і хімія космосу; теорія ракетно-космічних систем і реактивних двигунів, систем і процесів керування космічним польотом і *космічного зв'язку;* енергетика, матеріалознавство, біологія, медицина та ін. Тех. основу К. становлять: ракетно-космічні системи, до складу яких входять транспортні ракети-носії для доставки вантажів на *орбіти штучних космічних об'єктів*, космічні літальні апарати, ракетні двигуни, наземні комплекси, заводи-виготовлювачі.

Початком космічної ери є запуск в СРСР (4.X 1957) першого в світі *штучного супутника Землі* (табл.), створеного під керівництвом основоположника практичної космонавтики — С. П. *Корольова*. Політ Ю. О. *Гагаріна* на кораблі «*Восток*» (12.IV 1961) ознаменував початок епохи безпосереднього проникнення людини у *Всесвіт*. Експерименти та дослідження, виконані на багатомісних кораблях «*Восход*», вихід людини у відкритий космос, польоти на кораблях «*Союз*» передували створенню *орбітальних станцій*. Орбітальні станції «*Салют*» — магістральний напрям розвитку рад. К. Видатним етапом у розвитку К. був політ амер. космічного корабля «*Аполлон*» на Місяць, висадка астронавтів на його поверхню і повернення їх на Землю.

В СРСР створено *автоматичні місячні станції*, дві з яких («Луна-16» і «Луна-20») доставили на Землю зразки *місячного ґрунту*, і автом. самохідний апарат «*Луноход*». Польоти *автоматичних міжпланетних станцій* до Венери, Марса, Меркурія, Сатурна, Юпітера дали змогу одержати нові дані про ці планети (див. «*Венера*», «*Вікінг*», «*Вояджер*», «*Луна*», «*Марінер*», «*Марс*», «*Піонер*»). Практ. К. включає наук. експерименти по вивченню навколоземного космічного простору, *планет* та їхніх природних супутників, Сонця, сонячно-земних та ін. міжпланетних зв'язків; дослідження *еволюції зір*, проблеми утворення складних органічних сполук у далекому космосі, що має велике значення для пояснення зародження життя. До завдань К. належить і дальше вдосконалювання космічної техніки. З 1962 в СРСР запускаються дослідницькі супутники серії «*Космос*». В інтересах фундаментальних і прикладних наук проводяться мед.-біол. експерименти, а також дослідження процесів зародження високоенерг. космічних променів, *анігіляції* речовини і *антиречовини*. Для пошуку природних копалин, рибних запасів, оцінки лісових і с.-г. угідь, картографування широко використовується *космічне знімання*. Штучні супутники зв'язку (див. «*Молния*», «*Радуга*», «*Екран*») дали змогу забезпечити телевізійні, телеграфні й радіотелефонні передачі на великі віддалі. Важливим етапом космічних досліджень є вивчення технологічних процесів: космічне зварювання у вакуумі (уперше провів 1969 В. М. Кубасов на установці «Вулкан», розробленій в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР; цим експериментом було покладено початок *космічній технології*), вирощування кристалів в умовах *невагомості* тощо. Так, вплив невагомості на деякі металургійні і кристалохім. процеси в матеріалах вивчались під час спільного рад.-амер. польоту за програмою *ЕПАС*, на орбі-

гальних станціях «Салют». 19.VIII 1979 рад. космонавти В. П. *Ляхов* і В. В. *Рюмін* успішно завершили найдовший в історії 175-добовий політ у космічному просторі. У ході цього польоту вперше на орбіті екіпаж змонтував космічний радіотелескоп КРТ-10, за допомогою якого проведено широкі астрофіз. і геофіз. дослідження. Уперше в практиці космічних польотів була введена в дію і широко використовувалася система двостороннього телевізійного зв'язку. Одержано нові важливі відомості про вплив факторів космічного польоту на організм людини, які доводять можливість тривалої активної діяльності в умовах невагомості. Дослідження, що їх проводили на борту пілотованих космічних комплексів «Союз» — «Салют» за програмою «*Інтеркосмос*» міжнар. екіпажі (О. О. *Губарєв* і В. *Ремек*, П. І. *Климук* і М. *Гермашевський*, В. Ф. *Биковський* і З. *Йєн*, В. М. *Кубасов* і Б. *Фаркаш*, В. В. *Горбатко* і *Фам Туан*, Ю. В. *Романенко* і А. *Тамайо Мендес*), забезпечують країни соціалістич. співдружності інформацією про природні ресурси, метеорологічними та ін. даними. Розвивається міжнар. співробітництво в галузі дослідження й використання космічного простору. За допомогою рад. ракет-носіїв було запущено перший чехослов. штучний супутник Землі «*Магіон*», індійські «Аріабата» і «Бхаскара» та франц. МАС-1, МАС-2 і «*Сніг-3*». Засоби *космічної навігації* дають змогу з високою точністю визначати місцезнаходження кораблів і літаків; засоби космічної метеорології (див. «*Метеор 2*») підвищують надійність прогнозів погоди. Вигоди від практичних застосувань К. пе-

Основні події в дослідженні космічного простору

Дата запуску	Країна	Назва супутника, корабля, станції	Основна характеристика
4.X 1957	СРСР	Перший радянський ШСЗ •	Досягнуто першої космічної швидкості.
2.I 1959	СРСР	«Луна-1» («Мечта»)	Досягнуто другої космічної швидкості. Станція пролетіла (4. I) на віддалі 6000 км від Місяця. Дослідження в навколомісячному і міжпланетному просторах.
12.IX 1959	СРСР	«Луна-2»	Станція досягла (14.IX) поверхні Місяця.
4.X 1959	СРСР	«Луна-3»	Обліт Місяця (6.X), фотографування його зворотного боку і передавання знімків на Землю.
12.II 1961	СРСР	«Венера-1»	Перший політ АМС •• до Венери. Станція пролетіла (19—20. V 1961) на віддалі, меншій за 100 тис. км від її поверхні.
12.IV 1961	СРСР	«Восток»	Перший політ людини навколо Землі (Ю. О. Гагарін).
16.III 1962	СРСР	«Космос»	Перший ШСЗ з цієї серії.
1.XI 1962	СРСР	«Марс-1»	Перший політ АМС до Марса. Станція пролетіла (19.VI 1963) поблизу планети.
18.III 1965	СРСР	«Восход-2»	Перший вихід людини у відкритий космос (О. А. Леонов).
31.I 1966	СРСР	«Луна-9»	М'яка посадка автоматичної місячної станції на поверхню Місяця.
31.III 1966	СРСР	«Луна-10»	Перший штучний супутник Місяця.
15.IX 1968 10.XI 1968	СРСР	«Зонд-5» «Зонд-6»	Обліт Місяця і повернення на Землю з використанням балістичного і керованого спусків.
21.XII 1968	США	«Аполлон-8»	Перший політ людини до Місяця (Ф. Борман, У. Андерс, Дж. Ловелл).
14—15.I 1969	СРСР	«Союз-4» «Союз-5»	Ручне стикування на орбіті пілотованих КК••• «Союз-4» (В. О. Шаталов) і «Союз-5» (Б. В. Волинов, О. С. Єлисєєв, Є. В. Хрунов) і створення на орбіті першої експериментальної космічної станції.
16.VII 1969	США	«Аполлон-11»	Політ КК (Н. Армстронг, Е. Олдрін, М. Коллінз) до Місяця і перший вихід астронавтів на його поверхню (Н. Армстронг, Е. Олдрін).
17.VIII 1970	СРСР	«Венера-7»	М'яка посадка АМС на Венеру.
12.IX 1970	СРСР	«Луна-16»	М'яка посадка на Місяць, буріння місячного ґрунту і доставка його зразків на Землю.
10.XI 1970	СРСР	«Луна-17»	М'яка посадка на Місяць доставка самохідного апарата «Луноход-1» на його поверхню.
19.IV 1971	СРСР	«Салют»	Перша довготривала пілотована орбітальна станція.
19.V 1971 28.V 1971	СРСР	«Марс-2» «Марс-3»	АМС виведено на орбіти штучних супутників Марса (27.XI і 2.XII). Капсула «Марса-2» досягла поверхні планети, а спускний апарат «Марса-3», здійснивши м'яку посадку, передав відеосигнали.
3.III 1972	США	«Піонер-10»	Проліт АМС поясу астероїдів і Юпітера з наступним виходом за межі Сонячної системи.
8.VI 1975 14.VI 1975	СРСР	«Венера-9» «Венера-10»	Перший і другий штучні супутники Венери. Панорамне знімання поверхні планети (22.X і 25.X). Комплексне дослідження планети і навколопланетного простору.
15.VII 1975	СРСР США	«Союз-19» «Аполлон»	Перший міжнародний політ за програмою ЕПАС. Стикування КК «Союз-19» (О. А. Леонов, В. М. Кубасов) і «Аполлон» (Т. Стаффорд, В. Бранд і Д. Слейтон), взаємні переходи космонавтів, спільні і автономні наукові і технічні дослідження.
20.VIII 1975 9.IX 1975	США	«Вікінг-1» «Вікінг-2»	Дослідження Марса з метою виявлення на його поверхні ознак біологічної активності.
20.VIII 1977 5.IX 1977	США	«Вояджер-2» «Вояджер-1»	Дослідження Юпітера, Сатурна та їхніх супутників.
2.III 1978	СРСР ЧССР	«Союз-28»	Політ першого міжнародного екіпажу (О. О. Губарєв, В. Ремек).
25.II 1979	СРСР	«Союз-32»	Довготривале (175 діб) перебування екіпажу в космічному польоті (В. П. Ляхов, В. В. Рюмін).
9.IV 1980	СРСР	«Союз-35»	Стикування КК (Л. І. Попов, В. В. Рюмін) з орбітальним комплексом «Салют-6» — «Прогресс-8». Проведення профілактичних і ремонтно-відновних робіт з метою забезпечення дальшого функціонування станції в пілотованому режимі, а також продовження наук. експериментів.
5.VI 1980	СРСР	«Союз Т-2»	Проведено випробування й відпрацювання різних режимів керування і нових бортових систем транспортного корабля серії «Союз Т» у пілотованому варіанті (В. В. Аксьонов, Ю. В. Малишев.)

• ШСЗ — штучний супутник Землі.
•• АМС — автоматична міжпланетна станція
••• КК — космічний корабель.

Астронавти США

Прізвище та ініціали	Роки польотів
Шепард А.	1961, 1971
Гріссом В.	1961, 1965, 1967 •
Гленн Дж.	1962
Карпентер М.	1962
Ширра У.	1962, 1965, 1968
Купер Г.	1963, 1965
Янг Дж.	1965, 1966, 1969, 1972
Макдівітт Дж.	1965, 1969
Уайт Е.	1965, 1967•
Конрад Ч.	1965, 1966, 1969, 1973
Борман Ф.	1965, 1968
Ловелл Дж.	1965, 1966, 1968, 1970
Стаффорд Т.	1965, 1966, 1969, 1975
Армстронг Н.	1966, 1969
Скотт Д.	1966, 1969, 1971
Сернан Ю	1966, 1969, 1972
Коллінз М.	1966, 1969
Гордон Р.	1966, 1969
Олдрін Е.	1966, 1969
Чаффі Р.	1967 •
Ейзел Д.	1968
Каннінгем У.	1968
Андерс У.	1968
Швейкарт Р.	1969
Бін А.	1969, 1973
Суїджерт Дж.	1970
Хейс Ф.	1970
Мітчелл Е.	1971
Руса С.	1971
Ірвін Дж.	1971
Уорден А.	1971
Дьюк Ч.	1972
Маттінглі Т.	1972
Еванс Р.	1972
Шмітт Х.	1972
Вейц П.	1973
Герріот О.	1973
Лусма Дж.	1973
Гібсон Е.	1973—74
Карр Дж.	1973—74
Кервін Дж.	1973—74
Поуг У.	1973—74
Бранд В.	1975
Слейтон Д.	1975

• Загинув під час наземних випробувань.

ревершують усі витрати на її розвиток. К допомагає у розв'язуванні ряду проблем збереження навколишнього середовища на Землі для розвитку людства, зміни клімату в міру розвитку вироби. і пов'язаних з ним перетворень у природі, сприяє ліквідації небезпеки нагромадження шкідливих пром. і радіоактивних відходів. До проблем, що стоять перед К., належать: зниження транспортних витрат, зокрема застосуванням космічних систем багаторазового використання, створенням апаратури для дистанційного вивчення природних ресурсів, астрофіз. спостережень та ін. Сучасна К. є важливою частиною наук.-тех. і соціального прогресу. Див. також *Життєзабезпечення* в космічному польоті, *Космічна психологія, Космічне право, Космічна медицина, Космонавт.* Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Циолковский К. Э. Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1951—64; Эльясберг П. Е. Введение в теорию полета искусственных спутников Земли. М., 1965; Левантовский В. И. Механика космического полета в элементарном изложении. М., 1974; Бурдаков В. П., Данилов Ю. И. Внешние ресурсы и космонавтика. М., 1976; Космические исследования земных ресурсов. М., 1976; Достижения советской космонавтики. М., 1979; Див. також *літ.* до статей *Космічна навігація, Космічний корабель.*

В. П. Мішин.

КОСМОНА́ВТІВ МО́РЕ — окраїнне море Індійського ок. біля берегів Антарктиди, між Землею Ендербі й морем Рісер-Ларсена, від якого відокремлене підводним хребтом Гуннерус. Площа 699 тис. км², глиб. до 5127 м. Майже цілий рік вкрите дрейфуючою кригою, багато *айсбергів*. На узбережжі К. м.— рад. антарктична станція Молодіжна і япон. станція Сьова. Назване 1962 учасниками рад. антарктичної експедиції на честь перших космонавтів.

КОСМОПОЛІ́ТИ (грец. κοσμοπολίτης — громадянин світу) в біології — рослини і тварини, поширені майже по всій земній кулі. К. найчастіше бувають ряди, класи, родини (напр., горобцеподібні, коловертки, злакові). Серед родів і видів К. мало. Це — водяні і болотяні рослини (напр., ряска, рогіз вузьколистий), а також бур'яни (напр., тонконіг) та тварини, що сусідують з людиною (напр., пацюк сірий) тощо

КОСМОПОЛІТИ́ЗМ (від грец. κοσμοπολίτης — громадянин світу) — реакційна буржуазна ідеологія, що проповідує зречення національних традицій і культури, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет. Капіталізм використовує ідеї К. як ідеологічне знаряддя своєї експансіоністської політики. К. особливо поширився в епоху *імперіалізму*. В зв'язку з розпадом *колоніальної системи імперіалізму* і розвитком *національно-визвольного руху* бурж. ідеологи твердять про «застарілість» понять „нац. суверенітету", „патріотизму" тощо. К. закликає до злиття націй шляхом насильницької асиміляції. Пропаганда К. ослаблює боротьбу народів за нац. незалежність К. несумісний з пролет. *інтернаціоналізмом*. Важливим завданням *комуністичного виховання* є боротьба проти будь-яких проявів космополітизму.

КО́СМОС (грец. κόσμος — устрій, порядок, світ) — те саме, що й *Всесвіт*. З поняття «космос» часто виключають Землю з її атмосферою. Див також *Космонавтика*.

«КО́СМОС» — 1) Назва серії рад. *штучних супутників Землі* (ШСЗ), а також комплексної програми вивчення космічного й навколоземного простору, земної атмосфери і поверхні, біокосмічних досліджень, конструкційно-технологічного відпрацьовування космічної техніки. Програма «К.» передбачає вивчення *космічного радіовипромінювання, магнітного поля Землі* та *радіаційних поясів Землі*, концентрації заряджених частинок, метеорологічні спостереження, біол. експерименти тощо. Запуски ШСЗ за цією програмою розпочато 16.III 1962, на 12.VIII 1980 запущено 1205 апаратів. Висота орбіти «К.» — 145 ÷ 60600 км. Типовий апарат «К.» містить наук.

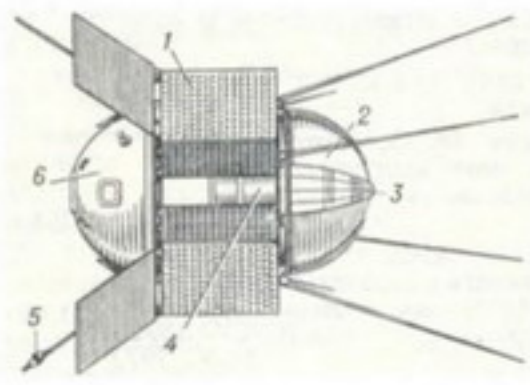

Штучний супутник Землі серії «Космос» для дослідження радіаційного поясу Землі: *1* — сонячна батарея; *2* — блок буферних батарей; *3* — система терморегулювання; *4* — блок обслуговуючої апаратури; *5* — датчик положення супутника; *6* — відсік наукової апаратури.

апаратуру; радіоблоки зв'язку з Землею, вимірювання параметрів орбіти, телеметрії; системи орієнтації й стабілізації, енергозабезпечення й терморегулювання; об'єднану систему керування бортовим комплексом (мал.). Відповідно до конкретного призначення до складу «К.» входять блоки, які повертаються на Землю, блоки, що забезпечують маневрування й автом. стикування з ін. апаратами, системи *життєзабезпечення* для біол. об'єктів. На ШСЗ «К.» досліджуються питання безпеки пілотованих польотів, проводиться відпрацьовування систем орієнтації, стикування, спуску з орбіти тощо. Результати досліджень, проведених за допомогою ШСЗ «К.», сприяли розвиткові космічного радіозв'язку, *космічної навігації*, метеорології, астрономії та ін. Запуски ШСЗ, оснащуваних апаратурою країн — учасниць РЕВ, здійснюються за програмою «*Інтеркосмос*». 2) Назва рад. двоступінчастої ракети-носія, за допомогою якої виводяться на орбіти штучні супутники Землі серії «Космос».

Літ.: Денисов В. П. [та ін.]. Страницы советской космонавтики. М., 1975; Инженерный справочник по космической технике. М., 1977.

Г. В. Малишев.

КОСМОХІ́МІЯ (від *космос* і *хімія*) — наука, яка вивчає хімічний склад космічних тіл, поширеність атомів і процеси спостережуваного розподілу їх у різних космічних об'єктах (космічному просторі, Сонці, метеоритах, планетах та їхніх окремих частинах). Нуклідний (див. *Нукліди*) склад твердих тіл *Сонячної системи* відбиває ті процеси, які в них відбувалися від моменту виникнення ядер елементів до моменту дослідження. Вивчення на різних рівнях всієї різноманітності пов'язаних з цим явищ охоплює такі проблеми К.: 1) дослідження походження елементів; 2) встановлення складу речовини протосонячної газопилової хмари та фіз.-хім. умов її еволюції у процесі формування *Сонця, Землі*, ін. *планет, метеоритів*; 3) з'ясування історії космічної речовини від моменту її зародження до сучасного стану в об'єкті Сонячної системи; 4) розробка моделей диференціації речовини у протопланетній (протосонячній) газопиловій хмарі і в процесі планетоутворення, зокрема формування *геосфер*; 5) реконструкція догеологічного етапу історії Землі тощо. К.— нова галузь знань, що набула значного розвитку у 2-й пол. 20 ст.

Літ.: Соботович Э. В. Изотопная космохимия. М., 1974; Космохимия Луны и планет. М., 1975; Войткевич Г. В. Основы теории происхождения Земли. М., 1979.

Е. В. Соботович.

КО́СОВ Сильвестр [р. н. невід.— п. 23.IV (3.V) 1657, Київ] — укр. церковний діяч і письменник. Походив з білорус. православної шляхти. До 1631 був учителем Віленської і Львів. братських шкіл, 1631—33 — Київ. лаврської школи та Києво-Братської колегії. З 1634 — могилівський і мстиславський єпископ. У 1647 обраний київ. митрополит том. В кін. 40—50-х рр. очолив опозицію вищого укр. духівництва політиці возз'єднання України з Росією. Разом з тим К. виступав у своїх творах проти *Брестської унії 1596*, за зрівняння в правах православного духівництва з католицьким. Автор богословсько-полемічних творів і житій.

КО́СОВЕЛ (Kosovel) Сречко (18.III 1904, Сежана — 27.V 1926, Томай) — словен. поет. Революц. світогляд, гостре відчуття соціальної і нац. кривди зумовили бунтівний характер багатьох віршів К. (надруковані тільки після визволення країни 1945). Найзначніші революц. поезії — «Червоний атом», «Революція», «Не журися, друже...», «Балада про народ», зразки інтимної лірики — «Сосни», «Балада», «Краське село» тощо.

В. Г. Гримич.

КО́СОВО (1963—69 — Косово і Метохія) — соціалістичний автономний край у Югославії, в складі Соціалістичної Республіки Сербія. Площа 10,9 тис. км². Нас. 1,25 млн. чол. (1971). Столиця — м. Приштина. Більша частина тер.— улоговини Косово Поле і Метохія. Клімат помірний, континентальний. Гол. річки — Білий Дрин та Ібар. На схилах гір поширені широколистяні ліси. Розвинуте с. г. Вирощують гол. чин. кукурудзу

і пшеницю, а також ячмінь, овес, тютюн, цукр. буряки, овочі. Садівництво і виноградарство. В горах розводять велику рогату худобу і овець. У пром-сті провідне місце належить гірничодобувній галузі. На К. припадає значна частина видобутку свинцево-цинкової руди і виплавки свинцю та цинку в країні. Добувають також лігніт, хроміти, магнезит. Підприємства маш.-буд., хім. (в Обиличі працює гірничо-енергохім. комбінат «Косово»), цем., деревообр., паперової, текст., шкіряно-взут., харч. пром-сті. Кустарні промисли, у т. ч. виготовлення золотих філігранних виробів.

КО́СОВО ПО́ЛЕ — міжгірська улоговина на Пд. Сербії. Під час завоювання турками Балкан 15.VI 1389 на К. П. біля м. Приштина відбулася вирішальна битва між об'єднаними силами сербів та босняків (15—20 тис. чол.) на чолі з серб. князем Лазарем і армією тур. султана Мурада I (27—30 тис. чол.), яка, незважаючи на героїчний опір військ князя Лазаря, закінчилася перемогою турків. Після битви на К. П. Сербія стала васалом тур. султанів (1459 включена до складу *Османської імперії*).

КОСО́Й Феодосій (рр. н. і см. невід.) — глава єретичної течії (див. *Єресі*), ідеолог селянства і міськ. бідноти серед. 16 ст. в Росії, чернець. За походженням холоп. Світогляд К. сформувався під впливом ідей нестяжательства (див. *Нестяжателі*). У 1554 був ув'язнений, але втік до Литви. К. виступав проти феод. ладу, церк. ієрархії та монастирського землеволодіння, проповідував рівність людей. К. полемізував з реакційним церк. письменником ченцем Зіновієм Отенським. З творів останнього (написані 1565—66) відомі погляди К. Праці самого К не збереглися.

КОСОНО́ГОВ Йосип Йосипович (1866, станиця Каменська, тепер м. Каменськ-Шахтинський Ростов. обл.— 22.III 1922) — укр рад. фізик та метеоролог, акад. АН УРСР (з 1922). Закінчив (1889) Київ. ун-т, де залишився працювати (з 1903 — професор), протягом 20 років — зав. кафедрою фіз. географії ун-ту. Досліджував електр та оптичні явища. К. уперше застосував ультрамікроскоп для вивчення явищ електролізу. Велику увагу приділяв питанням агрометеорології. Автор посібників та ін. праць з фізики. Брав активну участь у роботі Рос. асоціації фізиків, Київ. фізико-хім. та ін. наук. т-в, в організації і роботі Вищих жіночих курсів у Києві.

КОСООКІСТЬ — відхилення лінії зору одного ока від спільної точки фіксації з порушенням *бінокулярного зору*. Спричинюється К. порушенням *іннервації* м'язів ока, аномалією *рефракції ока*, природженим або набутим зниженням гостроти зору на одне око тощо. Все це може призводити до відхилення одного ока в той чи інший бік. Розрізняють с п і в д р у ж н у К., при якій око, що косить, рухається слідом за здоровим і кут між їхніми зоровими осями залишається постійним; буває частіше у дітей. При т. з. збіжній К. хворе око повернене до носа, при розбіжній — до скроні. Двоїння не спостерігається; гострота зору косого ока здебільшого знижена. П а р а л і т и ч н а К. спричинюється гол. чин. *парезом* або *паралічем* зовн. м'язів ока, що здебільшого є наслідком захворювань мозку. Трапляється в будь-якому віці. Рухливість ока, що косить, обмежена, гострота зору тривалий час не знижується, виникає двоїння предметів, іноді — запаморочення. Л і к у в а н н я спрямоване гол. чин. на усунення захворювання, що спричинило К. *Літ.:* Многотомное руководство по глазным болезням, т. 3, кн. 1. М., 1962; Пильман Н. И. Исправление косоглазия у детей. К., 1979.

КОСПА́Р [англ. COSPAR; Co(mmittee on) Spa(ce) R(esearch)] — комітет з космічних досліджень при Міжнародній раді наукових спілок. Створений у жовтні 1958. Мета К.— координація наук. досліджень, що проводяться за допомогою *космічних літальних апаратів*, а також наземних засобів. До складу К. входять представники 10 міжнар. союзів і нац. академій наук 32 країн, у т. ч. СРСР. Результати космічних досліджень обговорюються на щорічних нарадах і сесіях. На XXI сесії К., що відбулась у червні 1978 в Інсбруку (Австрія), реорганізовано його структуру — замість робочих груп створено тематичні комітети з таких напрямів космічних досліджень: вивчення з космосу земної поверхні, вивчення космічної плазми в Сонячній системі, астрофіз. дослідження з космосу, космічна біологія та ін. У червні 1980 в Будапешті відбулася XXII сесія КОСПАРу. *М. В. Братійчук*

КО́ССАК Василь Андрійович (12.II 1886, м. Чортків, тепер Тернопол. обл.— 23.V 1932, м. Стрий, тепер Львів. обл.) — укр. актор, співак (тенор) і режисер. Брат М. *Коссака* і К. *Рубчакової*. Закінчив вокальну студію у Львові. В 1904—14 — соліст оперних вистав, 1915—18 — актор і режисер *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові, укр. театрів: у Коломиї (1919 — 24), під керівництвом Й. *Стадника* у Львові (1924—27), ім. М. Садовського (1928—32) в Стрию. Партії: Петро («Наталка-Полтавка» М. Лисенка), Суліман («Роксолана» Січинського), Валентин («Фауст» Гуно), Хозе («Кармен» Бізе). Вистави: «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (виконував партію Андрія), «Галька» Монюшка (виконував партію Антося) та ін. *П. К. Медведик.*

Ю. Коссак. Краківське весілля. 1889. Національний музей. Варшава.

КО́ССАК Михайло Андрійович (8.IV 1874, с. Горішня Вигнанка, тепер Чортківського р-ну Терноп. обл.—15.VI 1948) — укр. рад. композитор, диригент і муз. педагог. Брат В. *Коссака* і К. *Рубчакової*. Закінчив Львів. консерваторію. Був хормейстром і диригентом *Театру товариства «Руська бесіда»*. В 1917—18 диригент укр. хору в Ташкенті, хорів у *Театрі Миколи Садовського* (1918—20), театрі ім. І. Франка (1921—22). З Й. *Стадником* вперше на укр. сцені 1904—14 поставив опери П. Чайковського, Б. Сметани, С. Монюшка, Д. Пуччіні, Ж. Бізе; оперети — Ж. Оффенбаха, К. Целлера, Й. Штрауса. Завершив оркестровку опери «Роксолана» Д. *Січинського*, написав музику до вистав («Вій», «Лісова пісня»). К.— автор романсів, маршів, обробок нар. пісень. *П. К. Медведик.*

КО́ССАК (Kossak) Юліуш (15.XII 1824, Вижниця, тепер Чернів. обл.— 3.II 1899, Краків) — польс. живописець. Навчався на юридичному ф-ті Львів. ун-ту і водночас вивчав малюнок у художника Я. Машковського. Ранні твори К. присвятив повстанню 1831 у Польщі. Писав пейзажі Волині, Поділля («Череда на Поділлі», 1886), жанрові («Полювання на Потиржицях», 1855; «Краківське весілля», 1899) та істор. («Зустріч Богдана Хмельницького з Тугай-Беєм», 1885; «В'їзд Яна Собеського до Відня», 1897) картини.

КО́СТА (Costa) Лусіу (н. 27.II 1902, Тулон, Франція) — браз. архітектор. У 1924 закінчив Нац. худож. школу в Ріо-де-Жанейро. В своїй творчості спирається на досвід *функціоналізму* та нац. традиції. Архіт. роботи: будинок М-ва освіти та охорони здоров'я (1937—43, в співавт. з О. *Німейєром*, А. Е. Рейді та ін.), житл. будинки (1948—54) в Ріо-де-Жанейро, павільйон Бразилії на Всесвітній виставці в Нью-Йорку (1939; в співавт. з Німейєром). К.— автор генплану м. Бразиліа (1957).

КОСТА́НДІ Киріак Костянтинович [21.IX (3.X) 1852, с. Дофіпівка, тепер у складі Одеси — 31.X 1921, Одеса] — укр. живописець. У 1870—74 навчався в Одес. рисувальній школі, 1874—82 — в петерб. АМ, академіком якої став з 1907. Член Т-ва *передвижників* (з 1897), член-засновник Т-ва пд.-рос. художників (1902—21 — його голова). К. створив картини побутового жанру («У хворого товариша», 1884, ДТГ; «В люди», 1885; «Сутінки», 1897, обидві — ДМУОМ). Зображував побутові мотиви на пейзажному тлі, здебільшого Одеси та її околиць («Гуси», 1888, ДРМ; «Старенькі», 1891; «Рання весна», 1892, обидві — ДМУОМ; «На терасі», 1899, Одес. худож. музей), малював пейзажі («З пташиного польоту», 1907; «Галки», 1915, обидві — Одес. худож. музей). Писав також портрети («Портрет М. Князєвої», 1898, Одес. худож. музей та ін.). З 1885 викладав в Одес. художньому училищі. Іл. див. на окремому аркуші, с. 240—241, а також ло ст. *Живопис*, т. 4, с. 120—121. *Літ.:* Афанасьєв В. К. К. Костанді. К., 1955

Й. Й. Косоногов.

К. К. Костанді. Портрет роботи В. О. Серова. Олівець.

В. А. Коссак.

М. А. Коссак.

Герб Коста-Ріки.

КОСТА-РІКА

Площа — 50,9 тис. км²

Населення — 2,1 млн. чол. (1977, оцінка)

Столиця — м. Сан-Хосе

КО́СТА-РІ́КА, Республіка Коста-Ріка — держава в Центр. Америці. На Сх. омивається Карибським м., на Зх.— Тихим ок.

В адм. відношенні поділяється на 7 провінцій.

Державний лад. К.-Р.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1949. Глава д-ви й уряду — президент, що обирається населенням строком на 4 роки; має широкі повноваження. Орган законодавчої влади — Законодавча асамблея (57 депутатів; обираються населенням строком на 4 роки). Члени уряду призначаються президентом.

Природа. Тихоокеанське узбережжя К.-Р. розчленоване численними затоками та бухтами; берег Карибського м. вирівняний, заболочений. На більшій частині тер. країни — гірські хребти *Кордільєр* з конусами згаслих і діючих вулканів. Найвища вершина — г. Чірріпо-Гранде (вис. 3820 м). Бувають землетруси. Вздовж мор берегів та на Пн.— низовини. Поклади заліз. руди, сірки, бокситів, нафти, марганцю, міді, титану, ртуті, золота, срібла та ін. Клімат субекваторіальний і тропічний, пасатний. На низовинах пересічна т-ра січня +23°, липня +25°. Опадів на Сх. країни до 3000 мм на рік, на Зх. 1000—1500 мм. Річкова сітка густа. Найбільші річки — Сан-Хуан, Ріо-Фріо (в нижній течії судноплавні). Бл. 65% тер. країни вкрито вічнозеленими вологими тропічними лісами, на Зх. поширена *савана*.

Населення. Осн. населення — костаріканці — гол. чин. нащадки ісп. колоністів 16—17 ст. (80%). Живуть також метиси (10%), негри й мулати (7%). Корінних жителів — індіанців (брибрі, борука та ін.) — менше 1%. Офіц. мова — іспанська. Пересічна густота нас.— 40,6 чол. на 1 км² (1977, оцінка). Міськ. населення — понад 36%. Найбільші міста: *Сан-Хосе, Лімон*.

Історія. До ісп. завоювання К.-Р. населяли індіан. племена. Узбережжя К.-Р. відкрив Х. *Колумб* 1502. Ісп. колонізація почалася 1513. 15.IX 1821 К.-Р. була проголошена незалежною. У 1822 К.-Р.— в складі мекс. імперії, 1823—38 — федерації Сполучені провінції Центр. Америки. В 1838 К.-Р. виділилася в самостійну д-ву. З 2-ї пол. 19 ст. в країну проникав англ. та амер. капітал. Під впливом Великого Жовтня в К.-Р. зростав робітн. рух. У 1931 засн. Компартію (з 1943 — Партія Нар. авангард К.-Р.). В 1941 К.-Р. оголосила війну фашист Німеччині. Уряд Р. А. Кальдерона Гуардії (1940—44) під тиском трудящих провів ряд бурж.-демократичних реформ. У 1948 при підтримці США в К.-Р. розв'язано громадян. війну. Реакція перемогла при підтримці військ диктатора Нікарагуа А. Сомоси. В 1953—58 уряд, що спирався на серед. і дрібну буржуазію, зміцнив держ. сектор в економіці. Правобурж. уряди (1958—70) сприяли посиленню позицій капіталу США. В 1967 К.-Р. вийшла з Центр.-амер. ради оборони (засн. 1965). У 70-х рр. у К.-Р. посилилася класова й політ. боротьба. Уряд країни 1970—74 вжив ряд заходів щодо демократизації внутріполіт. життя, зміцнення нац. суверенітету. В 1970—73 нормалізовано відносини з соціалістич. країнами. В 1974—78 проведено націоналізацію деяких іноз. нафт. компаній або заборонено продовження контрактів з ними. В 1978 президентом обрано кандидата блоку правих партій Р. Карасо Одьйо. З 1945 К.-Р.— член ООН. К.-Р.— член *Організації американських держав, Організації центральноамериканських держав, Центральноамериканського спільного ринку*. Дипломатичні відносини з СРСР встановлено 1944 (фактично 1971). В 1970 між СРСР і К.-Р. підписано торг. угоду.

Є. Г. Лапшев.

Політичні партії, профспілки. Партія Національне визволення, засн. 1945. Нац.-реформістська. Партія Національне об'єднання, засн. 1965. Блок реакційних партій торг.-пром. буржуазії. Національна незалежна партія, засн. 1970. Реакційна. До лівої коаліції входять Костариканська соціалістична партія (засн. 1972), *Партія Народний авангард Коста-Ріки* (засн. 1931, легальна з 1975). Загальна конфедерація костариканських трудящих, засн. 1952. Входить до ВФП. Костариканська конфедерація трудящих-демократів, засн. 1943. Входить до МКВП та ОРІТ.

Є. Г. Лапшев.

Господарство. К.-Р.— агр. країна з низьким рівнем розвитку економіки. Міцні позиції в г-ві країни посідає іноз. капітал (гол. чин. США). Уряд вживає заходів щодо обмеження засилля іноз. монополій. Держ. сектор контролює банки, енергетику, нафтопереробку, виробн. спиртних напоїв, більшу частину з-ць і ряд торг.-пром. компаній; частина викупленої в іноз. компаній землі розподілена серед селян. Основа економіки — с. г., в якому зайнято понад 35% самодіяльного населення країни. Переважають дрібні й середні сел. г-ва. Понад 60% с.-г. продукції експортується. Гол. експортні культури (збір, тис. т, 1977): кава — 79, банани — 1230. З тех. культур вирощують цукр. тростину, абаку (текст. банан), тютюн; для власного споживання — рис, кукурудзу, сорго, цитрусові тощо. Розводять (поголів'я, тис., 1977): велику рогату худобу — 1951, свиней — 215, овець і кіз. Розвинуте рибальство. У пром-сті зайнято бл. 14% самодіяльного населення. Розробляють невеликі родовища золота і срібла, на узбережжі випарюють сіль з мор. води. В обробній пром-сті провідне місце належить переробці с.-г. сировини (1976 — 200 тис. т цукру, 23 тис. т пальмової олії); є підприємства по переробці деревини, нафти; текст., взут., буд. матеріалів пром-сть. Іноз. компаніям належать з-ди автопокришок, автоскладальний, цементний, мінеральних добрив, радіоапаратури, електроламповий та ін. У 1976 вироблено 1646 млн. кВт · год. електроенергії. Осн. пром. центр — Сан-Хосе. Довж. (тис. км, 1977): з-ць — 1,3, автошляхів — 24,6 (у т. ч. 2,4 — з твердим покриттям). Гол. морпорти — Лімон і Пунтаренас. Поблизу Сан-Хосе — міжнар. аеропорт Ель-Коко. З К.-Р. вивозять банани (16% світового експорту), каву, какао, велику рогату худобу й м'ясо, хім. товари та ін.; довозять пром. товари, трансп. засоби й устаткування, паливо тощо. Осн. торг. партнери — США, ФРН, Японія, країни Центр. Америки. Розвиваються торг.-екон. відносини з СРСР (розробка технологічних проектів, поставки пром. устаткування, підготовка нац. кадрів, спорудження ГЕС «Борука» на Пд. країни тощо). Грош. одиниця — *колон*. 8,57 колона = = 1 дол. США (грудень 1977).

Д. В. Сущевський.

Медичне обслуговування. В 1975 було 7,5 тис. ліжок (4,2 ліжка на 1 тис. ж.); мед. допомогу подавали (1976) 13 тис. лікарів (1 лікар на 1,5 тис. ж.), 360 зубних лікарів. Лікарів готують на мед. факультеті ун-ту в Сан-Хосе. В К.-Р. в основному держ. система мед. обслуговування.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. У 1977 письменних було 90% нас. У 1973 проголошено обов'язкове 9-річне навчання, але фактично обов'язковою є лише поч. школа. Всі ступені освіти безплатні. Строк навчання в поч. школі 6, у середній — 5 (3 + 2) років. У 1976/77 навч. р. у поч. школах було 375,1 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 143,4 тис.

Вищі навч. заклади: Ун-т К.-Р. у Сан-Хосе (засн. 1843; в 1976/77 навч. р.— 28,4 тис. студентів) і Нац. ун-т у м. Ередія (засн. 1973; в 1976/77 навч. р.— 8,5 тис. студентів). У Сан-Хосе — Академія лінгвістики (засн. 1923), Академія історії та географії, Нац. комісія по атомній енергії (засн. 1967), Нац. наук. фонд країни, Нац. ін-т географії (засн. 1944) та ін. наук. установи. Нац. б-ка (засн. 1888), б-ка ун-ту, Нац. музей (засн. 1887) і Нац. театральна галерея, усі — в Сан-Хосе. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1978 в К.-Р. виходило 7 щоденних газет заг. тиражем 235 тис. прим. і бл. 15 ін. видань. Щоденні: «Гасета» (з 1978) — урядовий бюлетень; «Ексельсіор де Коста Ріка» (з 1974), «Пренса лібре» («Вільна преса», з 1889), «Республіка» (з 1950) — незалежні; «Ора» («Час», з 1946) — орган Партії Нац. визволення; «Насьйон» («Нація», з 1946) — консервативна. Щотижнева газ. «Лібертад» («Свобода», з 1962) — орган Партії Нар. авангард К.-Р. Радіомовлення й телебачення — під управлінням урядового Департаменту нац. контролю радіо-телебачення (засн. 1954). Телебачення — з 1960.

Література К.-Р. як самостійна почала розвиватися після проголошення незалежності (1821). Нац. мотиви — провідні для поетів, які 1890—91 видали колективну зб. «Костариканська ліра». На поч. 20 ст. прозаїки Х. Гарсіа Монхе, М. Гонсалес Селедон, драматурги К. Д. Уренья, Е. Кальсамілья та ін. у своїх творах зображували нар. побут. Антиімперіалістичне спрямування притаманне романам 10—30-х рр. К. Гахіні, Х. Кардони, усій творчості письменниці-комуністки Кармен Ліри (М. І. Карвахаль). Соціально-критичні тенденції в 30—60-х рр. розвинулися в романах К. Л. Фальяса, Х. Маріна Каньяса, Х. Гутьєрреса, Ф. Доблеса, новелах Х. Л. Санчеса, Д. Гальєгоса Тройо, Ф. Дурана Айанегі, віршах Х. М. Селедона, Г. Доблеса, А. Монтеро Вегі, Е. Хенкінса Доблеса, Р. Соси. Окремі оповідання костариканських письменників перекладено укр. мовою («Всесвіт», 1971, № 5).

Р. Ф. Естрела-Льопіс.

Мистецтво. Давнє мист. індіанців К.-Р. пов'язане з цивілізаціями Мексіки, Панами й Колумбії (вівтарі з каменю, прикрашені рельєфами, фігурки людей і тварин; керамічні статуетки й поліхромний посуд; фігурки й підвіски з сплаву золота й міді). Живопис з'явився в 19 ст., в 20 ст. до зображення нар. життя звернулися скульптор Ф. Суньїга, живописець М. Хіменес, гравер Ф. Амігетті. Серед нар. ремесел поширені: гончарство, ткацтво, плетіння, різьблення і розпис дерев'яних возів. У містах Ередії та Оросі збереглися церкви 18 ст., побудовані у формах *барокко.*

А. М. Кантор.

Літ.: Коста-Рика. В кн.: Латинская Америка. М., 1976; Формирование национальных литератур Латинской Америки. М., 1970.

КОСТЕ́ЛЬНИК Володимир (н. 9. X 1930, с. Петровці у Сремі, тепер СФРЮ) — укр. письменник і журналіст у Югославії. Журналістську освіту здобув у Белграді. Гол. редактор укр. журн. «Нова думка» (з 1971), засновник і один з керівників «Союзу русинів-українців Хорватії». Пише укр. і сербохорват. мовами. В романах «Земле моя» (1967) і «Бісерні стежки» (1971) показав участь русинів-українців у нар.-визвольній війні Югославії 1941—45. Виступає і як історик. Автор книги «Під червоним прапором. Хроніка участі русинів-українців у народно-визвольній боротьбі Югославії» (1971), статей з історії Закарпаття 16—18 ст.

Тв.: [Оповідання]. В кн.: Там, коло Дунаю... Ужгород, 1976.

О. В. Мишанич.

КОСТЕ́ЛЬНИК Гавриїл (1886, с. Руський Крстур, тепер СФРЮ — 1948) — греко-католицький священик, письменник і публіцист. Професор духовної академії у Львові. Перебуваючи на ідеалістичних позиціях, К. разом з тим виступав з критикою *папства* і церк. унії (див. *Брестська унія 1596*), викриваючи їх як знаряддя католицької експансії на Схід. У 1945 очолив ініціативну групу греко-католицького духівництва, яка підготувала скликання *Львівського церковного собору 1946*, що проголосив скасування унії і об'єднання з *Руською православною церквою*. Вбитий агентом *Ватікану.*

І. І. Мигович.

КОСТЕ́НКО Анатоль Ілліч [н. 4 (17).VIII 1908, с. Балаклія, тепер Великобагачанського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. письменник і літературознавець. В 1931 закінчив Полтав. ін-т народної освіти. З 1932 виступав з літ.-критичними статтями. Як літературознавець досліджує головним чином творчість Т. Шевченка і Лесі Українки. Автор праць «Шевченко в революційно-демократичному оточенні» (1934), «Поети комсомолу» (1936), «Мемуари як джерело вивчення життя і творчості Шевченка» (1958), «Шевченко в мемуарах» (1965), «Співачка досвітніх огнів» (1963) та ін. В жанрі худож. біографії написав книги «Леся Українка» (1971), «Оживуть степи...» (1977, у співавт.).

Ф. К. Сарана.

КОСТЕ́НКО Валентин Григорович [16 (28).VII 1895, с. Уразово, тепер Валуйського р-ну Бєлгород. обл.— 14.VII 1960, Харків] — укр. рад. композитор, педагог і музикознавець. У 1921 закінчив Петрогр. консерваторію. З 1923 — професор Харківського музично-драматичного ін-ту та музичний керівник Українського радіо. Твори: опери («Кармелюк», 1930; «Назар Стодоля»; «Карпати», 1932), балет «Відроджений степ», твори для оркестру, інструментів, вокальна музика; музикознавчі праці.

КОСТЕ́НКО Ліна Василівна (н. 19.III 1930, м. Ржищів Київ. обл.) — укр. рад. поетеса. Закінчила Літературний ін-т ім. М. Горького (1956). Друкується з поч. 50-х рр. Автор поетичних зб-к «Проміння землі» (1957), «Вітрила» (1958), «Мандрівки серця» (1961) та ін., історичного роману у віршах «Маруся Чурай» (1979). Ліричні вірші й поеми К. відзначаються психологізмом, багатою образністю. *Тв.:* Над берегами вічної ріки. К., 1977; Маруся Чурай. К., 1979; Неповторність. К., 1980; Рос. пер. кл.— Лучи земли. М., 1960.

КОСТЕ́НКО Михайло Полієвктович [16 (28).XII 1889, с. Вейделівка, тепер Валуйського р-ну Бєлгородської обл. — 18.XII 1976, Ленінград] — рад. вчений у галузі електротехніки, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив (1918) Петрогр. (тепер Ленінгр.) політех. ін-т, викладав у ньому. В 1929—32 працював на з-ді «Електросила», 1935—36 — на Харків. електромех. з-ді. З 1939 — в установах АН СРСР, 1955—66 — директор Ін-ту електромеханіки АН СРСР. Осн. праці — з теорії електр. машин і методів експериментального дослідження і проектування їх; застосування електр. тяги на змінному струмі; перетворення змінного струму на постійний; електродинамічного моделювання енерг. систем. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951. Ленінська премія, 1958.

КОСТЕ́НКО Сергій Петрович (1868, Київ — 1900, Париж) — укр. живописець. У 1884—89 навчався в Київ. рисувальній школі М. Мурашка, де пізніше викладав. Брав участь у розписах Володимирського собору в Києві. Твори: «З базару», «За уроком», «Над Дніпром» (всі — 1891, два останні — в ДМУОМ), «Морозивник» (1892), «Біля звіринця» (1894).

КОСТЕ́НКО Федір Якович [10 (22).II 1896, слобода Велика Мартинівка, тепер смт, центр Мартинівського р-ну Ростов. обл.— 25.V 1942] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1940). Член Комуністичної партії з 1921. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1941 закінчив курси при Академії Генштабу. В 1939 командував корпусом, який брав участь у визволенні Зх. України. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. 26-ю армією, в жовтні — листопаді 1941 — команд. військами Брян., з грудня 1941 — Пд.-Зх. фронтів. З квітня 1942 — заст. команд. військами Пд.-Зх. фронту. К. загинув під час боїв у районі Харкова. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медаллю.

КО́СТЕР (справж. прізв.— Янсен) Лауренс (бл. 1370, м. Гарлем, Голландія — 1440) — один з гаданих першодрукарів Європи. Був паламарем. За деякими відомостями, К. між 1426 і 1440 виливав з олова в піщаних формах рухомі літери для друкування шкільних лат. підручників — т. з. донатів. Одна з книг, друкування яких приписується К.,— «Дзеркало людського порятунку» за Петра I була завезена в Росію. Щодо К., як і ін. гаданих попередників Й. *Гутенберга,* в літературі ве-

Л. В. Костенко.

М. П. Костенко.

С. П. Костенко. За уроком. 1891. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

В. М. Костецький.

П. А. Костичев.

Костолуз звичайний.

деться полеміка. Див. *Книгодрукування*.

КОСТЕ́Р Шарль де (1827—79) — бельг. письменник. Див. *Де Костер* Ш.

КОСТЕ́ЦЬКИЙ Борис Іванович [н. 20.III (2.IV) 1910, с. Тетіїв, тепер місто Київ. обл.] — укр. рад. учений, д-р тех. наук (з 1951), проф. (з 1954), засл. діяч науки УРСР (з 1980). У 1940 закінчив Урал. індустр. (тепер політехніч., м. Свердловськ) ін-т. В 1946—54— на наук. роботі в ін-тах АН УРСР, 1954—66— проф. Київ. ін-ту інженерів цивільної авіації; з 1966— Укр. с.-г. академії. Праці з питань якості поверхні металів, надійності й довговічності машин.

КОСТЕ́ЦЬКИЙ Володимир Миколайович [28.VIII (10.IX) 1905, с. Холми, тепер смт Корюківського р-ну Черніг. обл.— 26.V 1968, Київ] — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1960), чл.-кор. АМ СРСР (з 1967). Член КПРС з 1940. В 1922—28 навчався у Київ. художньому ін-ті у Ф. *Кричевського*. Перші малюнки К. присвячені шахтарям і металургам Донбасу. Серед ранніх творів: «Більшовицька листівка в казармах інтервентів» (1935), «Допит ворога»(1937), обидва — в ДМУОМ; «Т. Шевченко на засланні. Після муштри» (1939, Київ. музей Т. Г. Шевченка). В період Великої Вітчизн. війни 1941—45, перебуваючи в діючій армії, створив плакати, листівки, портрети солдат та офіцерів Рад. Армії. В післявоєнні роки — автор картин («Повернення», 1947; «Вручення партійного квитка», 1959, обидві — в ДМУОМ). З 1937 викладав у Київ. худож. ін-ті, з 1947 — професор Нагороджений орденом «Знак Пошани» і медалями. Іл. див. на окремому аркуші, с. 256—257.

КОСТЕ́ЦЬКИЙ Платон Іванович (2.VII 1832, с. В'яцковичі, тепер с. Вербівка Самбірського р-ну Львів. обл.— 1.V 1908, Львів) — укр. і польс. письменник і журналіст бурж.-консервативного напряму. Навчався у Львів ун-ті В 1854—55 редагував газ. «Зоря галицька», в наступні роки — співробітник і редактор ряду польс. періодичних видань у Львові. Автор зб. віршів «Поезії Платона Костецького» (1862), повісті «Перекинчик бусурманський» (1875; обидві — укр. мовою) і багатьох статей польс. мовою на суспільно-політ. і літ. теми. *Р. Ф. Кирчів.*

КОСТИ́Р Микола Трохимович (1818, с. Чернятин, тепер Калинівського р-ну Вінн. обл.— 14.VIII 1853, Валки, тепер місто Харків. обл.).— вітчизн. філолог. Закінчив Київ. ун-т (1839). Працював у Київ., потім у Харків. ун-ті (1851—53). Автор праць: «Предмет, метод і мета філологічного вивчення російської мови» (1848—50), «Філологічні дослідження в Переяславі та Києві» (1851—52).

С. І. Білокінь.

КОСТИ́РКО Петро Федорович [н. 2 (14).II 1897, с. Лави, тепер Сосницького р-ну Черніг. обл.] — укр. рад архітектор. У 1930 закінчив Київ. худож. ін-т. Вчився у П. *Альошина*, О. *Вербицького* та В. *Кричевського*. Споруди: перша ТЕЦ у Києві (в співавт. з Кричевським, 1931—36), житл. будинок письменників «Роліт» на вул. Леніна в Києві (1931—34), *Канівський музей-заповідник Т. Г. Шевченка* (в співавт. з Кричевським, 1936—38). Автор реконструкції будинку історико-краєзнавчого музею (кол. земство) в Полтаві (1960) та архіт. частини надмогильних пам'ятників — арх. О. Вербицькому (1960), письменникові Ю. Яновському (1961) в Києві (обидва — з скульптором І. Макогоном), пам'ятника П. Запорожцю в Білій Церкві (скульптор І. Кавалерідзе, 1971). Професор Київ. худож. ін-ту з 1963.

КОСТИ́СТІ РИ́БИ (Teleostei) — надряд *кісткових риб*. Скелет кістковий, хребці двовгнуті. Тіло вкрите циклоїдною чи ктеноїдною *лускою* або шипиками і кістковими пластинками, іноді голе. Довж. від 0,75 см (бичок пандака) до 6 м (меч-риба). Морські, солонуватоводні, прісноводні, прохідні, напівпрохідні. Роздільностатеві, є гермафродити (напр., морський карась). Запліднення зовнішнє (відкладають у воду ікру), рідше— внутрішнє (народжують мальків, напр. бельдюга, гупі). Живляться рослинною чи тваринною їжею. Поширення всесвітнє. Відомо 40 рядів, бл. 20 тис. видів, з них в СРСР понад 1000 видів, у т. ч. на Україні — 170. Серед К. р. такі види, як *лящ, сазан, лин, тараня, судак*, окунь, *кета, горбуша, скумбрія, тріска* та ін. К. р.— найважливіші об'єкти промислу (98% світового вилову риби) та рибництва. Походять від *кісткових ганоїдів*; відомі з тріасу.

А. Я. Щербуха.

КО́СТИЧЕВ Павло Андрійович [12 (24).II 1845, Москва — 21.XI (3.XII) 1895, Петербург] — рос. вчений, один з основоположників сучасного *ґрунтознавства*. Н. в сім'ї кріпака Закінчив Петербурзький землеробсвкий ін-т (1869). За участь в революц. студент. русі 1869 був заарештований. З 1876 — викладач, пізніше проф. Петербурзького землеробського ін-ту і Петербурзького ун-ту. З 1885 працював у міністерстві землеробства і держ. майна (з 1894 — директор департаменту землеробства). Осн. праці К. присвячені вивченню біол. особливостей грунтоутворення і способів підвищення *родючості ґрунтів*. К. розробив учення про *структуру ґрунту*, уточнив саме поняття про *ґрунт*, показав, що грунтоутворення являє собою біол. процес, пов'язаний з розвитком рослинності і мікроорганізмів. Цінними є праці К. про грунти чорноземної області Росії, про утворення і властивості *перегною*, про боротьбу з *посухою*, про обробіток, удобрення і *вапнування ґрунтів*. К. вивчив олешківські піски і розробив рекомендації щодо їх поліпшення; прийшов до висновку, що в степу на чорноземах може рости деревна рослинність, якщо в перші роки захищати її від бур'янів; був прибічником організації для селян шкіл, курсів і лекцій з питань землеробства. К.— автор першого в Росії підручника «Грунтознавство» (чч. 1—3, 1886—87).

Тв.: Избранные труды. М., 1951.

Літ.: Власюк П. А. Видатний російський вчений-грунтознавець П. А. Костичев. К., 1951; Храпков С. А. Профессор П. А. Костычев. М., 1972.

КОСТИЧЕВ Сергій Павлович [26.IV (8.V) 1877, Петербург — 21.VIII 1931, Алушта] — рос. рад. мікробіолог, фізіолог і біохімік рослин, академік АН СРСР (з 1923). Син П. А. *Костичева*. Закінчив фіз.-матем ф-т Петерб. ун-ту (1900); з 1916 — зав. кафедрою фізіології рослин цього ж ун-ту. З 1923 — директор Ін-ту дослідної агрономії (з 1930 — Ін-т с.-г. мікробіології ВАСГНІЛ). Праці К. присвячені вивченню дихання рослин (К. довів генетичний зв'язок між *диханням* і *бродінням*); питанням *фотосинтезу*, засвоєння рослинами азоту, грунтової мікробіології, анатомії рослин тощо.

КОСТІ́Н Микола (бл. 1660 — вересень 1712) — молд. літописець. Син Мирона *Костіна*. Освіту здобув у Яссах і Львові. Ідеолог боярства. Автор «Літопису Землі Молдавської від створення світу до 1601», «Літопису Землі Молдавської 1709—1711», які містять значний матеріал з історії України, зокрема про *Полтавську битву 1709, Прутський похід 1711* тощо.

КОСТІ́Н Мирон (лютий 1633 — 18.XII 1691, м. Роман, тепер СРР) — молдавський держ. діяч і літописець. Ідеолог боярства, прибічник молд.-польс. зближення. До 1652 жив на Україні. Автор «Літопису Землі Молдавської від Арона-воєводи» (охоплює 1595—1661), «Про рід молдаван...» та ряду творів з історії Молдавії польс. мовою. Один з розділів «Літопису...» присвячено висвітленню (тенденційному) історії укр. козацтва. В ньому зокрема, розповідається про *Берестецьку битву 1651*, бої з військом Т. *Хмельницького* в Молдавії 1652, 1653 (зокрема про *Сучавську оборону 1653*), учасником яких на польс. боці був автор твору.

КОСТІ́НА Клавдія Федорівна [13 (26).I 1900, м. Покров, тепер Влад. обл.— 4.VI 1978, Ялта] — укр. рад. учений в галузі плодівництва, доктор біологічних наук (з 1952), засл. діяч науки УРСР (з 1962). В 1925 закінчила Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва. Працювала в Нікітському бот. саду (1925—27 і 1941). Всесоюзному н.-д. ін-ті рослинництва (1927—41), Плодоовочевому ін-ті в Мічурінську (1941—44). З 1944 — ст. науковий співробітник Нікітського бот. саду. Праці з питань систематики, сортовивчення й селекції плодових культур. Вивела й виділила понад 90 сортів абрикоса, сливи та аличі. Створила унікальну колекцію плодових рослин (понад 500 сортів і форм абрикоса, кілька сотень сортів і форм сливи та аличі). Нагороджена орденом Леніна Держ. премія СРСР, 1952.

КОСТКИ НАПЕ́РСЬКОГО ПОВСТА́ННЯ 1651 — антифеод. селянське повстання в Речі Посполитій, очолене польс. шляхтичем О. Л. Косткою Наперським (справж. прізв.— Бзовський). Почалося у червні в Підгаллі (район Прикарпаття) під впливом *визвольної війни українського народу 1648—54*, незабаром поширилося за його

1
2
3
4

5
6
7

8
9
10

11

12

До ст. **Карпенко-Карий І. К.**

1. Брати Тобілевичі: Микола Садовський, Іван Карпенко-Карий (стоїть) та Панас Саксаганський.

Карпенко-Карий у ролях:

2. Шельменко («Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка).

3. Іван («Безталанна» І. Карпенка-Карого).

4. Хома («Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького).

Сценизвистав п'єс І. Карпенка-Карого:

5. «Сава Чалий». Театр М. Садовського. Київ. 1907. (У ролі Сави Чалого — М. Садовський).

6. «Хазяїн». Театр «Березіль». Харків. 1932.

7. «Суєта». Український народний театр у Пряшеві. ЧССР. 1957.

8. «Безталанна». Львівський державний академічний український драматичний театр імені М. Заньковецької. 1954.

9. «Мартин Боруля». Київський державний український драматичний театр імені І. Франка. 1974.

10. «Житейське море». Київський державний український драматичний театр імені І. Франка. 1971.

11. «Чумаки». Кіровоградський обласний український музично-драматичний театр імені М. Кропивницького. 1956.

12. Кадр із кінофільму «Сто тисяч». Кіностудія імені О. П. Довженка. 1964.

1

2

3

4

5

6

7

8

До ст. **Квітка-Основ'яненко Г. Ф.**

1. «Сватання на Гончарівці». М. Кропивницький у ролі Стецька (вперше виступив 1871). **2.** «Шельменко-денщик». Сцена з вистави трупи М. Кропивницького. 1880. **3.** «Сватання на Гончарівці». Сцена з вистави Донецького українського драматичного театру. 1937. **4.** Актори Львівського українського драматичного театру імені М. Заньковецької — учасники вистави «Шельменко-денщик» на фронті. 1943. **5.** «Шельменко-денщик». В ролі Шельменка — артист О. М. Дорошевич. Центральний театр транспорту. 1946. **6.** «Шельменко-денщик». Сцена з вистави Київського українського драматичного театру імені І. Франка. 1964. **7.** «Маруся». Ілюстрація художника М. І. Компанійця. 1978. **8.** «Пан Халявський». Ілюстрація художника І. С. Їжакевича. 1941. **9.** «Пан Халявський». Ілюстрація художника А. Д. Базилевича. 1978. **10.** «Шельменко-денщик». Кадр з фільму Київської кіностудії імені О. П. Довженка. 1957. **11.** «Сватання на Гончарівці». Кадр з фільму Київської кіностудії імені О. П. Довженка. 1958.

9

10

11

1

2

До ст. **Котляревський І. П.**

1. «На переправі». Картина І. С. Їжакевича і Ф. З. Коновалюка. 1950. **2.** «Енеїда». Іл. В. О. Корнієнка. 1904. **3.** «Енеїда». Іл. Г. І. Нарбута. 1919. **4.** «Енеїда». Іл. О. Г. Данченка. 1969. **5.** «Москаль-чарівник». Барельєф на пам'ятнику І. П. Котляревському в Полтаві. Скульптор Л. В. Позен. 1903. **6.** «Енеїда». Іл. О. М. Довгаля. 1961. **7.** «Енеїда». Іл. А. Д. Базилевича. 1969. **8.** «Енеїда». Сцена з вистави Запорізького театру ім. М. Щорса. 1978. **9.** «Наталка Полтавка». Сцена з вистави Ташкентського узбецького театру ім. Мукімі. 1968. **10.** «Наталка Полтавка». Сцена з вистави театру ім. М. Заньковецької. Запоріжжя. 1932. **11.** «Енеїда». Сцена з опери М. Лисенка. Київський театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. 1960. **12.** Кадр з телефільму «Наталка Полтавка». Укртелефільм. 1978.

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

До ст. **Кропивницький М. Л.**

1. М. Л. Кропивницький,1890-і рр. М. Л. Кропивницький у ролях: **2.** Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка). **3.** Балтиз («Олеся» Кропивницького). **5.** Карась («Запорожець за Дунаєм» С. С. Гулака-Артемовського). **11.** Коваль («Невольник» Кропивницького за Шевченком). **12.** Бичок («Глитай, або ж Павук» Кропивницького). **13.** Іван Непокритий («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького). **6.** М. Л. Кропивницький серед акторів власної трупи (80-і роки 19 ст.). **7.** М. Л. Кропивницький, М. К. Садовський і М. К. Заньковецька.1880-і рр. Сцени з вистав за п'єсами М. Л. Кропивницького: **4.** «Доки сонце зійде, роса очі виїсть». Трупа М. П. Старицького. 1883. **8.** «Зайдиголова». Трупа М. Л. Кропивницького. 1890-і рр. **9.** «Замулені джерела». Кіровоградський український музично-драматичний театр імені М. Л. Кропивницького. 1959. **10.** «Дай серцю волю, заведе в неволю». Київський український драматичний театр імені І. Франка, 1953.

1
2

До ст. **Киргизька РСР.**

1. В горах Терскей-Ала-Тоо.
2. Фрунзе. Панорама центральної частини міста.
3. Гребля Токтогульської ГЕС.
4. Головний конвейєр Фрунзенського автоскладального заводу.
5. Видобування руди у високогірному кар'єрі Хайдаркенського ртутного комбінату.
6. Продукція Фрунзенського заводу сільськогосподарського машинобудування.
7. В одному з цехів Киргизького камвольно-суконного комбінату у Фрунзе.
8. Зрошувальний канал у Чуйській долині.
9. Бавовноприймальний пункт у Чуйській долині.
10. Вівці на гірському пасовищі.

3
4
5

6
7
8

9
10

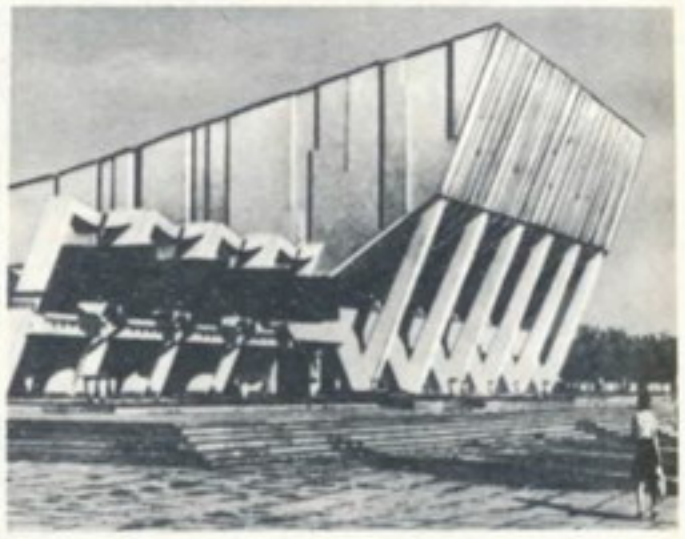

До ст. **Киргизька РСР.**

1. Мінарет в Узгені. 11 ст.
2. Мавзолей Манаса у верхів'ї р. Талас). 14 ст.
3. Киргизький театр опери та балету імені А. Малдибаєва у Фрунзе. 1955. Арх. О. І. Лабуренко.
4. Киргизький державний музей образотворчого мистецтва у Фрунзе. 1974. Арх. Ш. Джекшенбаєв, В. Назаров і Д. Ирискулив.
5. Палац спорту імені В. І. Леніна у Фрунзе. 1974.
6. Пам'ятник М. В. Фрунзе в місті Фрунзе. 1972. Скульптори Л. І. Дубиновський і А. М. Посядо.
7. Готель «Киргизстан» у місті Фрунзе. 70-і роки 20 ст.
8. С. О. Чуйков. Дочка чабана. 1956. Державна Третьяковська галерея в Москві.
9. Сцена з балету-ораторії «Материнське поле» К. Молдобасанова. Киргизький театр опери та балету імені А. Малдибаєва. 1975.
10. Танець «Журавлі» у виконанні ансамблю танцю Киргизької державної філармонії.
11. Л. О. Ільїна. Мати. Ліногравюра. 1963.
12. Кадр з фільму «Білий пароплав». Реж. Б. Шамшієв. 1977.

1
2

3
4
5

6
7

До ст. **Китай.**

1. Велика китайська стіна.
2. Пекін. На одній з центральних вулиць.
3. Терасовані поля в провінції Сичуань.
4. Караван верблюдів у пустелі.
5. Вилов риби в нижній течії ріки Чжуцзян.
6. Панорама центральної частини Шанхая.
7. Вид частини міста Наньчана.
8. В одному з цехів Уханьської бавовняної фабрики.
9. Аньшаньський металургійний комбінат.
10. Обробіток рисового поля.

8

9
10

До ст. **Китай.**

1. Пагода Суньюеси в провінції Хенань. 523. **2.** Храм в Цзінци біля міста Тайюаня, провінція Шаньсі. 1168. **3.** «Храм молитви за річні жнива» ансамблю «Храму неба» в Пекіні. 1420; перебудований 1743. **4.** Внутрішній двір «Забороненого міста» і ворота Тайхеминь у Пекіні. 17 ст. **5.** Сюй Бейхун. Коні. Туш. 1953. **6.** Модель пагоди. Срібло. 19 ст. **7.** Статуетка «Буддійське божество Гуанинь». Фарфор. 16 ст. **8.** Посудина для жертовних узливань (гуей). Нефрит. Період Чжоу (11—3 ст. до н. е.). **9.** Культова посудина у формі птаха. Бронза з інкрустацією. 13—14 ст. **10.** Сцена з вистави «Скандал у небесному палаці». Пекінський музично-драматичний театр. **11.** Чжоу Фан. Ян Гуйфей після купання. Кінець 8 — початок 9 ст. **12.** Ці Байші. Білка. Туш, водяні фарби. Близько 1930. Музей Гугун. Пекін. **6**, **7**, **8**, **9** і **11** зберігаються в Музеї мистецтва народів Сходу в Москві.

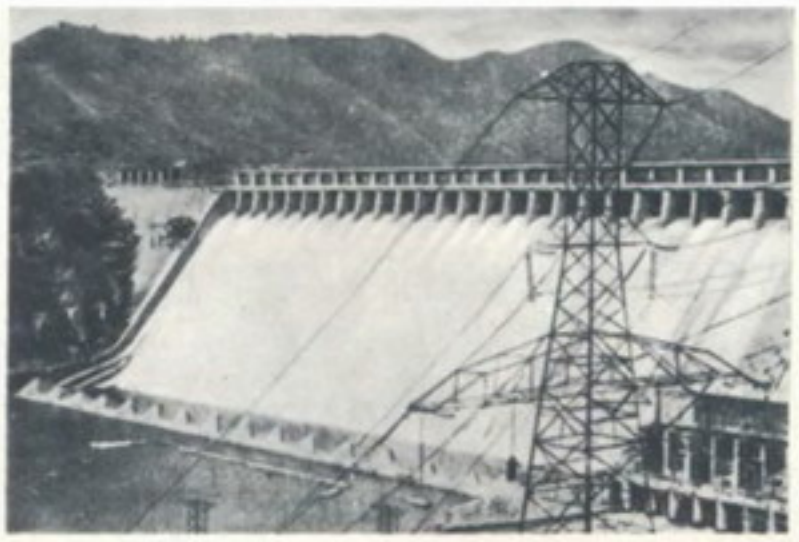

1
2

3

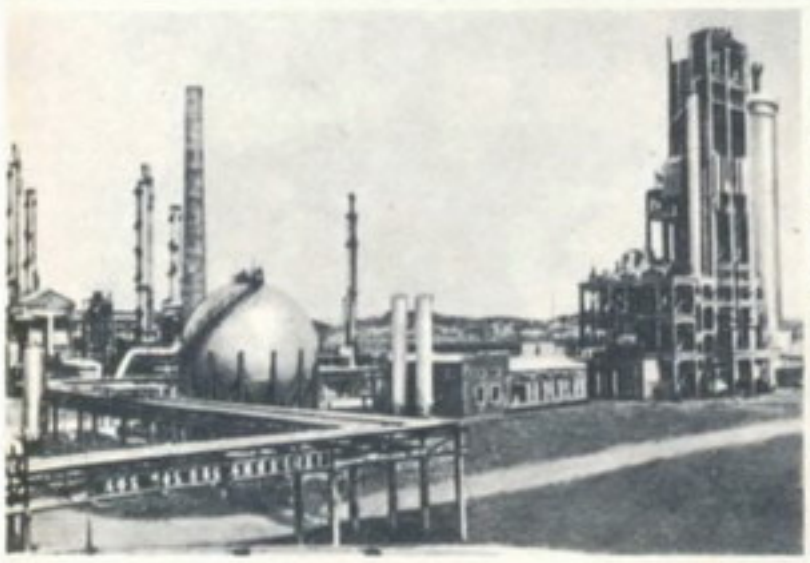

4
5
6

До ст. **Корея** (КНДР).

1. Озеро «Трьох днів».
2. Супхунська ГЕС.
3. Панорама Пхеньяна.
4. Хімічний завод у районі міста Нампхо.
5. Добування залізної руди на руднику Унріул.
6. У прокатному цеху металургійного заводу в місті Соннімі.
7. В одному з цехів Кіянського тракторного заводу.
8. В цеху Пхеньянського текстильного комбінату.
9. Вилов риби.
10. Збирання рису.
11. Дощувальна установка на овочевому полі.
12. Загальний вигляд Сарівонської птахофабрики.

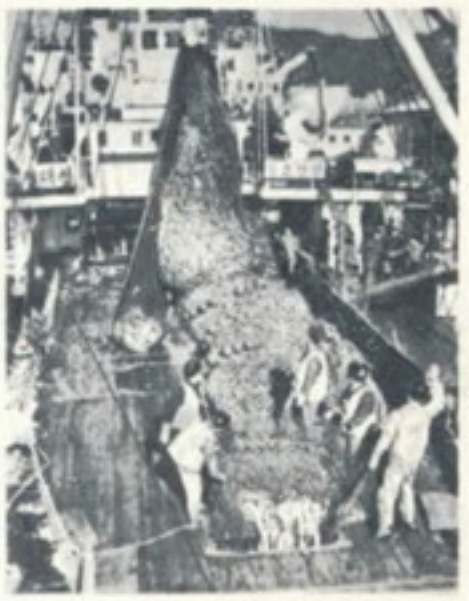

7
8
9

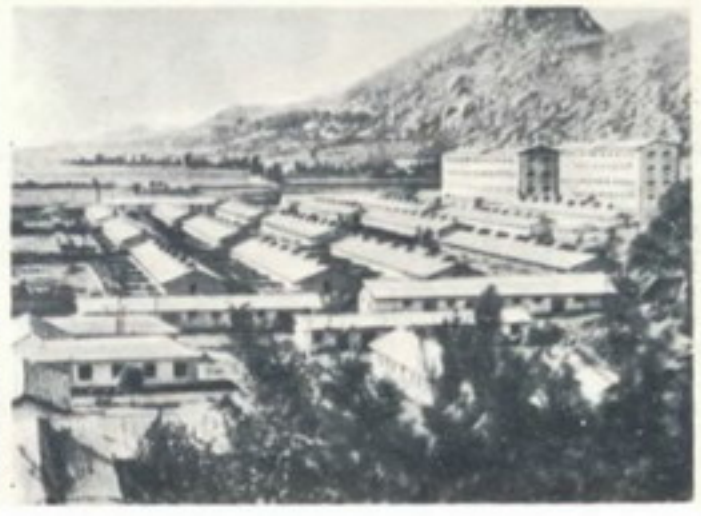

10
11
12

1

2

3

4

5

6

7

8

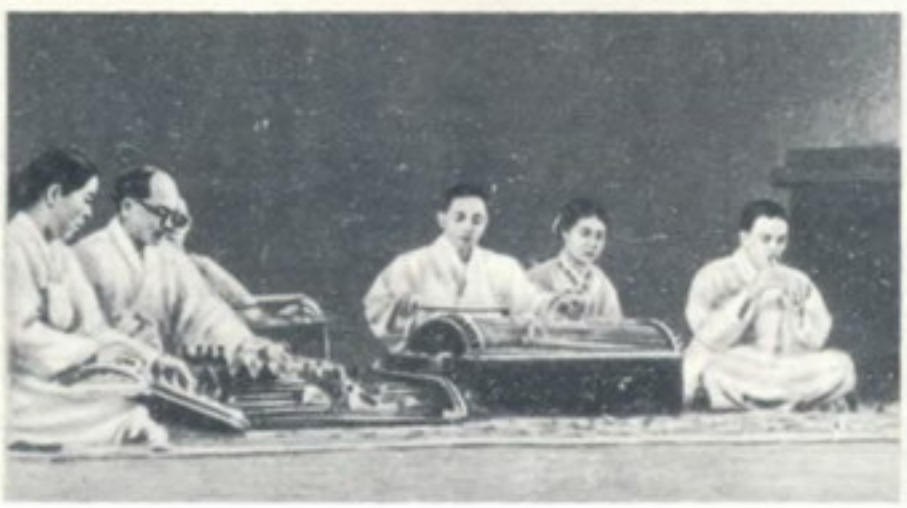

9

10

11

12

До ст. **Корея** (КНДР).

1. Брама Намдемун у Кесоні. 1393. Відбудована 1955.
2. Великий театр у Пхеньяні. 1960.
3. Палац культури ім. 8 лютого.
4. Вокзал у Пхеньяні. 1957.
5. Монумент Чхолліма в Пхеньяні. 1961. Скульптори Пак Чі Хон, Хан Єн Сік і Чо Гю Бон.
6. Державний університет імені Кім Ір Сена в Пхеньяні. 1972.
7. Мун Хак Су. Першоберезневий рух. 1958.
8. Виступ жіночої вокальної групи художнього ансамблю «Мансуде».
9. Ансамбль корейських народних інструментів.
10. О Дзонг Сам. На березі річки. Гіпс. 1958.
11. Пе Ун Сен. В гості. Кольорова гравюра на дереві. 1957.
12. Глечик з підглазурним розписом. Період Коре.

1
2

3

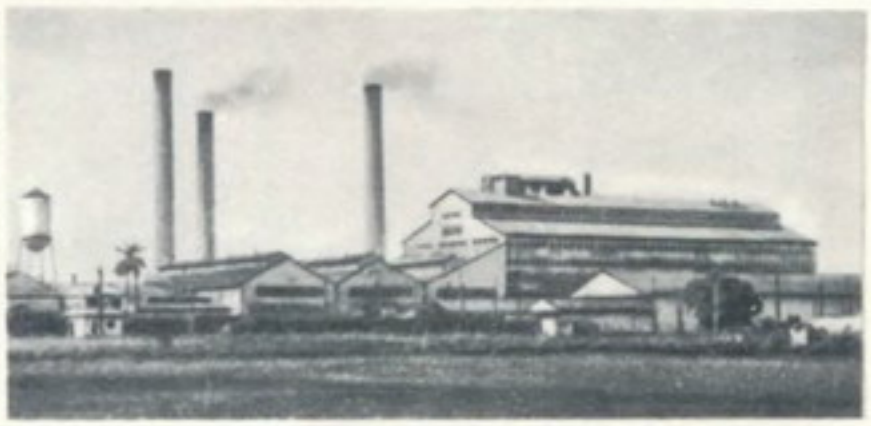

4
5
6

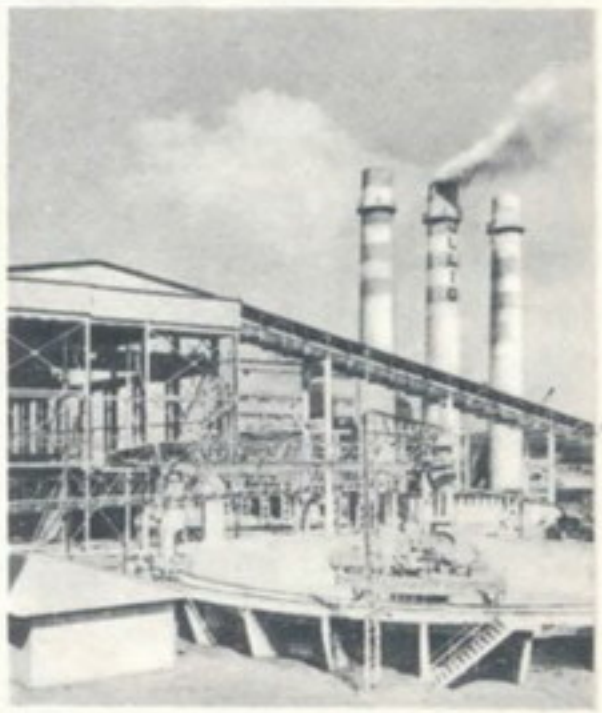

7
8
9

До ст. **Куба.**

1. Панорама Гавани.
2. Узбережжя Атлантичного океану.
3. Пальмова савана.
4. Вид частини міста Камагуея.
5. Добування нікелю на руднику в провінції Ольгін.
6. Цукровий завод
7. Тютюнова плантація в провінції Пінар-дель-Ріо.
8. Вилов риби.
9. Цементний завод у місті Нуевітасі.
10. Збирання цукрової тростини.
11. На птахофабриці.
12. Ферма по розведенню крокодилів.

10
11
12

До ст. **Куба.**

1. Собор на Пласа де ла Катедраль у Гавані. 1748–77.
2. Музей Революції в Гавані.
3. Університет у Гавані. 1883.
4. Фортеця Ла Реаль Фуерса. 1568–89. Арх. М. Асейтуно.
5. Школа імені В. І. Леніна в Гавані. 1974. Арх. А. Гаррудо.
6. Національний науково-дослідний центр у Гавані. 1960-і рр. Арх. Г. Лінес, Х. Гальван, О. Пайроль, С. Домінгес, К. Нойола і С. Ферро.
7. А. Гатторно. Ще кави, доне Ігнасіо? 1936.
8. В. Мануель Гарсіа. Циганка тропіків. 1929.
9. Пам'ятник Хосе Марті в Гавані. Фрагмент. Скульптор Х. Х. Сікре, арх. А. Меса. 1943.
10. С. Кабрера Морено. Збирання народного врожаю. Початок 60-х рр. 20 ст.
11. Кадр з фільму «Інший Франсіско». Реж. С. Хіраль. 1976.
12. Виступ Національного фольклорного ансамблю Куби. 1971.
13. Сцена з балету «Жізель» А. Ш. Адана (Жізель – А. Алонсо). Національний балет Куби. 1972.

До ст. **Кіномистецтво.**
Кадри з фільмів:
1. Броненосець «Потьомкін». Реж. С. Ейзенштейн. 1928.
2. «Юність Максима». Реж. Г. Козинцев і Л. Трауберг. 1935.
3. «Балада про солдата». Реж. Г. Чухрай. 1956.
4. «Визволення». Реж. Ю. Озеров. 1971.
5. «Калина червона». Реж. В. Шукшин. 1973.
6. «Благання». Реж. Т. Абуладзе. 1969.
7. «Лютий». Реж. Т. Океєв. 1974.
8. «Золота лихоманка». Реж. Ч. Чаплін. 1925.
9. «Набережна туманів». Реж. М. Карне. 1936.
10. «Расьомон». Реж. А. Куросава. 1955.
11. «Мати Іоанна від ангелів». Реж. Є. Кавалерович. 1961.
12. «Суничная галявина». Реж. І. Бергман. 1957.
13. «Робітничий клас іде в рай». Реж. Е. Петрі. 1971.

До ст. **Кіномистецтво.**

Кадри з фільмів:

1. «Нічний візник». Режисер Г. Тасін. 1929.

2. «Земля». Реж. О. Довженко. 1930.

3. «Коліївщина». Реж. І. Кавалерідзе. 1933.

4. «Щорс». Реж. О. Довженко. 1939.

5. «Два дні». Реж. Г. Стабовий. 1927.

6. «Богдан Хмельницький». Реж. І. Савченко. 1941.

7. «Іванна». Реж. В. Івченко. 1960.

8. «Тарас Шевченко». Реж. І. Савченко. 1951.

9. «В бій ідуть тільки „старики"». Реж. Л. Биков. 1974.

10. «Камінний хрест». Реж. Л. Осика. 1968.

11. «Іду до тебе». Реж. М. Мащенко. 1971.

12. «Дума про Ковпака». Реж. Т. Левчук. 1978.

1
2

До ст. **Космонавтика.**

1. Перший радянський штучний супутник Землі.

2. Перший у світі космонавт Ю. О. Гагарін.

3. Космічний корабель «Восход».

4. Вимпели, доставлені на Венеру автоматичною міжпланетною станцією «Венера-12».

5. Космічний корабель «Союз» і орбітальна станція «Салют» перед стикуванням (малюнок).

6. Космічний корабель «Союз» перед запуском.

7. Один з плавучих наукових центрів керування космічними польотами — судно «Космонавт Владимир Комаров».

8. Спускний апарат автоматичної міжпланетної станції «Луна-13» (малюнок).

4
5
6

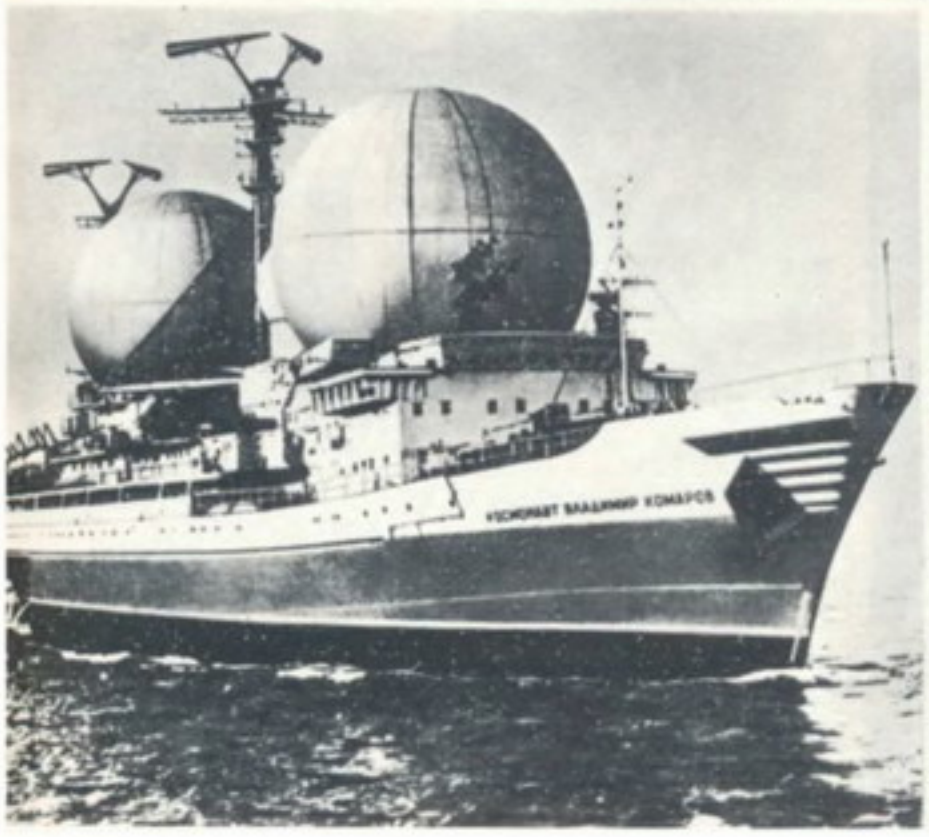

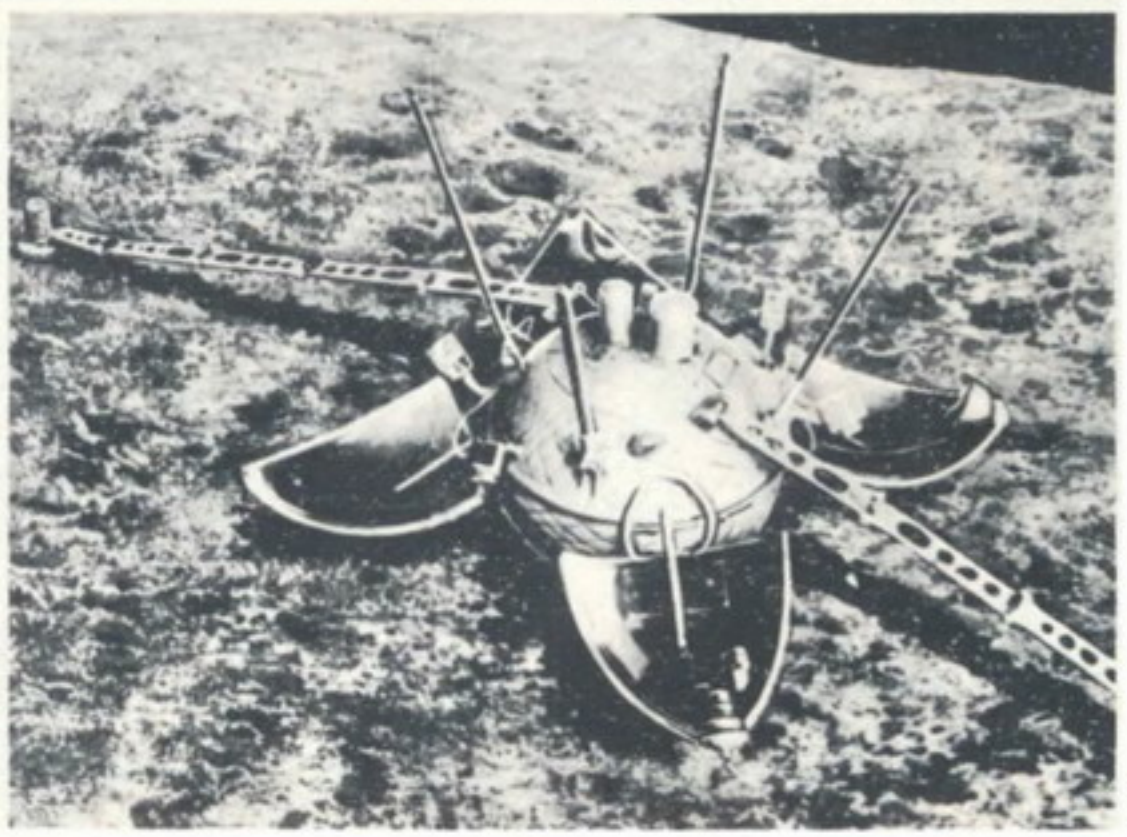

7
8

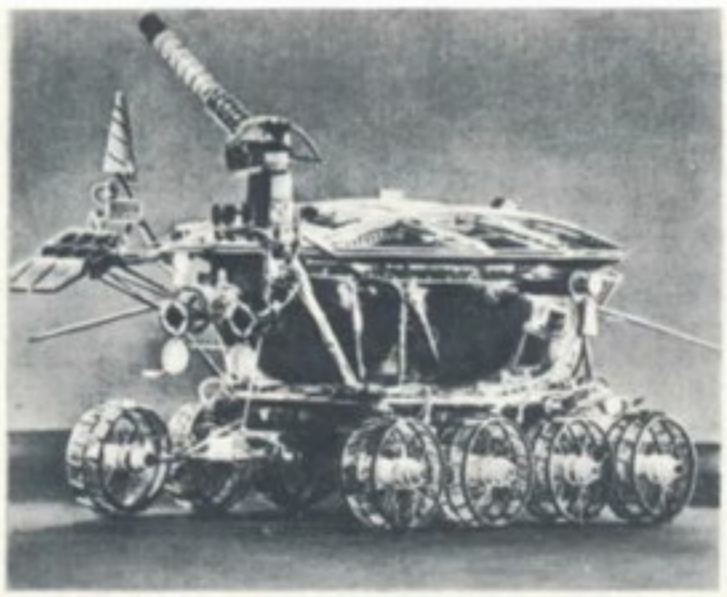

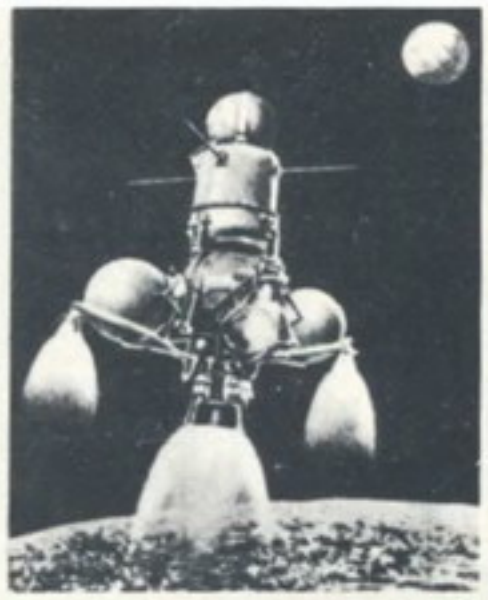

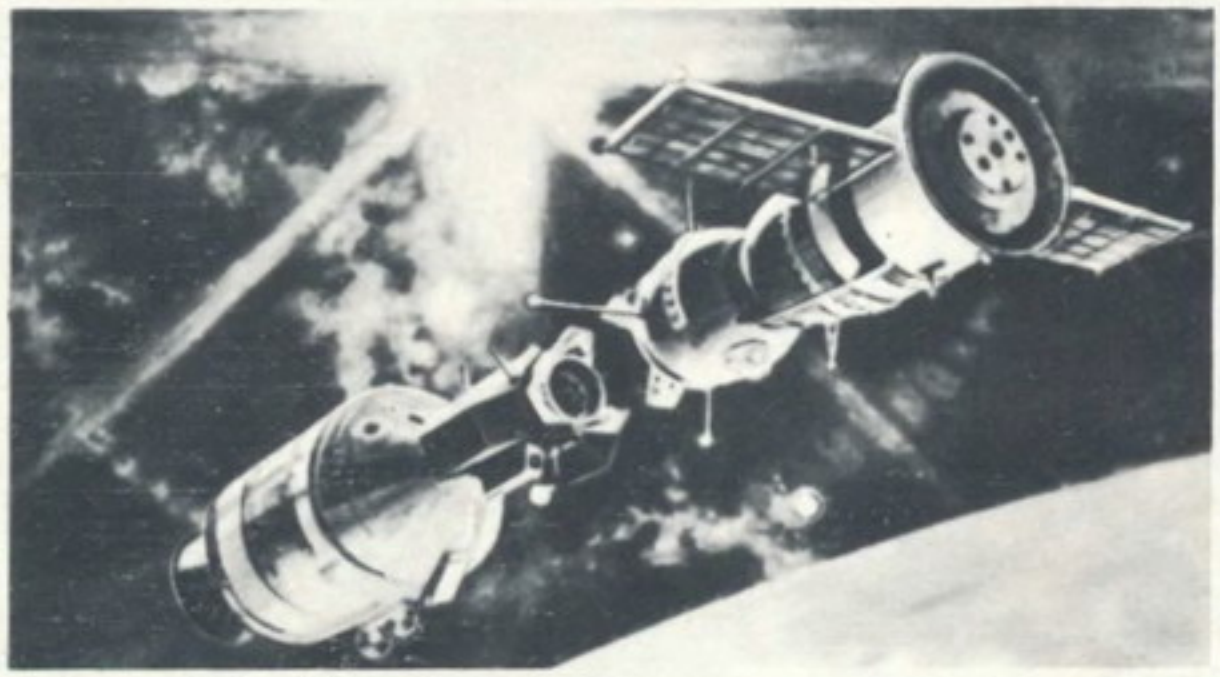

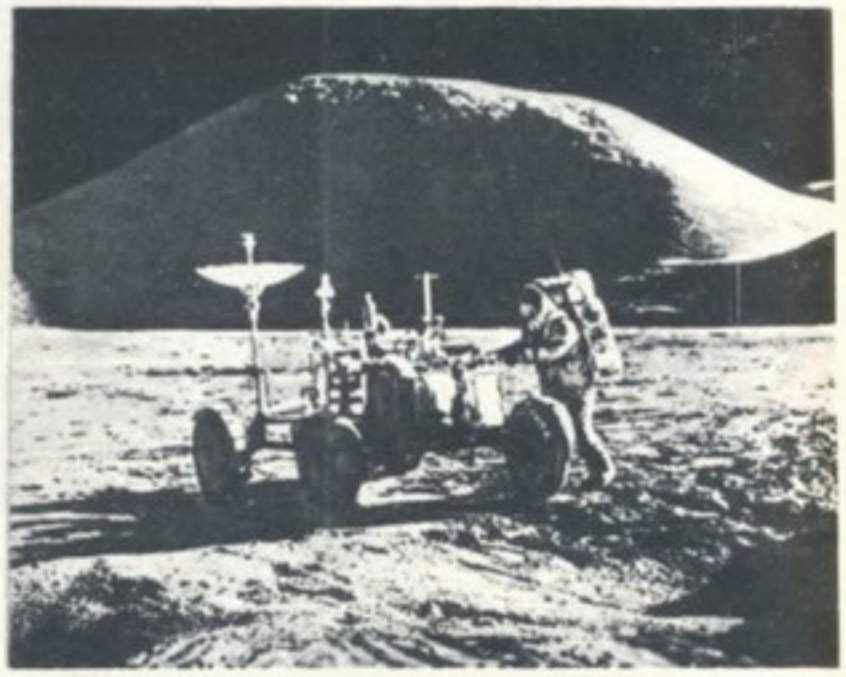

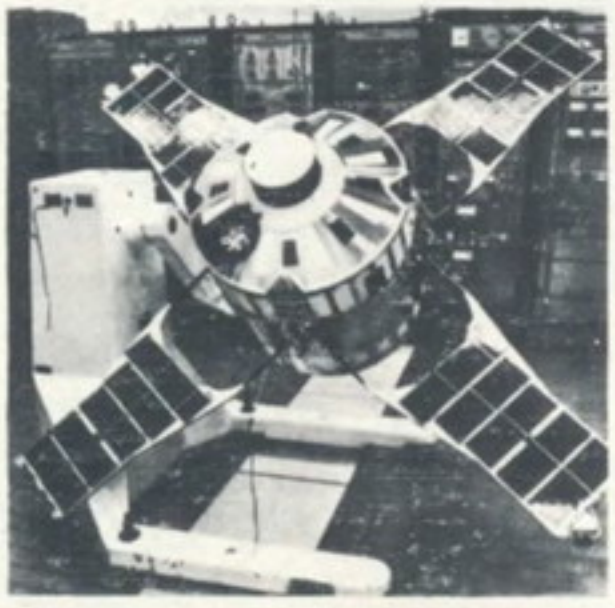

До ст. **Космонавтика.**

1. Самохідний апарат «Луноход-1».
2. Посадка на Місяць автоматичної міжпланетної станції «Луна-16» (малюнок).
3. Вихід О. А. Леонова у відкритий космос.
4. Стикування кораблів «Союз» і «Аполлон» (малюнок).
5. Американський астронавт Дж. Ірвін на Місяці.
6. Французький супутник «Сніг-3», запущений радянською ракетою-носієм.
7. Космонавти П. І. Климук і В. І. Севастьянов ведуть телерепортаж з борту космічного корабля «Союз-18».
8. Радянський центр керування польотами.

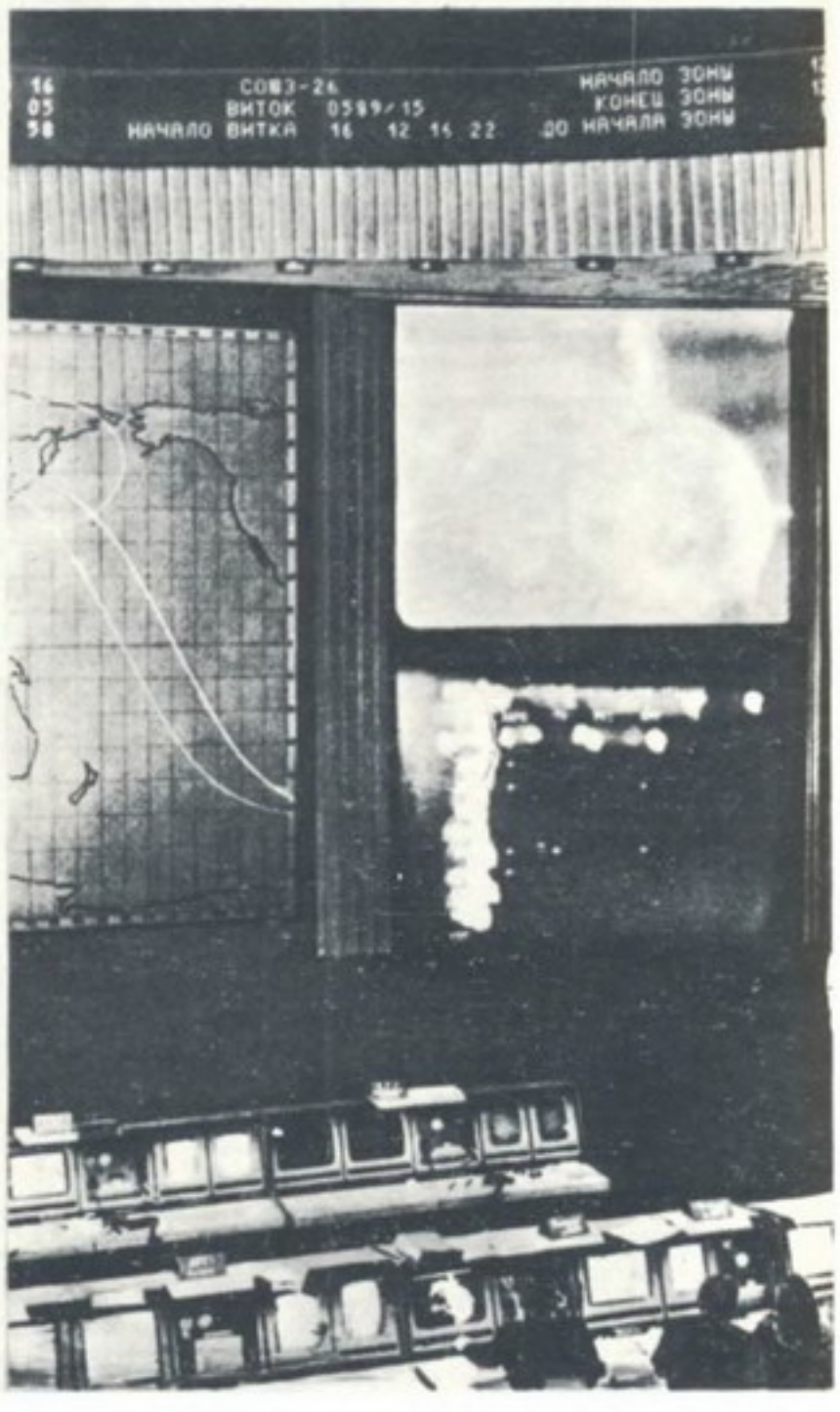

межі. У повстанні брали участь польс. і укр. селяни. Повстанці, оволодівши замком Чорштин, готувалися до походу на Краків. Польс. уряд, наляканий розмахом повстання, вжив термінових заходів. Війська, зібрані краківським єпископом, 24.VI захопили Чорштин. На поч. липня повстання було придушене, Костку Наперського страчено.

КОСТОЛУ́З, костогриз, дубоніс (Coccothraustes) — рід птахів родини *в'юркових*. В СРСР, у т. ч. в УРСР, 1 вид — К. звичайний (C. coccothrausters). Довж. тіла 167—190 мм, маса 49,5—70 г, голова велика, дзьоб широкий і високий. Забарвлення переважно буре. Поширений в серед. і пд. смузі Євразії і Пн. Африці; в УРСР — гніздовий птах Полісся та Лісостепу, під час перельотів буває і в Степу. Оселяється переважно в листяних лісах, садах і парках. Кладку в квітні — травні з 3—7 яєць насиджує самка бл. 14 днів. Живиться костолуз насінням клена, бука, кісточками вишні, сливи та плодами ін. рослин.

КОСТОМА́РОВ Микола Іванович [4 (16).V 1817, с. Юрасовка, тепер Ольховатського р-ну Ворон. обл.— 7 (19).IV 1885, Петербург] — укр. і рос. бурж.-ліберальний історик, етнограф, письменник, чл.-кор. Петерб. АН (з 1876). Позашлюбний син поміщика і кріпачки. В 1836 закінчив Харків. ун-т. У 1844—45 учителював у гімназіях Ровно і Києва, з 1846 — ад'юнкт-професор Київ. ун-ту. В 1847 заарештований за участь у таємному *Кирило-Мефодіївському товаристві*, одним із засновників якого він був. За вироком суду 1848—56 перебував на адм. засланні в Саратові. Після амністії переїхав до Петербурга. В 1859—62 — професор Петерб. ун-ту. Один з організаторів і співробітників журн. «*Основа*» (1861—62), редактор збірника «*Акты Южной и Западной России*». Автор праць переважно з вітчизн. історії. Ряд істор., етногр. і публіцистичних праць К. вперше опубліковано в революц.-демократичних та ін. прогресивних журналах («*Современник*», «*Отечественные записки*»). Окремими виданнями вийшли в світ монографії з історії України «Богдан Хмельницький» (1857), «Руїна» (1879—80), «Мазепа» (1882). Діячі рос. революц. демократії підтримували виступи К. на захист укр. мови, культури, його полеміку проти шовіністичної польс.-шляхет. та великодерж. рос.-монархічної історіографії, разом з тим критикували його реліг. містицизм, ліберальну обмеженість і націоналістичні елементи в світогляді. Ряд консервативних, антинаук. положень істор. концепції К., зокрема його твердження про «безкласовість» укр. нації, взяла на озброєння укр. бурж.-націоналістична історіографія.

Літ. творчість К. (літ. псевд.— Ієремія Галка) пов'язана з розвитком укр. *романтизму*. Більша частина його поезій увійшла до збірок «Українські балади» (1839) та «Вітка» (1840). Найзначніші прозові твори укр. мовою — повість «Сорок літ» (1840), «Казка про дівку Семилітку» (надруковано 1860), а також казки «Торба», «Лови» (1843). У кращих творах К. звучить співчуття до трудящого народу, повага до його істор. минулого, чуються ноти соціального протесту (істор драма «Кремуцій Корд», 1862; рос. повість «Син», що звеличує С. Разіна, 1859). Багато віршів пройняті притаманними прогресивним романтикам мотивами прометеїзму, тираноборства. Проте основною в його творчості була ідея класового примирення, у деяких творах виявилась ідеалізація давнини. Консервативні погляди К. на істор. минуле виразно відбились у драмі «Сава Чалий» (1838), трагедії «Переяславська ніч» (1841) і повістях рос. мовою «Кудеяр» (1875), «Чернігівка» (1881). К. перекладав українською мовою «*Краледворський рукопис*», твори Дж. Байрона, У. Шекспіра.

К. був одним із перших укр. літ. критиків. Безперечний вплив на формування літ., істор. і сусп. поглядів К. мала творчість Т. Г. Шевченка. Особисте знайомство з поетом-революціонером відбулося 1846 в Києві. Зустрічалися вони й у Петербурзі (1859—61). В питаннях суспільно-політичних між Шевченком і К. були досить значні розходження. Поет-революціонер хоч і присвятив К. один із своїх віршів, але осуджував його царистські ілюзії й ліберальне культурництво. Все краще в творчій спадщині К. позитивно оцінювали революц. демократи М. О. Добролюбов, Д. І. Писарєв, М. Г. Чернишевський. Його творами цікавилися К. Маркс, В. І. Ленін, Г. В. Плеханов, О. М. Горький, В. В. Воровський, А. В. Луначарський.

Тв.: Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования, кн. 1—8, т. 1—21. СПБ, 1903—06; Автобиография. М., 1922; Твори, т. 1—2. К., 1967.

Літ.: Маркс К. Стенька Разин. «Молодая гвардия», 1926, № 1; Полухін Л. К. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова. К., 1959; Сарбей В. Г., Шаблиовский Е. С. Н. И. Костомаров в историографическом наследии Карла Маркса. «Вопросы истории», 1967, № 8; Попов П. М. М. І. Костомаров як фольклорист і етнограф. К., 1968; Шаблиовский Е. С. Н. И. Костомаров в годы революционной ситуации (1859—1861 гг.). В кн.: Революционная ситуация в России в 1859 — 1861 гг., т. 5. М., 1970; Сарбей В. Г. Костомаров Николай Иванович. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979.

В. Г. Сарбей, Є. С. Шабліовський.

КОСТО́ПІЛЬ — місто Ровен. обл. УРСР, райцентр, на р. Замчиському (бас. Прип'яті). Залізнична станція. Виник у кін. 18 ст. Рад. владу встановлено на поч. 1918. За *Ризьким мирним договором 1921* відійшов до бурж.-поміщицької Польщі. В 1939 у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни К. 1.VII 1941—14.I 1944 був окупований нім.-фашист. загарбниками. Визволений рад. військами у взаємодії зі з'єднанням радянських партизанів. В місті — домобудівний та буд. матеріалів комбінати, «Будінструмент», базальтового дрібняку, цегельний, скловиробів і прод. товарів з-ди, меблева і галантерейна ф-ки, райсільгосптехніка, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. 9 заг.-осв., музична та спортивна школи, мед. уч-ще, 13 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 8 бібліотек.

КОСТО́ПІЛЬСЬКИЙ ДОМОБУДІВНИЙ КОМБІНА́Т імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство деревообробної промисловості. Розташований в м. Костополі Ровен. обл. Створений 1944 на базі невеликого лісопильного з-ду. В повоєнні роки К. д. к. реконструйовано і значно розширено. Продукція комбінату: віконні й дверні блоки, деревностружкові плити, в т. ч. ламіновані, фанера, паркет, фіброліт, меблеві заготовки. Осн. виробничі процеси комплексно механізовано й автоматизовано.

Г. І. Конаш.

КОСТО́ПІЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у центральній частині Ровен. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,5 тис. км². Нас. 65,2 тис. чол. (1979). У районі — 65 населених пунктів, підпорядкованих міській і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Костопіль*.

Поверхня К. р. рівнинна. Корисні копалини: базальт, вапняки, крейда, пісок. Річки — *Горинь* з прит. Замчиське (бас. Прип'яті). Грунти дерново-підзолисті та болотні. Розташований в зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, граб, береза, осика, вільха) займають 59,1 тис. га. Переважають підприємства деревообр. пром-сті (костопільські домобуд. комбінат, меблева ф-ка, лісгоспзаг). Костопільський з-д «Будінструмент». Є підприємства по виробн. буд. матеріалів та місц. пром-сті. Комбінат побутового обслуговування (Костопіль) та 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 50,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 30,7 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, овес, картопля, кормові. Вирощують також льон, хміль. Скотарство, свинарство, вівчарство. У К. р.— 17 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. ст. Костопіль. Автошляхів —391 км, у т. ч. з твердим покриттям — 215 км.

У районі — 58 заг.-осв., музична та спортивна школи; 59 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 8 будинків культури, 51 клуб, кінотеатр,

С. П. Костичев.

М. І. Костомаров.

Костриця лучна.

Костяниця кам'яниста:
1 — повзучий пагін;
2 — квітконосний пагін;
3 — плоди;
4 — квітка.

51 кіноустановка, 55 б-к. Пам'ятки архітектури: в с. Великий Стидин — дерев'яна церква (1768), в с. Пісків — Покровська церква та дзвіниця (1753), в с. Тростянець — Михайлівська церква (1752). У К. р. видається газ. «Червоний промінь» (з 1939).

С. Ф. Сиротинський.

КОСТОПРА́В Георгій Антонович [27.X (9.XI) 1903, с. Малоянисоль, тепер с. Куйбишеве Володарського р-ну Донец. обл.— 23.VII 1944] — румейський (грец.) рад. поет і перекладач. З серед. 20-х рр. почав друкувати вірші спочатку рос. мовою, а з 1931 — переважно грецькою. Писав також і укр. мовою. Був делегатом І-го з'їзду письменників СРСР. Окремими виданнями вийшли поеми «Ламбас» (1932), «Леонтій Хонагбей» (1934), зб. віршів «Перші кроки» (1933), «Здрастуй, життя!» (1937). Перекладав грецькою мовою твори Т. Шевченка, М. Горького, В. Маяковського, П. Тичини, М. Рильського та ін.

КОСТРИЖІ́ВКА — селище міського типу Заставнівського р-ну Чернів. обл. УРСР, на правому березі Дністра. Залізнична станція. 2,9 тис. ж. (1979). У с-щі — цукр. комбінат «Хрещатик», комбінат буд. матеріалів, цех Заставнівського міжколг. об'єднання по виробн. тваринницької продукції. Середня школа, лікарня; 2 клуби, 2 бібліотеки. К. вперше згадується 1780.

КОСТРИ́ЦЯ, вівсяниця (Festuca) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *злакових*. Стебло прямостояче, листки плоскі або згорнуті, широко- чи вузьколінійні. Суцвіття — волоть. Колоски три-, багатоквіткові, з боків стиснуті, нижня квіткова луска іноді з остю. Плід — зернівка. Бл. 300 видів, поширених по всій земній кулі. В СРСР — 51 вид, з них в УРСР — 26. Більшість видів К.— цінні кормові рослини. Багато видів К. введено в культуру. Найбільше кормове значення має К. л у ч н а (F. pratensis) — одна з найкращих лучних кормових трав; у травостоях тримається до 6 років; урожай сіна 40—80 ц/га; поширена в лісовій, лісостеповій зонах і в гірських р-нах. Цінною кормовою травою є також К. ч е р в о н а (F. rubra), в травостоях тримається до 10 років; придатна для залуження пасовищ на бідних грунтах у лісовій зоні і Лісостепу. При пасовищному використанні урожайність до 30 ц/га. На Пд. лісової зони, в Лісостепу, Степу і в напівпустелях поширена К. б о р о з н и с т а, або *типчак*,— добрий корм для всіх видів худоби.

КОСТРОМА́ — місто, обласний центр РРФСР, райцентр. Розташована при впадінні р. Костроми у Волгу. Залізнична станція, порт. 255 тис. ж. (1979). Поділяється на 3 міські райони. Засн. у 12 ст., вперше згадується в літописі під 1213. В серед. 13 ст.— центр удільного князівства. В серед. 14 ст. увійшла до складу Моск. князівства. Першу полотняну мануфактуру відкрито 1751. З 1778 — центр губернії. Під час революції 1905—07 в Росії в К. було створено *Раду робітничих депутатів 1905*. Рад. владу встановлено 29.X (11.XI) 1917. З 1944 — обл. центр. Місто нагороджено орденом Жовтневої Революції (1977). К.— значний центр льонопереробної пром-сті (льонокомбінати, текст. ф-ки). Розвинуте машинобудування, зокрема текст. й хімічне. Ін. маш.-буд. підприємства випускають екскаватори, дор.-буд. машини, автом. лінії, деревообр. верстати тощо. Фанерний та меблевий комбінати. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. 2 ТЕЦ, Костромська ДРЕС. У К.— технологічний, с.-г. і педагогічний ін-ти, 10 середніх спеціальних навчальних закладів; н.-д. ін-т лляної промисловості. Музей образотворчого мист., істор.-архіт. музей-заповідник. Театри: драм. ім. О. М. Островського, ляльковий. Серед архіт. пам'яток: собор Богоявленського монастиря (1559—65, розписи 1672), Іпатьєвський монастир (16—17 ст.), Троїцький собор (1650—52), церкви 17 ст., торг. ряди (70-і рр. 18 ст.— 30-і рр. 19 ст.), будинок гауптвахти (1824—25) та ін. Пам'ятники: В. І. Леніну (1927, скульптор М. Листопад та ін.), Івану *Сусаніну* (1967, скульптор М. Лавинський та ін.). У місті народились засновник першого рос. театру Ф. Г. *Волков* та декабрист К. Ф. *Рилєєв*.

КОСТРОМЕ́НКО Вадим Васильович (н. 26.IX 1934, м. Артемівськ Донец. обл.) — укр. рад. кінооператор і кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1962. З 1957 після закінчення ВДІКу — на Одес. студії худож. фільмів, де зняв картини: «Сповідь» (1962), «Самотність», «Вірність» (обидва — 1965) та ін. З 1971 працює режисером. Поставив: телефільми — «Вершники», «Причал», «Спадкоємці», «Квартет Гварнері»; кінофільми — «Зворотний захід», «Шкура білого ведмедя». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

КОСТРОМСЬКА́ ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Розташована в центрі Європ. частини СРСР. Утворена 13.VIII 1944. Площа 60,1 тис. км². Нас. 804 тис. ж. (1979, перепис), в осн. росіяни. Міського нас.— 64%. Поділяється на 24 райони, має 11 міст та 18 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Кострома*. Область нагороджено орденом Леніна (1967). Поверхня К. о. рівнинна, переважні висоти 100—150 м, на Зх.— Костромська низовина та Галицька височина (вис. до 293 м), у центр. частині — Волго-Унженська низовина. У пн.-сх. частину заходять Північні Ували. Корисні копалини: горючі сланці, торф, фосфорити, озерний мул (сапропель).

Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —11 —14°, липня +17,6, +17,9°. Опадів 550—600 мм на рік (максимум влітку). Гол. ріка — *Волга* з притоками Костромою, Унжею, Ветлугою. Озера — Галицьке, Чухломське. Переважають дерново-підзолисті грунти, поширені торфово-болотні та алювіальні. К. о. лежить у лісовій зоні. Ліси вкривають 67% тер. області (сосна, ялина, береза, осика, вільха та ін.). В нар.-госп. комплексі К. о. провідне місце посідають лісозаготівлі, деревообр. та лляна пром-сть. Базу енергетики області становлять ряд ТЕЦ і Костромська ДРЕС. Деревообробка представлена виробн. пиломатеріалів, шпал, комплектів деталей для стандартних будинків, фанери, меблів, фіброліту тощо. Осн. райони лісозаготівель у лісовому Заволжі. Гол. підприємства текст. пром-сті зосереджені в Костромі (зокрема, найбільший в СРСР Костромський льонокомбінат ім. В. І. Леніна) та Нерехті (льонокомбінат «Червона текстильниця»). Розвинуті машинобудування та металообробка (з-ди: екскаваторні, «Текстильмаш», «Мотордеталь», «Строммашина», автом. ліній та ін.). На місцевій сировині працюють підприємства харчової пром-сті (маслосироробні, борошномельні, спиртові, крохмалепатокові, круп'яні та ін.). Легка (шкіряно-взут. і трикотажна), біохім. пром-сть, виробн. буд. матеріалів, різноманітні кустарні промисли. Гол. пром. центри: Кострома, Нерехта, Галич, Мантурово, Шар'я, Нея. С. г. спеціалізується на вирощуванні льону та мол.-м'ясному тваринництві. Вирощують також зернові (озиме жито, ярі — пшеницю, ячмінь, овес), кормові, картоплю, овочеві культури. Крім великої рогатої худоби, розводять свиней, овець і кіз. К. о. перетинає Північна з-ця, ін. з-ці — Ярославль — Нерехта — Іваново, Ярославль — Кострома — Галич. Судноплавство по Волзі та її притоках. Важливу роль у внутр. перевезеннях відіграють автомоб. та повітряний транспорт. У К.о. — технологічний, педагогічний та с.-г. інститути (Кострома), 16 музеїв, у т. ч. образотворчого мист., істор.-архіт. музей-за-

Корова **костромської породи.**

повідник (Кострома), 5 краєзнавчих, музей-садиба О. М. Островського в с. Щеликові. Театри — драм. ім. О. М. Островського та ляльковий.

КОСТРОМСЬКА́ ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода молочно-м'ясного напряму продуктивності. Виведена в плем. г-вах Костромської обл. схрещуванням місцевої худоби з альгаузькою, *швіцькою породою* і *ярославською породою*. Як порода затверджена 1944. Масть сіра або бура різних відтінків. Тварини великі, мають міцну, гармонійну будову тіла з яскраво вираженими ознаками молочності і м'ясності. Жива маса корів 550—650 кг, бугаїв 800—900 кг. Середньорічний надій молока 3500—5000 кг, жирність 3,7—3,9%. Розводять К. п. в Костром., Івановській, Яросл., Владимир. областях РРФСР і в БРСР.

КОСТУМБРИ́ЗМ (icп. costumbrismo, від costumbre — звичай) — напрям у літературі й образотворчому мистецтві Іспанії і Латинської Америки 19 ст. К. виник у зв'язку з інтересом романтиків до нар. побуту й був поворотом до реалістичного зображення дійсності. В л-рі представники К. розробляли жанри нарису, роману, драми й поезії (Р. Месонеро Романоса, М. Х. де Ларра, Х. Сомос, М. Лафуенте та ін.). В образотворчому мист. був поширений в графіці й живопису. Художники-костумбристи документально точно відтворювали навколишнє життя, зображували простих людей. Представники: на Кубі — В. П. де Ландалусе, Ф. Міале; в Колумбії — Р. Торрес Мендес; в Аргентині — К. Морель та ін.

Літ.: Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967

КОСТШЕВА (Kostrzewa) Віра (справж. ім'я і прізв.— Марія Кошутська; 2.II 1876 — 9.VII 1939) — діячка польс. робітн. руху. Вчителька. Н. в с. Глувчин, поблизу м. Каліш (тепер ПНР). В 1902 вступила в Польську соціалістичну партію, учасниця революції 1905—07 у Польщі. В 1906 — одна з організаторів *ППС-лівиці*, в 1906—18 — член її центр. робочого к-ту. За революц. діяльність не раз зазнавала арештів і заслання. В 1918—30 (з перервою) — член ЦК і Політбюро ЦК Компартії Польщі. Учасниця IV—VI конгресів Комінтерну. З 1930 жила в СРСР.

КОСТШЕ́ВСЬКИЙ (Kostrzewski) Юзеф (25.II 1885, Венглев, тепер ПНР — 19.XI 1969, Познань) — польс. археолог, дійсний член Польс. АН (з 1951). Освіту здобув у Краківському і Берлінському ун-тах. У 1923 — 58 — директор Археол. музею в Познані, 1919—56 — професор Познанського ун-ту. Автор наук. концепції про праслов'ян. належність *лужицької культури*. В окремих працях торкався проблем минулого зх. частини України.

КОСТЮ́К Григорій Силович [н. 23.XI (5.XII) 1899, с. Могильне, тепер Гайворонського р-ну Кіровогр. обл.] — укр. рад. психолог, дійсний член АПН СРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1970). Закінчив *Колегію Павла Галагана* (1919) та філос.-педагогічний відділ Київ. ін-ту нар. освіти (1923). З 1919 до 1930 учителював. З 1930 — викладач, з 1935 — професор, згодом зав. кафедрою Київ. пед. ін-ту ім. О. М. Горького. Одночасно завідував відділом психології Укр. н.-д. ін-ту педагогіки. В 1945—73 — директор, з 1973.— зав. лабораторією психології особистості Н.-д. ін-ту психології УРСР, зав. Київ. лабораторією розвитку мислення школярів Ін-ту заг. та пед. психології АПН СРСР. Автор багатьох праць, присвячених питанням психології навчання й виховання учнів, розвитку їхнього мислення і здібностей, формуванню особистості, а також питанням теорії й історії психології. Автор підручника «Психологія» (1939, перевидавався 1941, 1955, 1961, 1968). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями.

О. Т. Губко.

КОСТЮ́К Платон Григорович (н. 20.VIII 1924, Київ) — укр. рад. фізіолог, акад. АН УРСР (з 1969), акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1947. Син Г. С. *Костюка*. Закінчив Київ. ун-т (1946) і Київ. мед. ін-т (1949). З 1956 — зав. відділом Ін-ту фізіології тварин при Київ. ун-ті. З 1958 — зав. відділом заг. фізіології нервової системи, а з 1966 — директор Ін-ту фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР. З 1978 — академік-секретар Відділення фізіології АН СРСР. Осн. праці присвячені вивченню клітинних механізмів діяльності нервової системи. К. вперше в СРСР застосував мікроелектродне вивчення діяльності нервових клітин і створив школу дослідників у цій галузі. Депутат Верховної Ради УРСР 9 — 10-го скликань. Премія АН СРСР ім. І. П. Павлова, 1962 і премія АН СРСР ім. І. М. Сєченова, 1977. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1976.

Тв.: Двухнейронная рефлекторная дуга. М., 1959; Микроэлектродная техника. К., 1960; Физиология центральной нервной системы. К., 1977.

КОСТЮКО́В Олександр Олександрович [28.VIII (10.IX) 1909, Севастополь — 29.IV 1976, Одеса] — укр. рад. вчений у галузі кораблебудування, доктор тех. наук (з 1957), професор (з 1958), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1943. Закінчив (1932) Одеський ін-т інженерів водного транспорту (тепер ін-т інженерів мор. флоту), працював у ньому весь час (1960—71 — ректор). Осн. праці — з теорії корабельних хвиль і хвильового опору. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія ім. О. М. Крилова АН СРСР, 1960.

П. Р. Дубинський.

КОСТЮ́РІН Віктор Федорович (1853, Дубоссари, тепер Молд. РСР — 2.VI 1919) — революційний народник. Навчався в Новоросійському ун-ті в Одесі. В 1873—74 входив до гуртка *чайковців*. У 1875—77 — учасник революц. народницьких гуртків у Києві, Єлизаветграді, Одесі, Херсоні. В 1877 К. заарештовано, 1879 засуджено до 10 років каторги, яку відбував на Карі (Сх. Сибір). З 1893 жив у Тобольську, де брав участь у революц. подіях 1905. Був висланий з Тобольська в Сургут (тепер Ханти-Мансійський авт. окр. Тюменської обл.). Пізніше відійшов від політ. діяльності.

КОСТЮ́ШКО-ВАЛЮЖА́НИЧ Антон Антонович [16 (29).VI 1876, Казань — 2 (15).III 1906, Чита] — діяч революц. руху Росії. Член РСДРП з 1900, більшовик. Н. в сім'ї офіцера. Закінчив псковський кадетський корпус, Павловське військ. уч-ще. В 1897 вчився в Новоолександрійському с.-г. ін-ті (Польща), виключений 1898 за революц. роботу. В 1899—1901 вчився у Катериносл. вищому гірничому уч-щі, був одним з керівників студентської с.-д. орг-ції, проводив агіт.-пропагандист. роботу серед робітників Катеринослава. В 1901 К.-В. заарештовано, 1903 заслано на 5 років до Сибіру, звідки у вересні 1905 він утік. Під прізвищем Й. Григоровича проводив парт. роботу в Читі. Один з керівників збройного повстання в Читі 1905—06. Розстріляний каральною експедицією.

КОСТЯКО́В Олексій Миколайович [16 (28).III 1887, Серпухов, тепер Моск. обл. — 30.VIII 1957, Москва] — рос. рад. вчений в галузі меліорації, чл.-кор. АН СРСР (з 1933), акад. ВАСГНІЛ (з 1935). В 1912 закінчив Моск. с.-г. ін-т (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). Організував (1912— 19) перші в Росії, зокрема в західних губерн. і в Криму, гідромодульні (дослідно-меліоративні) дослідження. За ініціативою К. були створені перші кафедри меліорації при Петровській с.-г. академії, Моск. ін-ті інженерів водного г-ва. В 1923—29 очолював Держ. ін-т с.-г. меліорації. К. обгрунтував способи й методи планування та будівництва меліоративних систем, розробив вчення про режим зрошення та техніку поливу с.-г. культур, боротьбу з втратами води тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1951, 1952.

КОСТЯ́МІН Микола Миколайович [28.VIII (9.IX) 1868, м. Великий Устюг, тепер Волог. обл.— 26.II 1958, Одеса] — укр. рад. гігієніст, засл. діяч науки УРСР (з 1951). Закінчив фіз.-матем. ф-т Петерб. ун-ту (1890) та Військ.-мед. академію (1896). З 1914 — професор Одес. ун-ту (згодом — Одес. мед. ін-ту). Праці присвячені питанням військової та професійної гігієни, гігієни харчування, фіз. культури тощо. К.— автор ряду підручників. Нагороджений орденом Леніна.

КОСТЯНИ́ЦІ, костянки (Lithobiomorpha) — ряд членистоногих тварин підкласу *губоногих*. Тіло (довж. понад 3 см) сегментоване, ніг 15 пар; забарвлення рудувате або коричнюватe. Живуть К. переважно серед рослинних решток в лісах, на луках тощо. Активні вночі, живляться комахами, павуками, червами. Розвиток за типом *анаморфозу*. Пошир. в Європі й Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР, найвідоміша костяниця звичайна (Lithobius forficatus).

Г. С. Костюк.

П. Г. Костюк.

О. М. Костяков.

Костумбризм.
В. П. де Ландалусе. Ворожка. Середина 19 ст.

Т. Косцюшко.

В. О. Котарбінський. Біля жертовника. Київський музей російського мистецтва.

Костьол бернардинців у Львові. Архітектор П. Римлянин. 1606—30.

КОСТЯНИ́ЦЯ (Cylactis) — підрід роду Rubus родини *розових*. Багаторічні трав'янисті однодомні рослини з кореневищем. Листки чергові, черешкові, з прилистками, складні трійчасті або прості 3-лопатеві. Квітки правильні, білі або пурпурові, поодинокі, рідше в напівзонтиках. Плід — збірна кістянка. 4 види, поширені в лісовій і тундровій зонах Пн. півкулі. В УРСР, переважно у лісовій зоні, поширена К. к а м' я н и с т а (Rubus saxatilis). Плоди соковиті, містять пектини, таніди, монози, органічні кислоти, вітаміни С і Е. Вживають свіжими, сушеними тощо. В нар. медицині застосовують при простудних, урологіч., шлунково-кишкових хворобах, від геморою та ін. Іл. с. 450. *А. П. Лебеда.*

КОСТЯНТИ́НІВКА — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР, райцентр, на р. Кривому Торці (бас. Дону). Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. 112 тис. ж. (1979). Виникла на місці невеликого с-ща, збудованого 1859. На поч. 20 ст. К.— значне пром. с-ще. В 1905 і 1912 в К. відбулися політ. страйки й демонстрації. В 1906 був створений Костянтиново-Горлівський с.-д. к-т. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації К. (29.X 1941—6.IX 1943) в місті діяли підпільні міськком партії, комсомольська група і партизанська група.

К.— великий пром. центр Донбасу Провідне місце в економіці міста посідають металург., хім. і скляна пром-сть. Гол. підприємства — з-ди: металург. «Вторчормет», по виробн. вогнетривів «Червоний Жовтень», хім., *костянтинівський завод «Укрцинк»*, *костянтинівський завод «Автоскло»*, *Костянтинівський механізований склоробний завод* імені Жовтневої революції, скловиробів; екстрактно-шкіряний комбінат тощо. Підприємства харч. пром-сті, по обслуговуванню залізнич. транспорту та ін. Райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Н.-д. ін-т скловиробів, заг.-тех. ф-т Укр. заочного політех. ін-ту, індустріальний і с.-г. технікуми, філіал Слов'янського хім.-мех. технікуму, мед. і 3 профес.-тех. уч-ща, 21 заг.-осв., музична й спортивна школи; 12 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 3 палаци культури, 5 клубів, 6 кінотеатрів, 57 б-к, музей історії міста.

Літ.: Донцов Б. Н., Климов А. Н. Константиновка. Донецк. 1979.

КОСТЯНТИ́НІВКА — селище міського типу Краснокутського р-ну Харків. обл. УРСР, за 16 км від залізнич. ст. Коломак. 2,8 тис. ж. (1979). У К.— Ананьївський цукр. комбінат (цукр. з-д і бурякрадгосп), виробниче відділення райсільгосптехніки. Середня школа, лікарня; 2 клуби, 3 б-ки. С-ще засн. 1780.

КОСТЯНТИ́НІВСЬКИЙ ЗАВО́Д «АВТОСКЛО́» — підприємство промисловості будівельних матеріалів. Розташований в м. *Костянтинівці* Донец. обл. Засн. 1899 як дзеркальний з-д. Робітники підприємства брали активну участь у революц. боротьбі. Масові страйки відбувалися тут 1900, 1905, 1912. За роки довоєнних п'ятирічок з-д було докорінно реконструйовано й розширено. Освоєно виробн. нових видів продукції для авто-, авіа-, тракторо-, суднобудування. В 1943 на з-ді одержано першу післявоєнну продукцію.

К. з. «А.»— важливе підприємство галузі, яке виробляє, зокрема, вітринне скло, листовий шлакоситал, ілюмінатори. Крім того, тут виготовляють дзеркала меблеві, облицьовувальну плитку тощо— всього 200 видів продукції для різних галузей нар. г-ва. Технологічні процеси підготовки шихти, варіння й обробки скла майже повністю механізовано і автоматизовано. К. з. «А.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1958). *Г. М. Лапін.*

КОСТЯНТИ́НІВСЬКИЙ ЗАВО́Д «УКРЦИ́НК» — підприємство кольорової металургії. Розташований в м. *Костянтинівці* Донец. обл. Буд-во почато 1928. Першу продукцію одержано 1930. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни, споруди зруйнували нім.-фашист. загарбники. З 1943 почалися відбудовні і реконструктивні роботи. У 1954 на з-ді введено в дію цехи по виробн. вторинного свинцю; 1956 з-д перший у країні перейшов на повне випалювання цинкових концентратів у печах киплячого шару. В 1975—76 вперше в країні було збудовано й освоєно шахтну піч для переробки вторинної свинцевовмісної сировини з випаровувальним охолоджуванням кесонів і гарячим дуттям. Осн. продукція: цинк, сурм'яний свинець, сірчана к-та, кадмій, індій, товари нар. споживання (цинкове білило та ін.). *В. І. Науменко.*

КОСТЯНТИ́НІВСЬКИЙ МЕХАНІЗО́ВАНИЙ СКЛОРО́БНИЙ ЗАВО́Д імені Жовтневої революції — підприємство промисловості будівельних матеріалів. Розташований у м. *Костянтинівці* Донец. обл. Засн. 1897. Робітники з-ду брали активну участь у революц. подіях 1905. Масові страйки відбувалися на підприємстві 1907, 1910, 1912. Під час 1-ї світової та громадян. воєн з-д не працював. Роботу відновлено 1921. В 1924—28 з-д докорінно реконструйовано. В 1930 потужність підприємства досягла 3,5 млн. м² скла на рік. У період тимчасової окупації міста нім.-фашист. загарбниками (1941—43) з-д було зруйновано. Першу післявоєнну продукцію одержано 1944. За післявоєнні роки підприємство реконструйовано й значно розширено. З-д виробляє віконне скло, шлакоситалові плитки, силікат натрію (розчинне скло), скляну облицьовувальну плитку, товари нар. споживання. *В. М. Тихий.*

КОСТЯНТИ́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,2 тис. км². Нас. 24,2 тис. чол. (1979). У районі — 60 населених пунктів, підпорядкованих 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Костянтинівка*. К. р. розташований у межах *Донецького кряжа*. Поверхня розчленована балками та ярами. Гол. річка — Казенний Торець з прит. Кривий Торець (бас. Сіверського Дінця). У межах району Клебань-Бицьке водосховище. На Сх. району проходить *Сіверський Донець — Донбас канал*. Грунти чорноземні. Лежить в межах степової зони. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Костянтинівка. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 98,5

тис. га, у т. ч. орні землі — 78,9 тис. га. Зрошується 4,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, соняшник, овочеві. Садівництво. Скотарство, свинарство, птахівництво. В К. р.— 14 колгоспів, 7 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. вузол — Костянтинівка, залізничні станції: Ашуркове, Віролюбівка, Дружківка, Кіндратівка, Кривий Торець. Автошляхів — 341 км, у т. ч. з твердим покриттям — 302 км. У районі — 24 заг.-осв. школи, с.-г. технікум, 36 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 9 будинків культури, 29 клубів, 28 кіноустановок, 26 б-к. У К. р. видається газ. «Знамя индустрии» (з 1930).

О. І. Рижков.

КОСТЯНТИНОГРА́Д — колишня (до 1922) назва м. *Краснограда*.

КОСТЬО́Л (польс. kościoł, від лат. castellum — укріплення) — польс. назва католицького храму.

КОСТЬО́НКІВСЬКО - БО́РШЕВСЬКІ СТОЯ́НКИ — група поселень (понад 20) пізнього *палеоліту* на правому березі Дону, на Пд. від Воронежа, на території двох сусідніх сіл — Костьонки і Борщево (Борщево). Відкриті 1879. Осн. розкопки проводили в 20—30-х рр. і в 40—60-х рр. 20 ст. Частина поселень мала по кілька культур. шарів, що належать до різних етапів і культур пізнього палеоліту. При розкопках виявлено залишки жител з вогнищем, ями-сховища, кам'яні, крем'яні і кістяні знаряддя, прикраси з просвердлених зубів та іклів тварин, багато скульптурних зображень тварин (мамонта, ведмедя, печерного лева тощо), кілька десятків жіночих статуеток, вирізьблених з каменю і бивня мамонта, а також кілька поховань людей часів пізнього палеоліту.

Літ.: Ефименко П. П. Костёнки I. М.—Л., 1958.

КОСЦЮ́ШКО (Костюшко; Kościuszko) Тадеуш (4.II 1746, фільварок Меречовщина, тепер Івацевицького р-ну Брест. обл.— 15.X 1817, Золотурн, Швейцарія) — діяч польс. національно-визвольного руху. Син шляхтича. Учасник *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83*, бригадний генерал; був ад'ютантом Дж. *Вашінгтона*. В 1784 повернувся до Польщі. Бився проти військ *Тарговицької конфедерації 1792*. Під час *польського повстання 1794* був обраний керівником д-ви (диктатором). Видав помірко-ваний *Полаиецький універсал 1794*. Після поразки під Мацейовицями 10.X 1794 тяжко поранений К. потрапив у полон. Після звільнення (1796) емігрував (США, Франція). У 1799 приєднався до «Т-ва польс. республіканців». Висував демократичну програму нац. відродження Польщі. Відхилив пропозиції *Наполеона I* (1806) й *Олександра I* (1814—15) про співробітництво. Прах К. поховано в Кракові. Іл. с. 470.

КОСЦЮ́ШКО ГОРА́ — гірська вершина на Сх. Австралії, у пд. частині *Великого Вододільного хребта*. Вис. 2230 м (найвища точка материка). Відкрив К. г. 1840 польс. мандрівник П. Стшелецький. Названа на честь Т. *Косцюшка*. На К. г.— нац. парк Маунт-Косцюшко.

КОСЯЧЕ́НКО Ганна Яківна (н. 9.X 1937, с. Капустинці, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.) — новатор с.-г. виробництва, ланкова механізованої ланки (з 1964) колгоспу «Заповіт Леніна» Яготинського р-ну Київ. обл., Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1973. Ланка, яку очолює К., вирощує високі сталі врожаї цукр. буряків (напр., в 1979 зібрала по 502 ц з кожного із 148 га). К.— депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. *М. Н. Петренко.*

КОСЯЧЕ́НКО Григорій Панфілович [16 (29).IX 1903, с. Черняхівка, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.— 19.X 1936, м. Яготин] — укр. рад. поет. Друкуватися почав з 1924 в газ. «Більшовик» і журн. «*Глобус*», був членом літ. орг-цій «*Гарт*» і ВУСПП. У віршах (зб. «Віхоли», «Залізна кров» — обидві 1927; «Малий кобзар», 1928; «Шторм», 1929, «Полустанок», 1930, «Дорога», 1931; «Борня і дні», 1932) оспівував соціалістичні перетворення в селі і місті, трудові подвиги радянських людей. У деяких віршах К. 20-х рр. помітний вплив міщанської занепадницької поезії. *М. П. Тараненко.*

КОТ (Cot) П'єр (20.XI 1895, Гренобль — 21.VIII 1977, Савойя) — франц. політ. діяч. Юрист. У 1928—40 — депутат Національних зборів від партії радикалів і радикал-соціалістів. У 30-х рр. не раз обіймав міністерські посади. Після нім.-фашист. окупації Франції 1940 емігрував (Великобританія, США). В 1944—49 — член Тимчасової консультативної асамблеї в Алжірі. В 1945 — депутат установчих, 1946—58, 1964—68 — Нац. зборів від Союзу прогресивних республіканців. Один із засновників *Руху прихильників миру*, член Бюро *Всесвітньої Ради Миру* (з 1951), співголова Міжнар. асоціації юристів-демократів; 1960—69 — зав. відділом Вищої школи наук. досліджень (Париж). У 1951—62 — відповідальний редактор журн. «Орізон» («Обрії», рос. вид.— «В защиту мира»). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1953.

КО́ТА-КІНАБА́ЛУ — місто в Малайзії, адм. ц. штату Сабах. Розташоване на пн.-зх. узбережжі о. Калімантан. Порт. Залізнична станція, аеропорт. 40,9 тис. ж. (1970). Значний торг. центр району тропічного землеробства. Рибальство. Засн. 1899.

КОТА́НГЕНС (лат. cotangens, скор. від complementi tangens — *тангенс* доповнення) — одна з *тригонометричних функцій*, позначається ctg.

КОТА́НЕ (Kotane) Мозес Мауане (9.VIII 1905, Тампостад, пров. Трансвааль — 19.V 1978, Москва) — діяч комуністичного і нац.-визвольного руху Південно-Африканської Республіки. Н. в сел. сім'ї. З 1919 почав трудову діяльність. У 1928 вступив до Афр. нац. конгресу (АНК), 1929 — до Компартії Пд. Африки (з 1953 — Пд.-Афр. компартія, ПАКП). З 1929 — член ЦК, 1933—34 та з 1938 — ген. секретар ПАКП. З 1945 — також член Нац. виконкому АНК. Не раз зазнавав переслідувань і арештів. Нагороджений орденом Дружби народів.

Літ.: Бантинг Б. Мозес Котане — южноафриканский революционер. Пер. с англ. М., 1979.

КОТАРБІ́НСЬКИЙ (Kotarbiński) Вільгельм Олександрович (30.XI 1849, Неборув, тепер ПНР — 4.IX 1921, Київ) — польс. живописець. Навчався у Варшавській худож. школі (1867—71), Римській академії св. Луки (1872—75), петерб. АМ (1875 — 82; академік її з 1905). Жив у Білорусії та на Україні. В 1893 брав участь в організації Т-ва київ. художників. Писав картини на міфологічні та реліг. сюжети: «Прометей та Вулкан» (1881), «Оргія», «Бій кентаврів з амазонками», «Жертва Нілу». Багато працював у галузі монументально-декор. живопису (розписи у Володимирському соборі, в будинках, де тепер містяться музеї Т. Г. Шевченка і зх. та сх. мистецтва, всі — в Києві).

КОТАРБІ́НСЬКИЙ (Kotarbiński) Тадеуш (н. 31.III 1886, Варшава) — польс. філософ і логік, президент Польс. АН (1957—62), іноземний член АН СРСР (з 1958), АН Болгарії і АН Монголії. Учень К. *Твардовського*. У 1912 закінчив Львів. ун-т. Професор Варшавського ун-ту (з 1919), ректор ун-ту в Лодзі (1945—49). Представник *львівсько-варшавської школи*. Сформулював матеріалістичну концепцію *реїзму*. Один із засновників *праксеології*. Розробляє проблеми теорії пізнання, формальної логіки, її історії, логічної семантики і методології науки. В бурж. Польщі був в опозиції до реакційного режиму Пілсудського і *клерикалізму*.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения. М., 1963.

М. М. Верников.

КОТА́РІ Даулат Сінгх (н. 6.VII 1906, Удайпур, шт. Раджастхан) — інд. фізик. Іноз. член АН СРСР (з 1976). З 1942 — професор ун-ту в Делі. Осн. праці — з статистичної термодинаміки, астрофізики і теорії гравітації.

КО́ТБУС — місто на Сх. НДР, адм. ц. округу Котбус. Розташований на р. Шпре. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт. 98,4 тис. ж. (1976). Розвинуті маш.-буд., текст., деревообр., харч. пром-сть. Старовинний центр виробн. сукна, килимів та ін. текст. виробів. Інженерно-текст. школа. Архіт. пам'ятки 14—15 ст. К. вперше згадується в 12 ст.

КОТЕЛЕ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 23,8 тис. чол. (1979). У районі — 40 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 7 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Котельва*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: нафта, газ, торф, глина, пісок. Річки — *Ворскла* (на зх. межі району) з прит. Мерло (обидві бас. Дніпра). Грунти чорноземні, піщані й супіщані. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, ясен, клен тощо) займають 15,5 тис. га. Осн. підприємства: котелевські пром. комбінат та цех Полтав. міськ. мол. заводу. Комбінат побутового обслуговування (Котельва). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 52,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 43,6 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, цукр. буряки. У К. р.— 10 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 193 км, у т. ч. з твердим покриттям — 142 км.

У районі — 20 заг.-осв. і музична школи; 21 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні. 10 будинків культури, 14 клубів, кінотеатр, 33 кіноустановки, 23 б-ки. З історико-крає-

Г. Я. Косяченко.

П. Кот.

В. О. Котельников.

В. О. Котик.

Котик.

знавчі музеї. У К. р. видається газ. «Народна трибуна» (з 1940).

А. А. Стовба.

КОТЕЛЬВА́ — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр, розташоване на р. Котельві (бас. Дніпра), за 64 км від Полтави. 12 тис. ж. (1979). Засн. в 16 ст. З 1648 К.— сотенне містечко Полтавського, з 60-х рр. 17 ст.— Зіньківського (перейменованого на поч. 70-х рр. 17 ст. на Гадяцький) полку. Під час *Північної війни 1700—21* швед. загарбники після запеклого опору козац. гарнізону захопили й зруйнували К. В період громадян. війни в районі К. 1918 діяв партизанський загін, очолюваний С. А. *Ковпаком*. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (9.X 1941—9.IX 1943) в районі діяли партизанські групи.

У К.— комбікормовий з-д, цех Полтавського міського молочного з-ду, птахоінкубаторна станція, пром. комбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, 3 колгоспи тощо. 6 заг.-осв. і музична школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, 4 клуби, кінотеатр, 12 б-к, краєзнавчий музей. На околиці К.— пам'ятка природи — Ковпаківський лісопарк. Пам'ятка архітектури — Троїцька церква (1812). Парк ім. Т. Г. Шевченка. Пам'ятники: В. І. Леніну; героям-котелевцям, які загинули 1920 в збройній сутичці з куркульською бандою; меморіальний комплекс на честь 1071 жителя К., які загинули в боротьбі проти фашизму в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. В К. народилися укр. історик Д. П. *Міллер*, двічі Герой Рад. Союзу С. А. Ковпак, де встановлено його бюст.

КОТЕЛЬВА́ — урочище між Києвом і Вишгородом, що згадується в документах 17 ст.

КОТЕ́ЛЬНИКОВ Володимир Олександрович [н. 24.VIII (6.IX) 1908, Казань] — рад. вчений у галузі радіотехніки і громадський діяч, акад. АН СРСР (з 1953), двічі Герой Соціалістичної Праці (1969, 1978). Член КПРС з 1948. Після закінчення (1931) Моск. енерг. ін-ту викладав у ньому. З 1954 — директор Ін-ту радіотехніки і електроніки АН СРСР, з 1971 — віце-президент АН СРСР. Осн. праці — з проблем удосконалення радіоприймання, боротьби з радіоперешкодами, розроблення апаратури радіозв'язку. К. визначив оптимальне співвідношення між частотними характеристиками радіоприймальних пристроїв і величиною сигналів перешкод (теорема К., 1933), створив теорію потенціальної перешкодостійкості (1946). Роботи в галузі планетної радіолокації. Голова Верховної Ради РРФСР (з 1973). Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946. Ленінська премія, 1964. Золота медаль ім. О. С. Попова АН СРСР, 1974.

КОТЕ́ЛЬНИКОВ Гліб Євгенович [18 (30).I 1872, Петербург — 22.XI 1944, Москва] — рад. винахідник, творець авіаційного ранцевого парашута. Закінчив (1894) Київ. військове уч-ще. У 1911 створив і випробував перший у світі парашут РК-1, що був застосований у роки 1-ї світової війни. Згодом запропонував нові його моделі: РК-2 — з напівм'яким ранцем, РК-3 — м'який ранцевий (прототип сучасних), РК-4 — для гондоли аеростата та ін. парашути, які були прийняті на озброєння ВПС. Нагороджений орденом Червоної Зірки.

КОТЕ́ЛЬНИКОВ Олександр Костянтинович [6 (18).III 1877, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 23.I 1964, Київ] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив (1908) Київ. політех. ін-т, 1913—31 викладав у ньому, 1931—38 — в Одеському ін-ті інженерів зв'язку, з 1938 — в Київ. ін-ті харч. пром-сті. В 1944—47 працював в Ін-ті енергетики АН УРСР, 1947—50 — в Ін-ті електротехніки (тепер Ін-т електродинаміки) АН УРСР. Осн. праці — з питань техніки слабких струмів, електродинаміки і теорії *довгих ліній*.

КОТИ́ГОРОШКО, Покотигорошко — герой однойменної укр. та білорус. народної казки, юнак-богатир — найменший син у селянській родині; народився нібито від з'їденої матір'ю горошини, що котилася по дорозі. В образі К. народ втілив такі риси, як богатирську силу, стійкість у боротьбі проти ворогів, вірність, кмітливість тощо.

КО́ТИК Валентин Олександрович (11.II 1930, с. Хмелівка, тепер Шепетівського р-ну Хмельн. обл.— 17.II 1944) — юний учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1958). З 1937 жив і навчався в м. *Шепетівці*. Коли місто окупували нім.-фашист. загарбники, К. вступив до підпільної орг-ції, виконував бойові доручення. Пізніше продовжував боротьбу в партизанському загоні. Загинув у боях за визволення м. Ізяслава Хмельн. обл. Ім'я К. присвоєно школі, де він навчався, і Шепетівському палацу піонерів. У м. Шепетівці йому встановлено пам'ятник. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медаллю.

КО́ТИК, північний морський котик (Callorhinus) — рід ссавців род. вухатих *тюленів*. Включає один вид — північний морський котик (C. ursinus). Тіло масивне (довж. бл. 2 м, маса до 190 кг), волосяний покрив складається з грубої ості коричнево-бурого кольору і ніжно-шовковистого підшерстя іржастого (у молодих) або коричневого (у дорослих) кольору, у новонароджених — чорний. Поширений К. у пн. частині Тихого ок., утворює три осн. стада: на Командорських о-вах, на о. Тюленячому (поблизу Сахаліну) та на островах Прибилова (США). З жовтня по травень К. живуть у відкрит. морі, влітку—на суші, утворюючи лежбища (період розмноження та линяння). Живиться К. переважно рибою, а також головоногими молюсками, ракоподібними. Самка після 360 днів вагітності народжує 1 маля (т. з. чорний котик). Самки стають статевозрілими у 3, самці — в 5—7 років. К.— полігами (див. *Полігамія* в біології). К.— хутровий звір. Промисел на К. обмежений.

О. П. Корнєєв.

КОТИЛОЗА́ВРИ (Cotylosauria) — підклас вимерлих примітивних *плазунів*, що існували в пермський і тріасовий періоди. К. були переважно рослиноїдними тваринами, досягали довж. 2,5 м. У будові тіла К. мали чіткі ознаки наземних хребетних, але разом з цим збе-

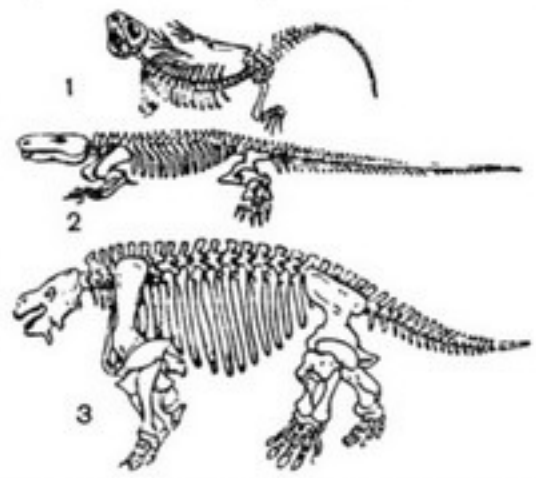

Котилозаври пермського періоду (скелети): 1 — ніктифрурет; 2 — лімноцеліс; 3 — скутозавр.

регли ряд ознак своїх предків — *земноводних* (широкий безвилицевий череп, піднебінні зуби, короткий шийний відділ тощо). Рештки К. знайдено в Пн. Америці, Пд. Африці і в Європі; мають значення провідних викопних форм у геології.

КОТИРУВА́ННЯ (від франц. coter, букв.— розмічати) — встановлення курсів іноземних *валют*, цінних паперів (*акцій* і *облігацій*) або цін товарів на *біржі*. В капіталістичних країнах К. проводиться звичайно спец. органом товарної, фондової або валютної біржі (котирувальною комісією) і публікується в біржових бюлетенях оптових цін товарів, курсів цінних паперів (акцій і облігацій) і курсів іноз. валют. Поряд з офіц. К. існує неофіційне — на спекулятивному, т. з. чорному ринку. В СРСР К. іноз. валют проводиться Держбанком СРСР і публікується щомісяця в курсовому бюлетені.

КО́ТІН Жозеф Якович [26.II (10.III) 1908, м. Павлоград, тепер Дніпроп. обл.— 21.X 1979, Москва] — радянський конструктор танків, генерал-полковник-інженер (1965), доктор технічних наук (з 1943), професор (з 1948), Герой Соціалістичної Праці (1941). Член КПРС з 1931. В 1932 закінчив Військ.-тех. академію ім. Ф. Е. Дзержинського. Під керівництвом К. розроблено конструкцію важких танків СМК, КВ, ІС-1, ІС-2, плавучого танка ПТ-76. В 1968—72 — заст. міністра оборонної пром-сті СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1943, 1946 1948.

КО́ТКА — місто на Пд. Фінляндії, на островах у пн. частині Фінської затоки, в гирлі р. Кюмі-Йокі. Значний порт (вивіз лісопродуктів), з-цею сполучений з материком. 33,8 тис. ж. (1972). Важли-

вий лісопром. центр країни. Виробн. устаткування для лісової пром-сті; деревообр., целюлозно-паперова, хім. (виробн. суперфосфату) та цукр. промисловість.

КОТКО́ Кость [літ. псевд. Любченка Миколи Петровича; 17 (29). II 1896, Київ — 1933] — укр. рад. письменник-сатирик. Член Комуністичної партії з 1919. Друкуватися почав 1911, спочатку рос. мовою. З перших днів Рад. влади працював в укр. пресі, редагував газети «Червона правда», «Киевский пролетарий», «Вісті», був співробітником газ. «Комуніст», журн. «Червоний перець». Автор понад двадцяти збірок сатиричних фейлетонів, гуморесок, оповідань: «Петлюрія» (1921), «Обличчям до спини», «Як воно там, за кордоном» (обидві — 1927), «Сто годин на добу», «Сонце поза мінаретами» (обидві — 1928), «Щоденник кількох міст» (1930) та ін., у яких гостро таврував укр. бурж.-націоналістичну контрреволюцію, прояви міщанства й дрібновласницької психології.

Тв.: Червона сатира. К., 1961.

П. М. Довгалюк.

КОТКО́В Іван Іванович (н. 11.IV 1904, м. Яготин, тепер Київ. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1940. В 1930 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. Серед робіт: лікувальний корпус для Дніпробуду (1930—31), житл. будинок у Волгограді (1934—36). К.— автор наук. праць з питань буд-ва та архітектури.

КОТКУВА́ННЯ — агротехнічний прийом обробітку грунту *котками польовими* перед сівбою або слідом за висівом насіння с.-г. культур для покращення водно-фізичних умов їх зростання. К. застосовують також для боротьби з *випиранням рослин* та видуванням посівів.

КО́ТЛАС — місто обласного підпорядкування Арх. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на Пн. Двіні при впадінні в неї р. Вичегди. Вузол з-ць, пристань. 63 тис. ж. (1977). Гол. підприємства: Лімендський суднобуд.-суднорем. з-д, Котласький целюлозно-паперовий (в с-щі Коряжмі), деревообр. та млинарський комбінати, меблева ф-ка. Підприємства харч. пром-сті. Річкове, мед. та пед. уч-ща. Драм. театр, істор.-революційний музей. Місто утворене 1917.

КОТЛА́СІЯ (Kotlassia) — рід вимерлих примітивних земноводних підкласу батрахозаврів. Рештки К. знайдено у верхньопермських відкладах на Пн. Двіні поблизу м. Котласа (звідки й назва). К. досягали 1,25 м довжини, в будові черепа, зубів і всього скелета мали ще чимало ознак *лабіринтодонтів*. Вважають, що К. живилися переважно рибою. К.— одна з яскраво виявлених перехідних форм від земноводних до наземних хребетних — плазунів.

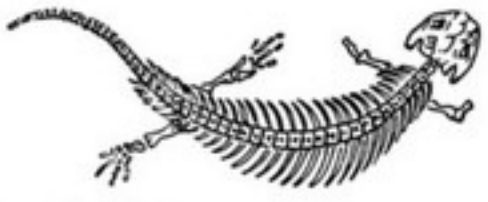

Котласія. Скелет.

КО́ТЛІН — острів у сх. частині Фінської затоки Балтійського м., за 27 км на Зх. від Ленінграда. Площа бл. 15 км². Поверхня рівнинна. У пд. частині острова — м. *Кронштадт*, засн. 1703 Петром I як фортеця Кроншлот.

КОТЛО́В Іван Федорович [26.XII 1873 (7.I 1874), с. Шликово, тепер Костром. обл.— 11.I 1920] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в сел. сім'ї. З 1900 працював у залізничних майстернях у Крюкові (тепер у складі м. Кременчука Полтав. обл.). Брав участь у революції 1905—07, був організатором с.-д. гуртків. З 1915 працював у Харків. вагонних майстернях і вів там парт. роботу. В 1917 — член виконкому Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів, член Харків. к-ту РСДРП(б). В 1918—19 — один з керівників Харків. підпільної орг-ції КП(б)У. Помер від тифу.

КОТЛОВА́Н — тимчасова виїмка у грунті для заглиблених споруд і підземних частин будинків (стін, *фундаментів* тощо). Створюють К. *землерийними машинами* різних типів звичайно з поверхні землі (див. *Земляні роботи*), рідше — за допомогою *кесонів* і *опускних колодязів*. Розміри К. визначають проектом будинку або споруди залежно від їхнього призначення, властивостей і глибини промерзання грунту тощо. Стінки К. (вертикальні, похилі, або укоси) в нестійких грунтах укріплюють спец. (шпунтовими) огородженнями, щитами з розпірками та ін. В складних гідрогеол. умовах вдаються до зниження рівня грунтових вод і *закріплення грунтів*.

КОТЛОНА́ГЛЯД — в СРСР державний нагляд за додержанням правил виготовлення і експлуатації парових котлів, посудин, що діють під тиском (понад 0,17 МПа), та підйомних споруд (підйомних кранів, ліфтів, ескалаторів, канатних доріг). Здійснюється (з 1954) К-том по нагляду за безпечним веденням робіт у пром-сті та гірничому нагляду (Держгіртехнаглядом СРСР), до складу якого входить Управління котлонагляду і підйомних споруд. Управління складає і затверджує правила, інструкції і норми з питань виготовлення та експлуатації устаткування, контролює їх виконання, провадить консультації та експертизи, розслідує аварії і нещасні випадки, розробляє організаційно-тех. заходи, спрямовані на запобігання травматизмові та аваріям, тощо. Комітети або управління Держгіртехнагляду є в усіх союзних республіках. Держгіртехнагляд УРСР з управліннями округів, обласними, міжобласними та районними інспекціями засновано 1958. При деяких м-вах діють відомчі інспекції котлонагляду.

Г. Ф. Маслов.

КОТЛЯ́Р (Вірська) Валерія Семенівна (н. 29.X 1930, Київ) — українська радянська артистка балету і балетмейстер, народна артистка УРСР (з 1964). В 1949 закінчила Київ. хореографічне уч-ще. В 1949—51 — у Львів. театрі опери та балету, 1951—54 — в ансамблі Пн. групи військ, 1954—75 — солістка Ансамблю танцю УРСР (сольні партії в укр. танцях «Горлиця», «Хміль», «Плескач», «Метелиця» та в хореографічних мініатюрах «Жовтнева легенда», «Про що верба плаче», «Ми пам'ятаємо»). З 1977 — гол. балетмейстер ансамблю танцю «Дружба» київ. з-ду «Більшовик».

КОТЛЯРЕ́ВСЬКИЙ Арсеній Миколайович [н. 2 (15).I 1910, Петербург] — укр. і рос. рад. органіст, музикознавець, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1955. Закінчив Ленінградську консерваторію (як музикознавець — 1935; органіст — 1938). З 1937 поєднує виконавську діяльність з пед. працею в Ленінгр. (з 1937), Ташк. (1947—50), Львів. (1951—60), Новосибірській (1960—68; з 1964 — професор) консерваторіях, Донец. муз.-пед. ін-ті (1968—70). З 1970 веде клас органа в Київ. консерваторії. К.— упорядник і спец. редактор збірників для органа, автор ряду музикознавчих праць. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

Т. П. Булат.

В. С. Котляр.

КОТЛЯРЕ́ВСЬКИЙ Іван Петрович [29.VIII (9.IX) 1769, Полтава — 29.X (10.XI) 1838, там же] — укр. письменник, перший класик нової укр. літератури. Н. в сім'ї дрібного чиновника. Вчився в Полтав. семінарії (1780—89). Працював канцеляристом, домашнім учителем у сім'ї поміщика. У 1796—1808 був на військ. службі, брав участь у рос.-тур. війні. З 1810 — наглядач «Будинку виховання дітей бідних дворян». Під час Вітчизняної війни 1812 сформував 5-й козачий кінний полк, одержав чин майора. У 1812—21 — директор Полтав. театру, в якому виступав М. *Щепкін*. Сприяв викупові Щепкіна з кріпацтва. Був близький до декабристських кіл (через М. Новикова), його ім'я згадується в «Алфавіті декабристів». У 1818 К. обрано членом харків. Т-ва аматорів красної словесності, 1821 — почесним чл. петерб. Вільного т-ва аматорів рос. словесності. В 1827—35 — попечитель «богоугодних» закладів. У формуванні К. як письменника значну роль відіграли просвітительські ідеї, традиції укр. л-ри 18 ст., фольклор, рос. сатирична л-ра. Найголовнішим джерелом творчості К. була тогочасна дійсність, що зумовило реалізм і народність його творів. Реалізм К. мав просвітительський характер. Літ. діяльність почав бл. 1794 переробкою в бурлескному стилі (див. *Бурлеск*) «Енеїди» Вергілія. «Енеїда» К. відразу поширилася в списках. У 1798 в Петербурзі без відома автора було надруковано перші три частини поеми, 1808 — вдруге. В 1809, додавши четверту частину, К. видав поему в Петербурзі під назвою «Виргилиева „Энеида" на малороссийский язык переложенная...». Повний текст твору (шість частин) видано посмертно 1842 в Харкові. «Енеїда» К.— перший твір нової укр. л-ри, написаний нар. мовою. В поемі відтворено побут різних верств укр. суспільства. В пародійних образах богів сатирично зображено поміщиків-кріпосників, чиновників, духів-

І. П. Котляревський.

Пам'ятник **І. П. Котляревському** в Полтаві. Скульптор Л. В. Позен. Бронза, граніт. 1903.

Котки дорожні: 1 — вібраційної дії (віброкоток); 2 — статичної дії (на пневматичних шинах).

ництво. В 3-й частині твору в картинах пекла і раю розкрито суспільні суперечності, критикується кріпацтво. Твір пройнятий любов'ю до народу, патріотичними почуттями. За мотивами поеми створено опери «Еней на мандрівці» (Я. Лопатинський) та «Енеїда» (М. Лисенко, лібретто М. Садовського). Запорізький театр імені М. Щорса 1978 здійснив виставу за «Енеїдою» К.

В 1804 Котляревський написав «Пісню на Новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну» (надруковано 1849), 1817 переклав рос. мовою «Оду Сафо» (надр. 1844). В 1819 для Полтав. театру написав п'єси «Наталка Полтавка» (надр. 1838) і «Москаль-чарівник» (надр. 1841), які дали початок новій укр. драматургії. В основі п'єси «Наталка Полтавка» лежить соціальний конфлікт. К. створив типові нар. характери, показав високі моральні якості народу. Важливу роль у п'єсі відіграють пісні, жива нар. мова. М. Лисенко, дещо використавши доробок своїх попередників (О. Барсицького, А. *Єдлічки*), написав музику до «Наталки Полтавки». Сценічні образи в п'єсах К. створили М. Щепкін, К. Соленик.

Творчість К. високо оцінювали Т. Шевченко, В. Бєлінський, І. Франко, М. Горький. Вона вплинула на дальше становлення нової укр. л-ри. У 1898 широко відзначено століття «Енеїди». В 1903 в Полтаві споруджено пам'ятник К. (скульптор Л. П. Позен, 1904 видано літ. зб. *«На вічну пам'ять Котляревському»*. В радянський час (1952) відкрито *Котляревського І. П. музей*. В 1969 громадськість різних країн світу відзначила 200-ліття з дня народження К. У 1973 відкрито пам'ятник К. в Києві (скульптор Г. Н. Кальченко). У Полтаві створено меморіальний комплекс — Садиба І. П. Котляревського.

Іл. див. також на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: Повне зібрання творів, т. 1—2. К., 1952—53; Повне зібрання творів. К., 1969; Рос. перекл.— Энеида. М., 1964; Сочинения. Л., 1969.

Літ.: Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. К., 1969; Волинський П. К. Іван Котляревський. К., 1969; Кирилюк Є. П. Живі традиції. Іван Котляревський та українська література. К., 1969; Хропко П. П. Біля джерел української реалістичної поезії. К., 1972; Яценко М. На рубежі літературних епох. К., 1977; Мороз М. О. Іван Котляревський. Бібліографічний покажчик. К., 1969.

Є. П. Кирилюк.

КОТЛЯРЕ́ВСЬКИЙ Нестор Олександрович [21.I (2.II) 1863, Москва — 12.V 1925, Ленінград] — рос. літературознавець, представник *культурно-історичної школи*. Акад. Петерб. АН (з 1909). Закінчив *Колегію Павла Галагана* та Моск. ун-т (1885). Автор праць з історії рос. та зх.-європ. л-р. Досліджував творчість М. Лермонтова, М. Гоголя, К. Рилєєва. Статті про літ. діяльність декабристів, про М. Драгоманова.

КОТЛЯРЕ́ВСЬКИЙ Олександр Олександрович [1837, посад Крюків, тепер у складі м. Кременчука — 29.IX (11.X) 1881, м. Піза, Італія; похований у Москві] — укр. і рос. філолог і етнограф, чл.-кор. Петерб. АН (з 1875). Закінчив Моск. ун-т (1857). Професор Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту (1868 — 72), Київ. ун-ту (з 1875). Осн. праці: «До питання про розробку слов'янської міфології» (1871), «Здобутки славістики в Росії», «Книга про старожитності й історію поморських слов'ян у XII ст.» (обидві — 1874). Питання укр. л-ри й мови розглянув у «Літературних замітках з приводу твору Г. Данилевського про Основ'яненка», «Рецензії на „Історичні пісні малоруського народу...“» та в ін. працях.

А. А. Бурячок.

КОТЛЯРЕ́ВСЬКОГО І. П. МУЗЕ́Й — літературно-меморіальний музей у Полтаві. Відкритий 1952. В шести залах музею розміщено

документи, рукописи, книги, фото, твори живопису, особисті речі письменника. В експозиції музею відображено його дитячі і юнацькі роки, участь у рос.-тур. війні 1806—12 і в Вітчизняній війні 1812. Окремий зал присвячено поемі «Енеїда». Показано театр. діяльність і драматургічну творчість Котляревського, зв'язки з декабристами, значення його творчості для укр. літератури.

КОТЛЯРО́В Борис Іванович (н. 4.XI 1911, м. Груєць, тепер ПНР) — рос. рад. поет. Член КПРС з 1954. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1931. Провідні теми творчості — безсмертні подвиги рад. моряків (поеми «Повість про Гуру та його друга комендора», 1947; «Пісня про Синєгір'я», 1950), трудові звершення робітників Харкова («Майстри», 1949; «Місто робітничої слави», 1960). Виступає в жанрі сатири й гумору («Жарти добрі й злі», 1958), публіцистики («Схожий на батька», 1962; «Розкритий щоденник», 1971). Автор віршів для дітей. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Стихи. Поэмы. Х., 1954; Спор о любви. К., 1967; Морская книга. К., 1977; Аллея. Х., 1979.

В. Д. Тимченко.

КОТЛЯРО́В Прокіп Степанович [1797, містечко Вороніж, нині смт Шосткинського р-ну Сум. обл. — 21.XII 1856 (2.I 1857), с. Грузьке, тепер Кролевецького р-ну Сумської обл.] — укр. письменник. У 1812—35 перебував на військ. службі, з 1835 постійно жив у с. Грузькому. Автор п'єси «Любка, або Сватання в с. Рихмах» (написана 1835—36, опублікована анонімно 1900), віршів російською мовою.

Тв.: Любка, или Сватанье в с. Рихмах. В кн.: Українська драматургія першої половини XIX століття. К., 1958.

Р. Я. Пилипчук.

КОТОВ Борис Олександрович [12 (25).IV 1909, с. Пахотний Угол, тепер Тамб. обл.— 29.IX 1943] — рос. рад. поет. Герой Радянського Союзу (1944, посмертно). З 1931 жив на Донбасі, працював на шахті. Брав участь у роботі літ. об'єднання «Кочегарка». В роки Великої Вітчизн. війни був на фронті мінометником. Загинув при форсуванні Дніпра неподалік від м. Канева. Посмертно прийнятий до членів Спілки письменників СРСР.

Тв.: Недопетая песня. Донецк. 1963; Стихи. К., 1975.

КОТОВ Михайло Іванович [15 (27).X 1896, м. Задонськ, тепер Липец. обл.— 25.VIII 1978, Київ] — український рад. ботанік, доктор біологічних наук (з 1941), професор (з 1943). Закінчив Харків. ін-т народної освіти (1922). Наук. праці з питань систематики, бот. географії, геоботаніки, ресурсознавства, охорони природи. К.— один з авторів «Визначника рослин УРСР» та «Флори УРСР». Нагороджений орденом Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1952; Держ. премія УРСР, 1969.

КОТОВ Михайло Павлович [7 (19).IX 1892, Петро-Александровськ, тепер м. Турткуль Каракалп. АРСР — 17.X 1979, Київ] — укр. рад. вчений у галузі шкіряного і хутрового виробництва, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1934), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1946. Закінчив (1914) Київ. політех. ін-т. У 1914—30 викладав у цьому ж ін-ті, 1930—76 — в Київ. технологіч. ін-ті легкої пром-сті (1941—46 — директор). Основні дослідження — з хімії і технології виробн. хутра, натуральної шкіри, дубильних екстрактів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

М. І. Чеченєв.

КОТОВ Олександр Пантелеймонович [н. 7 (19).VIII 1897, слобода Орлик Курської губ., тепер Бєлг. обл.] — український рад. ортопед-протезист, засл. діяч науки УРСР (з 1962). Член КПРС з 1949. Закінчив Харків. мед. ін-т (1921). В 1945—56 — директор Укр. центр. н.-д. ін-ту протезування, 1953—69 — Укр. центр. н.-д. ін-ту експертизи працездатності та організації праці інвалідів у Харкові. Праці з питань протезування і створення протезів, лікарсько-трудової експертизи і організації пра-

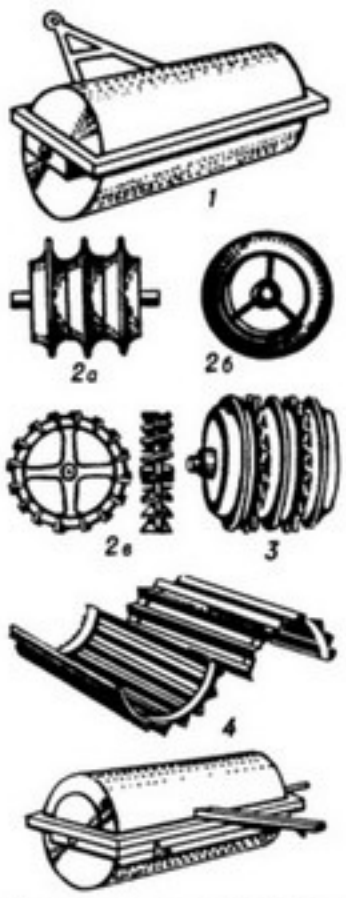

Коток польовий. Робочі органи польових котків: *1* — гладенький водоналивний циліндр; 2а — кільце з клинчастим ободом; 2б — кільце з ребристим ободом; 2в — шпорове кільце; 3 — кільчасто-зубчастий циліндр; 4 — гладенькозубчастий циліндр.

П. І. Котов. «Красное Сормово». 1937. Саратовський художній музей імені О. М. Радищева.

ці інвалідів тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КОТО́В Петро Іванович [26.VI (8.VII) 1889, слобода Володимирівка, тепер Астр. обл.— 4.VII 1953, похований в Москві] — російський рад. живописець, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1946), дійсний чл. АМ СРСР (з 1949). В 1909—16 навчався в петерб. АМ у Ф. *Рубо* та М. *Самокиша*. Чл. *АХРР* (1923). Твори: «Кузнецькбуд. Домна № 1» (1931), «Красное Сормово» (1937); портрети — акад. Бурденка (1943), художника О. Шовкуненка (1944) та ін. В Київ. музеї рос. мист. зберігаються картини К.: «Колгоспний конюх» (1935), «Портрет скульптора І. Д. Шадра» (1936), «Ударник „Красного Сормова"» (1938) та ін. В 1935—41 викладав у Київ., 1950—53 — Харків. художніх ін-тах. Держ. премія СРСР, 1948.

КОТО́ВСЬК (до 1935 — Бірзула) — місто обласного підпорядкування Одес. обл. УРСР, райцентр, вузол залізничних і автомобільних шляхів. Виник у серед. 18 ст. Вперше згадується 1779. Залізничники Бірзули в грудні 1905 брали участь в політ. страйку. Рад. владу встановлено 17.I 1918. В роки громадянської війни в районі міста діяла кав. частина під командуванням Г. І. *Котовського*. В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації К. (6.VIII 1941 — 31.III 1944) в місті діяли підпільні комсомольські групи.

В К.— підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, м'ясокомбінат, цукр., комбікормовий, рем.-мех. з-ди, меблева й пір'яно-пухова ф-ки, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, 2 комбінати побутового обслуговування. 12 заг.-осв., музична і спортивна школи, мед. та сільс. профес.-тех. уч-ща; 2 лікарні. Будинок культури, 4 клуби, кінотеатр, 6 б-к, істор.-краєзнавчий музей ім. Г. І. Котовського.

Літ.: Грибоедова Г. Л. Котовск. Одесса, 1963.

КОТО́ВСЬКИЙ Григорій Іванович [12 (24).VI 1881, Ганчешти, тепер м. Котовськ Молд. РСР — 6.VIII 1925, колишнє с-ще Чебанка поблизу Одеси; похований у м. Бірзулі, тепер м. Котовськ Одес. обл.] — рад. військ. діяч, герой громадянської війни. Член Комуністичної партії з 1920. Н. в сім'ї заводського механіка. В Рад. Армії з 1918. В 1905 і 1915 очолював збройні загони бессарабських наймитів. У листопаді 1917 примикав до лівих есерів, член к-ту 6-ї армії. Потім приєднався до більшовиків і працював у Кишиневі у фронтовому відділі *Румчероду*. В 1918—19 на чолі партизанського загону вів боротьбу проти рум. окупантів у Молдавії і на Україні. В 1919 — командир 2-ї бригади 45-ї стрілецької д-зії, наприкінці 1919 — окремої кав. бригади. З 1920 — нач. 17-ї кав. д-зії, що брала участь в ліквідації *махновщини, антоновщини*. З вересня 1921 — командир 2-го кав. корпусу. Член ЦВК СРСР, ЦВК УРСР. По-зрадницькому вбитий. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора і Почесною революц. зброєю. К. встановлено пам'ятники в Умані, Котовську та в рідному місті героя. В Кишиневі 1948 засновано Респ. меморіальний музей Г. І. Котовського.

Літ.: Легендарний полководець. Збірник спогадів про Г. І. Котовського. К., 1969; Новохатский М. И. Путь в легенду. Кишинев, 1976.

КОТО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1 тис. км². Нас.

36,3 тис. чол. (1979). У районі — 62 населені пункти, підпорядковані 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Котовськ*.

К. р. розташований в межах *Подільської височини*. Корисні копалини: глина, пісок. Річки — *Ягорлик*, Тростянець (бас. Дністра) та *Тилігул*. Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, клен, ясен, липа тощо) займають 9,8 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Котовськ. У районі — ряд підприємств по переробці с.-г. сировини. В с. г. переважає землеробство зерновобуряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 71,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 57,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, соняшник, кукурудза, овочеві. В К. р.— 9 колгоспів, елітно-насіннєве г-во Всесоюзного селекційно-генетичного ін-ту (с. Новоселівка), райсільгосптехніка. Залізнич. вузол — Котовськ, залізнич. станції: Борщі, Чубівка, Побережжя, Обхідна. Автошляхів — 292 км, у т. ч. з твердим покриттям — 209 км. У районі — 40 заг.-осв. шкіл, 67 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 18 будинків культури, 30 клубів, 49 кіноустановок, 39 б-к. У с. Любомирці К. р. народ. новатор с.-г. виробн. Є. В. *Блажевський*. В с. Липецькому—пам'ятка архітектури — Михайлівська церква та дзвіниця (1807). У К. р. видається газ. «Ленінський прапор» (з 1932).

М. А. Мещеряков.

КОТО́К ДОРО́ЖНІЙ — машина для ущільнення грунту, дорожніх основ і покриттів; різновид *дорожніх машин*. Робочими органами К. д. є жорсткі вальці (гладенькі, гратчасті, кулачкові) або колеса на пневматичних шинах. Розрізняють К. д. (мал.): самохідні, напівпричіпні та причіпні; статичної і вібраційної (з вмонтованими у вальці вібраторами) дії. Маса К. д., що її збільшують *баластом* для підвищення ефективності ущільнення,—5—50 т. К. д. застосовують у дорожньому (напр., при *асфальтуванні*), залізничному, аеродромному, гідротехнічному будівництві тощо.

КОТО́К ПОЛЬОВИ́Й — сільськогосподарське знаряддя для *обробітку грунту*. К. п. ущільнюють грунт, руйнують грудки, а також грунтову кірку, вирівнюють поверхневий шар ріллі. Є причіпні до трактора і начіпні К. п. За конструкцією робочих органів (мал.) К. п. поділяють на циліндричні (гладенькі), кільчасті, кільчасто-зубчасті, кільчасто-шпорові, кулачкові, гладкорубчасті, комбіновані. Необхідний для обробітку грунту тип К. п. визначають спеціалісти, враховуючи характер роботи і грунтові умови. Напр., К. п. водоналивний гладенький ЗКВБ-1,5 застосовують у р-нах освоєння осушених земель для прикочування торфово-болотних грунтів після оранки чи дискування; агрегатують з тракторами ДТ-75, Т-74; продуктивність до 2 га/г. К. п. водоналивний гладенький ЗКВГ-1,4 призначений для ущільнення грунту перед сівбою або після сівби дрібнонасінних культур, а також для прикочування зелених добрив перед приорюванням їх (див. *Сидерація*); агрегатують з тракторами Т-25, Т-40А, «Бєларусь». Продуктивність до 4,8 га/г. Для прикочування грунту до і після сівби цукр. буряків використовують К. п. гладкорубчасті водоналивні, що мають знімну рубчасту сорочку, кільчасто-зубчасті, які можна використовувати в складі однієї, двох і т. д. секцій робочих органів (кілець з ребордами — клинчастими кільцями або кілець з зубами) та ін. К. п. гладенькі водоналивні причіпні типу СКГ-2, СКГ-2-1, СКГ-2-2М, СКГ-2-3 використовують не лише для прикочування грунту до і після сівби, а й одночасно з сівбою цукр. буряків, ін. культур з метою збільшення надходження вологи з нижніх шарів грунту до висіяного насіння, кращого загортання його та вирівнювання поверхні поля; все це сприяє появі дружних сходів, підвищенню врожаю.

Літ.: Гапоненко В. С., Войтюк Д. І. Сільськогосподарські машини та їх використання. К., 1975; Гапоненко В. С., Войтюк Д. Г., Діденко М. К. Сільськогосподарські машини і основи експлуатації машинно-тракторного парку. К., 1975.

Г. І. Якименко.

КОТО́КУ Дендзіро (літ. псевд.— Сюсуй; 23.IX 1871, Накамура, повіт Хата, преф. Коті — 24.I 1911) — діяч соціалістичного руху Японії, публіцист. У 1901 разом з С. *Катаямою* брав участь у створенні с.-д. партії Японії. Був одним з перших перекладачів япон. мовою творів К. Маркса і Ф. Енгельса. В 1905—06 перебував у еміграції в США. Повернувшись до Японії, К. виступав проти реформізму в япон. соціалістичному русі, проте допускав при цьому анархо-синдикалістські помилки. Страчений разом з 11 товаришами після таємного судового процесу за безпідставним обвинуваченням у підготовці змови проти імператора.

КОТОНУ́ — місто на Пд. *Беніну*, місцеперебування уряду та урядо-

Г. І. Котовський.

Котяча м'ята паннонська. Верхня частина рослини та квітка.

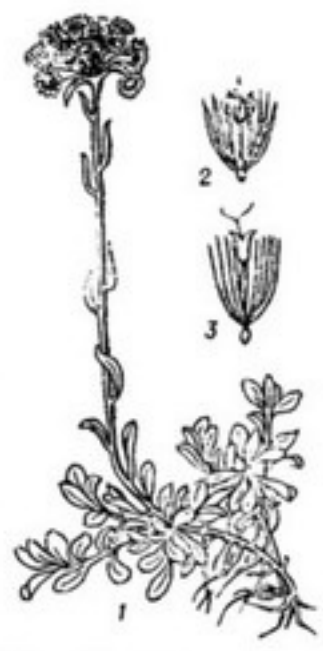

Котячі лапки дводомні: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — двостатева квітка; *3* — маточкова квітка.

Є. Т. Коханенко.

Я. Кохановський.

Котопахі.

вих установ. Порт на узбережжі Гвінейської зат., залізнична станція, аеропорт міжнар. значення. 180 тис. ж. (1976). Підприємства по переробці продукції с. г., виробн. мила, взуття. Деревообр. пром-сть. Розвинуті кустарні промисли (різьблення на дереві, плетіння кошиків та ін.). Ун-т. Б-ка ун-ту. Музей Беніну. Бот. сад.

КОТОПА́ХІ — діючий вулкан в Андах, на території Еквадору, поблизу м. Кіто. Вис 5896 м. Має великий кратер завглибшки до 450 м. З вис. 4700 м вкритий вічними снігами. Останнє виверження було 1942.

КОТОРО́ВИЧ Богодар Антонович (н. 3.VII 1941, Грубешув, тепер ПНР) — укр. рад. скрипаль, нар. арт. УРСР (з 1979). В 1966 закінчив Моск. консерваторію. В 1966—69 — концертмейстер Симфонічного оркестру УРСР, одночасно з 1967 — соліст Київ. філармонії. Крім класичної музики, творів рад. та сучас. зарубіжних композиторів для скрипки, виконує ансамблеві твори для скрипки в супроводі гітари та органа (А. Вівальді, А. Кореллі, Й. Гайдна, Н. Паганіні, М. де Фальї). З 1967 викладає в Київ консерваторії.

КО́ТОРСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1918, Каттарське повстання — збройний виступ матросів адріатичної ескадри австро-угор. військ. флоту, що стояла в м. Которі (Каттаро, тепер СФРЮ). Відбулося 1—3.II під впливом Великого Жовтня; охопило 40 кораблів (6 тис. матросів різних національностей, в основному чехів і хорватів). Було створено ревкоми. Повстанці вимагали негайного укладення миру на основі пропозицій Рад. Росії і визнання права націй на самовизначення. Австро-угор. командування на чолі з адм. М. *Хорті* придушило К. п. 800 чол. було заарештовано, керівників розстріляно.

КО́ТСІС (Kotsis) Александр (30.V 1836, Людвінув, поблизу Кракова — 7.VIII 1877, Подгуже, тепер у складі Кракова) — польс. живописець-реаліст. В 1850—60 навчався в Школі красних мист. у Кракові, 1860 — 62 — у віденській АМ. Твори: «Рекрути в Галичині» (1866), «Мати померла» (бл. 1868, Львів. картинна галерея), «Селянське подвір'я» (1873), «Остання худоба» (1876) та ін.; пейзажі, портрети.

Літ.: Островский Г. Котсис. М., 1963.

КОТТО́Н (Cotton) Ежені (13.X 1881, Субіз — 16.VI 1967, Севр) — діяч демократичного жіночого руху, вчений-фізик. Навчалась і викладала в Пед. ін-ті в м. Севрі; 1936—41 — директор, з 1945 — почесний директор цього ін-ту. В 1925 захистила докторську дисертацію; 1934 за наук. діяльність нагороджена орденом Почесного легіону. Під час нім.-фашист. окупації Франції 1940—44 — учасниця *Руху Опору*. З 1945 — голова Союзу франц. жінок і президент *Міжнародної демократичної федерації жінок*; з 1950 — віце-голова, з 1959 — член Президії *Всесвітньої Ради Миру*. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1951.

КОТУ́Й — річка в РРФСР, у межах Краснояр. кр. Зливаючись з р. Хетою, утворює р. Хатангу (бас. моря Лаптєвих). Довж. 1409 км, пл. бас. 176 тис. км². Бере початок з плато Путорана, у верхів'ї порожиста. Живлення переважно снігове й грунтове. Замерзає у вересні — жовтні, скресає у травні — липні. Багата на рибу.

КОТУ́РНИ (лат. cothurni, з грец. κόθορνοι) — взуття типу сандалій на дуже високій підошві й каблуках, яким користувалися трагедійні актори античного театру. К. збільшували зріст актора, надавали величності його постаті. Переносно: «ходити на котурнах» — неприродність, фальшивий пафос, удавана велич.

КОТУ́ШКА — група *черевоногих молюсків* род. Planorbidae, що включає кілька родів; раніше їх об'єднували в 1 рід Planorbis. Раковина (діаметр 2—15 мм) спірально закручена в одній площині, дисковидна. У найбільшої серед К.— К. роговидної (Planorbis corneus, синонім Coretus corneus) діаметр раковини до 32 мм. Живуть К. в прісних водоймах Європи, Пн., Серед. і Центр. Азії. У викопному стані К. відомі з юри.

КОТЯ́ЧА М'ЯТА (Nepeta) — рід трав'янистих, здебільшого багаторічних рослин родини *губоцвітих*. Квітки білі, світло-фіолетові або сині, зібрані в китицевидні або волотисті суцвіття. Бл. 250 видів, поширених в Європі, Азії, а також в Африці, з них в СРСР — 82, в т. ч. в УРСР — 4. Найпоширеніші види: К. м. паннонська (N. pannonica) заввишки до 150 см з білуватими квітками, К. м. дрібноквіткова (N. parviflora) вис. до 65 см з синіми квітками і К. м. справжня (N. cataria) вис. до 120 см з білуватими квітками; цей вид — медоносна і ефіроолійна рослина. В СРСР, зокрема в УРСР, зрідка вирощують К. м. лимонну (N. c. var. citriodora). Іл. с. 457.

КОТЯ́ЧІ (Felidae) — родина ссавців ряду *хижих звірів*. Довж. тіла від 40—50 см до 3,8 м. Тулуб видовжений, гнучкий, шия коротка, голова округла, хвіст у більшості видів К. довгий, кінцівки невисокі (лише у рисі й гепарда видовжені) із втяжними або напівтяжними кігтями. З органів чуттів добре розвинені органи зору і слуху. Волосяний покрив м'який, густий, у більшості видів пухнастий. Забарвлення однотонне від жовтувато-бурого до чорного у видів, що живуть на відкритих просторах (*лев, пума,* каракал), або плямисте чи смугасте у лісових видів (*рись, тигр, ягуар, леопард, оцелот*). Пошир. К. у Євразії, Африці і Америці. В родині 37 сучас. видів, що належать до 4 родів: *пантера,* димчастий леопард, *кіт* і *гепард*. В СРСР — 13 видів, з них в УРСР — 3: *кіт лісовий, кіт свійський* і рись К.— наземні нічні тварини, добре плавають, лазять по деревах. Розмножуються раз на рік (кіт свійський двічі або й більше) або раз у два роки (тигр, лев та ін.). Вагітність від 55 до 270 діб. У виплоді до 6 (іноді більше) малят. Живляться К. тваринами, яких здобувають із засідок або підкрадаючись. Серед К. є цінні промисл. хутрові звірі. Окремі К. можуть завдавати шкоди тваринництву. Тигр, лев та деякі ін. види, на Україні — кіт лісовий у зв'язку із зменшенням чисельності взяті під охорону і включені у *Червону книгу*. К. виникли в еоцені. Відомо багато викопних видів (*шаблезубий тигр,* або махойрод, смілодон, печерний лев та інші).

К. А. Татаринов.

КОТЯ́ЧІ ЛА́ПКИ (Antennaria) — рід рослин родини *складноцвітих*. Багаторічні дводомні шерстистоповстисті трави, іноді півкущики. Листки цілісні. Жіночі квітки трубчасто-нитковидні, чоловічі—трубчасті, часто з недорозвиненою зав'яззю, двостатеві, в кошиках, у загальному щитковидному або головчастому суцвітті, іноді одиночні. Бл. 50 видів, поширених в Європі, Азії, Америці і Австралії. В СРСР — 9 видів, з них в УРСР — 2. Найпоширеніші К. л. дводомні (A. dioica); ростуть у лісах, на луках (по сухих місцях). Квітки К. л. дводомних використовують на сухі букети. К. л. карпатські (A. carpatica) ростуть на скелястих схилах у Карпатах. Іл. с. 457.

КО́УЛ (Cole) Джордж Дуглас Гоуард (25.IX 1889, Лондон — 14.I 1959, там же) — англ. економіст, історик, соціолог. У 1919 закінчив Оксфордський ун-т, з 1925 — викладач, 1944—57 — професор цього ж ун-ту. В 1908 вступив до Незалежної робітничої партії і Фабіанського т-ва, був його головою (1939—46, 1948—50) і з 1952 — президент цього т-ва. Один з теоретиків «гільдейського соціалізму», що проповідував співробітництво *праці* й *капіталу*. К. не вірив у революц. можливості робітничого класу Великобританії. В цілому залишався на позиціях *реформізму*, пропагував створення «*мішаної економіки*». В останні роки життя перейшов на позиції *антикомунізму*.

КОФЕЇ́Н — *алкалоїд*, що міститься в листках чаю, насінні *кави* та ін.; одержують також синтетично. К. підсилює процеси збудження в корі головного мозку, збуджує дихальний і судиноруховий центри, тонізує серцевий м'яз. В медицині застосовують чистий К. та його сполуки при ослабленні серцево-судинної діяльності, головному болю, отруєнні наркотиками і снотворними тощо.

КОФЕРМЕ́НТИ [від лат. co... (cum) — разом і *ферменти*], коензими — органічні сполуки небілкової природи, які разом з білковою частиною ферменту (*апофермен-*

Котушка роговидна.

А. Котсіс. Селянське подвір'я. 1873. Національний музей. Варшава

том) беруть участь у ферментативних реакціях. К. належать до т. з. кофакторів ферментів і необхідні для прояву їхньої активності. Виконують роль акцепторів або донорів електронів, окремих атомів або атомних груп, що відщеплюються від різних речовин (субстратів) або приєднуються до них. В перебігу каталітичного процесу молекула К. не зазнає незворотних хім. змін і може багаторазово використовуватись. Більшість К. сполучені нетривкими зв'язками з апоферментами. Проте існують К. (їх іноді називають простетичними групами ферментів), які дуже міцно зв'язані з білками. За хім. природою К. належать до різноманітних органічних речовин — аліфатичних, ароматичних і гетероциклічних. Багато з них є похідними *вітамінів* і *нуклеотидів*. До найбільш поширених у природі К. належать *нікотинамідаденіндинуклеотид* (НАД), *нікотинамідаденіндинуклеотидфосфат* (НАДФ), тіамінпірофосфат (ТПФ), флавінаденіндинуклеотид (ФАД), коензим А (ко-А), ліпоєва кислота, піридоксальфосфат, 5-дезоксіаденозилкобаламін, аденозинтрифосфат, АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*) та деякі ін. Препарати ряду К. (АТФ, ТПФ, ФАД) використовують з лікувальною метою.

Літ.: Кретович В. Л. Введение в энзимологию. М., 1967; Савицький І. В. Біологічна хімія. К., 1973; Диксон М., Уэбб Э. Ферменты. Пер. с англ. М., 1966. *Г. М. Шавловський.*

КОФІ АНТУБА́М (1922 — 3.IV 1964, Ачімота, поблизу Аккри) — ганський живописець і скульптор, один із засновників національної школи живопису. В 1948—50 навчався в худож. школі Голдсмітсколеджу при Лондонському ун-ті. Твори А. виконані в традиціях нар. афр. мист.: дерев'яні рельєфи на фасаді парламенту в Аккрі, розписи в будинку ООН у Женеві (обидва — 50-і рр. 20 ст.), серія гравюр на дереві «Життя і побут африканського народу» (1959—61). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Гана*, т. 2.

Літ.: Грансберг А. Х. Кофи Антубам. М., 1976.

КО́ФЛЕР (Koffler) Юзеф (Йосип) Германович [28.XI 1896, Стрий, тепер Львів. обл.— 1943 (?), Ойцув поблизу Кракова, страчений фашистами] — польс. і укр. композитор, музикознавець і педагог. Муз. освіту здобув у Відні. З 1928 — професор консерваторії Польс. муз. т-ва, 1939—41 — держ. консерваторії у Львові. Автор 4-х симфоній, балету, «Польської сюїти», варіацій «Генделіана» й «Радісної увертюри» для симф. оркестру, струнного квартету «Українські ескізи» та ін. творів.

Л. З. Мазепа.

КО́ФФКА (Koffka) Курт (18.III 1886, Берлін — 22.XI 1941, Нортгемптон, США) — нім.-амер. психолог, один із засновників *гештальтпсихології*. У 1921 разом з М. *Вертгеймером* і В. *Келером* почав видавати журнал «Психологічні дослідження» — осн. орган нової наук. школи. У систематичному вигляді свою концепцію гештальтпсихології К. вперше виклав у кн. «Основи психічного розвитку» (1921). Осн. праця — «Принципи гештальтпсихології» (1935).

Тв.: Рос. перекл.— Самонаблюдение и метод психологии. В кн.: Проблемы современной психологии. Л., 1926; Основы психического развития. М.—Л., 1934. *Ю. З. Гільбух.*

КОХ (Koch) Роберт (11.XII 1843, Клаусталь — 27.V 1910, Баден-Баден) — нім. мікробіолог, один з основоположників бактеріології та епідеміології. Закінчив Геттінгенський ун-т (1866), після -чого працював лікарем у Вольштейні (тепер Вольштин, ПНР). У 1885—91 — проф. Берлін. ун-ту і директор Ін-ту гігієни; в 1891—1904 очолював Ін-т інфекц. хвороб у Берліні (згодом Ін-т ім. К.). Праці К. присвячені вивченню етіології сибірки, ранових інфекцій, туберкульозу, холери. В 1882 відкрив збудника туберкульозу, 1883 — холери. Запропонував ряд методів мікробіол. дослідження, способи дезинфекції; винайшов (1890) препарат для лікування туберкульозу — туберкулін (тепер застосовується лише з діагностичною метою). Створив наук. школу. Нобелівська премія, 1905.

КО́ХА РЕА́КЦІЯ — показник зміненої реактивності організму тварин і людини, сенсибілізованого (див. *Сенсибілізація*) до туберкульозних бактерій. Реакція вперше описана Р. *Кохом* у 1891. Вказує на наявність туберкульозної інфекції. Див. також *Туберкулінові проби*.

КОХАНЕ́НКО Євген Теодорович (справж. прізв.— Кохан; 10.II 1886, с. Винятинці, тепер Заліщицького р-ну Терноп. обл.— 16.X 1955, Полтава) — укр. рад. актор, режисер, засл. арт. УРСР (з 1930). На профес. сцені— з 1905. Працював у *Театрі товариства «Руська бесіда»* (1905—18, з перервою) у Львові, у театрах Києва, Харкова, Вінниці, Одеси, в укр. *Театрі «Жовтень»* в Ленінграді (1930—31), в укр. драм. театрі ім. І. Франка (1922—48, з перервами, з 1926 театр — у Києві). Ролі: Курц («Хазяїн» Карпенка-Карого), Лундишев («Майстри часу» Кочерги), Антоніо («Багато галасу даремно» Шекспіра). Вистави: «Лісова пісня» Л. Українки, «Дядя Ваня» Чехова, «Мірандоліна» Гольдоні (грав роль Маркіза), «Тартюф» Мольєра та ін. Знімався в кіно.

П. К. Медведик.

КОХАНО́ВСЬКА Августа Йосипівна (6.VII 1866, Кимпулунг, тепер СРР— 7.XII 1927, м. Торунь, тепер ПНР) — укр. художник. В 1895—99 навчалася у віденській АМ. Жила і працювала в Чернівцях. Твори: живописні — «Гуцул з сапою», «Повернення гуцулів з ярмарку» (1906), «Освячення пасок на Гуцульщині» (1907), «Старий гуцул» (1910), «Великдень» (1911), «Портрет О. Кобилянської» (1926); ілюстрації до оповідань О. Кобилянської — «Природа», «Битва», «Некультурна», «Valse melancolique» (1901); І. Франка — «Петрії і Довбущуки» (1913); обкладинки до книжок І. Нечуя-Левицького. К. відома і як етнограф. К. була зв'язана багаторічною дружбою з О. *Кобилянською*. Картини К. зберігаються в Чернів. краєзнавчому музеї.

Є. М. Панчук.

КОХАНО́ВСЬКИЙ (Kochanowski) Ян (1530, с. Сицина побл. Радома — 22.VIII 1584, Люблін) — польс. поет. Писав польс. і лат. мовами. В поемах «Згода» (1564), «Сатир, або Дикий чоловік» (бл. 1564), «Муза» (бл. 1567), «Знамено» (1569), трагедії «Відмова грецьким послам» (1578), прозовому діалозі «Віщування» (1587) відгукнувся на актуальні суспільно-політ. питання польс. дійсності. Популярність К. принесли цикл «Трени» (1580) — 19 елегій-плачів на смерть дочки; короткі гумористичні вірші «Фрашки» (кн. 1—3, 1584); філос., політ. й любовні «Пісні» (кн. 1—2, 1586). Використовуючи античні й біблійні сюжети й могиви, надавав їм злободенного ідейного звучання. Перекладав з грец. та ін. мов. Відіграв визначну роль у становленні нац. л-ри і дальшому розвитку польс. літ. мови.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1975; Поезії. К., 1980; Рос. перекл. — Избранные произведения. М.—Л., 1960; Лирика. М., 1970.

Р. Ф. Кирчів.

Літ.: Бажан М. Невгасне світло Чорного лісу. «Вітчизна», 1980, № 6.

КО́ХЕР (Kocher) Теодор (25.VIII 1841, Берн — 27.VII 1917, там же) — швейцарський хірург. У 1865 закінчив мед. ф-т Бернського ун-ту. Учень Т. *Більрота* і Б. Лангенбека. В 1872—1917 — проф. Бернського ун-ту. Праці К. присвячені розробці оперативних способів вправлення великих суглобів (зокрема, плечового), радикальному лікуванню *тиреотоксикозу* (базедової хвороби), пахвинної грижі. К. запропонував ряд нових хірургічних інструментів (які тепер наз. його ім'ям) тощо. Склав підручник з оперативної хірургії. Серед учнів К. відомі вчені — Ц. Ру, О. Рольє та ін. Нобелівська премія, 1909.

С. М. Старченко.

КОХІСТА́НЦІ — загальна назва групи дрібних споріднених племен, які живуть у горах між річками Гілгітом і Сватом на Пн. Пакистану. Чисельність — бл. 130 тис. чол. (1967, оцінка). Мова К.— кохістані, належить до *дардських мов*. За релігією—мусульмани-суніти. Осн. заняття — скотарство. У них збереглася родова організація.

КОХО́ВСЬКИЙ (Kochowski) Вespасіан Ієронім (1633, с. Гай на Сандомирщині — 6.VI 1700, Краків) — польс. історик і письменник. У найголовнішому з своїх істор. творів «Щорічники» (лат. мовою, ч. 1—3, 1683—98) дав опис визвольної війни укр. народу 1648—54. Відображаючи інтереси магнатських кіл, осуджував цю війну, вороже ставився до Б. Хмельницького та І. Богуна. Працю К. використовували як джерело укр. літописці та історики.

КОХО́ВСЬКИЙ Всеволод Порфирійович [літ. псевд.— Данило Медовик, Погонець; 2 (14).III 1835, с. Стародубівка, тепер Слов'янського р-ну Донец. обл.— 2 (14).V 1891, Петербург] — укр. письменник і педагог демократичного напряму. Закінчив Петерб. військ. академію. Засновник (1864) і директор Пед. музею військ.-навчальних закладів у Петербурзі. Літ. діяльність почав у журн. «Основа»

Б. А. Которовнч.

Е. Коттов.

Р. Кох.

А. Й. Кохановська. Автопортрет. 1896.

Отто Євстафійович Коцебу.

А. А. Коцка. Гуцулка. 1958.

О. Є. Коцебу. Битва біля Кульма 17 серпня 1813 року. 1843. Державний Ермітаж у Ленінграді.

(оповідання, нариси). Найзначніший твір К.— повість «Народолюбець» (1863, опубл. 1870) є гострою сатирою на ліберала-націоналіста. Автор пед. праць про трудове виховання, початкову освіту тощо. Організатор перших народних читалень. *О. Р. Мазуркевич.*

КОХТЛА-ЯРВЕ — місто республіканського підпорядкування Ест. РСР, райцентр. Розташоване на Пн. Сх. республіки. Залізнич. станція. 72 тис. ж. (1977). Центр сланцедобувної та сланцеперероб. пром-сті (виробничі об'єднання «Сланцехім», «Естонсланець»). Підприємства харчової та будівельних матеріалів промисловості. Н.-д. ін-т сланців. Хім. технікум та мед. уч-ще. Місто утворене 1946.

КОЦ — 1) Ворсовий, пристрижений однобічний килим. Виробн. К. було поширене на Україні в 18—19 ст. на Харківщині, Полтавщині і частково в Києві. За статистичними відомостями 1814 лише в Харкові вироблялось бл. 26 тис. К. на рік (їх вивозили на внутрішні ринки Росії і за кордон). Художнє оформлення К. пов'язане з технікою виконання. Крім основи, на якій в'яжуться вузли з вовняної пряжі, К. має грунтове піткання, яке перепускається після кожного ряду ворсових вузлів кілька разів для їх закріплення. Утворений ворс підрізують до 5 см заввишки. Завдяки висоті ворсу візерунок К. (геометричний, геом.-рослинний, тематичний) не буває дрібним і детальним. Забуту на поч. 20 ст. техніку виготовлення К. відроджено в 50-х роках. 2) В зх. областях України К. називають грубу вовняну однотонну тканину з великими насічками, що виготовляється як *ліжник*.

КОЦАК Арсеній (Олексій Федорович; 14.III 1737, с. Буковець, тепер Свидницького округу ЧССР — 12.IV 1800, Мукачеве) — укр. мовознавець, педагог і поет. Викладав церковнослов'ян. мову, риторику, поетику, історію та філософію в монастирських школах, зокрема на Закарпатті — в Мукачевому та Імстичеві. Використавши «*Граматику словенську*» М. Смотрицького та посібники з лат. мови, написав власну граматику церковнослов'ян. мови (три варіанти; один з них датовано 1768). Йому належать також праці: «Тропи», «Мова» та ін. З поетичних творів найвизначнішим є «Похвала о премудрості». Усі твори К. залишилися в рукопису (зберігаються в б-ці Ужгородського ун-ту). *Й. О. Дзендзелівський.*

КОЦЕБУ́ Олександр Євстафійович (9.VI 1815, Кенігсберг — 24.II 1889) — рос. живописець-баталіст. В 1837—44 навчався в петерб. АМ у Зауервейда. Автор серії картин, присвячених Північній війні 1700—21 й Семирічній війні 1756—63. Серед творів: «Перехід Суворова через „Чортів міст"» (1857), «Перехід російських військ через Панікс у Альпах» (1860), «Перемога під Полтавою» (бл. 1867), всі — в ДЕ. Навчаючись у петерб. АМ, разом з Т. Шевченком і польським художником Р. Жуковським 1842 виконав ілюстрації до книги М. О. Полевого «Історія Суворова». В Київ. музеї Т. Г. Шевченка зберігається акварельний портрет К. роботи Т. Шевченка (1843).

КОЦЕБУ́ Отто Євстафійович [19 (30).XII 1788, Таллін — 3 (15).II 1846, миза Трігі; похований у Козе, тепер Хар'юського р-ну Ест. РСР] — вітчизн. мореплавець і вчений.

У 1803—06 брав участь у кругосвітній подорожі І. Ф. *Крузенштерна*. Очолював рос. кругосвітні експедиції на кораблях «Рюрик» (1815—18) та «Предприятие» (1823—26), під час яких було відкрито окремі острови в Тихому ок. (в архіпелазі Туамоту, в групах Маршалових о-вів, Самоа та ін.), а також затоку на З. Аляски (названа його ім'ям), проводилися океанографічні дослідження за участю фізика Е. Х. *Ленца*. Вперше висловив правильні думки про походження коралових островів.

КОЦІПІ́НСЬКИЙ (Косіріński) Антон [1816, Андрихів, поблизу Кракова, Польща — 14 (26).V 1866, Київ]—польс. і укр. композитор, етнограф і педагог. Муз. освіту здобув у Львові. В 1835—45 — капельмейстер військ. оркестру в Чернівцях, 1845—49 жив у Кам'янці-Подільському, де працював у нотному магазині і збирав укр. нар. пісні; 1849—53 — у Відні, з 1853 — в Києві, де відкрив муз. магазин (відділення — в Житомирі). Збирав, обробляв польс. та укр. нар. пісні. Видав зб. «Пісні, думки і шумки руського народа на Подоллі, Україні і в Малоросії» (1861—62), а також етногр. розвідку «Ярмарок на Україні» (1856). Автор фп. і вокальних творів.

КОЦКА Андрій Андрійович (н. 23.V 1911, Ужгород) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1971). В 1927—31 вчився у А. *Ерделі*, 1940—42 в Рим. АМ. Твори: «Гуцулка — вихователька дитбудинку» (1949), «Старий колгоспник» (1950), «Учениця» (1954), «Верховинка» (1957), «Портрет ланкового І. Кобаля» (1960), «Доярка з Верховини» (1962), «Гуцулка» (1967), «Молодиця» (1968), «Розмова», «З ярмарку» (обидва — 1969), «Гуцулки з Богдана» (1970), «Весняний ранок» (1979).

Літ.: Павлов В. Андрій Коцка. Альбом. К., 1973.

КОЦКО́ Василь Федорович (квітень 1873, с. Млинки Шкільні, тепер у складі м. Дрогобича Львів. обл.— 26.I 1942) — один з організаторів і керівників революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії Зх. України з 1918. Н. в сел. сім'ї. Революц. роботу вів з 1888, переважно в Дрогобичі і Бориславі. Учасник боротьби за владу Рад на Полтавщині. Один з керівників *Дрогобицького збройного повстання 1919*. В 1918—21 — член Дрогобицького повітового та окружного к-тів, з 1921 — ЦК Компартії Сх. Галичини. В 1921—22 перебував у в'язниці, після чого був прикутий до ліжка тяжкою хворобою. Розстріляний нім.-фашист. окупантами. В Дрогобичі в будинку, де жили В. Ф. і О. В. Коцки, відкрито меморіальний музей.

КОЦКО́ Ольга Василівна (1899, с. Млинки Шкільні, тепер у складі м. Дрогобича Львів. обл.— 26.I 1942) — учасниця (з 1918) революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії з 1920. Дочка В. Ф. *Коцка*. З 1922 — секретар Дрогобицького окружного к-ту МОДР. У 1929—30 навчалася в Київ. парт. школі. З кін. 1930—на підпільній партійній роботі на Зх. Україні: очолювала окружкоми Компартії Зх. України у Львові, Коломиї, Ковелі. В серпні 1932 заарештована і за *Ковельським процесом 1934* засуджена на 15 років ув'язнення. Після 1939—на рад. роботі в Дрогобицькій обл. Розстріляна нім.-фашист. окупантами.

КОЦО́ЄВ Арсен Борисович [3 (15).I 1872, с. Гізель, тепер Пригородного р-ну Півн.-Осет. АРСР — 4.II 1944, Орджонікідзе] — осет. рад. письменник. Друкуватися почав 1895 в рос. газетах Владикавказу. В 1912 у більшовицькій газ. «Правда» надрукував оповідання «Помріяли», «Товариш» та ін. В ранніх творах К. відображав тяжке життя осет. селян, викривав царських чиновників («Мисливець», «Козел і баран», «Саломі»). Колективізації в Осетії присвятив повість «Джанаспі» (1940), де показав гостру класову боротьбу на селі.

КОЦЮ́БА Гордій Максимович [2 (14).I 1892, хутір Костів, тепер село Валківського р-ну Харків. обл.— 22.III 1939] — укр. рад. письменник. Закінчив Петроградський ун-т (1917). Друкуватися почав 1919. Був одним з організаторів і редакторів журн. «*Шляхи мистецтва*» (1921), співробітничав у газ. «Вісті» і «Комуніст», журн. «Всесвіт», «Уж», «*Червоний шлях*». Належав до літ. орг-цій «*Гарт*», *Вапліте*. Автор романів «Нові береги» (1932), «Родючість» (1934), «Перед грозою» (1938) та кількох книг оповідань. Осн. тематика — соціалістичне будівництво в роки перших п'ятирічок, революц. минуле.

Тв.: Твори. Х.—К., 1934; Перед грозою. К., 1958; Нові береги. К., 1972; Рос. перекл.— Дорогой борьбы. М., 1961. *О. Р. Мазуркевич.*

КОЦЮБИ́НСЬКЕ (до 1941 — Берковець) — селище міського типу Київ. обл. УРСР, підпорядковане Ірпінській міськраді, за 6 км від м. Ірпеня. Залізнич. ст. Біличі. 7,6 тис. ж. (1979). У К.— Білицькі деревообр. комбінат і меблева ф-ка; з-ди: Київський деревообр.,

Білицький каменеобробний, «Теплозвукоізоляція». Середня школа, лікарня; Будинок культури, бібліотека.

КОЦЮБИ́НСЬКИЙ Михайло Михайлович [5 (17).IX 1864, Вінниця — 12 (25).IV 1913, Чернігів] — укр. письменник і громад. діяч, революц. демократ. Н. в сім'ї дрібного чиновника. Закінчив Шаргородське духовне училище (1880). Переїхавши до Кам'янця-Подільського (1880), зблизився з революційно настроєною молоддю. За зв'язок з народовольцями 1882 був заарештований. Повернувшись цього ж року до Вінниці, вів пропагандистську роботу серед молоді. З 1886 за ним було встановлено таємний нагляд поліції, який не припинявся протягом усього життя письменника. В 1890 поїхав до Львова, де познайомився з І. Франком та ін. зх.-укр. діячами. У Львів. журналах «Дзвінок», «Правда», «Зоря» друкував свої ранні твори (вірш «Наша хатка», 1890; ряд оповідань). В 1891 склав іспит на нар. вчителя при Вінницькому реальному училищі, вчителював у с. Лопатинцях. Зустрічався з селянами, давав читати їм заборонені книжки, збирав фольклорні матеріали. В 1892—97 працював у філоксерній комісії в Бессарабії і Криму. В 1897 переїхав у Чернігів, але його не затвердили на посаді в земстві як «неблагонадійного». Деякий час працював у редакції газ. «Волынь» у Житомирі. На поч. 1898 повернувся в Чернігів, дістався посаду діловода при земській управі, а з 1900 — статистика. Тут К. написав свої найкращі твори. Суспільно-політ. і естетичні погляди К. формувалися під впливом ідей Т. Г. Шевченка, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, І. Я. Франка. В кінці 80-х — на поч. 90-х рр. К. зблизився з ліберально-народницькою інтелігенцією, що позначилося на його творах цього періоду. Згодом письменник утверджується на позиціях революц. демократизму. В кінці 90-х і особливо в 900-і рр. великий вплив на К. справили ідеї марксизму. Він знайомиться з працями К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, бере участь у громад., політ. і літ. житті. На відкритті пам'ятника І. П. Котляревському 1903 в Полтаві виголосив промову, на зборах Чернігів. громадської бібліотеки 9 січня 1905 виступив з вимогою скасувати цензуру на худож. л-ру. Легальне т-во «*Просвіта*» у Чернігові, головою якого він був (1906—1908), прагнув використати для пропаганди революц. ідей. Гуртував навколо себе літ. молодь на традиційних «суботах», які відвідував, зокрема, і П. Тичина. У зв'язку з хворобою К. кілька разів виїжджав за кордон, побував у Австрії, Німеччині, Швейцарії, Італії, не раз приїжджав у гуцульське село Криворівню, де збирав матеріали для майбутніх творів. У 1909 на о. Капрі (Італія) познайомився з О. М. Горьким. Протягом 1909—11 тричі приїздив на Капрі, листувався з Горьким до кінця життя. Є підстави вважати, що 1910 на Капрі К. познайомився з В. І. Леніним. У 1911 «Т-во прихильників української науки і штуки» встановило К. довічну пенсію в розмірі 2 тис. крб. на рік, що дало змогу хворому письменникові залишити роботу в земстві. У жовтні 1912 К. поїхав на лікування до Києва. В січні 1913 повернувся в Чернігів, де незабаром помер. Поховано К. в Чернігові на Болдиній горі. Поліція вжила заходів, щоб похорон не перетворився на антиурядову демонстрацію. Ці поліцейські дії як ганебний приклад нац. гноблення в царській Росії викрив більшовицький депутат у 4-й Держ. думі Г. І. Петровський у промові, проект якої написав В. І. Ленін. Зближення К. з робітн. рухом, утвердження його на позиціях революц. демократизму зумовили глибокий реалізм і народність його творчості. Розкриваючи класові суперечності капіталістич. суспільства, К. стояв на боці пригноблених, сільської бідноти, наймитів, утверджував неминучість революц. боротьби. Ранні оповідання К. («Андрій Соловійко, або Вченіє світ, а невченіє тьма», 1884, та ін.) за життя письменника не друкувалися. З перших друкованих творів увагу привернув цикл дитячих оповідань: «Харитя», «Ялинка» (обидва — 1891), «Маленький грішник» (1893) та ін. Осн. тема творчості 90-х рр.— тяжке становище малоземельного селянства, пробудження соціальної свідомості селян, наростання масового протесту. К. показував людяність і благородство бідняків («П'ятизлотник», 1892), прагнення народу до волі («Дорогою ціною», 1901), шукання шляхів до кращого життя («Ціпов'яз», 1893, «По-людському», 1900). К. критикував ліберально-народницьке культурництво («Хо», 1894; «Для загального добра», 1895; «Лялечка», 1901), викривав релігію як знаряддя духовного і соціального поневолення людини («В путах шайтана», 1899; «На камені», 1902; «Під мінаретами», 1904). Одночасно з ідейним зростанням К. відбувався процес його творчого самовизначення як художника-реаліста, новатора.

На поч. 20 ст. К. виступив як видатний майстер соціально-психологічної новели. Своєрідними рисами стилю К. є лаконізм, психологічне проникнення в характери, ліризм, мелодико-інтонаційне багатство мови. Особливо велике значення для формування світогляду й піднесення творчої активності К. мала перша рос. революція 1905—07. У повісті «Fata morgana» (ч. 1—2, 1907—10) і багатьох новелах письменник відтворив широку панораму революційних подій, змалював мужні образи незламних героїв революції («Невідомий», 1907; «Сон», 1911, та ін.). Письменник викривав реакційність самодержавства, лібералізм, міщанство, засуджував політ. ренегатство і зрадництво («Він ідe!», 1906; «В дорозі», 1907; «Persona grata», 1908). Посилилась і сатирична наснаженість його творів («Сміх», 1906; «Коні не винні», 1912). Повість «Fata morgana», що посідає центр. місце в творчості К.,— визначний твір укр. літератури про революц. боротьбу сел. мас. У ній К. створив новий тип позитивного героя — робітника, свідомого керівника селянства. У повісті виявилися елементи соціалістичного реалізму. В наступних творах К. показав зубожіння села, гнівне бродіння в народі («Як ми їздили до Криниці», 1908; «Що записано в книгу життя», 1910). К. гостро виступав як проти ліберально буржуазної, так і проти декадент. л-ри, викривав бурж. націоналізм. В ліричному «Intermezzo» висміяв реакц. суть декадентської теорії «незалежності» митця від суспільства. Обстоював ідею єднання трудящих усіх національностей. Високим гуманізмом і поезією пройняті твори К. останніх років: «Тіні забутих предків» (1911), «Хвала життю!», «На острові» (1913). К. писав і літ.-критичні статті, рецензії, нариси. Йому належать переклади укр. мовою творів Г. Гейне, А. Міцкевича, Е. Ожешко, Ф. Достоєвського та ін. Творчість К.—одне з найвищих досягнень укр. дожовтн. прози, вона вплинула на дальший розвиток укр. л-ри. Твори К. перекладено рос. та ін. мовами народів СРСР і мовами багатьох народів світу. Повість «Fata morgana» була кілька разів інсценізована і ставиться в укр. театрах. За оповіданнями й повістями К. створено кінофільми «Коні не винні» (1956), «Кривавий світанок» (за «Fata morgana», 1956), «Пе-коптьор» (1957), «Дорогою ціною» (1957) і «Тіні забутих предків» (1967). Композитор В. Кирейко створив балет «Тіні забутих предків» (1959). Відкрито *Коцюбинського М. М. музеї* у Вінниці (1927) і Чернігові (1934), встановлено пам'ятники в цих містах. Ім'ям К. названо район Черніг. обл. (кол. Козловський), селище в Києво-Святошинському р-ні, колгоспи, школи, бібліотеки, парки культури й відпочинку, театри, вулиці. За рішенням Всесвітньої Ради Миру 1964 в різних країнах відзначалося 100-річчя з дня народження Коцюбинського. Іл. див. на окремому аркуші, с. 96—97.

Тв.: Твори, т. 1 — 6. К., 1961—62; Твори, т. 1—7. К., 1973—75; Твори, т. 1—3. К., 1979; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1965.

Літ.: Франко І. З останніх десятиліть XIX в. В кн.: Франко І. Літературно-критичні статті. К., 1950; Горький М. М. М. Коцюбинський. В кн.: Горький М. Літературно-критичні статті. К., 1951; Иванов Л. Михаил Коцюбинский. М., 1956; Калениченко Н. Л. Михайло Коцюбинський. К., 1956; Коцюбинская-Ефименко З. М. М. Коцюбинский. Мастерство писателя. М., 1959; Грицюта М. С. Михайло Коцюбинський у слов'янських літературах. К., 1964; Колесник П. Коцюбинський — художник слова. К., 1964; Калениченко Н. Л. Великий сонцепоклонник. К., 1967; Коцюбинская И. Михаил Коцюбинский. М., 1969; М. М. Коцюбинський як громадський діяч. Документи, матеріали, публікації. К., 1968; Костенко М. Художня майстерність Михайла Коцюбинського. К., 1969; Мороз М. О. Михайло Коцюбинський. Бібліографічний покажчик. К., 1964.

Н. Л. Калениченко.

КОЦЮБИ́НСЬКИЙ Флоріан Абрамович (н. 24.II 1921, Казань) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). Член КПРС

М. М. Коцюбинський.

Пам'ятник на могилі **М. М. Коцюбинського** в Чернігові. Скульптори С. С. Андрейченко і Ф. А. Коцюбинський, архітектор Я. Ф. Ковбаса. Бронза, граніт. 1955.

Коц. Селище міського типу Дігтярі Срібнянського району Чернігівської області. 1960.

Ю. М. Коцюбинський.

Є. С. Кочар.

А. І. Кочерга.

І. А. Кочерга.

з 1941. В 1952 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у М. *Литенка*. Твори: портрети — В. Маяковського (1957), Ю. Коцюбинського (1963—65), В. Порика (1965—68), «Думи молодії. Портрет Т. Шевченка» (1964); надгробок С. А. Ковпаку на Байковому кладовищі у Києві (1968), монумент Слави у м. Калуші Івано-Фр. обл. (1970); пам'ятники — Ю. Коцюбинському (1970), В. Примакову (1972), обидва — в Чернігові; композиція «Як гартувалася сталь» (1978). Нагороджений орденом Червоної Зірки.

КОЦЮБИ́НСЬКИЙ Юрій Михайлович [25.XI (7.XII) 1896—8.III 1937] — рад. державний, парт. і військовий діяч. Член Комуністичної партії з 1913. Н. у Вінниці. Син М. М. *Коцюбинського*. Учасник революц. руху з 1911. В 1914—16 — член Черніг. к-ту РСДРП. З 1916 — в армії. З травня 1917 — член Військ. орг-ції спочатку при Петерб. к-ті партії, потім — при ЦК РСДРП(б). У вересні — жовтні 1917 — нач. Червоної гвардії і комендант Московсько-Заставського р-ну Петрограда, з жовтня — член ВРК при Петрогр. Раді, в дні Жовтн. збройного повстання — комісар полку, учасник штурму Зимового палацу і придушення *Керенського — Краснова заколоту 1917*. З грудня 1917 входив до складу першого уряду Рад. України як заст., а потім — нар. секретар у військ. справах. В 1918 — головнокомандуючий військами Укр. Рад. Республіки, член *Організаційного бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У, Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України*. В 1919 — член Реввійськради Укр. фронту, голова Черніг. губвиконкому, секретар губкому КП(б)У. В 1919—20 — на керівній роботі в Полт. губкомі КП(б)У й губвиконкомі. З 1920 — на дипломатичній роботі, зокрема 1921—22 — представник Рад. України в Австрії, 1925—26 — перший радник повпредства СРСР в Австрії, з 1927 — радник повпредства СРСР у Польщі. З 1930 — заст. голови, з 1934 — голова Держплану і заст. голови Раднаркому УРСР. На III, XI і XII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У, в 1919 і 1934 — в Оргбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК.

Літ.: Ярошенко А. Головком республіки. К., 1977; Цюпа І. Через терни до зірок. Юрій Коцюбинський. К., 1966. *А. Д. Ярошенко.*

КОЦЮБИ́НСЬКОГО М. М. МУЗЕЇ. 1) У Вінниці заснований 1927 в будинку, де народився письменник і жив з перервами, до 1897. Тут він написав ранні твори — «Андрій Соловійко...», «Ціпов'яз», «Для загального добра» та ін. У фондах музею: документи, фотографії, особисті речі письменника, перші видання його оповідань і повістей, книги з автографами, твори в перекладах мовами народів СРСР та іноз. мовами. *Н. Ф. Київська.*

2) У Чернігові заснований 1934 в будинку, в якому жив письменник 1898—1913. Тут він написав твори «Fata morgana», «Тіні забутих предків», «Цвіт яблуні» та ін. В цьому будинку збиралися представники прогресивних кіл Чернігівщини. В 1958 відкрито меморіальну квартиру з 3 х кімнат та літ. експозицію, яка висвітлює життя, творчість і громадсько-політ. діяльність письменника. Широко представлено матеріали про вшанування пам'яті Коцюбинського в рад. час. *О. І. Єрмоленко.*

Літ.: Музей М. М. Коцюбинського у Вінниці. Путівник. Одеса, 1976; Чернігівський літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського. Путівник. К., 1974.

КО́ЧА (Сосеа) Ніколає Думітру (30.XI 1880, Бирлад — 1.II 1949, Бухарест) — рум. письменник і журналіст. У 1917 приїжджав до Петрограда, був свідком Великої Жовтн. соціалістичної революції. З захопленням писав про її перемогу і про В. І. Леніна. В романах «Вино тривалого життя» (1931), «Син наймита» (1933), «Дядечко Нає» (1935) критикував бурж. суспільство, проте на цих творах позначився вплив натуралізму. Автор антимонархічних памфлетів. Один із засновників рум. т-ва «Друзі СРСР». Редагував деякі прогресивні газети.

С. В. Семчинський.

КОЧАБА́МБА — місто в Болівії, адм. ц. департаменту Кочабамба. Розташована на схилах Сх. Кордільєри, на вис. бл. 2600 м над р. м. Вузол автомоб. шляхів, залізнич. станція. 164 тис. ж. (1972). Значний центр по переробці місц. с.-г. продукції. Підприємства нафтопереробної, харч., текст., шкіряної пром-сті. Ун-т. Курорт К. засн. 1574.

КОЧА́Р Єрванд Семенович [н. 15 (27).VI 1899, Тбілісі] — вірм. рад. скульптор, графік і живописець, нар. художник СРСР (з 1976). В 1915—18 навчався в Тбіліській школі живопису і скульптури та моск. Держ. вільних худож. майстернях (1918—19) у П. *Кончаловського*. З 1923 працював у Парижі, з 1936 — у Вірменії. Твори: обеліск «Орел» на дорозі до Звартноцу (1955), пам'ятник Давиду Сасунському (1959), бюст Ф. Е. Дзержинського (1969), монумент полководця 5 ст. Вардана Мамиконяна (1975), всі — в Єревані; ілюстрації до нар. епосу «Давид Сасунський» (1939) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Вірменська РСР*, т. 2.

КОЧА́Р Рачія Кочарович [справж. прізв.— Габрієлян; 20.I (2.II) 1910, с. Кумлібуджах Алашкарського повіту, Зх. Вірменія (Туреччина) — 3.V 1965, Єреван] — вірм. рад. письменник. Член КПРС з 1939. Друкуватися почав 1930. Автор сатиричної повісті «Подорож Огсена Васпура» (1937), зб. оповідань «Народження героїв» (1942), «Напередодні» (1943), «Фронтові нариси» (1944) та ін., присвячених подіям Великої Вітчизн. війни, роману «Діти великого дому» (ч. 1—2, 1952—59), зб. повістей і оповідань «Біла книга» (1965). До зб. «Література і життя» (1949) увійшли публіцистика, критичні статті. Оповідання «Мати» і «Дружба» присвятив Україні; опублікував про Т. Шевченка статтю «Великий людинолюб» (1961). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Діти великого дому. К., 1959; Біла книга. К., 1975; Рос. перекл.— Избранное М., 1973.

КОЧЕ́ВСЬКИЙ Віктор Васильович (н. 15.XI 1923, с. Різуненкове, тепер Валківського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. поет, заслужений діяч культури Вірменської РСР. Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1956). Друкується з 1948. Автор поетичних збірок «Господарі весни» (1951), «Земляки» (1957), «Колоски і сузір'я» (1964), «Мій дивокрай» (1973) та ін. Пише вірші для дітей. Переклав укр. мовою ряд творів класиків вірм. л-ри. За цикл поезій «Берев, моя Вірменіє!» у зб. «На крутосхилах літ» (1973) удостоєний літ. премії ім. П. Тичини «Чуття єдиної родини» (1976). Нагороджений орденом Слави 3-го ступеня, медалями.

Тв.: На крутосхилах літ. К., 1973; Ровесник весен. К., 1977; Зрідненість. К., 1980; Рос. перекл.— Земля вдохновения. М., 1966; На крутоярах. М., 1975. *Г. Г. Єжелов*

КОЧЕРГА́ Анатолій Іванович (н. 9.VII 1947, с. Самгородок Козятинського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1977. В 1973 закінчив Київ. консерваторію. З 1972 — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Досифей («Хованщина» Мусоргського), Галицький («Князь Ігор» Бородіна), Мефістофель («Фауст» Гуно), Сильвестр («Ярослав Мудрий» Г. Майбороди), Старий каторжанин («Катерина Ізмайлова» Шостаковича). Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1980.

КОЧЕРГА́ Іван Антонович [24.IX (6.X) 1881, містечко Носівка, тепер райцентр Черніг. обл.— 29.XII 1952, Київ] — укр. рад. драматург, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1950). Закінчив Київ. університет (1903). В 1904 почав виступати в пресі як літ. критик. Протягом двадцяти років жив у Житомирі, з 1934 — у Києві. Перша значна спроба в драматургії — драм. казка «Пісня в келиху» (рос. мовою; поставлена 1926 в перекл. автора). Гол. жанри творчості К.— істор. драма і соціальна комедія, а також драма-феєрія, драм. поема, водевіль, оперета. Істор. тематиці присвячені комедія «Фея гіркого мигдалю» (пост. 1926), драма «Алмазне жорно» (1927), драм. поема «Свіччине весілля» («Пісня про Свічку», 1930). В 1928—31 К. написав кілька комедій на теми колективізації та боротьби з куркульством («Павук у колгоспі», «Про що жи-

Коцюбинського М. М. музей у Вінниці.

го співає», «Навчила доля, де шлях до волі», «Натура й культура»), які з успіхом ішли в театрах. В сатиричній комедії «Марко в пеклі» (1928) К. відобразив події Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни. В п'єсі «Майстри часу» (1933) показав радянських людей як справжніх майстрів часу, висміював ворогів соціалістичного ладу. П'єса відзначена третьою премією на Всесоюзному конкурсі (1933). В 1941 редагував журн. «Театр», а в роки Великої Вітчизн. війни — газ. «Література і мистецтво». В цей час створив патріотичну драматичну поему «Ярослав Мудрий» (1944) — один з найвизначніших творів укр. рад. драматургії. Провідна ідея п'єси — об'єднання руських земель для спільної боротьби проти іноземних загарбників. Драм. поема «Пророк» (1948) відтворює останні роки життя Т. Г. Шевченка. Писав вірші, літ.-критичні статті. П'єси К. поставлені багатьма театрами СРСР та соціалістичних країн. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—3. К., 1956; Твори. К., 1968; Радість мистецтва. К., 1973; Рос. перекл.— Исторические драмы. М., 1954.

Літ.: Старинкевич Є. Драматургія Івана Кочерги. Х., 1947; Андріанова Н. М. Іван Кочерга. К., 1963; Кузякіна Н. Б. Драматург Іван Кочерга. К., 1968. *С. М. Шаховський.*

КОЧЕТКО́В Микола Костянтинович [н. 5 (18).V 1915, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1979), чл.-кор. АМН СРСР (з 1957). У 1939 закінчив Моск. ін-т тонкої хім. технології ім. М. В. Ломоносова. З 1966 — директор Ін-ту органіч. хімії АН СРСР. Спеціаліст у галузі органічного синтезу, хімії лікар. речовин і хімії природних сполук, особливо у галузі хімії вуглеводів. Розробив ряд нових методів органічного синтезу. Синтезував лікар. препарати: протитуберкульозні (циклосерин та його аналоги), протиалергічні та ін. Вперше здійснив направлений синтез полісахаридів, розробив методи хім. модифікації нуклеїнових к-т і (вперше) методи масспектрометричного аналізу вуглеводів. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани» і медалями.

КОЧЕТКО́В Олексій Гаврилович (1918, с. Солове, тепер Чаплигінського р-ну Липец. обл.— 15.XI 1942) — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ. В Рад. Армії з 1938. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. На поч. Великої Вітчизн. війни потрапив в оточення. В жовтні 1941 вступив у партизанський загін під командуванням О. М. *Сабурова*. Командував ротою. Відзначився в боях на тер. Сумщини. Загинув у бою.

КО́ЧЕТОВ Всеволод Онисимович [22.I (4.II) 1912, Новгород — 4.XI 1973, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1934. Повісті «На невських руїнах» (1946) та «Передмістя» (1947) — про події Великої Вітчизн. війни, «Нево-озеро» (1948), «Кому світить сонце» (1949), романи «Під небом батьківщини» (1950) — про життя післявоєнного села; «Журбіни» (1952; фільм «Велика сім'я», 1954), «Брати Єршови» (1958) — про рад. робітн. клас. Романи «Секретар обкому» (1961; однойменний фільм, 1964), «Кут падіння» (1967; однойменний фільм, 1970), «Чого ж ти хочеш?» (1969) присвячені злободенним питанням сучасності; романи викликали пожвавлену полеміку у пресі. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1973—76; Укр. перекл.— Брати Єршови. К., 1959; Журбіни. К., 1964; Секретар обкому. К., 1967.

Ю. І. Корзов.

КОЧЕТО́К — селище міського типу Чугуївського р-ну Харків. обл. УРСР, на правому березі р. Сіверського Дінця, за 9 км від залізнич. ст. Чугуїв. 4,2 тис. ж. (1979). На тер. с-ща — Чугуєво-Бабчанський лісгоспзаг, водогінна станція на водопроводі до Харкова, комбінат побутових послуг. 2 заг.-осв. школи, Чугуєво-Бабчанський лісовий технікум; лікарня; клуб, 6 б-к. Уперше згадується 1641.

КОЧЕШКО́В Ксенофонт Олександрович [30.XI (12.XII) 1894, Москва — 15.I 1978, там же] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1974). Учень М. Д. *Зелінського*. У 1922 закінчив Моск. ун-т, де і працював (з 1935 професор). З 1946 — керівник металоорганічної лабораторії фізико-хім. ін-ту ім. Л. Я. Карпова. Осн. дослідження К. присвячені хімії металоорганічних сполук. Відкрив ряд нових методів синтезу органічних сполук свинцю, олова, кремнію, лужних металів, цинку, сурми, вісмуту, індію, галію, кальцію. Розробив методи синтезу органічних сполук (амінів та ін.) за допомогою металоорганічних. Нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1967.

КО́ЧИН Микола Євграфович [6 (19).V 1900, Петербург — 31.XII 1944, Москва] — рос. рад. учений в галузі механіки, математики і геофізики. Акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив (1923) Петрогр. ун-т. Викладав у Ленінгр. (1924—34) і Моск. (1938—44) ун-тах. Директор Ін-ту теоретичної метеорології (1933—34), з 1939 — зав. відділом Ін-ту механіки АН СРСР. К.— один з основоположників сучас. динамічної метеорології. Фундамент. дослідження в галузі гідро- та аеродинаміки, математики й теоретич. механіки.

КО́ЧИНА (Полубаринова-Кочина) Пелагея Яківна [н. 1 (13).V 1899, Астрахань] — рос. рад. вчений у галузі гідродинаміки, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчила Петрогр. ун-т (1921). З 1925 викладала у вузах Ленінграда. З 1935 працює в н.-д. ін-тах АН СРСР. Осн. наук. праці — з теорії фільтрації, динамічної метеорології, теорії припливів. Розв'язала ряд задач, що стосуються руху грунтових вод і нафти в поруватих середовищах. Нагороджена 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Портрет с. 464.

КО́ЧИЧ (Кочић) Петар (29.VI 1877, с. Стричичі, Боснія — 27.VIII 1916, Белград) — сербський письменник-реаліст. Виступав проти австро-угор. окупації Боснії і Герцеговини, за аграрну реформу. Зазнав переслідувань австро-угор. влади. Світогляд і бунтарський дух К. відобразились у сатиричній п'єсі «Борсук перед судом» (1904), зб. оповідань «З гір і підгір'я» (кн. 1—3, 1902—05), «Зойки із Зміяня» (1910), сатиричній повісті «Судище» (1912).

В. Г. Гримич.

КО́ЧИШ Микола Михайлович (1. XII 1928, с. Дюрдево, побл. м. Новий Сад, тепер СФРЮ — 16.IV 1973, м. Новий Сад) — укр. письменник і мовознавець в Югославії. Закінчив Новосадський ун-т. Автор оповідань про школу (зб. «Кроки», 1963), віршів про нове життя свого краю після визволення (зб. «Розділяємо радість і труднощі», 1972; «Ми тут не гості», 1973). Написав ряд шкільних граматик мови югославських русинів, видав «Правопис руського язика» (1971), уклав «Сербохорватсько-руський-український підручний термінологічний словник» (1972).

Тв.: [Оповідання]. В кн.: Там, коло Дунаю... Ужгород, 1976. *О. В. Мишанич.*

КОЧІ́ВЛІ ТВАРИ́Н — періодичні (найчастіше сезонні) пересування *популяцій* тварин у пошуках поживи, а також у зв'язку з настанням несприятливих умов існування (посух, поводей тощо); один з типів *міграцій тварин*. Район, куди перекочовують тварини, звичайно стикається з районом, де вони перебували до того, або частково збігається з ним. Кочівлі властиві багатьом наземним і водяним тваринам.

КОЧІВНИ́ЦТВО — спосіб життя, пов'язаний з особливостями господарської діяльності, при якому група людей або окремі народи постійно пересуваються з місця на місце (кочують). Найбільш типове К.— у скотарському г-ві, відокремленому від землеробства. Перехід від давнього осілого до кочового скотарства відбувався в кін. 2 — на поч. 1-го тис. до н. е. Найширших розмірів К. набуло з розвитком феод. відносин. К. поділяється на 3 типи: меридіональне (степове) — пересування з Пд. на Пн. (влітку) і навпаки (взимку), вертикальне (гірське) — з долин на схили гір і навпаки, колами (пустельне і напівпустельне) — навколо оазисів і колодязів. К. наклало відбиток на матеріальну і духовну культуру окремих народів (існування переносних жител, своєрідного одягу тощо). Для більшості сучас. народів, які займаються скотарством, К. характеризується наявністю напівосілого-напівкочового г-ва. В СРСР після Великої Жовтн. соціалістич. революції кочові і напівкочові в минулому народи (казахи, киргизи, туркмени та ін.) перейшли до сталої осілості. В ряді країн Центр., Зх. Азії і Пн. Африки ще збереглися великі групи кочовиків.

КО́ЧКІН Михайло Андрійович [н. 22.V (4.VI) 1908, с. Кленове.

М. К. Кочетков.

О. Г. Кочетков.

К. О. Кочешков.

М. Є. Кочин.

П. Я. Кочина.

В. Л. Кочубей.

І. А. Кочубей.

К. П. Кошевський.

тепер Оричевського р-ну Кіров. обл. РРФСР] — укр. рад. грунтознавець, засл. діяч науки УРСР (з 1962). Член КПРС з 1932. В 1941—45 — учасник Великої Вітчизн. війни. В 1934 закінчив Горьковський с.-г. ін-т. Працював у Казанському (1937—41) і Кримському (1950—51) с.-г. ін-тах, у Кримському держ. заповіднику ім. В. В. Куйбишева (1945—48), в Крим. філіалі АН СРСР (1948—56), в Укр. н.-д. ін-ті грунтознавства (1956—58). З 1958 — директор Нікітського бот. саду (Ялта). З 1961 — професор. Дослідження з питань генетичного й агрономічного грунтознавства, раціонального використання грунтів у с. г., боротьби з водною ерозією грунту.

КОЧУБЕЇ — багата укр. дворянська родина. Власники великих зем. маєтностей на Україні (в Полтав., Черніг., Херсон., Катеринославській, Таврійській, Подільській губ.) і в Росії. За часів *гетьманщини* К. обіймали посади *генеральної старшини* (напр., В. Л. *Кочубей*), у царській Росії — високі урядові посади. **Віктор Павлович К.** [11 (22).XI 1768—3 (15).VI 1834] — рос. держ. діяч, граф (з 1799), князь (з 1831), віце-канцлер (1798—1801), міністр внутр. справ (1802—1807, 1819—1823), голова Держ. ради і комітету міністрів (з 1827).

КОЧУБЕЙ Василь Леонтійович [1640 — 14 (25).VII 1708, с. Борщагівка, тепер Погребищенського р-ну Вінн. обл.] — представник укр. старшинської верхівки. Генеральний писар (1687—99), генеральний суддя (1699—1708). Належав до тієї частини укр. козац. старшини, яка орієнтувалася на Рос. д-ву. В серпні 1707 К. і полтав. полковник І. *Іскра* надіслали листа Петру І, в якому повідомляли про таємні переговори гетьмана І. *Мазепи* з польс. королем С. *Лещинським* і швед. королем *Карлом XII* про відрив України від Росії та перехід під владу польс.-швед. загарбників. К. і Іскра були видані царським урядом Мазепі, якому вдалося виправдатись перед Петром І, і незабаром страчені як наклепники. Після викриття зради Мазепи прах К. та Іскри було поховано в *Києво-Печерській лаврі*. Образ К. змалював О. С. Пушкін у поемі «Полтава».

КОЧУБЕЙ Іван Антонович [25.VII (6.VIII) 1893, хутір Рощинський, тепер с. Кочубеєвське Кочубеєвського р-ну Ставр. кр.— 4.IV 1919, м. Святий Хрест, тепер м. Будьонновськ Ставр. кр.] — герой громадянської війни. Н. в сім'ї козака-бідняка. Учасник 1-ї світової війни на Кавказ. фронті. В 1918 організував і очолив козачий революц. загін Північно-Кавказ. рад. республіки, потім— командир кав. бригади 11-ї армії Каспійсько-Кавказ. фронту. Відзначився в боях проти контрреволюц. армії Корнілова і Денікіна. Захоплений у полон білогвардійцями і страчений.

КОЧУБЕЙ-ДЗБАНОВСЬКА (Кочубей) Наталія Іванівна (н. бл. 1883, Полтавщина — р. і місце см. невід.) — укр. співачка (сопрано) і драматична актриса. В 1910 закінчила Петерб. консерваторію. Працювала в укр. муз.-драм. трупах Д. Гайдамаки, О. Суходольського, П. Прохоровича та ін. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Катерина («Катерина» Аркаса) та ін.

КОЧУРА Панас Федорович [справж. прізв.— Кочур; 5 (18).VII 1905, Кролевець, тепер Сум. обл.— 5.XI 1976, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1956. Внаслідок хвороби з 1929 був прикутий до ліжка. Перша повість «Родина Сокорин» (1945) — про боротьбу укр. народу проти фашист. окупантів. Темі колгоспного будівництва присвятив повісті «Окрилені» (1953, у співавт.), «Вогні юності» (1957). Події нар.-визвольної війни 1648—54 змалював у романі «Світлий ранок» (1954). В романах «Золота грамота» (1960), «Апостоли правди» (1969), «Із іскри — полум'я» (1972), «Січі на дзвініці» (1974) відтворив події Вітчизн. війни 1812, революц. діяльність декабристів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами. *В. Х. Косян.*

КОШАК Петро Григорович (1864, м. Косів, тепер Івано-Фр. обл.— 1940, там же) — укр. майстер кераміки. Працював у с. Пистині, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл. В 1894—97 навчався в Коломийській гончарській школі. Розвиваючи традиції О. *Бахметюка* та П. *Баранюка*, створював художньо оздоблені кахляні печі, декоративні полумиски, колачі, плесканці, вази, скульптурні фігурки тощо. Твори К. зберігаються в музеях Києва, Львова, Ленінграда. Іл. с. 468.

КОШАЛІН — місто на Пн. Зх. Польщі, адм. ц. Кошалінського воєводства. Вузол з-ць. 77,6 тис. ж. (1975). Підприємства маш.-буд. і металообробної (виробн. автомоб. запасних частин, буд. устаткування, електротех. виробів, напівпровідників), деревообр., харч. пром-сті; льонозавод. Вища інженерна школа. 2 театри, музей. Архіт. пам'ятки: готичний костьол Діви Марії (14 ст.), залишки міських стін (13—14 ст.).

КОШАРА, вівчарня — будівля для утримання овець. З переведенням вівчарства на промислову основу найпоширенішими стали механізовані К. Залежно від кліматичних умов К. будують капітальні з утепленим покриттям, полегшеного типу без горищного перекриття, у вигляді базів-навісів. У зоні Степу К. споруджують на 1200—1600 овець, на Поліссі й у Лісостепу — на 800—1000, в гірських р-нах Карпат — на 300—400 овець.

КОШБУК (Coşbuc) Джордже (Георге; 20.IX 1866, с. Хордоу, тепер Джордже-Кошбук, Несеудського повіту, Трансільванія — 9.V 1918, Бухарест) — рум. поет і літературознавець. Академік Рум. академії (з 1916). Поетичні зб. К. — «Балади й ідилії» (1893), «Пряжа» (1896), «Пісні відваги» (1904), написані в традиції реалізму й під впливом фольклору, відображають життя рум. села. Широкої популярності набув бунтарський вірш «Ми хочемо землі!» (1894). Автор «Коментаря до ,,Божественної комедії''» Данте (т. 1—2, вид. 1963—65). Перекладав твори Данте, Вергілія, Ф. Шіллера.

Тв.: Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1975. *С. В. Семчинський.*

КОШЕВСЬКИЙ Костянтин Петрович [справж. прізв.— Скляр; 18 (30). IX 1895, с. Шульгівка, тепер Царичанського р-ну Дніпроп. обл.— 14.III 1945, Київ] — укр. рад. актор, режисер, драматург, засл. діяч мист. Узб. РСР (з 1944). З 1914 — артист Катеринославської опери. Працював у «*Молодому театрі*» в Києві (1918—19), Першому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка (Київ, 1920—21), Одес. держ. драмі (1930—31), Дніпроп. укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка (1932—33), 1922—45 (з перервами) — в українському драматичному театрі ім. І. Франка (з 1926 театр — у Києві). Серед поставлених спектаклів: «Маруся Богуславка» Старицького, «Платон Кречет» Корнійчука, «Останні» Горького, «Витівки Скапена» Мольєра та ін. Знімався в кіно. К.— автор п'єс «Блукаючі вогні», «Будні».

КОШЕНІЛЬ (франц. cochenille, від ісп. cochinilla) — промислова назва кількох видів комах підряду *кокцид*, з яких добувають червону фарбу *кармін*. Найвідомішою є мексіканська К. (Dactylopius cacti), яка походить з Мексіки, її розводили також у Пн. Африці і Сх. Азії. В СРСР 2 види: порфірофора вірменська, або вірменська К. (Porphyrophora hamelii), поширена у Вірменії, порфірофора польська, або польська К. (P. polonica), яка зустрічається на Україні і в Білорусії. До 19 ст. К. культивували, з появою анілінових фарб її культивування різко зменшилось. Кармін, одержаний з К., тепер використовують лише в харч. і парфюмерній пром-сті, а також для забарвлення мікроскопіч. препаратів. Іл. с. 469.

О. П. Кришталь.

КОШИК — тип *суцвіття* рослин. У К. квітки (трубчасті, язичкові, несправжні язичкові, лійковидні) сидять на дуже розширеному кінці вкороченої осі, що має плоску, опуклу або вгнуту форму. Цвітіння відбувається від периферії до центра К. Для К. характерна наявність обгортки з покривних листків зовн. квіток або, крім того, і з верхівкових, видозмінених листків. К. властивий гол. чин. складноцвітим, деяким зонтичним та дзвониковим. Іл. с. 469.

КОШИЛІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення пізнього періоду *трипільської культури* в с. Кошилівцях Заліщицького р-ну Терноп. обл. При розкопках (1908—12, 1923 і 1953) відкрито залишки наземних глинобитних жител, госп. ями, вогнища та печі з напівсферичними склепіннями. Знайдено посуд з поліхромним розписом, знаряддя праці з кременю (скребки, ножі, проколки), каменю (долота), кістки й рогу (шила, лощила, клювці), мідні шило й підвіску та срібну спіраль, глиняні жіночі культові статуетки, фігурки барана, бика або собаки тощо.

КОШИЦЬ Олександр Антонович (12.IX 1875, с. Тарасівка, тепер

Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 21.IX 1944, Вінніпег, Канада) — укр. хоровий диригент і композитор. У 1901 закінчив Київ. духовну академію. Муз. освіту здобув у муз.-драм. школі М. В. Лисенка в Києві. В 1908—17 очолював хор студентів Київ. ун-ту, 1913 — хоровий клас Київ. консерваторії. В 1912—16 — диригент *Театру Миколи Садовського*, 1916—17 — диригент і хормейстер Київ. опери. В 1917 К. брав участь у створенні Першого укр. нац. хору, 1919 — Укр. респ. капели, з якою цього ж року виїхав на гастролі за кордон. Виступав з концертами в Європі та Америці. Записав багато укр. наролних пісень, створив численні хорові обробки нар. пісень. Брав діяльну участь у шевченківських концертах. У літ. виступах припускався націоналістич. тверджень.

Тв.: Українські народні пісні для мішаного хору. К., 1968. *Р. І. Кулик.*

КО́ШИЦЬ Павло Олексійович [Порай-Кошиць; 26.XII 1863 (7.I 1864), Київщина — 1 (14). III 1904, Москва] — рос. співак (тенор). Співу навчався в Моск. консерваторії, удосконалювався в Італії. В 1886—89 співав на оперних сценах Італії, Греції, Америки. Був солістом Тифліської (1889—90), Київ. (1890—93) опер, Великого театру (Москва, 1893—1903). Партії: Зігфрід, Тангейзер (однойменні опери Вагнера), Рауль, Васко да Гама («Гугеноти», «Африканка» Мейєрбера), Андрій («Опричник» Чайковського). В концертах виконував романси М. В. Лисенка. Дочка К.— Ніна Павлівна Кошиць (1894—1965) — відома рос. оперна співачка. *І. М. Лисенко.*

КОШІ́ (Cauchy) Огюстен Луї (21.VIII 1789, Париж — 23.V 1857, Со) — франц. математик, член франц. АН (з 1816), почесний член Петерб. АН (з 1831). Закінчив Політех. школу (1807) і Школу мостів і шляхів (1810) у Парижі. Осн. праці присвячені матем. аналізу та матем. фізиці. К. встановив нерівність, названу його ім'ям (див. *Коші нерівність*), на базі теорії *границь* дав визначення поняття *неперервності* функції, чітку побудову теорії *рядів*, інтегралів тощо. Розвинув основи теорії *аналітичних функцій*: виразив аналітичну функцію через інтеграл (див. *Коші інтеграл*) і розвинув її в степеневий ряд, розробив теорію *лишків* тощо. В теорії *диференціальних рівнянь* К. поставив одну з найважливіших *крайових задач* (т. з. задачу Коші); довів теореми про існування розв'язків звичайних диференціальних рівнянь; розвинув теорію рівнянь з частинними похідними першого порядку. Крім того, К. належать праці з *геометрії*, *алгебри*, *чисел теорії*, теорії пружності, оптики. Серед учнів К. був укр. математик М. В. *Остроградський*.

КОШІ́ ЗАДА́ЧА — одна з найважливіших *крайових задач* теорії *диференціальних рівнянь*.

КОШІ́ ІНТЕГРА́Л — інтеграл вигляду

$$\frac{1}{2\pi i}\int_{\gamma}\frac{f(t)}{t-z}\,dt,$$

де γ — проста замкнена спрямлювана лінія в комплексній площині, $f(t)$ — функція комплексної змінної, аналітична в замкненій області, обмеженій лінією γ. Якщо точка z належить цій області, то К. і. дорівнює $f(z)$, тобто будь-яку *аналітичну функцію* можна виразити через її значення на замкненому контурі. К. і. вперше (1831) розглянув О. Л. *Коші*.

КОШІ́ НЕРІ́ВНІСТЬ — нерівність, що виконується для довільних *дійсних чисел* $a_1, a_2, \ldots, a_n$; $b_1, b_2, \ldots, b_n$:

$$\left(\sum_{i=1}^{n} a_i b_i\right)^2 \leqslant \sum_{i=1}^{n} a_i^2 \cdot \sum_{i=1}^{n} b_i^2;$$

одна з найважливіших і найуживаніших нерівностей. Встановив 1821 О. Л. *Коші*. Цю нерівність можна поширити на інтеграли (див. *Буняковського нерівність*), а також на вектори гільбертового простору.

КО́ШІЦЕ — місто на Сх. Чехословаччини, в Словацькій Соціалістичній Республіці, адм. ц. Східнословацької обл. Розташоване в долині р. Горнад. Вузол з-ць і автошляхів. 174,4 тис. ж. (1975). Значний центр чорної металургії (Сх.-словацький металург. комбінат). Підприємства маш.-буд., деревообр., швейної, харч. промсті. Університет. Державна наукова бібліотека (засн. 1657). Музей Східної Словакії. Архіт. пам'ятки: собор св. Єлизавети (1382—1499) з багатим кам'яним різьбленням, готична капела св. Михайла (2-а пол. 14 ст.), домініканські церква й монастир (14—18 ст.), бароккова ратуша (1756), будинки в стилі класицизму. В К. 1945 проголошена *Кошіцька програма*.

КО́ШІЦЬКА ПРОГРА́МА — програмний документ першого уряду Нац. фронту чехів і словаків, розроблений Компартією Чехословаччини. Проголошена 5.IV 1945 в Кошіце (Словаччина). Передбачала створення д-ви двох рівноправних націй — чехів і словаків, вирішення долі *Закарпатської України* згідно з волею її населення. Відповідно до К. п. встановлювалась влада місц. нац. к-тів, трудящим надавались демократичні свободи, провадилась націоналізація нім. і угор. капіталістичної власності, заборонялися фашист. орг-ції, беззем. селяни були наділені землею. У зовнішній політиці Кошіцька програма проголошувала союз з СРСР.

КО́ШКА Петро Маркович [1828—1(13). II 1882] — матрос, герой *Севастопольської оборони 1854—55*. Див. *Кішка* П. М.

КО́ШКІН Михайло Ілліч [21.XI (3.XII) 1898, с. Бринчати Яросл. губ.— 26.IX 1940, Харків] — рад. конструктор танків. Член Комуністичної партії з 1919. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. З 1934, після закінчення Ленінгр. політех. ін-ту,— конструктор і заст. нач. конструкторського бюро (КБ) на Ленінгр. з-ді ім. С. М. Кірова. З 1937— гол. конструктор танк. КБ на Харків. з-ді ім. Комінтерну. Очолював роботи по створенню танка Т-34. Нагороджений орденом Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1942.

КОШЛЯКО́В Володимир Миколайович (н. 21.XII 1922, Сімферополь) — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Після закінчення (1948) Ленінгр. ін-ту точної механіки і оптики викладав у ньому; 1952—66 працював на пром. підприємствах Москви. З 1966— в Ін-ті математики АН УРСР. Осн. праці — з теорії і практики застосування гіроскопічних приладів. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1976.

КОШОВА́ Ганна Денисівна [20.IX (2.X) 1871, с. Малополовецьке, тепер Фастівського р-ну Київ. обл.— 9.III 1948, там же] — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1947). Понад 17 років працювала ланковою в колгоспі «Червоний гігант» (з 1957 — колгосп ім. Г. Д. Кошової) Сквирського р-ну Київ. обл. У 1935 ланка К. зібрала по 537 ц/га цукр. буряків, поклавши цим, разом з М. В. Гнатенко, М. С. Демченко та ін. знатними буряководами України, початок руху п'ятисотенниць. Нагороджена 2 орденами Леніна. В 1955 на Всесоюзній с.-г. виставці у Москві К. встановлено пам'ятник.

КОШОВИ́Й Олег Васильович (8.VI 1926, м. Прилуки, тепер Черніг. обл.— 9.II 1943, поблизу м. Ровеньок Ворошиловгр. обл.) — один з керівників підпільної комсомольської організації «*Молода гвардія*», Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член ВЛКСМ з 1942. З 1940 жив і навчався в м. Краснодоні. Після окупації міста фашистами під керівництвом парт. підпілля створив комсомольську групу, яка ввійшла до складу «Молодої гвардії». Був членом штабу, комісаром орг-ції. Після розкриття її намагався перейти лінію фронту, але був схоплений фашистами. Після катувань у гестапо розстріляний. Ім'я К. присвоєно шахтам, радгоспам, школам, піонерським дружинам.

КОШОВИ́Й Петро Кирилович [8 (21).XII 1904, м. Олександрія, тепер Кіровогр. обл.— 30.VIII 1976, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1970), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1925. Н. в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. В 1939 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стрілецькою д-зією та корпусом на Волховському, Сталінградському, Пд., 4-му Укр. і 3-му Білорус. фронтах. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. В 1960—65 — команд. військами Київ. військ. округу. З 1965 — команд. військами Групи рад. військ у Німеччині. З 1969 — генеральний інспектор М-ва оборони СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КОШОВИ́Й Степан Львович (17.IV 1921, с. Петриківка, тепер смт Царичанського р-ну Дніпроп. обл.— 16.XII 1977, Київ) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист.

О. Л. Коші.

Г. Д. Кошова.

О. В. Кошовий.

П. К. Кошовий.

Л. Кошут.

І. С. Кравцов.

А. Г. Кравченко.

Г. П. Кравченко.

УРСР (з 1972). В 1950 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився у В. *Костецького* та І. *Штільмана*. Твори: «Оранка» (1950), «Озимина» (1957), «Колгоспна Київщина» (1961), «Тут стояли на смерть» (1965), «Рідна земля», «Дніпрові простори» (обидва — 1967), «Канівські кручі» (1970), «Розквітла весна» (1971).

Літ.: Степан Кошовий. Альбом. К., 1974.

КОШОВИ́Й ОТАМА́Н — службова особа, яка зосереджувала в своїх руках найвищу військ., адм. та судову владу в *Запорізькій Січі* (16—18 ст.). К. о. обирався *козацькою радою*, як правило, 1. I строком на 1 рік. Знаком влади К. о. була *булава*. К. о. очолював *Кіш Запорізької Січі*. Помічником К. о. в справах адм. управління Запоріжжям був військ. писар, який керував військ. канцелярією. Другий помічник К. о.— *кошовий суддя*, який в разі відсутності К. о. виконував його обов'язки. К. о. призначав паланкову (див. *Паланка*) і наказну старшину та військ. служителів. Для розв'язання важливих питань скликав раду старшини. У 18 ст. із звуженням компетенції козац. ради відповідно зріс обсяг влади К. о., на посаду якого звичайним стало неодноразове обрання однієї і тієї самої особи.

О. Ф. Сидоренко.

КОШОВИ́Й СУДДЯ́ — у *Запорізькій Січі* (16—18 ст.) службова особа, що розглядала кримінальні і цивільні справи. Обирався на *козацькій раді* строком на один рік. Вироки К. с. затверджував *кошовий отаман*, а смертні вироки — козацька рада. Знаком влади К. с. була срібна печатка, якою він скріплював підпис кошового отамана на рішеннях козацької ради.

КОШТО́РИС. 1) К. б ю д ж е т н и х у с т а н о в — основний плановий документ для фінансування витрат установ і організацій з держ. бюджету. В СРСР К. бюджетних установ визначають обсяг, цільовий напрям і розподіл бюджетних асигнувань на всі витрати даної установи. Затверджений вищестоящою орг-цією К. є планом фінансування установ і орг-цій, підставою для витрачання одержаних з держ. бюджету коштів.

2) К. в и т р а т н а в и р о б н и ц т в о — в СРСР обчислення планової суми витрат підприємства, об'єднання або галузі нар. г-ва на виробн. всієї продукції (без *внутрізаводського обороту*) і надання послуг. Визначає всі витрати підприємства за елементами на виробн. продукції незалежно від їхнього цільового виробничого призначення та об'єкта, де їх було виготовлено. Складають на основі даних *техпромфінплану* підприємства.

3) К. н а б у д і в н и ц т в о — сукупність нормативних розрахунків, які визначають кошторисну вартість буд-ва (розширення, реконструкції) підприємства, споруди; невід'ємна частина проекту. В СРСР К. складають на основі проектних даних, кошторисних норм, кошторисних цін, відповідних прейскурантів.

КО́ШУТ (Kossuth) Лайош (19.IX 1802, Монок — 20.III 1894, Турін) — угорський держ. і політ. діяч, один з керівників *революції 1848—49 в Угорщині*. Дворянин, адвокат. Виступав проти абсолютизму *Габсбургів*. Після перемоги повстання 15.III 1848 в Пешті — міністр фінансів першого угор. уряду (березень—вересень), з липня — депутат Державних зборів, скликаних у Пешті. Ініціатор створення нац. армії. З вересня очолив К-т захисту батьківщини (з 8.X 1848 — уряд). Один з авторів угор. Декларації незалежності 14.IV 1849. Боровся проти Партії миру (виступала за примирення з Габсбургами). Поміркований демократ, К. був прихильником мадяризації нац. меншостей Угор. королівства, в т. ч. населення *Закарпатської України*. 2.V—11.VIII 1849 — правитель-президент Угорщини. Після поразки революції емігрував. Заочно засуджений до страти австр. урядом. Після смерті К. прах його перевезено в Будапешт. В УНР встановлено Держ. премію ім. Кошута.

КОШУ́ТСЬКА (Koszutska) Марія — діячка польс. робітничого руху. Див. *Костшева* Віра.

КОЯ́ШСЬКЕ О́ЗЕРО, Опукське озеро — в Крим. обл. УРСР, на Пд. Керченського п-ова. Довж. 3,7 км, найбільша шир. 2 км, глиб. до 0,6 м. Живиться за рахунок поверхневого стоку та фільтрації мор. води. На дні — шар гіпсу, під яким — чорний і сірий мул. Щороку відбувається садка солі.

КП(б)У, Комуністична партія (більшовиків) України — див. *Комуністична партія України*.

КПЗУ — див. *Комуністична партія Західної України*.

КПРС — див. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

КПСГ, Комуністична партія Східної Галичини — див. *Комуністична партія Західної України*.

КРА́АЛЬ (мовою африкаанс kraal, від португ. curral — загін, загорода для худоби) — тип поселення скотарських народів (банту, готтентотів та ін.) у Пд. і Сх. Африці. В цих поселеннях розбірні куполоподібні вкриті соломою хижі розміщуються колом, утворюючи в середині площу, що використовується як загін для худоби. Часто К. оточують високою огорожею.

КРАБ (нім. Krabbe) — декоративна деталь у вигляді стилізованого листя або квітів на *вімпергах*, шпилях та ін. елементах готичної (див. *Готика*) архітектури. Іл. с. 471.

КРА́БИ, короткохвості раки (Brachyura) — надродина ряду *десятиногих ракоподібних*. Голова маленька, черевце підігнуте під головогруди, вкриті міцним головогрудним щитом, ширина якого дорівнює 2—20 см, іноді до 60 см (у велетенського японського К.— Macrocheira kaempferi). 4500 видів, пошир. у морях, деякі види населяють прісні водойми і навіть вологі *біотопи* суходолу. В СРСР — бл. 50 видів, у т. ч. в УРСР — 16, з них найвідоміші: кам'яний краб жовтий (Eriphia spinifrons) і трав'яний краб прибережний (Carcinus maenas). К. живляться різними безхребетними, іноді рибою. Окремі К. завдають шкоди (знищують пром. молюсків, псують рибальські снасті, руйнують гідротехнічні споруди, роблячи в них нори). Багатьох К., зокрема т. з. *камчатського краба*, використовують в їжу.

С. Л. Кошовий. Озимина. 1957.

КРА́БОПОДІ́БНА ТУМА́ННІСТЬ — *галактична туманність*, результат вибуху *наднової зорі*, що спостерігалась 1054 в сузір'ї *Тельця*. Розширюється зі швидкістю 1100 км/с. Віддаль до К. т. 5500 *світлових років*; розміри її 4 × 6 св. років. Маса газу, що входить у К. т., бл. 0,1 маси *Сонця*, серед. густина його — 5.10^{-21} г/см³. К. т. світиться внаслідок випромінювання швидких електронів у потужному магн. полі (*синхротронного випромінювання*). В центрі К. т. міститься *пульсар — нейтронна зоря*, що обертається навколо осі за 0,033 с і дає сплески оптичного, рентгенівського та радіовипромінювання.

В. П. Цесевич.

КРАВЦО́В Іван Никифорович [7 (19).I 1833, Петербург — 13 (25).III 1895, Одеса] — рос. співак (тенор) і вокальний педагог. Співу навчався приватно в Петербурзі та Неаполі. В 1857 дебютував у Неаполі, 1860 — в Петербурзі. В 1867—73 співав у Київ. рос. опері, викладав у Київ. муз. уч-щі рос. муз. т-ва. Партії: Манріко («Трубадур» Верді), Фауст (однойменна опера Гуно), Сабінін («Іван Сусанін» Глинки). В 1873 залишив сцену, переїхав до Одеси, де викладав спів приватно (серед його учнів — М. *Дейша-Сіоницька*).

М. І. Кузьмін.

КРАВЦО́В Іван Семенович (н. 22.VII 1927, с. Хуторське, тепер Ракитянського району Бєлгородської обл.) — новатор виробництва у промисловому будівництві, Герой Соціалістичної Праці (1971), засл. будівельник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1962. З 1952 — бригадир теслярів, бригадир комплексної бригади теслярів-бетонників (Кривий Ріг). Ініціатор впровадження методу *бригадного підряду* в пром. буд-ві Кривбасу. На XXIV та XXV з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

В. М. Чернов.

КРА́ВЧЕНКО (Кравченкова) Аграфена Павлівна [бл. 1820 —15 (27). VI 1856, Київ] — рос. та укр. актриса. Н. в сім'ї акторів-кріпаків. Сценічну діяльність почала в Орлов. театрі С. М. Каменського, де на її гру 1842 звернув увагу М. *Щепкін*. У 1843—45 виступала у Воронежі. В 1845 була запрошена в Харків. трупу Л. Ю. *Млотковського*. В 1846 брала участь

у гастролях М. С. Щепкіна по Україні. Виступала також у театрах Кишинева (1852 — 53), Києва (1851, 1854—56). Ролі: Офелія («Гамлет» Шекспіра), Агнеса («Школа жінок» Мольєра), Мірандоліна («Мірандоліна, або Сивина в бороду, а біс у ребро» Блума), Жаннета («Матрос» Соважа і Делюр'є), Тетяна («Москаль-чарівник» Котляревського).

Р. Я. Пилипчук.

КРА́ВЧЕНКО Андрій Григорович [18 (30).XI 1899, с. Сулимівка, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.— 18.X 1963, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник танкових військ (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1925. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1928 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував танк. бригадою, корпусом і армією в складі Брян., Сталінгр., 1, 2 і 3-го Укр. та Забайкальського фронтів. Керовані К. війська брали участь у визволенні тер. України. Після війни командував армією, бронетанк. та механізованими військами ряду військ. округів. З 1955 — в запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КРА́ВЧЕНКО Василь Григорович (8.V 1862, м. Бердянськ — 20.III 1945) — укр. рад. етнограф і письменник. Закінчив Феодосійський учительський ін-т. Один із засновників Т-ва дослідників Волині і його етногр. секції. В 1920—34 керував етногр. відділом Волинського н.-д. музею в Житомирі. Зібрав цінні фольклорно-етнографічні матеріали (частково опубл. 1895—99 в «Етнографічних матеріалах» Б. Грінченка). Видав зб. оповідань «Буденне життя» (1902).

КРА́ВЧЕНКО Григорій Пантелійович [29.IX (12.X) 1912, с. Голубівка, тепер Новомосков. р-ну Дніпроп. обл.— 23.II 1943] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант авіації (1940), двічі Герой Рад. Союзу (лютий, серпень 1939). Член Комуністичної партії з 1931. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1931. В 1937—38 — учасник нац.-революц. війни ісп. народу і нац.-визвольної війни кит. народу проти япон. загарбників, учасник боїв на р. Халхін-Голі і рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни командував авіац. д-зією, ВПС 3-ї армії, ударною авіац. групою Ставки Верх. Головнокомандування. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

КРА́ВЧЕНКО Євген Сергійович [12 (25). XII 1907, с. Володимирівка, тепер Доманівського р-ну Микол. обл.— 28.VI 1975, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив Одес. ін-т соціального виховання (1933). Почав друкуватися 1936. Працював переважно в жанрі драматургії. Окремими виданнями вийшли: п'єси «Любов» (1939), «Під червоною калиною» (1954), «Солдатська поема» (1961), «Весняні грози» (1963), «На даному етапі» (1965); збірки оповідань і гумореск «Мої сучасники» (1954), «Бувальщина» (1961), «На крилах дитинства» (1969), повість «На світанні» (1967) та ін.

Тв.: П'єси. К., 1978; Рос. перекл.— Максимальный минимум. М., 1976.

Г. Г. Єжелов.

КРА́ВЧЕНКО Микола Антонович [н. 5 (18).XII 1909, м. Ростов-на-Дону] — укр. рад. учений у галузі зоотехнії, доктор с.-г. наук (з 1946), професор (з 1946), засл. діяч н. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1946. В 1931 закінчив Кубанський с.-г. ін-т. Працював зоотехніком у радгоспах Башкирії, з 1936 — в Білоруській с.-г. академії, а 1938 — у Дніпропетр. с.-г. ін-ті. З 1940 — завідуючий кафедрою в Київ. вет. ін-ті, згодом в Укр. с.-г. академії. Автор ряду підручників, наукових праць з племінної справи і розведення с.-г. тварин.

Л. О. Шевченко.

КРА́ВЧЕНКО Михайло Степанович (1858, містечко Сорочинці, тепер с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл.— 22. IV 1917, там же) — укр. кобзар. Один з найвизначніших носіїв кобзарського мистецтва. Учень С. Яшного й Ф. *Холодного*. В репертуарі К.— думи, істор., сатиричні та ін. народні пісні, твори на слова Шевченка. Брав участь у революц. повстанні селян Сорочинців, створив про *Сорочинську трагедію 1905* дві думи: «Про сорочинські події 1905 року» (записав її О. Сластіон) і «Чорна неділя в Сорочинцях» (записав В. Короленко). К. виступав у Києві, Харкові, Петербурзі, Москві та ін. містах, брав участь у шевченківському ювілейному концерті 1911 в Києві. Учнями К. були Ф. *Кушнерик* і П. *Гузь*. Багато дум і пісень з репертуару К. записав Ф. *Колесса*.

Літ.: Сластионов А. Г. Кобзарь Михайло Кравченко и его думы. «Киевская старина», 1902, № 5; Колесса Ф. М. Мелодії українських народних дум. К., 1969; Украинские народные думы. М., 1972.

О. А. Правдюк.

КРА́ВЧЕНКО Олексій Ілліч [30. I (11.II) 1889, Покровська Слобода, тепер м. Енгельс Сарат. обл.— 31.V 1940, с-ще Николина Гора поблизу Звенигорода Моск. обл.] — рос. рад. графік. У 1904—05 і 1907—10 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури, 1906 — в школі Ш. Голлоші в Мюнхені. У перші роки Рад. влади брав участь в оформленні революц. свят. Твори: серії — «Російський пейзаж» (1908—16), «Італія» (1910—11 та 1925—26), «Дніпробуд» (1930—31), «Азовсталь» (1938); ілюстрації до творів Ст. Цвейга, О. Пушкіна, М. Горького та ін. Ілюстрував книги на замовлення укр. видавництв («Вибране» А. Франса, 1929; «Петербурзькі повісті» М. Гоголя, 1931, та ін.).

Літ.: Алексей Ильич Кравченко. 1889—1940. Живопись. — Графика. [Каталог выставки. М., 1973]; Докучаева В. Н. Рисунки Алексея Кравченко. М., 1974.

КРА́ВЧЕНКО Уляна (справж. прізв.— Шнайдер Юлія Юліївна; 18.IV 1860, містечко Миколаїв, тепер місто Львів. обл.— 31.III 1947, м. Перемишль, тепер Пшемисль, ПНР) — укр. письменниця. Після закінчення Львів. учительської семінарії (1881) вчителювала. З 1920 жила в Перемишлі. Друкуватися почала 1881 (оповідання «Калитка»). Перші вірші К. опублікував І. Франко в журн. «Зоря» (1883). Осн. зб-ки поезій — «Prima vera» (1885), «На новий шлях» (1891), «У житті є щось» (1929). Авторка творів для дітей та юнацтва [зб-ки віршів «Проліски», «В дорогу» (обидві — 1921), «Шелести нам, барвіночку» (1932)]. У кращих поезіях К. правдиво відобразила злиденне життя трудящих, виступала проти поневолення жінки-трудівниці в капіталістичному суспільстві, закликала до боротьби за новий соціальний лад. Окремі твори, написані 1920—39, пройняті містично-реліг. настроями, на них позначився деякий вплив націоналістичної ідеології. Прозові твори К.— автобіографічні (нариси «Спогади вчительки», «Замість біографії», 1934). Написала спогади про І. Франка.

Тв.: Вибрані поезії. К., 1941; Вибране. Львів, 1956; Вибрані твори. К., 1958.

Ф. П. Погребенник.

КРА́ВЧЕНКО Федір Іванович (бл. 1852, Одеса — р. см. невід.) — революц. народник. Працював слюсарем залізничних майстерень в Одесі. З травня 1873 — учасник гуртка Є. Й. *Заславського*. З 1875 — член *«Південноросійського союзу робітників»*. У грудні 1875 К. заарештований і в травні 1877 засуджений до 5 років каторги, яку відбував спочатку в Новобєлгородському централі, потім на Карі. З 1883 — на поселенні у Селенгінську на Забайкаллі.

КРА́ВЧЕНКО-КРЮКО́ВСЬКИЙ Іван Григорович (1820, м. Лохвиця, тепер Полтав. обл.— 1885, там же) — укр. кобзар. Н. в кріпацькій сім'ї. Осліп уже дорослим. У репертуарі К.-К. були укр. нар. пісні, серед них сатирична — «Про правду і неправду» й багато дум («Олексій Попович», «Про сестру і брата», «Про вдову і синів», «Про азовських братів», «Самійло Кішка», «Федір Безрідний», «Іван Коновченко» та ін.). Мав бандуру на 28 струн, був пан-майстром (керівником) кобзарсько-лірницької орг-ції. Виконавська майстерність відзначалася багатством супроводу на бандурі й глибокою виразністю співу. Від К.-К. записували думи П. *Мартинович* (1876) і В. *Горленко* (1882).

Літ.: Горленко В. Бандурист Иван Крюковский. «Киевская старина», 1882, № 12.

М. П. Полотай.

КРА́ВЧИК, головач (Lethrus apterus) — жук род. *пластинчастовусих*. Шкідник польових і городніх культур, винограду та молодих дерев у розсадниках. Поширений в Пд.-Сх. Європі, зокрема в Лісостепу й Степу Європ. ч. СРСР; на Україні — скрізь, крім Пн. Полісся. Жук (довж. 15—24,5 мм) чорний, надкрила зрослі, крила нерозвинені (жук не може літати). Зимує у грунті, навесні виходить на поверхню, самка відкладає яйця (до 20 шт.) в нірки з камерами, в яких розвиваються личинки, живлячись листям, стеблами тощо, які запасає самка. К. водиться на

Уляна Кравченко.

М. С. Кравченко.

О. І. Кравченко. Дніпробуд. Гребля. Гравюра на дереві. 1931.

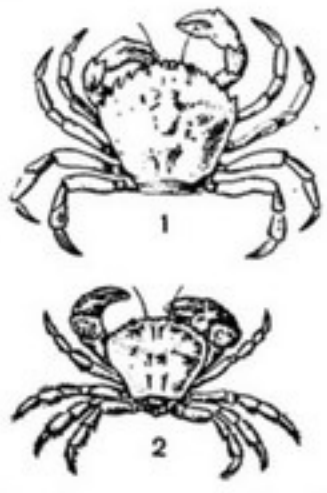

Краби: 1 — трав'яний краб прибережний; 2 — кам'яний краб жовтий.

С. М. Кравчинський.

А. А. Кравчук.

П. І. Кравчук.

П. Г. Кошак. Декоративна тарілка. Кераміка. Початок 20 ст.

неораних ділянках з щільним грунтом. Заходи боротьби агротехніч. та хімічні. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Жуки*.

КРАВЧИ́НСЬКИЙ Сергій Михайлович [літ. псевд.— Степняк; 1 (13).VII 1851, с. Новий Стародуб, тепер Петрівського р-ну Кіровогр. обл.— 11 (23).XII 1895, Лондон] — рос. революціонер-народник, письменник. Дитинство пройшло в Олександрії, Єлизаветграді, Умані. Революц. діяльність почав 1870. Один з ініціаторів «ходіння в народ» і організаторів партії «*Земля і воля*». В 1874 був заарештований, втік і виїхав за кордон. Учасник революц. руху в Герцеговині (1875) та Італії (1877). У травні 1878 приїхав до Петербурга, 4.VIII 1878 вбив шефа жандармів Мезенцева. В кін. 1878 емігрував. З 1884 жив у Лондоні. За кордоном К. брав участь у міжнар. робітн. русі. Видав кн. нарисів «Підпільна Росія» (1881), «Росія під владою царів» (т. 1—2, 1885), роман «Андрій Кожухов» (1889) та ін. Пропагував твори Т. Шевченка. Листувався з М. Драгомановим. Особисто був знайомий з Ф. Енгельсом, Г. Плехановим, Е. Л. Войнич, М. Павликом. І. Франко називав К. талановитим публіцистом, гарячим оборонцем відомих російських борців за свободу і поступ (див. Твори, т. 18. К., 1955, с. 104). В с. Новий Стародуб відкрито літ.-меморіальну кімнату-музей Кравчинського.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. М., 1958; Избранное. М., 1972; Укр. перекл.— Андрій Кожухов. — Будиночок на Волзі.— Підпільна Росія. К., 1979.

Літ.: Франко І. Сергій Кравчинський-Степняк. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955; Таратута Е. А. Русский друг Энгельса. М., 1970; Дальцева М. Счастливый Кит. Повесть о Сергее Степняке-Кравчинском. М., 1979.

В. В. Чабаненко.

КРАВЧУ́К Анатолій Андрійович (н. 8.V 1934, Кіровоград) — укр. та рос. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1975). Член КПРС з 1977. Після закінчення 1957 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (навчався у В. *Неллі*) працював у театрах Кам'янця-Подільського, Хмельницька, Одеси, Києва, з 1964 (з перервою) — у Львів. рос. драм. театрі Радянської Армії. Ролі: Петро («Останні» Горького), Ф. Е. Дзержинський, Я. М. Свердлов («Іменем революції», «Більшовики» Шатрова, «Кремлівські куранти» Погодіна), Нормунд («Кохана Нормунда» Прієде, також режисер вистави), Родольфо («Анджело» Гюго) та ін.

КРАВЧУ́К Михайло Пилипович [30.IX (12.X) 1892, с. Човниця, тепер Ківерцівського р-ну Волин. обл.— 9.III 1942] — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1929). Закінчив Київ. ун-т (1914). Професор Київ. політех. ін-ту (з 1921) і Київ. ун-ту (з 1922). У 1923—33 очолював Комісію матем. статистики АН УРСР, у 1934—38 — відділ матем. статистики Ін-ту математики АН УРСР. Праці з вищої алгебри, матем. аналізу, диференціальних та інтегральних рівнянь, теорії ортогональних і унітарних перетворень, ортогональних поліномів, матричного числення, теорії аналітичних функцій і функцій дійсної змінної, теорії імовірностей, математичної статистики, проблеми моментів, наближених обчислень та історії математики.

Тв.: Вища математика, ч. 1. К., 1934; Застосування способу моментів до розв'язання лінійних диференціальних та інтегральних рівнянь. К., 1935.

Літ.: Сорока М. О. Поет німого числа. До 75-річчя з дня народження М. П. Кравчука. К., 1967.

КРАВЧУ́К Петро Ілліч (н. 6.VII 1911, с. Стоянів, тепер Радехівського р-ну Львів. обл.) — діяч прогресивних українських організацій у Канаді. Член Компартії Канади з 1932. В 1930 емігрував до Канади, де брав активну участь у роботі *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім* (ТУРФДім), *Робітничого запомогового товариства*, Ліги комуністичної молоді. В 1932—36 — секретар ЦК секції молоді ТУРФ-Дому. Був членом Гол. керуючої ради *Товариства допомоги визвольному рухові на Західній Україні*. З 1936 співробітничає в укр. прогресивній пресі в Канаді, один з редакторів газ. «*Життя і слово*». З 1979 — Голова виконкому *Товариства об'єднаних українських канадців*. Премія ім. Я. Галана, 1967.

КРА́ГУЄВАЦЬ — місто в Югославії. Розташований на р. Лепениці (прит. Морави). 71 тис. ж. (1971). Розвинуте автомобілебудування (найбільший в Югославії з-д легкових автомобілів), виробн. гірничого устаткування, с.-г. знарядь, радіоапаратури. Підприємства деревообр., шкіряної, харч. (зокрема, мол. і борошномельної) промисловості.

КРАДІ́ЖКА — умисне, таємне викрадення чужого майна з метою обернення його на свою користь чи на користь інших осіб. Саме таємний спосіб заволодіння майном або впевненість злочинця, що він діє непомітно, відрізняє К. від ін. злочинів проти власності, зокрема від *грабежу*, *розбою*. Рад. кримінальне право передбачає окремо відповідальність за К. держ. і громадського майна (див. *Злочини проти соціалістичної власності*) та за К. особистого майна громадян (див. *Злочини проти особистої власності громадян*). Обставинами, що обтяжують відповідальність за К., закон визначає: вчинення К. повторно, за попереднім зговором групою осіб, у великих або особливо великих розмірах (при К. особистого майна громадян — завдання значної шкоди потерпілому), особливо небезпечним рецидивістом. Після встановлення 1973 адміністративної відповідальності за дрібне розкрадання держ. і громад. майна, в т. ч. у формі К., до кримінальної відповідальності може бути притягнута особа, яка за такі дії протягом року двічі піддавалась *адміністративному стягненню* або заходам адм. чи громад. впливу і знову вчинила такі дії. Окремими нормами КК УРСР передбачено відповідальність за К. вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових та наркотичних речовин. До кримінальної відповідальності за К. можуть бути притягнуті особи, що досягли 14 років, за дрібну К. держ. і громад. майна — 16 років.

Я. П. Нагнойний.

КРАЄВИ́Д — частина земної поверхні з певними типовими ознаками (К. степу та ін.).

КРАЄВИДОЗНА́ВСТВО — див *Ландшафтознавство*.

КРАЄЗНА́ВСТВО — всебічне вивчення частини країни (області, району, міста тощо) переважно місцевим населенням. Осн. завданням К. є вивчення природи, населення, г-ва, історії та культури рідного краю з пізнавальною, наук., навчальною, виховною і практичною метою. В СРСР К. сприяє вихованню молоді в дусі рад. патріотизму. Розрізняють комплексне й галузеве К. Краєзнавчі установи поділяють на державні, громадські і шкільні. Їхню діяльність координують музеї, відповідні комісії Геогр. т-ва СРСР і союзних республік, секції пед. т-в. Значну краєзнавчу роботу проводять туристські орг-ції, а також будинки культури, клуби і б-ки. В Укр. РСР 1979 було 56 краєзнавчих музеїв; діяли численні туристсько-краєзнавчі гуртки у школах, ін. навчальних закладах тощо. *Географічне товариство УРСР* має секцію краєзнавства і туризму.

Є. Й. Шипович.

КРАЄЗНА́ВЧІ МУЗЕЇ — в СРСР науково-дослідні й культурно-освітні заклади. Збирають, зберігають, вивчають, експонують і пропагують пам'ятки матеріальної й духовної культури, що мають відношення до певних геогр. або адм. територій (див. *Краєзнавство*). К. м., як правило, мають відділи: природи, історії дореволюц. минулого, історії рад. суспільства. При наявності відповідних зібрань створюють худож., літ. та ін. відділи. На тер. СРСР музеї краєзнавчого типу виникли в кін. 18 — на поч. 19 ст. На Україні — в кінці 19 ст. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в 1918—20, зокрема на Україні, відкрито Вінницький, Черкаський, Роменський, Конотопський, Прилуцький, Остерський, Нікопольський та ін. К. м. У 1979 в УРСР працювало 56 держ. К. м. та бл. 2 тис. музеїв краєзнавчого типу, створених на громад. засадах. Див. ст. про окремі К. м

С. М. Чайковський.

КРАЇНИ, ЩО РОЗВИВА́ЮТЬСЯ — країни Азії, Африки, Океанії, які здебільшого здобули політ. незалежність після 2-ї світової війни, внаслідок краху *колоніальної системи імперіалізму*, і країни Латинської Америки. Частина латиноамер. д-в: Аргентіна, Бразілія, Мексіка, Чілі, Венесуела та деякі ін. становлять групу капіталістичних країн серед. рівня розвитку.

Для більшості К., що р., характерні відстала економіка, монокультурне с. г., слаборозвинута соціальна структура, масове безробіття, гостра прод. проблема. Після здобуття незалежності К., що р., добилися помітного зростання екон. потенціалу, але між ними й розвинутими капіталістичними країнами зберігається великий розрив у показниках випуску пром. продукції на душу населення (в серед. 70-х рр. він виражався співвідно-

шенням 1 : 23 для Азії, 1 : 18 для Африки, 1 : 4,5 для Лат. Америки). *Імперіалізм* зберігає значні позиції в К., що р. В 1977 прямі інвестиції зх. д-в у цих країнах перевищили 50 млрд. дол.; 1955—79 зовн. заборгованість (за винятком країн *ОПЕК*) зросла з 9 до 200 млрд. дол. Імперіалізм прагне закріпити нерівноправне становище цих країн за допомогою *неоколоніалізму*, зберегти за ними роль сировинного придатку монополістичного капіталу, запобігти перехолові К., що р., на шлях соціалістичної орієнтації і розвиткові їх співробітництва з соціалістичними країнами, вдаючись до відкритого тиску на прогрес. режими й до підтримки внутр. реакції. З політикою імперіалізму з 60-х рр. почав змикатися курс маоїстського керівництва Китаю, спрямований на протиставлення цих країн соціалістичним д-вам. У багатьох К., що р., центр ваги в розвитку народного г-ва, і зокрема пром-сті, перенесено на держ. сектор, почато ліквідацію феод. землеволодіння, націоналізацію іноз. підприємств, створення нац. кадрів. Зросла роль робітн. класу, відбувається більш чітке розмежування класових сил. В країнах, де до влади прийшло праве крило нац.-визвольного руху, нац. буржуазія проводить політику співробітництва з міжнародним імперіалізмом. В К., що р., які відкинули капіталістичний шлях розвитку і проголосили своєю метою побудову соціалізму, здійснюються глибокі соціально-екон. перетворення в інтересах незалежного нац. розвитку та широких мас трудящих. Більшість К., що р., беруть участь у *неприєднання русі*, зросла роль їх на міжнар. арені. К., що р., виступають за ліквідацію дискримінації в політ. та екон. відносинах з капіталістичними країнами, за встановлення справедливого міжнар. екон. порядку. В боротьбі за зміцнення нац. незалежності К., що р., знаходять всебічну підтримку країн соціалізму, насамперед СРСР.

Літ.: Ульяновский Р. А. Социализм и освободившиеся страны. М., 1972; Развивающиеся страны: закономерности, тенденции, перспективы. М., 1974; Мирский Г. И. «Третий мир»: общество, власть, армия. М., 1976; Кива А. В. Страны социалистической ориентации. М., 1978.

В. І. Нагайчук.

КРАЇНОЗНА́ВСТВО — одна з географічних наук, що займається комплексним вивченням природи, історії, населення, економіки, культури й політики країн та великих територій. Країнознавчі дослідження проводяться на основі аналізу заг. закономірностей (властивих багатьом територіям), які вивчаються *фізичною географією* та *економічною географією*. В умовах *науково-технічної революції*, коли ускладнюються взаємозв'язки між суспільством і навколишнім середовищем, для К., як і для географії в цілому, стають властивими конструктивний напрям (див. *Конструктивна географія*), системно-структурний аналіз. В соціалістичних країнах важливу роль відіграє вивчення сучас. стану і перспектив формування та розвитку *природно-територіальних комплексів*, *виробничо-територіальних комплексів* та їхнього взаємозв'язку, а також екологічних систем.

Л. М. Корецький.

КРАЇНСЬКИЙ Андрій Васильович [1877, Чернігівщина — 13 (26). IX 1914] — укр. агроном і мікробіолог. Закінчив Київ. ун-т (1902); був залишений в ньому працювати (з 1907 — доцент); з 1913 — зав. Уманською с.-г. дослідною станцією. Праці К. присвячені збагаченню грунтів азотом у зв'язку з життєдіяльністю аеробних мікроорганізмів, руйнуванням клітковини мікроорганізмами тощо. Брав участь в організації Київ. с.-г. дослідної станції.

КРАЇНСЬКИЙ Микола Васильович (1869, Київ — 18.VII 1951, Харків) — укр. рад. психіатр і психолог. У 1893 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту. З 1894 працював у психіатричній лікарні П. І. *Ковалевського*. З 1918 — доцент кафедри невропатології та психіатрії Київ. ун-ту. В 1919 хворого К. евакуйовано до Новоросійська, потім окупанти вивезли його на грец. о. Лемнос. Звідти К. переїхав до Югославії. З 1921 — доцент кафедри психіатрії в Загребі, з 1928 — професор Бєлградського ун-ту. В 1946 повернувся на батьківщину і до кінця свого життя очолював біофізіологічну лабораторію Укр. н.-д. психоневрологічного ін-ту. Відомі його праці з обміну речовин при *епілепсії*. Перший висунув гіпотезу про захисний характер епілептичного припадку, під час якого в організмі руйнуються накопичені отруйні речовини. Нагороджений вітчизн. та зарубіж. наук. преміями.

О. Т. Губко, А. І. Селецький.

КРАЙ — 1) В широкому розумінні — місцевість, країна, область. 2) У дореволюц. Росії 18 — поч. 20 ст. найменування окраїнних територій імперії, до складу яких входило кілька *губерній* або областей; синонім *генерал-губернаторства* [напр., Кавказький К., Південно-Західний К. (1832—1917; Київська, Подільська та Волинська губ.)]. 3) В СРСР з 1924 велика адм.-тер. одиниця в складі РРФСР. Відповідно до гл. 11 Конституції СРСР до складу К. можуть входити *автономна область*, *автономний округ*. На тер. РРФСР є К.: Алтайський, Краснодарський, Красноярський, Приморський, Ставропольський і Хабаровський.

КРАЙКІ́ВСЬКИЙ Пантелеймон Іванович [10 (22).III 1891, с. Різдвяни, тепер Галицького р-ну Івано-Фр. обл.— 1944] — один з організаторів і керівників революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії з 1919. Н. в сел. сім'ї. Працював сільс. учителем. Під час 1-ї світової війни потрапив у рос. полон як солдат австр. армії. Брав участь у боротьбі за владу Рад у Сибіру. В 1919—39 — на підпільній роботі на Зх. Україні. З 1921 — член ЦК Компартії Сх. Галичини, 1923—28 — член Політбюро ЦК Компартії Зх. України. В 1926—30 — генеральний секретар «*Сельробу*», як представник останнього 1928 обраний до польс. сейму. Загинув від рук оунівських бандитів.

КРА́ЙНА — історична область у зх. частині Балканського п-ова. В давнину її населяли *кельти* та *іллірійці*. З кін. 6 ст. заселена *словенцями*. В 6—8 ст.— під владою *аварів*. З кін. 8 ст.— в складі *Франкської держави*. В 2-й пол. 10 — на поч. 11 ст. частина К. входила до герцогства Велика Карантанія, решта — до Словенської марки. З 1335 — під владою *Габсбургів*. У 1920 більша частина К. увійшла до Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Югославія), менша — до Італії. За мирним договором 1947 з Італією всю тер. К. возз'єднано в складі *Словенії* з СФРЮ.

КРА́ЙНЄВ Данило Карпович (13.XII 1872, с. Босарєво, тепер Орлов. обл.— 2.VI 1949, Одеса) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1941). В 1883—90 навчався в Одес. рисувальній школі, 1900—01 — в петерб. АМ у О. *Ківшенка*. З 1901 жив і працював в Одесі. Твори: «Розповідь моряка» (1897), «Кадри» (1925), «Кара киями на Запоріжжі» (1935), «Друзі у хворого Т. Шевченка» (1939) та ін. Викладав в Одес. художній школі, після 1917 — в Одес. художньому ін-ті (з 1935 — професор).

М. П. Кравчук.

КРАЙНИЧЕ́НКО Володимир Гаврилович (6.VIII 1925, м. Верхнє, тепер у складі м. Лисичанська Ворошиловград. обл.— 11.V 1964, Харків) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1951. В 1947—52 навчався в Харків. ін-ті театр. мист. Учень М. *Крушельницького*. В 1952—64 — режисер Харків. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. Вистави: «Назар Стодоля» Шевченка, «Загублене життя» за романом «Повія» Мирного, «Кров людська — не водиця» за романом Стельмаха, «Марина» Зарудного.

Д. К. Крайнєв. Кадри. 1925. Харківський художній музей.

КРА́ЙНЯ НЕОБХІ́ДНІСТЬ — стан особи, в якому вона відвертає небезпеку, що загрожує певним законним інтересам, шляхом заподіяння шкоди іншим інтересам, що також охороняються правом. За рад. законом відповідно до ст. 14 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 16 КК УРСР) К. н. виключає суспільну небезпечність, протиправність діяння за наявності певних умов: коли небезпека, що загрожує інтересам Рад. д-ви, громад. інтересам, особі чи правам її або ін. громадян, є дійсною і наявною, коли цю небезпеку за даних обставин неможливо було усунути ін. засобами і коли заподіяна шкода є менш значною, ніж відвернена шкода. Стан К. н. може виникнути внаслідок пожежі, обвалу, повені, землетрусу, катастрофи тощо. К. н. недопустима при збереженні свого життя особою за рахунок життя ін. особи. На відміну від *необхідної оборони*, при К. н. шкода завдається не нападаючому, а ін. особам та їхнім інтересам. Інститут К. н. у кодексах країн соціалістичної співдружності розглядається аналогічно рад. законам. Законодавство бурж. країн, як правило, не дає чіткого визначення К. н. Бурж. поліція та вояч-

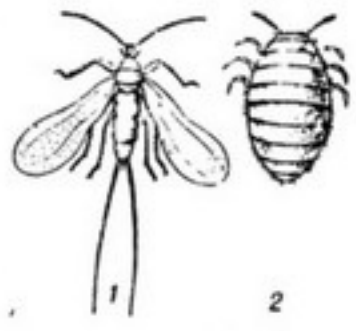

Кошеніль. Мексіканська кошеніль: 1 — самець; 2 — самка.

Кошик: 1 — схема; 2 — кошик соняшника в розрізі.

Краків. Пам'ятник Т. Косцюшку на Вавелі. Скульптор Л. Марконі. 1921.

чина під приводом К. н. чинять розправу з прогресивними елементами.

Літ.: Советское уголовное право. Общая часть, ч. 1—2. М., 1977; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1978. *П. С. Матишевський.*

КРАЙО́ВА — місто на Пд. Зх. Румунії, адм. ц. повіту Долж. Розташована в долині р. Жіу (бас. Дунаю). Вузол з-ць і автошляхів. 194 тис. ж. (1974). Один з центрів транспортного та с.-г. машинобудування; електротех. пром-сть, виробництво устаткування для нафт. пром-сті. Текст., меблеві, харч. підприємства, хім. комбінат, ТЕС. Ун-т. Пед. та с.-г. ін-ти, Нар. школа мистецтв. К. відома з 15 ст.

КРАЙО́ВА РА́ДА НАРОДО́ВА (польс. Krajowa Rada Narodowa — Вітчизняна народна рада) — тимчасовий парламент з представників Національного фронту Польщі. Створена з ініціативи Польс. робітн. партії для об'єднання демократичних сил у боротьбі за визволення країни від нім.-фашист. окупації. 1.I 1944 відбулося перше засідання Ради, на якому було прийнято Тимчасовий статут К. Р Н. і місц. рад, декрет про принципи організації *Армії Людової*, декларацію про боротьбу проти окупантів у союзі з СРСР, за побудову справді демократичної Польщі. Після вступу Рад. Армії на польс. територію Рада 21.VII 1944 створила уряд — *Польський комітет національного визволення* (з 31.XII 1944 — Тимчасовий уряд Польс. Республіки). 21.IV 1945 К. Р. Н. уклала Договір про дружбу, взаємодопомогу й післявоєнне співробітництво з СРСР. 3.I 1946 прийняла закон про націоналізацію пром-сті, транспорту, банків. Припинила свою діяльність після обрання Законодавчого сейму 4.II 1947.

КРАЙОВІ ЗАДА́ЧІ — задачі (головним чином теорії *диференціальних рівнянь*), в яких з множини розв'язків рівняння в даній області виділяється розв'язок, який задовольняє наперед задані умови на границі (краю) цієї області (т. з. крайов умови). Напр., множина всіх розв'язків рівняння $u'' (x) = 1$ $(x \in [0, 1])$ має вигляд $u (x) = x^2/2 + C_1x + C_2$, де C_1, C_2 — довільні сталі. Крайові умови (к. у.) $u (0) = 0$, $u (1) = 1$ виділяють один розв'язок $u (x) = x^2/2 + x/2$. К. з. мають особливо велике значення для *рівнянь математичної фізики* з частинними похідними. Залежно від типу такого рівняння для існування розв'язку К. з. накладаються к. у. того чи ін. вигляду: 1) для рівн. $\Delta u = \partial^2u/\partial x^2 + \partial^2u/\partial y^2 = f (x, y)$ в обмеженій області G з границею Γ к. у. $u (x, y) = 0$ $((x, y) \in \Gamma)$; 2) для рівняння $\partial u/\partial t = \partial^2u/\partial x^2 + f (x, t)$ в прямокутнику $x \in [a, b]$, $t \in [0, T]$ к. у. $u (a, t) = u (b, t) = u (x, 0) = 0$ $(t \in [0, T], x \in [a, b])$; 3) для рівняння $\partial^2u/\partial t^2 = \partial^2u/\partial x^2 + f (x, t)$ в тому ж прямокутнику — к. у. $u (a, t) = u (b, t) = u (x, 0) = (\partial u/\partial t) (x, 0) = 0$ $(t \in [0, T], x \in [a, b])$. К. з., аналогічні задачам 1—3, ставляться відповідно для еліптичних, параболічних і гіперболічних рівнянь. У правих частинах цих к. у. можуть стояти не нулі, а деякі задані функції. Напр., у задачі Діріхле знаходиться розв'язок рівн. $\Delta u = 0$ $((x, y) \in \Gamma)$, який задовольняє к. у. $u (x, y) = \varphi (x, y)$ $((x, y) \in \Gamma)$, де φ — задана функція; у задачі Неймана остання умова замінюється на $(\partial u/\partial n) (x, y) = \varphi (x, y)$ $((x, y) \in \Gamma$, $\partial u/\partial n$ — похідна по нормалі до $\Gamma)$. До К. з. можна віднести і задачу Коші, яка у випадку хвильового рівняння $\partial^2u/\partial t^2 = \partial^2u/\partial x^2$ полягає в знаходженні його розв'язку в півплощині $t \in [0, \infty)$, $x \in (-\infty, \infty)$, який задовольняє умови $u (x, 0) = \varphi (x)$, $(\partial u/\partial t) (x, 0) = \psi (x)$ $(x \in (-\infty, \infty)$, φ і ψ — задані функції). Знаходження допустимих для даного рівняння к. у. є важливою задачею теорії рівнянь з частинними похідними.

Літ. див. до ст. *Диференціальні рівняння.* *Ю. М. Березанський.*

КРА́ЙСТЧЕРЧ — місто в Новій Зеландії, на сх. узбережжі о. Південного. Вузол з-ць та автошляхів, поблизу К.— значний мор. порт Літтелтон, аеропорт. 172 тис. ж. (1976). Гол. галузь г-ва — машинобудування, зокрема транспортне. Підприємства металообр., металург., хім., деревообр., текст. пром-сті. Розвинута харчосмакова галузь (м'ясохолодобойні, консервування м'яса, овочів, фруктів). Залізнич. ремонтні майстерні. Кентерберійський ун-т (1873). Коледж Лінкольна. Кентерберійський музей. Геофізич. обсерваторія.

КРА́ЙСЬКИЙ (Kreisky) Бруно (н. 22.I 1911, Відень) — держ. діяч Австрії. Юрист. Був членом Союзу соціалістичної молоді. Після *аншлюсу* Австрії фашист. Німеччиною емігрував до Швеції (1938—45). У 1953—59 — статс-секретар МЗС Австрії, 1959—66 — міністр закорд. справ. У 1959—67 — заст. голови, з 1967 — голова *Соціалістичної партії Австрії*. З 1970 — федеральний канцлер Австрії. К.— один із лідерів *Соціалістичного інтернаціоналу*.

КРАЙЦ Віктор Іванович (1897, Володимир-Волинський повіт — травень 1930) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член Компартії Зх. України (КПЗУ) з 1922. З 1914 жив у Києві, брав участь у боротьбі за владу Рад. З поч. 1922 проводив нелегальну парт. роботу на Зх. Волині: був секретарем Володимир-Волинського повітового к-ту КПЗУ, керівником партизанських загонів у повіті. В 1925 заарештований і за *Володимиро-Волинським процесом 1926—27* засуджений на довічне ув'язнення. Помер у тюрмі.

КРАКАТА́У — діючий вулкан в Індонезії. Розташований на невеликому острові тієї ж назви, у Зондській прот., між о-вами Ява та Суматра. Вис. 813 м. Під час виверження 1883 (вважається одним з найсильніших за історію людства) було зруйновано більше половини острова, утворився велетенський підводний кратер. Продукти виверження випали на пл. понад 800 тис. км². Мор. хвиля (вис. до 20 м), що виникла під час виверження, призвела до значних спустошень і загибелі на прилеглих островах бл. 36 тис. чол. У 1927—29 внаслідок нового виверження утворився о. Анак-Кракатау заввишки до 132 м. Останнє сильне виверження 1950—52.

КРАКЕЛЮ́Р (франц. craquelure) — тріщина фарбового шару в творах *живопису*. К. з'являються в непросохлому шарі тільки що виконаного твору від нерівномірної чи швидкої усадки зв'язуючої речовини або випарування води тощо, іноді — від усихання й мех. впливів.

КРА́КІВ — місто на Пд. Польщі, має права воєводства з 1957. Розташований на р. Вісла. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт. 701 тис. ж. (1976). К. виник у 8—10 ст. на місці поселення племені вислян. В 1320—1596 — столиця Польс. д-ви. В 1795—1809, 1846—1918 — в складі Австр. імперії (з 1867 — Австро-Угорщина), 1809—15 — *Варшавського герцогства*; 1815—46 — центр *Краківської республіки*. В 1939—44 К. окупований нім.-фашист. загарбниками. Був одним з центрів польс. *Руху Опору*. Визволений Рад. Армією 19.I 1945. З 1961 К.— місто-побратим Києва. К.— значний пром. центр країни. Провідні галузі — машинобудування і металообробка (устаткування для гірничої, нафт., хім., харч. пром-сті, шляхові машини, електротех. вироби) та чорна металургія (у новому пром. районі К.— Нова-Гута діє найбільший в країні металург. комбінат ім. В. І. Леніна, збудований за допомогою СРСР). Значного розвитку набула хім. пром-сть (виробн. соди, гумових виробів, фарм. препаратів, парфумів та ін.) та коксохімія. Підприємства текст., швейної, шкіряно-взут., харч. галузей. У К.— *Краківський університет*, Гірничо-металург. академія та ін. вузи. Серед наук. установ — Ін-т ядерної фізики, Краківська астр. обсерваторія та ін. 7 театрів, філармонія. Музеї: Нац., істор., етногр., В. І. Леніна, художні зібрання на *Вавелі* та ін. З 1966 у К. проводяться Міжнар. художні виставки — Бієннале графіки. Істор. ядро К.— пагорб Вавель з архіт. комплексом 10—17 ст. Серед ін. архіт. пам'яток — романський костьол св. Анджея (бл. 1090), готичні костьоли Діви Марії (бл. 1360—1548, в інтер'єрі —

Краків. Панорама центральної частини міста.

розписи Я. *Матейка,* 1889—91, вівтар — скульптор Ф. *Штос,* 1477—89) і Святого хреста (14 — поч. 16 ст.), торг. ряди («Сукенніце», 13—14 ст., перебудовані в стилі Відродження 1555—59), кол. будинок Ягеллонського ун-ту («Колегіум Майус», 15 ст.), бароккові костьоли (17 ст.), будинок Польс. АН (1857—64, арх. Ф. Покутинський), Старий театр (1904—06, арх. Г. Стриєнський і Ф. Мончинський) та ін. Після 1945 збудовано: Будинок студенток (1964, арх. В. Бризек та ін.), готель «Краковія» (1965, арх. Ю. Ценцкевич). У К. й поблизу нього (Білий Дунаєць, Поронін) 1912—14 жив В. І. Ленін. У К. навчався і працював М. Коперник. У різні часи в місті жили укр. письменники В. Стефаник, Я. Галан. У Краківській академії красних мистецтв навчалися укр. художники М. Жук, М. Бурачек, О. Новаківський. В К. працювали укр. співаки С. Крушельницька, О. Мишуга.

КРА́КІВСЬКА НАРА́ДА ЦК РСДРП З ПАРТІ́ЙНИМИ ПРАЦІВНИКА́МИ 1913. Відбулася 26.XII 1912—1.I 1913 (8—14.I 1913) в Кракові. З конспірат. міркувань називалася «Лютневою» нарадою. В ній узяли участь члени ЦК РСДРП, більшовики-депутати 4-ї Держ. думи, делегати парт. орг-цій Петербурга, Москви, Уралу і Кавказу — всього 14 чол. Депутати Думи Г. І. *Петровський* і М. К. *Муранов* представляли також більшовиків Катеринослав. і Харків. губ. Нарада обговорила питання: 1) Доповіді з місць і про роботу ЦК; 2) Революц. піднесення, страйки і завдання партії; 3) Будівництво нелегальних орг-цій; 4) Думська с.-д. фракція; 5) Парт. преса; 6) Страхова кампанія; 7) Ставлення до *ліквідаторства* і питання про єдність; 8) Про «національні» с.-д. орг-ції. Нараду керував В. І. Ленін. Він зробив осн. доповіді, підготував проекти всіх резолюцій, які було схвалено одноголосно, та «Повідомлення» про її роботу. Узагальнивши досвід партії після *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП,* нарада націлила її на посилення роботи в масах, на інтернац. згуртування робітн. класу, піднесення страйкового руху, наполегливу підготовку до нової революції в Росії. Вона закликала більшовиків зміцнювати єдність партії в боротьбі проти ліквідаторів і троцькістів, вдосконалювати форми її нелегальної організації, поліпшити діяльність газети «*Правда*» і депутатів-більшовиків у Думі, посилити роботу в легальних товариствах та страхових органах. Рішення наради визначили систему заходів по розгортанню діяльності партії в умовах революц. піднесення. За значенням рішень В. І. Ленін прирівнював цю нараду до Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП.

Літ.: Ленін В. І. Повідомлення і резолюції Краківської наради Центрального Комітету РСДРП з партійними працівниками. Повне зібрання творів, т. 22; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978. *П. Л. Варгатюк.*

КРА́КІВСЬКА РЕСПУ́БЛІКА, Вільне місто Краків — штучне держ. утворення (площа — 1164 км²; населення — 95 тис. чол., 1815) з нейтральним статусом, засноване 3.V 1815 *Віденським конгресом 1814 — 15* як компроміс під час поділу польс. земель між Росією, Австрією і Пруссією. Незалежність К. р. була обмежена д-вами-«опікунами» (Росія, Австрія, Пруссія), представленими резидентами. Конституція К. р. захищала інтереси поміщиків і торг. буржуазії. Концентрація в К. р. польс. повстанців-емігрантів і діяльність таємних патріотичних орг-цій стали приводом для окупації її восени 1831 рос., а 1836—41 — австр. військами. Після придушення *Краківського повстання 1846* Росія, Австрія і Пруссія підписали договір (6.XI 1846) про приєднання тер. К. р. до Австрії. *М. Д. Куликівський.*

КРА́КІВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1846. Спрямоване проти феод. порядків і австр. панування. Планувалось як частина заг.-польс. повстання, призначеного на 21.II і підготовленого нац.-визвольними орг-ціями на чолі з *Польським демократичним товариством.* На польс. землях, що входили до складу Пруссії і Росії, повстання було зірвано. Почалося 20.II в *Краківській республіці.* Рушійну силу К. п. становили робітники, ремісники, селяни. Захопивши 22.II Краків, повстанці утворили нац. уряд, який закликав народ до боротьби за нац. незалежність, проголосив демократичні права, скасував феод. повинності, передавав селянам у власність їхні наділи. Революц. ініціатива виходила від групи революц. демократів на чолі з Е. *Дембовським.* В нац. уряді були серйозні незгоди між революц. демократами і бурж.-шляхет. колами. 3. III революц. Краків захопили австр. і рос. війська. *М. Д. Куликівський.*

КРА́КІВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1923. Відбулося 6.XI в період піднесення робітн. руху в Польщі. Компартія закликала робітників до рішучої боротьби проти наступу реакції. 5.VI по всій країні відбулися політ. страйки. Мітинг робітників Кракова, обстріляний військами і поліцією, переріс у повстання. Робітники, підтримані частиною солдатів, оволоділи робітн. районом міста. К. п. підтримали робітники ін. міст, у т. ч. Борислава. Лідери Польс. соціалістичної партії, уклавши угоду з владою, пообіцяли задовольнити деякі вимоги робітників і 7.XI роззброїли повстанців. Бурж. уряд жорстоко придушив повстання. *М. Д. Куликівський.*

КРА́КІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т, Ягеллонський університет — найстаріший університет у Польщі. Засн. 1364. У 1400 реорганізований Владиславом Ягайлом (звідси друга назва) за зразком Паризького ун-ту. У 15—16 ст. наз. Краківською академією. В К. у. працювали видатні польс. учені Міколай *Коперник,* Ян *Снядецький,* Гуго *Коллонтай* та ін. У різний час навчалися білорус. першодрукар Ф. *Скорина,* укр. письменники В. Стефаник, Я. Галан, польс. і рад. письменниця В. Василевська та ін. У 1978/79 навч. р. К. у. мав 5 ф-тів: юрид., філософії та історії, філол., математики, фізики і хімії; біології та географії, на яких навчалося 10 тис. студентів. Ягеллонська б-ка (засн. 1364) налічує понад 995 тис. тт., 310 тис. примірників періодичних видань, понад 95 тис. стародруків, 14 952 манускрипти тощо. К. у. з 1962 підтримує дружні зв'язки з Київ. ун-том. *А. В. Санцевич.*

КРАКЛЕ́ (франц. craquelé — потріскання) — сітка тонких тріщинок на полив'яній поверхні керамічних виробів. К. створюють для декоративного ефекту, використовуючи невідповідність коефіцієнтів розширення черепка й поливи при випалюванні.

КРАКОВЕ́ЦЬ — селище міського типу Яворівського р-ну Львів. обл. УРСР, на лівому березі р. Скло (прит. Сяну), за 21 км від залізнич. ст. Яворів. 1,2 тис. ж. (1979). У с-щі — завод «Ритм», лісництво, колгосп, 2 загальноосв. школи, 2 лікарні, мед. амбулаторія, Будинок культури, б-ка. К. відомий з поч. 15 ст.

КРАКОВ'ЯК (польс. krakowiak, букв.— житель Кракова) — польс. нар. парний танець. Темп швидкий, муз. розмір 2/4.

«КРАЛЕДВО́РСЬКИЙ РУКО́ПИС» — збірка поем і віршів. Опублікував В. *Ганка* разом з Й. Ліндою 1819, видавши їх за оригінальні пам'ятки старочес. поезії. Укр. мовою «К. р.» перекладали М. Шашкевич, С. Руданський, І. Верхратський, І. Франко та ін. Перше повне видання «К. р.» укр. мовою вийшло 1879 у Львові.

Видання: Укр. перекл.— Рукопись Кролевдворська. В кн.: Франко І. Твори, т. 14. К., 1955.

Літ.: Пушкаревич К. Королеводвірський рукопис в українських перекладах. В кн.: Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови, т. 2. К., 1929.

КРА́ЛОВИЧОВА (Králóvičová) Марія (н. 7.VI 1927, с. Чари, Словаччина) — словацька актриса, нар. арт. ЧССР (з 1979). Член КПЧ. Закінчила 1950 держ. консерваторію в Братіславі. В 1945—48 працювала в Мартінському театрі, з 1950 — в Словацькому нац. театрі ім. Гвєздослава (Братіслава). Ролі: Саломея («Ірод та Іродіада» Гвєздослава), Анєжка («Кривавий суд» Тила), Наташа («Три сестри» Чехова), Валя («Іркутська історія» Арбузова), Амалія («Розбійники» Шіллера) та ін.

П. І. Тернюк.

КРАЛЬ (Král') Франьо (9.III 1903, м. Бартон, шт. Огайо, США — 3.I 1955, Братіслава) — словац. письменник, нар. письменник ЧССР (з 1953). Член Компартії Чехословаччини з 1921. В соціальному романі «Тернистий шлях» (1934) критикував бурж. лад, реалістично відобразив революц. боротьбу словац. селян за соціальні свободи. Роман «Зустріч» (1937) — антивоєнного й антифашист. спрямування. В роки фашист. режиму в Словаччині перебував у підпіллі. Роман «Буде, як не було» (1950), зб. поезій «Весняним шляхом» (1952) — про соціалістичні перетворення в країні.

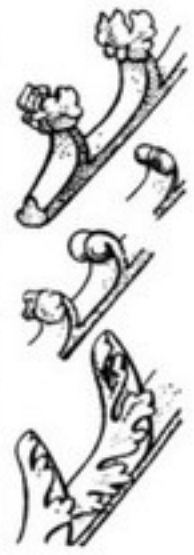

Краб.

А. І. Крамаренко.

О. Г. Крамов.

Л. Ю. Крамаренко. Робітниця. Фреска. 1927. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Краматорськ. У центрі міста.

Тв.: Укр. перекл.— Буде, як не було. К., 1956; Рос. перекл.— Тернистый путь. М., 1953.

В. І. Шевчук.

КРАЛЬ (Král') Янко (24.IV 1822, м. Ліптовський Мікулаш — 23.V 1876, м. Злате Моравце) — слова. поет. Учасник революц. подій 1848 в Угорщині. Лірично-філос. цикл «Драма всесвіту» (1844—45), антифеод. цикл віршів «Випадки з Япошиком» (1843—44), поема «Син степу» (1846—47) сповнені протесту проти соціального гноблення. У циклі, присвяченому темі єднання слов'ян. народів (вірші «До пророків слов'янства», «До народів», «До слов'ян»), виступав з критикою панславізму та рос. царизму.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші].— В кн.: Словацька поезія. К., 1964: Рос. перекл.— Моя песня. М., 1957.

В. І. Шевчук.

КРАМАРЕ́НКО Андрій Іванович [4 (16).X 1897, с. Вільшана, тепер смт Дергачівського р-ну Харків. обл. — 1.IV 1976, Одеса] — український рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1946). Член КПРС з 1955. В 1919—21 навчався в драм. студії при Харків. головполітосвіті. З 1921 працював у театрах Києва, Харкова, в 1929—30 і 1934—60 — в Одес. укр. драм. театрі (з 1930 — ім. Жовтневої революції). Ролі: Стьопочка («Житейське море» Карпенка-Карого), Солопій Черевик («Сорочинський ярмарок» Старицького), Бублик, Комісар («Платон Кречет», «Загибель ескадри» Корнійчука), Прохор («Васса Желєзнова» Горького), Туляга («Хто сміється останнім» Крапиви). Створив образ В. І. Леніна у виставах «Правда» Корнійчука, «Кремлівські куранти» Погодіна.

КРАМАРЕ́НКО Лев Юрійович [1 (13).I 1888, Умань, тепер Черкас. обл.— 5.III 1942, Самарканд] — укр. рад. живописець. В 1906—08 навчався в петерб. АМ у Д. *Кардовського,* 1911 — в паризькій АМ; член *Об'єднання сучасних митців України* (з 1927). Брав участь у оздобленні Дитячого містечка ім. В. І. Леніна в Києві (1924), конференц-залу АН УРСР (1930), клубу «Серп і Молот» у Москві (1934), Київ. рос. драм. театру (тепер ім. Лесі Українки, 1936—37). Станкові твори: «Робітниця» (1927), «Натюрморт з самоваром» (1929), «Заводське селище. Донбас» (1937) та ін.

Літ.: Логвинська Л. П., Малашенко О. М. Лев Крамаренко. К., 1975.

КРАМАРЕ́НКО Леонід Петрович [3 (15).XII 1881, м. Балта, тепер Одес. обл.— 14.V 1960, Харків] — укр. рад. вчений у галузі с.-г. машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Київ. ун-т (1907) і Київ. політех. ін-т (1913), в якому 1915—29 викладав. У 1929—41 працював у Харків. механіко-машинобуд. ін-ті, 1945—60 — Харків. н.-д. ін-ті тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР. Осн. праці —з теорії і розрахунку конструкцій і робочих процесів с.-г. машин.

КРА́МАРОВ Володимир Савич [н. 22.XI (5.XII) 1906, м. Біла Церква, тепер Київ. обл.] — укр. рад. учений в галузі с.-г. машинознавства, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956). Член КПРС з 1944. Закінчив Київ. ін-т механізації й електрифікації с. г. (1929). В 1932—50 — зав. кафедрою в Моск. ін-ті механізації й електрифікації с. г. (тепер Моск. ін-т інженерів с.-г. виробн.), з 1950 — в Київ. с.-г. ін-ті (тепер Укр. с.-г. академія); в 1956—59 — ректор цієї академії. З 1960—69 — директор Укр. н.-д. ін-ту механізації й електрифікації с. г., з 1969 —зав. кафедрою Укр. с.-г. академії. Праці з питань ремонту тракторів і с.-г. машин. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

І. П. Масло.

КРАМАТО́РСЬК — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР, на р. Казенному Торці (прит. Сіверського Дінця). Вузол залізниць та автомоб. шляхів. 178 тис. ж. (1979). В 1868 на місці сучас. К. збудовано залізничну станцію, біля якої виникло робітниче с-ще. Бойова дружина К. взяла участь у *Горлівському збройному повстанні 1905.* Революц. боротьбу робітників очолювали Г. І. *Петровський,* М. М. *Шверник,* В. Я. *Чубар.* Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1932 К.— місто. К.— один з великих центрів важкого машинобудування України. В К.—*Новокраматорський машинобудівний завод* імені В. І. Леніна, *Краматорський завод важкого верстатобудування* імені В. Я. Чубаря, заводи: металургійний ім. В. В. Куйбишева, «Енергомашспецсталь», металоконструкцій, коксохімічний, цементний, шиферний, «Альфа», «Кондиціонер», «Емаль». Комбінати панельного домобудування, цементно-шиферний, хлібопродуктів; хлібний, дріжджовий і мол. з-ди, швейне об'єднання, комбінат побутових послуг. У К.— *Машинобудування науково-дослідний і проектно-технологічний інститут, Краматорський індустріальний інститут,* технологічний, маш.-буд. і рад. торгівлі технікуми, 37 заг.-осв. та 3 муз. школи, 7 профес.-тех. уч-щ; 13 лік. закладів, у т. ч. 10 лікарень. 4 палаци культури, 9 клубів, 6 кінотеатрів, 97 б-к. Музей революц. і трудової слави, меморіальний сквер. Серед споруд: Палац культури заводу ім. С. Орджонікідзе (1927—32, арх. О. Дмитрієв; реконструйований 1954), поліклініка (1937, арх. Б. Озар), кінотеатр «Родина» (1949, арх. В. Щербаков), залізничний вокзал (1952, арх. В. Сиромятников), Палац культури Новокраматорського з-ду (1950—65, арх. Д. Баталов), Будинок політосвіти (1972, арх. В. Возний), критий ринок (1972, арх. О. Сидоренко), пам'ятники В. І. Леніну, В. Я. Чубарю.

КРАМАТО́РСЬКИЙ ЗАВО́Д ВАЖКО́ГО ВЕРСТАТОБУДУВА́ННЯ імені В. Я. Чубаря. Розташований у м. Краматорську Донец. обл. Буд-во почато 1937. Введено в дію 1941. На поч. Великої Вітчизн. війни частину устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. Споруди підприємства зруйнували нім.-фашист. загарбники. За післявоєнні роки з-д відбудовано, докорінно реконструйовано й значно розширено. З-д спеціалізується на виробн. універсальних важких токарних верстатів, вальцетокарних верстатів для обточування і калібрування валків прокатних станів різних розмірів і конфігурацій, безцентрово-токарних і глибокорозточувальних верстатів. Крім того, з-д виробляє верстати для обробки осей колісних пар рухомого залізнич. складу, верстати для наплавлювання прокатних валків і валків пільгерстанів, а також ряд спец. верстатів та автом. ліній. В основному на підприємстві здійснюються дрібносерійне та індивідуальне виробн. К. з. в. в. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

Є. Ф. Долгополов.

КРАМАТО́РСЬКИЙ ІНДУСТРІА́ЛЬНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1953 як філіал Донецького індустріального (тепер політех.) ін-ту, з 1960 — вечірній ін-т, з 1963 — ін-т з денним, вечірнім і заочним відділеннями. В К. і. і. (1980) ф-ти: мех., металург., автоматизації машинобудування, автоматизації обробки металів тиском, вечірній і заочний; є підготовче відділення, аспірантура. Фонд б-ки налічує (1980) понад 400 тис. одиниць зберігання. В К. і. і. навчається (1980) бл. 5000 студентів. За час існування в ін-ті підготовлено понад 12 тис. спеціалістів.

В. К. Чертков.

КРА́МЕР (Cramer) Габрієль (31. VII 1704, Женева — 4.I 1752, Баньйоль, Франція) — швейцарський математик. Осн. праці — з вищої *алгебри* й *аналітичної геометрії.* Встановлення ним (1750) правила розв'язування систем *лінійних рівнянь* з буквеними коефіцієнтами (*Крамера правила*) сприяло виникненню теорії *визначників.* К. належать також дослідження з теорії алгебр. кривих вищих порядків (дослідження *особливих точок* та ін.).

КРА́МЕР (Kramer) Стенлі — амер. кінорежисер; див. *Креймер* Стенлі.

КРА́МЕРА ПРА́ВИЛО — правило розв'язування систем *лінійних рівнянь* вигляду

$$\begin{cases} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \cdots + a_{1n}x_n = b_1; \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \cdots + a_{2n}x_n = b_2; \\ \cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots \\ a_{n_1}x_1 + a_{n_2}x_2 + \cdots + a_{nn}x_n = b_n \end{cases}$$

за допомогою *визначників.* Якщо визначник системи

$$D = \begin{vmatrix} a_{11}a_{12} \cdots a_{1n} \\ a_{21}a_{22} \cdots a_{2n} \\ \cdots\cdots\cdots \\ a_{n1}a_{n2} \cdots a_{nn} \end{vmatrix}$$

не дорівнює нулеві, то розв'язок

системи знаходять за формулами $x_i = D_i/D$ ($i = 1, 2, \ldots, n$), де D_i — визначник, який одержують з визначника D шляхом заміни елементів $a_{1i}, a_{2i}, \ldots, a_{ni}$ відповідно на $b_1, b_2, \ldots, b_n$. В розглядуваному випадку система рівнянь має єдиний розв'язок.

КРА́МОВ Олександр Григорович [23.XII 1884 (4.I 1885), Київ — 17.V 1951, Харків] — рос. рад. актор, режисер, театральний педагог, нар. арт. СРСР (з 1944).

О. Г. Крамов в ролях Т. Г. Шевченка («Поетова доля» С. Голованівського) та Крутицького («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського).

Після закінчення 1905 драм. студії Є. Лепковського працював у Київському *Театрі «Соловцов»*, в 1909—33 — в театрах Херсона, Самари, Ленінграда, Москви. З 1933 — актор і режисер (з 1937 — худож. керівник) Харків. рос. драм. театру ім. О. С. Пушкіна. Ролі: Полежаєв («Неспокійна старість» Рахманова), Шевченко («Поетова доля» Голованівського), Крутицький («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського). Створив образ В. І. Леніна («Людина з рушницею», «Кремлівські куранти» М. Погодіна). Поставив спектаклі: «Єгор Буличов та інші» Горького, «Аристократи» Погодіна, «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «Фронт» Корнійчука. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: 30 лет на сцене, 1908—1938. Х., 1938.

Літ.: Буквін В. Олександр Григорович Крамов. К., 1964.

І. П. Нестеровська.

КРА́МСУ (Kramsu) Карло Роберт (22.XII 1855, м. Оулу — 28.VIII 1895, м. Куопіо) — фін. поет. Твори К. пройняті пафосом класової боротьби, ненавистю до соціальної несправедливості, відіграли значну роль у становленні реалізму у фін. л-рі. Автор зб. «Поезія» (1878). В баладах «Ілкка» та «Битва при Сантавуорі» відтворив події селян. повстання 1596—97 проти шведських і фінських феодалів. У вірші «Спартак» звучить заклик до боротьби за свободу й рівноправність.

Е. А. Лисецька.

КРАМСЬКО́Й Іван Миколайович [27.V (8.VI) 1837, Острогозьк, тепер Ворон. обл.— 24.III (5.IV) 1887, Петербург] — рос. живописець і художній критик. У 1857—63 навчався в петерб. АМ, її академік — з 1869. К. був організатором першої в Росії Артілі художників, а пізніше — одним із ініціаторів та ідейних керівників Т-ва *передвижників*. Твори: «Автопортрет» (1867), «Христос у пустелі» (1872); портрети — Т. Шевченка (1871), Л. Толстого (1873), П. Третьякова (1876), «Лісник» (1874), «Некрасов у період „Останніх пісень“» (1877—78), «Невідома» (1883), картин «Невтішне горе» (1884), всі — в ДТГ; «Селянин з вуздечкою» (1883, Київ. музей рос. мист.). К.— автор картин, навіяних творчістю М. Гоголя та власними спогадами про перебування на Україні (в серед. 50-х рр. відвідав Харків, 1871 працював у с. Хотінь, тепер Сумського р-ну Сум. обл., часто бував у Криму). На укр. тематику виконав полотна: «Русалки» (1871), «Місячна ніч» (1880), обидва — в ДТГ. У своїх критичних статтях і громадській діяльності боровся за ідейне реалістичне мистецтво. Іл. див. на окрем. аркуші, с. 288—289.

Літ.: Гольдштейн С. Н. Иван Николаевич Крамской. М., 1965.

В. А. Афанасьєв.

КРАН (голл. kraan) — 1) К. т р у б о п р о в і д н и й — запірний *клапан*, що в його рухомій деталі (пробці) є отвори, через які пропускають потік рідини або газу. Розрізняють К.: прохідні (з прямолінійним рухом потоку), кутові (з відхиленням потоку на 90°) і триходові (з довільним з'єднанням трьох трубопроводів). 2) К. м а ш и н і с т а — пристрій, за допомогою якого керують гальмами залізнич. *рухомого складу*; складова частина гальмової системи поїзда. К. встановлюють у кабіні локомотива і приводять у дію спец. ручкою. Є К. з дистанційним керуванням. 3) К. п і д й о м н и й — див. *Підйомний кран*.

КРА́НАХ (Cranach) Лукас Старший (1472, Кронах, Верхня Франконія — 16.X 1553, Веймар) — нім. живописець і графік. Працював переважно у Віттенбергу, а також у Аугсбургу та Веймарі. К. був прихильником *Реформації*, другом М. *Лютера*. В творчості К. художні принципи *Відродження* поєднуються з елементами готичної традиції. Твори: портрети І. Куспініана та його дружини (1502—03), «Розп'яття» (1503), «Відпочинок на шляху до Єгипту» (1504), «Вівтар св. Катерини» (1506), «Венера і Амур» (1509), «Німфа лежить» (1518), «Джерело молодості» (1546), «Мадонна з немовлям під яблунею» та ін. Твори К. зберігаються в музеях Мюнхена, Дрездена, ДЕ в Ленінграді та ін. міст. У Веймарі зберігся будинок Кранаха; у Палацовому музеї — галерея Кранаха.

Літ.: Немилов А. Н. Лукас Кранах Старший. М., 1973.

КРА́НЕЦЬ (Kranjec) Ми́шко (н. 15. IX 1908, Велика Полана) — словен. письменник, член Словен. Академії наук і мистецтв (з 1954). Комуніст з 1938. Під час 2-ї світової війни — один із організаторів Руху Опору в Прекмур'ї. Гол. тема повістей «Наймити» (1932), «Пісня доріг» (1934), романів «Вісь життя» (1935), «Повість про добрих людей» (1940) та ін.— тяжке життя словен. селян, зростання революц. свідомості людей. У романах і повістях «Пісня гір» (1946), «Модрини над долиною» (1957), перших двох книгах тетралогії «За світлими обріями» (1960—63) змальовано боротьбу словен. партизанів проти фашист. окупантів. Проблемам повоєнного часу присвячено трилогію «Повість про владу» (1950—56), романи «Втрачена віра» (1954), «Горобці на подвір'ї» (1962), «Дядьки мені розповідали» (1975) тощо. Революц. події 1918 відтворено в романах «Молодість у болотах» (1962) і «Червоногвардієць» (1964).

В. Г. Гримич.

КРАНІА́ЛЬНИЙ (від грец. κρανίον — череп) — термін в анатомії, що вказує на розташування будь-якої частини тіла або органа людини чи тварини по поздовжній осі тіла ближче до голови. Протилежний термінові *каудальний*.

КРА́ЊЬЧЕВИЧ (Kranjčević) Сильвіє Страхимир (17.II 1865, м. Сень — 29.X 1908, Сараєво) — хорват. письменник, перший хорват. поет-реаліст. Вчителював у Боснії. В 1899 в журн. «Нада» («Надія»), редактором якого був К., надруковано поезії Т. Шевченка в перекладі А. *Харамбашича*. К.— автор зб-к віршів «Бугаркині» (1885), «Вибрані поезії» (1898), «Гризоти» (1902), «Поезії» (1908, посм.). Гол. теми поезії К.— філос. роздуми про нар. долю, про суть буття людини, протест проти насильства і несправедливості. На окремих віршах відчутний вплив Шевченкової поетики. Писав також новели і критичні статті. Вірш К. «На бойовищі» укр. мовою переклав Р. Лубківський.

В. Г. Гримич.

КРАПИВА́ Кіндрат Кіндратович [справж. прізв.— Атрахович; 22. II (5.III) 1896, с. Низок, тепер Узденського р-ну Мін. обл.] — білорус. рад. письменник, нар. письменник БРСР (з 1956), акад. АН БРСР (з 1950), Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1922 (віршовані фейлетони, байки). Автор збірок «Кропива» (1925), «Люли-сусіди» (1928), «Живі явища» (1930), поеми «Біблія» (1926), роману «Медведичі» (1932) та ін. П'єси: «Партизани» (1937), «Хто сміється останнім» (1939; Держ. премія СРСР, 1941), «Випробування вогнем» (1943), «Співають жайворонки» (1950; Держ. премія СРСР, 1951), «Люди і дияволи» (1958), «Брама невмирущості» (1973) та ін. У роки Великої Вітчизн. війни виступав з сатиричними віршами, байками, фейлетонами, памфлетами (зб. «Сміх і гнів», 1946). П'єси К. поставлені на сценах театрів України. В 1971 за участь у комплексі робіт з білорус. лінгвогеографії удостоєний Держ. премії СРСР. Перекладач творів Т. Шевченка. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 474.

Тв.: Збор твораў, т. 1—5. Мінск, 1974—76; У к р. п е р е к л.— Крапивині байки. Х., 1930; Кінець дружби. Х., 1936; З народом. К., 1950; Співають жайворонки. К., 1951; Хто сміється останнім. К., 1953; Брама невмирущості. К., 1974; Р о с. п е р е к л.— Драмы и комедии. М., 1975.

В. Я. Буран.

КРА́ПКА — 1) У м о в і — *розділовий знак*, яким позначається закінченість розповідного речення. К. вживається і для скорочення слів (в. о.— виконуючий обов'яз-

І. М. Крамській. Портрет роботи М. О. Ярошенка. 1876. Державний Російський музей у Ленінграді.

Л. Кранах. Автопортрет. 1550. Уффіці. Флоренція.

Л. Кранах. Мадонна з немовлям під яблунею. Державний Ермітаж у Ленінграді.

К. Крапива.

П. А. Красиков.

Ф. С. Красицький.

ки), але в такому разі вона не є розділовим знаком. 2) У нотному письмі — знак збільшення тривалості ноти чи паузи в півтора раза (ставиться з правого боку ноти або паузи) і знак виконання ноти *стаккато* (ставиться над нотою або під нею).

КРАПЛИ́ННИЙ АНА́ЛІЗ — метод *якісного аналізу* дуже малих об'ємів розчинів (0,01—0,001 мл). Розробили його 1920 М. О. *Тананаєв* і нім. учений Ф. Файгль. К. а. відзначається простотою, швидкістю виконання та дуже малою витратою хім. реактивів. Всі хім. реакції, фільтрування та промивання осаду провадять на фільтрувальному папері або на годинниковому склі з застосуванням т. з. дробного ходу аналізу. В К. а. широко використовують реакції утворення забарвлених сполук. К. а. застосовують для контролю технологіч. процесів, аналізу руд і мінералів у польових умовах.

Літ.: Тананаев Н. А. Капельный метод. М.—Л., 1954; Файгль Ф., Антер В. Капельный анализ неорганических веществ, т. 1—2. Пер. с англ. М., 1976. *І. В. П'ятницький.*

КРА́СИКОВ Петро Ананійович [5 (17).X 1870, Красноярськ — 20.VIII 1939, Желєзноводськ] — рад. держ. і партійний діяч. Член Комуністичної партії з 1892. Н. в сім'ї вчителя. В 1892 в Швейцарії встановив зв'язок з *групою «Визволення праці»*. За революц. діяльність 1893 виключений з Петерб. ун-ту (екзамени за юрид. ф-т склав 1908), заарештований, 1894 висланий до Красноярська, де 1897 познайомився з В. І. Леніним. У 1900 — агент *«Искры»*. З 1902 — член Орг. к-ту по скликанню II з'їзду партії, на якому був делегатом від Київ. с.-д. к-ту. В 1904 — член Пн. бюро ЦК партії, учасник *наради 22-х більшовиків 1904*. Брав участь у революції 1905—07, член Петерб. к-ту партії, Виконкому Петерб. Ради робітн. депутатів. З 1908 працював у Петербурзі пом. присяжного повіреного. З лютого 1917 — член Виконкому Петрогр. Ради робітн. і солдат. депутатів. Після Великої Жовтневої соціалістич. революції 1917 працював в органах юстиції. В 1924—33 — прокурор Верх. суду СРСР, 1933—38 — заст. голови Верх. суду СРСР. Обирався членом ВЦВК і ЦВК СРСР.

КРАСИ́ЛІВ — місто Хмельн. обл. УРСР, райцентр, на р. Случі (бас. Дніпра), за 3 км від залізнич. ст. Красилів. Відомий з 1444. Після 2-го поділу Польщі (1793) К. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (8.VII 1941—9.III 1944) в місті діяла підпільно-диверсійна група (1942—43), в районі — партизанський загін «Іскра» (1943—44). З 1964 К.— місто. У місті — маш.-буд., металовиробів, асфальтовий та цукр. з-ди, харч. комбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв., музична і спортивна школи, лікарня. З будинки культури, кінотеатр, 11 бібліотек. Пам'ятник рад. воїнам і воїнам-землякам, які загинули в боях проти фашистських загарбників (1967).

КРАСИ́ЛІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центральній частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 73,6 тис. чол. (1979). У районі — 95 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 26 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Красилів*. К. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: торф, вапняк, глина, пісок. Річки — *Случ*, Ікопоть (бас. Дніпра), Бужок (прит. Пд. Бугу). Грунти в осн. чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (береза, сосна, осика, дуб) займають 7,3 тис. га. Підприємства маш.-буд. і цукр. пром-сті (красилівські маш.-буд., металовиробів, цукр. з-ди, Антонінський цукр. комбінат). Комбінат побутового обслуговування (Красилів) та 3 будинки побуту. Землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. утідь 1979 становила 88,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 80,2 тис. га. Гол. культури: пшениця, цукр. буряки, картопля, овочеві. У К. р.— 24 колгоспи, радгосп, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Красилів, Антоніни. Автошляхів — 700 км, у т. ч. з твердим покриттям — 460 км. У районі — 60 заг.-осв., музична і спортивна школи, профес.-тех. уч-ще (Красилів); 77 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 22 будинки культури, 62 клуби, кінотеатр, 63 кіноустановки, 80 б-к. У с. Сорокодубах К. р. народився укр. рад. поет В. Д. *Булаєнко*. В К. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1935). *М. В. Гончарук.*

Красилів. Пам'ятник радянським воїнам і воїнам-землякам, які загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. 1967.

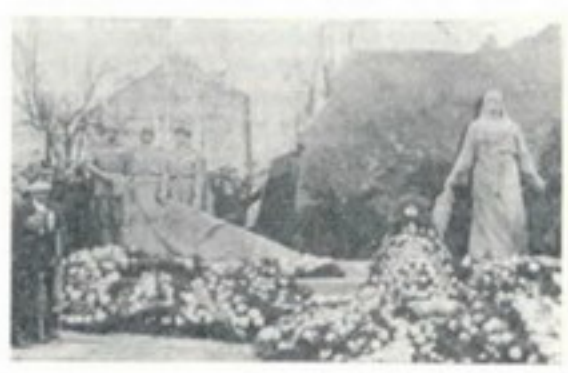

КРАСИ́ЛЬНИКОВ Геннадій Дмитрович (7.VII 1928, с. Алнаші, Удм. АРСР — 11.IV 1975, Іжевськ) — удм. рад. письменник. Член КПРС з 1972. Літ. діяльність почав в кін. 40-х рр. Автор збірок оповідань «Звичайний день» (1953), «Добре ім'я» (1961), «Зелене намисто» (1975), повістей «Старий дім» (1956), «Залишаюся з тобою» (1960), романів «Пустоцвіт» (1962), «Початок року» (1965) — про духовне зростання молоді, боротьбу з власницькими пережитками. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Старий дім. К., 1961; Наречена. К., 1969; Рос. перекл.— Зеленые бусы. М., 1975; Избранное. М., 1977. *Ф. К. Єрмаков.*

КРАСИ́ЦЬКИЙ Фотій Степанович [12 (24).VIII 1873, с. Зелена Діброва, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.— 2.VI 1944, Київ] — укр. рад. живописець і графік. Внучатий небіж Т. *Шевченка*. Вчився коштом М. *Лисенка* в Київ. рисувальній школі (1888—92) у М. *Пимоненка*, в Одес. рисувальній школі (1892—94) у К. *Костанді* та петерб. АМ (1894—1901) у І. *Рєпіна*. З 1903 жив і працював у Києві. В 1906 створив ряд політичних карикатур для сатиричного журн. *«Шершень»*. В 1927—37 викладав у Київ. худож. ін-ті. Автор жанрових картин («Якби ви не панич», 1899; «Біля криниці», 1900; «Гість із Запоріжжя», 1901 і 1916; «У свято», 1902), пейзажів («Хутір Хатки на річці Псліо», 1898; «Дорога в село Козацьке», 1899; «Село Кирилівка», 1901), портретів (М. Старицького, 1893; Лесі Українки, 1904; Т. Шевченка, 1906 і 1910; І. Франка, 1907 і 1914; серії портретів укр. рад. письменників, 1933—34). Твори К. зберігаються в Київ. ДМУОМ, Львів. музеї укр. мист., Київ. музеї Т. Г. Шевченка. Іл. див. на окремому аркуші, с. 256—257.

Літ.: Мусієнко П. Н. Фотій Красицький. К., 1975.

КРАСІН Леонід Борисович [15 (27).VII 1870, м. Курган — 24.XI 1926, Лондон] — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1890. Н. в сім'ї чиновника. Будучи студентом Петерб. технолог. ін-ту, вступив 1890 до *Брусне́ва групи*. В 1891 виключений з ін-ту і висланий на 3 роки. В 1900 закінчив Харків. технологічний ін-т. У 1900—04 працював інженером у Баку. Один з організаторів підпільної друкарні «Ніна», де друкувалася газ. *«Искра»*. Після II з'їзду РСДРП (1903) кооптований до складу ЦК партії. Деякий час займав угодовську позицію щодо меншовиків. Під час революції 1905—07 — член Петерб. Ради, очолював бойову тех. групу при ЦК партії. В 1908—10 — в еміграції. В 1918 — член Президії ВРНГ, голова Надзвичайної комісії по постачанню Червоної Армії, нарком торгівлі і пром-сті РРФСР, 1919 — нарком шляхів РРФСР; потім — на дипломатичній роботі: 1920—23 — повпред і торгпред в Англії й одночасно 1921—24 — нарком зовн. торгівлі, член рад. делегації на *Генуезькій конференції 1922, Гаагській конференції 1922*, з 1924 — повпред СРСР у Фран-

ції, з 1925 — в Англії. На III, IV, XIII і XIV з'їздах партії обирався членом ЦК, на V з'їзді — кандидатом у члени ЦК. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

П. С. Кувшинов.

КРАСІ́НСЬКИЙ (Krasiński) Зигмунт (19.II 1812, Париж — 23.II 1859, там же, похований у Польщі) — польський письменник. У філософській драмі «Небожественна комедія» (1835; перекладена багатьма мовами світу) стверджував перспективу подолання експлуататорів революц. масами. Автор драми «Іридіон» (1836). На творчості К. позначилися консерватизм його суспільно-політ. позицій і вплив нім. ідеалістичної філософії. В 40-х рр. перейшов до відвертого захисту аристократії і дискредитації революц. ідеалів. Поетичний цикл К. «Псалми майбутнього» (1845—48) гостро критикував Ю. Словацький.

Р. Ф. Кирчів.

КРАСІ́ЦЬКИЙ (Krasicki) Ігнацій (3.II 1735, с. Дубецько, тепер Пшемисльського воєводства ПНР — 14.III 1801, Берлін, похований у Польщі) — польський письменник, діяч культури польського Просвітительства. Вчився у Львові, Варшаві, Римі. В іроїкомічних поемах «Мишоїда» (1775) і «Монахомахія» (1778) критикував феод. лад і католицьку церкву. В «Сатирах» (1779) та «Байках і приповістках» (1779) порушував злободенні соціальні питання. Започаткував новий польс. роман («Пригоди Міколая Досвядчинського...», 1776), створив першу польс. енциклопедію (т. 1—2, 1781—83), нарис загальної історії л-ри (вид. 1803).

Тв.: Укр. перекл.— Байки та приповістки. К., 1970; Рос. перекл. — Избранные произведения. М., 1951.

Р. Ф. Кирчів.

КРАСІ́ЦЬКИЙ (Krasicki) Ян (псевд.— Казік; 18.IX 1919, с. Лімanова Краківського воєводства — 2.IX 1943, Варшава) — діяч польс. робітн. руху. Член Польс. робітн. партії (ПРП) з 1942. Навчався на юрид. ф-ті Варшавського ун-ту. З 1939 — в СРСР. У 1942 з групою польс. комуністів нелегально посланий у Польщу. З 1942 — член Варшав. к-ту ПРП; активний діяч *Гвардії Людової*. В 1943 — голова антифашист. Союзу боротьби молодих. 2.IX 1943 заарештований гестапо; вбитий при спробі втекти.

КРА́СКО (Krasko) Іван (справж. ім'я та прізв.— Ян Ботто; 12.VII 1876, с. Луковиште, тепер Середньословацької обл.— 3.III 1958, м. П'єштяни) — словац. поет, нар. письменник ЧССР (1947). Збірки «Ніч і печаль» (1909) та «Вірші» (1912) позначені рисами модерністської символіки. Проте мотиви суму і розчарування в них поєднані з закликом до боротьби за соціальне й нац. визволення (вірші «Шахтарі», «Раб» та ін.).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Словацька поезія. К., 1964; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Словацкая поэзия XIX—XX вв. М., 1964.

В. І. Шевчук.

КРА́СНА — річка в УРСР, у межах Ворошиловгр. обл., ліва притока Сіверського Дінця. Довж. 131 км, площа бас. 2710 км². Бере початок на Середньоросійській височині. Живлення мішане. Використовують для водопостачання, на К. споруджено понад 30 невеликих водосховищ. На К.— міста Сватове й Кремінна.

КРА́СНА ПЛО́ЩА — головна площа Москви. Склалася в кін. 15 ст.; спочатку наз. Торгом, у 16 ст.— Троїцькою (за назвою церкви, що містилася тоді в пд. частині площі), після пожежі 1571 — Пожаром, з 2-ї пол. 17 ст.— Красною (красивою). До архіт. ансамблю К. п. входять Кремлівська стіна з Спаською, Сенатською та Никольською баштами (див. *Кремль Московський*), *Василія Блаженного храм*, пам'ятник К. Мініну і Д. Пожарському (1818, скульптор І. П. Мартос), будинок *Історичного музею*, Верхні (1889—93; тепер Держ. універсальний магазин, арх. О. Н. Померанцев) і Середні (1892, арх. Р. І. Клейн) торг. ряди. На К. п. не раз виступав В. І. Ленін. У 1929—30 на К. п. споруджено *Мавзолей В. І. Леніна*. З 1918 площа стала місцем демонстрацій і мітингів трудящих столиці, парадів Збройних Сил СРСР. 24.VI 1945 на К. п. відбувся *Парад Перемоги*. На К. п. біля Кремлівської стіни поховано бійців, які загинули в боротьбі за перемогу Великого Жовтня в Москві, містяться могили, а в стіні замуровані урни з прахом видатних діячів Комуністичної партії, Рад. д-ви, науки і культури, а також деяких діячів міжнар. робітн. руху.

КРА́СНА ПОЛОНИ́НА — гірський масив у *Карпатах Українських*, пд.-сх. частина *Полонинсько-Чорногорських Карпат*, у межах Закарп. обл. УРСР. Лежить між річками Тереблею і Тересвою. Вис. до 1719 м (г. Стримба). На схилах — букові ліси, на вершинах — луки (полонини).

«КРА́СНАЯ ЗВЕЗДА́» — військова та загальнополіт. газета. Центр. орган М-ва оборони СРСР. Видається з 1.I 1924. Нагороджена орденами Червоної Зірки (1933), Червоного Прапора (1945), Леніна (1965), Жовтневої Революції (1974).

КРА́СНЕ — селище міського типу Буського р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Гологірці (бас. Бугу), за 5 км від м. Буська. Залізнич. станція. 5,7 тис. ж. (1979). У с-щі — цукр., комбікормовий та хлібний з-ди, комбінат хлібопродуктів, відділок Бродівського маслозаводу. 3 середні школи, лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, кінотеатр, б-ка. К. вперше згадується 1476.

КРА́СНЕ О́ЗЕРО — в Крим. обл. УРСР, у системі *Перекопських озер*. Живиться за рахунок підземних вод. Добування солі. Вздовж зх. узбережжя К. о. проходить траса *Північно-Кримського каналу* імені Комсомолу України. На берегах озера виявлено залишки давніх поселень (5—3-є тис. до н. е.).

КРА́СНИЙ КУТ — селище міського типу Антрацитівського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, на р. Міусику (прит. Міусу), за 18 км від залізнич. ст. Штерівка. 3,8 тис. ж. (1979). У с-щі — відділок радгоспу «Індустрія», середня школа, лікарня; Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1775.

КРА́СНИЙ ЛИМА́Н (до 1938 — Лиман) — місто Донец. обл. УРСР, райцентр. Розташований на березі оз. Лиман. Залізнич. вузол. Слобода Лиман виникла 1667. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1938 К. Л.— місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (7.VII 1942—3.II 1943) в місті та районі діяли підпільні райкоми КП(б)У і ЛКСМУ. У місті — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, з-ди: силікатної цегли, 3 асфальтові, консервний, комбікормовий; кар'єроуправління, харчосмакова ф-ка, міжколг. птахооб'єднання, звірогосподарство, лісгоспзаг, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування тощо. 6 заг.-осв., музична, спортивна школи та тех. школа машиністів, мед. і технічне уч-ща, 6 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 3 палаци культури, 7 клубів, кінотеатр, 3 бібліотеки.

КРА́СНИЙ ЛУЧ (до 1920 — Кріндачівка) — місто обласного підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 106 тис. ж. (1979). Виник як робітн. с-ще поблизу родовища антрациту, яке почали розробляти в 80-х рр. 19 ст. В 1905 і 1916 тут відбулися значні страйки. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1926 К. Л. — місто. К. Л.— значний центр вуг. пром-сті Донбасу (5 кам.-вуг. шахт, 3 збагачувальні ф-ки). Маш.-буд., авторемонтний, буд. конструкцій і металообробки, 2 залізобетонних виробів, буд. деталей з-ди; меблева та швейна ф-ки, м'ясо- і хлібокомбінати, молокозавод. У місті — 17 заг.-осв., 3 муз. і спортивна школи, енерг. та гірничий технікуми, 9 профес.-тех. уч-щ; 33 лік. заклади, у т. ч. 10 лікарень і 5 поліклінік. Палац культури, 7 клубів, 5 кінотеатрів, Палац спорту, 4 бібліотеки.

КРА́СНІ О́КНИ (до 1919 — Окни) — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр, на р. Мокрому Ягорлику (прит. Дністра), за 20 км від залізнич. ст. Чубівка. 5,3 тис. ж. (1979). Населений пункт засн. в останній чверті 18 ст. В 1905 в Окнах відбулися сел. заворушення. Рад. владу проголошено в листопаді 1917. З 1959 К. О.— с-ще міськ. типу. В селищі — сироробний, комбікормовий, хлібний, прод. товарів з-ди, райсільгосптех-

Л. Б. Красін.

І. Красіцький.

Красна площа в Москві.

ніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Палац культури, кінотеатр. 3 бібліотеки.

КРАСНОАРМІЙСЬК (до 1934 — Гришине, 1934—38 — Постишеве, до 1964 — Красноармійське) — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. 60 тис. ж. (1978). Виник на поч. 80-х рр. 19 ст. як робітн. с-ще Гришине. Гришинська бойова дружина взяла участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 К.— місто. Гол. галузь пром-сті — вугільна (6 шахт: «Центральна», ім. О. Г. Стаханова, ім. Г. Димитрова, ім. Т. Г. Шевченка, «Родинська» та «Краснолиманська»). Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту; з-ди: «Електродвигун», «Металіст», динасовий, молочний; м'ясокомбінат, швейна ф-ка тощо. Райсільгосптехніка, будинок побуту. В місті — філіал Донец. політех. ін-ту, пед. та профес.-тех. уч-ща, 26 заг.-осв., 5 муз. та спорт. школи, 4 лікарні. 3 будинки культури, 8 клубів, 2 кінотеатри, 15 б-к, краєзнавчий музей.

КРАСНОАРМІЙСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 42,4 тис. чол. (1979). У районі — 97 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Красноармійськ*. К. р. розташований в межах *Донецького кряжа*. Поверхня подекуди розчленована балками та ярами. Осн. корисна копалина — кам. вугілля. Річки — Солона (бас. Дніпра), *Казенний Торець* та Бичок (бас. Сіверського Дінця). Грунти переважно чорноземні. Лежить у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Красноармійськ. У районі — видобування вугілля. Районний комбінат побутового обслуговування (Красноармійськ) та 6 будинків побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, виробн. молока, м'яса та яєць. Площа с.-г. угідь 1978 становила 119,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 103,5 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, кормові буряки, овочеві. Скотарство, свинарство, птахівництво. В К. р.— 19 колгоспів, 6 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізнич. вузол Красноармійськ залізничні станції: Удачна, Желанна та ін. Автошляхів — 519 км, у т. ч. з твердим покриттям — 354 км. У районі — 28 заг.-осв. та музична з 2 філіалами школи; сільс. профес.-тех. уч-ще, 43 лік. заклади, в т. ч. 2 лікарні. 14 будинків культури, 20 клубів, 41 кіноустановка, 32 б-ки. У с Сергіївці 1924 встановлено перший на Україні пам'ятник В. І. Леніну. В с. Красному (кол. Сонцівка) К. р. на батьківщині рос. рад. композитора *С. С. Прокоф'єва* відкрито меморіальний музей. У с. Гришиному народився Маршал Рад. Союзу К. *С. Москаленко*. В К. р. видається газ. «Маяк» (з 1920). *О. Д. Варнавський.*

КРАСНО́В Андрій Миколайович [27.X (8.XI) 1862, Петербург — 19.XII 1914 (1.I 1915), Тбілісі] — рос. ботанік, географ і мандрівник. Закінчив Петерб. ун-т (1885). У 1889—1911 — проф. Харків. ун-ту. Досліджував рослинність і грунти сх. частини України, Кавказу, Поволжя, Алтаю, Тянь-Шаню, Сахаліну. Здійснив подорожі до країн Зх. Європи, Пн. Америки, Японії, Цейлону (тепер *Шрі-Ланка*), Китаю, Індії та ін. К. розвивав ідеї В. В. *Докучаєва* про природні зони, розробляв питання походження грунтів, *лесу*, степової рослинності тощо. Сприяв *інтродукції* в Росію тропічних і субтропічних рослин, у т. ч. чаю. Був активним популяризатором природничих знань. Очолював вечірні робітничі курси в Харкові. Заснував Батумський бот. сад (1912), там похований.

КРАСНО́В Петро Миколайович (1869 — 1947) — один з керівників російської контрреволюції, генерал-лейтенант (1917). Під час *Керенського — Краснова заколоту 1917* командував військами, які було кинуто на придушення революції в Петрограді. В 1918 очолив контрреволюцію на Дону. Після громадян. війни перебував у Німеччині, де проводив далі антирад. діяльність. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 співробітничав з нім. фашистами. Страчений за вироком Військ. колегії Верховного суду СРСР.

КРАСНОВО́ДСЬК — місто, обласний та районний центр Туркм. РСР. Значний порт на сх. березі Каспійського м. Залізнич. станція, мор. залізнич. поромною переправою сполучений з Баку. 59 тис. ж. (1977). Засн. 1869 рос. військами як укріплений пункт. Рад. владу встановлено 30.X (12.XI) 1917. В кін. серпня 1918 К. окупували англ. інтервенти. У вересні вони заарештували тут *бакинських комісарів*. 6.II 1920 К. визволено частинами Червоної Армії. Провідні галузі пром-сті — нафтопереробна, рибна та буд. матеріалів. Підприємства харч. (гол. чин. рибопереробної та м'ясної) і легкої пром-сті. ТЕЦ ім. 50-річчя Жовтня. В К.— хіміко-технологічний технікум, мед. і пед. уч-ща. Музей ім. 26 бакинських комісарів. Поблизу К.— *Красноводський заповідник*.

КРАСНОВО́ДСЬКА ЗАТО́КА — затока на Сх. Каспійського м., у межах Туркм. РСР. Заглиблюється в суходіл на 46 км, шир. біля входу 18 км, глиб. до 3,5 м. Від моря відокремлена Красноводською та Пн. Челекенською косами. Береги розчленовані. Солоність 14—15‰, на Пн. Сх.—до 50‰. У К. з. зимує багато водоплавних птахів (гуси, лебеді, качки). На Пн. Зх.— місто і порт *Красноводськ*. Частина акваторії й узбережжя К. з. входять до *Красноводського заповідника*.

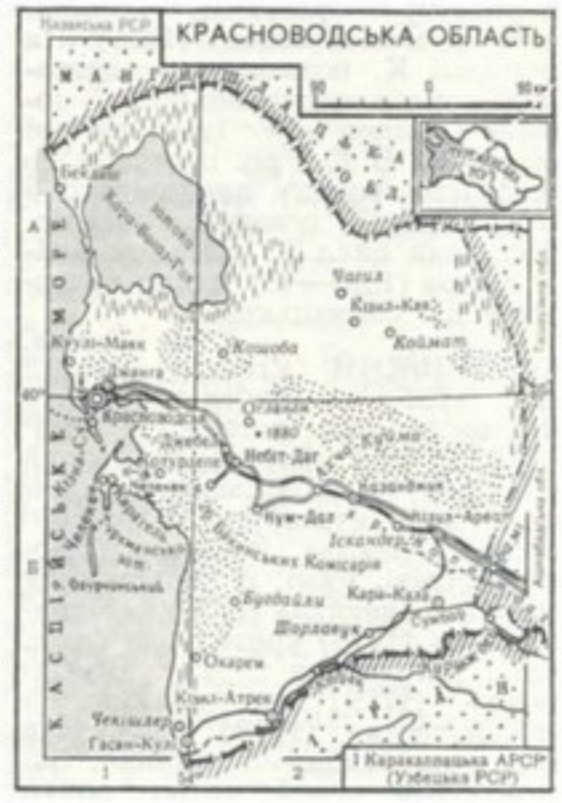

КРАСНОВО́ДСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Туркм. РСР. Утворена 27.XII 1973. Розташована на Зх. республіки, на Пд. межує з Іраном, на Зх. омивається Каспійським м. Площа 138,5 тис. км². Нас. 311 тис. чол. (1979, перепис). Осн. населення — туркмени, живуть також росіяни, українці, азербайджанці, казахи, вірмени, татари, білоруси та ін. Міськ. нас. — 82%. У К. о.— 6 районів, 5 міст та 16 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Красноводськ*. Осн. частина тер. К. о. (понад 80%) — рівнинна, зайнята пустелями і напівпустелями. В межах області — зх. відроги *Копетдагу* і невеликі гори — Великий Балхан та Малий Балхан. На Пн.— Красноводське плато і частина плато *Устюрт*. Корисні копалини: нафта, природний газ, солі (кам'яна, калійна, глауберова), бентоніт, йод, бром, барит, мінеральні буд. матеріали, невеликі запаси кам. вугілля. Клімат різко континентальний, сухий. Пересічна т-ра січня від —0,5 до —5,2°, липня від +26,4 до +31,2°, абс. максимум т-ри +45, +47°. Опадів 102—269 мм на рік. На Пд. Зх. сухий субтропічний клімат. Осн. ріка — *Атрек*. Переважають піщані пустельні грунти, поширені сіро-бурі грунти, *такири* і солончаки. Природна рослинність представлена чагарниками (саксаул, джузгун та ін.), багаторічними і однорічними травами, заростями арчі. У межах К. о.— *Красноводський заповідник*. В єдиному нар.-госп. комплексі республіки К. о. виділяється паливно-енерг., хім., нафт. пром-стю та розвинутим вівчарством. Ви-

добування нафти з родовищ Котурдепинського, Барса-Кельмеського, Челекенського та ін., а також з дна Каспійського м. (банки ім. Жданова та ім. Губкіна), природного газу та мінеральної буд. сировини (аргеліти), бентонітів та ін. У Красноводську — нафтопереробний з-д. Підприємства хім. пром-сті працюють на місцевій сировині, зокрема з затоки *Кара-Богаз-Гол*; комбінат «Карабогазсульфат», заводи: сажовий, технічного вуглецю (Челекен), Небіт-Дагський йодний. Електроенергія надходить від Небіт-Дагської газотурбінної електростанції та Красноводської ТЕЦ. Розвинуте виробн. буд. матеріалів (Красноводськ, Казанджик, Небіт-Даг). Машинобудування і металообробка представлені гол. чин. вагонорем. та суднорем. заводами (Кізил-Арват, Красноводськ). Підприємства легкої (ф-ки килимів, швейна ф-ка) та харч., зокрема рибної та рибопереробної пром-сті. Провідне місце в с. г. посідає тваринництво, в осн. вівчарство (каракульські та сараджинські м'ясо-вовнові вівці). Розводять також велику рогату худобу і свиней. Рослинництво на зрошуваних землях. Вирощують зернові, баштанні культури, багаторічні трави. Гол. залізнич. магістраль — Красноводськ — Ашхабад. Діє поромна переправа Красноводськ — Баку. Автошляхи: Красноводськ — Ашхабад, Небіт-Даг — Челекен, Небіт-Даг — Окарем — Гасан-Кулі та ін. По тер. області проходять нафтопровід Котурдепе — Белек — Красноводськ, газопровід Зх. Туркменія — Центр та водопроводи: Ясхан — Небіт-Даг, Джебел — Красноводськ. В К. о. 4 серед. спец. навч. заклади; філіал Всесоюз. н.-д. нафтогазового ін-ту (м. Небіт-Даг), Туркм. дослідна станція Всесоюзного ін-ту рослинництва (с-ще Кара-Кала), дослідна станція субтропічних культур (с-ще Кізил-Атрек). 4 музеї. Курорт «Моллакара» поблизу ст. Джебел.

Літ.: Советский Союз. Туркменистан. М., 1969; Бабушкин Л. Н., Когай Н. А. Физико-географическое районирование Туркменской ССР. Ташкент, 1971.

Н. О. Ораєв.

КРАСНОВО́ДСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК (до 1969 — Гасан-Кулійський заповідник) — розташований на сх. узбережжі Каспійського м., у межах Туркм. РСР. Пл. 284,7 тис. га (найбільший орнітологічний заповідник СРСР). Утворений 1932 для охорони птахів у місцях їхньої зимівлі. До К. з. входять узбережжя, частина акваторії Каспійського м., невеликі озера і заплава р. Атреку. В заповіднику зимує понад 160 видів птахів (качки, кулики, чайки, гуси, лебеді, фламінго, баклани та ін.), серед яких рідкісний птах — турач. Із ссавців водяться дика свиня, шакал, трапляється дикобраз.

КРАСНО́ВСЬКИЙ Олександр Абрамович [н. 13 (26).VIII 1913, Одеса] — рад. біохімік і біофізик, акад. АН СРСР (з 1976). В 1937 закінчив Моск. хіміко-технологічний ін-т. Працює в Ін-ті біохімії АН СРСР (з 1944) та в Моск. ун-ті (з 1954). Осн. праці з фотосинтезу. Відкрив реакцію зворотного фотохім. відновлення хлорофілу (реакція К.). Премія ім. О. М. Баха АН СРСР, 1950 (разом з О. М. Терениним).

КРАСНОГВАРДІ́ЙСЬКЕ (до 1945 — Курман-Кемельчі) — селище міського типу Кримської обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Урожайна. 9,1 тис. ж. (1979). Курман-Кемельчі відоме з серед. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. В селищі — 2 виноробні, мол., хлібний і соко-винний з-ди, пром., хлібопродуктів і птахокомбінати, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв., музична та спортивна школи, сільс. професс.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки.

КРАСНОГВАРДІ́ЙСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 1,8 тис. км². Нас. 84,2 тис. чол. (1979). У районі — 92 населені пункти, підпорядковані 2 селищним, 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Красногвардійське*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини — черепашник, вапняк, гравій. Гол. річка — *Салгир*. Грунти каштанові та пд. чорноземи. Розташований у степовій зоні. Переважають підприємства харч. пром-сті (красногвардійські виноробні та соко-винний з-ди, птахокомбінат, Урожайненський та Октябрський комбінати хлібопродуктів та ін.). Виробн. буд. матеріалів. Комбінат побутового обслуговування (Красногвардійське), 12 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, кукурудзи; соняшнику, овочів, сої, фруктів, винограду та виробн. молока, м'яса, вовни і яєць. Площа с.-г. угідь 1979 становила 155,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 130,2 тис. га. Зрошується 32, 6 тис. га (Красногвардійський канал — відгалуження *Північно-Кримського каналу* імені Комсомолу України). Скотарство, птахівництво, вівчарство. У К. р.— 12 колгоспів, 9 радгоспів, обл. с.-г. дослідна станція (с. Клепиніне), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Урожайна, Елеваторна. Автошляхів — 580 км (усі з твердим покриттям). У районі — 35 заг.-осв., 4 муз. і спортивна школи, сільс. професс.-тех. уч-ще (Красногвардійське); 75 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 16 будинків культури, 48 клубів, 3 кінотеатри, 82 кіноустановки, 56 б-к. У К. р. видається газ. «Огни маяка» (з 1935).

В. І. Ільїн.

КРАСНОГО́РІВКА — місто Мар'їнського р-ну Донец. обл. УРСР, на р. Лозовій (бас. Самари), за 25 км від м. Донецька. Залізнична станція. Виникла в 70-х рр. 19 ст. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 — місто. У місті — з-д вогнетривів ім. В. І. Леніна, авторем. з-д, колгосп, Донец. радгосп-технікум, відділок радгоспу «Мічурінець». 6 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; районна лікарня, поліклініка. Палац культури, 5 клубів, 5 бібліотек.

КРАСНОГО́РСЬК — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Залізнична ст. Павшино. 72 тис. ж. (1977). Гол. підприємства: з-д цем. машинобудування, комбінат термоізоляційних і гіпсових виробів. У К.— вечірні відділення Вищого техніч. уч-ща ім. М. Е. Баумана та Всесоюзного заочного інжен.-буд. ін-ту, вечірній маш.-буд. та оптико-мех. технікуми, мед. уч-ще. Місто утворене 1940.

КРАСНОГРА́Д (до 1922 — Костянтиноград) — місто Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. Берестовій (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. В 1731 на місці сучас. К. закладено Бєльовську фортецю (1733—64 — місцеперебування управління *Української лінії*). Після ліквідації *Запорізької Січі* (1775) — центр *Азовської губернії* (1776—78). В 1784 фортецю перетворено на м. Костянтиноград. У 1902 і 1905 навколо міста відбулися сел. повстання. Рад. владу встановлено 13 (26). I 1918. В місті — м'ясний, хлібопродуктів та харч. комбінати, плодоконсервний, маслоробний, хлібний, комбікормовий і будівельних матеріалів з-ди, текстильна, меблева, хутрова та харчосмакова фабрики, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв., музична і спортивна школи, буд. професс.-тех. та мед. уч-ща, технікум механізації с. г., 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня. 2 будинки культури, 4 клуби, кінотеатр, 17 б-к, краєзнавчий музей.

КРАСНОГРА́ДСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1932. Площа майже 1 тис. км². Нас. 55,1 тис. чол. (1979). У районі — 60 населених пунктів, підпорядкованих міській та 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Красноград*. Поверхня К. р. рівнинна. Корисні копалини: природний газ, нафта, мергель, піски, глини. Гол. річка — *Берестова* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Пн. частина району розташована у лісостеповій зоні, пд. — в степовій. На тер. району — підприємства газової, харч. (красноградські м'ясокомбінат, маслоробний, плодоконсервний, хлібний з-ди, харчосмакова ф-ка) та легкої пром-сті; виробн. буд. матеріалів. Комбінат побутового обслуговування (Красноград) та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-

О. А. Красновський.

мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 75,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 64,3 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, гречка, соняшник, цукр. буряки. Овочівництво, садівництво. У К. р.— 12 колгоспів, 2 радгоспи, 3 міжгосп. об'єднання (по виробн. яловичини, свинини, продукції птахівництва), дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи (с-ще Дослідне), райсільгосптехніка. Залізнич. вузол

Красноград. Автошляхів — 330 км, у т. ч. з твердим покриттям — 150 км. У районі — 33 заг.-осв., музична і спортивна школи, буд. профес.-тех. та мед. уч-ща, технікум механізації с. г.; 37 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 7 будинків культури, 16 клубів, кінотеатр, 26 кіноустановок, 36 б-к, краєзнавчий музей. У с. Наталиному К. р. народився укр. письменник І. Ю. *Сенченко*. У районі видається газ. «Комуністичним шляхом» (з 1919).

М. Т. Мариненко.

КРАСНОДА́Р (до 1920 — Єкатеринодар) — місто, центр Краснодар. краю РРФСР. Розташований на правому березі *Кубані*. Вузол з-ць, автомоб. і повітр. шляхів. 560 тис. ж. (1979). Поділяється на 4 міські райони. Засн. 1793 чорноморськими козаками, переселеними на Кубань; військ.-адм. центр *Чорноморського козацького війська*. З 1860 — адм. центр Кубанської обл. В 1902 створено орг-цію РСДРП, 1904 — Кубанський обл. к-т РСДРП. Після Лютневої революції 1917 місто стало осередком козачої контрреволюції. У квітні 1918 — столиця Кубанської рад. республіки, з травня — *Кубано-Чорноморської радянської республіки*. З 1937 — крайовий центр. К.— значний пром. і культур. центр Пн. Кавказу. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (з-ди: «Краснодарсільмаш», верстатобуд., компресорний, електровимірювальних приладів та ін.). Розвивається хім. (хімічний з-д), нафтопереробна та деревообр. пром-сть. Легка пром-сть представлена камвольно-суконним та бавовняним комбінатами, взут. та швейною ф-ками; харч.— олійножировим, м'ясним, мол. та тютюновим комбінатами тощо. В К.— ун-т, ін-ти: с.-г., політех., мед., фіз. культури, культури; 15 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., муз. комедії, лялькок, філармонія, цирк. Істор.-краєзнавчий і худож. музеї.

КРАСНОДА́РСЬКИЙ КРАЙ — у складі РРФСР. Утворений 13.IX 1937. Площа 83,6 тис. км². Нас. 4814 тис. ж. (1979, перепис), осн. нас.— росіяни, живуть також українці, адигейці, вірмени та ін. Міськ. нас.— 52%. Поділяється на 41 район, має 28 міст та 28 с-ш міськ. типу. До К. к. входить *Адигейська автономна область*. Центр — м. *Краснодар*.

К. к. розташований на Зх. Кавказу, омивається Чорним і Азовським морями, Керченською прот. відокремлений від Кримського п-ва. В межах краю — *Таманський півострів* і п-ів Абрау. Пн.-зх. частина тер. краю рівнинна, зайнята *Кубано-Приазовською низовиною* (вис. до 120 м). На Сх.— відроги *Ставропольської височини*, на Пд.— передгір'я і хребти *Великого Кавказу* (Скелястий, Боковий, Вододільний, плато Лагонакі) заввишки до 3256 м, г. Пн. Псеашхо. На Таманському п-ові — конуси *грязьових вулканів*. Корисні копалини: нафта, природний газ, заліз. руда, кіновар, кам'яна сіль, буд. матеріали, мінеральні й термальні джерела, лікувальні грязі (Мацеста, Гарячий Ключ та ін.). Клімат на рівнині помірний, на узбережжі Чорного м.— субтропічний, у горах —висотна кліматична поясність. Для району Анапа — Новоросійськ — Геленджик характерний вітер бора. Середня т-ра січня від —5° у зх. частині Пн. Кавказу до +4° на Пн. чорномор. узбережжя і +5° на Пд., липня +22, +24°; в горах відповідно —7, —8° та +12, +13°. Опадів від 400—600 мм на рівнині до 3242 мм (хр. Ачишхо, поблизу с-ща Красна Поляна) на рік. Найбільша ріка — *Кубань* з притоками Урупом, Лабою, Білою (ліві), на чорномор. узбережжі — Мзимта та ін. Багато невеликих карових озер, на узбережжі Азовського м.— озера-лимани. Ґрунти на рівнині здебільшого чорноземні, в пониззі Кубані — алювіальні, у горах — гірсько-лісові. Вздовж узбережжя Чорного м.— смуга жовтоземів. Під лісом — 22% тер. краю. В горах, на висоті від 600 до 1200 м — широколистяні, від 1200 до 1800 м — темнохвойні ліси, вище — альп. і субальп. луки. На узбережжі — субтропічна рос-

У верхів'ях Кубані.

линність. У межах К. к.— *Кавказький заповідник*.

К. к. — важливий район по виробн. і пром. переробці с.-г. продукції. Всесоюзне значення мають курорти і туризм. Енергетика К. к. базується на енергії, що надходить від теплових електростанцій, які працюють на природному газі (Краснодарська), на вугіллі (Армавірська) та нафті (Новоросійська) і від ГЕС (Бєлорєченська, Краснополянська та ін.). Провід-

Новоросійськ. Алея Героїв.

не місце в структурі пром-сті краю посідає харч. пром-сть, що базується на місц. сировині. Вона представлена виноробною (виробн. високоякісних вин, шампанського і коньяків — Абрау-Дюрсо), олійницькою (понад 50 олійних з-дів), цукр. (16 з-дів), м'ясною, мол., плодоовочевою та рибною галузями. Значного розвитку набуло машинобудування (виробн. приладів, верстатів, насосно-компресорного устаткування, с.-г. машин тощо). Видобування та переробка нафти й газу (Афіпський газопереробний з-д. нафтопереробні з-ди в Туапсе та Краснодарі). Розвивається хім. пром-сть. Виробн. буд. матеріалів, зокрема цементу, в районі Новоросійська. Видобування кам. солі й ртуті. Розвинуті вовняна (Краснодар. камвольно-суконний комбінат — один з найбільших в РРФСР), бавовняна, швейна, шкіряно-хутр., взут. галузі. Деревообр. пром-сть представлена виробн. меблів, буд. деталей, дерев'яної, паперової та картонної тари. Найбільші пром. центри: Краснодар, *Майкоп, Новоросійськ, Армавір, Туапсе, Єйськ, Кропоткін, Лабінськ, Тихорєцьк*. Провідна галузь с. г.— землеробство, с.-г. угіддя займають 61,8% заг. площі краю, 52,3% з них припадає на ріллю. Більше половини посівної площі — під зерновими (озимі пшениця і ячмінь, кукурудза на зерно, рис). З тех. культур вирощують соняшник, цукр. буряки, тютюн та ін. На чорномор. узбережжі — чай, цитрусові та ін. субтропічні культури. Розвинуті садівництво та виноградарство. Тваринництво м'ясного і мол. напрямів. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. Птахівництво, ставкове рибництво, звірівництво (норка). Тер. краю перетинають з-ці: Ростов-на-Дону — Армавір — Адлер — Сухумі, Волгоград — Краснодар — Новоросійськ. Завершується буд-во електрифікованої з-ці Краснодар — Туапсе (1979 відкрито рух до м. Гарячий Ключ). Гол. мор. порти: Новоросійськ, Туапсе, Єйськ, Сочі. Судноплавство по Кубані. Розвинутий автомоб. (Краснодар — Армавір, Краснодар — Сочі — Адлер, Анапа — Новоросійськ — Туапсе — Сочі — Адлер та ін.), повітр. та трубопровідний транспорт.

У К. к.— 6 вузів, у т. ч. *Кубанський університет*, 55 серед. спец. навч. закладів, Краснодар. н.-д. ін-т с. г., Всесоюзний н.-д. ін-т рису, Пн.-Кавказ. н.-д. ін-т садівництва і виноградарства та ін. 5 театрів, 5 філармоній, 17 музеїв. Меморіальний комплекс захисникам *Малої Землі* та меморіальний комплекс «Долина смерті» у Новоросійську. На тер. краю — 92 санаторії, 120 будинків відпочинку, пансіонати, турбази, піонерські табори. Узбережжя Чорного м. в межах К. к. є одним з гол. курортних районів країни (*Сочі, Анапа, Геленджицька група курортів* та ін.).

Літ.: Советский Союз. Европейский Юго-Восток. М., 1968.

Г. С. Гужин.

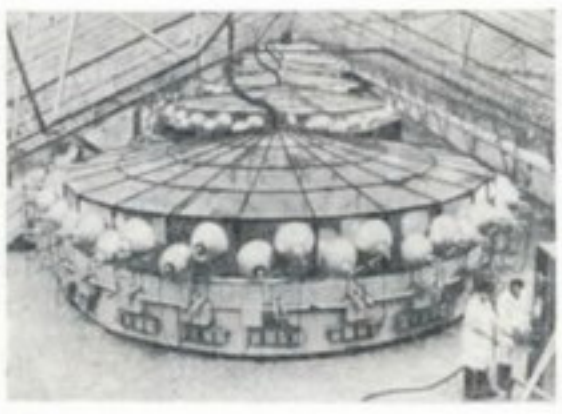

Збирання зернових.
Рисові поля радгоспу «Червоноармійський».
Цех виробництва хлорели в радгоспі «Кавказ».

КРАСНОДО́Н (до 1938 — Сорокине) — місто обл. підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Великій Кам'янці (прит. Сіверського Дінця), за 7 км від залізнич. ст. Краснодон. Засн. 1914 як робітн. с-ще Сорокине. Рад. владу встановлено 27.X (9.XI) 1917. З 1938 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (20.VII 1942—14.II 1943) в К. під керівництвом підпільної парт. орг-ції на чолі з П. П. *Лютиковим* діяла комсомольська орг-ція *«Молода гвардія»*. К.— один з центрів видобування вугілля в Донбасі. Працюють 4 шахтоуправління (ім. О. Кошового, ім. П. П. Лютикова, ім. М. П. Баракова, «Північне»), 6 шахт («Оріхівська», «Таловська», «Енгельсівська», ім. XXV з'їзду КПРС, ім. 50-річчя СРСР, «Молодогвардійська») та 3 збагачувальні ф-ки. Серед ін. підприємств — з-ди: автозапчастин, «Буддеталь», молочний; м'ясний та хлібний комбінати, комбінат побутового обслуговування. В місті — вечірній гірничий технікум, 25 заг.-осв., 3 муз., 2 спортивні школи, 5 профес.- тех. уч-щ; 16 лік. закладів, у т. ч. 11 лікарень, дитячий туберкульозний санаторій. 3 палаци культури, 14 клубів, кінотеатр, 74 б-ки, Палац спорту. Меморіальний комплекс «Молода гвардія».

КРАСНОДО́Н (до 1922 — Єкатеринодон) — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснодонській міськраді, за 3 км від залізнич. ст. Сімейкине. 6,8 тис. ж. (1979). У с-щі — з-д автозапасних частин, хлібозавод, комбінат побутових послуг. 2 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка; 2 клуби, 3 б-ки. К. засн. 1910.

КРАСНОДО́НСЬКИЙ МУЗЕ́Й «МОЛОДА́ ГВА́РДІЯ». Засн. в листопаді 1943 як філіал Ворошиловгр. краєзнавчого музею, з 1949 — держ. музей (сучас. назва з 1950). Є складовою частиною меморіального комплексу, присвяченого подвигу героїв *«Молодої гвардії»* (відкрито 1970). Експозиція музею розповідає про створення парт. підпілля і зародження підпільної комсомольської орг-ції «Молода гвардія», про бойову діяльність і героїчну загибель комуністів-підпільників і молодогвардійців. Останні розділи експозиції присвячено традиціям «Молодої гвардії», наступності поколінь, інтернац. зв'язкам (на батьківщині молодогвардійців побували представники 111 країн світу). У фондах музею зберігаються комсомольські квитки і тимчасові комсомольські посвідчення підпільників, зброя, листівки, записки з фашист. тюрми тощо.

А. Г. Никитенко.

КРАСНОДО́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1965. Площа 1,4 тис. км². Нас. 36,9 тис. чол. (1979). У районі — 59 нас. пунктів, підпорядкованих 5 селищним і 8 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Краснодон*. Поверх-

Краснодон. Пам'ятник молодогвардійцям. Скульптори В. І. Агбалов, В. І. Мухін, В. Х. Федченко, архітектор О. О. Сидоренко. 1954.

Краснодарський край. В одному з цехів Краснодарського комбінату біохімічних і вітамінних препаратів. На заводі шампанських вин в селищі Абрау-Дюрсо.

ня К. р. — хвиляста рівнина, подекуди розчленована балками і ярами. Осн. корисна копалина — кам. вугілля. Є також поклади пісковиків, вапняків. Річки: *Сіверський Донець* (на пн.-сх. межі району) та його прит. *Луганчик* і *Велика Кам'янка*. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Краснодон. Районний комбінат побутового обслуговування (смт Новосвітлівка) та 20 будинків побуту. С. г. району має овочево-мол. напрям. Площа с.-г. угідь 1979 становила 92, 5 тис. га, у т. ч. орні землі — 72,1 тис. га. Гол. культури: зернові (озима пшениця, ячмінь, овес тощо), кормові, овочеві. Скотарство, птахівництво, бджільництво. В К. р.— 15 радгоспів, 2 птахофабрики, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Встрєчна-Донецька, Ізварине, Братки, Тормозний та ін. Автошляхів — 396 км, у т. ч. з твердим покриттям — 311 км. У районі — 26 заг.-осв. шкіл, сільс. профес.-тех. уч-ще; 34 лік. заклади, у т. ч. 2 лікарні. 6 будинків культури, 36 клубів, 25 кіноустановок, 34 б-ки. У с. Пархоменко (кол. с. Макарів Яр) на батьківщині героя громадян. війни О. Я. *Пархоменка* відкрито будинок-музей. У смт Новосвітлівці народився український радянський письменник М. О. *Бірюков*. В К. р. видається газ. «Слава Краснодона» (з 1930).

В. М. Григоренко.

«КРА́СНОЕ ЗНА́МЯ» — газета, орган Харків. обл. к-ту Компартії України і обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Харкові 5 раз на тиждень рос. мовою. Перший номер вийшов 10.I 1938. В березні 1939 з «К. з.» злилася харків. вечірня газ. «Харьковский рабочий» — орган міськкому КП(б)У і міськради. В 1941—44 не виходила. Поновила свій вихід з липня 1944.

КРАСНОЗНА́М'ЯНСЬКА ЗРО́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — гідротехнічна система для *зрошення* земель у посушливих степах Пд. України. Розташована на лівобережжі Дніпра, в причорноморській частині Херсон. обл. Споруджена 1953—75. Площа зрошення (в межах управління експлуатації) 62,5 тис. га. Джерелом зрошення є води Дніпра, які з *Каховського водосховища* самопливом надходять у *Північно-Кримський канал;* на 61 км каналу здійснюється водозабір у К. з. с. Від магістрального каналу К. з. с. (довж. його 102 км) відходять міжгосп. зрошувальні й скидні канали довж. 166 км та мережа внутрігосп. каналів, довж. яких перевищує 1900 км. Воду для зрошення в межах К. з. с. подають 18 насосних станцій потужністю від 400 до 1900 л/с. В комплексі К. з. с. 7900 залізобетонних гідротех. споруд, які забезпечують нормальну роботу системи і регулювання водного режиму; зрошують землі за допомогою високопродуктивних *дощувальних машин й установок*. На зрошуваних землях К. з. с. вирощують переважно зернові (озима пшениця, рис, кукурудза) і кормові (кукурудза на силос, буряки, трави) культури. Рисові сівозміни (10,2 тис. га) розміщені в осн. на зрошуваних солончакових землях, які раніше не використовувались у с. г. Урожайність зернових становить пересічно 40 ц/га. в т. ч. рису — 30—50 ц/га.

О. Ф. Рубан.

КРАСНОЇ́ЛЬСЬК — селище міського типу Сторожинецького р-ну Чернів. обл. УРСР, на р. Сіретелі (прит. Малого Сірету), за 7 км від залізнич. ст. Чудей. 7,2 тис. ж. (1979). У с-щі — деревообр. комбінат, колгосп, комбінат побутових послуг. 6 заг.-осв. шкіл, філіал Сторожинецької муз. школи; лікарня, 3 мед. пункти, санаторій. Клуб, 8 б-к. К. вперше згадується 1431.

КРАСНОКА́МСЬК — місто обласного підпорядкування Перм. обл. РРФСР. Пристань на правому березі Ками. Кінцева станція вітки від з-ці Кіров — Перм. 58 тис. ж. (1977). Важливий центр целюлозно-паперової пром-сті (целюлозно-паперовий комбінат, паперова ф-ка Держзнак). Видобування нафти. Закамська ТЕЦ. Підприємства буд. матеріалів, легкої та харч. пром-сті. З-д металевих та синтетичних сіток. У К.— целюлозно-паперовий технікум, мед. уч-ще. Поблизу міста — курорт Усть-Качка. Засн. 1929 в зв'язку з будівництвом целюлозно-паперового комбінату.

КРАСНОКОКША́ЙСЬК — колишня (1919—27) назва м. *Йошкар-Оли*.

КРАСНОКУ́ТСЬК (до 1780 — Красний Кут) — селище міського типу Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. Мерлі (прит. Ворскли), за 22 км від залізнич. ст. Гути. 9,5 тис. ж. (1979). Засн. 1651. В період революції 1905—07 в К. відбулися селянські заворушення. Радянську владу встановлено в кін. 1917 —на поч. 1918.

У К.— маслозавод, меблева ф-ка виробничого об'єднання «Харківдерево», цех Богодухівського заводоуправління цегельних з-дів, харч. комбінат, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Дослідна станція садівництва з дослідним г-вом наук.-виробничого плодорозсадницького об'єднання «Головплодвинпром». 2 заг.-осв. школи, лікарня. Будинок культури, 5 клубів, 2 б-ки, дендропарк (закладений 1809).

КРАСНОКУ́ТСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1853 — антикріпосницькі виступи поміщицьких селян с.Красного Кута (тепер с-ще міськ. типу Антрацитівського р-ну Ворошиловгр. обл.) в липні і жовтні 1853. 10 (22).VII понад 200 селян, зібравшись на сход, оголосили себе вільними. Для придушення виступу 15 (27).VII в село прибула рота солдатів. Після сутички з військами бл. 160 селян було заарештовано, з них 15 активних учасників заворушення військ. суд засудив до покарання шпіцрутенами і заслання на каторгу до Сибіру. В жовтні 1853 в селі знову відбулося заворушення. Виступ селян був придушений військ. силою. Керівників заворушення військ. сул засудив до покарання шпіцрутенами і заслання в арештантські роти.

КРАСНОКУ́ТСЬКИЙ КУРГА́Н, Товста Могила — скіфський курган 4 — поч. 3 ст. до н. е. поблизу с. Лошкарівки Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. Розкопувався 1860. В кургані досліджено поховання скіфського вождя (пограбовано в давнину). Відкрито непорушені поховання чотирьох коней зі збруєю з срібними прикрасами та залишки двох дерев'яних візків.

КРАСНОКУ́ТСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,1 тис. км². Нас. 46,5 тис. чол. (1979). У районі — 86 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Краснокутськ*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: нафта, природний газ, піски. Гол. річка — *Мерло* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні та опідзолені. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, клен, ясен тощо) займають 20,1 тис. га. Найбільші підприємства:

1
2
3

4
5
6

7

До ст. **Києво-Печерська лавра.**

1. Троїцька надбрамна церква. 1108 (перебудова 20–30-і рр. 18 ст.). 2. Успенський собор. 1073–78. Зруйнований 1941. 3. Ансамбль Дальніх печер. На передньому плані – дзвіниця. 1754–61. Архітектори С. Д. Ковнір та І. Г. Григорович-Барський. 4. Києво-Печерська лавра. Загальний вигляд. На передньому плані – Велика дзвіниця. 1731–44. Арх. Й. Г. Шедель. 5. Церква Всіх святих над Економічною брамою. 1696–98. 6. Печери. Одна з галерей. 7. Заставка з видання Києво-Печерської друкарні. 17–18 ст. 8. Розпис з Троїцької надбрамної церкви «Лик святих дів». Темпера, олія. 1734–44. 9. Розпис з Троїцької надбрамної церкви «Хрещення ефіопа». Темпера, олія. 1734–44. 10. Келії соборних старців. Кінець 17 – початок 18 ст. 11. Будинок трапезної. 19 ст. 12. Будинок друкарні. 1701–1849. Відбудований 1954.

8
9

10
11
12

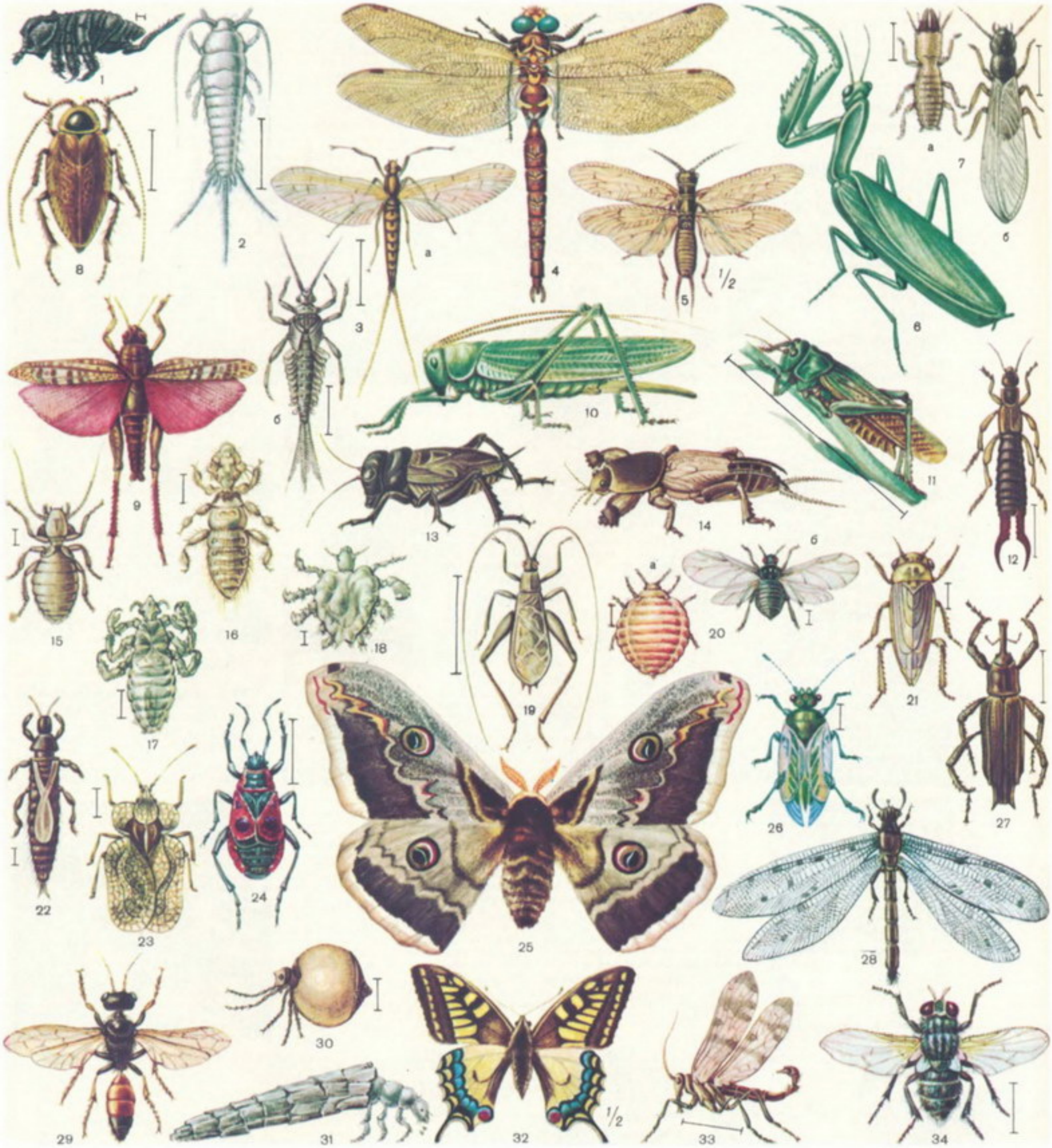

До ст. **Комахи** (риска біля комахи показує її натуральну довжину; без риски подано комах у натуральному розмірі; дріб показує зменшення). **1.** Ногохвістка водяна (Podura aquatica). **2.** Ктенолепізма лінійчаста (Ctenolepisma lineata). **3.** Одноденка двокрила (Cloeon dipterum): *а* — доросла комаха; *б* — личинка. **4.** Коромисло велике (Aeschna grandis). **5.** Веснянка велика (Perla marginata). **6.** Звичайний богомол (Mantis religiosa). **7.** Звичайний терміт (Reticulitermes lucifugus): *а* — «солдат»; *б* — крилата самка. **8.** Лапландський тарган (Ectobius lapponicus). **9.** Італійська сарана (Calliptamus italicus). **10.** Зелений коник (Tettigonia viridissima). **11.** Перелітна сарана (Locusta migratoria). **12.** Шипавка городня (Forficula tomis). **13.** Цвіркун польовий (Gryllus campestris). **14.** Вовчок звичайний (Gryllotalpa gryllotalpa). **15.** Домовий сіноїд (Atropos pulsatoria). **16.** Качиний пухоїд (Trinotum luridum). **17.** Одежна воша (Pediculus humanus vestimenti). **18.** Площиця (Phthirus pubis). **19.** Трубачик звичайний (Oecanthus pellucens). **20.** В'язовозлакова попелиця (Tetraneura ulmi): *а* — безкрила самка; *б* — крилата самка. **21.** Цикадка шестикрапчаста (Cicadula sexnotata). **22.** Пшеничний трипс (Haplothrips tritici). **23.** Грушовий клоп (Stephanitis pyri) **24.** Солдатик (Pyrrhocoris apterus). **25.** Сатурнія грушова (Saturnia pyri). **26.** Медяниця яблунева (Psylla mali). **27.** Довгоносик Dicranthus elegans. **28.** Мурашиний лев звичайний (Myrmeleo formicarius). **29.** Сфекс зубчастий (Sphex maxillosus). **30.** Піщана блоха (Sarcopsylla penetrans). **31.** Phryganea striata (личинка в хатці). **32.** Махаон (Papilio machaon). **33.** Скорпіонниця звичайна (Panorpa communis). **34.** Муха кімнатна (Musca domestica).

Пархомівський цукр. з-д, Ананьївський (смт Костянтинівка) і Мурафський цукр. комбінати, Володимирівський деревообр. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Краснокутськ) та 7 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 76,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 66,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 9,0 тис. га. Зрошується 6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. У К. р.— 12 колгоспів, 4 радгоспи, дослідна станція садівництва з дослідним г-вом наук.-виробничого плодорозсадницького об'єднання «Головплодвинпром», райсільгосптехніка, об'єднання по виробн. кормів, агрохімоб'єднання тощо. Залізничні станції: Водяна і Коломак. Автошляхів — 334 км (з твердим покриттям — 232 км). У районі — 24 заг.-осв. і музична школи; 42 лік. заклади, у т. ч. 7 лікарень; 2 туберкульозні санаторії; 13 будинків культури, 32 клуби, 38 кіноустановок, 38 б-к, дендропарк у Краснокутську, закладений 1809, худож. музей у с. Пархомівці. В с. Мурафі К. р. народився укр. рад. кобзар І. Й. *Кучугура-Кучеренко,* в с. Олексіївці — укр. рад. поет І. І. *Нехода*. У К. р. видається газ. «Промінь» (з 1930). *П. А. Чабань.*

КРАСНОЛИМА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 63,4 тис. чол. (1979). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані міській, 5 селищним і 6 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Красний Лиман*. Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини — крейда, пісок. Річки — *Сіверський Донець* з прит. *Жеребець*. У межах району бере початок *Сіверський Донець — Донбас канал*. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах К. р.— Святогорський держ. заказник. Виробн. буд. матеріалів, підприємства харч. пром-сті та по обслуговуванню залізнич. транспорту; найбільші — краснолиманські з-ди силікатної цегли і консервний, локомотивне та вагонне депо; є комбікормовий з-д. Комбінат побутового обслуговування (Красний Лиман) та 7 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових і овочевих культур та виробн. м'яса, молока, яєць. Площа с.-г. угідь 1978 становила 63,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 49,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник, овочеві. У К. р.— 10 колгоспів, 5 радгоспів, міжколгосп. птахооб'єднання, райсільгосптехніка. Залізнич. вузол — Красний Лиман, залізничні станції Брусин, Форпостна, Слов'яногірськ. Ямпіль та ін. Автошляхів — 306 км, у т. ч. з твердим покриттям — 274 км. У районі — 29 заг.-осв., музична, спортивна та тех. машиністів школи, мед. та тех. уч-ща (Красний Лиман); 30 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень; будинок відпочинку «Щурівський». Палац культури, 7 будинків культури, 20 клубів, 2 кінотеатри, 32 кіноустановки, 31 б-ка. У с. Попівці (тепер смт Кіровськ) народилась учасниця боротьби за владу Рад на Україні Г. Г. *Тимофєєва*. У К. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1931).

М. А. Проценко.

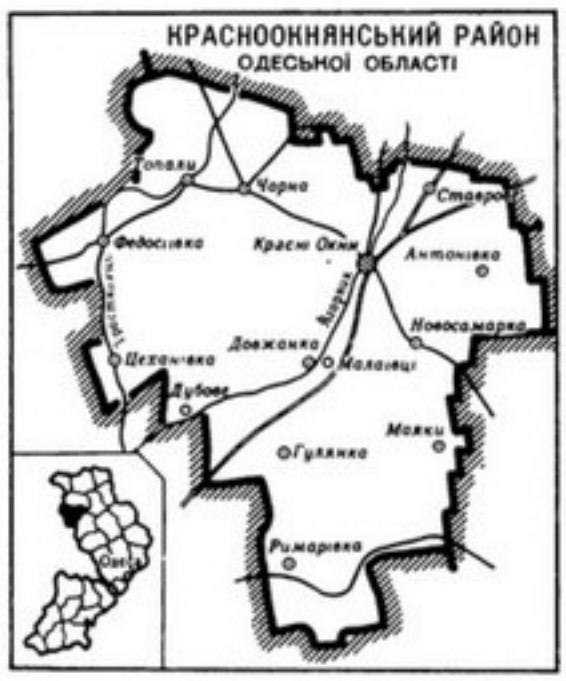

КРАСНООКНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1 тис. км². Нас. 27,6 тис. чол. (1979). У районі — 58 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Красні Окни*. К. р. лежить у межах пд.-сх. частини *Подільської височини*. Корисні копалини: черепашник, глина, пісок. Річки — *Ягорлик* з прит. Тростянець (бас. Дністра). Грунти в осн. чорноземні. Розташований в лісостеповій зоні. Ліси (дуб, біла акація) займають 3,6 тис. га. Переважають підприємства по переробці с.-г. сировини та виробн. буд. матеріалів. Найбільші: Красноокнянський сироробний та Олексіївський буд. матеріалів (с. Фелосіївка) з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Красні Окни). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-молочного напрямів. Площа с.-г угідь 1978 становила 84,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 69,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий та озимий ячмінь, цукр. буряки, соняшник. Скотарство, вівчарство. У К. р.— 15 колгоспів, свинокомплекс, птахофабрика, райсільгосптехніка. Автошляхів — 249 км, у т. ч. з твердим покриттям — 199 км.

У районі — 24 заг.-осв. та музична школи, 45 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 12 будинків культури, 24 клуби, 2 кінотеатри, 43 кіноустановки, 31 б-ка. В К. р. видається газ. «Промінь Ілліча» (з 1931).

М. Г. Галич.

КРАСНОПА́ВЛІВКА — селище міського типу Лозівського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташована біля Краснопавлівського водосховища *Дніпро — Донбас каналу*. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 8,6 тис. ж. (1979). У с-щі — комбінат хлібопродуктів, молокозавод, відділок Лозівської харчосмакової ф-ки, Управління каналу Дніпро — Донбас, виробниче відділення Лозівської райсільгосптехніки, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, 2 середні школи; лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 клуби, 2 б-ки. К. засн. 1869.

КРАСНОПЕРЕКО́ПСЬК — місто обласного підпорядкування Крим. обл. УРСР, райцентр. Розташований у пд. частині Перекопського перешийка, на березі оз. Старого. Залізнична ст. П'ятиозерна. К. виник 1932 в зв'язку з будівництвом бромного з-ду. В К.— солодовий, бромний, соко-винний, мол., консервний, залізобетонних виробів з-ди, пром. комбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. та музична школи, 11 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 2 клуби, 2 кінотеатри. 13 бібліотек.

КРАСНОПЕРЕКО́ПСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 1,4 тис. км². Нас. 31,6 тис. чол. (1979). У районі — 43 населені пункти, підпорядковані 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Красноперекопськ*.

Більша частина К. р. розташована на *Перекопському перешийку*. На Зх. район омивають Каркінітська і Перекопська затоки Чорного м., на Пн.— зат. *Сиваш* Азовського м. Поверхня рівнинна. Корисні ко-

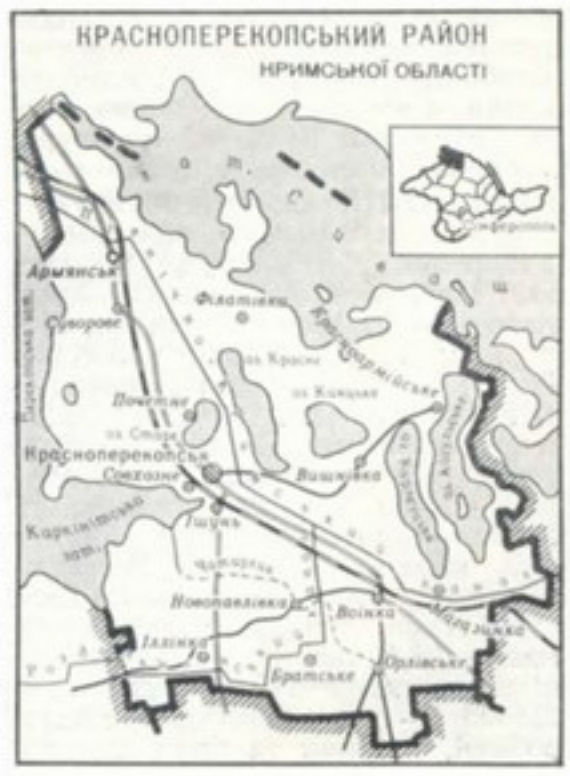

палини: солі Сиваша, гіпс. Є лік. грязі. На тер. району — р. Чатирлик, *Айгульське озеро, Красне озеро, Кирлеуцьке озеро* та ін. (солоні). Грунти каштанові і солонцюваті. Район лежить у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр його — місто обл. підпорядкування Красноперекопськ. У районі — підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті, найбільші — комбінат хлібопродуктів (с. Воїнка) та рисовий елеватор (с. Почетне). Районний комбінат побутового обслуговування (Красноперекопськ) та 5 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, рису, овочевих і кормових культур, фруктів, винограду та виробн. молока, м'яса і вовни. Площа с.-г. угідь 1979 становила 84,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 66,6 тис. га. Зрошується 36,6 тис. га (*Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України та його відгалуження — Роздольненський канал). У К. р.— 12 радгоспів, колгосп, райсільгосптехніка. Залізничні станції: П'ятиозерна, Армянськ, Воїнка. Автошляхів з твердим покриттям — 438 км. У районі — 22 заг.-осв. школи, 35 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 13 будинків культури, 21 клуб, 52 кіноустановки, 28 б-к. У К. р. видається газ. «Фрунзевец» (з 1933, до 1962 — «Красный Перекоп»). На тер. К. р. відбувалися *Перекопсько-Чонгарська операція 1920* і *Кримська операція 1944*.

О. О. Бірюков.

КРАСНОПІ́ЛЛЯ — селище міського типу Сум. обл. УРСР, райцентр, на р. Сироватці (бас. Дніпра). Залізнична станція. 9,2 тис. ж. (1979). Засн. бл. 1640. До 30-х рр. 18 ст. К. було фортецею. Після ліквідації слобідських полків (1765) К. перетворено на слободу. В період 1905—07 в К. відбулися сел. заворушення. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації К. (10.X 1941—8.VIII 1943) в районі діяли підпільний райком комсомолу, підпільна комсомольська орг-ція, партизанський загін. З 1956 К.— с-ще міськ. типу. В К.— маслоробний, хлібний і прод. товарів з-ди, меблевий цех Сум. меблевого комбінату, міжколг. об'єднання «Птахопром», райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 4 б-ки.

КРАСНОПІ́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 46,5 тис. чол. (1979). У районі — 63 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Краснопілля*. Поверхня району — хвиляста рівнина. Поклади торфу і вогнетривких глин. Річки — *Псел* з прит. Сироватка та Пожня (прит. Ворскли). Грунти опідзолені та чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, липа, клен, ясен) займають 28,9 тис. га. Переважають підприємства харч. пром-сті, найбільші — краснопільські маслоробний, хлібний та прод. товарів з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Краснопілля) та 7 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 87,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 66,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, зерно-бобові, цукр. буряки, соняшник. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець. Розвинуті рибництво, бджільництво. В К. р.

— 15 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізнична ст. Краснопілля. Автошляхів — 240 км, у т. ч. з твердим покриттям — 103 км.

У районі — 48 заг.-осв. та музична школи; 47 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень. 16 будинків культури, 24 клуби, кінотеатр, 43 кіноустановки, 46 б-к. У с. Грабовському, на батьківщині укр. поета П. А. *Грабовського*,— музей. Архіт. пам'ятка в с. Славгороді — церква в кол. садибі Голициних (1808). У с. Миропіллі К. р. народилися рад. вчені Б. Г. *Лазарєв*, І. Л. *Повх*, укр. рад. літературознавець А. П. *Шамрай*. У К. р. видається газ. «Перемога» (з 1932).

М. П. Пулінський.

КРАСНОПІ́РКА, червонопірка (Scardinius erythrophthalmus) — риба род. *коропових*. Тіло (довж. до 36 см, маса до 1,5 кг) сріблясте або золотисте, плавці (крім спинного) яскраво-червоні (звідки і її назва). Населяє прісні води Європи, Малої і Серед. Азії; в СРСР — басейни Балтійського, Чорного, Каспійського й Аральського морів. Статевої зрілості досягає на 3-му році життя. Нерест у квітні — червні, ікру відкладає в кілька прийомів на водні рослини. Живиться дрібними рослинними і тваринними організмами, іноді поїдає ікру та мальків риб. Має деяке пром. значення.

Краснопірка.

О. Л. Красносельський. Палац культури імені Ілліча в Дніпропетровську. 1926—32.

КРАСНОРІ́ЧЕНСЬКЕ (до 1973 — Кабаннє) — селище міського типу Кремінського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, на р. Красній (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. 6,4 тис. ж. (1979). На тер. с-ща — верстатобуд. з-д ім. М. В. Фрунзе, цех Рубіжанського з-ду буд. матеріалів, райсільгосптехніка, цех безалкогольних напоїв, птахоінкубаційний цех, міжколг. комбікормовий з-д, колгосп. 3 заг.-осв. і музична школи, лікарня, поліклініка; будинок культури, 5 б-к. К. вперше згадується 1701.

КРАСНОСЕ́ЛЬСЬКИЙ Олександр Леонтійович (7.VII 1877, Москва — 19.III 1944, Дніпропетровськ) — укр. рад. архітектор. У 1906 закінчив Ризький політех. ін-т. З 1912 працював у Дніпропетровську, де збудував 2-у робітн. поліклініку (1924—27), Палац культури ім. Ілліча (1926—32), університет (у співавт. з В. Самодригою, 1936), театр на проспекті Карла Маркса (1941). В своїй творчості використовував прийоми класики. Викладав у Дніпроп. ін-ті інженерів транспорту.

Літ.: Ігнатов О. Професор О. Л. Красносельський. «Архітектура і будівництво», 1954, № 5.

КРАСНОСТА́ВСЬКИЙ СЕЙМ 1447 — з'їзд польс. магнатів у м Красноставі (тепер ПНР), який оформив взаємовідносини між Польщею і Великим князівством Литовським після обрання на польс. престол великого князя литовського *Казимира IV*. На сеймі польс. феодали вимагали приєднання до Польщі Волині та Сх. Поділля, які входили тоді до складу Литви. Проте Казимир IV, який перед тим 2.V 1447 видав земський привілей, що закріпив територіальну цілісність Литви, відхилив домагання польс. феодалів.

КРАСНОТО́РКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Краматорській міськраді, на берегах р. Казенного Торця (прит. Сіверського Дінця), за 4 км від м. Краматорська. 3,3 тис. ж. (1979). У К.— відділення радгоспу ім. С. Орджонікідзе, заг.-осв. школа, мед. амбулаторія; б-ка. С-ще засн. 1861.

КРАСНОТУ́Р'ЇНСЬК (до 1944 — Тур'їнські Рудники) — місто обласного підпорядкування Свердл. обл. РРФСР. Розташований на р. Тур'ї (бас. Обі). Залізнична станція. 60 тис. ж. (1977). У К.— добування заліз. та мідної руди, збагачувальна ф-ка, Богословський алюмінієвий з-д. ТЕЦ. Індустріальний технікум, мед., муз. та худож. уч-ща. Театр ляльок. Геологомінералогічний музей ім. Є. С. Федорова, меморіальний музей винахідника радіо О. С. Попова. Місто утворене 1944.

КРАСНОША́ПКА Максим Митрофанович [н. 12 (25).VIII 1907,

с. Каланчак, тепер смт Херсон. обл.] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, доктор тех. наук (з 1954), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1937. Після закінчення (1936) Харків. електротех. ін-ту викладав у ньому, 1943—55 — у Військ.-повітряній інженерній академії ім. М. Є. Жуковського. З 1960 — у Київ. вищому військ.-авіац. інженерному уч-щі. Осн. праці — з питань авіац. електроустаткування. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1949.

КРАСНОЩО́К Леонтій Антонович (н. 6.X 1926, с. Забілоччя, тепер Радомишльського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. віолончеліст, засл. арт. УРСР (з 1973). В 1950 закінчив Київ. консерваторію. Був солістом Симфонічного оркестру УРСР, з 1951 — віолончеліст квартету Укр. респ. філармонії (тепер *Квартет імені М. В. Лисенка*). К.— лауреат Міжнар. конкурсу камерної музики ім. Лео Вейнера (Будапешт, 1963). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка. 1977.

КРАСНОЯ́РСЬК — місто, центр Краснояр. кр. РРФСР. Розташований на обох берегах *Єнісею*, в місці перетину його Транссибірською магістраллю. Річковий порт. Вузол повітр. та автомоб. шляхів. 796 тис. ж. (1979). Поділяється на 6 міськ. районів. Засн. 1628 як військ. укріплення (острог) Красний (згодом Красний Яр). З 1822 К.— центр Єнісейської губ. За царизму був місцем політ. заслання. З 4 (16).III до 30.IV (12.V) 1897 і з 11 (23).IX до 20.IX (2.X) 1898 під час сибірського заслання у К. був В. І. Ленін. В 1901 створено к-т РСДРП. У результаті збройного повстання, яке спалахнуло в К. під час *революції 1905—07 в Росії*, було створено *«Красноярську республіку»*. Рад. владу встановлено 28.X (10.XI) 1917. Місто нагороджено орденом Жовтневої Революції (1978).

К.— найбільший пром. і культур. центр Сх. Сибіру. Провідні галузі пром-сті — маш.-буд. (з-ди: «Сибважмаш», суднобуд., лісового машинобудування, комбайнів, телевізорів, електровозовагонорем. та ін.), хімічна (з-ди: синтетич. каучуку, шинний, гумотехнічних виробів, хімічного волокна) та деревообр. (деревообр., лісопильно-домобуд. та целюлозно-паперовий комбінати). Значного розвитку набули металургія (з-ди: «Сибелектросталь», алюмінієвий) та промисловість буд. матеріалів. Головні підприємства легкої промисловості —шовковий комбінат,швейна, взуттєва, шкіряних виробів ф-ки. Підприємства харч. пром-сті. Поблизу К.— *Красноярська ГЕС*. У К.— понад 20 н.-д. і проектних ін-тів. Красноярський філіал Сибірського відділення АН СРСР, до якого входять ін-ти фізики, лісу і деревини та ін. 8 вузів, у т. ч. *Красноярський університет*; 29 серед. спец. навч. закладів. Театри: опери та балету, драми, муз. комедії, юного глядача, ляльок. Будинок-музей В. І. Леніна, меморіальний музей В. І. Леніна (колишня Юдінська б-ка), пароплав-музей «Св. Николай», яким В. І. Ленін плив з К. на заслання в с. Шушенське; Будинок-музей художника В. І. *Сурикова*, який народився в К., художня галерея, краєзнавчий музей; телецентр. Поблизу К.— заповідник «Столби». Іл. с. 485.

КРАСНОЯ́РСЬКА ГЕС імені 50-річчя СРСР — одна з найбільших електростанцій світу. Входить до складу *Єнісейського каскаду ГЕС*. Розташована в місці перетину Єнісеєм відрогів Сх. Саяну, вище м. Красноярська, біля м. Дивногорська. Встановлена потужність — 6 млн. кВт, середньобагаторічне виробн. електроенергії — 20 млрд. кВт · год за рік. Перші гідроагрегати введено в експлуатацію 1967. В 1971 пущено останній, 12-й гідроагрегат. В 1972 К. ГЕС прийнято в пром. експлуатацію. До складу гідровузла входять руслова бетонна гребля, будинок ГЕС, суднопідйомник, відкриті розподільні пристрої. Гребля утворює Красноярське водосховище. В будинку ГЕС встановлено 12 гідроагрегатів з турбінами потужністю по 508 тис. кВт. Керування, регулювання й контроль за роботою всього електромех. устаткування ГЕС здійснюються автоматично, з використанням засобів телемеханіки і автоматизованої системи управління технологічними процесами. ГЕС — одна з найбільш економічних електростанцій СРСР. Вона є найважливішим опорним пунктом Об'єднаної енергосистеми Сибіру. К. ГЕС нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1976). *Б. О. Растоскуєв.*

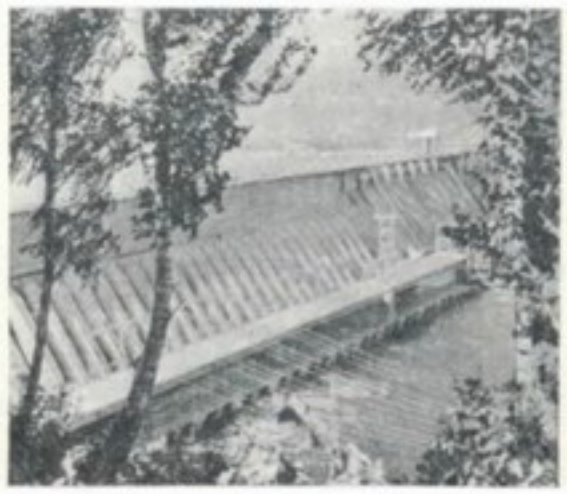

«КРАСНОЯ́РСЬКА РЕСПУ́БЛІКА» — влада Об'єднаної Ради робітн. і солдат. депутатів, встановлена в Красноярську під час *революції 1905—07 в Росії*. Існувала з 6 (19).XII 1905 до 3 (16).I 1906. Рада роззброїла поліцію, запровадила 8-годинний робочий день, проголосила свободу слова і друку тощо. Через розкольницькі дії меншовиків і есерів виявила половинчастість і нерішучість. «К. р.» жорстоко придушили царські війська.

КРАСНОЯ́РСЬКИЙ КРАЙ — у складі РРФСР. Утворений 7.XII 1934. Розташований у межах Сх. Сибіру, на Пн. омивається водами морів Карського і Лаптєвих. Включає архіпелаги Північна Земля, Норденшельда, о. Діксон та ін. Площа 2428,4 тис. км². Нас. 3198 тис. чол. (1979, перепис). Осн. нас.—росіяни. Живуть також українці, хакаси, татари, евенки, долгани, ненці та ін. Міськ. нас.— 69%. У К. к.— 55 районів, 22 міста та 64 с-ща міськ. типу. До К. к. входять *Хакаська автономна область, Евенкійський автономний округ* і *Таймирський (Долгано-Ненецький) автономний округ*. Центр — м. *Красноярськ*. К. к. нагороджений 2 орденами Леніна (1956, 1970).

Центр. частина К. к. зайнята *Середньосибірським плоскогір'ям* (вис. 500—700 м, на плато Путорана до 1701 м), відокремленим долиною Єнісею від Зх.-Сибірської рівнини. На Пн.—*Північно-Сибірська низовина*, яка займає більшу частину п-ова *Таймир*. У центрі п-ова — гори Бирранга (вис. до 1146 м). На Пд. краю лежать *Саяни* — Зх. Саян (вис. у межах краю до 2930 м, г. Харахаш) та Сх. Саян, між ними — Мінусінська улоговина. Надра К. к. багаті на вугілля, заліз. руду, руди кольорових металів, поліметалів, графіт та ін. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня від —30, —36° на Пн. до —18, —22° у центр. та пд. частинах, липня відповідно від +13 до +18, +20°. Річна кількість опадів 240—270 мм на Пн. та Пд. краю, на Середньосибірському плоскогір'ї 250—600 мм, на схилах Саян 800—1200 мм. Поширена *багаторічна мерзлота*. Тер. краю з Пд. на Пн. перетинає *Єнісей*, гол. його притоки — *Ангара, Тунгуска Підкам'яна* і *Тунгуска Нижня* (праві), Абакан, Сим, Єлогуй, Турухан (ліві), а також притоки Обі — Чулим, Кеть. Багато озер (*Таймир*, Пясіно тощо). На островах та на Пн. п-ова Таймир — зони арктичних пустель і *тундри*. Далі на Пд.— *лісотундрова зона*. Більшу частину тер. краю займає зона *тайги*, у рослинному покриві якої переважають сибірська і даурська модрина, ялина, береза, сибірська кедрова сосна. Далі простягається смуга мішаних лісів, є острови лісостепу (Ачинський, Красноярський, Канський) та степ Мінусінської улоговини. У К. к.— заповідник «Столби».

В загальносоюзному поділі праці г-во краю спеціалізується на металург., паливно-енерг., лісовій, деревообр., хім., маш.-буд. та металообр. пром-сті. Енергетика К. к. розвивається на базі гідроенерг. ресурсів Єнісею та Ангари і вугіллі *Кансько-Ачинського вугільного басейну* і Мінусінського басейну (*Красноярська ГЕС*, Усть-Хантайська та *Саяно-Шушенська ГЕС*, Назаровська ДРЕС). На підпри-

Красноярський край. Заповідник «Столби».

КРАСНОЯРСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ємствах кольорової металургії олержують мідь, нікель, кобальт (*Норільський гірничо-металургійний комбінат*), алюміній (Красноярськ), глинозем (Ачинськ), молібденовий концентрат (Сорськ). Добування золота і графіту. Машинобудування і металообробка представлені виробн. мостових електрокранів, комбайнів, річкових суден, залізнич. платформ, устаткування для лісової та цем. пром-сті (Красноярськ, Абакан, Боготол, Канськ). Осн. центр хім. пром-сті — Красноярськ (з-ди: синтетичного каучуку, шинний, хімічного волокна, гумотех. виробів). На базі значних запасів деревини розвинуті лісова, деревообр., гідролізна, целюлозно-паперова промисловість, виробн. каніфолі (Красноярськ, Усть-Абакан, Канськ, Ігарка, Лєсосибірськ). Пром-сть буд. матеріалів у Красноярську, Ачинську та Саяногорську. Розвивається легка (текст., шкіряно-взут. та ін.) і харч. пром-сть. У К. к. формується один з найбільших в СРСР Саянський *територіально-виробничий комплекс*.

К. к.— важливий с.-г. район Сх. Сибіру по виробн. зерна, м'яса і молока. Орні землі розташовані в лісостепових та степових районах. Вирощують яру пшеницю, овес, ячмінь, гречку, просо; з тех. культур — льон-довгунець, коноплі, а також картоплю та овочі. В Мінусінській улоговині — садівництво. Гол. галузь с. г.— тваринництво (зокрема, м'ясо-мол. скотарство). На Пд.— тонкорунне вівчарство. Мисливство і хутряне звірівництво (розведення сріблясто-чорних лисиць, блакитного песця, норки та ін.). Осн. вид транспорту — залізничний (Транссибірська магістраль і дільниці Пд.-Сибірської магістралі: Новокузнецьк — Абакан, Абакан — Тайшет). Для вивозу нефелінової руди та лісу споруджено з-ці Кія-Шалтир (Бєлогорськ) — Красна Сопка, Ачинськ — Лєсосибірськ. В К. к.— найпівнічніша з-ця в СРСР Дудінка — *Норільськ*. Судноплавство по Єнісею; гол. пристані — *Дудінка*, Ігарка (доступні для мор. суден), Туруханськ, Єнісейськ. Розвиваються повітр. та автомоб. транспорт (Московський, Єнісейський, Усинський тракти). У К.к. — 11 вузів (9 — у Красноярську, в т. ч. *Красноярський університет* і ін-т кольорових металів; пед. ін-ти в Лєсосибірську та Абакані), 75 серед. спец навч. закладів, Красноярський філіал *Сибірського відділення АН СРСР*. 10 театрів: опери та балету, драм., юного глядача, ляльок, муз. комедії, ансамбль танцю Сибіру — в Красноярську, драм. театри в Абакані, Норільську, Ачинську, Мінусінську та Канську. Музеї: краєзнавчий, 4 меморіальні музеї В. І. Леніна, художня галерея, Будинок-музей В. І. Сурикова в Красноярську, меморіальний музей-заповідник «Сибірське заслання В. І. Леніна» в смт Шушенському; Таймирський (Дудінка), Хакаський (Абакан), Евенкійський (с-ще Тура) та ін. краєзнавчі музеї.

Літ.: Морозова Т. І., Захаріна Д. М. Нова географія Сибіру. К., 1976; Григорьева А. А. Восточная Сибирь. Иркутск, 1977. *Ю. В. Машуков.*

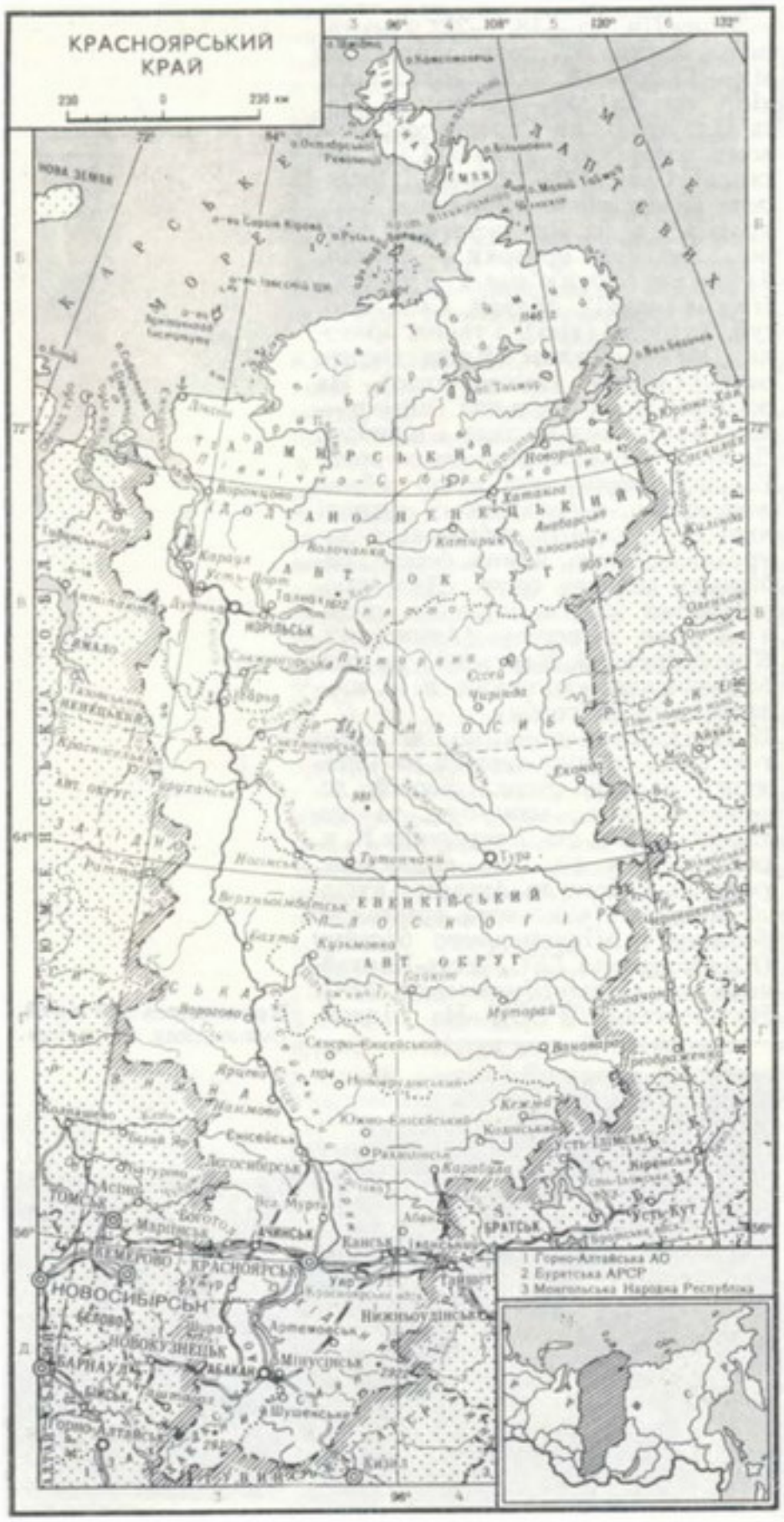

КРАСНОЯ́РСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти РРФСР. Засн. 1969 на базі Краснояр. філіалу Новосибірського ун-ту. В складі ун-ту 4 ф-ти: юрид., матем., фіз. і біолого-хім.; є вечірнє, заочне (на юрид. ф-ті) й підготовче відділення; аспірантура. Працюють проблемна лабораторія, біостанція, біол. музей, б-ка (фонд — бл. 300 тис. одиниць зберігання). В 1978/79 навч. р. в ун-ті налічувалось понад 3,3 тис. студентів, зокрема понад 2 тис. на денному відділенні. З часу заснування у вузі підготовлено бл. 4 тис. спеціалістів (1979). *В. С. Соколов.*

КРАСНУ́ХА, краснуха ко́рова — гостра інфекційна хвороба, що спричинюється вірусом. Джерелом інфекції є хворий. Здебільшого краснуха уражає дітей віком 2—10 років. Зараження відбувається повітряно-крапельним шляхом. Інкубаційний період 11—23 днів. Після К. залишається стійкий *імунітет*. Ознаки: поширений дрібний (плямистий) блідо-рожевий висип на шкірі (з'являється відразу, тримається 2—3 дні, лущення шкіри не спричинює); під час висипання звичайно підвищується т-ра тіла (до 38,5°), спостерігаються легкий нежить, кашель; припухання потиличних і шийних лімфатичних вузлів (починається за 1—3 дні до появи висипу). Заг. самопочуття хворого задовільне. Ускладнення трапляються рідко. Профілактика: ізолювання хворого протягом 5 діб від початку висипання Лікування: постільний режим, загальнозміцнюючі засоби.

Літ.: Руководство по инфекционным болезням. М., 1977

КРАСО́ВСЬКИЙ Андрій Ілліч (літ. псевд.— Андрій Грім; 2.XII 1904, с. Рожнів, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.— 22.VIII 1942) — укр. письменник. Друкувався в журналах «*Вікна*», «*Нові шляхи*». В поезіях, оповіданнях і повістях

Красноярський край.
Красноярський алюмінієвий завод. На заводі хімічного волокна в Красноярську.
Сплав лісу.

показував тяжке життя зх.-укр. трудящих в умовах польс.-шляхет. гніту. Автор поеми «Сон галицького села» (1927).

КРАСО́ВСЬКИЙ Андрій Опанасович (1822, Київ — 1868) — укр. революційний демократ; підполковник. В 1840 закінчив Пажеський корпус у Петербурзі. Брав участь у таємних революц. гуртках, зблизився з революц. демократами Петербурга. Згодом вступив до орг-ції «*Земля і воля*». Переїхавши 1861 до Києва, К. вів революц. агітацію серед селян Корсуня, Богуслава. За написання та розповсюдження серед солдатів Житомир. полку в Києві відозви із закликом не брати участі в придушенні сел. заворушень був 18(30).VI 1862 заарештований. Засуджений до розстрілу, заміненого 12 роками каторги, яку відбував у Нерчинську Читин. обл. Застрелився під час невдалої спроби втекти з каторги.

Літ.: Марахов Г. Андрій Красовський — борець проти кріпосництва і самодержавства. К., 1961.

КРАСО́ВСЬКИЙ (Krasowski) Єжі (н. 1.XI 1925, Варшава) — польс. режисер. Член ПОРП з 1945. Закінчив Вищу театр. школу, 1955— її режисерське відділення. Працював 1955—63 в Нар. театрі в Новій Гуті, 1965—72— у Вроцлаві. З 1972 — в театрі ім. Ю. Словацького в Кракові; ректор Держ. театр. студії. Вистави: «Миші та люди» за Стейнбеком, «Якобовський і полковник» Верфеля, «Сирітський геній» Домбровської, «Брати Карамазови» за Достоєвським. В 1976 у Київ. театрі ім. І. Франка поставив спектакль «Краків'яни і гуралі» В. Богуславського.

КРАСО́ВСЬКИЙ Микола Миколайович (н. 7.IX 1924, Свердловськ) — рад. вчений у галузі механіки і процесів керування, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1954. Закінчив (1949) Уральський політех. ін-т. З 1949 працював у цьому ін-ті, з 1959—в Урал. ун-ті. З 1970—директор Ін-ту математики й механіки Уральського наукового центру АН СРСР (Свердловськ), з 1977 — ст. наук. співробітник цього ін-ту. Осн. наук. праці — з теорії стійкості руху і динаміки керованих систем. К. розвинув метод функцій Ляпунова і розв'язав проблему існування їх в осн. випадках стійкості та нестійкості. Розробив теорію стабілізації керованих систем, розвинув теорію керування в ігрових задачах *динаміки*. Нагороджений двома орденами Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1976.

КРАСО́ВСЬКИЙ Петро (рр. н. і см. невід.) — укр. архітектор 2-ї пол. 16 ст. Працював переважно у Львові. Збудував там дзвіницю Вірменського собору (1570, реставрована після пожеж 1743, 1748, 1778) і дзвіницю Успенського собору (первісну, яка не збереглася). Ймовірно, Чорну кам'яницю (1577), каплицю Трьох святителів (1578, реставрована 1671).

Г. Н. Логвин.

КРАСО́ВСЬКИЙ Степан Якимович [н. 8 (20).VIII 1897, с. Глухи, тепер Биховського р-ну Могильов. обл.] — рад. військ. діяч, маршал авіації (1959), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 очолена К. 2-а повітр. армія в складі Воронезького та 1-го Укр. фронтів брала участь у боях за визволення України. Після війни К.— команд. ВПС ряду округів. З 1956 — нач. Військ.-повітр. академії, з 1968 — інспектор-радник Групи генеральних інспекторів М-ва оборони СРСР. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КРАСО́ВСЬКОГО ЕЛІПСО́ЇД — *земний еліпсоїд*, розміри якого вивів 1940 рад. геодезист О. О. Ізотов на основі *градусних вимірювань*, виконаних в СРСР, Зх. Європі та США. К. е. є еліпсоїдом обертання з великою піввіссю — 6378245 м і полярним стисненням— 1 : 298,3. К. е. застосовують в СРСР та ін. соціалістичних країнах при картографічних роботах замість еліпсоїда Бесселя. Названий на честь рад. геодезиста Ф. М. Красовського, під керівництвом якого було проведено роботу по визначенню елементів еліпсоїда. За дослідження, на підставі яких визначено розміри еліпсоїда, О. О. Ізотову та Ф. М. Красовському присуджено Держ. премію СРСР (1952).

КРАСО́ЛЯ (Tropaeolum) — рід одно- або багаторічних трав'янистих рослин родини красолевих. Стебло м'ясисте, розгалужене. Листки чергові, щитоподібні, цілісні, здебільшого цілокраї. Квітки пазушні, поодинокі, на довгих квітконіжках. Бл. 90 видів, поширених у Пд. Америці і Мексіці. В СРСР, у т. ч. й УРСР,— 2 види лише в культурі як декоративні. У К. в е л и к о ї (T. majus) стебло до 250 см завдовжки, квітки великі, прості або повні, жовті, оранжеві або червоні. Існує багато садових форм. Використовують для бордюрів, рабаток, озеленення балконів. Квітки іноді вживають у салатах, бутони і зелені плоди маринують. К. м а л а (T. minus) — стебло до 15—35 см заввишки, листки округлі, квітки жовті, червоні, яскраво-плямисті. Іл. с. 488.

Л. М. Яременко.

КРАСС Марк Ліциній [Marcus Licinius Crassus; бл. 115, Рим (?) — 53 до н. е., Карри, Месопотамія] — римський політ. і військ. діяч. Підтримував Луція Корнелія *Сулу* в війні проти Гая *Марія*. Нажив величезні багатства на спекуляціях під час *проскрипцій* Сулли. В 71 до н. е. разом з Гнеєм *Помпеєм* придушив *Спартака повстання*. В 70 і 55 до н. е.— консул. У 60 (або 59) — 53 до н. е. разом з *Юлієм Цезарем* і Помпеєм утворив т. з. 1-й *тріумвірат*. З 54 до н. е. управляв пров. Сірія. Загинув з більшою частиною рим. армії під час війни проти *Парфянського царства*.

КРАСУ́ЬСЬКИЙ Костянтин Адамович [2 (14).IX 1867, Зарайський повіт, тепер Моск. обл.— 7.IV 1937] — рад. хімік, чл.-кор. АН СРСР (з 1933), чл.-кор. АН УРСР (з 1926), засл. діяч науки Аз. РСР (з 1936). Учень О. Є. *Фаворського*. У 1891 закінчив Петерб. ун-т. Професор Київ. (1912—16), Харків. (1916—29), Азерб. (1929—30) ун-тів і Азерб. індустріального ін-ту (1930—37). Дослідив реакції ізомерних перетворень α-оксидів та одержання з них при реакції з аміаком і амінами численних β-аміноспиртів.

М. М. Красовський.

КРАТЕ́Р, кратир (грец. κρατήρ) — антична посудина для змішування вина з водою. Має вигляд великої чаші на ніжці з двома ручками. К. здебільшого робили з глини, інколи — з металу, прикрашали відповідно розписом і рельєфом. У Київській Русі після прийняття християнства чашоподібні посудини називали «кратир».

КРА́ТЕР (грец. κρατήρ — чаша) — лійкоподібне або чашоподібне заглиблення діаметром від десятків метрів до кількох кілометрів і глиб. до кількох сотень метрів. К. утворюються внаслідок вивержень *вулканів*, падіння метеоритів та значних штучних вибухів. Вулканічні К. містяться на вершині вулкана або на його схилах. Іноді на дні вулканічних К. є лавові озера, а у згаслих вулканів К. заповнюються водою і перетворюються на озера. К. виявлено також на Місяці й на Марсі.

КРАТІ́Л (Κρατύλος; 5 ст. до н. е.) — давньогрец. філософ-софіст; учень *Геракліта*, вчитель *Платона*. Прагнув довести непізнаванність об'єктивного світу на підставі його невпинної плинності. Діалектичне вчення Геракліта про якісну змінюваність речей К. підмінив софістичними твердженнями про відсутність у речах будь-яких якісних граней, відносної якісної сталості, через що вони нібито змінюються раніше, ніж ми встигаємо їх визначити.

КРАТКО́ Бернард Михайлович (17.I 1884, Варшава — 1.VIII 1960, Київ) — укр. рад. скульптор. В

П. Красовський. Каплиця Трьох святителів у Львові. 1578. Реставрована 1671.

Кратер з червонофігурним розписом.

Красноярськ.

Ю. Б. Кратохвиля-Відимська.

Ю. Б. Кратохвиля-Відимська. Дружки. Кольорова монотипія. 1947.

Б. М. Кратко. Червоноармієць. Гіпс. 1919. ДМУОМ у Києві.

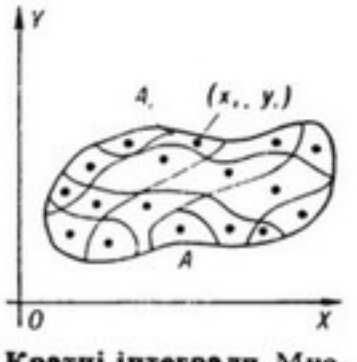

Кратні інтеграли. Множина, на якій обчислюють подвійний інтеграл.

1901—06 навчався у Варшавській школі красних мистецтв у К. *Дуніковського*. В 1916 переїхав до Петербурга, 1920 — на Україну. Брав участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди*: створив для Києва та Харкова пам'ятники — погруддя Т. Шевченка (обидва — 1920; не збереглися). Твори: композиція «Чотири пори року» для фонтана у Варшаві (1913); погруддя Г. Сковороди (1923); портрети М. Заньковецької (1928), П. Волокидіна (1934); композиція «Шахтарі» (1946); пам'ятники Я. Свердлову в м. Єнакієвому Донец. обл. (1951), В. І. Леніну на шахті ім. Челюскінців у Донбасі (1953).

КРА́ТНЕ натурального числа a — натуральне число, що ділиться на a без остачі. Напр., число 20 є К. числа 5. Числа, кратні 2, наз. парними, всі інші натуральні числа — непарними. Див. також *Найменше спільне кратне*.

КРА́ТНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — вид *хімічного зв'язку* між атомами в ненасичених сполуках (див. *Подвійний зв'язок, Потрійний зв'язок*). В структурних формулах К. з. позначають двома (трьома) валентними рисками, напр. $H_2C = CH_2$, $H—C\equiv N$. Довжина К. з. завжди коротша, а енергія утворення більша, ніж у відповідного *простого зв'язку*. К. з. можна виявити за характерним поглинанням в спектрах, а також хім. шляхом. Сполукам з К. з., на відміну від сполук насичених, властиві реакції приєднання (в т. ч. *полімеризації*): $CH_2=CH_2+Br_2 = CH_2Br—CH_2Br$. Цей зв'язок більш характерний для легких елементів — вуглецю, азоту, кисню (C=C, C=N, C=O, N=N тощо). Відомі випадки, коли К. з. утворюють і важчі елементи: C=S, C=Se, C=P, S=O та ін. Електронну будову К. з. розглядає *квантова механіка*.

М. Ю. Корнілов.

КРА́ТНИХ ВІДНО́ШЕНЬ ЗАКО́Н, закон Дальтона — один з основних законів хімії. Він твердить: якщо два хім. елементи утворюють кілька сполук, то маси одного з елементів, що припадають у цих сполуках на однакову масу іншого, відносяться між собою як прості цілі числа. Напр., у сполуках CO (оксид вуглецю) і CO_2 (діоксид вуглецю) маси кисню, що припадають на одну і ту ж масу вуглецю, відносяться як 1 : 2. К. в. з. сформулював Дж. *Дальтон* (1803).

КРА́ТНІ ЗО́РІ — системи 3—6 *зір*, які під впливом взаємного притягання рухаються навколоспільного центра мас. Спостереження показують, що серед К. з. найбільше потрійних і найменше — шестикратних зір. Компоненти К. з. можуть бути *подвійними зорями*, тому заг. число всіх зір у системі може перевищувати 6. Якщо повна енергія (сума *потенціальної енергії, кінетичної енергії* і *енергії зв'язку*) К. з. додатна, то система динамічно нестійка — вона розпадається. Якщо ж вона від'ємна, то система може бути стійкою. Донедавна вважали, що К. з. типу трапеції Оріона (тобто К. з., що складаються з рівновіддалених одна від одної зір), які зустрічаються в ядрах молодих *зоряних скупчень*, нестійкі; однак розрахунок впливу на них усіх членів скупчень приводить до висновку про їхню можливу стійкість. Число К. з. у *Галактиці* (не менше 15% заг. числа її зір) порівнянне з числом подвійних зір. Тому при розробці теорії походження подвійних зір їх розглядають як окремий випадок кратних зір.

О. М. Шульберг.

КРА́ТНІ ІНТЕГРА́ЛИ — інтеграли від функції, визначеної на множині n-вимірного простору R^n (див. *Багатовимірний простір*). При $n=2$ інтеграл наз. подвійним, при $n=3$ — потрійним, взагалі — n-кратним. Нехай f є функція, визначена на обмеженій множині A точок площини (x, y). Розіб'ємо A на m частин A_i з площею $s(A_i)$, *діаметром* $d(A_i)$ і виберемо в A_i довільну точку (x_i, y_i), $i=1, 2, \ldots, m$ (мал.). Складемо інтегральну суму (аналогічну до інтегральної суми для інтеграла по відрізку, див. *Інтегральне числення*)

$$S=\sum_{i=1}^{m} f(x_i, y_i)\, s(A_i).$$

Якщо при $\max\{d(A_1), d(A_2), \ldots, d(A_m)\} \to 0$ суми S збігаються до *границі*, яка не залежить від способу розбиття множини A на частини та від вибору точок $\{(x_i, y_i)\}$, то ця границя наз. подвійним інтегралом від функції f по множині A і позначається $\iint_A f(x, y)\, dx\, dy$.

Аналогічно визначаються потрійні і, взагалі, n-кратні інтеграли. К. і. мають ряд властивостей, аналогічних до властивостей звичайного інтеграла. Обчислюють К. і. зведенням до повторних інтегралів. Використовуючи К. і., обчислюють площі, об'єми, маси та заряди тіл тощо.

Літ.: Лузін М. М. Інтегральне числення. К., 1955; Фихтенгольц Г. М. Курс дифференциального и интегрального исчисления, т. III. М., 1970.

А. Я. Дороговцев.

КРАТОХВИ́ЛЯ-ВІДИ́МСЬКА Юзефа Богуславівна (18.V 1878, Львів — 19.XII 1965, там же) — укр. рад. художниця. Навчалася у Вищій худож. школі у Відні та на курсах при Львів. худож. школі (1921—23). Твори: картини — «Далматинські селянки» (1910), «Натюрморт зі скрипкою» (1931), «Старий гуцул з люлькою», «Гуцулки» (обидві — 30-і рр. 20 ст.); графіка — «Львівські вежі» (1932), серія «Львівські крами» (1934—36), «Музиканти з Ворохти» (1937), «Гуцулки вишивають прапор» (1945), «Дружки» (1947), «Зима у Львові» (1965) та ін.

Літ.: Островський Г. С. Юзефа Богуславівна Кратохвиля-Відимська. К., 1967.

КРА́ТОХВІЛ (Kratochvil) Ярослав (17.I 1885—28.III 1945, м. Терезін) — чес. письменник. В історико-документальній кн. «Шлях революції» (1922) викривав контрреволюц. характер дій корпусу чехословацьких легіонерів у Росії 1918. Збірка новел «Село» (1924). Роман «Джерела» (1924—33) — про глибокі соціальні зрушення в Росії напередодні Великої Жовтн. соціалістичної революції. Створив книгу антифашист. репортажів «Барселона — Валенсія — Мадрід» (1937). В роки 2-ї світової війни брав участь у Русі Опору. Загинув у фашист. концтаборі.

Тв.: Рос. перекл.— Деревня. М., 1961; Истоки. М., 1969.

В. І. Шевчук.

КРА́УС (Krauss) Фрідріх (7.X 1859, м. Пожега, тепер у СФРЮ — р. см. невід.) — нім. етнограф. Закінчив Віденський ун-т. Подорожував по слов'ян. землях. Автор праць: «Легенди й казки південних слов'ян» (т. 1—2, 1883—84), «Побут і звичаї південних слов'ян» (1885). У книзі «Етнографія в 1897—1907 роках» подав також огляд праць з укр. етнографії. Редагував і видав «Антропофітею», де надруковано й матеріали з укр. етнографії, зібрані В. *Гнатюком* і П. Тарасевським. Був з 1889 редактором журн. «Першоджерела» (нім. мовою). Праці К. позитивно оцінив у своїх рецензіях І. Франко.

Г. А. Нудьга.

КРАЧКО́ВСЬКИЙ Ігнатій Юліанович [4 (16).III 1883, Вільно, тепер Вільнюс — 24.I 1951, Ленінград] — рос. рад. арабіст, акад. АН СРСР (з 1921). Член кількох зарубіжних академій. Один із основоположників рад. *арабістики*. Закінчив Петерб. ун-т (1905). Професор Петрогр. (тепер Ленінградський) ун-ту (з 1918). Автор праць з араб. л-ри, мови, історії й культури, історії вітчизн. і зарубіжного сходознавства. Опублікував тексти і переклади багатьох пам'яток араб. л-ри. Досліджував рос.-араб. зв'язки («Над арабськими рукописами», 1945, вид. 3-є, виправлене, 1948, Держ. премія СРСР, 1951; «Нариси з історії російської арабістики», 1950, та ін.). К. належать і праці про л-ру і культуру Ефіопії. Виявляв постійний інтерес до білорус. і укр. науки й культури (розвідки про пам'ятки старобілорус. мови, про грамоту антіохійського патріарха львівській пастві 1586, опис подорожі *Павла Халебського* та ін.). Автор багатьох рецензій на праці А. Ю. Кримського. Нагороджений двома орденами Леніна, медалями.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—6. М.—Л., 1955—60.

КРАШЕ́ВСЬКИЙ (Kraszewski) Юзеф Ігнаци (28.VII 1812, Варшава — 19.III 1887, Женева) — польс. письменник. Понад 20 років прожив на Україні (в ряді сіл Волині і в Житомирі). Автор літ.-критичних, публіцистичних праць, досліджень з теорії й історії л-ри, історії та археології. К. належать численні повісті й романи на істор., суспільно-побутові й політ. теми. Кращі з них: «Два світи» (1856), «Графиня Козель» (1874), «Брюль» (1875), «Прадавня легенда», «З Семилітньої війни» (два останні — 1876). На основі спостережень і вражень з життя укр. села написав цикл т. з. народних, чи селянських, повістей: «Історія Савки» (1842), «Уляна» (1843), «Остап Бондарчук» (1847), «Ярина» (1850), «Хата за селом» (1853—54), «Єрмола» (1856), «Історія кілочка в тину» (1860) та ін. Цінні відомості містять нариси «Спогади з Волині, Полісся і Литви» (1840).

За повістю «Хата за селом» здійснено ряд драм. переробок для укр. театру (зокрема, «Циганка Аза» М. Старицького). Творчістю К. цікавився Т. Шевченко, її високо цінив І. Франко.

Тв.: Укр. перекл.— Прадавня легенда. Львів, 1964; Хата за селом. К., 1967; Повісті. К., 1979; Рос. перекл.— Повести. М., 1956; Остап Бондарчук. М., 1961; Графиня Козель. М., 1971. *Р. Ф. Кирчів.*

КРАШЕНИ́ННИКОВ Степан Петрович [31.X (11.XI) 1711, Москва — 25.II (8.III) 1755, Петербург] — російський вчений, дослідник і мандрівник, акад. Петерб. АН (з 1750). Навчався (1724—32) у моск. Слов'яно-греко-латинській академії та в ун-ті в Петербурзі (1732—33). Брав участь у 2-й Камчатській експедиції (1733—43). Подорожував по Сибіру, досліджував п-ів Камчатка. Твір К. «Опис землі Камчатки» (вид. 1756) — перше комплексне наук. дослідження півострова. Велике значення також мають етногр. дослідження К. Його ім'ям названо острів біля берегів Камчатки, мис на о. Карагінський, гору на Камчатці.

«КРА́ЩЕ МЕ́НШЕ, ТА КРА́ЩЕ» — стаття В. І. Леніна, яку він продиктував у лютому 1923. Одна з останніх ленінських праць, що є розвитком і завершенням його «Листа до з'їзду» і статті *«Як нам реорганізувати Робселькінспекцію»*. Вперше опублікована в газ. «Правда» 4.III 1923. У статті всебічно обґрунтовано теорію побудови соціалізму в одній, окремо взятій, країні. Вказавши на наявність у Рад. країні всього необхідного й достатнього для повної побудови соціалістичного суспільства, В. І. Ленін підкреслив величезне значення для цього всемірного розвитку великої пром-сті й електрифікації країни. Він визначив особливу роль союзу робітн. класу і селянства в будівництві соціалізму, докладно розвинув положення про Рад. д-ву. Зазначивши, що вона— одне з найважливіших знарядь у будівництві соціалізму, В. І. Ленін наголосив на необхідності створення зразкового рад. держ. апарату, поліпшення його структури і роботи. Гол. умовою успішного рад. будівництва, відмічається в статті, є керівництво Комуністичної партії всіма ланками сусп. і держ. життя. Як найважливіше завдання висувається вимога ретельного добору кадрів і систематичної перевірки виконання рішень Комуністичної партії і Рад. уряду. Положення, викладені в статті, є частиною *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*.

О. М. Кисілевський.

КРВА́ВИЧ Дмитро Петрович (н. 28.IX 1926, с. Княжпіль, тепер Старосамбірського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). В 1953 закінчив Львів. ін-т прикладного та декоративного мист., де вчився у І. *Севери*. Твори: «Композитор М. Лисенко» (1954), «Батрак» (1959), «Висока нагорода» (1961), «Козак-Мамай» (1962), «Молодість Тараса» (1964), «Іван Вишенський» (1965), «Новатор» (1967), «Олександр Матросов» (1970), «Степан Тудор» (1972); пам'ятники — І. Франкові (1964) і Монумент бойової слави Збройних Сил СРСР (1970), обидва — у Львові, у співавт. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

Літ.: Батіг М. Дмитро Крвавич. К., 1968.

КРЕАТИ́Н [від грец. κρέας (κρέατος) — м'ясо], β-метилгуанідиноцтова кислота — азотиста органічна сполука. Міститься гол. чин. у м'язовій тканині тварин у вигляді креатинфосфату, є в нервовій тканині, печінці, нирках, крові. Мол. м. 131,14. Кристалічна речовина, розчинна в гарячій воді, спирті. В організмі утворюється в результаті *білкового обміну*. В м'язовій і нервовій тканинах знаходиться переважно у вигляді *креатинфосфорної кислоти*. З організму виділяється з сечею у вигляді креатиніну. Відіграє велику роль в енергетичному *обміні речовин*.

КРЕАТИНФО́СФОРНА КИСЛОТА́, креатинфосфат, фосфокреатин — фосфоровмісна багата на енергію органічна сполука. Мол. м. 211,12. Утворюється гол. чин. в м'язовій і нервовій тканинах при фосфорилюванні *креатину* під дією ферменту креатинкінази: креатин + аденозинтрифосфорна к-та (АТФ) ⇄ креатинфосфорна к-та + аденозиндифосфорна к-та (АДФ). К. к.— нестійка сполука, що легко гідролізується з утворенням креатину. Є джерелом енергії для багатьох фізіол. процесів (напр., *м'язового скорочення*). Таким чином, К. к. є тимчасовим депо високоенергетичного фосфату. Див. також *Аденозинфосфорні кислоти, Біоенергетика*.

КРЕАЦІОНІ́ЗМ [від лат. creatio (creationis) — створення] — антинаукове вчення про виникнення органічного і неорганічного світу внаслідок акту «божественного творіння»; заперечує зміну видів та їхній історичний розвиток. К. тісно пов'язаний з *теологією, ідеалізмом, катастрофізмом*. Особливе поширення К. мав у 18 і 1-й пол. 19 ст. Уявлення креаціоністів поділяли навіть такі видатні вчені, як засновник палеонтології Ж. *Кюв'є* та засновник систематики рослин і тварин К. *Лінней*. Еволюційна теорія Ч. *Дарвіна* і його попередників підірвала основи креаціонізму.

КРЕБС (Krebs) Вероніка (бл. 1750 — 2.X 1832) — авторка спогадів про *Коліївщину*. Дочка польс. губернатора і коменданта Умані Я. Р. Младановича. В 1827 написала спогади про взяття гайдамаками Умані 1768 (надруковані в Познані 1840; в рос. перекладі видано під назвою «Уманська різня», 1879). Поряд з окремими правдивими подробицями спогади К. містять численні вигадки і тенденційні перекручення фактів з метою виправдання польс. шляхти.

КРЕБС (Krebs) Ганс Адольф (н. 25.VIII 1900, Гільдесгайм, Німеччина) — англ. біохімік, німець за походженням; член Лондон. королівського т-ва (з 1947) і Нац. АН США (з 1964). Освіту здобував у Геттінгені, Фрайбурзі, Мюнхені, Берліні. Працював у О. *Варбурга*, читав лекції в Фрайбурзькому ун-ті. В 1933 покинув Німеччину. Працював у Кембріджському (1933—35), Шеффілдському (1935—54), Оксфордському (1954—67) ун-тах. З 1967 — професор Королівської лікарні в Оксфорді. Відомий своїми теоріями з *трикарбонових кислот циклу* (К. цикл) та орнітинового циклу синтезу сечовини в печінці тварин. Нобелівська премія, 1953.

КРЕ́БСА ЦИКЛ — складний циклічний ферментативний процес, що є основним шляхом кінцевого розпаду білків, жирів і вуглеводів. Те саме, що й *трикарбонових кислот цикл*.

КРЕ́ВЕ (справж. прізв.— Міцкявічюс) Вінцас (19.X 1882, с. Субартоняй, тепер Варенського р-ну Лит. РСР — 7.VII 1954, Філадельфія, США) — лит. письменник. Вчився у Львів. і Київ. ун-тах (1904—09). З 1920 жив у Литві. В 1944 емігрував, жив у США. Друкуватися почав 1909. Зб. легенд «Перекази Дайнавської старовини» (1912), істор. драми «Шарунас» (1911), «Скиргайла» (1922) — про далеке минуле лит. народу; збірки оповідань «Під солом'яною стріхою» (1922), «Чаклун» (1939), драма «Зять» (1922) — про побут лит. села. В повісті «В імлі» (1940) розкрив соціальні суперечності в житті бурж. Литви.

КРЕВЕ́ТКИ (Natantia) — підряд безхребетних ряду *десятиногих ракоподібних*. Тіло (довж. 2—30 см) і рострум (головний шип) звичайно сплющені з боків. Мають 5 пар грудних та 5 пар черевних (плавальних) ніг. Черевце закінчується хвостовим віялом, що також бере участь у плаванні. Майже всі К. роздільностатеві, розвиток з *метаморфозом*. Поширені в усіх морях і океанах, окремі види населяють прісні води. В СРСР — у далекосхідних морях (бл. 100 видів), у пн. морях (бл. 35 видів), у Чорному (11 видів) і Каспійському (2 види) морях; у прісних водах зустрічаються на Далекому Сході (5 видів); в печерних водоймах Закавказзя (1 вид). Об'єкт промислу (продукт харчування). К. є також поживою промислових риб і морських ссавців. Іл. с. 489.

КРЕ́ВСЬКА У́НІЯ 1385 — угода, укладена між Польщею і Великим князівством Литовським 14.VIII в замку Крево (тепер на тер. БРСР). Передбачала об'єднання Литви і Польщі в єдину д-ву внаслідок шлюбу польс. королеви *Ядвіги* і лит. князя *Ягайла*. К. у. сприяла об'єднанню сил двох д-в у боротьбі проти агресії *Тевтонського ордену*. Польс. феодали намагалися використати К. у. для загарбання укр. і білорус. земель, що були під владою Литви.

КРЕГ (Крейг; Craig) Генрі Едуард Гордон (16.I 1872, Стівенедж, Гартфордшір — 29.VII 1966, Ванс, Франція) — англ. режисер, художник і теоретик театру. Син актриси Е. А. *Террі*. В 1889—97 — актор театру «Ліцеум» (Лондон). З 1889 працював у різних театрах світу. Був художником і постановником вистав: «Багато галасу даремно» Шекспіра — в Англії, «Росмерсгольм» Ібсена (за участю Е. *Дузе*) — в Італії, «Гамлет»

І. Ю. Крачковський.

Ю. І. Крашевський.

С. П. Крашенинников.

Д. П. Крвавич. Висока нагорода. Фрагмент. Штучний камінь. 1961. ДМУОМ у Києві.

Г. Е. Крег.

Шекспіра — в Росії (у МХТ), де здружився з К. *Станіславським*. У своїх теор. працях виступав проти *натуралізму* в театрі, міщанської помпезності в оформленні спектаклів. Творчість К. була ідейно пов'язаною з *символізмом*. У 1935 відвідав СРСР.

Тв.: Укр. перекл.— Про мистецтво театру. К., 1974; Рос. перекл. — Искусство театра. СПБ, 1910.

В. М. Кордун.

КРЕ́ДИТ (від лат. credit — він вірить) — найменування правої сторони бухгалтерського рахунку. Запис у К активних рахунків показує зменшення, а в К. пасивних рахунків — збільшення даного виду основних чи оборотних коштів.

КРЕДИ́Т (лат. creditum — позичка, від credo — вірю, довіряю) — екон. відносини, що складаються в процесі передання вартості одними особами, підприємствами, державами іншим у тимчасове користування на умовах повернення. За користування К. звичайно сплачується процент. Суть, форми і роль К. зумовлюються екон. ладом суспільства. Для докапіталістичних формацій був типовий лихварський К., при якому лихварі надавали позички або дрібним виробникам (селянам і ремісникам), або рабовласникам і феодалам. За капіталізму К. є формою руху *позичкового капіталу*. Кредитні відносини складаються між грош. (позичковими) і функціонуючими (пром. і торг.) капіталістами, базуються на експлуатації найманої праці. Осн. форми К. за капіталізму — комерційний і банківський. Комерційний К. надають функціонуючі капіталісти один одному шляхом продажу товарів з відстрочкою платежу. Банківський К. надають банки функціонуючим капіталістам у вигляді грош. позичок. Існує також споживчий К., яким користуються різні верстви населення для придбання товарів особистого вжитку. В умовах капіталізму К. впливає на перерозподіл капіталів між різними галузями і на вирівнювання норми прибутку, прискорює *концентрацію капіталу* і *централізацію капіталу*, сприяє витісненню дрібних підприємств, забезпечує економію витрат обігу, замінюючи металеві гроші на кредитні засоби обігу (*банківські білети*, векселі, чеки), розвиває систему *безготівкових розрахунків*, посилює процес *усуспільнення виробництва* і *усуспільнення праці*, загострює суперечності капіталізму. За імперіалізму кредитні відносини підпорядковані інтересам монополістичного капіталу, одержанню високих прибутків. Надзвичайно зростає роль К. в *мілітаризації капіталістичної економіки*, посиленні експлуатації трудящих мас. Він стає знаряддям екон. панування *олігархії фінансової*. Значного розвитку набув *міжнародний кредит*, який є формою вивозу капіталу і використовується імперіалістичними д-вами для проведення політики *неоколоніалізму* щодо економічно слаборозвинутих країн. В умовах соціалізму К. докорінно змінює свою суть і роль відповідно до соціалістичних виробничих відносин. Необхідність К. за соціалізму зумовлена наявністю товарно-грошових відносин. Соціалістич. К. є формою планомірного руху позичкового фонду д-ви. Його використовують в інтересах розвитку економіки і підвищення добробуту народу. Позичковий фонд — це сукупність коштів, що їх нагромаджують і використовують для задоволення потреб підприємств, госп. орг-цій і населення на умовах повернення. Його джерелами є власні кошти банків, тимчасово вільні кошти соціалістичних підприємств і орг-цій, держ. бюджету, вклади населення в ощадних касах та банках, вся маса випущених в обіг грошей та ін. Кредитні відносини в соціалістичному г-ві складаються переважно у формі банківського К., який поділяється на *короткостроковий кредит* і *довгостроковий кредит*. Особливим видом грош. К. є *кредит державний*. Грошовий К. застосовується також у відносинах м-в і відомств з підпорядкованими їм підприємствами та між кооп. орг-ціями. К. у товарній формі використовується у відносинах д-ви з колгоспами і радгоспами (насіннєві та фуражні позички). Споживчий К. в товарній формі надається населенню торговельними орг-ціями через продаж товарів тривалого користування з розстрочкою платежів.

Осн. принципи соціалістич. К.: планово-цільовий характер, надання на певний строк, забезпеченість К. товарно-матеріальними цінностями. За користування К. сплачується процент. К. регулюється на основі кредитних планів, які є частиною загальнодерж. системи планування екон. і соціального розвитку країни. К. в соціалістичному г-ві сприяє прискоренню обороту матеріальних цінностей і коштів, забезпечує своєчасність розрахунків у нар. г-ві; скорочує потреби в готівці, сприяє зміцненню *господарського розрахунку*, зменшенню витрат виробн. і обігу, підвищенню рентабельності соціалістич. підприємств і орг-цій. К. є одним з найважливіших факторів, який враховують при плануванні *грошового обігу*; допомагає посиленню оперативного держ. контролю за госп.-фінанс. діяльністю підприємств і орг-цій тощо. Соціалістичний К. є важливим екон. важелем планомірного, пропорційного розвитку нар. г-ва і підвищення ефективності сусп. виробн. Міжнародний соціалістичний К. грунтується на принципах добровільності, рівноправності, поважання суверенітету країн, взаємної вигоди і екон. допомоги (див., зокрема, *Міжнародний банк економічного співробітництва, Міжнародний інвестиційний банк*).

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 3; Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1—2; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 34. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися,— Чи вдержать більшовики державну владу?; Денежное обращение и кредит СССР. М., 1976; Денежное обращение и кредит капиталистических стран. М., 1977.

М. Т. Берков.

КРЕДИ́Т ДЕРЖА́ВНИЙ — сукупність кредитних відносин, в яких позичальником є держава. За капіталізму К. д. виступає головним чином у вигляді державних позик, казначейських зобов'язань та коштів населення, залучених в кредитні установи, що розміщують їх в держ. *цінні папери* з метою одержання прибутку та спекулятивних операцій на фондових *біржах*. Кошти, одержувані бурж. д-вою від позик, використовуються в осн. непродуктивно: на воєнні витрати, утримання адм.-поліцейського апарату, на мілітаризацію економіки. Прямим наслідком розвитку К. д. є зростання держ. боргу. Осн. тягар, пов'язаний з погашенням держ. позик і сплатою процентів, перекладається на трудящих шляхом підвищення *податків*. В умовах соціалізму К. д. використовується як один з методів мобілізації (на умовах повернення) тимчасово вільних коштів населення на загальнодержавні потреби. Залучені за допомогою К. д. кошти використовують на розширення соціалістичного виробн. Осн. формою К. д. в СРСР були держ. позики, які розміщували серед населення у вигляді облігацій. Випуск цих позик припинено з 1958. З 1974 здійснюється повне погашення боргу населенню. В СРСР застосовується держ. 3%-на позика, облігації якої вільно і без обмеження строками продають і купують ощадні каси (див. *Позики державні*).

М. Т. Берков.

КРЕДИ́ТНА ПОЛІ́ТИКА — система грошово-кредитних заходів, що їх здійснюють центр. банки або безпосередньо уряд з метою впливу на різні сторони екон. життя країни. Є складовою частиною загальногосп. політики. Осн. методами і формами К. п. в капіталістичних країнах є зміна облікової ставки центр. банку, купівля і продаж центр. банком деяких видів *цінних паперів* на фондових *біржах*, встановлення певних норм обов'язкових грош. резервів, які комерційні банки повинні тримати в центр. емісійних банках країни. Так, в період погіршення екон. кон'юнктури центр. банки для стимулювання споживчого та інвестиційного попиту знижують норми обов'язкових резервів і тим самим розширюють розміри кредитних операцій комерційних банків. І навпаки, в період пожвавлення кон'юнктури та біржової спекуляції центр. банки з метою запобігання *буму* підвищують норми обов'язкових резервів, що зберігаються у них, і таким чином зменшують обсяг кредитних операцій комерційних банків. Така К. п. посилює притаманні капіталізмові суперечності, циклічність виробн. та *інфляцію*. В СРСР К. п. на різних етапах буд-ва соціалізму визначалась з урахуванням завдань розвитку соціалістичного нар. г-ва й змін, що відбувалися в екон. і політ. житті країни. В перехідний період від капіталізму до соціалізму К. п. виходила з завдань всебічного зміцнення держ. і кооп. секторів г-ва і була спрямована на обмеження, а потім повне витіснення приватнокапіталістичного сектора.

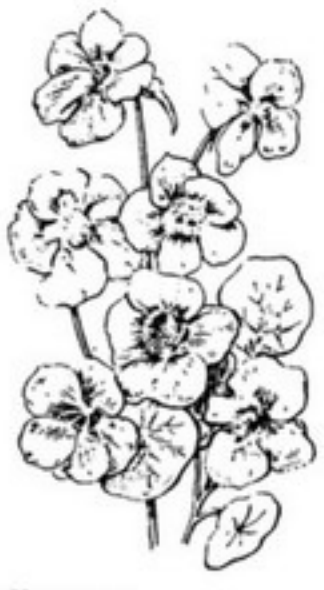

Квасоля.

В роки соціалістичної індустріалізації і колективізації с. г. кредитні ресурси Держбанку СРСР використовувались для створення бази важкої індустрії і прискорення процесу кооперування сел. г-в. В післявоєнний час К. п. спрямовувалась на відбудову й дальший розвиток соціалістичної економіки. На сучас. етапі завданням її є найповніша мобілізація резервів виробн. і підвищення його ефективності. Здійснюється К. п. шляхом встановлення переваг при наданні кредитів тим галузям, об'єднанням, підприємствам і орг-ціям, які забезпечують швидку окупність витрачених коштів і задовольняють першочергові потреби нар. г-ва, а також застосування особливого режиму кредитування до підприємств і орг-цій, що не виконують планових показників. Міжнар. К. п. Рад. Союзу за своєю екон. суттю докорінно відрізняється від К. п. імперіалістичних д-в (див. *Міжнародний кредит*).

С. С. Горохов.

КРЕДИ́ТНІ РЕФО́РМИ — сукупність держ. актів, спрямованих на заміну структури *кредитних систем,* форм *кредиту* й методів кредитування, що діють у тій чи іншій країні. В капіталістичних країнах К. р. проводяться як частина комплексу заходів щодо державно-монополістичного регулювання економіки в інтересах *олігархії фінансової*. Внаслідок цього відбувається дальша концентрація і централізація банківського капіталу, підвищується роль центр. емісійних банків, які перетворюються на важливі інструменти екон. політики. В країнах, що розвиваються, К. р. спрямовані на створення нац. кредитних систем з урахуванням соціально-екон. орієнтації.

В СРСР К. р. було проведено 1930—32. Вона передбачала: скасування комерційн. кредиту і повну заміну його прямим банківським кредитуванням, запровадження принципів строковості, поворотності, цільового характеру банківського кредиту і його забезпеченості матеріальними цінностями; введення нових раціональних форм *безготівкових розрахунків* через банки; зосередження короткострокового кредитування і платіжного обороту в Держбанку; чітке розмежування функцій між Держбанком і банками довгострокового кредитування і фінансування капітальних вкладень. К. р. мала велике нар.-госп. значення — вона завершила процес створення соціалістичної кредитно-грош. системи, який почався 1917 з націоналізації банків; сприяла підвищенню рівня кредитного планування *грошового обігу,* зміцненню *господарського розрахунку* і платіжної дисципліни. Рад. банківська система за нових умов сприяла швидкому розвиткові соціалістичної економіки. Досвід проведення К. р. в СРСР мав важливе міжнар. значення. Його використовували всі соціалістичні країни в період реконструкції своїх банківських систем.

І. М. Галь.

КРЕДИ́ТНІ СИСТЕ́МИ — сукупність кредитно-розрахункових відносин та кредитних установ, що діють у рамках даної соціально-економічної формації. Характер К. с. визначається способом виробництва. Розвинута К. с. склалася з встановленням капіталістичного способу виробн. Капіталістична К. с. об'єднує банки та ін. кредитно-фінанс. установи, що здійснюють мобілізацію вільних грош. капіталів і доходів і надають позички з метою одержання прибутків. Розрізняють держ. і приватні кредитні установи. Сучас. К. с. включають: центральні (емісійні) та комерційні *банки,* спец. кредитно-фінанс. установи (інвестиційні банки, ощадні установи, страхові компанії, пенсійні фонди, інвестиційні компанії, установи дрібного кредиту тощо). Важливу роль в мобілізації та перерозподілі трош. капіталів відіграють фондові *біржі*. Капіталістична К. с. підпорядкована інтересам пануючого класу. В епоху імперіалізму К. с загострює конкуренцію на ринку позичкового капіталу, стає знаряддям панування *фінансового капіталу* і *олігархії фінансової,* сприяє загостренню класових антагонізмів і класової боротьби.

К. с. СРСР в перехідний період від капіталізму до соціалізму допомагала здійснювати соціалістичне перетворення дрібнотоварного селян. г-ва, прискорювати темпи створення матеріально-тех. бази соціалізму. Діючі в перші роки перехідного періоду кредитні установи складались з банків, кредитних кооперативів, т-в взаємного кредиту, ощадних кас, ломбардів. Перехід до буд-ва соціалістич. суспільства і створення його матеріально-тех. бази супроводився організаційною перебудовою К. с. (див. *Кредитні реформи*). Сучас. К. с. побудована на принципі найсуворішого планового розмежування фондів короткострокового кредитування, з одного боку, і фондів довгострокових вкладень — з другого. К. с. СРСР характеризується єдністю, високим рівнем концентрації та монополією д-ви на банківську справу. Вона включає: *Державний банк СРСР, Банк для зовнішньої торгівлі СРСР, Будбанк СРСР,* держ. ощадні каси. Соціалістична К. с. є важливим інструментом загальнодерж. обліку виробн. і розподілу продуктів, планової мобілізації грош. нагромаджень і тимчасово вільних коштів для продуктивного використання їх, планового регулювання *грошового обігу* країни, сприяє *науково-технічному прогресу* та підвищенню ефективності сусп. виробництва.

І. М. Галь.

КРЕДИ́ТОР (лат. creditor — позикодавець, віритель) — 1) У *зобов'язаннях* сторона (*юридична особа* чи громадянин), що має право вимагати від боржника виконання певної дії (сплати боргу, виконання роботи тощо) або утримання від неї. 2) У *бухгалтерському обліку* — термін, вживаний щодо громадянина або юрид. особи, перед якими дана орг-ція має заборгованість, відображену в її балансі.

КРЕЗ (грец. Κροῖσος; 595—546 до н. е.) — останній цар *Лідії* 560—546 до н. е. За правління К. вона займала більшу частину Малої Азії. У війні проти перс. царя *Кіра II* військо К. було розгромлено біля Птерії (Каппадокія), а К. потрапив у полон (546 до н. е.). Свого часу К. вважали найбагатшою людиною. Про його скарби склали численні легенди. К. перший почав карбувати золоті монети. Ім'я К. стало синонімом надзвичайно багатої людини.

КРЕЗО́ЛИ, метилоксибензоли, $CH_3C_6H_4OH$ — органічні сполуки; речовини з неприємним специфічним запахом. Відомо три ізомери (мал.): орто-К. (густ. 1046,5 кг/м³, $t_{кип}$ 190,8° С, $t_{пл}$ 30,8° С), мета-К. (густ. 1034,4 кг/м³, $t_{кип}$ 202,8° С, $t_{пл}$ 12,0° С), пара-К. (густ. 1034,7 кг/м³, $t_{кип}$ 201,8° С, $t_{пл}$ 34,7° С) (див. *Мета-, орто-, пара* в хімії). К.— малорозчинні у воді, добре розчиняються в органічних розчинниках. Мають властивості слабких к-т, розчиняються в лугах з утворенням солей-крезолятів. У пром-сті К. одержують з кам.-вуг. і деревної смол, смоли бурого вугілля, синтезують з *толуолу*. Застосовують у виробн. *барвників, вибухових речовин,* мед. препаратів, *запашних речовин* тощо.

Крезоли.

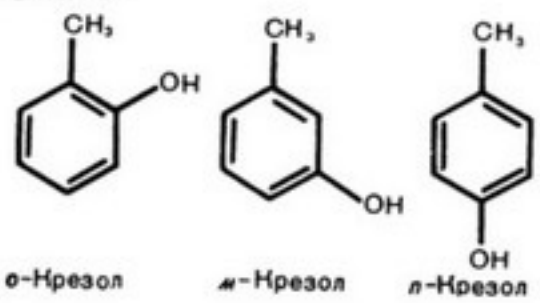

о-Крезол м-Крезол п-Крезол

КРЕ́ЙДА — осадочна гірська порода, що на 90—99% складається з кальциту. Утворилася з решток скелетів мікроорганізмів — коколітофорид і *форамініфер* у теплих мор. басейнах крейдового періоду на глиб. 30—500 м і більше. Колір білий. Домішки (глина, пісок тощо) забарвлюють К. в жовтуватий або сіруватий колір. У К. іноді трапляються *конкреції* кременю, піриту й фосфориту. На Україні К. поширена на значній території. Розробляють її в Донбасі, *Дніпровсько-Донецькій западині,* Придністров'ї та ін. районах. Використовують у різних галузях нар. г-ва. зокрема в с. г., паперовій, гумовій, парфюмерній пром-сті, у будівництві тощо.

КРЕ́ЙДОВИЙ ПЕРІ́ОД І КРЕЙДОВА СИСТЕ́МА — третій (останній) період мезозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав бл. 137 млн. років тому, після юрського періоду, тривав бл. 70 млн. років, до палеогенового періоду (див. *Геохронологія*). Виділив крейдову систему бельг. геолог Ж. Омаліус д'Аллуа 1822. Її поділяють на два відділи, відділи поділяють на яруси. У нижньому відділі виділяють валанжинський, готерівський, барремський, аптський і альбський, у верхньому — сеноманський, туронський, коньякський, сантонський, кампанський, маастрихтський і датський яруси (див. статті про окремі віки і яруси). У ранньокрейдову епоху майже всі *платформи* являли собою суходіл. На

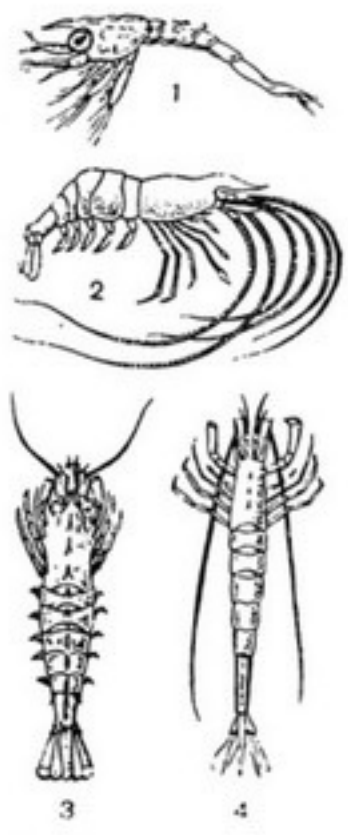

Креветки:
1 — Crangon crangon;
2 — Leander modestus;
3 — Sclerocrangon ferox;
4 — Pontophilus norvegicus.

Ф. Крейслер.

Ф. Р. Крейцвальд.

них нагромаджувалися *континентальні відклади*, а в межах *геосинкліналей* — морські. На початку пізньокрейдової епохи відбулися значні опускання суходолу, які зумовили одну з найбільших в історії Землі *трансгресію* моря Наприкінці пізньокрейдової епохи у зв'язку з активізацією *тектонічних рухів*, пов'язаних з *альпійською складчастістю*, скоротилися площі, зайняті морем. Ці рухи супроводилися утворенням великих розломів *земної кори* і вулканізмом у геосинкліналях і на деяких платформах (в Африці, Індії тощо), де на значних площах виникли покриви *трапів*. На тер. України вулканогенні породи крейдового віку виявлені в межах рівнинного Криму.

Для флори ранньокрейдової епохи характерні папоротеподібні й голонасінні: гінкгові (див. *Гінкго*), *хвойні*, *бенетити*, *саговники* та ін.; у 2-й її половині з'явилися перші *покритонасінні*. У пізньокрейдову епоху з'явилися сучас. форми (дуб, бук, береза, верба, виноград та ін.). Серед мор. безхребетних тварин у крейдовому періоді значне місце належало *форамініферам*, головоногим молюскам (*амоніти*, *белемніти*), двостулковим молюскам (*іноцерамові*, *устриці* тощо). Великого розвитку набули *черевоногі молюски*, *губки*, *моховатки*, корали, *морські їжаки*, *морські лілії* та ін. Мор. хребетні крейдового періоду представлені деякими видами *костистих риб*. У пізньокрейдову епоху з'явилися мор. ящери — мозазаври (див. *Мозазаврові*), які досягали 12 м завдовжки. У фауні наземних хребетних переважали *плазуни*, хижаки (див. *Хижі звірі*), травоїдні тощо; з'явилися змії, а також перші представники *плацентних*. У кінці крейдового періоду вимерли амоніти, белемніти, іноцерами, мор. і наземні ящери. Клімат на більшій частині Пн. півкулі в крейдовий період був переважно вологий і теплий (тропічний і субтропічний).

Крейдові відклади поширені на всіх континентах. У межах України вони є повсюди, за винятком найбільше піднятих частин *Українського щита* і Донбасу. Ці відклади представлені гол. чин. крейдою, мергелями, вапняками, глинами, пісковиками. Заг. потужність їх бл. 2000 м. На Україні з відкладами крейдової системи пов'язані родовища нафти й газу, крейди, трепелу, фосфоритів, бокситів, кілу та ін. корисних копалин.

Літ.: Страхов Н. М. Основы исторической геологии, ч. 2. М.—Л., 1948; Атлас палеогеографічних карт Української і Молдавської РСР. К., 1960; Стратиграфія УРСР, т. 8. К., 1971.

О. К. Каптаренко-Чорноусова.

Крейсер.
1. Червонопрапорний крейсер «Кіров».
2. Радянський гвардійський ракетний крейсер «Варяг».

КРЕЙЗЕР Яків Григорович [22.X (4.XI) 1905, Воронеж — 29.XI 1969, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії (1962), Герой Рад. Союзу (1941). Член КПРС з 1925. В Рад. Армії з 1921. Під час Великої Вітчизн. війни — командир д-зії, команд. 51-ю армією, яка брала участь у боях на Пд., Сталінградському, 4-му Укр. і 2-му Прибалт. фронтах. У 1949 закінчив Вищі академічні курси при Академії Генштабу. Служив на відповідальних посадах у Рад. Армії. Нагороджений 5 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КРЕЙМЕР (Крамер; Kramer) Стенлі (н. 29.IX 1913, Нью-Йорк) — амер. кінорежисер, продюсер. Закінчив Нью-Йоркський ун-т. З 1933 почав працювати в кіно (*Голлівуд*). У 1947 організував власну «незалежну» фірму, де випускав фільми з критикою амер. суспільства («Чемпіон», 1949). Поставив фільми: «Ті, що не схилили голови» (1958, в рад. прокаті — «Скуті одним ланцюгом»), «На останньому березі» (1959), «Процес у Нюрнберзі» (1962), «Цей шалений, шалений, шалений світ» (1963), «Корабель дурнів» (1965), «Благослови дітей і звірів» (1971), «Оклахома, якою вона є» (1973). Творчість К. спрямована проти жорстокості й насильства в бурж. суспільстві. Більшість фільмів нагороджено на міжнар. кінофестивалях.

Літ.: Неделин В. А. Стэнли Креймер. М., 1970.

КРЕЙН Марко Григорович [н. 21.III (3.IV) 1907, Київ] — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив (1929) аспірантуру при Одеському ін-ті нар. освіти. З 1933 працював у різних вузах Одеси (до 1941 і з 1944) та Куйбишева (1941—44); одночасно — в Н.-д. ін-ті математики при Харків. ун-ті (1934—40) та Ін-ті математики АН УРСР (1940—41 та 1944—51). У 1954—74 — в Одеському інженерно-будівельному ін-ті. З 1978 — ст. наук. співробітник-консультант Фіз.-хім. ін-ту АН УРСР. Осн. праці стосуються теорії осциляційних матриць, ядер і диференціальних *операторів*, прямих і обернених задач спектральної теорії диференціальних операторів і квантової теорії розсіювання, теорії екстраполяції *випадкових процесів*, теорії стійкості і параметричного резонансу, *інтегральних рівнянь* тощо. Створив на Україні одну з перших в СРСР школу *функціонального аналізу*. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР (1978).

КРЕЙН (Crane) Стівен (1.XI 1871, Нью-Арк, шт. Нью-Джерсі — 5.VI 1900, Баденвайлер, Німеччина) — амер. письменник. У першій повісті «Мегґі, дівчина з вулиці» (1893) зобразив життя трущоб капіталістичного міста. В повісті «Червоний знак доблесті» (1895) реалістично змалював психологію солдата на війні. Новели про дітей («Смерть і дитина», 1898, та ін.), про громадянську війну в США 1861 — 65 та іспано-амер. війну (зб. «Безпалубне судно», 1898, тощо). У творчості К. реалістичні тенденції поєднуються з елементами натуралізму та імпресіонізму.

Тв.: Рос. перекл.— Алый знак доблести.— Рассказы. М.—Л., 1962.

Літ.: Васильевская О. В. Творчество Стивена Крейна. М., 1967.

Д. С. Яхонтова.

КРЕЙСБЕРГ Ісак Миронович [7 (19).III 1898, Київ — 16.I 1919, Полтава] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1914. Н. в сім'ї ремісника. З 1912 брав участь у революц. русі в Мінську, Двінську, з 1914 — в Києві. Після Лютневої революції 1917 — один з керівників Київ. більшовицької орг-ції, секретар Київ. к-ту РСДРП(б), член виконкому Київ. Ради робітн. депутатів. Один з керівників *Київського жовтневого збройного повстання 1917*, *Київського січневого збройного повстання 1918*. В січні — лютому 1918 працював у *Народному Секретаріаті*. На *Таганрозькій нараді більшовиків України* обраний членом Оргбюро по скликанню I з'їзду КП(б)У. В 1918 — на підпільній роботі в Одесі, член президії Харків. Ради робітничих депутатів, один з керівників Катеринославського збройного повстання в грудні 1918. На I і II з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК. Розстріляний петлюрівцями.

КРЕЙСЕР (голл. kruiser, від kruisen — плавати морем) — бойовий надводний броньований корабель, призначений для дій на морських комунікаціях противника, ведення бою у складі з'єднань, захисту своїх морських сполучень, забезпечення висадки морських десантів, ставлення мінних загороджень. Як клас бойових броненосних кораблів К. вперше збудовано в Росії. Поділяються на важкі (водотоннажність 10—30 тис. т, швидкість 70 км за годину) та легкі (водотоннажність 6—10 тис. т, швидкість 78 км за годину). Сучас. К. мають ракетне озброєння. На більшості К. є 1—2 літаки або вертольоти. Дальність плавання атомних К. необмежена, паросилових — до 17 тис. км.

КРЕЙСЛЕР (Крайслер; Kreisler) Фріц (2.II 1875, Відень — 29.I 1962, Нью-Йорк) — австр. скрипаль і композитор. Закінчив Віденську (1885) та Паризьку (1887) консерваторії. Почав виступати в 7-річному віці у Відні. Гастролював у багатьох країнах, у т. ч. не раз у Росії (з 1893 по 1913, зокрема в Києві — 1911, 1913). З 1939 жив у США. К.— один з найвидатніших віртуозів, майстер муз. мініатюри. Серед творів — «Віденський каприс», «Прекрасний розмарин»; вальси «Радість кохання», «Муки кохання»; серія п'єс для скрипки і фп. «Класичні рукописи» (1905); оперети «Квіти яблуні» (1920), «Зізі» (1932); струнний квартет; транскрипції, редакції, каденції до концертів Л. Бетховена, Й. Брамса та ін.

КРЕЙЦВАЛЬД Фрідріх Рейнгольд [14 (26).XII 1803, Йиепере, тепер Ракверескький р-н Ест. РСР — 13 (25).VIII 1882, Тарту] — ест. письменник, просвітитель, фольклорист. Зачинатель ест. нац. л-ри. Друкуватися почав 1837. Зібрав і опрацював нар. епос «*Калевіпоег*», записав і видав «Стародавні естонські народні казки» (1866). Сатиричні повісті і оповідання: «Рейнеке-Лис» (1850), «Простаки» (1857), «Вітрогони» (1858), зб. поезій та перекладів «Пісні вируського співця» (1865), поема «Війна» (1854). Автор наук.-популярних праць з географії, історії, землеробства і медицини. Деякі поезії К. укр. мовою переклав П. Грабовський. В м. Виру створено меморіальний музей письменника.

КРЕ́ЙЦЕР (Kreutzer) Родольф (16.XI 1766, Версаль — 6.I 1831, Женева) — франц. скрипаль, композитор, диригент, педагог. Один з основоположників франц. скрипкової школи 19 ст. З 1795 — професор Паризької консерваторії. Автор зб. «40 етюдів, або каприсів» для скрипки; скрипкової школи (спільно з П. Байо та П. Роде, видано 1802), а також скрипкових концертів, опер, балетів, інструм. ансамблів. Л. Бетховен присвятив К. сонату для скрипки і фортепіано, опус 47 (т. з. «Крейцерова соната»).

КРЕ́КІНГ (англ. cracking — розщеплення) — процес деструктивної переробки нафти або її фракцій з метою одержання гол. чин. моторного палива, а також хім. сировини для виробн. *пластичних мас, волокна, розчинників* тощо. При К., крім розпаду молекул важких вуглеводнів. відбуваються і процеси синтезу та перебудови молекул (див. *Ізомеризація*). Розрізняють термічний К., який здійснюється під дією високої т-ри; каталітичний К.— при одночасній дії високої т-ри і *каталізаторів*; К. з водяною парою, під тиском водню (гідрокрекінг); К. при наявності кисню тощо. К. залежить також від умов проведення процесу (т-ри, тиску), призначення, виду сировини й технологічного оформлення. Зокрема, термічний К. буває: а) під високим тиском, або рідиннофазний (тиск 40—60 ат, т-ра 470—540° С), б) термічний низького тиску, або парофазний (3 ат, 510—550° С), в) високотемпературний при низькому тискові, або *піроліз* (1 ат, 650—750° С). Залежно від умов процесу К. утворюється різна суміш продуктів, що складається з газу, пари бензину та важких фракцій (лігроїнових, гасових, газойлевих, солярових і залишку). Сучасні методи К. дають змогу одержувати багато хім. продуктів (*етилен, ацетилен, бензол, ксилоли, нафталін* та ін.), а також збільшити вихід бензину понад 70% від маси переробленої сировини.

Літ.: Пархоменко В. Е. Технология переработки нефти и газа. М., 1959; Технология переработки нефти и газа, ч. 2. Смидович Е. В. Деструктивная переработка нефти и газа. М., 1968.

О. В. Стеценко.

КРЕМАТО́РІЙ (лат. crematorium, від cremo — спалюю) — спеціально обладнане приміщення, де спалюють померлих. У К. розміщуються кремаційні печі, траурний зал для поховальних обрядів та ін. приміщення. Біля К., звичайно, резервують площу для поховання урн, будують *колумбарії*.

КРЕМА́ЦІЯ (лат. crematio — спалювання) — спалювання трупів. Застосовувалась багатьма старод. народами (греками, римлянами, слов'янами та ін.). З серед. 19 ст. провадиться в спеціально споруджених печах (спалювання трупа відбувається в струмені розжареного повітря) при *крематоріях*. Урну з прахом зберігають в *колумбаріях* або ховають в землі. Має значну перевагу над *захороненням померлих* у землі (особливо К. померлих від інфекційних хвороб).

КРЕМГЕ́С — колишня (до 1969) назва м. *Світловодська*.

КРЕМЕ́НА (Petasites) — рід багаторічних трав родини *складноцвітих*. Рослини з повзучим кореневищем. Стеблові листки лусковидні. Квітки зібрані в кошики. Плід — сім'янка. 5—6 видів, поширу Пн. півкулі — в помірних зонах і до субарктики на піщаних берегах річок і озер. В СРСР, у т. ч. й УРСР,— 3 види. Найбільше значення має К. гібридна (P. hybridus) — лікарська рослина, росте на вологих місцях, на берегах річок Полісся і Лісостепу, в Карпатах і в гірському Криму.

КРЕ́МЕНЕЦЬ — місто Терноп. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Вузол автомоб. шляхів. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1226. В 1438 К. надано *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) К. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. За *Ризьким мирним договором 1921* К. відійшов до Польщі. В 1939 К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В К.— цукр., маслосироробний, хлібний, соко-винний, тютюново-ферментаційний, буд. матеріалів з-ди; ватна, ватину, госп. товарів і меблева ф-ки; хлібопродуктів та побутового обслуговування комбінати, міжколг. буд. орг-ція. Лісотехнікум, мед., пед. і профес.-тех. уч-ща, 9 заг.-осв., музична та автомоб. школи; 6 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; дитячий санаторій. Будинок культури, 4 клуби, 4 кінотеатри, 4 б-ки, краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки: замок (13—16 ст.), Богоявленський монастир (17 ст.), ансамбль *Кременецького ліцею* (тепер пед. уч-ще, 1731—43) з костьолом (1743), Миколаївський собор з келіями (16—17 ст.), ін. культові споруди (16—18 ст.), житл. будинки (17—18 ст.). Будинок-музей і пам'ятник польс. поету Ю. *Словацькому*, який народився тут. У К. також народилися укр. рад. композитор М. І. *Вериківський*, рос. і укр. фольклорист М. І. *Коробка*, рос. географ і геолог О. Л. *Чекановський*. У 1846 К. відвідав Т. Г. Шевченко.

КРЕМЕНЕ́ЦЬКИЙ Михайло Пилипович (1823, Херсонщина — бл. 1905, Петербург) — укр. та рос. скрипаль і хормейстер. З 1835 — півчий Придворної співацької капели, де вчився також гри на скрипці в Ф. Бема. В 1845—77 — соліст оркестру (перша скрипка) італ. опери в Петербурзі. Викладав, зокрема, гру на скрипці в придворній капелі (з 1858).

І. М. Лисенко.

КРЕМЕНЕ́ЦЬКИЙ ЛІЦЕ́Й, Волинський ліцей — загальноосвітній навч. заклад. Заснували його 1803—05 Г. *Коллонтай* і Т. *Чацький*. В 1805 існував як Вища Волинська гімназія. В 1819 перейменований на К. л. Засновники вбачали в ньому не тільки освіт. центр краю, а й осередок ополячення місц. населення. Існував на кошти приватних пожертвувань. Ліцей мав велику б-ку, бот. сад, обсерваторію. Тут викладали відомі природодослідники В. Г. *Бессер*, А. Л. *Анджейовський*. В 1831 К. л. було закрито, оскільки більшість учнів приєдналися до польс. повстання проти царизму. Матеріальну базу його частково використано при відкритті 1834 Київ. ун-ту. В 1921 уряд Польщі відновив діяльність К. л. У 1940 Рад. влада на базі К. л. створила учительський ін-т, реорганізований 1952 в пед. ін-т; 1969 його переведено до Тернополя. В будинку ліцею з 1970 — педагогічне училище. Іл. див. до ст. *Кременець*.

Б. Н. Мітюров.

Р. Крейцер.

КРЕМЕНЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Терноп. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,9 тис. км². Нас. 77,2 тис. чол. (1979). У районі—64 нас. пункти, підпорядковані 2 міським та 26 сільським Радам народних депутатів. Центр — м. *Кременець*. На тер. району *Кременецькі гори*. Корисні копалини: вугілля, торф, вапняки, мергель, крейда, фосфорити, гіпс, глини. Річки — *Іква* та верхів'я *Горині* (обидві бас. Дніпра). Переважають чорноземні грунти. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, в'яз, липа, дуб, осика, верба, бук) займають 11,5 тис. га. Найбільші підприємства: кременецькі цукр., соко-винний і тютюново-ферментаційний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Кременець) та 6 будинків побуту. Осн. напрям розвитку землеробства — вирощування зернових, цукр. буряків, картоплі, тютюну, овочів; тваринництва — виробн. свинини і яловичини. Розвинуте садівництво. Площа с.-г. угідь 1979 становила 57,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 50,2 тис. га. У К. р.— 21 колгосп, радгосп, 2 міжгосп. підприємства по виробн. свинини та яловичини, міжгосп. птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка. Залізнична ст. Кременець. Автошляхів — 343 км, у т. ч. з твердим покриттям — 128 км. У районі — лісотехнікум, мед., пед. та 2 профес.-тех. уч-ща, 53 заг.-осв., 2 муз. та спортивна школи, 57 лікувальних закладів, у т. ч. 6 лікарень, дит. санаторій. 62 клубні установи, 5 кінотеатрів, 61 кіноустановка, 62 б-ки, 2 музеї (краєзнавчий у Кременці та атеїзму в Почаєві). Архіт. пам'ятка — *Почаївська*

Кременець. Кременецький ліцей. 1731—43.

лавра (1846 змальована Т. Г. Шевченком за дорученням Київської археографічної комісії). У К. р. видається газ. «Прапор перемоги» (з 1939). *Г. Й. Хоменко.*

КРЕМЕНЕ́ЦЬКИЙ ЦУКРО́ВИЙ ЗАВО́Д імені 50-річчя СРСР — підприємство цукрової пром-сті. Розташований в м. Кременці Терноп. обл. Буд-во з-ду почато 1962; введено в дію 1965. Проектна потужність підприємства — 50 тис. ц переробки цукр. буряків за добу. Продукція: цукор-пісок, сировий та сушений жом, патока (меляса). В 1978 на з-ді вироблено 68,2 тис. т цукру-піску (1965 — 6,6 тис. т, 1970—56,7 тис. т). Механізовано найбільш трудомісткі виробничі процеси; автоматизовано осн. технологічні процеси.

Г. І. Гамарник.

КРЕМЕНЕ́ЦЬКІ ГО́РИ — плосковершинні пасма, плато і останці пн. краю Подільської височини, в межах Терноп. обл. УРСР, поблизу м. Кременця. Простягаються на 20 км між долинами річок Ікви (бас. Стиру) та Вілії (бас. Горині). Абсолютні висоти 350—400 м (найбільша 408 м), відносні — 150—200 м. К. г. глибоко розчленовані долинами річок, балками та ярами. Крутим уступом обриваються на Пн. до *Малого Полісся*. Складаються з крейди, глини, піску та вапняків. Належать до типу денудаційних гір (див. *Денудація*). К. г. частково вкриті дубово-грабовими, буковими і сосновими лісами, на окремих ділянках — степова рослинність. Відзначаються мальовничими краєвидами. Район розвинутого сільського господарства. *М. Д. Орел.*

КРЕМЕНЧУ́К — місто обласного підпорядкування Полтав. обл. УРСР, райцентр. Більша частина міста розташована на лівому березі Дніпра, менша (кол. Крюків) — на правому. Залізнич. вузол, *Кременчуцький річковий порт*. 209 тис. ж. (1979). Поділяється на 2 міські райони. Місто засновано 1571. Населення К. брало участь у сел.-козац. повстаннях кін. 16—1-ї пол. 17 ст., у нар.-визвольній війні 1648—54. У 1661—63 — центр *Кременчуцького полку*. В 1765—83 — адм. центр *Новоросійської губернії*. В 1884 в К. створено революц. гурток, який підтримував зв'язок з групою Д. *Благоєва* в Петербурзі. В 1901 створено с.-д. орг-цію іскрівського напряму, в грудні 1905 виникла Рада робітн. депутатів. Під час 1-ї світ. війни відбулося *Кременчуцьке солдатське повстання 1916*. У вересні 1917 створено *Кременчуцьку організацію РСДРП(б)*. Рад. владу встановлено 9 (22).I 1918. Під час *денікінщини* в місті діяв підпільний парт. к-т, виходила газета «Дело революции». У роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації К. (9.IX 1941—29.IX 1943) в місті діяли підпільні антифашист. групи, партизан. загін. Містами-побратимами К. є Свіштов (НРБ) і Колобжеч (ПНР). К.— один з великих пром. центрів України. Розвинуті маш.-буд. і металообробна, гірничорудна і нафтохім. пром-сть. Найбільші підприємства: *Кременчуцький автомобільний завод* імені 50-річчя Радянської України, *Крюківський вагонобудівний завод*, шляхових машин і колісний заводи, *Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат, Кременчуцький нафтопереробний завод, Кременчуцький завод технічного вуглецю*, сталеливарний з-д. Значне місце в пром. комплексі К. посідає виробн. буд. матеріалів (домобуд. комбінат, з-ди залізобетонних шпал і силікатний). Розвинуті також харч.

Пам'ятник жертвам фашизму. Скульптор М. Ф. Овсянкін, архітектори В. А. Касьян і Е. Ю. Черкасов. 1973.

та легка (шкіряно-шорний комбінат; худож. виробів, трикотажна, взут., швейна ф-ки) пром-сть. Меблева ф-ка, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту. Поблизу К., на Дніпрі — *Кременчуцька ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. В К.— Всесоюзний н.-д. проектно-технологічний ін-т вагонобудування; філіал Харків. політех. ін-ту. технікуми: залізнич. транспорту, маш.-буд., вечірній автомех.; льотне цивільної авіації, мед., пед. та 9 профес.-тех. уч-щ; 34 заг.-осв., 3 муз., художня та спортивна школи; 10 лікарень. Палац культури, 17 будинків культури і клубів, 5 кінотеатрів, 120 б-к. Музеї: істор.-краєзнавчий, пед.- меморіальний А. С. *Макаренка*.

Пам'ятка архітектури класицизму — кол. будинок богадільні (19 ст.; арх. А. Карташевський). Серед споруд рад. часу — робітничий клуб ім. І. Ф. Котлова (1925—26, арх. Ф. Мазуленко). Палац культури з-ду дорожніх машин (1970, панно на фасадах, вітражі в інтер'єрах — художник В. Задорожний), Палац культури ім. Г. І. Петровського (1972, художнє оформлення В. Задорожного, А. Сидоренка, А. Котляра). Пам'ятники: В. І. Леніну (1971, скульптор Е. Кунцевич), жертвам фашизму (1973, скульптор М. Ф. Овсянкін, арх. В. Касьян, Е. Черкасов). В К. народилися укр. філолог О. О. *Котляревський*, рад. письменник Е. Г. *Казакевич*, композитор І. А. *Віленський*, скульптор Я. С. *Ражба*, працювали педагог А. С. Макаренко, український радянський письменник А. В. *Головко*. В місті бували О. С. Пушкін (1820, 1824), Т. Г. Шевченко.

Літ.: Євселевський Л. І., Пустовіт П. М. Кременчук. Х., 1971.

Кременецькі гори.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКА ГЕС імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — одна з потужних гідроелектростанцій *Дніпровського каскаду ГЕС*. Розташована за 14 км від м. Кременчука Полтав. обл. Буд-во почато 1954. Перші гідроагрегати введено в дію 1959; повністю ГЕС стала до ладу 1960. Заг. потужність станції — 625 тис. кВт, середньорічне виробн. електроенергії — 1,5 млрд. кВт · год. До складу осн. споруд гідровузла входять: будинок ГЕС з 12 агрегатами, судноплавний однокамерний шлюз, водозливна бетонна гребля, земляні намивні греблі. Заг. довжина всіх споруд по напірному фронту — 12,6 км. В результаті спорудження ГЕС утворилося *Кременчуцьке водосховище*. Кременчуцька ГЕС — перша в СРСР станція без машинного залу; генератори встановлено під спеціальними металевими ковпаками. Керування й регулювання технологічних процесів повністю автоматизовано.

М. Д. Синєгибський.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Створена в жовтні 1917. Перші с.-д. гуртки в Кременчуку виникли на поч. 20 ст. В 1901 оформився Кременчуцький к-т РСДРП, який об'єднував 150 чол. Мав нелегальну друкарню. Під впливом к-ту 1901—04 відбулися страйки в Крюківських вагонних майстернях, на лісозаводах, тютюново махоркових ф-ках. На поч. 1904 орг-ція об'єднувала бл. 400 чол. К-т РСДРП в лютому 1905 провів заг. страйк за участю понад 3000 робітників. При к-ті було створено військ. групу. В період реакції к-т проводив нелегальну роботу. В ньому активно працювали в різний час І. С. *Гаєвський*, І. Ф. Котлов, П. І. Водяницький, О. К. *Сербиченко*, П. І. Свистун, І. С. Логвинов, П. І. Спесивцев. Тривалий час до Кременчуцької с.-д. орг-ції входили більшовики і меншовики. Представник Кременчука більшовик І. С. Гаєвський був делегатом VII (Квітневої) конференції РСДРП(б). 21.IX (4.X) на загальноміських зборах більшовиків обрано міський к-т РСДРП(б). В грудні 1917 орг-ція налічувала 900 членів партії. Трьох представників К. о. було обрано до *Головного комітету соціал-демократії України*. *Л. І. Євселевський.*

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — у середній течії Дніпра, на території Полтав., Черкас. і Кіровогр. областей УРСР Утворилося 1959—після спорудження *Кременчуцької ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Довж. 149 км, шир. до 28 км. Пл. 2250 км² (найбільше серед водосховищ Дніпровського каскаду). Глиб. до 20 м (пересічна — 6 м). Об'єм 13,5 км³. Забезпечує потреби водопостачання, річ-

кового транспорту, електроенергетики, рибного господарства тощо. На водосховищі створено Сулинське рибоводне господарство площею 4300 га. Осн. порти — Черкаси, Світловодськ.

О. О. Русинов.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКЕ СОЛДА́ТСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1916 — збройний антимілітаристський виступ солдатів запасного полку в Кременчуці 25—27.X (7—9.XI). Мав стихійний характер. Учасники К. с. п. вимагали не посилати їх на фронт, припинити війну, а також поліпшити харчування та забезпечити обмундируванням. В результаті збройної сутички, що відбулась у центрі міста між повстанцями й урядовими військами, 2 солдатів було вбито, 5 — тяжко поранено. Після придушення повстання 23 його учасників було віддано до військ.-польового суду, з них 12 засуджено до розстрілу. К. с. п. свідчило про посилення антивоєнних настроїв і революц. активності солдатських мас.

Й. Т. Щербина.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКИЙ АВТОМОБІ́ЛЬНИЙ ЗАВО́Д імені 50-річчя Радянської України — підприємство автомоб. пром-сті. Розташований в м. Кременчуці Полтав. обл. Створений 1958 на базі комбайнового з-ду. В зв'язку з переведенням з-ду на випуск автомобілів було проведено його докорінну реконструкцію, збудовано нові корпуси й цехи. З-д випускає автомобілі типу КрАЗ таких модифікацій (1979): КрАЗ-256Б (12-тонний самоскид), КрАЗ-257 (12-тонний вантажний автомобіль заг. призначення), КрАЗ-255Б (7,5-тонний автомобіль високої прохідності), КрАЗ-255Л (23-тонний лісовоз), КрАЗ-255В і КрАЗ-258 (сідельні тягачі, спроможні буксирувати 30-тонні причепи). Підприємство випускає також запасні частини, спец. та нестандартне устаткування, всі види технологічного оснащення та ін. вироби. Виробн. потоково-масове з високим рівнем механізації і автоматизації. З 1976 К. а. з.— гол. підприємство Кременчуцького об'єднання по виробн. великовантажних автомобілів «АвтоКрАЗ», до складу якого входять ще 5 спеціалізованих з-дів. К. а. з. нагороджено орденом Леніна (1971).

Головний конвейєр по складанню автомобілів.

О. І. Горяінов.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКИЙ ЗАВО́Д ТЕХНІ́ЧНОГО ВУГЛЕЦЮ імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство нафтохім. пром-сті. Розташований в м. Кременчуці Полтав. обл. Буд-во почато 1963, введено в дію 1965. Другу чергу з-ду споруджено протягом 1970—71. Осн. продукція — тех. вуглець, який використовується в шинній, гумовій, кабельній, лакофарбовій, поліграфічній та ін. галузях пром-сті. Всі види тех. вуглецю на з-ді виготовляються в гранульованому вигляді. З-д випускає також товари нар. споживання — вироби з гуми. К. з. т. в.— високомеханізоване підприємство з широким застосуванням контрольно-вимірювальних приладів і засобів автоматики.

М. І. Перетятько.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКИЙ ЗАЛІЗОРУ́ДНИЙ РАЙО́Н — один з найбільших залізорудних районів України. Розташований на Лівобережжі Дніпра, в межах Полтав. обл. Площа 5 тис. км². Пром. запаси заліз. руд становлять майже 4,5 млрд. т (1979). У структурному відношенні К. з. р. пов'язаний з пн.-сх. схилом *Українського щита* і є продовженням *Криворізького залізорудного басейну*. В геол. будові К. з. р. беруть участь кристалічні й метаморфічні породи *докембрію* (амфіболіти, кристалічні сланці, залізисті кварцити, гранітоїди тощо), перекриті осадочними піщано-глинистими відкладами палеозойського, мезозойського і кайнозойського віку заг. потужністю до 600—800 м. Поклади заліз. руд пов'язані з докембрійськими метаморфічними породами синклінальних структур (див. *Синкліналь*).

У межах цього району виявлено магнітні аномалії, з яких складаються рудні поля. Осн. аномалії: Кременчуцька, Омельницько-Ламанська, Кобеляцька і Толоко-Подянська. Найбагатше рудне поле належить Кременчуцькій магнітній аномалії. Заліз. руди — в породах т. з. криворізької серії протерозою (див. *Протерозойська ера і група*), потужність яких понад 2000 м. За мінеральним складом заліз. руди К. з. р. поділяють на магнетитові та окислені — мартитові й гідрогематитові. Вміст заліза в магнетитових рудах 20—38%, в окислених рудах — до 58%.

Магнетитові руди добре збагачуються (див. *Збагачування корисних копалин*). Гідрогеол. умови району складні: в товщі надрудних відкладів є кілька водоносних горизонтів.

Магнітні аномалії в межах К. з. р. відкрито 1924—28. Добувають заліз. руди з 1970. Розробляють відкритим способом Горішньоплавнинське і Лавриківське родовища. Заліз. руди К. з. р. збагачуються і переробляються на *Дніпровському гірничо-збагачувальному комбінаті*.

Літ.: Бордунов И. Н. Геология Кременчугского железорудного района. К., 1964; Доброхотов М. Н. Геология и железорудные месторождения Кременчугского района. М., 1964.

П. П. Шрамко.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКИЙ НАФТОПЕРЕРО́БНИЙ ЗАВО́Д — підприємство нафтопереробної пром-сті. Розташований в м. Кременчуці Полтав. обл. Буд-во почато 1961. Протягом 1961—69 споруджено ряд пром. об'єктів з-ду для переробки нафти. Буд-во з-ду триває (1980). Осн. продукція: високоякісні автомобільні бензини, дизельне паливо, мазут, нафтобітуми шляхових та будівельних марок, зріджені гази побутового призначення і для нафтохімії, ароматичні вуглеводи та ін. Осн. виробничі процеси автоматизовано і механізовано. На з-ді вперше в СРСР впроваджено систему очищення пром. стоків без скидання їх у природні басейни.

А. Г. Безкоровайний.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКИЙ ПОЛК — тимчасова адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні, що існувала протягом 1661—63. Полковим центром К. п. було м. Кременчук.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Полтав. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,2 тис. км². Нас. 54,1 тис. чол. (1979). У районі — 88 населених пунктів, підпорядкованих 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Кременчук*. К. р. розташований у межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: залізна руда (*Кременчуцький залізорудний район*), граніт, глина, пісок. Річки — *Дніпро* та *Псел*. На Зх. район омиває Кременчуцьке водосховище; в районі — частини Дніпродзержинського водосховища.

Грунти переважно чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, тополя, вільха) займають 12,3 тис. га. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Кременчук. Найбільше підприємство у районі — Чикалівський спец. кар'єр. Спеціалізація с. г.— землеробство овочево-зернового і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 69,2 тис. га, в т. ч. орні землі — 52,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, зернобобові, овочеві. У К. р.— 9 колгоспів, у т. ч. 2 риболовецькі, 9 радгоспів, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Потоки, Бурти, Недогарки. Автошляхів — 182 км, у т. ч. з твердим покриттям — 119 км. У районі — 33 заг.-осв. школи; 49 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні; 14 будинків культури, 23 клуби,

Ф. Кремер. Молода любов. Бронза. 1961. Дрезденська картинна галерея (філіал у Пільвіці).

Кремль Московський. Успенський собор. Архітектор А. Фіораванті. 1475—79.

44 кіноустановки, 39 б-к. У с. Кривушах К. р. народилася український радянський педагог Н. Ю. *Войтенко*. У К. р. видається газ. «Перемога» (з 1940).

В. М. Шумовський.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКИЙ РІЧКОВИ́Й ПО́РТ. Підпорядкований Гол. управлінню річкового флоту при Раді Міністрів УРСР. Розташований на Дніпрі, в м. Кременчуці Полтав. обл. Засн. 1823 як пристань, що використовувалася для перевезень пасажирів і с.-г. продуктів. За роки Рад. влади порт докорінно реконструйовано й розширено, він перетворився на сучас. високомеханізоване підприємство, оснащене високопродуктивною перевантажувальною технікою. К. р. п. підпорядковані 4 пристані на Дніпрі та 3 на річках Сіверському Дінці, Сулі, Ворсклі, річкові вокзали — в Кременчуці, Світловодську, Комсомольську. В порту переробляються нар.-госп. вантажі — будівельні, с.-г., легкої, харч. пром-сті тощо. Рівень комплексної механізації вантажних робіт 1978 становив 99,9%. Перевезення пасажирів здійснюється сучас. комфортабельними теплоходами.

Г. Д. Пасічник.

КРЕ́МЕР (Cremer) Фріц (н. 22.X 1906, Арнсберг, Вестфалія) — нім. скульптор і графік (НДР), дійсний член Німецької АМ (з 1950), почесний член АМ СРСР (з 1967). З 1929 член Компартії Німеччини (з 1953 — чл. СЄПН). В 1929—34 навчався у Вищій школі образотворчого та прикладного мист. у Берліні. Реалістичне мист. К. пов'язане з пролетарським й антифашист. рухом. Твори: «Скорботні жінки (Гестапо)» (1936), «Голова вмираючого солдата» (автопортрет, 1935—37); пам'ятники: жертвам фашизму — на центр. кладовищі у Відні (1947—48), в Бухенвальді (1952—58), Равенсбрюку (1959—61), Маутгаузені (1964—65, Австрія), борцям Інтернац. бригад Іспанії в Берліні (1967—68). К.— автор численних портретів і жанрових композицій, графічних серій. Іл. див. також до ст. *Бухенвальд*, т. 2.

Літ.: Полякова Н. Фриц Кремер. М., 1972.

КРЕМІ́ННА́ — місто Ворошиловград. обл. УРСР, райцентр, на р. Красній (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. Засн. бл. 1680. У 80—90-х рр. 19 ст. К. перетворилася на робітн. с-ще. В 1905—07 у К. відбулися робітн. страйки. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1938 К.— місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (10.VII 1942—31.I 1943) в районі діяв партизанський загін, який влився згодом у партизанське з'єднання. У К.— кам.-вуг. шахта «Кремінна»; з-ди: буд. матеріалів і госп. товарів, меблевий комбінат, ф-ка баянів, лісгоспзаг, звірогосподарство, комбінат побутового обслуговування. 9 заг.-осв., музична і спортивна школи, мед. та профес.-тех. уч-ща; лікарня. Будинок відпочинку. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, б-ка, краєзнавчий музей.

КРЕМІ́НЬ — мінеральне утворення, яке складається з кристалічного й аморфного *кварцу, халцедону* або *опалу*. За хім. складом переважно SiO_2. Твердість 7. Колір жовтий, бурий або чорний. К. дуже поширений у земній корі у вигляді *конкрецій*, що залягають серед осадочних відкладів, гол. чин. крейди та вапняків. На Україні родовища К. є на Волині, Поділлі й Донбасі. Використовують для виготовлення фаянсу, емалей, глазурі тощо.

КРЕМЛІ́ВСЬКИЙ ПАЛА́Ц З'ЇЗДІ́В — громадська будівля на території *Кремля Московського*.

Кремлівський Палац з'їздів.

Побудований 1959—61 за проектом групи архітекторів під керівництвом М. *Посохіна* (Ленінська премія, 1962). Відкритий 17. X 1961. Палац являє собою прямокутну споруду 120 × 70 м. Зал — на 6 тис. місць. Переклад виступів здійснюється 30 мовами світу через 7 тис. репродукторів. Мозаїчний фриз гол. фойє та мозаїчні емблеми — роботи художника О. Дейнеки.

В К.П. з. відбулися засідання XXII — XXV з'їздів КПРС, 15—17-го з'їздів ВЛКСМ, 3-го Всесоюзного з'їзду колгоспників, Всесвітнього конгресу миролюбних сил, 5-го Всесвітнього конгресу профспілок, Всесвітнього конгресу жінок, 13—16-го з'їздів профспілок СРСР, Всесвітнього форуму молоді; тут також відбуваються урочисті засідання, театрально-концертні вистави, міжнародні кінофестивалі.

Літ.: Посохин М., Мндоянц А., Пекарева Н. Кремлёвский дворец съездов. М., 1974.

КРЕМЛЬ, кремник — центральна укріплена мурами й баштами частина феод. міста на Русі. Вперше згадується в літопису під 1331 («кремник»). До 15 ст. К. наз. *дитинцем*, до 16—17 ст.— «град», «город». Стіни К. спочатку були дерев'яно-земляні, а з 11 ст.— кам'яні або цегляні. Мури часто оточували ровом з водою. В К. звичайно розміщувалися: палац князя, храми, будинки бояр і церк. знаті. Найвідоміші — *Кремль Московський*, К. у Пскові (13 ст.), Новгороді (з 1944), Нижньому Новгороді (тепер Горький, 16 ст.), Казані (16—19 ст.).

Кремль Ростова (Ярославського). Вигляд з заходу. 1670—80.

КРЕМЛЬ МОСКО́ВСЬКИЙ — стародавня частина Москви, головний громадсько-політ. та історико-художній комплекс столиці СРСР, місцепереб. найвищих органів держ. влади Рад. Союзу і РРФСР. К. М. виник 1156 на Боровицькому пагорбі над Москвою-рікою, де за Юрія Долгорукого збудували невелику дерев'яну фортецю. З кінця 1339 зводилися дерев'яні укріплення, великокнязівські хороми, кам'яні собори, церкви. За Дмитрія Донського збудовано білокам'яні стіни. В 1485—95 їх замінено на нові цегляні з 19 баштами. Серед башт — Спаська (1491, арх. П. А. Соларі, надбудова 1625) з гол. воротами Кремля, Боровицька (1490, арх. Соларі), Беклемішевська (1487, арх. М. Руффо), Комендантська (1495), Оружейна (15—19 ст.). В 16 ст. формується ансамбль Соборної площі з Успенським собором (1475—79, арх. А. Фіораванті), Благовіщенським (1484—89, псковські майстри) і Архангельським (1505—08, арх. Алевіз Фрязін Новий) соборами, *Грановитою палатою* (1487—91, арх. М. Руффо й Соларі), дзвіницею Івана Великого (1505—08, арх. Бон Фрязін, закінчена в 1600 рос. майстрами) та ін. В соборах збереглися роботи художників А. *Рубльова, Феофана Грека, Діонісія, С. Ушакова*. В 1635—36 поряд з соборною площею споруджено Теремний палац, 1702—36 — Арсенал (архітектори Д. Іванов та Х. Конрад), 1776—87 — будинок Сенату (арх. М. *Казаков*). Після Вітчизн. війни 1812 розгорнулися роботи по відбудові споруд К. М. (1816—19, арх. О. Бове та Ф. Соколов). У 1839—49 споруджено Великий Кремлівський палац (арх. К. Тон; реконструкція 1933—34, арх. І. Іванов-Шіц), 1844—51 — нове приміщення *Оружейної палати*. 3 (16.)XI 1917 К. М. було взято революц. загонами. 12.III 1918 Рад. уряд переїхав із Петрограда до Москви й розмістився в К. М. В будинку Сенату, де тепер міститься Рада Міністрів СРСР, зберігаються меморіальні кабінет В. І. Леніна і його квартира. За роки Рад. влади в К. М. споруджено будинок Школи червоних командирів ім. ВЦВК (тепер будинок Президії Верховної Ради СРСР, 1932—34, арх. І. Рерберг), *Кремлівський Палац з'їздів* (1959—61). П'ять башт К. М. увінчано рубіновими п'ятикутними зірками. В 1967 на його тер. встановлено пам'ятник В. І. Леніну (скульптор В. Пінчук, арх. С. Сперанський). В К. М. створено музеї. Зберігаються пам'ятки рос. майстрів — Цар-гармата і Цар-дзвін. К. М. пов'язаний з видатними подіями в житті СРСР. Тут відбувалися 1—5 конгреси Комінтерну, 1.V 1920 в комуністичному суботнику брав участь В. І. Ленін; відбуваються з'їзди КПРС, ВЛКСМ, профспілок, сесії Верх. Ради СРСР, РРФСР, урочисті засідання та ін. В К. М. працюють Президія Верх. Ради СРСР та Рада Міністрів СРСР.

Літ.: Бартенев С. П. Московский Кремль в старину и теперь. М., 1912—16; Иванов В. Московский Кремль. М., 1971.

КРЕМНЕВО́ДНІ, силани — сполуки *кремнію* з *воднем*. Як і насичені вуглеводні (алкани), К. утворюють *гомологічний ряд* заг. формули Si_nH_{2n+2}; відрізняються від них неміцністю зв'язків Si—Si. Нижчі К.— гази, вищі — рідини. Усі К. мають неприємний запах, отруйні. К. вступають у різні хім. реакції, напр., приєднуються по *кратних зв'язках*. Атоми водню в них заміщуються на атоми галогенів, органічні радикали, атоми металів тощо. К. одержують відновленням галогенсиланів воднем або гідридами металів; органічні похідні — в осн. прямим синтезом з елементарного кремнію. К.— сильні відновники, їх застосовують в органічному синтезі; органічні похідні — для виробн. *полімерів, каучуків,* термостійких мастил та рідин тощо. Серед похідних К. відкрито сполуки з високою біол. активністю (силатрани), які застосовують для лікування опіків, ран, інтенсифікації росту волосся, шерсті тощо.

Літ.: Андрианов К. А. Методы элементоорганической химии. Кремний. М., 1968.

В. П. Кухар.

КРЕМНЕЗЕ́М, кремнію діоксид, SiO_2 — сполука *кремнію* з *киснем*. Див. також *Кремнію сполуки, Кварц*.

КРЕМНІЄРОГОВІ ГУ́БКИ (Cornacuspongia) — ряд безхребетних тварин класу звичайних *губок*. Скелет складається з кремнезему або органіч. речовини — спонгіну (напр., у *грецької губки*), часто він буває мішаний (з кремнезему і спонгіну в різних співвідношеннях). Як правило, К. г.— колоніальні організми (діаметр та вис. колонії до 0,6 м і більше), що мають вигляд лійковидних, кущистих утворень, подушкоподібних обростань тощо. К. г.— найчисленніший ряд губок, поширений у прісних водах (напр., *бодягові*) та в морях (геодії — Geodia, морські апельсини — Tethya, свердлячі губки) на різних глибинах. У фауні СРСР — бл. 230 видів. Викопні К. г. відомі з кембрію.

О. П. Маркевич.

КРЕ́МНІЙ (Silicium), Si — хімічний елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 14, ат. м. 28,086. Природний складається з трьох стабільних ізотопів: ^{28}Si (92,27%), ^{29}Si (4,68%) і ^{30}Si (3,05%). К. як просту речовину вперше одержав 1823 Й. Я. *Берцеліус*. Вміст К. у земній корі 27,6%. Поширений переважно у вигляді різних модифікацій *кварцу* і *силікатів*. К.— тверда темно-сіра металоподібна кристалічна речовина, густ. 2328 кг/м³, $t_{пл}$ 1423° С, $t_{кип}$ 3249°С; має напівпровідникові властивості (див. *Напівпровідники*). За звичайних умов досить інертний, взаємодіє лише з фтором, але при нагріванні реагує з багатьма речовинами — хлором, киснем, азотом, вуглецем. Виявляє велику спорідненість з киснем, відновлюючи багато оксидів. З багатьма металами утворює *силіциди*. В к-тах К. пасивується і розчиняється лише в суміші плавикової й азотної к-т, енергійно реагує з лугами. Технічний К. одержують, відновлюючи кремнезем коксом, дуже чистий — відновлюючи $SiCl_4$ цинком або воднем, термічним розкладанням SiH_4 або SiI_4 з наступним очищенням зонною плавкою. Технічний К. використовують у металургії для розкислення сталей, у виробн. *легованих сталей* і *чавунів*, сплавів кольорових металів, для добування *кремнійорганічних сполук* і деяких силіцидів. Монокристали К. служать для виготовлення різних напівпровідникових приладів — випрямлячів, *фотоелементів, транзисторів* тощо. Див. також *Кремнію сполуки*.

К. в організмі. Один з *мікроелементів* рослинних і тваринних організмів. На нього багаті тверді скелетні частини і тканини. Особливо багаті на К. діатомові водорості, нижчі мор. тварини, з вищих рослин — злаки, осоки, пальми, хвощі, у вищих тварин — волосся, шкіра, кришталик ока тощо. При вдиханні повітря, забрудненого діоксилом кремнію, виникає захворювання — *силікоз*.

Є. І. Гладишевський

(Кремній — хім. елемент).

КРЕМНІЙОРГАНІ́ЧНІ ПОЛІМЕ́РИ, силікони — високомолекулярні сполуки, що містять атоми *кремнію* й *вуглецю* у складі елементарної ланки *макромолекули*. Серед К. п. розрізняють полімери з органонеорганічними, органічними й неорганічними основними ланцюгами молекул. К. п. поділяють на лінійні (а), розгалужені, циклолінійні, зшиті (б).

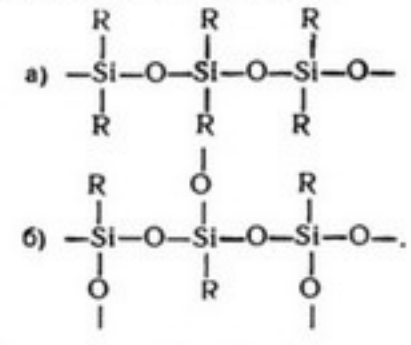

де R — органічний або алкоксильний радикал. К. п. характеризуються високою тепло-, морозо- та вологостійкістю, відмінними діелектричними властивостями й ма-

Кремль Московський. Спаська башта. Архітектор П. А. Соларі. 1491. Надбудова 1625.

Кремль Московський. Будинок Сенату (тепер — будинок Ради Міністрів СРСР). Портал. Архітектор М. Казаков. 1776—87.

Кремль Московський. Вид на Кремль з Москворецького мосту.

О. О. Кремньов.

лою зміною фіз. показників у широкому діапазоні т-р (від —100 до +350° С). Серед К. п. практичного застосування набули рідини (див. *Кремнійорганічні рідини*), смоли, лаки, еластомери та різні композиційні суміші на їхній основі.

Літ.: Андрианов К. А. Полимеры с неорганическими главными цепями молекул. М., 1962; Соболевский М. В., Музовская О. А., Поцелева Г. С. Свойства и области применения кремнийорганических продуктов. М., 1975.

Н. П. Сметанкіна.

КРЕМНІЙОРГАНІ́ЧНІ РІДИ́НИ, силіконові масла — органосилоксанові *олігомери* невисокої молекулярної маси, лінійної або розгалуженої структури (див. *Кремнійорганічні сполуки*). Відомі також К. р. циклічної структури та лінійні з кінцевими функціональними групами. К. р.— безбарвні, хімічно інертні; розчиняються в ароматичних та хлорованих вуглеводнях, не розчиняються в нижчих спиртах і воді. Вони зберігають плинність у широкому інтервалі т-р, відзначаються низькою т-рою застигання (від —70 до —140° С), малою залежністю *в'язкості* від т-ри, низьким тиском насиченої пари, високими стисливістю, діелектричними властивостями, добрими змащувальними й антиадгезійними властивостями. Для них характерна висока *термостійкість* і стійкість проти окислення. Це дозволяє використовувати К. р. до т-р 200—220° С. Застосовують як рідкі *діелектрики*, амортизуючі рідини, як основу високотемпературних консистентних мастил і теплоносіїв. Див. також *Кремнійорганічні полімери*.

Н. П. Сметанкіна.

КРЕМНІЙОРГАНІ́ЧНІ СПОЛУ́КИ — хімічні сполуки, до складу яких поряд з іншими елементами входять *кремній* та *вуглець*. У природі К. с. не існують. К. с. поділяють на низькомолекулярні й високомолекулярні. До низькомолекулярних відносять: органілсилани R_nSiH_4, органілгалогенсилани R_nSiX_{4-n}, органілалкоксисилани $R_nSi(OR)_{4-n}$, органілзаміщені силани R_4Si, органілгідроксисилани $R_nSi(OH)_{4-n}$, органіламіносилани $R_nSi(NH_2)_{4-n}$, органілметалосилани R_nSiM_{4-n}, органілсилазани $R_3SiNHSiR_3$, органілсилтіани $R_3SiSSiR_3$, органічн. сполуки, які містять кремній — ефіри ортокремнієвої к-ти $Si(OH)_4$ й галогенефіроортокремнієвої к-ти $SiX_n(OR)_{4-n}$. До них належать також неорганічні сполуки кремнію— силани Si_mH_n та галогенсилани SiX_nH_{4-n} (де R — радикал, X — галоген, M — метал). Переважна більшість К. с.— безбарвні рідини, лише деякі з них — гверді кристалічні речовини, добре розчиняються в органічних розчинниках, легко гідролізуються. До високомолекулярних К. с. відносять *кремнійорганічні полімери*. К. с. набули великого практичного значення завдяки розробленому 1937 К. А. *Андріановим* методу синтезу високомол. К. с. гідролітичною конденсацією органоалкокси(хлор) силанів. Див. *Кремнійорганічні рідини*.

Крем'яшник.

Літ.: Андрианов К. А., Хананашвили Л. М. Технология элементоорганических мономеров и полимеров. М., 1973.

Н. П. Сметанкіна.

КРЕ́МНІЮ КАРБІ́Д, карборунд, SiC — сполука *кремнію* з *вуглецем*. У чистому вигляді К. к.— безбарвні кристали з алмазним блиском, техніч. К. к.— зеленого або чорно-синього кольору; густ. 3200 кг/м³, $t_{пл}$ 2830° С. Відзначається високою твердістю, вогнетривкістю, теплопровідністю. Хімічно стійкий, на нього діють тільки суміш азотної й плавикової к-т, а також фосфорна к-та при т-рі 230° С. У пром-сті добувають, відновлюючи кремнезем (SiO_2) вуглецем в електр. печах при т-рі 2200—2500° С. Застосовують як *абразивний матеріал*, для різання твердих матеріалів, в електротехніці тощо, чистий К. к.— як *напівпровідник*.

КРЕ́МНІЮ СПОЛУ́КИ — хімічні сполуки, до складу яких входить *кремній* переважно у ступені окислення +4. Всі природні К. с. містять кисень. К. с. входять до складу *земної кори*, рослинних і тваринних організмів. Діоксид кремнію (кремнезем) SiO_2 — дуже тверда, міцна, тугоплавка речовина, має велику кількість кристалічних модифікацій, найпоширенішою з яких у природі є *кварц* і його різновиди — *пісок, яшма, агат, гірський кришталь, аметист* та ін. Застосовують SiO_2 у виробн. скла, кераміки, бетону, цегли, силікагелю, п'єзоелектричних пластин, кварцового скла тощо. При сплавленні SiO_2 з оксидами, гідроксидами, карбонатами металів утворюються *силікати*, заг. формула яких $mSiO_2 \cdot nH_2O$. Сполуки кремнію з металами — *силіциди* одержують синтезом з елементів або відновленням оксидів металів кремнієм при високих т-рах. Використовують для захисту від окислення і *корозії металів*, виготовлення жаростійких матеріалів. Сполуки кремнію з воднем — *кремневодні* — аналоги *вуглеводнів*, які відзначаються нестійкістю, легко окислюються, гідролізуються, отруйні. З галогенами кремній утворює *галогеніди*: SiF_4 — газ, $SiCl_4$ і $SiBr_4$ — рідини, SiI_4 — твердий. Усі вони безбарвні, легко гідролізуються, у вологому повітрі димлять. Фторид кремнію використовують для одержання фторосилікатів, серед яких Na_2SiF_6 застосовують як *інсектицид*, для виробн. кислототривкого цементу, емалей, «білої сажі». Хлорид і галогеносилани застосовують для синтезу *кремнійорганічних сполук*. Велике пром. значення мають *кремнію карбід*, а також нітрид кремнію Si_3N_4, що відзначаються високою хім. стійкістю і жароміцністю.

Є. І. Гладишевський.

КРЕМНЬО́В Олег Олександрович (н. 13.III 1919, Крюків, тепер у складі Кременчука Полт. обл.) — укр. рад. вчений у галузі теоретичної і промислової теплотехніки, акад. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1942. Закінчив (1941) Київ. політех. ін-т. У 1945—48 працював в Управлінні у справах вищої школи. З 1949 — в Ін-ті технічної теплофізики АН УРСР. Осн. праці — з теоретичних і практичних питань інтенсифікації тепломасообміну і розробки ефективних тепломасообмінних процесів. Розв'язав комплекс задач нестаціонарної теплопровідності гірських масивів. Дослідження з проблем використання глибинного тепла Землі, сонячної енергії, регулювання теплового режиму шахт. Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1969.

КРЕМО́НА — місто на Пн. Італії, в Ломбардії, адм. центр пров. Кремона. Вузол з-ць, річковий порт на р. По. 82 тис. ж. (1970). Підприємства маш.-буд., нафтопереробної, хім., деревообр., керамічної, швейної, харч. пром-сті. К. відома виробн. муз. інструментів (особливо смичкових). У 16—18 ст. в К. працювали відомі скрипкові майстри — *Аматі, Гварнері, Страдіварі*. Архіт. пам'ятки 12—14 ст. (собор, дзвіниця та ін.). Відома з 3 ст. до н. е.

КРЕМПОВЕ́ЦЬКИЙ (Krępowiecki) Тадеуш Шимон (1798, Варшава — 5.I 1847, Лондон) — польс. революц. демократ. Під час *польського повстання 1830—31* — лідер лівого крила «*Патріотичного товариства*». Висунув радикальну програму розв'язання сел. питання і ліквідації нац. гніту укр. і білорус. селянства з боку польс. шляхти і магнатів. У 1832 — один із засновників *Польського демократичного товариства*. В 1835 — організатор і ідеолог революц.-демократичної орг-ції «*Люд польський*». В 1837 виключений з неї за критику її сектантських тенденцій.

КРЕМ'ЯНІ́ ЗНАРЯ́ДДЯ — виготовлені з *кременю* знаряддя праці й озброєння, що були найбільш поширені в порівнянні з іншими кам'яними знаряддями людини за *кам'яної доби, мідного віку* і *бронзового віку*. За *палеоліту* найтиповішими К. з. були: *рубило* ручне, *гостроконечник* і *скребло*, різноманітні різці, скребки, наконечники мисливських дротиків, проколки тощо. К. з. часів *неоліту* — сокири, долота, свердла, наконечники списів і стріл, ножі тощо. За мідного і бронзового віків К. з.— наконечники списів і стріл, сокири, ножі, серпи — були в ужитку разом із знаряддями з міді і бронзи. З початком *залізного віку* К. з. витісняються залізними знаряддями.

КРЕМ'ЯШНИК (Arenaria interpres) — птах род. бекасових. Довж. тіла 21—25 см, маса до 70—150 г. Оперення строкате, переважно темно-буре з білим. К. гніздиться на крайній Пн. Європи, Азії й Америки. Зимує в Африці, Пд. Азії, Австралії, Пд. Америці. В УРСР трапляється в незначній кількості як перелітний птах біля Дніпра та на узбережжях Азовського й Чорного морів. Кладку з 3—4 яєць у червні — липні насиджують обидва птахи пари 20—27 діб. К. живиться безхребетними, яких добуває з-під каміння у воді або поблизу води, рідше — рослинною їжею.

Л. О. Бабенко.

КРЕНГО́ЛЬМСЬКИЙ СТРАЙК 1872 — виступ робітників (естонців і росіян) Кренгольмської мануфактури у м. Нарві. Був викли-

До ст. **Кровообіг.** Схема кровообігу:

I — риб (окуня): *1* — передсердя; *2* — шлуночок; *3* — черевна аорта; *4* — сонні артерії: *5* — капіляри в голові; *6* — приносна зяброва артерія; *7* — виносна зяброва артерія; *8* — підключична артерія; *9* — капіляри в грудному плавці; *10* — підключична вена; *11* — спинна аорта; *12* — ворітна вена нирок; *13* — капіляри в хвості; *14* — хвостова вена; *15* — капіляри в кишечнику; *16* — задня кардинальна вена; *17* — ворітна вена печінки; *18* — кюв'єрова протока; *19* — передня кардинальна вена; *20* — венозна пазуха.

II — земноводних (жаби): *1* — праве передсердя; *2* — ліве передсердя; *3* — шлуночок; *4* — сонні артерії; *5* — капіляри в голові; *6* — яремні вени; *7* — ліва дуга аорти; *8* — шкірно-легенева артерія; *9* — шкіра; *10* — капіляри в легенях; *11* — легенева вена; *12* — спинна аорта; *13* — капіляри в органах; *14* — черевна вена; *15* — права дуга аорти.

III — птахів (голуба): *1* — праве передсердя; *2* — ліве передсердя; *3* — правий шлуночок; *4* — лівий шлуночок; *5* — капіляри в голові; *6* — яремні вени; *7* — капіляри в легенях; *8* — легенева вена; *9* — легенева артерія; *10* — легеневий стовбур; *11* — нижня порожниста вена; *12* — капіляри в органах; *13* — аорта; *14* — права дуга аорти; *15* — сонні артерії.

IV — ссавців (кроля): *1* — праве передсердя; *2* — ліве передсердя; *3* — правий шлуночок; *4* — лівий шлуночок; *5* — легеневий стовбур; *6* — легенева артерія; *7* — капіляри в голові; *8* — капіляри в легенях; *9* — сонні артерії; *10* — ліва дуга аорти; *11* — легенева вена; *12* — аорта; *13* — капіляри в органах; *14* — задня порожниста вена; *15* — яремні вени.

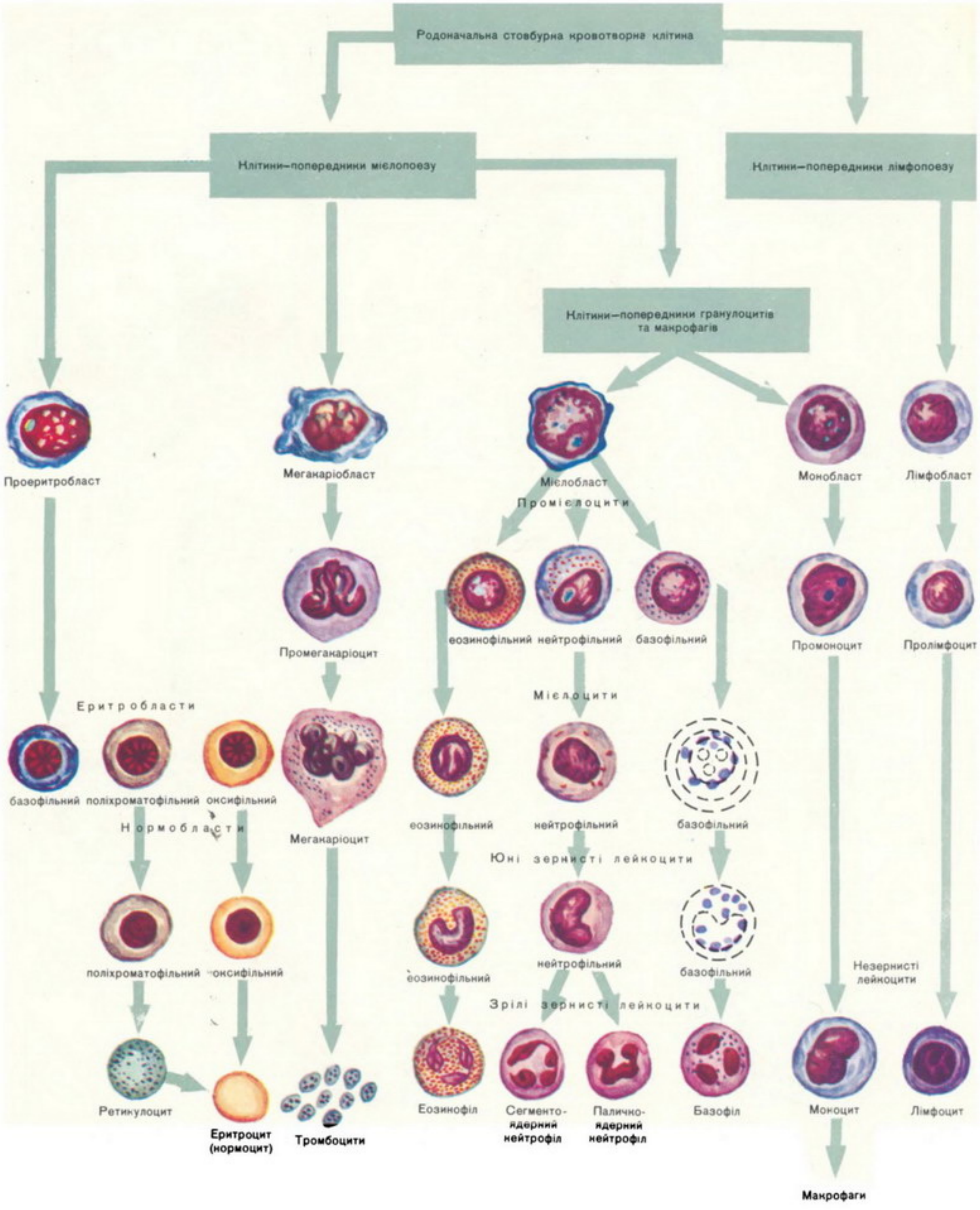

До ст. **Кровотворення.**

каний погіршенням умов праці. Страйк почався 14 (26). VIII виступом частини прядильників і ткачів, які вимагали скорочення на 1 год. робочого дня, зменшення штрафів та ін. Адміністрація пішла на деякі поступки, але, коли робота відновилася, ліквідувала їх, а до робітників застосувала репресії. У відповідь на це 11 (23). IX застрайкували всі робітники підприємства. Наступного дня опір робітників за допомогою військ було придушено. К. с.— перший масовий виступ робітників Естонії, один з найбільших страйків робітників 70-х рр. 19 ст. у Росії.

КРЕНДО́ВСЬКИЙ Євграф Федорович (1810, Кременчук — п. після 1853, там же) — рос. та укр. живописець, представник *Венеціановської школи живопису*. Навчався в Арзамаській худож. школі О. Ступіна та в О. *Венеціанова*, 1830—35 — в рисувальних класах петерб. АМ. У 1839 здобув звання вільного художника, після чого переїхав до с. Мануйлівки (тепер Козельщинського р-ну Полтав. обл.), де працював учителем малювання. Твори: «Сопілкарі» (1835), «Збирання на полювання» (1836), «Площа провінційного міста» (40-і рр. 19 ст.), «Українка» (всі — в ДТГ); «Подруги» (ДРМ), «Портрет сенатора А. Башилова з дітьми де Бальмена» (1840, ДМУОМ). В Кременчуку мав свою художню школу.

КРЕНЦ Юрій Митрофанович [23.IV (5.V) 1900, с. Рачин, тепер Горохівського р-ну Волин. обл.— 27.III 1969, Вінніпег] — діяч прогресивних укр. організацій і робітн. руху в Канаді. З 1923 — член КПЗУ. В 1926 емігрував до Канади, з того самого року — член *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім*. З 1929 — член Компартії Канади. В 1942—66 — крайовий секретар, потім — член правління *Робітничого запомогового товариства*. Був членом Крайової Ради Канадського конгресу захисту миру, 1952 брав участь у роботі Всесвітнього конгресу миру у Відні. Кілька разів відвідав СРСР, зокрема 1964 був на відзначенні 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.

КРЕОДО́НТИ (Creodonta) — підряд вимерлих хижих ссавців ряду *хижих звірів*. Виникли від примітивних комахоїдних тварин на початку палеоцену, вимерли в олігоцені. Найдавніші К.— арктоціоніди були завдовжки до 1 м, мали п'ятипалі кінцівки, довгий та низький череп, зуби, подібні до зубів комахоїдних. Пізніші К. набули більшої спеціалізації до живлення м'ясом, у них з'явилися плотоїдні зуби. Нащадками К. є сучас. хижі звірі. Є думка, що К. були також прямими предками стародавніх копитних — кондиляртр. К. були поширені в Азії, Європі, Африці та Пн. Америці.

КРЕО́ЛИ (франц. créoles, від ісп. criollos) — 1) Нащадки європейських колонізаторів, які народилися в іспанських, португальських і французьких колоніях Америки; переважно — нащадки іспанських і португальських завойовників у Лат. Америці. 2) На островах Вест-Індії і в Бразилії — нащадки негрів-рабів. 3) На Алясці у 18—19 ст.— нащадки від мішаних шлюбів росіян з індіанцями, ескімосами й алеутами.

КРЕО́ЛЬСЬКІ МО́ВИ — мови, що виникли в 17—18 ст. у *колоніях* внаслідок контактів європейських мов з мовами корінного населення чи переселенців. При утворенні К. м. *морфеми* європ. мов зберігались, одночасно фонетика їх спрощувалась, а синтетичні конструкції замінювалися аналітичними. Уявлення про К. м. як про мішані чи гібридні сучас. наукою не підтверджуються. К. м., що виникли на основі французької, є, напр., мови населення о-вів Гаїті, Гваделупа, Мартініка, Маврікій та ін.; на основі англійської — о-вів Гавайських, Багамських, Барбадос, Ямайка та ін.; на основі іспанської — мова папіяменту на о-вах Кюрасао; на основі португальської — на о-вах Зеленого Мису і Сан-Томе. Частина К. м. після скасування рабства й краху колоніальної системи зникла (напр., малайсько-іспанська на Філіппінах, індо-португальська в Індії тощо.) *С. В. Семчинський.*

КРЕП (франц. crêpe, від лат. crispus — шорсткий, хвилястий) — 1) Тканина, вироблена з шовку-сирцю, пряжі або ниток дуже великої (крепової) скрученості полотняним або дрібновізерунчастим (креповим) *переплетенням ниток*. Найпоширеніші шовкові К.: крепдешин, К.-жоржет, К.-шифон, К.-сатин (див. також *Шовкова тканина*). Крім того, є К. напівшовкові, бавовняні (див. *Бавовняна тканина*), вовняні (див. *Вовняна тканина*) і напіввовняні, з штучних і синтетичних ниток. К. добре драпірується, не дуже мнеться. З нього шиють жіночі плаття і костюми. 2) Натуральний *каучук* світло-янтарного або коричневого кольору. Виробляють його у вигляді листів з шорсткою поверхнею.

КРЕПС Євген Михайлович [н. 19.IV (1.V) 1899, Петербург] — рад. фізіолог і біохімік, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1969). В 1923 закінчив Військово-мед. академію (тепер ім. С. М. Кірова). Учень І. П. *Павлова* і Л. А. *Орбелі*. В 1934—37 — професор Ленінгр. ун-ту; з 1935 — в Ін-ті фізіології ім. І. П. Павлова АН СРСР. З 1960 — директор Ін-ту еволюційної фізіології і біохімії ім. І. М. Сєченова АН СРСР. У 1967—74 — академік-секретар Відділення фізіології АН СРСР. Осн. праці з порівняльної фізіології і біохімії нервової системи та м'язів, дихальної функції крові. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Лейбсон Л. Г. Евгений Михайлович Крепс. (К 70-летию со дня рождения). «Журнал эволюционной биохимии и физиологии», 1969, т. 5, № 2.

КРЕСА́ЛО — залізне або сталеве знаряддя, з допомогою якого викрешували вогонь з кременю. Було в ужитку в багатьох народів протягом тривалого часу — з появою заліза до винайдення сірників (19 ст.). На тер. України найдавніші К. виявлені під час археол. розкопок ранньослов. пам'яток. Подекуди було поширене до поч. 20 ст. Тримали К. у шкіряному мішечку разом з кременем і трутом.

КРЕСЕ́СКУ (Crăsescu) Віктор (справж. прізв. — Красюк; ін. псевд.— Штефан Басарабяну; 16.X 1850, Кишинів — 1917) — молд. і рум. письменник. Учився в Кишинівській духовній семінарії й ун-ті в Одесі. Переслідуваний за участь у революц. русі, емігрував з Росії (1879) й остаточно оселився в Румунії (1881). У зб. «Нариси й оповідання» (1893), романі «Єврей» (1897) засуджував соціальний гніт, реліг. та нац. забобони, показував трагічну долю селянства, викривав духівництво. В оповіданнях «Рибалки», «Михай Черкез», «Спирка» з циклу «У рибалок дельти Дунаю» (1887) відтворив реалістичні картини життя й боротьби укр. задунайських рибалок. Опублікував переклади і переробки творів М. Гоголя, М. Салтикова-Щедріна, І. Тургенєва, В. Гаршина.

Тв.: Рос. перекл.— Побег из семинарии. Из жизни семинаристов и духовенства. Кишинёв, 1968.

О. С. Романець.

«КРЕ́СИ» (польс. kres — межа, кордон) — назва Західної України і Західної Білорусії, вживана польс. шовіністами 1919—39, коли ці землі перебували під владою бурж.-поміщицької Польщі.

КРЕ́СЛЕНИК — графічне зображення предмета із зазначенням даних, необхідних для його виготовлення (складання), контролю, експлуатації і ремонту. Створюють К. на креслярсько-рисувальному папері (напр., ватмані, *кальці*), плівці, фанері або ін. матеріалі за допомогою *креслярського інструменту*. Розрізняють К. робочі, складальні, габаритні, монтажні, теоретичні та ін. К. часто супроводять пояснювальними записками, технічними вимогами, розрахунками тощо. В СРСР правила виконання К. всіх видів встановлено Єдиною системою конструктор. документації (ЄСКД). При розробці креслеників часто використовують *ескізи*, тех. малюнки. Див. також *Креслярсько-конструкторська техніка*.

КРЕСЛЯ́РСЬКИЙ ВЕРСТА́Т — верстат, на якому виконують креслярські роботи; засіб *креслярсько-конструкторської техніки*. Розрізняють К. в. (мал.): велико- і малогабаритні; одностоякові (їх можна повертати навколо вертик. осі на 360°) і двостоякові; з підсвічуванням і без нього. На К. в. кріплять креслярську дошку з креслярським приладом, що її в разі потреби врівноважують, опускають, піднімають або повертають за допомогою спец. пристроїв. Такими верстатами користуються в проектних організаціях, конструкторських бюро, лабораторіях тощо.

КРЕСЛЯ́РСЬКИЙ ІНСТРУМЕ́НТ — спец. інструмент, за допомогою якого олівцем або тушшю виготовляють *кресленики*; один із засобів *креслярсько-конструкторської техніки*. До К. і. належать *рейсфедери, циркулі, лінійки* різних типів (у т. ч. масштабні, *рейсшини, лекала*), *курвіметри, транспорти-*

Є. М. Крепс.

Є. Ф. Крендовський. Українська дівчина. Середина 19 ст. Державна Третьяковська галерея в Москві.

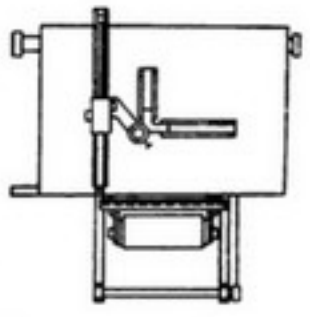

Креслярський верстат з креслярським приладом координатного типу.

Кречет.

Кречітка.

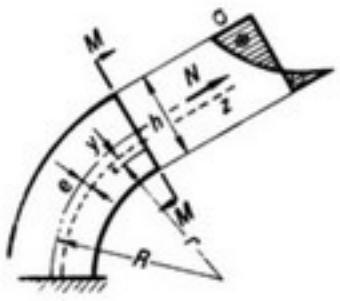

Розподіл нормальних напружень (σ) у поперечному перерізі **кривого бруса**: M — згинальний момент; N — поздовжня сила; z — нейтральна вісь; R — радіус кривини осі бруса; r — радіус кривини волокна; e — зміщення нейтральної осі відносно центра ваги поперечного перерізу бруса; y — віддаль від нейтральної осі до волокна; h — висота поперечного перерізу бруса.

ри, креслярські *трафарети,* косинці тощо. Див. також *Готовальня.*

КРЕСЛЯ́РСЬКО-КОНСТРУ́КТОРСЬКА ТЕ́ХНІКА — галузь техніки, пов'язана з виконанням креслярсько-конструкторських робіт. До осн. засобів К.-к. т. належать: креслярські дошки, на яких розміщують і закріплюють *кресленики, креслярські верстати;* креслярські прилади пантографної (див. *Пантограф*) і координатної систем (див. також *Кульман*); *креслярські інструменти.* Для механізації робіт застосовують: друкарські машинки, на яких вдруковують у кресленики стандартні позначення, букви і цифри; універсальні штангові пантографи; графопобудовники, що автоматично креслять графічні зображення; дисплеї, які візуально відображають графічну або ін. інформацію, тощо.

КРЕСТИ́НСЬКИЙ Микола Миколайович [13 (25).X 1883—15.III 1938] — рад. парт. і держ. діяч, дипломат. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в м. Могильові в сім'ї вчителя. В 1907 закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту. Вів парт. роботу у Вільні, Вітебську, Каунасі, Петербурзі. Учасник встановлення Рад. влади на Уралі. В 1918—22 — нарком фінансів РРФСР і одночасно 1919—21 — секретар ЦК РКП(б). У 1921—30— повпред СРСР у Німеччині. В період боротьби за Брестський мир (1918) належав до *«лівих комуністів»*, під час *дискусії про профспілки* (1921) підтримував Троцького. В 1927—28 входив до *«нової опозиції»*. В 1930—37 — перший заст. наркома закорд. справ СРСР. На VI—IX з'їздах партії обирався членом ЦК. У 1919—21 — член Політбюро ЦК РКП(б). Був членом ВЦВК і ЦВК СРСР.

КРЕТИНІ́ЗМ (франц. crétinisme, від crétin — кретин, недоумкуватий) — захворювання, що характеризується природженим слабоумством і затримкою фізичного розвитку внаслідок порушення функції *щитовидної залози.* Спостерігається при природженому недорозвиненні щитовидної залози або спадково зумовленому порушенні утворення тиреоїдних гормонів, а також при недостатньому вмісті йоду у питній воді. У кретинів порушені пропорції тіла: короткі кінцівки, голова непропорційна, набрякле обличчя, низьке чоло, великі вуха, рот, товстий, язик, тупий вираз обличчя. Статеві органи недорозвинені тощо. *Лікування:* препарати, що компенсують недостатність щитовидної залози. Див. також *Ідіотія.*

КРЄ́ТОВ Степан Іванович (25.XII 1919, с. Мала Нічка, тепер Мінусінського р-ну Краснояр. кр.— 19.I 1975, Москва) — рад. військ. льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1948). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії — з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир авіаланки, ескадрильї бомбардувальників далекосяжної дії. Здійснив 400 бойових вильотів. Зі своїм екіпажем знищив на ворожих аеродромах 60 літаків і багато ін. військ. техніки. У повітр. боях збив 10 літаків ворога. В 1958 закінчив Військ.-повітр. академію. В 1961—74 — на викладацькій роботі. З 1974 — у запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КРЕ́ФЕЛЬД — місто в ФРН, в землі Пн. Рейн-Вестфалія. Розташований на р. Рейні. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт (Ірдінген). 221, 6 тис. ж. (1972). Значний центр текст. (виробн. шовкових тканин, оксамиту, трикотажу), швейної і хім. (в т. ч. виробн. штучного шовку) пром-сті. Підприємства маш.-буд. (вагони, електротех. вироби), харч. пром-сті. Виробн. якісної сталі, сталевих конструкцій. Вища школа інженерів маш.-буд. і текст. пром-сті, художньо-пром. школа. Ратуша 18 ст.

КРЕФТ (Kreft) Братко (н. 11.II 1905, Марибор) — словен. письменник, літературознавець, режисер. Академік Словен. академії наук і мистецтв (з 1961). Професор рос. л-ри Люблянського ун-ту (з 1957). У романі «Людина серед черепів» (1929) знайшли відгук і події Великої Жовтн. соціалістич. революції. Автор драм «Цельські графи» (пост. 1932, вид. 1955), «Людці» (пост. 1935, вид. 1948), «Великий бунт» (вид. 1937, пост. 1946), «Крайнські комедіанти» (написано 1940, вид. 1946), наук. дослідження «Пушкін і Шекспір» (1952). Популяризатор укр. і рос. л-ри в Словенії — статті про Т. Шевченка, Ф. Достоєвського, М. Горького, О. Блока. В 1958 відвідав СРСР, зокрема Київ.

В. Г. Гримич.

КРЕ́ЧЕТ (Falco gyrfalco) — птах род. соколових. Довж. тіла 50—63 см, маса 0,8—2,1 кг. Забарвлення найчастіше біле з темно-бурим малюнком або сіро-буре з світлими плямами. К. поширений в арктич. та субарктичній зонах Європи, Азії, Пн. Америки, горах Алтаю, Саянів і Центр. Тянь-Шаню. Здійснює зимові міграції на Пд. В УРСР — рідкісний залітний птах. Живе на скелястих морських берегах, в альпійській зоні гір, в річкових долинах тощо. Гнізда на землі або високо на деревах. Кладка у квітні — травні з 3—5 (іноді до 9) яєць, насиджують самець і самка 28—29 діб. Живиться птахами, яких б'є на льоту, іноді — дрібними ссавцями. Раніше, зокрема в Київській Русі, К. використовувався для соколиного полювання. В Серед. Азії подекуди й нині полюють з кречетом.

КРЄ́ЧЕТОВ Федір Васильович (н. на поч. 40-х рр. 18 ст.— р. см. невід.) — рос. просвітитель, публіцист. Автор кількох трактатів на соціально-політ., філософ. та юрид. теми. Закликав до обмеження самодержавства, рівноправності громадян, реформи суду, свободи слова, рівноправності жінок, до поширення знань у народі. Політ. погляди К. були непослідовні й обмежені рамками дворянського *просвітительства.* Бл. 1785 організував таємне просвітительське т-во. В 1793 К. було заарештовано й засуджено до безстрокового ув'язнення, яке він відбував у Петропавловській, а згодом у Шліссельбурзькій фортецях. У 1801 його було звільнено тяжко хворим.

Тв.: В кн.: Русские просветители (от Радищева до декабристов). т. 2. М., 1966.

КРЕЧІ́ТКА (Chettusia gregaria) — птах з род. *сивкових.* Довж. тіла бл. 31—32 см, маса бл. 190 г. В забарвленні переважають глинистий та білий кольори. К. гніздиться тільки в СРСР, у степах, напівпустелях від Волги до Алтаю. В УРСР трапляється як рідкісний залітний птах у степовій зоні. Зимує в Африці і Пд. Азії. К. живе невеликими колоніями недалеко від води та на луках. Живиться комахами. Яйця (4, рідше 5) відкладає у травні — червні в ямку на землі. У зв'язку з розорюванням цілинних земель чисельність К. різко зменшилась. Занесена до *Червоної книги* СРСР.

О. Б. Кістяківський.

КРЕЧКО́ Михайло Михайлович (н. 5.IX 1925, с. Порошкове, тепер Перечинського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. хоровий диригент, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1957. В 1954 закінчив Київ. консерваторію. В 1954—1969 — худож. керівник і гол. диригент Закарп. нар. хору, з 1969 — директор і худож. керівник Держ. засл. академічної капели УРСР *«Думка»*.

КРЕШЕ́НДО (італ. crescéndo, букв.— збільшуючи) — поступове посилення звучності (знак <). Див. *Динаміка* в музиці.

«КРЕСТЬЯ́НКА» — щомісячний громадсько-політичний і літ.-художній журнал, призначений для сільських жінок. Виходить у Москві з 1922. Друкує матеріали про трудову і громад. діяльність жінок села; нариси, статті й кореспонденції з питань моралі, про роботу дошкільних дитячих установ, виховання дітей у сім'ї і школі, про новий побут і культуру на селі; поради з домоводства. У кожному номері є безплатний додаток — уроки крою і шиття, в'язання, моди тощо. В 1972 «К.» нагороджена орденом Леніна. Має широкий актив жінок-сількорів.

«КРЕСТЬЯ́НСКАЯ ГАЗЕ́ТА» — газета ЦК ВКП(б) [до 1925 — ЦК РКП(б)], що виходила в Москві з 25.XI 1923 по 28.II 1939, спочатку щодня, а згодом 15 раз на місяць. Друкувалась у 20 містах країни. «К. г.» мала тісні зв'язки з селом, виховала десятки тисяч сількорів. «К. г.» була активним помічником партії в боротьбі за докорінну соціалістичну перебудову села. Як додаток до газети редакція випускала журн. «Справочник крестьянина» (1924—28), а також видавала газети: «Всесоюзная сельскохозяйственная выставка» (1935—39), «За революционную законность» (1935—37), «Крестьянская газета для молодёжи» (1931—34), «Крестьянская газета для начинающих читать» (1930—39), «Оборона и физкультура» (1935—37) та ін.

КРЖИЖАНО́ВСЬКИЙ Гліб Максиміліанович [12 (24).I 1872, Самара — 31.III 1959, Москва] — діяч революц. руху в Росії; рад. держ. і парт. діяч; вчений-енергетик, акад. АН СРСР і АН УРСР (з 1929); Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1893. Н. в сім'ї адвоката. В 1894 закінчив Петерб. технологічний ін-т.

У революц. русі з 1891. Брав участь в організації *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1895 заарештований, 1897—1901 — на засланні в Сх. Сибіру. В 1901 жив у Самарі, де керував іскрівським центром. З 1903 вів парт. роботу в Києві. Входив до Орг. к-ту по скликанню II з'їзду РСДРП, на якому його заочно було обрано членом ЦК. В 1905 — член київ. групи *«Вперёд»*, голова страйкового к-ту Пд.-Зх. залізниці. Після Лютневої революції 1917 — член більшовицької фракції Моск. Ради. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції керував відбудовою і розвитком енергогосподарства Москви. З 1919 — голова К-ту держ. споруджень ВРНГ. У 1920 очолив Держ. комісію по електрифікації Росії (ГОЕЛРО). В 1921—30 — голова Держплану СРСР. У 1929—39 — віце-президент АН СРСР. У 1930—32 — голова Головенерго Вищої Ради Нар. Господарства СРСР. У 1932—36—голова К-ту по вищій тех. освіті при ЦВК СРСР, заст. наркома освіти РРФСР. З 1930 — засновник і директор Енергетич. ін-ту АН СРСР. На XIII—XVII з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б). Був членом ВЦВК і ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Автор багатьох наук. праць з питань енергетики, спогадів про Леніна, а також кількох революц. пісень. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами.

КРЖИЖИК (Křižik) Франтішек (8.VII 1847, м. Планіце, Чехія — 22.I 1941, Прага) — чес. електротехнік і винахідник. Вчився у Празькому політех. ін-ті. Створив (1873) оригінальну систему залізнич. сигналізації і блокування. Винайшов (1880) диференціальну електр. дугову лампу, автом. регулятор до неї. Керував спорудженням першої в країні електростанції в м. Жижкові (1888), трамвайної колії в Празі (1891), міжміської електр. з-ці Табор — Бехіне (1903).

КРИВА́ КОСА́ — піщана коса на пн. узбережжі Азовського м., у межах Донецької обл. УРСР. Довж. майже 10 км, шир. у найвужчій частині до 100 м. На К. к.— смт Сєдове (місце народження рос. мореплавця Г. Я. *Сєдова*).

КРИВА́ВА ПО́МСТА — звичай мститися вбивством за образу, вбивство, шкоду тощо, заподіяну сородичеві. Виникла і була розповсюджена за первіснообщинного ладу. З утворенням *держави* К. п. було значно обмежено; одночасно розвивалася система к о м п о з и ц і й — матеріальної винагороди за шкоду. На тер. СРСР існувала у деяких народів Кавказу, Серед. Азії. У зв'язку з соціалістич. перетвореннями практично ліквідована.

«КРИВА́ВА СЕРЕДА́» — розправа польс. бурж. уряду з учасниками демонстрації у м. Стрий 31.III 1926. Див. *Стрийський розстріл 1926*.

«КРИВА́ВЕ ЗАКОНОДА́ВСТВО ПРО́ТИ ЕКСПРОПРІЙО́ВАНИХ» — назва, яку дав К. Маркс у творі «Капітал» (т. 1, глава 24) законам проти бродяг і жебраків, виданим у Англії в кін. 15—16 ст. Ці закони встановлювали жорстоке покарання для осіб, обвинувачених у бродяжництві. Гол. жертвами репресій ставали селяни, яких зганяли з землі під час *огороджування*. Не припиняючи зростання пауперизму та бродяжництва, ці закони були спрямовані на придушення опору зігнаних з землі селян і приневолювали їх до праці на будь-яких умовах. Аналогічні закони були також в інших країнах, що ставали на капіталістичний шлях у 16—18 століттях (Нідерланди, Франція).

«КРИВБАСРУДА́» — виробниче об'єднання по видобуванню залізної руди *Криворізького залізорудного басейну* підземним способом. Утворена 1973 на базі трестів «Ленінруда» і «Дзержинськруда». До складу об'єднання входять 10 рудників, на яких щороку видобувають бл. 40 млн. т руди. «К.» — високомеханізоване підприємство. оснащене сучас. технікою; впроваджено прогресивні системи розробки руди (підповерхове й поверхове обвалювання, здвоєні поверхи, висаджування масиву за допомогою глибоких свердловин тощо). Рудник ім. Ф. Е. Дзержинського нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966), рудник ім. В. І. Леніна — орденом «Знак Пошани» (1976).

П. Ю. Константинов.

КРИВЕ́ О́ЗЕРО — селище міського типу Микол. обл. УРСР, райцентр, на р. Кодимі (прит. Пд. Бугу), за 18 км від залізнич. ст. Любашівка. 12 тис. ж. (1979). Засн. в 50-х рр. 18 ст. В 1905—07 у К. О. відбулися сел. заворушення і страйки с.-г. робітників. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. О. (2.VIII 1941—29.III 1944) в районі діяли підпільні парт. групи і партизанський загін «Буревісник». З 1970 К. О.— с-ще міськ. типу. У К. О.— харчосмакова ф-ка, мол. і комбікормовий з-ди, харч. комбінат, цех первомайської швейної ф-ки «Іскра», птахоінкубаторна станція, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 6 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинок культури, 5 клубів, кінотеатр, 6 бібліотек.

КРИВЕ́НКО Михайло Ілліч (н. 10.V 1921, с. Новокормиха, тепер Вовчихинського р-ну Алт. кр.) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1977). Член КПРС з 1958. В 1944—50 навчався в Київ. худож. ін-ті у В. *Костецького* та А. *Петрицького*. Автор картин на істор. тематику: «Їхав козак на війноньку...» (1954), «В. І. Ленін у сім'ї робітника», «Земля» (обидві — 1957), «За ленінським мандатом», «Мати» (обидві — 1967), «Новий світ» (1971), «Рідна земля» (1972), «Спогади про Малу Землю» (1975), «Повернення. Вересень 1917 р.» (1977). Більшість творів К. зберігається в ДМУОМ. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

КРИВИЙ БРУС в о п о р і м а т е р і а л і в — брус (стрижень), що його вісь є кривою лінією. Центр ваги поперечного перерізу К. б. завжди лежить на осі бруса, перпендикулярній до площини перерізу. Розрізняють К. б.: малої і великої кривини ($R > 5h$ і $R \leqslant 5h$, де R — радіус кривини осі бруса; h — висота поперечного перерізу); плоскі (вісь — плоска крива) і просторові (вісь — просторова крива); з постійним і змінним поперечним перерізом. Розрахунок К. б. малої кривини виконують за формулами для прямого бруса (див. *Згин* в опорі матеріалів). Для К. б. (мал.) великої кривини з поздовжньою площиною симетрії, в якій діють зовн навантаження, нормальні напруження (σ) визначають за формулою: $\sigma = \frac{My}{S_z r} + \frac{N}{F}$, де M — згинальний момент в поперечному перерізі; y — віддаль від нейтральної осі z до розглядуваного волокна; r — радіус кривини волокна; S_z — статичний момент площі перерізу F відносно нейтральної осі; N — поздовжня сила. Поняттям «К. б.» користуються при розрахунках арок, оболонок, гаків підйомних кранів, ланок ланцюгів, лопаток вентиляторів тощо. Див. також *Складний опір*.

Г. В. Ісаханов.

КРИВИЙ РІГ — місто обласного підпорядкування Дніпропетровської обл. УРСР, райцентр. Розташований у верхів'ї р. Інгульця при впадінні в нього Саксагані Залізнич. вузол. 650 тис. ж. (1979). Поділяється на 6 міськ. районів. У 18 ст. К. Р.— велике козац. поселення. З 1881 почалася пром. розробка заліз. руд. У 1899, 1905, 1910—14 в К. Р. відбулися робітн. страйки. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. Р. (14. VIII 1941—22—23.II 1944) в місті діяли підпільні міськком партії, парт. і комсомольські орг-ції. К. Р.— значний індустріальний і культур. центр України. Він є центром *Криворізького залізорудного басейну*. Об'єднання по підземному добуванню заліз. руди «Кривбасруда» об'єднує 10 рудоуправлінь, до складу яких входять 24 шахти, зокрема «Гігант - Глибока», ім. В. І. Леніна, Гвардійська, а також *Північний гірничо-збагачувальний комбінат* імені Ком-

С. І. Кретов.

М. М. Кречко.

Г. М. Кржижановський.

М. І. Кривенко.

М. І. Кривенко. «Їхав козак на війноньку...». 1954. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

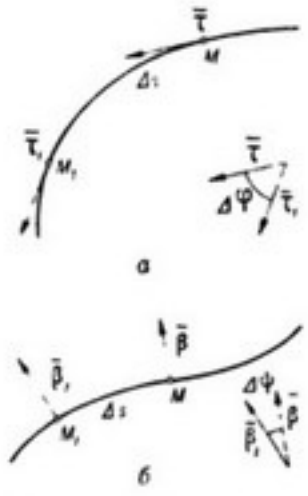

До визначення **кривини** плоскої кривої (*а*) і скруту просторової кривої (*б*): $\bar{\tau}$ і $\bar{\tau}_1$ ($\bar{\beta}$ і $\bar{\beta}_1$) — одиничні вектори дотичних (бінормалей) у точках M і M_1 відповідно.

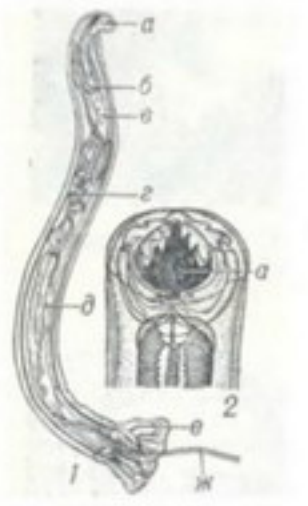

Кривоголовки: *1* — два надцятипалої кишки: *а* — ротова порожнина; *б* — стравохід; *в* — середня кишка; *г* — сім'яник; *д* — сім'явивідний канал; *е* — статева сумка; *ж* — спікули; *2* — собача (головний відділ паразита): *а* — ротова порожнина з зубами.

сомолу України, *Центральний гірничо-збагачувальний комбінат* імені 50-річчя Радянської України, *Південний гірничо-збагачувальний комбінат* імені XXV з'їзду КПРС, *Новокриворізький гірничо-збагачувальний комбінат* імені Ленінського Комсомолу та *Інгулецький гірничо-збагачувальний комбінат* імені 50-річчя СРСР. Значно розвинуті металург. (*Криворізький металургійний завод* імені В. І. Леніна), маш.-буд. і металообробна (*криворізький завод гірничого устаткування «Комуніст»*, Центральний, Дзержинський та Ленінський рудоремонтні заводи та ін.), енергетична (Криворізька ДРЕС-2), коксохімічна (*Криворізький коксохімічний завод* імені Д. С Коротченка) промисловість. Зростає промисловість буд. матеріалів (цем. з-д, об'єднання «Криворіжзалізобетон», домобуд. комбінат). Підприємства легкої (вовнопрядильна, взут., швейна ф-ки), харч. (м'ясокомбінат, молочні й хлібні з-ди) та деревообр пром-сті. В К. Р.— 7 науково-дослідних і проектно-конструкторських ін-тів; *Криворізький гірничорудний інститут* і *Криворізький педагогічний інститут*, філіал Київ. ін-ту нар. г-ва, вечірній ф-т Дніпроп. металург. ін-ту; 17 серед. спец. навч. закладів (у т. ч. гірничий, рудничної автоматики, гірничої електромеханіки, політех., гірничо-екон., буд. технікуми, авіац. тех. уч-ще цивільної авіації та ін.), 18 профес.-тех. уч-щ, 142 заг.- осв., 24 муз., 3 художні і 12 спортивних шкіл, 57 мед. закладів, у т. ч. 13 лікарень; 13 профілакторіїв-санаторіїв, *Криворізький російський музично-драматичний театр* імені Т Г. Шевченка і ляльковий театр, філіал Дніпроп. обл. філармонії, цирк, 50 палаців культури і клубів, 16 кінотеатрів, 7 палаців спорту, 48 б-к; музеї — *Криворізький історико-краєзнавчий музей* та революц., бойової і трудової слави з-ду гірничого устаткування. За рад. часу К. Р. інтенсивно забудовується: соцмістечко (1929, арх. В. Заболотний), Будинок-Комуна (1931, арх. В. Троценко), Клуб ділових зустрічей (тепер Палац піонерів, 1929—31, архітектори П. Юрченко, І. Каракіс); Рос. муз.-драм. театр ім. Т. Г. Шевченка (1949—54, арх. В. Зуєв), Палац культури металургів (1952—54, арх. К. Барташевич), гірничорудний ін-т (1960—64, арх. В. Михайлов), цирк (1968—72, архітектори Г. Наприєнко, С. Гельфер), ін-т «Гіпрорудмаш» (1972, арх. Д. Лівшиць). Пам'ятники: В. І. Леніну (1957, скульптори А. Білостоцький та Е. Фрідман, арх. Г. Мельничук), воїнам-визволителям (1968, скульптори Є. Горбань, Б. Климушко, М. Красотін, художник І. Лось, архітектори М. Лалько, В. Савельєв).

Літ.: Кривому Рогу 200. Днепропетровск, 1975.

КРИВИ́Й ТОРЕ́ЦЬ — річка в Українській РСР, у межах Донец. обл., права притока Казенного Торця (бас. Сіверського Дінця). Довж. 88 км, площа бас. 1590 км². Має рівнинний характер. Живлення дощове й снігове. Використовують для тех. водопостачання й зрошування. На К. Т.— м. *Костянтинівка*, в гирлі — м. *Дружківка*.

КРИВИНА́ — величина, яка характеризує ступінь відхилення геометричних об'єктів (кривих, поверхонь тощо) від образів простішого типу. Так, К. плоскої кривої характеризує ступінь відхилення її від прямої, а К. поверхні — від площини. К. кривої в точці M наз. *границя* відношення кута між дотичними в точках M і M_1 до довжини дуги MM_1, коли точка M_1 наближається до точки M (мал., *а*): $k = \lim_{\Delta s \to 0} \frac{\Delta\varphi}{\Delta s} = \frac{d\varphi}{ds}$.

Якщо крива задана рівн. $y = f(x)$, то К. обчислюють за формулою: $k = \frac{\pm y''}{[1+(y')^2]^{3/2}}$. Величина, обернена до К., наз. р а д і у с о м К. В кожній точці кривої можна побудувати *стичне коло* (коло К.); К. цього кола є К. кривої в даній точці, а центр його наз. ц е н т р о м К. кривої в цій точці. Залежність між К. і довжиною дуги $k = k(s)$ наз. натуральним рівнянням кривої, воно визначає форму й розміри кривої.

Для характеристики просторової кривої, крім К., запроваджують с к р у т (другу К.) — границю відношення кута повороту бінормалі (див. *Нормаль*, *Тріедр*) на дузі, що стягується до даної точки, до довжини цієї дуги (мал., *б*):

$$\varkappa = \lim_{\Delta s \to 0} \frac{\Delta\psi}{\Delta s} = \frac{d\psi}{ds}.$$

Форма й розміри просторової кривої визначаються двома натуральними рівняннями: $k = k(s)$ і $\varkappa = \varkappa(s)$.

При дослідженні К. поверхні будують її н о р м а л ь н і п е р е р і з и (перерізи, що проходять через нормаль до цієї поверхні). Найбільша й найменша з К. цих перерізів в одній точці наз. г о л о в н и м и к р и в и н а м и в цій точці. Використовуючи гол. К., знаходять *повну кривину* K і *середню кривину* H. Якщо $K = H = 0$ у всіх точках поверхні, то вона є площиною. Поняття К. відіграє важливу роль при геом. дослідженнях і застосовується в фізиці і техніці. *О. А. Борисенко.*

КРИВИ́ЦЬКА Леся (Олександра) Сергіївна [н. 4 (16).I 1899, Чигирин, тепер Черкас. обл.] — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1954). Акторську діяльність почала 1916 в трупі Пронського. В 1918 вступила до театру М. Садовського, з яким виїхала на Зх. Україну. В 1919—44 працювала в західноукраїнських трупах, 1944—73 — у Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької. Ролі: Софія («Безталанна» Карпенка-Карого), Анна, Предслава («Украдене щастя», «Сон князя Святослава» Франка), Помикевичева («Човен хитається» Галана), Ольга («Три сестри» Чехова), Любов Ярова (в однойменній п'єсі Треньова), леді Мільферд («Підступність і кохання» Шіллера). Нагороджена орденом Леніна, медалями.

Тв.: Повість про моє життя. К., 1965.

КРИВИЧІ — одне із сх.-слов'янських племен (союзів племен) 6—9 ст., згадуваних у давньорус. літописах. Жили у верхів'ях Дніпра, Зх. Двіни, Волги та в пд. частині басейну Чудського оз. В кін. 9 ст. земля К. ввійшла до складу *Київської Русі*. Осн. заняття К.— землеробство, а також скотарство й ремесла (залізоробне, ковальське, ювелірне та ін.). На землях К. утворилися Смоленське і Полоцьке князівства, а пн.-зх. частина їхньої території ввійшла до володінь Новгорода. Останній раз К. згадуються в літописах від 1162.

КРИВОГЛА́З Михайло Олександрович (н. 18.V 1929, Київ) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Закінчив Київ. ун-т (1950). З 1951 працює в Ін-ті металофізики АН УРСР (з 1964 — зав. відділом). Осн. наук. праці — з теорії твердого тіла. Розвинув повну кінематичну теорію розсіяння рентгенівського проміння і нейтронів неідеальними кристалами. Запровадив поняття про флуктуонні стани електронів у невпорядкованих системах і побудував теорію флуктуонів. Держ. премія УРСР, 1978.

КРИВОГОЛО́ВКА, анкілостома (Ankilostoma) — рід червів класу *нематод*. Паразитують в кишечнику людини та тварин. Пошир. на всіх материках, перев. в тропіч. і субтропіч. країнах; в СРСР— на Далекому Сході, в Закавказзі, частково в Серед. Азії. Найвідоміші — К. д в а н а д ц я т и п а л о ї к и ш к и (A. duodenale), довж. до 8—13 мм, паразитує в дванадцятипалій кишці людини, і К. с о б а ч а (A. caninum), довж. до 21 мм, паразитує в тонкому кишечнику собак, котів, лисиць та ін. м'ясоїдних, спричинюючи анкілостомоз (див. *Анкілостомідози*). Для К. характерна наявність в ротовій капсулі хітинових зубчиків, за допомогою яких вона прикріплюється до слизової оболонки. Живляться кров'ю. Яйця розвиваються у вологому грунті і воді. Зараження відбувається, коли личинки потрапляють у кишечник з їжею чи водою та через шкіру (личинки потрапляють у кровоносні судини і заносяться з кров'ю у легені, звідти по дихальних шляхах — в ротову порожнину і в тонкий кишечник, де досягають статевої зрілості). *В. П. Коваль.*

Кривий Ріг. В одному з нових районів міста.

КРИВОЛІНІЙНІ ІНТЕГРА́ЛИ — інтеграли від функції, визначеної на кривій у площині або в просторі. Розрізняють К. і. першого і другого типу.

Нехай функція $f(x, y)$ задана на кривій $\Gamma = \{(x, y) : x = \varphi(t), y = \psi(t), a \leqslant t \leqslant b\}$, причому функції φ і ψ мають неперервні похідні на $[a; b]$. Розіб'ємо Γ на n частин γ_i $(i = 1, 2, \ldots, n)$ з довж. $s(\gamma_i)$ і на кожній частині візьмемо довільну точку (x_i, y_i) (мал., 1). Якщо при $\max \{s(\gamma_1), s(\gamma_2), \ldots, s(\gamma_n)\} \to 0$ інтегральні суми (аналогічні до інтегральних сум для інтеграла по відрізку, див. *Інтегральне числення*)

$$\sum_{i=1}^{n} f(x_i, y_i)\, s(\gamma_i)$$

збігаються до *границі*, що не залежить від вибору точок $\{(x_i, y_i)\}$, то ця границя наз. К. і. п е р ш о г о т и п у. Для неперервної на Γ функції f цей К. і. існує й обчислюється за формулою

$$\int_{\Gamma} f(x, y)\, ds = \int_{a}^{b} f(\varphi(t), \psi(t)) \times$$

$$\times \sqrt{[\varphi'(t)]^2 + [\psi'(t)]^2}\, dt.$$

Нехай вектор-функція $\vec{f}(x, y) = (P(x, y), Q(x, y))$ задана на кривій $\Gamma = \{\vec{r}(t) = (\varphi(t), \psi(t)), a \leqslant t \leqslant b\}$. Розіб'ємо відрізок $[a; b]$ на n частин точками $a = t_0 < t_1 < \ldots < t_n = b$. Внаслідок цього крива Γ розбивається на n частин $\gamma_i = \{\vec{r}(t), t_{i-1} \leqslant t \leqslant t_i, i = 1, 2, \ldots, n\}$ (мал. , 2). На кожній частині γ_i візьмемо довільну точку (x_i, y_i). Якщо при $\max \{t_1 - t_0, t_2 - t_1, \ldots, t_n - t_{n-1}\} \to 0$ інтегральні суми

$$\sum_{i=1}^{n} \vec{f}(x_i, y_i)\, [\vec{r}(t_i) - \vec{r}(t_{i-1})]$$

мають границю, що не залежить від вибору точок $\{(x_i, y_i)\}$, то ця границя наз. К. і. д р у г о г о т и п у. Для неперервних на Γ функцій P і Q цей К. і. існує й обчислюється за формулою

$$\int_{\Gamma} \vec{f} \cdot d\vec{r} = \int_{\Gamma} P(x, y)\, dx + Q(x, y)\, dy =$$

$$= \int_{a}^{b} [P\varphi'(t) + Q\psi'(t)]\, dt.$$

Зв'язок між К. і. і *кратними інтегралами* виражається *Гріна формулами*, між К. і. і *поверхневими інтегралами — Стокса формулою*. Використовуючи К. і. першого типу, обчислюють маси кривих із змінною густиною, координати центра ваги (маси) кривої тощо; використовуючи К. і. другого типу, обчислюють роботу, що витрачається на переміщення матеріальної точки вздовж кривої Γ в силовому полі $\vec{f}$, та ін. величини. *Літ.* див. до ст. *Кратні інтеграли*.

А. Я. Дороговцев.

КРИВОНІ́С (Перебийніс, Вільшанський) Максим (р. н. невід.— п. листопад 1648) — полковник Запорізького війська, один із найближчих сподвижників Б. Хмельницького, герой *визвольної війни українського народу 1648—54*. Прославився ще в 30—40-х рр. 17 ст. під час походів козаків проти Крим. ханства і султан. Туреччини. З початком нар.-визвольної війни К. очолював козац. загони в *Жовтоводській битві 1648, Корсунській битві 1648, Пилявецькій битві 1648*. Призначений черкаським полковником, К. відзначився у визволенні Лівобережної України. Визначна роль належить К. і в розгортанні нар.-визвольної боротьби на Правобережжі. К.— учасник визвольного походу повстанських військ у Галичину. Керовані К. козаки під час облоги Львова у вересні — жовтні 1648 здобули Високий Замок. Помер К. від чуми під час облоги Замостя.

Літ.: Полухін Л. К. Максим Кривоніс — герой визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. К., 1952; Лола А. П. Максим Кривоніс. К., 1957.

В. А. Смолій.

КРИВОНО́С Петро Федорович [н. 30.VI (12.VII) 1910, м. Феодосія — 19.X 1980, Київ] — ініціатор стахановського руху на залізничному транспорті, Герой Соціалістичної Праці (1943). Член КПРС з 1929. В 1935, працюючи машиністом у депо ст. Слов'янськ, досяг небувалого на той час використання потужності локомотива. З 1937 К. працював нач. депо Слов'янськ, нач. Пд.-Донецької, пізніше Пн.-Донецької з-ць, з 1946 — нач. округу з-ць. У 1953 закінчив Моск. електромеханічний ін-т інженерів залізнич. транспорту. З того часу був нач. *Південно-Західної залізниці*. Автор кн. «Комплексне використання залізничного, автомобільного і водного транспорту» (1960) та ін. Делегат XXII—XXV з'їздів КПРС. На XIV—XVI, XVIII—XXV з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1—5-го скликань, Верховної Ради УРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, ін. орденами, медалями.

В. П. Печерога.

Крива інтегрування для **криволінійних інтегралів** першого (1) і другого (2) типів.

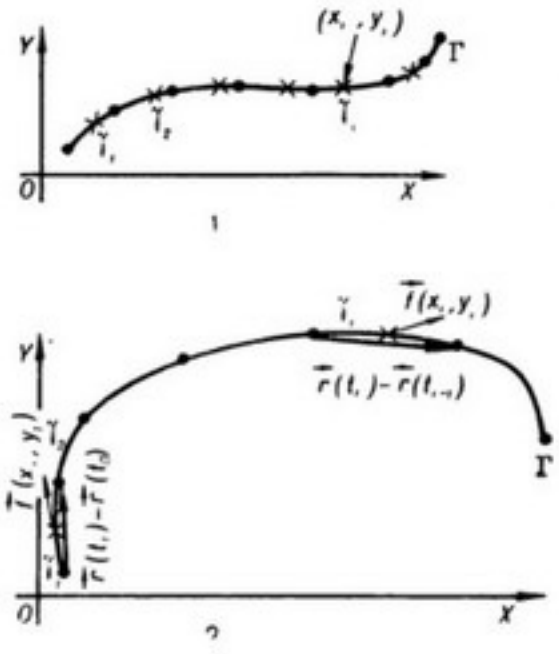

КРИВООЗЕ́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Микол. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 34,4 тис. чол. (1979). У районі — 26 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Криве Озеро*. Рельєф району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: граніти, піски, глини. Річки — *Південний Буг* (на пн. межі району) і його прит. *Кодима*. Грунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства: кривоозерські харчосмакова ф-ка, мол. з-д, харч. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Криве Озеро) та 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 70 тис. га, у т. ч. орні землі — 61,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Скотарство, свинарство, вівчарство, шовківництво. У К. р.— 14 колгоспів, райсільгосптехніка. Автошляхів — 229 км, у т. ч. з твердим покриттям — 159 км. У районі — 28 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 32 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні. 11 будинків культури, 15 клубів, кінотеатр, 34 кіноустановки, 28 б-к. У К. р. видається газ. «Заповіти Леніна» (з 1931).

С. П. Швець.

КРИВОРІ́ЗЬКА ДРЕС-2 імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — потужна теплова електростанція. Розташована в смт Зеленодольську Апостолівського району Дніпроп. обл. Буд-во почато 1961. Перший енергоблок введено в дію 1965; останній — 1973. Встановлена потужність ДРЕС — 3 млн. кВт (10 енергоблоків по 300 тис. кВт кожний). Середньорічне виробн. електроенергії — 20 млрд. кВт · год. К. ДРЕС-2 — найбільша теплова електростанція світу, яка працює на твердому паливі. Всі осн. технологічні процеси повністю автоматизовано і механізовано. К. ДРЕС-2 входить до складу Єдиної енерг. системи Європ. частини СРСР. К. ДРЕС-2 нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1976).

І. І. Голосенко

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ ГІРНИЧОРУ́ДНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної ос-

Л. С. Кривицька.

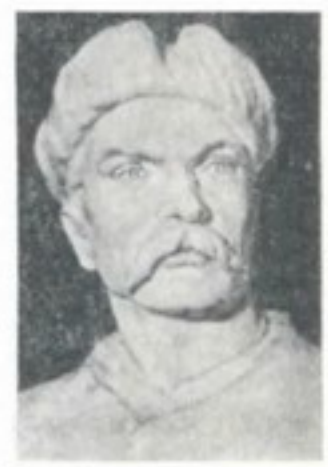

М. Кривоніс.

П. Ф. Кривонос.

КРИВОРІЗЬКИЙ ЗАВОД ГІРНИЧОГО УСТАТКУВАННЯ «КОМУНІСТ»

М. М. Криворучко.

віти УРСР. Засн. 1922 як вечірній гірничий технікум, з 1929 — вечірній гірничий інститут, з 1932 — гірничорудний інститут. В К. г. і. (1980) ф-ти: гірничий, маркшейдерсько-шахтобудівний, геолого-збагачувальний, механіко-машинобудівний, електротехнічний, будівельний; вечірні ф-ти — гірничий, електротехнічний, будівельний; заочний загальнотехнічний; є підготовче відділення, аспірантура. Фонд б-ки налічує (1980) 720 тис. одиниць зберігання. В К. г. і. навчається (1980) бл. 9 тис. студентів. За час існування в інституті підготовлено бл. 25 тис. спеціалістів. К. г. і. нагороджено (1972) орденом Трудового Червоного Прапора.

Ю. П. Астаф'єв.

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ ЗАВО́Д ГІРНИ́ЧОГО УСТАТКУВА́ННЯ «КОМУНІ́СТ» — підприємство важкого машинобудування. Розташований в м. Кривому Розі Дніпроп. обл. Засн. 1923 як ремонтні майстерні на базі чавуноливарного з-ду, збудованого 1892. У 1930 ці майстерні наз. Центр. мех. майстернями Криворіжжя, а з 1937 їх перетворено на К. з. г. у., і йому присвоєно назву «Комуніст». З-д першим у країні освоїв виробн. ряду гірничих машин, які раніше імпортували. На поч. Великої Вітчизн. війни устаткування з-ду було евакуйовано на Урал. Відбудова підприємства почалася 1944. За післявоєнні роки з-д реконструйовано на новій тех. базі. К. з. г. у. «К.» виготовляє ручні, телескопні й колонкові перфоратори, бурові верстати підземного глибокого буріння і для відкритих гірничих робіт, бурові каретки, навантажувальні машини та ін. устаткування для гірничодобувних підприємств. Впроваджуються передові технологічні процеси: обробка деталей на верстатах з числовим програмним керуванням, електрогідравлічне очищення литва, електроімпульсна обробка штампів тощо.

М. П. Пилипенко.

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ ЗАЛІЗОРУ́ДНИЙ БАСЕ́ЙН — один з найбільших у світі басейнів з покладами багатих залізних руд. Розташований у пд.-зх. частині Дніпроп. обл. УРСР, у бас. р. Інгульця. Простягається вузькою смугою (2—7 км) з Пн. на Пд. більш як на 100 км. Площа близько 300 км².

Пром. запаси заліз. руд становлять бл. 16 млрд. т (1979). Безпосереднім продовженням К.з. б. на Пн. є *Кременчуцький залізорудний район*. Разом з рудними районами Запоріз., Кіровогр. і Полтав. областей К. з. б. об'єднується у велику залізорудну провінцію, т. з. Великий Кривий Ріг. У геоструктурному відношенні К. з. б.— *синклінорій*, розташований у центр. частині *Українського щита*. В геол. будові басейну беруть участь магматичні й метаморфічні породи *докембрію* (граніти, гнейси, кварцити, джеспіліти, сланці тощо), перекриті осадочними відкладами палеогенового, неогенового й антропогенового віків, заг. потужністю до 80 м. Поклади заліз. руд пов'язані з метаморфічними породами т. з. криворізької серії протерозою (див. *Протерозойська ера і група*). Залізорудні родовища К. з. б. належать до генетичного класу метаморфогенних родовищ, їх поділяють на два підкласи: метаморфічні й метаморфізовані родовища. До підкласу метаморфічних родовищ входять родовища багатих заліз. руд, представлені складними покладами серед порід унікальних залізисто-кремнистих формацій докембрію (залізисті кварцити, джеспіліти, залізисті

роговики). У межах басейну налічують бл. 300 рудних покладів, які відрізняються між собою за розмірами, формою та умовами залягання. Найпоширеніші стовпоподібні поклади, є також пластоподібні й штокоподібні поклади, неправильної форми рудні тіла. За мінеральним складом багаті руди поділяють на магнетитові, мартитові, гематито-мартитові, мартит-дисперсногематитові й дисперсногематитові. Найпоширеніші мартитові руди (понад 80% усіх запасів басейну). Вміст заліза в мартитових і гематито-мартитових рудах становить пересічно 60—62%, у мартит-дисперсногематитових — 55—60%, у дисперсногематитових — 50—55%. Багаті руди Криворізького залізорудного басейну характеризуються незначним вмістом (соті частини процентів) шкідливих домішок — сірки, фосфору, миш'яку. Вміст кремнезему в них становить 1—10%. До підкласу метаморфізованих родовищ, що мають магнетитовий склад, належать родовища бідних заліз. руд. Ці руди представлені пластами *залізистих кварцитів* (джеспілітів, залізистих роговиків), що мають велику протяжність і заглиблюються до кількох сотень метрів і навіть до кількох кілометрів. Ці руди бідні на залізо (пересічно 20—28%) і потребують збагачування (див. *Збагачування корисних копалин*). Осн. пром. значення у К. з. б. мають неокислені бідні заліз. руди.

В осадочних відкладах кайнозойського віку, магматичних і метаморфічних породах докембрію є кілька водоносних горизонтів, які створюють ускладнення при проходженні шахт, зумовлюють виникнення *зсувів* при відкритих розробках.

Перші розробки руд К. з. б. відомі з часів *скіфів* (6—2 ст. до н. е.). Пром. освоєння заліз. руд К. з. б. почалося у 2-й пол. 19 ст., коли було засновано Акціонерне т-во криворізьких заліз. руд. Багаті руди розробляють шахтним способом. Діє 10 рудників виробничого об'єднання «*Кривбасруда*». Для добування й збагачення бідних руд — залізистих кварцитів споруджено 5 гірничо-збагачувальних комбінатів, які об'єднують 9 кар'єрів. К. з. б.— осн. сировинна база чорної металургії СРСР, зокрема України; заліз. руду басейну вивозять також у соціалістичні країни Європи. Велике значення для водопостачання Криворізького залізорудного басейну має *Дніпро—Кривий Ріг канал*.

Літ.: Барбот-де-Марни Н. Геологический очерк Херсонской губернии. СПБ, 1869; Семененко Н. П. Структура рудных полей Криворожских железорудных месторождений. т. 1. К., 1946; Генезис железных руд Криворожского бассейна. К., 1959; Геология криворожских железорудных месторождений, т. 1—2. К., 1962; Рудные месторождения СССР, т. 1—3. М., 1978.

В. В. Решетняк.

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ ІСТО́РИКО-КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1960, експозицію відкрито 1968. Музей має відділи: природи, дореволюційного минулого, історії рад. суспільства, образотворчого мистецтва й етнографії. В музеї — понад 16 тис. експонатів осн. фонду (1980). Експозиція музею розповідає про природу, історію краю з найдавніших часів до наших днів. Матеріали з історії рад. суспільства відображають участь трудящих Криворіжжя у Великій Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війні, Великій Вітчизн. війні (зокрема діорама «Визволення Кривого Рога від німецько-фашистських загарбників», 1969).

В. І. Черниш.

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ КОКСОХІМІ́ЧНИЙ ЗАВО́Д імені Д. С. Коротченка — підприємство чорної металургії. Розташований в м. Кривому Розі Дніпроп. обл. Буд-во почато 1932. Першу продукцію одержано 1936. В роки Великої Вітчизн. війни споруди з-ду були зруйновані нім.-фашист. загарбниками. Після відбудови підприємства перший кокс одержано 1949. На К. к. з. (1980) діє 10 коксових батарей, цехи — вуглепідготовчий, уловлювання хім. продуктів з коксового газу, сіркоочищення з виробн. сірчаної к-ти; рем. та енерг. служби. Осн. продукція: кокс, коксовий газ, хім. продукти коксування. На підприємстві встановлено сучас. високопродуктивні агрегати, широко застосовуються ме-

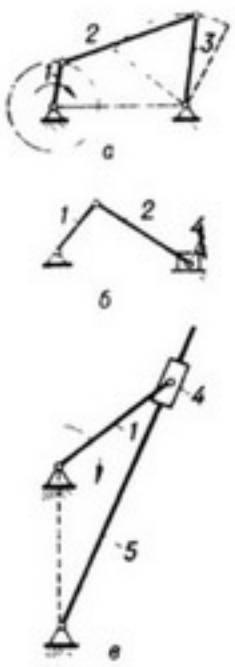

Плоскі **кривошипні механізми:**
а — кривошипно-коромисловий;
б — кривошипно-повзунний;
в — кривошипно-кулісний;
1 — кривошип;
2 — шатун;
3 — коромисло;
4 — повзун;
5 — куліса.

ханізація і автоматизація виробничих процесів. *В. Ф. Криштоп.*

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ЗАВО́Д імені В. І. Леніна, «Криворіжсталь» — підприємство чорної металургії. Розташований в м. Кривому Розі Дніпроп. обл. Буд-во почато 1931 на базі великих покладів залізних руд *Криворізького залізорудного басейну*. В 1934 стала до ладу перша доменна піч. До Великої Вітчизн. війни на з-ді було 3 доменні печі, бесемерівський цех у складі двох конверторів, 2 коксові батареї, енерг. і мех. г-во. Під час окупації міста споруди з-ду повністю зруйнували нім.-фашист. загарбники; осн. устаткування завчасно евакуйовано на Урал. За післявоєнні роки підприємство поряд з відбудовою докорінно реконструйовано і значно розширено. Введено в дію ряд нових цехів і потужних металург. агрегатів. На з-ді діють (1980): агломераційна ф-ка, 9 доменних печей, мартенівський, 2 киснево-конвертерні цехи, 3 блюмінги з безперервно-заготовчими станами, 10 сортопрокатних станів. Осн. продукція: чавун, сталь, прокат (штрипс, катаний дріт, кутик, арматурна, кругла і квадратна сталь), виливниці для металургії тощо. За обсягом виробн. чавуну з-д посідає 1-е місце, а за обсягом виробн. сталі і прокату — 2-е місце в Рад. Союзі (після *Магнітогорського металургійного комбінату* імені В. І. Леніна). Виробн. організовано на базі найновіших досягнень науки і техніки. Діють заводський електронно-обчислювальний центр, автоматизована система управління виробництвом. «Криворіжсталь» нагороджено орденом Леніна (1971) і орденом Трудового Червоного Прапора (1939). *М. О. Гуров.*

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1930 як ін-т профес. освіти; 1933 перейменовано на пед. ін-т. З 1938 по 1952 при К. п. і. працював учительський ін-т. У 1979/80 навч. р. в ін-ті було 6 ф-тів: фіз.-матем., природничий, муз.-пед., підготовки вчителів поч. класів, підготовки вчителів заг.-тех. дисциплін і праці та худож.-графіч., на яких навчалося 3750 студентів, зокрема на денному відділенні — 2320. При вузі діють заочне й підготовче відділення; бот. сад, планетарій, б-ка (300 тис. одиниць зберігання). За час існування в ін-ті підготовлено 12,5 тис. спеціалістів. *Т. А. Клевцов.*

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1925. Площа 1,4 тис. км². Нас. 46,1 тис. чол. (1979). У районі — 90 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Кривий Ріг*. Поверхня району рівнинна, подекуди розчленована ярами і балками. Осн. корисна копалина — залізна руда (*Криворізький залізорудний басейн*). Річки — *Інгулець* та його притоки *Саксагань*, Боковенька та ін. В межах району — Карачуновське та Південне водосховища, його тер. проходить *Дніпро — Кривий Ріг канал*. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Кривий Ріг. Найбільші підприємства у районі — Христофорівський з-д вогнетривких блоків і бетонів, криворізькі комбінати хлібопродуктів № 1 і № 2, Радушненське хлібоприймальне підприємство. 5 будинків побуту. С. г. спеціалізується на виробн. м'яса, молока, яєць, вирощуванні овочевих, зернових (озима пшениця, ячмінь, кукурудза)

та кормових культур. Площа с.-г. угідь 1979 становила 103,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 90,9 тис. га. Зрошується 18,4 тис. га. У К. р.— 19 радгоспів, у т. ч. птахорадгосп, держ. племінний завод, держ. племінний птахозавод, птахофабрика; райсільгосптехніка. Залізничні станції: Гейківка, Коломойцеве, Мусіївка, Радушна. Автошляхів — 360 км, у т. ч. з твердим покриттям — 330 км. У районі — 27 заг.-осв. та музична школи, 50 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень; туберкульозний санаторій. 18 будинків культури, 18 клубів, 45 кіноустановок, 33 б-ки. У К. р. видається газ. «Сільський трудівник» (з 1939). *Ф. П. Коваленко.*

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Т. Г. Шевченка. Засн. 1935 як Дніпроп. пересувний робітничо-колгоспний театр. з 1937 — в Дніпродзержинську. В роки Великої Вітчизн. війни працював у Леніногорську, Гур'єві (Каз. РСР), 1944 театр повернувся в Дніпродзержинськ, в 1949 переведений в Кривий Ріг (з 1967 — Муз.-драм. театр). У репертуарі театру — твори класичної і сучас. рос. («Безприданниця» О. Островського, «Ревізор», «Одруження» М. Гоголя, «Вороги» Горького, «Провінційні анекдоти» Вампілова) і укр. («Коли мертві оживають» І. Рачади) драматургії, п'єси авторів братніх республік (А. Макайонка, М. Каріма), а також зарубіжних авторів (Софокла, Кальдерона), оперети рад. і зарубіжних композиторів (О. Сандлера, І. Дунаєвського, І. Кальмана, Ф. Легара, Й. Штрауса, Ф. Лоу та ін.). В театрі працювали: нар. арт. УРСР Б. *Тягно*, засл. діячі мист. УРСР М. *Єсипенко*, Є. *Сахаров*, засл. діяч мист. РРФСР І. Бахметьєв, нар. арт. БРСР Б. Уксусов, нар. арт. Удм. АРСР М. Ісаєв та ін. В складі трупи (1980) — засл. артисти УРСР С. Анненкова, В. Браславський.

Р. М. Ковиліна.

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1977. В репертуарі театру — «Чарівний фургон» В. Орлова, «Лісовий годинник» Г. Стефанова, «Кіт у чоботях» за Ш. Перро та ін.

КРИВОРУ́ЧКО Микола Миколайович [24.XI (6.XII) 1887—7.VII 1939] — рад. військ. діяч, комкор. Член Комуністичної партії з 1919. Н. в с. Березняках (тепер Смілянського р-ну Черкас. обл.) в сел. сім'ї. В 1917 — на поч. 1918 на чолі червоногвард. загону брав участь у встановленні Рад. влади на Черкащині. В 1918—20, командуючи кав. полком, бригадою і д-зією, був учасником боїв проти нім. окупантів, петлюрівців, денікінців, білополяків на тер. України. Після громадян. війни — командир кав. корпусу, заст. команд. військами Київ та Білорус. особливих військ. округів. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора.

Н. М. Криворучко.

КРИВОРУ́ЧКО Надія Михайлівна (н. 8.VIII 1937, с. Старе Липове, тепер Світловодського р-ну Кіровоград. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1969. З 1957 — доярка, а з 1967 — оператор машинного доїння корів у колгоспі ім. Куйбишева Кременчуцького р-ну Полтавської обл. Досконале знання технології машинного доїння, годівлі та догляду за тваринами дають можливість К. щороку одержувати високі надої молока. Нагороджена орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1975. *Л. С. Волошко.*

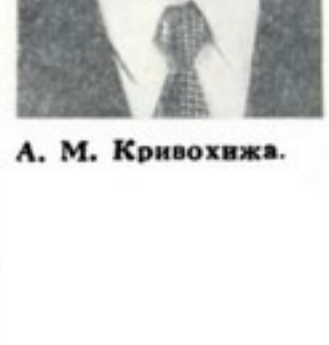

А. М. Кривохижа.

КРИВОХИ́ЖА Анатолій Михайлович (н. 1.XII 1925, Кіровоград)— укр. рад. хореограф, нар. арт. УРСР (з 1973). У 1957 закінчив Омський ін-т фізичної культури. Працював балетмейстером у філармоніях, театрах країни. З 1957 — худож. керівник засл. самодіяльного нар. ансамблю танцю УРСР «*Ятрань*» Будинку культури ім. М. І. Калініна Кіровогр. з-ду тракторних гідроагрегатів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

КРИВОШЕ́ЄВ Андрій Євдокимович [н. 19 (31).VIII 1899, Ростова-Дону] — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1956), професор (з 1957). Член КПРС з 1927. Після закінчення (1932) Дніпроп. металург. ін-ту працює в ньому (1941—44 — в Магнітогорському гірничо-металург. ін-ті і на Магнітогорському металург. комбінаті). Осн. праці — з проблем підвищення стійкості

О. П. Кривченя.

і вдосконалення виробн. прокатних валків. Розробив теоретичні основи лиття масивних виробів із сталі та чавуну. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

КРИВОШИПНИЙ МЕХАНІЗМ — механізм, у складі якого є ланка (кривошип або *колінчастий вал*), що обертається навколо нерухомої осі, перетворюючи один вид руху на інший. Розрізняють К. м. плоскі (з рухом всіх ланок у паралельних площинах) та просторові; чотири- та багатоланкові. До найпоширеніших К. м. належать механізми: плоскі кривошипно-повзунні, що перетворюють обертовий рух на рух прямолінійний зворотно-поступальний або навпаки; кривошипно-коромислові, за допомогою яких обертовий рух перетворюється на хитальний, і кривошипно-кулісні (див. також *Кулісний механізм*) — для перетворення рівномірного обертового руху на нерівномірний обертовий, хитальний або зворотно-поступальний. К. м. застосовують у поршневих двигунах, пресах, компресорах тощо. Іл. с. 502.

КРИВОШИЯ — деформація шиї, що спричиняється до неправильного положення голови. К. буває природженою, як наслідок ураження м'язів шиї та шийного відділу хребта (найчастіше це вади внутрішньоутробного розвитку плоду або родові травми) Характеризується нахилом голови в бік, де стались патологічні порушення, з обмеженням її рухів, асиметрією обличчя, черепа, ключиць, хребта. Існує багато форм природженої К. Набуті К. виникають як наслідок патологічних порушень м'яких тканин шиї (опіки, поранення тощо) або запальних захворювань м'язів, лімфатичних залоз шиї тощо. Лікування консервативне (корегуюча гімнастика, фіксуючі пов'язки тощо) і хірургічне.

К. С. Терновий.

КРИВЧЕ́НЯ Олексій Пилипович [30.VII (12.VIII) 1910, Одеса — 10.III 1974, Москва] — укр. і рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1956). У 1938 закінчив Одес. консерваторію, 1938—49 працював у театрах Ворошиловграда, Дніпропетровська, Новосибірська. З 1949 — соліст Великого театру СРСР. Партії: Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Виборний, Тарас («Наталка Полтавка», «Тарас Бульба» Лисенка), Черевик («Сорочинський ярмарок» Мусоргського), Ткаченко («Семен Котко» Прокоф'єва), Дон Базіліо («Севільський цирульник» Россіні). Знімався в кіно. Держ. премія СРСР, 1951.

КРИГОЛА́М — судно, що прокладає шлях крізь кригу іншим суднам, підтримуючи навігацію у замерзаючих басейнах. Відзначається клиноподібною (з нахилом у підводній частині) формою носової частини, підвищеною міцністю *корпуса судна*, маневреною та легкокерованою *силовою установкою* (гол. двигунами є переважно *дизелі* і *парові турбіни*). Ламає кригу власною вагою, видираючись носом на її окрайку. Розрізняють К. лінійні (або морські) і допоміжні (рейдові, портові). Є також К. озерні і річкові. Лінійні К. проводять каравани суден на велику віддаль у важкій кризі, з їх допомогою досліджують важкодоступні полярні райони. На таких К. є розвідувальні літаки або вертольоти, спеціальне навігаційне устаткування. Допоміжні К. виконують допоміжні функції на невеликих водних ділянках, розчищають шлях для суден на порівняно незначній віддалі. Мор. судна, що самостійно плавають у морях полярних басейнів і прямують за К. в особливо важкій кризі, наз. криголамними. Перший К. сучасного типу було створено (1864) в Росії, пізніше — в Німеччині, США та ін. країнах. Важливу роль в освоєнні Арктики відіграли К. і криголамні судна «Єрмак», «Красін», «Літке», «Сєдов», «Сибіряков», «Москва» та ін. В криголамному флоті СРСР поряд із звичайними вперше почали діяти *атомні криголами*. Вперше також стало до ладу (1979) судно науково-дослідного призначення — криголам «Отто Шмідт». На ньому — 14 лабораторій з *батометрами* та ін. приладами.

Д. Я. Кржанівський. Титульна сторінка видання «Романсы и песни» з першою публікацією пісні «Реве та стогне Дніпр широкий». Одеса. 1886.

КРИЖА́НИЧ (Križanic) Юрій (бл. 1618, Обрх, поблизу Горицї — 12.IX 1683, поблизу Відня) — хорватський історик і філолог; священик. Здобув богословську освіту в Загребі, Болоньї, Римі. Виступав за об'єднання всіх слов. народів у єдину д-ву з центром у Росії. Двічі (1647 і 1659) приїздив до Росії, відвідав Україну. Автор багатьох трактатів з філософії, політ. економії, історіографії, музики. Розвиток суспільства пояснював з позицій *провіденціалізму*. Один з перших піддав критиці літописні легенди про закликання *варягів* на Русь. У ряді політ. статей, зокрема «Описі подорожі від Львова до Москви» (1659), та «Бесіді з Чиркасом» (1659), обстоював необхідність зміцнення зв'язків України з Росією.

КРИЖАНІ́ВСЬКА Інна Іларіонівна (н. 12 (25).VII 1913, м. Черкаси) — укр. рад. терапевт, професор (з 1959), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1944. Закінчила Дніпроп. мед. ін-т (1938). Працювала у вищих учбових закладах асистентом, доцентом, зав. кафедрою, проректором по учбовій роботі, з 1964 — ректор Дніпроп. мед. ін-ту. Праці — з проблем хронічної недостатності кровообігу при нейрогормональних, вітамінних і обмінних порушеннях тощо. Нагороджена орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

КРИЖАНІ́ВСЬКИЙ Богдан Володимирович (24.VIII 1894, Львів — 20.IV 1955, Чернівці) — укр. рад. диригент, композитор, засл. арт. УРСР (з 1943). Член КПРС з 1946. Закінчив Львів. (1916) та Віденську (1918) консерваторії. Один з фундаторів (1920) Укр. театру ім. Ів. Франка, в якому був диригентом до 1926. Працював у 1926—30 та 1934—46 в Харків. театрі ім. Т. Г. Шевченка (до 1935 — «Березіль»), у 1930—34 — в театрах Москви, Ташкента, Владивостока. З 1946 — у Чернівцях. К.— автор оперет музики до вистав, симф., вокально-симф. (поема «Данило Галицький» на текст М. Бажана), камерних творів, пісень, романсів. *Р. Я. Пилипчук.*

КРИЖАНІ́ВСЬКИЙ Данило Якович [17 (29).XII 1856, Херсонщина — 14 (26).II 1894, Одеса] — укр. педагог і композитор. У 1878 закінчив Одес. духовну семінарію, 1882 — Новоросійський (в Одесі) ун-т. Писав вокальну, переважно хорову музику. Серед його виданих творів — хорова ода «Пам'ятник» (слова О. Пушкіна, 1887), романс «Я чекаю тебе», пісні «Спи міцно спи», «Чи у полі, чи у борі». Найзначніший твір К.— пісня «Реве та стогне Дніпр широкий» (на текст вступу до поеми Шевченка «Причинна», 1886), яку композитор присвятив М. *Кропивницькому*. Вона стала однією з найпопулярніших укр. нар. пісень.

Літ.: Кауфман Л. О популярных украинских народных песнях и их авторах. М., 1973. *В. С. Мурза.*

КРИЖАНІ́ВСЬКИЙ Леонід Андрійович (1873, Київ — 2.XII 1939, там же)—укр. рад. геолог. У 1899 закінчив Київ. ун-т. З 1900 працював у цьому ун-ті і одночасно — в Ін-ті прикладної мінералогії (1928—30 — директор укр. філіалу цього ін-ту). Встановив палеоценовий вік палеогенових відкладів на Сумщині та палеогеновий вік пісковиків узбережжя р. *Норину*. Подав точну кристалографічну та мінералогічну характеристику волин. *топазів*. Досліджував ефузивні гірські породи, зокрема *волиніти*.

КРИЖАНІ́ВСЬКИЙ Степан Андрійович [н. 26. XII 1910 (8.I 1911), с. Новий Буг, тепер місто Микол. обл.] — укр. рад. поет і літературознавець. Член КПРС з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. ін-т професс. освіти (1933). З 1940 — наук. співробітник, в 1949 — 76 — зав. відділом рад. л-ри Ін-ту л-ри імені Т. Г Шевченка АН УРСР. Перші вірші надрукував 1928. Осн. зб. поезій К. присвячені рад. дійсності, комсомолу, партії: «Енергія» (1930), «Моїм ровесникам» (1932), «Повноліття» (1935), «Калиновий міст» (1940), «Гори і долини» (1946), «Срібне весілля» (1957), «Ще не вечір» (1961), «Берізка» (1971) та ін. З 1939 виступає як критик і літературознавець. Праці з питань укр. дожовтневої і рад. л-ри, теорії соціалістичного реалізму. Автор книг про В. Стефаника, Леся Мартовича, А. Тесленка, М. Бажана, М. Рильського, А. Малишка, В. Чумака, І. Кулика. Один із авторів і редакторів «Історії української літератури у восьми томах» (1967—71). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Формула щастя. К., 1970; Максим Рильський. К., 1960; Художні відкриття і літературний процес. К., 1979; Рос. перекл. — Свидетели живые. М., 1962.

А. А. Тростянецький.

КРИЖАЧО́К — білорус. нар. танець. Виконується парами, які розміщуються навхрест. Темп повільний з поступовим прискоренням. Муз. розмір 2/4, 4/4. Поширений на Україні (в областях, що межують з Білорусією), а також у Сх. Польщі.

КРИЖЕ́ВСЬКИЙ Григорій Зіновійович (н. 15.XII 1918, Харків) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1974). Член КПРС з 1946. В 1946—51 навчався в Харків. худож. ін-ті. Твори: «В. І. Ленін у Підмосков'ї» (1951), «Товариш» (1960), «Ярмарок у Косові» (1964), триптих «Невідомому матросові» (1965), «Солдати Одеси» (1967), «Голова» (1969), «Весна» (1971), «Іллічевськ. У порту» (1975), «Ранок у горах» (1978). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

КРИ́ЖЕНЬ, крижень звичайний (Anas platyrhynchos) — птах родини *качачих*. Довж. тіла 49—63 см, маса 750—1400 г. У самця голова і верхня частина шиї яскраво-зелені, на шиї біле кільце, на крилі фіолетове «дзеркальце»; самка бурувата. Поширений в Європі, Азії (крім Пд.), Пн. Америці. В СРСР, зокрема в УРСР,— скрізь на водоймах, взимку відлітає на Пд.; частина може залишатись зимувати на ополонках. Гнізда мостить на купинах, плавнях, у траві, в дуплах і т. п. Кладку з 8—12 зеленуватих яєць самка насиджує 26—28 днів. Живиться зеленими частинами і насінням водних та наземних рослин. К.— цінний мисливський птах, осн. об'єкт літньо-осіннього полювання в УРСР. К. є родоначальником *качки свійської*.

О. Б. Кістяківський.

КРИЖИ́ЦЬКИЙ Костянтин Якович (29.V 1858, Київ — 17.IV 1911, Петербург) — український живописець-пейзажист. В 1876—77 відвідував Київську рисувальну школу М. Мурашка, в 1877—85— навчався у М. *Клодта* в петерб. АМ, академік її — з 1900. Твори: «Косарі на Україні» (1884), «Перед грозою» (1885); «Спека спала, повіяло прохолодою», «Лісові далі» (обидва — 1889), «Повіяло весною» (1910), «Дуби» (1911), «Хутір на Україні» та ін. Твори К. зберігаються в ДМУОМ, ДТГ, Одес. худож. музеї. К. був одним з організаторів і головою *Товариства художників імені А. І. Куінджі*.

Літ.: Крыжицкий Г. Судьба художника. К., 1966.

КРИЖІ у людини, крижова кістка — частина хребта, що входить до складу *таза*, утворюючи його задню стінку. Складається з 5 хребців, які приблизно до 16-річного віку зростаються між собою в єдину кістку. Іл. див. до ст. *Таз* в анатомії.

КРИЖО́ПІЛЬ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 8,5 тис. ж. (1979). К. засн. 1866 у зв'язку з будівництвом залізниці. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 К.— с-ще міськ. типу. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (22.VII 1941—17.III 1944) в с-щі діяла підпільна організація. В К.— комбінат хлібопродуктів, сироробний, прод. товарів, комбікормовий з-ди, ф-ка побутових виробів, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, міжгосп. підприємство по виробн. м'яса і яєць, держ. племінна станція, агрохімоб'єднання, міжколг. буд. орг-ція, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв., музична та спортивна школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня, санаторій. Будинок культури, кінотеатр, 11 бібліотек.

КРИЖО́ПІЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 51,3 тис. чол. (1979). У районі — 45 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Крижопіль*. Розташований у межах *Подільської висо-*

чини. Поверхня подекуди розчленована долинами річок, балками і ярами. Корисні копалини: вапняк, пісок, глина, граніт. Річки — *Марківка*, Кам'янка (бас. Дністра), *Дохна, Савранка* (бас. Пд. Бугу). Грунти чорноземні та сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, клен, липа, граб) займають 10,7 тис. га. Найбільші підприємства: Соколівський цукр. з-д, крижопільські комбінат хлібопродуктів, сироробний з-д, ф-ка побутових виробів. Комбінат побутового обслуговування (Крижопіль). С. г. району спеціалізується на вирощуванні цукр. буряків, соняшнику, озимої пшениці й кукурудзи та виробн. м'яса, молока, яєць, вовни. Площа с.-г. угідь 1979 становила 63,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 60,7 тис. га. У К. р.— 19 колгоспів, міжгосп. підприємство по виробн. м'яса, птахоінкубаторна станція, агрохімоб'єднання, райсільгосптехніка. Залізнична ст. Крижопіль. Автошляхів — 294 км, у т. ч. з твердим покриттям — 208 км. У районі — 34 заг.-осв., музична і спорт. школи, 2 профес.-тех. уч-ща; 66 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень; 2 санаторії. 19 будинків культури, 15 клубів, кінотеатр, 46 кіноустановок, 42 б-ки, музей (меморіальний на батьківщині академіка АН УРСР Д. К. *Заболотного* в с. Заболотному). В с. Жабокричі К. р. народилася новатор с.-г. виробн. Т. П. *Марцин*, у с. Вільшанці — укр. рад. письменник М. П. *Трублаїні* та мистецтвознавець К. В. *Широцький*. У К. р. видається газ. «Сільські новини» (з 1931).

Д. В. Тарахкало.

К. Я. Крижицький. Повіяло весною. 1910. Харківський художній музей.

КРИЗ (франц. crise, від грец. κρίσις — вихід) — хворобливі зміни, що раптово виникають в організмі хворого. Здебільшого це т. з. судинні кризи, тобто раптові спазми судин мозку, серця, нирок тощо, які спричинюють тимчасове порушення *кровообігу*, а разом з тим і функцій органів.

КРИ́ЗА (від грец. κρίσις — вихід, переломний момент) — складний, загострений, хитний стан, різкий перелом або занепад. Див. *Аграрні кризи, Валютна криза, Загальна криза капіталізму, Криза* в медицині, *Криза біржова. Криза енергетична* та ін.

КРИ́ЗА в медицині — різка зміна хворобливого процесу; характеризується сприятливим переломом у перебігу хвороби й швидким спадом (протягом 4—12 год., іноді — доби) високої до того т-ри. К. характерна для багатьох захворювань, зокрема *малярії, поворотного тифу, віспи* та ін.

КРИ́ЗА БІРЖОВА́ — розпродаж *акцій* та облігацій на фондовій *біржі*, спричинений кризою *надвиробництва* або особливими політ. потрясіннями. Проявляється в різкому падінні курсів цінних паперів і значному скороченні їхньої *емісії*. К. б.— один з проявів *кризи грошово-кредитної*; посилює *економічні кризи*.

КРИ́ЗА ГРОШО́ВО-КРЕДИ́ТНА — гострий розлад *грошового обігу* та *кредиту*, притаманний капіталістичним країнам, що виникає внаслідок циклічних криз *надвиробництва* чи ін. економічних та політ. подій. Проявляється в різкому скороченні кредиту та підвищенні норми *проценту*, в масовому вилученні вкладів у банках або кредитних установах, у гонитві за одержанням готівки, в падінні курсів акцій і *облігацій*, зростанні *банкрутства*, скороченні *позичкового капіталу* тощо. Розрізняють циклічні К. г.-к., що пов'язані з *виробництвом*, та спеціальні, пов'язані з рухом *грошового капіталу*. Спец. К. г.-к. в умовах сучас. *державно-монополістичного капіталізму* виникають як передумова *економічних криз*, переплітаються з *валютними кризами, кризами енергетичними, кризами фінансовими*. К. г.-к. призводять до виникнення глибоких порушень у сфері міжнар. кредиту, погіршення світової торгівлі, валютного становища країн, загострюють суперечності капіталізму та погіршують становище трудящих.

В. М. Линников.

КРИ́ЗА ЕНЕРГЕТИ́ЧНА — потрясіння світового капіталістичного господарства, його структурна криза, спричинена гострою нестачею первинних джерел енергії, насамперед нафти, в розвинутих капіталістичних країнах. К. е. розгорнулася на поч. 70-х рр. як частина сировинної кризи, переплелась з *економічною кризою* 1974—75, справивши глибокий руйнівний

Г. З. Крижевський. Голова. 1969. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

К. Я. Крижицький.

Крижень (на передньому плані — самець).

М. В. Крвленко.

І. А. Крилов.

вплив на всю капіталістичну економіку. К. е. зумовлена невиправдано великою часткою нафти в паливному балансі розвинутих капіталістичних країн внаслідок зменшення питомої ваги ін. ресурсів, насамперед вугілля; зрослою залежністю цих д-в від ввезення нафти з *країн, що розвиваються,* ціни на яку штучно занижувалися. Виникненню К. е. сприяла діяльність *Міжнародного нафтового картелю,* який, встановивши низькі ціни на нафту, вплинув на витіснення вугілля з балансу енергоспоживання (див. *Нафтові монополії*). К. е. викликала докорінну ломку старої колоніально-монополістичної системи розподілу нафти на *світовому капіталістичному ринку,* посилення *інфляції,* різке погіршення торг. і платіжних балансів розвинутих капіталістичних країн, загострення міжімперіалістичної боротьби за одержання нафти з країн, що розвиваються, і в той же час сприяла об'єднанню зусиль імперіалістичних д-в для боротьби проти Організації країн — експортерів нафти (ОПЕК). К. е. показала неспроможність капіталістичної системи подолати зростаючі антагоністичні суперечності соціально-екон. розвитку, зокрема суперечності між країнами, що розвиваються, і розвинутими імперіалістичними д-вами; кризу світового капіталістичного *поділу праці* тощо. *А. Г. Селіванснко.*

КРИ́ЗА НАДВИРОБНИ́ЦТВА — див. *Економічні кризи*

КРИ́ЗА ФІНА́НСОВА — глибокий розлад державних *фінансів,* притаманний капіталістичним державам, спричинений війнами або ін. надзвичайними екон. і політичними подіями. К. ф. пов'язані з циклічними кризами *надвиробництва,* відображають процес поглиблення *загальної кризи капіталізму* у фінанс. системі. Проявом К. ф. є дефіцит *бюджету державного,* збільшення держ. боргу, *інфляція*. В епоху домонополістичного капіталізму К. ф. були нетривалими. В період *імперіалізму* вони набули хронічного характеру, породжуються *мілітаризацією капіталістичної економіки,* заг. *економічними кризами,* переплітаються з *валютними кризами*. К. ф. призводять до зростання податків, підвищення цін, зниження реальної заробітної плати.

В. М. Лимников.

КРИ́КЕТ (англ. cricket) — спортивна гра з м'ячем і биткою, яка проводиться між двома командами (по 11 чол. в кожній) на прямокутному майданчику (трав'яному полі) розміром 80 × 60 м, посередині якого встановлено 2 хвіртки. Мета гри — зруйнувати кидками м'яча хвіртку команди противника, гравці якої захищають її, відбиваючи м'яч битками. К. включає перебіжки, вибування гравців, чим нагадує *бейсбол*. Гра дуже поширена в Великобританії, Австралії, Новій Зеландії, Канаді та ін. країнах.

КРИКСУНО́В Леонід Зіновійович [н. 12 (25).II 1915, Юзівка, тепер Донецьк] — укр. рад. вчений у галузі інфрачервоної і лазерної техніки, доктор тех. наук (з 1955), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1939. Закінчив (1940) Військ.-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського, викладав у вищих військ. навч. закладах. З 1960 — у Київ. вищому військ.-авіац. інженерному уч-щі. Осн. праці — з теорії теплового випромінювання й інфрачервоних променів, розробки інфрачервоних систем, оптичних квантових генераторів, пристроїв нічного бачення тощо. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

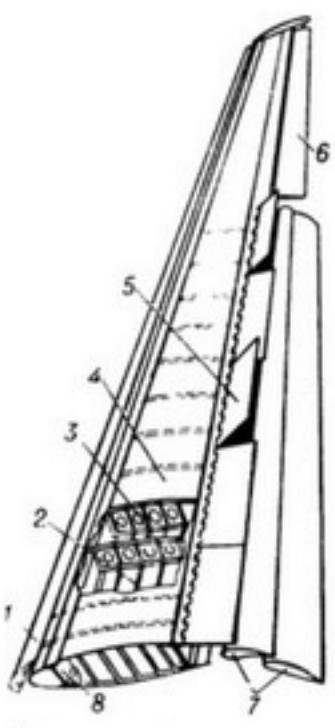

Крило літака:
1 — передкрилок;
2 — стрингер;
3 — нервюра;
4 — обшивка;
5 — інтерцептор;
6 — елерон;
7 — двощілинний закрилок;
8 — лонжерон.

КРИ́ЛА — органи польоту у тварин. Властиві більшості комах, птахам і кажанам. К. комах розвиваються з бічних випинів зовн. покривів і мають систему *жилок*. У більшості крилатих комах є дві пари К. (у двокрилих — одна пара). У прямокрилих та деяких ін. комах передні К. шкірясті; у жуків — дуже хітинізовані, жорсткі, захищають задні К. і наз. надкрилами. К. птахів — це видозмінені передні *кінцівки,* в яких *дистальні* кістки зап'ястка злилися з кістками п'ястка в одну плескату кістку з отвором посередині, а пальці (всього три) редуковані й не виступають назовні, крім 1-го. До *передпліччя* та *кисті* прикріплюються махові пера. Шкіра К. вкрита покривними перами. К. кажанів — це вкрита тонкими чутливими волосками еластична літальна перетинка, що починається від основи шиї, оточує її з боків, охоплює передні й (у більшості видів) задні кінцівки та хвіст.

КРИЛА́НИ, плодоїдні кажани (Megachiroptera) — підряд ссавців ряду *кажанів,* або рукокрилих. На відміну від комахоїдних кажанів К. мають примітивні крила з 1 плечовим сутлобом і кігтем на другому пальці та зуби, пристосовані до рослинної їжі. Довж. тіла 5—40 см, розмах крил до 1,7 м. Забарвлення переважно темно-буре. К. поширені в тропіках і субтропіках Сх. півкулі. В СРСР їх немає. Бл. 150 видів, об'єднаних в 1 родину — криланових (Pteropidae), що включає 41 рід, з яких найвідоміші летюча лисиця, *летючий собака* та ін. К. діяльні переважно вночі та присмерком, вдень сплять (іноді величезними зграями) на гілках високих дерев. Живляться соковитими плодами рослин. Самка раз на рік народжує 1 маля. К. можуть завдавати шкоди садівництву. М'ясо К. їстівне.

В. І. Абелевцев.

КРИ́ЛАС (від грец. κλῆρος) — підвищення перед вівтарем — місцем, де відбуваються відправи. В цій частині християнської церкви під час богослужіння стоять читці, співаки, а також деякі служителі культу. В кожній церкві є два К.— правий і лівий.

КРИЛА́ТА РАКЕ́ТА — безпілотний літальний апарат, траєкторія польоту якого визначається аеродинамічною підйомною силою крила, тягою реактивного двигуна і силою ваги. Осн. конструктивні елементи К. р.: планер, стартовий та маршовий двигун, система управління і бойова частина ракети. Планер складається з корпусу (фюзеляжу), а також несучих (крила), керуючих (керма) і стабілізуючих поверхонь. Системи управління К. р. поділяють на автономні, телеуправління, самонаведення та комбіновані. К. р. можуть стартувати з землі літальних апаратів, надводних і підводних кораблів. К. р. є на озброєнні армії США.

КРИЛА́ТІ СЛОВА́ — стислі образні вислови, які влучно передають суть явища. До К. с. належать *афоризми* видатних людей, короткі цитати з літ. творів, вислови, пов'язані з античною міфологією, та ін. Напр., «Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив» (Леся Українка), «Партія веде!» (П. Тичина). К. с.—важливий засіб образності літ. мови.

Літ.: Ашукин Н. С., Ашукина М. Г. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения. М., 1966; Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. К., 1975. *В. В. Коптілов.*

КРИЛА́ТКА — сухий нерозкривний одногнасінний плід рослин, у якого *оплодень* розростається в шкірястий або перетинчастий плоский придаток, що сприяє перенесенню плодів вітром (плоди ясена в'яза, берези тощо).

КРИЛЕ́НКО Микола Васильович [2 (14).V 1885—29.VII 1938] — рад. держ. і парт. діяч, парт. публіцист. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в с. Бехтєєво (тепер Сичовського р-ну Смоленської обл.) в сім'ї висланого чиновника. Закінчив істор.-філологічний ф-т Петерб. ун-ту (1909) і юрид. ф-т Харків. ун-ту (1914). Учасник революц. подій 1905—07, вів парт. роботу в Петербурзі, Москві. Не раз зазнавав арештів і репресій. Під час Лютневої революції 1917 обраний головою полкового, дивізійного, в квітні 1917 — армійського к-тів 11-ї армії Пд.-Зх. фронту. На 1-му Всерос. з'їзді Рад обраний до ВЦВК. На *конференції фронтових і тилових військових організацій РСДРП (б)* 1917 обраний членом бюро Всерос. військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б). Активний учасник Великої Жовтневої соціалістич. революції 1917, член Петроградського Військ.-революц. к-ту. Ввійшов до складу першого Раднаркому. 9 (22).XI 1917 призначений Верховним головнокомандуючим і наркомом у військ. справах. З березня 1918 працював в органах рад. юстиції. В 1922—31 — голова Верховного трибуналу при ВЦВК, заст. наркома юстиції, пом. прокурора, прокурор РРФСР; з 1931 — нарком юстиції РРФСР, з 1936 — нарком юстиції СРСР. Вів пед. роботу. На XV і XVI з'їздах партії обирався членом ЦКК ВКП (б). Член ВЦВК і Президії ВЦВК. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора. *П. С. Кувшинов.*

КРИЛО́ літального апарата — несуча поверхня важчого за повітря літального апарата, осн. призначення якої полягає в створенні *підйомної сили*. К. (мал.) складається з поздовжніх (*лонжеронів, стрингерів*) і поперечних (*нервюр*) елементів та обшивки. Розрізняють К. за формою в плані (прямо- і трикутні, трапеціеподібні, стрілоподібні та ін.); за профілем (угнуто-опуклим, двоопуклим, клиноподібним тощо) та за виглядом спе-

реду (напр., V-подібні). Є К. зі змінюваним у польоті кутом стріловидності. Всередині К. звичайно розміщують паливо, частину устаткування, іноді — двигуни і зброю. Виготовляють К. переважно з спец. алюмінієвих сплавів, високоміцної сталі, титану, деякі — з деревини, фанери, полотна тощо. Щоб змінювати підйомну силу, моменти і лобовий опір К., його частини (закрилки, передкрилки, інтерцептори, елерони з *тримерами* або без них) роблять рухомими (див. також *Механізація крила*). Теоретичні основи *аеродинаміки* К. і методи створення крилових профілів уперше розробили М. Є. *Жуковський* і С. О. *Чаплигін*. Дальшого розвитку теорія К. набула в працях С. О. *Христиановича*, М. В. *Келдиша*, В. В. *Струминського*, Л. *Прандтля*, англ. дослідника Г. Глауерта та ін. вчених. *О. В. Флоринський.*

КРИЛО́В Володимир Платонович [4 (16).IV 1841, с. Покровське-Раменья, кол. Мологського пов. Ярослав. губ.— 24.I (6.II) 1906, Харків] — вітчизняний патологоанатом. У 1868 закінчив петерб. Медико-хірургічну академію. В 1872 — професор Харків. ун-ту. Праці присвячені вивченню змін легень при захворюванні на сифіліс, запальних уражень м'якої мозкової оболонки, трихінозу, особливостей тифоїдних станів, питанням антропометрії тощо. Вперше в Росії запровадив у Харків. ун-ті практичні заняття з патологічної гістології. Організував прозектури при ряді лік. закладів Харкова.

КРИЛО́В Іван Андрійович [2 (13). II 1769 (за ін. даними, 1768), Москва — 9 (21).XI 1844, Петербург] — рос. письменник, байкар, журналіст. У 1782 переїхав до Петербурга. В 1798—1800 жив у с. Козацькому на Черкащині. Перший твір — комічна опера «Кофейниця» (1782). У 1786—88 написав трагедії «Клеопатра», «Філомела», комедії «Письменник у передпокої», «Пустуни» та ін., в яких критикував звичаї провінційних поміщиків, столичного дворянства. Антимонархічна п'єса «Трумф» (1800), комедії «Модна крамниця», «Наука дочкам» (обидві — 1807) спрямовані проти моральної розпусти столичного дворянства, його французоманії. Видавав журнали «Почта духов» (1789), «Зритель» (1792), «Санкт-Петербургский Меркурий» (1793), в яких друкував свої сатиричні твори («Похвальна промова моєму дідусеві», «Каїб»). Байки почав друкувати 1788, перша збірка вийшла 1809. В байках-сатирах К. з передових, просвітительських позицій нещадно критикував соціальну несправедливість, насильство і сваволю поміщиків, несправедливий суд («Вовк та Ягня», «Риб'ячі танці», «Листя й Коріння» та ін.). Байки, написані під час Вітчизн. війни 1812 («Вовк на псарні», «Поділ», «Щука і Кіт» та ін.), пройняті патріотичними мотивами. Образними і влучними виразами байок К. користувався В. І. Ленін. Байками К. захоплювалися Т. Шевченко, І. Франко. Традиції К.-байкаря розвивали в укр. л-рі П. Гулак-Артемовський, Є. Гребінка, Л. Глібов, С. Пилипенко, М. Годованець, П. Глазовий, А. Космatенко та ін. Байки К. перекладали і творчо опрацьовували П. Білецький-Носенко, Л. Боровиковський, Л. Глібов, М. Старицький, у рад. час — М. Рильський, П. Тичина, М. Терещенко, С. Крижанівський та ін. У 1838 Є. Гребінка присвятив К. вірш «Лавровий листок».

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—3. М., 1945—46; Сочинения, т. 1—2. М., 1969; Укр. перекл.— Байки. К., 1950; Байки. К., 1952; Байки. К., 1979.

Літ.: Белинский В. Г. О Крылове. М., 1944; Степанов Н. Л. Басни Крылова. М., 1969; Деркач Б. А. Крилов і розвиток жанру байки в українській дожовтневій літературі. К., 1977. *Б. А. Деркач.*

КРИЛО́В Микола Іванович [16 (29).IV 1903, с. Галяєвка, тепер Вишневе Тамалинського р-ну Пенз. обл.— 9.II 1972, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1962), двічі Герой Рад. Союзу (квітень, вересень 1945). Член КПРС з 1927. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу Примор. армії, що брала участь в обороні Одеси і Севастополя, нач. штабу і команд. арміями на Сталінградському, Донському, Пд.-Зх., Зх., 3-му Білорус. та 1-му Далекосхідному фронтах. Після війни — команд. військами ряду військ. округів. З 1963 — Головнокоманд. ракетними військами стратегічного призначення — заст. міністра оборони СРСР. З 1961 — член ЦК КПРС. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

КРИЛО́В Микола Митрофанович [17 (29).XI 1879, Петербург —11.V 1955, Москва] — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1922), акад. АН СРСР (з 1929), засл. діяч науки УРСР (з 1939). Закінчив (1902) Петерб. гірничий ін-т. Професор цього ін-ту (з 1912), Кримського ун-ту (з 1917), керівник кафедри матем. фізики Ін-ту буд. механіки АН УРСР (з 1922). Праці з теорії *інтерполяції* і наближеного інтегрування *рівнянь математичної фізики*, де він одержав ефективні формули оцінки похибок, розглянув питання збіжності методу Рітца і створив заг. методи. З 1932 разом з М. М. *Боголюбовим* вивчав проблеми *нелінійних коливань*. К. заклав основи нелінійної механіки і дальші дослідження в ній розвивав у напрямі асимптотичних розкладів і заг. теорії динамічних систем. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. АН УРСР встановила премію ім. М. М. Крилова за видатні праці в галузі математики.

Тв.: Основні проблеми математичної фізики й техніки. Х.—К., 1932; Введение в нелинейную механику. К., 1937; Збірник праць з нелінійної механіки. К., 1937 [у співавт.].

Літ.: Исакова О. В. Николай Митрофанович Крылов. М., 1945; История отечественной математики. т. 4, кн. 1—2. К., 1970.

КРИЛО́В Олександр Петрович [н. 1 (14). VIII 1904, с. Татєво, тепер Оленінського р-ну Калінін. обл.] — рад. вчений у галузі розробки нафтових родовищ, акад. АН СРСР (з 1968). Закінчив (1926) Ленінгр. гірничий ін-т, працював на бакинських нафт. промислах, брав участь у розробці вугільних родовищ у Донбасі й на Сахаліні. В 1932—35 — в Держ. н.-д. нафт. ін-ті, 1935 —56 — в Моск. нафт. ін-ті ім. І. М. Губкіна, з 1953 — у Всесоюзному нафтогазовому н.-д. ін-ті (1957—71 — директор). З 1972 очолює Наук. раду АН СРСР з проблем розробки нафт. родовищ. Створив теорію і запропонував розрахунки різних модифікацій фонтанного й компресорного способів експлуатації нафт. свердловин; розробив системи видобування нафти із застосуванням законтурного і внутрішньоконтурного заводнення. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1949. Ленінська премія, 1962.

КРИЛО́В Олексій Миколайович [3 (15).VIII 1863, с. Висяга Симбірської губ., тепер с. Крилово Чув. АРСР — 26.X 1945, Ленінград] — рос. рад. кораблебудівник, механік і математик, академік (з 1916), Герой Соціалістичної Праці (1943). Закінчив (1890) Морську академію в Петербурзі. З 1890 працював у ній, а також в ін. вузах. Осн. праці К.— в галузі теорії корабля. Створив раціональні методи і схеми обчислення остійності та плавучості корабля; спец. таблиці непотоплюваності суден; опублікував перший у світі курс «Вібрація суден»; розробляв питання девіації магн. компасів. К. сконструював ряд корабельних і арт. приладів; збудував першу в Росії машину для інтегрування диференціальних рівнянь (1904). Обґрунтував спосіб поліпшення збіжності тригонометричних рядів; за-

М. І. Крилов.

М. М. Крилов.

О. П. Крилов.

Ілюстрації українських художників до творів **І. А. Крилова.**
«Собача дружба». Г. Нарбут. 1913.
«Щука». А. Базилевич. 1952.
«Ворона та Лисиця». В. Литвиненко. 1950.

О. М. Крилов.

пропонував метод розв'язування т. з. вікового рівняння (див. *Характеристичне рівняння*). Ім'ям К. названо кільцеву гору на зворотному боці Місяця. АН СРСР встановила премію ім. О. М. Крилова. Нагороджений 3 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1941.

КРИЛО́В Порфирій Микитович [1 (13).VIII 1850, с. Сагайська, тепер Каратузького р-ну Краснояр. кр.— 27.XII 1931, Томськ] — радянський ботанік, чл.-кор. АН СРСР (з 1929), чл.-кор. АН УРСР (з 1925). Здобув фарм. освіту. З 1878 — співробітник Бот. саду Казан. ун-ту, з 1885 — Томського ун-ту, де заснував бот. сад та *гербарій*; з 1917 — професор Томського ун-ту. Часто подорожуючи, вивчав *флору* Уралу та Сибіру. Автор праць «Флора Алтаю і Томської губернії», «Флора Західного Сибіру» тощо. Один з основоположників *фітоценології*.

КРИЛО́В Порфирій Микитович (н. 1902) — рос. рад. живописець і графік. Див. *Кукрінікси*.

КРИЛОЗЯ́БРОВІ (Pterobranchia) — клас тварин підтипу *первиннохордових*. За будовою і розвитком наближаються до *кишководихаючих*. Дрібні (до 10 мм), переважно прикріплені *колоніальні організми*. Тіло окремих особин складається з головного щитка (хоботка), коміpця і тулуба, мають (крім рабдоплеври) зяброві щілини й зачаток *хорди* (нотохорд). На відміну від кишководихаючих у К. на передній частині тіла 2—12 перистих щупальців, вкритих виростами або війками, що спрямовують їжу до ротового отвору. Розмноження статеве й нестатеве (*пупкування*). Поширення в морях, що омивають Пн. Європу і Сх. Азію. 17 сучас. видів з 3 родів: рабдоплевра (Rhabdopleura), цефалодиск (Cephalodiscus) і атубарія (Atubaria). Деякі вчені вважають, що до К. належать також *граптоліти*.

Б. М. Мазурмович.

КРИЛОНО́ГІ МОЛЮ́СКИ (Pteropoda) — ряд *черевоногих молюсків*. Тіло напівпрозоре, часто яскраво забарвлене, раковина у видів підряду Thecosomata завитковподібна (вис. до 40 мм), у представників підряду Gymnosomata її немає. Нога у К. м. рудиментарна, на ній є пара криловидних виростів-плавців (звідки й назва «крилоногі»). К. м.— планктонні (див. *Планктон*) організми. Поширення в усіх морях від Арктики до Антарктики. 25 родів, з них в СРСР (у пн. морях) — 2 роди: лімацина (Limacina), кліона (Clione). Є кормом для багатьох риб і китів. Викопні рештки відомі починаючи з кембрію.

Крим. Розпис південного люнета «склепу Деметри» із сценою викрадання Кори Плутоном. Керч.

КРИМ — півострів на півдні УРСР. Омивається Чорним м. (на Пд. і Зх.) та Азовським м. (на Сх.). На Пн. сполучається з материком вузьким (8 км) *Перекопським перешийком*. Площа 25,5 тис. км². На Сх. виступає *Керченський півострів*, на Зх.— *Тарханкутський півострів*. Про природу, населення, г-во і культуру сучас. Криму див. *Кримський півострів, Кримські гори, Кримська область*.

Історія. К. був заселений людиною з часів раннього і серед. палеоліту (стоянки *Кіїк-Коба* — нижній шар, *Вовчий грот, Старосілліська стоянка, Чокурча, Шайтан-Коба*). До пізнього палеоліту належать *Сюренські стоянки*, до епохи мезоліту — стоянки *Фатьма-Коба, Мурзак-Коба*. Якщо за часів палеоліту і мезоліту люди населяли переважно гірський К., то за неоліту вони розселились і в степовій частині, гол. чин. у Присивашші. За ранніх етапів мідно-бронзового віку в К. жила частина землеробсько-скотарських племен *ямної культури* і *катакомбної культури*. До пізніших етапів цього віку в степовому К. належать археол. пам'ятки, залишені *кімерійцями*, а в гірській частині — пам'ятки *кизил-кобинської культури*, яку пов'язують з *таврами*. В 7 ст. до н. е. степовий К., як і все Пн. Причорномор'я, опинився під владою *скіфів*. У 2 ст. до н. е. сюди проникли *сармати*, які разом із скіфами протягом кількох наступних століть становили осн. населення степового К. У 7 ст. до н. е. узбережжя К. почали відвідувати грец. купці. Давньогрец. авторам (*Геродоту, Гіппократу, Страбону, Птолемею* та ін.) належать перші геогр. та етногр. описи К. В 6—5 ст. до н. е. на берегах К греки заснували свої колонії (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). Найбільшими з них були *Херсонес* (біля сучас. Севастополя) і *Пантікапей* (на місці сучас. Керчі). Грец. колонії на узбережжі Керченської протоки в 5 ст. до н. е. об'єдналися навколо Пантікапея в єдину *Боспорську державу* (Боспор). Скіфська д-ва (т. з. Мала Скіфія), що утворилася в К. в кін. 3 ст. до н. е. із столицею в *Неаполі Скіфському*, в період свого розквіту за царів *Скілура* і *Палака* оволоділа грец. містами Зх. К.— *Керкінітідою* і Прекрасною Гаванню (див. *Калос-Лімен*), вела воєнні дії проти Херсонеса і Боспору. В останньому десятилітті 2 ст. до н. е. на Боспорі вибухнуло антирабовласницьке *Савмака повстання*. Після його придушення з допомогою понтійських військ Боспор і Херсонес потрапили під владу понтійського царя *Мітрідата VI Євпатора*, а з 2-ї пол. 1 ст. до н. е.— в залежність від Риму. В 1 ст. н. е. римляни окупували узбережжя К. Найзначнішим рим. укріпленням у К. був *Харакс*. У серед. 3 ст. н. е. в К. з Пн. проникли *готи* (див. *Готи кримські*). Під час навали *гуннів* у 70-х рр. 4 ст. К. зазнав спустошення, внаслідок чого розпалися Боспорська і Скіфська держави.

Бл. 5 ст. в К. почали розвиватися феод. відносини. На поч. 6 ст. частину узбережжя півострова підкорила *Візантія*. В останній чверті 6 ст. К. захопили *хозари*. Активну роль в історії К. відігравала *Київська Русь*. У 90-х рр. 10 ст. великий князь київський *Володимир Святославич* після облоги здобув Корсунь — гол. опорний пункт Візантії в К. В 10 ст. на Керченському і Таманському п-овах виникло давньорус. *Тмутараканське князівство*. Поява в пн.-причорноморських степах і К. *печенігів* (серед. 10 ст.) і *половців* (серед. 11 ст.) дуже утруднила екон. зв'язки К. з Руською землею, монголо-тат. навала серед. 13 ст. надовго припинила їх. К. став улусом (провінцією) *Золотої орди*. З 60-х рр. 13 ст. на пд. узбережжі К. почали засновувати свої торг. колонії генуезці (див. *Генуезькі колонії Північного Причорномор'я*). У серед. 15 ст., з розпадом Золотої орди, виникло *Кримське ханство* (1449—1783) з центром у Бахчисараї. В 70-х рр. 15 ст. воно стало васалом Туреччини. Проти грабіжницьких нападів крим. татар на укр. (особливо Поділля і Київщину) і рос. землі героїчну боротьбу вели *запорізькі козаки* (див. також *Запорізька Січ*) у союзі з *донськими козаками*. Після *возз'єднання України з Росією 1654* спільна боротьба рос. і укр. народів проти тат. агресії стала набагато ефективнішою. За *Кючук-Кайнарджійським миром 1774* Кримське ханство було визнане незалежним від Туреччини, 1783 територію його приєднано до Росії. В 1802 Кримський п-ів увійшов до *Таврійської губернії*.

Приєднання К. до Росії мало прогресивне значення для його соціально-екон. і культур. розвитку. Значно тіснішими стали екон. зв'язки К. з Україною (див., зокрема, *Чумацтво*). Під час *Кримської війни 1853—56* К. був осн. театром воєнних дій. У 2-й пол. 19 ст. в К. швидко розвивався капіталізм, особливо в с. г. З 70-х рр. 19 ст. пд. узбережжя К. почали використовувати як курорт. На поч. 20 ст. в К. виникли с.-д. орг-ції іскрівського напряму. Під час революції 1905—07 вибухнули повстання на броненосці «*Потьомкін*», *Севастопольське збройне повстання 1905*, яке очолив П. П. *Шмідт*. Рад. владу в Севастополі встановлено 16 (29).XII 1917, в Сімферополі — 13 (26). I 1918. В березні 1918 К. проголошено *Радянською Соціалістичною Республікою Таврріди*. У квітні 1918 К. захопили війська кайзерівської Німеччини, в листопаді 1918 — війська *Антанти*. Під керівництвом підпільних більшовицьких орг-цій в К. розгорнувся масовий партизанський рух. У квітні 1919 рад. війська визволили К. (крім Керченського п-ова). Було проголошено *Кримську Соціалістичну Радянську Республіку*. Проте в кін. червня 1919 К. захопили денікінці, а після розгрому їх К. став гол. оплотом *врангелівщини*. В результаті *Перекопсько-Чонгарської операції 1920* К. було визволено від білогвардійців. 21.XII 1920 В. І. Ленін підписав декрет про використання К. для лікування трудящих. 18.X 1921 було утворено Кримську АРСР у складі РРФСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в К. точилися запеклі бої проти нім.-фашист. загарбників (див. *Севастопольська оборона 1941—42, Керченсько-Феодосійська десантна операція 1941—42, Аджимушкайські каменоломні, Керченсько-Ельтигенська десантна операція 1943*). Внаслідок *Кримської операції 1944* всю тер. К. було визволено від нім.-фашист. військ. 30.VI 1945 Кримську АРСР перетворено на Кримську обл. РРФСР

19.II 1954 Президія Верховної Ради СРСР з нагоди 300-річчя возз'єднання України з Росією, беручи до уваги спільність економіки, тер. близкість і тісні госп. та культурні зв'язки між Кримською обл. і УРСР, затвердила подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської обл. зі складу Рос. Федерації до складу Рад. України. В різний час у К. жили й працювали відомі діячі — вітчизн. поети й письменники О. С. Пушкін, С. В. Руданський, Л. М. Толстой, А. П. Чехов, О. М. Горький, М. М. Коцюбинський, Леся Українка, С. М. Сергєєв-Ценський, К. А. Треньов, О. С. Грін, композитор О. О. Спендіаров та ін.

Див. також *Кримська обласна партійна організація*.

Архітектура. На тер. К. від мідно-бронзового віку залишилися *менгіри* (зокрема, в Байдарській долині). У 1-му тис. до н. е. таври будували кам'яні укріплення (на горах Уч-Баш, Кішка та ін.). Збереглися залишки оборонних, культових і громад. споруд, поховальні пам'ятки античних колоній Херсонеса (див. *Херсонеський історико-археологічний заповідник*), Пантікапея та ін. (див. *Золотий курган, Ич-Оба, Ілурат, Мелек-Чесменський курган, Мірмекій, Німфей, Тіритака, Царський курган, Юз-Оба*). За середньовіччя в К. створювалися визначні пам'ятки худож. культури Візантії — християнські базиліки (в Херсонесі, 7—8 ст.) та хрестово-купольні храми (церква Іоанна Предтечі в Керчі, 10—13 ст.; іл. див. на окремому аркуші, до ст. *Візантія*, т. 2, с. 448—449). З 6 ст. населення крим. степів і передгір'я споруджувало в горах т. з. *печерні міста* і фортеці (*Чуфут-Кале, Ескі-Кермен*, Тепе-Кермен — поблизу Бахчисарая; Інкерман і *Мангуп* — поблизу Севастополя). До пам'яток вірм. архітектури на тер. К. належать церкви Сергія, Стефана в Феодосії (14—15 ст.), Іллі в с. Багатому (Бахчі-Елі; 14—15 ст.), до оборонних споруд генуезьких колоністів — фортеці в Феодосії (1348), Судаку (1345—1414), Балаклаві (15 ст.). З 13 ст. татари і турки збудували ряд поселень і монументальних споруд — мечеті Джума-Джамі в Євпаторії (1552, арх. Х. Сінан), Муфті-Джамі в Феодосії (закінчено бл. 1623), комплекс ханського палацу в Бахчисараї (16—18 ст). З 80-х рр. 18 ст. споруджувалися міста (Севастополь, Сімферополь), храми, палаци, парки: в стилі *класицизму* — Петропавлівський собор (1843) і Графська пристань (1846) — у Севастополі, псевдоготичні з «мавританськими» мотивами Воронцовський палац—в Алупці, Ліваді́йський палац (1911—13, арх. М. Краснов). За рад. часу розгорнулося велике міське, сільс. та курортне буд-во (санаторій «Курпати» поблизу Ялти, 1936, арх. В. Ковальський; будинок відпочинку в Алушті, 1939, арх. О. Бекетов). Серед споруд 60—70-х рр.— міжнар. табір «Супутник» у Гурзуфі (1962, арх. О. Полянський та ін.), всесоюзний піонерський табір *Артек*, кінотеатр «Сатурн» у Ялті (1968, арх. І. Татієв), готель «Турист» (1974) в Севастополі (арх. І. Фіалко), муз.-драм. театр у Сімферополі (1976, арх. С. Афзаметдінова; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978), піонер. табір «Чайка» в Алушті (1979, арх. Т. Бєляєва).

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мист. К. належать до 3—2-го тис. до н. е. (розпис на скелях урочища Таш-Аїр, рельєфи із зображенням людини на кам'яних стелах тощо). З 2-ї пол. 1-го тис. до н. е. мист. К. пов'язане з мист. грец. колоністів, для нього характерний взаємовплив грец. і місц. традицій. У розписах склепів Неаполя Скіфського й Пантікапея поряд з міфологічними є й побутові сцени. В той час у містах К. розвинулася скульптура (надгробні рельєфи, культові й портретні статуї, теракотові статуетки). В Херсонесі відкрито розписні стели й унікальні мозаїки. В Пантікапеї виробляли поліхромні вази, було поширене різьблення на дереві. Всесвітньовідомі вироби з золота й срібла, виготовлені боспорськими ремісниками, знайдено в К. і на сусідніх територіях (ваза з кургану *Куль-Оба*, чаша з *Гайманової могили*, гребінь з кургану *Солоха*, амфора з кургану *Чортомлик*, *пекторалі* з *Товстої могили* та ін.). Мистецтво К. часів середньовіччя розвивалося певною мірою під впливом Візантії. У 7—8 ст. інтер'єри базилікальних християнських храмів прикрашали мозаїками й фресками («куваровська базиліка» в Херсонесі). В 12—15 ст. фресками розписували печерні храми нагірного К. (храм Успіння в Ескі-Кермені). Згодом у монументальних розписах сполучаються традиції давньоруського живопису з елементами мистецтва Візантії (стінопис церков Стефана у Феодосії, Іоанна Предтечі в Керчі). У 18 ст. інтер'єри палаців прикрашали розписами та різним декором (ханський палац у Бахчисараї). У 19 — на поч. 20 ст. у К. працювали живописці І. *Айвазовський*, Р. *Судковський*, К. *Богаєвський*, Ф. *Васильєв*, М. Волошин, М. *Самокиш* та ін. З К. пов'язана діяльність рад. митців Ф. *Захарова*, К. *Прохорова*, П. *Столяренка*, В. Цвєткової. Див. також розділ Культура в ст. *Кримська область*. Пам'ятки мист. К. зберігаються в Керченському історико-археол. музеї, Херсонському історико археол. заповіднику, Одес. археол. музеї АН УРСР, Музеї істор. коштовностей у Києві, ДЕ.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма, ч. 1—4. Симферополь, 1951—67; Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов. Симферополь, 1955; Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы, т. 1—2. Симферополь, 1957—61; Недслін О. І. Приєднання Криму до Росії. К., 1958; Дорогой тысячелетий. Симферополь, 1969; Хроника революционных событий в Крыму 1917—1920 гг. Симферополь, 1969; Крым в период Великой Отечественной войны. 1941—1945. Сборник документов и материалов. Симферополь, 1973; Иванова А. П. Искусство античных городов Северного Причерноморья. Л., 1953; Чубова А. П., Иванова А. П. Античная живопись. М., 1966; Штітельман Ф. М. Античне мистецтво. Альбом. К., 1977.

В. Л. Зуц (історія),
Ф. М. Штітельман (образотворче мистецтво).

Крим.
Мармуровий рельєф із зображенням скіфського царя Скілура та його сина Палака (знайдений у Неаполі Скіфському).
Кам'яна антропоморфна стела кіммерійського часу з Тіритаки.
Антична мармурова статуя юнака (знайдена в Керчі).

Глиняний поліхромний лекіф з Керчі. Раннє середньовіччя.
Золота сережка з Херсонеса. 4 ст. до н. є.
Кістяна ручка від бронзового дзеркала із зображенням Афродіти з Керчі.

«КРЫМ» — літературно-художній альманах Кримської організації Спілки письменників України. Видавався неперіодично з 1948 по 1962, всього вийшов 31 номер. Друкував твори рос. і укр. письменників Криму (П. Павленко, Є. Поповкін, І. Нехода, М. Бірюков та ін.), переклади з л-р братніх республік, істор.-літературні і критичні статті, матеріали краєзнавчого характеру тощо.

П. А. Дегтярьов.

КРИМІНАЛІ́СТИКА (від лат. criminalis — злочинний) — юридична наука, що вивчає і розробляє технічні засоби, тактичні прийоми та методи виконання передбачених кримінально-процесуальним законом дій по збиранню, фіксації *доказів* та запобіганню *злочинам*. Рад. К. шляхом теор. узагальнення слідчої, суд. та експертної практики й активного використання сучас. даних природничих і тех. наук здійснює, зокрема, дослідження *речових доказів* (документів, слідів рук, ніг, слідів застосування зброї тощо); розробляє тактичні засади попереднього та суд. слідства в цілому, а також конкретних слідчих дій (оглядів і обшуків, допиту та ін.), методику розслідування окремих категорій злочинів і запобігання їм. К. складається з тісно пов'язаних між собою частин — *криміналістичної техніки*, криміналістичної тактики та криміналістичної методики. К. взаємопов'язана з такими юрид. науками, як *кримінальне судочинство, кримінальне право, кримінологія, адміністративне право*, а також із *судовою медициною, судовою психіатрією* та ін. суміжними з ними дисциплінами. Див. також *Криміналістична експертиза, Судова експертиза*.

Літ.: Радянська криміналістика. К., 1973; Белкин Р. С. Курс советской криминалистики, т. 1. М., 1977.

М. Я. Сегай.

КРИМІНАЛІСТИ́ЧНА ЕКСПЕРТИ́ЗА — вид *судової експертизи*, при проведенні якої застосовують спеціальні прийоми, методи і засоби, розроблювані *криміналістикою*. Призначається відповідно до закону з метою встановлення істини в конкретних кримінальних і цивільних справах (в УРСР — гл. 18 КПК УРСР, ст. 57 ЦПК УРСР). Висновок *експерта* є одним з ви-

дів *доказів* по справі. Об'єктами К. е. для ідентифікаційного дослідження (див. *Ідентифікація*) є сліди рук, ніг, почерк, голос людини, зброя, запахи, кулі, печатки, штампи та їхні відбитки, фотознімки, сліди знарядь, транспорту тощо. Осн. види К. е.: почеркознавча, авторознавча, тех. експертиза документів, трасологічна (див. *Трасологія*), балістична (див. *Балістика судова*), дактилоскопічна (див. *Дактилоскопія*), одорологічна (див. *Одорологія криміналістична*) тощо. К. е. проводять н.-д. ін-ти (див., зокрема, *Судових експертиз київський науково-дослідний інститут, Судових експертиз харківський науково-дослідний інститут* імені Бокаріуса) і лабораторії суд. експертизи Міністерства юстиції та Міністерства внутр. справ СРСР, які широко застосовують найновіші засоби і методи природничих і тех. наук. Див. також *Криміналістична техніка*. *М. В. Салтевський.*

КРИМІНАЛІСТИ́ЧНА ТЕ́ХНІКА — система науково-технічних засобів, прийомів та методів, що їх застосовують при виявленні, фіксації, збиранні й дослідженні *доказів;* частина *криміналістики*. К. т. використовує прилади, пристрої, а також методи природн., тех. наук, спеціально розроблені криміналістикою чи творчо пристосовані для проведення криміналістичних експертиз, певних слідчих дій. Так, для збирання доказів слідчим використовуються комплекти — слідчий чемодан (портфель), пересувна криміналістична лабораторія, а для дослідження, здійснюваного *експертами,*— методи і засоби *спектроскопії,* мікроскопії, *хроматографії,* рентгенографії тощо. Розрізняють К. т. фотографічну, вимірювальну, пошукову, мікроскопічну, аналітичну та ін. До К. т. належать суд. фотографія і кінематографія, суд. почеркознавство, *трасологія, балістика судова,* різні способи дослідження документів, *криміналь на реєстрація,* відеозвукозапис, а також тех. засоби попередження злочинів, зокрема. сигнально-охоронні пристрої.

М. В. Салтевський.

КРИМІНА́ЛЬНА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь *юридичної психології*. Вивчає психологічні механізми вчинення злочину і покарання за нього: психічний стан особи злочинця у момент скоєння злочину, мотиви злочинної поведінки та форми її вияву з погляду небезпечності для окремих людей і всього суспільства. Широко використовує судовопсихологічну експертизу, в ході якої розкриваються особливості формування зізнань допитуваної особи, виникнення злочинного задуму тощо. К. п. спирається на здобутки психології особистості, психодіагностики, *патопсихології* тощо. Осн. завданням К. п. в СРСР є профілактика правопорушень, запобігання вчиненню злочинів. Важливе місце в К. п. посідає вивчення психологічних факторів злочинності неповнолітніх, профілактика дитячої злочинності. *В. І. Войтко.*

КРИМІНА́ЛЬНА РЕЄСТРА́ЦІЯ — спеціальна наукова система реєстрації осіб, речей тощо і інформації про них з метою використання її для розкриття злочинів і запобігання їм, розшуку злочинців тощо. Дані К. р. можуть бути використано і як *докази* (в УРСР — ст. 65 КПК УРСР). Об'єктами К. р. є особи, які пропали безвісти, невпізнані трупи, невідомі злочинці, вогнепальна зброя, викрадені речі тощо. К. р. в СРСР забезпечують органи М-ва внутр. справ у суворій відповідності з законом. К. р. проводять описово-письмовим способом — поіменною реєстрацією необхідних відомостей про особу, *судимість* тощо у реєстраційних документах (бланки, мікрофішки, картки); *дактилоскопією*; фотографуванням об'єктів сигналітичним, масштабним способом; колекціюванням — збиранням і систематизацією куль, гільз, зброї та ін. об'єктів. У процесі К. р. використовують сучас. досягнення науки, зокрема електронну обчислювальну техніку, що дає змогу швидко знаходити потрібну інформацію, передавати її по каналах зв'язку адресатам, ефективно вести розшук злочинців тощо.

М. В. Салтевський.

КРИМІНА́ЛЬНЕ ПРА́ВО — галузь права, що визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинними, і яке покарання за тих або ін. умов треба застосовувати до осіб, винних у вчиненні їх. Рад. К. п. спрямоване на охорону від злочинних посягань рад. суспільного й держ. ладу, соціалістичної системи господарства, *соціалістичної власності,* особи та прав громадян і всього соціалістич. *правопорядку*. Воно побудоване на началах соціалістичного гуманізму, рад. демократизму, пролет. інтернаціоналізму і *соціалістичної законності*. Гуманізм рад. К. п. виявляється передусім у тому, що воно захищає інтереси всіх рад. людей, усього рад. суспільства. Передбачаючи, що до осіб, винних у вчиненні *злочину,* застосовується *покарання,* рад. К. п. розглядає його не як помсту, а як засіб виправлення і перевиховання. Норми К. п., зокрема, передбачають можливість *умовного засудження, умовно-дострокового звільнення* засуджених від покарання, а також звільнення осіб, що вперше вчинили злочин, який не становить великої суспільної небезпеки, від *відповідальності кримінальної* з застосуванням до них заходів адм. або громад. впливу. Норми рад. К. п. передбачають активну участь рад. людей у боротьбі зі *злочинністю,* рівність усіх громадян перед законом та судом тощо, й це характеризує його демократизм. Інтернац. характер рад. К. п. проявляється в тому, що його норми відповідають інтересам не лише Рад. держави, а й ін. країн соціалістичної співдружності, міжнар. угодам щодо покарання за пропаганду війни, за угон повітряного судна тощо. Принцип соціалістичної законності при застосуванні норм К. п. визначено конституційним положенням, що ніхто не може бути визнаний винним (див. *Вина*) у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше, як за *вироком* суду й відповідно до закону.

Найважливішими актами загальносоюзного законодавства, що містять норми К. п., є *Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік,* Закон про кримінальну відповідальність за держ. злочини і Закон про кримінальну відповідальність за військ. злочини. В республіканському законодавстві норми К. п. зосереджено в кримінальних кодексах союзних республік (в УРСР — у *Кримінальному кодексі УРСР*), у яких кодифіковано всі акти загальносоюзного законодавства, а також вміщено всі норми К. п., що їх у межах своєї компетенції встановлюють союзні республіки. Рад. К. п. як система юрид. норм поділяється на загальну і особливу частини. В заг. частині К. п. формулюються осн. принципи і заг. положення кримінальної відповідальності, встановлено межі дії кримінального закону (див. *Чинність закону*), визначається поняття злочину, розкривається зміст умислу й необережності як форм вини, визначаються стадії вчинення злочину (напр., готування та *замах*), *співучасть* у ньому, а також підстави, що виключають сусп. небезпеку діяння (див. *Необхідна оборона, Крайня необхідність*). У заг. частині викладаються також принципи, порядок застосування і види покарань, обставини, що пом'якшують, обтяжують або виключають кримінальну відповідальність тощо. Особлива частина К. п. охоплює норми, що передбачають конкретні суспільно небезпечні діяння і встановлюють міри покарання за вчинення їх. Зокрема встановлюється відповідальність за *державні злочини,* за *злочини проти соціалістичної власності* та ін.

На аналогічних засадах і принципах будується К. п. ін. д-в соціалістич. співдружності.

В бурж. д-вах К. п. завжди було і залишається знаряддям збереження і зміцнення капіталістичних суспільних відносин, спрямованим проти трудящих. Його норми в багатьох країнах передбачають відповідальність за участь у революц. і нац.-визвольному русі, за належність до комуністичних партій, до демократичних організацій. *Ф. Г. Бурчак.*

КРИМІНА́ЛЬНЕ СУДОЧИ́НСТВО, кримінальний процес — передбачена кримінально-процесуальним законодавством система дій органів розслідування, прокуратури і суду при розслідуванні, розгляді і розв'язанні справ про *злочини*. За рад. кримінально-процесуальним законом (див. *Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР*) К. с. відбувається шляхом послідовної зміни *процесуальних стадій* (порушення кримінальної справи, попереднього розслідування, судового розгляду тощо). Всі процесуальні дії проводяться за умов і порядком, точно визначених законом. К. с. будується на демократичних принципах, зокрема на таких конституційних прин-

ципах, як *соціалістична законність*, здійснення *правосуддя* тільки судом та на засадах рівності громадян перед законом і судом, колегіальність і гласність суд. розгляду, участь у судочинстві представників громад. орг-цій і труд. колективів (див., напр., *Громадський захисник, Громадський обвинувач*). Завданням К. с. є швидке й повне розкриття злочинів, викриття винних і забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, зазнав справедливого покарання і жодний невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності і засуджений. К. с. має сприяти зміцненню соціалістичної законності, відверненню і викоріненню злочинів, вихованню громадян у дусі неухильного виконання рад. законів і поважання правил соціалістичного співжиття.

В. В. Леоненко.

КРИМІНА́ЛЬНЕ УЛО́ЖЕННЯ 1903 — найреакційніший кримінальний кодекс царської Росії, розроблений в умовах зростаючого революційного руху. Складалося з 37 глав, що об'єднували 687 статей. Уложення поділяло *злочини* на три категорії: тяжкі злочини, злочини і проступки. Покарання за К. у. відзначалися жорстокістю. Вони поділялися на 8 основних: страта, каторга (строкова і безстрокова) — за тяжкі злочини; заслання на поселення, ув'язнення у виправному будинку, у фортеці — за злочини; арешт, штраф — за проступки, і 23 додаткових. К. у. вводилось у дію окремими розділами, статтями. Так, 1904 запроваджено розділи «Про бунти проти верховної влади», «Про смуту», «Про державну зраду». Після розпуску 1907 2-ї Думи широко застосовувалися майже всі статті про політ. злочини, які встановлювали найсуворіші заходи розправи з борцями проти самодержавства.

Г. Ф. Фецич.

КРИМІНА́ЛЬНИЙ КО́ДЕКС УРСР (КК УРСР) — єдиний законодавчий акт, у якому систематизовано кримінально-правові норми, що діють на території республіки. Чинний КК УРСР прийнято Верховною Радою УРСР 28.XII 1960 і введено в дію з 1.IV 1961. Розроблений відповідно до *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (1958). Кодекс поділяється на 2 частини — загальну і особливу. КК УРСР включає 16 глав, що містять 308 статей (на 1979). У заг. частині КК УРСР визначаються завдання цього кодексу, встановлюються підстави *відповідальності кримінальної*, межі чинності кодексу, закріплюються поняття *злочину, покарання* тощо. В 11 главах особливої частини йдеться про злочини за видами їх і міри покарання за вчинення їх. Залежно від об'єкта посягань статті Кодексу згруповано у глави. 1-а глава встановлює покарання за *державні злочини*; 2-а — *злочини проти соціалістичної власності*; 3-я — *злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи*; 4-а — за *злочини проти політичних і трудових прав громадян*; 5-а — за *злочини проти особистої власності громадян*; 6-а — за *господарські злочини*; 7-а — за *службові злочини*; 8-а — за *злочини проти правосуддя*; 9-а — за *злочини проти порядку управління*; 10-а — за *злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я*; 11-а — за *військові злочини*.

О. Я. Світлов.

КРИМІНА́ЛЬНО-ПРОЦЕСУА́ЛЬНЕ ПРА́ВО — галузь рад. права, що визначає порядок здійснення *кримінального судочинства*. Норми К.-п. п. визначено *Основами кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік*, кримінально-процесуальними кодексами союзних республік (див., зокрема, *Кримінально-процесуальний кодекс УРСР*). Вони регулюють діяльність органів дізнання, слідства, прокурора та суду по розслідуванню і вирішенню кримінальних справ, правовідносини цих органів між собою, а також між ними і громадянами, які беруть участь у кримінальному процесі. Його норми забезпечують процесуальний порядок і умови для всебічного і повного з'ясування обставин справи, доказування (див. *Докази* у праві), встановлення об'єктивної істини, реальні гарантії (див. *Гарантії правові*) додержання законних інтересів обвинуваченого та всіх ін. учасників процесу тощо. В Конституції СРСР і конституціях союзних республік закріплено осн. принципи К.-п. п.: здійснення *правосуддя* тільки судом на засадах рівності громадян перед законом і судом, *гласність судового розгляду* і колегіальність розгляду справ, *незалежність суддів* і підкорення їх тільки законові, забезпечення *права обвинуваченого на захист* та ін. Важливим конституційним принципом рад. К.-п. п. є положення, за яким ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню без вироку суду (див. *Презумпція невинності*).

К.-п. п. тісно пов'язане з *кримінальним правом*, у певних межах воно звертається до норм *цивільного права* (напр., *цивільний позов* у кримінальній справі), *сімейного права* (участь законних представників у процесі), *адміністративного права* (застосування адм. санкцій до порушників процесуального порядку) та ін.

К.-п. п. країн соціалістичної співдружності побудовано на аналогічних демократичних принципах і спрямовано на забезпечення *соціалістичної законності* при здійсненні судочинства в кримінальних справах.

У бурж. країнах К.-п. п. через свою антидемократичну спрямованість відкриває можливості для сваволі службових осіб при розгляді справ і тим самим створює умови для захисту інтересів пануючої меншості.

Я. П. Нагнойний.

КРИМІНА́ЛЬНО-ПРОЦЕСУА́ЛЬНИЙ КО́ДЕКС УРСР (КПК УРСР) — єдиний законодавчий акт, у якому систематизовано норми, що регулюють на території республіки порядок порушення, розслідування і судового розгляду кримінальних справ, виконання вироку тощо. Розроблений відповідно до *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік*. Чинний КПК УРСР затверджено 28.XII 1960 Верховною Радою УРСР і введено в дію з 1.IV 1961. Колекс містить 8 розділів, поділених на 36 глав, і має 447 статей. 1-й розділ охоплює заг. положення, які мають значення для кримінального процесу в цілому, наступні регулюють послідовно окремі його стадії (див. *Процесуальні стадії*). У 1-му розділі, зокрема, визначаються: завдання *кримінального судочинства*; *підсудність* справ; учасники процесу, їхні права та обов'язки; порядок збирання, дослідження і оцінки доказів; права обвинуваченого на захист; повноваження прокурора в судочинстві тощо. Статті 2-го розділу регулюють діяльність органів *дізнання* і *попереднього розслідування*, 3 і 4-й розділи визначають порядок *віддання до суду*, провадження справ у суді 1-ї інстанції та постановлення *вироку*, провадження справ за касаційними скаргами і протестами в суді 2-ї інстанції, перегляд вироків, ухвал тощо порядком суд. нагляду та у зв'язку з нововиявленими обставинами. У 5-му розділі визначено процесуальні питання, пов'язані з виконанням вироку, 6-й розділ містить норми, що регулюють застосування судом *примусових заходів медичного характеру*. Два останні розділи, якими доповнено Кодекс 1967 і 1971, встановлюють окремий порядок провадження в справах про хуліганство і в справах про злочини *неповнолітніх*.

Я. П. Нагнойний.

КРИМІНОЛО́ГІЯ [від лат. crimen (criminis) — злочин і грец. λόγος — вчення] — наука, що вивчає *злочинність*, її причини, особу злочинця, а також розробляє рекомендації щодо запобігання злочинності і викорінювання її. Рад. К. розглядає злочинність як історично зумовлене соціальне явище, що залишається за соціалізму як спадщина від досоціалістичного минулого і долається в процесі соціалістич. і комуністич. будівництва. Використовуючи спец. методику, К. досліджує стан, структуру і динаміку злочинності і на цій основі виявляє пов'язані з матеріальними та духовними умовами життя людей фактичні обставини, що виступають як причини злочинності, розробляє систему науково обгрунтованих заходів, спрямованих на усунення цих причин, поступове зниження, а згодом і повну ліквідацію злочинності. При збиранні й опрацьовуванні інформації з питань злочинності та заходів боротьби з нею рад. К. використовує сукупність конкретних спец. прийомів та засобів. Найважливіші з них: дослідження статистичних даних про злочинність і *судимість*; вивчення різних категорій кримінальних справ з наступним статистичним опрацюванням одержаних матеріалів; соціальне і психологічне вивчення осіб, що вчинили злочини; проведення комплексних кримінологічних досліджень; вивчен-

КРИМНЕНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1848

О. П. Кримов.

ня *громадської думки* з питань злочинності, її причин та заходів боротьби з нею. Конкретні соціологічні дослідження злочинності та окремих її видів дають змогу встановлювати кореляційні зв'язки між злочинністю і різними соціальними процесами й на цій основі розробляти заходи запобігання їй. Рад. К. широко використовує сучасну обчислювальну техніку, а також досягнення ін. суміжних наук — соціології, *соціальної психології* і психології особи, педагогіки, економіки та ін. К. як наука тісно пов'язана з *кримінальним правом*, яке є її юрид. базою. Зокрема, вона спирається на такі розроблювані кримінальним правом поняття, як *злочин*, види злочинів, злочинець, рецидивна злочинність (див. *Рецидив* у праві), *вина*, мотиви злочину, *покарання* тощо. Водночас К. збагачує крим. право необхідними для вдосконалення його норм відомостями про злочинність, її причини, про ефективність різних соціально-запобіжних заходів, а також різних мір кримінального покарання у боротьбі зі злочинністю. В зарубіжних соціалістич країнах кримінологічні дослідження будуються на тих самих теор. і методологічних принципах, що і в СРСР.

Бурж. К., яка набула розвитку як самостійна наука в 70-х рр. 19 ст., спрямовує свої зусилля на пошук «загальних», здебільшого біологічних, пояснень причин злочинності, не зв'язаних з сутністю капіталістич. ладу. Вона підмінює питання про встановлення причин злочинності пошуками факторів, що впливають на вчинення злочинів конкретними особами.

Літ.: Герцензон А. А. Введение в советскую криминологию. М., 1965; Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии. М., 1968; Карпец И. И. Проблема преступности. М., 1969; Криминология. М., 1976; Криминология. Пер. с нем. М., 1979.

Ф. Г. Бурчак.

КРИ́МНЕНСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1848 — антикріпосницький виступ селян с. Кримного (тепер Старовижівського р-ну Волин. обл.) проти запровадження *інвентарних правил 1847—48*. Селяни 5 (17).III 1848 відмовилися виконувати *панщину*, визначену інвентарними правилами, і зажадали переведення на оброк. Активні учасники виступу були заарештовані, проте через кілька годин їх звільнили односельчани. К. с. з. 8(20). III було придушено каральною командою. Під впливом цього виступу невдовзі вибухнули заворушення у с. Дубечному та ін. навколишніх селах.

КРИ́МОВ Олексій Петрович [18 (30).VII 1872, Москва — 11.XII 1954, Київ] — український радянський хірург, дійсний член АМН СРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1940). Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1898). З 1906 — доцент Моск. ун-ту, з 1912 — проф. Київ. ун-ту, а з 1921 — Київ. мед. ін-ту. Праці К. присвячені проблемам заг. та *воєнно-польової хірургії*. Особливе значення мають дослідження К. з питань травматичного ураження кровоносних судин, черепно-мозкових травм, газової інфекції, гриж. Запропонував власні методи операцій при *грижах* та *аневризмах*. З 1936 був головою Укр. наук. т-ва хірургів. Нагороджений орденом Леніна.

Тв.: Спеціальна хірургія. К., 1948; Огнестрельная аневризма. Челябинск. 1943; Брюшные грыжи. К., 1950.

КРИ́МОВ (справж. прізв.— Беклемішев) Юрій Соломонович [6 (19).I 1908, Петербург — 20.IX 1941, похований в с. Богодухівка, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.] — рос. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Перша повість «Подвиг» (опубл. 1961 у зб. «Таруські сторінки»). Осн. твір — «Танкер „Дербент"» (1938; однойменний фільм, 1941) — про новаторів виробництва, їх боротьбу проти відсталості й бюрократизму, про зародження соціалістичного змагання. К. належать також повість «Інженер» (1941), фронтові нариси. Загинув у боях за Україну.

Тв.: Повести. М., 1953; Укр. перекл.— Танкер «Дербент». К., 1951.

КРИ́МСЬКА АСТРОФІЗИ́ЧНА ОБСЕРВАТО́РІЯ АН СРСР — науково-дослідна установа АН СРСР. Заснована 1908 у Сімеїзі як відділення Пулковської астр. обсерваторії (тепер *Астрономічна обсерваторія головна АН СРСР*). З 1945 розташована в с-щі Научному за 12 км на Пд. від Бахчисараю як самостійний наук. заклад. Сімеїзька обсерваторія стала її відділенням. Осн. інструменти в с-щі Научному: 2,6-м рефлектор — один з найбільших в СРСР та Європі; 122-см рефлектор, 70-см рефлектор, 64-см рефлектор, менісковий телескоп з дзеркалом діаметром 50 см, 40-см подвійний астрограф. За 3 км від Сімеїза розташований радіоастр. відділ К. а. о. АН СРСР, де встановлено 22-метровий радіотелескоп для спостережень в діапазоні міліметрових і сантиметрових хвиль та ін інструменти. Осн. напрями наук. досліджень: фізика Сонця та зоряних атмосфер, вивчення міжзоряного середовища. Провадяться також дослідження туманностей і зоряних систем, дослідження в галузі позаатмосферної астрономії та радіоастрономії.

КРИ́МСЬКА ВІЙНА́ 1853—56, Східна війна — війна царської Росії проти коаліції д-в у складі Великобританії, Франції, Туреччини і Сардинії за зміцнення позицій на Бл. Сході. До серед. 19 ст. Великобританія та Франція майже цілком витіснили Росію з ринків Бл. Сходу, значно посилили свій вплив у Туреччині. Тому царський уряд прагнув зміцнити своє політ. і екон. становище в басейні Чорного м. і на Балканах. Туреччина намагалася розширити свої володіння за рахунок Криму і Кавказу. Приводом до виникнення війни було загострення суперечок між католицьким і православним духівництвом за володіння «святими місцями» в Палестині. Микола I вимагав надати йому права захисника православного населення Туреччини. Тур. уряд, підбурюваний англ. дипломатами, в травні 1853 відмовився задовольнити вимоги царського уряду. Росія заявила про розрив дипломатичних відносин з Туреччиною. З дозволу останньої в Дарданелли ввійшла англо-франц. ескадра 21.VI (3.VII) 1853 рос. війська вступили в князівства Молдову (див. *Молдавське князівство*) і *Валахію*, що формально перебували під владою тур. султана. 4 (16).X 1853 Туреччина оголосила війну Росії. В *Сінопському бою 1853* рос. Чорноморський флот під командуванням адмірала П. С. *Нахімова* повністю знищив тур. флот. Це прискорило вступ у війну Великобританії та Франції. 23.XII 1853 (4.I 1854) англо-франц. флот увійшов у Чорне м. 9 (21).II 1854 Росія оголосила війну Великобританії та Франції. Після диверсійних дій у Чорному, Балтійському і Білому морях та біля узбережжя Камчатки союзники перенесли гол. воєнні операції на Крим. п-ів (див. карту). 8 (20) IX відбувся бій на р. Альмі, в якому рос. війська під командуванням О. С. Меншикова зазнали поразки. О. С. Меншиков відвів війська до Бахчисарая, кинувши Севастополь напризволяще. Але рос. флотоводці В. І. *Істомін*, В. О. *Корнілов*, П. С. Нахімов та ген. Е. І. *Тотлебен* підготували місто до оборони. Під час *Севастопольської оборони 1854—55* захисники міста виявили зразки відваги і хоробрості (див., зокрема, П. М. *Кішка*). Щоб запобігти штурмові Севастополя, рос. війська почали *Інкерманську битву 1854*, в результаті якої англо-франц. війська змушені були перейти до тривалої облоги міста. Ціною великих втрат союзникам вдалося захопити *Малахів курган*. 27.VIII (8.IX) 1855 рос. війська залишили Севастополь.

На Балканському театрі воєнних дій рос. війська відійшли за р. Прут, а Молдову і Валахію окупували австр. війська. Спроби тур. військ вторгнутися на Закавказзя успіху не мали. Будучи повністю ізольованою на міжнар. арені, Росія змушена була підписати невигідний для неї *Паризький мирний договір 1856*. К. в. спричинилася до загострення класових суперечностей у царській Росії, зокрема, посилилися сел. рухи на Правобережній Україні (див. *Київська козаччина 1855*) та масові втечі селян у пд. губернії України (див. *Катеринославські селянські заворушення 1856*). За визначенням В. І. Леніна «Кримська війна показала гнилість і безсилля кріпосної Росії» (Повне зібр. тв., т. 20, с. 163). Вона прискорила назрівання революц. ситуації 1859—61 і падіння *кріпосного права* в Росії.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 9—11, 28—29. (Статті і листи про Кримську війну); Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція. Повне зібрання творів, т. 20; Тарле Е. В. Крымская война, т. 1—2. М.—Л., 1950; Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

КРИ́МСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1945, Ялтинська конференція 1945 глав урядів трьох союзних у 2-й світовій війні держав — СРСР

(Й. В. *Сталіна*), США (Ф. Д. *Рузвельта*), Великобританії (У. С. *Черчілля*) за участю міністрів закорд. справ, нач. штабів та їхніх радників. Відбулася 4—11.II в Ялті На К. к. було погоджено плани трьох союзних д-в з метою остаточного розгрому фашист. Німеччини й накреслено осн. принципи заг. політики щодо післявоєнної організації світу. Німеччина мала бути окупованою по зонах військами СРСР, США, Великобританії та Франції (якщо та цього зажадала б); було затверджено угоду про зони окупації Німеччини і про чотиристороннє управління «Великим Берліном».

Правлячі кола США й Англії прагнули до розчленування і ліквідації нім. д-ви, до її екон. поневолення й використання в імперіалістичних цілях. К. к. прийняла рішення знищити нім. мілітаризм і нацизм, створити гарантії того, що «Німеччина ніколи більше не буде в змозі порушувати мир всього світу».

Велике значення мало рішення К. к. про заснування міжнар. організації для підтримання миру й безпеки і про скликання 25.IV 1945 в Сан-Франціско конференції Об'єднаних Націй для підготовки Статуту ООН. Було встановлено, що в основу діяльності ООН при розв'язанні кардинальних питань миру буде покладено принцип одностайності великих

КРИМСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ

КРИМСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 27,0 тис. км²
Населення — 2184 тис. чол. (1979. перепис)
Центр — м. Сімферополь

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1978 р.)

д-в — постійних членів Ради Безпеки ООН При розгляді польс. питання вирішено, що рад.-польс. кордон пройде по *«Керзона лінії»* з деяким відступом на користь Польщі, яка також мала отримати істотне збільшення території на Пн. та Зх (уряд Польщі мав бути створений з демократич діячів з Польщі та поляків з-за кордону). На прохання союзників СРСР зобов'язався через 2—3 місяці після закінчення війни проти Німеччини вступити у війну проти Японії. Було зафіксовано, що Рад. Союзу буде повернуто пд. частину о. Сахалін та Курильські о-ви. Прийнято «Декларацію про визволену Європу», рішення про створення постійного органу для регулярних консультацій міністрів закорд. справ трьох д-в. Рішення К к. створювали реальну можливість демократичної перебудови післявоєнного світу, проте багато з них не було втілено в життя внаслідок протидії зх. д-в.

Літ.: Тегеран — Ялта — Потсдам. Сборник документов. М., 1971.

А. К. Мартиненко

КРИ́МСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*. Перші с.-д. орг-ції виникли 1900—02 в Сімферополі, Севастополі, Керчі, Ялті й Феодосії, на кораблях Чорноморського флоту, базою яких були крим. порти. Соціал-демократи Криму мали зв'язок з газ. *«Искра»*, з с.-д. орг-ціями Петербурга, Харкова, Одеси, Катеринослава, Полтави та ін. міст. Місцеві с.-д. орг-ції 1902 об'єдналися в Крим. союз РСДРП, який після II з'їзду РСДРП перейшов на меншовицькі позиції. Гол. опорою більшовиків став Севастополь. У 1903 організовано Севастопольський к-т РСДРП, який спрямовував діяльність с.-д орг-ції Чорномор. флоту — *Севастопольської військової організації РСДРП*. При активній допомозі *Південного бюро ЦК РСДРП 1904* більшовики Криму вели боротьбу з меншовиками. В 1905 на багатьох кораблях і в берегових екіпажах Чорноморського флоту більшовики створили бойові орг-ції. Під час революції 1905—07 під керівництвом с.-д. орг-ції спалахнули збройне повстання на броненосці *«Потьомкін»* і *Севастопольське збройне повстання 1905*, відбулися масові страйки й політ. демонстрації в Сімферополі, Керчі та Феодосії. Після поразки революції більшовики Криму працювали в глибокому підпіллі, продовжуючи революц. роботу в масах. Після Лютневої революції 1917 більшовики вийшли з підпілля. У квітні оформилася *Севастопольська організація РСДРП(б)*, у червні — Феодосійська, у вересні — в Сімферополі, Євпаторії, у жовтні — в Керчі, Ялті. На кінець жовтня 1917 більшовицькі групи створено в ряді сіл Керченського п-ова. 2 (15).X 1917 в Сімферополі відбулася 1-а Таврійська губ. конференція РСДРП(б), яка обрала губком партії. Під керівництвом більшовиків 16 (29).XII 1917 встановлено Рад. владу в Севастополі. 2 (15).I 1918 — у Феодосії (див. *Феодосійське збройне повстання 1918*). 9 (22).I 1918 — в Ялті (див. *Ялтинське збройне повстання 1918*), 13 (26).I 1918 — в Сімферополі, до серед. січня 1918 — на всій тер. Криму.

В 2-й пол. березня 1918 було створено *Радянську Соціалістичну Республіку Таврійську*. Після вторгнення в Крим у квітні 1918 нім окупантів, а в листопаді — англо-франц. інтервентів більшовицькі орг-ції в умовах підпілля очолили боротьбу трудящих за відновлення влади Рад. У жовтні 1918 — травні 1919 Крим. парт. орг-ція на правах обласної входила до складу Компартії України. В період *денікінщини* і *врангелівщини* більшовицькі орг-ції Криму під керівництвом підпільного обкому партії очолили масовий партизан. рух у тилу білогвард військ. Після розгрому білогвардійців (листопад 1920) парт орг-ція Криму на чолі з обкомом партії, в який входили Р. С. *Землячка*, Д. І. *Ульянов*, Б. *Кун* та ін., розгорнула роботу по зміцненню парт рядів, по відбудові нар. г-ва. На 1.I 1921 Крим. парт. орг-ція налічувала понад 1 тис. чол. 18.X 1921 утворено Кримську АРСР у складі РРФСР і обл. парт. орг-цію в складі РКП(6) [з 1925 — ВКП (б)]. За роки довоєн. п'ятирічок під керівництвом парт. орг-цій здійснено соціалістичну індустріалізацію, колективізацію с. г., широке культур. будівництво, перетворено Крим на всесоюзну здравницю. На 1.I 1941 К. о. п. о. налічувала 28 014 комуністів.

В роки Великої Вітчизн. війни понад 10 тис. комуністів пішли в Рад. Армію. На окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. Криму діяли бл. 200 підпільних орг-цій і груп, численні партизан. загони. Їхніми діями керували підпільний обком партії (перший секретар — спочатку І. А. *Козлов*, згодом В. С. Булатов) і обл. підпільний парт. центр (листопад — грудень 1941 — в Керчі, 1942 — квітень 1944 — в партизан. лісі). Після визволення Криму від гітлерівців (травень 1944) обл. парт. орг-ція, що налічувала на 1.XII 1944 8701 комуніста, мобілізувала трудящих на відбудову зруйнованого окупантами нар. г-ва. В 1945 Кримську АРСР було перетворено на Кримську область у складі РРФСР, а 1954, на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією, область передано до складу УРСР. Парт. орг-ція Криму ввійшла до складу Компартії України. К. о. п. о. виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. Понад 100 чол. удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, М. О *Бринцеву* і М. Д. *Князєву* цього звання удостоєно двічі. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує зусилля трудящих на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, на забезпечення авангардної ролі комуністів на виробництві, підвищення політ. і трудової активності робітників, колгоспників та інтелігенції, на виховання трудящих у дусі рад. патріотизму пролет. інтернаціоналізму. Успішному виконанню нар.-госп. планів сприяє традиційне соцзмагання трудящих області з трудящими ін. областей УРСР та братніх республік. Розвивається Крим і як курорт міжнар. значення. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали В. С. Булатов, П. Ф. Тюляєв, М. В. Соловйов, П. І. Титов, В. Г. *Ком'яхов*, М. К. *Кириченко* та ін.

На 1.I 1980 в 10 міських і 22 районних парт. орг-ціях налічувалося 137 592 комуністи. За час існування К. о. п. о. відбулося 37 обл. парт. конференцій. Надійним помічником парт. орг-ції є комсомольська орг-ція області, яка на 1.I 1980 налічувала в своїх лавах 245 631 комсомольця. На відзнаку заслуг комсомольців Криму Севастопольську міську організацію ВЛКСМ 1948 нагороджено орденом Червоного Прапора, Керченську міську комсомольську орг-цію 1974 — орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня.

Органом К. о. п. о. є газ. *«Кримська правда»*. Про розвиток економіки і культури області див. також *Кримська область*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. К., 1974.

В. С. Макаренко.

КРИ́МСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 30.VI 1945. До 19.II 1954 — у складі РРФСР. Розташована на Пд. республіки, на *Кримському півострові*. Поділяється на 14 районів, 224 сільради, має 15 міст і 54 с-ща міськ. типу. К. о. нагороджено орденом Леніна (1958) та орденом Трудового Червоного Прапора (1970). Карти див. на окремому аркуші с. 400—401.

Природа. К. о. омивається на Зх. і Пд. Чорним м., на Сх.— Азовським м. На Пн. сполучається з материком вузьким (до 8 км) *Перекопським перешийком*. Берегова лінія на Пн. дуже розчленована мілководними затоками й бухтами *Сиваша*, який відокремлюється від Азовського м довгою піщаною косою — *Арабатською Стрілкою*. На Сх. виступає *Керченський півострів*, на Зх.— *Тарханкутський півострів*. Пд береги порівняно мало розчленовані Пн., більша частина тер. К о.— рівнинна. Вона поступово підвищується на Пд. (до 200 м), на Зх. підноситься Тарханкутська височина (до 179 м), на Сх.— горбогір'я Керченського п-ова (до 189 м). Вздовж пд. узбережжя простягаються *Кримські гори* (вис до

Кримська область. Вид на гору Аюдаг.

1545 м, г. Роман-Кош), які, круто обриваючись до моря, утворюють *Південний берег Криму*. З корисних копалин К. о. найбільше значення мають заліз. руди (*Керченський залізорудний басейн*), солі Сиваша, природний газ, вапняки, цем. мергелі, гончарні та вибільні глини (кіл), лік. грязі, мінеральні джерела та ін. Клімат пн. частини К. о. помірно континентальний, з м'якою малосніжною зимою й жарким сухим

Сімферополь. Вокзальна площа

літом, пересічна т-ра січня від 0 до —2,9°, липня +23,8°, опадів 300—450 мм на рік. На Пд. березі Криму (особливо в зх. його частині), захищеному від холодних мас континентального повітря Кримськими горами, клімат середземноморський, з дуже м'якою вологою зимою та жарким сухим літом (пересічна т-ра січня в Ялті +3,7°, липня +23, +24,4°, безморозний період — 247 днів, опадів 300—600 мм на рік). Найбільше опадів у К. о. випадає на Зх. Головного пасма Кримських гір — до 1200 мм на рік. Річки К. о. маловодні, але мають велике госп. значення. На найбільших з них — *Салгирі, Альмі, Качі, Бельбеку*, Чорній — збудовано водосховища. Територією області проходить траса *Північно-Кримського каналу* імені Комсомолу України. В К. о.— понад 50 солоних озер (*Саки, Сасик, Донузлав, Старе озеро, Красне озеро, Акташське озеро, Чокрацьке озеро, Узунларське озеро* та ін.), які використовуються для одержання солей та лік. грязей. Грунти К. о. різноманітні: у Присивашші — каштанові у комплексі з солонцями й солончаками; на рівнинах переважають пд. чорноземи, на схилах Головного пасма Кримських гір — бурі гірсько-лісові, на *яйлах* — гірсько-лучні, на Пд. березі Криму — коричневі. Більша частина К. о. лежить у степовій зоні, але степова рослинність майже не збереглася. У передгірній частині переважають лісостепи, в горах — ліси (дубові, буково-грабові, букові, соснові). Яйла вкрита високогірними луками. На Пд. березі Криму рослинність середземноморського типу: ялівцево-сосново-дубові ліси, подекуди з вічнозеленим підліском (суничне дерево, *рускус*). Поширені виноградники, тютюнові плантації, сади (яблуні, груші, волоські горіхи та ін.) і великі паркові насадження (кипариси, магнолії, лаври, піній, кедри, секвойї, вічнозелені дуби, лавровишні, платани та ін.).

Тваринний світ К. о. різноманітний. Повсюдно поширені заєць-русак, лисиця, їжак, полоз, ящірки, в степу — малий ховрах, степовий гхір; у горах — звичайний олень козуля, борсук, кам'яна куниця. З птахів у степу водяться жура вель-красавка, дрофа, перепел та ін.; у горах — соколи, сови, дятли, дикий голуб тощо. На Сиваші — водоплавна птиця: мартини, крячки, качки. Акліматизовано муфлона, білку-телеутку, фазана та ін. В К. о. здійснюються широкі заходи щодо охорони природи. Створено заповідники (*Мис Мартьян, Ялтинський гірсько-лісовий заповідник* та *Карадагський заповідник*), *Кримське заповідно-мисливське господарство*, 11 держ. заказників (Астанінські плавні, Арабатський, Аюдаг, Великий каньйон Криму, Качинський каньйон, Карабі-Яйлинський, Каркінітський, Кубалач, Новий Світ, Хапхальський, Чорна річка) та 22 дендропарки. На тер. області — бл. 130 пам'яток природи місц. значення (карстові печери, паки, скелі, лісові урочища тощо).

Населення. Осн. населення — росіяни (67%; 1970, перепис) та українці (26,5%; 1970, перепис). Живуть також білоруси, євреї та ін. Пересічна густота нас.— 80,8 чол. на 1 км². Найгустіше заселені південнобережні й передгірські райони. Міське населення становить 67% (1979). Найбільші міста: *Сімферополь, Севастополь, Керч, Євпаторія, Ялта, Феодосія*.

Народне господарство. До Великої Жовтн. соціалістич. революції на Крим. п-ові пром-сть була представлена в основному дрібними кустарними підприємствами, часто сезонного характеру. Осн. галузю пром-сті була харч. (виноробна, консервна, рибна). За роки Рад. влади в результаті індустріалізації і соціалістич. перетворення с. г. відбулися докорінні зміни в економіці області. Вона стала індустріально-аграрною. К. о. є важливим районом гірничодобувної та хім. пром-сті з розвинутим машинобудуванням, харч., легкою і буд. матеріалів пром-стю, високо інтенсивним багатогалузевим с. г. Крим — один з найважливіших у країні районів курортного г-ва і масового туризму.

Промисловість. В сукупній валовій продукції пром-сті і с. г. на промисловість припадає 70,2%. Її енерг. базою є електроенергія системи «Дніпроенерго», *Сімферопольської ДРЕС* імені В. І. Леніна, Севастопольської та Комиш-Бурунської ДРЕС. В структурі пром-сті провідне місце належить харч. (44,2% валової продукції, 1979), маш.-буд. і металообр. (27,0%) та хім. (6,5%) пром-сті. Загальносоюзне значення має виноробна пром-сть. Світову славу здобули вина *кримського виробничо-аграрного об'єднання виноробної промисловості* «*Масандра*» й винокомбінату «Золота балка», підприємства яких розташовані в районі Ялти, Алушти, Судака,

У центрі села Нової Петрівки Красногвардійського району.

Севастополя, Сімферополя, Феодосії, Старого Криму. Рибообр. пром-сть розвинута в Севастополі (*виробниче об'єднання* рибної пром-сті «Атлантика»), Керчі (*Керченське виробниче об'єднання рибної промисловості*), Ялті, Євпаторії; консервна (овочеві та фруктові консерви) — в Сімферополі, Джанкої, Бахчисараї; ефіроолійна (трояндова олія, ефірна олія з лаванди) — у Сімферополі (*кримський ефіроолійницький комбінат* «*Кримська троянда*»), Бахчисараї, Алушті, Судаку, Совєтському; тютюнова — у Феодосії, Сімферополі, Ялті. Розвинуті м'ясна, молочна, борошномельна пром-сть. Зростає питома вага машинобудування й металообробки: *Сімферопольський завод продовольчого машинобудування* імені В. В. Куйбишева, електромашинобудівний, телевізорів, запасних деталей для с.-г. машин (Сімферополь), суднобуд. і суднорем. (Севастополь, Керч), причепів для с. г. (Джанкой) з-ди. На базі значних покладів солей у водах Сиваша і солоних озер розвивається хім. пром-сть (Кримський содовий і бромний у Красноперекопську, Сакський хім. з-ди). Працюють також *Кримський завод* двоокису *титану* та сімферопольські пластмасових виробів і побутової хімії з-ди.

Одне з провідних місць у пром. комплексі К. о. посідає залізорудна (друга залізорудна база Украї-

Загальний вигляд Комиш-Бурунського залізорудного комбінату.
Завод шампанських вин у селищі міського типу Новий Світ.
Риболовецький флот у Комишевій бухті Севастополя.

ни) й металург. галузі, які представлені *Комиш-Бурунським залізорудним комбінатом,* Керченським металург. з-дом, Балаклавським рудоуправлінням (постачає високоякісний флюсовий вапняк металург. з-дам Придніпров'я). У післявоєнні роки почала розвиватися газодобувна пром-сть (на Пн. і Зх. області). Підприємства легкої пром-сті є в Сімферополі (шкіряно-взут. комбінат, 2 трикотажні, текстильна, 2 швейні, галантерейних виробів ф-ки), Феодосії (шкарпеткова ф-ка), Севастополі, Керчі. На базі місц. сировини розвинута пром-сть буд. матеріалів (виробництво стінового каменю, цегли, збірного залізобетону, цементу — Сімферополь, Ялта, Севастополь, Керч. Бахчисарай).

Палац піонерів у Сімферополі.

Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1977
Трактори (фіз. одиниць)	13,5	19,9
Зернозбиральні комбайни	2,2	3,7
Електродвигуни	25,5	156,3

С і л ь с ь к е г о с п о д а р с т в о. Провідне місце належить зерновому г-ву та тваринництву м'ясо-мол. напряму з розвинутими виноградарством, садівництвом, овочівництвом, виробн. ефіроолійних культур. На кін. 1978 в К. о. було 153 радгоспи й 119 колгоспів, 29 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень. С. г. області високомеханізоване (див. табл.).

В області високий рівень с.-г. освоєння земель: з 1998,2 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 1769,1 тис. га — під с.-г. угіддями, з них орних земель — 1176,7 тис. га, пасовищ — 414,3 тис. га (1978). Широко розвинуте зрошуване землеробство (Північно-Кримський канал ім. Комсомолу України з відгалуженнями — Азовським, Красногвардійським, Роздольненським, Чорноморським та ін. каналами). На поч. 1980 площа зрошуваних земель становила 309,5 тис. га (1950 — 36,1 тис. га). Осн. зернові культури: озима пшениця, озимий ячмінь, кукурудза, рис (в основному на зрошуваних землях). Широко розвинуті садівництво й виноградарство. Площа виноградних насаджень 1979 становила 87,4 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 58,3 тис. га, плодово-ягідних насаджень відповідно 74,6 тис. га і 42,9 тис. га. К. о. посідає провідне місце в СРСР по вирощуванню високоароматичних тютюнів та ефіроолійних культур (троянда, лаванда, шавлія мускатна, розмарин). Осн. площі багаторічних насаджень розміщені в центр. і передгірній частинах, в пд. прибережних і передгірних районах — плантації тютюну та ефіроолійних культур. У степовій частині області вирощують соняшник та льон-кудряш.

Важливою галуззю с. г. області є тваринництво (м'ясо-мол. напряму в степових районах, мол.-м'ясного — в передгір'ях), продукція якого йде переважно на задоволення потреб місц. населення й здравниць. Розвиткові тваринництва сприяє вирощування кормових культур, наявність природних пасовищ, продукція комбікормової пром-сті. Повсюдно в області, крім Пд. берега Криму, розвинуте свинарство, вівчарство, особливо на Тарханкутському та Керченському п-овах, а також пром. птахівництво. Найпоширеніші породи великої рогатої худоби — червона степова, свиней — біла та українська степова, овець — цигайська та асканійська. На поч. 1980 в області було 8 тваринницьких комплексів (по виробн. молока — 5, по вирощуванню нетелей — 1, по відкорму великої рогатої худоби — 1, по вирощуванню і відгодівлі свиней — 1), 12 птахоінкубаторних станцій.

Т р а н с п о р т. У К. о. розвинуті всі види транспорту, крім річкового. Довжина з-ць заг. користування 1980 становила 644 км, у т. ч. електрифікованих — 261 км. Осн. залізничні магістралі: Москва — Харків — Дніпропетровськ — Сімферополь — Севастополь, Джанкой — Керч — Новоросійськ — Краснодар. З 1955 діє поромна дизель-електрична переправа поїздів через Керченську прот. на Пн. Кавказ. Залізничні вузли: Джанкой і Сімферополь. Автошляхів — 6,5 тис. км (усі з твердим покриттям). Важливі автомагістралі: Москва — Сімферополь, Сімферополь — Феодосія — Керч, Сімферополь — Євпаторія, Сімферополь — Севастополь — Ялта. З 1961 діє єдина в СРСР гірська тролейбусна лінія Сімферополь — Алушта — Ялта. Морські порти: Феодосія, Керч, Севастополь, Ялта, Євпаторія. У Сімферополі — аеропорт. Газопроводи: Глєбовка — Євпаторія — Сімферополь — Севастополь і Херсон — Красноперекопськ — Джанкой — Сімферополь.

Б у д і в н и ц т в о. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1946—78 становили (у порівнянних цінах) 14 036 млн. крб., у т. ч. 961 млн. крб. 1978. Тут діють 183 держ. і кооп. первинні підрядні буд. і монтажні орг-ції та 32 міжгосп. буд. орг-ції. За післявоєнні роки (1946—78) держ., кооп підприємства та орг-ції, колгоспи й населення збудували житл. будинки площею 20 824 тис. м², у т. ч. 864 тис. м² 1978.

Санаторій «Лівадія».

Т о р г і в л я й п о б у т о в е о б с л у г о в у в а н н я. На кін. 1978 в області діяло 9442 підприємства роздрібної торгівлі й громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1978 зріс проти 1970 в 1,5 раза. В К. о. 1978 було 3081 підприємство побут. обслуговування населення, у т. ч. 853 у сільс. місцевості. Обсяг побут. послуг 1978 зріс проти 1970 у 2 рази.

Охорона здоров'я. В 1978 у К. о. було 25,7 тис. лікарняних ліжок (117,9 ліжка на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали 12 293 лікарі (56,3 лікаря на 10 тис. ж.) та 27,3 тис. осіб серед. мед. персоналу. В області — 219 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій. К. о. відома кліматичними та грязьовими курортами. Серед кліматичних — *Південний берег Криму,* на пд.-сх. узбережжі — *Феодосія, Планерське,* Кримське Примор'я, *Судак*. Грязьові курорти (*Саки, Євпаторія*) — на зх. узбережжі.

Збирання рису в радгоспі «Герої Сиваша» Красноперекопського району.
Бройлерна птахофабрика «Родина» Роздольненського району.
В пальметному саду колгоспу імені Н. К. Крупської Нижньогірського району.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ КРИМСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

1. Перекопський вал. Пам'ятник героям штурму Перекопу в листопаді 1920.
2. Пам'ятники героям штурму Перекопу й рад. воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.
3. Обеліск на честь штурму Чонгарських укріплень у листопаді 1920.
4. Городище *Калос-Лімен* (4—2 ст. до н. е.).
5. Обеліск Слави на горі Мітрідат, встановлений на честь рад. воїнів, які загинули в боях під час визволення Керчі від нім.-фашист. загарбників.
6. Пам'ятник піонеру-партизану В. *Дубиніну*.
7. Місце народження рад. дипломата П. Л. *Войкова*. Пам'ятник П. Л. Войкову.
8. *Керченський історико-археологічний музей.*
9. Підземний музей оборони *Аджимушкайських каменоломень*.
10. Архіт. пам'ятка 10—13 ст.— церква Іоанна Предтечі.
11. Античні міста: *Пантікапей, Мірмекій, Німфей, Ілурат, Тірітака*. Городище Корчев (10—12 ст.). *Царський курган, Мелек-Чесменський курган* (4 ст. до н. е.). Склеп Деметри (1—2 ст.).
12. Пам'ятник Герою Рад. Союзу М. О. Токарєву, який загинув у повітряному бою поблизу Євпаторії 1944.
13. Пам'ятник рос. воїнам, які загинули в битві з тур. та франц. військами 1855.
14. Античне місто *Керкінітіда*, скіфське укріплення (2—1 ст. до н. е.).
15. Краєзнавчий музей.
16. Обеліск на братській могилі 8 розвідників-танкістів — Героїв Радянського Союзу, які загинули тут 1944.
17. Серед. школа, в якій навчався тричі Герой Соціалістичної Праці К. І. *Щолкін*. Музей К. І. Щолкіна.
18. Пам'ятник на честь перемоги рос. військ під командуванням О. В. Суворова над тур.-тат. військами 1777.
19. Літ.-меморіальний музей О. С. *Гріна*. Могила письменника.
20. Пам'ятник на честь рад. воїнів — визволителів Сімферополя від нім.-фашист. загарбників.
21. Пам'ятник Д. І. *Ульянову*.
22. Пам'ятник О. В. Суворову.
23. Пам'ятник О. С. Пушкіну.
24. Пам'ятник П. Ю. *Дибенкові*.
25. Пам'ятник К. А. *Треньову*.
26. Пам'ятник М. В. Фрунзе.
27. Обеліск на честь визволення Криму від турецьких загарбників 1771.
28. *Неаполь Скіфський* — столиця Скіфської д-ви. Палеолітична стоянка *Чокурча*.
29. Краєзнавчий музей.
30. Худож. музей.
31. Печера *Кіїк-Коба* — стоянка первісної людини.
32. Літ. музей М. О. *Волошина*.
33. *Карадагський заповідник.*
34. Місце народження двічі Героя Соціалістичної Праці М. О. *Бринцевої*. Погруддя М. О. Бринцевої.
35. Пам'ятник піонеру-партизану В. *Коробкову*.
36. Місце народження художника К. Ф. *Богаєвського*.
37. Істор.-архіт. заповідник «Генуезька фортеця Кафа» (14—15 ст.).
38. Краєзнавчий музей.
39. *Феодосійська картинна галерея* ім. І. К. Айвазовського. Пам'ятник І. К. *Айвазовському*.
40. Літ.-меморіальний музей О. С. Гріна
41. Печерний комплекс Кизил-Коба.
42. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці М. Д. *Князєвої*.
43. Істор. заповідник «Генуезька фортеця» (14—15 ст.).
44. Печерне місто *Чуфут-Кале*. Печерний Успенський монастир (15—18 ст.).
45. *Старосіллівська стоянка.*
46. *Бахчисарайський історико-археологічний музей.* Мавзолей-дюрбе (14—17 ст.).
47. Пам'ятник-фонтан М. І. *Кутузову*, споруджений поблизу місця поранення полководця 1774 у битві з тур. військами.
48. Обеліск на братській могилі керівників *Радянської Соціалістичної Республіки Тавріди*, які загинули від рук контрреволюціонерів 1918.
49. Істор.-краєзнавчий музей.
50. Літ.-меморіальний музей С. М. *Сергєєва-Ценського*. Пам'ятник письменникові.
51. Музей природи Крим. заповідно-мисливського г-ва.
52. Кладовище Комунарів, на якому поховані також учасники революції 1905—07 лейтенант П. П. *Шмідт* і матроси крейсера «*Очаків*».
53. Обеліск Слави й пам'ятник рад. воїнам 51-ї армії — визволителям Севастополя від нім.-фашист. загарбників на Сапун-горі.
54. Пам'ятник адміралу П. С. *Нахімову*.
55. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу І. Д. *Папаніна*. Погруддя І. Д. Папаніна.
56. Місце народження письменника К. М. *Станюковича*.
57. Пам'ятник командиру брига «Меркурій» О. І. Казарському.
58. Пам'ятник героям оборони Севастополя 1854—55 генерал-ад'ютанту Е. І. *Тотлебену* і саперам.
59. Пам'ятник кораблям, потопленим 1854—55.
60. Володимирський собор-усипальня рос. флотоводців П. С. Нахімова, В. І. *Істоміна*, В. О. *Корнілова*, М. П. *Лазарєва*.
61. *Херсонеський історико-археологічний заповідник.*
62. Музей Червонопрапорного Чорноморського Флоту.
63. Худож. музей.
64. Акваріум Ін-ту біології південних морів.
65. Музей героїчної оборони й визволення Севастополя, що об'єднує панораму «Оборона Севастополя 1854—55 рр.», філіал на Малаховому кургані, діораму «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.», меморіальний будинок-музей «Севастопольське комуністичне підпілля 1942—44 рр.».
66. Печерні міста *Мангуп, Ескі-Кермен*, Тепе-Кермен та печерний храм Донаторів 13 ст.
67. Масандрівський парк (засн. 1812).
68. *Нікітський ботанічний сад.*
69. «Ластівчине гніздо».
70. Парк з декоративними фонтанами (засн. 1808).
71. Фороський парк (засн. 1834).
72. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу С. *Амет-Хана*. Погруддя С. Амет-Хана.
73. Будинок, де 1898 і 1909 жили мати й сестра В. І. Леніна Марія Олександрівна та Ганна Іллівна Ульянови.
74. *Алупкинський палац-музей.*
75. Парк (засн. 1820).
76. Лівадійський палац (архіт. пам'ятка поч. 20 ст.), де 1945 відбулася Крим. конференція глав урядів трьох держав — СРСР, США й Великобританії.
77. Лівадійський парк (засн. 1835).
78. Обеліск на честь декрету Раднаркому РРФСР «Про використання Криму для лікування трудящих» (1920).
79. Меморіал на Пагорбі Слави на честь героїв громадян. та Великої Вітчизн. воєн.
80. Пам'ятник О. М. Горькому.
81. Пам'ятники Лесі *Українці*.
82. Пам'ятник художнику Ф. О. *Васильєву*.
83. Краєзнавчий музей.
84. Музей А. П. *Чехова*. Пам'ятник А. П. Чехову.
85. Літературно-меморіальні музеї письменників К. А. Треньова й П. А. *Павленка*: М. З. Бирюкова.
86. Музей «Прогресивна російська й українська література та культура Ялти дореволюційного періоду».
87. Водоспад Учан-Су, Поляна казок.

Пам'ятник І. К. Айвазовському в місті Феодосії. Скульптор І. Я. Гінцбург. 1930.

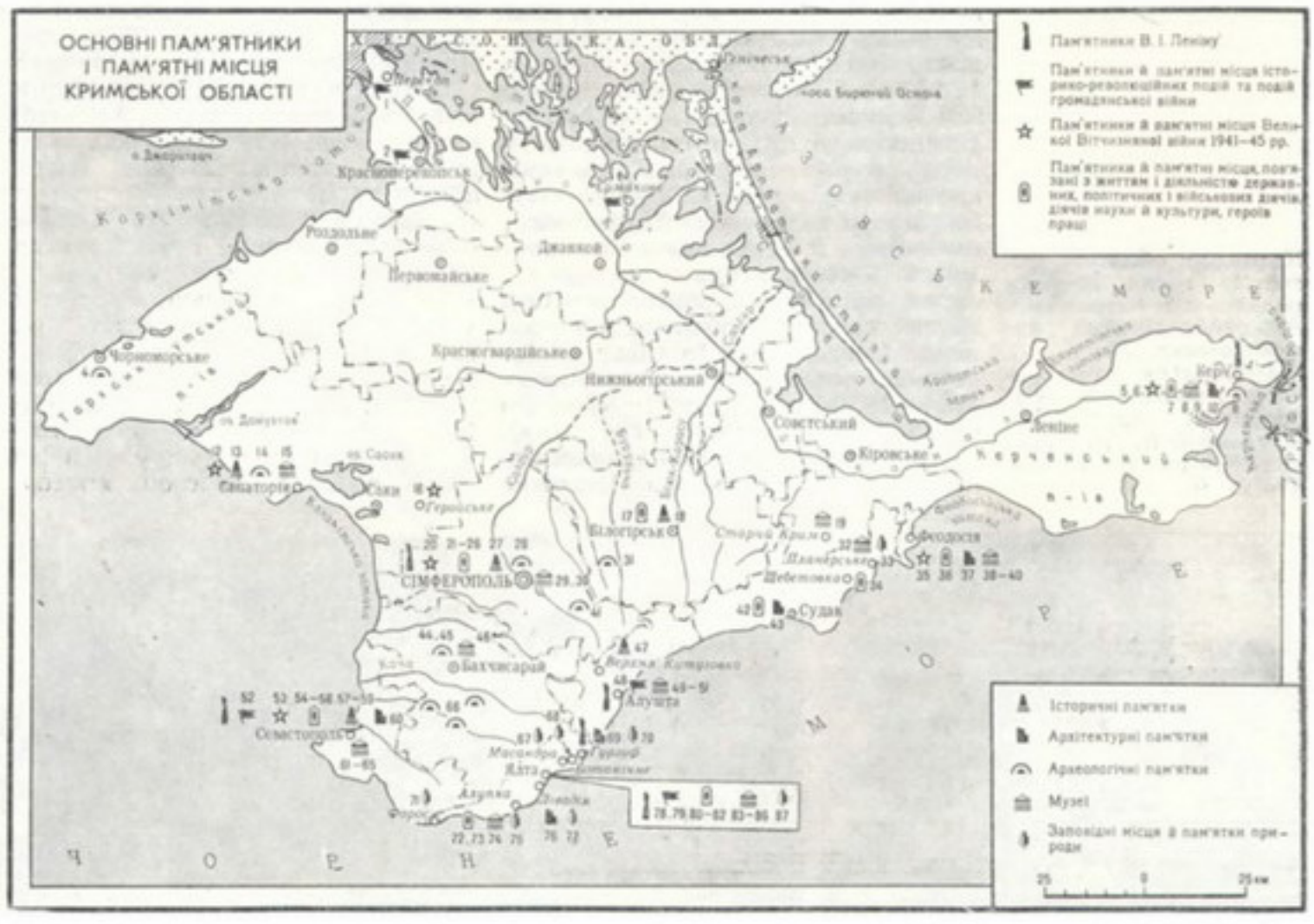

Кримська область. Пам'ятник на могилі С. Руданського в місті Ялті. Скульптор Р. В. Сердюк. 1968.

Культура. В 1979/80 навч. р. в області було 601 загальноосв. школа (298,1 тис. учнів), 26 серед. спец. навч. закладів (25,7 тис. учнів), 25 серед. профес.-тех. уч-щ (1.,3 тис. учнів), 4 вищі навч. заклади — *Сімферопольський університет* імені М. В. Фрунзе, *Кримський медичний інститут, Кримський сільськогосподарський інститут* імені М. І. Калініна й *Севастопольський приладобудівний інститут* (в усіх вузах — 24,1 тис. студентів). Н.-д. установи: *Кримська астрофізична обсерваторія* АН СРСР (у с-щі Научному Бахчисарайського р-ну), *Нікітський ботанічний сад, Біології південних морів інститут* імені О. О. Ковалевського АН УРСР і *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР у Севастополі, *Виноробства і виноградарства всесоюзний науково-дослідний інститут «Магарач»* і *Фізичних методів лікування і медичної кліматології ялтинський науково-дослідний інститут* імені І. М. Сєченова в Ялті, *Ефіроолійних культур всесоюзний науково-дослідний інститут* і *Мінеральних ресурсів інститут* М-ва геології УРСР у Сімферополі, Азово-Чорноморський н.-д. ін-т морського рибного г-ва та океанографії в Керчі та ін. наук. установи й проектно-конструкторські орг-ції. Діють обл. відділення спілок письменників (з 1948), художників (з 1940), композиторів (з 1977), обл. організація журналістів (з 1957), 5 театрів — *Кримський російський драматичний театр* імені М. Горького, *Кримський український театр драми і музичної комедії, Кримський театр ляльок* у Сімферополі *Севастопольський російський драматичний театр* імені А. В. Луначарського і *Чорноморського Червонопрапорного Флоту російський драматичний театр* — у Севастополі, філармонія, цирк, жіночий вокально-хореографічний ансамбль УРСР «Таврія». В К. о. діють 1092 масові б-ки (фонд — 16 143 тис. одиниць зберігання), 994 клубні заклади, 1452 кіноустановки з платним показом, 16 держ. музеїв, зокрема *Кримський краєзнавчий музей* і *Сімферопольський художній музей, Бахчисарайський історико-археологічний музей, Феодосійська картинна галерея* імені І. К. Айвазовського, Музей героїчної оборони і визволення Севастополя (відділи — панорама «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.» і діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.»), *Херсонеський історико-археологічний заповідник* і музей Червонопрапорного Чорноморського Флоту в Севастополі, Музей А. П. Чехова в Ялті, *Алупкинський палац-музей, Керченський історико-археологічний музей* (відділ — Підземний музей оборони *Аджимушкайських каменоломень*), *Сергєєва Ценського С. М. музей* в Алушті, літ.-меморіальний музей О. С. Гріна в Феодосії, Генуезька фортеця в Судаку — філіал архіт.-істор. заповідника «Софійський музей», Лівадійський виставоч-

Стародавній Херсонес.

ний комплекс (системи ВЦРПС) та ін. 113 музеїв працюють на громад. засадах. При культур.-осв. закладах налічується 10 866 колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь бл. 190 тис. аматорів. Найвідоміші самодіяльні колективи: засл. нар. ансамбль танцю УРСР виробничого об'єднання «Севастопольський морський завод ім. С. Орджонікідзе», нар. ансамбль танцю «Лебідоньки» колгоспу ім. Ілліча Бахчисарайського р-ну, нар. оркестр нар. інструментів Феодосійського міськ. будинку культури, нар. капела бандуристів Ялтинського міськ. будинку культури, нар. ансамбль пісні і танцю радгоспу «Виноградний» Сімферопольського р-ну. Працюють 5 нар. театрів, найвідоміші з них — при Феодосійському і Євпаторійському міськ. будинках культури. Позашкільні заклади: 30 палаців і будинків піонерів і школярів, 11 станцій юних техніків, 9 — юних натуралістів, 2 екскурсійно-туристські станції, 23 дит. спорт. школи та ін.

Видаються 3 обл. газети: «*Кримська правда*» укр. і рос. мовою, «Советский Крым» і «Крымский комсомолец», 4 міські, 3 районні у містах і 11 районних газет. Працює вид-во «*Таврія*» у Сімферополі. Обл. радіомовлення й телебачення, телецентр у Сімферополі. Між грудящими К. о. і обл. Бач-Кішкун УНР існують дружні зв'язки. К. о. багата на істор., археол., архіт. та етногр. пам'ятки. 3,2 тис. пам'яток історії та культури взято д-вою під охорону. В області чимало місць, пов'язаних з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки й культури (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Кримської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області). Про архітектуру та образотворче мист. див. також відповідні розділи ст. *Крим*.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. К., 1974; Народне господарство Української РСР у 1977 році. Статистичний щорічник. К., 1978.

В. Г. Єна, І. Т. Твердохлібов.

КРИ́МСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція військ 4-го Українського фронту (командуючий — генерал армії Ф. І. *Толбухін*) і Окремої Приморської армії (командуючий — генерал армії А. І. *Єременко*, з 18.IV — генерал-лейтенант К. С. Мельник) у взаємодії з Чорноморським флотом (командуючий — адмірал П. С. *Октябрський*) і Азовською військ. флотилією (командуючий — контр-адмірал С. Г. *Горшков*), проведена 8.IV—12.V під час Великої Вітчизняної війни. Метою операції були розгром 17-ї нім.-фашист. армії (5 нім. і 7 рум. д-зій, всього бл. 200 тис. чол.) і визволення Криму. Спираючись на глибоко ешелоновану оборону, фашисти намагались утримати Крим. Внаслідок *Мелітопольської операції 1943* та *Керченсько-Ельтигенської десантної операції 1943* рад. війська вийшли на Перекопський перешийок, захопили плацдарми на пд. березі Сивашу і на Керченському п-ові. 8.IV війська 4-го Укр. фронту почали наступ на Перекопському і Сиваському напрямах. 11.IV почала наступ Окрема Примор. армія з району Керчі. Переборюючи опір ворога, рад. війська 11.IV визволили Керч і Джанкой, 13.IV — Євпаторію і Сімферополь, 14.IV — Бахчисарай, Алушту і Судак, 16.IV — Ялту, 9.V оволоділи Севастополем, а 12.V завершили визволення Криму. У К. о. значну допомогу рад. військам подали партизани Криму.

І. В. Архипов.

«КРИ́МСЬКА ПРА́ВДА» — газета, орган Кримського обл. к-ту Компартії України і обл. Ради народних депутатів. Виходить у Сімферополі 6 раз на тиждень укр. і рос. мовами. Почала видаватися 24.I (6.II) 1918 під назвою «Таврическая правда». В 1919 виходила під назвами «Таврический коммунист», «Крымский коммунист». З 17.XI 1920 — «Красный Крым». У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 після окупації фашистами Сімферополя видавалась в Севастополі, потім — у Керчі, Краснодарі, Сочі, звідки її переправляли на окуповану територію. Тоді мала формат листівки. З 15.IV 1944 знову видається в Сімферополі. 18.I 1952 перейменована на «К. п.». Укр. мовою виходить з 16.XII 1959. В 1968 нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, 1960 — медаллю «За оборону Севастополя».

Кримська область. Похід до місця подвигу радянських патріотів в Аджимушкайських каменоломнях. Керч. Меморіальна стіна на честь захисників Севастополя 1941 — 42. Скульптор В. Яковлєв, архітектори Б. Калинков та ін.

КРИ́МСЬКА СКЛАДЧА́СТА СИСТЕ́МА — гірська складчаста система на півдні УРСР. Простягається на 180 км вздовж пд. узбережжя Кримського п-ова. На Пн. межує з *Скіфською платформою*. Входить до складу *альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. У рельєфі виступає як *Кримські гори*. В геол. будові К. с. с. беруть участь різні за віком і формою залягання відклади: зім'яті в складки тріасові, нижньо- та середньоюрські (глинисті сланці, пісковики, алевроліти, аргіліти, конгломерати й вулканогенні породи), полого складчасті верхньоюрські й нижньокрейдові (конгломерати, вапняки, пісковики, алевроліти), верхньокрейдові та палеогенові (вапняки, мергелі, пісковики тощо), які залягають горизонтально. Заг. потужність відкладів до 8—10 км. Серед давніших за віком порід у межах К. с. с. виявлено кристалічні сланці протерозойського і вапняки кам'яновугільного та пермського віків.

Формування К. с. с. почалося в тріасовому періоді (див. *Тріасовий період і тріасова система*) з виникнення на місці палеозойської *платформи* широкого геосинклінального прогину. В пізньоюрську епоху в результаті *кіммерійської складчастості* відклади, що виповнювали прогин, зазнали складкоутворення і на поч. ранньокрейдової епохи тут виникла гірська складчаста споруда пра-Крим. У зв'язку з *коливальними рухами земної кори* пра-Крим кілька разів занурювався нижче рівня моря. Сучасної будови і обрисів К. с. с. набула починаючи з середини кайнозою (див. *Кайнозойська ера і група*). З К. с. с. пов'язані поклади буд. матеріалів, невеликі родовища кам. вугілля, прояви бокситів і кіноварі; в незначній кількості є *виробне каміння* та *дорогоцінне каміння*.

Літ.: Тектоника СССР, т. 2. Муратов М. В. Тектоника и история развития Альпийской геосинклиальной области Юга Европейской части СССР и сопредельных стран. М.—Л., 1949; Бондарчук В. Г. [та ін.]. Основные черты тектоники Украины. К., 1978.

Ю. М. Довгаль.

КРИ́МСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — рад. республіка, проголошена в кінці квітня 1919 після визволення Криму від нім. окупантів і англо-франц. інтервентів. Постанову про створення К. С. Р. Р. прийняла Крим. обл. парт. конференція (28—29.IV 1919). 5.V закінчилося формування Тимчасового робітничо-сел. уряду Криму, фактично очолюваного Д. І. *Ульяновим*. Створенням республіки було оформлено відновлення Рад. влади в Криму, встановленої на поч. 1918 (див. *Радянська Соціалістична Республіка Таврійська*). Протягом травня відбулися вибори до місц. Рад робітн., червоноармійських і сел. депутатів. Було проведено націоналізацію підприємств, банків, конфіскацію поміщицьких, куркульських і церк. земель, налагоджено випуск продукції на ряді підприємств. На виконання вказівок В. І. Леніна вживалися заходи щодо збереження курортів для створення нар. здравниць. Проте загарбання Донбасу денікінцями в травні 1919 і наступ білогвардійців на Акмонайському фронті (район Феодосії) створили загрозу оточення республіки. 19.VI 1919 ЦК РКП(б) утворив ліквідаційне бюро Криму, яке 23—26.VI здійснило евакуацію парт. і рад. установ, держ. майна на північ. К. С. Р. Р. припинила своє існування.

КРИ́МСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧО-АГРА́РНЕ ОБ'Є́ДНАННЯ ВИНОРО́БНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ «МАСА́НДРА». Управління об'єднання і гол. з-д розташовані в смт Масандрі Крим. обл. Утворено 1967 на базі гол. з-ду (засн. 1897) та виноградо-виноробних радгоспів. Об'єднання включає (1980) 9 виноградо-виноробних радгоспів-заводів, розміщених на пд. і сх. узбережжі Кримського п-ова. Виробляє 33 марки високоякісних десертних, міцних і столових виноградних вин, у т. ч. мускат білий «Червоний камінь», мадеру й херес «Масандра», «Чорний лікар», кокур десертний, алеатико «Ю-Даг», токай, портвейни, столове червоне «Алушта» та ін.

У галереях об'єднання є унікальна винотека, де зберігаються вина 306 марок віком від 10 до 200 років. Вина, виготовлені в об'єднанні, здобули багато відзнак на міжнар. конкурсах і дегустаціях. Гол. з-д об'єднання нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1949).

С. Г. Власенко.

КРИ́МСЬКЕ ЗАПОВІ́ДНО-МИСЛИ́ВСЬКЕ ГОСПОДА́РСТВО — у Крим. обл. УРСР. Розташоване на схилах Головного пасма Кримських гір (33 345 га), включає також частину акваторії *Каркінітської затоки* (9612 га) разом з Лебедячими о-вами. Створене 1957 на базі Кримського заповідника, засн. 1923. На тер. г-ва збереглися найцінніші в Криму ліси (дубові, букові, соснові, релікто-вий гай з берези бородавчастої, тиса, ялівцю тощо), які відіграють велику водоохоронну й грунтозахисну роль. З тварин характерні кримський олень, козуля, муфлон, борсук, дика свиня; багато птахів у т. ч. лебеді, чайки, крячки та ін. У господарстві ведуться роботи по вивченню, охороні й раціональному використанню крим. флори і фауни, зокрема відновлюються гірські ліси, акліматизовано європ. муфлона й білку телеутку. Створено музей природи. Управління г-вом перебуває в м. Алушті

В. О. Лушпа.

Кримська область. Пам'ятник А. П. Чехову в місті Ялті. Скульптор Г. І. Мотовилов, архітектор Л. М. Поляков. 1953.

КРИ́МСЬКЕ ХА́НСТВО — феод. держ. утворення, засноване 1443 намісником Кримського улусу (уділу) Хаджі-Гіреєм після розпаду *Золотої орди*. Займало внутр. частину Крим. п-ова та землі Пн. Причорномор'я, Приазов'я й Прикубання. На узбережжі Криму, підкоривши Кафу (тепер Феодосія), *Херсонес*, Гезлев (тепер Євпаторія), *Мангуп*, Арабат, Єнікале, панувала султанська Туреччина, васальну залежність від якої після 1475 визнало і К. х. На чолі К. х. стояв хан з династії *Гіреїв*, якого призначав тур. султан. Феод. верхівку становили кілька найвпливовіших родів. Беї та мурзи фактично зосереджували в своїх руках всю повноту влади як в екон., так і в політ. житті. До феод. верхівки належало також духівництво на чолі з муфтієм. Економіка К. х. характеризувалася примітивним г-вом з переважанням скотарства, соціальний устрій К. х. — пережитками родових звичаїв. З 16 ст. відбувався процес феодалізації тат. суспільства і поступового переходу до осілого землеробства, що сприяло товарообміну і розвиткові товарно-грошових відносин. Екон. основою панування класу феодалів була земельна власність. Нар. маси К. х.— скотарі й землероби (т. з. чорне населення, чорні татари) — зазнавали феод. гноблення. Крім сплати оброку, вони відбували військ. повинність. Малопродуктивне скотарство, слаборозвинуте землеробство і здебільшого транзитна торгівля не забезпечували екон. основи існування К. х. Гол. джерело збага-

А. Ю. Кримський.

чення феодали вбачали у війнах, грабіжницьких нападах на сусідні країни та стягуванні з них платежів. К. х. виступало союзником Туреччини у її загарбницьких війнах проти рос., українського та ін. народів. З 1450 до 1556 крим. татари зробили тільки на Україну понад 80 грабіжницьких наскоків і спустошливих навал. У 1575 вони взяли з України понад 35 тис. бранців; захоплених полонених продавали на невільницьких ринках або використовували як рабів. Протягом кількох століть рос., укр. та інші народи вели боротьбу проти агресорів. Героїчний опір їм чинили *запорізькі козаки* й *донські козаки*. *Возз'єднання України з Росією 1654* та дальше зміцнення Рос. д-ви сприяло активізації наступальних дій проти тур.-тат. агресорів (див. *Кримські походи 1687 і 1689*). За *Кючук-Кайнарджійським миром 1774* К. х. було оголошене незалежним від Туреччини, а 1783 припинило своє існування. Крим увійшов до складу Рос. держави.

Літ.: Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. М.—Л., 1948; Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии. Саратов, 1961; Якобсон А. Л. Крым в средние века. М., 1973.

В. В. Панашенко.

КРИ́МСЬКИЙ Агатангел Юхимович [3 (15).I 1871, м. Володимир-Волинський, тепер Волин. обл.— 25.I 1942, м. Кустанай] — укр. рад. учений, сходознавець, славіст і письменник, акад. АН УРСР (з 1919), засл. діяч науки УРСР (з 1940). Закінчив *Колегію Павла Галагана* в Києві (1889), Лазаревський ін-т сх. мов у Москві (1892), Моск. ун-т (1896). У 1896—98 перебував у наук. відрядженні в Сірії та Лівані. У 1898—1918 викладав араб., перську й тур. мови та л-ри в Лазаревському ін-ті сх. мов (з 1900 — професор). За цей час написав капітальні праці з історії та л-ри арабів, персів, турків та ін. народів Близького й Серед. Сходу, історії мусульманства, історії семітських мов тощо, навч. посібники з орієнталістики. Опублікував понад 500 статей з історії, мов, л-р, етнографії народів Близького й Серед. Сходу в рос. енциклопедіях. Чимало праць К. із сходознавства перекладено багатьма мовами світу. Значну увагу приділяв і вивченню сх.-слов'ян. мов — рос., укр. та білоруської. Йому належать дослідження з укр. граматики, лексикології й лексикографії, діалектології, правопису, укр. літературознавства, фольклористики й етнографії. Автор праць: «Українська граматика» (т. 1—2, 1907—08), «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників староукраїнщини XI—XVIII вв.» (1922; у співавт. з О. О. Шахматовим), у співавт. з К. Михальчуком склав «Програму для збирання особливостей малоруських говорів» (1910). У л-рі виступив уперше 1889 як поет. Його поетичні твори увійшли в основному до збірок «Пальмове гілля» (кн. 1—3, 1901, 1908, 1922), оповідання — до збірок «Повістки і ескізи з українського життя» (1895) та «Бейрутські оповідання» (1906). З повісті «Андрій Лаговський» за життя К. надруковано (1905) дві частини, повністю твір опубл. 1972. Визначне місце в творчості К. займають мотиви й переспіви сх. авторів. Зробив багато худож. перекладів з араб., перської, тур., англ., франц., нім. та ін. мов. К. підтримував дружні стосунки з І. Франком, М. Коцюбинським, Лесею Українкою. Гаряче вітав Велику Жовтн. соціалістич. революцію. З 1918 жив у Києві. Був одним з організаторів АН УРСР, до 1928 — її неодмінним секретарем. З 1921 до 1929 був директором Ін-ту укр. наук. мови (тепер Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні), одночасно (з 1918, з перервами) — професор Київ. ун-ту. За рад. часу написав численні праці з сходознавства, укр. мови, л-ри й етнографії, брав участь у підготовці словників, укр. правопису. Деякі погляди К. щодо походження й історії укр. мови застаріли, їх було творчо переглянуто з урахуванням усього його наук. доробку. Цінна наук. б-ка К. зберігається в Центр. наук. бібліотеці АН УРСР у Києві. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1972—73; История мусульманства, ч. 1—3. М., 1903—12; До історії вищої освіти у арабів та дещо про Арабську Академію Наук. К., 1928 [у співавт.]; Звиногородщина з погляду етнографічного та діалектологічного, ч. 1. К., 1928; История новой арабской литературы. XIX — начало XX века. М., 1971.

Літ.: Крачковский И. Академик АН УССР А. Е. Крымский. «Известия АН СССР. Отделение литературы и языка», 1941, № 3; Попов П. М. Академік А. Ю. Кримський як дослідник народної поетичної творчості. «Народна творчість та етнографія», 1961, № 3; Гурницький К. І. Кримський як історик. К., 1971; А. Ю. Кримський — україніст і орієнталіст. К., 1974; Скокан К. І., Деркач Н. П. [та ін.]. А. Ю. Кримський. Бібліографічний покажчик. К., 1972.

І. К. Білодід.

КРИ́МСЬКИЙ Юхим Степанович [1838—22.XI (5.XII) 1915, м. Звенигородка, тепер Черкас. обл.] — укр. літератор, педагог і видавець. Батько А. *Кримського*. З 70-х рр. жив у Звенигородці. Автор підручників і метод. посібників з географії, арифметики, мови, брошур на етногр.-побутові теми, краєзнавчих («Місто Звенигородка», 1914) і бібліографічних праць.

Літ.: Зленко Г. Життя і книги Ю. Кримського. «Вітчизна», 1979, № 7.

КРИ́МСЬКИЙ ЕФІРООЛІ́ЙНИЦЬКИЙ КОМБІНА́Т «КРИ́МСЬКА ТРОЯ́НДА» — підприємство парфюмерної промисловості. Входить до складу респ. агропром. об'єднання «Укрефіролієпром» М-ва харч. пром-сті УРСР. Утворений 1963 на базі Сімферопольського радгоспу-заводу (гол. підприємство). До складу комбінату (1979) входять 6 радгоспзаводів Крим. обл. (Бахчисарайський, Алуштинський, Судакський та ін.), які щороку переробляють до 3 тис. т квіток троянди, 4—5 тис. т суцвіть лаванди, 5—7 тис. т сировини шавлії. Комбінат виробляє трояндову, лавандову, шавлієву, розмаринову, м'ятну ефірні олії, резиноїд дубового моху, парфюмерно-косметич. вироби та ін. продукцію.

О. М. Пєшкова.

КРИ́МСЬКИЙ ЗАВО́Д ДВООКИСУ ТИТА́НУ імені 50-річчя СРСР — підприємство хімічної промисловості. Розташований у с. Ісходному (Краснoперекопська міська Рада Кримської області). Будівництво почато 1964. Перший технологічний цех по виробн. сірчаної к-ти введено в дію 1969. Протягом 1971—78 став до ладу ще ряд цехів. К. з. д. т. — перше в СРСР спеціалізоване підприємство по виробн. пігментного двоокису титану. Крім того, з-д випускає сірчану к-ту, мінеральні добрива (амофос), червоні залізоокисні пігменти; для внутрізаводського споживання — сірчанокислий алюміній, рідке скло.

В. П. Іванов.

КРИ́МСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1899 в Сімферополі (до цього з 1887 існував «Музей старожитностей», створений *Таврійською вченою архівною комісією*). Має 3 відділи: природи, історії дореволюц. минулого, історії рад. суспільства. В музеї зберігається понад 56 тис. експонатів (1980). Серед них — геологічні, зоологічні й ботанічні колекції, археол. знахідки, матеріали про перебування і діяльність революційних народників у Криму, матеріали періоду революції 1905—07, Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. і Великої Вітчизн. воєн, документи, що розповідають про боротьбу трудящих Криму за побудову соціалізму й комунізму, про успіхи в нар. г-ві, курортному будівництві та ін. В музеї є б-ка «*Таврika*». У віданні музею перебувають Алуштинський відділ і заповідник *Неаполь Скіфський*.

Літ.: Сокова З. С., Черепанова Е. Н., Кондратенко О. Д. Крымский краеведческий. Путеводитель... Симферополь, 1969.

Р. М. Токарєва.

КРИ́МСЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — навчальний заклад М-ва охорони здоров'я СРСР у Сімферополі. Засн. 1931. В ін-ті (1980) ф-ти: лікувальний, педіатричний, стоматологічний, удосконалення лікарів; є підготовче відділення і аспірантура. В К. м. і. навчається понад 3,5 тис. студентів. 60 кафедр і проблемна лабораторія, обладнані сучасною технікою; в б-ці бл. 500 тис. томів. В ін-ті ведуться розробки наук. проблем: регенерації центр. і периферичної нервової системи, інфаркту міокарда, питань реабілітації хворих на серцево-судинні захворювання, реконструктивних операцій на шлунково-кишковому тракті та ряд питань з педіатрії, курортології, фізіотерапії, біохімії тощо.

В. І. Зяблов.

КРИ́МСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — півострів на Пд. Української РСР. Глибоко вдається в Чорне м., зі Сх. омивається Азовським м. Простягається з Зх. на Сх. на 324 км (від м. Кара-Мрун до м. Фонар), з Пн. на Пд. на 207 км (від *Перекопського перешийка* до м. Сарич). За рельєфом поділяється на 2 частини: платформено-рівнинну й складчасто-гірську. В основі рівнинного Криму, що займає бл. 80% площі К. п., залягає давня *Скіфська платформа*, яка проявляється в рельєфі у вигляді плескатої слабохвилястої низови-

ни, що є частиною *Причорноморської низовини*. Гірський Крим належить до *альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. *Кримські гори* простягаються трьома паралельними пасмами з крутими пд. й пологими пн. схилами. Поширені карстові форми рельєфу: печери (див. *Печери кримські*), гроти, воронки тощо. На схилах найвищого, Головного пасма — понад 2000 джерел, які дають початок кримським річкам. Річки невеликі, в посушливий період пересихають. Водний режим багатьох з них регулюється водосховищами, створеними в передгір'ях для водопостачання та зрошування. Для більшої частини рівнинного Криму характерні типові (дерново-злакові) степи, здебільшого розорані, подекуди — напівпустельні ландшафти. В природному рослинному покриві Кримських гір переважають дубово-ялівцеві ліси, на *Південному березі Криму* — субтропічна чагарникова рослинність. На К. п. відомо понад 2430 видів рослин, бл. 12% його площі займають ліси. Див. також *Крим, Кримська область*. *О. В. Єна.*

КРИ́МСЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР, Кримський академічний російський драматичний театр імені М. Горького. Утворений 1921 на базі рос. драм. театру, що існував у Сімферополі з 1821. З 1932 — імені М. Горького. В театрі грали: М. *Щепкін*, П. *Стрепетова*, В. *Комісаржевська*, П. *Орленєв*, нар. арт. СРСР Ф. *Раневська*, М. *Царьов*, працював композитор І. *Дунаєвський*. В період Великої Вітчизн. війни при театрі діяла підпільна група «Сокіл», керівників якої 10.IV 1944 розстріляли фашисти. Діяльність підпільників покладено в основу сюжету п'єси «Вони були акторами» В. Орлова і Г. Натансона, поставленої театром (Держ. премія СРСР, 1977). В репертуарі театру — класичні й сучас. твори рос. літератури: «Старик» Горького, (виконавець гол. ролі нар. арт. РРФСР П. *Гайдебуров*, відзначений Держ. премією СРСР, 1952). «Прозріння» за повістю Л. Толстого «Отець Сергій», «Версія» Штейна, «Пісня про чорноморців» Б. Лавреньова; укр. драматургів — «Платон Кречет», «Загибель ескадри» Корнійчука, «І відлетимо з вітрами» Зарудного, «Восени, коли зацвіла яблуня» Верещака; п'єси авторів братніх республік — «Своєю дорогою» Ібрагімбекова, «Що залишається адвокату» Фаталієва; зарубіжних авторів — «Гамлет», «Річард III» Шекспіра, «Рюї Блаз» Гюго. В театрі працювали: нар. артисти УРСР П. *Осоков*, Г. *Юченков*, засл. арт. УРСР О. *Голобородько*. В трупі (1980): нар. арт. УРСР Ю. *Максимов*, нар. арт. РРФСР Г. Апітін, засл. діячі мист. УРСР А. *Новиков* (з 1972 — гол. режисер), М. *Янковський* (з 1953 — гол. художник), засл. артисти УРСР Є. *Капітонов*, Є. *Сергєєва*, С. Вандалківська, Ю. Ганюшкін, В. Злокович, С. Золотько, С. Карникола, С. Кученко, В. Кондратьєв, П. Литвиненко, Ю. Максимов, Л. Могильова, Б. Халєєв, Є. Тарасов. Театр нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Молд. РСР (1976). В 1979 йому присвоєно звання академічного. Крім осн., діють ще дві малі сцени (на 100 і 200 місць) з власним репертуаром. *А. Ю. Шполянська.*

КРИ́МСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. І. Калініна — вищий навч. заклад у системі М-ва сільс. господарства СРСР. Засн. 1922 у м. Сімферополі як ін-т спеціальних і тех. культур на базі агрономічного ф-ту Таврійського ун-ту (створений 1918). В 1931 реорганізований у Кримський с.-г. ін-т. В ін-ті (1980) є ф-ти: агрономічний; плодоовочівництва й виноградарства; механізації с. г.; економічний (усі ф-ти з стаціонарним і заочним відділеннями); підвищення кваліфікації керівних кадрів і фахівців с. г. В ін-ті з 1972 функціонує підготовче відділення. Є очна і заочна аспірантура. При ін-ті — навч.-дослідне г-во (заг. площа землі 3026 га) з виноградником (421 га) та садом (214 га). Студентів (1980)—3547, в т. ч. 1599— на заочному відділенні. Фонд б-ки — 365 тис. книг. *В. П. Пономарьов.*

КРИ́МСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1944 у Сімферополі. В репертуарі: «Черевички» за М. Гоголем, «Клянемось тобі, Кибальчиш» за А. Гайдаром, «Котигорошко» Г. Усача, «Казка про рибака та рибку» за О. Пушкіним, «Сніжна королева» Є. Шварца, «Коли ромашка розцвітає» Р. Москова та ін. В театрі працювали: засл. арт. УРСР С. Морозов, засл. артисти РРФСР Л. Ріттер, В. Жуков та ін.

КРИ́МСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР ДРА́МИ І МУЗИ́ЧНОЇ КОМЕ́ДІЇ. Засн. 1956 в м. Сімферополі як укр. муз.-драм. театр. З 1980—сучасна назва. До творчого складу ввійшла значна група акторів кол. Київського держ. обл. пересувного театру й акторська молодь з вихованців театр. ін-тів України. В репертуарі — класичні й сучас. твори укр. («Наталка Полтавка» Котляревського, «Лимерівна» П. Мирного, «Дума про Британку» Яновського, «Перекоп» Кавалерідзе, «Тил» Зарудного), рос. («Майська ніч», «Сорочинський ярмарок» за М. Гоголем, «Солодка ягода» за Шукшиним), зарубіжних (оперети «Весела вдова» і «Циганська любов» Легара) авторів. У творчій трупі (1980) — засл. артисти УРСР В. Веремієнко, М. Новик, Н. Сороката.

Будинок **Кримського російського драматичного театру** імені М. Горького.

КРИ́МСЬКІ ГО́РИ — гори на Пд. Кримського п-ова, в Кримській обл. УРСР. Простягаються на 180 км з Пд. Зх. на Пн. Сх., від мису Фіолент поблизу м. Севастополя до мису Іллі біля м. Феодосії. Шир. до 50 км.

К. г. складаються з трьох майже паралельних пасом з крутими пд. і пологими пн. схилами. Пасма розділені поздовжніми ерозійними зниженнями. Найвищим є *Головне пасмо Кримських гір*. Воно починається на Зх. Балаклавськими висотами (316 м), найвищої вис. досягає в центр. частині (1545 м, г. *Роман-Кош*) і закінчується на Сх. Феодосійськими висотами (310 м). У зх. і центр. частинах Головне пасмо становить майже суцільний масив, що складається з *столових гір*, вирівняні безлісі вершини їх наз. *яйлами*

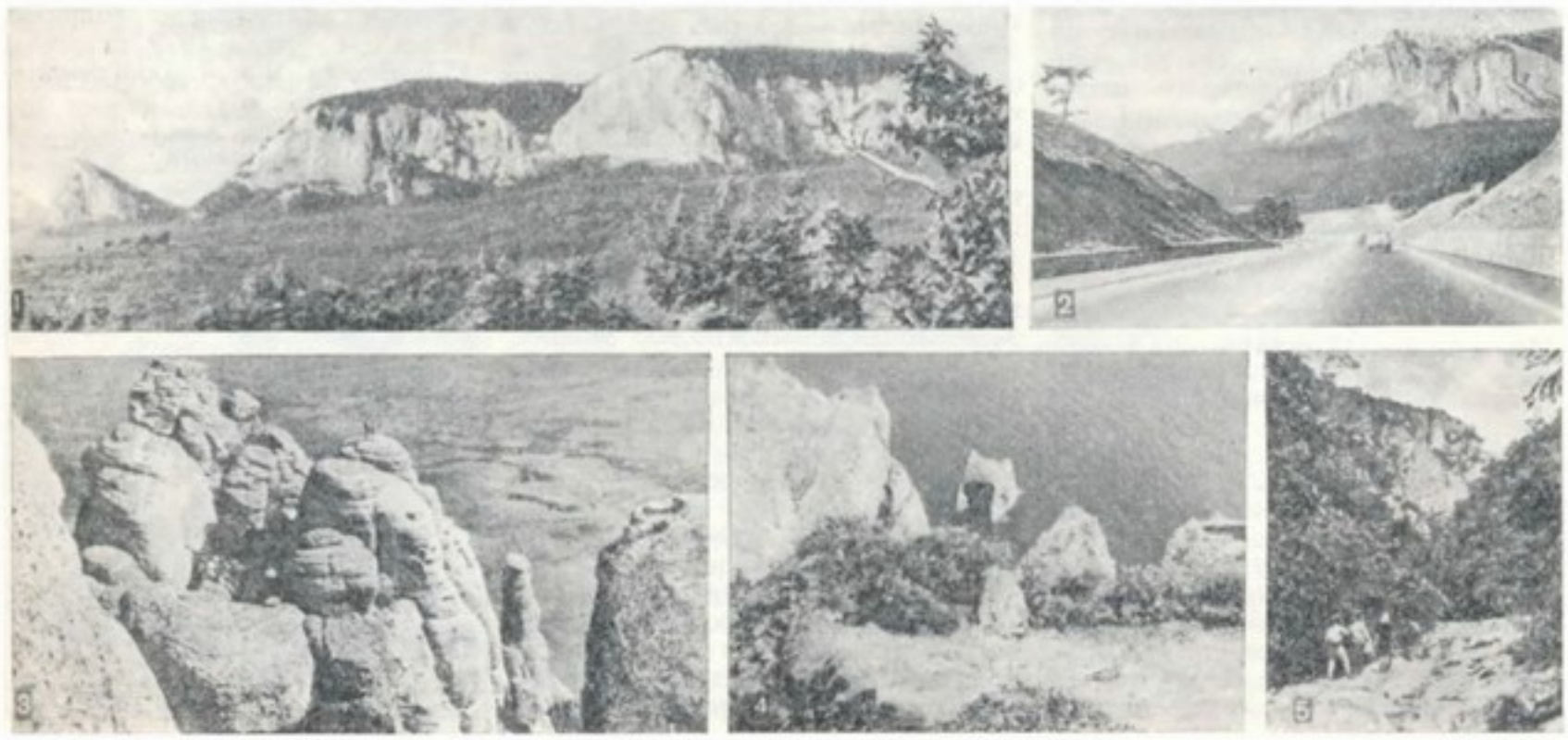

Кримські гори.
1. Головне пасмо Кримських гір.
2. Вид на Ай-Петрі.
3. Масив Демерджі-яйла.
4. Карадаг.
5. Великий каньйон Криму.

Л. А. Криницька.

(*Ай-Петринська яйла, Ялтинська яйла, Нікітська яйла, Бабуган-яйла*). Далі на Сх. воно розчленоване глибокими ущелинами й долинами на окремі масиви (*Чатирдаг, Демерджі-яйла, Карабі-яйла*) та хребти. У вапняках, з яких складаються яйлинські масиви, широкого розвитку набули карстові форми рельєфу: на поверхні — воронки, *карри*, провальні улоговини та ін., в глибині — колодязі, шахти, печери (див. *Печери кримські*). Найдовшою серед 800 карстових порожнин К. г. є *Червона печера* (13,1 км), найглибшою — *Солдатська печера* (500 м). Головне пасмо має кілька перевалів: *Ангарський прохід* (752 м), *Байдарські ворота* (527 м) та ін. Пд. схил пасма утворює смугу *Південного берега Криму*, для рельєфу якого характерні гірські амфітеатри, зсуви, нагромадження скель (хаоси), подекуди — виходи вулканічних порід — лаколіти (*Аюдаг*, г. *Кастель* та ін.), давньовулканічні масиви (*Карадаг*). З Пн. Головне пасмо оточене смугою передгір'я, що складається з двох *куест* — *Внутрішнього пасма Кримських гір* (вис. до 738 м, г. Кубалач) та *Зовнішнього пасма Кримських гір* (вис. до 344 м).

У геол. відношенні К. г. являють собою великий *антиклінорій*, що є частиною *Альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. Ядро його складається з дуже дислокованих і метаморфізованих осадочних порід мезозою — глинистих сланців, пісковиків, конгломератів і вапняків, у будові пн. крила антиклінорія беруть участь мезозойські й кайнозойські відклади — глини, мергелі, вапняки (див. *Кримська складчаста система*).

Клімат К. г. змінюється від субтропічного з м'якою зимою і жарким посушливим літом на Пд. березі Криму (пересічна т-ра січня +1 +4° липня +24°) до прохолодного, вологого, з сильними вітрами на яйлах. Річки коротк., з нерівномірним стоком; значні запаси підземних, в основному карстових вод. У передгір'ях переважають карбонатні чорноземи й дерново-карбонатні грунти, на схилах Головного пасма — гірсько-лісові бурі й гірські коричневі грунти, на яйлах — гірсько-лучні чорноземоподібні та гірські чорноземи. Схили Головного пасма вкриті дубовими, буковими і сосновими лісами, на яйлах — лучно-степова рослинність, у передгір'ях — лісостепова. На Пд. березі поширені ксерофітні ліси та чагарники (дуб пухнатий, сосна кримська, ялівець високий, кевове дерево та ін.); місцями — вічнозелена рослинність (суничник дрібноплодий, чист тощо). Поширені паркові насадження з кипариса, кедра, магнолії, платана та ін. Всього лісами в К. г. вкрито 336 тис. га, в них нараховується понад 2200 видів рослин, бл. 10% з них — *ендеміки* (клен Стевена, глід Пояркової та ін.). Для вивчення й охорони природи в К. г. створено *Ялтинський гірсько-лісовий заповідник*, *Карадазький заповідник* та *Мис Мартьян*, а також *Кримське заповідно-мисливське господарство*, багато природних об'єктів оголошено заказниками, пам'ятниками природи. К. г. — важливий район туризму, Пд. берег Криму — курортний район всесоюзного значення.

Літ.: Бабков И. И. Горный Крым. Симферополь, 1958; Муратов М. В. Краткий очерк геологического строения Крымского полуострова. М., 1960; Пчелинцев В. Ф. Образование Крымских гор. М.—Л., 1962; Ена В. Г. В горах и на равнинах Крыма. Симферополь, 1973; Дубляиский В. Н. Пещеры Крыма. Симферополь, 1977.

В. Г. Єна.

КРИ́МСЬКІ ПОХО́ДИ 1687 І 1689 — походи рос.-укр. війська проти *Кримського ханства*. Уклавши з Польщею «*Вічний мир*» *1686*, Росія вступила в «Священну лігу», щоб разом з ін. учасниками коаліції — Австрією, Венецією і Річчю Посполитою вести боротьбу з тур.-тат. агресією. У травні 1687 150-тисячне військо (в т. ч. 50 тис. укр. козаків на чолі з гетьманом І. *Самойловичем*) під командуванням кн. В. В. Голицина вирушило з України в похід на Крим. Щоб спинити наступ, татари підпалили степ на Пд. від р. Кінські Води (тепер р. Конка). Позбавлене підніжного корму для коней, рос.-укр. військо змушене було в червні повернутися назад. Вину за невдалий похід царське командування і козац. старшина поклали на І. Самойловича, якого було усунуто з гетьманства. Замість нього гетьманом став І. *Мазепа*. Під час походу 1689 рос.-укр. військо дійшло до фортеці Перекоп, але здобути її не змогло. Через велику спеку, нестачу води, масовий падіж коней, віддаленість від баз постачання бойові дії було припинено, і рос.-укр. військо відступило на Лівобережну Україну. К. п. 1687 і 1689, незважаючи на свою незавершеність, поклали початок наступові Росії на тур.-тат. агресорів.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Бабушкина Г. К. Международное значение Крымских походов 1687 и 1689 гг. «Исторические записки», 1950, т. 33.

К. І. Стешюк

КРИМЧАКИ́ — нечисленна народність, яка живе переважно в містах Крим. обл. (Сімферополь, Севастополь, Керч, Феодосія), а також у Новоросійську і Сухумі. Чисельність — 1,5 тис. чол. Сформувалися К. в Криму в період з середньовіччя до 19 ст., очевидно, на основі давнього місц. населення, що сприйняло *іудаїзм* і включило до свого складу різні етнічні компоненти: єврейський (зокрема, спаньйоломовний), хозарський, італійсько-генуезький (прізвища Піастро, Ламброзо) і татарський (мова К. в основі татарська). Сучас. К. говорять переважно рос. мовою.

В. Д. Дяченко.

КРИНИ́ЦЯ — джерело питної води або неглибокий колодязь найпростішої конструкції, воду з якого піднімають за допомогою *журавля* чи ворота. На Україні, коли техніка добування питної води була недосконала, викопування К. вважалося особливо важливою й почесною справою, а самі К. були оточені великою увагою і піклуванням. Це знайшло своє відображення в багатьох укр. нар. піснях, казках і переказах.

КРИНИ́ЦЬКА Лідія Антонівна (5.VII 1898, Томашув Люблінської губ. тепер ПНР — 23.VIII 1966, Харків) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1954). В 1923 після закінчення Київ. муз.-драм. ін-ту ім. М. Лисенка вступила до театру «*Березіль*» (1926 переведений у Харків, з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка), в якому працювала (з перервою) до 1966. Ролі: Стеха («Назар Стодоля» Шевченка), Лимериха («Лимерівна» Мирного), Інгігерда («Ярослав Мудрий» Кочерги), Наталка Ковшик, Горицвіт («Калиновий гай», «Крила» Корнійчука), Анна Андріївна («Ревізор» Гоголя), Кошова («Молода гвардія» за Фадєєвим), Марія Тюдор (однойменна драма Гюго). Знімалася в кіно. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

КРИНИ́ЦЬКИЙ Іван Андрійович (1797, м. Звенигородка, тепер Черкас. обл.— 1838) — український зоолог-фауніст, професор Харків. ун-ту. Закінчив Віленський ун-т. К. був першим на Україні дипломованим вітчизн. зоологом. Він здійснив ряд подорожей з зоол. метою на Пд. Україні, Кавказ, до берегів Каспійського м. Праці присвячені вивченню хребетних тварин. Описав багато нових на той час для *фауни* України видів птахів, плазунів і земноводних.

КРИНИЧА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,7 тис. км². Нас. 46,9 тис. чол. (1979). У районі — 115 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Кринички*. К. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніт, пісок, глина тощо. Річки — *Базавлук*, *Мокра Сура* (притоки Дніпра). На Пн. Сх.— частина *Дніпродзержинського водосховища*. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільше підприємство — Кудашівський гранітний кар'єр. Комбінат побутового обслуговування (Кринички). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 145,0 тис. га, у т. ч. орні землі —

125,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, овес, соняшник, цукр. буряки, овочеві. Садівництво. Скотарство, вівчарство, рибництво. В К. р. — 18 колгоспів, 2 птахофабрики, вівцеплемзавод, 2 міжгосп. підприємства по виробн. свинини, міжколг рибне г-во, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Божедарівка, Кудашівка, Милорадівка. Автошляхів — 385 км, у т. ч. з твердим покриттям — 287 км. У районі — 38 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (смт Щорськ); 49 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 15 будинків культури, 29 клубів, 3 кінотеатри, 39 кіноустановок, 42 б-ки. У смт Аулах К. р. народився укр. фольклорист і етнограф Я. П. *Новицький*. У К. р. видається газ. «Нові рубежі» (з 1939).

І. О. Коваленко

КРИНИ́ЧКИ — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, райцентр. Розташовані на р. Мокрій Сурі (бас. Дніпра), за 25 км від залізничної ст. Дніпродзержинськ. 3,9 тис. ж. (1979). К. (Криничувата) засновано у 18 ст. Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917 В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (16.VIII 1941 — 27.X 1943) в районі діяв підпільний райком партії. У К.— райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури. кінотеатр, 2 бібліотеки.

КРИНИ́ЧНА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Совєтській райраді м. Макіївки. Залізнич. вузол. 4,5 тис.ж. (1979). На тер. с-ща — ремонтний, ремотно-мех., цем. з-ди, радгосп, лісорозсадник. Середня школа. Будинок культури, 4 б-ки. К виникла 1879.

КРИ́НКА — річка в межах Донец. обл. УРСР та Ростов. обл. РРФСР, права притока Міусу. Довж. 180 км, площа бас. 2630 км². Бере початок на *Донецькому кряжі*. Живлення переважно дощове й снігове. На К. споруджено 2 водосховища; використовують для тех. водопостачання, зокрема Зуївської ДРЕС, та зрошування. На К.— м. Зугрес.

КРИНОЇДЕЇ — клас безхребетних тварин типу голкошкірих. Те саме, що й *морські лілії*.

КРИ́ПТА (лат. cripta, crypta, з грец. κρυπτή—схов) —1) У Старод. Римі — будь-яке склепінчасте підземне або напівпідземне приміщення. 2) В середньовічній західноєвропейській архітектурі — каплиця під храмом (звичайно під вівтарною частиною) для почесних поховань. К. були поширені й у середньовічній українській архітектурі.

Крипта св. Леонарда в соборі на Вавелі в Кракові.

КРИПТИ́ЧНЕ ЗАБА́РВЛЕННЯ (від грец. κρυπτός — таємний) — подібність деяких тварин за кольором і рисунком до навколишнього фону. Див *Забарвлення тварин*.

КРИПТОГРА́ФІЯ (від грец. κρυπτός — таємний і γράφω — пишу), тайнопис — спеціальна система видозмінювання звичайного письма, розрахована на те, що написане зрозуміє лише обізнаний з цією системою. Була відома ще до нашої ери на Старод. Сході, в Старод. Греції й Римі та ін. У давньорус. рукописах К. зустрічається з 12 ст К. використовують для зашифровування військ., дипломатичних, нелегально-політичних, торг.-фінанс. та ін. текстів. Застосовують її і в грі на розгадування (дитяча К., ребуси тощо). Напис або документ, виконані криптографічним способом, наз криптограмою.

Літ.: Сперанский М. Н. Тайнопись в югославянских и русских памятниках письма. М., 1929. *Л. Г. Скрипник.*

КРИПТОЗО́Й (від грец. κρυπτός — таємний, прихований і ζωή — життя) — підрозділ геохронологічної шкали, що відповідає часові формування докембрійських товщ гірських порід. Див. *Докембрій*

КРИПТОКЛІ́МАТ (від грец. κρυπτός — таємний, прихований і *клімат*) — клімат закритих приміщень, а також природних та штучних печер. Один з видів *мікроклімату*.

КРИПТО́Н (Kryptonum; від грец. κρυπτός — таємний, прихований), Kr — хімічний елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 36, ат. м. 83, 80; належить до *інертних газів*. Відкрили 1898 англ. учені У. *Рамзай* і М. Траверс. К.— рідкісний розсіяний газ, наявний гол. чин. в атмосфері ($3 \cdot 10^{-4}$ %); при 0° С і тиску 100 кПа густ. 3,7493 кг/м³, $t_{кип}$ — 153,2° С, $t_{пл}$ — 157,1° С. Вступає в хімічні реакції. Відомі сполуки К. з фтором, *клатрати* з фенолом, водою, хлороформом тощо. К. одержують при розділенні повітря методом глибокого охолодження. Застосовують гол. чин. в електровакуумній техніці.

Літ.: Фастовский В. Г., Ровинский А. Е., Петровский Ю. В. Инертные газы. М., 1972. *А. В. Леонтьєва.*

КРИПТОРХІ́ЗМ (від грец. κρυπτός — таємний, прихований і ὄρχις — яєчко) — вада внутрішньоутробного розвитку людини і деяких тварин, при якій одне чи обидва *яєчка* не потрапляють до мошонки. В яєчках, що не опустилися, звичайно відбуваються дегенеративні зміни (утворення *сперматозоїдів* знижене або зовсім відсутнє, можуть виникати запальні процеси, злоякісні пухлини тощо). Розрізняють однобічний і двобічний К., залежно від місця затримки яєчка — внутрішньочеревний (ніяких суб'єктивних відчуттів не дає) і паховий (можливі *болі* під час ходіння або при фіз. напруженні).

Лікування в дитячому віці — *гормонотерапія*, при безрезультатності — хірургічне. У с.-г. тварин К. трапляється рідко. Таких тварин наз. ще нутряками. Лікування — хірургічне. Враховуючи можливість передачі К. потомству, використання самців-крипторхідів для плем. цілей не допускається. Звичайно таких тварин бракують.

КРИП'ЯКЕ́ВИЧ Іван Петрович (25.VI 1886, Львів — 21.IV 1967, там же) — укр. рад. історик, акад. АН УРСР (з 1958), засл. діяч науки УРСР (з 1961). В 1908 закінчив Львів. ун-т. З 1911 — член *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові. Після возз'єднання Зх. України з УРСР (1939) К.— професор і зав. кафедрою історії Львів. ун-ту. З 1951 — зав. відділом Ін-ту сусп. наук АН УРСР у Львові, 1953—62 — директор цього ін-ту. На працях К. до 40-х рр. позначився вплив концепцій М. С. *Грушевського*. В рад. час К. надрукував ряд досліджень, гол. чином з історії *визвольної війни українського народу 1648—54*.

Тв.: Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. К., 1953; Богдан Хмельницький. К., 1954; Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). К., 1962.

І. П. Крип'якевич.

КРИСС Григорій Якович (н. 24.XII 1940, Київ) — укр. рад. спортсмен, фехтувальник на шпагах. Заслужений майстер спорту (з 1964), олімпійський чемпіон (1964), чемпіон світу (1971), чемпіон СРСР (1964, 1965, 1967, 1968, 1970). Нагороджений медаллю «За трудову доблесть».

КРИСТА́ЛИ (грец. κρύσταλλος — лід; гірський кришталь, кристал) — тверді тіла, атоми, іони й молекули яких закономірно розміщені, утворюючи просторові *кристалічні гратки*. Часто К. мають природні форми многогранників. Поверхня К. обмежена площинами — гранями, лінії перетину яких є ребрами, точки перетину ребер — вершинами. Утворюються К. з розчинів, розплавів, газів та при перекристалізації твердої речовини (див. *Кристалізація*). Форма і чистота К. залежать від складу речовин, з яких вони утворюються, й умов кристалізації. Порушення закономірностей розміщення атомів або іонів у кристалічних гратках зумовлює *дефекти в кристалах*. Крім К., що мають форму правильного многогранника, можуть утворюватися спотворені, кривогранні, скелетні та ін. форми К. У природі трапляються К різних розмірів — від дрібних К. *алмазу* до великих (вагою в кілька сот кілограмів) К. *гірського кришталю, флюориту* та ін. мінералів. Осн. властивості К.: однорідність, анізотропність (див. *Анізотропія*), здатність до самограновування. Однорідність К. полягає в тому, що вони в усіх своїх частинах у паралельних напрямах мають однакові властивості. В окремих випадках однорідність і анізотропність властиві й аморфним тілам (див. *Аморфний стан*), проте останні ні за яких умов самі по собі не можуть набувати многогранної форми Здатність самограновуватися, тобто набувати багатогранної форми в результаті вільного росту у відповідному середовищі, властива лише К. В ограненні К. виділяють

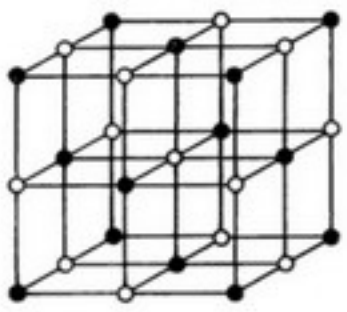

Кристалічна гратка хлориду натрію (NaCl).

прості форми — сукупність граней, пов'язаних між собою елементами *симетрії* (зокрема, піраміда, призма, ромбоедр, октаедр та ін.) і комбінації простих форм. Простих форм К. відомо 47. К.— тіла симетричні, їх поділяють на 32 класи, що об'єднуються в 7 *сингоній* — триклінну, моноклінну, ромбічну, тригональну, тетрагональну, гексагональну та кубічну (див. окремі статті). К. дуже поширені в природі (в мінералах, гірських породах, грунтах тощо; їх одержують також і штучно. Використовують К. в радіотехніці, електроніці, автоматиці, телемеханіці, оптиці, спектроскопії та ін. К. вивчає *кристалографія*.

Літ.: Попов Г. М., Шафрановський І. І. Кристалографія. Львів, 1959; Шаскольская М. П. Кристаллы. М., 1978.

Т. М. Агафонова.

КРИСТАЛІЗА́ТОР — 1) К. в металургії — охолоджувана водою переважно мідна *виливниця*, призначена для прискореної *кристалізації* розплавленого металу. Використовується в установках *безперервного розливання сталі*, *вакуумно-дугового переплаву* і *електрошлакового переплаву*. 2) К. у цукровому виробництві — апарат для додаткової кристалізації жовтого цукру з в'язкого продукту — утфелю. Кристали такого цукру, що його повертають у виробн. для очищення, нарощуються в К. при поступовому зниженні т-ри до 35—40° С і перемішуванні протягом 24 год. Див. також *Цукрове виробництво*.

КРИСТАЛІЗА́ЦІЯ — утворення *кристалів* при переході речовини з термодинамічно менш стійкого стану в більш стійкий. К. супроводиться виділенням енергії, переважно у формі теплоти (т. з. теплоти К.), і відбувається при т-рі не вищій за т-ру *плавлення* речовини. Середовищами, з яких утворюються кристали, можуть бути: переохолоджена пара або рідина чистої речовини, пересичений розчин (розплав) даної речовини в ін. речовині, речовина з ін. кристалічною структурою (див. *Сингонія*). К. приводить до утворення мінералів. К. води відіграє важливу роль в атм. та грунтових явищах. Широко застосовується в хім., металург., фарм., харч. та ін. галузях промисловості.

Літ.: Кузнецов В. Д. Кристаллы и кристаллизация. М., 1954; Сивухин Д. В. Общий курс физики, т. 2. М., 1975; Хамский Е. В. Кристаллизация в химической промышленности. М., 1979.

КРИСТАЛІ́ТИ — 1) У петрографії — дуже малі (мікроскопічні) кристали мінералів звичайно недосконалої форми. Характерні для *вулканічного скла*. За формою К. розрізняють: глобуліти (мають вигляд сферичних крапель або кульок), маргарити (схожі на витягнуту низку бус), трихіти (волосоподібні утворення) та ін. 2) У металознавстві — дрібні неправильної форми кристали литого металу або металевого сплаву, міцно зв'язані між собою.

КРИСТАЛІ́ЧНА ГРА́ТКА — геометрично правильне розташування *атомів* (*іонів*, *молекул*), що характеризується періодичністю у трьох вимірах і властиве рівноважному станові твердого тіла — *кристалу*. У К. г. будь-якого кристала (мал.) можна виділити т. з. елементарну комірку — паралелепіпед з вершинами, в яких розташовані атоми (іони, молекули), та ребрами, розміри яких визначають осн. періоди К. г. Повторенням елементарної комірки шляхом дискретних паралельних перенесень (трансляцій) на осн. періоди повністю відтворюється структура кристала. К. г. зумовлює фіз. властивості кристала (механічні, електричні, магнітні, оптичні тощо) та їхню *анізотропію*.

А. М. Косевич.

КРИСТАЛІ́ЧНІ СЛА́НЦІ — метаморфічні гірські породи, що мають кристалічну будову. Для них характерна сланцювата або смугаста *текстура*. Утворюються К. с. внаслідок перекристалізації у твердому стані осадочних (парасланці) та магматичних (ортосланці) порід у зонах складкоутворення. Залежно від мінералогічного складу К. с. поділяють на амфіболові, слюдяні (біотитові, мусковітові, парагонітові), галькові та ін. В СРСР поширені в Карелії. Використовують як буд. матеріал та вогнетривку сировину. Див. також *Сланці*.

КРИСТАЛОГІДРА́ТИ — *кристали*, до складу яких входять молекули води. Багато солей, а також к-т і основ виділяються з водних розчинів у вигляді К., напр. $CuSO_4 \cdot 5H_2O$, $Na_2SO_4 \cdot 10H_2O$. Звичайно кристалізаційну воду з К. можна видалити, підвищуючи т-ру або зменшуючи тиск водяної пари над кристалогідратами.

КРИСТАЛОГРА́ФІЧНА СИСТЕ́МА — те саме, що й *сингонія*.

КРИСТАЛОГРА́ФІЯ (від *кристали* і грец. γράφω — пишу) — наука про кристали і кристалічну будову матерії. Досліджує будову і фіз. властивості кристалів, а також процеси утворення їх. К. тісно пов'язана з математикою, фізикою, хімією, мінералогією, металознавством, радіотехнікою та ін. науками. Сучасна К. поділяється на 5 осн. розділів: геометричну К. (вивчає *симетрію*, структуру і морфологію кристалів), кристалогенез (досліджує утворення і ріст кристалів), фізичну К. (оптичні, електричні, мех., магнітні та ін. властивості кристалів), *кристалохімію*, прикладну К. (розробляє методи і апаратуру для вирощування кристалів і використовування їх у техніці). Розвивається новий напрям — космічна К., яка базується на експериментах по вирощуванню і вивченню властивостей кристалів у космічних умовах. Найважливіші з методів дослідження К.: гоніометричний, хімічний, оптичний, рентгеноструктурний, електронографічний, нейтронографічний, кристалохімічний аналізи, вирощування і вимірювання кристалів, а також комплекс фіз. методів. Як окрема наука К. зародилася в середині 17 ст. з відкриттям 1669 дат. природознавцем Н. Стено закону сталості кутів між гранями і ребрами кристалів. У Росії закон сталості кутів відкрив М. В. Ломоносов (1749), він також розробив концепцію про гратчасту будову кристалів (див. *Кристалічна гратка*). Ідеї Ломоносова продовжували розвивати Т. Є. Ловіц (1757—1804), В. М. *Севергін* і перший укр. учений-мінералог Ф. П. *Мойсеєнко*. У 1784 франц. кристалограф і мінералог Р. Аюї відкрив осн. закон К.— закон цілих чисел. Великий вклад у розвиток К. в Росії в 19 ст. внесли М. І. Кокшаров, А. Я. Купфер, П. В. Єремєєв та ін. А. В. *Гадолін* 1867 довів, що кристали можуть існувати тільки в 32 видах симетрії. Новий етап у вченні про симетрію кристалів відкрив Є. С. *Федоров*, він довів, що 32 види симетрії кристалічних многогранників деталізуються в структурі кристалів у формі 230 просторових груп симетрії. Велике значення мали праці нім. фізика М. Ф. Т. фон *Лауе* та англ. фізиків У. Г. *Брегга* і У. Л. *Брегга*. Подальший розвиток К. пов'язаний з працями рад. вчених Г. В. Вульфа, В. І. *Вернадського*, О. Є. *Ферсмана*, М. В. *Бєлова*, О. В. Шубникова, А. К. Болдирєва, І. І. Шафрановського, на Україні — М. К. Шматька, В. С. Соболєва та ін. В УРСР кристалографічні дослідження проводять *Геохімії і фізики мінералів інститут* АН УРСР і кафедри університетів, зокрема Київського, Львівського та ін.

Літ.: Попов Г. М., Шафрановський І. І. Кристалографія. Львів, 1959; Шаскольская М. П. Кристаллография. М., 1976; Захаренкова Р. С. Кристаллография. К., 1979; Современная кристаллография, т. 1. М., 1979.

Т. М. Агафонова.

КРИСТАЛООПТИ́КА (від *кристали* та *оптика*) — розділ фізики, який вивчає закони поширення світла в кристалах. Характерними для кристалів явищами, що їх розглядає К., є *подвійне променезаломлення*, *поляризація світла*, обертання площини поляризації, *плеохроїзм* та ін. Основи К. були закладені в працях Х. *Гюйгенса* і О. *Френеля*, сучас. теор. основу К. становить макроскопічна електродинаміка (див. *Електродинаміка класична*). Особливості поширення світла в кристалах визначаються їх симетрією (див. *Сингонія*) та пов'язаною з нею *анізотропією*, зумовленими регулярним розміщенням частинок у *кристалічній гратці*. В К. анізотропію оптичних властивостей кристалів, яка проявляється у залежності швидкості поширення світлової хвилі і *заломлення показника n* від напряму, часто подають графічно. Відклавши з вибраної точки *O* відрізки, пропорційні *n* у різних напрямах у кристалі, і провівши через їхні кінці поверхню, одержують т. з. оптичну індикатрису, що в заг. випадку буде поверхнею *еліпсоїда* (мал.). Значення *n* на гол. осях цього еліпсоїда в прямокутній декартовій системі координат з початком у точці *O* (n_x, n_y, n_z) наз. головними показниками заломлення, а пряма, яка проходить через *O* перпендикулярно до кругового перерізу еліпсоїда,— оптичною віссю кристала. Залежно від значень гол. показників заломлення розрізняють оптично ізотропні ($n_x = n_y = n_z$) і анізотропні одно-

осьові ($n_x = n_y \neq n_z$) та двохосьові ($n_x \neq n_y \neq n_z$) кристали. В заг. випадку світло в анізотропних кристалах поширюється у вигляді двох хвиль з різними швидкостями. Лише при поширенні світла вздовж оптичних осей швидкості поширення цих хвиль збігаються. Більшість задач К. розв'язують за допомогою т. з. рівнянь Френеля, що пов'язують швидкість поширення світлових хвиль з трьома гол. показниками заломлення. В К. розвинуто також ряд мікроскопічних теорій. Кристалооптичні дослідження широко застосовують при аналізі й ідентифікації мінералів та гірських порід, при аналізі продуктів хім. виробн. та в багатьох ін. галузях науки і техніки. Див. також *Кристалофізика*.

Літ.: Федоров Ф. И. Оптика анизотропных сред. Минск, 1958; Шубников А. В. Основы оптической кристаллографии. М., 1958; Агранович В. М., Гинзбург В. Л. Кристаллооптика с учётом пространственной дисперсии и теория экситонов. М., 1979; Борн М., Вольф Э. Основы оптики. Пер. с англ., М., 1973. *В. К. Милославський.*

КРИСТАЛОФІ́ЗИКА, фізична кристалографія — розділ *кристалографії*, який вивчає фізичні властивості кристалів і кристалічних агрегатів (полікристалів), а також зміну цих властивостей від зовнішніх впливів. К. пояснює *анізотропію* й осн. особливості зміни властивостей кристалів регулярним розміщенням частинок (молекул, атомів, іонів) у *кристалічній гратці* і типом їхнього взаємозв'язку. Матем. апарат К. грунтується на *тензорному аналізі* та *груп теорії*. Більшість фіз. властивостей кристалів зручно подавати у вигляді геом. поверхонь. Здебільшого це поверхні *еліпсоїдів* обертання, гол. осі яких зв'язані з осями симетрії кристалів (див. *Сингонія*), а для кристалів кубічної сингонії — сфери. Найпростіша статистична модель кристала, за якою його атоми — нерухомі *матеріальні точки*, дає змогу зрозуміти такі властивості, як *пружність* та *п'єзоелектрику*. Динамічна теорія, яка враховує коливання частинок кристалічної гратки, пояснює теплоємність і термічне розширення кристалів, проходження звуку і світла крізь кристал, коливальні спектри, інфрачервону дисперсію тощо. К. пояснює, чому невеликі зміни густини й розподілу *дислокацій* та ін. *дефектів у кристалах* спричинюють набагато більші зміни структурно-чутливих властивостей (міцності і пластичності, коерцитивної сили і магн. проникності, електро- і фотопровідності тощо). К. вказує на причини зміни анізотропії фіз. властивостей полікристала при зміні переважної орієнтації (*текстури*) його зерен внаслідок пластичної деформації або рекристалізації. К. передбачила точкові й просторові групи кристалів, що зазнають фазових переходів у феромагн. і сегнетоелектр. стани (див. *Феромагнетизм, Сегнетоелектрики*). Важливе місце в К. займає також пошук нових кристалів з особливими фіз. властивостями, необхідними для практичного застосування в техніці. Історично першим розділом К. стала *кристалооптика*. На основі досягнень К. розвинулася *фізика твердого тіла*. К. тісно пов'язана з *кристалохімією*. Осн. положення К. сформулював нім. фізик В. Фогт (1850—1919), статистичну і динамічну теорії кристалів розвинув М. *Борн*. Значний внесок у К. зробив А. Ф. *Йоффе*. Розвиток К. на Україні пов'язаний з іменами Л. В. *Шубникова*, І. В. *Обреїмова* (Укр. фізикотех. ін-т; Харків), Г. В. *Курдюмова* (Дніпропетровський фізикотех. ін-т), А. Ф. *Прихотько* (Ін-т фізики АН УРСР) та ін.

Літ.: Иоффе А. Ф. Физика кристаллов. М.—Л., 1929; Васильев Д. М. Физическая кристаллография. М., 1972; Кушта Г. П. Введение в кристаллографию. Львов, 1976.

Л. Н. Лариков.

КРИСТАЛОХІ́МІЯ — розділ *кристалографії*, який вивчає закономірності зв'язків між хімічним складом, структурою, властивостями і морфологією кристалічних речовин, а також процеси і закони утворення їх.

Осн. завдання К.— визначення структури речовин та класифікація їх, типів хім. зв'язків між структурними одиницями, радіусів атомів та іонів, залежності фіз.-хім. властивостей від структури і типу хім. зв'язку, енергії *кристалічних граток*, а також вивчення *ізоморфізму, поліморфізму* тощо. К. тісно пов'язана з хімією, *кристалофізикою* й *мінералогією*. Систематичні дослідження структури *кристалів* почалися після відкриття 1912 явища *дифракції* рентгенівського проміння в кристалічних гратках. Основою для визначення структури речовини є теорія просторових груп *симетрії*, розроблена Є. С. *Федоровим*. Осн. методи визначення структури — рентгеноструктурний, електронографічний, нейтронографічний, хім. і комплекс фіз. методів. Розвивається новий напрям К.— геокристалохімія, яка з кристалохім. позицій розглядає еволюцію мінералів у гірських породах різних геол. формацій. К. належить велика роль у розв'язанні проблем синтезу речовин з заданими властивостями, що має велике значення для створення нових матеріалів, які застосовують у сучас. техніці.

Літ.: Бокий Г. Б. Кристаллохимия. М., 1960; Поваренных А. С. Кристаллохимическая классификация минеральных видов. К., 1966.

Т. М. Агафонова.

КРИСТА́ЛЬНА — карстова печера у Кримських горах, на масиві Ай-Петрі. Утворилась у товщі вапняків. Складається з вхідного колодязя завглибшки 42 м та великого нахиленого залу (довж. 75 м, шир. 25 м, вис. 20 м). Заг. глиб. 113 м. Підлога вкрита зцементованими брилoвими уламками. Печеру прикрашають натічні утворення і кристали. Знайдено залишки викопної фауни ранньоплейстоценового віку. Відкрита 1961.

В. М. Дублянський.

КРИСТА́ЛЬНА, Кривченська — карстова печера в Борщівському р-ні Тернопільської обл. УРСР. Розташована на зх. околиці с. Кривче. Утворилася у товщі міоценових гіпсів. Має два входи. Заг. довж. ходів дослідженої частини печери становить 22 км. В л-рі вперше згадується 1721. Досліджувалася 1908, 1931—33, 1961—63 та 1974—78. У печері діє екскурсійний маршрут завдовжки 3 км. Досліджується з метою лік. використання. Пам'ятка природи респ. значення.

В. О. Радзієвський.

КРИСТОБАЛІ́Т — мінерал класу *силікатів*. SiO_2. *Сингонія* тетрагональна (низькотемпературні відміни) і кубічна (високотемпературні відміни). Густ. 2,27. Твердість 7,25. Колір білий. Блиск скляний. Трапляється в *ефузивних гірських породах*. Є в Грузії, Вірменії, на Україні (Закарпаття). Низькотемпературний К.— одна з складових частин *агатів, опалів*. Використовують для виготовлення *динасів* та деяких ін. *вогнетривких матеріалів*.

КРИТЕ́РІЙ (грец. κριτήριον — засіб судження, мірило) — мірило для визначення, оцінки предмета чи явища; ознака, взята за основу класифікації. К. і с т и н и — мірило достовірності знань, відповідності їх об'єктивній дійсності. К. істини є суспільно-істор. практика людей. К. о п т и м а л ь н о с т і в задачах матем. *програмування* та екон. *оптимального планування* — кількісна міра, показник, за допомогою якого визначають ступінь близькості стану системи до оптимального.

«КРИ́ТИКА ГО́ТСЬКОЇ ПРОГРА́МИ» — твір К. Маркса, в якому розвинуто осн. принципи теорії *наукового комунізму*. В «К. Г. п.» викладено критичні зауваження на «Проект програми Німецької робітничої партії», складений її керівництвом для об'єднаного з'їзду с.-д. робітничої партії Німеччини і лассальянської Загальної німецької робітничої спілки в Готі 1875. «К. Г. п.» написана 1875, видана 1891 Ф. Енгельсом. У цьому творі К. Маркс уперше довів необхідність перехідного періоду від капіталізму до комунізму, розвинув положення про неминучість *соціалістичної революції* і охарактеризував *державу* цього періоду як революц. *диктатуру пролетаріату*. Викладаючи теорію соціалістичної революції, К. Маркс висунув ідею необхідності союзу робітн. класу з ін. верствами трудящих і насамперед з селянством. У «К. Г. п.» велику увагу приділено закономірностям становлення і розвитку комуністичного суспільства, вперше сформульовано положення про дві фази *комунізму*, визначено сутність *соціалістичної держави*, розкрито зміст її гол. функцій у період буд-ва комунізму, шляхи та умови відмирання д-ви. В цій праці К. Маркс викрив реакційний зміст лассальянської ідеї побудови соціалізму при підтримці бурж. д-ви за допомогою запровадження кооп. т-в, а також т. з. «*залізного закону*» *заробітної плати* (див. *Лассальянство*). К. Маркс підкреслив необхідність для партії робітн. класу керуватися в своїй діяльності принципами пролет. *інтернаціоналізму*. «К. Г. п.» — взірець непримиренної боротьби проти *опортунізму*. В СРСР «К. Г. п.» вперше видано 1932, в перекладі укр. мовою — 1933.

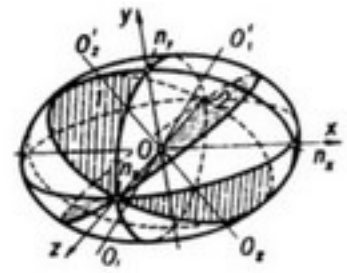

Кристалооптика. Оптична індикатриса двохосьового кристала: n_x, n_y, n_z — головні показники заломлення; *1* і *2* — кругові перерізи еліпсоїда; O_1O_1' і O_2O_2' — оптичні осі кристала.

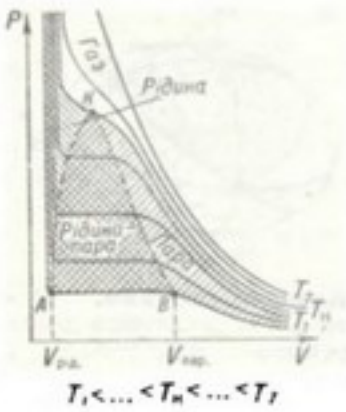

Критичний стан. Діаграма Ендрюса: області праворуч та нище від *КВ* і ліворуч від *КА* — відповідно газоподібний і рідкий стани речовини; область, де ізотерми паралельні до осі *V*, — стан рівноваги між рідиною та її насиченою парою.

КРИ́ТИКА І САМОКРИ́ТИКА [грец. κριτική (τέχνη) — здатність розрізняти] — метод виявлення і подолання суперечностей суспільного розвитку, об'єктивна закономірність і рушійна сила розвитку соціалістичного і комуністичного суспільства, один з принципів діяльності марксистсько-ленінських партій; дійовий засіб *комуністичного виховання*, самовиховання та духовного розвитку рад. людей; важлива складова частина *ленінських норм партійного життя*. За соціальними функціями виділяються два найзагальніші істор. типи К. і с.: ті, які обстоюють ідеали та інтереси пануючих класів антагоністичного суспільства, затримують прогресивний розвиток суспільства, спрямовані в минуле, і комуністичні, що стимулюють удосконалення суспільно-політичної і революційно-перетворюючої діяльності трудящих, розвиток людських знань, формування прогресивних моральних та естетичних норм.

Критика розкриває, якою мірою результати або процеси практичної діяльності відповідають прийнятим ідеалам, наскільки моральні та естетичні норми служать виявом комуністичної культури. Самокритика — це вияв творчої активності людини, показник її високої ідейно-політ. і громад. зрілості, критерій міри *відповідальності* перед суспільством, колективом, своєю совістю. К і с. в *розвинутому соціалістичному суспільстві* є засобом удосконалення соціалістичних і комуністичних суспільних відносин, боротьби КПРС проти застарілих форм і методів роботи, проявів бюрократизму і формалізму, організуючим фактором виконання нар.-госп. планів і соціалістичних зобов'язань, неодмінною умовою виховання кадрів, методом удосконалення ідейно-політичної роботи, вироблення активної життєвої позиції, формування сприятливої соціально-психологічної атмосфери. Осн. риси К. і с.— партійність, принциповість, гласність, правдивість, об'єктивність, конструктивність, конкретність, діловитість, доброзичливість тощо. Творча роль К і с. виявляється в *соціалістичному змаганні*, в русі за комуністичне ставлення до праці тощо. Право рад. громадян критикувати недоліки в роботі держ. і громад. орг-цій законодавчо закріплено в Конституції СРСР (ст 49), яка забороняє переслідування за критику. *В. І. Даниленко.*

КРИТИ́ЧНА МА́СА — найменша маса *ядерного пального* (ізотопів урану ^{233}U і ^{235}U, плутонію ^{239}Pu, і ^{241}Pu або суміші їх), при якій в заданих умовах (напр., у *активній зоні* реактора) здійснюється самопідтримуюча ланцюгова *ядерна реакція*. Для ядерного вибуху маса пального повинна бути більшою за критичну масу.

КРИТИ́ЧНА ТО́ЧКА — точка на *діаграмі стану*, яка відповідає *критичному станові*.

КРИТИ́ЧНИЙ РЕАЛІ́ЗМ у літературі й мистецтві — див. *Реалізм* у літературі й мистецтві.

КРИТИ́ЧНИЙ РЕАЛІ́ЗМ у філософії — напрям сучасної бурж. філософії США. Заснований 1916—20 Д. Дрейком, А. О. Лавджоєм, Д. Б. *Праттом*, А. К. Роджерсом. Дж. *Сантаяною*, Р. В. *Селларсом*, Ч. О. Стронгом. Осн. принципи К. р. викладені в їхній колективній праці «Нариси критичного реалізму». Виник як реакція на *неореалізм*. К. р. твердить, що людина пізнає об'єкти не безпосередньо, а за допомогою «даного», або «змісту свідомості». Проте правильне розуміння опосередковуючої ролі свідомості в пізнанні супроводиться в К. р. агностичним тлумаченням «даного» як переважно *знака, символу*, а не образу об'єкта. Це приводить частину прихильників К. р. до відвертого *агностицизму* (Лавджой, Пратт). Долаючи агностицизм, ототожнюючи «дане» з адекватним відображенням зовн. світу в свідомості, Селларс еволюціонував у бік матеріалізму. Решта учасників групи на чолі з Сантаяною, витлумачуючи «дані» як вічні й незмінні логічні сутності, еволюціонувала до *об'єктивного ідеалізму*

Літ.: Бичко І. В. На філософському роздоріжжі. К., 1962; Луканов Д. М Гносеология американского реализма. М., 1968. *І. В. Бичко.*

КРИТИ́ЧНИЙ СТАН, критична фаза — стан рівноваги двофазних систем (однокомпонентних або багатокомпонентних), у якому обидві співіснуючі *фази* стають однаковими за фізичними властивостями. К. с. може настати лише при рівновазі ізотропних фаз (рідина — рідина, рідина — пара і газ — газ) або фаз з однаковим типом *кристалічної гратки*. Точка на *діаграмі стану*, яка відповідає К. с., наз. критичною точкою, а параметри системи в цій точці (об'єм *V*, тиск *p*, т-ра *T*, склад *x*) — критичними параметрами. В однокомпонентних системах, стан яких характеризується трьома параметрами (*p*, *V* і *T*), К. с. можливий лише для рівноваги рідина — пара. Зв'язок між параметрами рідкого і газоподібного станів таких систем графічно зображується т. з. діаграмою Ендрюса (мал.), кожна крива якої є графіком експериментальної залежності *p* від *V* при сталій т-рі (ізотермою). Крива, верхня частина якої служить межею між областями рідкого й газоподібного станів, наз. критичною ізотермою. Точка перегину *K* цієї ізотерми відповідає К. с. і є критичною точкою: З діаграми видно, що при т-рі, вищій за критичну, газ не може бути зрідженим. Для двокомпонентних систем, стан яких характеризується чотирма параметрами (*p*, *V*, *T*, *x*), існує не одна критична точка, а ціла критична крива. Властивості системи в К. с. і поблизу нього дуже відрізняються від її властивостей в ін. областях існування: теор. необмежено зростає *теплоємність*, стає рівним нулю міжфазний *поверхневий натяг* тощо.

В К. с. різко зростають розміри *флуктуацій* густини і концентрації, що проявляється, напр., у сильному розсіянні світла в рідинах та рентгенівського проміння в *твердих розчинах*.

«КРИТИ́ЧНІ ЗАМІ́ТКИ З НАЦІОНА́ЛЬНОГО ПИТА́ННЯ» — одна з визначних праць В. І. Леніна. Вперше надрукована в журн. «Просвещение» (№№ 10, 11, 12) в жовтні — грудні 1913. В праці знайшли глибоку розробку важливі положення теорії, програми і політики марксистської партії в *національному питанні*. Особливе значення мало викриття контрреволюц суті бурж. *націоналізму* й протиставлення йому пролет. *інтернаціоналізму*. Це «два непримиренно-ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають дві політики (більше того: два світогляди) в національному питанні» (Повне зібр. тв., т 24, с. 120). В. І. Ленін сформулював положення про дві тенденції в нац. питанні. Перша тенденція, що переважає на поч. розвитку капіталізму, виявляється в пробудженні нац. життя і нац. рухів, у боротьбі проти будь-якого нац. гноблення, в створенні нац. держав. Друга тенденція, що характеризує зрілий капіталізм, виявляється в розвитку стосунків між націями, у ламанні нац. перегородок, створенні інтернац. єдності капіталу й екон. життя взагалі, політики, науки тощо. Але в умовах капіталізму ці тенденції суперечать одна одній. Щоб усунути цю суперечність, треба знищити капіталізм, встановити диктатуру пролетаріату і побудувати соціалізм. В. І. Ленін глибоко обгрунтував питання про пролет і бурж. розуміння нац. культури, підкреслив, що в капіталістичному суспільстві немає і не може бути єдиної, позакласової нац. культури. «Є дві нації в кожній сучасній нації... Є дві національні культури в кожній національній культурі» (там же, с. 126). В. І. Ленін викрив реакційну суть бурж.-ліберального націоналізму, який виступав проти вільного розвитку нац. мов, за примусове впровадження єдиної, обов'язкової для всіх національностей Росії мови. Марксистська точка зору в питанні про мову, вчив В. І. Ленін, полягає в тому, що в багатонац. країні об'єктивно необхідна мова для міжнац. зв'язків, що таку мову визначить потреба екон. взаємин; в жодному разі не повинно бути привілеїв ні для однієї мови; вибір мови для міжнар. спілкування має бути абсолютно добровільним.

В. І. Ленін викрив також ворожу марксизмові та інтересам трудящих позицію «націонал-соціалів», зокрема укр. націоналіста Л. Юркевича, які протиставили більшовицькій політиці єднання трудящих усіх національностей і утворення єдиного фронту боротьби проти експлуататорів свою націоналістичну лінію на роз'єднання трудящих, на підпорядкування їхніх класових інтересів інтересам буржуазії. В. І. Ленін підкреслював, що укр. бурж. націоналісти зраджували інтереси не тільки демократії взагалі, але й своєї батьківщини, України, виступали проти єдності укр. і російського пролетаріату; доводив, що тільки «при єдиній дії пролетарів великоруських і укра-

інських вільна Україна м о ж л и в а, без такої єдності про неї не може бути й мови» (там же, с. 125). В. І. Ленін, викривши антимарксистську програму *„культурно-національної автономії“*, розвинув найгол положення нац. програми марксистської партії про рівноправність націй, про *право націй на самовизначення*, про централізацію та автономію тощо

В Рад. Союзі ленінську програму з нац питання повністю здійснено. «Ми,— підкреслює Л. І Брежнєв, — маємо всі підстави сказати, що національне питання в тому вигляді, в якому воно дісталося нам від минулого, розв'язане повністю, розв'язане остаточно і безповоротно» (Ленінським курсом, т. 4, с. 48). Досвід здійснення *національної політики КПРС* повністю підтвердив життєвість ленінського вчення з нац. питання.

Видання: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. Повне зібрання творів, т. 24.

В. С. Костенко.

КРИ́ХКІСТЬ — властивість твердих матеріалів руйнуватись від механічних напружень, що виникають у них під впливом зовнішніх навантажень, без помітної пластичної *деформації*. На відміну від *пластичності* К. характеризує неспроможність матеріалу до *релаксації* напружень, які із зростанням навантажень збільшуються і досягають границі *міцності*, що призводить до появи тріщин і руйнування К. залежить від структурного стану матеріалу, умов деформування (наприклад, температури, швидкості навантажування), концентрації напружень тощо. Див. також *Пружність*.

КРИ́ЦЯ — 1) Низьковуглецеве залізо з незначною кількістю сірки, фосфору і кремнію, а також з шлаковими включеннями в порах і пустотах. К. здавна одержували з чавуну в кричних *горнах* окисленням надлишкової кількості вуглецю та ін. домішок. Куванням її перетворювали на зварювальне залізо, якому властиві висока пластичність, зварюваність, опір іржавінню. Крім того, К. одержували безпосередньо з руди (див. *Кричнорудний процес, Сиродутний процес*); застосовували для виробн. чавуну і сталі, а також зварювального заліза. 2) В художній літературі синонім слова «сталь», іноді — «кресало».

КРИЧЕ́ВСЬКИЙ Василь Григорович [19 (31).XII 1872, с. Ворожба, тепер Лебединського р-ну Сум. обл.— 15.XI 1952, Венесуела] — укр. живописець, архітектор і графік. Брат Ф. Г. *Кричевського*. Спеціальної худож. освіти не мав. Побудував і художньо оформив — будинок Полтавського земства (1905—09), народний будинок у Лохвиці, Канівський музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка» (співавтор П. *Костирко*, 1936—38), в Києві збудував школу і вперше реставрував Київський будинок-музей Т. Г. Шевченка (1927). Автор картин «Гребля Квітки Основ'яненка» (1899), «На Дніпрі» (1900), «Крим» (1901), «Ярмарок» (1913), «Кам'яна баба» (1925), «Пейзаж» (1934), «Сорочинський ярмарок» (1938). Виконав обкладинки до книжок «Українське мистецтво» (1913), «Українська книга» (1923), «Майстер корабля» Ю. Яновського (1930). Відомий як художник театру і кіно. В 1922—41 викладав у Київ. худож. ін-ті У 1943 виїхав за кордон.

В. Г. Кричевський. Пейзаж. 1934

КРИЧЕ́ВСЬКИЙ Михайло [Станіслав; р. н. невід., побл. Бреста — 21 (31).VII 1649, під Лоєвом, тепер БРСР] — київ. полковник (1648—49), сподвижник Б. Хмельницького. В 40-х рр. 17 ст.— переяславський (за ін. відомостями — чигиринський) полковник *реєстрових козаків*. У 1647 К. взяв на поруки Б. Хмельницького, який був заарештований польс. владою за підготовку повстання. В травні 1648 К. перейшов на бік повсталого народу (див. *Визвольна війна українського народу 1648—54*). В липні 1649 на чолі 15-тисячного загону був направлений Б. Хмельницьким на пн. кордони України для захисту їх від нападу лит.-шляхет. війська. Поранений у бою, К. був захоплений у полон, де заподіяв собі смерть.

КРИЧЕ́ВСЬКИЙ Федір Григорович [10 (22).V 1879, м. Лебедин, тепер Сум. обл.— 30.VII 1947, м. Ірпінь Київ. обл., похований у Києві] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1940), професор. У 1896—1901 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури, в 1907—10 — в петерб. АМ у Ф. *Рубо*. В 1911—12 відвідав Німеччину, Францію, Італію. Жив і працював у Києві. Був членом *АХЧУ*. Автор тематич. картин і портретів. Твори: «Наречена» (1910), «Три віки» (1913), «Портрет Л. Я. Старицької на золотому тлі» (1914), триптих «Життя» (1925—27), «Свати» (1928), «Мати» (1929), «Довбуш» (1932), «Переможці Врангеля» (1934—35), «Веселі доярки» (1937), цикл картин «Катерина» за мотивами поеми Т. Шевченка (1937—40), «На новобудові. Рідна земля» (1947, незакінчений). Більшість картин зберігається в ДМУОМ. Викладав у Київ. худож. уч-щі (1913—17), Укр. АМ (1917—22; був її директором), Київ. худож. ін-ті (1922—32, 1934—41), Харків. худож. ін-ті (1932—33). Серед учнів К.— А. *Петрицький*, В. *Костецький*, Г. *Меліхов*, Т. *Яблонська*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 240—241, а також на окремому аркуші до ст. *Історичний жанр*, т. 4.

Літ.: Мусієнко П. Федір Григорович Кричевський. К., 1966; Членова Л. Фёдор Кричевский. М., 1969; Федір Кричевський. Альбом. К., 1980.

Л. Г. Членова.

КРИЧНОРУ́ДНИЙ ПРОЦЕ́С — одержання заліза (*криці*) безпосередньо з руди (не вдаючись до *доменного виробництва*). Почав впроваджуватись на поч. 30-х рр. 20 ст. Для К. п. застосовували бідні важкозбагачувані або комплексні залізні руди, що їх відновлювали в обертових трубчастих печах. Одержаний напівпродукт (шматки криці у шлаку) охолоджували водою, далі подрібнювали у кульових *млинах*, після чого в магнітних *сепараторах* з нього виділяли крицю. Через неекономічність і низьку якість продукції К. п. втратив (у 2-й пол. 20 ст.) промислове значення. Досконалішими є сучасні способи *безпосереднього одержання заліза*. Див. також *Сиродутний процес*.

КРИШТА́ЛИК — частина світлозаломного апарата *ока* деяких головоногих молюсків, хребетних тварин і людини. Має форму двоопуклої лінзи. Розташований між *райдужною оболонкою* і *склоподібним тілом*. У плазунів, птахів, ссавців та у людини кривизна К. може змінюватись (див. *Акомодація* в біології та медицині), що забезпечує чітке бачення на різних віддалях. З патологічних змін К. найпоширеніша — *катаракта*.

КРИШТА́ЛЬ Олександр Пилипович [н. 22.VIII (4.IX) 1908, ст. Слепцовська, тепер Сунженського р-ну Чеч.-Інг. АРСР] — укр. рад. зоолог-еколог, доктор біол. наук (з 1960), професор (з 1961). Член КПРС з 1961. Закінчив Київ. держ. ун-т (1935). Осн. наук. праці—з питань екології, зоології безхребетних, зокрема з ентомології. К.— один з авторів 3-томної монографії «Шкідники сільськогосподарських культур і лісових насаджень» (1973—75), автор ряду ін. монографій, зокрема «Ентомофауна грунту та підстилки в долині середньої течії р. Дніпра» (1956). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1976.

Ф. Г. Кричевський.

КРИШТА́ЛЬ (від грец. κρύσταλλος — лід; гірський кришталь) — вироби (вази, художній посуд, скульптура малих форм) з прозорого т. з. гірського кришталю, а також із скла, до складу якого входить значна кількість окису свинцю (або окису барію). Вироби з К. прикрашаються за допомогою *гравірування*, огранування, різьблення, шліфування та домішування різних фарб; завдяки цьому вони відзначаються яскравою й багатобарвною грою світла. Скло з домішкою окису свинцю було відоме вже в Старод. Римі. Вироби з такого скла виготовляли і в *Київській Русі*. Виробництво посуду з власне К. поширилося в Англії в 2-й пол. 17 ст. В Чехії з 17 ст. відомий т. з. чеський, або богемський, К. (вапняно-калієво-натрієве скло). В Росії виробн. К. почалося у 18 ст. з утворенням у Петербурзі імператорського скляного й кришталевого заводу. В СРСР відомими осередками виробн. худож. К. є: в РРФСР — Гусь-Хрустальний, Гусєв (обидва — Влад. обл.), Дятьково (Брян. обл.), Ленінград; в БРСР — Мінськ; на Україні — Київ. Індивідуальним почерком, своїми характерними рисами й

Кришталь. Л. М. Митяєва. Вази з набору «Золота осінь». 1975. Київ.

А. М. Криштофович.

особливостями відзначаються твори майстрів худож. К. Київського з-ду худож. скла (засн. 1882, під такою назвою існує з 1956) — І. Аполлонова, С. Голембовської, І. *Зарицького,* Л. *Митяєвої,* Т. Московки та ін. Збірки укр. К. зберігаються в *Київському музеї українського народного декоративного мистецтва,* в музеях союзних республік та за рубежем. Худож. вироби з К. виготовляють у Чехословаччині (Желєзні-Брод та ін.), Франції (Баккара), Бельгії (Валь-Сен-Ламбер), Німеччині, Польщі та ін. країнах. Див. також *Скло художнє.*

Б. С. Бутник-Сіверський.

КРИШТАФО́ВИЧ (Криштофович) Микола Йосипович (1866, Смол. губ.— 4.I 1941) — укр. рад. геолог. Працював у Харків. ун-ті та Харків. с.-г. ін-ті. Досліджував крейдові й антропогенові відклади Пн.-Зх. України, Центр. Росії та палеогенові відклади Прибалтики. Відкрив палеолітичну (див. *Палеоліт*) стоянку біля с. Селище Канівського р-ну Черкас. обл. Засновник і редактор журн. «Ежегодник по геологии и минералогии России» (1896—1916).

КРИШТОФО́ВИЧ Африкан Миколайович [27.X (8.XI) 1885, с. Криштопівка, тепер Близнюківського р-ну Харків. обл.— 9.XI 1953, Ленінград] — український рад. палеоботанік, чл.-кор. АН СРСР (з 1953), акад. АН УРСР (з 1945). Закінчив фіз.-матем. ф-т Новоросійського ун-ту в Одесі (1908), де й залишився працювати. З 1914 — співробітник Геол. комітету, з 1924 — також Гол. бот. саду (Ленінград); викладач ряду вищих навч. закладів. Палеоботанічні дослідження К. охоплюють майже всю територію СРСР, Пн. Китай, Корею, Японію. Досліджував вугленосні відклади Пн.-Сх. Азії; встановив зональність поширення рослинності в минулі геол. епохи; спростував уявлення про одноманітність клімату земної кулі в кам'яновугільний період, опрацьовував питання *еволюції* рослин. Створив рад. палеоботанічну школу. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. *Тв.:* История палеоботаники в СССР. М., 1956.

КРІК (Crick) Френсіс Гаррі Комптон (н. 8.VI 1916, Нортгемптон) — англ. фізик, спеціаліст в галузі *молекулярної біології,* чл. Лондонського королівського т-ва (з 1959). Після закінчення університет. коледжу в Лондоні (1937) почав працювати в Кембріджському ун-ті (з перервою 1939—47). Разом з Дж. *Уотсоном* встановив просторову структуру молекули *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК) і пояснив механізм її самовідтворення та роль *рибонуклеїнової кислоти* (РНК) в біосинтезі *білка,* що було найважливішим відкриттям віку і стало основою для формування молекулярної біології. Нобелівська премія, 1962 (разом з Дж. Уотсоном та М Уілкінсом).

КРІК, крик (англ. creek — ручай, річка) — назва пересихаючих річок в Австралії. В сухий період року вони не мають постійного водотоку і розпадаються на ланцюг окремих водойм (*Куперс-Крік* та інші).

КРІ́ЛИК Йосип Васильович (парт. псевд.— Васильків; 22.VII 1898 — 1933) — учасник революційного руху на зх.-українських землях. Член Комуністичної партії з 1919. Н. в с. Краковець (тепер смт Яворівського р-ну Львів. обл.) в сім'ї службовця. В 1919 у Відні організував к-т допомоги революц. рухові в Сх. Галичині. З кін. 1920 — секретар ЦК КПСГ (з 1923 — ЦК КПЗУ). З 1923 — член ЦК Компартії Польщі (КПП), з 1927 — член Політбюро ЦК КПП. З кін. 1927 — представник КПЗУ в Польс. секції Комінтерну. В 1929 вів підпільну парт. роботу у Львові, де був заарештований і ув'язнений. З 1932 працював на Рад. Україні.

КРІЛЬ, кролик (Oryctolagus) — рід ссавців родини заячих ряду *зайцеподібних.* Свійські К. походять від К. дикого (O. cuniculus), батьківщиною якого вважають Пд. Європу. В СРСР зустрічається в пд.-зх. частині України, куди його завезли наприкінці 19 ст. з Швейцарії. Довж. тіла К. дикого до 40 см, жива маса 1,5—3 кг. Живуть у норах, живляться рослинами. К розводять для одержання дієтичного м'яса, хутрових шкурок і пуху. За рік самка свійських К. може дати 5—8 окролів по 6—19 кроленят в кожному. Кільність триває 28—32 дні. Кроленята народжуються голі й сліпі. Через 5—6 днів вони вкриваються пухом, на 10—14-й день відкривають очі. К. ростуть до 1—1,5 року, статевої зрілості досягають в 4—6 місяців. Жива маса залежно від породи становить 2,5—9 кг. Живуть К. 5—10 років, госп. використання 2—3 роки. Осн. корми: зелена трава, коренебульбоплоди, *сіно* і *зернові корми* тощо. Відомо бл. 60 порід, які поділяють на м'ясо-шкуркові, м'ясні та пухові. На Україні поширені *білий велетень, сірий велетень, радянська шиншила, сріблясta порода кролів, віденська блакитна порода кролів, чорнобура порода кролів, ангорська порода кролів* та ін. Див. також *Кролівництво.*

КРІОБІОЛО́ГІЇ І КРІОМЕДИЦИ́НИ ПРОБЛЕ́М ІНСТИТУ́Т АН УРСР. Заснований 1972 у Харкові. В Ін-ті (1980) 6 відділів, 4 структурні і 5 неструктурних лабораторій, дослідне виробництво з конструкторським бюро. Осн. наук. напрями роботи ін-ту: дослідження явищ і процесів, що відбуваються в біол. середовищах, клітинах, тканинах, органах і організмах під впливом низьких т-р та ін. екстремальних факторів; вивчення біол. властивостей і антигенної перебудови тканин, консервованих в умовах низьких т-р; вишукування та вивчення нових кріопротекторів, створення кріогенної апаратури і розробка оптимальних режимів для кріоконсервування різних тканин. В ін-ті видається міжвідомчий республіканський збірник «Криобиология и криомедицина».

М. С. Пушкар.

КРІОБІОЛО́ГІЯ (від грец. κρύος — холод та *біологія*) — наука, що вивчає структурно-функціональні властивості біологічних систем різного рівня організації при діянні на них низьких і наднизьких температур; розділ біології. У виникненні та розвитку К важливе значення мали роботи вітчизн. вчених П. І. Бахметьєва, П. Ю. Шмідта, М. І. Калабухова, присвячені дослідженню фізіол. основ холодового *анабіозу* тварин. Як самостійна наука К. сформувалась і почала інтенсивно розвиватись з 2-ї пол. 20 ст., чому сприяли досягнення *фізики низьких температур, кріогенної техніки,* а також потреби практики, зокрема медицини (див. *Кріомедицина*), с. г. тощо. Провідним напрямом сучас. К. в галузі фундаментальних досліджень є вивчення молекулярних і клітинних механізмів кріопошкоджень і кріозахисту біол. структур, в галузі прикладних досліджень — розробка і впровадження в практику методів низькотемпературного консервування клітин, тканин і органів. Осн. завдання К.: з'ясування закономірностей пошкоджень і способів захисту біол. об'єктів при діянні на них холоду; розробка способів і технологічних процесів низькотемпературного консервування і *ліофілізації* біол. матеріалів для використання їх у медицині, біології, тваринництві та ін. галузях нар. г-ва; створення і вивчення захисних речовин (кріопротекторів); розробка кріогенної апаратури і технологічного обладнання для низькотемпературного консервування і ліофілізації різних біол. матеріалів. Розв'язання цих завдань можливе тільки на основі комплексних досліджень (біології, медицини, фізики, хімії тощо). На цей час завдяки успіхам, досягнутим у галузі теоретич. і прикладних проблем К., розроблені ефективні методи низькотемпературного консервування кісткового мозку, крові, рогівки ока, шкіри, мікроорганізмів, статевих клітин с.-г. тварин та ін. Центром кріобіол. досліджень на Україні є *Кріобіології і кріомедицини проблем інститут* АН УРСР.

Літ.: Лозина-Лозинский Л. К. Очерки по криобиологии. Л., 1972; Пушкарь Н. С., Белоус А. М. Введение в криобиологию. К., 1975; Криопротекторы. К., 1978; Смит О. Биологическое действие замораживания и переохлаждения. Пер. с англ. М., 1963.

М. С. Пушкар.

КРІОГЕ́ННА ТЕ́ХНІКА (від грец. κρύος — холод і γεννάω — породжую) — галузь техніки, пов'язана з одержанням, підтриманням і використанням кріогенних температур (нижчих за 120К). До засобів К. т. належать: *кріостати* та ін. аналогічні пристрої або установки; пристрої й апарати для виробництва скраплених й отверднених газів (кисню, азоту, гелію та ін.); ємкості для зберігання і транспортування цих газів; установки (у складі яких є *детандери*), в яких розділяють, використовуючи наднизькі т-ри, *ізотопи* і газові суміші.

Засобами К. т. є також кріогенні *вакуумні насоси,* надпровідні кріогенні генератори, двигуни і соле-

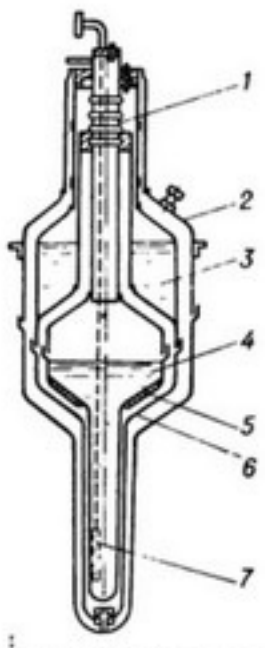

Кріостат зі скрапленими газами: *1* — сильфон; *2* — корпус; *3* — ємкість з азотом; *4* — ємкість з гелієм; *5* — адсорбент, що підтримує вакуум; *6* — екран, що захищає ємкість з гелієм від тепла навколишнього середовища; *7* — охолоджуваний об'єкт.

ноїди, мікроохолодники на основі газових *холодильних машин* тощо. В СРСР проблеми К. т. досліджують в наук.-виробн. об'єднаннях «Геліймаш» і «Кріогенмаш» (Москва), зокрема на Україні — у *Фізико-технічному інституті низьких температур* АН УРСР, *Фізико-технічному інституті* АН УРСР

Розвиткові К. т. сприяли праці Є. С *Боровика*, Б. І. *Веркіна*, І. М. *Дмитренка*, П. Л. *Капіци*, Б. Г. *Лазарєва*, В. Г. *Хоткевича*, Л. В. *Шубникова* та інших вчених. Різні засоби і методи К. т. використовують в енергетиці, кріотенній електроніці, металургії, атомній, космічній і ракетній техніці. Крім того, ними користуються у медицині (кріоскопічні інструменти), біології (див. *Кріобіологія*), у с. г., харч. пром-сті тощо.

Літ.: Малков М. П. [та ін.]. Справочник по физико-техническим основам криогеники. М., 1973; Криопротекторы. К., 1978; Расчет криогенных установок. Л., 1979.

Р. С. Михальченко.

КРІОЛІ́Т (від грец. κρύος — лід і λίθος — камінь) — мінерал класу фторидів. $Na_3(AlF_6)$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,95—3,01. Твердість 2—3,5. Колір білий, червонуватий, коричнюватий, рідко — чорний. Блиск скляний. Пром. родовище К.— в Гренландії. В СРСР К. знайдено в РРФСР (в Ільменських горах) і на Україні (на Волині). К. одержують і штучно. Застосовують в алюмінієвій промсті, для одержання *емалі* тощо.

КРІОЛО́ГІЯ (від грец. κρύος — холод, лід і λόγος — вчення) — наука, яка вивчає всі природні форми води в твердому стані й процеси, що відбуваються в *кріосфері*. Завдання К.— дослідження фіз., хім. і мінералогічних змін води при температурах, нижчих від точки замерзання її, та явищ і процесів, що виникають при від'ємних температурах. Об'єктом дослідження К. є сніговий покрив, *льодовики*, крига водойм, підземний лід тощо, а також мерзлі гірські породи. Розрізняють два осн. наук. напрями К.— *гляціологію* і *геокріологію* (мерзлотознавство).

І. О. Некрасов.

КРІОМЕДИЦИ́НА (від грец. κρύος — холод і *медицина*) — галузь медичної науки, що займається вивченням та застосуванням холоду як лікувального засобу при різних захворюваннях. Формування і становлення К. як окремої галузі мед. науки відбувались в останні десятиріччя 20 ст. і були пов'язані перш за все з досягненнями *кріогенної техніки* і мед. приладобудування. Лікувальна дія холоду зумовлена його властивостями руйнувати патологічно змінені тканини, спиняти *кровотечу*, зменшувати больову чутливість. Осн. завдання К.— наук. обгрунтування і застосування холоду як лікувального фактора в мед. практиці; вивчення клінічної ефективності *трансплантації* консервованих при низьких температурах клітин, тканин і органів; створення, клінічне випробування і впровадження в мед. практику кріогенних апаратури та інструментарію. До окремого напряму К. можна віднести вивчення і застосування в клінічній практиці *гіпотермії*. Першу операцію в умовах гіпотермії в Рад. Союзі зробив 1954 В. М. Шамов. Холод застосовується з лікувальною метою в різних галузях медицини — в заг. хірургії, терапії, онкології, оториноларингології, гінекології, нейрохірургії, дерматології та ін., але найширше використання низькі температури знайшли в хірургічній практиці (кріохірургія). В 1977 групі вчених України за успіхи в розвитку кріохірургії було присуджено Держ. премію УРСР, а 1978 групі вчених м. Харкова — Держ. премію СРСР.

Літ.: Криохирургия. М., 1974.

М. С. Пушкар.

КРІОСКОПІ́Я (від грец. κρύος — холод, лід і σκολέω — розглядаю) — метод визначення *молекулярної маси* розчиненої речовини, який грунтується на вимірюванні зниження температури замерзання розчину порівняно з температурою замерзання чистого розчинника. Запропонував 1882 Ф. *Рауль*. Застосовують К. також для визначення вмісту домішок при виготовленні особливо чистих речовин.

КРІОСТА́Т (від грец. κρύος — холод, лід і στατός — стоячий, нерухомий) — металевий, скляний або пластмасовий пристрій, всередині якого стало підтримується кріогенна (менша за 120К) температура; засіб *кріогенної техніки*. Джерелами холоду, або холодоагентами, в К. служать азот, гелій, водень та ін. гази (в скрапленому або отвердненому стані) з низькою т-рою конденсації й замерзання. До найпоширеніших належать металеві (мідні, з нержавіючої сталі, алюмінієвих сплавів) К. (мал.) зі скрапленими газами (напр., гелієм — холодоагентом і азотом, що перешкоджає надходженню тепла від навколишнього середовища). Температурні деформації, що виникають між внутр. частинами і корпусом таких К., компенсує *сильфон*. Досконалішими є К. з газами в отвердненому стані: у них більші інтервал охолодження і строк експлуатації. У К. досліджують фіз. властивості матеріалів, вивчають надпровідність тощо.

Р. С. Михальченко.

КРІОСФЕ́РА (від грец. κρύος — холод, лід і σφαῖρα — куля) — несуцільна, зі змінною конфігурацією оболонка земної кулі в зоні теплової взаємодії атмосфери, гідросфери й літосфери. Характеризується від'ємною або нульовою температурою і наявністю води в твердій фазі або переохолодженому стані. Верхня межа К. досягає вис. 100 км, включаючи *мезопаузу* з сріблястими хмарами. Нижня межа К. проходить по підошві мерзлих гірських порід на 4—5 км нижче від земної поверхні в Антарктиді, 1,2—2 км — у приполярних областях і на висоті понад 4,5 км над р. м.—в низьких широтах. К. досліджує *кріологія*.

І. О. Некрасов.

КРІОФІ́ЛЬНІ МІКРООРГАНІ́ЗМИ (від грец. κρύος — холод і φιλέω — люблю) — мікроорганізми, здатні розвиватися при відносно низьких температурах (бл. 0° С); те саме, що й *психрофільні мікроорганізми*.

КРІП (Anethum) — рід однорічних, іноді дворічних трав'янистих рослин родини *зонтичних*. 3 види, поширені гол. чин. в Сх. Середземномор'ї. В СРСР — 2 види, з них в УРСР — 1 (лише в культурі): К. запашний (A. graveolens) — однорічна пряна рослина. Стебло заввишки 40—120 см і більше. Листки 2—3-перистороздільні. Суцвіття — складні зонтики. Плоди — плескаті коричневі двосім'янки. Містить ефірну і жирну олію, вітаміни В і С, каротин тощо. Молоді листки й стебла використовують як ароматичну приправу для страв, а на початку утворення насіння — як спеції при солінні огірків, помідорів. З насіння добувають ефірну олію, яку використовують у парфюмерній, кондитерській, лікеро-горілчаній і консервній пром-сті. Настій трави К. застосовують у медицині як сечогінний засіб та ін.

КРІПА́К — особисто залежний від поміщика і прикріплений до земельного наділу селянин Див. *Кріпосне право*, *Феодалізм*.

КРІПА́ЦТВО — система господарства, основана на пануванні *кріпосного права*. К. існувало в більшості країн світу. Див. *Феодалізм*.

КРІПА́ЦЬКА ІНТЕЛІГЕ́НЦІЯ — прошарок людей творчої праці — вчені, художники, музиканти, актори, письменники, які вийшли з середовища кріпаків. Поява К. і. свідчила про творчу енергію нар. мас, що не згасала навіть в умовах тяжкого соціального й нац. гніту. Явищем у культур. житті Росії та України К. і. стала в 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст. Лише незначній частині кріпосних митців вдавалося звільнитися від кріпацтва, здобути належну ссвіту й досягти вершин майстерності. К. і. зробила вагомий внесок у розвиток усієї культури, особливо у живопис і театр. мистецтво. З кріпаків вийшли художники І. П. Аргунов, М. І. Аргунов (див. *Аргунови*), Ф. С. *Рокотов*, М. *Шибанов*, О. А. *Кіпренський*, В. А. *Тропінін*, на Україні — Т. Г. Шевченко, художники Г Лапченко, І. Шаповаленко, П. Золотуха, І. Усенко. У кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. в Росії налічувалося бл. 170 *кріпацьких театрів*. З кріпосних селян походив видатний рос. актор М. С. *Щепкін*. Кріпацькі оперно-балетні трупи на Україні були, зокрема, в маєтку К. Розумовського в Глухові, Д. Ширая на Чернігівщині, Д. Трощинського на Полтавщині. У розвиток муз. культури значний внесок зробили кріпацькі композитори О. Л. *Гурильов*, М. А. Матинський. На Україні існували численні кріпацькі капели та оркестри, що їх часто очолювали кріпаки-диригенти (хором і оркестром у с. Качанівці на Чернігівщині керував М. Калинич, диригентом оркестру в маєтку Галаганів у с. Дігтярях на Полтавщині був скрипаль Артем). У літературі відомі поет І. І. Варакін, письменник С. М. *Олійничук*. З кріпацького стану вийшли будівничі А. Н *Вороніхін*, С. Д. *Ковнір*. Імена багатьох митців-кріпаків залишилися невідомими. Їхнє тяжке становище змалював Т. Г. Шевченко в повістях «Художник» і «Музикант».

Кріп запашний: *1* — верхня частина рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

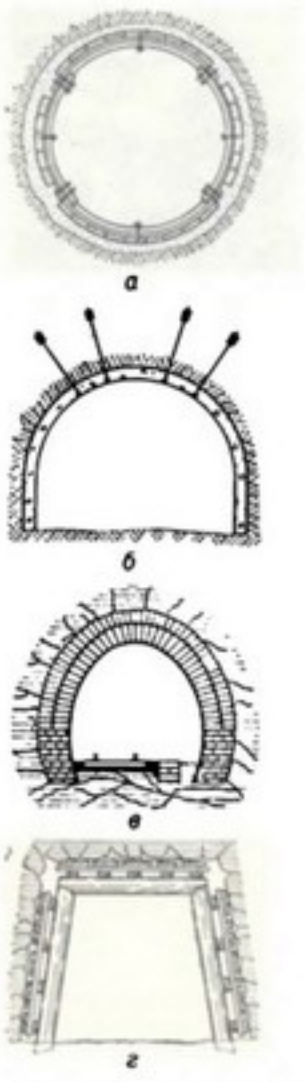

Споруди для **кріплення гірничих виробок** (капітальних): *а* — металева; *б* — бетонна з анкерами; *в* — цегляна; *г* — дерев'яна.

Кріт звичайний.

Літ.: Сакулин П. Н. Крепостная интеллигенция. В кн.: Великая реформа, т. 3. М., 1911; Познанский В. В. Таланты в неволе. М., 1962.

О. М. Дзюба.

КРІПА́ЦЬКИЙ ТЕА́ТР — театр у Росії, на Україні та в Білорусії, в якому акторами були селяни-кріпаки. Виник наприкінці 60-х рр. 18 ст. в маєтках багатих поміщиків. Припинив своє існування після скасування кріпацтва. На Україні драм. вистави показували кріпацькі трупи Д. Ширая (Чернігівщина), А. Ілінського (Волинь), Д. Трощинського (Полтавщина). На поч. 19 ст. деякі з них перетворювалися на комерц. підприємства, що гастролювали по містах і селах України. Окремі кріпаки-актори виступали в Харкові в трупах І. *Штейна* та Л. *Млотковського*. Репертуар К. т. був різноманітний. Поряд з виставами лялькового театру — *вертепу*, комічними операми та балетами ставилися п'єси Аблесимова, Фонвізіна, Капніста, згодом Котляревського, Квітки-Основ'яненка та ін.; з зарубіжних драматургів — Мольєра, Реньяра. З К. т. пов'язана театральна діяльність Котляревського, Гоголя-батька, Квітки-Основ'яненка та ін. Дехто з поміщиків влаштовував театр. школи, в яких навчалися кріпаки. Така школа існувала в Корсуні в маєтку Лопухіної. У кріпацьких театрах почався творчий шлях багатьох акторів, зокрема М. *Щепкіна*, А. *Кравченко* та інших. У 18—19 ст. на Україні мали поширення муз. колективи з митців-кріпаків. Серед відомих — хори й оркестри (струнні, струнно-духові й духові) при дворах багатьох магнатів — М. Будлянського, Івана та Петра Галаганів — у Дігтярях і в с. Сокиринцях (обидва — тепер Срібнянського р-ну Чернігів. обл.), Олексія та Кирила Розумовських — в Яготині; князя Г. Потьомкіна і генерал-губернатора П. Румянцева-Задунайського — в Катеринославській губ. Сенатор Ілінський у своєму маєтку в Бердичеві створив оперну трупу, в репертуарі якої був «Дон-Жуан» Моцарта. Поміщицькі оркестри були в Києві (О. Головинського, П. Лукашевича, Лопухіна та ін.), на контрактових ярмарках виступав оркестр Ганського (див. також *Кріпацька інтелігенція*).

М. Ф. Дібровенко.

КРІ́ПЕНСЬКИЙ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Антрацитівській міськраді, за 5 км від залізнич. ст. Антрацит. 9,7 тис. ж. (1979). На тер. с-ща — 3 кам.-вуг. шахти, збагачувальна ф-ка, з-д збірних теплиць, лісництво. 5 заг.-осв. шкіл, лікарня; Палац культури, 2 клуби, 6 б-к. К. засн. на поч. 20 ст.

КРІПИ́ЛЬНІ ДЕТА́ЛІ — деталі для нерухомого скріплення елементів конструкцій і машин. Розрізняють К. д. нарізні — гвинти, болти, шурупи, шпильки (з зовн. *різьбою*), гайки, вкладиші (з внутр. різьбою) і гладенькі — заклепки, шплінти, штифти тощо. Є також допоміжні К. д., напр. шайби, гайкові замки, прокладки, що їх встановлюють під гайки або головки болтів. Вони запобігають *зминанню* поверхонь, їхньому пошкоджуванню при загвинчуванні, саморозгвинчуванню при вібрації й ударах, перекривають зазори між стрижнями болтів і отворами в елементі конструкції. К. д. виготовляють із сталей різних марок, мідних і алюмінієвих сплавів, пластмас (напр., капрону, нейлону), а також гуми або картону (допоміжні деталі). Їх застосовують у *різьбових з'єднаннях*, заклепкових (див. *Клепання*) та в з'єднаннях з натягом. В СРСР типи і розміри всіх К. д. масового виробн. стандартизовані. Див. також *Деталі машин*.

М. С. Тривайло.

КРІПИ́ЛЬНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали (вироби), застосовувані для *кріплення гірничих виробок*. До К. м. належать: деревина деяких порід дерев (дуба, модрини, сосни) — у вигляді круглих або пиляних *лісоматеріалів*; сталь і чавун (двотаврові і швелерні балки, балки жолобчастого профілю, заліз. рейки, *тюбінги*); бетон (марки 300 і вище) і залізобетон (збірний, монолітний); природні або штучні (бетонні, шлакові, цегла) камені. Дедалі ширше використовують полімерні матеріали, *склопластики*. Вибір К. м. залежить від призначення і строку експлуатації *гірничої виробки*, а також від форми і розмірів її поперечного перерізу, величини й особливостей *гірничого тиску*, наявності шахтних вод, екон. та ін. чинників.

КРІ́ПЛЕННЯ ГІРНИ́ЧИХ ВИ́РОБОК, кріплення рудникове, кріплення шахтне — зведення у підземних *гірничих виробках* споруд, що запобігають обвалюванню та спучуванню навколишніх порід, а також дають змогу сприймати *гірничий тиск* і керувати ним; різновид *гірничих робіт*. Споруди такого типу (мал.) бувають: постійні і тимчасові; стаціонарні, пересувні і переносні; з жорстким, піддатливим, шарнірним і комбінованим з'єднанням елементів; трапецоїдної, аркової (замкненої, незамкненої), кільцевої, еліптичної або полігональної форми. В стійких породах для кріплення виробок з невеликим строком експлуатації застосовують деревину; виробки у слабких породах, а також із значним строком експлуатації закріплюють, зводячи металеві, бетонні, залізобетонні або кам'яні (напр., з цегли) споруди. Деякі елементи споруд (затяжки, стояки тощо) виготовляють з полімерних матеріалів і склопластиків. При виконанні робіт застосовують пересувну механізовану *опалубку*, *бетоноукладачі*, *бетононасоси* та ін. засоби механізації; керуються затвердженим для кожної виробки паспортом, де зазначено тип споруди, необхідну кількість *кріпильних матеріалів*, послідовність робіт тощо. У вугільній пром-сті УРСР для К. г. в. використовують переважно металеві споруди.

А. Л. Селезень.

КРІПОСНЕ́ ПРА́ВО (від «кріпості» — документа, що фіксував у Російській феод. державі з кін. 15 ст. прикріплення селян до землі) — система правових норм феод. держави, що встановлювали залежність селянина від феодала і водночас власність (неповну) останнього на селянина-кріпака. Основна форма експлуатації селян у період феод. способу виробництва. К. п. включало прикріплення селян до землі, право феодала на працю і майно селянина, на відчужування його як з землею, так і без неї, обмеження дієздатності селянина (позбавлення його права розпоряджатися нерухомим майном, спадщиною, виступати в суді) тощо. К. п. бере свій початок з доби розкладу рабовласництва, а в народів, де не склалось останнє (напр., у сх. слов'ян) — з розкладу первіснообщинного ладу. Становлення К. п. проходило двома осн. шляхами: обмеження повної власності рабовласників на рабів і перетворення вільних селян-общинників на феодально залежних. В країнах Центр. і Сх. Європи К. п. склалось у 8—11 ст. У сх. слов'ян воно почало складатись ще за часів *Київської Русі*. Першими кріпаками були *холопи*. Їхнє безправне становище, як і становище кабальних людей — *закупів, рядовичів*, закладників (див. *Заставництво*), законодавчо визначила «*Руська правда*». В 14—15 ст. далі посилилися експлуатація і обмеження прав селян (див. *Вихід селянський, Урочні літа, Юріїв день*, «*Заповідні літа*»). *Соборне уложення 1649* остаточно ствердило систему К. п. в Росії. Воно поширилося на всі розряди *тяглих селян*. Найпотворнішої форми К. п. набуло в Росії в 2-й пол. 18 ст., де воно, за визначенням В. І. Леніна, «нічим не різнилось від рабства» (Повне зібрання творів, т. 39, с. 66). Поміщики мали право відправляти *дворових людей* і селян в Сибір на поселення (указ 1760), на каторжні роботи (1765) тощо. Продаж і купівля кріпаків не були обмежені. Закон передбачав відповідальність тільки за вбивство кріпака. Жорстока експлуатація кріпаків і нечуване знущання поміщиків з них зумовлювали загострення класової боротьби (див. *Селянське повстання під проводом І. І. Болотникова 1606—07, Селянська війна під проводом С. Т. Разіна 1667—71, Булавінське повстання 1707—09, Селянська війна під проводом О. І. Пугачова 1773—75*).

На Україні К. п. мало ті самі основи, що й в ін. регіонах Європи. На укр. землях, загарбаних Литвою, закріпачення селян почалося з 1447. Кріпаками вважалися і сусідки, *підсусідки* та *загородники*, які прожили на панській землі 10 років і не повернули боргу. На Закарпатті закріпачення селян завершилося на поч. 16 ст. Осн. повинністю стала *панщина*, зростали також *данина* і *чинш*. Кількість панщинних днів значно збільшилася згідно з «*Уставою на волоки*» *1557*. Сел.-козац. повстання (див. *Косинського повстання 1591—93, Наливайка повстання 1594—96, Остряниця повстання 1638*) і особливо нар.-визвольна війна 1648—54 ослабили феод.-кріпосницьку систему на Україні, але не знищили її (див., зокрема, *Посполиті селяни*). Після

возз'єднання України з Росією царський уряд всіляко сприяв покріпаченню селянства України. Після ліквідації *Запорізької Січі* (1775) було закріпачено й частину запорізьких козаків. На тер. Лівобережної і Слобідської України К. п. було остаточно юридично оформлене указом від 3 (14). V 1783

Під впливом розвитку капіталістичних відносин і класової боротьби селянства у 18 — на поч. 19 ст. в країнах Західної Європи йшов процес обмеження і скасування К. п. В кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. загострилася криза кріпосницької системи й у Росії. Часткове розкріпачення незначної кількості феодально залежних селян було здійснене на підставі закону про *вільних хліборобів* (1803) і *тимчасовозобов'язаних селян* (1842), за реформою П. Д. *Кисельова* (1838—42). Революція 1848 змусила австр. уряд ліквідувати феод. повинності по всій Австрії, в т. ч. в Сх. Галичині, на Закарпатті й Буковині (див. *Селянська реформа 1848* в Галичині, на Буковині і Закарпатті). Під впливом розвитку капіталізму та загострення класової боротьби змушений був скасувати К. п. й царський уряд (див. *Селянська реформа 1861*). Однак у Росії і на Україні значні пережитки К. п. зберігалися до перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. *Д. П. Пойда.*

КРІСТІ (Christie) Агата (5.IX 1891, Торкі — 12.I 1976, Лондон) — англ. письменниця. Працювала переважно в галузі класичного детективу. Автор 85 романів, численних п'єс, повістей і новел. У романах «Вбивство Роджера Екройда» (1926), «Десятеро негренят» (1939), «Смерть на Нілі» (1948) та ін. правдиво змалювала корисливість, жорстокість і моральний розклад англ. бурж.-аристократичного суспільства. Ряд романів і п'єс К. екранізовано («Вбивство в Східному експресі», 1934; «Свідок обвинувачення», 1954, тощо).

Тв.: Укр. перекл.— Три повісті.— Запізніла розплата.— Таємниця Індійського острова.— П'ятеро поросят. К., 1971; Рос. перекл.— Загадка «Эндхауза». М., 1965; Тайна египетской гробницы. М., 1969; Пьесы. М., 1979. *Н. О. Модестова.*

КРІСТІАНСА́НН — місто на Пд. Норвегії, адм. ц. фюльке Вестагдер Розташований на острові в гирлі р. Отри. Порт, залізнична ст., поромне сполучення з м. Хіртсхальсом (Данія). 57 тис. ж. (1971). Кольорова металургія (виплавка міді, нікелю, алюмінію), суднобудування, підприємства деревообр., текст., шкіряної, рибоконсервної пром-сті. Збереглися залишки фортеці — старовинного ядра міста. К. засн. 1641.

КРІСТІАНСЕН (Kristiansen) Генрі Вільгельм (12.X 1902, Драммен — 28.II 1942) — діяч норв. комуністичного руху. Член Компартії Норвегії (КПН) та ЦК КПН з часу її заснування (1923). У 1923—26 — ред. ЦО КПН газ. «Классекампен» («Класова боротьба»). У 1929—31 жив в СРСР. У 1931—34 — голова КПН. З 1934 — секретар ЦК КПН, ред. її ЦО газ. «Арбейдерен» («Робітник»). З початком нім.-фашист. окупації Норвегії (1940) — один з організаторів *Руху Опору*. Восени 1941 заарештований. Помер у концтаборі.

КРІСТІАНСТАД — місто на Пд. Швеції, адм. ц. лену Крістіанстад. Розташований на пн. березі оз. Хаммершен, при впадінні р. Хельгеон. Вузол з-ць, порт. 55,4 тис. ж. (1971). Розвинуті металообробна, машинобуд., текст. і швейна пром-сть. Засн. 1612.

КРІТ (Talpa) — рід ссавців род. кротових ряду *комахоїдних*. Тіло (довж. 10—23 см) валькувате, голова видовжена з витягнутим у хоботок носом. Передні кінцівки пристосовані до риття. Вушних раковин немає, очі недорозвинені, у деяких видів приховані під шкірою. Волосяний покрив короткий, без ості, бархатистий, темно-сірого або чорного кольору. 4 види, поширені в Євразії. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 1: К. звичайний (T. europaea). Живе в лісах, на луках, полях, трапляється в садах і городах. К. прокладають в грунті довгі ходи, в яких проводять все життя. Живляться дощовими червами і личинками комах, у т. ч. шкідливих. Самка раз на рік навесні після бл. 40 діб вагітності народжує 3—9 малят. Статевозрілими стають через рік після народження. К.— цінні хутрові звірки. Викопні рештки К. відомі з міоцену.

КРІТ — острів у сх. частині Середземного м., належить Греції. Площа 8,3 тис. км². В 3-му тис. до н. е. на К. виникли ранньорабовласницькі д-ви Кнос, Фест та ін. (див. *Егейська культура*); в 14 ст. до н. е. частково завойований *ахейцями*; з 12 ст. до н. е. сюди проникали *дорійці*. З 67 до н. е. належав Риму, з 395 — Сх. Рим. імперії, з 823 — арабам, з 961 — *Візантії*; 1204 проданий хрестоносцями *Венеції*. В 1669 (остаточно 1715) завойований *Османською імперією*. В 1898 К. дістав автономію під протекторатом великих д-в. За Лондонським мирним договором 1913 (див. *Балканські війни 1912—13*) возз'єднаний з Грецією. В травні 1941 — листопаді 1944 окупований нім.-фашист. військами. Поверхня переважно гориста, вис. до 2456 м. Поширені карстові форми рельєфу (див. *Карст*), часто бувають землетруси. Родовища заліз. та марганцевої руд, бурого вугілля, гіпсу. Ландшафти типу *фригани*, подекуди ліси з дубу, сосни, кипарису, на вершинах — луки. Виноградники, плантації маслини, тютюну; вирощують пшеницю, кукурудзу. Гол. порти — Іракліон, Ханья.

КРІТО-МІКЕ́НСЬКА КУЛЬТУ́РА — загальна назва цивілізації *бронзового віку* (3—2-е тис. до н. е.) на *Кікладах*, *Криті*, в материковій Греції й Малій Азії (зх. *Анатолія*). Частіше вживають термін *егейська культура*.

КРІШНА (санскр., букв.— темний, чорний) — божество в *індуїзмі*, що вшановується як одне з втілень бога *Вішну*. К.— герой інд. фольклору, зокрема «*Махабхарати*».

КРІШНА, Кістна — ріка на п-ові Індостан, у межах Індії. Довж. 1280 км, площа бас. 330 тис. км². Бере початок у Західних Гатах, перетинає плоскогір'я *Декан*, впадає у *Бенгальську затоку*, утворюючи дельту. Живлення дощове. Використовують для зрошування (в бас. К.— понад 3 тис. км каналів), у пониззі судноплавна. На К.— гідровузол Нагарджунсагар.

КРЛЕ́ЖА (Krleža) Мирослав (7.VII 1893, Загреб) — хорват. письменник, публіцист, Герой Соціалістичної Праці Югославії (з 1953). Дійсний член Югославської Академії наук і мистецтв у Загребі (1947), директор Лексикографічного ін-ту (1950), головний ред. «Енциклопедії Югославії» (1950). Автор кількох зб., зокрема воєнної лірики (1918—19), «Балад Петріци Керемпуха» (1936), антимілітаристського циклу оповідань «Хорватський бог Марс» (1922), романів «Повернення Філіппа Латиновича» (1932), «На межі глузду» (1938), «Банкет у Блитві» (ч. 1—2, 1938—39, ч. 3, 1962), роману-епопеї «Прапори» (1962—69), що подають широку картину хорватської і загальноєвропейської дійсності з кін. 19 ст. до поч. 2-ї світової війни. Пристрасним викриттям хорват. бурж.-дворянської верхівки є драм. трилогія «В агонії» (1928), «Пани Глембаї» (1928), «Леда» (1932). Протест проти насильства над людиною — гол. ідея драм «Галичина» (написана 1920; перший варіант під назвою «Хорватський гарнізон» опубл. 1922; про насильства австро-угор. окупантів у Галичині під час 1-ї світової війни), «Голгофа» (1922), «Вуч'як» (1923). Щирою приязню до Рад. держави пройнята кн. дорожніх нотаток «Подорож у Росію 1925» (1926).

М. Крлежа.

Тв.: Укр. перекл.— Хорватський бог Марс. К., 1968; Рос. перекл.— Избранное. М., 1958; Стихи. М., 1967; Возвращение Филиппа Латиновича. М., 1969; Избранное. М., 1980.

Літ.: Шмелькова И. А. Мирослав Крлежа. Биобиблиографический указатель. М., 1979. *В. Г. Гримич.*

КРМАН (Krman) Даніель (28.VIII 1663, с. Омшень біля Тренчанське Тепліце, тепер ЧССР — 17.IX 1740) — словацький культурний і громад. діяч. У 1708—09 їздив до швед. короля *Карла XII*. Залишив щоденник лат. мовою цієї подорожі. В ньому подав цінні факти про переговори Карла XII з І. *Мазепою*, про поразку шведів під Полтавою 1709, а також відомості про природу, економіку і культуру України.

КРОВ — рідка сполучна тканина, що циркулює в замкнутій *кровоносній системі* тварин і людини. Разом з *лімфою* і тканинною рідиною є внутр. середовищем організму. К. виконує в організмі багато важливих функцій. Осн. з них є перенесення газів, тобто кисню (O_2) від *дихання органів* до тканин і вуглекислого газу (CO_2)— від тканин до органів дихання. К., що збагатилася в органах дихання на O_2, наз. артеріальною, а К., що віддала O_2 тканинам і збагатилася в них на CO_2, — венозною (див. *Газообмін, Дихання*). Здатність К. зв'язувати O_2 і віддавати його тканинам пов'язана з наявністю в ній *пігментів* (*гемоглобіну*, хлорокруорину, гемеритрину). Крім того, К. переносить поживні

Крішна.
Бронза. Музей у Мадрасі (Індія).

речовини від кишково-шлункового тракту до тканин (див. *Живлення*); вимиває кінцеві продукти *обміну речовин* з тканин і переносить їх до органів виділення (нирки, шкіра); переносить біологічно активні речовини, що регулюють діяльність організму (*гормони, вітаміни, ферменти* тощо); у *гомойотермних тварин* і людини бере участь у *терморегуляції*; захищає організм (див. *Фагоцитоз, Імунітет*) від мікроорганізмів і чужорідних тіл; бере участь у регуляції *водно-сольового обміну* та *кислотно-лужної рівноваги*. Найважливішим пристосуванням К. є здатність її зсідатися (див. *Зсідання крові*), що забезпечує швидке припинення *кровотечі*. К. складається з *плазми крові* і формених елементів (клітин), яких у хребетних тварин і людини 3 групи: *еритроцити, лейкоцити, тромбоцити,* які утворюються в *кровотворних органах*. Еритроцити є носіями групових властивостей К. (див. *Групи крові*). Формені елементи звичайно становлять 40—45% об'єму К., плазма — 55—60%. Відносна сталість кількості формених елементів К. регулюється нейро-гуморальними механізмами (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). До складу К. входять *білки, вуглеводи, ліпіди,* мінеральні речовини, вода. Хім. склад, реакція середовища (pH) та ін. хім.-фіз. константи К. відносно сталі. Це забезпечується механізмами *гомеостазу*. Кількість К. у безхребетних тварин по відношенню до маси тіла коливається від 20 до 60%, у хребетних — від 1,7 до 10%; у людини — бл. 7%. При різних патологічних станах організму можуть виникати зміни в К.: збільшення (гіперволемія) або зменшення (гіповолемія) об'єму К.; зміни кількості формених елементів — збільшення вмісту еритроцитів (поліцитемія) або його зменшення (*анемія*), поява еритроцитів різних розмірів, форми, забарвлення, зрілості; зміна вмісту лейкоцитів — збільшення їх кількості (*лейкоцитоз*) або її зменшення (*лейкопенія*); збільшення (тромбоцитоз) або зменшення (тромбопенія) кількості тромбоцитів; зміна фіз.-хім. властивостей К. тощо. Вивченням К. займається *гематологія*. Дослідження змін К. у людини має велике діагностич. значення. Див. також *Гемолімфа, Гідролімфа, Кровотворення, Кровообіг*.

Літ.: Чижевский А. Л. Структурный анализ движущейся крови. М., 1959; Кассирский И. А., Алексеев Г. А. Клиническая гематология. М., 1970; Семёнов Н. В. Биохимические компоненты и константы жидких сред и тканей человека. М., 1971; Новое в гематологии. М., 1974.

Кровозамінники

Протишокові препарати	Дезинтоксикаційні препарати	Препарати для парентерального харчування
Поліглюкін	Полівінілпіролідон низькомолекулярний (гемодез)	Білкові гідролізати (гідролізат казеїну ЦОЛІПК, гідролізин Л-103, амінопептид)
Желатиноль	Полівінол низькомолекулярний	Білковий кровозамінник БК-8
Полівінілпіролідон середньомолекулярний (гемовініл)	Поліглюкін низькомолекулярний (реополіглюкін)	Жирова емульсія ЛІПК

КРОВОВИ́ЛИВ, геморагія — скупчення крові, що вилилася з кровоносних судин у тканини або порожнини організму. К. може зумовлюватись пораненням судин, руйнуванням або збільшенням проникності їхніх стінок внаслідок різноманітних патологічних процесів, підвищеною ламкістю стінок тощо. Розміри — від крапкових до досить значних (див. *Гематома*). Небезпечність К. визначається його розмірами, швидкістю розвитку і місцем розташування. Невеликі К. звичайно повністю розсмоктуються, у великі проростає сполучна тканина (іноді й звапнюються). К. може призвести до руйнування тканин, тому особливо небезпечний К. у мозку (див. *Інсульт*).

КРОВОЗАМІ́ННИКИ, кровозаміщувальні рідини, плазмозамінники, плазмозаміщувальні рідини, інфузійні середовища — засоби, що їх застосовують з лікувальною метою як замінники крові або плазми. Вони поповнюють об'єм циркулюючої в кров'яному руслі рідини, сприяють видаленню з організму токсичних речовин, переносять поживні речовини. Виходячи з лікувальних функцій К., їх поділяють на протишокові, дезинтоксикаційні та препарати для *парентерального харчування*.

Усі протишокові препарати є розчинами високомолекулярних сполук в ізотонічному розчині хлористого натрію. Вони мають великий колоїдно-осмотичний тиск, довго затримуються в організмі, підтримуючи постійний тиск крові. Дезинтоксикаційні препарати являють собою розчини низькомолекулярних сполук (гол. чин. низькомолекулярного полівінілпіролідону). Їм властива висока антитоксична активність, деяким з них — антидіуретична дія. Препарати для парентерального харчування — це білкові гідролізати, суміші амінокислот, емульсії жиру (напр., кукурудзяної олії). Їх застосовують гол. чин., коли хворий не може споживати їжу через рот (при опіках стравоходу, операціях), при виснаженні організму тощо. Багато які К. мають комплексну дію. Введення К. нерідко поєднується з *переливанням крові*.

С. С. Лаврик.

КРОВОНО́СНА СИСТЕ́МА — в організмі тварин і людини система судин і порожнин, по яких циркулює *кров* чи *гемолімфа*. Розрізняють незамкнену, тобто лакунарну, К. с. (у плечоногих, молюсків, членистоногих, покривників), судини якої подекуди переривають щілиновидними просторами — синусами, лакунами, позбавленими власних стінок,— в яких гемолімфа безпосередньо стикається з усіма тканинами організму, та замкнену К. с. (у немертин, кільчастих червів, форонід, безчерепних, хребетних тварин і людини), де кров рухається по безперервній сітці *кровоносних судин*. Найскладніша К. с. у хребетних тварин і людини. Центральним органом їхньої К. с. є *серце*, яке разом з кровоносними судинами входить в єдину серцево-судинну систему. *Артерії*, що несуть кров від серця до органів і тканин, утворюють артеріальну систему; *вени*, що відводять кров від органів і тканин,— венозну систему. Артеріальна і венозна системи з'єднуються в тканинах і органах за допомогою *капілярів*: кінцеві розгалуження артерій (артеріоли) з'єднані капілярами з початком вен (венулами). Найдрібніші артерії і вени подекуди з'єднані безпосередньо через т. з. артеріовенозні *анастомози*. У хребетних від венозної частини К. с. в процесі *еволюції* відособилась *лімфатична система*. У хребетних залежно від способу *дихання* (*зябрами* чи *легенями*) К. с. представлена одним або двома колами *кровообігу*. Про патологічні зміни К. с. див. *Серцево-судинні захворювання*.

КРОВОНО́СНІ СУДИ́НИ — еластичні трубчасті утвори різного діаметра в організмі тварин і людини, по яких рухається кров від *серця* (або центральної пульсуючої артерії) до органів і тканин та навпаки. У людини і тварин із замкнутою *кровоносною системою* К. с. поділяють на *артерії, вени* і *капіляри*. У людини і тварин з легеневим типом дихання розрізняють К. с. великого і малого кіл *кровообігу*. У стінках К. с. великого калібру, що переважно проводять кров, багато еластичних елементів; К. с. середнього калібру, осн. функцією яких є регуляція припливу крові до окремих органів, багаті на м'язові елементи; стінки дрібних К. с. (капілярів), що виконують переважно трофічну функцію, відзначаються тонкістю. Про хвороби К с. див. *Серцево-судинні захворювання*.

КРОВООБІ́Г — рух *крові* (або *гемолімфи*) в *кровоносній системі*. К. відіграє транспортну роль у внутр. процесах організму: *обміні речовин, гуморальній регуляції, терморегуляції,* захисті організму; підтримує сталість внутр. середовища — *гомеостаз*. Відомості про К. наводяться ще в працях К. Галена (2 ст.), який уже розрізняв венозну й артеріальну кров. Правильне уявлення про К. як про безперервний коловий рух крові в замкненій системі судин вперше було створено англ. вченим У. Гарвеєм (1628). Наявність капілярів було доведено італ. вченим М. Мальпігі (1661). В 17 і 18 ст. проведено перші вимірювання *кров'яного тиску* і з'ясовано роль К. в *газообміні*. Розробці проблеми регуляції К. значною мірою сприяли праці вітчизн. дослідників П. В. Овсянникова, С. П. Боткіна, В. Я. Данилевського, В. М. Бехтерєва і М. О. Мирославського. Особливе значення для розвитку сучас. уявлення про діяльність системи К. мали праці І. П. Павлова. З іноз. дослідників значний вклад у вивчення регуляції К. внесли нім. вчений Е. Вебер і франц.— К. Бернар. У процесі *еволюції* К. (циркуляція гемолімфи) вперше з'являється у червів; у більшості безхребетних і нижчих хордових він здійснюється по незамкненій, у хребетних тварин, людини і деяких безхребетних (кільчасті черви, немертини) — по замкненій

кровоносній системі. У тварин, що дихають *зябрами* (крім двоякодихаючих), є лише одне коло К.; вони мають двокамерне серце, яке складається з одного передсердя і одного шлуночка, звідки кров надходить у зябра, де віддає вуглекислий газ та насичується киснем і у вигляді чистої артеріальної крові спрямовується до всіх тканин і органів, де віддає кисень і збагачується вуглекислим газом — така венозна кров повертається до серця. У організмів з легеневим типом дихання (двоякодихаючі, земноводні, плазуни, птахи, ссавці, в т. ч. людина) є два кола К.— велике і мале. В зв'язку з наявністю малого кола К. будова серця в цих організмів ускладнюється. Так, у земноводних серце трикамерне (два передсердя і один шлуночок), системи великого і малого кола К. не повністю відокремлені, в результаті чого тканини і органи одержують не чисту артеріальну, а змішану кров (змішування відбувається в шлуночку). У більшості плазунів шлуночок серця має неповну перегородку і їхнє серце за будовою наближається до чотирикамерного. Окремі плазуни (крокодили), птахи, ссавці, в т. ч. людина, мають чотирикамерне серце, обидва кола К. у них повністю відокремлені (ліва половина серця містить артеріальну кров, права — венозну). У птахів і ссавців, у т. ч. людини, кров рухається в одному напрямі (з передсердь у шлуночки і далі в *аорту* або через легеневий стовбур у легеневі артерії), що забезпечується спец. клапанами, які містяться між передсердями й шлуночками та між лівим шлуночком і аортою або відповідно правим шлуночком і легеневим стовбуром. Велике коло К. починається з лівого шлуночка, звідси кров надходить в аорту і тече по дедалі дрібніших *артеріях*, що врешті-решт переходять у *капіляри*. Крізь стінку капіляра відбувається обмін речовин між тканинами і кров'ю. Капіляри зливаються у венули, ті — у *вени* дедалі більшого діаметра, що, нарешті, утворюють дві порожнисті вени, які впадають у праве передсердя, де й закінчується велике коло К. Мале коло К. починається з правого шлуночка, з якого кров надходить через легеневий стовбур у легеневі артерії і по їхніх гілках — артеріях і артеріолах надходить у капіляри легень, де й відбувається газообмін. З легень кров по легеневих венах спрямовується в ліве передсердя, в якому і закінчується мале коло К. (див. малюнок). Рух крові по судинній системі забезпечується роботою серця: передсердя виконують переважно роль резервуарів, які приймають кров, що надходить з вен, шлуночки — насосів. Судинна система в цілому чинить значний опір течії крові, переборення якого здійснюється завдяки потенціальній енергії, яку серце надає крові. Мірою цієї енергії є величина кров'яного тиску в судинах, яка різна в артеріях, капілярах і венах. Ця різниця тиску є причиною руху крові в судинах. Шлуночки під час скорочення — *систоли* — виштовхують у кров'яне русло певну кількість крові — це т. з. с и с т о л і ч н и й о б ' є м крові; в нормі у людини він дорівнює 70—80 мл. Розрізняють ще х в и л и н н и й о б ' є м, тобто ту кількість крові, яку викидає шлуночок серця за 1 хв; у людини в стані спокою він становить 3,5—5,5 л, під час праці хвилинний об'єм значно збільшується. Регуляція К. в організмі здійснюється складними нейро-гуморальними механізмами (див. *Нейро-гуморальна регуляція, Вегетативне нервова система*). Значно впливають на регуляцію К. і продукти обміну речовин (напр., сечовина розширює судини нирок, вуглекислий газ спричинює значне розширення кровоносних судин головного мозку тощо). Координація К. здійснюється центр. нервовою системою, що й забезпечує тонке пристосування К. в організмі до мінливих умов зовн. середовища.

Розлади К. є результатом різноманітних уражень серцево-судинної системи та її нейро-гуморальної регуляції й призводять до недостатнього постачання тканин і органів кров'ю (див. *Пороки серця, Астма серцева, Колапс, Інфаркт міокарда, Гіпертонічна хвороба*). В СРСР прийнята класифікація недостатності К., розроблена укр. вченими М. Д. Стражеском і В. Х. Василенком. Іл. див. на окрем. аркуші, с. 496—497.

Літ.: Гарвей В. Анатомическое исследование о движении сердца и крови у животных. Л., 1948; Стражеско Н. Д. Избранные труды, т. 1. К., 1955; Богомолец А. А. Избранные труды, т. 1—3. К., 1956—58; Уиггерс К. Динамика кровообращения. Пер. с англ. М., 1957; Фолков Б., Нил Э. Кровообращение. Пер. с англ. М., 1976.

М. І. Гуревич.

КРОВОСО́СКОВІ (Hippoboscidae) — родина *мух*. Тіло (довж. 3—12 мм) плескате, вкрите товстим склеротиновим покривом. Ротовий апарат колючого типу; вусики 2—3-членикові, приховані в ямках на голові. На лапках є дуже розвинені кігтики з 1—2 зубцями. У більшості видів крил немає. Дорослі комахи паразитують на тілі птахів, ссавців та зрідка на людині. Самка К. народжує одну личинку, яка швидко перетворюється на лялечку, розвивається на тілі тварини-хазяїна, в його гнізді чи лігві або у ґрунті. 21 рід (бл. 150 видів); поширені на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — 11 родів, з них в УРСР — 10. Найпоширеніші види К.: кінська (Hippobosca equina), собача (H. longipennis), оленяча К. (Lipoptena cervi), *рунець овечий*.

КРОВОСПИ́ННІ ЗА́СОБИ, гемостатичні засоби — засоби, що сприяють припиненню *кровотечі*. Бувають К. з. місцевої і загальної дії. До місцевих К з. відносять механічні (накладання тугої пов'язки, тампонів з вати або марлі, перев'язування судин, що кровоточать), біол. (*тромбін*, гемостатична губка та їхні замінники — губка желатинова, біопластик), фізичні (припікання кровоносних судин електричним струмом — *електрокоагуляція*, охолодження), хім. речовини в'яжучої та припікаючої дії (*танін* і його препарати, перекис водню, галун, розчин трихлорного заліза), речовини, що спричинюють звуження судин (*адреналін*). До К. з. загальної дії відносять препарати, що їх приймають всередину (*вікасол*, біофлавоноїди, *желатин*, хлористий кальцій), гормональні препарати (*кортизон, преднізолон, адренокортикотропний гормон, фібриноген*), препарати з лікарських рослин (кропиви, водяного перцю, листя деревію). Особливе значення має пряме переливання невеликої кількості свіжої донорської крові (див. *Переливання крові*). При маткових кровотечах застосовують також речовини, що підвищують тонус мускулатури матки, внаслідок чого стискуються її кровоносні судини (препарати *ріжків, пітуїтрин*, окситоцин) або масаж.

Г. В. Книшов.

КРОВОТВО́РЕННЯ, гемопоез — процес утворення, розвитку й дозрівання клітин *крові*. У безхребетних тварин К. здійснюється безпосередньо в крові або в рідинах, що заповнюють порожнини тіла; у хребетних тварин і людини — в *кровотворних органах*, звідки в кров надходять звичайно зрілі клітини. Більшість клітин крові тварин і людини — високоспеціалізовані, не здатні до розмноження і мають короткий цикл життя (від кількох днів до кількох місяців), тому в організмі К. відбувається постійно, а кровотворна тканина є клітинним комплексом, що самооновлюється і збалансовує постійну загибель клітин крові утворенням і надходженням у кров нових клітин. Майже всі клітини крові розвиваються з одного виду недиференційованих, так званих стовбурних, клітин. У К. розрізняють еритропоез (утворення *еритроцитів*), лейкопоез (утворення *лейкоцитів*), що, в свою чергу, поділяється на гранулопоез (утворення *гранулоцитів*), лімфопоез (утворення *лімфоцитів* і *моноцитів* з стовбурних клітин або з ретикулярних клітин сполучної тканини) і тромбоцитопоез (утворення *тромбоцитів*). Кожний з цих різновидів К. характеризується послідовним перетворенням проміжних форм (див. малюнок). Доведено, що в кровотворній тканині, крім стовбурних клітин, є ще т. з. напівстовбурні клітини, розвиток яких детермінований (визначений) в певному напрямі і які чутливі до дії спец. індукторів (еритропоетинів, лейкопоетинів, *антигенів*); з них також розвиваються відповідні клітини крові. Стовбурні клітини містять повну *генетичну інформацію*, що перебуває в пригніченому стані. Тому при активації певних *генів* стовбурна клітина диференціюється у відповідному напрямі гемопоезу. Таким чином, з позицій *молекулярної генетики* суть К. полягає в репресії (пригніченні) одних та активації інших генів кровотворних клітин. К. регулюється нейро-гуморальною системою організму (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). К. може змінюватись при неповноцінному харчуванні, під впливом іонізуючої радіації, ряду захворювань тощо (див. *Агранулоцитоз, Анемія, Лейкоз, Алейкія аліментарно-токсична*). Зміна К відображає

Кровососкові. Кровососка кінська.

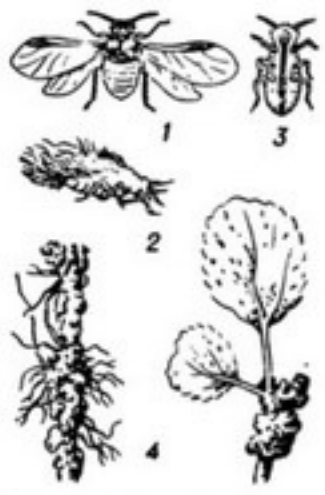

Кров'яна попелиця: 1— крилата самка; 2 — безкрила самка; 3 — личинка; 4 — ушкоджені корінь і пагін рослини.

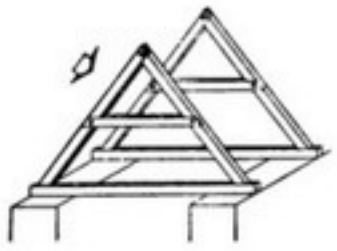

Крокви.

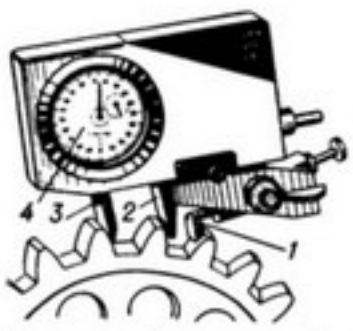

Накладний **крокомір**, яким вимірюють крок циліндричних зубчастих коліс: *1*, *2*, *3* — вимірювальні наконечники; *4* — двобічний відліковий пристрій.

функціональний стан організму і враховується в мед. практиці. Іл. див. на окремому аркуші, с. 496—497.

Літ.: Рябов С. И., Шостка Г. Д. Молекулярногенетические аспекты эритропоэза. Л., 1973; Нормальное кроветворение и его регуляция. М., 1976.

Р. Б. Гутник.

КРОВОТВО́РНІ О́РГАНИ — органи тварин і людини, в яких утворюються формені (клітинні) елементи *крові* і *лімфи*. До К. о. ссавців, у т. ч. людини, належать *кістковий мозок* (в ньому утворюються *еритроцити*, зернисті *лейкоцити*, *тромбоцити*, *лімфоцити*), *селезінка* (лімфоцити; у деяких ссавців — також зернисті лейкоцити й еритроцити), *лімфатичні вузли* (лімфоцити) і *вилочкова залоза* (лімфоцити). У зародка ссавців і людини К. о. є також жовтковий міхур і печінка, з ровитком кісток — кістковий мозок; у нижчих хребетних тварин — *нирки* і *печінка*. У безхребетних тварин клітини крові утворюються безпосередньо в порожнинних рідинах і *гемолімфі*. *Кровотворення* в К. о. відбувається протягом усього життя організму. Воно підтримується гол. чин. родоначальними (стовбурними) кровотворними клітинами, спільними для кровотворної тканини всіх К. о. Крім кровотворних клітин, до складу К. о. входить *строма*, взаємодія якої з стовбурними клітинами визначає тип кровотворення в даному К. о. Крім функції кровотворення, К. о. (особливо селезінці) властива і функція кроворуйнування. Дослідження стану К. о. у людини має велике значення для правильного діагностування різних захворювань (зокрема, хвороб крові).

КРОВОТЕ́ЧА — витікання крові з кровоносних судин внаслідок порушення цілості їхніх стінок. К. поділяють на травматичні, спричинені мех. ушкодженням судинної стінки, і нетравматичні — ушкодження кровоносних судин внаслідок патологічного процесу (новоутвір, запальний процес, ураження проникаючою радіацією тощо). Залежно від виду судини, що кровоточить, розрізняють К. артеріальні, венозні, капілярні та **мішані.** Капілярну К. з паренхіматозного органа наз. паренхіматозною. К. може бути зовн. (кров виливається на поверхню), внутр. (в замкнуту порожнину тіла або в просвіт порожнистого органа) і внутрішньотканинною (кров скупчується в міжтканинних проміжках або просочує тканини). В деяких випадках навіть незначні К. можуть призвести до тяжких наслідків (напр., К. в порожнину черепа). Значна одноразова або часті повторні К. спричиняють *анемію*. Особливо небезпечні артеріальні К. (швидка втрата крові). При раптових великих К. спочатку спостерігаються явища збудження центр. нервової системи, а згодом— пригнічення. Шкіра і слизові оболонки стають блідими, холодними, прискорюється пульс, хворі скаржаться на кволість, задишку, серцебиття, запаморочення. При втраті більше 2—2,5 л крові настає непритомність, хворі вкриваються холодним потом, різко знижується кров'яний тиск і, якщо своєчасно не вжити необхідних лікувальних заходів, припиниться серцева діяльність. При значних зовн. К. слід негайно накласти кровоспинний джгут, пов'язку, що тисне на рану, тощо. Це перша допомога. Щоб остаточно спинити К., уражену судину перев'язують, хворому переливають кров, застосовують ряд медикаментозних *кровоспинних засобів*. Див. також *Гематома*, *Крововилив*.

Літ.: Петровский Б. В., Гусейнов Ч. С. Трансфузионная терапия в хирургии. М., 1971; Вагнер Е. А., Тавровский В. М. Трансфузионная терапия при острой кровопотере. М., 1977.

С. С. Лаврик.

КРОВОХА́РКАННЯ — виділення крові з *харкотинням*. К. може виникнути при захворюваннях верхніх дихальних шляхів, раку, *абсцесі*, гангрені, *актиномікозі*, *ехінококозі* легень, а також при деяких захворюваннях серця (якщо вони супроводяться застоєм крові у малому колі *кровообігу*). Здебільшого К. виникає при туберкульозі легень. Домішки крові в харкотинні можуть бути незначними, у вигляді прожилків, або ж кров виділяється у великій кількості — *кровотеча*. Раптова значна кровотеча може спричинитися до смерті. Лікування: фіз. і психічний спокій, застосування *кровоспинних засобів*. При значних і повторних кровотечах — *переливання крові*.

КРОВ'ЯНА́ ПОПЕЛИ́ЦЯ (Eriosoma lanigerum) — комаха ряду *рівнокрилих хоботних*. Шкідник яблуні та груші. Поширена на всій земній кулі, в Європу завезена з Пн. Америки; в СРСР — на Кавказі, в пд. областях України, в Молдавії, середньоазіат. республіках. Довж. тіла 2—4 мм. Якщо комаху роздавити, виділяється червонувато-бура, схожа на кров, рідина (звідки й назва). Розмножуються партеногенетично (див. *Партеногенез*). За рік можуть мати по 15—17 партеногенетичних поколінь. В умовах СРСР, у т. ч. УРСР, розвиток неповний у зв'язку з відсутністю американського в'яза, на якому у Пн. Америці восени відбувається нормальний розвиток самців і самок. К. п. живиться соками рослин, місця ушкоджень розростаються, виникають тріщини, уражені дерева через кілька років гинуть. Заходи боротьби хім. та біол. (випускають *афелінуса*).

В. О. Мамонтова.

КРОВ'ЯНЕ́ БО́РОШНО — білковий корм з крові свійських тварин. Виготовляють на м'ясокомбінатах. К. б.— дрібнозернистий порошок коричневого кольору, що містить (у %): води 9, жиру 3, золи 6 і *протеїну* 81. В 1 кг К. б. 1,06 *кормової одиниці* і 750 г перетравного протеїну; має повний набір незамінних *амінокислот* і вітаміни групи В. Згодовують К. б. всім тваринам. Непридатне на корм К. б. використовують як *добриво*.

Л. Й. Поплавський.

КРОВ'ЯНИ́Й ТИСК — тиск крові всередині кровоносних судин (всередині *артерій* — артеріальний, *капілярів* — капілярний і *вен* — венозний), що виникає внаслідок нагнітання крові серцем у *кровоносну систему*, опору, в'язкості крові та діяння ін. факторів (див. *Гемодинаміка*). Величина К. т. в артеріях, венах і капілярах різна; вона є одним з найважливіших показників функціонального стану організму. Залежить вона від роботи серця, стану судинної системи, гідростатичної сили, маси і в'язкості крові, що циркулює по судинах, коливання тиску в грудній та черевній порожнинах тощо. К. т. в артеріях при скороченні (*систолі*) шлуночків серця наз. максимальним, або систолічним, артеріальним тиском (у більшості ссавців, у т. ч. у людини, він в нормі становить 110—130 мм рт. ст.). Протягом паузи між скороченнями шлуночків (*діастоли*) тиск в артеріях підтримується еластичністю їхніх стінок. К. т. в артеріях наприкінці діастоли наз. мінімальним, або діастолічним (у нормі становить 70—80 мм рт. ст.). Тривале підвищення максимального артеріального тиску понад 140 мм рт. ст. і мінімального вище від 90 мм свідчить про наявність *гіпертонії* (див. *Гіпертонічна хвороба*); зниження максимального артеріального тиску нижче від 100 мм рт. ст.— про наявність *гіпотонії*. При проходженні крові через капіляри К. т. знижується від 40 мм рт. ст. біля закінчення артеріол до 10 мм рт. ст. в місці переходу їх у венули. У людини артеріальний К. т. вимірюють гол. чин. непрямим шляхом (безкровним), за допомогою сфігмоманометра (див. *Сфігмографія*). Величина капілярного тиску залежить від тонусу артеріол і венозного тиску. У венах відбувається дальше падіння К. т., який у верхній та нижній порожнистих венах стає негативним.

КРОВ'ЯНІ́ ПЛАСТИ́НКИ — один з видів формених елементів крові у ссавців, у т. ч. і людини; те саме, що й *тромбоцити*.

КРОВ'ЯНІ́ СПОРОВИКИ́ — ряд внутрішньоклітинних паразитів класу споровиків. Те саме, що й *гемоспоридії*.

КРОГ (Krogh) Август (15.XI 1874, Грено, Данія — 13.IX 1949, Копенгаген) — датський фізіолог. Професор Копенгагенського ун-ту (1916—45). Праці К. присвячені вивченню *кровообігу*. Вперше описав анатомо-фізіол. особливості капілярної стінки у різних органах і показав значення *капілярного кровообігу* для обміну речовин. Окремі праці К.— з питань порівняльної фізіології дихання й фізіології м'язової діяльності людини. К. розробив кілька нових методик фізіол. досліджень. Нобелівська премія, 1920.

«КРОК ВПЕРЕ́Д, ДВА КРО́КИ НАЗА́Д (Криза в нашій партії)» — книга В. І. Леніна, в якій він розробив і науково обгрунтував орг. основи пролет. партії, принципи парт. керівництва, збагатив марксистське вчення про партію стосовно до нових умов розвитку суспільства. Написана в лютому — травні 1904, видана в травні 1904 в Женеві. Укр. мовою вперше вийшла 1932 в Харкові. Книга дала відсіч кампанії на зрив рішень *Другого з'їзду РСДРП*, яку проводили меншовики, роз'яснила

парт. масам причини післяз'їздівської боротьби *більшовизму* проти *меншовизму*. В. І. Ленін показав, що меншовики, прикриваючись «революційними» фразами, дезорганізовували партію, виступали проти внутріпарт. дисципліни й централізму, вимагали свободи фракцій, намагались будувати партію за зразком зх.-європ. с.-д. партій, зробити її безформним утворенням, здатним лише на *реформізм* у рамках бурж. демократії. Ідейною базою орг. *опортунізму* меншовиків Ленін вважав ревізіоністську філософію і реформістську практику, характерну для правого крила с.-д. партій Заходу. Успіх роботи II з'їзду РСДРП був кроком уперед у справі створення революц. пролет. партії, а розкольницькі дії меншовиків — двома кроками назад. Викривши опортунізм меншовиків в орг. питаннях, їхні спроби повернути партію до гуртківщини, Ленін науково обґрунтував орг. принципи більшовизму, які безпосередньо випливали з істор. завдань пролетаріату, показав, що пролетаріат може завоювати політ. владу, побудувати комунізм лише при наявності політ. авангарду — марксистської партії, яка є частиною цього класу, його передовим загоном, складається з політично зрілих елементів класу. Комуністична партія — не тільки передовий, але й організований загін робітн. класу, вища форма його організації. «У пролетаріату нема іншої зброї в боротьбі за владу, крім організації» (Повне зібр. тв., т. 8, с. 386). Випливаючи з завдань партії, організованість проявляється в політ. свідомості, в єдності волі і дій, дисципліні всіх членів партії. Як вища форма організації, партія покликана здійснювати політ. керівництво ін. орг-ціями робітн. класу, всіх трудящих. Партія може успішно функціонувати лише за умов тісних зв'язків з трудящими. Вона стає непереможною, якщо постійно виражає інтереси мас, має їхню політичну і моральну підтримку. Ленін розробив орг. основи партії, якими вона керується і які визначаються й закріплюються її статутом і є обов'язковими для всіх членів партії. Революц. марксистська партія, вчив Ленін, може функціонувати як єдиний організм тільки на основі *демократичного централізму*. Вона повинна діяти на засадах централізму в обстановці підпільної боротьби і поєднувати централізм з парт. демократією в умовах легальної діяльності.

Принципи парт. керівництва проявляються в поєднанні його колективності з особистою відповідальністю, в поєднанні політ. і орг. роботи, в доборі, розстановці і вихованні кадрів, у перевірці виконання прийнятих рішень. В. І. Ленін перший в історії марксизму дав критику орг. опортунізму, показав величезну небезпеку приниження питань організації для партії, для робітн. руху; розробив учення про партію пролетаріату як головну політ. і орг. силу в боротьбі за комунізм. Книга В. І. Леніна відіграла велику роль у зміцненні боєздатності більшовицьких орг-цій, у посиленні їхньої боротьби проти меншовиків. Ленінські принципи побудови революц. пролетарської партії підтверджуються досвідом міжнар. комуністичного руху.

П. С. Зашкільняк.

КРОКА́НИ (франц. croquants) — учасники ряду антифеод. селянських рухів кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст. у Франції. У 1594—96 рух К. охопив провінції Перігор, Керсі, Пуату та інші. Урядові вдалося до 1598 придушити рух. Проте король *Генріх IV* змушений був знизити прямий податок, заборонити конфіскацію ременту селян за борги. Нові повстання К. відбулися в 20—40-х рр. 17 ст.

КРО́КВИ — несучі конструкції похилого даху, які підтримують покрівлю. К. бувають похилі (з проміжними опорами на внутр. стінах або стовпах) і висячі (без проміжних опор); при великих прогонах (понад 12 м) застосовують *ферми*. К. виготовляють з дерева, залізобетону, металу.

КРОКІ́ (франц. croquis — начерк). 1) Кресленик ділянки місцевості, що відтворює її найважливіші елементи, виконаний прийомами окомірної зйомки. 2) Нашвидко зроблений малюнок (звичайно олівцем), який передає основні, найхарактерніші риси натури або фіксує загальний композиційний задум архіт. споруди, живописного, скульптурного чи графічного твору.

КРОКОВИ́Й ШУКА́Ч — багатопозиційний і багатопроводовий контактний *перемикач* з переривчастим (кроковим) переміщенням *ротора*, що перемикає електричні кола, лінії зв'язку тощо. У ротора К. ш. є контактні щітки або ін. контактні пристрої. Рух йому надає електромагнітний механізм, керований імпульсними сигналами. Статор К. ш. являє собою сукупність фігурних пластин, ізольованих одна від одної. К. ш. застосовують на автом. телефонних станціях, в автоматичних і телемех. пристроях.

КРОКО́ВСЬКИЙ Іоасаф (р. н. невід.— п. 1718, Київ) — укр. освітній і церковний діяч. Закінчив *Київську академію*. У 80-х рр. 17 ст. був її професором, згодом ректором (1693—94). З 1707 — київ. митрополит. Збереглися рукописні лат. підручники, за якими він викладав курси риторики (1683) і філософії (1686—87). Вони написані в дусі церк. схоластики з помітним впливом *томізму*. Обстоював єдність України і Росії.

Літ.: Від Вишенського до Сковороди. К., 1972; Ничик В. М. Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII вв. К., 1978.

О. Г. Губко.

Крокуючий екскаватор.

КРОКОДИ́ЛИ (Crocodilia) — ряд хребетних тварин класу *плазунів*. Тіло (довж. від 1,5 м у деяких видів *кайманів* до 6 м у нільського К.) плескате вкрите панциром з рогових щитків, під якими є кісткові пластинки; голова плеската, з довгим рилом; ноги короткі, масивні, задні з плавальними перетинками; хвіст довгий, дужий, сплющений з боків. Ніздрі та отвори вух можуть замикатися клапанами, очі розташовані високо. К. мають дві пари вискових дуг у черепі, тверде піднебіння, квадратна кістка нерухомо з'єднана з черепом, текодонтні *зуби* (сидять в особливих комірках), ребра зчленовані з хребтом подвійними головками і мають гачковидні відростки, розвинена права дуга *аорти* тощо. К. поширені у тропіч. широтах. Живуть у річках, озерах, болотах та прибережних ділянках морів. Активні переважно вночі. Живляться дрібними тваринами, іноді нападають на великих ссавців, у т. ч. і с.-г. тварин. Самка відкладає яйця (до 100 шт.) в пісок або гниючі рештки рослин. 21 сучасний вид К., що належать до 3 родин: справжні К. (Crocodilidae), *алігатори* та *гавіали*. Останнім часом К. дуже винищені; тепер вживають заходів щодо охорони К., а подекуди (в Америці) їх розводять на спец. фермах (використовують м'ясо, шкіру тощо). Виникли К. від текодонтів у тріасі. Викопні рештки відомі починаючи з верхньокрейдових відкладів Європи, Азії, Америки.

В. І. Таращук.

КРОКОМІ́Р — 1) Прилад, яким вимірюють крок *різьби* (віддаль між сусідніми однойменними бічними сторонами її профілю) або крок циліндричних зубчастих коліс (віллаль між однойменними профілями їхніх сусідніх зубців). К. (мал.) для вимірювання кроку циліндричних зубчастих коліс — різновид *зубовимірювальних приладів*. 2) Прилад у вигляді кишенькового годинника, що автоматично відлічує кількість кроків (до десятків тисяч), зроблених людиною. Дає змогу орієнтовно визначати віддаль.

КРО́КОС Володимир Іванович [13 (26).VI 1889, Одеса — 28.XI 1936, Одеса, похований у Києві] — укр. рад. геолог, професор. Після закінчення (1912) Новоросійського ун-ту в Одесі проводив гідрогеол. дослідження на Херсонщині. З 1922 працював в Одеському с.-г. ін-ті та в Одеському ун-ті, 1928—36 — в Ін-ті геол. наук АН УРСР та в Київському ун-ті. Осн. праці присвячені вивченню викопних хребетних, геології антропогену та регіональній геології. К. удосконалив методику вивчення *лесів* і провів районування лесових відкладів України.

КРОКУ́ЮЧИЙ ЕКСКАВА́ТОР — одноківшовий *екскаватор* з «крокуючим» ходовим устаткуванням: центральною плитою, двома бічними лижами та приводним механізмом. К. е. (мал.) «крокує» в такий спосіб: коли машина опирається на плиту, лижі у піднятому положенні пересуваються в напрямі руху; після опускання лиж машина піднімається, спираючись

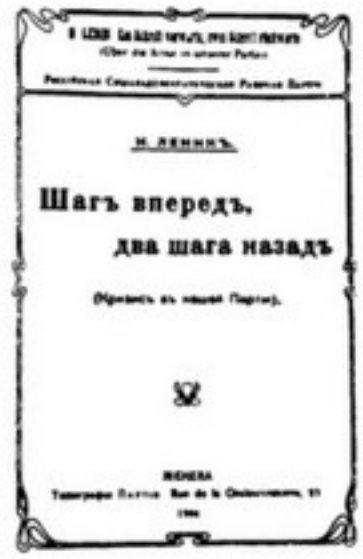

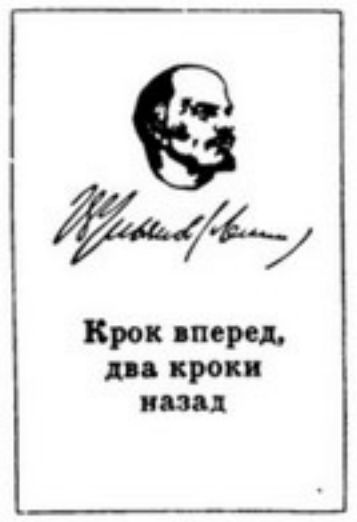

Обкладинки книги В. І. Леніна **«Крок вперед, два кроки назад»** — першого видання 1904 і українського видання 1975.

О. Кромвель.

Кролевець. Кролевецькі рушники.

на них, і переміщується разом з плитою. Місткість ковша, який підвішують до стріли екскаватора на канатах, переважно 4—25 м³, іноді більше, довжина (виліт) стріли 40—100 м. Один з найбільших у світі К. е. з ковшем місткістю 100 м³ і довжиною стріли 100 м створено (1977) на Уральському з-ді важкого машинобудування. Крім крокуючих, є крокуючо-рейкові багатоківшові екскаватори роторного типу. К. е. застосовують при *відкритій розробці родовищ* корисних копалин. *Ю. О. Вєтров.*

КРОЛЕВЕ́ЦЬ — місто Сум. обл. УРСР, райцентр, поблизу р. Реті (бас. Десни). Залізнична станція. Засн. 1601. Після *Деулінського перемир'я 1618* К. в складі Чернігово-Сіверщини загарбала шляхет. Польща. В 1644 К. надано *магдебурзьке право*. В 1654 К. в складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. У місті — арматурний, рем.-мех., конопляний, прод. товарів, маслоробний, плодоконсервний з-ди, багетна та худож. ткацтва ф-ки, торфопідприємство, спец. лісгоспзаг, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 9 заг.-осв. і музична школи, 2 профес.-тех. уч-ща, лікарня, 2 будинки культури, клуб, кінотеатр, 2 б-ки. К. — один із центрів худож. ткацтва. Відомий з 16 ст. В 1922 було засн. артіль, яка в 60-х рр. стала ф-кою худож. ткацтва. Виготовляються декоративні перебірні тканини, рушники, скатертини, покривала. Типовий кролевецький перебір—червоний по білому полотну. Старі вироби мали легкий, прозорий орнамент, пізніше (з кін. 19 ст.) орнамент заповнює все поле. Відомі художники-майстри — Н. Паталах, М. Даценко. І. Дулар, Е. Коноваленко. В К. народилися український рад. письменник П. Ф. *Кочура*, укр. педагог Т. Г. *Лубенець*, піаніст-педагог К. М. *Михайлов*, укр. вчений-лісознавець В. Д. *Огієвський*, вірусолог М. В. *Рево*, укр. дерматовенеролог С. П. *Томашевський*. 25.VIII 1859 К. відвідав Т. Г. Шевченко. Не раз бувала у місті Марко Вовчок.

КРОЛЕВЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис км². Нас. 58,9 тис. чол. (1979). У районі — 81 населений пункт, підпорядкований міській і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м *Кролевець*.

Поверхня — хвиляста рівнина, місцями розчленована долинами річок, балками та ярами. В межах району — відроги *Середньоросійської височини*. Корисні копалини: торф, пісок, глина. Гол. річки — *Сейм* з прит. *Клевень*, Реть з прит. Есмань (усі — бас. Десни). Грунти дерново-підзолисті піщані, торфово-болотні. Більша частина району розташована в зоні мішаних лісів (Поліссі), менша — в лісостеповій зоні. Ліси (сосна, береза, дуб) займають 36,2 тис. га. Підприємства маш.-буд. і металообр., легкої, харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них — кролевецькі арматурний, рем.-мех., прод. товарів з-ди, худож. ткацтва та багетна ф-ки.

Комбінат побутового обслуговування (Кролевець) і 17 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озимої пшениці, ячменю, вівса), картоплі, цукр. буряків та тваринництві м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство). Площа с.-г. угідь 1979 становила 76,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 52,7 тис. га. У К. р.— 11 колгоспів, 3 радгоспи, держ. племінна станція (Кролевець), райсільгосптехніка. Залізничні станції: Кролевець, Алтинівка, Брюловецький, Пиротчино. Автошляхів — 325 км, у т. ч. з твердим покриттям — 177 км. У районі — 35 заг.-осв. і музична школи, 3 профес.-тех. уч-ща; 50 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 18 будинків культури. 30 клубів, кінотеатр, 53 кіноустановки, 77 б-к. У с. Бистрику К. р. народився укр. рад. поет П. С. *Рудь*, в с. Ярославці — укр. рад. актор П. Т. *Коваленко*, в с. Алтинівці — укр. рад. геолог і палеонтолог Г. І. *Молявко*. В К р. видається газ «Маяк комунізму» (з 1919). *І. Я. Додаков.*

КРОЛІВНИ́ЦТВО — галузь *тваринництва*, що займається розведенням *кролів* для одержання високопоживного дієтичного м'яса, хутрових шкурок, пуху. Кролів широко використовують також як лабораторних тварин. Велика плодючість і скоростиглість кролів, відносно невеликі затрати кормів та праці на виробн. продукції зумовлюють екон. доцільність розвитку К. як додаткової галузі с. г. В дореволюц. Росії щорічні заготівлі шкурок не перевищували 200 тис. шт. В СРСР в громадському секторі К. почало розвиватися з 1927—29. Було створено племенні кролівницькі радгоспи, колг. ферми та держ. племрозплідники. Осн. кількість кролячого м'яса в СРСР виробляють РРФСР, УРСР, Молд. РСР, Узб. РСР. На 1.І 1979 на Україні в усіх категоріях г-в налічувалось 13,8 млн. кролів. Найбільш розвинуте К. в колгоспах і радгоспах Крим., Черкас. і Херсон. областей. У республіці працюють понад 500 кролівницьких ферм. В особистих підсобних г-вах населення (на 1.І 1979) утримується 90% усього поголів'я кролів. На Україні н.-д. роботу з проблем К. проводить Н.-д. ін-т тваринництва Лісостепу і Полісся (Харків). *П. В. Щепівнко.*

КРОМАНЬЙО́НЦІ — представники давнього антропологічного типу сучасного виду людини (Homo sapiens), що жили на території Центр. і Пд.-Зх. Європи в епоху пізнього *палеоліту*. Назва походить від гроту Кро-Маньйон у департаменті Дордонь (Франція), де 1868 були виявлені рештки людських кістяків разом з крем'яними знаряддями *оріньякської культури*. Для К. властиві високий зріст, великих розмірів видовжений череп, широке обличчя, прямий виступаючий ніс, добре розвинене підборіддя. *Г. П. Зіневич*

КРО́МВЕЛЬ (Cromwell) Олівер (25.IV 1599, Гантінгдон — 3.IX 1658, Лондон) — діяч *Англійської буржуазної революції 17 століття*, керівник *індепендентів*. У *Довгому парламенті* (з 1640) виступив як прихильник інтересів буржуазії та нового дворянства. Під час 1-ї громадян. війни (1642—46) — організатор загонів, що стали основою армії парламенту (1645), яка розгромила військо короля. Після перемоги над *роялістами* в 2-й громадян. війні (1648) індепенденти, очолювані К., під тиском нар. мас здійснили 1649 ряд революц. заходів — стратили короля, ліквідували палату лордів, проголосили Англію республікою. В той самий час К. жорстоко розправився з демократич. течіями в революції — *левелерами* і *дигерами*, придушив нац.-визвольне повстання в Ірландії (1649—52), ліквідував незалежність Шотландії (1651). У 1653 К. встановив особисту диктатуру — протекторат. Виявляв зацікавленість подіями *визвольної війни українського народу 1648—54* (зберігся, зокрема, уривок з заголовку листа до Б. Хмельницького).

КРО́МЕР (Kromer) Марціан (1512, Беч. тепер ПНР — 23.III 1589) — польс. історик і церковний діяч. Навчався в Краківському і Болонському ун-тах. З 1579 — єпископ. Автор істор. хроніки Польщі з найдавніших часів до 1505 (лат. мовою, 1555; польс. мовою— 1611), де подано відомості з історії України, та праці «Польща» (лат. мовою, 1577; польс. мовою — 1853), що містить матеріали з географії та етнографії України. Праці К. використовували укр літописці 17 — поч. 18 ст.

КРО́МЛЕХ (від бретонського crom — коло і lech — камінь) — споруда, складена з великих, окремо поставлених каменів, які утворюють одне або кілька концентричних кіл. Один з видів *мегалітичних споруд*. Час спорудження К.— *неоліт* і *бронзовий вік*. Одні дослідники вважають К. ритуальними спорудами, інші — культовими. Поширені гол. чин. у Пн. Франції (*Карнак*) та

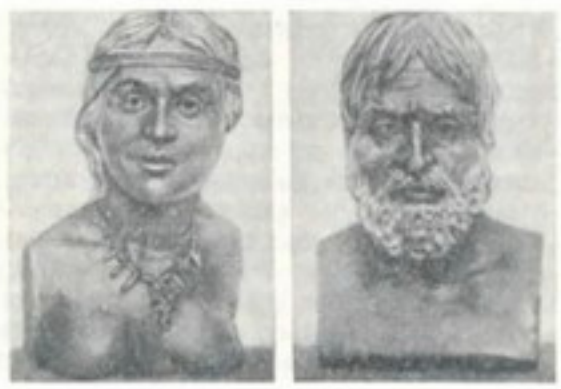

Кроманьйонці. Реконструкція М. М. Герасимова за черепами, знайденими в гроті Мурзак' Коба (Крим).

Великобританії (*Стонгендж* та ін.). В СРСР К. є в Закавказзі.

КРОН (справж. прізв.— Крейн) Олександр Олександрович [н. 30. VI (13.VII) 1909, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни. Літ. діяльність почав 1929 (п'єса «Гвинтівка № 492116»). П'єси «Наша зброя» (1937), «Глибока розвідка» (1941), «Кандидат партії» (1950) — про формування характеру людини в умовах рад. дійсності. У трагедії «Боягуз» (1935) відтворив революц. події 1905—07, у п'єсі «Офіцер флоту» (1944) — Великої Вітчизн. війни. Автор комедії «Розкинулось море широке» (1942; у співавт.), романів «Дім і корабель» (1964), «Безсоння» (1977), оповідань, нарисів, статей про театр. П'єси К. ставляться в театрах України. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Избранное. М., 1972; Театр. М., 1971; Укр. перекл.— Глибока розвідка. К., 1958. *Ю. І. Корзов.*

КРО́НА (нім. Krone, від лат. corona — вінець) — верхня розгалужена частина дерева, утворена сукупністю його гілок. Форма К. у різних рослин здебільшого спадкова, проте вона дещо змінюється залежно від умов зростання. У дерев, що ростуть на просторі, К. звичайно велика, широка і низько опущена. К. дерев загущених насаджень, навпаки, невелика, вузька і міститься на самій верхівці стовбура. Розрізняють К. кулясту (клен), пірамідальну (тополя), пониклу (верба, береза) та ін. Світлолюбні породи дерев мають ажурну К. (сосна, біла акація, береза), тіневитривалі — густу (ялина, бук, граб, липа). К. плодових і декоративних дерев формують обрізуванням гілок у молодому віці. Див. також *Обрізування рослин, Формування плодових дерев, Шпалерна культура.*

КРО́НА (від лат. corona — вінець, крона) — 1) Англ. срібна монета до лютого 1971, дорівнювала 5 *шилінгам*. 2) Золота монета Франції (14—17 ст.), Англії (16—17 ст.) та деяких ін. країн. 3) Грошова одиниця Австро-Угорщини, а потім Австрії і Угорщини до 1924. 4) Грошова одиниця ряду країн: Чехословацької Соціалістичної Республіки, поділяється на 100 *геллерів*; Швеції, Норвегії, Данії, поділяється на 100 *ере*; Ісландії, поділяється на 100 ейре.

КРО́НІН (Cronin) Арчібалд Джозеф (19.VII 1896, Кардросс, Шотландія) — англ. письменник. З 1939 по 1960 жив у США, з 1960— у Швейцарії. Перший роман К.— «Замок Броуді» (1931). Роман «Зірки дивляться вниз» (1935) — про боротьбу шахтарів за кращу долю. В романах «Цитадель» (1937), «Літа зелені» (1944), «Могила хрестоносця» (1956), «Північне сяйво» (1958) та ін. відобразив тяжке становище діячів науки й культури в бурж. Англії. Роман «Викреслений з життя» (1953) пройнятий критикою буржуазного правосуддя. Складному шляху формування свідомості творчої молоді в буржуазному суспільстві присвячено романи «Пісня про шестипенсовик» (1964), «Хлопчик-співець» (1975) та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Літа зелені. К., 1959; Могила хрестоносця. К., 1960; Рос. перекл.— Цитадель. К., 1957; Замок Броуди. К., 1957; Звёзды смотрят вниз. Л., 1958; Северный свет. М., 1959; Памятник крестоносцу. М., 1960; Избранное. Кишинёв, 1975. *Б. Б. Бунич-Ремізов.*

КРО́НОС (Крон; Κρόνος) — у грец. міфології одне з найдавніших божеств, наймолодший з *титанів*, син *Урана* й *Геї* (Землі). Боячись загинути від одного із своїх дітей, Уран повертав їх знову в надра землі. Гея намовила К. скинути Урана з неба. К. став верховним богом, одружився з рідною сестрою *Реєю*, від якої мав дітей: *Деметру, Геру, Аїда, Зевса* та ін. Побоюючись, в свою чергу, втратити владу, К. ковтав своїх дітей. Але Реї вдалося хитрощами врятувати Зевса. Коли З. змужнів, він змусив К. виригнути всіх дітей, а його самого скинув у *тартар*. За міфами, за часів К. на землі був «золотий вік». Образ К. відтворено в мистецтві (Рубенс, Гойя та ін.). У римлян К. ототожнювали з *Сатурном*.

КРОНТО́ВСЬКИЙ Олексій Антонінович [12 (24).III 1855, м. Пенза — 15.VIII 1933, Київ] — укр. рад. патолог. Закінчив мед. факультет Київ. ун-ту (1911). З 1921 — професор цього ун-ту, з 1924 — співробітник Київ. бактеріол. та Київ. рентгенологіч. ін-тів. Праці присвячені проблемам онкології, патології спадковості, ендокринології, регенерації, впливу рентгенівських променів і бактерійних токсикозів на ріст тканин тощо. Розробляв методи культивування тканин поза організмом (вперше досліджував культури тканин в аспекті біохім. динаміки).

КРО́НШНЕП (Numenius) — рід птахів род. *сивкових*. Довж. до 69 см, маса до 800 г. Забарвлення бурувате з темними пістрявинами. 7 видів, поширений в пн. і помірній зонах Євразії та Пд. Америки; в СРСР — 5 видів, з них в УРСР — три: К. великий (N. arquata) — нечисленний гніздовий птах, К. середній (N. phaeopus) та К. малий (N. tenuirostris) — пролітні птахи. Селяться К. здебільшого на болотах, луках, у долинах річок, а також в степах. Гнізда мостять на землі. Кладку з 4 (іноді до 6) яєць насиджують 26—28 діб. Живляться дрібними безхребетними, а також ягодами і насінням. Кроншнеп малий і кроншнеп середній занесені до *Червоної книги* Української РСР.

О. Б. Кістяківський.

КРОНШТА́ДТ (до 1723 — Кроншлот) — місто в Ленінгр. обл. РРФСР, підпорядковане Ленінгр. міськраді. Розташований на о. Котлін. Порт у сх. частині Фінської зат. Засн. 1703 як фортеця для захисту Петербурга, що почала діяти з 18 (29).V 1704. З 20-х рр. 18 ст. —гол. база *Балтійського флоту*. Під час революції 1905—07 відбулися *Кронштадтські повстання 1905 і 1906*. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 сили Балт. флоту, що базувалися у К., брали участь в обороні Ленінграда, Таллінна, Ханко, Моонзунда. К. нагороджено орденом Червоного Прапора (1954). У К.— виробництво швейних виробів, молочний з-д та інші підприємства. Музеї: військово-морський і кабінет-музей О. С. *Попова*.

КРОНШТА́ДТСЬКИЙ ЗА́КОЛОТ 1921 — контрреволюц. виступ гарнізону Кронштадта і екіпажів деяких кораблів Балт. флоту 28.II—18.III, підготовлений есерами, меншовиками, анархістами і білогвардійцями при підтримці іноземних імперіалістів. Виникненню К. з. сприяла зміна класового складу моряків: більшість революц. матросів пішла на фронт, на флот прийшло відстале в політ. відношенні поповнення з села, що відображало невдоволення селян *продрозверстою* в умовах, коли вже було здобуто перемогу над інтервентами. Ватажки заколоту висунули провокаційний лозунг «Ради без комуністів», розрахований на повалення диктатури пролетаріату і створення умов для відновлення влади буржуазії. К. з. становив велику небезпеку для Петрограда. Заколот було придушено силами 7-ї армії під командуванням М. М. *Тухачевського*. В ліквідації Кронштадтського заколоту взяли участь 300 делегатів X з'їзду РКП(б) і загони петрогр. робітників.

КРОНШТА́ДТСЬКІ ПОВСТА́ННЯ 1905 І 1906 — масові збройні виступи матросів і солдатів у Кронштадті під час *революції 1905—07 в Росії*. Після опублікування царського маніфесту від 17 (30).X 1905 на заклик Кронштадтського к-ту РСДРП відбулися численні антиурядові демонстрації і мітинги, які 26.X (9.XI) переросли у збройний виступ. 28.X (11.XI) владі вдалося придушити його. На заклик більшовиків захистити заарештованих учасників повстання виступили робітники Петербурга та ін. міст. У грудні 1905 10 матросів було засуджено до каторжних робіт, 67 — до ув'язнення. Навесні 1906 було створено Кронштадтську парт. орг-цію. Представником Петерб. військ. орг-ції в Кронштадті був Д. З. *Мануїльський*. Більшовики розгорнули підготовку збройного повстання. Воно спалахнуло передчасно [19.VII (1.VIII)] у зв'язку з початком *Свеаборзького повстання 1906*. Вночі проти 20.VII (2.VIII) виступ було придушено. 36 чол. було розстріляно, 130 заслано на каторгу, 1251—ув'язнено.

Ю. П. Лавров.

КРО́ПЕРИ (англ. croppers, від crop — збирати врожай) — орендарі-здольники в США (див. *Здольщина*), які одержують від землевласника не тільки землю, а й робочу худобу, с.-г. реманент і насіння. К., більшість яких ста-

Курс крони щодо карбованця за котируванням Держбанку СРСР (крб.)

Валюта	За	Серпень 1980
Чехословацькі крони	100	12,50
Шведські крони	100	15,48
Норвезькі крони	100	13,24
Датські крони	100	11,71
Ісландські крони	100	0.13

Кромлех Стонгендж. Великобританія.

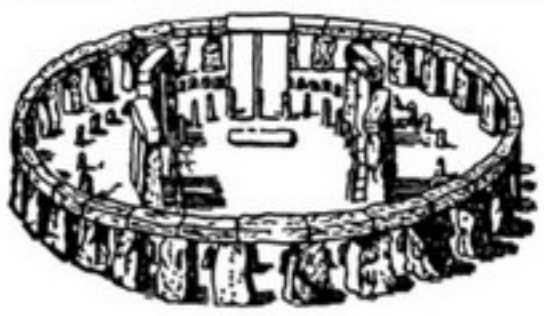

Кроншнеп великий.

Кропива дводомна.

Кроталярія ситникова.

Кропивник.

Крохаль великий (на передньому плані самець).

новлять негри, зосереджені в основному в пд. штатах, де вони орендують невеликі ділянки землі, на яких вирощують бавовник. К. зазнають жорстокої експлуатації.

КРОПИВА́ (Urtica) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин родини кропивових. Рослини вкриті жалкими волосками. Листки супротивні, цілісні або 3—5-лопатеві зубчасті. Квітки одностатеві, одно- або дводомні, зелені, зібрані в пазушні волотевидні або колосовидні суцвіття. Плід — сім'янка. 50 видів, поширених здебільшого у помірній зоні земної кулі. В СРСР — 10 видів, з них в УРСР — 6. Найпоширеніші К. ж а л к а (U. urens) — однорічна рослина до 60 см заввишки і К. д в о д о м н а (U. dioica) — багаторічна рослина до 150 см заввишки. К. містить вітаміни B_2, К, С, каротин, мурашину к-ту, дубильні та ін. речовини. Обидва види — бур'яни. Настій і екстракт з К. застосовують як кровоспинний засіб. Молоді сходи К. використовують для страв; вони є також поживним кормом для тварин.

КРОПИ́ВНА — річка в Укр. РСР, у межах Черкас. обл., ліва притока Золотоноші (бас. Дніпра). Довж. 50 км, площа бас. 324 км². Живлення переважно снігове й дощове. Використовують для зрошування, риборозведення.

КРОПИ́ВНЕНСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ СЕЛЯ́Н 1906 — антипоміщицький виступ селян с. Кропивного (тепер Бахмацького р-ну Чернігів. обл.). 26.V (8.VI) селяни, які працювали в поміщицькій економії, застрайкували, висунувши ряд екон. вимог. Для придушення сел. виступу прибули загін стражників і взвод козаків. Між селянами та карателями сталася збройна сутичка. Заворушення було придушено. 8 учасників виступу віддано до суду.

КРОПИ́ВНИК, кропив'янка, волове очко (Troglodytes troglodytes) — птах род. кропивникових ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла до 12,5 см, маса 8—11 г. Оперення рудувато- або сірувато-буре. Пошир. в Європі, Азії, Пн.-Зх. Африці і Пн. Америці. На Пн. перелітний, на Пд. осілий птах. Є в СРСР, у т. ч. в УРСР, — осілий птах Полісся, Карпат і Лісостепу. Живе в різноманітних ландшафтах, перев. в лісах. Гніздо кулясте з округлим отвором, будує гол. чин. з моху. Кладка (або 2 на рік) з 5—6 (іноді до 16) яєць, насиджує самка 14—15 діб. Живиться К. переважно комахами, а також ягодами й насінням.

КРОПИВНИ́ЦЬКА Олександра Марківна [1(13).VI 1888, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 20.IV 1969, Петродворець, поблизу Ленінграда] — рос. і укр. рад. співачка (сопрано). Дочка М. Л. *Кропивницького*. Вокалу навчалася приватно в Петербурзі (1909—10) та Римі (1912—13). В 1913—14 — солістка театру «Констанца» в Римі, 1915—16 — «Музичної драми» і Народного дому в Петрограді; 1920—22 — Ростовської, 1922—23— Харків. опер, з 1929 — Народного дому в Ленінграді. Партії: Татьяна, Ліза, Марія («Євгеній Онєгін», «Пікова дама», «Мазепа» Чайковського), Купава («Снігуронька» Римського-Корсакова), Тоска (однойменна опера Пуччіні). Камерна співачка. *І. М. Лисенко.*

КРОПИВНИ́ЦЬКИЙ Марко Лукич [10 (22).V 1840, с. Бежбайраки, тепер Кропивницьке Новоукраїнського р-ну Кіровогр. обл.— 8 (21).IV 1910, помер у вагоні поїзда Харківсько-Миколаївської залізниці, похований в Харкові] — український драматург, актор, режисер, композитор. У 1856 закінчив Бобринецьке повітове уч-ще, 1862—63 був вільнослухачем юрид. факультету Київ. університету. В 1861—71 працював на різних канцелярських посадах у Бобринці та Єлизаветграді, де брав участь в аматорських виставах. У 1863 написав першу п'єсу — драму «Микита Старостенко, або Незчуєшся, як лихо спобіжить» (у 1873 переробив під назвою «Дай серцю волю, заведе в неволю»). В листопаді 1871 дебютував у ролі Стецька («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка) в Нар. театрі І. та Д. Моркових і М. Чернишова в Одесі. В 1872 там же опублікував комедію «Помирились» і водевіль «За сиротою і бог з калитою», написав драму «Невольник» (за поемою Шевченка «Сліпий»). В 1873—74 грав у трупі А. Колюпанова-Александрова в Харкові. В травні — серпні 1874 на чолі власної укр. муз.-драм. трупи виступав у Петербурзі. В 1875 — актор і режисер *Театру товариства «Руська бесіда»* в Галичині. В 1876—81 К працював актором і режисером рос.-укр. трупи Д. Ізотова, рос. труп Л. Яковлєва, С. Виходцева, О. Лавровської, 1881—82 — рос.-українських труп Г. Ашкаренка, А. Пальчинського; 1882 — власної трупи, директором якої 1883 став М. Старицький. У 1883—85 ця трупа виступала в Одесі, Миколаєві, Єлизаветграді, Києві, Житомирі, Новочеркаську, Таганрозі, Воронежі, Харкові, Кишиневі, де ставила п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Кропивницького, М. Старицького та ін. В різні періоди (протягом 1885—1900) з створеними власними трупами (див. *Трупи М. Л. Кропивницького*) К. виступав у містах України (Харкові, Одесі, Миколаєві, Єлизаветграді, Херсоні, Полтаві, Києві, Житомирі), а також у Петербурзі, Москві, в містах Центральної Росії (Курськ, Орел, Воронеж, Твер), в Криму, на Дону, Кубані, Пн. Кавказі, на Закавказзі, в Білорусії, Молдавії, в Польщі. В цей період (1882—1900) створив і поставив свої кращі п'єси: «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж Павук», «По ревізії», «Дві сім'ї», «Зайдиголова», «Олеся», «Замулені джерела», «Перед волею», «Зальоти соцького Мусія», «Чмир», «Джигун», в яких змалював класове розшарування в пореформеному селі, відобразив моральну перевагу трудового народу над багатіями-експлуататорами. Тоді ж К. інсценізував ряд творів Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Котляревського. В 1900—10 К. працював у «Трупі М. Л. Кропивницького під орудою М. К. Садовського і П. К. Саксаганського за участю М. К. Заньковецької» (1900—03), в трупах Ф. Волика (1903—04), Л. *Сабініна* (1908—10), О. *Суслова* (1909), Т. *Колесниченка* (1909—10); написав драми — «Конон Блискавиченко», «Страчена сила», «Скрутна доба», «Голомозий», «Старі сучки й молоді парості», «Зерно і полова», комедії — «Супротивні течії», «Мамаша», в яких відобразив настрої різних соціальних станів напередодні й під час першої рос. революції 1905—07, показав розгортання класової боротьби на Україні.

Ролі К. українською мовою: виборний Макогоненко («Наталка Полтавка» Котляревського), Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Назар, Гнат, Хома Кичатий («Назар Стодоля» Шевченка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Кабиця («Чорноморці» Старицького — Лисенка), Голохвостий («За двома зайцями» Старицького), Омелян, Мартин Боруля («Бурлака», «Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Іван Непокритий, Йосип Бичок, Василь Миронович, Самрась Жолудь, Кіндрат Балтиз, Максим Кукса («Дай серцю волю, заведе в неволю», «Глитай, або ж Павук», «По ревізії», «Дві сім'ї», «Олеся», «Пошились у дурні» у власних п'єсах); ролі російською мовою — Городничий, Земляника («Ревізор» Гоголя), Любим Торцов, Тихон («Бідність не порок», «Гроза» О. Островського) Андрій Демченко («Поламане життя» Чернишова), Отелло (однойменний твір Шекспіра) та ін. К. писав музику до вистав, автор вокальних дуетів «За сонцем хмаронька пливе», «Де ти бродиш, моя доле», романсу «Соловейко», пісні «Ревуть-стогнуть гори, хвилі». К. продовжував традиції сценічного реалізму М. *Щепкіна* й К. *Соленика*. Розвиваючи мистецтво українського муз.-драм. театру, К. сприяв утвердженню соціально-психологічної драми на укр. сцені, створив школу режисури й акторської майстерності. Серед учнів К.— Г. Затиркевич-Карпинська, Л. Ліницька, Г. Борисоглібська, І. Мар'яненко та ін. Творчу діяльність К високо цінувала передова рос. громадськість, зокрема В. Давидов, К. Варламов, М. Савіна, І. Рєпін, Л. Толстой, А. Чехов, К. Станіславський. Кращі п'єси К. йдуть на сценах укр. театрів. Ім'ям К. названо *Кіровоградський український музично-драматичний театр*; у Харкові на могилі К. встановлено пам'ятник з погруддям митця (скульптор Ф. Балавенський, 1914). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: Твори, т. 1—6. К., 1958—60; Музичні твори, т. 1—3. К., 1967—68; Вибрані твори. К., 1977; Рос. пер е к л.— Пьесы. М.— Л., 1960.
Літ.: Мар'яненко І. О. Минуле українського театру. К., 1953; Марко Лукич Кропивницький. Збірник статей, спогадів і матеріалів. К., 1955. Йосипенко М. К. Марко Лукич Кропивницький. К., 1958; Киричок П. Марко Кропивницький. К., 1968.

Р. Я. Пилипчук

КРОПИ́ВНЯНСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця в 50-х

рр. 17 ст. на Україні. Створений 1648. Полковим центром було містечко Кропивна (тепер село Золотоніського р-ну Черкас. обл.). В 1649 К. п. складався з 14 сотень і налічував 2053 *реєстрових козаків*. Кропивнянським полковником був сподвижник Б. Хмельницького Ф. *Джалалій*. Населення К. п. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. В 1658 К. п. ліквідовано. Його територія відійшла до Лубенського та Переяславського полків.

КРОПИВ'ЯНКА — 1) Рід птахів род. славкових. Те саме, що й *славка*. 2) Нар. назва *кропивника*.

КРОПИВ'ЯНСЬКИЙ Микола Григорович [16 (28).XII 1889, с. Володькова Дівиця, тепер с. Червоні Партизани Носівського р-ну Черніг. обл. — 21.X 1948, м. Ніжин] — учасник громадянської війни, рад. військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни, підполковник. У 1917 — один з організаторів революц. руху солдатів на Пд.-Зх. фронті. Після перемоги Великого Жовтня з грудня 1917 — командир 12-го армійського корпусу. З березня 1918 — нач. штабу *Другої Української радянської армії*. Керівник *Ніжинського збройного повстання 1918* проти нім. окупантів. У 1918—21 — командир *Першої Української радянської дивізії* (з кінця вересня до листопада 1918), нач. штабу формування частин Червоної Армії Рад. України, командир 60-ї та 47-ї стріл. д-зій, нач. штабу 12-ї армії, нач. військ Всеукр. надзвичайної комісії, уповноважений Раднаркому УРСР по боротьбі проти бандитизму. Потім — на військ. і госп. роботі. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Літ.: Дудко І. П. Микола Григорович Кропив'янський. К., 1965.

КРОПО́ТКІН Петро Олексійович [27.XI (9.XII) 1842, Москва — 8.II 1921, Дмитров, похований у Москві] — рос. революціонер, один з теоретиків *анархізму*, соціолог, географ і геолог; князь. Закінчив Пажеський корпус (1862). За кордоном (перебував 1871—72) приєднався до бакуністів (див. *Бакунізм*). У 1872 вступив у Петербурзі до гуртка *чайковців*. У 1874 ув'язнений до Петропавловської фортеці. В 1876, після втечі з ув'язнення, емігрував за кордон. Виступав проти марксизму. Осн. праці в галузі географії та геології присвячені питанням *орографії* Сибіру, освоєння пн. морів. К.— автор «Дослідження про льодовиковий період» (1876). Перебуваючи в еміграції (1876—1917), брав участь у багатотомному виданні Ж. Ж. Е. *Реклю* «Земля і люди». В 1917 К. повернувся до Росії. Залишився противником держ. влади, але визнав міжнар. значення Великої Жовтн. соціалістич. революції. Ім'ям К. названо хребет Патомського нагір'я в Сибіру, хребет і вулкан у Сх. Саяні, місто в Краснодар. краї.

КРОПО́ТКІН — місто крайового підпорядкування Краснодар. краю РРФСР. Розташований на правому березі р. Кубані. Залізнич. ст. Кавказька. 74 тис. ж. (1977). Розвинута харч. пром-сть (олієекстракційний, консервний, мол., пивоварний з-ди, м'ясний та хлібний комбінати). У К.— хім., «Спецелеватормлинмаш», маш.-буд. деревообр. верстатів та ін. з-ди, ф-ка побутової хімії тощо. Вечірній технікум залізнич. транспорту, мед. уч-ще. Місто утворене 1921, назване на честь П. О. *Кропоткіна*.

КРОС (від англ. cross — перетинати) — вид спортивних змагань; біг, їзда на велосипеді, мотоциклі, автомобілі, ходіння на лижах по пересіченій місцевості. Перший легкоатлетичний К. відбувся в Лондоні 1867, в Росії — в 1909. В СРСР щорічно проводяться профспілково-комсомольський К. (з 1941), міжнар. К. газети «Правда» (з 1962), К. союзних республік, чемпіонати СРСР з К. тощо. Серед міжнар. легкоатлетичних К., що проводяться в ін. країнах, найвідоміші К. націй (з 1903), К. газети «Юманіте» (з 1933). К. є складовою частиною сучас. п'ятиборства, одним з нормативів комплексу «*Готовий до праці й оборони СРСР*» і Військово-спортивного комплексу Збройних Сил СРСР.

КРОСБРИ́ДИНГ (англ. cross-breeding, від cross — схрещування і breeding — розведення) — метод *розведення сільськогосподарських тварин*, що в його основі лежить *схрещування* тварин різних порід. К. застосовують з метою поліпшення породних властивостей малопродуктивних тварин, для виведення нових порід, а також для одержання *помісей* 1-го покоління (промислове схрещування), які при вдалому доборі батьківських пар значно перевищують вихідні породи життєздатністю, конституційною міцністю та продуктивністю. К.— різновид *аутбридингу*. Див. також *Гетерозис*.

КРОСИНГО́ВЕР (англ. crossing-over), перехрест — взаємний обмін ідентичними ділянками гомологічних (парних) *хромосом*. Забезпечує *рекомбінацію* (перерозподіл) *генів* і тим самим підвищує роль комбінативної *мінливості* в *еволюції*. Величина К. вимірюється відношенням кількості рекомбінантних (кросоверних) особин до заг. кількості особин у потомстві від *аналізуючого схрещування*, виражається в процентах і залежить від віддалі між генами. К. звичайно відбувається в *профазі* першого мейотичного поділу (див. *Мейоз*) при утворенні статевих клітин між кон'югуючими (див. *Кон'югація*) несестринськими *хроматидами* парних хромосом. Хроматиди розриваються в ідентичних точках і з'єднуються в новому порядку (див. мал.). Відомий і соматичний, або мітотичний, К., що відбувається при мітотичному поділі (див. *Мітоз*) клітин тіла (соматичних). К. можна викликати штучно різними факторами середовища. Молекулярний механізм К. остаточно не з'ясовано. К. властивий усім тваринам, рослинам і мікроорганізмам.

Ю. М. Александров.

КРОСС Яан (н. 19.II 1920, Таллін) — ест. рад. письменник, засл. письменник Ест. РСР (з 1971). Друкуватися почав 1936. Автор зб. віршів «Збагачувач вугілля» (1958), «Кам'яні скрипки» (1964), «Потік і тризубець» (1971) та ін. На поч 70-х рр. звернувся до істор. прози [зб. новел «На очах у Кліо» (1972), романи «Між трьома спалахами чуми» (ч. 1—3, 1970—77), «Небесний камінь» (1975), «Імператорський безумець» (1978) та ін. Перекладач творів Г. Гейне, П. Ж. Беранже, У. Шекспіра, О. Грибоєдова та ін.

С. Г. Ісаков.

КРОТАЛЯ́РІЯ (Crotalaria) — рід рослин родини *бобових*. Трав'янисті, гол. чин. багаторічні, рослини або кущі чи напівкущі. Листки суцільні, трійчасті або 2—7-парні. Квітки одиночні або зібрані у верхівкові чи пазушні суцвіття, гол. чин. жовті. Біб опушений. Понад 600 видів (за ін. джерелами, бл. 250), які в дикому стані поширені в країнах з жарким кліматом. В СРСР найбільше практичне значення має К. ситникова, або індійські коноплі (C. juncea), яку вирощують в Серед. Азії та Закавказзі. З К. одержують міцне луб'яне волокно, з якого виготовляють грубі тканини, мішковину, рибальські снасті, кращі сорти паперу. К. можна висівати на *зелене добриво*. В Індії та Австралії К. має також кормове значення. Урожай волокна 3—6 ц/га, насіння 3—5 ц/га.

КРОТЕ́ВИЧ Євген Максимович [11 (23).I 1884, с. Журавка, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.— 29.V 1968, Київ] — укр. рад. письменник. Закінчив Київ. ун-т (1911). Друкуватися почав 1906. Осн. твори: п'єси «Сентиментальний чорт» (1923), «Секретар прем'єр-міністра», «Син сови» (обидві — 1924), «Вовченя» (1928); романи «Звільнення жінки» (1930), «Сини землі» (1948); роман-хроніка «Понад Славутичем-Дніпром» (кн. 1—2, 1955—63) — про зародження й розвиток капіталізму на Україні та розгортання робітн. руху. Автор новел, спогадів про Лесю Українку, М. Лисенка, М. Старицького, М. Заньковецьку («Київські зустрічі», 1963).

Тв.: Новели. К., 1957; Вибране. К., 1959; Київські зустрічі. К., 1965; Рос. перекл.— По-над Славутичем-Днепром. М., 1960.

В. Х. Косян.

КРО́УФУТ-ХО́ДЖКІН (Crowfoot Hodgkin; Ходжкін) Дороті (н. 12.V 1910, Каїр) — англ. хімік і біохімік, фахівець у галузі рентгеноструктурного аналізу; чл. Лондон. королівського т-ва (з 1947), почесний чл. АН СРСР (з 1976), чл. ряду ін. іноземних АН. Освіту здобула в Оксфордському ун-ті (1928—32). З 1932 працює в Кембріджському ун-ті. Осн. праці — по вивченню структури стеринів, пептидів, коферментів тощо. Встановила будову пеніциліну і вітаміну B_{12}. Нобелівська премія, 1964.

КРОХА́ЛЬ (Mergus) — рід птахів род. *качачих*. Довж. тіла 40—80 см, маса 0,4—2 кг. У самців оперення строкате яскраве, у самок і молодих птахів — тьмяніше. 5 видів, поширені у Євразії, Пн. та Пд. Америці. В СРСР 4 види, зокрема в УРСР — 3: луток (M. albellus) і К. великий (M. merganser) — тільки на прольоті, К. середній, або довгоносий (M. serrator), гніздиться на о-вах Каркінітської затоки Чорного м. Гнізда

М. Л. Кропивницький.

М. Г. Кропив'янський

П. О. Кропоткін.

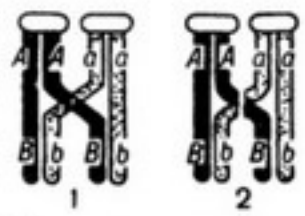

Кросинговер: 1 — характерна фігура перехрещених хромосом (хіазма); 2 — возз'єднання розірваних хроматид у новому порядку.

В. І. Круглов.

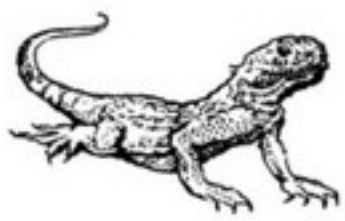

Круглоголовка вухата.

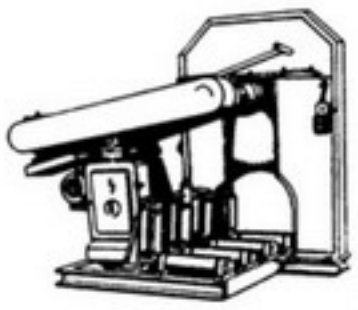

Круглопилковий верстат.

1

2

Круговійчасті інфузорії: 1 — Trichodina pediculus; 2 — колонія Carchesium polypinum.

в дуплах дерев або на землі, в щілинах скель тощо. Кладка з 8—12 білих або зеленувато-білих яєць. Живиться рибою, водяними комахами тощо. Малоцінний мисливський птах. У викопному стані відомий з пліоцену.

М. А. Воїнственський.

КРОХМА́ЛЕ-ПА́ТОКОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харч. пром-сті, підприємства якої виробляють крохмаль, патоку, глюкозу, декстрин та ін. продукти. Продукція К.-п. п. використовується в харч., текст., паперовій, хім., гумовій та ін. галузях пром-сті, а також населенням для споживання. Осн. сировиною для К.-п. п. є *картопля* і *кукурудза*. Крім того, використовують *пшеницю, сорго, рис* та ін. злаки з високим вмістом крохмалю. Виробн. крохмалю з пшениці відоме з давніх часів. У 17 ст. в зв'язку з поширенням в Європі культури картоплі виникло виробн. крохмалю з картоплі. Крохмальну патоку вперше одержано на поч. 18 ст. Напередодні 1-ї світової війни в Росії діяло 186 цензових крохмале-патокових підприємств. Швидкими темпами К.-п. п. розвивалася в роки Рад. влади. В 1978 в СРСР вироблено 270 тис. т крохмалю, 359 тис. т патоки і 17,5 тис. т глюкози. За обсягом виробн. крохмале-патокової продукції СРСР посідає 1-е місце в Європі та 2-е в світі (після США). На Україні 1978 діяло 18 підприємств К.-п. п., а також цехи по виробн. крохмалю на підприємствах харчової, місцевої пром-сті та Укоопспілки. Було вироблено 97,7 тис. т патоки, 57,3 тис. т крохмалю, 14,4 тис. т глюкози. К.-п. п. республіки за виробничими потужностями та обсягом виробн. крохмалопродуктів посідає 2-е місце в СРСР (після РРФСР) і 1-е за виробн. глюкози. Найбільше підприємство К.-п. п. УРСР — *Верхньодніпровський крохмале-патоковий комбінат*.

В. М. Верес.

КРОХМА́ЛЬ (польс. krochmal, від нім. Kraftmehl) — основний резервний *полісахарид* рослин, один з найважливіших *вуглеводів*, що входять до складу їжі людини і тварин. Складається гол. чин. з послідовно з'єднаних між собою залишків D-*глюкози*. Існує в двох формах — як *α-амілоза* і як *амілопектин*. Природний К. являє собою суміш амілози і амілопектину, співвідношення яких різне в різних рослин. У рисовому К. амілози — 17%, кукурудзяному — 21%, картопляному — 22%, в пшеничному — 24%. К. зерна воскової стиглості рису, кукурудзи та ін. складається лише з амілопектину.

Загальна формула К.— $(C_6H_{10}O_5)_n$. К.— білий хрусткий гігроскопічний порошок без смаку й запаху; нерозчинний у холодній воді, спирті, ефірі, в гарячій воді утворює колоїд. розчин — клейстер; йодом забарвлюється в синій колір. *Біосинтез* К. відбувається в зелених частинах рослин в процесі *фотосинтезу* з використанням молекул глюкози. Первинні зерна К. перетворюються на розчинні речовини, які надходять в ін. частини рослин — корені, бульби, насіння, де відкладаються у вигляді зерен резервного К., до складу яких, крім К., входять у невеликих кількостях вода, білки, *ліпіди*, жирні к-ти, фосфати, кремнезем та ін. Зерна К. специфічні за структурою для кожного виду рослин. Особливо багато К. в зернах рису (62—86%), пшениці (57—75%), кукурудзи (62—70%), в бульбах картоплі (14—24%).

При проростанні насіння резервний К. зазнає ферментативного розкладу, продукти якого використовуються рослиною як енергетичний і будівельний матеріал. Людина й тварина споживають К. з їжею. Він розпадається в травному тракті з утворенням глюкози й мальтози [амілоза розкладається за участю α-амілази підшлункового соку та слини, амілопектин — під дією α- і β-амілаз та α (1 → 6)-глюкозидази]. Глюкоза використовується організмом як енергетичний матеріал і частково перетворюється на *глікоген* (т. з. тваринний К.). При неповному кислотному гідролізі К. під дією амілаз утворюються *декстрини*. Ферментативний розклад К. має важливе пром. значення — його використовують у виробництві спирту, пивоварінні, хлібопеченні. Одержують К. гол. чин. з картоплі і рису. Застосовують у харчовій пром-сті, медицині, текстильному, фарбувальному, паперовому виробництві. Див. також *Крохмале-патокова промисловість*.

Літ.: Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Кретович В. Л. Основы биохимии растений. М., 1971; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1974.

КРОХМА́ЛЬНИЙ ЕКВІВАЛЕ́НТ — одиниця порівняльної оцінки *поживності кормів* за продуктивною дією, що показує, якій кількості крохмалю дорівнює (за жировідкладенням) 100 кг даного корму. Розроблений нім. ученим О. Кельнером в кінці 19 — на поч. 20 ст. К. е. користуються у Великобританії, НДР, ФРН та ін. країнах. К. е. має ряд недоліків і майже повсюди підлягає уточненню. В СРСР К. е. покладений в основу розрахунку радянської *кормової одиниці*.

КРО́ЧЕ (Croce) Бенедетто (25.II 1866, Пескассероли, поблизу Неаполя — 20.XI 1952, Неаполь) — італ. філософ-ідеаліст, історик, літературознавець, політ. діяч ліберально-бурж. напряму. Противник фашист. режиму. Представник *неогегельянства*. Єдиною реальністю, за К., є дух, який постає в двох формах: теоретичній (естетичній, інтуїтивній, логічній) і практичній (економічній та етичній). Відповідно до форм духу філософія поділяється на естетику, логіку, філософію економіки та етику. Історію витлумачував як розвиток і становлення форм духу. З цих засад виступав проти осн. положень марксизму.

В. Г. Табачковський.

М. П. Крошицький. Мертва хвиля. 1954.

КРОШИ́ЦЬКИЙ Михайло Павлович [23.X (4.XI) 1894, Севастополь — 4.IV 1972, там же] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1956). В 1914—18 навчався у Вищому худож. уч-щі при АМ у Петрограді. Твори: «З недавнього минулого» (1923), «Рибалки-колгоспники» (1926), «Повстання на броненосці „Потьомкін"» (1927), «В. І. Ленін на 2-му селянському з'їзді» (1934). Був директором Севастопольського худож. музею.

КРУ, крао, крумен — група споріднених народів, які живуть у прибережній частині Ліберії (бл. 1 млн. чол.; 1970, оцінка) і зх. районах Берега Слонової Кості (бл. 1 млн. чол.). Об'єднуються в **3** підгрупи: бакве, гребо, кран; гере, баса, сикон; бете. Мова — кру, гвінейської групи. Переважна більшість К. зберігає традиційні вірування (культи духів природи, культ предків), є також християни (протестанти). Народи К. поступово зливаються в одну народність. Осн. заняття — землеробство, рибальство, ремесла.

КРУГ — *геометричне місце* точок площини, які містяться на віддалі, не більшій за R (радіус) від даної точки (центра). Площу К. обчислюють за формулою $S = \pi R^2$, де $\pi = 3{,}14159...$ Див. також *Коло, Квадратура круга*.

КРУ́ГЛА ПЛО́ЩА в Полтаві — центральна площа міста. Закладена за генеральним планом м. Полтави 1803 за проектом арх. М. *Амвросимова*. Від пл. променями розходяться 8 вулиць. Пл. забудована адм. будівлями в стилі класицизму за «зразковими» проектами арх. А. *Захарова*: поштамт (1809), будинки — кол. присутствених місць, губернаторський, Дворянського зібрання (всі — 1810), генерал-губернатора та віце-губернатора (обидва — 1811). В центрі пл.— монумент-колона Слави на честь перемоги рос. та укр. народів у спільній боротьбі проти шведських загарбників (1805—11, архітектори *Тома де Томон* та М. Амвросимов, скульптор Ф. *Щедрін*). К. п. — один із зразків міськ. ансамблю 19 ст.

КРУГЛИ́ЦЬКИЙ Микола Миколайович (н. 15.VIII 1935, с. Вовчинець Кельменецького р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук з 1967, професор з 1969. Член КПРС з 1964. Закінчив (1960) Київ. політех. ін-т. З 1960 до 1968 працював в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР. З 1968 — в Ін-ті колоїдної хімії та хімії води АН УРСР. Наук. праці присвячені розв'язанню фундаментальних проблем фізико-хім. механіки *дисперсних систем* і матеріалів — створенню фіз.-хім. теорії і методів управління контактними міжчастковими взаємодіями в мінер. суспензіях, емульсіях, пастах, тужавіючих композиціях. Держ. премія УРСР, 1969.

КРУ́ГЛІ ЧЕ́РВИ — 1) Клас безхребетних тварин типу первиннопорожнинних червів. Те саме, що й *нематоди*. 2) Друга назва типу *первиннопорожнинних червів*.

КРУГЛО́В Венір Іванович (н. 18. IX 1936, Перм) — укр. рад. артист балету, засл. арт. РРФСР (з 1962), нар. арт. УРСР (з 1967). В 1956 закінчив Пермське хореографічне уч-ще. В 1956 — 63 — соліст балету Свердловського, з 1963 — Київського театрів опери та балету. Партії: Степан («Лілея» Данькевича), Лукаш («Лісова пісня» Скорульського), Мольфар («Тіні забутих предків» Кирейка); гол. партії в балетах «Спляча красуня», «Лебедине озеро», «Лускунчик» Чайковського, «Жізель» Адана, «Дон Кіхот» Мінкуса. Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

КРУГЛОГОЛО́ВКА, жабоголовка (Phrynocephalus) — рід ящірок родини *агамових*. Довж. тіла з хвостом 7—23 см. Гребеня з лусок уздовж спини й хвоста та стегнових і анальних пор не мають. Характерне т. з. пустельне забарвлення. Більшість К. відкладає яйця, деяким властиве *яйцеживородіння*. Живляться комахами та павуками. Живуть у степах, пустелях і гірських місцевостях. Відомо бл. 40 видів К., пошир. у Пд.-Сх. Європі та Азії. В СРСР — 10 видів, з них найвідоміша К. вухата (Ph. mystaceus). На території УРСР К. немає. К. хентаунська (Ph. rossikowi) і К. плямиста (Ph. maculatus) занесені до *Червоної книги* СРСР. *М. М. Щербак.*

КРУГЛОПИ́ЛКОВИЙ ВЕРСТА́Т — верстат з круглою *пилкою* для поздовжнього, поперечного або мішаного розпилювання (розкроювання) *деревини* та *деревинних матеріалів*; різновид *деревообробного верстата*. Розрізняють К. в. (мал.): одно-, дво- і багатопилкові; з автом. і ручною подачею матеріалу (або інструменту). Частота обертання пилок 500—3000 об/хв, швидкість подачі 5—120 м/хв.

КРУГЛОРО́ТІ, мішкозяброві (Cyclostomata) — клас (надклас) *безщелепних* тварин підтипу хребетних. Сучас. К. поділяються на 2 підкласи (класи): *міноги* і *міксини*. Тіло (довж. до 1 м) вугроподібне, без луски, з непарними плавцями. Щелепи відсутні; рот на дні присмоктувальної воронки, озброєної роговими зубами. Ніздря одна. Органи дихання — зяброві мішки. Осьовий скелет — *хорда*, що зберігається протягом усього життя. Розвиток міног з *метаморфозом*, міксин — без нього. Ектопаразити риб та хижаки. Поширені у прісних і морських водах помір. та субтропіч. широт. Понад 40 видів, в СРСР — 9, з них на Україні — 2 види: українська та угорська міноги. К. можуть завдавати шкоди рибному г-ву. Деякі міноги — об'єкти промислу. К. у викопному стані невідомі. *А. Я. Щербуха.*

КРУГОВИ́Й ПРОЦЕ́С у термодинаміці — процес, у якому система (напр., пара), зазнавши ряду змін, повертається у вихідний стан. При К. п. енергія і всі ін. параметри стану системи (т-ра, тиск, об'єм, *внутрішня енергія, ентропія* тощо) по закінченні процесу набувають своїх попередніх значень. Прикладом К. п. є *Карно цикл*. К. п. наз. прямим, якщо його наслідком є виконання роботи над зовн. тілами і перехід певної частини тепла від більш нагрітого тіла (нагрівника) до менш нагрітого (холодильника). К. п., у результаті якого частина тепла за рахунок роботи зовн. сил передається від холодильника до нагрівника, наз. зворотним. Прямі К. п. застосовують у теплових двигунах, зворотні — в холодильних машинах.

КРУГОВІЙЧА́СТІ ІНФУЗО́РІЇ (Peritricha) — ряд безхребетних тварин класу *інфузорій*. На ротовому диску розміщена лівозакручена спіраль війок, що, зливаючись, утворюють три паралельні мембрани, за допомогою яких К. і. спрямовують воду з поживою до ротового отвору. Понад 1000 видів, пошир. у морській і прісній воді по всій земній кулі. Живуть на водних рослинах і тваринах. Розрізняють 2 підряди: сидячі (Sessilia) та рухливі (Mobilia). У сидячих К. і. на тілі, крім навколоротових мембран, війок немає, на задньому кінці є прикріпні вирости або скоротливе стебельце. Серед них відомі одиночні, напр. *сувійки*, та колоніальні форми, напр. кархезії (Carchesium). Рухливі К. і. об'єднують паразитичні види. У них є війки і прикріпний диск, яким вони тимчасово закріплюються на тілі водних тварин. До рухливих К. і. належать, напр., представники роду триходина, що паразитують на зябрах риб і можуть спричинити їхню загибель. *О. П. Маркевич.*

КРУГООБІГ ВОДИ́ на Землі — сукупність процесів перетворення і переміщення води на земній кулі. Складається з випаровування води з земної поверхні, конденсації її (замерзання, *сублімація*), перенесення повітр. потоками водяної пари або хмар, випадання *опадів атмосферних* (дощ, сніг, град) або утворення *гідрометеорів* (роса, ожеледь, паморозь, твердий наліт), стоку (поверхневого й підземного) та *інфільтрації* води на суходолі. Розрізняють загальний (зовнішній) і малі (внутрішні) К. в. Заг. кругообіг охоплює всю Землю і відбувається за схемою: океани — атмосфера — суходіл — океани. Вода випаровується з океанів і повітр. потоками переноситься на суходіл. Над суходолом вона перетворюється на хмари, з яких випадають опади, що стікають в океани, частково випаровуються та інфільтруються. Частина опадів випадає над океанами з хмар, що утворилися з випаровуваної з океанів вологи. Як над суходолом, так і над океанами відбувається повторне випаровування вологи, з якої формуються хмари. Малі К. в. є частинами заг. кругообігу, вони забезпечують вологообіг над окремими океанами і морями, материками і їхніми частинами.

Щорічно з поверхні Землі випаровується 577 тис. км³ води, з них 505 тис. км³ припадає на Світовий океан і 72 тис. км³ — на суходіл. Річна сума атм. опадів, які випадають в океани, становить 458 тис. км³, що на 47 тис. км³ менше від випаровування з океанів. Весь цей надлишок вологи переноситься повітр. течіями на континенти і острови, формуючи ріки, озера, льодовики і підземні води, створюючи умови для розвитку природного середовища і госп. діяльності людини. Пересічно за рік в океани повертається 45 тис. км³ води внаслідок поверхневого стоку річок та 2 тис. км³ підземних вод, що не дренуються річками після

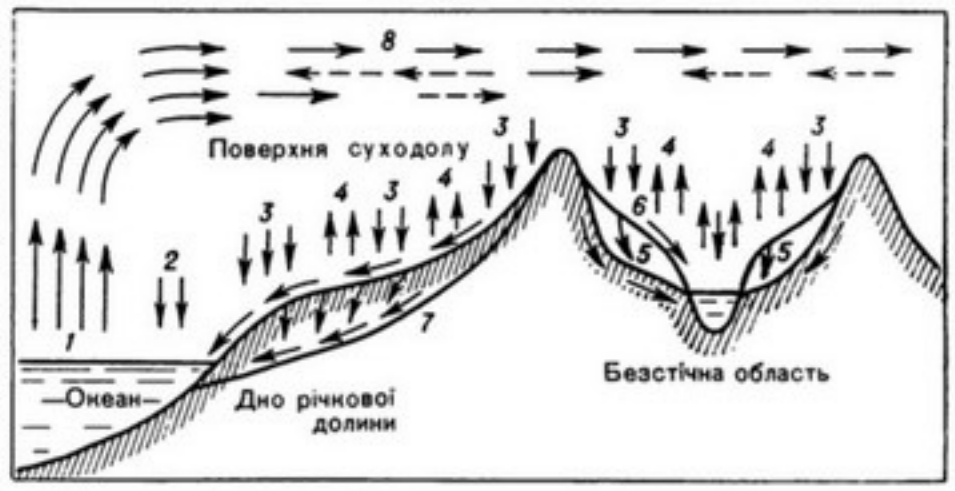

Схема **кругообігу води** на Землі:
1, 4 — випаровування;
2, 3 — випадання опадів; 5 — інфільтрація;
6 — поверхневий стік;
7 — підземний стік;
8 — перенесення вологи.

інфільтрації. Заг. кількість води на земній кулі вважається постійною, що підтверджується станом рівня *Світового океану* і запасами вологи в атмосфері. У розподілі випаровування і атм. опадів на земній кулі спостерігаються значні контрасти, зумовлені відмінностями циркуляційних і радіаційних процесів в атмосфері, що вимагає розроблення спец. заходів для поліпшення *водного балансу* окремих територій.

Літ.: Мировой водный баланс и водные ресурсы Земли. Л., 1974.

М. І. Щербань.

КРУГООБІГ РЕЧОВИ́Н на Землі — різноманітні процеси перетворення і переміщення речовин на Землі, що мають відносно циклічний характер. У К. р. беруть участь хім. елементи та їхні сполуки, більш складні асоціації речовин та організми. До процесів К. р. належать, зокрема, випаровування, переміщення і випадання у вигляді опадів води, вивітрювання материнських порід, обмін речовин між глибинними оболонками Землі та її поверхнею, розчинення у воді продуктів руйнування поверхні Землі, переміщення їх у моря й океани, відкладення на дні

СХЕМА КРУГООБІГУ ВУГЛЕЦЮ

і утворення осадочних порід. Одним з найважливіших і найгранді-озніших процесів К. р. на Землі є біол. цикл кругообігу, який, проте, щільно пов'язаний з переміщенням і фіз.-хім. перетвореннями речовин у неживій природі. Біол. цикл К. р. складається з процесів утворення органіч. речовини з елементів, що містяться в повітрі, грунті, воді, і наступного розкладу цих речовин, внаслідок якого елементи переходять у

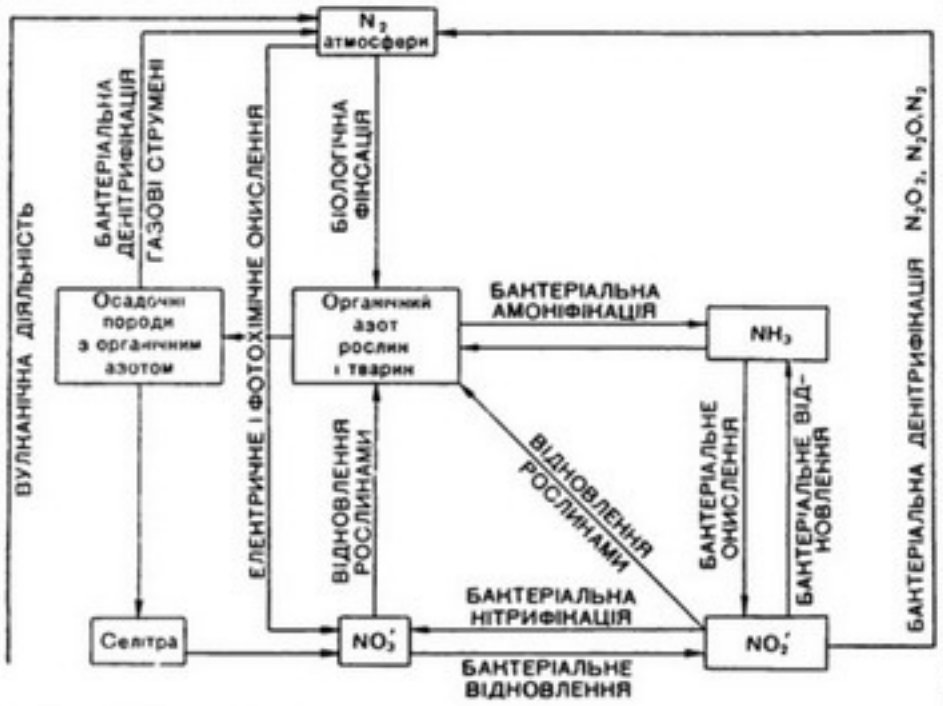

СХЕМА КРУГООБІГУ АЗОТУ

мінеральну форму. В *біогеохімії* звичайно говорять про біол. цикли окремих хім. елементів (вуглецю, азоту, кисню, фосфору, сірки, заліза тощо). Виняткове важливе значення для всіх біол. процесів на Землі має к р у г о о б і г в у г л е ц ю. Величезна його кількість міститься у карбонатах та ін. породах. За рахунок їх розкладу та *дихання* живих організмів, *бродіння, гниття* органічних решток, а також спалювання речовин органічного походження атмосфера Землі поповнюється вуглекислим газом (CO_2), вуглець якого в процесі *фотосинтезу* і *хемосинтезу* асимілюється і входить до складу рослин, а через них переходить в організми тварин. В результаті дихання живих організмів та ін. зазначених вище процесів вуглець вивільнюється і знову переходить у вигляді CO_2 в атмосферу або після загибелі організмів відкладається у вигляді вуглецю органічних речовин і продуктів їх перетворення (вапняки, вугілля, нафта, горючі сланці, торф, гумус тощо). Кругообіг вуглецю пов'язаний з к р у г о о б і г о м к и с н ю, який виділяється в атмосферу в процесі фотосинтезу і використовується в процесі дихання всіх організмів та бере участь у процесах руйнування земної поверхні тощо.

А з о т атмосфери вступає в біол. цикл К. р. завдяки діяльності *азотфіксуючих мікроорганізмів* та внаслідок його електричного і фотохімічного окислення. Азот входить до складу білків та їхніх похідних. У процесі їх розкладу утворюється аміак, окислення якого за участю *нітрифікуючих бактерій* приводить до утворення різних сполук, зокрема азотної к-ти і її солей — *селітр*. Біол. окислення або відновлення азоту веде до утворення аміачних або азотнокислих солей, які використовуються рослинами для побудови важливих органічних сполук. В результаті процесу *денітрифікації* за участю бактерій утворюється елементарний азот, що повертається в атмосферу.

Важливу роль у процесах біол. К. р. відіграє ф о с ф о р, який в організмах входить до складу білків, лецитинів, фітину та ін. сполук. Джерелом фосфору є фосфорити й апатити. Рослинні організми засвоюють його з грунту і водних розчинів. При розкладі органічних решток рослин і тварин фосфор повертається у грунт і після ряду перетворень в ньому може бути знову використаний рослинами.

Рослинні організми залучають в К. р. с і р к у, що входить до складу амінокислот і білків, м а г н і й, який входить до складу *хлорофілу*, калій, кальцій, залізо, багато *мікроелементів*, засвоюючи їх у процесі життєдіяльності і впливаючи на заг. баланс їх на Землі. Великий вплив на К. р. має практична діяльність людини, що приводить до виникнення нових шляхів міграції речовин і енергії, створення нових, раніше не відомих хім. сполук, використання величезних запасів корисних копалин тощо. Глибоке вивчення усієї різноманітності природних і штучних процесів перетворення і К. р. є необхідною передумовою *раціонального природокористування* (див. також *Охорона природи*).

Літ.: Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и её окружения. М., 1965; Виноградов А. П. Введение в геохимию океана. М., 1967; Перельман А. И. Геохимия биосферы. М., 1973; Биогеохимические циклы в биосфере. Материалы VII Пленума СКОПЕ. Москва, 15—22 ноября, 1974. М., 1976.

К. М. Ситник.

Крук.

Крупка дібровна. Загальний вигляд рослини та плід.

КРУГООБОРО́Т КАПІТА́ЛУ — процес руху *капіталу*, що послідовно проходить три стадії, набуваючи трьох функціональних форм: перетворення *грошового капіталу* на *продуктивний капітал*, продуктивного на *товарний капітал* і перетворення товарного капіталу знову на грошовий. На першій і третій стадіях капітал функціонує в сфері обігу, на другій — у сфері *виробництва*, де внаслідок експлуатації капіталістами *робочої сили* створюється *додаткова вартість*. Формула К. к. така: $Г - Т < \frac{Зв}{р} \dots В \dots Т' - Г'$, де $Г$ — *гроші*, $Т$ — товари, що становлять $Зв$ — *засоби виробництва*, $р$ — робоча сила, $В$ — виробн., $Т'$ — товар, що включає в себе додаткову вартість, і $Г'$ — гроші, збільшені на величину додаткової вартості. Через анархічність і стихійність капіталістичного виробн. (див. *Анархія виробництва*) безперервність руху капіталу постійно порушується, призводячи до циклічності виробн., *економічних криз* тощо.

КРУЖА́ЛО — укр. нар. танець. Виконується парами — дівчатами і хлопцями. Темп помірний, ритм чіткий. Муз. розмір — 2/4.

КРУЖКО́В Ілля Маркович [9 (22).IX 1909, Умань, тепер Черкас. обл.—9.I 1974, Київ] — укр. рад. живописець і графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1942. В 1930—34 навчався в Харків. худож. ін-ті, в 1941 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився в К. *Єлеви*, С. *Григор'єва* та Ф. *Кричевського*. Твори: живописні — «Молотьба» (1939—40), «Седнів. Історичні місця боїв» (1940—41), «Букринський плацдарм» (1946—47); плакати — «... Убий — не здамся», «Помстіться!» (обидва — 1942), «Татусю, врятуй!» (1943); «Матері всього світу! Будьте в авангарді борців за мир!» (1959); кіноплакат «Анничка» (1970) та ін.

КРУЗЕ́ЙРО, крузейру (португ. cruzeiro) — грошова одиниця Бразилії, поділяється на 100 *сентаво*. Запроваджений з 1.X 1942 замість *мільрейса*. З 13.II 1967 введено новий К., що дорівнює 1000 старим К. За курсом на грудень 1977 15,95 К. дорівнюють 1 доларові США.

КРУЗЕНШТЕ́РН Іван Федорович [8 (19). XI 1770, Хагуді, тепер Ест. РСР — 12 (24).VIII 1846, Таллін] — рос. мореплавець, адмірал, почесний член Петерб. АН (з 1806). Закінчив Мор. кадетський корпус (1788). У 1803—06 керував першою рос. кругосвітньою подорожжю на кораблях «Надежда» і «Нева» (командиром «Неви» був Ю. Ф. *Лисянський*). В експедиції брали участь О. Є. *Коцебу* і Ф. Ф. *Беллінсгаузен*. Під час плавання вперше проведено докладні океанограф. й метеорологічні дослідження в Атлантичному, Тихому та Індійському океанах, описано узбережжя Сахаліну, Камчатки, окремих Курильських і Японських о-вів, г-во та побут жителів відвіданих о-вів Тихого ок. В 1809—12 К. видав опис плавання в 3-х томах, атлас та альбом малюнків; 1823—26 склав «Атлас Південного моря». У 1827—42 — директор Мор. кадетського корпусу в Петербурзі. Ім'ям К. названо острови у Тихому ок., одна з проток між Курильськими о-вами та ін.

КРУК (Corvus corax) — птах род. *воронових*. Довж. 60—65 см, маса 500—1500 г і більше. Оперення чорне з металічним полиском різних відтінків, ноги і дзьоб чорні. Поширений в Європі, Азії, Пн. Африці та Пн. Америці. В СРСР зустрічається майже скрізь як осілий або кочовий птах. В УРСР — нечисленний осілий птах на всій території. Гнізда на деревах, скелях, високих будівлях та ін. Кладка раз на рік у лютому — червні з 3—7 яєць (частіше 4—6) зеленувато-блакитного кольору з чорними відмітинами. Насиджують 19—21 день. Всеїдний; живиться гол. чин. падлом, виконуючи роль санітара природи, а також гризунами, птахами, яйцями, комахами.

КРУ́ЛЬМАН — річка в Укр. РСР, у межах Запоріз. обл., ліва притока Молочної. Довж. 64 км, площа бас. 560 км². Живлення переважно снігове й дощове. На К.— два ставки; використовують для госп. водопостачання.

КРУМ (р. н. невід.— п. 13.IV 814) — болг. хан 803—814. Видав перші загальнодерж. закони Болгарії.

які запровадили порядок суд. слідства, встановлювали суворе покарання за крадіжку. За правління К. до Болгарії було приєднано землі *аварів* до р. Тиси (805), візантійське м. Сердіку (сучас. Софія, 809), Адріанополь (813).

КРУП (англ. croup) — *синдром* ураження гортані, що характеризується хриплим голосом, «гавкучим» кашлем і утрудненим диханням. Розрізняють К. с п р а в ж н і й (фібринозне запалення слизової оболонки гортані з утворенням на її поверхні плівок; спричинюється гол. чин. дифтерійною паличкою) і н е с п р а в ж н і й (катаральне запалення з набряком слизової оболонки гортані, особливо голосових зв'язок; виникає при грипі, катарі верхніх дихальних шляхів, кору тощо). Л і к у в а н н я — залежно від причини, іноді — *трахеотомія* або *інтубація*.

КРУПИ́ — харчовий продукт з цілого або подрібненого зерна *круп'яних культур*, а також культур зернових і бобових. Відзначаються високими поживними і смаковими якостями, добре розварюються і засвоюються організмом. Містять 65—75% вуглеводів, 7,6—13% білків, 0,8—2,5% жирів (у вівсяних—6,5%). В СРСР виробляють К. (див. *Круп'яне виробництво*): гречані, рисові, ячні, вівсяні, пшеничні, кукурудзяні, горохові. Крім того, з ячменю виробляють К. перлові, з пшениці — К. манні, «Полтавські» і «Артек», з проса — пшоно. З суміші кількох борошнистих компонентів круп'яних і зернових культур, до яких додано цукор, сухе молоко та ін. речовини, виготовляють К. «Піонерські», «Флотські», «Здоров'я» тощо. Є К. (наприклад, гречані, перлові), які після попередньої обробки не потребують варіння. До К. належать також вівсяні, кукурудзяні і пшеничні пластівці. З К. виготовляють харч. *концентрати*, готують каші, супи. *О. С. Зубко.*

КРУПІ́Й Андрій Іванович (27.V 1871, с. Боровківка, тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.— 12.V 1948) — укр. рад. народний поет-сатирик. У віршах дожовтневого періоду висміював панів, попів та куркулів. За рад. часу твори К. були спрямовані проти ледарів, нероб, порушників трудової дисципліни, п'яниць та ін. Вірші К. надруковано в зб. «Поети колгоспного села» (К.— Львів, 1940). Від К. записано багато зразків дожовтневого фольклору.

КРУПІ́НСЬКИЙ (Krupiński) Анджей (11.XI 1744, с. Білани в Галичині, тепер Краківське воєводство ПНР — 27.V 1783, Львів) — польський лікар, доктор медицини (з 1772). З 1773 — «протомедик» Галичини. У 1773—75 викладав у *Медичному колегіумі* у Львові. К. обстоював необхідність підготовки лікарів з місцевих жителів і забезпечення населення мед. працівниками; опублікував працю про гострі гарячки (1774), склав посібник для цирульників (1774—77), в якому виклав основи тогочасних знань з анатомії, дав опис «загальних хвороб» і ряд рекомендацій щодо їх лікування, відзначив цілющі властивості укр. курорту Шкло (тепер Львів. обл.) тощо.

КРУ́ПКА, драба (Draba) — рід рослин родини *хрестоцвітих*. Багаторічні, рідше дво- або однорічні опушені трави, рідше напівкущики. Листки суцільні. Квітки дрібні, білі або блідо-жовті, зібрані в китиці. Плід — здебільшого стручок. Бл. 300 видів, поширених переважно в Пн. півкулі (більшість— у тундрах і в альпійському поясі гір). В СРСР — бл. 90 видів, з них в УРСР — 5. Найпоширеніша в УРСР — К. д і б р о в н а (D. nemorosa) — однорічник до 50 см заввишки, росте як бур'ян на полях, луках, в степах.

«КРУ́ПП» — один з найбільших концернів довоєнної Німеччини та сучас. ФРН (засн. 1811). Осн. виробник зброї протягом кін. 19 і 30—40-х рр. 20 ст. «К.» відіграв злочинну роль у підготовці та розв'язанні обох світових воєн, активно сприяв приходові в 30-х рр. до влади в Німеччині фашизму. Розформований у перші післявоєнні роки «К.» був відроджений за допомогою США і знову перетворився на одне з найбільших монополістичних угруповань Зх. Німеччини. «К.» — багатогалузевий пром. комплекс, підприємства якого виробляють бл. 3 тис. видів продукції (сталь, верстати, преси, гармати, військові та вантажні судна, радіоелектронну апаратуру тощо). До 1967 концерн належав сім'ї Круппів. У 1968, будучи на грані фінанс. краху, «К.» звернувся по допомогу до д-ви і провідних банків ФРН. Таким чином «К.» втратив статус сімейного підприємства; його контролює *Дрезденського банку фінансова група* і Дойче банк. «К.» має великі капіталовкладення в Бразілії, Аргентині, ПАР тощо. *В. А. Колибанов.*

КРУ́ПСЬКА (Ульянова) Надія Костянтинівна [14 (26).II 1869, Петербург — 27.II 1939, Москва]— професіональна революціонерка, рад. держ. і парт. діяч, теоретик марксистської педагогіки, почесний член АН СРСР (з 1931), діяч міжнар. жіночого руху. Дружина і найближчий помічник В. І. Леніна. Член Комуністичної партії з 1898. Народилася в сім'ї офіцера. В 1887 закінчила гімназію. У 1889 вчилася на Вищих жіночих курсах. Революц. діяльність почала 1890 в марксистських гуртках Петербурга. Брала участь в організації і роботі *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, в підготовці І з'їзду РСДРП. У серпні 1896 К. заарештовано і 1898 засуджено до трьох років заслання. Перші два роки заслання відбувала в с. Шушенському, разом з В. І. Леніним, потім рік в Уфі. В 1901 емігрувала до Мюнхена. Працювала секретарем редакцій газет *«Искра»*, *«Вперёд»*, тех. секретарем закордонної частини ЦК, вела парт. архіви тощо. Листувалася з с.-д. орг-ціями Росії, зокрема з Катеринослав., Київ., Одес., Миколаїв., Луган. та ін.

В 1905 повернулась на батьківщину. В 1907 емігрувала. Працювала в редакції газ. *«Пролетарий»*. В 1911 була одним з організаторів і викладачів *партійної школи в Лонжюмо*. В 1915 працювала секретарем ЦО партії — газ. *«Социал-демократ»*. У квітні 1917 повернулася в Росію. Була членом Виборзького райкому партії в Петрограді. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції К.— комісар по позашкільній роботі, член колегії Наркомосу РРФСР. З 1920 — голова Головполітосвіти при Наркомосі. З 1929 — заст. наркома освіти РРФСР. Життя і діяльність К. були тісно зв'язані з Україною. В 1877 К. з батьками жила і вчилася в Києві. Влітку 1896 за дорученням В. І. Леніна та петерб. «Союзу боротьби» приїздила в Полтаву, де провела нараду київ. і полтавських соціал-демократів, присвячену підготовці І з'їзду РСДРП і виданню загальнорос. нелегальної с.-д. газети. В 1918 друкувалася в газ. *«Донецкий пролетарий»* (Луганськ). В 1925 виступала на Всеукр. клубному з'їзді в Харкові. В 1936 робітники Донбасу обрали К. делегатом на Надзвичайний 8-й з'їзд Рад СРСР. К. приділяла велику увагу н.-д. роботі в галузі педагогіки. В книзі «Жінка-робітниця» (1900; вид. 1901 під псевд. Сабліна) яскраво показала тяжке життя трудящої жінки-матері в умовах експлуататорського ладу, викрила суть бурж. системи виховання, вказала шляхи побудови нової, соціалістичної школи. В кн. «Народна освіта і демократія» (1915) дала глибокий марксистський аналіз ідеї трудової школи. В пед. творах дожовтневого періоду викривала суть бурж. системи виховання, в творах рад. періоду з позицій марксизму-ленінізму К. висвітлювала широке коло питань *комуністичного виховання*, навчання й освіти підростаючого покоління, проблеми будівництва нової, рад. школи, розробляла принципи нар. освіти в СРСР. К. належить заслуга втілення в життя ідеї трудової політех. школи. К. була одним з організаторів і керівників дит. комуністичного руху. Багато зробила в справі пропаганди кращих творів класичної і сучас. л-ри, в боротьбі за партійність л-ри («Ленін і Чернишевський», «Ленін і Горький», «Про Льва Толстого», всі — 1928, «Про викладання літератури», 1932, та ін.). Брала активну участь у роботі та редагуванні журн. «На путях к новой школе», «Коммунистическое просвещение», «Коммунистка», «Работница» та ін. У рад. час видано бл. 400 назв книжок К. (в т. ч. 80 тематичних збірників) 45 мовами народів СРСР. На Україні, зокрема, вийшло 44 видання творів К. 35 назв творів К. видано іноз. мовами.

К. була учасницею всіх з'їздів партії (крім I і V), які відбувалися за її життя. На XIII—XIV з'їздах обиралася членом ЦКК, на XV—XVII з'їздах— членом ЦК ВКП(б). Була членом ВЦВК і ЦВК СРСР усіх скликань, депутатом і членом Президії Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджена орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора. Похована в Москві біля Кремлівської стіни.

Тв.: Педагогические сочинения, т. 1—11. М., 1957—63; О Ленине. М., 1965; Ленин и партия. М., 1963; У к р. п е р е к л.— Педагогічні твори, т. 1—10. К., 1963—67; Спогади про Леніна.

Н. К. Крупська.

І. Ф. Крузенштерн.

І. М. Кружков. Агітплакат «Будемо гідні пам'яті батьків». Шовкографія. 1972.

Є. М. Крутень

Л. Кручковський.

Г. С. Крушевський. Тривога. 1899. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

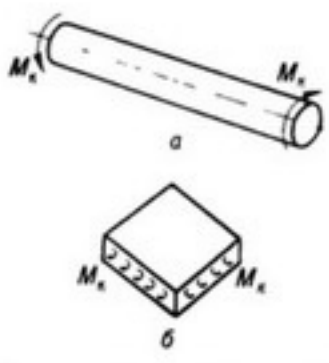

Кручення: *а* — прямого круглого стрижня; *б* — пластини; $M_к$ — крутний момент.

К., 1959; Про молодь. К., 1940; Про культурно-освітню роботу. К., 1959; Про бібліотечну справу. К., 1960.

Літ.: Дридзо В. С. Надежда Константиновна. М., 1969; Литвинов С. А. Н. К. Крупская. К., 1970; Н. К. Крупська і сучасна школа. К., 1974; Надежда Константиновна Крупская. Биография. М., 1978; Воспоминания о Надежде Константиновне Крупской. М., 1979; Надежда Константиновна Крупская. Библиография трудов и литературы о жизни и деятельности. М., 1969.

Т. Л. Пономаренко.

КРУП'ЯНЕ́ ВИРОБНИ́ЦТВО — виготовлення *круп'їв* з зерна круп'яних, зернових і бобових культур; галузь *борошномельно-круп'яної промисловості*. У процесі К. в. зерно спочатку очищають від домішок в *сепараторах, трієрах* або ін. апаратах і машинах. Очищене зерно лущать (обрушують), видаляючи квіткові плівки у проса, рису-зерна, вівса і ячменю, неїстівні плодові оболонки у гречки малозасвоювані насінні оболонки у гороху. Для цього використовують вальцедекові верстати, лущильні машини і посади, *оббивальні машини* тощо. Перед лущенням зерно деяких культур (вівса, гречки, проса) пропарюють і підсушують. Далі вдаються до провіювання, недосить вилущені зерна знову пропускають через лущильні апарати або машини, потім сортують на ядро лущене і ядро подрібнене, які шліфують і полірують, одержуючи крупи. У лущеного ядра (рису, гороху, вівса, пшона) на шліфувальних і полірувальних машинах видаляють зародок і зовн. оболонки, а подрібненому ядру (ячменю, пшениці і кукурудзи) надають овальної або округлої форми. Побічними продуктами К. в. є мучка і січка, відходами — лузга, недорозвинені і зіпсовані зерна. Проблеми К. в. досліджують, зокрема, в *Одеському технологічному інституті харчової промисловості*. На Україні крупи виробляють на з-дах Білої Церкви, Донецька, Миргорода, Кривого Рога, Львова, Полтави.

Літ.: Технология переработки зерна. М., 1977.

О. С. Зубко.

КРУП'ЯНІ́ КУЛЬТУ́РИ — сільськогосподарські рослини, з зерна яких виробляють *крупи*. До власне К. к. в СРСР належать *просо, рис, сорго, чумиза* і *гречка*. До умовно круп'яних відносять також *ячмінь, овес, пшеницю, кукурудзу* та *горох* і *сочевицю*. На Україні з К. к. найбільше сіють просо (Лісостеп, Степ) і гречку (Полісся, Лісостеп), а в світовому землеробстві осн. К. к. є рис. За біол. властивостями К. к. різко відмінні й потребують для росту й розвитку різних умов зовн. середовища. *Зерно* К. к. містить значну кількість вуглеводів, білків, вітамінів і небагато жирів. Просо і гречку (крім основного посіву) використовують також як страхові культури для пересіву озимих і ярих хлібів (на випадок їхньої загибелі) та як післяжнивні культури. Зерно К. к. переробляють і на борошно, крохмаль, спирт. Див. також *Круп'яне виробництво, Зернове господарство*.

КРУ́СТЕН Ерні [н. 17 (30).IV 1900, Мурасте, тепер Хар'юського р-ну Ест РСР] — ест. рад. письменник, народний письменник Ест. РСР (1972). Друкується з поч. 20-х рр. Перша зб. оповідань «Верес» (1927). Роман «Серця молодих» (кн. 1—2, 1954—56) — про революц. події 1905 в ест. селі. Автор романів «Книга про Пексів» (1946), «Ніби крапля в морі» (1962), п'єс «Я живу» (1956) і «Американці прийшли» (1959), зб. новел «Поворотні пункти» (1946), «Похорон батога» (1957) і «В пошуках весни» (1960), «П'ять оповідань» (1968), повісті «Окупація» (1969). Твори для дітей. Нагороджений орденами Дружби народів, «Знак Пошани».

С. Г. Ісаков.

КРУ́ТЕНЬ Євграф Миколайович [17 (29).XII 1890, Київ — 6 (19).VI 1917, біля с. Плотичі, тепер Тернопільського р-ну Терноп. обл.] — рос. військ. льотчик, підполковник, один з організаторів рос. винищувальної авіації. Закінчив Костянтинівське арт. училище (1911) та Гатчинську військ. авіац. школу (1914). Учасник 1-ї світової війни на Пд.-Зх. фронті, був льотчиком, командиром 2-го армійського авіац. загону, винищувального авіац. загону та групи. В грудні 1916 — березні 1917 перебував у Франції, де брав участь у повітр. боях на франко-нім. фронті. За час війни збив бл. 20 літаків противника. За ініціативою К. в Росії вперше у світі було створено спец. винищувальні загони й групи. Розробив понад 20 способів атаки та виходу з неї для літаків різних типів. Автор праць з теорії та практики застосування винищувальної авіації. Нагороджений рос. та франц. бойовими орденами. Загинув під час повернення з бойового завдання. Похований у Києві поряд з П. М. *Нестеровим*.

О. М. Граціанський.

КРУТИ́ — залізнична станція між Ніжином і Бахмачем, де на початку 1918 точилися запеклі бої між рад. частинами і військами укр. бурж.-націоналістичної контрреволюції та австро-нім. окупантів. 15—17 (28—30). I 1918 рад. загони, що йшли на допомогу учасникам *Київського січневого збройного повстання 1918*, розгромили тут війська *Центральної ради* і 26.I (8.II) визволили Київ. Район К. вдруге став місцем боїв на поч. березня 1918, коли рад. війська, перейшовши в контрнаступ проти австро-нім. військ, на кілька днів затримали їх під К.

КРУТИГОЛО́ВКА (Jynx torquilla) — птах род. дятлових. Довж. 18—20 см, маса 35—37,5 г. Заг. тон оперення сіро-бурий. Поши. в Європі, Азії і Пн. Африці. В СРСР — у лісовій зоні, в Криму, на Кавказі. В УРСР — звичайна по всій території (крім безлісних р-нів). Перелітний птах, зимує в Пн. Африці і на Пд. Азії. Гнізда в дуплах, кладку в травні — червні з 6—12 (зрідка до 14) білих яєць насиджує 11 днів. Живиться комахами. Іл. с. 547.

КРУ́ТИКОВА Ніна Євгенівна [н. 14 (27).I 1913, м. Лодзь, тепер ПНР] — укр. і рос. рад. літературознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1957). Член КПРС з 1944. Закінчила Харків. плановий ін-т (1932). З 1938 — викладач Київ. ун-ту, з 1941 працює в Ін-ті л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Досліджує проблеми розвитку критичного реалізму в укр. і рос. л-рах, історію укр.-рос. літ. взаємин, худож. специфіку літ. творів, традиції і новаторство в л-рі, творчість укр. і рос. письменників 19 — поч. 20-го ст. (М. Гоголя, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, А. Чехова та ін.), письменників рад. часу. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Гоголь та українська література. К., 1957; Творчість І. С. Нечуя-Левицького. К., 1961; Русский реализм и становление украинской реалистической прозы. К., 1963; Сторінки творчого життя. (Марко Вовчок в житті і праці). К., 1965; Шляхами дружби і єднання. К., 1972; Реалізм. Збагачення. Єдність. К., 1976; В начале века. Горький и символисты. К., 1978.

Н. І. Чорна.

КРУТИ́ЛЬНА МАШИ́НА — машина текстильного виробництва, на якій виготовляють кручені нитки, *корд*, шпагат та ін. матеріали. Осн. робочим органом К. м. є *веретено* з котушками, шпулями, бобінами тощо. Для вироблення кручених ниток в СРСР створено (1956—61) прядильно-крутильні машини з веретеном і *витяжним приладом*, на яких суміщено операції *прядіння, скручування* і намотування.

КРУТИХО́ВСЬКА Зінаїда Олександрівна [3 (16).X 1916, с. Каргапілля, тепер селище міського типу Кург. обл. РРФСР] — укр. рад. геофізик, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1971), засл. діяч н. УРСР (з 1979). Закінчивши Свердловський гірничий ін-т (1938), працювала в установах геол. служби РРФСР і УРСР та на викладацькій роботі. З 1956 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР, з 1961 — Ін-ту геофізики АН УРСР (з 1964 — зав. відділом цього ін-ту). Осн. праці з питань дослідження магнітного і гравітаційного полів Землі, вивчення глибинної будови залізорудних районів УРСР. Нагороджена орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1972.

В. С. Бєлокуров.

КРУ́ЧЕНІ ПАНИЧІ́ (Ipomoea) — рід рослин род. берізкових. Те саме, що й *іпомея*.

КРУ́ЧЕННЯ в опорі матеріалів — зміна форми стрижня, пластинки або оболонки, що зумовлюється дією крутних моментів у площині поперечного перерізу стрижня чи в площині бічних граней пластинки й оболонки; вид *деформації*. При К. прямого круглого стрижня (напр., вала; мал., *а*) його поперечні перерізи, залишаючись плоскими, взаємно повертаються навколо поздовжньої осі, внаслідок чого виникають дотичні напруження, найбільші біля поверхні. Ці напруження визначають за формулою:

$$\tau_{макс} = \frac{M_к}{J_p} r,$$ де $M_к$ — крутний момент; r — радіус перерізу; J_p — полярний *момент інерції* перерізу. Кут повороту на одиницю довжини стрижня (відносний кут К.) дорівнює: $\theta = \frac{M_к}{GJ_p}$, де G — *модуль пружності* певного матеріалу при *зсуві*. В разі К. некруглих стрижнів

їхні поперечні перерізи викривлюються, виходячи з первісної своєї площини (стиснене К.). Стиснене К. притаманне тонкостінним стрижням (двотаврам, швелерам тощо). де, крім дотичних напружень, виникають нормальні. К. пластинок і оболонок під дією крутних моментів (мал., *б*) супроводиться викривленням їхніх серединних поверхонь, що пов'язано з переміщенням точок цих поверхонь у напрямі *нормалей*. К. враховують при розрахунках багатьох деталей, конструкцій і машин.

О. І. Стрельбицька.

КРУЧЕНЮК Петря (Петро Аксентійович; н. 29.VI 1917, с. Плоть, тепер Рибницького р-ну Молд. РСР) — молд. рад. поет, перекладач. Член КПРС з 1942. Друкуватися почав 1936. Перша зб. віршів — «У променях життя» (1939). Автор збірок «Фронтові вірші» (1942, рос. мовою), «Свіжі борозни» (1948), «Живе джерело» (1953), «У нас є друзі» (1960), «Веди нас, час» (1967), поеми «Тим, хто прийде після нас» (1970) та ін. Україні присвятив поему «Глибоко відгукнулось» (1952), статтю «Сестрі Україні» (1979), вірші. Автор віршів і статей про Т. Шевченка. Перекладач творів Т. Шевченка, М. Рильського, П. Тичини, А. Малишка, П. Воронька, С. Олійника, М. Нагнибіди. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. *А. Д. Додул.*

КРУЧКО́ВСЬКИЙ (Kruczkowski) Леон (28.VI 1900, Краків — 1.VIII 1962, Варшава) — польс. письменник і громадський діяч. Член ПОРП з 1945. Перша зб. віршів — «Молоти над світом» (1928). Найзначніші романи К.: «Кордіан і хам» (1932), «Павині пера» (1935). У 1936 брав участь у конгресі на захист культури у Львові. Автор публіцистичних збірок «Чому я соціаліст?» (1937), «В атмосфері диктатури» (1938) тощо. В післявоєнні роки виступив з драмами «Відплата» (1948), «Німці» (1949), «Юліус і Етель» (1953), «Відвідини» (1955), «Перший день свободи» (1960), «Смерть Губернатора» (1961), збірками публіцистич. статей «Зустрічі й зіставлення» (1946), «Право на культуру» (1952), «Серед своїх і чужих» (1954). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1953.

Тв.: Укр. перекл.— Кордіан і хам. Львів, 1955; Павині пера. К., 1955; Рос. перекл.— Избранное. М., 1955; Пьесы. Статьи. М., 1974.

Літ.: Зарна О. Леон Кручковський. В кн.: Сучасні польські письменники. К., 1960; Пиотровская А. Г. Леон Кручковский. М., 1977; Стефанович В. И. Леон Кручковский. Библиографический указатель. М., 1954.

В. П. Ведіна.

КРУШЕ́ВСЬКИЙ Георгій Степанович (1863—1938, Київ) — укр. рад. живописець. У 1891—95 навчався в петерб. АМ. Твори: «Тривога» (1899, ДМУОМ), «З полювання» (1900), «Портрет» (1915), «Голівка» (1916) та ін.

КРУШЕ́ВСЬКИЙ Микола Вячеславович [6 (18).XII 1851, Луцьк — 31.X (12.XI) 1887, Казань] — рос. і польс. мовознавець. Закінчив Варшавський ун-т (1875). Професор Казанського ун-ту (з 1883). Учень І. О. *Бодуена де Куртене*, представник казанської лінгвістичної школи. Автор праць з заг. та індоєвроп. мовознавства: «До питання про гуну. Дослідження в галузі старослов'янського вокалізму» (1881), «Нарис науки про мову» (1883). Досліджував заг. *лінгвістичні закони*, розмежовував статику й динаміку в мові, обґрунтував її системний і знаковий характер, був одним із попередників сучас. *фонології*.

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКА Ганна Амвросіївна (18.VIII 1887, с. Біла, тепер передмістя Тернополя — 13.V 1965, Львів) — укр. співачка (сопрано). Сестра С. А. *Крушельницької*. Закінчила Вищий музичний інститут у Львові (1904) та Міланську консерваторію (1912). Співала на оперних сценах Варшави, Львова, Мілана, Венеції, Рима та ін. Партії: Наталка, Маруся («Наталка Полтавка», «Чорноморці» Лисенка), Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Ірис («Ірис» Масканьї), Зіглінда, Єлизавета («Валькірія», «Тангейзер» Вагнера). В 1928 залишила сцену. Як камерна співачка виступала в ювілейних концертах М. Лисенка (1903), Т. Шевченка (1901—06), І. Франка (1913) у Львові. *П. К. Медведик.*

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКА Соломія Амвросіївна (23.IX 1872, с. Білявинці, тепер Бучацького р-ну Терноп. обл.— 16.XI 1952, Львів) — укр. рад. співачка (лірико-драматичне сопрано) й педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1951). З 6 років вчилася гри на фортепіано, пізніше співала в хорі т-ва «*Руська бесіда*» в Тернополі. В 1893, закінчивши Львів. консерваторію (фортепіано — у В. Вшелячинського, спів — у В. *Висоцького*), дебютувала (Леонора, опера «Фаворитка» Г. Доніцетті) у Львів. опері; 1893—96 вдосконалювала спів у проф. Ф. Креспі в Мілані. Музику та опери Р. Вагнера вивчала у Відні (1895). Співала на сценах кращих театрів Європи, Африки й Америки; виступала, зокрема, у Львові (разом з О. Мишугою), в Одесі (1896—97), Варшаві (1898—1902), Петербурзі (1901—02), Парижі (1902, «Гранд-Опера»), Неаполі (1903, 1904), Брешіа (1904), Римі (1904—05), Мілані («Ла Скала», 1898, 1904, 1907, 1909, 1915), Лісабоні (1908, 1916), Каїрі, Александрії (1904), Буенос-Айресі (1906, 1908, 1910—13) та ін. Маючи виняткові природні сценічні і вокальні дані — великого діапазону (бл. 3 октав) голос, рівний в усіх регістрах, опанувавши школу *бельканто*, К. досягла вершин майстерності в оперному і камерному співі. Світова муз. критика ставила її нарівні з М. *Баттістіні*, Е. *Карузо*, *Тітта Руффо*, Ф. *Шаляпіним*. Серед партій (понад 60) — Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Татьяна, Ліза («Євгеній Онєгін», «Пікова дама» Чайковського), Тамара («Демон» Рубінштейна), Галька («Галька» Монюшка), Аїда. Чіо-Чіо-сан, Тоска (однойменні опери Верді, Пуччіні), Саломея. Електра (однойменні опери Р. Штрауса). Разом з А. Тосканіні утвердила на італ. сцені опери Р. Вагнера (сопранові партії в «Лоенгріні», «Тангейзері», «Валькірії» «Загибелі богів», «Зігфріді», «Трістані та Ізольді»). В 1923 К. залишила оперну сцену, присвятила себе камерному виконавству (твори К. Монтеверді, К. Глюка, В. А. Моцарта, Ф. Шуберта, Й. Брамса, романси М. Мусоргського, М. Римського-Корсакова, С. Рахманінова, О. Гречанінова). Широко пропагувала укр. народні пісні, твори укр. композиторів М. Лисенка, Д. Січинського, О. Нижанківського, В. Матюка, А. Вахнянина. Міцна дружба єднала її з А. Тосканіні, Дж. Пуччіні, Е. Карузо, М. Баттістіні, Тітта Руффо, Р. Леонкавалло, Е. Дузе. Живучи за кордоном, К. не поривала зв'язків з батьківщиною, з рідним народом. Листувалася з І. Франком, В. Стефаником, М. Павликом, М. Лисенком (присвятив К. три романси), О. Кобилянською, Д. Січинським та ін. У 1894—1923 майже щороку виступала з концертами у Львові, Тернополі, Стрию, Бережанах, Збаражі, Чернівцях та ін., брала участь (разом з О. Мишугою та М. Менцинським) в ювілейних торжествах, присвячених Шевченкові, Франкові, Шашкевичу, Лисенку, які відбувалися в Галичині і на Буковині. В 1939 К. повернулася до Львова. Викладала сольний спів у Львів. консерваторії (з 1952 — професор). У с. Білій (передмістя Тернополя), де пройшло дитинство співачки, відкрито меморіальний музей К. Її ім'ям названо Терноп. муз. уч-ще, спец. муз. школу-інтернат у Львові. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305.

Літ.: Соломія Крушельницька. Спогади. Матеріали. Листування, ч. 1—2. Упорядкування та передмова М. Головащенка. К., 1978—79; Врублевська В. В. Соломія Крушельницька. К., 1979.

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Антін Володиславович (4.VIII 1878, м. Ланьцут, тепер Жешувського воєводства ПНР — 13.XI 1941) — укр. письменник, критик, журналіст. Вчився у Львів. ун-ті. У своїй творчості пройшов шлях від бурж. лібералізму до демократизму. Видавав у Львові журнали «*Нові шляхи*» і «Критика». У кращих творах (зб. оповідань «Пролетарі», повість «Буденний хліб», роман «Рубають ліс» та ін.) відобразив тяжке становище трудящих Зх. України, викривав уніатське попівство, «москвофілів» та укр. бурж. націоналістів, показав боротьбу трудящих за возз'єднання в єдиній Укр. Рад. державі.

Тв.: Буденний хліб.— Рубають ліс. Львів, 1960.

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Іван Антонович (12.XI 1905, м. Коломия, тепер Івано-Фр. обл.— 17.XII 1934) — укр. рад. письменник, графік і музикознавець. Син А. В. *Крушельницького*. Навчався у Віденському, а потім у Празькому (закінчив 1927) ун-тах. Перша зб. поезій — «Весняна пісня» (1924). У 1927 вступив до КПЗУ. За революц. діяльність був позбавлений права викладати в школах. Поетичні, мистецтвознавчі та критичні твори К. друкувалися в прогресивній зх.-укр. пресі. У збірках «Бурі і вікна» (1930), «Залізна корова»,

Г. А. Крушельницька.

С. А. Крушельницька.

Меморіальна дошка **С. А. Крушельницькій** у Львові. Скульптор Е. П. Мисько. Бронза. 1977.

М. М. Крушельницький.

М. О. Крючков.

Крячки річковий і чорний (внизу).

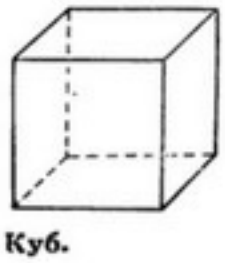

Куб.

циклі поезій «Війна» (обидва — 1932) викривав міжнар. імперіалізм. У 1931 його антивоєнну драм. поему «Каверна № 16» на конкурсі НКО УРСР удостоєно першої премії. Весною 1932 приїхав на Рад. Україну, брав активну участь у літ. і громад. житті.

Тв.: Пісня про руки. К., 1964.

М. І. Дубина.

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Мар'ян Михайлович (18.IV 1897, с. Пилява, тепер Бучацького р-ну Терноп. обл.— 5.IV 1963, Київ) — укр. рад. актор, режисер, педагог, нар. арт. СРСР (з 1944). Член КПРС з 1943. Учень В. *Юрчака* і Л. *Курбаса*. В 1921—23 навчався на філософському ф-ті Львів. ун-ту. Сценічну діяльність почав 1916—17 в укр. трупі «*Тернопільські театральні вечори*». В 1918, 1920—21 — в Укр. театрі в Тернополі, 1919 грав у *Новому львівському театрі*, 1920 став одним з фундаторів Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. В 1921—24 працював в укр. *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові. З 1924 — в театрі «Березіль» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка; 1933—52 — худож. керівник, гол. режисер і актор); 1952—60 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1954—63 — гол. режисер). Ролі: Омелько і Боруля («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Падур («Маклена Граса» М. Куліша), Малоштан («Диктатура» Микитенка), боцман Бухта, Бублик, дяк Гаврило («Загибель ескадри», «Платон Кречет», «Богдан Хмельницький» Корнійчука), Аркашка («Ліс» О. Островського), Буличов («Єгор Буличов та інші» Горького), Гонорій («Жакерія» Меріме), Лір («Король Лір» Шекспіра). Вистави: «Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького (грав роль Івана), «Правда» (створив образ В. І. Леніна), «Макар Діброва», «Чому посміхалися зорі» Корнійчука, «Ярослав Мудрий» Кочерги, «Доктор філософії» Нушича. З 1926—56 знімався в кіно (фільми: «Ягідка кохання», «Кривавий світанок», «Мартин Боруля», «Суєта»). Викладав у Харків. (1946—52) і Київ. (1952—63) театр. ін-тах (професор — з 1947). Учні К.— В. *Крайниченко, Я. Геляс, І. Казнадій,* В. *Денисенко,* Л. Танюк та ін. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР. 1947, 1948.

Літ.: Ган Я. Й. Мар'ян Михайлович Крушельницький. К., 1960; Мар'ян Крушельницький. Спогади. Статті. К., 1969; Кисельов Й. Разом з життям. К., 1972; Танюк Л. С. Марьян Крушельницкий. М., 1974; Смолич Ю. Про театр. К., 1977.

П. К. Медведик.

КРУШИ́НА (Frangula) — рід рослин родини жостерових. Кущі або невеликі дерева з цілісними еліптичними листками. Квітки зеленувато-білі, двостатеві, п'ятичленні, зібрані в пазушні півзонтики або пучки. Плід соковитий кістянковидний. Бл. 50 видів, поширених в Америці, Сх. Азії та Середземномор'ї. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 1: К. ламка (F. alnus, син. Rhamnus frangula) — кущ до 3 м заввишки; росте в лісах, серед чагарників, по берегах річок. Відвари, екстракти та пілюлі з кори К. ламкої застосовують у медицині як проносне. Кора та нестиглі плоди дають жовту, а стиглі плоди — зелену фарби для бавовняних тканин, шкіри й паперу. Декоративна рослина.

КРЮ́ГЕР — нац. парк в Африці, у пн.-сх. частині Південно-Африканської Республіки, на кордоні її з Мозамбіком. Засн. 1898 як мисливський заповідник Сабі, з 1926 — нац. парк. Пл. понад 1,8 млн. га. Створений для охорони характерної фауни пд.-сх. Африки. Рослинність типу паркової *савани*. З тварин характерні слон, бегемот, білий носоріг, жирафа, багато видів антилоп, лев, леопард, крокодили, понад 400 видів птахів та ін.

КРЮ́КИ, знамена — знаки старо-руського безлінійного нотного письма. Застосовувались у 11—18 ст. в церковному одноголосому співі (спів по К. наз. крюковим, або знаменним). К. було понад 70. Ними позначали напрямок руху голосу, ритм, тривалість, звукові акценти, а з 17 ст. (за допомогою спец. знаків — кіноварних позначок — «пометів») — і висоту звуків. За допомогою К. співали знайомий наспів, але по них не можна було вивчити невідому мелодію. Після запровадження нотно-лінійної системи крюки вийшли з ужитку.

КРЮКІ́ВСЬКИЙ ВАГОНОБУДІ́ВНИЙ ЗАВО́Д — підприємство залізничного машинобудування. Розташований у м. Кременчуку Полтав. обл. Засн. 1874 як Головні вагонні майстерні Харківсько-Миколаївської з-ці. Робітники майстерень вели активну революц. боротьбу, брали участь у грудневому заг. страйку в Кременчуку та ін. виступах, що відбувалися 1912, 1913, на поч. 1917. В роки першої п'ятирічки майстерні реконструйовано і перетворено на вагонобудівний завод Під час окупації міста нім.-фашист. загарбники зруйнували з-д. Першу післявоєнну продукцію одержано 1944. Осн. продукція заводу (1979): вантажні 4-вісні бункерні вагони для перевезень зерна, цементу та універсальні 4-вісні піввагони. За роки існування на з-ді спроектовано, виготовлено та освоєно серійне виробн. вантажних вагонів 14 видів вантажопідйомністю від 20 до 100 т. З 1976 К. в. з.— гол. підприємство Кременчуцького виробничого об'єднання вагонобудування. К. в. з. нагороджено орденом Жовтневої Революції (1974).

Ю. М. Крюков.

КРЮ́КОВ Микола Олександрович [бл. 1800, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 30.V (11.VI) 1854, Мінусінськ, тепер Краснояр. кр.] — декабрист, поручик. Син нижегородського губернатора. Після закінчення військ. уч-ща (1819) служив у 2-й армії, розташованій на Україні, де зблизився з П. І. *Пестелем*. Улітку 1820 вступив до *Тульчинської управи*. В 1821 брав участь у створенні *Південного товариства декабристів*, у розробці проекту «*Руської правди*» *П. І. Пестеля*, пізніше — у підготовці збройного повстання. К. був засуджений на 20 років каторги і довічне заслання до Сибіру.

КРЮЧКО́В Микола Опанасович [н. 24.XII 1910 (6.I 1911), Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1965). Член КПРС з 1953. В 1928 вступив до трупи Моск. ТРОМу (театр робітнич. молоді), вчився у М. *Хмельова*. В кіно почав зніматись з 1933. Серел ролей: Андрій Сазонов («Комсомольськ», 1938), Сергій Луконін («Хлопець з нашого міста», 1942), Сергій Горлов («Фронт», 1943), Корольков («Справа Румянцева», 1956), Семен Тетерін («Суд», 1962), Афанасій Матвійович («Дядечків сон», 1967), полковник Захаров («Далеко на Заході», 1969), Таксист («Городяни», 1975). Знімався у фільмах Київ. кіностудії худож. фільмів: «Трактористи» (1939), «Адреса вашого дому» (1971) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

КРЮЧО́НКІН Василь Дмитрович [1 (13).I 1894, с. Карповка, тепер Бугурусланського р-ну Оренб. обл.— 10.VI 1976, Київ] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1943). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1941 закінчив курси вищого нач. складу Військ. академії ім. М. В. Фрунзе, 1943 — Академію Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував д-зією, корпусом, арміями на Пд.-Зх., Ворон., Степовому та 2-му Білорус. фронтах. З 1946 — у відставці. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КРЯЖ — одна з форм рельєфу земної поверхні. К. являють собою залишки зруйнованих процесами *денудації* і пізніше дещо піднятих гірських хребтів. Мають вигляд слабо розчленованої височини або низьких пасом, що чергуються з горбами. В СРСР найбільш відомі *Тіманський кряж, Єнісейський кряж, Донецький кряж.*

КРЯ́НГЕ (Creangă) Йон [1 (13).III 1837 або 10 (22).VI 1839, с. Гумулешті повіту Нямц — 31.XII 1889 (12.I 1890), Ясси] — рум. і молд. письменник. Був дияконом і нар. учителем. За конфлікти з церк. владою позбавлений сану. Почав писати за порадою свого друга М. *Емінеску*. В казках К. реалістично, з позицій селянського демократизму, відображено соціальні суперечності тогочасного суспільства. «Спогади про дитинство»

М. М. Крушельницький в ролях Івана Непокритого («Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького) та короля Ліра (однойменна трагедія У. Шекспіра).

(1880—92) — правдива розповідь про молд. село серед. 19 ст. Твори К. перекладено багатьма мовами народів світу.

Тв.: Укр. перекл.— Спогади про дитинство. К., 1957; Рос. перекл. — Избранное. Кишинёв, 1977; Сказки. — Воспоминания детства.—Рассказы. Кишинёв, 1971 *С. В. Семчинський.*

КРЯЧКИ́ (Sterninae) — підродина птахів род. мартинових. Довж. тіла 21—54,5 см, маса 40—640 г. Забарвлення сіре з білим, на голові чорна «шапочка». 43 види, поширені по всьому світу. В СРСР — 10 видів, у т. ч. в УРСР — 9, з них найпоширеніші К.: чорний (Chlidonias nigra), річковий (Sterna hirundo) і малий (S. albifrons). К. селяться колоніями по берегах річок, морів, озер тощо. Гнізда примітивні, іноді плаваючі, часто яйця лежать просто в ямці. Кладку з 3 (іноді 1—2 або 4) плямистих яєць насиджують 14—22 доби. Живляться К. комахами, водяними безхребетними, деякі — рибою. Викопні рештки відомі з неоген. і антропоген. відкладів.

О. Б. Кістяківський.

КСА́НТОС (Ξάνθος) Еммануїл (1772, о. Патмос — 28.IX 1852) — діяч грец. національно-визвольного руху. З 1810 жив в Одесі. Разом з Н. *Скуфасом* і А. *Цакаловим* заснував т-во «*Філікі етерія*» (1814); 1820 залучив до керівництва т-вом А. *Іпсіланті* Молодшого. Після поразки повстання, піднятого т-вом у Молдові (див. *Молдавське князівство*), виїхав до Греції, де взяв участь у *Грецькій національно-визвольній революції 1821—29*.

КСЕ́НІЇ (від грец. ξενια — гостинність) — гібридне насіння або плоди (див. *Гібрид*), що відрізняються від інших на тій самій рослині за забарвленням, формою чи розміром. Виникають К. найчастіше внаслідок *подвійного запліднення*, коли в *ендоспермі*, який розвивається після злиття одного з двох *спермієв*, що беруть участь у заплідненні, з ядром *зародкового мішка*, вплив домінантних (див. *Домінантність*) батьківських *генів* на ознаки ендосперму виявлений сильніше, ніж дія генів материнського організму. К., що виникають внаслідок виявлення в оболонки насінини або оплодня гібридних ознак, наз. метаксеніями. *В. А. Труханов.*

КСЕНО́Н (Xenonum; від грец. ξένος — чужий), Xe — хім. елемент VIII групи періодичної системи Д. І. Менделєєва, ат. н. 54, ат. м. 131,30; належить до *інертних газів*. Відкрили 1898 англ. учені У. *Рамзай* і М. Траверс як невелику домішку до *криптону*. К.— рідкісний газ, його вміст в атмосфері $0{,}39 \cdot 10^{-4}$%; при т-рі 0° С і тиску 10^5 Па густина К. 5,851 кг/м³, $t_{кип}$ — 108,1° С, $t_{пл}$ — 111,8° С. Одержано сполуки К. з фторидами платини, рутенію, родію й плутонію. Відомі також оксиди і фториди К. Як і всі інертні гази, К. утворює *клатрати*. У пром-сті добувають при розділенні повітря методом глибокого охолодження. Застосовують гол. чин. для виробн. ксенонових газорозрядних ламп.

Літ. див. до ст. *Криптон.*

А. В. Леонтьєва.

КСЕНОФА́Н Колофонський (Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος; 580—577 до н. е., Колофон, Мала Азія — 490—485 до н. е., Елея, Пд. Італія) — давньогрец. філософ-ідеаліст, поет, засновник *елейської школи*. Всупереч діалектиці *Геракліта*, К. обстоював метафіз. вчення про незмінне й нерухоме буття, заперечував вірогідність чуттєвого пізнання і намагався довести, що істинне знання дається тільки розумом. К підлав критиці багатобожжя, *антропоморфізм* релігії. Свої погляди виклав у філософській поемі «Про природу» (збереглося кілька фрагментів).

КСЕНОФО́НТ (Ξενοφῶν; бл. 430 до н. е., Афіни — 355 або 354 до н. е., Корінф) — давньогрец. історик і письменник. Учень *Сократа*. Належав до аристократичних кіл. Бл. 403 до н. е. після падіння *олігархії* в *Афінах* покинув місто. В 401 до н. е. взяв участь у поході проти перс. царя Артаксеркса II (див. *Артаксеркс*). Ці події висвітлив у творі «Анабасис Кіра» (див. «*Анабасис*»). Під час *Коринфської війни 395—387 до н. е.* боровся на боці *Спарти*. К.— автор «Грецької історії» (7 кн., висвітлює події з 411 до 362 до н. е.), а також ряду ін. творів, що дають уявлення про різні сторони життя Греції 5—4 ст. до н. е.

КСЕРКС (грец. Ξέρξης; р. н. невід.— п. 465 до н. е.)— давньоперс. цар 486—465 до н. е. з династії *Ахеменідів*. Син *Дарія I*. Придушив повстання в Єгипті (486—484 до н. е.) та Вавілонії (482 до н. е.). За К. перс. армія в *греко-перських війнах* (500—449 до н. е.) зазнала ряд поразок (флот біля *Саламіна* 480 до н. е. і біля Мікале 479 до н. е., сухопутні війська — біля *Платей* 479 до н. е.). К. було вбито під час двірцевого перевороту.

КСЕРОГРА́ФІЯ (від грец. ξηρός — сухий і γράφω — пишу) — одержання зображень (фотографій) на напівпровідниковому матеріалі з проявленням їх сухим електрично зарядженим порошком; один із способів *електрофотографії*.

КСЕРОДЕ́РМА (від грец. ξηρός — сухий і δέρμα — шкіра) пігментна — захворювання шкіри — *дерматоз*, зумовлений спадково підвищеною чутливістю шкіри до сонячного (ультрафіолетового) проміння. Виявляється К., як правило, в перші роки життя дитини. На незахищених ділянках шкіри (обличчя, кінцівки) після перебування на сонці з'являються еритематозні (див. *Еритема*) та пігментні плями. Шкіра стає сухою, лущиться, тоншає (ніс мовби загострюється, ротовий отвір звужується), виникають *кон'юнктивіти*, повіки вивертаються тощо. До 8—10 років на шкірі з'являються ороговілі бородавчасті або папіломатозні розростання (див. *Папілома*), які можуть перетворюватись на *рак*, базилому, *меланому*. Лікування: кортикостероїди, вітаміни, рентгенотерапія, хірургічне.

КСЕРОМОРФІ́ЗМ (від грец. ξηρός — сухий і μορφή — вигляд), ксероморфна структура — сукупність анатомо-морфологічних ознак, що виникають у рослин як пристосування до посушливих умов. Ксероморфізм зумовлює зниження *транспірації*, економну витрату води *ксерофітами* в умовах гострої нестачі вологи. Морфологічними ознаками К. є зменшення заг. поверхні листків та заміна їх *кладодіями*, наявність товстого захисного шару *кутикули* на листках і стеблах, густий шар волосків на асимілюючих органах тощо. Анатомічними ознаками К. є, напр., зменшення розмірів клітин листкової *паренхіми* й *епідермісу*, збільшення кількості *продихів* (на одиницю поверхні).

КСЕРОФІ́ЛЬНІ ТВАРИ́НИ (від грец. ξηρός — сухий і φιλέω — люблю), сухолюби — тварини, пристосовані до посушливих умов життя (в пустелях, сухих степах тощо). Для задоволення потреб організму у воді деякі К. т. пристосувались до дуже швидкого пересування на далекі відстані (рябки та ін. птахи) або до міграції в райони, де є водойми (копитні). Багато які К. т. можуть жити довго без водопою або задовольнятися водою, одержуваною з їжі. При цьому у них різко знижується витрачання води в процесах *метаболізму* і відбувається її *реабсорбція*. Багато які К. т. зменшують потребу у воді, перебуваючи у стані *сплячки* (молюски, черепахи, гризуни) та сезонної *діапаузи* (деякі саранові, напівтвердокрилі, жуки). Деякі К. т. переживають критичний період у відповідних мікросередовищах (фаланги, скорпіони); інші переносять свою активність на нічний час (багато які плазуни). К. т. в СРСР є жуки чорнотілки, варани, ящурки, піщанки, ховрахи, тушканчики, верблюди та інші. *О. П. Маркевич.*

КСЕРОФІ́ТИ (від грец. ξηρός — сухий і φυτόν — рослина) — рослини посушливих місцевостей, які можуть витримувати тривалу грунтову і атмосферну посуху. К. мають спец. пристосування (див. *Ксероморфізм*), що перешкоджають випаровуванню води і запобігають перегріванню рослин. Єдиної класифікації К. немає. За П. О. Генкелем, К. поділяють на 4 групи: *сукуленти*, в тілі яких є значні запаси води (кактуси, алое, молодило); евксерофіти — рослини з низькою інтенсивністю *транспірації* (дивина, ведмеже вушко, вероніка сива); геміксерофіти, коренева система яких досягає грунтових вод (верблюжа колючка) або широко розгалужена (полин); пойкілоксерофіти, які при значному збезводненні переходять в *анабіоз* (синьозелені водорості, лишайники). Іноді виділяють інші групи ксерофітів.

КСИЛЕ́МА (від грец. ξύλον — деревина) — комплекс тканин рослини, що служить для проведення води та мінеральних солей від коренів угору по рослині. К. багаторічних стебел та коренів наз. переважно *деревиною*.

КСИЛОГРА́ФІЯ (від грец. ξύλον — зрубане дерево і γράφω — пишу, малюю) — гравюра на дереві. К. має два різновиди: *дереворит* і *дереворіз*. Дереворіз відомий у Китаї з кін. 6 ст., в Європі — з кін. 14 ст.; виконується гострокінцевими ножами на розпиляних

Крутиголовка.

Крушина ламка: *1* — гілка з квітками і плодами; *2* — квітка; *3* — плід у розрізі.

Зразки **крюків** 17—18 ст.

Ксилофон.

А. П. Кторов.

К. Куанишпаєв.

Ксилографія. Є. Кіяшко. Ілюстрація до роману О. С. Пушкіна «Євгеній Онєгін». 1937.

Л. Куба. Дівчина з Нижньої Лужиці.

вздовж волокон дошках груші, яблуні, горіха, сливи, вишні, липи. Дереворит винайшов 1771 англ. художник Т. Б'юїк. Виконується штихелями на розпиляних упоперек дошках самшиту, бука, горіха. К. широко застосовується в різних видах графіки — станковій, книжковій тощо.

КСИЛО́ЛИ, диметилбензоли, $(CH_3)_2C_6H_4$ — ароматичні вуглеводні. Відомо три ізомери (мал.): орто-К. (густ. 880,2 кг/м³, $t_{кип}$ 144,41° С, $t_{пл}$ — 25,18° С), мета-К. (густ. 864,2 кг/м³, $t_{кип}$ 139,10° С, $t_{пл}$ — 47,87° С), пара-К. (густ. 861,1 кг/м³, $t_{кип}$ 138,35° С, $t_{пл}$ 13,26° С). Безбарвні рідини, малорозчинні у воді, добре — в органічних розчинниках. К. отруйні, горючі, вибухонебезпечні. У промсті їх одержують з продуктів коксування кам. вугілля або ароматизації нафти. Застосовують як розчинники лаків, фарб, мастик тощо; пара-К. — як вихідну сировину для виробн. терефталевої кислоти.

КСИЛОЛІ́Т (від грец. ξύλον — зрубане дерево і λίθος — камінь)— штучний кам'яний матеріал, одержуваний в результаті тверднення суміші магнезіальної *в'яжучої речовини*, тирси і деревного борошна. До складу К. в разі потреби вводять *добавки* (напр., азбест, мелений кварцовий пісок) і лугостійкі *пігменти*. З жорсткої ксилолітової суміші пресують плитки для *підлог*, з пластичної суміші створюють монолітні підлоги або основу під чисту підлогу з рулонних та плиткових полімерних матеріалів.

КСИЛО́МЕТР (від грец. ξύλον — зрубане дерево і μετρέω — вимірюю) — прилад, яким визначають об'єм тіла неправильної форми (первісно гол. чин. з деревини — гілок, коренів тощо). Складається з наповненої водою посудини, куди занурюють досліджуване тіло, і прозорої трубки з поділками, за якими і визначають об'єм витиснутої тілом води. К. використовують у біології та ін. галузях науки.

КСИЛОФО́Н (від грец. ξύλον — деревина і φωνή — звук) — ударний муз. хроматичний інструмент. Відомий в Європі з 15 ст.; з 19 ст. використовується як сольний, ансамблевий, оркестровий інструмент. Складається з 3—4 вертикальних рядків дерев'яних брусків різної величини. Грають на К. дерев'яними молоточками. Діапазон — 1,5—3,5 октави. Різновиди К.— маримба й тубофон. Іл. с. 547.

КСІ́РГУ (Xirgu) Маргаріта (н. 1888, Молінс-де-Рей, поблизу Барселони) — іспан. актриса і режисер. У 1906 дебютувала на професс. сцені. Виступала в провідних театрах Барселони і Мадріда. З 1939 гастролювала на Кубі, в Мексиці. Після приходу до влади франкістів відмовилась повернутись в Іспанію; працювала в Аргентині, Уругваї. Прославилась виконанням ролей у п'єсах Ф. Гарсіа Лорки, Х. Ечегарая, Б. Переса Гальдоса, Р. Вальє Інклана, М. де Унамуно, А. Касони та ін. В Уругваї (Монтевідео) очолювала Нац. театр.

КСТО́ВО — місто обласного підпорядкування Горьк. обл. РРФСР, райцентр. Розташоване на правому березі Волги. Порт, залізнична станція. 56 тис. ж. (1977). У місті — Новогорьковський нафтопереробний, деревообр., залізобетонних конструкцій, переробки і ремонту шин, дослідно-пром. завод білково-вітамінних концентратів та ін. з-ди. Підприємства харч. пром-сті. Новогорьковська ТЕЦ. Нафт. технікум. К. виникло у 14 ст., місто — з 1957.

КСЬО́НДЗ (польс. ksiądz, від старопольс. kъnędzь — князь) — польс. назва священнослужителя в католицькій церкві.

КТИРЕ́ВІ (Asilidae) — родина комах ряду *двокрилих*. Довж. тіла дорослих К. 8—50 мм; голова широка, очі опуклі, хоботок колючий, черевце конічне, ноги довгі, чіпкі. Хижаки, живляться комахами (у т. ч. шкідливими), регулюючи чисельність їх у природі. Личинки К. живуть у землі, гниючих рослинних рештках, живлячись ними або личинками комах, червами. В родині понад 4700 видів, поширено переважно в Європі і Пн. Африці; в Європ. частині СРСР зустрічається бл. 100 видів, з них в УРСР — 96, серед яких яструбниця руда (Dioctria rufipes), шершневидний ктир (Asillus crabroniformis) та ін. Відомі з третинних відкладів.

КТО́РОВ Анатолій Петрович [12 (24).IV 1898, Москва — 1.X 1980, там же]— рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1963). Працював у Моск. театрі ім. В Комісаржевської (1917 — 20), в кол. театрі Корша (1920—33). З 1933—у МХАТі. Ролі: Дульчин («Остання жертва» О. Островського), Серебряков («Дядя Ваня» Чехова), Шервінський («Дні Турбіних» Булгакова), Бернард Шоу («Милий брехун» Кітлі), Сем Уеллер («Піквікський клуб» за Діккенсом). Знімався в кіно («Свято святого Йоргена», «Безприданниця», «Війна і мир», «Посол Радянського Союзу» та ін.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1952. *І. П. Нестеровська.*

КУА́ЛА-ЛУ́МПУР — столиця Малайзії, адм. ц. шт. Селангор. Гол. політ. і екон. центр країни. Розташований в пд.-зх. частині п-ова Малакка, при злитті річок Гомбак і Кланг. Вузол з-ць і автошляхів, поблизу К.-Л.— аеропорт міжнар. значення. Понад 1 млн. ж. (1977). К.-Л. засн. у 80-х рр. 19 ст. З 1896 — адм. центр створеної Великобританією федерації малайських князівств, з 1946 — англ. колонії Малайський Союз, з 1948 — Малайської Федерації (Малайзії). З 1957 — столиця незалежної Малайської Федерації, з 1963—Федерації Малайзії. Центр великого району видобування олова та виробн. каучуку Оловоплавильні з-ди, переробка каучуку, лісопильні, текст., тютюнові ф-ки, цем. з-ди, великі залізничні майстерні, азбестовий з-д, переробка продуктів кокосової і олійної пальм, рисоочистка. Численні нац. та іноз. банки, торг. представництва іноз. фірм. Нац. та Малайський ун-ти, Ін-т натурального каучуку, Мед. н.-д. ін-т та ін. наукові заклади. Нац. і Публічна б-ки. Нац. музей Малайзії. Архіт. пам'ятки 19 — 1-ї пол. 20 ст. з еклектичними рисами (храм

Куала-Лумпур. На одній з вулиць міста

Чаньцзяси, мечеть, собор Сент-Джон, вокзал). Серед сучас. споруд — Нац. музей Малайзії (1953), Нац. мечеть (1965, арх. Бахаруддін бін Абу Касим), Малайський ун-т (1968, арх. Дж. К'юбітт та ін.), будинок парламенту, Нац. стадіон.

КУАНИШПА́ЄВ Калібек (25.IV 1893, Саритау, тепер Каркалинського р-ну Караганд. обл.— 7.VI 1968, Алма-Ата) — казах. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1959). Член КПРС з 1943. Виступав як комік-дотепник на нар святах і ярмарках. У 1925 став одним із засновників першого професійного Казах. театру (Кзил-Орда, тепер Казах. театр драми ім. М. Ауезова в Алма-Аті), в якому працював до кінця життя. Ролі: Шораяк («Аддар Косе» Хусаїнова), Кунанбай («Абай» за Ауезовим), Городничий («Ревізор» Гоголя), Баптіста («Приборкання непокірної» Шекспіра) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

КУАУТЕ́МОК (Cuauhtémoc; між 1494 і 1502—1525, Теночтітлан) — верховний правитель *ацтеків* 1520—21 Племінник *Монтесуми*. Організував оборону м. *Теночтітлана* 20.V—13.VIII 1521 проти іспан. завойовників на чолі з Е. *Кортесом*. Після падіння міста взятий у полон і згодом закатований колонізаторами

КУБ (лат. cubus, з грец. κύβος) — 1) Прямокутний *паралелепіпед* з рівними ребрами. К.— один з п'яти типів правильних *многогранників*; правильний *гексаедр*. К. має 6 квадратних граней, 12 ребер, 8 вершин, у кожній з яких сходяться 3 ребра. Об'єм К. $V = a^3$, де a — довжина ребра. Іл. с. 546.

2) Добуток трьох однакових співмножників. 3) Заг. назва деяких кип'ятильників і перегонних котлів.

КУ́БА (Kuba; справж. ім'я та прізв.— Курт Бартель; 8.VI 1914

Ксилоли.

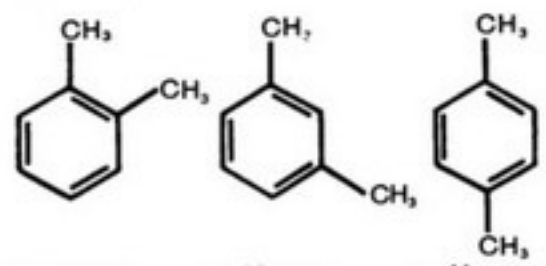

о-Ксилол *м*-Ксилол *п*-Ксилол

Гарнсдорф — 12.XI 1967, Франкфурт ФРН) — нім. письменник (НДР). Комуніст. Учасник антифашист. руху. В 1933—46 — в еміграції. З 1954 був членом ЦК СЄПН. «Поему про Людину» (1948) присвятив історії революц. боротьби людства за комуністичне майбутнє. Автор численних віршів, збірок нарисів «Думки в польоті» (1950), «Схід загоряється» (1954), кіносценарію «Палаци і халупи» (1957), драм. балади «Клаус Штертебекер» (1959), п'єси «Terra incognita» (1964) тощо.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1954. *Н. М. Матузова.*

КУ́БА (Kuba) Людвік (16.IV 1863, Подебраді — 30.XI 1956, Прага) — чес. живописець, етнограф, музикознавець, нар. художник ЧССР (з 1945). Навчався в муз. школі (1877—83) та АМ (1891—93) в Празі, в Парижі в академії Жюльєна (1893—95) та в Мюнхені в школі А. Ажбе (1896—1904). Писав портрети, жанрові сцени, пейзажі, натюрморти. Автор 15-томної антології «Слов'янство в своїх піснях». Записав багато укр. нар. пісень. К. був особисто знайомий з І. Франком. Вивчав народний побут, звичаї, одяг чехів, українців, лужицьких сербів і пд. слов'ян. Серед творів живопису — «Портрет артиста Й. Шмаги» (1913), «Гуцулка в сердаку» (1939), «Автопортрет» (1952).

КУ́БА, Республіка Куба — держава у Вест-Індії, розташована на о. Куба, о. Хувентуд (Молоді) і більш як на 1600 прилеглих островах. Омивається водами Атлантичного ок., Карибського м., Мексіканської затоки. В адм. відношенні поділяється на 14 провінцій. Карти див.на окр. арк., с. 368—369.

Державний лад. К.— соціалістична д-ва. Діючу конституцію прийнято 1976. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган — однопалатна Національна асамблея народної влади (НА), депутати якої (481 депутат) обираються муніципальними асамблеями строком на 5 років. У період між сесіями НА її повноваження здійснює Держ. рада, що обирається НА як її постійний орган. Голова Держ. ради — глава д-ви й уряду. Найвищий виконавчий і адм. орган країни — Рада міністрів. Органами влади на місцях — у провінціях і муніципіях — є відповідні муніципальні асамблеї.

Природа. О. Куба простягається з Зх. на Сх. на 1250 км, шир. від 31 до 131 км. Довж. берегової лінії бл. 3,7 тис. км. Вона розчленована численними затоками, багато зручних для мореплавства бухт. Береги о. Куба та прилеглі острови подекуди оточені кораловими рифами. Поверхня острова переважно рівнинна, місцями — невисокі нагір'я. Вздовж пд. узбережжя на 250 км простягається найбільший гірський масив *Сьєрра-Маестра* заввишки до 1974 м (г. Туркіно — найвища вершина К.). Поширені карстові форми рельєфу (див. *Карст*), особливо в зх. частині острова. Надра країни багаті на нікелево-кобальтові руди. Є поклади заліз., марганцевої, мідної, вольфрамової руд, хромітів, будівельних матеріалів (зокрема, мармору). Клімат тропічний, з високими т-рами повітря протягом року й високою відносною вологістю. Пересічна т-ра найхолоднішого місяця (січня) +22°, найтеплішого (серпня) +28°. Річна сума опадів — бл. 1300 мм, більша частина опадів випадає в травні — жовтні (сезон дощів). Бувають посухи, спустошливі урагани й тропічні циклони. Річки короткі й маловодні. Найбільша з них — Кауто. Поширені різні типи тропічних грунтів, у т. ч. червоні, червоно-коричневі. В рослинному покриві переважає *савана* (пальмова та злакова). В гірських районах та на о. Хувентуд поширені хвойні ліси, вздовж берегів річок — галерейні ліси. На узбережжі — мангрові зарості. На К. створено кілька заповідників — Сьєнага-де-Сапата, Ель-Кабо та ін. *Я. Г. Машбіц.*

Населення. Осн. населення — *кубинці* (98%). Живуть також вихідці з країн Азії — китайці і японці (на о. Хувентуд), у сх. районах о. Куба — переселенці з Гаїті і незначна кількість корінного індіанського населення. Офіц. мова — іспанська. Пересічна густота нас.— 88 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Міськ. населення — 64% (1978). Найбільші міста: *Гавана, Сантьяго-де-Куба, Камагуей, Ольгін, Гуантанамо, Санта-Клара.*

Історія. До відкриття о. Куба Х. *Колумбом* 1492 її населяли індіан. племена *араваків*. Індіанці чинили героїчний опір ісп. завойовникам, які нещадно знищували місц. населення. З 16 ст. на К. почали завозити негрів-рабів з Африки. В кін. 17 — на поч. 18 ст. розгорнулася антиколоніальна боротьба негрів (повстання 1717, 1721, 1723, 1812,1838—44 та ін.). На поч. 19 ст. розгорнувся рух за незалежність, що набув широкого розмаху під час визвольної війни 1868—78 проти ісп. колоніального панування. Повстанці зазнали поразки, домігшися лише скасування рабства (1886). У 1892 Х. *Марті* заснував у США Кубинську революц. партію. Під керівництвом Х. Марті, А. *Масео* та ін. 1895 почалося нове збройне визвольне повстання, і до кін. 1897 було визволено більшу частину тер. острова. З кін. 19 ст. на К. почав посилено проникати капітал США. Розв'язавши *іспано-американську війну 1898,* США окупували К., формально визнавши її незалежність. За *Паризьким мирним договором 1898* Іспанія відмовилася від прав на К. США нав'язали т. з. поправку Платта до конституції К., прийнятої 1901 (діяла до 1934), що обмежила суверенітет д-ви. В 1902 офіційно проголошено незалежну Республіку Куба, що фактично стала напівколонією США. В 1903 США добилися передачі в оренду бухти Гуантанамо для буд-ва військ.-мор. бази. З метою придушення визвольного руху США окуповували К. 1899—1902, 1906—09, 1912, 1917—22. Для боротьби за нар. інтереси 1904 засновано Робітн. партію К. (з 1905— Робітн. соціалістична партія), що проголосила своєю доктриною марксизм. Під впливом перемоги Великого Жовтня на К. посилився робітн. і нац.-визвольний рух. 16.VIII 1925 засновано Компартію К., яка до 1938 діяла нелегально (1940—44 — Революц. комуністичний союз, 1944—61 — Нар.-соціалістична партія Куби, НСПК). У 1925 засновано Нац. конфедерацію робітників К. КПК та ін. ліві орг-ції очолили боротьбу проти диктатури Х. Мачадо (1925—33), після повалення якої 1934 до влади прийшов Ф. Батіста-і-Сальдівар (спочатку як команд. армією, 1940—44 — як президент). Під тиском трудящих мас 1938 легалізовано КПК, 1939 створено Конфедерацію трудящих К. В 1941 уряд К. оголосив війну Німеччині, Італії та Японії. В 1942 встановлено дипломатич. відносини з СРСР (1952—60 перервано). Під тиском демократичного руху уряд Р. Грау Сан-Мартіна (1944—48) був змушений піти на деякі поступки трудящим. У 1952 в умовах наступу реакції внаслідок воєн. перевороту до влади повернувся ген. Ф. Батіста. В 1952 уряд скасував конституцію, 1953 заборонив діяльність НСПК та ін. прогресивних орг-цій, запровадив терористичний режим, підписав воєнну угоду зі США. НСПК поставила за мету згуртування всіх нац. сил у Демократичному фронті нац. визволення. 26.VII 1953 очолена Ф. *Кастро Рус* група революціонерів зробила спробу захопити військ. казарму Монкада в м. Сантьяго-де-Куба, що стало початком збройної боротьби на К. (див. *Кубинська революція*). В ході нар. повстанської боротьби 1953—59 проамер. диктаторський режим було повалено. 1.I 1959 на К. перемогла нар.-демократична, антиімперіалістична революція. На К. склалося двовладдя: нар. влада в особі Повстанської армії, що виступала за глибокі демократичні перетворення, і бурж. Тимчасовий революц. уряд, який намагався загальмувати розвиток революції. В лютому 1959 прем'єр-міністром став Ф. Кастро. З уряду було виведено правих, покладено край двовладдю. Президентом став О. Дортікос Торрадо (липень 1959—76). До складу уряду ввійшли Е. *Гевара,* Р. Кастро та ін. В країні здійснено глибокі соціально-екон. перетворення, проведено агр. реформу й ліквідовано латифундії, народ здобув демократичні свободи. В 1960 націоналізовано банки й пром. підприємства амер. і місц. великої буржуазії. Це загострило класову боротьбу в країні. США вдалися до екон. блокади К., розриву з нею дипломатичних відносин (січень 1961), засилання на К. диверсантів і збройних банд. *Гаванські декларації 1960, 1962* стали програмою боротьби кубин. народу за нац. незалежність. Робітн. клас і бідне селянство К. стали осн. базою революції. В 1959—60 завдання нац.-демократичної антиімперіалістичної революції було виконано; 1961 революцію проголошено соціалістичною. 10.I 1959 СРСР визнав Революційний уряд К. (дипломатичні відносини відновлено 8.V 1960); 1960—61 СРСР уклав з К. торг. угоди, надав їй кредит, подав допомогу в оснащенні та навчанні армії. У квітні 1961 США зробили спробу повалити Революц. уряд (див. *Плая-Хірон*). У 1962 США до-

Герб Куби.

КУБА
Площа — 110,9 тис. км²
Населення — 9,7 млн. чол. (кін. 1978)
Столиця — м. Гавана

Казарма Монкада в Сантьяго-де-Куба.

ВИРОБНИЦТВО ЦУКРУ - СИРЦЮ
(млн.т)

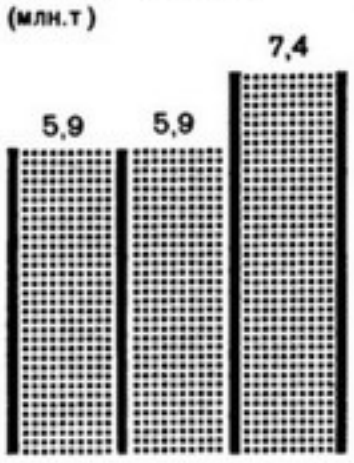

Плантація агави.

моглися виключення К. з *Організації американських держав* і спровокували *Карибську кризу 1962*, яка була відвернена завдяки мужності й стійкості кубинського народу та рішучим зовнішньополітичним діям СРСР. В 1962—63 і 1968 націоналізовано дрібні підприємства в торгівлі та власність куркулів. У 1975 відбувся I з'їзд КПК, що прийняв Програмну платформу й Статут партії, схвалив проект Конституції й Директиви першого п'ятирічного плану соціально-екон. розвитку на 1976—80, визначив курс на індустріалізацію і вказав шляхи колективізації с. г. В жовтні — листопаді 1976 проведено вибори до муніципальних і провінційних асамблей та Нац. асамблеї. К. добилася повної політ. та екон. незалежності й стала першою соціалістич. д-вою в Америці. З 1945 К.— член ООН, з 1972 — член *Ради Економічної Взаємодопомоги*, з 1975 — член *Комітету з питань розвитку і співробітництва країн Карибського басейну*; з 1961 бере участь у *неприєднання русі* (у вересні 1979 в Гавані відбулася VI Конференція голів урядів країн, що не приєдналися). Між СРСР і К. підписано ряд важливих *радянсько-кубинських документів*, зокрема рад.-кубинську декларацію (2.II 1974). З 1970 діє Міжурядова рад.-кубинська комісія по екон. і наук.-тех. співробітництву.

В. І. Троненко.

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. *Комуністична партія Куби* (до 1965 називалася Єдина партія соціалістичної революції К., на яку було перетворено Об'єднані революційні орг-ції К., утворені 1961 внаслідок злиття революц. орг-ції «Рух 26 липня», НСПК і студентського «Революційного директорату 13 березня»). Союз молодих комуністів, засн. 1962 (на базі Асоціації молодих повстанців, засн. 1961). Профцентр трудящих Куби, засн. 1939. Об'єднує галузеві профспілки, створені після перемоги революції. Комітети захисту революції, засн. 1960. Найбільш масова громад. організація. Національна асоціація дрібних землеробів, засн. 1961. Федерація кубинських жінок, засн. 1960. Федерація університетських студентів, засн. 1921.

В. І. Троненко.

Народне господарство. Після перемоги нар. революції 1959 К. з допомогою СРСР та ін. соціалістич. країн перетворилася з агр. монотоварного (г-во орієнтувалося виключно на виробн. на експорт цукру-сирцю) сировинного придатка США на агр.-індустр. країну, що будує соціалізм. За роки нар. влади в країні проведено агр. реформу, націоналізацію осн. засобів виробн., банків, транспорту, зв'язку, зовн. торгівлі, ліквідовано безробіття, економіка розвивається на планових засадах. У соціалістич. секторі створюється 100% пром. і 75% с.-г. продукції. За період 1971—75 середньорічні темпи росту валового нац. продукту становили понад 10%, обсяг капіталовкладень в нар. г-во збільшився втричі. Створено нові галузі пром-сті — с.-г. машинобудування, суднобудування, виробн. мінеральних добрив, а також водне г-во і мор. рибальство. На темпи розвитку й прогресивні зміни в галузевій структурі г-ва К. великий вплив має участь країни в РЕВ. У міжнар. соціалістич. поділі праці К. спеціалізується на виробн. тростинного цукру-сирцю, нікел. концентрату, вирощуванні цитрусових. Важливе значення для розвитку г-ва має екон. співробітництво з СРСР, з допомогою якого збудовано і реконструйовано 170 нар.-госп. об'єктів (1979). За період 1970—74 реальні доходи населення зросли на 25%, споживання на душу населення текст. виробів і взуття — на 47% (в незмінних цінах).

Промисловість. У промисловості виробляється 40% валової продукції країни і зайнято понад 20% самодіяльного населення (1976). Провідна галузь— цукрова. За збором цукр. тростини й виробн. тростинного цукру К. посідає провідне місце в світі. У 1979 діяло бл. 150 з-дів, на яких було вироблено бл. 8 млн. т цукру-сирцю (переважно на експорт). З-ди разом з оточуючими плантаціями цукр. тростини утворюють типовий вид підприємств галузі — централі. Більшість централів зосереджена на Сх. країни, у пров. Лас-Тунас, Ольгін, Гранма, Сантьяго-де-Куба, Гуантанамо, Камагуей, Сьєго-де-Авіла. Виробн. рафінованого цукру (гол. чин. для внутр. споживання) зосереджене в районі Гавани. Розвиваються галузі, пов'язані з переробкою відходів цукр. пром-сті,— виробн. целюлози, добрив, паперу, кормів для худоби. Значне місце у пром. комплексі країни посідає добування та збагачення руд нікелю (в Нікеро й Моа — великі нікелепереробні з-ди, реконструйовані з допомогою СРСР), з допомогою Радянського Союзу будується з-д у Пунта-Горда. Видобувають також руди кобальту, міді, марганцю, хрому, заліза (осн. центри — район міста Сантьяго-де-Куба, Мінас-де-Матаамбре та ін.). Розробляються родовища мармуру (о. Хувентуд), каоліну, гіпсу, кам. солі, крейди. Сталь і прокат виробляють на реконструйованому з допомогою СРСР металург. комбінаті ім. Хосе Марті в Гавані. Зростає обсяг продукції металообр. і маш.-буд. пром-сті, яка представлена с.-г. машинобудуванням (збудований з допомогою СРСР з-д тростинозбиральних комбайнів в Ольгіні, з-д зрошувального устаткування в Мансанільйо), суднобудуванням (Карденас, Гавана, Мансанільйо), моторобудуванням (Сьєнфуегос), автоскладанням і авторемонтом (Гавана), виробн. радіоелектронної апаратури (Гавана), інструменту (Гуантанамо), електродів і дроту (Нуевітас), запасних частин і холодильників (Санта-Клара). Одним з основних видів продукції металообробки є арматура для буд-ва. В галузі хім. пром-сті реконструйовано старі і збудовано ряд нових підприємств по виробн. штучних добрив (Санта-Лусія, Пінар-дель-Ріо, Матансас, Фельтон, Сьєнфуегос; Нуевітас), штучного волокна (Матансас), пластмас (Гавана), барвників тощо. В Гавані й Сантьяго-де-Куба на довізній сировині працюють нафтопереробні з-ди. Розвивається виробн. буд. матеріалів: цементу, скла, залізобетонних та керамічних конструкцій тощо. З галузей легкої пром-сті найбільше значення мають текст. і швейна (підприємства в районі Гавани, в районі Артеміси, в містах Санта-Клара, Ольгін, Ремедьйос, Гуїнес). Важливе місце посідає рибна пром-сть. Створено сучас. риболовецький флот. У Гавані з допомогою СРСР збудовано високомеханізований рибний порт. Традиційною галуззю харч. пром-сті К. є тютюнова, значна частина продукції якої експортується. Діють молочні з-ди, м'ясокомбінати, рисоочисні, кондитерські ф-ки, підприємства по виробн. фруктових соків і консервів. Більша частина електроенергії виробляється на ТЕС. За 1958—78 потужність електростанцій країни зросла в 5 раз. Створено єдину нац. енергосистему. З допомогою СРСР розширюються потужності найбільших ТЕС в Марієлі та Сантьяго-де-Куба.

Сільське господарство. На держ. соціалістич. сектор припадає бл. 70% с.-г. угідь, в га-

Виробництво деяких видів промислової продукції

Продукція	1958	1978
Електроенергія, млрд. кВт·год	2,6	8,5
Нікелевий концентрат, тис. т	бл. 20	бл. 35
Сталь, тис. т	24	323,6
Продукція нафтопереробної промисловості, млн. т	3,6	6,3
Цемент, тис. т	743	2700
Мінеральні добрива, млн. т	0,2	понад 1
Тканини бавовняні, млн. м²	—	154
Тютюнові вироби, млрд. шт.	—	понад 17

Адміністративний поділ

Провінція	Площа, тис. км²	Населення, тис. чол. (1977)	Адміністративний центр
Пінар-дель-Ріо	10,9	627,1	Пінар-дель-Ріо
Місто Гавана	0,7	1981,3	Гавана
Гавана	5,7	577,1	Гавана
Матансас	11,7	559,2	Матансас
Вільяклара	8,1	767,2	Санта-Клара
Сьєнфуегос	4,2	319,9	Сьєнфуегос
Санкті-Спіритус	6,7	400,6	Санкті-Спіритус
Сьєго-де-Авіла	6,5	309,9	Сьєго-де-Авіла
Камагуей	14,1	642,0	Камагуей
Лас-Тунас	6,4	428,6	Лас-Тунас
Ольгін	8,9	896,0	Ольгін
Гранма	8,5	727,3	Баямо
Сантьяго-де-Куба	6,4	900,5	Сантьяго-де-Куба
Гуантанамо	6,4	463,3	Гуантанамо

лузі зайнято бл. 30% самодіяльного населення країни. Приватні сел. г-ва беруть безпосередню участь у реалізації держ. планів, особливо в заготівлях кави, тютюну й овочів. Більшість приватних г-в охоплена кооперативами по збуту продукції, кредитах і послугах, триває процес добровільного виробничого кооперування. За роки революції площа оброблюваних земель збільшилася вдвоє й становить 7,6 млн. га (1977), понад 900 тис. га зрошується (1978). В 1977 на К. було 64 тис. тракторів, понад 2,5 тис. комбайнів різного призначення; рівень механізації на збиранні цукр. тростини під час сафри 1979 перевищував 40%. На 100% механізовано вирощування рису. Зростає використання мінеральних добрив. Осн. галузь с. г.— рослинництво, на нього припадає 68% вартості с.-г. продукції (1976). Переважає плантаційне г-во по вирощуванню багаторічних культур експортного призначення, гол. з них — цукрова тростина, під якою — понад 1,5 млн. га оброблюваних земель. Проведено значну роботу щодо поновлення посівів цукр. тростини, поліпшення сортності цієї культури. Важливе значення має вирощування (заготівлі, тис. т, 1978) цитрусових — 198,4, бананів — 240,5, ананасів — 18,1, кави. Для внутр. споживання вирощують рис — 344 тис. т (1978), кукурудзу, картоплю, боніато, овочі. Осн. тех. культури — тютюн (50,7), хенікен (волокниста культура). Тваринництво переважно м'ясо-мол. напряму. Поголів'я великої рогатої худоби — бл. 6 млн. Здійснюються заходи по формуванню стада високопродуктивної молочної худоби. На пром. основі розвивається свинарство й птахівництво. На узбережжі — вилов риби і морепродуктів (213 тис. т, 1978).

Транспорт. У внутр. перевезеннях найбільше значення має автомоб. і залізничний транспорт. З-ць (тис. км) — бл. 14 (1978), автошляхів (1979) — 34,2 (у т. ч. 14,5 з твердим покриттям). У зовнішньоторг. перевезеннях осн. значення має мор. торг. флот, заг. вантажопідйомність якого 760,2 тис. т дедвейт (1978). Осн. порти: Гавана, Сантьяго-де-Куба, Сьєнфуегос, Нуевітас, Матансас. У Гавані — міжнар. аеропорт (Хосе Марті).

Зовнішні економічні зв'язки. Зовнішньоторг. оборот країни зріс 1977 проти 1960 в 5,3 раза. К. торгує майже з 80 країнами. На соціалістич. країни 1978 припадало 83% зовнішньоторг. обороту (у т. ч. на СРСР — бл. 70%). Гол. статті експорту — цукор, нікелево-кобальтовий концентрат, тютюнові вироби; імпорту — машини, устаткування, трансп. засоби, нафта й нафтопродукти. Грош. одиниця — песо. За курсом Держбанку СРСР 1 песо = 0,90 крб. (травень 1980). *Я. Г. Машбіц.*

Охорона здоров'я. В 1978 в країні було 43,0 тис. лікарняних ліжок (4,4 ліжка на 1 тис. ж.); мед. допомогу подавали (1978) 14,4 тис. лікарів (1 лікар на 674 ж.), 3,4 тис. зубних лікарів. Лікарів готують 4 мед. факультети ун-тів. Відомі курорти: Сан-Вісенте, Сан-Дієго-де-лос-Баньйос, Санта-Фе та ін.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. К.— перша країна Лат. Америки, в якій ліквідовано неписьменність. За законом 1961 освіта в країні стала держ. і безплатною. Всі діти віком від 6 до 15 років охоплені навчанням. З 1975 впроваджено таку структуру шкільної освіти: 6 років — початкова і 6 (3 + 3) — середня школи. З метою профорієнтації створено т. з. школи в полі — серед. школи-інтернати, де навчання поєднується з працею в с. г. (1978—446 таких шкіл). В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося 1,8 млн., у серед. навч. закладах — понад 1 млн., у профес.-тех. училищах — понад 80 тис. учнів, у вузах — 145 тис. студентів, у системі навчання дорослих — 1627 шкіл; понад 600 тис. учнів. Вищі навчальні заклади: *Гаванський університет,* ун-ти в містах Сантьяго-де-Куба (засн. 1947), Санта-Клара (засн. 1948), Камагуей (засн. 1974), Вищий пед. ін-т ім. А. С. Макаренка (поблизу Гавани), Нац. школа мистецтв, Вищий ін-т іноз. мов ім. О. М. Горького, мед., пед.— в Гавані та ін. Наук. установи: *Кубинська академія наук,* Ін-т історії комуністич. руху й соціалістич. революції К., Академія медицини і природничих наук (засн. 1861), Нац. н.-д. центр, Кубин. академія мови і л-ри (засн. 1951), Кубин. ін-т цукрової тростини, усі — в Гавані, та ін. В 1977 в Гавані відкрито філіал Московського ін-ту рос. мови ім. О. С. Пушкіна, осн. завданням якого є методична допомога в орг-ції вивчення і викладання рос. мови в країні. Нац. б-ка ім. Хосе Марті в Гавані (засн. 1901), б-ка Гаван. ун-ту, б-ка Кубин. академії наук. В Гавані є музеї: Нац. музей (засн. 1913), антропологічний (засн. 1847), революції, нар. мистецтва, міський, нумізматики (засн. 1975), с.-г., музеї Хосе Марті та Хемінгуея (засн. 1962—63) та ін. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 на К. виходило 13 щоден. газет заг. тиражем бл. 1150 тис. прим. і бл. 40 ін. видань. Щоденні: «*Гранма*» (з 1965) — орган ЦК Компартії К., «Хувентуд ребельде» («Повстанська молодь», з 1965) — орган Союзу молодих комуністів, «Трабахалорес» («Трудящі») — орган профцентру трудящих К. Журнали: «Боемія», «Верде оліво» («Оливковий цвіт»), «Куба», «Мухерес» («Жінки»), «АНАП», «Кайман барбудо» («Бородатий кайман»), «Піонеро». Інформ. агентство *Пренса Латіна* засн. 1959. Нац. інформ. агентство АІН засн. 1974. Радіомовлення — з 1922, телебачення — з 1950.

Література. Першим з відомих творів л-ри К. була поема С. Бальбоа «Дзеркало терпіння» (1608), що містила описи побуту місц. населення. Розвиткові л-ри сприяли початок друкарства (1707) на К. та відкриття ун-ту (1728) в Гавані. До створеного 1793 Патріотичного т-ва Гавани входили поети М. де Секейра-і-Аранго, М. Х. де Рувалькава, прозаїк Б. П. Феррер, які у своїх творах проповідували ідеї *Просвітительства.* В 17—18 ст. паралельно з ісп. поезією культивувалися й нар. креольська та негритян. поезія. Під впливом нац.-визвольного руху на поч. 19 ст. в л-рі посилилися патріотичні мотиви. Визначну роль у цей період відіграли публіцистичні твори революц. просвітителя Ф. Варелі-і-Моралеса, а також поезія його учня Х. М. *Ередіа-і-Ередіа,* змушеного жити у вигнанні. Його революц.-патріотичному класицизмові притаманні й риси романтизму, ствердженню якого сприяла творчість Д. *Дельмонте-і-Апонте,* автора «Кубинських романсів» (1833), що засуджували рабство. Тема патріотизму звучить і в творчості поетів-романтиків Г. де ла Консепсьйон Вальдеса, відомого під псевд. Пласідо (розстріляного за участь в антиісп. змові), Х. Ф. Мансано, Х. Х. Міланеса та поетеси й прозаїка Х. Гомес де Авельянеди. Фундатором романтичної прози на К. був Х. А. Ечеверріа. Реалістичні тенденції найглибше розкрилися в романах С. *Вільяверде.* З реалістичними романами виступили також Р. Меса, Н. Ередіа та ін. Сучасна прогресивна л-ра К. бере початок у творчості Х. *Марті,* пройнятій свободолюбством, ненавистю до ісп. колоніалізму та імперіалізму США. На поч. 20 ст. мотиви песимізму, розчарування, викликані результатами війни за незалежність, звучать у поезії Ф. Х. Пічардо, Х. М. Поведи, Р. Е. Боті, в прозі М. де Карріона, К. Ловейри, А. Ернандеса Кати. Після 1-ї світової війни в умовах загострення класової боротьби та під впливом ідей Великої Жовтн. соціалістичної революції кубин. митці шукають шляхи революц. мистецтва. В 20-х рр. в л-рі виступили Р. М. Вільєна та А. *Карпентьєр.*

На 30-і рр. припадає початок літ. діяльності Н. *Гільєна.* Особливо розквітла вона після перемоги революції 1959. В сучасній кубин. л-рі плідно працюють поети Анхель Аух'єр, Ф. Хаміс, Р. Фернандес Ретамар, прозаїки Х. Солер Пуїг, С. Леанте, М. Кофіньйо, Д. Алонсо, Н. Наварро, Л. Отеро та ін., літ. критик Х. *Марінельйо.* У перекладах укр. мовою видано книги «Весна Куби. Вірші та оповідання кубинських письменників» (1962; твори 25 авторів), «Вітчизна або смерть» (1966; вірші 20 сучас. поетів), зб. віршів «За цю свободу» (1964) Ф. Хаміса, «Поезії» (1976) Н. Гільєна, однотомник поезій Х. Марті (1977). В основу зб. «Прислів'я і приказки Куби» (1977) покладено видання кубин. фольклору, упорядковані поетом, прозаїком, драматургом і фольклористом, першим на К. перекладачем творів Т. Шевченка С. *Фейхоо.* Опубліковано переклади романів Х. Солера Пуїга, Л. Отеро, Д. Алонсо, М. де Карріона, С. Фейхоо, Е. Десноеса, А. Карпентьєра та ін. Багато перекладів надруковано також у періодичних виданнях. *М. І. Жердиновська.*

Архітектура. В сільс. місцевості індіанці будували каркасні хати-

Обробка креветок.

Будинок зуболікарського товариства соціального забезпечення в Гавані. Архітектори А. Кінтана, М. Рубіо, А. Перес Беато. 1952—55.

Куба.
А. Поссе. Портрет. Гравюра. 50-і рр. 20 ст.

Кубок: 1 — І. Равич. Срібний кубок з позолотою. 1720. 2 — Кубок СРСР з футболу.

ни («боїо»). В 16 ст. виникли міста Гавана, Сантьяго-де-Куба, Трінідад та ін. з укріпленнями, прямокутною сіткою вулиць, з церквою і ратушею на центр. площі (фортеця Ель Морро в Гавані, 1589—1630). У 18 ст. фасади будівель у стилях іспан. і мекс. *барокко* та *класицизму* прикрашали колонами, арками, кольоровими вітражами (собор 1748—77; Каса де Гоб'єрно, кол. будинок губернатора, 1776—92; пошта, 1770—92, всі — в Гавані). В кін. 18 — на поч. 19 ст. створено архіт. ансамблі гол. площ у Гавані та Трінідаді. На поч. 20 ст. в Гавані почали споруджувати багатоповерхові будинки в дусі еклектики та у стилі модерн, а 1920—30-х рр.— в стилі сучас. європ. і амер. архітектури (будинок телефонної компанії, 1921, арх. Л. Моралес; Нац. капітолій, 1925—29, арх. Р. Отеро та ін.; Палац красних мистецтв, 1954, арх. А. Родрігес Пічардо; Будинок зуболікарського т-ва соціального забезпечення, 1952—55, арх. А. Кінтана, та ін.). Після перемоги революції 1959 розгорнулося масове планове буд-во в інтересах народу. Споруджено нові житл. масиви (житл. масив Гавана-дель-Есте в Гавані; житл. райони в Санта-Клара, Камагуеї), с.-г. кооперативи та нар. маєтки з типовими будинками на залізобетонному каркасі («Каміло Сьєнфуегос», «Лос Пінос» та ін.); за єдиною конструктивною системою «Хірон», розробленою колективом архітекторів на чолі з Х. Ребельйон,— ряд шкіл (ім. В. І. Леніна в Гавані, 1974, арх. А. Гаррудо; ім. Максімо Гомеса, 1976, арх. Р. Тогорес; ім. Ф. Енгельса, 1978, арх. Л. Мартінес), визначні споруди (Палац з'їздів, 1979, арх. А. Кінтана). Серед архітекторів К.— Р. М. Франко, Ф. Салінас, Р. Порро та ін

Образотворче мистецтво. Стародавнє мист. *індіанців* представлене печерними розписами, керамічними фігурками й посудинами, ідолами з дерева й каменю. На межі 18 і 19 ст. з'явилися релігійні картини Х. Н. де ла Ескалери, портрети В. Ескобара, істор. композиції Х. Б. Вермая. В 1-й пол. 19 ст. художники-«костумбристи» (див. *Костумбризм*) В. П. де Ландалусе, Ф. Міале зображували характерні сценки з нар. життя. Після визволення країни від іспан. гніту набули розвитку патріотичний батальний та істор. живопис (Л. *Романьяч-і-Гільєн*, Р. Лой). Реалізм, увага до нац. нар. життя виявилися і в скульптурі (Х. Х Сікре, Т. Рамос Бланко, Е. Бетанкур). В 20-х рр. 20 ст. виступили художники-новатори В. Мануель Гарсіа, А. Гатторно, Е. Авела, Х. Арче, К. Енрікес, Ф. Понсе де Леон, які емоційно, з гострою характерністю показали життя народу. З серед. 30-х рр. 20 ст. живописці А. Пелаес, Р. Портокарреро, Мар'яно, М. Карреньйо, скульптор Д. Равенет створили пройняті духом фольклору декоративні композиції. Після перемоги революції 1959 живописці й графіки К. *Гонсалес*, А. Поссе, С. Кабрера Морено, А. Бенітес, що тяжіють до узагальнених символічних образів, звертаються до тем революц. історії країни, соціалістич. перетворень, зображують людей нової Куби. *А. М. Кантор.*

Музика. Народна музика К. склалася на грунті іспан. та афр. муз. культур. Це привело до виникнення домінуючої в муз. фольклорі К. афро-кубин музики, в якій іспан. мелодії поєднуються з традиціями муз. виконання негрів. Найпоширеніші пісенно-танц. форми — сон, гуарача, конга, дансон, румба. В 16—18 ст. розвивалася профес. музика (церк. співацькі школи; композитори Е. Саласа-і-Кастро, Х. Паріс, А. Рафелін). У 1776 в Гавані відкрито театр «Колісео» (з 1803 — «Прінсіпаль»), де йшли європ. опери та іспан. тонадильї; 1816 засн. муз. академію «Санта-Сесілія», 1885 — консерваторію. В серед. 19 ст. сформувалася нац. композиторська школа (М. Саумель-і-Робредо, І. Сервантес Каванаг), відбувалося становлення театру-буф (Х. Анкерман). Серед композиторів 2-ї пол. 19 — 1-ї пол. 20 ст.— Н. Руіс-і-Еспадеро, Х. М. Хіменес, І. Вільяте, Е. Санчес де Фуентес, А. Леон, Х. Маурі Естеве, А. Рольдан, А. Г. Катурла, Х. Ардеволь. У 30-х рр. 20 ст. почав розвиватися нац. балет; 1948 створено трупу «Балет Алісії Алонсо» (з 1954 — Нац. балет К.). Після перемоги кубин. революції було реорганізовано старі й створено нові творчі колективи: Нац. симф. оркестр, Нац. хор, симф. оркестр Нац. театру (опери та балету), квартет ім. А. Рольдана, Нац. ансамбль сучас. танцю, Нац. фольклорний ансамбль. Серед муз. навч. закладів — консерваторія ім. А. Рольдана, муз. відділення Нац. школи мист., Школа хорового співу та Школа підвищення муз. майстерності в Гавані, консерваторії в Мар'янао та Гуанабакоа. Серед сучас. музикантів К.— композитори Н. Родрігес, К. Пуебла, К. Фаріньяс, Т. Кастельянос, А. Д. Картая. Між К. та СРСР існують тісні культур. зв'язки. Київ. консерваторію та аспірантуру Моск. консерваторії закінчив, зокрема, кубин. композитор Х. Л. Марін. Не раз в СРСР виступали кубин. муз. колективи, Нац. балет К. (зокрема, в Києві — 1964, 1972) та ансамбль сучас. танцю під керівн. Р. Герри. На К. виступали рад. митці, зокрема з України.

Театр. Серед індіан. племен, що жили на К., були поширені театр. дійства — ареїто, подібні до «вакхічних ігрищ». З 16 ст. розвиток театр. мист. був пов'язаний з іспан. реліг. театром. У 17 ст. виникли перші світські театр. трупи. У 1-й пол. 18 ст. з'явився перший твір кубин. автора (вважають, С. Піте). З останньої чверті 18 ст. в театрі йшли драм. вистави, переважно іспан. драматургів. В 1838 відкрито театр «Такон». У 2-й пол. 19 ст. виникли театри в Сантьяго, Сьєнфуегосі, Камагуеї та ін. містах, де виступали іспан. трупи. Після 1910 було створено театр. т-во, яке пропагувало нац. драматургію; видавалися театр. журнали; організовувалися нові трупи, зокрема, в Гавані 1936 створено театр «Куева», 1941 — Академію драм. мист. для підготовки акторів і режисерів. В Гавані працюють: Театр-студія (засн. 1958), Нац. театр Куби (1959), Експериментальний (1961) і Нац. ляльковий (1963) театри, Будинок театру (1964), Нац. об'єднання театру для дітей та юнацтва (1966). В репертуарі театрів — твори нац. драматургів В. Піньєри, Х. Тріани, А. Есторіно, Р. Феррера, Е. Кінтеро і світової класики — А. Чехова, М. Горького, Ф. Гарсіа Лорки, Б. Шоу, Б. Брехта.

Кіно. Знімати документальні фільми на К. почали 1897, але власне кіновиробн. майже не розвивалося, на екранах переважали фільми США. Нац. кіно К. сформувалося після революції, 1959 було створено Кубинський ін-т кіномист. і кінопром-сті, де зосередилося виробн. фільмів, підготовка кадрів, кінопрокат. Серед засновників кіно К.— режисери-документалісти С. Альварес, Х. Г. Еспіноса, Т. Г. Алеа, А. Рольдан. Перший кубин. худож. фільм — «Розповіді про революцію» (1961, реж. Т. Г. Алеа). Відомі кубин. фільми: «Пригоди Хуана Кінкіна» (1967, реж. Х. Г. Еспіноса); «Люсія» (1970), «Кантата про Чілі» (1976, реж. обох — У. Солас), «Мачете вступає в бій» (1969), «Дні води» (1971, реж. обох — М. Октавіо Гомес), «Людина з Майсініку» (1973, реж. М. Перес), «Мелья» (1975, реж. Е. П. Барнет), «Інший Франсіко» (1976), «Ранчеадор» (1977, реж. обох — С. Хіраль), «Портрет Терези» (1979, реж. П. Вега). У 1965 вийшов спільний рад.-кубин. фільм «Я — Куба» (реж. М. *Калатозов*). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Кастро Ф. Октябрьская революция и Кубинская революция. Речи и выступления. 1960—1977 гг. Пер. с исп. М., 1978; Республика Куба. Основы государственного строя. М., 1978; Волкова Е. Д., Игнатов Е. И., Торшин М. П. Республика Куба. М., 1979; Слёзкин Л. Ю. История Кубинской Республики. М., 1966; Ермолаев В. И. Героическая эпопея народа. М., 1968; Очерки истории Кубы. М., 1978; Троненко В. І. Форпост соціалізму в Латинській Америці. К., 1978; Пащук В. В. Форпост социализма в Латинской Америке. К., 1979; Гавриков Ю. П. Куба. Страницы истории. М., 1979; Куба: опыт общественного развития. М., 1979; Владимиров В., Костин В. Куба: 20 лет новой внешней политики (1959—1979 гг.). М., 1980; Советско-кубинские отношения. 1917—1977. М., 1980; Нуньес Хименес А. Республика Куба. Пер. с исп. М., 1963; Фонер Ф. С. История Кубы и ее отношений с США, т. 1—2. Пер. с англ. М., 1963—64. Ле Риверенд Х. Кубинская республика. Пер. с исп. М., 1970; Валев Э.Б. Экономическая география Кубы. М., 1972; Дарусенков О. Т. Куба — первое социалистическое государство западного полушария. М., 1977; Дарусенков О. Т. Республика Куба. Справочник. М., 1976; Культура Кубы. М., 1979; Москаленко М. Кубинська література на Україні. «Всесвіт», 1979, № 1; Портуондо Х. А. Исторический очерк кубинской литературы. Пер. с исп. М., 1961; Пичугин П. Краткий очерк истории кубинской музыки. В кн.: Музыкальная культура стран Латинской Америки. М., 1974; Силюнас В. Поэзия революции. В кн.: Ракурс, в. 1. М., 1977.

КУБА́ — місто, центр Кубинського р-ну Аз. РСР, стародавній центр килимарства. Виготовляють безворсові килими, а також ворсові невеликих розмірів з багатосмуговою облямівкою й орнаментом (ба-

гатокутники, схематичні зображення предметів побуту, птахів).

КУБА́ЛЯ (Kubala) Людвіг (9.IX 1838, Каменіця, тепер ПНР — 30.IX 1918, Львів) — польс. бурж. історик. Закінчив Краківський і Віденський ун-ти. Учасник *польського повстання 1863—64*. В 1875—1906 — викладач гімназії у Львові. В своїх працях «Історичні нариси» (т. 1—6, 1881—1922) та «Присяга в Переяславі і „статті" Богдана Хмельницького» (1904), висвітлюючи події нар.-визвольної війни 1648—54, ідеалізував польс. шляхту, виступав ворогом визвольної боротьби укр. нар. мас.

КУБАНІ́Т (від ісп. cubano — кубинський) — мінерал класу сульфідів та їхніх аналогів. $CuFe_2S_3$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 4,03—4,18. Твердість 3,75. Колір жовтий. Блиск металевий. К. поширений у сульфідних мідно-нікелевих родовищах. В СРСР є в родовищах Мурм. обл., Красноярського і Хабаров. країв та ін. районів. Разом з ін. мінералами родовищ використовують як мідну руду.

КУБА́НО-ПРИАЗО́ВСЬКА НИЗОВИ́НА, Прикубанська низовина — низовинна рівнина у Зх. Передкавказзі, в межах Ростов. обл. і Краснодар. краю РРФСР. Простягається від Азовського м. на Зх. до Ставропольської височини на Сх. і від пониззя річок Дону та Маничу на Пн. до нижньої течії Кубані на Пд. Вис. 100—150 м. У пн.-зх. частині — родовища природного газу. Лежить у степовій зоні. Переважають карбонатні чорноземи. Район розвинутого землеробства (зернові й баштанні культури, сади).

КУБА́НО - ЧОРНОМО́РСЬКА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА. Утворена 30.V 1918 на 3-му Надзвичайному з'їзді Рад Кубані і Чорномор'я, що відбувся 27—30.V у м. Катеринодарі (тепер м. Краснодар). Виникла внаслідок злиття Кубанської рад. республіки (проголошена в квітні 1918) та Чорномор. рад. республіки (проголошена в березні 1918). Обидві республіки, як і К.-Ч. р. р., входили до складу РРФСР. Мета створення К.-Ч. р. р.— об'єднання зусиль трудящих у зміцненні Рад. влади і в організації відсічі іноз. інтервентам і білогвардійцям. На з'їзді, що проходив під керівництвом Г. К. *Орджонікідзе*, було обрано ЦВК, який затвердив Раднарком К.-Ч. р. р. У зв'язку з наступом *Добровольчої армії* (почався 23.VI 1918) 1-й Пн.-Кавказ. з'їзд Рад 7.VII ухвалив об'єднати К.-Ч. р. р., *Терську радянську республіку* і Ставропольську рад. республіку в єдину *Північно-Кавказьку радянську республіку* в складі РРФСР.

КУБА́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. освіти РРФСР. Засн. 1970 в Краснодарі на базі пед. ін-ту, створеного 1920. У складі ун-ту 11 ф-тів: матем., фіз., хім., біол., істор., екон., філол., романо-герм. філології, геогр., юрид. і худож.-тех. графіки, на яких у 1979/80 навч. р. налічувалось 9108 студентів, зокрема на денному відділенні — 4262. Діють вечірнє, заочне і підготовче відділення, аспірантура; проблемна лабораторія експериментальної фізики по одержанню нових нелінійних акусто-оптичних матеріалів, лабораторія біологічно активних сполук, біол. станція у Новоросійську; музеї: зоол., істор., геологічний; б-ка (1,1 млн. одиниць зберігання). Протягом 1970—80 у вузі підготовлено 16,8 тис. спеціалістів. Ун-т видає міжвузівські збірники наук. праць, навч. посібники. *К. В. Нестеров.*

КУБА́НСЬКІ КОЗАКИ́ — частина *козацтва* в дореволюц. Росії, що розселялася на Північному Кавказі по р. Кубані та її притоках (тепер Краснодарський і частина Ставропольського країв). Царський уряд протягом 18 ст. переселив на Кубань частину *донських козаків*. У 1792 з України на Кубань було переведено *Чорноморське козацьке військо*. В 1-й пол. 19 ст. сюди прибули катеринославські, азовські, черніг., полтав., дунайські козаки, ін. переселенці. В 1832 створено Кавказ. лінійне козац. військо. Частина його 1860 разом з Чорномор. козац. військом увійшла до Кубанського козачого війська, інша — до Терського козачого війська (див. *Терські козаки*). К. к. брали участь у всіх війнах, що їх вела царська Росія у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. В 1916 К. к. налічувалося 1,37 млн. чол. (43% жителів Кубанської обл.). Під час революції 1905—07 в Росії, у період громадян. війни 1918—20 Кубань стала ареною запеклої класової боротьби. В 1920 Кубанське козаче військо ліквідовано. В Червоній Армії у 30-х рр. було створено кубанські козачі частини. Вони відзначилися в період Великої Вітчизн. війни.

КУБА́НЬ — ріка в РРФСР, у межах Ставр. і Краснодар. країв. Утворюється від злиття річок Уллукаму і Учкулану, які беруть початок на зх. схилах Ельбрусу, впадає в Азовське м., утворюючи велику *дельту* (350 тис. га). Довж. 870 км, площа бас. 57,9 тис. км². До м. Невинномиська тече у глибокій вузькій ущелині, порожиста, нижче має рівнинний характер. Річище місцями піднесене над заплавою й обваловане. Гол. притоки: Теберда, Малий Зеленчук, Великий Зеленчук, Уруп, Лаба, Біла (ліві). Живлення мішане. Пересічна витрата води біля м. Краснодара 425 м³/с. Води ріки широко використовуються для водопостачання (Невинномиський канал, Тщикське, Краснодарське, Шапсугське водосховища та ін.). Судноплавна від Краснодара до гирла; рибальство. У дельті — місця гніздування багатьох птахів. На К.— міста Карачаєвськ, Черкеськ, Невинномиськ, Армавір, Кропоткін, Усть-Лабінськ, Краснодар.

КУБА́СОВ Валерій Миколайович (н. 7.I 1935, м. Вязники Влад. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1969, 1975), Герой Угор. Нар. Республіки (1980). Член КПРС з 1968. Закінчив (1958) Моск. авіац. ін-т. Працював у констр. бюро. В загоні космонавтів — з 1966. Канд. тех. наук (1968). Разом з Г. С. *Шоніним* як бортінженер космічного корабля «Союз-6» здійснив політ (11—16.X 1969), в ході якого корабель брав участь у тридобовому груповому польоті з кораблями «Союз-7» і «Союз-8». К. вперше в історії *космонавтики* провів космічне зварювання у вакуумі на установці «Вулкан». 15—21.VIII 1975 на кораблі «Союз-19» разом з О. А. *Леоновим* брав участь у першому міжнародному космічному польоті, проведеному за програмою *ЕПАС*. У цьому польоті вперше здійснено стикування косміч. кораблів «*Союз*» (СРСР) і «*Аполлон*» (США), випробувано в дії нові засоби стикування, проведено астрофіз., мед.- біол., технологічні та геофіз. експерименти. Разом з Б. *Фаркашем* здійснив (26.V—3.VI 1980) політ. на косміч. кораблі «Союз-36». Цей корабель стикувався з орбіт. станцією «Салют-6», на якій працювали Л. І. *Попов* і В. В. *Рюмін*. Екіпаж «Союза-36» повернувся на Землю на косміч. кораблі «Союз-35». Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

В. М. Кубасов.

КУБАТУ́РА — 1) Число кубічних одиниць в об'ємі будь-якого тіла (або приміщення). 2) В математиці — обчислення об'єму. 3) Побудова *куба*, рівновеликого даному тілу.

КУБАТУ́РНІ ФО́РМУЛИ — формули наближеного обчислювання *кратних інтегралів* за значеннями функції в скінченній кількості точок. Мають вигляд

$$\int_{\Omega} p(x_1, x_2, \ldots, x_n) f(x_1, x_2, \ldots, x_n) \times$$

$$\times dx_1\, dx_2 \ldots dx_n =$$

$$= \sum_{j=1}^{N} C_j f(x_1^{(j)}, x_2^{(j)}, \ldots, x_n^{(j)}) + R_n,$$

де Ω — область інтегрування в n-вимірному *евклідовому просторі*, $p(x_1, x_2, \ldots, x_n) > 0$ — фіксована (вагова) функція, $f(x_1, x_2, \ldots, x_n)$ належить деякому класу функцій, точки $(x_1^{(j)}, x_2^{(j)}, \ldots, x_n^{(j)})$, $j = 1, 2, \ldots, N$ — фіксовані точки (вузли К. ф.), R_n — залишковий член. Якщо $n = 1$, маємо *квадратурні формули*. Відкидаючи R_n, одержують наближене значення інтеграла. Див. також *Наближене інтегрування*.

Літ.: Соболев С. Л. Введение в теорию кубатурных формул. М., 1974.

Кубачі. Вироби кубачинських майстрів. 30—50-і рр. 20 ст.

КУБАЧИ́НЦІ (самоназва — урбуган) — етнографічна група *даргинців*, жителі селища міськ. типу *Кубачі* в Дахадаєвському р-ні Даг. АРСР. Мова — кубачинський діалект даргинської мови. Віруючі К.— мусульмани-сунніти. В літ. пам'ятках відомі з 9 ст. як зирехкерани (перс.— кольчужники), а з 16 ст.— як кубачі (тур.— кольчужники). Осн. заняття з давнини — художня обробка металів.

КУБАЧІ́ — селище міського типу в Дахадаєвському р-ні Даг. АРСР, найбільший худож. центр Дагестану. З раннього середньовіччя в К. виготовлялись кольчуги та зброя, в 11—17 ст. було розвинуте різьблення на камені й бронзове лиття, в 18—19 ст.— худож. обробка металу (чорніння на сріблі, золота й срібна насічка на металі, кістці, глибоке гравірування, фі-

Кубізм. О. П. Архипенко. Постать людини. 1914.

П. Кубертен.

О. М. Кудрявцева. Шевченко - хлопець. Гіпс. 1951. Полтавський художній музей.

ліграць і зернь), виробництво та прикрашання зброї. У К. працює комбінат «Художник» (організований на базі артілі, заснованої в 1923), на якому створюють срібні декоративні вази, кухлі, сервізи, ювелірні вироби та прикраси.

КУБЕ́ЛІК (Kubelik) Ян (5.VII 1880, Міхле, поблизу Праги — 5.XII 1940, Прага) — чес. скрипаль і композитор, член Чеської академії наук і мистецтв (з 1932). В 1898 закінчив Празьку консерваторію (вчився в О. *Шевчика* — скрипка, Й. Ферстера — композиція). В 1898—1938 багато гастролював (у Росії вперше — 1901, в СРСР — 1927, виступав, зокрема, в Києві). Відомий як інтерпретатор і віртуозний виконавець, насамперед, творів Н. *Паганіні*. Автор «Американської симфонії» (1937), 6 концертів для скрипки з оркестром (1916—24), скрипкових п'єс, віртуозних каденцій. В 1947 та 1949 в Празі відбулися Міжнар. конкурси скрипалів ім. Кубеліка. *Л. З. Мазепа.*

КУБЕ́РА — в давньоінд. міфології один з восьми охоронців світу, бог багатства, цар Півночі. Мав ще імена: Дханадева — «бог багатства» і Дханада — «той, що дає багатство». За міфами, К. жив у Гімалаях і охороняв скарби бога *Індри*.

КУБЕРТЕ́Н (Coubertin) П'єр де (1.I 1863, Париж — 2.IX 1937, Женева) — франц. громадський діяч, педагог, історик, літератор. За ініціативою К. 1894 в Парижі відбувся міжнар. спортивний конгрес, на якому було прийнято рішення про відродження *Олімпійських ігор*. У 1894—96 К.— ген. секретар *Міжнародного Олімпійського комітету*, 1896—1925— президент, а 1925—37 — його почесний президент. К. розробив осн. правила («Олімпійська хартія») проведення Олімпійських ігор; написав текст клятви спортсменів-олімпійців. Автор численних праць з проблем спорту та фіз. виховання. *Тв.:* Ода спорту. «Вітчизна», 1980, № 7.

КУБИ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К — найвища наукова установа Куби. Засн. 1962. Має 7 відділень, що об'єднують 18 н.-д. ін-тів: зоології, ядерних досліджень, географії, суспільних наук, історії, тропічного с. г., ботаніки, л-ри та мовознавства, океанології та ін.; 2 наук. центри: історії й організації науки. У східних провінціях і на о. Хувентуд функціонують провінціальні відділення академії.

А. В. Санцевич.

КУБИ́НСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — національно-демократична, народна, антиімперіалістична революція; пізніше переросла в соціалістичну. Визрівала в умовах панування латифундизму і засилля капіталу США, що стримувало нац. розвиток Куби. Початок збройній боротьбі проти антинар. диктатури Ф. Батісти (1952—58) поклав напад 26.VII 1953 групи революц. молоді на чолі з Ф. *Кастро Рус* на військ. казарми Монкада в Сантьяго-де-Куба. В 1955 комуністи (Нар.-соціалістична партія Куби, НСПК) провели широку страйкову кампанію. 2.XII 1956 група революціонерів-емігрантів на яхті «Гранма» повернулася з Мексіки до Куби з метою продовжити збройну боротьбу. В горах Сьєрра-Маестра вони створили партизан. загін, який перетворився на Повстанську армію. Її очолив Ф. Кастро. В 1958 колона повстанців на чолі з Е. *Геварою* і К. Сьєнфуегосом почала похід з пров. Ор'єнте до пров. Лас-Вільяс. Навколо Повстанської армії сформувався Єдиний нац. робітн. фронт, який об'єднав революц. сили країни. В кін. 1958 війська Батісти було розгромлено. Військ. хунта, що намагалася захопити владу, була скинута внаслідок заг. політ. страйку. 2.I 1959 повстанці вступили до Гавани. Влада перейшла до Тимчасового революц. уряду. Революц. Куба покінчила з політ. і екон. засиллям США, успішно відбила спроби контрреволюц. перевороту. К. р. здійснила швидкий перехід від нац.-визвольного і нар.-демократичного етапу до соціалістичного (з 1961), привела до створення першої соціалістичної д-ви в Америці.

В. І. Троненко.

КУБИ́НЦІ (самоназва — кубанос) — нація, основне населення Республіки Куба. Чисельність — 9,6 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять *іспанською мовою* з місц. особливостями. Віруючі К.— переважно католики. За антропологічним типом К. неоднорідні: серед них є представники європеоїдної і негроїдної рас, а також мулати різних ступенів метисації. К. сформувалися в основному в результаті змішання ісп. переселенців з неграми, яких привозили в 16—19 ст. як рабів гол. чин. із Зх. Африки. На початковій стадії в етногенезі К. брали участь також аборигени-індіанці, але вони були до серед. 16 ст. майже повністю винищені ісп. колонізаторами. Важливими етапами нац. консолідації К. були нац.-визвольні війни 2-ї половини 19 ст. і народно-демократична революція 1959, яка переросла в соціалістичну революцію (1961). На сучас. етапі К. формуються в соціалістичну націю. К. зайняті в с. г. і пром-сті. Про історію, економіку і культуру К. див. *Куба*.

КУБ І́ЗМ (франц. cubisme, від cube — куб) — модерністична течія в образотворчому мистецтві 1-ї чверті 20 ст., яка намагалася звести художній образ до комбінації геометричних тіл або фігур. Під впливом мистецтва П. *Сезанна* основоположники К.— П. *Пікассо* та Ж. *Брак* підкреслювали у своїх живописних і графічних композиціях сувору могутність гранованих об'ємів, які створюють на площині подібність рельєфу (стадія раннього, «сезаннівського» К., з 1907). В 1910—12 кубісти перейшли до більш подрібненого й нюансованого розкладу зображуваних предметів на грані («аналітичний К.»), а в 1912—14 — до площинної, декоративної манери («синтетичний» К.), до фактурних наклейок (див. *Колаж*), які надавали речам реальної тривимірності. Ці експерименти обумовили в 2-й половині 1910-х рр. розвиток і скульптурного варіанту К. («контррельєфи» О. *Архипенка*, а також твори А. Лорена, Р. Дюшан-Віллона, О. Цадкіна, Ж. Ліпшиця). Ставши одним з перших анархіствуючих, буржуазно-індивідуалістичних напрямів у мист. 20 ст., К. вплинув на італ. футуристів (див. *Футуризм*), рос. кубофутуристів (К. *Малевич*, В. *Татлін*), укр. (О. Архипенко), франц. пуристів (див. *Пуризм*). Через кубістичний період пройшло й багато визначних реалістів 20 ст. (Р. *Гуттузо*, Д. *Рівера* та ін.), які використали притаманне К. полемічне заперечення фальшивої цінності салонного мистецтва. Іл. с. 553.

Літ.: Лившиц М., Рейнгардт Л. Кубизм. В кн.: Модернизм. Анализ и критика основных направлений. М., 1973.

КУБІ́ЧНА ПАРА́БОЛА — плоска крива, рівняння якої у відповідній прямокутній декартовій системі *координат* має вигляд $y = ax^3$ ($a \neq 0$). Початок координат — *перегину точка* К. п. (мал.). Див. також *Лінія*.

КУБІ́ЧНА СИНГОНІ́Я — група видів симетрії, характерною ознакою якої є відсутність одиничних напрямів, наявність чотирьох осей третього порядку і геометричних констант $a = b = c$, $\alpha = \beta = \gamma = 90°$. К. с. об'єднує п'ять видів (класів) симетрії: пентагон-тритетраедричний, дидодекаедричний, гексатетраедричний, пентагон-триоктаедричний, гексоктаедричний. Усі кристали К. с. в оптичному відношенні ізотропні (див. *Ізотропія*). У К. с. кристалізується бл. 13% усіх вивчених у кристалографічному відношенні (див. *Кристалографія*) речовин, у т. ч. алмаз, гранат, пірит, срібло, золото, платина тощо.

Т. М. Агафонова.

КУБІ́ЧНЕ РІВНЯ́ННЯ — рівняння вигляду $ax^3 + bx^2 + cx + d = 0$, де $a \neq 0$, b, c і d — будь-які числа. Підстановкою $x = y - b/3a$ К. р. зводиться до вигляду $y^3 + py + q = 0$. *Корені* цього рівняння знаходять за т. з. формулою Кардано:

$$y = \sqrt[3]{-q/2 + \sqrt{q^2/4 + p^3/27}} + \sqrt[3]{-q/2 - \sqrt{q^2/4 + p^3/27}},$$

причому з трьох значень кожного з кубічних коренів треба брати такі, щоб їхній попарний добуток дорівнював — $p/3$. Якщо коеф.

К. р. є *дійсними числами* і *дискримінант* лівої частини $D = -4p^3 - 27q^2$ більший за нуль, то К. р. має один дійсний і два комплексні спряжені корені; при $D \leqslant 0$ всі три корені дійсні (при $D = 0$, хоча б два з них рівні).

КУ́БОВІ БАРВНИКИ́ — органічні *барвники*, нерозчинні у воді та в більшості органічних розчинників, які при *фарбуванні* текст. матеріалів переводяться (відновленням) у форму, розчинну в лугах. Таким розчином (кубом) просочують тканину, на волокнах якої під час окислення повітрям знову утворюється нерозчинний барвник. До К. б. належать: *індиго* синій, тіоіндиго червоний, індантрен (кубовий синій О), флавантрен (кубовий жовтий Ж), віолантрон (кубовий темно-синій О). Відома велика кількість К. б. найрізноманітніших кольорів. Завдяки яскравості та тривкості К. б. їх широко використовують у текст. пром-сті для фарбування целюлозних волокон, а також як *пігменти*. Див. також *Індигоїдні барвники*.

КУ́БОК — 1) Посудина (келих) для пиття вина, відома з давнини в Європі та Азії. Виготовляють К. гол. чин. з металу, скла, кості; найчастіше має ніжку чи підставку; розширений догори і прикрашений розписом, різьбою, орнаментом тощо. 2) К. спортивний — а) Назва спорт. змагань, що проводяться в осн. з спорт. ігор найчастіше за т. з. олімпійською системою (той, хто програв, вибуває з подальшої боротьби). Існують К. міжнар.: всесвітні (напр., К. Девіса з тенісу; з 1900), міжконтинентальні (змагання на К., що проводяться між командами Європи та Америки з футболу; з 1960), континентальні [напр., К. чемпіонів європ. країн з баскетболу, хокею, гандболу (1970—75, 1977 виграний командою «Спартак», Київ), футболу (К. володарів кубків і Суперкубок європ. країн, зокрема, 1975 виграні футбольною командою «Динамо», Київ) та ін.]; окремих країн (напр., К. СРСР з багатьох видів спорту); б) Перехідний приз, яким нагороджується переможець змагань (команда, спортсмен). Іл. с. 552.

КУ́БРІК (Kubrick) Стенлі (н. 26. VII 1928, Нью-Йорк) — амер. кінорежисер. Роботу в кіно почав на поч. 50-х рр. Поставив фільми: «Страх і бажання» (1953), «Вбивство» (1956), «Шляхи слави» (1957), «Спартак» (1961), «Доктор Стрейнджлав, або як я навчився не хвилюватись і любити атомну бомбу» (1963), «2001 рік: Космічна Одіссея» (1969), «Заводний апельсин» (1972), «Баррі Ліндон» (1977). В більшості картин порушує гострі проблеми сучасності, викриває бурж. мораль.

КУ́БУ — нечисленний народ, який живе на Пд. Сх. о. Суматра (Індонезія). Чисельність — понад 2 тис. чол. (1970, оцінка). К.— нащадки давнього населення Індонезії. Мова К. близька до *індонезійської мови*. За релігією К. вважаються мусульманами, але зберігають давні анімістичні вірування. Ізольоване життя в тропічному лісі зумовило їхню екон. й соціальну відсталість. Від кочового способу життя, пов'язаного із збиральництвом і мисливством, К. поступово переходять до осілості і землеробства.

КУВА́ЛЬНА МАШИ́НА — машина, на якій металеві заготовки обробляють *куванням* або *штампуванням*. До К. м. належать *молоти*, кривошипні (див. *Ковальсько-штампувальний автомат*) і *гідравлічні преси*, кувальні вальці (див. *Вальцювання*) та ін. ковальські машини універсального або спец. призначення, в т. ч. горизонтально-кувальні, радіально-кувальні тощо.

КУВА́ННЯ — обробка нагрітих металевих заготовок багаторазовим переривчастим діянням *ковальського інструменту*, внаслідок чого вони, деформуючись, поступово набувають заданих форм і розмірів; один із способів *обробки металів тиском*. Найчастіше К. піддають сталеві заготовки, що їх нагрівають до т-ри 1100—1250° С. Розрізняють К. вільне (з використанням ковальського інструменту) і К. в підкладних *штампах*. До К. вдаються в одиночному і дрібносерійному виробн., виконуючи його способом ручним або машинним (див. *Кувальна машина*). До кувальних операцій належать *висадка, осадка, протягання, прошивання* та ін. Див. також *Ковальсько-штампувальне виробництво*.

КУВЕ́ЙТ, Держава Кувейт — держава на пн.-зх. узбережжі Перської затоки та прилеглих островах (Бубіян, Файлака, Варба та ін.).

Державний лад. К.— конституційна монархія. Діє конституція 1962. Глава д-ви — емір, що має широкі повноваження. За конституцією законодавчу владу здійснюють емір і Нац. збори (фактично розпущені 1976). Виконавча влада належить еміру й урядові, прем'єр-міністр якого призначається еміром.

Природа. Більшу частину тер. К. займає пустельне плато, що поступово знижується з Зх. на Сх. На Пн. переважає кам'яниста пустеля, на Пд.— піщана. Вздовж узбережжя простягається заболочена приморська низовина. Виявлено великі поклади нафти й природного газу. Клімат тропічний, посушливий. Опадів 100—150 мм на рік. Річок з постійною течією немає, поширені *ваді*. Переважає трав'яниста й чагарникова рослинність на сіроземних грунтах.

Населення. Бл. 95% населення становлять *араби*, майже половина з них — корінні жителі К., решта — іммігранти з Йорданії, Іраку, Лівану, Оману, Саудівської Аравії та ін. араб. країн, а також з Ірану, Пакистану та Індії. Кочовиків-бедуїнів (належать до племені мутайр) налічується бл. 20 тис. чол. Офіц. мова — арабська. Пересічна густота нас.— понад 69 чол. на 1 км² (1979, оцінка). Міськ. населення — 58%. Найбільші міста: *Ель-Кувейт*, Міна-ель-Ахмаді.

Історія. З 3-го тис. до н. е. тер. сучас. К. послідовно входила до складу різних д-в Передньої Азії. З 7 ст. К.— у складі араб. *Халіфату*, з 16 ст.— *Османської імперії*. З поч. 18 ст. К.— фактично незалежне від Османської імперії шейхство. Після підписання 1899 першої англо-кувейтської угоди К. став брит. протекторатом. У 1914 К. було проголошено «незалежним князівством під британським протекторатом». 19.VI 1961 К. здобув незалежність. У 1963 СРСР встановив з К. дипломатичні відносини. В 1965 між СРСР і К. підписано угоду про екон. і тех., 1967 — про культур. співробітництво. Уряд К. офіційно проголосив зовн.-політ. курсом політику позитивного нейтралітету, активного співробітництва з усіма країнами. З 1963 К.— член ООН. К.— член *Ліги арабських держав*. Політ. партії заборонено, але напівлегально діють кілька політичних орг-цій. У 1967 створено Федерацію профспілок К., яка входить до ВФП.

Господарство. Основа г-ва К.— видобування нафти, за запасами якої країна посідає одне з перших місць у капіталістичному світі. Доходи від продажу нафти становлять 94% всіх валютних надходжень К. Нафт. пром-сть контролюється д-вою (у 2-й пол. 70-х рр. уряд К. націоналізував власність амер. і англ. нафт. компаній), частка д-ви в мішаних компаніях перевищує 51%. З метою раціонального використання нафт. запасів прийнято рішення щороку видобувати не більше 100 млн. т нафти, 1978 видобуто 110,2 млн. т. Гол. родовища: Ель-Буркан, Ель-Маква, Вафра, Ель-Ахмаді. Нафту переробляють на трьох нафтопереробних з-дах заг. потужністю 25 млн. т нафти на рік. Видобувають також природний газ (1976 вироблено 1,4 млн. т зрідженого газу). Ін. галузі представлені підприємствами хім. (виробн. хім. добрив, аміаку, сірчаної кислоти, каустичної соди, фарб), суднобуд., металообр. (металеві труби, акумулятори), харч., буд. матеріалів пром-сті, по опрісненню мор. води. Розвинуті кустарні промисли, а також виплавка металу з металобрухту, ремонт устаткування для нафт. пром-сті, складання та ремонт побутових електро- та радіоприладів. Виробн. електроенергії на ТЕС — 5,2 млрд. кВт · год (1977). В с. г. переважає кочове скотарство. В 1978 було бл. 290 тис. голів худоби. В оазисах вирощують фінікову пальму, пшеницю, ячмінь, овочі. На узбережжі — вилов риби і

Герб Кувейту.

КУВЕЙТ

Площа — понад 20,2 тис. км²

Населення — бл. 1,4 млн. чол. (1979, оцінка)

Столиця — м. Ель-Кувейт

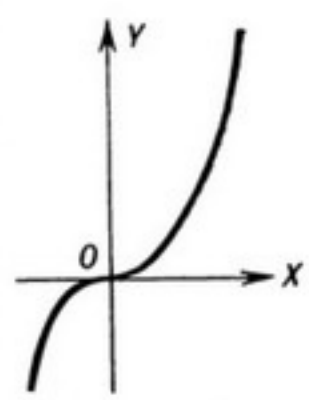

Кубічна парабола $y = x^3$.

Ю. П. Кугач.

Кувиці.

Куга озерна.

Кудрявець Софії. Верхня частина рослини.

креветок, видобування перлів. З-ць в країні немає, довж. асфальтованих автошляхів — 2 тис. км (1978). Найбільше значення має мор. (особливо танкерний) транспорт. Гол. мор. порти: Ель-Кувейт, Міна-Абдаллах, Міна-ель-Ахмаді (нафтовий). В Ель-Кувейті — міжнар. аеропорт. З К. вивозять нафту й нафтопродукти, зріджений газ, хім. добрива, азбестові й цем. труби, креветки тощо; довозять машини й устаткування, трансп. засоби, буд. матеріали, метали й металовироби, продовольство. Осн. зовнішньоторг. партнери: США, Великобританія, Японія, ФРН, Саудівська Аравія, Іран, Ірак. Розвивається торгівля з СРСР та ін. соціалістич. країнами. Грош. одиниця — кувейтський динар; за курсом Держбанку СРСР кувейтський динар = 2,33 крб. (травень 1980).

Медичне обслуговування. В 1975 в країні було 4,3 тис. ліжок (4,4 ліжка на 1 тис. ж.), мед. допомогу подавали (1976) 1,2 тис. лікарів (1 лікар на 810 ж.). Лікарів готують на мед. факультеті Держ. ун-ту К. та за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Всі види навчання в держ. навч. закладах безплатні. Поряд з держ. є приватні школи. Строк навчання в поч. школі 4, у проміжній — 4, у середній — 4 роки; навчання дітей віком 6—14 років (у початковій і проміжній школах)— обов'язкове. У 1977/78 навч. р. у держ. поч. школах налічувалося 113,5 тис. учнів, у проміжних — 78,6 тис., у серед. школах — 39,6 тис.; у приватних поч. і серед. школах було 51,9 тис. учнів. У країні один вуз — Держ. ун-т К. (засн. 1966; 9,3 тис студентів). Наук. установи: Ін-т наук. досліджень К. (засн. 1967), Експериментальна с.-г. станція (засн. 1953), Араб. ін-т планування (засн. 1966), усі — в Ель-Кувейті. Центр. б-ка К. (засн. 1936), б-ка ун-ту. В Ель-Кувейті — музей К. і природничо-історичний музей.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 в К. виходило 7 щоденних газет заг. тиражем понад 200 тис. прим. та 17 ін. періодичних видань. Найзначніші з них: араб. мовою — «Аль Кабас» («Знання», з 1972), «Ар-Рай аль-Амм» («Громадська думка», з 1961), «Ас-Сіяса» («Політика», з 1968); англ. мовою — «Кувейт таймс» («Кувейтські часи», з 1961). Агентство новин Кувейту засн. 1977. Радіомовлення — з 1951 (араб., англ. та урду мовами), телебачення — з 1961 (араб. мовою). Радіомовлення й телебачення контролюються державою.

Архітектура та мистецтво. На о. Файлака знайдено руїни старод. храму, залишки грец. укріплень, храму Сатира з іонічними колонами та акротеріями (4 ст. до н. е.). Житла кочовиків — намети з вовни. В 50—60-х рр. 20 ст. реконструйовано м. Ель-Кувейт, збудовано багато пром. та громад. споруд (будинок муніципалітету й Нац. зборів, 1962, арх. Салам Абдель Бакі; Торг. центр, 1960-і рр., арх. Ж. Абушарбу; палац «Ас-Салям», 1962, арх. Абдель Раззак). Відомі статуетки з бронзи й круглі печатки 3-го тис. до н. е., кераміка 3 ст. до н. е. з о. Файлака. В сучас. К. поширені вироби нар. майстрів: чаші з дерева, курильниці з накладним візерунком з срібла й свинцю, обручки з бірюзою, кольорове скляне намисто.

Музика К. пов'язана з араб. муз. культурою. Розвинуте аматорське муз. мистецтво. З поч. 70-х рр. 20 ст. почали створюватися профес. нац. оркестри, найзначніший з них — оркестр радіо і телебачення. Серед композиторів — Ахмад Бакір та ін.

Театр. мистецтво К. перебуває на стадії формування. В 1957 виник Нар. театр, 1959 — Араб. театр, 1963 — Кувейтський театр Перської затоки; 1967 створено трупу Кувейтський театр.

З поч. 60-х рр. в К. знімають короткометражні хронікальні та хронікально-документальні фільми. В 1971 вийшов худож. фільм «Жорстоке море» (реж. Халід Саддик). Власної кіностудії немає.

КУВИ́ЦІ — укр. нар. духовий муз. інструмент. Складається з кількох очеретяних дудочок, зв'язаних між собою й закритих з одного кінця. Звук негучний, свистячий.

КУГА́ — українська народна назва двох близьких видів рослин родини осокових: куги озерної (Schoenoplectus lacustris, синонім Scirpus lacustris) і куги Табернемонтана (S. tabernaemontani). Трав'янисті багаторічні рослини з круглим безлистим стеблом, при основі вкритим сірими ланцетними піхвами. Квітки в колосках, зібраних у волотисте суцвіття. Перший вид поширений майже по всій Європі, Пн. Африці й Пн. Америці. Росте у воді й по берегах (по всій УРСР, на Пн.— частіше). Другий вид — в Серед. та Пд. Європі, Малій і Серед. Азії та на Далекому Сході; росте на солончакових луках, по болотах і берегах водойм, переважно більш-менш засолених (майже по всій УРСР, на Пд.— частіше).

КУГА́Ч Юрій Петрович [н. 8 (21). III 1917, Суздаль] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1977), дійсний член АМ СРСР (з 1975). В 1936—42 навчався в Моск. худож. ін-ті в С. *Герасимова* та І. *Грабаря*. Автор портретів (цикл «Знатні люди Москви», 1949), картин на історико-революц. теми («Клятва бійців», 1947; «Ленінська „Искра"», 1953—54) та життя сучас. рос. села («Перед танцями», 1961; «Сінокіс у лісі».

Ю. П. Кугач. Сім'я. 1974.

1967; «Прощання», 1969; «Старики», 1972; «Сім'я», 1974; «Сироти», 1975, та ін.). Держ. премія СРСР, 1950.

КУГУА́Р — ссавець родини котячих. Те саме, що й *пума*.

КУГУЛЬТІ́НОВ Давид Микитович (н. 13.III 1922, с. Гахан-Авганара, тепер Городовиковського р-ну Калм. АРСР) — калм. рад. поет, нар. поет Калм. АРСР (1969). Член КПРС з 1943. Друкуватися почав 1936. Пише калм. і рос. мовами. Перша зб.— «Вірші юності» (1940). Автор поем «Моабітський в'язень» (1958), «Сар-Герел» (1963—64), «Бунт розуму» (1965—71) та ін.; циклів віршів «Життя і роздуми» (1963—67) і «Всі роки» (1939—67), зб. віршів «Я твій ровесник» (1966), «Поклик квітня» (1975; Держ. премія СРСР, 1976) та ін. Перекладач калм. мовою творів Т. Шевченка. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Жива вода. К., 1976; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1976—77; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1970.

КУГУРЛУ́Й — озеро в УРСР, у межах Одес. обл. Довж. 20 км, шир. до 10 км, найбільша глиб. 2 м. Береги заболочені, заростають очеретом і рогозом. Живлення за рахунок надходження води з Дунаю та оз. *Ялпуг*, з якими К. сполучається протоками. Багатий на рибу.

КУДА́ШЕВ Олександр Сергійович [9 (21).II 1878, Петербург (?) — рік та місце смерті невід.] — вітчизняний винахідник у галузі авіації, творець першого літака вітчизняної конструкції з бензиновим двигуном. Закінчив (1895) Петерб. ін-т інженерів шляхів, працював на буд-ві з-ці Тифліс — Карс (тепер Туреччина). Викладав у Київ. політех. ін-ті (1899—1901, 1906—11). Брав участь у роботі *Київського товариства повітроплавання*. 23.V (5.VI) 1910 вперше в Росії здійснив (у Києві) польоти на літаку власної конструкції. В 1910—11 побудував ще кілька літаків, пізніше (1911—14) працював на Російсько-Балтійському з-ді. У 1914 виїхав у Францію. Викладав у Вищій тех. школі в Парижі. *О. М. Граціанський.*

КУДА́ШЕВ Сайфі Фаттахович [літ. псевд.— Сайфі Кудаш; н. 21.IX (3.X) 1894, с. Кляшево, тепер Чишминського р-ну Башк. АРСР]— башк. рад. поет, нар. поет Башк. АРСР (з 1964). Член КПРС з 1939. Літ. діяльність почав 1913. Перші зб. «Пісні свободи», «Про білобілетників» (обидві — 1917). Роман у віршах «Кушкаїн» (1936), зб. поезій «Пісні плуга» (1926), «Закон щастя» (1937), «Республіка співає» (1940) — про соціалістичні перетворення у Башкирії. Зб. «Любов і ненависть» (1942), «Від усього серця» (1943) присвячені героїзму рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни; зб. «Моя любов» (1956), «Листопад» (1960), «У моєму саду» (1964), «Вершини» (1978) — мирній праці. Автор повісті «Назустріч весні» (1954), книг мемуарів. Поеми «Зустріч» (1939), «Помста» (1941), «Думи опівночі» (1942), вірші «Живи, Украї-

но» (1943), «Лист у Київ» (1947), «Братерство» (1954), «М. Т. Рильському» (1958) та ін. присвятив Україні. Автор статей про укр. л-ру, творчість Т. Шевченка, М. Рильського, П. Тичини. Перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, П. Панча та ін. На слова К. написали музику П. Козицький, Г. Верьовка. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Слово матері. Уфа, 1942; Країна рідна. К., 1974; Рос. перекл.— Избранные произведения. т. 1—2. Уфа, 1970.

С. Г. Сафуанов.

КУДЕЛЕПРИГОТУВА́Ч — машина для переробляння відходів тіпання (поясків), кудельної низькосортної *тресті* та інших волокнистих відходів на прядивні волокна. Пром-сть СРСР виготовляє К. льону КЛ-25А та конопель КПК-100, майже однакові будовою. Осн. вузли К. див. на мал. Продуктивність — 100—140 кг/г тресті.

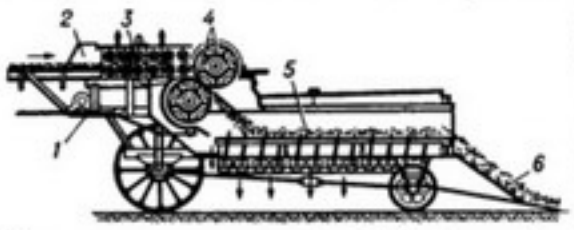

Куделеприготувач КЛ-25А (схема). Основні вузли: *1* — рама; *2* — стіл подачі; *3* — м'яльно-витяжний апарат; *4* — тіпальні барабани; *5* — струшувач; *6* — скатна гратка.

КУДИМКА́Р — місто, центр (з 1925) Комі-Перм. авт. округу Перм. обл. РРФСР. Розташований на р. Іньві (бас. Ками), при впадінні в неї р. Куви. Вузол автомоб. шляхів, за 104 км від залізнич. ст. Менделєєво. Виник у 16 ст. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1931 — с-ще міськ. типу, з 1938 — місто. Осн. підприємства: лісокомбінат, рем.-мех., чавуноливарний, льонообр., маслосироробний з-ди, меблева ф-ка, плодоовочевий та м'ясний комбінати. В К.— лісотех. та с.-г. технікуми, мед. і пед. уч-ща. Драм. театр. Краєзнавчий музей.

КУДІЄВСЬКИЙ Костянтин Гнатович (н. 23.III 1923, м. Цюрупинськ, тепер Херсон. обл.) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Вище військ.-морське училище (1946). Працює на Україні. Друкується з 1947. Автор збірок оповідань і повістей, присвячених людям, які зв'язали своє життя з морем: «Північноморці» (1954), «Та, що обганяє вітер» (1957), «Водорості цвітуть у глибинах» (1959), «Вечори в затінку вітрил» (1964), романів «Пісня синіх морів» (1962), «Гіркі тумани Атлантики» (1974), «Легенда про Летючого Голландця» (1979), кіноповісті «Сімнадцятий трансатлантичний». За сценаріями К. поставлено фільми «Три доби після безсмертя» (1963), «Падає іній» (1969) та ін. Літ. премія ім. П. Тичини «Чуття єдиної родини», 1980.

Л. М. Коваленко.

КУДІ́РКА Вінцас [19 (31).XII 1858, с. Паежеряй, тепер Вілкавішкського р-ну Лит. РСР — 4 (16).XI 1899, Кудіркос-Науместіс, тепер Шакяйського р-ну] — лит. письменник, публіцист. В публіцистичних статтях і прозових творах виступав з критикою царизму (сатиричні оповідання «Начальники», 1895; «Спогади литовського моста», 1896; «З питань цензури», 1897; «Вовки», 1898). Писав вірші (зб. «Часи дозвілля», 1899). Переклав лит. мовою твори І. Крилова, А. Міцкевича, Дж. Байрона, Ф. Шіллера та ін.

О. А. Шешельгіс.

КУДРЙЦЬКИЙ Євген Михайлович [19.II (3.III) 1894, м. Коростишів, тепер Житомир. обл.— 15.I 1976, Житомир) — укр. рад. мовознавець. Закінчив Київ. ун-т (1917). З 1930 працював у пед. інтах Запоріжжя, Полтави, Житомира. Праці: «Про деякі структурні особливості і закономірності розвитку української літературної мови у другій половині XVIII ст.» (1960), «Латинська мова у поетичній спадщині Г. С. Сковороди» (1965), «Іван Ужевич — український граматист XVII ст. і його праця» (1970). Підготував до видання «Граматику словенську» І. *Ужевича.*

М. А. Жовтобрюх.

КУДРЙЦЬКИЙ Михайло Петрович [11 (23).II 1856, с. Огіївка, тепер Ружинського р-ну Житомир. обл.— 27.XII 1933, м. Житомир] — укр. метеоролог, один з організаторів метеорологічної мережі на тер. України. Закінчив Київ. ун-т (1882). Під керівництвом О. В. *Клосовського* брав участь у розробці програми розвитку метеорології на тер. України, 1882 — 1901 організував підготовку спостерігачів у Коростишівській учительській семінарії; створив місц. агрометеорологічну мережу на Поліссі. У 1901—19 викладав у гімназіях, 1919—26 — в Ін-ті нар. освіти (Житомир), керував філіалом с.-г. наук к-ту Наркомзему УРСР. У 1920 організував наук. б-ку краєзнавчого музею.

КУДРЙЦЬКИЙ Павло Михайлович [27.VI (9.VII) 1896, Коростишів, тепер Житомир. обл.— 22.VII 1926, Київ] — укр. рад. актор і режисер. Закінчив 1923 режисер. лабораторію театру «*Березіль*», у якому працював 1922—26. Учень Л. *Курбаса*. Ролі: Поль, доктор Нарвуд («Джіммі Хіггінс» за Сінклером), Робітник («Жовтень», «Рур», текст творчого колективу) та ін. Серед вистав — «Комуна в степах» М. Куліша. Разом з Б. *Тягном* інсценізував роман Л. Скотта «Секретар профспілки» (пост. в театрі «Березіль»).

КУ́ДРЯ Іван Данилович [підпільний псевд.— Максим; 24.VI (7.VII) 1914, с. Сальків, тепер у складі с. Процева Бориспільського р-ну Київ. обл.— листопад 1942] — керівник підпільної антифашист. групи в Києві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1939. В 1930—32 працював завідуючим школою, з 1932 — на комсомольській роботі. В Рад. Армії з 1934. К. було залишено в окупованому Києві для підпільної роботи. Група К. здобувала цінні відомості про плани гітлерівців, виявляла агентуру, знищувала фашистів, здійснювала диверсії. Заарештований гестапо і страчений.

КУДРЯ́ВЕЦЬ, дескурайнія (Descurainia) — рід однорічних, рідше дворічних трав'янистих рослин родини *хрестоцвітих*. Листки двічі- або тричіперистороздільні. Пелюстки блідо-жовті. Плід — стручок. Бл. 55 видів, поширені гол. чин. у Пн. Америці; в Євразії й Пд. Африці — кілька видів. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 1 вид: К. Софії (D. sophia) — бур'ян озимих і ярих культур, що росте вздовж доріг, поблизу жител, на полях, луках.

КУДРЯ́ВЦЕВА Ольга Миколаївна (20.II 1896, Миколаїв — 15.VI 1964, Харків) — укр. рад. скульптор. У 1924—27 навчалася в Харків. худож. ін-ті. Твори: «Кріпачка» (1935), «Сліпа» (1937—38), «Портрет Амангельди Іманова» (1942—43), «Хоровод» (скульптурна група для фонтана в Дніпропетровську), «Шевченко-хлопець» (1951), надгробок художникові М. Бурачеку в Харкові (1952), портрет артистки С. Федорцевої (1954). Іл. с. 554.

КУДРЯ́ВЦІВКА — селище міського типу Веселинівського р-ну Микол. обл. УРСР. Залізнич. ст. Колосівка. 2,5 тис. ж. (1979). У с-щі — виробниче відділення райсільгосптехніки, елеватор. Середня школа, лікарня; Будинок культури, 4 б-ки. К. виникла 1910.

КУДРЯШО́В Володимир Сидорович [8 (21).X 1909, Київ — 15.VII 1942] — один з керівників парт. підпілля, учасник партизан. руху в Києві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністичної партії з 1932. У 1935—41 — нач. цеху на Київ. паровозовагоноремонтному з-ді. З вересня 1941 — на підпільній парт. роботі в Києві. Брав участь у створенні бойових диверсійних груп, організації підпільних друкарень, розгортанні серед населення масово-агіт. роботи. З весни 1942 — командир партизан. загону, сформованого з підпільників. Заарештований гестапо і страчений.

КУЄ́СТИ (ісп. cuesta — схил гори) — асиметричні гірські пасма, що утворюються внаслідок розмиву нахилених в один бік верств гірських порід. Розвиваються на крилах великих *антикліналей,* які складені з неоднорідних порід. В СРСР поширені на Пн. Кавказі та в Криму.

«КУЖБУ́ШКИ», «куншти», «кунштбухи» (від нім. Kunstbuch) — альбоми вчителів та учнів *Лаврської іконописної майстерні* в Києві серед. 18 ст. Термін «К.» місцевий, він означає поняття «по-

«Кужбушки». Пейзаж. Учнівська вправа. Перо, туш. 60-і рр. 18 ст. Центральна наукова бібліотека АН УРСР.

І. Д. Кудря.

В. С. Кудряшов.

Й. М. Кузмінський.

В. О. Кузнецов.

Василь Васильович Кузнецов.

Віктор Іванович Кузнецов.

Г. М. Кузневич. Медальйон з надгробка З. Олесницької. Мармур. 1903. Львівський музей українського мистецтва.

В. В. Кузнецов. Груповий портрет Героя Соціалістичної Праці бригадира ковалів-штампувальників ХТЗ М. І. Калашникова з членами бригади. 1975.

сібник з мистецтва». «К.» — це малюнки і гравюри, які допомагають розкрити систему й метод виховання укр. художників того часу, вони є важливими пам'ятками мистецтва. В «К.» містяться численні малюнки (вправи з анатомії, пейзажі, портрети, жанрові сцени), серед яких є багато підписаних учителями й учнями. Колекція лаврських «К.» зберігається в Центр. наук. бібліотеці АН УРСР в Києві. Іл. див. також до ст. *Лаврська іконописна майстерня*.

КУ́ЗА (Cuza) Александру Йоан [8 (20).III 1820, Галац, тепер СРР — 3 (15).V 1873, Гейдельберг, тепер ФРН] — господар об'єднаних князівств Молдови (див. *Молдавське князівство*) і *Валахії* (1859—62), князь Румунії (1862—66). К. було усунуто від влади 1866 внаслідок змови.

КУЗЕ́Н (Cousin) Віктор (28.XI 1792, Париж — 14.I 1867, Канн) — франц. філософ-ідеаліст, політ. діяч. Професор філософії Сорбонни (1828—51). З 1830 — член Французької академії, з 1832 — Академії моральних і політ. наук. Філософська система К. являє собою еклектичне поєднання «істин», запозичених з ідеалістичної філософії Г. В. Ф. Гегеля, «філософії одкровення» Ф. В. Й. Шеллінга, монадології Г. В. Лейбніца та ін. Був противником матеріалізму, особливо франц. матеріалізму 18 ст., вважав бога творцем Всесвіту, визнавав існування потойбічного світу, намагався примирити філософію і релігію. К. сприяв популяризації історії філософії. Перекладав франц. мовою твори Платона та ін.

КУЗМІ́НСКІС Йонас Міколо [н. 1 (14).XII 1906, Бетігала, тепер Расейнського р-ну Лит. РСР] — лит. рад. графік, нар. художник СРСР (з 1965), дійсний член АМ СРСР (з 1975). Член КПРС з 1951. Член ЦК Компартії Литви. Твори: цикли «Вільнюс» (1942—57), «За мотивами литовських народних і революційних пісень» (почато 1960). Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції та ін. Портрет с. 557. Іл. т. 6, с. 153.

КУЗНЕ́ВИЧ Григорій Микитович (30.IX 1871, с. Старе Брусно в Галичині, тепер у ПНР — 9.I 1948, с. Ганачівка, тепер Перемишлянського р-ну Львів. обл.) — укр. скульптор. У 1893—96 навчався у Львів. художньо-пром. школі й водночас у майстерні Ю. Марковського, 1899—1901 — в Рим. ін-ті красних мистецтв. Твори: статуя «Фортуна» для будинку ощадної каси (1892), декор. композиція для Палацу мистецтв (1894) у Львові (обидва — в співавт. з Ю. Марковським); статуї «Перший хлібороб» (1900), «Гончар» (1901); пам'ятники С. Щепановському (1905) і Б. Гловацькому (1906) на Личаківському кладовищі у Львові. В 1907—12 К. жив у Америці. Автор бюстів Т. Шевченка (1908, 1914) і проекту пам'ятника поетові для Києва (1910).

КУЗНЕ́Ц (Kuznets) Саймон Сміт (н. 30.IV 1901, Харків) — амер. економіст. У 1923 закінчив Колумбійський ун-т. З 1960 — професор економіки Гарвардського ун-ту. Праці К. містять екон.-статистичні дослідження з питань динаміки *інвестицій*, галузевої та технологічної структури капіталовкладень, еволюції *нагромадження капіталу* в США та ін. країнах. К. намагається дати статистичне обгрунтування бурж. концепції «*революції в доходах*». Нобелівська премія, 1971.

КУЗНЕЦО́В Валерій Олексійович [30.III (12.IV) 1906, м. Нікольськ, тепер Волог. обл. РРФСР] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1970). Закінчивши Томський політех. ін-т (1932), працював у геол. установах Зх. Сибіру, з 1945 — в Гірничогеол. ін-ті Зх.-Сибірського філіалу АН СРСР, з 1958 — в Ін-ті геології і геофізики Сибірського відділення АН СРСР. Осн. праці присвячені вивченню тектоніки, магматизму і металогенії Алтайсько-Саянської складчастої області. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Портрет с. 557.

КУЗНЕЦО́В Василь Васильович [н. 31.I (13.II) 1901, с. Софіловка Костром. губ.]—рад. державний і парт. діяч, дипломат, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1927. Н. в сел. сім'ї. Трудову діяльність почав 1916. Закінчив Ленінгр. політехнічний ін-т (1926). У 1927—31 — інженер на Макіївському металург. з-ді. В 1931—33 вивчав металург. виробництво за кордоном. У 1933—37 — на інженерно-тех. роботі на з-ді «Електросталь» (Ногінськ). У 1937—40 — інженер, гол. інженер Головспецсталі. В 1940—43 — заст. голови Держплану СРСР. У роки Великої Вітчизн. війни — заст. члена Держ. К-ту Оборони з питань металургії. В 1943—44 — голова ЦК профспілки робітників чорної металургії Центру. В 1944—53 — голова ВЦРПС. З 1945 — член Генеральної ради Виконкому і віце-голова Всесвітньої федерації профспілок. У 1953—55 — заст. міністра закордонних справ СРСР та надзвичайний і повноважний посол СРСР у КНР. З 1955 — 1-й заст. міністра закордонних справ СРСР. З жовтня 1977 — перший заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1952 — член ЦК КПРС, 1952—53 — член Президії ЦК КПРС. Кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС з жовтня 1977. Депутат Верховної Ради СРСР 2—10-го скликань; 1950—53 та з 1977 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

КУЗНЕЦО́В Василь Іванович [3 (15).I 1894, с. Усть-Усолка, тепер Усольського р-ну Перм. обл.— 20.VI 1964, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1943), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1928. В Рад. Армії з 1918. Учасник 1-ї світової та громадян. воєн. У 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував арміями, зокрема на Пд.-Зх. й 3-му Укр. фронтах. У 1953—57 — команд. військами Приволзького військ. округу. З 1960 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КУЗНЕЦО́В Віктор Іванович [н. 14 (27).IV 1913, Москва] — рад. учений, акад. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1942. Закінчив (1938) Ленінгр. індустр. (тепер політех.) ін-т. Осн. праці — в галузі прикладної механіки й автоматичного керування. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції і 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946.

КУЗНЕЦО́В Володимир Васильович (н. 13.IX 1924, Москва) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1953. В 1954 закінчив Харків. худож. ін-т, де вчився в П. *Котова* та Л. *Чернова*. Твори: «В. Маяковський серед молоді» (1957), «Бригада комуністичної праці Ф. Амеліна» (1960), «На Єнісеї» (1963), «Тривожний ранок блокади» (1967), «На комсомольській вахті» (1968), «Залізний виконроб Д. Мельников» (1969), «Колгоспний вечір» (1970—71), «Плавка дружби» (1977). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КУЗНЕЦО́В Володимир Дмитрович [30.IV (12.V) 1887, Міас, тепер Челяб. обл.— 13.X 1963, Томськ] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1945. Закінчив Петерб. ун-т (1910). З 1911 працював у вузах Томська (з 1920 — професор ун-ту), з 1929 — директор Сибірського фізико-тех. ін-ту. Осн. наук. праці — з фізики твердого тіла, металофізики й матеріалознавства. Розробив фіз. теорію різання, теоретично довів і експериментально підтвердив можливість швидкісного різання металів. Нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

КУЗНЕЦО́В Микола Герасимович [11 (24).VII 1902, с. Медвєдка, тепер Котласького р-ну Арх. обл.— 6.XII 1974, Москва] — рад. військ. діяч, віце-адмірал (1956), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1925. У ВМФ з 1919. Учасник громадян. війни. В 1932 закінчив Військ.-мор. академію. З 1937 — перший заст. команд., потім команд. Тихоок. флотом. У 1939—46 — нарком ВМФ СРСР, головнокоманд. ВМФ. З 1947 — нач. Управління військ.-мор. навч. закладів. З 1948 — заст. головнокоманд. військами Далекого Сходу по ВМС. З 1950 — команд. Тихоок. флотом. У 1951—53 — військ.-мор. міністр, 1953—56 [Адмірал Флоту Рад. Союзу (з березня 1955)] — перший заст. міністра оборони СРСР — головнокоманд. ВМС. З 1956 — у відставці. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КУЗНЕЦО́В Микола Дмитрович [2 (14).XII 1850, с. Степанівка, тепер Херсон. обл.— 2.III 1929, Сараєво, тепер СФРЮ] — укр. живописець. У 1876—79 навчався в петерб. АМ у П. *Чистякова*. В 1880 відвідав Францію і Німеччину. В 1897—1920 жив і працював

в Одесі. Брав активну участь у *Товаристві південноросійських художників*, член Т-ва *передвижників*. Твори: «Об'їзд володінь» (1879), «У свято» (1881), «На заробітки» (1882), «Мировий посередник» (1887), «Після обіду» (1888); портрети — І. Похитонова (1882), І. Мечникова (1886), В. Васнецова (1891), П. Чайковського (1893), Ф. Шаляпіна (1902). В 1920 виїхав за кордон. Твори К. зберігаються в ДТГ, ДМУОМ. Одес. худож. музеї.

Літ.: Членова Л. Микола Дмитрович Кузнецов. К., 1962.

КУЗНЕЦО́В Микола Дмитрович [н. 10 (23).VI 1911, Актюбінськ] — рад. конструктор реактивних авіац. двигунів, акад. АН СРСР (з 1974), Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1939. Закінчив (1938) Військово-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. В 1943—46 — заст. гол. конструктора, 1946—56 — гол. конструктор. З 1956 — ген. конструктор. Під керівництвом К. створено двигуни для літаків Ту-114, Ту-154, Ту-144, Ан-22, Іл-62, Іл-86 тощо. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1956.

КУЗНЕЦО́В Микола Іванович [партизанський псевдонім — Грачов; 14 (27).VI 1911, с. Зирянка, тепер Талицького р-ну Свердл. обл.— 9.III 1944, с. Боратин, тепер Бродівського р-ну Львів. обл.] — рад. розвідник під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністичної партії з 1942. Закінчив Свердл. індустріальний ін-т (1938). У серпні 1942 вступив до партизан. загону Д. М. *Медведєва*, який діяв на Ровенщині і Львівщині. Досконало володіючи нім. мовою, К. під виглядом нім. офіцера виконував розвідувальну роботу та диверсійні операції. Особисто знищив і викрав кількох гітлерівських генералів. Загинув від рук укр. бурж. націоналістів. Нагороджений 2 орденами Леніна. Похований у Львові. В Ровно, Львові, с. Боратині та на батьківщині К. встановлено пам'ятники. В Ровно — квартира-музей К.

КУЗНЕЦО́В Михайло Васильович [н. 25.X (7.XI) 1913, с. Агаріно, тепер Серпуховського р-ну Моск. обл.] — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1959), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1932. В Рад. Армії з 1933. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ескадрильї винищувального авіаполку. Брав участь у боях на Ленінгр., Калінін., Зх., Пд.-Зх., 3-му і 1-му Укр. фронтах. Здійснив 345 бойових вильотів, особисто збив 22 ворожі літаки і в складі групи — 6. У 1951 закінчив Військ.-повітр. академію. З 1974 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 560.

КУЗНЕЦО́В Михайло Прокопович [2 (15).IX 1913, м. Петровськ-Забайкальський, тепер Читинської обл.] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1971). На профес. сцені — з 1932 (Іркутський ТЮГ). В 1933—51 працював у рос. драм. театрах міст Горького, Томська, з 1951 — в Ставропольському рос. драм. театрі ім. М. Лермонтова. Ролі: Митрофан («Недоросток» Фонвізіна), Лука («На дні» Горького), Швандя («Любов Ярова» Треньова), Сергій Тюленін («Молода гвардія» за Фадєєвим), Фальстаф («Віндзорські витівниці» Шекспіра) та ін. Створив образ В. І. Леніна у виставах за п'єсами Горбатова, Погодіна, Попова, Шатрова, а також у фільмах «Синій зошит» (1964), «Залп „Аврори"» (1965). Нагороджений орденом Леніна, медалями. Портрет с. 560.

КУЗНЕЦО́В Олексій Олександрович (20.II 1905 — 1.X 1950) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1925. Н. в м. Боровичах у сім'ї робітника. В 1924—32 — на керівній комсомольській, потім — парт. роботі. В 1937—45 — другий секретар Ленінгр. обкому, 1938—45— і міськкому ВКП(б). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — член Військ. ради Балт. флоту, член Військ. ради Ленінгр. фронту, генерал-лейтенант (1943). В 1945—46 — перший секретар Ленінгр. обкому і міськкому партії. В 1946—49 — секретар ЦК ВКП(б). На XVIII з'їзді партії обирався членом ЦК ВКП(б). З 1946 — член Оргбюро ЦК ВКП(б). Депутат Верховної Ради СРСР 1 і 2-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами.

КУЗНЕЦО́В Павло Варфоломійович [5 (17).XI 1878, Саратов — 21.II 1968, Москва] — рос. рад. живописець, засл. діяч мист. РРФСР (з 1928). В 1897—1903 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в К. *Коровіна* і В. *Сєрова*. Член об'єднання «*Мир искусства*». Твори: «Блакитний фонтан» (1905), «Міраж у степу» (1912), «Яванська танцівниця» (1919), «Киргизькі пастухи» (1926), «Декоративний натюрморт» (1937). К. відомий також як графік, монументаліст і театр. художник.

Літ.: Русакова А. А. Павел Кузнецов. Л., 1977.

КУЗНЕЦО́В Степан Леонідович [2 (14).I 1879, Кишинів — 18.IV 1932, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. Республіки (з 1929). Працював у київ. *Театрі «Соловцов»* (1907—08), Моск. Худож. театрі (1908—10), в театрах Києва, Одеси, Харкова та ін. міст. З 1925 — в *Малому театрі*. Ролі: Хлестаков, Городничий («Ревізор» Гоголя), Юсов («Тепленьке місце» О. Островського), Швандя («Любов Ярова» Треньова), лорд Баберей («Тітка Чарлея» Томаса), Людовік XI («Собор Паризької богоматері» за Гюго). Знімався у фільмах («Людина з ресторану», «Капітанська донька» та ін.).

Літ.: Дейч А. Степан Леонидович Кузнецов. М.—Л., 1947.

І. П. Нестеровська.

КУЗНЕЦО́В Федір Сидорович [17 (29).IX 1898, с. Балбечино, тепер Горецького р-ну Могильов. обл.— 22.III 1961, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1941). Член КПРС з 1938. В Рад. Армії з 1918. Учасник 1-ї світової та громадян. воєн. У 1926 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Потім — команд. військами Пн.-Кавказ., Прибалт. особливого військ. округів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. 21-ю армією, яка брала участь у *Київській оборонній операції 1941*, Пн.-Зх., Центр., заст. команд. Волховським, Карельським фронтами. З 1945 — команд. військами Уральського військ. округу. З 1948 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КУЗНЕЦО́В Юрій Олексійович [6 (19).IV 1903, м. Нікольськ, тепер Волог. обл. РРФСР] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1966). Закінчив Томський ун-т (1924). З 1930 викладав у Томському політех. ін-ті (з 1938 — професор). З 1958 — наук. співробітник Ін-ту геології і геофізики Сибірського відділення АН СРСР. Відкрив ряд родовищ золота, вогнетривких глин тощо. Осн. праці присвячені проблемам теор. геології і вивченню геол. будови й корисних копалин Алтаю, Кузнецького Алатау, Сх. Саяну і Єнісейського кряжа. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами. Премія ім. О. П. Карпінського АН СРСР, 1970. Портрет с. 560.

КУЗНЕЦО́ВСЬК (до 1977 — с. Вараш) — селище міського типу Володимирецького р-ну Ровен. обл. УРСР. Розташований на р. Стирі, за 8 км від залізнич. ст. Рафалівка. В с-щі будується (1980) *Ровенська АЕС*. Заг.-освітня та музична школи, профес.-тех. уч-ще, лікарня. Клуб, 2 б-ки. Утворений 1977.

КУЗНЕ́ЦЬК — місто обласного підпорядкування Пенз. області РРФСР, райцентр. Залізнична станція. 96 тис. ж. (1977). Осн. галузь пром-сті — машинобудування (з-ди приладів і конденсаторів, текст. та полімерного машинобудування, авторем.). Шкіряна, взут., швейна ф-ки; валяльно-хутровий, меблевий та м'ясний комбінати. 6 серед. спец. навч. закладів. К. виник 1780.

КУЗНЕ́ЦЬКИЙ ВУ́ГІЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — один з найбільших в СРСР. Міститься в Кемеров. обл., частково в Новосиб. обл. і Алт. краї РРФСР. Пл. 26,7 тис. км². Пром. запаси вугілля становлять 67,3 млрд. т (1979). Поклади вугілля пов'язані з *континентальними відкладами* палеозойського (кам.-вуг. й пермського) та мезозойського (гол. чин. юрського) віку, представленими пісками і глинами, заг. потужністю понад 9000 м. Вугленосна товща містить бл. 260 пластів вугілля різної потужності. Більшість з них мають потужність

В. Д. Кузнецов.

М. Г. Кузнецов.

М. Д. Кузнецов.

М. І. Кузнецов.

М. Д. Кузнецов. На заробітки. 1882. Приватна збірка. Одеса.

М. В. Кузнецов.

М. П. Кузнецов.

Ю. О. Кузнецов.

А. І. Куїнджі.

2—3 м, є пласти потужністю 10—20 м і більше. Глибина залягання від 0 до 1800 м (гранична глиб. підрахунків). У межах басейну є всі види кам. і буре вугілля. Воно характеризується низькою зольністю (5—12%), високою теплотою згоряння (до 8650 ккал/кг), мало сірчисте (містить 0,3—0,6% сірки). Вугілля в К. в. б. відкрито на поч. 18 ст., добувати його почали 1897. Систематичні геол. дослідження розпочато 1914 під керівництвом Л. І. *Лутугіна*. Широко розгорнулися геол. дослідження і розвідка в межах К. в. б. з 1930. Добувають вугілля шахтним і відкритим способами. На базі високоякісного вугілля К. в. б. у Зх. Сибіру створено потужну енергетику і важку індустрію. Частково вугілля вивозять на Урал, в Казахстан, Серед. Азію і в Європ. частину СРСР.

В. Х. Череповський.

КУЗНЄЦЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ КОМБІНАТ імені В. І. Леніна — одне з найбільших підприємств чорної металургії СРСР. Розташований у м. Новокузнецьку Кемер. обл. Буд-во комбінату почато 1929. В 1932 стала до ладу перша доменна піч, мартенівські печі, блюмінг, рейкобалковий та ін. цехи. К. м. к.— комплекс різноманітних, але технологічно пов'язаних між собою виробництв. На гірничих підприємствах комбінату видобувають залізну руду, вапняк, доломіт, кварцити, вогнетривні глини, формувальні піски та ін. види сировини. На комбінаті виробляють кокс, продукти коксохімії, чавун, сталь, сортовий та листовий прокат, залізничні рейки тощо. Нагороджений орденом Леніна (1943), орденами Кутузова 1-го ступеня (1945), Трудового Червоного Прапора (1945). Жовтневої Революції (1971).

«КУЗНИЦА» — літ. група рос. пролетарських письменників. Засн. 1920 в Москві поетами, які вийшли з «*Пролеткульту*». До групи належали поети В. Казін, В. Александровський, М. Герасимов, О. Гастєв, В. Кирилов, С. Обрадович та ін., прозаїки — Ф. Гладков, М. Ляшко, В. Бахметьєв, О. Новиков-Прибой та ін. Письменники «К.» оспівували революцію, вільну працю рад. людей. Для поезії «К.» характерні урочистість, революц. патетика й романтика. Твори деяких поетів «К.» (Гастєв, Кирилов) позначені абстрактністю, відсутністю образу живої людини. В 1931 «К.» увійшла до РАПП. В 1920—22 група видавала журн. «Кузница», в 1924—25 — «Рабочий журнал».

КУЗНЯ — майстерня для ковальських робіт, ремонту с.-г. машин і знарядь та інвентаря, а також для підковування коней.

КУЗЬКА, кузька посівна, хлібний жук (Anisoplia austriaca) — жук род. *пластинчатовусих*. Небезпечний шкідник зернових культур. Поширений у Європі, Передній Азії, в СРСР — у степовій і лісостеповій зонах Європ. частини; на Україні — скрізь, крім пн.-зх. районів Полісся. Жук (довж. 11—16 мм) буро-жовтий або червоно-коричневий з чорною плямою навколо щитка. Виїдає зерна злаків у період молочно-воскової стиглості. Личинка (довж. до 35 мм) біла; живе і розвивається в грунті бл. 2 років; живиться корінням жита, пшениці, кукурудзи, буряків, картоплі та ін. культурних і дикорослих рослин. Заходи боротьби агротех. та хімічні. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Жуки*.

КУЗЬМЕ́НКО Микола Лаврінович [3 (15).XI 1862, с. Томаківка, тепер смт Дніпроп. обл.— 23.III 1942] — укр. письменник. Вчився в Катеринославській духовній семінарії. Вчителював по селах Катеринославщини. З 1895 жив у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). Друкував вірші, байки, оповідання в різних антологіях і альманахах. Видав зб. поезій «Дозвілля» (1899). У своїх творах використовував теми й мотиви укр. фольклору.

КУЗЬМЕ́НКО Петро Семенович [1831, містечко Понорниця, тепер смт Коропського р-ну Черніг. обл. — 1874, х. Потітківський, що був на території сучас. Коропського р-ну Черніг. обл.] — укр. письменник і етнограф. Закінчив Чернігів. духовну семінарію (1859). Вчителював у рідному містечку. Друкуватися почав 1854. Писав вірші у дусі романтичної поезії 30—40-х рр. 19 ст. Автор повісті з сел. життя «Не так ждалося, да так склалося» (1861). Твори К. друкувалися в альманасі «*Хата*», журн. «*Основа*», газ. «Черниговский листок».

П. П. Хропко.

КУ́ЗЬМИЧ Володимир Савич [14 (27).VI 1904, м. Бахмач, тепер Черніг. обл.— 4.X 1943] — укр. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1924. Закінчив Харків. ін-т нар. господарства (1929) та Укр. ін-т червоної професури (1932) у Харкові. Друкуватися почав з 1925. Перша зб. оповідань з комсомольського життя — «Наган» (1927); наступні збірки — «Міна», «Польот над Кавказом» (обидві — 1929) ,«Кораблі» (1931), «Перший криголам» (1931), «Турбіни» (1932), «Океан» (1939) та ін. У романі «Крила» (1930) змалював образи робітників — новаторів літакобудівної пром-сті. В роки Великої Вітчизн. війни надрукував ряд оповідань з фронтового життя («Дружина пілота», «У грозу» та ін.).

М. І. Дубина.

КУЗЬМІ́Н Анастасій Дмитрович [р. н. невід.— п. 3 (15).I 1826] — декабрист, член *Товариства об'єднаних слов'ян*, поручик Черніг. піхотного полку. Прихильник негайних революц. дій. Вів пропаганду серед солдатів своєї роти, ще влітку 1825 намагався підняти її на повстання. 29.XII 1825 (9.I 1826) розміщена в с. Трилісах (тепер Фастівського р-ну Київ. обл.) рота К., виступивши першою, поклала початок *Чернігівського полку повстанню*. Тяжко поранений у бою з урядовими військами і взятий під варту, К. застрелився.

КУЗЬМІ́Н Євген Михайлович [10 (22).X 1871, Люцерн, Швейцарія — 9.VII 1942, Казалінськ Кзил-Орд. обл. Каз. РСР] — укр. рад. мистецтвознавець, публіцист. У 1893 закінчив Київ. рисувальну школу М. *Мурашка*. В 1914—25 — професор історії мист. Муз.-драм. ін-ту ім. М. Лисенка (Київ). Друкувався в журн. «*Киевская старина*», «Старые годы», «Искусство и художественная промышленность», «Искусство» та ін. Автор однієї з перших робіт про укр. мистецтво (1900), розвідок про Шевченка як художника і гравера (1900, 1911), Г. *Нарбута* (1927), Ю. *Михайлова* та О. *Мурашка* (обидві — 1928) й ін.

С. І Білокінь.

КУЗЬМІ́Н Іван Васильович (н. 3.II 1924, с. Угуй, тепер Усть-Таркського р-ну Новосиб. обл.) — укр. рад. вчений у галузі кібернетики і теорії інформації, доктор тех. наук (з 1965), засл. діяч науки УРСР (з 1979), професор (з 1966). Член КПРС з 1949. Закінчив (1956) Військ.-повітряну інж. академію ім. М. Є. Жуковського. У 1942—71 служив у лавах Рад. Армії. З 1976 — ректор Вінницького політех. ін-ту. Осн. праці присвячені дослідженню і розробці автоматизованих радіолокаційних станцій, автоматизованих систем управління промисловими підприємствами, міським господарством тощо.

КУЇНДЖІ Архип Іванович [січень 1841, Маріуполь, тепер Жданов — 11 (24).VII 1910, Петербург] — рос. живописець-пейзажист, дійсний член петерб. АМ (з 1893), професор (з 1892). Живопису навчався самотужки, деякий час у майстерні І. *Айвазовського* та петерб. АМ (1868). Член Т-ва *передвижників* (з 1875), ініціатор створення Т-ва художників (засн. 1909, пізніше — *Товариство художників імені А. І. Куїнджі*, що об'єднувало багатьох художників-реалістів і якому К. заповів усі свої кошти). Картинам К., багато з яких відтворюють природу України, властиві широта задуму, піднесена епічність, гостре декоративне чуття, лаконізм живопису, майстерна передача найскладніших ефектів денного й нічного освітлення. Твори: «Забуте село» (1874), «Чумацький тракт» (1875), «Українська ніч» (1876), «Вечір на Україні» (1878), «Березовий гай» (1879), «Місячна ніч на Дніпрі» (1880), «Дніпро вранці» (1881) та ін. Роботи К. зберігаються в ДТГ, ДРМ, ДМУОМ, Київ. музеї рос. мист. та ін. музеях. К. викладав у петерб. АМ, у 1897 був звільнений за підтримку студент. заворушень. Серед учнів К. — А. *Рилов*, М. *Реріх*, К. *Богаєвський*. Вплив К. відчутний в творчості Г. *Світлицького*. В 1973 у Жданові експонувалася виставка «Меморіал Куїнджі», 1974 в Київ. музеї рос. мистецтва — виставка «Куїнджі та його учні». Іл. див. на окремому аркуші, с. 288—289.

Літ.: Коняхин Г. П. А. И. Куинджи. М., 1966; А. И. Куинджи. Альбом. М., 1969; Манин В. С. Куинджи. М., 1976.

В. А. Афанасьєв.

КУ́ЙБИШЕВ Валер'ян Володимирович [25.V (6.VI) 1888, Омськ — 25.I 1935, Москва] — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сім'ї офіцера. 16-річним юнаком, навчаючись в кадетському корпусі, вступив в Омську орг-цію РСДРП, примкнув до більшовиків. У 1905, будучи студентом Військ.-мед. академії в Петербурзі, брав активну участь у діяльності Петерб. більшовицької орг-ції. За революц. діяль-

ність 1906 виключений з академії. В 1906—16 вів революц. роботу в Омську, Каїнську (тепер Куйбишев Новосиб. обл.), Томську, Петропавловську. Наримі, Барабинську, Петербурзі (1914—15 — член Петерб. к-ту РСДРП), Вологді, Харкові. Царський уряд 8 раз заарештовував К., 4 рази засилав у Сибір. Після Лютн. революції 1917 К. очолив Самарську більшовицьку орг-цію, був головою Самарського ревкому і губкому партії. В 1918—19 — на воєнно-політ. роботі в Червоній Армії (Сх. і Туркестанський фронти). Після громадян. війни — на керівній парт., профспілковій, рад. і госп. роботі. В грудні 1920 обраний членом Президії ВЦРПС, керував екон. відділом. З квітня 1921 — член Президії ВРНГ, з листопада — нач. Головелектро. В 1922—23 — секретар ЦК РКП(б). У 1923—26 — голова ЦКК — РСІ — нарком РСІ СРСР, заст. голови РНК і Ради Праці і Оборони СРСР. В 1926—30 — голова ВРНГ СРСР. З 1930 — голова Держплану СРСР, одночасно — заст. Голови Раднаркому і Ради Праці і Оборони СРСР. З лютого 1934 — голова Комісії рад. контролю при Раднаркомі СРСР, з травня 1934 — 1-й заст. Голови Раднаркому і Ради Праці і Оборони СРСР. На X з'їзді РКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК, на XI, XV—XVII з'їздах — членом ЦК ВКП(б). На XII з'їзді РКП(б) обраний членом ЦКК. З 1927 — член Політбюро ЦК ВКП(б). Похований в Москві біля Кремлівської стіни.

Тв.: Избранные произведения. М., 1958; Укр. перекл.— Статті і промови. 1930—1935. К., 1935; Епізоди з мого життя. К., 1937; Про молодь. К., 1938.

Літ.: Куйбышева Г. В. [та ін.]. Валериан Владимирович Куйбышев. Биография. М., 1966; Дубинский-Мухадзе И. М. Куйбышев. М., 1971.

КУЙБИШЕВ Микола Володимирович [13 (25).XII 1893 — 1.VIII 1938] — рад. військ. діяч, комкор (1936). Член Комуністичної партії з 1918. Н. в м. Кокчетаві (тепер Каз. РСР). Брат В. В. *Куйбишева*. Учасник 1-ї світової війни, капітан. У Червоній Армії з 1918. В 1919—21, командуючи бригадою і д-зією, брав участь у боях проти денікінців (зокрема, у визволенні Донбасу), врангелівців. У 1922 закінчив вищі військ.-академічні курси. З 1922 — на командних посадах в армії, в т. ч. 1928—36 — команд. військами Сибірського, з 1937 — Закавказ. військ. округів. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

КУЙБИШЕВ (до 1935 — Самара) — місто, центр Куйбишевської обл. РРФСР. Розташований на лівому березі Волги при впадінні в неї р. Самари. Залізнич. вузол, річковий порт, аеропорт. 1216 тис. ж. (1979). Поділяється на 9 міськ. районів. Засн. 1586 як фортеця. З 1688 — місто. Міська біднота брала активну участь у сел. війнах під проводом С. Т. *Разіна* (1667—71) і О. І. *Пугачова* (1773—75). З 1851 Самара — центр губернії. В 70-х рр. 19 ст. була одним з центрів *народництва*. З жовтня 1889 до серпня 1893 в місті жив В. І. Ленін; він створив тут перший марксистський гурток. У 1902 організовано бюро рос. орг-ції «Искры», Самарський к-т РСДРП. У листопаді 1905 обрано Раду робітничих депутатів. Рад. владу встановлено 27.X (9.XI) 1917. Під час *чехословацького корпусу заколоту 1918* місто 8.VI захопили білочехи. 7.X 1918 частини Червоної Армії визволили Самару. К.— значний пром., трансп. та культур. центр країни. В машинобудуванні загальносоюзне значення має верстатобудівна, інструментальна (з-ди Середньоволзький верстатобуд., координатно-розточувальних верстатів), авіац. та електротех. пром-сть. Є також заводи: підшипникові, «Куйбишевбурмаш», «Строммашина», «Продмаш», металург. та нафтопереробний. Харч. пром-сть представлена борошномельною, макаронною, тютюновою ф-ками, мол. і пивоварним з-дами; м'ясо-жировим комбінатом, виробн. об'єднанням кондитерської пром-сті «Росія». Розвинута швейна, трикотажна та взут. галузі легкої пром-сті. Пром-сть буд. матеріалів. В К. діють Куйбишевська ДРЕС, Безимянська ТЕЦ, електроенергія надходить також від *Волзької ГЕС* ім. В. І. Леніна. В К.— 10 вузів, у т. ч. ун-т, 29 серед. спец. навч. закладів. 30 н.-д. та проектних ін-тів. Театри: драм. ім. М. Горького, опери і балету, юного глядача, ляльок, цирк, Волзький нар. хор, філармонія, Палац спорту. Музеї: краєзнавчий, худож., літ. М. Горького, будинок-музей В. І. Леніна та музей М. В. Фрунзе. Пам'ятники: В. І. Леніну (1925), В. В. Куйбишеву (1938), обидва — скульптор М. Манізер; монумент Вічної Слави героям Вітчизн. війни (1971, скульптор П. Бондаренко, арх. О. Самсонов). В місті народився Г. М. Кржижановський. У різний час тут жили і працювали М. Горький, Ф. В. Ленгнік, В. В. Куйбишев. У К. поховано М. О. Щорса.

КУЙБИШЕВЕ (до 1926 — Царекостянтинівка, 1926—35 — Першотравневе) — селище міського типу Запоріз. обл. УРСР, райцентр, за 5 км від залізнич. ст. Комиш-Зоря. 7,9 тис. ж. (1979). Засн. бл. 1782. Рад. владу проголошено в січні 1918. В 1935 перейменоване на честь В. В. *Куйбишева*. З 1957 К.— с-ще міськ. типу. В К. з-ди: «Електроприлад», буд. матеріалів, щебеневий, прод. товарів, маслоробний, консервний; харчосмакова ф-ка, гранітний кар'єр, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв., музична, художня і спортивна школи, лікарня. 3 будинки культури, кінотеатр, 4 бібліотеки.

КУЙБИШЕВЕ — селище міського типу Бахчисарайського р-ну Кримської обл. УРСР, у долині р. Бельбеку, за 12 км від залізнич. ст. Сирень. 2,3 тис. ж. (1979).

У с-щі — хлібозавод, колгосп. Середня школа, лікарня, поліклініка; Палац культури, 2 кінотеатри, бібліотека. Біля К.— руїни середньовічного міста *Мангупа*.

КУЙБИШЕВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 14.V 1928 як Середньоволзька обл., 20.X 1929 перейменована на Середньоволзький край, 27.I 1935 — на Куйбишев. край, 5.XII 1936 — на Куйбишев. обл. Розташована в серед. течії Волги, переважно в Заволжі. Площа 53,6 тис. км². Нас. 3093 тис. чол. (1979, перепис). Осн. нас.— росіяни, живуть також мордва, чуваші, татари, українці та ін. Міськ. нас.— 78%. В області — 25 районів, 10 міст та 19 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Куйбишев*. К. о. нагороджено 2 орденами Леніна (1958, 1970). Розташована на Пд. Сх. *Східно-Європейської рівнини*. На правобережжі Волги — *Приволзька височина* і *Жигулі* (вис. до 375 м). Лівобережжя являє собою рівнину, на якій виділяються Сокські, Соколові та Кінельські Яри. На Пд.— хвиляста рівнина (Середній Сирт та ін.), на Пд. Зх. — відроги Кам'яного Сирту. Корисні копалини: нафта, горючий газ, сірка, горючі сланці, вапняки, фосфорити, бітуми, мінеральні буд. матеріали. Клімат континентальний. Зима холодна, малосніжна, літо сухе, жарке. Пересічна т-ра січня —13, —14°, липня +20, +22°. Опадів на Зх. та Пн.— 450 мм на рік, на Пд.— 300 мм і менше. На Пд. часто бувають посухи і суховії. Тер. К. о. перетинає ріка Волга, яка утворює тут великий вигин — Самарську Луку. Найбільші притоки Волги: Уса, Сизрань (праві); Великий Черемшан, Сок, Самара, Чапаєвка, Великий Іргіз (ліві). Створено Куйбишевське та Саратовське водосховища. Грунти переважно чорноземні, на Пд.— темно-каштанові карбонатні, є ділянки солонців. Область лежить у лісостеповій і степовій зонах. Під лісами (гол. чин. дуб, липа, сосна) бл. 12% її території (в Жигулях — до 70%). На Пд.— степи, в осн. розорані. В нар.-госп. комплексі республіки К. о. виділяється розвинутою електроенергетикою, машинобудуванням, нафтодобувною та нафтохімічною

В. В. Куйбишев.

Дж. Кук.

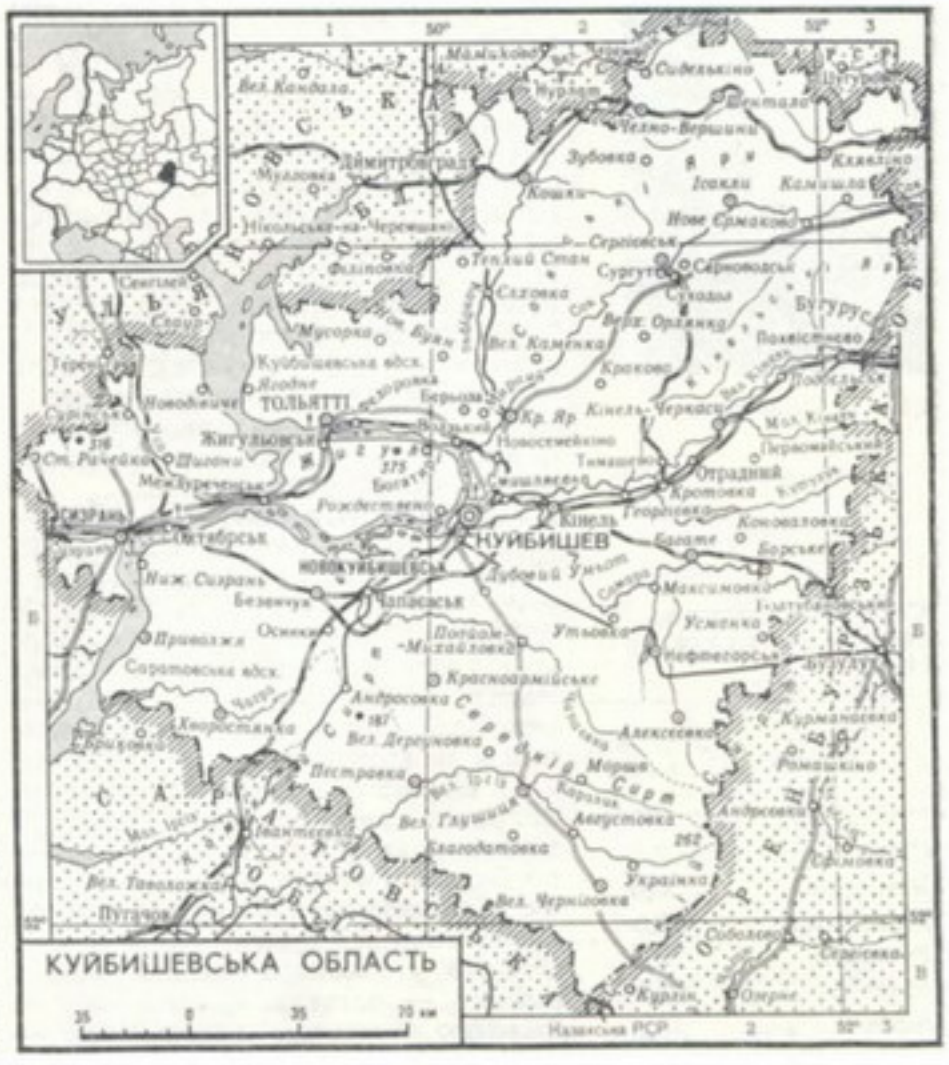

М. В. Купріянов.

П. М. Крилов.

М. О. Соколов.

пром-стю. Енерг. г-во базується на використанні гідроенергоресурсів (*Волзька ГЕС* імені В. І. Леніна), нафти, газу і горючих сланців (куйбишевські, новокуйбишевські, тольяттінські, Сизранська ТЕС). Одна з осн. галузей машинобудування — автомобілебудування (*Волзьке об'єднання по виробництву легкових автомобілів* у Тольятті). Розвинуте верстатобудування, крім того, виробляють електротех. продукцію, устаткування і апаратуру для нафт., хім.. буд. матеріалів, легкої та харч. пром-сті. Добування нафти і газу у *Волго-Уральській нафтогазоносній провінції*. Переробка нафти — в Куйбишеві, Новокуйбишевську, Сизрані. Газопереробні з-ди — Отрадненський та Нефтегорський. Нафтохім. пром-сть представлена виробн. синтетичного спирту, фенолу, ацетону та ін. На базі добування сірки працює Куйбишев. ірчаний комбінат. К. о.— значний центр виробн. буд. матеріалів (у Жигульовську — один з найбільших в СРСР комбінат буд. матеріалів). Підприємства харч., легкої та деревообр. пром-сті. Гол. пром. центри: Куйбишев, *Тольятті, Сизрань, Новокуйбишевськ, Жигульовськ*. С. г. зерново-тваринницького напряму. Велике значення для розвитку землеробства К. о. має зрошування земель пд. частини області. Осн. зернова культура — пшениця, тех.— соняшник; вирощують також просо, озиме жито, ячмінь, гречку, кормові та зернобобові культури. Є плодоягідні насадження. Тваринництво м'ясо-мол. та м'ясо-вовнового напрямів (велика рогата худоба, свині, вівці, кози). Область має густу мережу з-ць (гол. магістраль — Москва — Сизрань — Куйбишев — Уфа — Челябінськ — Владивосток, а також Ульяновськ — Чишми — Уфа, Уфа — Сизрань — Саратов). Розвинутий автомоб., повітр. та трубопровідний транспорт (ділянка нафтопроводу «Дружба», газопровід Оренбург — Куйбишев — Димитровград — Ульяновськ). У К. о.— 12 вузів (10 — у Куйбишеві, у т. ч. *Куйбишевський університет*, с.-г. ін-т у Кінелі, та політех. у Тольятті), 59 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. ін-т гігієни, 5 музеїв (обл. краєзнавчий, худож., Літ. музей М. Горького, будинки-музеї В. І. Леніна та М. В. Фрунзе); 4 театри (драм. ім. М. Горького, опери і балету, юного глядача, ляльок), цирк, Волзький нар.. хор, філармонія Палац спорту.

КУЙБИШЕВСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Запоріз. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 47,6 тис. чол. (1979). У районі —73 населені пункти, підпорядковані 3 селищним і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Куйбишеве*. К. р. розташований в межах *Приазовської височини*. Корисні копалини: граніти, кварцові піски, глини тощо. В межах району беруть початок річки *Берда, Гайчур, Конка,* Кам'янка, *Лозуватка, Обиточна* з прит. *Кільтиччя*. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — частина філіалу *Українського степового заповідника* — Кам'яні Могили. Найбільші підприємства: куйбишевські харчосмакова ф-ка, маслоробний, щебеневий та «Електроприлад» з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Куйбишеве), 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясомол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 168 тис. га, у т. ч. орні землі —144,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, овес, соняшник. Вирощують також цукр. буряки, картоплю, баштанні та кормові культури. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство. У К. р.— 23 колгоспи, 5 радгоспів, дослідна станція Всесоюзного ін-ту кукурудзи (смт Розівка), райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції: Розівка, Комиш-Зоря, Більманка. Автошляхів — 760 км, у т. ч. з твердим покриттям — 420 км.

У районі — 33 заг.-осв., 2 муз., художня і спортивна школи; 46 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 36 клубних установ, 4 кінотеатри, 69 кіноустановок, 41 б-ка, відділ обл. краєзнавчого музею (с. Гусарка). У Попівці (тепер с. Смирнове) К. р. народився укр. рад. поет М. Л. *Нагнибіда*. У К. р. видається газ. «Прапор комунізму» (з 1929). *А. П. Левада.*

КУЙБИШЕВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти РРФСР. Засн. 1969 (1918—27 існував як Самарський ун-т). У складі К. у. 6 ф-тів: мех.-матем., фіз., хім.-біол., юрид. істор., філол., на яких у 1978/79 навч. р. налічувалося 3,5 тис. студентів, зокрема 2,5 тис.— на денному відділенні. Діють вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура; н.-д. лабораторії, обчислювальний центр, бот. сад., зоол. та археол. музеї, б-ка (300 тис. одиниць зберігання). Протягом 1969—79 у вузі підготовлено 2 тис. спеціалістів. Ун-т видає міжвузівські збірники наук. праць. *Л. В. Храмков.*

КУК (Cook) Джеймс (27.X 1728, Мартон, графство Йоркшір — 14.II 1779, Гавайські острови) — англ. мореплавець. У 1762—67 керував гідрографічними роботами та зйомкою берегів о. Ньюфаундленд і п-ова *Юкатан*. Протягом 1768—79 очолив три кругосвітні подорожі. Було відкрито ряд островів у Тихому та Атлантичному океанах, частину Гавайських островів, Нову Каледонію, Норфолк, Пд. Георгія та ін., досліджено узбер. Австралії, Нової Зеландії, пн.-зх. узбережжя Пн. Америки. К. перший перетнув Пд. полярне коло, але Антарктиди не досяг, хоч і припускав, що біля Пд. полюса існує якась земля. Загинув під час сутички з місц. населенням на Гавайських островах. Ім'ям К. названо понад 20 геогр. об'єктів. Портрет. с. 561.

КУ́КА ОСТРОВИ́ — архіпелаг у Тихому ок., в Полінезії. В адміністративному відношенні підпорядковані Новій Зеландії. Об'єднують дві групи о-вів: Північну (7 островів) і Південну (8 островів). Площа 234 км². Нас. 19 тис. чол. (1976), гол. чин. полінезійці. Адм. ц.— м. Аваруа (на о. Раротонга). Офіц. мова — англійська. К. о. відкрив 1773 англ. мореплавець Дж. *Кук*, атол Суворова — 1814 рос. мореплавець М. П. *Лазарєв*. З 1888 К. о.— протекторат Великобританії. З 1901 — під управлінням Нової Зеландії. В 1965 набули статусу «самоврядної території, асоційованої з Новою Зеландією». Острови Пд. групи вулканічного походження (заввишки до 643 м), Пн.— коралові атоли. Клімат тропічний, пасатний. Осн. заняття населення — вирощування кокосової пальми і виробн. копри. Культивують також апельсини, ананаси, банани. Рибальство, мор. промисли, добування перлів, черепахових панцирів тощо.

КУКЕРСИ́Т — гірська порода, різновид горючих сланців. Складається з 20—70% керогену (органічної речовини), 25—40% карбонату кальцію, піску та глини. Зольність 40—60% (на суху масу), вміст сірки 1,1—1,8%; теплота згоряння 3500 ккал/кг. К. поширений в Ест. РСР, Ленінгр., Псков. і Новгор. областях РРФСР. Використовують як енерг. паливо, для одержання горючого газу, рідкого палива, деяких хім. продуктів; золу — для одержання буд. матеріалів та для *вапнування ґрунтів*.

КУКІ́ЛЬ (Agrostemma) — рід однорічних густоопушених трав'янистих рослин родини гвоздикових. Листки лінійні або лінійно-ланцетні. Квітки великі, темно-рожеві, зрідка білі. Плід — коробочка. 3 види, поширені в Європі, Азії та Пн. Африці, занесені в Пн. Америку. В СРСР — 2 види, з них в УРСР — один: К. звичайний (A. githago) — зрідка зустрічається як бур'ян у посівах ярих і озимих культур (по всій Україні). Насіння його отруйне — містить сапонін та ін. речовини; борошно з до-

Середній урожай зерна кукурудзи (1978).

Країна	Урожай, ц/га
США	62,5
Угорщина	50,0
Югославія	40,0
Румунія	30,9
Мексіка	12,5
Індія	10,1

Кукривікси. Кінець. 1947 — 48. Державна Третьяковська галерея в Москві.

мішкою К. гірке на смак, споживати його небезпечно.

КУ́КІ-ЧІ́ЙНИ — група споріднених народностей і племен, які живуть на Пн. Сх. Індії (шт. *Ассам*), на Зх. Бірми і в Бангладеш (гори Чіттагонг). Заг. чисельність — бл. 2 млн. чол. (1970, оцінка). Говорять мовами тібето-бірманської групи кит.-тібетської сім'ї. Більшість К.-ч. додержується анімістичних вірувань, частина — християни та індуїсти. К.-ч. поділяються на 3 осн. підгрупи: мейтхеї (маніпурі), чин і кукі. Осн. заняття К.-ч.— землеробство і мисливство; розвинуті також ремесла (плетіння кошиків і ткацтво).

КУ-КЛУКС-КЛАН (англ. Ku-Klux-Klan) — расистська терористична організація в США. Засн. 1865 у м. П'юласкі (шт. Теннесі) плантаторами-рабовласниками для боротьби проти негрів і демократичних орг-цій у пд. штатах. Була заборонена урядом на поч. 70-х рр. 19 ст. З того часу формально діє напівлегально.

КУ́КОЛЬНИК Нестор Васильович [8 (20).IX 1809, Петербург — 8 (20). XII 1868, Таганрог] — рос. письменник. Українець за походженням. Закінчив Ніжинську гімназію (1829). Автор драм. фантазії «Торквато Тассо» (1833), істор. п'єс «Рука всевишнього вітчизну врятувала» (1834), «Князь Михайло Васильович Скопін-Шуйський» (1835) та ін. Повісті та оповідання з часів царювання Петра I («Два Івани, два Степановичі, два Костилькови», 1844, та ін.) і сучас письменнику рос. життя («Надінька», 1843). Повість «Максим Созонтович Березовський» (1844) — про трагічну долю композитора-кріпака. У повісті «Запорожці» (вид. 1871) К. спотворено зобразив укр. гайдамаків. М. Глинка на слова К. написав романси і пісні («Сумнів», «Жайворонок» та ін.), а також музику до драми «Князь Холмський».

КУКРИНІ́КСИ (псевдонім за першими складами прізвищ) — творчий колектив рос. рад. графіків і живописців: Куприянов Михайло Васильович [н. 8 (21).X 1903, Тетюші, тепер Татарської АРСР], Крилов Порфирій Микитович [н. 9 (22).VIII 1902, с. Щелкуново, тепер Тульської обл.], Соколов Микола Олександрович [н. 8 (21). VII 1903, Москва] — нар. художники СРСР (з 1958), дійсні члени АМ СРСР (з 1947), Герої Соціалістичної Праці (П. М. Крилов — 1972; М. О. Соколов — 1973; М. В. Куприянов — 1973). Між 1921—29 навчалися у моск. ВХУТЕМАСі-ВХУТЕІНі. З 1924 працюють разом, з 1925 публікують карикатури в газ. «Правда», журн. «Крокодил» та ін. виданнях. У роки Великої Вітчизн. війни брали активну участь в «*Окнах ТАСС*» (карикатури, плакати). З 20-х рр. ілюструють книги («12 стільців», 1933, 1967, та «Золоте теля», 1971, — Ільфа й Петрова; «Дама з собачкою» та ін. твори А. Чехова, 1940—46; «Життя Клима Самгіна», 1933; «Фома Гордєєв», 1948—49; «Мати», 1950, — М. Горького; «Дон Кіхот» Сервантеса, 1949—52, та ін.). К. працюють й у станковому живопису [«Втеча фашистів з Новгорода». 1944—46; «Таня», 1942—47; «Кінець», 1947—48; «Обвинувачення (Військові злочинці та їхні захисники на Нюрнберзькому процесі)», 1967, всі — в ДТГ]. Нагороджені орденами Леніна, Вітчизняної війни 1-го ступеня та медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1947, 1949, 1950, 1951, 1975. Ленінська премія, 1965. Іл. див. також до ст. *Акварель*, т. 1, с. 112—113.

Тв.: Втроём. М., 1975.

Літ.: Соколова Н. И. Кукрыниксы. М., 1975. *Д. М. Колесникова.*

КУ́КСА — частина органа (напр., шлунка, матки тощо), яка залишається після *ампутації* або після операції; під К. розуміють також залишок нерва після його перерізування, червоподібного відростка після його видалення тощо. Найчастіше зустрічаються К. кінцівок. У деяких хворих після ампутації залишається хибне відчуття кінцівки, якої немає (фантомні відчуття), або болю в ній (фантомні болі). Спостерігаються хвороби К.: рани, що не загоюються, нориці (*фістули*), *остеомієліт, екзема* тощо; всі вони потребують спец. лікування, іноді — повторної ампутації.

КУКУНО́Р, Цінхай — безстічне солоне озеро в Центр. Азії, в межах Китаю. Лежить у горах Наньшань на вис. 3205 м над р. м. Площа бл. 4,2 тис. км², глиб. до 38 м. Береги слабо розчленовані, є кілька островів. До К. впадає понад 20 річок. Замерзає в листопаді, скресає в березні. Має нестали рівень, високу мінералізацію води (до 11,3 г/л). Водиться риба. Вперше з європейців К. дослідив 1872 М. М. *Пржевальський.*

КУКУРУ́ДЗА, маїс (Zea mays) — однорічна трав'яниста рослина родини *злакових*, одна з найважливіших кормових і продовольчих культур. Походить з Центр. і Пд. Америки. В дикому стані невідома. В Росію завезена в 17 ст. Стебло пряме, заввишки від 50 см до 7 м. Листки широколінійні, на гол. стеблі їх 8—40 і більше. Квітки роздільностатеві. Тичинкове суцвіття — волоть, розташована на верхівці стебла; цвіте протягом 5—7 днів. Маточкові суцвіття — початки (качани), розвиваються в пазухах листків; починають цвісти на 3—4 дні пізніше тичинкових. На одному стеблі утворюється 1—3 початки. Плід — зернівка (на одному початку 200—1000 і більше зерен). Коренева система К. мичкувата, дуже розгалужена. На нижніх надземних вузлах стебла утворюються опірні повітряні корені, які запобігають виляганню рослин, а при певних умовах виконують також і функції постачання їм вологи та поживних речовин. За формою та ін. ознаками зерна розрізняють 9 підвидів (груп) К.: зубовидна, кремениста, напівзубовидна, розлусна (рисова), цукрова, крохмалиста, або борошниста, крохмалисто-цукрова, восковидна, плівчаста. На Україні найпоширеніші перші дві групи. Зерно К. містить пересічно 10,2% сирого протеїну, 4,7% олії, 66,5% безазотистих екстрактивних речовин, 2,7% клітковини, його широко використовують на корм тваринам, а також у харч., крохмале-патоковій, спиртовій і консервній промисловості. К. на великих площах вирощують на зерно, зелений корм і силос у багатьох країнах, зокрема в СРСР площа посівів (1979) становить 21,4 млн. га (3,4 млн. га на зерно і 18 млн. га на зелену масу й силос); на Україні відповідно 1,7 та 3,2 млн. га. Світовий валовий збір (1978) зерна становить понад 363 млн.т, зокрема в СРСР — 9,0, в тому числі в УРСР 3,8 млн. т. Середній світовий урожай (1978) зерна становить 30,8 ц/га (табл.), зокрема в СРСР— 35,2 ц/га, в т. ч. в УРСР — 32,2 ц/га. Багато передовиків с.-г. виробництва вирощують зерна К. по 50—100 ц/га і більше. В республіці вирощують на зерно, силос і зелений корм 35 гібридів і 2 сорти К., з них найбільш поширені — див. табл. Н.-д. роботу з селекції, агротехніки вирощування К. провадять *Кукурудзи всесоюзний науково-дослідний інститут,* обл. н.-д. станції та ін.

Д. С. Фільов, М. І. Логачов.

КУКУРУ́ДЗИ ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — головна н.-д. установа, селекційний центр по вирощуванню кукурудзи в системі ВАСГНІЛ. Організ. 1956 у Дніпропетровську на базі Укр. н.-д. ін-ту зернового г-ва (засн. 1930), до якого 1934 приєднано Всесоюз. н.-д. ін-т кукурудзяно-соргового г-ва (був створений на базі Дніпропетр. дослідної станції; засн. 1913). В ін-ті 12 відділів з 18 лабораторіями, 5 окремих лабораторій. У складі ін-ту є дослідне г-во, 3 селекційно-дослідні і 7 дослідних станцій, розташованих в осн. зонах кукурудзосіяння СРСР. Інститутові належить пріоритет у створенні вітчизн. гібридів кукурудзи, виведено 22 гібриди і сорти кукурудзи, що районовані

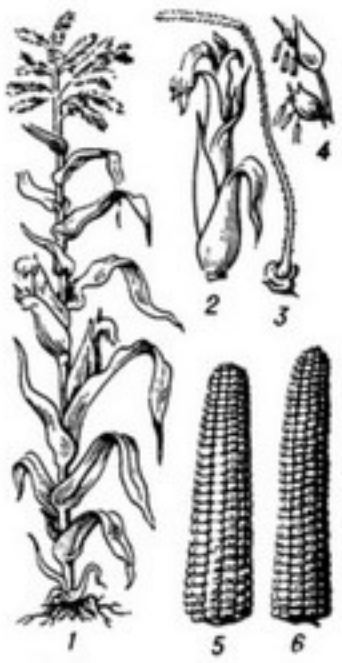

Кукурудза: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — початок в обгортці; *3* — маточковий колосок; *4* — колоски з тичинками; початки кукурудзи: *5* і *6* — кременистої; *7* — зубовидної; *8* — цукрової; *9* — розлусної (рисової).

Кукурудзозбиральний комбайн. Технологічна схема «Херсонця-7В»: *1* — рама; *2* — різальний апарат; *3* — стеблоподавальний механізм; *4* — апарат з початковідривальними вальцями; *5* — пристрій, що подрібнює і подає листкостеблову масу; *6* — елеватори для неочищених початків; *7* — очищувальний апарат; *8* — транспортер для обгорток початків; *9* — елеватор для очищених початків; *10* — тракторний причіп.

Кукурудзозбиральний комбайн «Херсонець-200». Загальний вигляд.

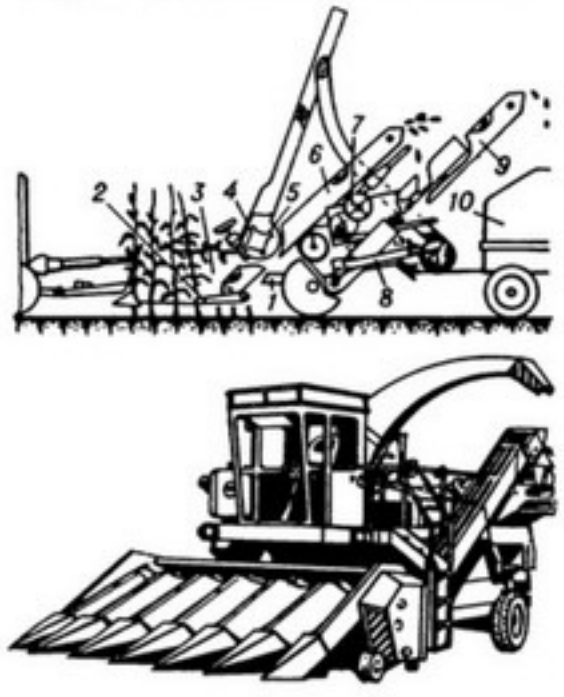

Гібриди й сорти кукурудзи, поширені на Україні (1980 р.)

Гібриди

Буковинський 3ТВ
ВІР 42МВ
Дніпровський 247МВ
Дніпровський 320АМВ
Дніпровський 921ТВ
Київський 8
Краснодарський 303ТВ
Краснодарський 303ВЛ
Одеський 50М та ін.

Сорти

Закарпатська жовта зубоподібна місцева
Одеська 10

В. С. Кулебакін.

А. О. Кулешов.

М. М. Кулешов.

І. Ю. Кулик.

і вирощуються в 128 областях, краях та республіках СРСР. Ін-т розробив і впровадив у виробн. технологію механіз. вирощування кукурудзи без затрат ручної праці. Виконує функції зональної н.-д. установи в галузі землеробства у степових р-нах України. Видає «Бюллетень». Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). *П. І. Сусідко.*

КУКУРУДЗОЗБИРА́ЛЬНИЙ КОМБА́ЙН — машина для збирання кукурудзи на зерно у повній стиглості та на силос чи зелений корм — у молочно-восковій і восковій стиглості. На Україні, як і в усіх кукурудзосіючих р-нах СРСР, використовують К. к. «Херсонець-7В» та «Херсонець-200». «Херсонець-7В» — це дворядна причіпна машина, агрегатується з трактором Т-150К, призначена для збирання кукурудзи на зерно у повній стиглості з одночасним очищенням качанів від обгорток і подрібненням листкостеблової маси; «Херсонець-7В» переобладнують і для збирання кукурудзи на силос. Осн. вузли і технологічну схему «Херсонця-7В» див. на мал. З 1979 *Херсонський комбайновий завод* розпочав серійне виробн. нового К. к.— «Херсонець-200» (мал.). На відміну від «Херсонця-7В» це — самохідний шестирядний комбайн, з 2 змінними робочими вузлами (при обмолоті качанів замість качаноочисника монтують молотарку), які забезпечують збирання кукурудзи з обмолотом качанів і одночасним подрібненням та збиранням стеблової маси. Продуктивність «Херсонця-200» — до 4 га/г — майже в 4 рази вища, ніж у «Херсонця-7В». Це скорочує строки *збирання врожаю*, запобігає можливим його втратам. Іл. с. 563.

С. О. Карпенко.

КУКУРУДЗОСХО́ВИЩЕ — будівля для зберігання кукурудзи в качанах. Конструкція К. визначається специфічною властивістю необмолоченої кукурудзи — здатністю вологих качанів до самонагрівання, що спричиняє пошкодження зерна хворобами, втрату схожості насіння. Тому при спорудженні К. забезпечують безперервний обмін повітря в насипі для поступового просихання качанів. В СРСР, зокрема на Україні, при необхідності будують такі К.: склади і навіси з активним вентилюванням, бунтові майданчики тощо.

КУКУРУ́ДЗЯНА СІВА́ЛКА — машина для пунктирного висівання насіння кукурудзи, олійних і бобових культур із заданою кількістю насінин на гектар та одночасним внесенням *гранульованих добрив*. В СРСР, зокрема на Україні, застосовують восьмирядні сівалки СКНК-8 (мал.), СУПН-8 і шестирядні СКНК-6.

К. с. виготовляє в СРСР Кіровоградський завод «Червона Зірка». Агрегатують К. с. з тракторами «Бєларусь», обслуговує один тракторист; продуктивність (у га/г): СКНК-6 — до 3,5; СКНК-8 — до 5,6; СУПН-8 — до 7,0.

С. О. Карпенко.

КУ́КУЧІН (Kukučín) Мартін (справж. ім'я та прізв.— Матей Бенцур; 17.V 1860, Ясенова, Словаччина — 21.V 1928, Липик, Хорватія) — словац. письменник. Оповіданнями з селян. життя і романом «Дім на косогорі» (1904) заклав основи критичного реалізму в словац. прозі. В епопеї-хроніці «Мати кличе» (т. 1—5, 1926—27) змалював поневіряння емігрантів-слов'ян у країнах Пд. Америки. Автор істор. романів, зокрема «Лукаш Благосей Красонь» (1929). Перекладав твори М. Гоголя.

Тв.: Рос. перекл.— Новеллы. М., 1961. *В. І. Шевчук.*

КУКУЮК Петро Степанович (н. 4.X 1938, с. Василівка, тепер Амвросіївськ. р-ну Донец. обл.) — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1961. В 1963 закінчив драм. студію при Київ. театрі ім. І. Франка (курс Д. *Мілютенка*) і 1974 режисерський ф-т Київ. ін-ту театр. мистецтва. З 1963 — в Житомир. укр. муз.-драм. театрі. Ролі: Дон Жуан («Камінний господар» Лесі Українки), Мартин Боруля («Мартин Боруля» Карпенка-Карого, був і режисером вистави), Ярослав («Ярослав Мудрий» Кочерги), Езоп («Лисиця і виноград» Фігейреду) та ін. Виконавець ролі В. І. Леніна у спектаклях за п'єсами М. Погодіна та І. Шведова.

В. І. Гуменюк.

КУЛАКО́В Федір Давидович (4.II 1918, с. Фітіж, тепер Льговського р-ну Курської обл.— 17.VII 1978, Москва) — рад. державний і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1940. Н. в сім'ї селянина. В 1938 закінчив Рильський с.-г. технікум, 1957 — Всесоюзний с.-г. ін-т заочного навчання. З 1938 — на держ., комсомольській, парт. і рад. роботі. З 1955 — заст. міністра сільс. г-ва РРФСР. У 1959—60 — міністр хлібопродуктів РРФСР. У 1960—64 — перший секретар Ставропольського крайкому КПРС. У 1964—65 — зав. відділом ЦК КПРС. З вересня 1965 — секретар ЦК КПРС. На XXII—XXV з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. З 1971 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3, 4, 6—9-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

КУЛАКО́ВСЬКИЙ Олексій Єлисейович [4 (16).III 1877, 4-й Жехсогонський наслiг Ботуруського улусу, тепер Алексєєвського р-ну Якут. АРСР — 6.VI 1926, Москва] — якут. рад. поет, учений-просвітитель. Основоположник писемної якут. л-ри. В 1900 написав перший літ. твір якут. мовою — пісню «Заклинання Баяная». В поемах «Портрети якуток» (1904), «Скупий багач» (1907) та ін. показав принижене становище якут. жінки. В поемі «Сон шамана» (1910), віршах «Міська дівчина», «Горілка» (обидва — 1916) та ін. різко засуджував царський гніт. Твори К. були видані лише за рад. часу. В поемі «Іде літо» (1924), віршах «Літак», «Розповідь старика» (обидва — 1924) К. вітав встановлення Рад. влади. В публіцистичних статтях пропагував зближення з рос. культурою.

КУЛАКО́ВСЬКИЙ Юліан Андрійович (25.VII 1855, м. Паневежис, тепер Лит. РСР — 21.II 1919, Київ) — рос. бурж. історик, археолог. У 1876 закінчив Моск. ун-т. З 1881 — приват-доцент, з 1888 — професор Київ. ун-ту. Фахівець з історії Пн. Причорномор'я, Візантії та історії Старод. Риму. Провадив археол. дослідження античних пам'яток на Пд. України (*Ольвія, Пантікапей*). Осн. праці: «Керченська християнська катакомба 491 р.» (1891), «Алани за відомостями класичних і візантійських письменників» (1899), «Минуле Тавріди» (1906), «Історія Візантії» (т. 1—3, 1910—15).

КУЛА́Н (Equus hemionus) — ссавець род. *конячих*. Довж. тіла бл. 2 м, вис. в холці 110—140 см. Голова масивна, ноги невисокі, хвіст тонкий, закінчується китицею. Волосяний покрив короткий від жовтуватого до червоно-коричневого кольору, вздовж спини темна смуга. Тримаються К. невеликими табунами (косяками). Живляться трав'янистими і кущовими рослинами. Після 11,5 місяця вагітності самка весною або на початку літа народжує 1 лоша. К. поширені в степах, напівпустелях і пустелях Перед., Серед. і Центр. Азії. В СРСР зберігся лише в Бадхизькому заповіднику в Туркменії, завезений на о. Барсакельмес в Аральському м. Раніше був дуже поширений в степовій і пустельній зоні Євразії, у т. ч. й на Україні. В СРСР перебуває під охороною закону.

В. І. Крижанівський.

КУЛАХМЕ́ТОВ Гафур (Габдулгафур) Юнусович [22.IV (4.V) 1881, Пенза — 1.IV 1918, с. Татарські Юнки, тепер Торбєєв. р-ну Морд. АРСР] — тат. письменник, публіцист. Брав участь у революц. русі. У 1905 заарештований. Романтич. оповідання «Зруйнований мол» (1906), алегорична п'єса «Дві думки» (1906) — про революц.-визвольну боротьбу пролетаріату. В драмі «Молоде життя» (1908) вперше в тат. л-рі показав революц. робітників та демократичну інтелігенцію. Оповідання рос. мовою «Розлучення» (1916) — про безправне становище тат. жінки. Автор праці «Сторінки історії» (1909).

Р. К. Ганієва.

КУЛАЧКО́ВИЙ МЕХАНІ́ЗМ — механізм з ведучою ланкою (кулачком), яка переміщує ланку ведену (штовхач). Дає змогу відтворювати практично будь-який рух веденої ланки при безперервному обертальному русі однієї або кількох ведучих ланок. До найпоширеніших належать триланкові К. м. (мал.), у складі яких є також з'єднувальна ланка. К. м. застосовують у двигунах внутр. згоряння, металорізальних верстатах тощо.

Кукурудзяна сівалка СКНК-8.

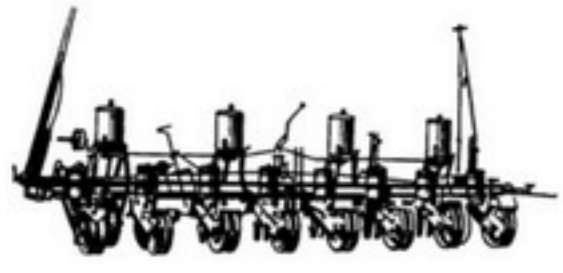

КУЛА́ЧНЕ ПРА́ВО — характерне для епохи феод. роздробленості розв'язання спорів єдиноборством або силою зброї. Правим був той, хто перемагав у цьому двобої. По суті, це була розправа сильного над слабим. Особливого поширення набуло в Німеччині в 11—13 ст. З посиленням централізованої влади монарха і зосередженням в його руках суд. органів К. п. поступово втратило своє значення і зникло. В широкому розумінні К. п.— право сильного.

КУЛЕБА́КІН Віктор Сергійович [18 (30).X 1891, Москва — 11.II 1970, там же] — рад. учений в галузі авіаційної електротехніки, апаратобудування й автоматики, академік АН СРСР (з1939), генерал-майор інж.-тех. служби (1942). Закінчив (1914) Моск. вище тех. уч-ще. Викладав у ньому (1917—40), одночасно — у Військ.-пов. інж. академії ім. М. Є. Жуковського (1923—60). В 1920 брав участь у роботі Держ. комісії ГОЕЛРО. Організатор і перший директор Ін-ту автоматики і телемеханіки АН СРСР (1939—42). Наук. праці К. присвячені питанням електроустаткування літаків, теорії і методам розрахунку електр. машин і автоматів, теорії автомат. регулювання, розрахунку регуляторів та ін. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1950. Премія ім. П. М Яблочкова АН СРСР (1962).

КУЛЕМЕ́Т — скорострільна *автоматична зброя*. Призначена для ураження кулями наземних, повітр. і мор. цілей. За будовою К. поділяють на ручні, станкові та єдині; за призначенням — на зенітні, авіац., танкові; за калібром — на К. осн. калібру (6,5—8,0 мм) та великокаліберні (12,7—15 мм). Осн. тактико-тех. дані К.: ручні — вага 10—16,25 кг, прицільна дальність 1500—1830 м, скорострільність 150—600 пострілів за хвилину; станкові — вага 40,4—40,8 кг, прицільна дальність 2000—2800 м, скорострільність 250—700 пострілів за хвилину; єдині (полегшений варіант станкового) — вага 9—28,4 кг, прицільна дальність 1500—1800 м, скорострільність 650—750 пострілів на хвилину; великокаліберні — вага 58—157 кг, прицільна дальність 1830—3500 м, скорострільність 600 пострілів за хвилину. Перший К. було винайдено амер. конструктором Х. С. Максимом (1883). Удосконалений рос. зброярами К. Максима був прийнятий на озброєння рос. армії. В Рад. Армії були прийняті на озброєння-7,62-мм ручний К. (ДК, 1927) В. О. *Дегтярьова* та 12,7-мм великокаліберний (ДШК, 1938) Дегтярьова і Г. С. *Шпагіна*, 7,62-мм станковий К. (СГ, 1943) П. М. Горюнова. Після війни в СРСР було прийнято нові ручні та єдиний К. конструкції Дегтярьова і М. Т. *Калашникова*.

КУЛЕСКО́ Ісак Йосипович [н. 9 (22).I 1902, м. Книшин, тепер Бялистоцького воєводства ПНР] — рад. епізоотолог. Чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956), професор (з 1955), доктор вет. наук (з 1952). Член КПРС з 1947. У 1928 закінчив Харків. вет. ін-т. З 1938 до 1977 працював зав. відділом в Укр. н.-д. ін-ті експериментальної ветеринарії. Наукові праці з питань інфекційних хвороб свиней. Розробив і впровадив у практику кристалвіолет-вакцину проти чуми свиней. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

КУЛЕШО́В Аркадій Олександрович [24.I (6.II) 1914, с. Самотієвичі, тепер Самотевичі, Костюковицького р-ну Могильов. обл.— 4.II 1978, Мінськ] — білорус. рад. поет, нар. поет БРСР (з 1968). Член КПРС з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1926. Поеми «Пісня про славний похід» (1935—51), «В зеленій діброві» (1940), «Стяг бригади» (1943; Держ. премія СРСР, 1946), «Нове річище» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), «Тільки вперед» (1950) та ін.— про воєнні і трудові подвиги рад. народу. Віршована повість «Грізна пуща» (1956) — про боротьбу трудящих Зх. Білорусії за возз'єднання в єдиній соціалістичній державі. Автор збірок віршів «Нова книга» (1964), «Швидкість» (1976) та ін., поем «Варшавський шлях» (1972), «Хамутиус» (1975). Україні присвятив вірш «Кам'янка». Перекладач «Енеїди» І. Котляревського, творів Т. Шевченка, М. Рильського, А. Малишка, М. Бажана та ін. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Збор твораў, т. 1—5. Мінск, 1974—77; Укр. перекл.— Вибране. К., 1970; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1968; На полумиллиардном километре. М., 1974; Две поэмы. М., 1977; Скорость. Минск, 1978. *В. Я. Буран.*

КУЛЕШО́В Лев Володимирович [1 (13).I 1899, Тамбов — 29.III 1970, Москва] — рос. рад. кінорежисер, теоретик кіно, педагог, доктор мистецтвознавства (1946), нар. арт. РРФСР (з 1969). Член КПРС з 1945. В кіно працював з 1916; один із зачинателів рад. кіномист. Керував документальними зйомками на фронтах громадян. війни. В 1919 організував навч. майстерню в Держкіношколі. Серед фільмів: «Незвичайні пригоди містера Веста в країні більшовиків» (1924), «По закону» (1926, за Дж. Лондоном), «Великий розрадник» (1933, за мотивами біографії О. Генрі). З 1944 — на пед. роботі у ВДІКу. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Азбука кинорежиссуры. М., 1969; 50 лет в кино. М., 1975 [у співавт.].

КУЛЕШО́В Микола Миколайович [5 (17).XII 1890, Нов. Маргелан, тепер Фергана, Узб. РСР — 19.I 1968, Харків] — український радянський вчений у галузі рослинництва, акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1955). В 1913 закінчив с.-г. відділ Київ. політех. ін-ту. Працював на Харків. с.-г. дослідній станції (1915—20), на центр. контрольно-насінній станції УРСР (1920—26), у Всесоюзному ін-ті рослинництва (1926—33), в Ін-ті генетики і селекції АН УРСР (1947—55) та ін. В 1922—26 і з 1945 — професор Харків., з 1934 — Іркутського, з 1938 — Омського с.-г. ін-тів. Дослідження з питань біології, систематики, екології та агротехніки культур. рослин, особливо кукурудзи і пшениці. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

Г. Ф. Наумов.

КУЛЕШО́В Павло Миколайович [15 (27).VIII 1854, м. Малоархангельськ, тепер Орлов. обл. РРФСР — 5.X 1936, Москва] — рос. рад. вчений-зоотехнік, чл.-кор. АН СРСР (з 1928). Закінчив Харків. вет. ін-т (1875) та Петровську землеробську і лісову академію (1879), де 1889—94 був професором. Один з організаторів і професор (з 1921) Моск. зоотех. ін-ту. Вивчав стан тваринництва в зарубіжних країнах. Вивів новий тип *тонкорунних овець* — новокавказький меринос. Наукові праці з питань плем. розведення с.-г. тварин, екстер'єру і конституції тварин. Автор багатьох підручників з тваринництва.

КУЛЖИ́НСЬКИЙ Сергій Пантелеймонович [14 (26).X 1880, м. Полтава — 27.IX 1947, Кишинів] — укр. рад. вчений, агроном, засл. діяч н. і т. Молд. РСР (з 1946). В 1907 закінчив с.-г. відділ Київ. політех. ін-ту. З 1909 працював на Роменському дослідному полі Полтав. губ. Організатор і перший директор (1912—30) Носівської с.-г. дослідної станції. З 1930 працював на Долгопрудному дослідному полі, з 1932 — у Всесоюзному н.-д. ін-ті добрив, агротехніки і агрогрунтознавства. З 1945 — професор Кишинівського с.-г. ін-ту. Осн. праці — з питань культури бобових, їхнього впливу на родючість грунту, люпинізації піщаних грунтів Полісся УРСР.

Ф. П. Юхимчук.

КУЛИ́К Василь Степанович (1830, с. Ковалівка, тепер Полтав. р-ну

П. С. Кукуюк.

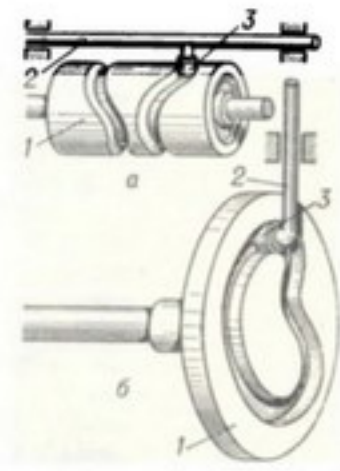

Кулачковий механізм: *а* — просторовий; *б* — закритий; *1* — кулачок; *2* — штовхач; *3* — з'єднувальна ланка.

Кулемети: 1 — ручний кулемет РПК (СРСР); 2 — єдиний кулемет ПК (СРСР); 3 — станковий кулемет ПКС (СРСР); 4—7,62-мм авіаційний скорострільний кулемет ШКАС (СРСР); 5—12,7-мм універсальний авіаційний кулемет УБ (СРСР); 6—7,62-мм єдиний кулемет М 60 (США); 7—7,62-мм єдиний кулемет MG-3(ФРН); 8—7,62-мм єдиний кулемет L 7A2 (Великобританія).

Ілля Олександрович Кулик.

Полтав. обл.— 1870, там же) — укр. поет. Закінчив Полтав. гімназію, вчився в Харків. ун-ті. В 1861—62 виступив у журн. «*Основа*» з поезіями про сел. життя пореформеного часу («Нетяга»), про долю заробітчан («Захожий косар»). Писав байки, романтичні балади («Загублені душі»), пісні-романси («Питання», «Веснянки») і нариси. Пізніше друкувався в «*Правді*» та ін. львів. журналах. Зб. поезій К. «Писання Василя Кулика» вийшла в світ 1894 у Львові після смерті автора.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Поети шевченківської доби. К., 1961.

П. П. Хропко.

КУЛИ́К Іван Юліанович [літ. псевд.— Р. Ролінато, Василь Роленко; 14 (26).I 1897, м. Шпола, тепер Черкас. обл.— 14.X 1941] — укр. рад. письменник, парт. і громадський діяч. Член Комуністич. партії з 1914. Навчався в Одес. худож. уч-щі. В 1914 емігрував до США, де працював чорноробом. Брав участь у діяльності с.-д. партії. В 1917 повернувся на батьківщину. Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни. Входив до складу першого Рад. Уряду на Україні. В 1924—26 був рад. консулом у Канаді. Друкуватися почав 1918. Перша зб. віршів «Мої коломийки» (1921) присвячена темі громадян. війни на Україні. Виступивши як поет-новатор, К. утверджував принципи революц. укр. поезії: активне втручання в життя, публіцистичність, органічний зв'язок з класичною традицією і нар. творчістю. В наступній зб. «Зелене серце» (1923) К. оспівав перші успіхи соціалістичного будівництва, народження нової індустріальної України, братнє єднання народів. Цій же темі присвятив поеми «Одужання» (1923) і «Ніагара» (1925), збірки віршів «В оточенні» (1927) і «Змужніла молодість» (1935). К. одним із перших увів в укр. рад. поезію тему індустріальної праці, інтернаціональної класової солідарності, наукових пошуків, створив образи комуністів, передової жінки-робітниці («Робітниця Шура»). У поемі «Чорна епопея» (1929) К. відтворив жахливі картини поневіряння негрів у Америці, злочинів колонізаторів. Тут К. відобразив суперечності капіталістичного ладу, розкрив справжній зміст демократичних «свобод» в Америці, показав, як діє невблаганна машина соціального й національного гноблення. К.— автор прозових творів «Пригоди Василя Роленка», «Чотирнадцята люлька» (обидва — 1932), «Записки консула» (1934). Значний інтерес становлять його критичні праці та історико-революційні спогади. Був одним з керівників ВУСПП, першим головою СП України (1934). В його перекладах вийшла «Антологія американської поезії» (1928), а також твори М. Тихонова, Е. Багрицького, Н. Бараташвілі, А. Акопяна та ін. Портрет с. 564.

Тв.: Твори, т. 1. Х., 1932; Записки консула. К., 1958; Вірші та поеми. К., 1962; Поезії. К., 1967; Рос. пер. кл.— Стихотворения.— Баллады.— Поэмы. М., 1959; Записки консула. М., 1964.

Літ.: Поет революції. Спогади про Івана Кулика. К., 1971.

С. А. Крижанівський.

КУЛИ́К Ігор Орестович (н. 19.XI 1935, Харків) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1977. Закінчив Харків. ун-т (1959). З 1960 працює в Фізико-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР (з 1970—зав. відділом). Осн. наук. праці— з фізики тунельних явищ і слабкої надпровідності. Запровадив поняття про вихровий стан поверхн. шару надпровідника в сильному магн. полі (т. з. вихри Кулика), розвинув теорію т. з. мікроконтактної спектроскопії фононів та ін. елементарних збуджень у металах.

КУЛИ́К Ілля Олександрович (2. VIII 1924, Херсон — 29.XI 1942) — керівник херсонської антифашист. підпільної комсомольсько-молодіжної орг-ції «*Патріот Батьківщини*» під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1939. В період тимчасової окупації Херсона гітлерівськими загарбниками організував і очолив підпільну орг-цію (40 чол.), яка діяла до листопада 1942. Орг-ція підтримувала зв'язок з підпільною орг-цією «Центр», на чолі якої стояли комуністи. В листопаді 1942 орг-цію «Патріот Батьківщини» розкрили фашисти. К. загинув під час арешту.

КУЛИ́КИ — ряд птахів. Те саме, що й *куликоподібні*.

НАУКОВІ КОНСУЛЬТАНТИ П'ЯТОГО ТОМУ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

В. Г. Бондарчук — акад. АН УРСР (загальні питання геології, тектоніка), **В. П. Васильєв** — акад. АН УРСР (захист рослин), **П. А. Власюк** — акад. АН УРСР (агрономія), **І. М. Коваленко** — акад. АН УРСР (теорія ймовірностей), **В. М. Корецький** — акад. АН УРСР (міжнародне право, загальна історія держави і права), **Г. С. Костюк** — дійсний член АПН СРСР (психологія), **І. І. Ляшко** — акад. АН УРСР (математика), **Л. Г. Ткачук** — акад. АН УРСР (петрографія), **Р. В. Чаговець** — акад. АН УРСР (біохімія), **А. Є. Бабинець** — чл.-кор. АН УРСР (гідрогеологія), **М. С. Бродин** — чл.-кор. АН УРСР (оптика), **В. І. Войтко** — чл.-кор. АПН СРСР (психологія), **П. О. Дмитренко** — чл.-кор. АН УРСР (агрохімія), **Є. І. Квасников** — чл.-кор. АН УРСР (мікробіологія), **В. І. Куценко** — чл.-кор. АН УРСР (істор. матеріалізм), **О. С. Мельничук** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **В. К. Лішко** — чл.-кор. АН УРСР (біохімія), **В. М. Русанівський** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **О. Г. Ситенко** — чл.-кор. АН УРСР (теоретична фізика), **В. В. Скопенко** — чл.-кор. АН УРСР (неорганічна хімія), **В. П. Цесевич** — чл.-кор. АН УРСР (астрономія), **А. В. Чекунов** — чл.-кор. АН УРСР (геофізика), **С. М. Черников** — чл.-кор. АН УРСР (алгебра), **А. А. Чухно** — чл.-кор. АН УРСР (загальні питання політ. економії), **А. М. Шлепаков** — чл.-кор. АН УРСР (новітня історія капіталістичних країн), **К. Л. Ющенко** — чл.-кор. АН УРСР (кібернетика), **М. Д. Ярмаченко** — чл.-кор. АПН СРСР (педагогіка), **А. М. Алексюк** — доктор пед. наук (педагогіка, нар. освіта), **Ю. О. Анісімов** — канд. тех. наук (історія техніки), **І. В. Архипов** — полковник (військова справа), **І. І. Артеменко** — доктор істор. наук (археологія), **Ю. С. Асєєв** — доктор архітектури (архітектура), **В. А. Афанасьєв** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **С. В. Баженов** — доктор вет. наук (ветеринарія), **І. В. Бичко** — доктор філос. наук (історія філософії), **Ю. Г. Блавдзевич** — канд. тех. наук (електротехніка), **Ю. М. Бобошко** — канд. мистецтвознавства (театр), **М. К. Бородій** — канд. мед. наук (історія медицини), **В. Є. Бражников** — канд. юрид. наук (державне право), **С. І. Брук** — доктор геогр. наук (етнографія), **Ф. Г. Бурчак** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, кримінальне право), **С. М. Бухало** — доктор екон. наук (конкретна економіка), **Т. П. Булат** — канд. мистецтвознавства (музика), **Б. С. Бутник-Сіверський** — канд. істор. наук (народне мистецтво), **П. Л. Варгатюк** — доктор істор. наук (історія КПРС), **Д. Я. Василенко** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **Л. В. Владич** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **М. А. Воїнственський** — доктор біол. наук (орнітологія), **С. А. Генсірук** — доктор с.-г. наук (лісівництво), **К. І. Геренчук** — доктор геогр. наук (фізична географія), **М. О. Голодний** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, цивільне право), **М. М. Гордійчук** — доктор мистецтвознавства (музика), **В. С. Горський** — доктор філос. наук (історія філософії), **П. Ф. Гриньок** — канд. істор. наук (міжнар. комуністичний рух), **А. М. Грінченко** — канд. мед. наук (гематологія), **О. Т. Губко** — канд. психологічних наук (психологія), **В. М. Данюк** — канд. екон. наук (конкретна економіка), **В. Г. Денисов** — доктор тех. наук (космонавтика), **В. Г. Долін** — доктор біол. наук (ентомологія), **В. Г. Єна** — канд. геогр. наук (фізична географія), **М. М. Жеребін** — доктор тех. наук (будівництво), **М. П. Загайкевич** — канд. мистецтвознавства (музика), **А. П. Золовський** — доктор геогр. наук (картографія), **С. К. Кілессо** — канд. архітектури (архітектура), **Л. М. Корецький** — доктор екон. наук (загальні питання економіки, екон. географія), **О. П. Корнєєв** — професор (теріологія), **М. Ю. Корнилов** — канд. хім. наук (органічна хімія), **О. М. Корнієнко** — канд. тех. наук (зварювальне виробництво), **В. Н. Котов** — доктор істор. наук (історія СРСР), **І. Т. Крук** — доктор філол. наук (рос. література), **К. І. Кульчицький** — доктор мед. наук (анатомія), **І. Ф. Курас** — канд. істор. наук (історія КПРС), **Г. Н. Логвин** — доктор мистецтвознавства (архітектура), **К. Т. Логвинов** — доктор географічних наук (метеорологія), **В. І. Мазепа** — доктор філософських наук (естетика), **Л. З. Мазепа** — (музика), **В. М. Мазур** — доктор економічних наук (політекономія), **Б. М. Мазурмович** — доктор біол. наук. (систематика безхребетних), **А. К. Мартиненко** — доктор істор. наук (новітня історія), **Г. М. Матяшин** — професор (хірургія), **А. Г. Медяник** — канд. фіз.-мат. наук (геометрія), **М. Ф. Мезенцев** — канд. біол. наук (зоотехнія), **Є. Ф. Мельник** — доктор юрид. наук (цивільне право), **В. П. Меньшов** — канд. істор. наук (історія міжнар. відносин), **Л. С. Міляєва** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **Ю. В. Мовчан** — канд. біол. наук (іхтіологія), **Л. З. Мороз-Погрібна** — канд. мистецтвознавства (кіно), **Д. С. Наливайко** — канд. філол. наук (зарубіжна література), **В. І. Наулко** — доктор істор. наук (етнографія), **Б. Г. Новиков** — доктор біол. наук (загальна біологія), **М. О. Оборін** — канд. мед. наук (історія медицини), **О. С. Онищенко** — доктор філос. наук (науковий атеїзм), **В. І. Павлишин** — канд. геол.-мінералогічних наук (мінералогія), **В. Л. Павлов** — канд. хім. наук (неорганічна та фіз. хімія), **І. О. Пашков** — канд. тех. наук (будівництво), **Р. Я. Пилипчук** — канд. мистецтвознавства (театр), **Ф. П. Погребенник** — канд. філол. наук (укр. література), **Л. П. Погребняк** — канд. біол. наук (ветеринарія), **М. В. Попович** — доктор філос. наук (логіка), **І. С. Руденко** — канд. с.-г. наук (землеробство), **Л. М. Сак** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **К. Б. Свєчин** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **А. М. Сердюк** — канд. мед. наук (охорона здоров'я), **Г. М. Сивокінь** — канд. філол. наук (теорія літератури), **С. І. Соколенко** — канд. екон. наук (зовнішньоекон. зв'язки СРСР), **І. М. Солдатенко** — канд. пед. наук (культурно-освітня робота), **Ю. О. Станішевський** — доктор мистецтвознавства (театр), **В. І. Стрельський** — доктор істор. наук (спеціальні й допоміжні істор. дисципліни), **В. І. Таращук** — канд. біол. наук (систематика земноводних), **Ю. М. Теппер** — канд. пед. наук (фізкультура і спорт), **О. І. Тереножкін** — доктор істор. наук (археологія), **Ф. П. Тринус** — доктор мед. наук (фармакологія), **Н. М. Ульянова** — канд. юрид. наук (міжнар. право), **П. І. Фомін** — доктор фіз.-мат. наук (фізика), **В. О. Хилько** — професор (політ. економія соціалізму), **Г. М. Цвєтков** — доктор істор. наук (історія міжнар. відносин), **Г. Д. Цибуляк** — канд. екон. наук (культурне будівництво), **В. І. Чопик** — доктор біол. наук (систематика рослин), **М. К. Шикула** — доктор с.-г. наук (грунтознавство), **М. М. Щербак** — доктор біол. наук (систематика плазунів), **М. І. Щербань** — доктор геогр. наук (метеорологія, кліматологія), **В. М. Юрковський** — канд. геогр. наук (екон. географія), **В. Є. Ясієвич** — канд. архітектури (архітектура), **О. І. Яцевко** — доктор філос. наук (діалектичний матеріалізм).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Карпати Українські (2 стор.), с. 32—33
Карпенко-Карий І. К., с. 448—449
Касіян В. І., с. 304—305
Квітка-Основ'яненко Г. Ф., с. 448—449
Квітництво (2 стор.), с. 80—81
Києво-Печерська лавра, с. 480—481
Київ (2 стор.), с. 112—113
Київська Русь (2 стор.), с. 128—129
Килим (2 стор.), с. 48—49
Киргизька РСР (2 стор.), с. 448—449
Китай (2 стор.), с. 448—449
Кіномистецтво (2 стор.), с. 448—449
Класицизм, с. 96—97
Ковальов О. О., с. 256—257
Комахи, с. 480—481
Копистинський Т. Д., с. 288—289
Корейська Народно-Демократична Республіка (2 стор.), с. 448—449
Космонавтика (2 стор.), с. 448—449
Костанді К. К., с. 240—241
Костецький В. М., с. 256—257
Котляревський І. П., с. 448—449
Коцюбинський М. М., с. 96—97
Крамськой І. М., с. 288—289
Красицький Ф. С., с. 256—257
Кричевський Ф. Г., с. 240—241
Кровообіг, с. 496—497
Кровотворення, с. 496—497
Кропивницький М. Л., с. 448—449
Крушельницька С. А., с. 304—305
Куба (2 стор.), с. 448—449
Куїнджі А. І., с. 288—289

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Київська область, оглядова, с. 144—145
Київська область, економічна, с. 144—145
Київська Русь, с. 144—145
Киргизька РСР, оглядова, с. 208—209
Киргизька РСР, економічна, с. 208—209
Китай, оглядова, с. 176—177
Китай, економічна, с. 176—177
Кіровоградська область, оглядова, с. 208—209
Кіровоградська область, економічна, с. 208—209
Кліматичні зони Землі, с. 400—401
Корея, оглядова, с. 368—369
Корея, економічна, с. 368—369
Кримська область, оглядова, с. 400—401
Кримська область, економічна, с. 400—401
Куба, оглядова, с. 368—369
Куба, економічна, с. 368—369

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Стор.	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
			4-й том	
172	підпис під ілюстрацією — пам'ятник О. О. Боркапюку в Рахові.		Скульптор А. В. Ленделл, архітектор М. І. Давилюк. 1977.	Скульптори І. І. Гарапко і І. М. Барнич, архітектори В. М. Дяченко і І. М. Євдокимов. 1977.
349	ліва	12—13 рядок знизу	1 ізраїл. фунт = 16,98 долара США	1 долар США = 16,98 ізраїл. фунтів

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, ТОМ 5

(на украинском языке)

В томі вміщено 32 сторінки ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (343 сюжети, з них 66 — кольорові), 8 сторінок вклейок високого друку (44 сюжети, з них 21 — кольоровий), 5 вклейок кольорових карт (16 карт) і кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1596 ілюстрацій і 120 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку, — на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 15.

Том здано до набору 23.01.80, підписано до друку 25.07.80. БФ 06138. Формат 84 × 108¹/₁₆. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Гарнітура кудряшовська енциклопедична. Друк високий. Фіз. друк. аркушів 35,5 + 3,25 арк. вклейок. Умовних друк. арк. 65,10. Облік.-вид. арк. 126,15. Тираж 50 000 примірників. Замовлення № 1072. Ціна одного тому 7 крб. 50 коп.

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650, м. Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Центри районів СРСР, адміністративних одиниць 1-го порядку зарубіжних держав
- Інші населені пункти
- Руїни стародавніх міст (Ольвія)

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балкова	Віддалені частини міста	

КОРДОНИ Й МЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спірні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав
- Державні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ

(На картах світу, материків, півостровів і гірських країн)

- Автономних областей та автономних округів СРСР
- Районів УРСР
- Територій, підпорядкованих міськрадам
- Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю
- Заповідників

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

На кольорових картах / На текстових картах

- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні пороми
- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські
- Судноплавні річки
- Канали судноплавні
- 1852 — Морські рейси та відстані в км
- а — Морські порти, б — Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмілини й вати
- Озера: а — прісні, б — солоні. Позначки глибин (651)
- Озера з мінливою береговою лінією
- 560 — Позначки рівня вод річок та озер над рівнем моря
- а — Початок судноплавства на річках, б — Пороги, водоспади
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі замерзання морів
- Меліоративні канали
- Дамби
- а — Піски, б — Лавові поля
- Мангрові зарості
- а — Болота, б — Солончаки
- Скелі, уступи
- Сухі русла (вади)
- Сухі русла (вади) на текстових картах
- Вічні сніги, льодовики
- Материкові льоди
- Діючі вулкани
- Перевали
- 3738 — Позначки висот над рівнем моря
- а — Водорості, б — Коралові рифи
- Колодязі

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

На кольорових картах / На текстових картах

- теплі
- холодні
- Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Конкорд — Назви районів міста
- Вокзали й залізничні станції
- Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Мололи та доки
- Маяки
- Форти
- Собори й церкви
- Мечеті
- Буддійські храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри районів
- Міста обласного підпорядкування
- Міста, селища міського типу
- Центри сільських Рад
- Села
- Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	Селища міського типу
Сокиринці	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИННІ

Паливні корисні копалини
- Кам'яне вугілля
- Буре вугілля
- Горючі сланці
- Торф
- Нафта
- Горючий газ

Рудні корисні копалини
- Залізні руди
- Залізонікелеві руди
- Марганцеві руди
- Хромітові руди
- Ванадієві руди
- Титанові руди
- Нікелеві руди
- Вольфрамові руди
- Молібденові руди
- Алюмінієві руди
- Мідні руди
- Свинцеві руди
- Цинкові руди
- Срібні руди
- Поліметалеві руди
- Вісмутові руди
- Олов'яні руди
- Сурм'яні руди
- Ртутні руди
- Золото
- Платина
- Уранові руди

Нерудні корисні копалини
- Берилієві руди
- Азбест
- Графіт
- Слюда
- Фосфорити й апатити
- Барит
- Мишʼякові руди
- Сірка
- Пірити
- Сода
- Калійні солі
- Кухонна сіль
- Глауберова сіль
- Флюорит (плавиковий шпат)
- Магнезит
- Асфальт
- Гіпс
- Каолін
- Мармур
- Пемза
- Туфи
- Граніт
- Глини бентонітові
- Перліти, обсидіан
- Алмази
- Лазурит
- Коштовні камені
- Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

На нольових картах / На текстових картах
- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Нафтохімічна
- Нафтопереробна
- Машинобудування й металообробка
- Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
- Електротехнічна й радіотехнічна
- Верстатобудівна та інструментальна
- Автомобільна
- Тракторна
- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудування
- Лісова й деревообробна
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна
- Фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Трикотажна

На нольових картах / На текстових картах
- Бавовноочисна
- Бавовняна
- Шерстяна
- Лляна
- Виробництво штучного волокна й шовку
- Швейна
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Харчова промисловість
- М'ясна
- Маслоробна, сироварна, молочна
- Цукрова
- Консервна
- Спиртова
- Рибна
- Тютюнова
- Поліграфічна
- Різні галузі
- Центри первинної обробки бавовнику
- Центри первинної обробки льону
- Килимові промисли

Примітка. Розміри пунсонів промислових центрів (великих, середніх та ін.) дано умовно, для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Олійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Троянди
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горіх
- Городництво
- Бобові
- Оливи
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Олійні пальми
- Перець та ін. пряноші
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звірівництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

На нольових картах / На текстових картах
- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції

- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Продуктопроводи
- Межі районів спеціалізації сільського господарства

На нольових картах / На текстових картах
- Ліси
- Сухі ліси
- Райони залягання вугілля

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

Напрями ударів
- Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових угруповань
- Райони зосередження: а–загальновійськові, б–кавалерії
- Знищення оточеного угруповання
- Відступ військ
- Переміщення й передислокація військ
- Дії авіації
- Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 гв. А	Радянські війська
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ПФ 117 пд	Війська противника
одбр	Авіадесантна бригада
ак	Армійський корпус
А	Армія
бр	Бригада
бтд	Бронетанкова дивізія
гв.	Гвардійський
гск	Гірськострілецький корпус
ГР. гр.	Група
дес	Десант
д	Дивізія
кд	Кавалерійська дивізія
кк	Кавалерійський корпус
КА	Кінна армія
КМГ	Кінно-механізована група
к	Корпус
мк	Механізований корпус
мд	Моторизована дивізія
мсбр	Мотострілецька бригада
ОР	Оборонний район
пд	Піхотна дивізія
ПА	Повітряна армія
пдк	Повітряно-десантний корпус
ПФ	Повітряний флот
Р	Резерв
сд	Стрілецька дивізія
ск	Стрілецький корпус
ТА	Танкова армія
тд	Танкова дивізія
тк	Танковий корпус
УД. А	Ударна армія
УР	Укріплений район
Ф	Флот
ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення

7МРС.50М.